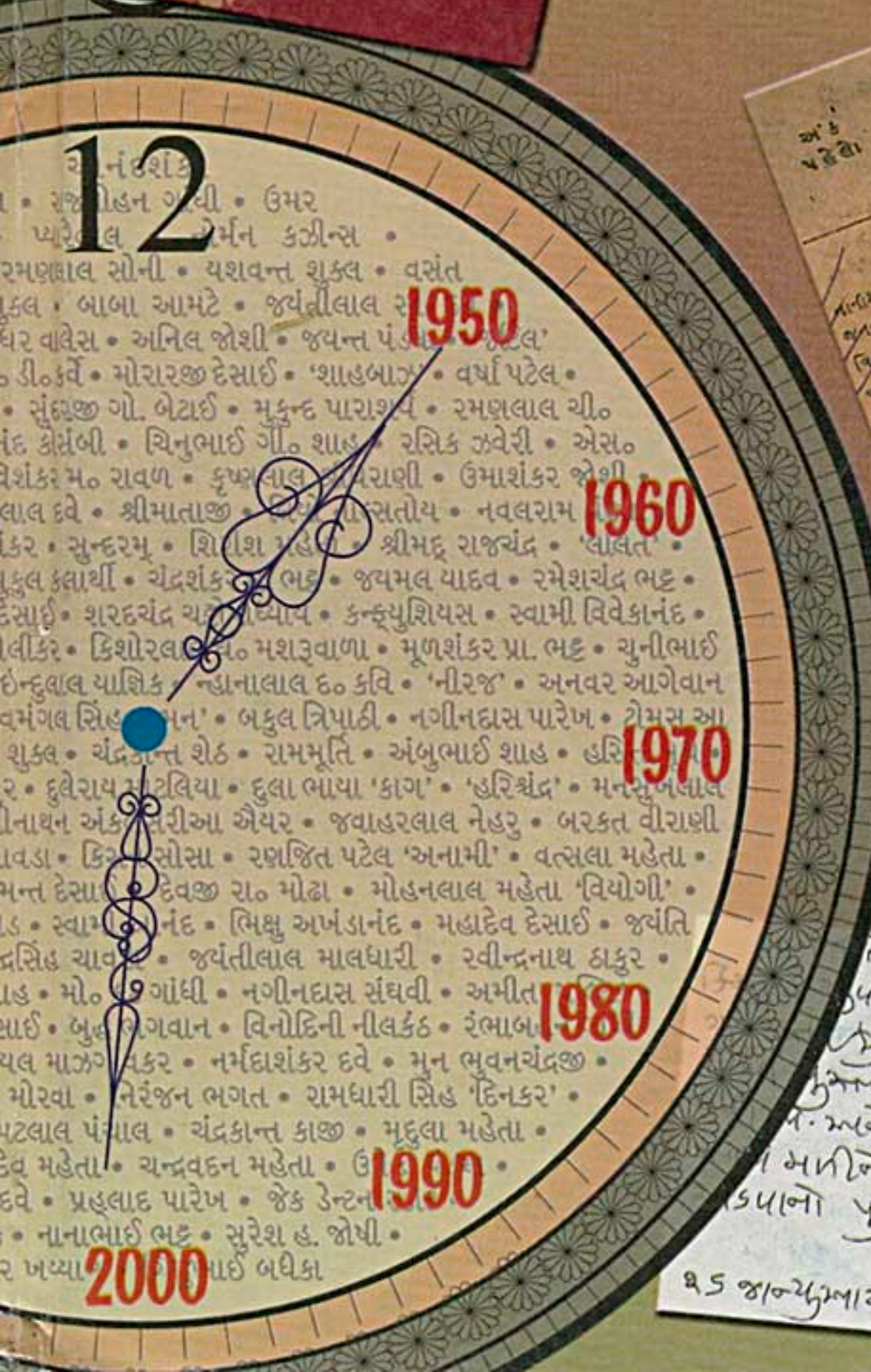

મિલાપ

અરધી સદીની વાચનયાત્રા

સંપાદક
મહેન્દ્ર મેઘાણી

અંક ૫૬૯

મિલાપ જાન્યુઆરી ૧૯૫૦

ક્રમ	કવિ	કવિ
૧	નવદીપ્તિ મિલન-ગરી	સ્નેહરશ્મિ
૨	જનતા વિજયી યાત્રી	અંબેશ્વર મેઘાણી
૩	વિદાય	(માસિક ગોષ્ઠ)
૪	વહેવાં પાણી	અંબેશ્વર મેઘાણી
૫	કોઈમંચા	નાનાભાઈ ભટ્ટ
૬	એકમી અવસાવ	હસિત પુલ્ક
૭	આશુભી સંસ્કૃતિ	વિનોદા ભાવે
૮	સામગ્રી	ઉમાશંકર ભોષી
૯	વિનોદાની પાણી	મમતવિહારી મહેતા
૧૦	સાવ્યવ	દુલા ભાયા કામ
૧૧	વિદ્યાધાનો દુલ	શ્રીકાંત
૧૨	વજુને ભોળન આભાં	કિશોરલાલ મશરૂવાળા
૧૩	વિદાય નેવાએ	પીરંદ મજમદાર
૧૪	આમધારી માનગુ	અંબેશ્વર શુક્લ
૧૫	જનનિ. તેને લગણું દેવ તો—	ઉમાશંકર ભોષી
૧૬	સુવાળી અને નાગલ	દુર્લભ જીવેકાંઠર
૧૭	કુબેરો યાચી	ગોવિંદ સ્વામી
૧૮	મવિવસાજીબોની સેના	મમત પેટલીકર
૧૯	પરણીની કાચી	જસીલાલ માંધી
૨૦	મહી-કાચર	દર્શક
૨૧	કોશરવોની વિજાન	અવતારમ પ્રભા
૨૨	એક અને એક	સમુ કંબર
૨૩	ગેમવલપના રંગ	મહેન્દ્ર મેઘાણી
૨૪	જયમોને ઠામવાનના	
૨૫	સાંતિને શિશુ સનસનારી	
૨૬	૧૯૪૯નું વર્ષ	

૧૫ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ : અમુકપ્રામ સ્ત્રીની લુપ્તી જર્ણા

મહેન્દ્ર મેઘાણી

૧૫ જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ : અમુકપ્રામ સ્ત્રીની લુપ્તી જર્ણા

अरधी सदीनी वायनयात्रा

भाग

1

संपादक
मडेन्द्र मेघाणी

गूर्जर ग्रंथरत्न कार्यालय

કિંમત : રૂ. 150

(દસ કે વધુ નકલો : નકલ દીઠ રૂ. 100 લેખે)
(સ્વાનગી ખર્ચ અલગ)

વિદેશમાં \$ 4

(વિમાન-ટપાલખર્ચ અલગ)

પુનર્મુદ્રણ : સપ્ટેમ્બર 2009

આવૃત્તિઓ : પહેલી 2003, બીજી 2003,

પુનર્મુદ્રણ : 2003 (સાત વાર),

ત્રીજી 2004, પુનર્મુદ્રણ : 2004 (ત્રણ વાર),

ચોથી 2005, પુનર્મુદ્રણ 2006 (બે વાર),

પાંચમી 2006, પુનર્મુદ્રણ : 2007, 2008

ARDHI SADI-NI VACHANYATRA (Part-1)

compiled by Mahendra Meghani

Published on behalf of Lokmilap Trust

by Gurjar Grantha Ratna Karyalaya, Ahmedabad 380 001 (India)

પૂઠું : અપૂર્વ આશર

પૃષ્ઠ : 26+630

ISBN : 978-81-8480-218-4

નકલ : 1250

(કુલ નકલો 67,250)

■ પ્રકાશક : લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, પો.બો. નં. 23 (સરદારનગર), ભાવનગર 364001 વતી અમરભાઈ ઠાકોરલાલ શાહ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001. ફોન : 22144663 e-mail : goorjar@yahoo.com ■ ટાઈપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણાલય 201, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 006 : ફોન : 26564279 ■ મુદ્રક : ભગવતી ઓફસેટ સી/16, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ-380 004

અર્પણ

સંન્યાસની દીક્ષા ગ્રહણ કરીને 1904માં લલ્લુભાઈ ઠક્કરમાંથી ભિક્ષુ અખંડાનંદ બનનાર; જ્ઞાનપિપાસુ ગરીબોનો વિચાર આવતાં મહાન સાંસ્કૃતિક ગ્રંથો, ભક્તિવિષયક ગ્રંથો, લોકસંતોની વાણી, આયુર્વેદના ગ્રંથો, જીવનચરિત્રો વગેરે ગ્રંથરત્નો સસ્તી કીમતે ગુજરાતને ગામડે ગામડે પહોંચાડનાર; ચીવટ, ચોકસાઈ, પરિશ્રમ તથા નિષ્કામ સેવાબુદ્ધિ વડે ‘સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય’ જેવી મહાન પ્રકાશનસંસ્થા ઊભી કરનાર એકનિષ્ઠ કર્મયોગી.

ભિક્ષુ અખંડાનંદ

[1874-1942]

ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ, ચિત્રોથી શણગારેલું, આમજનતા જેને પચાવી શકે છતાં લલિત સાહિત્યથી ઓપતું, તે કાળનાં ઇંગ્લંડનાં સચિત્ર સામયિકોની હરોળમાં શોભે તેવું ‘વીસમી સદી’ માસિક 1916માં શરૂ કરીને પોતાની બુદ્ધિશક્તિ, રસવૃત્તિ અને કલાદષ્ટિનો ગુજરાતને પરિચય કરાવનાર; અનેક યુવાન લેખકોને પ્રેરણા આપનાર; જેમનું નિવાસસ્થાન સાહિત્યકારો, કલાકારો, સંસ્કારપ્રેમીઓ માટે તીર્થસ્થાન સમાન બની ગયેલું; સાહિત્ય અને કલાના ભેખધારી તથા એ નાદ પાછળ તન, મન અને ધનની ફનાગીરી કરનાર

હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

[1877-1921]

અને

કનેયાલાલ મુનશીએ જેમને “ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અવતાર” કહ્યા, અને પોતાની નવલકથા ‘ગુજરાતનો નાથ’ જે મિત્રને અર્પણ કરી, દીર્ઘદર્શી યોજનાઓ દ્વારા જેમણે સાહિત્યને ઘણું પોષણ અને સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહન આપ્યું, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાત સાહિત્ય સભા જેવી સંસ્થાઓના 25થી પણ નાની વયે સ્થાપક, જેમની સાહિત્યસેવાના ઉપલક્ષ્યમાં ગુજરાતના સાહિત્યકારોને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક 1928થી

આપવામાં આવે છે તે

રણજિતરામ વા. મહેતાને

[1881-1917]

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા

એમના જ શબ્દોમાં

(સંપાદક : મહેન્દ્ર મેઘાણી)

મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવન વિશે બે પુસ્તકો લખેલા : 'સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા' તથા 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'.

આ બંને પુસ્તકોનો સંયુક્ત સંક્ષેપ એટલે 'ગાંધીજીની જીવનયાત્રા'. મૂળ બંને પુસ્તકોના મળીને કુલ સવા બે લાખ જેટલા શબ્દો થાય છે. તેનો આ સંયુક્ત સંક્ષેપ 58,000 શબ્દોમાં રજૂ થયેલ છે.

મૂળ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટે પ્રગટ કરેલ આ પુસ્તકની છ માસમાં 50,000 નકલો વેચાઈ છે. હવે ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય આ પ્રકાશન કરતાં ગૌરવ અનુભવે છે.

[પાનાં 200 + 24 પાનાં છબીઓનાં]

ઠાકોરભાઈ ગોવિંદલાલ શાહ ટ્રસ્ટનું નિવેદન

ગુજરાતી ગ્રંથ-પ્રકાશનના ઇતિહાસમાં ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયનું પ્રદાન અવિસ્મરણીય છે, તેમ ગૂર્જરની વિકાસયાત્રામાં શ્રી ઠાકોરભાઈનો પુરુષાર્થ પણ અવિસ્મરણીય છે. શંભુભાઈ અને ગોવિંદલાલ જેવા પિતૃઓ પાસેથી મળેલી ગૂર્જરની ગરવી પરંપરાને વિશેષ ઓજસવંતી બનાવવામાં ઠાકોરભાઈની દીર્ઘદષ્ટિ તેમજ શ્રી કાન્તિભાઈ, શ્રી મનુભાઈ અને શ્રી પ્રકાશભાઈનો સહકાર ઉલ્લેખનીય છે. વિશાળ વાચકવર્ગનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં એ ચારેય ભાઈઓ અગ્રેસર રહ્યા. વાચકોને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે અને વાચકોને કેવું સાહિત્ય આપવું જોઈએ – આ બંને બાબતો વચ્ચે વિવેક કરવામાં તેમને તેમની જ્ઞાનદાની ખૂબ પ્રોત્સાહક બની છે. વ્યવસાયમાં નફા કરતાં નીતિ અને નિષ્ઠાને પ્રાધાન્ય આપીને ગૂર્જરે શિષ્ટ સાહિત્યનું જ પ્રકાશન કરવાની પરંપરાનું જતન કર્યું છે.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય દ્વારા, ગૂર્જર પરિવારના સદ્ગત વડીલો શ્રી શંભુભાઈ શાહ અને શ્રી ગોવિંદભાઈ શાહ તેમજ શ્રી ઠાકોરભાઈ શાહની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલું ઠાકોરભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ ફેમિલી ટ્રસ્ટ જીવનને એક ડગલું આગળ લઈ જાય તેવી ગુણવત્તા સહિતનાં પુસ્તકો ખૂબ ઓછી કિંમતે પૂરાં પાડવા સંકલ્પબદ્ધ છે.

ઠાકોરભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ ફેમિલી ટ્રસ્ટની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સમગ્ર સમાજને સ્પર્શે છે. કોઈ પણ પ્રકારની સંકુચિત-સ્વાર્થી વાડાબંધીઓથી દૂર રહીને માણસના હૃદય સુધી પહોંચવાનું આ ટ્રસ્ટનું પ્રથમ લક્ષ્ય છે.

શ્રી મહેન્દ્ર મેઘાણીએ ‘અડધી સદીની વાચનયાત્રા’ અંતર્ગત સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યનો અર્ક વાચકોને આપ્યો છે. સમયની સંકડાશ વચ્ચે વાચકોની સાહિત્યરુચિને ટકાવી રાખવા માટેનો આ પુરુષાર્થ તેમનું અનોખું અને યશસ્વી પુણ્યકાર્ય છે. આ ટ્રસ્ટ દ્વારા હવે તેનું પ્રકાશન કરતાં અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવીએ છીએ.

ભવિષ્યમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ અત્યંત કિંમતી કિંમતે વાચકોને મળતી રહે, એ દિશામાં આ ટ્રસ્ટ સક્રિય રહેવા ઉમેદ સેવે છે. આપ સૌ સુઝ સ્વજનોનાં સૂચનો અમારા વિકાસપંથના માર્ગલક્ષ્ય બની રહેશે.

– ટ્રસ્ટીઓ

ઠાકોરભાઈ ગોવિંદભાઈ શાહ ફેમિલી ટ્રસ્ટ

સોનામૂલી વાચનયાત્રા

‘અરથી સદીની વાચનયાત્રા’ (1-2)ના બંને ભાગના લેખકો અને એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોનું વૈવિધ્ય ઊડીને આંખે વળગે તેવું છે. આવા સંખ્યાતીત લેખકોનાં ઢગલાબંધ લખાણોમાંથી ચયન કરી મૂકવાં એ એક મહાભારત કાર્ય છે. પછી એવાં લખાણોમાં કાપકૂપ કરવી, અમુક અંશો જતા કરવા વગેરે પણ ભારે સૂઝ અને ધીરજ માગી લે તેવું કાર્ય છે. આ બંને ભાગ જોતાં શ્રી મહેન્દ્રભાઈ એમાંથી સાંગોપાંગ પાર ઊતર્યા છે. તેમણે આ દળદાર બે ભાગમાં અનેકવિધ વિષયોનો મધુપર્ક આપણી સામે ધરી દીધો છે. દેશ-વિદેશના જાણીતા-ઓછા જાણીતા એવા અનેક લેખકો તેમની અડફેટમાં આવ્યા છે. અમુક જ વિષયને કે એવાં લખાણોને જ મૂકવાં તેવું અહીં ધાર્યું નથી. માત્ર એક બાબત સર્વત્ર રહી છે : અને તે પસંદ કરેલી સામગ્રી માણસને વિચાર કરતો કરી મૂકે, તેના જીવનરસને ઉત્તેજે, જીવન જીવવાનું તેને બળ મળે, તેની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું તે વડે સંવર્ધન થાય – એવો એમનો સતત અને સર્વત્ર આગ્રહ રહ્યો છે. કહો કે જીવન અને જીવનોન્નયનને સાથે લઈને તેઓ ચાલ્યા છે. આવાં લખાણો વિસ્તારી નથી; ગાગરમાં સાગર સમાવતાં હોય તેવાં, સંક્ષિપ્ત, ભાવસભર સાથે મૂલ્યસભર છે. કહો કે આ બંને ભાગ સર્વત્ર જે કંઈ ઉત્તમ છે તેનું વિવેકી સંદોહન છે.

અહીં અનેક લેખકો અને લખાણોના મેળામાં હરફર કરનાર જોઈ શકે છે કે વિવેક શું છે, જીવન અને જીવનધર્મ શું છે, સભ્ય હોવું તે શું છે, સંસ્કૃતિ શું છે અને સૌથી વધુ તો માણસ હોવું તે શું છે. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષા વડે પ્રકટ થયેલ જીવનસત્ત્વ, એમ બંનેનો વૈભવ અહીં પ્રકટ થયો છે. પુસ્તકનું ગમે તે પાનું ઉઘાડીને વાંચી શકાય છે.

ઘણી વાર શું વાંચવું અને શું ન વાંચવું એનો વિવેક વાચકમાં પૂરેપૂરો ઊગ્યો નથી હોતો; આ પુસ્તકોનું વાચન સુરુચિના ઘડતરમાં નવી પેઢીનું માર્ગદર્શક નીવડે તેમ છે.

[‘વિશ્વવિહાર’ માસિકમાંથી ટુંકાવીને : ઓક્ટોબર 2004]

આ ઘણું ઉપયોગી કાર્ય થઈ રહ્યું છે. આ કાર્યથી માત્ર વાચનરુચિ જ વધતી નથી, પણ મૂલ્યો તરફ પણ પ્રજાનું ધ્યાન જાય છે. આ એક રુચિવર્ધક ને મૂલ્યવર્ધક એવું સાંસ્કૃતિક કામ થઈ રહ્યું છે.

‘ઉશનસુ’

[તા. 16-08-04ના પત્રમાં]

સંપાદકનું નિવેદન

આપણી પ્રજાનાં અનેક અનિષ્ટોનું મૂળ કદાચ વિચારશૂન્યતામાં જડશે. વાચનના સમૂળગા અભાવમાંથી, અને ઘણી વાર યોગ્ય વાચનના અભાવમાંથી, આવી વિચારશૂન્યતા પેદા થાય છે.

*

ઉત્તમ સાહિત્ય લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે છે, ધર્મબુદ્ધિને જાગૃત કરે છે, હૃદયની વેદનાને તેજસ્વી કરે છે, સમભાવ કેળવે છે. બારણાની તિરાડોમાંથી ફૂલની સુગંધ જેમ વાયુ વાટે પથરાય છે, રોમાંચિત કરે છે, તેમ ઉત્તમ વાચન ચિત્તમાં પ્રવેશી આનંદલહરીથી વાચકને ડોલાવી દે છે.

*

અંગ્રેજ લેખક ચાર્લ્સ ડિકન્સની 'પિક્વિક પેપર્સ' નામની નવલકથાએ પ્રજાનું એટલું કલ્યાણ કર્યું છે, જેટલું ધર્મગ્રંથ 'બાઇબલ' પણ નથી કર્યું.

*

છેલ્લી એક સદી દરમિયાન મનુષ્યના જ્ઞાનમાં જબરદસ્ત ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે. આ બધાં પરિવર્તનો ઉપર જેમનાં જીવન અને સુખચેતનો આધાર છે, તે નરનારીઓને તેની સમજણ કોણ આપશે ? પોતાનાં કર્તવ્યો ઈમાનદારીથી બજાવવા માટે જેમને જીવનભર કાંઈક ને કાંઈક શિક્ષણ લેતા રહેવું પડે છે, એવા દરેક વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે, જિંદગીના અંત લગી વિદ્યાર્થી રહેનારાઓ માટે ભરૂ, ભોમિયા અને ગુરુની કામગીરી બજાવે તેવું વાચન તેમને કોણ પૂરું પાડશે ?

*

લોકોનું જીવન સંતોષમય, આશામય અને સંસ્કારમય બને, પોતાના જીવન પરની રાખ ખંખેરીને તેને પ્રદીપ્ત કરવાની પ્રેરણા તેમને મળે, એવું વાચન તેમને માટે સુલભ બનાવવું જોઈએ. જીવનને દોરવાની, પુરુષાર્થને પ્રેરવાની, વિચારોને શુદ્ધ કરવાની, ભાવનાને પવિત્ર રાખવાની અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવાની શક્તિ જેમાં હોય તેવું વાચન પ્રજાને પહોંચાડવાનું છે. લોકોને ઉત્સાહ આપે, લોકોની શુભ વૃત્તિ

જાગૃત કરે, સરસ્વતીના પ્રસાદથી લોકોનું ધર્મતેજ પ્રજ્વલિત કરે તેવું વાચન તેમને પૂરું પાડવાનું છે. છાપવાની સુગમતા ઘણી વધી ગઈ છે તેને પરિણામે છાપાં-સામયિકો-પુસ્તકોના ઢગલા ખડકાય છે. તેમાંથી આવું કેટલુંક ખંતપૂર્વક શોધીશોધીને જનસમુદાય પાસે સંક્ષેપમાં સતત મૂકતા રહેવું એ ખૂબ જરૂરી છે.

*

આ પ્રકારના વિચારોમાંથી પ્રેરણા મેળવીને 1950ના મંગલ પ્રજાસત્તાક-દિને 'મિલાપ' માસિક શરૂ કરેલું. સામે નમૂનો રાખેલો અમેરિકન માસિક 'રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ'નો. અનેક છાપાં-સામયિકો-પુસ્તકોમાંથી પરિશ્રમપૂર્વક વીણેલાં, બને તેટલાં ટૂંકાવેલાં, બે-ત્રણ ભાષામાંથી અનુવાદિત કરેલાં લખાણો સરેરાશ 50 પાનાંના અંકમાં વાચકો પાસે દર મહિને 'મિલાપ' મૂકતું રહ્યું. તંત્રીની શક્તિ ઓસરવા લાગતાં 1978ના અંતે તેનું પ્રકાશન બંધ થયું.

પણ છાપવાની કામગીરી અટક્યા પછી, ઉત્તમ લખાણો નાનામોટા સમૂહો પાસે વાંચી સંભળાવવાનો નાદ લાગ્યો. એ રીતે 1950માં શરૂ થયેલી આ વાચનયાત્રા દરમિયાન જે લખાણો અનેક વાર વાંચ્યાં ને વાંચી સંભળાવ્યાં છતાં જેનું સ્મરણ ચિત્તમાંથી ખસતું નથી, તેનો સંચય એકવીસમી સદીના વાચકો માટે મૂકતા જવાની તીવ્ર ઈચ્છામાંથી આ પુસ્તકનો ઉદ્ભવ થયો છે. 'મિલાપ'ના પહેલાં દસ વરસના અંકોમાંથી એ રીતે ચૂંટેલાં લખાણો 'દાયકાનું યાદગાર વાચન' પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલાં. પણ પછીના દાયકાઓ માટે એવા સંગ્રહો કરી શકાયા નહીં. 'મિલાપ'નાં કેટલાંક લખાણો 'યાદગાર જીવનપ્રસંગો' અને 'ભવનું ભાતું' નામની ચોપડીઓરૂપે પણ પાછળથી આપેલાં.

હવે જીવનયાત્રાનો અંત દૂર નથી ત્યારે, આટલાં વરસોની સંચિત સામગ્રીમાંથી આજે પણ પ્રજા પાસે અચૂક મૂકવા જેવાં લાગે છે તેવાં લખાણો તારવીને પુસ્તકરૂપે રજૂ કરતાં જવાની હોંશ રહે છે. તેને પરિણામે અત્યારે 650થી વધુ પાનાંની સામગ્રી અહીં રજૂ કરી છે. બીજી આથી લગભગ બમણી સામગ્રી તૈયાર પડેલી છે. 'મિલાપ'માં લગભગ બધાં લખાણો ટૂંકાવીને આપવામાં આવતાં. તેને પણ શક્ય તેટલાં વિશેષ અહીં ટૂંકાવેલાં છે. હિંદી લખાણો ગુજરાતી વાચકો માટે ઘણાં સુગમ હોવાથી મોટે ભાગે તેના અનુવાદ કરવાને બદલે મૂળ સ્વરૂપે પણ નાગરીને બદલે ગુજરાતી લિપિમાં 'મિલાપ'માં રજૂ થતાં, તે રીતે અહીં આપ્યાં છે.

આ 650 જેટલાં પાનાંમાં નાનાંમોટાં મળીને લગભગ 600 લખાણોનો સમાવેશ થયો છે. કેટલાંક 2-3 પાનાંનાં છે, તો ઘણાંખરાં એક પાનાનાં કે તેથીય નાનાં છે. પુસ્તક હાથમાં લઈને ઉઘાડીએ, ત્યારે જે પાનું આવે ત્યાંથી રસપૂર્વક વાંચી શકાય તેવું બન્યું છે.

પોતાનાં લખાણોના સંક્ષેપ કરવાની છૂટ આપવા બદલ સહુ લેખકોનો

વિનમ્રભાવે ખૂબ આભાર માનું છું. એ લેખકો પૈકી કેટલાકે ‘મિલાપ’ વિશે વરસો પહેલાં જે માયાળુ શબ્દો ઉચ્ચારેલા તેમાં શ્રી દિલીપ કોઠારીએ ‘મિલાપ’ની કલ્પના લોકશિક્ષણની એક ‘ટેક્સ્ટબુક’ તરીકે કરી હતી. અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક હું એવું ઇચ્છું કે આ પુસ્તક આપણી પ્રજાના ચારિત્ર્ય-ઘડતર માટે, વ્યાપક સમાજશિક્ષણ માટે ઉપયોગી નીવડે. તેવું બને તો તેનો સંપૂર્ણ યશ સહુ લેખકોને જ હશે, જેમના વિચારો અને ભાવનાઓના ભંડારનો એક અંશ આ પાનાંમાં સુલભ બન્યો છે.

રવીન્દ્ર જયંતી : 7 મે, 2003

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[બીજી આવૃત્તિ]

આમ તો આ પુનર્મુદ્રણ જ ગણાય. પણ પહેલી આવૃત્તિમાં એકંદરે ચાર પાનાં જેટલાં નાનાં નાનાં લખાણો ભૂલથી બે વાર છપાઈ ગયેલાં, તે ધ્યાનમાં આવતાં આ વખતે એને બદલે બીજાં મૂક્યાં છે. એ ભૂલ બદલ ક્ષમાયાચના.

પહેલી આવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ ક્રમ નહોતો આપ્યો એ આ આવૃત્તિમાં આપ્યો છે. ઉપરાંત, લેખક-સૂચિ પણ આપી છે.

લોકમિલાપ ટ્રસ્ટે આ પુસ્તક પડતરથી પણ ઓછી કિંમતે સુલભ બનાવ્યું છે. પ્રથમ ત્રણ હજાર નકલો પખવાડિયામાં જ ખલાસ થઈ જતાં વધુ ત્રણ હજાર નકલોની આ બીજી આવૃત્તિ છે.

[ત્રીજી આવૃત્તિ]

વાચકોએ સદ્ભાવપૂર્વક જેની તરફ ધ્યાન દોરેલ છે, તેવી કેટલીક ભૂલો સુધારી લીધી છે. એ સહુ મિત્રોનો આભાર.

સવિશેષ આભાર ગાંધીનગરના શ્રી ત્રિકમજી જોશીનો માનવાનો છે. ફૂલસકેપ કદનાં 18 પાનાં ભરીને એમણે છાપભૂલોની એક સૂચિ સાટેમ્બર માસમાં મોકલી હતી. સાથેના પત્રમાં જણાવેલું કે -

“આપના પિતાશ્રી ઝવેરચંદભાઈને છ-એક દાયકા પહેલાં પોરબંદર હાઈસ્કૂલમાં સાંભળેલા. અમે પોરબંદરના. મારા પિતાશ્રી વકીલ હતા. તેઓ રાણપુરનાં ‘રોશની’, ‘ફૂલછાબ’ વૉ સાથે વૃત્તાંત-નિવેદકના નાતે સંકળાયેલા રહેલા. એ યુગ તો પૂરો થયો. સંભારણાં રહ્યાં. એ સંભારણાંએ, આત્મીય ભાવે, પ્રેરણા કરી અને સૂચિ તૈયાર થઈ ગઈ.”

શ્રી ત્રિકમજીભાઈને વિનંતી કરેલી કે બીજું પણ જે લખવા ઇચ્છો તે કૃપા કરીને જરૂર લખશો. તેના પ્રત્યુત્તરમાં વિશેષ ભૂલોની સૂચિ તેમણે મોકલી તેમ જ સંપાદન અંગેનાં મૂલ્યવાન સૂચનો પણ કર્યાં. સાથેના પત્રમાં તેઓ લખે છે કે -

“શ્રી દિલીપભાઈ કોઠારીએ ‘મિલાપ’ના પ્રકાશન વખતે ‘મિલાપ’ની કલ્પના ‘લોકશિક્ષણ માટેની ટેકસ્ટબુક’ તરીકે કરી હતી. આ પુસ્તક તો ‘મિલાપ’ અને અન્ય પ્રકાશનોની ઉત્તમ સામગ્રીનો સંચય છે. આથી આ બધું આ રીતે જોઈને સૂચિઓ તૈયાર કરવામાં પ્રેરક બન્યું છે.૦૦૦

“આ બધું લખું છું ત્યારે કવિ લોંગફેલોનું કથન યાદ આવે છે :

Labour with what zeal we will,

Something still remains undone.

“ગમે તેટલું કાળજીથી કામ કરો, પણ ક્યાંક, કશુંક તો બાકી રહી જવાનું જ. એટલે કેટલુંક તો ક્ષમ્ય ગણવું રહ્યું.”

શ્રી ત્રિકમજી જોશી જેવા વાચકે ખંતપૂર્વક છાપભૂલોની સૂચિ બનાવી મોકલવાની જહેમત ઉઠાવી તે ઉપરાંત એક દષ્ટિવંત સાહિત્યપ્રેમીને શોભે તેવાં વિવિધ સૂચનો કર્યાં, તે આ પુસ્તકનું સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

વચમાં થોડા મહિના મારે પરદેશ જવાનું થયેલું. ત્યાંથી આવીને ‘વાચનયાત્રા’ના બીજા વધુ ભાગો તૈયાર કરવા લાગ્યો છું. આ પુસ્તક 2003ના મે માસમાં પ્રગટ થયું તેમ બીજો ભાગ 2004ના મેમાં પ્રકાશિત કરવાની ઉમેદ છે.

ખલિલ જિબ્રાન જયંતી : 6 જાન્યુઆરી, 2004

મ૦ મ૦

[ચોથી આવૃત્તિ]

વાચકો સદ્ભાવપૂર્વક જેના તરફ ધ્યાન દોરતા રહે છે તેવી ભૂલો સુધારવાની તક આ મુદ્રણ વખતે પણ મળી છે. ખાસ તો બેએક લખાણો પહેલા અને બીજા બંને ભાગમાં આવી ગયાં હતાં, તે બે પૈકી એકમાંથી રદ કરીને તેના સ્થાને નવાં મૂક્યાં છે. બે-ચાર લખાણોનો સ્થાનફેર પણ કર્યો છે.

બીજા ભાગની પણ નવી આવૃત્તિ આની સાથે જ બહાર પડે છે.

અને જેના પ્રકાશનમાં થોડોક વિલંબ થયો છે તે ત્રીજો ભાગ પણ ઓગસ્ટ મહિનામાં પ્રગટ થાય છે.

હવે, ઇન્શાલ્લાહ, ચોથો ભાગ 2006માં.

રવિશંકર મ૦ રાવળ જયંતી : 1 ઓગસ્ટ, 2005

મ૦ મ૦

ક્રમ

સંપાદકનું નિવેદન		[4]
નાની શી મિલન-બારી	મહેન્દ્ર મેઘાણી	3
એ આવશે	સુન્દરમ્	5
તમે જ એને મળ્યા હોત તો ?	સુમંત દેસાઈ	5
આપવું એટલે	સુખબીર	5
પંડનાં પાતાળપાણી	મકરન્દ દવે	4
પારસમણિ	અંબાલાલ પુરાણી	6
અદના આદમીનું ગીત	પ્રહ્લાદ પારેખ	7
ત્રાજવડાં ત્રોકણહારી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	7
ઈસુને પગલે	ટોમસ આ કેમ્પીસ (અનુ. નટવરલાલ પ્ર. બુચ)	8
ક્યાં સુધી ?	જયન્ત પાઠક	8
અ-પરિચય	વિનોબા ભાવે	9
તારા હાથમાં	‘જટિલ’	9
થોડીક પળો	ચાર્લ્સ નોરટન	9
આવો, અંતરનાં કમાડ ઉઘાડીએ !	ગેગરી સ્ટોક	10
– યાદ આવે છે	નવલરામ જ. ત્રિવેદી	12
એક વારનું ઘર	જયન્ત પાઠક	12
થાકેલા ભગવાન	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	13
ગામડું	શંકરભાઈ બુ. પટેલ	13
અઢી શેર જુવારનો ધણી	હર્ષકાંત વોરા	14
ખોરડાં	જયંતીલાલ સો. દવે	15
આ ગામડાં	હસિત બૂચ	16
કબ તક ?	—	17
“એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી ?”	દાદા ધર્માધિકારી	18
મોઢે આવે –	પિંગળશી મે. ગઢવી	18
જનાર્દન જોવા છે ?	એકનાથ	19
આપણે ભરોસે	પ્રહ્લાદ પારેખ	19
“આ વાટ અમુને ફિટ લાગે...”	—	20
ઠારે દિલના ઘા	‘લલિત’	20
“ઈ તો સાંચડી રોપી છે !”	પ્રદ્યુમ્ન તન્ના	21
“ખોદી લે તારી મેળે !”	—	22
કેટલું છેટું છે ?	પ્રબોધ ચોક્સી	23
– તો કોણ ?	હસિત બૂચ	23

– એવી નામના મેળવજો !	કાકા કાલેલકર	24
ગઝલ	અમૃત 'ઘાયલ'	25
એક જ દાણામાંથી !	મનોહર પ્રભાકર	26
અમારે ઘર હતું...	ઝવેરચંદ મેઘાણી	26
“અમારો અવતાર !”	—	27
કોની છે આ ધીંગી ધરતી ?	કરસનદાસ માણેક	27
અગડ છે !	વસંત વ્યાસ	28
આ લોકો પેલા લોકો	મહેન્દ્ર મેઘાણી	30
એમાં નવાઈ શી ?	નરહરિ પરીખ	31
ગીત કોનાં લખું, કોનાં નહીં ?	જયમલ યાદવ	32
આવતી કાલે જ....	હેલન કેલર	32
મજૂરીનો મોભો	વિનોબા ભાવે	33
પંડનાં પાતાળપાણી	મકરન્દ દવે	34
દેવી દુઃખહારિણી	ન્હાનાલાલ દં. કવિ	34
કમ્બલ કી કહાની	વિનોબા ભાવે	35
મીઠલડી તું, મા !	શિવકુમાર નાકર 'સાઝ'	35
તમે જ એને મળ્યા હોત તો ?	સુમંત દેસાઈ	35
એ છેલ્લો માણસ	'ઉશનસ'	36
એમના ઉપકાર સંભારશું ?	મહેન્દ્ર મેઘાણી	37
બિલ	આર. કે. સિંહ	37
આ વિષયકમાંથી છૂટવા –	બટુક દેસાઈ	38
ઊખડતાં મૂળિયાં	કેનેથ ડેવીસ	40
સમો આવતાં –	હસિત ભૂચ	41
કબરોની કતાર	'ઓબ્ઝર્વર'	42
માવડીએ દીધો –	ન્હાનાલાલ દં. કવિ	42
ગરીબીનું ગૌરવ	મો. કં. ગાંધી	43
એ પાપ ધોઈ નાખવા –	કાકા કાલેલકર	43
જો એવી જાણ હોય કે –	લિયો તોલ્સતોય (અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ)	44
એ શુદ્ધિ	મુકુલ કલાર્થી	44
જંગ માંડ્યો છે ?	વજુભાઈ શાહ	45
નીભાડો મારા નાથનો	જયંતીલાલ સો. દવે	47
ગરીબોને પણ ટપી જનારી	ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	48
આંધળી પૂજા ?	વજુભાઈ શાહ	50
અધૂરી સ્વતંત્રતા	અચ્યુત પટવર્ધન	53
ખવાઈ જતા પાયા	જુગતરામ દવે	54
આત્મીયતા સાથે અલિપ્તતા	કાકા કાલેલકર	56
અગસ્ત્ય પછી બીજા ઋષિ	ઉમાશંકર જોશી	56
એક જ કસોટી	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	57
જીવતા મહાકાવ્યની ગાથા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	58
ટહુકો ગયો રહી	લાલજી કાનપરિયા	61
આવા હતા ઠક્કરબાપા !	રામુ ઠક્કર	62
ક્યાં છે ધગધગતાં દિલ ?	વજુભાઈ શાહ	63

જીવ ન ચાલ્યો	જગદીશ ચાવડા	63
આંબેડકરની વ્યથા	આનંદરાવ લિંગાયત	64
એક ઝટકે ઉખેડવાનું	કાકા કાલેલકર	65
ભંગિયાની ફાટ્ય	વજુભાઈ શાહ	66
એ જગ્યા હજુ ખાલી છે !	મુકુલ કલાર્થી	68
પ્રતિજ્ઞા સાથે આવો વ્યવહાર ?	વજુભાઈ શાહ	69
એક મનોહારી આત્મકથા	મનુભાઈ પંચોળી	70
અદાલતની બદનશી !	—	71
યાદ	રમેશ જોશી	71
“અમે શીદને જીવતાં રહ્યાં ?”	સૌતિક બિન્દાસ	72
વીરતા	—	74
કૃપાથી તારી -	સુરેશ દલાલ	74
અનોખી ન્યોછાવરી	રામસિંહ રાઠોડ	75
ગામની કાણે	યજ્ઞેશ દવે	76
વળાયે નહીં પાડ	નર્મદાશંકર દવે (નર્મદ)	77
અંજામ: ભંગાર અને મોત	ધર્મેન્દ્રસિંહ ચાવડા	78
એક મોટું આશ્ચર્ય	કાકા કાલેલકર	80
આભાસની હુંફ	—	80
એકતાની અનિવાર્ય શરત	વજુભાઈ શાહ	81
બા, સૂઈ જા !	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. ઝવેરચંદ મેઘાણી)	81
જેમ ગાડીમાં, તેમ ગામમાં	વિનોબા ભાવે	82
ગદ્દાપચીસી	કાકા કાલેલકર	82
ગામ અને જ્ઞાતિ જ ?	ડી. ડી. કર્વે	83
ગીત કોણ ગાતું ?	સુન્દરમ્	83
આક્રમણના કરતાંય જોખમી	સંપાદક : ‘ભૂમિપુત્ર’	84
પંથ બાકી હજો !	દેવજી રા. મોઢા	84
ઉન્નત મસ્તકે જીવવા	મનુભાઈ પંચોળી	85
- એવા રાષ્ટ્રપતિ	લીડન જોન્સન	85
એક જ વાર....	અમૃત મોદી	86
જાગી જશે !	ઉમાશંકર જોશી	86
અનિષ્ટનો આશ્રય	વજુભાઈ શાહ	87
રાહ કોણ જોશે ?	નીતિન વિ. મહેતા	87
ઓહિસર	ચન્દ્રવદન મહેતા	88
તાવડી	જયન્ત પાઠક	88
અકરાંતિયા સામે મધલાળ	એચ. ડી. શૂરી	89
અઠવાડિક વાહનબંધી	દિલીપ ગુહા	91
અંધારી રાતે	અરુંધતી રોય (અનુ. મહેશ દવે)	92
એ તું જ !	‘ઉશનસુ’	93
આંસુની નદી આડો બંધ	બાબા આમટે	94
જાગૃત કર, હે પિતા !	મહેન્દ્ર મેઘાણી	95
જનરલ ડાયરની ગૌરવયાત્રા	સ્વામીનાથન અંકલેસરીઆ ઐયર	98
	(અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)	

– તો	ગયટે	99
એ સ્વર્ગમાં... !	સ્વામીનાથન અંકલેસરીઆ એયર	100
“આપને ઉપયોગી થઈ શકું ?”	—	102
એ દેશની ખાજો દયા !	મહેન્દ્ર મેઘાણી	103
“તે ચૂકવીને આવીશ”	મનુભાઈ પંચોળી	104
દેવ	દેવેન્દ્ર ભટ્ટ	104
ઓસવાતો આત્મા	ઉમાશંકર જોશી	105
વિધવાની ઈચ્છા	જ્યોતિ દેયા	106
જીતે જી શહીદ	રામમૂર્તિ	107
બધી જ	‘ઉશનસ્’	107
વીરામાતા	અંબુભાઈ શાહ	108
સોળમી મોસમ	‘બાદલ’	109
પ્રસન્ન દાંપત્ય	—	110
“મારા હાથનો જ પીવો !”	બબલભાઈ મહેતા	110
માઘીનો છોકરો	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	111
કવિનું કામ	જેઈમ્સ ફ્લેચર	111
અત્યાચાર-વિરોધી સભા	સૈયદ મુજતબા અલી (અનુ. સુકન્યા ઝવેરી)	112
વત્સલમૂરત	ઉમાશંકર જોશી	112
“તમને છોડીને કેમ જાઉં ?”	રમણલાલ સોની	113
બહેનોને	મો. ક. ગાંધી	115
સાસુનો પત્ર	રંભાબહેન ગાંધી	116
લાગી આવતું હોય તો –	ઉમાશંકર જોશી	118
છોકરીઓ, ચેતજો !	શિરીષ મહેતા	119
વહ સતી નહીં હૈ	વિનોબા ભાવે	121
આવું કેમ ?	—	122
રહસ્ય	એફ. એલ. લ્યૂકસ	122
ઉપલક વાતોના ભીતરમાં	જ્યોત્સ્ના શુક્લ	123
આંખો ઉઘાડશું ?	—	124
કપાયેલી નાળ	પન્ના નાયક	125
એ વિદ્યા શા કામની ?	નવલરામ પંડ્યા	126
જૂજવાં રૂપ	વાસુદેવ મહેતા	127
એકડે એકથી	ચંદવદન મહેતા	128
બૌનો કી દુનિયા	ગિરિજાકુમાર માર્યુર	129
અવળી દોરવણી	ગગુભાઈ પુનશી	130
શીતળતા	સુરેન ઠાકર ‘મેહુલ’	130
મધ્યયુગ આશ્ચર્યો છે ?	હસમુખ ગાંધી	131
તારા હીંડોળ	[લોકસાહિત્ય]	131
કપડું ધોતાં રહેવું પડે છે	મહેન્દ્ર મેઘાણી	132
અભાવો વચ્ચે જીવવાની ખુમારી	ભગવતીકુમાર શર્મા	133
ઝાડનાં મૂળની જેમ	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	134
માભૂમિની હૈયાલક્ષ્મી	ઉમાશંકર જોશી	134

આ વિસ્તાર તેનો છે !	—	135
જેવું ઘડતર	નવલભાઈ શાહ	135
કોની છાતી નહીં ફૂલે ?	અવનીન્દ્રકુમાર વિદ્યાલંકર	136
નાનકડી જિંદગીમાં.....	ડેનિયલ માઝગાંવકર	138
ખુમારી	ફાધર વાલેસ	139
“એ તો મારો ભાઈ છે !”	સનતકુમાર ભટ્ટ	139
હનુમાન બનો !	દાદા ધર્માધિકારી	140
“સો વરસનો થા !”	ઉમાશંકર જોશી	141
“હું શું કરું ?”	—	142
હિન્દાબાદ, હિન્દાબાદ !	હસિત બૂચ	143
આટલું આવડે છે ?	—	144
શિખરો સર કરવાની તાલાવેલી	ભૂપત વડોદરિયા	146
કોશમાંથી જડી આવે તેમ	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	147
ક્યે અખાડે જશું ?	ઝવેરચંદ મેઘાણી	148
હાક તુજની	મણિલાલ દેસાઈ	149
માધુકરી	કાકા કાલેલકર	150
“ભગવાનને મારે અખાડે મોકલજે !”	—	152
નિર્ધન ?	મુકુલ કલાર્થી	153
છે તેટલું તો વાપરો !	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	154
શિક્ષણનું ખરું કામ	મનુભાઈ પંચોળી	155
સુખ સત્તાવે છે !	વર્ષા પટેલ	156
તમીજ	વિનોબા ભાવે	157
સમાજવાદી વિદ્યાર્થીઓને -	ધ્યારેલાલ નય્યર (અનુ. મણિભાઈ દેસાઈ)	158
દેવના દીધેલ	[લોકસાહિત્ય]	159
શોધીશ મા !	ઉમાશંકર જોશી	159
ડુંગરા દેખાતા નથી !	જ્યોત્સ્ના શુક્લ	160
આપણા ફાંકડા ફિતૂરીઓ	એન. એન. સચીદાનંદ	162
આજનો વિદ્યાર્થી [1]	ઉમાશંકર જોશી	164
ક્યાં લાંછન છે ?	નાનાભાઈ ભટ્ટ	166
આજનો વિદ્યાર્થી [2]	જે. એન. ટંડન	167
આજનો વિદ્યાર્થી [3]	કાકા કાલેલકર	168
ઉપવનોમાં	જશવંત મહેતા	169
આ જંગ તમને સોંપું છું !	સ્વામી વિવેકાનંદ	170
આટલું જરી ભૂલશો નહીં -	ઉમાશંકર જોશી	171
ત્યાં સુધી -	પટ્ટાભી સીતારામૈયા	172
ગૌરવ-પ્રહુલિત યૌવન	ઉમાશંકર જોશી	173
કેળવણીથી સિદ્ધ	કાકા કાલેલકર	173
ત્યારે કરીશું શું ?	સુરેશ હ. જોષી	174
ઇચ્છા	આર. કે. સિંહ	175
“આ તે શી માયાફોડ !”	ગિજુભાઈ બધેકા	176
માની નજર	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	179

પ્રથમ કેળવણી માબાપોની	શ્રીમાતાજી (અનુ. સુન્દરમ)	180
આબરૂ અને કીર્તિ	કાંતિ ભટ્ટ	181
આપણાં બાળકો	ઝીણાભાઈ દેસાઈ	182
શ્રેષ્ઠ મિત્ર	ભગવતીકુમાર શર્મા	185
ગુમરાહ	‘હરિશ્ચંદ્ર’	186
“કેટલી વાર કહેવું ?”	ગિજુભાઈ બધીકા	188
ડાહ્યો દીકરો	વિપિન પરીખ	189
“તુમ્હારે ભગવાન ઝૂટે હેં !”	ભગવાનદીન	190
હાં...હાં હાલાં	[લોકસાહિત્ય]	191
આપણે, પાર્ટ-ટાઇમ માબાપો	ભૂપત વડોદરિયા	192
જા, મા -	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. જુગતરામ દવે)	194
બાળકના ઘડતરમાં ઘર	ઝીણાભાઈ દેસાઈ	195
ના કહેવાની શક્તિ	વિનોબા ભાવે	196
શનુ જ કરી શકે તેવું -	લિયો તોલ્સતોય (અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ)	197
કેવી હશે ?	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. ઝવેરચંદ મેઘાણી)	197
સ્વતંત્રતા અને સીમા	ચુનીભાઈ શાહ	198
દેખ -	મકરન્દ દવે	199
પિતાની ભેટ	મહેન્દ્ર મેઘાણી	200
કર ઊંચા કરી -	જયન્ત પાઠક	202
બાળક સવાલ પૂછે ત્યારે -	વત્સલા મહેતા	203
દેખો !	રઘુરાજ સિંહ ‘રાકેશ’	203
ખરાબ લોકો: સારા લોકો	આર્ટ બુકવોલ્ડ	204
ગૂંગળાતા કિશોરો	ચંદ્રકાન્ત કાજી	205
ઇલાજ	પી. મૂર્તિ (અનુ. નરોત્તમ પટેલ)	205
બાળક અને આપણે	ભગવાનદીન (અનુ. હાજીભાઈ બાદી)	206
ધનનું ધન	મનુભાઈ પંચોળી	209
અપત્યપ્રેમ કે અપત્યનિષ્ઠા ?	કાકા કાલેલકર	210
છોડી શકાતો નથી	ભૂપત વડોદરિયા	212
તે તો મા જ !	જયન્ત પાઠક	213
આખ્યાનનું હાર્દ	ઈશ્વર પેટલીકર	214
શોધ	મધુકર ઉપાધ્યાય	215
અપેક્ષાઓના તાણાવાણા	ભૂપત વડોદરિયા	216
ગેરસમજ	વિનોબા ભાવે	217
તીર	અંબુભાઈ શાહ	218
બોદો રૂપિયો !	ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ	219
પુસ્તકાલય એટલે મહાશાળા	ગિજુભાઈ બધીકા	220
ફલશ્રુતિ	ઉમાશંકર જોશી	220
અધ્યાપક માટે ઉપાસના-મૂર્તિ	કાકા કાલેલકર	221
ખાસ કાંઈ ફેર નથી !	—	222
નિરાંત	દક્ષા વ્યાસ	223
ચંદાની માસી	કેશુભાઈ પુ. ચૌહાણ	224

સાટું !	—	226
“પાઠ પાકો નથી થયો”	મનુભાઈ પંચોળી	227
“ધાક કે ધીરજ ?”	કાકા કાલેલકર	228
શિક્ષક અને બાપ	દાદા ધર્માધિકારી	230
પગારવધારો !	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	231
ઘસરકો	ગીતા પરીખ	231
“શીંગડાં માંડતાં શીખવશું !”	મનુભાઈ પંચોળી	232
— એ જ રસ્તે	હરીન્દ્ર દવે	233
ઠંડું મગજ	નાનાભાઈ ભટ્ટ	234
શૈશવનો ચહેરો	વિપિન પરીખ	235
વાદળગાડી	સોમાભાઈ ભાવસાર	236
પ્રેમસૂત્રમાં પરોવાયેલાં	શ્ચિત્તિમોહન સેન	237
નવીન કેળવણી એટલે ?	નાનાભાઈ ભટ્ટ	238
તપનો સવાલ નથી	જયપ્રકાશ નારાયણ	239
પ્રજાની પોતાની વીમાયોજના	મનુભાઈ પંચોળી	240
કહો, તમે જુવાન છો ?	ભગવાનદીન	241
ગુરુભક્તિ	સાને ગુરુજી (અનુ. નટવરલાલ દવે)	242
અધિકાર	કાકા કાલેલકર	242
એનું નામ ભેજું !	—	243
હે ભારત !	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)	243
કલાનો પ્રદીપ	રવિશંકર મ. રાવળ	244
ચિત્રકળાનું કામ	મોહનલાલ પંચાલ	244
આખા દેશ પર કરફ્યુ !	અનિલ જોશી	245
બાના સમું —	‘ઉશનસ્’	245
સારપ ને સમજણ અલગ છે	મનુભાઈ પંચોળી	246
જ્ઞાનની ગરજ નથી	યશવન્ત શુક્લ	247
એ વિભૂતિઓ ક્યાં છે ?	ઉમાશંકર જોશી	248
પામરતાનું પાપ	મો. ક. ગાંધી	249
ગઝલના જામમાં	—	250
પુણ્યપ્રકાશ	કિશનસિંહ ચાવડા	251
અંદરની શૂન્યતા	ફાધર વાલેસ	252
મનના કૂબે	લાભશંકર રાવલ	253
કોંગો-તટ કા ઋષિ	બનારસીદાસ ચતુર્વેદી	254
— આંખ મેળવીને	—	254
ગળથૂથીમાં સંગીત	—	255
પારિતોષિક પહેલાં પતરાં	મુકુલ કલાર્થી	256
ક્યાંથી માન હોય ?	રામનારાયણ વિ. પાઠક	256
મારી કવિતા	કરસનદાસ માણેક	257
ઈતબાર	પ્રહ્લાદ પારેખ	257
ચંદનની અગ્નિપરીક્ષા	ગ્રીમલી મુખરજી	258
‘કં. વિ.’	ચંપકલાલ વ્યાસ	261

જવાહરની અભીષા	ઉમાશંકર જોશી	261
જલમભોમકા	રસિક ઝવેરી	262
જીવનમાં વણાઈ ગયેલું	મણિભાઈ પટેલ	264
આરાધ્યદેવ: જીવન	નગીનદાસ પારેખ	265
આનંદ-ભવન	સુન્દરમ્	265
કાનનદેવીની દુનિયા	અમીતા મલ્લિક (અનુ. ગોપાલ મેઘાણી)	266
અજબ પુષ્પ માનવ્યનું	ઉમાશંકર જોશી	267
તર્કની તલવારથી.....	ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી	268
સંન્યાસ	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	269
જીવંત ખાક	મીરઝા કેમ્પે (અનુ. મકરન્દ દવે)	270
પરીક્ષા કી ઘડી	રામકુમાર ચતુર્વેદી 'ચંચલ'	271
“- એવું કાંઈક કરોને !”	કાંતિ શાહ	272
મેલા એક મશાલકા	‘નીરજ’	272
મસીહા મુહબ્બતકા	શિવમંગલસિંહ ‘સુમન’	273
“પંડિતજીને જરા કે’જોને !”	જયંતીલાલ માલધારી	274
તુમ્હેં મરને ન દેંગે	‘નીરજ’	276
સુવ્યવસ્થા કા પ્રેમી	શ્રીપ્રકાશ	277
આનું નામ અંત્યોદય	કાકા કાલેલકર	277
અંતિમ લાલસાને જીતનારો	એસ. જયપાલ રેડ્ડી	278
મહાન દર્શનોના મૂળમાં	ધ્રુવ ભટ્ટ	279
એ	નાનુભાઈ દવે	280
આજનો દિવસ	ફાધર વાલેસ	280
લાગણી	લિન યુટંગ	281
ભાષણોમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈશું ?	મો. ક. ગાંધી	282
લગન	સુખબીર	283
અઢી હજાર વરસ પછી	વિનોબા ભાવે	284
અવાજના બાદશાહ	—	285
અહેમદાબાદકે લોગોં ઊઠો !	ગુલફીકાર અલી બુખારી	286
તમે શું કર્યું ?	—	287
કાયરતાથી કૂરતા સુધી	દાદા ધર્માધિકારી	288
“હોકો પીએ એટલામાં !”	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	288
અભિનેત્રીની સંવેદનયાત્રા	રજનીકુમાર પંડ્યા	289
ત્રિવેણી-સંગમ	નિરંજન ભગત	290
એક માત્ર માને	અર્ચિત્યકુમાર સેનગુપ્ત (અનુ. મોહનદાસ પટેલ)	290
સરકારનું એ ગજું નથી	વિનોબા ભાવે	291
પોટી બેઆની	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે	292
કર્મ પરથી જ	ગૌતમ બુદ્ધ	294
ચિત્રકૂટવાસી રામભક્ત	—	295
સીના	‘શૈલેષ’ મટિયાની	295
જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન કાર્વર	મૃદુલા મહેતા	296
સફારી પાર્ક વચ્ચે	‘આદિલ’ મન્સૂરી	300

મેહ મીઠી વરસે	રાજેન્દ્ર શાહ	301
નરકવાસીઓની સેવામાં	—	302
સંસ્કારઘડવૈયો અંગ્રેજ	મૂળશંકર પ્રાં ભટ્ટ	303
કોફીના એક કપને કારણે	ફેન્ક હોલપીન	304
બેગમ સાહેબાને જવાબ	—	305
કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડનાર	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	306
જો નેતા નહીં બના	રામમૂર્તિ	307
વાચન-વિચાર-લેખનના તપસ્વી	નરહરિ પરીખ	308
શોખ	જયવંત દળવી	309
ઝાકળ જેવા અદીઠ	સ્વામી આનંદ	310
પંજ પ્યારા	—	311
આપણો રાષ્ટ્રીય સિવાજ	કાકા કાલેલકર	312
દાદુ દયાળ	—	312
ક્યું વ્રત વધે ?	દુલેરાય માટલિયા	313
શું-નું-શું !	વિનોબા ભાવે	313
સંગીત-સૂત્રમાં પરોવનાર	મહેન્દ્ર મેઘાણી	314
બદલૂ ધોબી	વિનય મોહન શર્મા	316
કોઈ બેસતું કેમ નથી ?	મોહન પરીખ	317
જ્ઞાનયજ્ઞનો આચાર્ય	ગિરીશ ગણાત્રા	318
બિખરી મહેલિલનાં પતંગિયાં	મહેન્દ્ર મેઘાણી	322
જહાં દેખતા હું	મોહનલાલ મહેતા 'વિયોગી'	323
કોણી મારીને	ઝવેરચંદ મેઘાણી	323
અમારા માધવકાકા	છોટુભાઈ જોં ભટ્ટ	324
આનંદી સત્યાગ્રહી	જુગતરામ દવે	326
— તો ક્યાંક ખામી છે	મોરારજી દેસાઈ	327
સજજનની સુવાસ	બિપિનચંદ જીં ઝવેરી	328
નિર્લેપતાના ભીતરમાં	યાસીન દલાલ	330
પંડિતા રમાબાઈ	મૂળશંકર પ્રાં ભટ્ટ	331
હરિજનોના ગુરુ	જુગતરામ દવે	332
આગ અને બરફ	વિનોબા ભાવે	333
અમૂલ્ય જડીબુટ્ટી	ગાંગજી શેકિયા	334
રુબાઈયાત	ઉમર ખય્યામ (અનું શશિકાન્ત નીલકંઠ)	336
રંગભૂમિના મધ્યાહ્ને	ધનસુખલાલ મહેતા	337
પાખાનાવાલા સાધુ	વિનોબા ભાવે	338
રાક્ષસની ચોટલી	રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ	338
માંદા પડવાની સાધના	ગુણવંત શાહ	339
રોગીને સવાલ	—	339
રક્તપિત્તથીય વધુ ભયાનક	ડોનોવાન પેડેલ્ટી	340
કેવી રીતે	જોર્જ કોલમેન	340
સુલભ સોનામહોર	હરકિશનદાસ ગાંધી	341
કુંવારા	—	341

શુભસંગ્રહ	ભિક્ષુ અખંડાનંદ	342
‘અલ અમીન’	કાકા કાલેલકર	344
આનંદની આરાધના	ચિનુભાઈ ગી. શાહ	345
ક્ષણ બની	ક્રિસન સોસા	345
નવી પેઢીના વત્સલ વડીલ	અનંતરાય મ. રાવળ	346
ઝંખના	મનુભાઈ પંચોળી	346
આંખ સામે જ !	રજનીશ	347
કારવાં ગુઝર ગયા	‘નીરજ’	347
એ નક્કી કોણ કરશે ?	વિનોબા ભાવે	348
કામમાં સુવાસ	ઈશ્વર પેટલીકર	349
ઓહ, અમદાવાદ !	સુન્દરમ્	350
અમે-તમે	શાંતિલાલ જાની	351
પ્રશંસા-જળનો છંટકાવ	મોહમ્મદ માંકડ	352
કદર કરવાની કળા	જેક ડેન્ટન સ્કોટ (અનુ. મંજરી મેઘાણી)	353
કહીને જજો	વિનોદિની નીલકંઠ	353
કયા અધિકાર છે ? - કયા નથી !	મધુ ત્રેહાન	354
અંતે !	કરસનદાસ માણેક	355
ઉત્તમનો સહવાસ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	355
કષ્ટસહનની કિંમત ચૂકવીને	મો. ક. ગાંધી	356
આવે છે સવાર !	‘ઉશનસ્’	357
કાયદા	એઈન રેન્ડ	357
કાયર	ચન્દ્રવદન મહેતા	358
પાળેલો સંચો	ટોમ મહોની	360
કળિયુગના સ્નાતકો	ફાધર વાલેસ	361
પાંચ કરોડ વર્ષની જૂની	શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી	362
રુબાઈયાત	ઉમર ખવ્યામ (અનુ. ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)	364
ઘેરઘેર પહોંચેલું ઝેર	મહેન્દ્ર મેઘાણી	365
કોઠે કોઠે ઝળહળતા દીવા	જયન્ત પંડ્યા	366
ખોવાયા નથી !	નિરંજન ત્રિવેદી	367
કેમ કરી... ?	હસિત બૂચ	367
સૂરજે સળગાવેલું જ્ઞાનસ	—	368
હું મળીશ જ	રાજેન્દ્ર શુક્લ	369
ક્ષાત્રધર્મ	મનુભાઈ પંચોળી	370
ખરી જરૂર !	—	370
ખુમારી ક્યાં ?	ફાધર વિલિયમ	371
સિદ્ધાંતોને જીવી જાણનાર	પ્યારેલાલ નય્યર (અનુ. મણિભાઈ દેસાઈ)	372
ખાખી અને ભગવો	કાકા કાલેલકર	372
ખરી સત્યભક્તિ	મણિલાલ ન. દિવેદી	373
માતા સમાન	ધર્માનંદ કોસંબી	373
ગટર એટલે ગમે તે નાખી શકાય ?	—	374
કોણ જાણે ?	‘ઉશનસ્’	376

ક્યાંથી શીખે છે ?	ભૂપત વડોદરિયા	376
એ દિવસ -	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)	377
ઘરમાં જ દેવાળું ?	નાનાભાઈ ભટ્ટ	377
આનું નામ લોકશાહી !	મહેન્દ્ર મેઘાણી	378
ગોત !	યોગેન્દ્ર વિ. ભટ્ટ	379
તમારો ભગવાન: મારો ભગવાન	શકુંતલા નેને	380
કાર્ય અને પદ	પુરુષોત્તમ ગ. માવળંકર	381
ગમે છે !	કરસનદાસ માણેક	381
ઘર-નોકરને પત્ર	રતિલાલ બોરીસાગર	382
ઘોંઘાટનો અત્યાચાર	રમેશ દેસાઈ	385
ગઈ !	અનિલ જોશી	385
કોણ ટકાવી શકે છે ?	કાકા કાલેલકર	386
કોઈ તો આવે !	દીપક બારડોલીકર	387
પસંદગી	વુડ્રો વિલ્સન	387
માઈક પરથી વહેતો ત્રાસવાદ	ગુણવંત શાહ	388
મારા વર્ગો	—	389
ચારિત્ર્ય એટલે શું ?	આનંદશંકર ધ્રુવ	390
ચિંતન કા અભાવ	વિનોબા ભાવે	391
છાયા-પ્રકાશના વણાટમાં	મનુભાઈ પંચોળી	392
થયાં	મણિલાલ હ. પટેલ	392
જાહેરમાં ગુજારાતા અત્યાચાર	ભગવતીકુમાર શર્મા	393
જિન્દગી બનાવે કા કામ	ઝાકિર હુસેન	396
ભાગ્યશાળી !	—	398
જીવનમાં વ્યવસ્થિતતા	શ્રીમાતાજી	399
તરક્કી	અલી રઝા જૈદી	401
છતાં માનું -	કરસનદાસ માણેક	402
દૃઢ્યમાં પડેલી છબીઓ [1]	ઉમાશંકર જોશી	403
નકલી નહીં કરોંગે ગલતી	કાકા કાલેલકર	407
જીવન-દર્શન	કાકા કાલેલકર	408
કાવ્યપંક્તિ	ગુણવંત શાહ	408
જિંદગી એટલે વાવણી	ભૂપત વડોદરિયા	409
પંદર જ મિનિટ	રઘુનાથજી નાયક	410
જીવવાનો વહેમ	ગુણવંત શાહ	411
મનુષ્યત્વનું મહાન રૂપ	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)	412
જુલમ સામેનું કવચ	મનુભાઈ પંચોળી	413
જૈન ધર્મ-સાર	મુનિ ભુવનચંદ્ર	415
તમે કહો તો -	ડાયલ ઠાકોર	416
જાદુ	ધ્રુવ ભટ્ટ	417
જેવી જેની વાસના	મુકુલ કલાર્થી	417
ગઝલ	હરજીવન દાહડા	418
છે કોઈ વીરલો ?	રાજમોહન ગાંધી	418

જનતા કહાં હે ?	રામમૂર્તિ	419
તુષ્ણાને જોબન આવ્યાં	દુલા ભાયા 'કાગ'	419
દિમાગી ફર્ક	જવાહરલાલ નેહરુ	420
દરેક રૂપિયામાંથી 67 પૈસા	—	420
જૂનું ઘર	ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	421
દુખી થવાના દસ રસ્તા	ચંદ્રકાન્ત કાજી	421
દૂષિત બોજ	—	422
દેશપ્રેમ - દેખાડાની ચીજ ?	'કૂપમંડૂક'	423
નાતાલનાં રમકડાં	મેરી વિલાર્ડ	425
મેઘ	સુમન મજમુદાર	426
પરખ	નગીનદાસ સંઘવી	427
જોઈ લેવાશે !	હેમન્ત દેસાઈ	429
ઉસ પાર - !	જવાહરલાલ નેહરુ	430
સાચા અંગ્રેજ, સાચા માનવી	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)	430
પ્રસન્નતા	મણિલાલ નં. દિવેદી	431
પેટ કેરી આણ ફરે -	પ્રહ્લાદ પારેખ	433
ફિર આઉંગા !	અલી સરદાર જાફરી	434
બીજું ગગન	'શાહબાઝ'	434
સ્વસંસ્કારનું ભાન કરાવનાર લોકનાયક	ધીરુભાઈ ઠાકર	435
અમર આશા	મણિલાલ નં. દિવેદી	436
વસુંધરા	ઉમાશંકર જોશી	436
ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય	ભગવતીકુમાર શર્મા	437
પહેલો વરસાદ	પ્રદ્યુમ્ન તન્ના	438
ઠીક થયું !	કિસન સોસા	439
- બગૈર આપકી મદદ કે	જવાહરલાલ નેહરુ	439
દરિયો	'આદિલ' મન્સૂરી	440
થાક	શ્રીમાતાજી	440
લડાઈકા તજુબાં	જવાહરલાલ નેહરુ	441
એનું નામ -	ત્રિવિધ્યમ વોર્ડ	441
બેડો પાર !	સ્વામી આનંદ	442
નળિયાં	જયન્ત પાઠક	442
ભમીએ ગુજરાતે	ચન્દ્રવદન મહેતા	443
વેરાન	રઘુવીર ચૌધરી	444
ભાઈ	ઉપેન્દ્રનાથ 'અશક'	445
ત્રણ ચીજ	રતનલાલ જોશી	446
ભોલારામની છબી	મકરન્દ દવે	447
વેણુ વગાડીએ !	'મરીઝ'	449
મિત્રો	'સારસ્વત'	450
ભોળપણ અને મૂઢતા	વિષ્ણુપ્રસાદ રં. ત્રિવેદી	451
કસૌટી પર	'શૈલેષ' મટિયાની	451
બોચાસણ આશ્રમમાં	'બેકાર'	452

એકધારા મુશાયરા	રતિલાલ 'અનિલ'	452
એક મિત્ર	ડોંગરે મહારાજ	452
મૂઈ રે આવી શૂળ !	'હરિચંદ'	453
દાસત્વ સામે મોરચા	ગુણવંતરાય આચાર્ય	455
સતપંથી	—	455
ક્રાંતિ	માઓ ત્સે-તુંગ	455
ઢોલક હજુ બજાવે છે	મકરન્દ દવે	456
કેળવણી	એલ. પી. જેક્સ	456
મોઢા મોહન	કરસનદાસ માણેક	457
દવ રે લાગ્યો !	પ્રહ્લાદ પારેખ	457
દરેક માણસ	જગજીવન ના. મહેતા	457
બાળપણ [1]	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. રમણલાલ સોની)	458
વણઝારા	લાલજી કાનપરિયા	458
રમૂજની રીત	જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો	459
રાજસ્થાન	જયન્ત પાઠક	460
રાત થઈ પૂરી	નાથાલાલ દવે	460
“રસ્તો કરો !”	—	461
પળપળની કીમત	જુગતરામ દવે	461
“લોકોને મારવા માટે નથી !”	મુકુન્દરાય પારાશર્ધ	462
લોકોની યાદદાસ્ત !	રાજેન્દ્ર જ. જોશી	463
ઋતુવાસી	પ્રીતમલાલ મજમુંદાર	464
શ્રેષ્ઠતા	ફાધર વાલેસ	465
શું થશે ?	બરકત વીરાણી 'બેફામ'	466
વૃત્તિઓની લીલા	સુન્દરમ્	467
વાત શી છે ?	અનવર આગેવાન	467
વરસાદ પછી વગડો	જયન્ત પાઠક	468
રોકો	'આદિલ' મન્સૂરી	468
ચમત્કાર	ચાઈમ વાઈઝમેન	468
શોધ	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	469
સમર્પણનો આનંદ	શ્રીમાતાજી	469
સબૂર, ઓ માનવી !	કરસનદાસ માણેક	470
વડા ધણીને વિનમિતિ	મકરન્દ દવે	471
એવું કરો કે -	કુંદનિકા કાપડિયા	472
અભરામની ટેલ	મકરન્દ દવે	473
અમૃતસમી નવલકથા	મનુભાઈ પંચોળી	475
દેશભક્તિ ને દેશસેવા	કાકા કાલેલકર	476
મારો દેશ	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	476
અવિશ્વાસ ક્યાં સુધી ?	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	477
લેખકનો ધર્મ	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	478
“અંદરનો બાળક”	રમણલાલ સોની	479
આ દશ્યો ક્યારે ભૂંસશું ?	સુરેશ સોની	481

અંદર ચેતન છે !	વિનોબા ભાવે	482
આપ કી જાયદાદ	જવાહરલાલ નેહરુ	482
આપણા લોકો !	ચિનુભાઈ પટવા	483
બાળપણ [2]	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. રમણલાલ સોની)	484
આપણે તો, ભાઈ -	શોભન વસાણી	484
આ મંદિરને શું થયું ?	ફાધર વાલેસ	485
આ પુલ !	જોન બ્રીક્સ	486
આરામખોર પ્રજા: હારામખોર નેતા	ગુણવંત શાહ	487
આવાં છમકલાંથી શું વળશે ?	વિનોબા ભાવે	488
ઈતિહાસની વિકૃતિ	નગીનદાસ સંઘવી	489
પિતા	પોપ જોન 23મા	490
ઈદમ્ ન મમ	રમણલાલ સોની	491
ઈમાનદારીનો અભાવ	દાદા ધર્માધિકારી	493
એકએક ઈંટ....	જવાહરલાલ નેહરુ	494
એ શું કરતાં હશે ?	-	494
ઈમાન કા રંગ	રૈહાના તૈયબજી	495
અણલખ્યો પત્ર	જવાહરલાલ નેહરુ	495
આંધીમાં બુઝાયેલી જ્યોત	ફાધર વાલેસ	496
ન ખપે !	હંસાબહેન મો. પટેલ	496
કિશોર-અંતરોનાં કમાડ ઉઘાડીએ !	ગ્રેગરી સ્પેક	497
રંગતાળી	'ઉશનસ્'	499
અય શરીફ ઇન્સાનોં !	'સાહિર' લુધિયાનવી	500
ચિઢ હી મર ગયી હૈ	કાકા કાલેલકર	501
દરબાર !	હસિત બૂચ	501
જૂનું માનસ અકબંધ	મનુભાઈ પંચોળી	502
વૃદ્ધ	કન્દ્યુશિયસ	502
હૃદયમાં પડેલી છબીઓ [2]	ઉમાશંકર જોશી	503
તાજમહાલ ન વેચતા !	જયંતિ દલાલ	508
- તો કહાં ધોયેંગે ?	દાદા ધર્માધિકારી	509
ત્રણ ત્રણ ગાંધી માર્યા !	પોપટલાલ પંચાલ	510
તમામ સિદ્ધિઓ પછી વે	લિયો તોલ્સતોય	512
થોડાક દોરાનો ફેર	બબલભાઈ મહેતા	513
બે રસ્તા	-	513
દિલનો અજંપો	ફાધર વાલેસ	514
આંધળા ન થઈએ	કાકા કાલેલકર	517
દીર્ઘજીવનની વાતો	રણજિત પટેલ, 'અનામી'	518
જગતને જોવાની મજા	એસ્થર ગ્રેહામ	521
પુઠવફાઈ	મનસુખલાલ ઝવેરી	521
દુષ્ટતાનો નાશ કરવા -	કાકા કાલેલકર	522
ખોવાઈ ગયું	કરસનદાસ માણેક	523
ધોકે મારીને ધરમ કરાવાય ?	મહેન્દ્ર મેઘાણી	524

પેંગંબરોની તો અવગણના જ	મહાદેવ દેસાઈ	525
ધર્માધર્મનો વિચાર	કાકા કાલેલકર	526
નિર્વ્યાજ પ્રેમ: નિરભ્ર બુદ્ધિ	મનુભાઈ પંચોળી	528
પાયો	સુખલાલ સંઘવી	529
ધર્મ સે જન્મ કા સંબંધ નહીં	રજનીશ	530
ધર્માન્તર અને શુદ્ધ વિચાર	કાકા કાલેલકર	532
ગંગ માતામહીની	સુંદરજી ગો. બેટાઈ	534
નર્મદા-બંધથીય પ્રચંડ	હરિવલ્લભ ભાયાણી	535
બાળપણ [3]	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. રમણલાલ સોની)	536
એટલામાં શું ?	રમેશચંદ્ર ભટ્ટ	536
એ સમન્વય	કેશુભાઈ ભાવસાર	537
પહેલાંના લોકો સારા હતા !	રજનીશ	538
ઢગલેઢગલા	વિનોબા ભાવે	539
નફરત તો એની પર !	સંપાદક: 'ભૂમિપુત્ર'	540
મગજને ભમાવે છે	ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક	540
નબળી સાધુતા	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	541
જાણે છે	દીપક બારડોલીકર	541
આપણને ખાઈ જશે	કાકા કાલેલકર	542
આપણે	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)	542
બાળપણ [4]	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. રમણલાલ સોની)	543
ધન્યતા	મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ	543
પાછાં પગલાં	—	544
રાત તો જુઓ !	અમૃત 'ઘાયલ'	545
પા સદીમાં કેટલી પ્રગતિ ?	વિનોદિની નીલકંઠ,	
	ઈશ્વર પેટલીકર,	
	પીતાંબર પટેલ	546
	'અભિપ્રેત'	547
	નાનાભાઈ ભટ્ટ	548
	—	549
	મહેન્દ્ર મેઘાણી	551
	શ્રીઅરવિંદ	551
	ધીરુભાઈ ઠાકર	552
	પ્યારેલાલ નયર (અનુ. મણિભાઈ દેસાઈ)	553
	મહેન્દ્ર મેઘાણી	557
	ધીરુભાઈ ઠાકર	559
	પ્રભુદાસ ગાંધી	560
	શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય	562
	મોન્તા કેઈન	562
	'નચિકેત'	563
	મુકુલ કલાર્થી	566
	'શાદ'	566
	ઝીણાભાઈ દેસાઈ	567
	—	569

જાધર બાલાગેર	રમણલાલ ચીં શાહ	570
શબ્દોનો રણકાર	નોર્મન કઝીન્સ	578
અરસિક શિરોમણિને વે	વિનોબા ભાવે	578
2001નાં મને ગમેલાં 100 પુસ્તકો	મહેન્દ્ર મેઘાણી	579
કિતાબોમાં	‘ઉશનસુ’	584
કયા જંગલમાંથી ઘડી લાવીએ ?	ઉમાશંકર જોશી	584
મારા વિદ્યાર્થીઓ	મનસુખ સલ્વા	585
કોણ સંતોષશે ?	ઈશ્વર પેટલીકર	587
માળાનાં પંખી	રમણલાલ સોની	588
પરપોટા	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	590
રવીન્દ્રનાથની ચિંતન-કણિકાઓ	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુનું નગીનદાસ પારેખ)	591
કવિ-સપૂત	ઉમાશંકર જોશી	594
ઢૂંસાં અને દાણા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	594
પાઠક બહારે: લેખક મૂક	રામધારી સિંહ ‘દિનકર’	594
વિચાર ગળે ઊતરે તો જ	નિર્મળા દેશપાંડે	595
કુલાંગાર	ઉત્તમ પરમાર	596
હૃદયમાં પડેલી છબીઓ [3]	ઉમાશંકર જોશી	597
નાના નાના ગાંધીઓ...	ગુણવંતરાય આચાર્ય	603
આ ભૂખનો વિચાર કરશું ?	બકુલ ત્રિપાઠી	604
વાચનની વૃત્તિ કેળવવી પડે છે	પુરુષોત્તમ ગ૦ માવળંકર	605
ઝરણું	ટોમસ કાર્લોઈલ	605
મહાન વાચકો જોઈશે	અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ	606
મનુષ્યને સમજવાની ચાવીઓ	મનુભાઈ પંચોળી	607
લોકોને જોઈએ છે સાહિત્યપારેખો	અનંતરાય મ૦ રાવળ	608
જીવનભરનાં સાથી	આંદ્રે મોરવા	609
પળે પળે શહીદ	જૈનેન્દ્રકુમાર	610
તેજસ્વિતા પહેલી	કાકા કાલેલકર	610
એ પ્રવાસ ક્યારે શરૂ થયો...	બેન કાર્સન (અનુનું સંજય શ્રી૦ ભાવે)	611
‘એ પુસ્તક આપી શકીશ નહીં !’	કાકા કાલેલકર	613
મેજેસ્ટ્રિક ગપસપ	જયવંત દળવી	614
શસ્ત્ર	અમૃત ‘દાયલ’	614
એક કલાક અધ્યયન માટે	વિનોબા ભાવે	615
મારી વાચનકથા	મનુભાઈ પંચોળી	616
સંજીવની	અમૃત ‘દાયલ’	618
આવતી પેઢીને એ નહીં મળે	નવલભાઈ શાહ	619
“ભગવાં ઉતારવાં પડશે”	કાકા કાલેલકર	622
“તો મને દુઃખ થાત !”	ગંગાબહેન વૈદ્ય	623
ચંદ રોજ	મહેન્દ્ર મેઘાણી	624
લેખક-સૂચિ		627

अरधी सदीनी वायनयात्रा

भाग

1

નાની શી મિલન-બારી

['મિલાપ' માસિકના જાન્યુઆરી 1950ના પ્રથમાંકનો આરંભનો લેખ]

'મિલાપ' નામે આ નવું માસિક શરૂ થાય છે. શા માટે ?

ખેડૂતનો દીકરો સાંતી જોડે છે. કુંભારનો છોકરો ચાકડો ફેરવે છે. એમને પૂછ્યું હોય કે શા માટે આ મહેનત કરો છો ? તો એ શો જવાબ આપી શકે ?

ખેતરો ખેડાય છે, તો દુનિયાને દાણા મળે છે. ચાકડો ફેરવે છે, તો સમાજને ઠામ-વાસણ મળે છે. સાળ ચાલે છે, તો લોક લૂગડાં પામે છે. છતાં એ દુનિયાનો કે એ સમાજનો વિચાર કરીને પોતે મજૂરી કરે છે એમ કોઈ ખેડૂત, કોઈ વણકર કે કોઈ કુંભાર થોડો જ કહી શકવાનો છે ? રાત-દિવસ જોયા વગર બારેય મહિના તનતોડ મહેનત કરતા એ શ્રમજીવીના મનમાં તો એકમાત્ર વિચાર એના રોટલાનો ને એનાં બાળબચ્ચાંનો જ રમતો હોય છે. બાપીકો ધંધો એ બચપણથી શીખતો આવ્યો છે. પોતાની બધી શક્તિઓ એ એક જ ધંધામાં રેડી દઈને સમાજને ઉપયોગી બનવા એ મથે છે, અને બદલામાં આશા રાખે છે ફક્ત બે ટંકના રોટલાની. બેને બદલે એક કે અર્ધા જ ટંકનો રોટલો સમાજ એને આપે, તોયે બાપીકા ધંધાને એ છોડી શકતો નથી - કારણ કે બીજાત્રીજા કોઈ કસબ એને ભાગ્યે જ આવડતા હોય છે.

લેખનને પણ મુખ્યત્વે આ જાતનો એક વ્યવસાય સમજીને આ માસિકનું પ્રકાશન હાથ ધરવામાં આવે છે. એની વાટે સાહિત્યની કે સમાજની મોટી સેવા થઈ જશે એવી ભ્રમણા નથી. તેમ ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ઇતિહાસમાં એ અમર થઈ જાય, તેવી મહત્વાકાંક્ષા પણ નથી. ખેડૂત અને વણકર, કુંભાર અને સુધાર, સઈ અને મોચી, એ સહુ કારીગરો પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર સમાજની અમુક અમુક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે. એમની માફક પ્રામાણિક પરિશ્રમ કરીને આપણી પ્રજાની એક ચોક્કસ જરૂરિયાત પૂરી પાડવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.

એ જરૂરિયાત છે ચોપાસની દુનિયા વિશેના જ્ઞાન વધારનારા, સાદા, સમજી શકાય તેવા વાચનની.

આજે, 1950ની 26મી જાન્યુઆરીના મંગલ મુહૂર્તે, ભારતના પ્રજાસત્તાકનો પાયો નખાઈ રહ્યો છે. પર્વનો એ દિવસ હમણાં જ વીતી જશે. રાતની રોશનીઓ આવતી કાલે ગાયબ બનશે. ધ્વજપતાકાઓ અને તોરણોના શણગાર વળત્રા પ્રભાતે

કરમાઈ જશે. ઉત્સવ-ગીતોના ભણકારા ડૂબી જશે. ગોળધાણાનો સ્વાદ સુકાઈ જશે... અને પછી આરંભાશે ભારતના પ્રજાસત્તાકની આભળીચી. ઇમારત રચવાનો પુરુષાર્થ. દિવસો અને મહિનાઓ સુધી, વર્ષો અને દાયકાઓ સુધી એ ચણતરકામ અવિરતપણે ચાલુ રહેશે. આવો પ્રયંડ પુરુષાર્થ કરવા માટે આપણી પ્રજાને જેટલી અન્નની તેટલી જ જ્ઞાનની જરૂર પડશે. આ જરૂર પૂરી પાડવાના જે પ્રયાસો આ પ્રાંતમાં થઈ રહ્યા છે, તેમાં 'મિલાપ' પણ પોતાનાં રંક સાધનો વડે સાથ પુરાવશે.

વિશાળ લોકસમૂહોને જ્ઞાન પૂરું પાડવા માટેનાં જે સાધનો આજે જગતમાં વપરાય છે, તેમાં છાપાં અને પુસ્તકોનું સ્થાન મોટું છે. એકલી ગુજરાતી ભાષામાં જ આજે દોઢસો જેટલાં સામયિકો બહાર પડે છે. ભારતની બીજી બાર મુખ્ય ભાષાઓમાં પ્રગટ થતાં સામયિકોની આવી ગણતરી ગયે વરસે થયેલી : હિંદી 853, ઉર્દૂ 571, બંગાળી 369, તમિલ 305, મરાઠી 243, તેલુગુ 151, પંજાબી 81, કન્નડ 51, ઉડિયા 49, મલયાલમ 23, સિંધી 8, અસમિયા 7. તે ઉપરાંત એકલી અંગ્રેજી ભાષામાં નીકળતાં ભારતીય સામયિકોનો આંકડો તો એ સૌને વટાવી જનારો હતો : 868. કુલ 3,700 કરતાંય વધુ દૈનિકો, સાતવારિયાં અને અન્ય સામયિકોના આ ખડકલામાં જુદી જુદી ભાષાઓ, જુદી જુદી હકીકતો, જુદા જુદા વિચારો હશે. એમાં તત્કાલીન બાબતોને લગતો કેટલોય કુથ્યો હશે; પણ થોડુંક વાચન એવું હશે કે જે ભારતની કોઈ પણ ભાષાના સામાન્ય સમાજના રસિક વાચકને રુચે, સરળ લાગે અને ઉપયોગી નીવડે. વિદેશોથી અહીં આવતાં સામયિકોમાં પણ એવાં લખાણો હોય છે. એવી થોડીક સામગ્રીની એ વિરાટ વાચન-પૂંજમાંથી તારવણી કરીને આ માસિકમાં મૂકવાની ઉમેદ છે.

આ જાતના સામયિક પાછળ પૂરતો પરિશ્રમ લેવાય તો ગુજરાતની નવી રચાતી ઇમારતમાં એ પરપ્રાંતો તથા પરરાષ્ટ્રો સાથેની નાનીશી મિલન-બારી બની શકે, એવી નિષ્ઠા સાથે 'મિલાપ'ના પ્રકાશન-માર્ગે અમે ડગલું માંડીએ છીએ. કોઈ એક વ્યક્તિ, પક્ષ, વાદ કે કોઈ વાવટા પ્રત્યેની વફાદારીનું છત્ર અમારે શિરે નથી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાને આંગણે શીતળ સમીર-લહરોમાં એકસંગાથે કલ્લોલતા તમામ પ્રજાઓના વાવટા દૂરદૂરથી દીવાદાંડી સમા અમને દેખાય છે. અમારા કાનમાં ભણકારા વાગે છે સાગરપારના એક મહાકવિએ ગાયેલા પેલા મંત્રના -

“એબવ ઓલ, ટુ ધાઈન ઓન સેલ્ફ બી ટુ” : અને સૌથી વિશેષ તો તારા આત્માને જ વફાદાર રહેજે; એને ન છેતરજે.

એ શબ્દોમાં ગુંજી રહેલા ઈમાનને કદી ન ચૂકવાનું બળ અમારી મજલના માલિક પાસે માગીએ છીએ.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

એ આવશે

એ આવશે અંતરનો અવાજ થૈ,
કે તોપગોળો થઈને ધણેણતો.૦૦૦
એ આપશે સ્વર્ગતણું સુખાસન,
કે વેદનાના નરકાગ્નિઓ બધા :
એ સર્વ એનાં વરદાન મંગલ -
કૃતાર્થ થૈ, તૃપ્ત બની વધાવીએ.

સુન્દરમ્

તમે જ એને મળ્યા હોત તો ?

નાનકડી એક વાર્તા છે.

એક માણસનું જીવવું ઝેર થઈ ગયું. આશાનું એક નાનકડું કિરણ પણ ક્યાંય નજરે ચડતું નહોતું. એને થયું કે આ જીવનનો અંત લાવ્યે જ છૂટકો. શહેરની વચ્ચેથી રેલવે પસાર થાય ત્યાં જઈને, ગાડી આવે ત્યારે પાટા પર પડતું મૂકવાનું તેણે નક્કી કર્યું.

પણ ઘેરથી નીકળતાં બીજો પણ એક સંકલ્પ તેણે કર્યો કે, રસ્તામાં જે માણસો મળે તેમાંથી એકાદ પણ જો એના તરફ જોઈને જરાક સ્મિત કરે, એ સ્મિત વડે એના અંતરમાં લગીર હુંફ પ્રગટાવે, તો મરવાની યોજના પડતી મૂકીને ઘેર પાછા ફરી જવું.

.....હવે એ વાતને ત્યાં રાખીએ. એ માણસનું પછી શું થયું, તે જવા દઈએ. પણ એક સવાલ થાય છે : એ માણસ ઘેરથી નીકળ્યો પછી, રસ્તામાં કદાચ તમે જ એને સામા મળ્યા હોત તો ? - બોલો, એનું શું થાત ? ત્યાંથી ઘેર પાછા ફરવાનું કારણ તમે તેને આપી શક્યા હોત ? જરા વિચારી જોજો !

સુમંત દેસાઈ

[‘લોકજીવન’ પખવાડિક]

આપવું એટલે

ઉદારતા વધુ આપવામાં નહીં, પરંતુ સમયસર આપવામાં રહેલી છે.

અને ‘આપવા’નો અર્થ ફક્ત કોઈ વસ્તુ આપવા પૂરતો નથી. મધુર સ્મિત, પ્રેમાળ વાણી અને લાગણીભરેલો સ્પર્શ - એ પણ એક જાતનું દાન જ છે. રશિયન લેખક તુર્ગિનેવની એક વાર્તામાં એક માણસ, ભિખારીને આપવા માટે પોતાના ખિસ્સામાં કાંઈ જ ન હોવાને કારણે એની સાથે હાથ મિલાવે છે, ત્યારે ભિખારી હસીને કહે છે કે, આ પણ એક દાન જ છે ને !

સુખબીર

પારસમણિ

એક બાળકે મને કાગળ લખ્યો છે તેમાં એ પૂછે છે : “પારસમણિ ખરેખર હોય છે ખરો ?” એના જવાબમાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પારસમણિ મને જોવા મળ્યો નથી.

પણ એમ તો બધી વસ્તુઓ આપણે જાતે જોઈએ તો જ માનીએ, એવું ક્યાં હોય છે ? ઘણાએ મુંબઈ જાતે નથી જોયું, પણ મુંબઈ છે એ વાત તો સારી છે. વળી, આજે કોઈ વસ્તુ ન હોય, તો થોડો વખત પછી માણસ તે બનાવી પણ શકે છે. વિમાન પહેલાં ન હતું; આજે છે. એવું પારસમણિની બાબતમાં બને પણ ખરું.

પણ એ બાળકે બીજો સવાલ પૂછ્યો છે : “કહે છે કે પારસમણિ જેને અડકે તે વસ્તુ સોનાની થઈ જાય; પણ લોઢાનું સોનું કોઈ દિવસે બને ખરું ?”

એનો જવાબ પણ આપું છું. બધાએ કોયલો તો જોયો છે. હવે એ કોયલો જમીનમાં ખૂબ ઊંડે દટાઈ જાય અને તેના ઉપર પાવાગઢ જેવો પર્વત પડે, તો શું થાય તે જાણો છો ? એ કોયલાનો જ હીરો બની જાય !

પણ કોઈને થશે કે જમીનમાં દટાઈ ગયેલો કોલસો હીરો બની જાય છે તે કાંઈ આપણે જાતે, આપણી નજરે જોઈ શકતા નથી. તો એ મુશ્કેલીનો જવાબ ફ્રાંસ દેશના એક રસાયણશાસ્ત્રીએ આપ્યો છે. લાવોઝીર એનું નામ. એણે કોયલાની ભૂકી લઈને ખૂબ ગરમ ધાતુમાં નાખીને પછી એકદમ તેના ઉપર પેલા પર્વતના જેટલું ભારે દબાણ ચંત્રો વડે કર્યું. પરિણામે નાની નાની હીરાની કણીઓ બંધાઈ ગઈ ! એટલે કોયલાનો હીરો બને છે, એ નક્કી થયું.

પથરા કે કોયલામાં સમૂળો ફેરફાર થઈ જઈ શકે છે, તેમ જીવતા પ્રાણીમાં પણ કેટલીક વાર એવો ફેરફાર થતો જોવામાં આવે છે. જમીન પર પેટ ઘસીને ચાલતી ઈયળની એક જાત એવી થાય છે કે એની આજુબાજુ માટીનું પડ કરીને અંદર તેને પૂરી રાખવામાં આવે છે. એ કેદખાનાની અંદર ને અંદર એનો વિકાસ થાય છે, અને ધીમે ધીમે એને પાંખો ફૂટે છે. ત્યાર પછી માટીના પડને તોડીને તે બહાર નીકળી ઊડી જાય છે; એ પતંગિયું બની જાય છે ! જમીન પર પેટ ઘસડતી ઈયળ, અને હવામાં છૂટથી ઊડતું પતંગિયું : એ બેમાં કેટલો ફેર છે ! પણ ઈયળમાંથી પતંગિયું બની જાય છે.

જોકે ખરો પારસમણિ તો આપણા અંતરમાં રહેલો છે. આપણી પોતાની અંદર જ એવી કોઈક વસ્તુ રહેલી છે કે જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ, તો આપણી જિંદગી બદલાઈ જાય; આપણે પોતે જેવા હોઈએ તે મટી જઈને જુદા જ બની જઈએ.

પોતાની અંદર રહેલો આ પારસમણિ ઘણાને હાથ લાગતો નથી. એમાંના કેટલાકને કોઈ ગુરુમાં કે મહાપુરુષમાં એ પારસમણિ મળી આવે છે. એવાનો પરસ થતાં આપણું જીવન બદલાઈ જાય છે.

ભગવાન એક એવા પારસમણિ છે કે, જો કોઈ એને અડકે - અરે, એને અડકવાનો વિચાર પણ કરે - તો એવા માણસમાં ફેરફારો થવા લાગે છે અને આખરે માણસ પોતે એ અસલ પારસમણિ જેવો બની જાય છે !

અંબાલાલ પુરાણી

અદના આદમીનું ગીત

અદના તે આદમી છઈએ,
હો ભાઈ, અમે અદના તે આદમી છઈએ.
ઝાઝું તે મૂંગા રહીએ,
હો ભાઈ, અમે અદના તે આદમી છઈએ.
વસ્તરના વણનારા, ખેતરના ખેડનારા,
ખાણના ખોદનારા છઈએ;
હોડીના હાંકનારા, મારગના બાંધનારા,
ગીતોના ગાનારા થઈએ,
હે જી અમે રંગોની રચનાય દઈએ !
છઈએ રચનારા અમે છઈએ ઘડનારા,
તે સંહારની વાતું નહીં સહીએ !
જીવતરનો સાથી છે સર્જન અમારો :
નહીં મોતના હાથા થઈએ,
હે જી એની વાતુંને કાન નહીં દઈએ !
હો ભાઈ, અમે અદના તે આદમી છઈએ.

પ્રહ્લાદ પારેખ

ત્રાજવડાં ત્રોફણહારી

બાઈ ! એક ત્રાજવડાં ત્રોફણહારી આવી રે,૦૦૦
બાઈ ! એ તો નીલુડા નીલુડા રંગ લાવી રે,
ત્રોફણવો નીલાં ત્રાજવાં હો જી !૦૦૦
નાની એવી કુરડી ને માહીં ઘોળ્યા દરિયા;
બાઈ ! એણે કમખામાં સોય તો સંતાડી રે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ઈસુને પગલે

જે કાંઈ સાંભળીએ કે માનતા હોઈએ તે બધું બીજાને કહેવાની ઉતાવળ ન કરવામાં ડહાપણ છે.

જાણે કે આજે જ મૃત્યુ આવવાનું હોય એમ માનીને તમારું દરેક કાર્ય ને દરેક વિચાર કરો.

ઈશ્વરના દરબારમાં, તમે શું વાંચ્યું છે એ નહીં પુછાય, પણ તમે શું કર્યું છે એ પુછાશે; કેટલાં છટાદાર ભાષણ કર્યાં છે એ નહીં પુછાય, પણ કેટલું પવિત્ર જીવન જીવ્યાં છે એ પુછાશે.

માનવમાત્ર પ્રત્યે આપણે સદ્ભાવ ભલે રાખીએ, પણ બધાની સાથે અતિપરિચય ઇચ્છનીય નથી. કેટલીક વાર એવું બને છે કે અંગત રીતે આપણાથી અપરિચિત વ્યક્તિની આપણા મનમાં ખૂબ પ્રતિષ્ઠા હોય, પણ જ્યારે તેમની નજીક જઈએ છીએ ત્યારે એ છાપ ઓસરવા માંડે છે. તે જ રીતે, કેટલીક વાર આપણે એમ ધારતા હોઈએ છીએ કે આપણી સોબત બીજાઓ માટે આનંદદાયક હશે; જ્યારે ખરી રીતે આપણા વર્તનથી તે દુભાતા પણ હોય.

ટોમસ આ કેમ્પીસ (અનુ. નટવરલાલ પ્ર. બુચ)

['ઈસુને પગલે' પુસ્તક]

ક્યાં સુધી ?

જૂઠનાં આ દશ્ય ચાલે ક્યાં સુધી ?

સાચનો પડદો પડે ના ત્યાં સુધી.

આયનાઓ સાથ આપે ક્યાં સુધી ?

ઘટ્ટ અંધારું ઢળે ના ત્યાં સુધી...૦૦૦

શબ્દના સૌ ખેલ ચાલે ક્યાં સુધી ?

મૌન ના મૂકે મલાજો ત્યાં સુધી.

તો તમારો સાથ - બોલો, ક્યાં સુધી ?

ભૂલા પડ્યાનું ભાન આવે ત્યાં સુધી.

ખોજ બીજાની કરીશું ક્યાં સુધી ?

આપણે ખોવાઈએ ના ત્યાં સુધી.

જયન્ત પાઠક

['સમર્પણ' માસિક : 1976]

અ-પરિચય

આપણે અમુક લોકો સાથે નિરંતર રહેવું પડે છે, તો એ લોકોને જોઈને મનમાં અમુક ભાવ પેદા થાય છે, એમના વિશે અમુક અભિપ્રાય બંધાય છે.

પણ આ રીતે કોઈ પણ વ્યક્તિને માપવી ન જોઈએ. કારણ કે આપણને તો તેના આ જન્મનાં જ દસ-વીસ વરસની જાણકારી છે. પણ આ પૂર્વે તેના તો કેટલાયે જન્મ થયેલા છે. એ તો એક પુરાણપુરુષ છે ! એ એક ગૂઢ તત્ત્વ છે, જેને એ પોતે પણ નથી જાણતો – તો પછી આપણે તેને શું જાણવાના હતા !

માટે દરેક વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણું આદરયુક્ત અળગાપણું હોવું જોઈએ; એક જાતનો આધ્યાત્મિક અ-પરિચય હોવો જોઈએ. આસમાનમાં ચમકતી તારિકાઓ એટલી તો પ્રજ્વલિત છે કે સૂર્યનારાયણ તો એમની આગળ એક નાનકડા બિંદુ સમાન છે. છતાં આપણી આંખો ઉપર એ તારિકાઓની સૌમ્ય અસર થાય છે, એમનાં દર્શનથી આપણી આંખનું તેજ વધે છે. આનું કારણ એ છે કે તે તારિકાઓ આપણાથી અત્યંત દૂર છે.

એવી જ રીતે પરસ્પરનો પ્રેમ જાળવી રાખવા માટે, નિકટ રહેવા છતાં એક જાતનું અળગાપણું કાયમ રાખવું જોઈએ, આધ્યાત્મિક અનાસક્તિ અનુભવવી જોઈએ.

વિનોબા ભાવે

તારા હાથમાં

ફેંકતા પાસા અમે, પણ દાવ તારા હાથમાં;
છે ભલે હથિયાર મારાં, ઘાવ તારા હાથમાં !...
શઢ ચડાવી સાત ઊપડી બેખબર મઝધારમાં –
તોડવી કે તારવી એ નાવ તારા હાથમાં !

‘જટિલ’

થોડીક પળો

તમારો વ્યવસાય ચાહે તે હોય અને તમારા કલાકો પ્રવૃત્તિથી ગમે તેટલા ભરચક હોય, પણ તમારા આંતરજીવનને તાજગી આપવા યોગ્ય થોડીક પળો રોજેરોજ મેળવવાનું ચૂકશો નહીં.

ચાર્લ્સ નોરટન

આવો, અંતરનાં કમાડ ઉઘાડીએ !

1. તમે ભૂતપ્રેતમાં માનો છો ? ન માનતા હો, તો 'ભૂતિયા બંગલા' તરીકે ઓળખાતા કોઈ છેવાડાના મકાનમાં એક રાત એકલા ગાળવા તૈયાર થશો ?
2. આજથી એકસો વરસ પછીની દુનિયા આજના કરતાં વધારે સારી હશે કે ખરાબ ?
3. અઠવાડિયા પછી પરમાણુ-યુદ્ધ થવાનું છે એમ તમે જાણતા હો, તો શું કરો ?
4. તમારા જીવનની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ કઈ છે ? હજી એના કરતાંય વધુ સારું કશુંક કરવાની આશા તમને છે ?
5. છેલ્લે ક્યારે તમારે કોઈની સાથે ઝઘડો થયેલો ? તેનું કારણ શું હતું ?
6. તમારું બહુ નજીકનું કોઈ સ્વજન પીડા ભોગવી રહ્યું છે, એમનાં અંગો લકવાનો ભોગ બન્યાં છે અને મહિનાકમાં એમનું મરણ થશે એમ દાકતરો કહે છે. એ સ્વજન તમને કહે છે કે, 'આ વેદનામાંથી મારો છુટકારો થાય તે માટે મને ઝેર આપો !' તો તમે આપો ?
7. તમારું મૃત્યુ કઈ રીતે આવે તે તમને ગમે ?
8. તમારા જીવનની કઈ બાબત માટે તમે વધુમાં વધુ આભારની લાગણી અનુભવો છો ?
9. તમે માંસાહાર કરો છો ? તો કતલખાના પર જઈને કોઈ પશુની જાતે કતલ કરવા તમે તૈયાર થશો ?
10. એકાદ વરસમાં અચાનક તમારું મૃત્યુ થવાનું છે એવી તમને ખબર હોય, તો અત્યારે તમે જે રીતે જીવો છો તેમાં કશો ફેરફાર કરો ?
11. તમને પ્રખ્યાત થવું ગમે ? કઈ રીતે વિખ્યાત બનવાનું તમે પસંદ કરો ?
12. કોઈ અમુક વસ્તુ કરવાનું તમારું લાંબા કાળનું સપનું છે ? તો અત્યાર સુધી તમે તે કેમ નથી કરી ?
13. તમે જેનાથી બચી શકતા ન હો, એવી તમારી કઈ આદતો છે ? તેમાંથી છૂટવા માટે તમે નિયમિત મથામણ કરો છો ?
14. જીવનમાં શાને માટે તમે વધુમાં વધુ પ્રયત્નો કરો છો ? - કોઈ સિદ્ધિ, સલામતી, પ્રેમ, સત્તા, જ્ઞાન કે બીજા કશાક માટે ?
15. તમારી એ ફરજ ન હોય છતાં કોઈને માટે તમે કશુંક કરો, અને પછી એ તમારો આભાર ન માને, ત્યારે તમને શી લાગણી થાય છે ?
16. દુનિયાભરમાં તમારા મનપસંદ સ્થળે જઈને મહિના સુધી ત્યાં રહી શકો તેમ હો, અને પૈસાની કશી ચિંતા કરવાની ન હોય, તો તમે ક્યાં જાવ અને ત્યાં શું કરો ?
17. જેના વિના જિંદગી જીવવા જેવી ન રહે, એટલી બધી મહત્ત્વની કઈ વસ્તુ તમને લાગે છે ?
18. તમારા મિત્રો તમારે વિશે ખરેખર શું ધારે છે એ નિખાલસપણે અને કઠોર

- યઈને તમને કહેવા તૈયાર હોય, તો તમે એવું ઇચ્છો ખરા કે તેઓ તમને એ જણાવે ?
19. અદાલતે કોઈ માણસને મોતની સજા કરી હોય, અને પછી એ સજાનો અમલ કોણ કરે તેની ચિઠ્ઠી નાખી હોય તેમાં એ કામગીરી તમારે બજાવવાની આવે, અને તમે તે ન બજાવો તો એ માણસને છોડી મૂકવામાં આવનાર હોય, તો તમે તેની ડોકમાં ફાંસીનો ગાળિયો નાખવા તૈયાર થાવ ?
 20. જેને વિશે રમૂજ ન જ કરી શકાય એટલી બધી ગંભીર કોઈ વસ્તુ તમને લાગે છે ? કઈ ?
 21. કોઈની સાથેના સંબંધમાં સૌથી મૂલ્યવાન વસ્તુ તમને કઈ લાગે છે ?
 22. કોઈ માણસને ફાંસી આપવાની હોય ને તેનું દૃશ્ય ટી.વી. પર બતાવે, તો તમે તે જુઓ ખરા ?
 23. બીજાઓ સાથે જેની ચર્ચા ન કરી શકાય, તેવી અતિ અંગત બાબતો તમને કઈ લાગે છે ?
 24. કોઈ વસ્તુની ચોરી તમે છેલ્લે ક્યારે કરેલી ? તે પછી તમે કશી ચોરી કેમ નથી કરી ?
 25. તમારી કેટલી મૈત્રીઓ દસ વરસથી વધુ ટકી છે ? અત્યારે તમારા જે મિત્રો છે તેમાંથી કયા કયા આજથી દસ વરસ પછી પણ તમારે મન મહત્ત્વના રહ્યા હશે ?

ગ્રેગરી સ્ટોક

[લેખકના અંગ્રેજી પુસ્તક 'ધ બુક ઓફ ક્વેશ્નન્સ'માંથી નમૂનારૂપે ઉપરના પ્રશ્નો આપ્યા છે. અમેરિકામાં વધુમાં વધુ વેચાતાં પુસ્તકોની યાદી 'ન્યુ યોર્ક ટાઇમ્સ' દૈનિકમાં દર અઠવાડિયે પ્રગટ થાય છે, તેમાં આ પુસ્તકે પહેલું સ્થાન મેળવેલું.

સામાન્ય જ્ઞાનની કસોટીઓમાં પુછાતા હોય છે તેવા સવાલોના જવાબ આપવા માટે આપણે અમુક માહિતી કે આંકડા યાદ કરવાં પડે છે. પણ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતી વખતે આપણે વિચાર કરવો પડે છે, અંતર-નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. આ પ્રશ્નોના કોઈ અમુક જ સાચા જવાબ નથી. એક પ્રશ્નના વિવિધ જવાબો મળવાના અને તે બધા સાચા હોઈ શકે, કારણ કે તે પ્રામાણિક હૃદયોએ આપેલા હશે.

આ પ્રશ્નપત્રની થોડીક નકલો કઢાવીને એક સાંજે સહુ કુટુંબીજનો ભેગાં બેસે અને દરેક જણ એક એક સવાલનો પોતાને સૂઝે તે જવાબ બોલતું જાય, તો પોતાના ઘરનાં જ માણસોની કેટલીક નવી પિછાન પરસ્પરને મળતી જશે અને એ નિખાલસતા વિશેષ નિકટતા પેદા કરશે.

શિક્ષક પોતાના જવાબો વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વાંચી બતાવે, તો તેમાંથી પ્રેરણા મેળવીને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઘેરથી પોતાના ઉત્તરો લખી લાવીને પછીના દિવસોમાં વર્ગમાં વાંચી સંભળાવી શકે.

— સંપાદક]

– યાદ આવે છે

શ્રી બોટાદકરનાં કાવ્યોમાં સૌથી મોટી સંખ્યા કુદરતનાં ચિત્રો વિશેનાં કાવ્યોની છે. નિર્જીવ પદાર્થોને આત્મસંભાષણ કરતા કલ્પવા, તે પણ એમનાં કાવ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આવા એક કાવ્ય ‘પતંગ’માં કવિ પતંગ પાસે નીચેના શબ્દો બોલાવે છે :

કંઈક કરતાં તૂટે તૂટે હવે દઢ દોર આ !
હૃદય સહસ્રા છૂટે છૂટે કુસંગતિથી અહા !
પરશરણ આ છૂટે છૂટે જગત્ સુખ ના મળે !
તન ભટકતાં સિંધુ કેરા ભલે હૃદયે ભળે !
ભડ ભડ થતાં અગ્નિ માંહે ભલે જઈ એ બળે,
ગિરિકુહુરની ઊંડી ઊંડી શિલા પર છો પડે.
મૃદુલ ઉરમાં ચીરા ઊંડા ભલે પળમાં પડે,
જીવન સઘળું ને એ રીતે સમાપ્ત ભલે બને.
પણ અધમ આ વૃત્તિકેરો વિનાશ અહા ! થશે,
પર કર વશી નાચી રે’વું અવશ્ય મટી જશે;
રુદ્ધન કરવું વ્યોમે પેસી નહીં પછીથી પડે,
ભ્રમણ ભવના બંદી રૂપે નહીં કરવું રહે.

હિંદને સ્વરાજ્ય મળે તો પછી તેમાં અંદર અંદરની લડાઈઓ જાગે, પરદેશીઓ તેના પર આક્રમણ કરે વગેરે પ્રકારના દેખાડવામાં આવતા ડરની સામે મહાત્મા ગાંધીજીએ કહેલ વચન – હિન્દનો ગુલામી દશામાં ધીમે ધીમે નાશ થાય તે કરતાં તો સ્વતંત્ર થઈને ત્વરાથી તેનો નાશ થાય, તે હું વધારે સારું ગણું – આ લીટીઓ વાંચતાં યાદ આવે છે.

નવલરામ જં ત્રિવેદી

[‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માસિક : 1922]

એક વારનું ઘર

આ આપણું એક વારનું ઘર :૦૦૦
આપણાં એક વારનાં ચળકતાં ગીતો
ચુપચાપ કટાય છે આ હીંચકાનાં કડાંમાં;
આપણી પગલીઓ અહીંતહીં રજળે છે
ઓટલાની ઊખડેલી ઓકળીઓમાં;૦૦૦
કોઢના ખીલા
ઢીલા ઢીલા મૂગા મૂગા
સુકું ઘાસ વાગોળે છે;
– લીલારો ચરવા આપણી ગાય
આવેના વગડામાં નીકળી ગઈ છે,
બા એને અંધારામાં ખોળે છે –

જયન્ત પાઠક

થાકેલા ભગવાન

કહે છે કે ભગવાન અવતરે છે. અવતરવું એટલે પોતાના સ્થાનેથી નીચે ઊતરવું. હિરણ્યાકશ્યપ થયો, ત્યારે ભગવાન નીચે ઊતર્યા. નહીં માણસમાં કે નહીં પશુમાં, એ નરસિંહરૂપે અવતર્યા અને હિરણ્યાકશ્યપનો નાશ કરીને પાછા ગયા.

પણ થોડા વખતમાં પાછું હતું તેનું તે. બલિ આવ્યો, એટલે ભગવાન વામનરૂપે ફરી નીચે ઊતર્યા. ત્રણ પગલાંમાં ત્રિભુવન માપી, બલિના માથા પર પગ મૂકી એને પાતાળમાં મોકલી દે છે.

તળાવમાં લીલ બાઝી હોય તેમાં હાથ ફેરવીએ ત્યાં સુધી પાણી ચોખ્ખું રહે, પણ જેવો હાથ લઈ લીધો કે હતું તેમનું તેમ – એવું વામનના ગયા પછી થયું. એટલે વળી પાછા રામ આવ્યા. બહુ સારું રાજ કર્યું. રામ પણ ગયા.

છેલ્લે કૃષ્ણ આવ્યા. મહાભારતનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. કૌરવ-પાંડવ લડ્યા. છેવટે કોઈ ન બચ્યું. યાદવો પણ અંદરઅંદર કાપાકાપી કરીને મરી ગયા. આ બનાવથી હતાશ થઈ ભગવાન એક પીપળાના ઝાડ નીચે હાથનું ઓશીકું કરી, પગ ઉપર પગ ચઢાવી સૂતા હતા. એમને હરણ માની એક પારધીએ તીર માર્યું, તે ભગવાનને વાગ્યું. એમના પ્રાણ જવાની તૈયારી હતી તે વખતે એમનો સારથિ પાસે હતો, તેણે પૂછ્યું : “ભગવાન, કાંઈ સંદેશો કહેવાનો છે ?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો : “હવે તો હું થાક્યો છું. હવે હું બીજો અવતાર લેવાનો નથી. સંદેશો તો મેં ‘ગીતા’માં જ આપી દીધો છે : ‘उद्धरेदात्मनात्मानम्’ – માણસે પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની જાતે જ કરી લેવો; કોઈ કોઈનો ઉદ્ધાર કરી શકતું નથી.”

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

ગામડું

ઝાડ તણાં ઝૂંડોમાં છૂપ્યું છે ગામડું !

સૂરજ સંગાથે રોજ ઊગ્યું છે ગામડું !૦૦૦

પરસેવે રેબઝેબ, તેલ્યું છે ગામડું !

સપનોની છલકાતી થેલ્યું છે ગામડું !૦૦૦

ગાલ્લીના ઘૂઘરામાં રણકે છે ગામડું !

ગીત જેવું છાતીમાં કણસે છે ગામડું !૦૦૦

શંકરભાઈ બુ. પટેલ

અઢી શેર જુવારનો ધણી

દરિદ્રનારાયણ દેવનાં દર્શન કરવાં હોય, તો સુરત જિલ્લાના કોટવાળિયાની સન્મુખ થજો.

નદી-કિનારા નજીક વાંસની ગોળાકાર છાપરીમાં નવ જણનો પરિવાર. બાવાસાધુ વાપરે તેવો ત્રણ પથ્થરનો ચૂલો, બે હાંડલી, માછલીની જાળ અને તૂટીફૂટી સાદડી : આ એની ઈસ્કામત. એનો ધંધો ટોપલાં, સૂપડાં, પાલાં ગૂંથવાનો. રાતદિવસ મહેનત કરે ત્યારે જે તૈયાર થાય, તે બજારમાં જઈ પાણીને મૂલે વેચવું પડે. દિવાળીથી હોળી સુધી તરાપા પર વાંસ લઈ આવે, ગૂંથે, વેચે ને પેટિયાં પૂરાં કરે. હોળી બાદ હાંડલી સાફ. જંગલમાંથી ખોદી લાવી કડવાં કંદમૂળ બાફી ખાય. ચોમાસું બેસે ને જીવનહોડ શરૂ. પોતીકી ભોંય તો જન્મારામાં ભાળેલી જ નહીં. એટલે મોસમે મોસમે જમીનમાલિકોને ત્યાં મજૂરીએ રોપવા, નીંદવા ને લણવા જાય.

*

ચોમાસાના દિવસો છે. સાંજનો સમય છે. સડક પર લટાર મારવા અમે નીકળેલા - ખાધેલું પચાવવા માટે. ત્યારે હાથમાં દાટરડી, પિછોડી, માથે ફાળિયું અને ઘુંગડી ઓઢીને ફાળ ભરતો કોટવાળિયો અમારી પાછળથી આવ્યો ને સાથે થઈ ગયો.

“કેમ, મજૂરીએ જઈ આવ્યા ?”

“હોવે, નીંદવા જે આઈવો.”

“આજકાલ મજૂરી શું આપે ?”

“દહ આના..”

“દસ આના - ત્યારે તો ઠીક...” જરાક અવળું ચકાસવું શરૂ કર્યું !

“હું ઠીક, ભઈ ? મોંઘવારી કંઈ જેવીતેવી છે ? નાનાંમોટાં ખાનારાં દહ. અને જુવાર દહ રૂપિયે મણ. કેટલી મળે ? હું ખાય !”

“જોયું - સાંભળીને વાત ?” મેં મારા સાથીને કહ્યું.

“તમે લોક તો પગારવાળા, એટલે હામટી ભરી લો. પણ અમે તો રોજ લાવી રોજ ખાનારા. મોંઘીસોંઘી યે થાય. હારી પણ ની મળે.”

અમે આશ્વાસન આપવા માંડ્યું, “ભઈ, ગભરાઈશ નહીં, હવે સારા દિવસ આવવાના છે.”

“તે કેવી રીતે ? શું થવાનું છે ?”

“નહેર અને નદીનાળાં બંધાવા લાગ્યાં છે. ધાનના ઢગલેઢગલા પાકશે.”

“એ નહેરનાં પાણી તો જમીનવાળાને જ ખપ લાગશે ને ?”

“એમાં શું થઈ ગયું ? અનાજ તો વધારે પાકશે ને ? પછી સોંઘું થાશે...”

“જુઓ, એમ તો બાર-પંદર વરહ પહેલાં જુવાર બે રૂપિયે મળતી જ હતી ને ? પણ ત્યારે મજૂરી બે આના જ આપતા. આજે ભાવ દસ રૂપિયા થયો છે તો

મજૂરી દસ આના મળે છે. પણ અનાજ સોંવું થાશે તે દી મજૂરી થોડી જ દસ આના આપશે ? તે દી તો પાછી મજૂરી બે આના થઈ જવાની ! હું બીજું ? અનાજ વધારે પાકે કે ઓછું, ભાવ વધે કે ઘટે, અમને તો અઢી શેર જુવાર જેટલી જ મજૂરી મળે. નહેર આવે કે વીજળી, મજૂરિયાને બધુંય હરખું જ. અમે તો અઢી શેર જુવારના જ ધણી !”

“તો પછી શું કરે તો તમને સારું લાગે ?”

“એના કરતાં તો, એંહ, બલ્બે વીઘાં ભોંય આપી દે ને – તો બહ. જેટલી મહેનત કરીએ તેટલું પકવીએ ને ખાઈએ. ભોંય પહેલી મળે, પછી ભલે નહેર-પાણી મળતાં.”

અને પરિવારનાં ભૂખ્યાં પેટને અઢી શેર જુવારનાં રોટલા-ભડકાં ભેગા કરવા એણે ઝડપ વધારીને અમારી વિદાય લીધી.

હર્ષકાંત વોરા

ખોરડાં

ખોરડાં મટી ગ્યાં, અમે ખંડેર કે'વાણાં !

કિયે મોઢે દઈ આવકારા રે ?

ઓશિયાળી થૈ ગૈ ઓસરી હો...જી !

ઇંઢોણી મોતીડે ભરિયલ, ઊજળી ઈ હેલ્યું,

અમરત-કુંભ ક્યાં ઢોળાણો રે ?

પાણિયારે હવે પાણકા હો...જી !૦૦

ચેતનવંતા ચૂલાના ક્યાં ગયા દેવતા ?

સીંકે ઢાંકેલાં ઈ ગોરસ રે !

તલખે છે કે'ને તાવડી હો...જી ?

આંગણે એકલ ખટકે ગાવડીનો ખીલડો,

વાછરું વેળા થ્યે નવ છૂટે રે,

થડકારો વેઠે થાંભલી હો...જી !

ઓરડાને હેડેથી ચીજું ક્યાં ચોરાણી ?

ઢોલિયો, ધડકી, પટારા રે,

ગાયબ થૈ ગ્યા ગોખલા હો...જી !

જઈ આતમરામ પૂછે તુલસીને ક્યારે :

લગન લખી કાનને તેડ્યા રે,

જાનું ઈ ક્યારે આવશે હો...જી ?૦૦

જયંતીલાલ સો. દવે

આ ગામડાં

આ ગામડાં !૦૦૦

બપોરનો તડકો હશે,૦૦૦

આ કોશિયાનાં ગાન, ટૂંકો મોરનો ઘેરો હશે ને

ગાવડીની ઘંટડીઓ વાગતી ઝીણી હશે.૦૦૦

પાવાતણી મીઠી ખુમારીથી ભરેલાં આયખાં,

ફૂલો સમાં નિર્દોશ ખુલ્લાં ખેતરો જેવાં હયાં,

ફૂવે-વલોણે-માખણે જીવન્ત એવાં ગામડાં.૦૦૦

આ ગામડાં !૦૦૦

ખાડા અને ખેયા મટી

રસ્તા થશે પહોળા અને પાકા બધે;

ફેલાઈ જાશે વીજળી,

નાનાં ઘરોની હાર ઘાટીલી સુખાળી શોભશે;૦૦૦

ગ્રંથાલયો-શાળા-બગીચાઓ થશે,

ઢોરોતણી આ છાપરીઓ ધરશે કાયા નવી.૦૦૦

ઘી-દૂધ-માખણ અને મધની થશે કેં મંડળી,

નહેરો, નળો, ટાંકી, ફુવારાઓ.૦૦૦

અરે, બસ હો હવે !

આકાશમાં ખાલી મિનારા કાં ચણો ?

આ ગામડાં !૦૦૦

આવો,

અહીં આકાશ પર ટાંપી રહ્યાં

ખુલ્લાં છતાં છાનાં રહેલાં ખેતરો;૦૦૦

જ્યાં જીરવાયા કોપ કાળા વ્યોમના,

ભંડાર ખૂટ્યા ના વળી જે ભોમના,

તે ઠામનાં

લાખો જનો ભૂખે મરે કંકાલ શાં !

છે ભોમ એ,

રે ! વ્યોમ એ,

અંગાર તો યે ભૂખનો પેટાય રોમેરોમ કાં ?૦૦૦

આ ગામડાં !૦૦૦

આકાશને ટેકે અહીં તો છે રહ્યાં સૌ હાડકાં,

ના બાવડાં આજે રહ્યાં;

હેયાંય કિંતુ છે થયાં પાષાણનાં - ધાતુ સમાં !

ચૂસે બધું યે સત્ત્વ થોડા સ્વાર્થમાં અંધા બની,
 અળગાં કરી પોતાતણાં
 ભાંડું ઘણાં જે દીન શોષાતાં રહ્યાં.
 જોતી રિબાતી માવડી :
 સંતાન રેંસાઈ રહ્યાં સંતાનથી !

આ ગામડાં !
 ખૂણે પડ્યા પાવા, બજી હોટેલની થાળી રહી :
 એ વાડકાઓ દૂધના ને છાશની ગોળી ગઈ !
 તૂટેલ ગંદા કોંપની ચાના રગડ,
 ઊગે નહીં વ્હાણું અહીં બીડી વગર;
 ના રોશની છે શહેરની આવી છતાં ત્યાંની ગટર,
 ને ખેતરોને ખૂંદતું આવી રહ્યું છે કાગળો કેરું કટક !
 ઉદ્ધારનાં નકશા-નિવેદનમાં રહ્યાં એ ગામડાં !
 લેખોમહીં ને ભાષણોમાંહે મઢેલાં ગામડાં !
 જોયાં ભલે એ ગાયકે બિરદાવિયાં,
 ના ચાલતી મારી જબાં -
 હું તો નિહાળું છું બધે એ કલ્પનાનાં માળખાં !

હસિત બૂચ

કબ તક ?

ચીલને ઝપટા મારા, ઔર બાબૂ કે હાથ સે પૂડિયોં કા દોના જમીન પર
 ગિર પડા. બાબૂ ખિસિયાકર રહ ગયે, તીન પૂડિયાં તીન જગહ ગિરીં.

લડકા દૌડા ઔર જલદી-જલદી ઉસને આલૂ કે ટૂકડોં કે સાથ દો પૂડિયાં
 ઉદા લીં. લપકકર તીસરી કી ઔર બઢા હી થા, કિ કાલા કુત્તા જોરસે ગુરુચાયા
 ઔર પૂડી કો દાંતો કે નીચે દબાકર ભાગા. લડકેને ભી દૌડાયા. ચાયકી દુકાન
 તક દોનોં આગે-પીછે ગયે.

ખડગપુર સ્ટેશન પર અપને ડિબ્બે કે સામને ખડા મેં યહ દશ્ય દેખ રહા
 થા. ગાડી કે ચલને પર અપની સીટ પર બૈઠા દેર તક સોચતા રહા કિ અંત મેં
 કોન જત્તા હોગા ?

ઇસ દેશ કે ગાંવ-ગાંવ મેં બાબૂઓંકે હાથ સે ગિરે હુએ ટુકડોં કે લિયે આદમી
 ઔર કુત્તે કી લડાઈ કબ તક ચલેગી - કોઈ બતાવેગા ? શાસક, નેતા, સંત, સુધારક,
 કોઈ તો કુછ કહે !

“એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી ?”

આદિવાસીઓના ગામમાં એક ઘરમાં રાતવાસો કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એમાં એક જ ઓરડો હતો. તેને બારી નહોતી. ત્યાં જ રસોઈ થતી. આખા ઘરમાં ધુમાડો થતો. કેટલાંક મરઘાં હતાં, તેનાં બચ્ચાં આમતેમ રમતાં હતાં. એ લોકોએ વિચાર્યું કે મારા જેવાને ત્યાં સુવડાવવો ઠીક નહીં ગણાય. પાસે એક ઝૂંપડી હતી, ત્યાં ખાટલી ઢાળી દીધી. ઘરઘણી મારું અપમાન નહોતો કરવા માગતો, પણ એણે ભોળેભાવે કહી નાખ્યું : “આમ તો અહીં અમે ભૂંડ રાખીએ છીએ. અમારી પાસે બીજી જગ્યા નહોતી. આજે અમે આ જગ્યાને સાફ કરી નાખી છે.”

મેં કહ્યું, “ખેર, સાફ કરી એ તો સારું જ કર્યું.” થોડી વારે મને વિચાર આવ્યો કે, આ માણસ અહીં ભૂંડ રાખતો હતો; પણ અહીં બારણું તો છે નહીં – રાતે કોઈ અંદર ઘૂસી જાય તો ? મેં પૂછ્યું, “આમાં બારણું નથી ?”

એ બોલ્યો, “એમાં બારણાની જરૂર નથી.”

“કેમ ? આસપાસમાં કોઈ ચોર નથી ?”

“ચોર તો ઘણાય છે.”

“તો તારા ઘરમાં બારણું કેમ નથી રાખતો ?”

એ બોલ્યો, “અમારાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે અમારા ઘરમાં ચોર આવે !”

સાવ અભણ માણસના આ શબ્દો છે. એ કહે છે કે, અમારું એવું ભાગ્ય નથી ! કેમ ? એમાં ભાગ્ય શા સારું જોઈએ ? તો કહે છે : “અમારી પાસે એક જ ચીજ છે : ગરીબી – અને એને ચોરનારું કોઈ છે નહીં.”

મેં કહ્યું, “તો તો તમારે પોલીસની કશી જરૂર નહીં પડતી હોય.”

“પોલીસની અમારે તે શી જરૂર ?”

“તો પોલીસવાળા તારે ત્યાં કદી આવતા નથી ?”

કહે : “આવે છે ને !”

“ક્યારે આવે છે ?”

“તમારા જેવાની ઘડિયાળ ગુમ થઈ જાય, ત્યારે તે શોધવા સારું અમારા ઘરમાં આવે છે ! તમારી અમીરી ને અમારી ગરીબી, બેયનું રક્ષણ એ કરે છે.”

દાદા ધર્માધિકારી

મોઢે આવે -

અણધાર્યાં આવી પડે ઘટમાં દુખના ઘા -
નાભિથી વેણ નીકળે, મોઢે આવે ‘મા.’

પિંગળશી મે. ગઢવી

જનાર્દન જોવા છે ?

સાખર દિસે પણ ગોડી ન દિસે : તી કાય ત્યાં વેગળી અસે ?
તૈસા જર્ની આહે જનાર્દન : તયા તેં પહાવયા સાંડી અભિમાન !
કાપુરા અંગી પરિમળુ ગાઢ : પાહતાં ઉઘડા કેવી દિસે ?
તૈસા જર્ની આહે જનાર્દન : તયા તેં પહાવયા સાંડી અભિમાન !
પાઠપોટ જૈસે નાહીચ સુવર્ણા : એકા જનાર્દની ત્યાપરી જાણા !

સાકર દેખાય છે, પણ મીઠાશ નથી દેખાતી; પરંતુ તેથી એ કાંઈ તેનાથી અલગ થોડી જ છે ? એ જ રીતે જનતાની અંદર જનાર્દન વસેલો છે; તેને અભિમાન ત્યજીને જ જોઈ શકાય.

કપૂરની અંદર ગાઢ પરિમલ ભરેલો હોય છે, પણ તે નજરે દેખાય કેવી રીતે ? એ જ રીતે જનતાની અંદર જનાર્દન વસે છે; તેને અભિમાન છોડીને જ જોઈ શકાય. સુવર્ણને જેમ પેટ કે પીઠનો ભેદ નથી, તળેઉપર બધે કેવળ સુવર્ણ જ છે, તેમ જનાર્દનનું પણ જાણો.

એકનાથ

[જમીનવિહોણા ગરીબો માટે ભૂદાન મેળવવા વિનોબા ભાવેએ 1951માં આરંભેલી દેશની પદયાત્રા દરમિયાન મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કરતી વેળા ટંકેલું પદ.]

આપણે ભરોસે

આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ,
હો ભરુ મારા, આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ...
બળને બાહુમાં ભરી, હૈયામાં હામ ધરી,
સાગર મોઝારે ઝુકાવીએ;
આપણા વહાણનાં સઢ ને સુકાનને
આપણે જ હાથે સંભાળીએ.
કોણ રે હુબાડે વળી કોણ રે ઉગારે,
કોણ લઈ જાય સામે પાર ?
એનો કરવૈયો કો' આપણી બહાર નહીં,
આપણે જ આપણે છઈએ !
હો ભરુ મારા, આપણે ભરોસે આપણે હાલીએ.

પ્રહ્લાદ પારેખ

“આ વાટ અમુને ફિટ લાગે...”

ઘોલવડ-વલસાડ વિસ્તારની ચીકુની વાડીઓના માલિક ઈરાની શેઠના અચરજની આજે કોઈ સીમા નહોતી.

શેઠની વાડીમાં કેટલાંય મજૂરો રોજઆણો (રોજના પગારને ધોરણે) કામ કરે. તેમાંનાં કેટલાંક આદિવાસી સ્ત્રી-પુરુષો પોતાના મામૂલી પગારમાંથી પણ રોજના પાંચપાંચ રૂપિયા છેલ્લા છ મહિનાથી કપાવતાં હતાં. ઈરાની શેઠને એમ કે કોઈ “અલ્પ બચત” જેવી યોજનાવાળા એ લોકોને સમજાવી ગયા હશે. ચાલો, એ ચ સારું જ છે. બચત કરશે તો રોજ તાડીના પટ્ટે (અકે) જઈ ઢીંચવામાં તો પૈસા નહીં ગુમાવે ! બે પૈસા બચ્યા હશે તો છોકરાં સારાં કપડાં પહેરશે અને પ્રસંગે એમને જ ખપ લાગશે.

પણ આ આદિવાસીઓનો પ્લાન કંઈ જુદો જ હતો, એ તો એમાંના એક રમલાએ આજે ફોડ પાડીને કહ્યું ત્યારે સમજાયું : “શેઠ ! માફ કરજે. તારે તાં વરહોથી વેઠ કરીએ ને તું અમારું પેટ પૂરે. પન તારા હાટુ અમુને કોઈ ભાવ ની મલે. ને અમારી જાત હો એવી કે લાગ મલે તારે ચોરી હો કરી લેવાની. એમાં કાંઈ શરમ ની. ભાજ, ચીકુ, આંબા.... અને કો'કવાર તો શેઠ, તારું હઠિયાર બી વેકી મારેલું, હા !... પન આ ભલું થજો અમારા ડાડાનું કે ટેમની વાટુ લઈને આ વાસુકાકા અમારે ટાં પાડામાં (વસ્તીમાં) આઈવા ને ભગવાનની ને સ્વાઢ્યાયની હારી હારી વાતો કીઢી. તેવાંએ શીખડાઈવું કે ભગવાન આપડી અંડર આવીને આપડને સંભાલે. દૂધની અંદર ઘી હોય, પન તે કંઈ હીદું દેખાય ની, તેવી રીતે એ વાલો બી પડી અંડર આપડી હાઠે ને હાઠે જ રીયે, પન ડાયરેક્ટ જોવા ની મલે. પન અંડર એ હોય તો ખરો જ.

“એક વાર ટેમની વીડીઓ કેસેટમાં વાટ કીઢી કે મનેખ પાપી હોય તો બી ભગવાન માફ કરવાનો. પન એક વાર આપડને હમજ મલીયા પછી બેઈમાની ના ઠાય, અને પછી માફી બી ના મલે. આ વાટ અમુને બરોબર ફિટ લાગે. તેઠી વિચાર કીઢો કે આપડે ઈરાની શેઠનું બહુ બધું લાટેલું છે, તે બધું તો નઈ પન ફૂલ નઈ ને ફૂલની પાંખડી પાછું વારવું જોવે. તે વિના અવે ની ચાલવાનું. તેઠી અમે બધા આ છ મહિનાથી રોજના પાંચ રૂપિયા તારી કને કપાવતા છે. એ પૈહા તારા જ છે ને તું જ રાખજે. અમુને બધ્યાને માફ કરીને અમારું પ્રાયશ્ચિત કરવા ડેજે.”

ઠારે દિલના ઘા

અહો, મા તે મા ! બીજા વનના વા !ooo

અહા ! એ તો મા, સૂણી ઘાતાં ઘા;

શૂરાંપૂરાં બા ઝીલે આડા ઘા,

મીઠી નજરે મા ઠારે દિલના ઘા.

‘લલિત’

“ઈ તો સાંયડી રોપી છે !”

સાંભરી આવે છે સાતેક વર્ષ પહેલાંના કચ્છ-ભ્રમણ દરમિયાન ઘડ્યો પ્રસંગ. ભ્રમણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો એકાદા રબારી લગ્નની શક્ય એટલી દસ્તાવેજી સામગ્રી એકઠી કરવાનો. કચ્છનાં ભાતીલાં લોકવરણમાંયે રબારી જેવી રૂપાળી, ખડતલ અને ખુમારીભરી જાતિ બીજી એકેય નહીં ! નમણા, ભીનેવાન પંડથી માંડી અંગનાં પહેરવેશ-આભૂષણો, ભૂંગાનાં લીંપણગૂંપણ અને ઘરવખરી : બધાંમાં આંખે ઊડીને વળગે એવી જન્મજાત રુચિ-સૂઝ.

રબારીના આરાધ્યદેવ કૃષ્ણ. ને પરંપરા માગે કે રબારીનાં લગ્ન લેવાય કેવળ ગોકળ આઠમે ! આમ, ગામેગામ લગ્ન હોય. મીઠીયાણામાં ઢેબરિયા રબારીઓનો મોટો વસવાટ. એટલે ઘણાં વેર લગ્ન હતાં. પૂછા કરતાં ખબર પડી કે બે જાનોને નજીકના ટપર ગામે ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. સાતમની બપોરે જ ટપર પહોંચી, આવેલ જાનનાં વડેરાંઓને મળી, આઠમની લગ્નવિધિને છબીઓમાં મઢવાની સંમતિ મેળવી લીધી. સાંજ થવાને હજી વાર હતી એટલે ખોરડાંનાં લીંપણ-શણગાર અને જાનેયાઓના ઠાઠને નીરખતાં, વાસના ચોક મહીં આવ્યાં. બીચ પડ્યા ખાટલાઓમાંથી એક પરે, ગોદડાંના વીંટાને અઢેલીને એક ભાભુમા માળા ફેરવતાં બેઠાં હતાં. ખાટની પડાખે જ, નાની કાંટાળી વાડના વેરા બીચ, આછા ભીના પોતમાં વીંટ્યો એક રોપો જોઈ કુતૂહલ થઈ આવ્યું, ને નજીક જઈ એ અંગે પૂછા કરી. અમને આવકારતાં હળવું હસીને બાઈ બોલ્યાં, “ઈ તો સાંયડી રોપી છે, ભલા !”

પળભર તો કીધું ઊકલ્યું નહીં, પણ પછી એક અવહર્ય રોમાંચ અનુભવ્યો એ સહજ સર્ચા ઉત્તરની ઓળખે. “છાંયડી” રોપી હતી. બસ. લીમડો, વડ-પીપળ કે પછી આંબો-આંબલી, ઝાડના નામનુંય અગત્ય નહોતું ! ને એ વધતાં પહેલાં જ ઘેટાં-બકરાં ચરી ના જાય કે ધખતા ધોમ એને સૂકવી ના દે, માટે ફરતી મેલી હતી કાંટાળી વાડ અને માથે પાતળું ભીનું પોત !

કોઈ સમરથ કવિનેય ઈર્ષ્યા થઈ આવે એટલો સરોટ ને સભર શબ્દ-વિલાસ હતો એ ! ને જેને વાંચતાં-લખતાંયે નહોતું આવડતું એવી એક અભણ ગ્રામનારીએ સહજ ઊભર્યા અલંકારની સાથોસાથ આપણી સંસ્કૃતિના એક મૂળભૂત મૂલ્યને પણ દોહરાવ્યું હતું ! છાંયડી એટલે છત્ર-છાયા, આશ્રય અને રક્ષણ. છાંયડી, ભારતના અજોડ ઔદાર્ય અને સહિષ્ણુતાનું પરિમાણ છે. જગતના અનેક શરણાર્થીઓની પેઢાનપેઢી એ ઓથમાં નિર્ભયપણે ફૂલીફાલી છે; વિવિધ ભાષાઓ અને ધર્મની ચિંતનધારાઓ પ્રગટી-પાંગરી છે !

જ્યાં લગી આપણાં જનગણમન મહીં ભાવ-કથનનું આવું સૌષ્ઠવ ભર્યું પડ્યું છે ત્યાં લગી ગુર્જરગિરાના સાતત્યને, કહો, શી આંચ આવશે ?

પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

“ખોદી લે તારી મેળે !”

ઉત્તર પ્રદેશના મેરઠ જિલ્લામાં દિલ્હીથી સોળ માઈલ દૂર સેહાની નામનું ગામ છે.

બ્રહ્મોદેવી નામની નવવધૂ પરણીને સેહાનીમાં પોતાને સાસરે આવી. એના પિયરમાં તો આંગણમાં જ ફૂવો હતો, પણ અહીં સેહાનીમાં બે ખેતરવા દૂર ગામને ફૂવેથી પાણીની હેલ સીંચી લાવવી પડતી હતી. ઉમંગભરી નવોદાને ઘરના ફૂવાની ખોટ સાલી અને રાતે પિયુની પાસે એણે વાત મૂકી : “આપણા ફળિયામાં જ એક ફૂવો હોય તો કેવું સારું !”

“તું કાંઈ ગામમાં નવીનવાઈની નથી આવી,” પતિએ કહી દીધું. “ફૂવાની તારે એટલી બધી જરૂર હોય તો, ખોદી લે તારી મેળે !”

એ વેણ બ્રહ્મોદેવીના હૈયામાં કોતરાઈ ગયાં. વળતી સવારે પાણી ભરવા જતાં પોતાની પાડોશણો પરમાલી, શિવદેઈ અને ચંદ્રાવતી સાથે એણે વાત કરી. અને ચારેય સહિયરોએ મળીને એક યોજના ઘડી કાઢી.

એક સવારે, ચારેયના ધણી પોતપોતાનાં ખેતરે ગયા પછી, એ પાડોશણોએ ગામના ગોરને તેડાવ્યો, સારું મૂરત જોવરાવ્યું ને.... પોતાના ઘરની લગોલગ એક ફૂવો ખોદવા માંડ્યો. ઘરના આદમી સાંજે ખેતરેથી પાછા ફર્યા ત્યારે ફળિયામાં આઠ ફૂટ ઊંડો ખાડો જોઈને અજાયબ થઈ ગયા. તે છતાં મોઢેથી તો એટલું જ બોલ્યા કે, “અરે, આ તે કાંઈ બાયડિયુંનાં કામ છે ? આફૂરડી થાકીને પડતું મેલશે !”

પણ ખાડો તો દિવસે દિવસે ઊંડો થતો ગયો. ચારેય બાઈઓને ફૂવાની ધૂન એવી લાગી ગઈ હતી કે રોજ ઊઠીને ઊંધે માથે ખોદે જ જતી હતી. બે જણિયું અંદર ઊતરીને ખોદે, તો બીજી બે માટીના સૂંડલા બહાર ઠાલવી આવે.

પછી તો અડખેપડખેનાં છોકરાંઓ ને બીજી થોડી બાઈઓને પણ ચાનક ચડી.... ફક્ત ગામના મૂછાળા મરદો જ હાંસી કરતા અળગા રહ્યા.

મૂરત કર્યા પછીના વીસમા દિવસે બ્રહ્મોદેવી ને શિવદેઈ ખાડાને તળિયે ઊભી ઊભી તીકમ ચલાવી રહી હતી, ત્યાં એમના પગ તળેથી શીતલ જળની સરવાણી ફૂટી. એમ વાતમાં ને વાતમાં આખો ફૂવો ખોદાઈ ગયો. ટાબરિયાંઓએ કિકિયાટ કર્યાં. ગામની સ્ત્રીઓએ હરખનાં ગીતો ગાયાં. હવે તો પુરુષોએ પણ તારીફ કરી. આખા ગામમાં આનંદની લહરી ફરી વળી. પંચાયત ભેગી થઈ ને તેણે ફૂવા પર પથ્થર-સિમેન્ટનું પાકું મંડાણ મુકાવવાનો ખર્ચ મંજૂર કર્યો.

આપણું સૌભાગ્ય છે કે બ્રહ્મોદેવી અને તેની આવી સહિયરો ગામેગામ પડેલી છે. “ખોદી લે તારી મેળે !” કહીને કોઈ વાર એને ચાનક ચડાવી જોજો !

કેટલું છેટું છે ?

રાષ્ટ્રીય આવકના વિભાગવાર આંકડા રિઝર્વ બેન્ક વખતોવખત પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેમાં ખેતી વિભાગના કરતાં ઉદ્યોગ વિભાગની આવક વધારે ઝડપથી વધે છે, અને તેના કરતાં પણ વધુ વેગથી 'સેવા-વિભાગ'ની આવક વધતી દેખાય છે.

આ સેવા-વિભાગમાં કોણ આવે છે ? સરકારી નોકરો, શિક્ષકો, વકીલો, ડૉક્ટરો, ઈજનેરો, કલાકારો, સાહિત્યકારો, સામાજિક સેવકો તેમજ નેતાઓ : ટૂંકમાં એવા લોકો જે કશી નક્કર ચીજવસ્તુ પેદા નથી કરતા પણ 'સેવા' પેદા કરે છે.

ભારતમાં ખેતીના શોષણ પર ઉદ્યોગો અને સેવાઓ વધ્યાં છે. ખેતી વિભાગના લોકોને દુકાળને આરે ધકેલીને દસેક કરોડ લોકો શહેરી સુખસવલતો ભોગવે છે. એ દસ કરોડ લોકો માને છે કે પોતે જ સમગ્ર ભારત દેશ છે અને પોતાના પ્રશ્નો તે જ રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો છે. એ વર્ગ માટે, એ વર્ગ દ્વારા, એ વર્ગનું રાજ્ય આજે આ દેશ પર ચાલે છે.

એક બાજુ દુકાળો પડે છે, અનાજ તેલને ભાવે વેચાય છે, તેલ ઘીના ભાવે વેચાય છે અને બીજી બાજુ બેન્કોનાં થાપણખાતાં છલકાય છે, ગગનચુંબી મકાનો બંધાયે જાય છે. એક બાજુ સંપત્તિની છાકમછોળ છે; બીજી બાજુ કિસાનોને પોતાનાં હળબળદ ને ઘરવખરી વેચીને જીવવાના દહાડા આવ્યા છે. મરવા પડેલી માનવતામાં ફરિયાદની ચીસ પાડવા જેટલા હોશકોશ પણ નથી રહ્યા. લોકો આત્મશ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠા છે. એમને પોતાની શક્તિમાં જરાકે વિશ્વાસ નથી રહ્યો; પૈસાની ને લાગવગની શક્તિમાં જ રહ્યો છે.

સ્વરાજની લડતના આરંભકાળે ગાંધીએ એક લેખમાં કહેલું કે આ 'ડેથ ડાન્સ' છે, 'પતંગ-નૃત્ય' ચાલી રહ્યું છે. શોષણની પરંપરા પર મંડાયેલી આ નાચગાનની મહેફિલનો અંજામ ગાંધીએ દેશના મોતમાં જોયો હતો. આજે જે દશા છે, તેનાથી દેશનું મોત કેટલું છેટું છે ? - વહેંત, બે વહેંત ?

પ્રબોધ ચોકસી

- તો કોણ ?

રાત થયે આ બારીમાં જે છાનીછાની

તારલિયાની

પાંપણ જોઉં સજળ -

એ તમે નહીં, તો કોણ ?

હસિત ભૂચ

– એવી નામના મેળવજો !

મારા વિદ્યાર્થી મિત્રોને કહું છું કે – ધ્યાનમાં રાખજો કે તમે ગરીબોને માટે છો, ગરીબોની સેવા એ જ તમારું વ્રત છે. દુનિયાનો બોજો ઉપાડનાર ગરીબો છે. સરકાર ચાલે છે તે કોને આધારે ? ગરીબ ખેડૂતના આપેલા પાઈપૈસા પર સરકાર નભે છે. ગરીબોની દાઝ તમારા મનમાં રહે, એ મુખ્ય વસ્તુ છે.

ગરીબોને કોણ નથી દબાવતું ?

ધર્મગુરુઓ, સાધુસંતો, સરકાર, કાયદા-કોર્ટો, દુકાળ બધાં જ એમને દબાવે છે, ડરાવે છે. એટલું ઓછું હોય તેમ ધર્મપ્રચારકો એમાં જાતજાતની બીકોનો ઉમેરો કરે છે. જ્યાં જાઓ ત્યાં બીક, બીક ને બીક જ ભરેલી છે. તારાઓ, શનિ, બળિયાકાકા – એ બધાંની બીક. ઘરમાં ખાવાનું ન હોય તો ભલે – પણ અમુક દેવ કોપ્યો છે, અમુક ગ્રહ અવળો થયો છે, તેને તો દાન આપવું જ જોઈએ ! સમાજ પણ એ દબાવેલાને દબાવે છે. રેલવેભાડું વધારે તો કંઈ ન બોલાય, પણ મજૂરને બે પૈસા વધારે ન અપાય ! વિલાયતી માલની દુકાનમાં ભાવની રકઝક કરીએ તો પ્રતિષ્ઠા ઓછી થાય, પણ શાકબજારમાં કેટલી રકઝક કરીએ છીએ ! વખત છે ને શાકવાળી છેતરે તો ! એ બાઈ છેતરી છેતરીને કેટલું છેતરવાની હતી ? બહુ બહુ તો બે આના. અને તે બે આના એ શા માટે મેળવે છે ? મોજમજા કરવા ? કે ફક્ત જીવતા રહેવા ?

ગરીબોની દાઝ ભૂલીને આપણે નિષ્કર બન્યા છીએ. એક વરસના જેલનિવાસ દરમિયાન મેં જોયું કે ગરીબો જ જેલમાં આવે છે. કોણ છાતી પર હાથ રાખીને કહી શકે એમ છે કે ગરીબો વધારે ગુનેગાર છે અને પૈસાદાર નથી ? પૈસાદારો પૈસાની મદદથી સજામાંથી છટકી જાય છે, ને ગરીબ લોકો જ સપડાય છે. જેલમાં પણ એમને નસીબે મુસીબતો અને જુલમો લખેલાં હોય છે. કાયદાનો પણ અમલ કરનાર તો માણસો જ હોય છે ને ! સજામાં પૈસાદાર-ગરીબ બંને સરખા છે. પણ જેલમાં પૈસાદાર માણસ સહેલાઈથી સગવડો મેળવે છે ને બિચારા ગરીબો જ સજાઓ ભોગવે છે.

ગરીબોનો બેલી આજે કોઈ નથી. એવી દશામાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ હું કઈ 'કેરિયર' મૂકું ? જેમને ગરીબોની દાઝ છે, એવાઓને માટે એક જ કેરિયર છે – ગરીબ થઈને આપણે ગરીબોની સેવા કરીએ. પેલા બિચારા લાચારીથી ગરીબ થાય છે, આપણે સ્વેચ્છાપૂર્વક ગરીબાઈ સ્વીકારીએ. આપણી તાકાત છતાં આપણે પૈસા મેળવવાની શરતમાં ન દોડીએ, અને ગરીબાઈનાં કષ્ટો વેઠીને ગરીબોની દાઝ પ્રદર્શિત કરીએ. એ નવી કેરિયર વિદ્યાર્થીઓ આગળ રહે, તો આ દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો છે. સ્વરાજ્યનો અર્થ ગોરા અમલદારોને બદલે દેશી અમલદારો નિમાય એ નથી, પણ ભણેલા લોકો ગરીબોની સેવા કરતા થાય એ છે. નહીં તો પછી

પરરાજ્ય અને સ્વરાજ્ય વચ્ચે ભેદ શો ?

દુકાળથી આપણામાંથી કોઈ મરી નથી જતું, પણ અનાજ પેદા કરનાર લોકો જ મરે છે. કેટલું દુર્દેવ ! એ દશા જોઈને માણસમાં માણસાઈ રહી છે કે કેમ એ વિશે શંકા થાય છે.

જેલમાં રાવજી કરીને એક ભીલ કેદી હતો. તે પોતાની બહાદુરીનું વર્ણન કરતાં મને કહેતો હતો કે, મેં ત્રણ દુકાળમાં મારાં બાળબચ્ચાંને જીવતાં રાખ્યાં !

આ વાતમાં તે અભિમાન લેતો હતો. એની કરુણ કહાણી સાંભળીને મારી ઓરડીમાં જઈને હું રોઈ પડ્યો. ત્રણ-ત્રણ દુકાળમાં પોતાનાં બાળબચ્ચાંને બચાવ્યાં, એમાં માણસને અભિમાન લેવું પડે, એ સ્થિતિ કેવી ! આવી સ્થિતિમાં માણસ કેરિયર ખોળે, પૈસાદાર થવા માગે ?

*

જેમને ઉચ્ચ કેળવણી મળવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેવા વિદ્યાર્થીઓને કહું છું કે શહેરમાં જાઓ ત્યાં તમારી સાથે ગામડાંની સાદાઈ ને તેજસ્વિતા લઈ જાઓ. ગામડાંનો ચેપ શહેરને લગાડવા જજો, શહેરનો ચેપ લેવા નહીં જતા. શહેરના સારા સંસ્કારો હોય તે અહીં લાવો અને ગામડાંઓમાં પણ ફેલાવો.

નાના વિદ્યાર્થીઓને કહું છું કે ખૂબ તોફાન કરો, પ્રાણનો વિકાસ કરો, ખૂબ અખતરા કરો; ટાઢતડકામાં ફરો, જંગલ અને પાણી સાથે દોસ્તી બાંધો, આખાડામાં જઈને શરીર કસો.

ખૂબ મહેનત કરતાં શીખજો. નવરાશ એ શરીરનો કાટ છે. શરીર અને બુદ્ધિને કસરત આપતા રહેજો. ઉપરાંત મુસાફરી કરજો. મુસાફરી કરવાથી અનુભવ મળે છે, દેશની પરિસ્થિતિની માહિતી મળે છે, ગરીબ લોકો કેવું કષ્ટ વેઠે છે તેની ખબર પડે છે. અને એ બધાં ઉપરાંત, કોઈ જબરો ઊઠીને જ્યારે ગરીબને કનડે ત્યારે ગરીબનું ઉપરાણું લેવા જાઓ. ગરીબનું ઉપરાણું લેવાની વૃત્તિ અને શક્તિ તો તમારામાં હોવી જ જોઈએ. ગરીબોમાં, આ દીનદુખિયાંનો બેલી છે એવી નામના મેળવો.

ગરીબોની સેવા કરો... ગરીબોની સેવા કરો. એ વિના બીજું કશું મારે કહેવાનું નથી.

કાકા કાલેલકર

❀

ગઝલ

લીટી એકાદ નીરખી, 'ઘાયલ',
હલબલી જાય આદમી, તે ગઝલ.

અમૃત 'ઘાયલ'

એક જ દાણામાંથી !

રાજસ્થાનના ડુગારી ગામમાં મેળો ભરાયો હતો. ખેતીવાડી ખાતા તરફથી તેમાં એક પ્રદર્શન ગોઠવાયેલું. ત્યાં ઘઉંના સુધારેલા બિયારણનો નમૂનો રાખેલો, તેની પર રામનારાયણ નામના ખેડૂતની નજર પડી. તે લેવાનું એને મન થયું, પણ ખાતાના અધિકારીએ કહ્યું કે એ વેચવા માટે નથી. હતાશ થઈને રામનારાયણ પાછો ગયો. બીજે દિવસે ફરી એ ત્યાં જઈને ઊભો. થોડી રકઝક પછી અધિકારીએ તેને એ ઊંચી જાતના ઘઉંનો નમૂનો આપ્યો - પણ એક જ દાણો !

એને મોંઘામૂલા રતનની જેમ જાળવીને રામનારાયણ લઈ ગયો. પોતાના ખેતરની સારામાં સારી જગા પસંદ કરી, ત્યાં ખાતર નાખીને એ એક દાણો વાવ્યો. રોજ તેની કાળજી લેવા માંડ્યો. થોડા દિવસે અંકુર ફૂટ્યો, છોડ મોટો થવા લાગ્યો અને આખરે તેની ઉપર ઘઉંની ડૂંડીઓ ઝૂલવા લાગી. પાક લણ્યો ત્યારે, એક દાણો વાવેલો તેમાંથી પોણો રતલ ઘઉં નીકળ્યા ! રામનારાયણનું હૈયું હરખે ભરાઈ ગયું. એ ઘઉંની પોટલી સાચવીને પટારામાં મૂકી દીધી.

બીજે વરસે એ પોણો રતલ દાણા એણે પાછા વાવ્યા. વખત જતાં એના ખેતરમાં તેના છ-છ ફૂટ ઊંચા છોડ થયા. આસપાસના લોકો તે જોઈને અજાયબ થયા. આ વખતે તેર ગણો પાક ઊતર્યો ને દસ રતલ ઘઉં નીપજ્યા. પછીને વરસે એ દસ રતલ વાવતાં તેમાંથી ઊંચી જાતના ત્રણ મણ ઘઉં પાક્યા - પેલા એક જ દાણામાંથી !

મનોહર પ્રભાકર

અમારે ઘર હતાં...

અમારે ઘર હતાં, વ્હાલાં હતાં, ભાંડું હતાં, ને
પિતાની છાંય લીલી, ગોદ માતાની હતી ચે.૦૦૦
બધી માયા-મહોબત પીસતાં વર્ષો વીતેલાં,
કલેજાં ફૂલનાં, અંગાર સમ કરવાં પડેલાં.૦૦૦
સમય નો'તો પ્રિયાને ગોદ લે આલિંગવાનો,
સમય નો'તો શિશુના ગાલ પણ પંપાળવાનો,
સમય નવ માવડીને એટલું કહેતાં જવાનો :
“ટપકતા આંસુને, ઓ મા ! સમજજો બાળ નાનો !”

ઝવેરચંદ મેઘાણી

લગ્ન પહેલાં બન્ને આંખો ખુલ્લી રાખો; લગ્ન બાદ, અધખૂલી.

“અમારો અવતાર !”

આ માનવીઓની મુસીબતો વિશે કોઈ પૂછપરછ કરે તો એની સાથે વાત કરવાની પણ ઈચ્છા તેમને થતી નથી. સતત સંઘર્ષ અને અંગત ફફડાટથી ઘેરાયેલા એમના સમસ્ત અસ્તિત્વને પરિણામે પોતાની આસપાસ દુશ્મનાવટ - માનવીની કે કુદરતની દુશ્મનાવટ - સિવાય બીજું કશું એ કદાચ કલ્પી શકતા નહીં હોય. અથવા, એમની વચ્ચેથી કોઈ રડ્યુંખડ્યું કલેવર આપણી હાજરીની નોંધ લેવાનું નક્કી કરે તો, ઊભું થઈને, લાકડાની ઘોડી જેવા અકડાયેલા પગે ડગલું ભરતું આપણી દિશામાં એ આવે છે અને જુસ્સાભેર પોતાનાં અંગ આમતેમ હલાવતાં હલાવતાં કહે છે : “ખુદાની કસમ ! આમાં વાંક તો અમારો જ છે. સરકાર બિચારી એમાં શું કરે ? કમબખ્ત અમારો અવતાર જ એવો છે કે બીજે ક્યાંય અમે પોસાઈએ જ નહીં !”

કોની છે આ ધીંગી ધરતી ?

કોની છે આ ધીંગી ધરતી ?

જીવનમાં અમૃતરસ ભરતી,

કોની છે આ ધીંગી ધરતી ?

કેંક શ્રીમંતો ને સરદારો

ઊગ્યા - આથમિયા દરબારો,

ચકવર્તીઓ થયા ચાલતા

બોલાવી ઘડીભર ટેકારો,

ધરા તણી ધણી થઈને ફરતી

લાંબાં લશ્કર લઈ સરકારો :

તેય સૂતી સૌ સોડ તાણીને

મહાકાળનો થઈને ચારો !

ને એ સૌની મશ્કરી કરતી

હસી રહી આજે યે ધરતી !

એ જ લહેરથી વિશ્વ વિહરતી -

કોની છે આ ધીંગી ધરતી ?

કરસનદાસ માણેક

અમારાં મીઠાં તે રુદનમય છે ગીત સઘળાં.

‘કલાપી’

અગડ છે !

“હાલો, ઊઠો વારુ કરવા !” અમારી વાતો પૂરી થઈ એટલે લાખાભાઈ બોલ્યા.

“હા ભાઈ, પેટને ભાડું તો દેવું જોવે ને ? બીજા બધા વિના હાલશે, પણ કાંઈ એના વિના થોડું હાલશે ?” આમ મનજીભાઈ બોલતા હતા ત્યારે, એમનાં ફાટેલાં કપડાં અને વધેલી દાઢી પરથી લાગતું હતું કે ઘણી વસ્તુઓ વિના ચલાવી લેવા તે ટેવાયેલા હશે. બધા ઊઠ્યા. હું લાખાભાઈની જોડે એમને ઘેર ગયો.

પતરાના ઢાંકણવાળી કાયની શીશીનો નાનકડો દીવો બારસાખ પાસે એવી રીતે મૂકેલો હતો કે તેનો ઝાંખો પ્રકાશ અડધો ઓસરીમાં અને અડધો ઘોલકા જેવા નાનકડા ઘરમાં પડતો હતો.

અમે જમવા બેઠા. ખરબચડા લાકડાના બાજઠ ઉપર જુવારના બે રોટલા ને તાંસળીમાં કંઈક ખીચડી જેવું આવ્યું.

“હમણાં બહુ કામમાં રહી છઈ એટલે શે’રમાં નથી જવાણું, ને ઘરમાં તેલ થઈ રું છે તી આજ ખીચડીમાં અબગાર નથી,” સંકોચભર્યા અવાજે લાખાભાઈ ધીરેથી બોલ્યા.

“એમાં કાંઈ વાંધો નહિ. એ તો ચાલે....”

“તો હલાવો તર્યે, લ્યો !” એમનો વિનંતીના રૂપમાં આદેશ મળ્યો ને અમારું ભોજન શરૂ થયું.

ઝાંખા પ્રકાશમાં ખીચડી જેવી જણાતી વસ્તુનો સ્વાદ કંઈક જુદો લાગ્યો, એટલે મેં પૂછ્યું, “લાખાભાઈ, આ શું છે ?”

“ખીચડી છે, ભાઈ.... પણ તમારા જેવી નહિ, જરા જુદી જાતની – અમે ચોખા નથી નાખતા....”

“કેમ નથી નાખતા ?”

“અમારે અગડ છે...” કહીને હસવા માંડ્યા.

“અગડ શા માટે ? કાંઈ માનતા રાખી છે ?”

“માનતા-બાનતા તો શું હોય, મારા ભઈ ? પણ ચોખા મળે તો ખાઈને ? બાર મૈનાનાં જરબાજરો પૂરાં નથી થાતાં, ન્યાં ચોખાની ક્યાં વાત ? આ તો વળી મઠ થાય છે એટલી ઉપરવાળાની દયા છે, એનું ધાન કરીને ખાઈ છઈ.”

“એ ધાન કેવી રીતે બનાવો ?”

“આ મઠ હાંડલામાં બજાઈ જાય એટલે બે-ત્રણ મૂઠી બાજરાનો લોટ એમાં નાખી દઈ – તે થઈ જાય ખીચડી જેવું !”

બીજે ઘેર અડધું વાળુ કરીએ ત્યાં દૂધ પીરસાતું, તેમ કદાચ અહીં આવે એવી કાચી-પાકી ધારણા મનમાં ચાલતી હતી; ત્યાં તો વગરપૂછ્યે લાખાભાઈએ જાતે જ ખુલાસો કર્યો : “ભાઈ, ચોખા તો એક કોર યાં – પણ ગામમાં દુઝાણાંય નથી, તે આ રેખરળતા ઉનાળામાં છોકરાંવ છાશોય નથી ભાળતાં..”

“કેમ, ગામમાં ગાય-ભેંશ નથી ?”

“છે બે’ક જણાને બકરી જેવી ગાયું – એનુંય નો વળતું હોય, ન્યાં આપણને તી ક્યાંથી દે ?”

રોટલા ને ‘ખીચડી’ને ન્યાય આપી, એમના કુટુંબની ને ગામની વાતો કરતાં ઠીક ઠીક વખત સુધી બેઠા. પછી, ઘરમાં બીજો ખાટલો નહોતો છતાંયે, એમના અતિ આગ્રહને વશ થઈને મેં ફળિયામાં ખાટલા પર લંબાવ્યું. ઉપર આકાશમાં તારામંડળ ઝગમગી રહ્યું હતું. પણ આજે એમની સાથે હું ગોઠડી ન કરી શક્યો. મારી આંખ સામે આ વિસ્તારના બે દિવસના મારા પ્રવાસનાં દશ્યો તરવરવા લાગ્યાં....

ગઈ કાલે સવારે પેલા ગામમાં મણિબહેન સાથે વાતચીત થતાં જાણ્યું કે કંઈ કામ ન મળવાથી એમના પતિ અને મોટો દીકરો થોડે દૂરના કસબામાં હાથગાડી ચલાવીને મજૂરી કરે છે, ને એમાંથી પોતાનો ખર્ચ કાઢતાં કંઈ વધે તો થોડુંઘણું ઘેર મોકલે છે. મણિબહેન અહીં દાડિયું રળવા જાય છે ને છોકરાંવને ખવડાવે છે. કહેતાં હતાં કે લૂગડાં લેવા માટે પૈસાનો વેંત ક્યાંય ન થયો, તે ગયા શિયાળામાં ટાઢ વેઠીને છોકરાં માંદાં પડેલાં....

આજે સવારના ગામે એક બહેનને ત્યાં બાળકો હાથમાં જુવારના રોટલાનાં જાડાં બટકાં લઈને હરતાં ફરતાં ખાતાં હતાં. મેં પૂછ્યું કે, રોજ આમ લૂખા રોટલા જ ખાય છે ? ત્યારે બહેન કહેવા લાગ્યાં : “તમારે પ્રતાપે લગભગ તો હજી લગણ લૂખું નથી ખાતાં. કાં રોટલા ભેગું અડદ-મગનું શાક હોય, ને કાં લહણની ચટણી હોય..”

મેં મનોમન કહેલું : “હા બેન, હા – અમારા જેવાને પ્રતાપે”

ને અત્યારે આ લાખાભાઈનું ઘર : ચોખાની અગડ, તેલની અગડ, કપડાંની અગડ, દૂધ-ઘીની અગડ, શાકભાજીની અગડ... વળી એવાય વિસ્તારો હશે, જ્યાં કોઈ કોઈ વાર લોકોને અનાજનીયે અગડ રાખવી પડતી હશે !

સ્વતંત્ર ભારતના કરોડો નાગરિકો કઈ સિદ્ધિ માટે આવી અનેક અગડ રાખી રહ્યા છે ? દેશના, દુનિયાના, આવા સહુની અગડ કોણ છોડાવશે ? ક્યારે છોડાવશે ?

વસંત વ્યાસ

આ લોકો પેલા લોકો

આ લોકોને ત્રણ ટંક ભોજન મળે છે...

પેલા લોકોને પેટપૂર રોટલોવે નથી મળતો.

આ લોકોને દૂધ-ઘીની કોઈ કમીના નથી...

પેલા લોકોને છાશના પણ સાંસા રહે છે.

આ લોકોને પાણી-વીજળીની છાકમછોળ છે...

પેલા લોકો એની સતત તાણ નીચે જીવે છે.

આ લોકો બાંધ્યા પગાર ને ભથ્થાં મેળવે છે...

પેલા લોકોને રોજની મજૂરી મળવાનીયે ખાતરી નથી.

આ લોકોને ચાલુ પગારે કેટકેટલી રજાઓ મળે છે...

પેલા લોકોને માટે તો રજા એટલે પેટને તાળાં.

અને છતાં આ લોકો -

હાલતાં ને ચાલતાં હડતાલો પાડ્યા કરે છે, ત્રાસવાદીઓની જેમ આખા સમાજને બાન પકડે છે : પોતે બંધ પાળે છે, જોરજુલમથી બીજા પાસે પળાવે છે.

આ લોકો મણમણના મોટા પગાર મેળવે છે, પણ કામ રતિભાર કરે છે અને ઉપર જતાં બળજબરીથી બીજાંને રોજી રળતાં અટકાવે છે.

આ લોકો માતેલા સાંઢની જેમ આથડે છે. આ લોકો લાજતા નથી, પણ ગાજતા રહે છે, હીજડાની માફક “હાય ! હાય !” કરે છે, નપુંસક તોડફાડ ને બાળઝાળ કરે છે.

પછી ગુંડાગીરીમાં શેરને માથે સવાશેર એમને ભેટે છે, ત્યારે બાયલા બનીને બધાં અપમાનો સહન કરે છે, પોતાની બહેનોની બેઈજજતી પણ સાંખી લે છે...

પરંતુ પેલા લોકો -

ટાઢ-તડકામાં ને વરસતા વરસાદમાં કાળી મજૂરી કરીને

માટીમાંથી સોનું પકવે છે, ઢોર સાથે ઢોર બનીને દૂધની નદી વહાવે છે,

આંખ ફોડીને કાંતે છે, બાવડાં તોડીને કાપડ વણે છે.

ઉકરડા ને ગટરો ઉલેચતા રહે છે,

તીકમ ને તગારાં લઈને મચી પડે છે, ઊંચી ઇમારતો ને લાંબી સડકો બાંધે છે.

દિલચોરી કે કામચોરી કરતા નથી, રામ કે રહીમને માથે રાખીને પરસેવો પાડે છે.

નથી ભીખ માગતા, નથી રુશવત માગતા - માગે છે ફક્ત મજૂરી કરીને રોટી રળવાની તક.

આ બધાં પછી પણ તેઓ હડધૂત થતા રહે છે, અને તેમ છતાં ન્યાય તોળવાનું તેઓ ઉપરવાળા પર જ છોડે છે.

આ જગત હજી ચાલે છે, તે પેલા લોકોના પુણ્યપ્રતાપે,
અને પૃથ્વીનો જો પ્રલય થશે તો આ લોકોના પાપે.
તો કયામતને દિવસે આપણે કઈ જમાતમાં ઊભાં રહ્યાં હશું ?
- આ લોકોની..... કે પેલા લોકોની ?

મહેન્દ્ર મેઘાણી

એમાં નવાઈ શી ?

આપણે,

જેઓ ગરીબ લોકોની સેવા કરવાનો દાવો કરીએ છીએ,
તેમણે વિચારવાનું છે કે
કેમ એ લોકો તોફાની ચળવળ કરનારાઓ પાસે દોડી જાય છે ?
તેમનાં હિતને નામે જે હડતાલો તેમની મરજી વિરુદ્ધ
થોડા ગુંડાઓ દ્વારા પડાવવામાં આવે છે,
તેને વશ ન થવા જેટલું બળ
આપણે કેમ તેમનામાં પેદા કરી શકતા નથી ?
આપણે વિચારીએ કે આપણામાંથી કેટલા
સમાજના છોક નીચલા થરના
કચડાયેલા લોકો પાસે પહોંચ્યા છીએ ?
તેમનાં દુઃખો ટાળવામાં આપણામાંથી કેટલા
તેમને મદદગાર થયા છીએ ?

ઉપલા થરના લોકો

આ લોકોની મહેનતનો ગેરવાજબી લાભ ઉઠાવે છે,
તેમને ચૂસે છે, તેમનું અપમાન કરે છે,
ને એ લોકોને ઊંચે આવવા દેતા જ નથી.
પણ ઉપલા થરના લોકોને આ હકીકત કહેવાની
આપણી હિંમત ચાલતી નથી.

આપણા પર તેઓ નારાજ થશે, અને તેથી આપણી પ્રવૃત્તિઓમાં
ધનથી તેમનો જે સહકાર મળતો હોય છે તે બંધ થશે,
એવો ડર આપણા દિલ ઉપર સવારી કરે છે.

પછી દલિત વર્ગ

તોફાનોને જ ક્રાંતિનું હાર્દ માનવાવાળા લોકોના હાથમાં જઈ પડે,
એમાં નવાઈ શી ?

નરહરિ પરીખ

ગીત કોનાં લખું, કોનાં નહીં ?

કોના લખું, કોનાં નહીં,
ગીત હું કોનાં લખું, કોનાં નહીં ?
કોનાં તે ગાઉં, કોનાં નહીં,
ગીત હું કોનાં ગાઉં, કોનાં નહીં ?

કારીગરીમાં કામણગારો પહેલો છે કુંભાર ભઈ,
ગાગર-ગોળાને લેતો એ ઘાટમાં ટપલે તાલ દઈ દઈ;
મૂકતો મોર કળાયલ મહીં, ચીતરે પીંછી દાતણની લઈ.
કુંજાની પાવલી ને કોઠીનો રૂપિયો, તાવડીના બે જંઈ;
ટકોરા દઈ દઈને રણકારે લઈ લઈ આવજો મારા ભાઈ !
વાત હું કોની કરું, કોની નહીં ? ૦૦૦

કોનાં લખું, કોનાં નહીં ? - સાંભરી કાંગસીવાળી અહીં.
આંખમાં કાજળ આંજ્યું છે, માથું ઓળ્યું છે મીંડલાં લઈ,
ભાલે ડામણી લટકી રઈ;
બજરબટા ને પારા નજરિયા, રાખતી એ સીવવાની સૂઈ.
“લેતી જા બો’નબા, લેતી જા બો’નબા !” વેચે મીઠું મીઠું કહી,
કાંગસી ખંપળા લીખીઆ સહી.

કોનાં લખું, કોનાં નહીં ? -
વાત ભલે અહીં અધૂરી રહી ! ૦૦૦

જયમલ યાદવ

આવતી કાલે જ....

હું જાતે આંધળી, જે લોકો દેખતા છે તેમને એક સૂચન કરી શકું તેમ છું :
આવતી કાલે જ જાણે કે તમારી પર અંધાપો ઊતરી પડવાનો છે તેમ સમજીને
તમારી આંખો વાપરજો ! અને બીજી ઈંદ્રિયોને પણ એ જ રીત લાગુ પાડી શકાય.
માનવ-શબ્દોનું સંગીત, પંખીનું ગાન, સુરાવલિના પ્રચંડ સ્વરો - જાણે કે આવતી
કાલે જ તમે બહેરા બની જવાના હો તે રીતે સાંભળજો. જે જે ચીજને સ્પર્શ કરવો
હોય તેને એ રીતે હાથ લગાડજો કે જાણે કાલે તમારી સ્પર્શોદ્રિય બંધ પડી જવાની
છે. પુષ્પોને એવી રીતે સૂંઘજો અને રોટલાનું પ્રત્યેક બટકું એવી વિજજતથી
મમળાવજો કે જાણે કાલથી તમે કઠી સુવાસ કે સ્વાદ અનુભવી શકવાના નથી.
આ સૃષ્ટિએ તમારી સન્મુખ પાથરેલાં સુખ અને સૌંદર્યના એકેએક પાસાને માણજો.
પ્રત્યેક ઈંદ્રિયનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેજો.

હેલન કેલર

મજૂરીનો મોભો

હિંદુસ્તાનમાં આખરે કોઈ સવાલ હોય તો તે ગરીબીનો છે. અને આ દેશની પેદાશ વધ્યા વિના તેનો ઉકેલ નથી. પણ આજે સમાજમાં જે બે ભાગ પડી ગયા છે તે કાયમ રહેશે, તો પેદાશમાં ગમે તેટલો વધારો થવા છતાં ગરીબીના સવાલનો ઉકેલ આવવાનો નથી.

આ દેશમાં કેટલાક લોકો વધારે પડતું કામ કરે છે, એમને તે લાચારીથી કરવું પડે છે અને છતાં એમને પૂરતું ખાવાપીવાનું મળતું નથી. એથી ઊલટું, બીજા લોકો થોડીઘણી સેવા કરતા હશે ખરા, તેમ છતાં જેને પેદાશનું કામ કહેવાય તેમાં એ લોકો પડેલા ન ગણાય. એટલું જ નહીં, મહેનત-મજૂરીના કામને એ લોકો હલકું માને છે. તે એટલે સુધી કે જેના વિના સમાજને ચાલે નહીં એવા સારાં સારાં કામ કરનારને આપણે નીચ ગણીએ છીએ. કારીગરોને આપણે નીચા ગણ્યા, મજૂરોને હલકા ગણ્યા, ખેડૂતોને આપણે નીચા માન્યા; ને જે મહેનત-મજૂરી કરતા નથી તેમને આપણે ઊંચા માન્યા ! આ જ કારણે હિંદુસ્તાન નીચે પડ્યું છે.

પ્રોફેસર અને વિદ્યાર્થી, ન્યાયાધીશ ને વકીલ, વેપારી ને ભણેલાગણેલા જે બધા પોતાના દેશનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે તે પોતાના હાથ વડે કંઈક કામ કરે - ઘરમાં ઘંટી ફેરવે, સૂતર કાંતે, કંઈ ને કંઈ પેદા કરે, તો જ આ ભેદ મટી શકે.

આપણામાંનો એક એક માણસ કોઈ પણ પ્રકારની મજૂરી કરવા માંડે, તો આપણાં મગજ પણ ચોખ્ખાં થશે. આ વાત હું મારા પોતાના અનુભવ પરથી કહું છું. રોજના કલાકો સુધી મેં મજૂરીનું કામ કરેલું છે, અને એથી મારી વિચાર કરવાની શક્તિ વધી છે. હું ચોક્કસ માનું છું કે મેં મજૂરીનું કામ ન કર્યું હોત અને ખાલી વિચારો જ કર્યા હોત, તો આજે જેવા સ્પષ્ટ વિચારો હું કરી શકું છું તે ન કરી શકત. ન્યાયાધીશ જો રોજ કલાકેક કાંઈક મજૂરીનું કામ કરશે - કોદાળીથી જમીન ખોદશે, લાકડાં ફાડશે, ઘંટી પર દળશે કે રેંટિયાથી કાંતશે - તો તેના ચુકાદા વધારે સાચા નીવડશે. આ રીતે ચાલવાથી આપણા મગજને થાક લાગતો નથી.

આમ કરવાથી દેશમાં પેદાશ વધશે એટલું જ નહીં, આપણે ત્યાં મજૂરીનો મોભો પણ વધશે; મજૂરી કરવાવાળા લોકો આજે હલકા ગણાય છે તે ઊંચા આવશે. કબીર વણકર થઈને વણતા હતા, તે વખતે વણકરોનો જે મોભો હતો તે આજે ક્યાં છે ? રોડીદાસ ચમારનું કામ કરતા, તે વખતે ચમારની જે પ્રતિષ્ઠા હતી તે આજે ક્યાં છે ? નામદેવ દરજનું કામ કરતા, તે જમાનામાં દરજની જે ઈજ્જત હતી તે આજે ક્યાં છે ? કૃષ્ણ ભગવાન ખેતરોમાં મજૂરી કરતા અને ગાયો ચારતા. ત્યારે ખેડૂત અને ગોવાળનું જે સ્થાન હતું તે આજે ક્યાં છે ? મહમ્મદ પેગંબર હાથ વડે મજૂરી કરતા. આપણા જેટલા સંતો થઈ ગયા છે તે બધા યે કોઈ ને કોઈ મજૂરીનું કામ કરતા.

વિનોબા ભાવે

પંડનાં પાતાળપાણી

દુષ્કાળ ઉપર દુષ્કાળ વરસ આતમનાં !
ઘોડાપૂર ગયાં ક્યાં ઘૂઘવતાં ?
શેવાળ હવે તો ખરસટ, સૂકોભટ રેતાળ
પડ્યો પટ દૂર દૂર, ભગ્નાશ હૃદય
ગોથું ખાતું, ચિત્કાર કરી ચકરાતું.
તાપ-બળી, તલખ-વલખતી સમળી-શું દુષ્કાળ !
ક્યાં જાવું ? મન, જબ્બર બંધ તણી માયા છોડો !
મોડો મુખ જગ-વિસ્તરતાં છિલ્લર વારિ થકી.
પોતીકા નાના ખેતરમાં
આ ઊંડા ભમ્મર, તરછોડ્યા કૂવા પર ઝૂક્યાં
ઝડઝાંખરાં, વેલા, કાળા વિષધર કેરા
કરો રાફડા સાફ; જવું ઊડે ઊડે ઊડે.
પહાડની છાતી ચીરી, અંધારાં ભેદી
ધરતીની ધોરી નસ પામીને
સેજળ છલકાવો ! લાવો, જોડો પાછો
એ કાટ ચડેલો કોશ : કિચુડ-બોલે ગાશે
પંખી પાછાં, ક્યારી ક્યારીમાં રેલ
નાચતી મલકાશે; દુરકાળ ભલે ભેંકાર
ખડો જમદાઢ કચડતો માથા પર !
એકાકી, એકાંતઘોર મંડાણ પરે
મથવું પડશે એકલપંડે દિનરાત
રાતદિન જંપ વિના, જાગે નહીં જ્યાં લગ
ઝળહળ નિરમળ અનગળ જળ.
દુષ્કાળ ! આવ, ધર ખોબો, પી જળ ઘટક ઘટક.

મકરન્દ દવે

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1964]

દેવી દુખહારિણી

આભના વરણથી આંજી વિશાળ તુજ આંખડી,
આભના ભેદમાં જોતી દષ્ટિ તે તાહરી વડી.૦૦૦
પ્રારબ્ધિ, પુણ્યશાળી ને પાપ-પાવનકારિણી;
ઘેર્યં, ગાંભીર્યથી ધીંગી, દેવી ! તું દુખહારિણી.

ન્હાનાલાલ દં કવિ

કમ્બલ કી કહાની

એક બાર મેં બાજાર મેં કમ્બલ ખરીદને ગયા. એક બાઈ કમ્બલ બેચને બૈઠી થી. ઉસને ભાવ બતાયા : “ડેઠ રૂપયા કમ્બલ.”

મૈને ઉસસે પૂછા : “ઉન કયા ભાવ પડા ? બુનાઈ મેં કિતના લગા ? ભેડ પાલને મેં કિતના ખર્ચ આતા હૈ ?” વહ મેરી ઓર સાશ્વર્ય દેખને લગી કિ યહ સબ પૂછને વાલા કૌન હૈ ? ફિર ઉસને મુઝે સબ બતા દિયા. ઓર મૈને હિસાબ લગા કર કહા : “યહ કમ્બલ પાંચ રૂપયે સે કમ પર પડેગા હી નહીં, ફિર તૂ ડેઠ રૂપયા કેસે લગાતી હૈ ?” વહ મેરી ઓર દેખતી હી રહ ગઈ. કહને લગી : “પાંચ રૂપયા કેસે બતાય ? ડેઠ બતાયા, તો લોગ સવા કહતે હૈં !” મૈને કમ્બલ લે લિયા ઓર ઉસે પાંચ રૂપયે દે દિયે.

ફિર કયા હુઆ ? હમારે આશ્રમ મેં સૂત કાંતને કે લિયે બચ્ચે આયા કરતે. વે તીન-ચાર આના કમાતે. ઉન દિનોં મજદૂરોં કો ભી દો-સવા દો આના મજદૂરી મિલતી થી. ઉન બચ્ચોં કો મૈને કમ્બલકી કહાની બતાયી ઓર કહા કિ, “આપ લોગોં કો 3-4 આના મજદૂરી મિલતી હૈં ન ? તો એસા કીજિયે કિ બરસાત મેં ઘાસ કા બોઝ બાંધકર ઓરતેં આતી હૈં; આપ ઉસે દો આને મેં ખરીદેં.”

બચ્ચોં ને માન લિયા ઓર બાજારમેં પહુંચે. વહાં ઘાસ બેચને વાલી કહતી થી : “તીન પૈસા બોઝ,” તો દૂસરે કહતે : “દો પૈસા લે.” યે બચ્ચેં કહને લગે, “ઈસકી કીમત તો દો આને હૈ.” વહ ગ્રાહક કહતા, “બહુત બઢ-ચઢ કર બોલતા હૈ બચ્ચા ! કયા કોઈ ઈસે દો આના દેગા ?” બચ્ચેને કહા : “મેં હી દૂગા !” ઓર સચમુચ દો આને દેકર ઉસને વહ બોઝ ખરીદ લિયા.

વિનોબા ભાવે

મીઠલડી તું, મા !

ચંદરની શીતળતા મા, તારે ખોળલે
ને આંખોમાં ઝરમરતી પ્રીત,
હાલરડે ઘૂઘવતા સાત સાત સમંદર ને
કોયલ શું મીઠું તવ ગીત -
મીઠલડી, હેતાળી, ગરવી તું, મા !

શિવકુમાર નાકર ‘સાઝ’

હાં રે અમે પોઢ્યાં છલકતી છોળે,
દરિયાને હીંડોળે, ગગનને ગોળે -
કે રંગ રંગ વાદળિયાં !

સુન્દરમ્

એ છેલ્લો માણસ

હું હજીય એને ત્યાં ને ત્યાં જ જોઉં છું સદીઓથી
પ્રલંબ ક્યૂમાં છેક છેલ્લે ઊભેલો,
એના વારાની ધીરજપૂર્વક રાહ જોતો
આ છેલ્લો માણસ -

બધી ક્યૂમાં આવું જ બન્યું છે :
જેવો એનો વારો આવે છે કે
ભાગ્યનો પુરવઠો ખૂટી પડે છે !
તે સાંજે મેં એને ઘરભણી જતી
છેલ્લી બસની ક્યૂમાં ખાલી ઝોળી
ખભે નાખી ઊભેલો જોયો હતો,
નિયમ પ્રમાણે જ છેક છેલ્લે -
જેવી બસ ઊપડી કે કોઈ છેલ્લા ધક્કામાં
ઉપર ચઢી ગયું હતું - જરાક ઢસડાઈને;
મને એમ કે એ જ હશે, એના વિના કોણ ધક્કે ચઢે ?
પણ તો, આ સ્ટેન્ડ પર રહી ગયું તે કોણ ?
જોયું તો એ જ ! એ જ પેલો
છેલ્લો માણસ !

હું એને ઓળખું છું -
મારી પડોશમાં જ ક્યાંક રહે છે એ.
આખીય રાત એણે પ્રવેશદ્વારની
બહાર ઊભેઊભે ગાળી છે.
એને એમ કે, કાલે તો હું ક્યૂમાં
પહેલો જ હોઈશ.
પણ મેં સવારે એને જોયો તો
ક્યૂમાં એ... ઊભો છેક છેલ્લે.
મને ઘણી વાર થાય છે કે
આવ્યો આ હમણાંક તો ક્યૂ તોડતોકને...
પણ એ તો એ ધીરજથી ઊભો
દરેક ક્યૂમાં છેક છેલ્લે...
બધી ક્યૂમાં આ છેલ્લા માણસનો ચહેરો તો
એક જ છે હોલવાયેલા સૂરજ જેવો.
કદાચ તમેય જોયો હશે...
'ઉશનસ'

એમના ઉપકાર સંભારશું ?

રોજેરોજ આપણા ખોરાક માટે અનાજ ને શાકપાન મળે છે,
કારણ કે આપણા ખેડૂત ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
આપણે ઢોર નથી પાળતા, છતાં દૂધ-ધી પામીએ છીએ,
કારણ કે ગોપાલક ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
આપણી શેરીઓ ઉકરડાથી સાવ ઢંકાઈ જતી નથી,
કારણ કે હરિજન ભાઈબહેનો બંધ નથી પાળતાં.
આઘેની નદીનાં નીર આપણા ઘરના નળમાંથી ઠલવાય છે,
કારણ કે પાણીખાતાના મિત્રો બંધ નથી પાળતા.
દૂરના નદીબંધો પર પેદા થતી વીજળી આપણી બત્તીઓ પેટાવે છે,
કારણ કે વીજળી-કર્મચારીઓ બંધ નથી પાળતા.
સગાંસ્નેહીઓની ટપાલ આપણને મળ્યા કરે છે,
કારણ કે ટપાલી ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
કાંટા-કાંકરા-તડકાથી આપણા પગને પગરખાં બચાવે છે,
કારણ કે આપણા ચમાર ને મોચી ભાઈઓ બંધ નથી પાળતા.
ભાતભાતનાં કપડાં નાનાંમોટાંને પહેરવા મળે છે,
કારણ કે કાંતનારી બહેનો, વણકરો, દરજીઓ બંધ નથી પાળતાં.
આપણને ટંકે ટંકે ભાવતાં ભોજન મળી રહે છે,
કારણ કે આપણી માતાઓ કે ગુહિણીઓ બંધ નથી પાળતી.
આટલી મોટી દુનિયાનું તંત્ર ચાલતું રહે છે,
કારણ કે કરોડો ઈમાનદાર નરનારીઓ કદી વે બંધ નથી પાળતાં.
પરસેવો પાડીને તેઓ આ જગતને જીવતું રાખે છે.
એ કરોડોના અનંત ઉપકારો સંભારીએ તો -
આપણે પણ બંધ પાળવાનું પાપ કદી ન કરીએ.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

બિલ

એક મહિલા કે ટેન્સિલ્સકા આપરેશન કરને કે બાદ ડાક્ટરને ઉસકે પતિસે કહા કિ યહ આપરેશન તો બચપનમેં હી કર દેના ચાહિએ થા. પતિને ડાક્ટરકા બિલ અપને સસુર કે પાસ ભેજ દિયા.

આર૦ કે૦ સિંહ

['હાસ-પરિહાસ' પુસ્તક]

ગામડાંઓ તૂટી રહ્યાં છે. રોજગારીની શોધમાં ગામડાંમાંથી એકધારો પ્રવાહ શહેરો તરફ વહી રહ્યો છે. શહેરોમાં ગુનાખોરીના પ્રમાણમાં મોટો વધારો થઈ રહ્યો છે. વિશ્વભરમાં છેલ્લા બે દશકામાં હિંસક ગુનાઓની સંખ્યા બમણી થઈ ગઈ છે.

વખાનો માર્યો રોજ-રોટલો શોધવા શહેરમાં આવેલો ગામડાનો સીધોસાદો ખેડૂતનો દીકરો ગુનેગારીને માર્ગે શા માટે વળતો હશે ?

માનવીમાત્રનું એક વ્યક્તિત્વ છે. તેને પોતાનો સમૂહ છે, પોતાનાં વડીલો છે, વડીલોની આમન્યા પાળવાની પરંપરા છે, મિત્રો છે - અને એ બધાંથી બંધાયેલું તેનું વ્યક્તિત્વ છે. આ બધાંનો તેને ખોટું કરતાં વારતો ડર પણ છે, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઘટવાની ભીતિ પણ છે. નિરક્ષર અને બેકાર મનુષ્યની પણ, તે જ્યાં જન્મ્યો અને ઊછર્યો હોય તે સમાજમાં કોઈક પ્રકારની ભૂમિકા છે. ત્યાં બીજાઓ તેને પિછાને છે, તેમની સાથે તેનો સામાજિક વ્યવહાર છે, લાગણીનો સંબંધ છે. તેમની પાસેથી તે આવકાર પામે છે, સ્વીકૃતિ પામે છે.

આવા ખેડુપુત્રો રોજની શોધમાં શહેરમાં આવે છે ત્યારે એકલા-અટલા, મિત્રો-સંબંધીઓ વિનાના, મૂળિયાં વિનાના છોડ જેવા બની જાય છે, શહેરના વિશાળ ફલકમાં ખોવાઈ જાય છે. વ્યક્તિત્વ અને કશી નિજી ઓળખ વિનાના પડછાયા જેવા તે બની જાય છે, અને શું કરવું એની સમજ તેને પડતી નથી.

શરૂઆતમાં તો પોતાના કે અડોશપડોશના ગામથી આવેલા ઓળખીતાઓ રહેતા હોય ત્યાં ગોઠવાવા એ પ્રયત્ન કરે છે. પણ એ લોકોય માંડ જીવન ગુજારતા હોય છે અને આખો દિવસ તન તોડતા અસંખ્ય ગરીબોની જમાતના હોય છે. નવા આવનારને દાદ દઈ શકે તેવી એમની જ સ્થિતિ નથી હોતી. એટલે પછી નવો આગંતુક વસતીથી ઊભરાતા શહેરમાં અટલો પડી જાય છે. પોતાનામાં જે કાંઈ શક્તિ હોય તેની અભિવ્યક્તિ દ્વારા બીજાઓની પ્રશંસા પામવાની તક તેને મળતી નથી. તે હતાશ થાય છે, પોતાને વ્યક્તિમાંથી માત્ર પડછાયો બની ગયેલો જોઈને તે હતાશ થાય છે. ધીમે ધીમે તેને આ શહેર ઉપર અને પોતાની જાત ઉપર નફરત આવતી જાય છે.

આમ છતાં આરંભમાં તો તે ગુનેગારીના માર્ગે વળતો નથી. ગુનામાં આવી જવાય એવું કશું પણ કરતાં એ ડરે છે. પણ આસપાસ જે કાંઈ બની રહ્યું છે તે જોતાં જોતાં એનો ડર હળવે હળવે ઘટતો જાય છે. શહેરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ કેટલાય ગરીબો શી રીતે જીવે છે તે જોતાં જોતાં એ પણ તેની કરામતો શીખવા માનસિક રીતે તૈયાર થતો જાય છે. અને પછી ક્યાંક આડોઅવળો સાથ મળતાં તે પણ ગુનેગારોની આલમમાં દાખલ થઈ જાય છે. આજની સામાજિક વિષમતા અને આર્થિક અસમાનતાએ શહેરોને ગુનેગાર તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં બનાવી દીધાં છે.

પ્રામાણિકપણે મહેનત કરીને રોટલો રળવા આવેલા ખેડુપુત્રને ગુનેગારમાં પલટી નાખતી આ પ્રક્રિયાને વેગ આપનારું બીજું પરિબળ તે શહેરનો માહોલ છે. શહેરનું મુક્ત વાતાવરણ, સ્વચ્છંદતા, કોઈની શરમ કે ભય વિના મનગમતા ભોગ ભોગવવાની - પૈસા હોય તો - છૂટ : આ બધું જોઈને તે હલબલી ઊઠે છે. સાચા-ખોટાની તથા જીવનને મૂલવવાની આછીપાતળી જે કંઈ સમજ તેનામાં હોય તે હચમચી જાય છે.

આટલું ઓછું હોય તેમ ટીવી દ્વારા પ્રસારિત કરાતો ઉપભોક્તાવાદ, સુખવાદ બાકીનું કામ પૂરું કરી નાખે છે. ટેલિવિઝન ગાઈ-બજાવીને તેને કહે છે કે માણસનું મૂલ્ય તેના ચારિત્ર્યથી નહીં, સમાજઘડતરમાં તે કેટલો ફાળો આપે છે તેના પરથી નહીં, પણ નાણાંથી મૂલવાય છે. આવા સંજોગોમાં, જેની પાસે ધન નથી અને સીધે રસ્તે તે રળવાની તક પણ નથી એવા લોકો ગુના કરવા તરફ વળે છે. આજે મહાનગરોમાં ગુનેગારી કૂદકે ને ભૂસકે વધતી જાય છે, તેના મૂળમાં આ પરિસ્થિતિ રહેલી છે.

ભણેલાગણેલા મધ્યમવર્ગમાં પણ ગુનાખોરીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. તેમના ગુનાઓ હિંસક પ્રકારના નહીં પણ વિવિધ પ્રકારની આર્થિક છેતરપિંડીના હોય છે. આવા ગુનાની 928 ફરિયાદો 1995માં દિલ્હીની પોલીસ પાસે નોંધાઈ હતી, જ્યારે 1998માં તેની સંખ્યા 2,420 પર પહોંચી હતી.

ફિલ્મો અને ટીવીની સિરિયલોમાં હિંસાને આકર્ષક બનાવતાં દૃશ્યો ને સંવાદોની ભરમારે પરિસ્થિતિને વિશેષ વણસાવી છે. શ્રમ-આધારિત ઉત્પાદનનું સ્થાન યંત્ર-આધારિત ઉત્પાદન લેતું ગયું તેમ તેમ બેકારી વધતી ગઈ. પેટનો ખાડો પૂરવા, પેટનાં સંતાનોને મૂઠી ધાન આપવા, ગુનાને માર્ગે વળવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ રહ્યો નહીં. પરિણામે ગુનાખોરી પણ વધતી ગઈ. મુંબઈની ગુનેગાર આલમના નામચીન સરદારો, એ બેકાર મિલ-મજૂરોની જ ઓલાદ છે. મોટા ઉદ્યોગો વધતા જશે તેમ તેમ આ બેકારોની ફોજ પણ વધતી જ જવાની. મોટાં શહેરોમાં ગુનાખોરી વધતાં તેની સામે ભુમરાણ થશે, પોલીસની સંખ્યા ને કડકાઈ ત્યાં વધતી જશે, તેથી ત્યાંના ગુનેગારો મધ્યમ કક્ષાનાં શહેરો ભણી વળશે; પછી ત્યાં ગુનાઓનું પ્રમાણ વધી જશે.

આ એક વિરાટ વિષયક છે. તેમાંથી છૂટવું હશે તો આપણી જીવનશૈલી અને મૂલ્ય-પદ્ધતિ અંગે ફેરવિચારણા કર્યા વિના ચાલવાનું નથી. ઉપભોક્તાવાદી જીવનશૈલી છોડીને તંદુરસ્ત જીવનશૈલી તરફ વળવું પડશે. આ વિકલ્પી જીવનશૈલીનો પાયો લોભ નહીં પણ આવશ્યકતા હશે. સમાજના થોડાક સંપન્નોના ભોગવિલાસ પૂરનારા નહીં, પણ આમજનતાની લઘુત્તમ આવશ્યકતા પર ભાર મૂકનારા અર્થતંત્રની રચના આપણે કરવી પડશે.

બટુક દેસાઈ

ઊખડતાં મૂળિયાં

અમેરિકામાં ખેતરો ઓછાં થતાં જાય છે, ખેતીનાં કારખાનાં વધતાં જાય છે; યંત્રો વધતાં જાય છે, માનવી ઘટતાં જાય છે. ખેતર પર મજૂરી કરીને રોટલો રળનારાઓની સંખ્યા ઘટી છે, કારણ કે ખેતીમાં વપરાતાં યંત્રોની સંખ્યા એક જ દાયકામાં અઢીગણી થઈ ગઈ છે.

ખેતરોના ઊભા મોલ વચ્ચેથી સડસડાટ ચાલ્યા જતાં, ડૂંડાં લણતાં ને તે જ ઘડીએ તેમાંથી દાણા કાઢી આપી અનાજના કોથળા પણ ભરી દેતાં ‘કંબાઈન’ નામનાં મોટાં યંત્રો આખા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં 1910માં પૂરાં એક હજાર પણ નહોતાં; 1950માં એવાં છ લાખ રાક્ષસી યંત્રો અમેરિકન ખેતરોને ખૂંદી રહ્યાં હતાં. ખેડૂતોને એ યંત્રો વસાવવાની પણ જરૂર નહીં; મોટી મોટી કંપનીઓનાં કંબાઈન યંત્રો લાણી ટાણે ગ્રામપ્રદેશને ગજાવતાં નીકળી પડે છે અને ચોક્કસ ભાડું લઈને હરકોઈ ખેતરનો મોલ વાઢી આપી અનાજના કોથળા ભરી દે છે.

પણ માનવીને બદલે યંત્રોનું, યંત્રરાજ્યનું મહત્ત્વ વધારનારા આ ફેરફારોની વચ્ચે પેલાં જીવનમૂલ્યોની શી દશા થઈ છે ? કંબાઈન યંત્રો આવ્યાં તે પહેલાંનાં લાણી-ટાણાં સાંભરે છે ? એ કાળે લાણીના દિવસો એટલે તહેવારના દિવસો, થનગનાટના કલાકો, સોનેરી મોલાતોની સમીપે કલેજાના ઈશકની પળો. વાઢનારાંઓનાં હજારો દાતરડાં સપાસપ ચાલ્યાં જતાં, એની પાછળ હજારો બીજા હાથ પૂળા બાંધતા ચાલ્યા આવતા, એ પૂળાઓ ગાડામાં ખડકાતા. લાણીની મોસમ આવતી ત્યારે ઘઉંના મબલક પાકથી છવાઈ ગયેલાં ખેતરોની તસુતસુ ધરતી સાદ પાડી ઊઠતી કે, આવો, આવો ! કોઈ આવીને મારી છાતી પરથી આ સોનાવણી ભાર હવે હળવો કરો. રેલગાડીઓને પણ એ ખેતરો પરથી અનાજની અપરંપાર ગૂણી વહી જવાનાં ભાડાં ખપતાં હતાં, એટલે ગામડાં ભણી આવતાં ખાલી વેગનોમાં એ ઊભડિયાં મજૂરોને મફત સહેલ કરાવતી.

પહેલી લડાઈ ફાટી નીકળી તેની આગલી સાલ વાશેલ લિંડ્ઝે નામનો અમેરિકન કવિ આ ઊભડિયાંઓનાં ટોળાં ભેળો ભળીને રોટલાના સાટામાં પોતાનાં ગીતો લૂંટાવતો કેન્સસ રાજ્યના ઘઉંપ્રદેશોમાં ભમવા નીકળી પડેલો. ખેતરોની દુનિયામાં એણે જે જે અનુભવ્યું, તેનો આબેહૂબ ચિતાર ‘કેન્સસ’ નામના પોતાના ગીતમાં એ મૂકતો ગયો છે. એ કાવ્યમાં આગ વરસાવતો સૂરજ તપે છે, એની ઊની ઊની લૂ વાય છે, ધૂળની ડમરીઓ ઊડે છે અને છતાં માનવી એમાં મહાલતો દેખાય છે. એમાં વાળુ ટાણે મીઠાં ભોજનથી ભરેલી થાળીઓ પીરસાય છે અને કયા ખેત-ધણીની નાર પોતાનાં દાડિયાંને સૌથી વધુ સ્વાદીલી વાનીઓ જમાડે છે તેની સરસાઈ એમાં ચાલે છે. એમાં ગીતો છે, રમતગમતો છે, માણસ-માણસ વચ્ચેની દોસ્તીનો ગુલાલ એમાં ઊડે છે.

અને તે પછી ભારતે વરસમાં તો કંબાઈન યંત્રોનો વપરાશ એટલો વધી ગયો કે ઘઉંનાં ખેતરો પરથી ૩૩,૦૦૦ ઊભડિયાં ફંગોળાઈ ગયાં. ૧૯૧૦થી ૧૯૪૫ વચ્ચે અમેરિકામાં ઊભડિયાં ખેતમજૂરોની સંખ્યા ત્રીસમાંથી ઘટીને બાવીસ લાખ જેટલી થઈ ગઈ. વરસ પછી વરસ વીતતાં આવે છે અને વધુ ને વધુ માનવીઓનાં મૂળિયાં ધરતીની ગોદમાંથી ઊખડતાં જાય છે તેની વેદનાના ચિત્કાર ચોમેર ફેલાઈ રહે છે.

ખેતી એ જિંદગી જીવવાની એક અજબ અનોખી રીત હતી, તરકીબ હતી. એમાં જીવન આકરું હતું, પણ આરોગ્યભર્યું હતું. તેમાંથી એકલું અનાજ નહીં પણ કદાવર દેહનાં ને ભર્યાભર્યા હૈયાંનાં નરનારી નીપજતાં. નિજનું વ્યક્તિત્વ ખીલી શકે એટલી મોકળાશ એ પ્રત્યેકની આસપાસ હતી. કુદરતના મંદ મંદ તાલ-સૂર એમને પાઠ શીખવતા પ્રામાણિકતાના, પરસ્પરના આદરસન્માનના.

બેશક, જૂના જમાનાનાં ગામડાંને નામે કેટલાય વાહિયાત લાગણીવેડા આલેખાઈ ચૂક્યા છે. પરંતુ એ બધું એક કોર મૂકીએ ત્યારે પણ પેલો પ્રશ્ન તો ખડો રહે જ છે કે, જેનાં મૂળિયાં એક પછી એક એની જ માટીમાં કરમાઈ રહ્યાં છે તે સંસ્કૃતિ ખરેખર ખમીરવંતી રહી શકશે ?

આભમાંથી લૂ વરસે છે, વંટોળિયાઓ ચડે છે અને ધૂળની ડમરીઓ વચ્ચેથી ડોકિયાં કરે છે એ સવાલ.

કેનેથ ડેવીસ

સમો આવતાં -

લોકનું તો ભઈ, એવું !
 એક ઘડી એ કબૂતરાં
 ને ઘડી અન્ય એ સાવજ;
 મીણ સમાણાં પોચાં આ પળ,
 પળ બીજી એ વજજર;
 ચિપાઈ જાતાં અંગૂઠે,
 ને ઊંચકે દુનિયા અધધર !
 “ખડે રહો !”ને બોલ થથરતાં હાથ જોડતાં લોક,
 બોચી પરનો બોજ ખમીને રસ્તે પળતાં લોક,
 - સમો આવતાં
 પલક એકમાં
 દિવે કરી તોતિંગ ભોગળો કોટ અડીખમ ફોક ! -
 પડો કાળનો : કો'ક સાંભળે, કાન ધરે ના કો'ક.

હસિત બૂચ

કબરોની કતાર

સંવત્સરના આખરી દિવસો દરમિયાન શિશિરના પહેલવહેલા સૂસવતા ચાબખાઓ ભારતીય પ્રજાસત્તાકના પાટનગરનાં ભિખારીઓ તથા હજારો પગથીવાસીઓના ઉઘાડા બરડા પર વિંઝાયા છે. આજ પૂર્વેના અનેક શિયાળાઓની જેમ આ વરસે પણ જુમા મસ્જિદનાં પગથિયાં પર, નગરસભા-ખંડના બગીચામાં, કેટલાંય સરકારી મકાનો પાછળનાં ચોગાનોમાં અને, અલબત્ત, રાજમાર્ગોની પગથીઓ ઉપર ટૂંટિયાં વાળીને, કોકડું વળીને આશરાહીનોની એ જમાત રાતવાસો કરતી પડેલી દેખાય છે. માનવીના કલેજા જેવી ટાઢીબોળ અને કઠણ ધરતીના થોડા થોડા ચોરસ-ફૂટના આ ટુકડાના આસાએશનો ત્યાગ કરવા પણ એ લોકો તૈયાર નથી - રખેને જિંદગાનીનાં પચાસ-સાઠ વરસોની સાંભરણો ખોવાઈ જાય એ દહેશતે. કેમ કે સ્મૃતિઓ તે જ એમની એકમાત્ર દોલત છે.

પગથીનાં એ વસનારાંઓને વરસોવરસની પોતાની આ અવદશા હવે કોઠે પડતી જતી લાગે છે. એમની કાયા ઉપર આદતનું જાણે કે કવચ ભિડાઈ ગયું છે અને શિયાળા સાથે એમણે કશીક ગુપ્ત સમજૂતી સાધી લીધી છે. ટાઢીહિમ જમીન પર એવાં સેંકડો એક કતારમાં સૂતેલાં હોય છે - જાણે કે કબરોની હારમાળા ! સેંકડો બીજા મિસ્કીનો ગંજખો રમી રમીને, જુગાર ખેલીને, ચરસ પી-પીને તથા ગોઠણ વચાળે બે હાથ લપાવીને આછાં તાપણાં પાસે બેઠાં બેઠાં રાત્રીના લાંબા કલાકો વિતાવતા હોય છે. થાકેલી ને ઠિંગરાયેલી ધીરજ ધરીને એ રાહ જોતા હોય છે - શાની તે તો ખુદ એમને પણ જાણ નથી. શીત તારવિયાળી રાતે આ આખા દંશ્ય પર નજર નાખતાં એક અજાયબ લાગણી થઈ આવે છે કે જાણે સજીવસૃષ્ટિ તો બધી ઉપર આસમાનમાં પડેલી છે, અને અહીં ધરતી પર જે પથરાયલું છે તે તો ઘગઘગતા નિશ્વાસોનું નર્ચું ધુમ્મસ જ હશે !

‘ઓબ્ઝર્વર’

માવડીએ દીધો -

ખમ્મા ! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ :
મોંઘામૂલો છે મ્હારો વીર જો ! - ખમ્મા૦ ૦૦૦
આંગણે ઉજાસ મ્હારે સૂર્યનો રે લોલ :
ઘરમાં ઉજાસ મ્હારો વીર જો ! - ખમ્મા૦ ૦૦૦
દેવે દીધી છે મ્હને માવડી રે લોલ :
માવડીએ દીધો મ્હારો વીર જો !
ખમ્મા ! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

ન્હાનાલાલ દ૦ કવિ

ગરીબીનું ગૌરવ

આપણા દેશમાં ગરીબીનું પણ એક પ્રકારનું ગૌરવ છે, એક જાતનો મોભો છે. અહીં ગરીબ પોતાની ગરીબીથી શરમાતો નથી. તવંગરના મહેલના કરતાં પોતાની ગૂંપડીને તે વધારે ચાહે છે - અરે, તે ગૂંપડીને વિશે અભિમાન પણ રાખે છે. દુનિયાના ભૌતિક પદાર્થોની માલિકીની બાબતમાં ગરીબ હોવા છતાં, તે દિલનો અથવા આત્માનો દરિદ્રી નથી. સંતોષ તેની સંપત્તિ છે. હિંદુસ્તાનમાં માણસનો એવા પ્રકારનો ખાસ નમૂનો જોવાને મળે છે, જે પોતાની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી રાખવામાં આનંદ માને છે. તે પોતાની પાસે માત્ર મૂઠી લોટ ને ચપટી મીઠું-મરચું રાખી એક કકડામાં બાંધીને ફરે છે. કૂવામાંથી પાણી ખેંચીને પીવાને માટે તે ખભે દોરી-લોટો ભેરવીને ચાલે છે. તેને આ સિવાય બીજી એકે વસ્તુનો ખપ નથી. રોજના દસથી બાર માઈલ તે પગે ચાલી નાખે છે. પોતાના કપડાના કટકામાં જ તે લોટ બાંધી લે છે, બળતણને માટે થોડાં સૂકાં ડાંખળાં આમતેમથી વીણી લઈ તેની ધૂણીના અંગારા પર પોતે બાંધેલા લોટને શેકી લે છે. આ રીતે શેકાયેલા લોટને બાટી કહે છે. મેં તે ચાખી છે. મને તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ લાગી છે. સ્વાદ સાચું જોતાં ખાવાની વાનીમાં નથી; પ્રામાણિક મજૂરી અને મનનો સંતોષ જે ભૂખ લગાડે છે, તેમાં રહેલો છે. આવા માણસનો સાથી કે બેલી અને મિત્ર ઈશ્વર છે, અને તે પોતાને કોઈ રાજા કે બાદશાહથીયે વધારે શ્રીમંત માને છે.

અથી ઊલટું, જે કોઈ પૈસાની તૃષ્ણામાં ને તૃષ્ણામાં તેની પાછળ પડે છે તેને, ગમે તે રૂપાળા નામે પણ, બીજાને લૂંટ્યા કે ચૂસ્યા વિના છૂટકો નથી. અને એ બધું કરવા છતાં દુનિયાના કરોડો તો કદી લક્ષ્યાધિપતિ થવાના નથી.

મો. ક. ગાંધી

એ પાપ ધોઈ નાખવા -

હું આપણી સંસ્કૃતિનો ભક્ત છું. સહેજે નિંદા ન કરું. પણ હું કહું છું કે જે દ્રોણાચાર્ય પાંડવો અને કૌરવોને તૈયાર કર્યા તે જ દ્રોણાચાર્ય દૂર રહીને એમની વિદ્યા લેનાર એક ભીલ કિશોરને કહ્યું કે, “તું આર્ય નથી, અનાર્ય છે. તું મારી પાસેથી વિદ્યા શીખ્યો છે, માટે ગુરુદક્ષિણા તરીકે તારો અંગૂઠો કાપી આપ.” એ જો અંગૂઠો જ કાપી આપે, તો પછી ધનુર્વિદ્યા કામ શું આવે ? કેટલી એમની દુર્જનતા ! ભેજું કેટલું દુષ્ટ થયું !... તે પાપ ધોઈ કાઢવા આપણે અનેક જન્મો સુધી પછાત વર્ગોની, હરિજનોની અને આદિવાસીઓની સેવા કરવી રહી.

કાકા કાલેલકર

વિડેશીમાં ગાંધી વિદ્યાપીઠનું ઉદ્ઘાટન કરતાં : 1967]

જો એવી જાણ હોય કે -

આજની ઘડીએ મને - લેખકને અને તમને - વાચકને નીરોગી ને પૂરતો ખોરાક, સ્વચ્છ હવા, કપડાં, મનોરંજનનાં સાધન, અને સૌથી અગત્યની વસ્તુ તે - દિવસે કુરસદ ને રાતે ઘસઘસાટ ઊંઘ મળે છે. પણ અહીં આપણી નજર સામે જ જે મજૂરો રહે છે તેમને નથી મળતો નીરોગી ખોરાક, નથી મળતાં હવાઉજાસવાળાં ઘર, કે નથી મળતાં પૂરતાં કપડાં. તેમને દહાડે કુરસદ તો શું, રાતે ઊંઘ સરખી નથી મળતી. એમાંનાં વૃદ્ધો, બાળકો ને સ્ત્રીઓનાં શરીર વૈતરાથી, ઉજાગરાથી, રોગથી ઘસાઈ ગયેલાં છે. જે ચીજો તેમની પાસે નથી અને જે આપણને જરૂરની નથી, એવી ભોગવિલાસની ચીજો આપણા માટે પૂરી પાડવામાં એમની આખી જિંદગી તેઓ ખરચે છે.

સુખચેનનું જીવન ગાળનાર કોઈ પણ માણસને જો એવી જાણ હોય કે તે પોતે વાપરે છે એ ચીજો પેદા કરનારા માણસો તે ખાણોમાં, કારખાનાંમાં અને ખેતરોમાં મજૂરી કરતાં અજ્ઞાન, દારૂડિયા, વિષયી, અર્ધજંગલી પ્રાણીઓ છે, તો પછી સ્વસ્થ ચિત્તે જીવવું એ માણસને માટે અશક્ય બની જશે.

લિયો તોલ્સ્ટોય (અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ)

એ શુદ્ધિ

પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ આચાર્ય રામાનુજ ઘડપણમાં ખૂબ અશક્ત થઈ ગયા હતા. તો પણ કોઈના ખભાનો ટેકો લઈને તેઓ સ્નાન કરવા નદીએ જતા.

નદી ભણી જતી વખતે તેઓ પોતાના બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખભા પર હાથ મૂકીને જતા, અને સ્નાન કર્યા પછી શૂદ્ર જાતિના શિષ્યના ખભાનો આધાર લઈને આશ્રમે પાછા ફરતા. રામાનુજની આવી વિચિત્ર રીત જોઈને જૂના વિચારના સનાતની લોકો બહુ અકળાતા. એક દિવસ તેઓ ભેગા થઈને રામાનુજાચાર્ય પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા, “આચાર્યજી, આપે જોઈએ તો સ્નાન પહેલાં શૂદ્રનો સ્પર્શ કરવો; પરંતુ સ્નાન કરીને શુદ્ધ થયા પછી તો મલિન શૂદ્રના ખભા પર હાથ ન જ મૂકવો જોઈએ.”

આ સાંભળીને આચાર્ય હસતા હસતા બોલ્યા, “અરે ભાઈઓ, તમે જેને શૂદ્ર સમજો છો તેના ખભા ઉપર હું સ્નાન કર્યા પછી હાથ મૂકું છું તે તો ઉચ્ચ કુલીન જાતિના મારા અભિમાનને ધોઈ નાખવા માટે. એ શુદ્ધિ હું પાણી વડે કરી શકું તેમ નથી.”

મુકુલ ક્લાર્થી

જંગ માંડ્યો છે ?

જવાહરલાલજીએ એક સભામાં જોશીલી વાણી ઉચ્ચારી કે, આપણો દેશ ગરીબીની સામે યુદ્ધે ચડ્યો છે; પંચવર્ષીય યોજનાઓ એ આ યુદ્ધની વ્યૂહરચના છે.

આ દેશનો કોઈ પાયાનો પ્રશ્ન હોય તો તે કાતિલ ગરીબાઈ છે. દેશના સત્ત્વને નિરંતર ચૂસી રહેલી આ ગરીબાઈને આપણે હટાવી ન શકીએ ત્યાં સુધી સામાજિક, નૈતિક કે આધ્યાત્મિક જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રે વ્યાપક પ્રમાણમાં ઝાઝી પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી. એટલે જ જવાહરલાલજી જેવા એવી ભાષા ઉચ્ચારે છે કે આપણો દેશ ગરીબી સામે યુદ્ધે ચડ્યો છે.

પણ આપણે સૌ આપણાં મનને સવાલ પૂછીએ કે આપણે યુદ્ધે ચડ્યા હોઈએ એવું આપણને લાગે છે ? દેશમાં પંચવર્ષીય યોજનાનાં કામ ચાલે છે એ ખરું; એણે નિરધારેલા લક્ષ્યાંકો પણ કંઈક ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થતા જાય છે એય ખરું. પણ આ દેશની પ્રજા ખરેખર કોઈ કારમી સ્થિતિમાંથી મુક્ત થવા માટે એક થઈને યુદ્ધે ચડી હોય, એવું આપણા જીવન-વ્યવહારમાંથી કંઈ પ્રગટ થાય છે ખરું ? આપણો જીવનમાર્ગ રૂંધી રહેલ કોઈ ભયંકર દુશ્મનને પરાસ્ત કરવા માટે એની સામે આપણે જીવસતોસટની બાજી ખેલી રહ્યા છીએ, એમ આપણા જીવનના રંગઢંગથી કોઈને લાગશે ખરું કે ?

થોડાં વરસ પહેલાં આપણા દેશે વિદેશી સલ્તનત સામે જંગ માંડ્યો હતો. દેશનો આત્મા અંદરથી અકળાઈ ઊઠ્યો હતો. ગુલામી એના રોમેરોમમાં ખટકતી હતી. ગાંધીજીએ માર્ગ બતાવ્યો, અને એ માર્ગ ચાલવા પ્રજા એકતાર થઈ ગઈ. ભણેલા, અભણ, શહેરવાસી, ગ્રામવાસી, રાય, રંક, ધનવાન, નિર્ધન, અરે આજાર-અપંગ સૌ કોઈનું એક જ લક્ષ્ય, કે ગમે તે થાય પણ પ્રજાનું સર્વ પ્રકારે સત્યાનાશ વાળનારી પરતંત્રતાને નહિ સાંખી લઈએ. ગમે તે સંકટો આવે, ગમે તે જોખમો આવે, અમારી જમીન-જાગીર, માલમિલકત ફના થઈ જાય, અમારે જીવનભર કારાવાસમાં સબડવું પડે કે અમને ગોળીએ દેવામાં આવે; ગમે તે થાય, અમે અમારી માતૃભૂમિની પરાધીનતા બરદાસ્ત કરવાના નથી. સૌના મનમાં આ એક જ વિચાર, સૌના દિલનો એક જ ધબકાર, સૌની જીભે એક જ ઉચ્ચાર. એમાંથી એવી પ્રચંડ શક્તિ પેદા થઈ કે દુનિયાની સૌથી મજબૂત ગણાતી સલ્તનતના પાયા ઊખડી ગયા. દેશ ગુલામીના શાપમાંથી મુક્ત થયો.

ગુલામીની જેમ ગરીબી પણ આવો ભીષણ ભયાનક શાપ છે, આપણા કરોડો દેશવાસીઓને નિરંતર ભરખી રહ્યો છે અને નિઃસત્ત્વ બનાવી રહ્યો છે, એમ આપણને લાગે છે ખરું ? એના ખ્યાલ માત્રથી આપણને અકળામણ થાય છે ખરી ? દૂધ-ધી કે છાશનાં જેને દર્શન પણ થતાં નથી એવાં લાખો સુકુમાર બાળકો, એક જ

વસ્ત્રને વર્ષ વિતાવતી અસંખ્ય મા-બહેનો, રાતદિવસ વૈતરું કરતા ખેડૂત-મજૂરો અને એક ટંકની પણ રાબ-છાસ મળી રહેશે એ આશાએ કામની શોધમાં ભટકતા લાચાર બેકારો - એ બધાંની કલ્પના કરતાં બેચેન થઈ જવાય છે ખરું ? આ બધાં અમારાં બહેન-બાંધવો છે, એમનું દુઃખ તે અમારું દુઃખ, અમે આ પરિસ્થિતિ ક્ષણવાર પણ નહિ સાંખી લઈએ - એવો પોકાર આપણા દિલમાં ઊઠે છે ખરો ? એમ ન થતું હોય તો શી રીતે કહી શકીએ કે આપણે ગરીબી સામે જંગ માંડ્યો છે ?

દેશ ગરીબી સામે યુદ્ધે ચડ્યો છે ત્યારે એને માટે જે કોઈ વ્યૂહરચના જરૂરી હોય તે કરો, મને એ શિરોમાન્ય છે. મારી જમીન, મિલકત, મારું ધન, મારાં સાધન, મારી બુદ્ધિ, મારી શક્તિ, મારું તમામ આ યુદ્ધ જીતવા માટે છે. એને માટે જે રચના કરવી હોય તે કરો, જે કાનૂન ઘડવા હોય તે ઘડો, જે નિયમ બનાવવા હોય તે બનાવો. અને એનું પાલન કરવા માટે સૌથી પહેલું મારું નામ લખો. દેશ ગરીબ રહે, મહેનત-મજૂરી કરનાર મુસીબત ભોગવે, કરોડો માણસોને સામાન્ય જીવનજરૂરિયાતનાં સાંસાં હોય, ત્યાં સુધી બીજાની પહેલાં એકદમ સુખી થઈ જવાની, ઝટઝટ કમાઈ લેવાની, બંગલા-મોટર વસાવવાની, વેપારધંધા જમાવી લેવાની, વાડીખેતર વિસ્તારવાની, મૂડી ભેગી કરી લેવાની - અરે, ઝટઝટ ભણી લઈને અમલદારી મેળવી લેવાની મને ઇચ્છા નથી. એનાથી તો દેશ દયાહીન અને કઠોર થાય. એ તો ગરીબી કરતાંય મોટો શાપ. આપણે એવું થવા દેવું નથી. આ દેશ મારું કુટુંબ છે; એમાં એક પણ માણસ ગરીબ રહે ત્યાં સુધી મને ચેન પડવાનું નથી અને તેથી ગરીબીને ખતમ કરવા માટે જે કાંઈ કરવું પડે, જે કંઈ છોડવું પડે તે બધું અમને મંજૂર છે - એવો પોકાર આપણા દિલમાંથી ઊઠે છે ખરો ?

જવાહરલાલજી કહે છે કે આપણો દેશ યુદ્ધે ચડ્યો છે. પણ વાતાવરણમાંથી એવો યુદ્ધનો પોકાર ઊઠતો જણાતો નથી. દેશના હિતમાં આપણું હિત છે એમ કહીએ છીએ ખરા, પણ બન્ને હિત વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યારે આપણા હિતને દેશહિત કરતાં મહત્ત્વનું માનીએ છીએ. આપણને સૌને આપણાં હિત એક હોય એમ લાગતું નથી ને તેથી સૌ પોતપોતાનાં અલગ હિતની વેતરણમાં પડી ગયા છીએ. લગભગ દરેક વ્યક્તિ, દરેક વર્તુળ, દરેક વર્ગ અન્યનો વિચાર કર્યા વિના પોતાનો, પોતાના વર્તુળનો કે પોતાના વર્ગનો વિચાર કરીએ છીએ ને બીજા કોઈની ચિંતા કર્યા વિના, પરવા કર્યા વિના પોતપોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવાની મહેનત કરીએ છીએ. યુદ્ધ જેવો પુરુષાર્થ દેખાય છે ખરો, પણ તે દેશને માટે નહિ - પોતપોતાને માટે. સૌની દિશા એક નથી, સૌનાં કદમ એક નથી, સૌના તાલ એક નથી. આથી એકબીજા સાથે અથડાઈએ છીએ, ભટકાઈએ છીએ, એકબીજાની આંટીએ ચડીએ છીએ. આવી આપણી ચાલ છે. આ જાતનું લશ્કર યુદ્ધે ચડ્યું હોય તોપણ યુદ્ધ જીતી શકાય ખરું ?

દેશના અર્થશાસ્ત્રીઓ, અભ્યાસીઓ, અનુભવીઓ નવી પંચવર્ષીય યોજનાના

પાયા વિચારી રહ્યા છે. પણ એ બધા પાયાનોય પાયો પહેલાં માંડવો પડે તેમ છે - અને તે રાષ્ટ્રનો આત્મા જાગૃત કરવાનો. સ્વાર્થ અને સંચયની મૂર્છામાં રાષ્ટ્ર કેવો જકડાયો છે, એનાં કારણો શાં છે, એ મૂર્છા કેવી રીતે ઉતારી શકાય એને અંગેના રસ્તા વિચારવાના છે. રાષ્ટ્રની મૂર્છા ઊતરે, એનામાં નવી ચેતનાનો સંચાર થાય અને સૌ પોતાની જાતને વીસરીને ગરીબી સામેના જંગમાં આત્મસમર્પણ કરવાની પ્રેરણા પામે એ માટેની હવા નિર્માણ કરવાની છે. એવી હવા પેદા કર્યા વિના, એ મૂળ પાયો માંડ્યા વિના, બીજા બધા પાયા કાચા જ નીવડવાના છે.

વજુભાઈ શાહ

નીભાડો મારા નાથનો

નીભાડો ખડકાણો મારા નાથનો,

માંડીં ઓરાણાં તમામ :

નાનાં ને મોટાં, નીચે-ઉપરે

ઠાંસીને ભરિયાં છે ઠામ.

લાગી રે લાગી આ ઝાળું આગની,

એના તમે કરી લ્યોને સંગ;

ચારે રે દિશાથી તાપને નોતરો,

જોજો - એકે કાચું રહે નહિ અંગ.૦૦૦

આયખું ઉજાળો તપીને ટેકથી,

જોજો ભાઈ, ખૂટી નવ જાય ઠામ !

ફૂટ્યાં તે દી કહેવાશે ઠીંકરાં,

કોઈ નહિ કહેશે તમને ઠામ.

નીભાડો ઉખાળી લેશે પારખાં,

છાપ દેશે છાતીને મોઝાર;

ઝીલીને રુદિયામાં એની છાપને

પહોંચવું દુનિયાને દુવાર.

કાળે રે ઉનાળે તરસ્યું ટાળવી

શોષી સઘળા તાપ;

ભીતરની ભીનાશું, ભાઈ, નવ મૂકવી -

પડે ભલે તડકા અમાપ.૦૦૦

જયંતીલાલ સો. દવે

ગરીબાઈને પણ ટપી જનારી

આળસ એ હિંદનો એક મોટો ને જૂનો રોગ છે. ગરીબાઈ એ પણ મોટો વ્યાધિ છે જ; પણ ગરીબાઈના મૂળમાં આળસ એક અગત્યનું કારણ છે. હિંદની ગરીબાઈના એક ઇલાજરૂપે ગાંધીજીએ રૈંટિયો ને ખાદી બતાવ્યાં. એનો પ્રચાર કરતાં 1924-25ના પ્રવાસોમાં તેમને લોકમાનસનો જે અનુભવ થયો, તે પરથી તેમણે કહ્યું કે આપણી પ્રજાનું આળસ એ ગરીબાઈને પણ ટપી જાય તેવું છે.

શરીર આળસ કરી નવરું પડી રહે, ત્યારે મન કંઈ નવરું પડતું નથી. નિરુદ્ધમી માણસનું મન બૂરા વિચારો કરે છે ને પોતાનું તેમજ બીજાનું સત્યાનાશ વાળે છે. તેથી આપણામાં કહેવત પડી છે કે “નવરો બેઠો નખોદ વાળે.” અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે “નવરું મન શેતાનનું કારખાનું છે.” દુનિયામાં થતાં કેટલાં બધાં તોફાનો ને ગુના પાછળ નવરા બેકાર માણસોનો હાથ હોય છે, એ વિચારવાજોગ છે.

પ્રાચીન રોમનું સામ્રાજ્ય દેશપરદેશમાં ફેલાયું, ને ત્યાંથી ખંડણીરૂપે આવતું ગાડેગાડાં અનાજ રોમનાં પ્રજાજનોને મફત વહેંચી આપવામાં આવતું. જે લોકો અગાઉ ખેતીની મહેનત-મજૂરી કરતા ને જોરાવર હતા, તેમને મફત અનાજ મળવાથી તેઓ બેઠાડુ થયા. તેથી રોમમાં એ વર્ગનાં તોફાનો ચાલુ થયાં. મહેનત છોડવાથી પ્રજા વિલાસી ને નબળી બની; એ વસ્તુએ રોમની પડતીમાં ઘણો ફાળો આપ્યો ને જંગલી પણ બળવાન પ્રજાએ ઉત્તરમાંથી આવીને રોમ જીતી લીધું.

આપણા દેશમાં પણ મધ્યયુગના આરંભમાં વૈભવ, વિલાસ ને આળસ વધ્યાં, તેને લીધે જ આપણે લડાઈઓમાં હાર્યાં ને પરાધીન બન્યા. મહેનત વિના બેઠેબેઠે ખાવાનું મળે, એ વ્યક્તિ તેમ જ આખી પ્રજા - બન્નેને માટે શાપ સમાન છે.

નિંદાકૂથલી એ પણ આળસનું જ એક પરિણામ છે. આપણા દેશમાં ભણેલાં ને અભણ સહુ, સમાજમાં કે રાજકાજમાં, અંગત નિંદાકૂથલી પાછળ કેટલો બધો વખત બરબાદ કરે છે તે વિચારી જોજો. પાકા પુરાવા વિના કોઈનું પણ ભૂંડું બોલવું, એ નૈતિક ને સામાજિક ગુનો છે. જે માણસને સમયની કિંમત નથી, તેને શબ્દની કિંમત પણ ક્યાંથી હોય ? એટલે માણસો ગમે તેવી બેફામ ટીકા કરતાં પણ અચકાતાં નથી.

યુવાની અને આળસ એ બે એકબીજાના વિરોધી શબ્દો હોવા જોઈએ. યુવાની એ જીવનની વસંત છે. વસંતઋતુમાં કુદરત પોતાની નવરચનાનું કેટલું બધું કામ કરે છે ! એમ સમાજની, દેશની કે જીવનની નવરચના કરવી હોય તો તેને માટે પણ એવું જ અવિશ્રાંત કામ કરવું જોઈએ. દેહરખો ધર્મ પાળીને દુનિયામાં કોઈ કશું ભારે કામ પાર પાડી શક્યું નથી. જગતના સર્વ મહાપુરુષોમાં જો કાંઈ સમાન ગુણ હોય, તો તે અવિરત પરિશ્રમનો જ છે.

આળસના અનેક પ્રકાર હોય છે. માણસ મહેનતુ ભલે હોય; પણ તે જો પોતાને કરવાનાં કામ નીમેલે વખતે ન કરે, તો એ પણ આળસ કહેવાય. આળસનો

આ પ્રકાર સામાન્ય છે. એવા માણસને ઘણાં કામમાં દોડધામ થાય છે, ઘાંઘા થઈ જવાય છે, કામ સુઘડ ને વ્યવસ્થિત થતું નથી. જ્યારે વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરનારને ઘણાં કામ કરવાનાં આવે ત્યારે પણ તેના જીવને ટાઢક રહે છે. રોબર્ટ લુઈ સ્ટીવન્સને કહ્યું છે કે બહાર ભારે વાવાઝોડું ચાલતું હોય ત્યારે પણ જેમ ઘડિયાળ પોતાની એકધારી ગતિએ ચાલ્યા કરે છે, તેમ દુનિયાની ઊથલપાથલોની અસર મન ઉપર થવા દીધા વિના ધીર પુરુષે પોતાનું કામ ચાલુ રાખવું જોઈએ.

મનુષ્યમાં ક્વડપણું એ આળસનું જ પરિણામ હોય છે. ચોપડીઓ ને કાગળિયાં અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં હોય, તેના પર ધૂળના થર જામ્યા હોય, ટેબલ પર એકે ચીજ તેને ઠેકાણે ન હોય, એવી સ્થિતિ કેટલાય સુશિક્ષિત માણસોની હોય છે. ક્વડપણાને ભણતર કે અભણપણા જોડે સંબંધ નથી, એ મુખ્યત્વે આળસનું જ પરિણામ છે.

ઉદામની બાબતમાં આપણે સહુએ લશ્કર પાસેથી ઘણું શીખવા જેવું છે. લશ્કરનો સૈનિક માન પામે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ તો છે જ કે તે જીવ હથેળીમાં લઈને સામે મોઢે મોતને ભેટવા જાય છે. પણ તેને વિશેના આદરનું એક બીજું કારણ તેનું નિયમબદ્ધ ને શિસ્તવાળું જીવન પણ છે. લશ્કરની છાવણી જુઓ તો સ્વચ્છતાના નમૂનારૂપ હોય. એનો પાઠ અમને એક વાર ગાંધીજીએ શીખવેલો. 1934ની હરિજનયાત્રા દરમિયાન અમે કુર્ગમાં હતા, ત્યાં એક સવારે ઉતારો છોડી નીકળવાને વખતે તેઓ અમારા ઓરડામાં આવ્યા. જુએ તો ઠેરઠેર કચરો ને કાગળના ટુકડા વેરાયેલા. એ જોઈ એમની આંખ ફરી ગઈ. તેમણે કહ્યું : “આવું મૂકીને અહીંથી જવાય જ કેમ ? લશ્કરે જે જગ્યાએ પડાવ નાખ્યો હોય ત્યાંથી મુકામ ઉઠાવતી વખતે જગા બિલકુલ સાફ કરી નાખીને જ જવું, એવો નિયમ હોય છે. એ નિયમ આપણે પણ પાળવો જોઈએ. એટલે હવે રોજ જે જગા છોડો તે વાળીઝૂડી સાફ કરીને જ નીકળજો. હું જોઈશ, ને એમાં ચૂક્યા તો સખત ઠપકો આપીશ.”

આવું જીવન યુવાનીમાં શરૂ કરી શકાય છે. એનો પાયો નાખવાનો ખરો વખત જ એ છે.

આ સવાલનો જરા બીજી રીતે પણ વિચાર કરવા જેવો છે. આળસનો તો બચાવ થાય એવો નથી જ. પણ નરી દોડધામ એ જેમ ઉદામ નથી, તેમ ફરસદ અને વિશ્રાંતિને હંમેશાં આળસ કહી શકાય નહીં. આજની પશ્ચિમી દુનિયા જોઈએ, તો તેને આળસ સામે નહીં પણ અતિશય દોડધામ સામે ચેતવણી આપવી પડે. આપણે ત્યાંના શહેરી જીવનની પણ એ જ દશા થતી જાય છે. આપણે આપણાં કામ ને તેના વિચારોમાં જ એટલાં મશગૂલ રહીએ છીએ કે બીજાઓ તરફ ધ્યાનથી જોવાની અથવા સૂર્યોદય-સૂર્યાસ્ત કે સમુદ્રની ભરતીઓટ આંખ ભરીને નિહાળવાની, કે એ અદ્ભુત લીલાના સરજનહારનો વિચાર કરવાની આપણને ફરસદ કે નિરાંત હોતી નથી. તેથી ધાંધલ વધી છે ને ચિંતન ઘટ્યું છે.

ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

આંધળી પૂજા ?

સવારમાં હું બેઠો બેઠો રૈટિયો ચલાવતો હતો. એવામાં 25-27 વરસની ઉંમરના એક નવજવાન આવી ચડ્યા. રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવનાવાળા હતા. કેટલાંક વરસથી ખાદી પણ પહેરતા હતા. સમાજશાસ્ત્રનો વિષય લઈને એમ. એ. થયા હતા. અભ્યાસની, દેશના રાજકારણની, વહીવટી શિથિલતાની, કાળાં બજારની, દુષ્કાળની વાતો ચાલી. એ દરમિયાન મારો રૈટિયો ધીમેધીમે ચાલ્યા કરતો હતો. એમણે મને પૂછ્યું :

“રોજ કાંતો છો ?”

“ક્યારેક ન કંતાય; બાકી બનતાં સુધી તો રોજ કાંતું છું.”

“કેટલું કાંતો છો ?”

“સામાન્ય રીતે 160 તાર તો ખરા જ. વધારે જે થાય તેટલું.”

“રોજનું નવટાંક સૂતર થતું હશે કે ?”

“નવટાંક તો અઠવાડિયે થાય. રોજનું તો અર્ધો તોલો, બહુ કરીએ તો ક્યારેક એકાદ તોલો. તેથી વધુ તો ક્યાંથી થાય ?”

મારો જવાબ સાંભળીને એ જરા નિરાશ થઈ ગયા. થોડી વાર શાંત રહીને બોલ્યા, “તમારા જેવા બુદ્ધિશાળી માણસ હજુ આવું પકડીને બેઠા છે, એ ખરેખર નવાઈ જેવું લાગે છે. અંગત રીતે આમાંથી કોઈને શાંતિ મળતી હોય તે જુદી વાત છે. પરંતુ તમારા જેવાનો સમય આમ રૈટિયો ચલાવવામાં વેડફાય એ બરાબર છે ? દેશમાં આજે કોઈનોય સમય યંત્રયુગ પહેલાંના પુરાણ ઓજાર પાછળ જાય એનો કંઈ અર્થ છે ? આજના યુગમાં રૈટિયો બંધ બેસી શકવાનો છે ? એક જમાનામાં ગાંધીજીએ ખાદીની વાત ચલાવી, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ લાવવામાં એણે ઠીકઠીક ફાળો પણ નોંધાવ્યો. પરંતુ હવે દેશ સ્વતંત્ર થયો ત્યારે પણ એ જૂની વાતને પકડી રાખવામાં કંઈ ડહાપણ છે કે ? આધુનિક વિજ્ઞાન નવાં નવાં ક્ષેત્રો ખોલતું જાય છે, આજનું અર્થશાસ્ત્ર પણ કેટલું વિકાસ પામતું જાય છે ! એ બધાંનો ખ્યાલ કરીને તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવવાને બદલે કેવળ ઊર્મિવશ બનીને રૈટિયાને પકડી રાખવો, એ એક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા નહિ તો બીજું શું ?

“આપણા દેશમાં ઉત્પાદનની આજે કેટલી બધી જરૂર છે ? કરોડો માણસોને અન્નવસ્ત્રની આટલી કારમી તંગી હોય તે નિવારવા માટે રૈટિયો શું કામ આવી શકવાનો હતો ? સાંજ પડ્યે કાપડના ઢગલે ઢગલા ઉતારી શકે એવા યંત્રયુગમાં રોજનું અર્ધો તોલો કે તોલો સૂતર કાઢવા રૈટિયો પકડીએ, એમાં બુદ્ધિને વિસારીને કેવળ ઊર્મિવશતા પાછળ જ ખેંચાઈએ છીએ.”

“ચાલો, આપણે બુદ્ધિવાદની દૃષ્ટિએ, આધુનિક વિજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્રના નિયમો અનુસાર આજના પ્રશ્નોને વિચારીએ. બીજા બધા ઉદ્યોગમાં અત્યારે નહિ ઊતરીએ, પણ કાપડનો જ પ્રશ્ન વિચારીએ. હવે તમે સમજાવો અને હિસાબ ગણાવો

એ રીતે વ્યવસ્થા વિચારીએ. દેશને માટે જરૂરી કાપડ તો ઉત્પન્ન કરવું છે ને ?”

“હાસ્તી.”

“સારું ત્યારે, દેશ એટલે દેશનાં ગરીબ-તવંગર તમામ લોકો એ તો ખરું ને ?”

“એમાં પૂછવા જેવું શું છે ? આ દેશના 35 કરોડ માણસોને અન્ન, વસ્ત્ર, આશરો, કેળવણી અને આરોગ્ય જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો મળવી જ જોઈએ અને એ રીતે આયોજન થવું જોઈએ.”

“ત્યારે આ 35 કરોડ જેટલાં માણસોને કેટલું કાપડ જોઈએ ?”

“એ હિસાબ તો નથી ગણ્યો, પણ દરેક માણસને પહેરવાઓઢવા માટે ઠીકઠીક કપડાં તો જોઈએ જ ને !”

“કેટલાંકને 25-30 વારમાં થઈ રહે છે. મારા જેવાને 30-40 વાર જોઈએ છે. તમને જો 30 વારનું પ્રમાણ ઠીક લાગતું હોય તો એ પ્રમાણે હિસાબ કરીએ.”

“ભલે એમ કરો.”

“અત્યારે હિન્દુસ્તાનની તમામ મિલો કેટલું કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે ?”

“તમે જ કહો ને ?”

“મારી માહિતી મુજબ તો આપણા દેશની લગભગ 400-450 મિલમાં કુલ મળીને માથા ઠીક માંડ 12 વાર મળી શકે એટલું કાપડ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં વસતી વધતી જાય છે, પણ નવું ઉત્પન્ન ખાસ વધી શકતું નથી. ઊલટું હડતાલો પરે ત્યારે ઉત્પન્નમાં ઘટાડો થાય તે જુદું. એટલે એકલી મિલો રાતદિવસ કામ કરે તોયે કાપડનો સવાલ તો ઊકલતો નથી. 12 વારમાં કોને પૂરું થાય ? મારા જેવા 30-40 વાર વાપરે, તમારા જેવા 60-75 વાર વાપરે અને બીજાં કેટલાંક 100-200 વાર વાપરનારાં પણ હશે. એ બધાંનો હિસાબ ગણીએ તો કેટલાંકને ભાગે માંડ બે-પાંચ વાર કાપડ આવતું હશે અને કેટલાંકને તો નાગાંપૂગાં પણ રહેવું પડતું હશે. આમાંથી હવે વિજ્ઞાન અને આધુનિક અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તમે જ માર્ગ બતાવો.”

“તો તો ઉત્પન્ન વધાર્યા સિવાય બીજો માર્ગ શો હોઈ શકે ?”

“પણ ઉત્પન્ન વધારવું શી રીતે ?”

“મિલોની શક્તિ જો મર્યાદિત જ હોય તો તો પછી અન્ય સાધનોનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.”

“અન્ય સાધનમાં નજરે ચડે એવો તો આ રૈટિયો છે, અને એનું તો કંઈ ગજું નથી એમ તમને લાગે છે !”

“ત્યારે તમને એમ લાગે છે કે આજે મિલમાં જે કાપડનો જથ્થો ઉત્પન્ન થાય છે એમાં રૈટિયા દ્વારા કંઈ ગણનાપાત્ર ઉમેરો થઈ શકે તેમ છે ?”

“મારા જેવાને તો ખાતરી છે કે માત્ર મિલકાપડનો તૂટો જ પૂરવાની નહિ,

પરંતુ સમગ્ર દેશની કાપડની તમામ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની એનામાં શક્તિ પડેલી છે. તમે જેને આધુનિક વિજ્ઞાનના ધોરણે ઝપાટાબંધ ચાલતી મિલો તરીકે ઓળખો છો તેના કરતાંય આ ધીમા રેંટિયાની ગતિ વધારે છે.”

“એ કેવી રીતે ?”

“એવી રીતે કે બધી જ મિલો થઈને આજે માથા દીઠ 12-15 વાર જેટલું કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે. જો દરેક ઘરમાં માત્ર નવરાશના વખતમાં રોજ રેંટિયો ચાલવા માંડે તો એના કરતાં વિશેષ કાપડ ઉત્પન્ન થાય.”

“જરા વિગતથી સમજાવશો ?”

“એક કુટુંબ પાંચ માણસનું ગણીએ. તેના ઘરમાં રોજ માત્ર બે-ત્રણ કલાક જ એક રેંટિયો ચાલે તો તેમાંથી બે તોલા સૂતર થાય. મહિને દિવસે દોઢ સ્તલ સૂતર થાય. એમાંથી લગભગ સાડાસાત વાર કાપડ બને. વરસ દિવસે 90 વાર કાપડ થાય, એટલે માથા દીઠ 18 વાર કાપડ આવે. પ્રત્યેક ઘરમાં રોજ માત્ર બે કલાક રેંટિયો ચલાવવો એ શું અઘરી વાત છે ?”

“ના, બે કલાક તો સાધારણ વાત ગણાય.”

“આ તો મેં દરેક કુટુંબની વાત કરી. હિંદુસ્તાનમાં આજે પાંચ લાખ ગામડાં છે, સાત કરોડ જેટલાં કુટુંબ હશે. એ બધાં કુટુંબના એકેએક માણસ પાસે આજે શું એટલું બધું કામ છે કે તેમાંથી એક જ માણસ માત્ર બે કલાક પણ ન બચાવી શકે ? ખરી હકીકત તો એ છે કે કરોડો માણસો પાસે કંઈ કામ જ નથી. વરસમાં ઘણો સમય ફરજિયાત બેકારીમાં ગાળવો પડે છે. દરેકે દરેક ઘરમાં માત્ર બે કલાક જ નહિ પરંતુ સહેજે રોજના 10 કલાક રેંટિયો ચલાવી શકાય એવો અવકાશ છે. કામને અભાવે માનવશક્તિ વેડફાય છે. આળસ પોષાય છે. નવરાશમાંથી અનેક જાતની વિકૃતિ અને સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. દરેક કુટુંબમાં રોજના 10 કલાક જેટલો રેંટિયો ચાલે તો ઓછામાં ઓછું રોજનું એક વાર કપડું થાય. વરસ દિવસે 300-400 વાર કાપડ પ્રત્યેક કુટુંબમાં થાય. આજે મિલો જેટલું કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે તેટલું કાપડ તો માત્ર આવાં એક કરોડ કુટુંબમાં જ પેદા થઈ રહે. સાતેય કરોડ કુટુંબમાં આમ રેંટિયો ચાલે તો આજના કરતાં માથાદીઠ સાતગણું કાપડ પેદા થાય. એટલું બધું કપડું તો આ દેશના સાદા મહેનતુ લોકો પહેરવાનાય ક્યાં હતા ? આજે જેટલી મિલ છે એની સંખ્યા સાતગણી વધે ત્યારે એ રેંટિયાની બરાબરી કરી શકે ને ? હવે કહો કે રેંટિયાની શક્તિ કે ગતિને મિલ કદી પણ પહોંચી શકવાની ખરી કે ?”

“પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો આવી શક્તિ રેંટિયામાં ભરી પડી છે તો પછી લોકો એને અપનાવતા કેમ નહિ હોય ?”

“એનો જવાબ તો તમારી પાસે જ પડ્યો છે. તમે તમારો પોતાનો જ વિચાર કરોને ! તમે ભણેલાગણેલા છો. સમજુ છો. વિચારવંત છો. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસી

છો. ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષ અને દેશના બીજા ડાહ્યા માણસો આજ ત્રીસ વરસથી જે પોકારી પોકારીને કહી રહ્યા છે, અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે પ્રયોગો ચલાવીને સુંદર પરિણામો બતાવી રહ્યા છે, તે છતાં તમે પોતે જ આજ સુધી રૈંટિયો કેમ અપનાવ્યો નથી ? કેમ કે આપણે મોટા ભાગના માણસો રૂઢિજડ છીએ અને પરંપરા તેમજ પૂર્વગ્રહને વશ થઈને ચાલનારા છીએ. પરદેશીઓએ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર, દગાથી, ફૂરતાથી, ચાલાકી ને ચતુરાઈથી આપણાં સાળ-રૈંટિયાને ભાંગી નાખ્યાં. આપણા ભણેલા લોકો નવાં નવાં ચંત્રોથી અંજાઈ ગયા અને આધુનિક વિજ્ઞાનને નામે ચાલતી અંધશ્રદ્ધાનો ભોગ બન્યા. રૈંટિયો તો આપણને એ આંધળી પૂજામાંથી ઉગારીને સાચી વિજ્ઞાનદષ્ટિ આપવા મથે છે, સાચું અર્થશાસ્ત્ર શીખવવા માગે છે.

“આખી પ્રજા કાપડનો પ્રશ્ન આમ ઉકેલી શકે, તો એક ભારે સિદ્ધિ થઈ ગણાય. બાળકથી માંડીને બુદ્ધિમાં સુધી સૌ કોઈ પોતાને ઘેર બેઠાં આ કામ ઉપાડી શકે તેમ છે. વસ્ત્ર એ જીવનની પાયાની જરૂરિયાત છે અને એ બાબતમાં પ્રજાને સ્વાવલંબી બનાવવાનું સૌથી સહેલું છે. એ પ્રયોગ જો સાંગોપાંગ પાર ઉતરે તો આખી પ્રજામાં આત્મશ્રદ્ધા વધે અને એના દ્વારા સ્વાવલંબનનું જે તેજ પ્રગટે તે બીજી અનેક રીતે લાભદાયી થાય.”

વજુભાઈ શાહ

અધૂરી સ્વતંત્રતા

હરિજનો આજે વ્યવહારમાં બીજા દરજ્જાના નાગરિક તરીકેનું જીવન ગાળી રહ્યા છે. ઘણાં ગામડાંમાં કૂવા પરથી હજુ તેમને પાણી ભરવા દેવામાં આવતું નથી. કેટલાંય ગામોમાં પ્રાથમિક શાળામાં તેમનાં બાળકોને વર્ગમાં બીજાં બાળકો સાથે બેસવા દેવામાં આવતાં નથી. અસ્પૃશ્યતાને ગુનો ઠરાવતો કાયદો થયા પછી પણ આવા અન્યાય લાખો ગામડાંમાં ચાલુ રહેશે, એવો તો તે વખતે ખ્યાલ સુધ્ધાં કોને આવ્યો હશે ?

ચૂંટણીમાં વધુ મત મેળવીને સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન બધા પક્ષો કરતા હોય, ત્યારે કચડાયેલા અલ્પ સંખ્યાના હરિજનોને ન્યાય અપાવવાનો કાર્યક્રમ સ્વીકારીને બહુમતી કોમોનો ટેકો ગુમાવવાની કોઈ પણ રાજકીય પક્ષની ઇચ્છા હોતી નથી.

એટલે હું તો ભારતના યુવાનોને કહું કે હરિજનોને ન્યાય અપાવવાનું બીડું તમે ઝડપશો નહીં, ત્યાં સુધી હરિજનોને ‘હલકા’ ગણાઈને ગામમાં રહેવું પડશે, ત્યાં સુધી ભારતની સ્વતંત્રતા અધૂરી છે.

અચ્યુત પટવર્ધન

મારું જીવન તો કેવું ? જે દિશામાં બૂમ પડી તે દિશામાં દોડવું. એક તરફ બેકારીની બૂમ પડી, તો દોડો રૅટિયા લઈને ! બીજી બાજુથી શોષણની રાડ પડી, તો કાઢો સહકારી મંડળી ! ત્રીજી તરફથી દુર્ગંધ આવવા લાગી, તો દોડો સાવરણી લઈને ! ચોથી તરફથી ઢેરની પછવાડે રખડતાં ને આખો દિવસ બીડીઓ ફૂંકતાં છોકરાંને જોયાં, કે દોડો બુનિયાદી શાળા કાઢવા ! અને જુવાનીના તેજ વિનાના જ્યાં ત્યાં નિરાશ પગલે રવડતા જુવાનિયાને જોયા કે કાઢો ઉત્તર બુનિયાદી ! દારૂ પી ખુવાર થતા અને ઘરનાં ભૈરાં-છોકરાંને મારજૂડ કરતા પ્રૌઢો જોયા કે દોડો ભજન-મંડળીઓ કાઢવા ! ખેતીને નામે લોકો જમીનો બગાડી રહ્યા છે એમ જોયું, તો દોડો ખેતી-સુધારણા કરાવવા ! ગાયોને પાળી પાળીને લોકો એને કજાત અને બકરીથી પણ બેદ બનાવી રહ્યા છે એ દીઠું, કે દોડો ગોશાળા કઢાવવા !

સ્વરાજ્યના દિવસો આવ્યા એટલે સરકારની નીતિઓ ને તેના કાયદાઓ અને તેના અમલદારો કંઈક રાહતરૂપ બનશે એવી આશા રાખેલી - એમણે તો ઊલટા પ્રશ્નો વધારી દીધા છે. ખાદી, ગ્રામોદ્યોગો, સ્વદેશી, સ્વાવલંબન - એ બધું પુરાણોમાંની કથા જેવું થવા માંડ્યું છે. પહેલાં જેલખાનાંઓમાં જઈને રવિશંકર મહારાજ કે દાદા માવળંકર જેવાઓની યુનિવર્સિટીઓમાં લહેરથી જ્ઞાનલાભ મેળવતા, તેને ઠેકાણે કોર્ટ-કચેરી અને સચિવાલયના ઉંબરા ઘસવાના દોડા કરવા પડે છે.

આ બધી દોડાદોડમાં ક્યારેક બાળારાજાઓના રડવાના દર્દભર્યા અવાજો અહીંતહીંથી કાને અથડાય છે. એ અવાજો તો સતત આવતા હોય છે, પણ સાંભળવા નવરા કાન ક્યાં હોય છે ? કોઈ કોઈ ક્ષણે હૃદય કંપી ઊઠે છે, ત્યારે વળી બાળવાડીઓ કાઢવા દોડીએ છીએ.

*

દેશનાં કરોડો બાળકોમાંથી થોડા લાખ એકડા-બગડા ઘૂંટતાં શીખે, તેમાંથી ચળાઈને પાંચ-દશ ટકા 'માટલી ફોડે', તેમાંથી ઝટકાઈને થોડા હજાર 'બી.એ.' અને તેમાંથી ઊડીને વળી થોડાએક સો કંઈક મોટું ભણતર ભણે અને પ્રોફેસર કે દાકતર કે ઈજનેર બને કે સરકારી નોકરીમાં પેસી આપણા હાકેમો બને, અને એ થોડા સો દેવો દુનિયાના છેડા ઉપર ક્યાંય નથી મળતા તેટલા મોટા પગાર અથવા ફી અથવા નફા કમાતા થાય - ભણતરને નામે ચાલતા આ ધંધાથી કેમ સંતોષ થાય ?

જે કરોડો બાળકો અને બાળાઓને આપણા એકડા-બગડા પહોંચે છે તે બધાંની નજર મોટા પગારવાળા મહાનુભાવોના ધ્રુવલક્ષ્ય તરફ તાકતી અચૂક થઈ જાય છે. તેઓ મનથી માણસ મટી જાય છે, ટાઢતડકો અને મહેનતના જીવનને ધિક્કારતાં થાય છે, મોટા પગાર મેળવી આરામનું જીવન ગુજારવાનાં અશક્ય સ્વપ્નાં સેવનાર 'ઊજળિયાત' દેવોની ન્યાતમાં મનથી ભળી જાય છે. આપણે ત્યાં શિક્ષણને નામે ચાલતું ચક તેનાં બીજાં બધાં ધ્યેયોમાં નિષ્ફળ નીવડ્યું હોય તોપણ તેનું આ

પરિણામ તો પૂર્ણપણે અચૂક છે : પ્રજાચારિત્ર્યના મૂળ પાયાઓ ખોદી કાઢવામાં તે સોએ સો ટકા સફળ થયું છે.

સ્વતંત્રતા આવતાંની સાથે જ ગાંધીજીએ પ્રજાજીવનના પાયા ખોદનાર કેળવણીને સ્થાને તે પાયા મજબૂત કરનારી કેળવણી ચાલુ કરવાની હાકલ કરી. તેમણે કેવી કેળવણી સૂચવી ?

પ્રજા ગંદી ટેવોવાળી છતાં સુગાળવી બની ગઈ છે : બાળકોને બાળપણથી જ સફાઈ-કામનો શોખ લગાડો !

પ્રજા મનથી 'ઊજળિયાત' થવા લાગી છે : બાળકોને બાળપણથી જ શરીરશ્રમનો સ્વાદ લગાડો !

પ્રજા-શરીરને ભેદાભેદનો કીડો કોરી રહ્યો છે; ન્યાતજાતના વાડા, ગરીબ-તવંગરના વાડા, હિંદુ-મુસલમાન આદિ ધર્મના વાડા, ઊજળિયાત-પછાતના વાડા, ભણેલા-અભણના વાડા પ્રજાને છિન્નભિન્ન કરી રહ્યા છે : બાળકોને બાળપણથી સમાજસેવાનો રંગ લગાડો; બાળપણથી જ વાડા તૂટી જાય અને સર્વ વર્ણ, સર્વ વર્ગના દૃઢ પરિચયમાં તેઓ આવે એ રીતે તેમને કેળવો અને જાતજાતની સેવારૂપે સહુ ઉપર પ્રેમ વરસાવતાં કરી દો !

પ્રજા આપ-મતલબી થઈ ગઈ છે; પગાર, નફા અને આરામને ધ્યેય કરીને વર્તવા લાગી છે; તે ધ્યેયને ખાતર સત્ય, નીતિ, સંયમ, સ્વદેશી, રાષ્ટ્રભક્તિ વગેરે માનવધર્મો છોડવા માંડ્યા છે; એ બધું હોશિયારીથી છોડવું એ ભણેલાના ભણતરની નિશાની ગણાય છે : આ ટેવો માત્ર ઉપદેશથી બદલી ન શકાય. બાળકોની કેળવણી એવી રીતે યોજો કે જાતમહેનત, સ્વાવલંબન અને સેવાજીવનનો તેમને સ્વાદ લાગી જાય; તેમને પોતાના દેશબંધુઓ ઉપર ઊંડો અંતરનો પ્રેમ જન્મે; તેમની અંદર ભળવાની, તેમને ખાતર ઘસાવાની લગની લાગે; બાળકો સાદા છતાં આનંદી ગ્રામજીવનનાં સ્વપ્નાં સેવતાં થાય અને તે સિદ્ધ કરવા ખાતર આકાશપાતાળ એક કરવાની તમન્ના સેવતાં થાય !

પ્રજા દિવસે દિવસે ઠોઠ, બેઠાડુ અને જડ બનવા લાગી છે : બાળપણથી કેળવણી એવી યોજો કે વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચારો કરવાની અને તેવું જીવન જીવવાની બાળકોને લઢણ લાગી જાય.

આજે ગામો ભાંગવા લાગ્યાં છે અને ઉદ્યોગો ઉજ્જડ થવા લાગ્યા છે : કેળવણીની યોજના એવી ઘડો કે બાળકોની કેળવણી ચાલતી જાય અને સાથે સાથે ગામોનું નવનિર્માણ થતું જાય ! વિવિધ ગ્રામોદ્યોગો અને કળા-કારીગરી આવડે તો જ બાળકો આ નવનિર્માણના કાર્યમાં આનંદ સાથે પોતપોતાનો નાનકડો ફાળો આપી શકે.

પ્રજા-ચારિત્ર્યના ખવાઈ જતા પાયાઓ પાયાની કેળવણી મારફત ફરીથી મજબૂત કરવાની રાષ્ટ્રપિતાની કલ્પના છે. જીર્ણ થઈ જતું અને સડી જતું જીવન નીરોગી બનાવી દેવાની એ કલ્પના છે.

જુગતરામ દવે

આત્મીયતા ને અલિપ્તતા

ગામડામાં જઈને ત્યાંના લોકોની સેવા કરવાના આદર્શને અમલમાં મૂકનારાઓમાં જેમ શ્રી જુગતરામભાઈ છે, તેમ શ્રી બબલભાઈ પણ છે. બન્નેમાં એક ભેદ છે. શ્રી જુગતરામભાઈને સેવા માટે સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનો, ચલાવવાનો અને તેનો વિસ્તાર કરવાનો અનુભવ છે. તેમાં તેમને સફળતા પણ મળી છે. આ બાજુ શ્રી બબલભાઈએ કદી કોઈ સંસ્થા ખોલવાનો વિચાર સરખો નથી કર્યો. તેઓ મુક્ત સેવક થઈને ગુજરાતભરમાં ફરે છે, અનેક સંસ્થાઓમાં રહી ત્યાં આત્મીયતાથી સેવા કરે છે, અને છતાં અલિપ્તના અલિપ્ત. એમની પોતાની એવી એકપણ સંસ્થા નથી.

કોઈ પણ વ્યક્તિ, સંસ્થા અથવા પ્રવૃત્તિ સાથે સમરસ થઈ સેવા કરવામાં પૂરેપૂરું તાદાત્મ્ય હોવું જોઈએ. સાથેસાથે, મોહવશ ન થતાં અલિપ્તભાવ પણ તેની સાથે તેટલો જ હોવો જોઈએ. આવું તાદાત્મ્ય અને તાટસ્થ્ય એક જ વસ્તુ પ્રત્યે જે એકીસાથે કેળવી શકે, તેને હું યોગી કહું છું. એવો અદ્ભુત સેવાયોગ બબલભાઈએ સાધ્યો છે. બધા લોકો અને બધી સંસ્થાઓ તેમની છે, છતાં તેઓ કોઈની સાથે બંધાયેલા નથી. સેવાધર્મથી પ્રેરિત થઈને જેમ અસંખ્ય સંસ્થાઓમાં તેઓ ભળી જાય છે, તેવી જ રીતે અનેક કુટુંબોમાં પણ બબલભાઈનો પ્રવેશ છે.

લોકોની શક્તિ જોઈને એમને કટકે કટકે બોધ આપવો, એમની પાસે થોડું થોડું જીવન-પરિવર્તન કરાવવું, એ બબલભાઈની ખાસ હથોટી છે. લોકસેવાની એમની સફળતાની ચાવી આમાં જ રહેલી છે.

કાકા કાલેલકર

અગસ્ત્ય પછી બીજા ઋષિ

સારું કહું ? આ જુગતરામ અમારામાંથી ભાગી ગયેલા કવિ છે. તેઓ અમારામાંથી ભાગી ગયા અને થયા આત્મરચનાના કવિ. વેડછીનો વડલો જુગતરામભાઈની શ્રેષ્ઠ રચના છે. એમના માથે જીવનની રચના કરવાનું ઋષિકર્મ આવ્યું. અગસ્ત્ય પછી આ બીજા ઋષિ દક્ષિણાપથને મળ્યા. જુગતરામભાઈએ જે કામો કર્યા છે તે પા-પા પગલી જેવાં છે, પણ તે વિરાટની પગલી છે. એ ધરુ છે. આવું થઈ શકે છે, એવી તે આપણને હૈયાધારણ આપે છે.

ઉમાશંકર જોશી

એક જ કસોટી

હિંદમાં કરોડો લોકો વાચા વિનાના છે. તેમની બુદ્ધિ અને દષ્ટિની પહોંચ ટૂંકી છે. જેમ તેઓ વરસાદને આકાશમાંથી પડતો જુએ છે અને તેથી પોતાના ખેતરના પાકને થતાં ફાયદા કે નુકસાન અનુભવે છે, છતાં એ જાણતા નથી કે વરસાદ કેવી રીતે થાય છે અને વાદળોમાંથી કેમ પડે છે, તેવી જ રીતે તેમના પર અમલ ચલાવવાને સારા કે નરસા કાયદાઓ કોણ ઘડે છે તથા રાજના કારભારીઓ કોણ નીમે છે એ તે સમજતા નથી; માત્ર તેનાં સારાંમાઠાં પરિણામો જ એ લોકો અનુભવે છે.

તેમની જરૂરિયાતો થોડી અને સાદી છે, અને તેટલી પણ જ્યારે સંતોષાતી નથી ત્યારે તેમની કમબખ્તી પૂરેપૂરી થાય છે. છતાં તેઓ તો પોતાના નસીબ સિવાય બીજા કોઈને દોષ દેતા નથી, અને જ્યારે એ થોડી સાદી જરૂરિયાતો પણ સંતોષાય છે ત્યારે આગલા દહાડા સુધી વેઠેલાં દુઃખો ભૂલી જાય છે અને પોતાના શાસનકર્તાઓની સ્તુતિ તેમ જ પૂજા કરે છે. આ સાદી પ્રજાની પેઢીઓની પેઢીઓએ શ્રીમંત માણસોની મોટી હવેલીઓની છાંયમાં સૈકાઓ કાઢ્યા છે, છતાં તેમાં રહેનારાઓની લક્ષ્મી અને એશઆરામ પ્રત્યે કોઈ કે ઈર્ષ્યાથી કદી જોયું નથી.

આવા કરોડો લોકોનું બનેલું આ નવું પ્રજાસત્તાક છે. આવા આપણા દેશબંધુઓને નામે ને અર્થે આપણે વધારે ભણેલા, અનુકૂળતાઓ ભોગવનારા અને સંગઠિત થયેલા વર્ગોના થોડાક લોકો ભારતને એક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે જાહેર કરીશું અને લોકશાહી સ્વરૂપનું બંધારણ દાખલ કરીશું. કાયદા મુજબ મતાધિકાર સાર્વત્રિક હશે, પરંતુ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે તેવા માણસો મૂઠીભર હશે. કરોડો લોકો થોડાક લોકોના માત્ર હાથા બનશે.

આપણી રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે બીજી દરેક પ્રવૃત્તિ આપણે એ કસોટી પર કસી જોવાની છે કે ભારતની સાધનસંપત્તિ પર જેમનો પહેલો અધિકાર છે તેવા, ગામડાં ને જંગલોમાં રહેતા આ કરોડો લોકોનાં જીવન પર આપણા કાર્યથી કયા આશીર્વાદ ઊતરશે. આપણે પ્રાંતોની પુનર્રચનાની ચળવળ કરીએ, અંગ્રેજી અથવા માતૃભાષાના વાદ કરીએ, ઉદ્યોગીકરણ કે હાથ-ઉદ્યોગનો પક્ષ લઈએ, 'વંદેમાતરમ્' ગાવા માગીએ કે 'જન-ગણ-મન', દરેક ચર્ચામાં આપણે એ કસોટી રાખીએ કે આ મૂંગી ને નિરાધાર જનતાનાં જીવન ને સુખસગવડો તથા તેમનાં ચારિત્ર્ય અને પ્રગતિ પર તે દરેકની શી અસર પડશે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

જવતા મહાકાવ્યની ગાથા

ઠક્કરબાપા એક વિરલ લોકસેવક છે. તેમનામાં અભિમાન કે આડંબરનો છાંટો નથી. તેમને સ્તુતિ જોઈતી નથી. તેમનું કામ એ જ તેમનો એકમાત્ર સંતોષ અને એકમાત્ર મનોરંજન છે. ઘડપણે એમનો ઉત્સાહ મોળો પડ્યો નથી. એક વાર મેં એમને લખ્યું કે, 'તમે જરા આરામ લો તો સારું.' તરત જ જવાબ આવ્યો : 'આટલું બધું કરવાનું પડ્યું છે ત્યાં આરામ શી રીતે લઈ શકાય ? મારું કામ એ જ મારો આરામ હોવો જોઈએ.' પોતાના જીવનકાર્ય પાછળ શક્તિ ખર્ચવામાં તેઓ તેમની આસપાસના એકેએક જીવાનને શરમાવે છે. - ગાંધીજી

આ મૂંગા માનવસેવકનું ભવ્ય જીવનસમર્પણ જવતા કો' મહાકાવ્યની ગાથા સમું છે. માંડ 20-25 રૂ.ના દરમાયાથી ભાવનગરમાં એક પેઢીમાં ગુમાસ્તાગીરી કરતા પિતા વિહલદાસ ઠક્કર અને માતા મૂળીબાઈના સંતાન અમૃતલાલનો જન્મ 1869માં 29મી નવેમ્બરે (ગાંધીજી પછી લગભગ બે મહિને) થયેલો. પિતાની ગરીબાઈ ઉપરાંત કરડાઈ અને સખ્તાઈનો સ્વાદ પણ એને ચાખવા મળેલો. પણ વિહલદાસભાઈમાં એક મહાન ગુણ હતો વ્યવસ્થાનો. અપાર અવ્યવસ્થાવાળા મોટા કુટુંબમાં એ દરેક સ્ત્રીજને એના યોગ્ય સ્થાને મૂકતા. વેરણછેરણ પડેલાં સ્ત્રીઓનાં કપડાંને પણ ઘડી કરીને ગોઠવતા, દાદર પાસે પડેલા જોડાના ઢગલાને હારબંધ ગોઠવતા, બાળકે ગંદું કરેલું જાજરુ જાતે ધોઈ સાફ કરતા. પિતાનો આ વ્યવસ્થાપ્રેમ અમૃતલાલના લોહીમાં ઊતરેલો.

ઘરની ગરીબી વચ્ચે અમૃતલાલે મૅટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ ભાવનગરમાં જ પૂરો કર્યો. પછી તેને ક્યાંક નોકરીએ વળગાડી દેવાનો, કોઈ પણ કંગાલ પિતાને માટે સ્વાભાવિક ગણાય તેવો, લોભ છોડીને વિહલદાસભાઈએ પેટે પાટા બાંધીને પણ તેને પૂનાની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજમાં દાખલ કર્યો. ગરીબ બાપના એ ફરજંદે ત્યાં સદાશિવ પેઠમાં કોટડી ભાડે રાખી કરકસરથી ગુજારો કરતે કરતે ત્રણ વરસને અંતે એલ.સી.સી.ની ઉપાધિ મેળવી. પૂનાનું ખર્ચ પૂરવા માટે એમની માતાએ પોતાના નજીવા દાગીના પણ વેચેલા, તેની સભાનતા સાથે અમૃતલાલ ઠક્કર તરત નોકરીએ ચડી ગયા. થોડો વખત જુદી જુદી નોકરીમાં ગાળ્યા પછી છપ્પનિયાના દુકાળના વરસમાં એ પૂર્વ આફ્રિકા ગયા. ત્યાં કેન્યા-યુગાન્ડા રેલવેમાં કામ કર્યા બાદ 1904-05માં મુંબઈ શહેર સુધરાઈમાં જોડાયા. સારાયે મુંબઈનગરનો ઉકરડો ખેંચી લાવી કેટલાક એકરના વિસ્તારવાળા એક વિશાળ વિસ્તારમાં ઠાલવતી 'લાઈટ રેલવે'ના એ નિરીક્ષક બન્યા. કચરો ઠાલવવાનું કામ કરતા માણસોનું એક મોટું સૈન્ય એમની દેખરેખ નીચે હતું.

એ લોકોની વસાહત એટલે એક જીવતું, ખદબદતું નરક. કંગાલ, કરજદાર, જુગારી અને બીજી અનેક રીતે જીવનભ્રષ્ટ, આ અદ્યૂત દલિતોની હાલત જોઈને

એવા લોકોની જીવનભરની સેવાની હૃદય-દીક્ષા અમૃતલાલ ઠક્કરે નોકરીની શરૂઆતમાં જ લઈ લીધી. આખરે તેનું પરિણામ શું આવ્યું, તે તા. 25-1-1914એ તેમણે કુટુંબ પર લખેલા આ પત્રમાં જોઈ શકાશે :

વહાલા ભાઈઓ,

આ પત્ર લખતાં મને દુઃખ થાય છે. કારણ કે હું માનું છું કે આ પત્ર માંહેના સમાચાર તમને સૌને ભારી દર્દ કરશે.

મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીની નોકરીનું મેં રાજીનામું આપ્યું છે અને નોકરીમાંથી ફારેગ થઈને હું સર્વન્દસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીમાં જોડાઈશ. આ સંબંધમાં મેં કોઈની સલાહ લીધી નથી; ફક્ત મારા અંતરાત્માની આજ્ઞા મુજબ આ પગલું લીધું છે.

મારી નોકરી દરમિયાન હાથ નીચેના માણસોની સાથે મારે અપાર મોહબ્બત બંધાઈ છે; એટલું જ નહીં, મેં બાંધેલા રસ્તાઓ સાથે - એ નિર્જીવ છે તે છતાં - પ્રેમના બંધોથી હું બંધાયો છું. મારાં આપ્તજનો કરતાં પણ મારા આ માણસો અને રસ્તાઓથી વિખૂટા પડતાં મને વિશેષ દુઃખ થાય છે, અને મારા સાથી અમલદારે કાલે મને કહ્યું તેમ, હું જાણે સેંકડો નોકરો અને હજારો મજૂરોનો કોઈ અપરાધ કરી રહ્યો હોઉં તેમ લાગે છે. મારી ઉપર મમતા વરસાવનારા અને મને સદા મીઠી દુવા દેનાર એ હજારો માણસોને જાણે રખડાવીને હું ચાલ્યો જતો હોઉં એમ મને લાગે છે.

કોઈ કહે છે કે નોકરી દરમિયાન મારા દરજ્જા અને પ્રતિષ્ઠાને આધારે હું ગરીબોમાં જે હિતકાર્યો કરી શક્યો, તે નોકરી છોડ્યા પછી બિલકુલ નહીં કરી શકું. તેમ છતાં, હું ખાતરીપૂર્વક માનતો થયો છું કે હિંદુસ્તાનને સમગ્ર જીવન અર્પણ કરી દેનારા સેવકોની જરૂર છે, અને નહીં કે પોતાની ફરસદે ને સગવડે કામ કરનારાઓની. આજીવન કાર્યકર્તાઓ હિંદુસ્તાનને ન સાંપડે ત્યાં સુધી આપણી કશી પ્રગતિ જ નહીં થઈ શકે. સાચા કામ કરનારાઓ માટે તો પૈસાના ભંડાર ભર્યા પડ્યા છે. ગોખલેજી જેવાના ચરણોમાં લાખો રૂપિયાના ઢગલા થાય છે, પણ સાચા કામ કરનારા તેમને નથી મળતા.

હવે તમારું મારી પાસે કોઈ લેણું હોય તો વેળાસર જણાવશો, કારણ કે હું સૌની સાથે મારો હિસાબ ચૂકવી લેવા માગું છું. આજ સુધી જે જે સંસ્થાઓ કે વ્યક્તિઓની આર્થિક સહાયથી સેવા કરવાનું મારું સદ્ભાગ્ય હતું, તે હવે પૂરું થાય છે તે તો વણકહ્યું પણ સમજાશે.

મારી અંતરવ્યથાનો હવે અંત આવે છે. જીવનના સર્વ વિયોગો દુઃખકર છે, પણ હું ઉમદા સેવાકાર્ય માટે તમને સૌને ત્યજી જાઉં છું અને સમજું છું કે તમારી સૌની મને શુભાશિષો છે.

લિ. તમારો બાંધવ

અમૃતલાલ

દીક્ષાધારી મિશનરી તરીકેના આ નવજન્મને પહેલે જ પગલે અમૃતલાલ ઠક્કરને મથુરા તરફના દુષ્કાળ સંકટનું રાહતકામ સોંપાયું. 1918ના અરસામાં એ જાતની કામગીરી ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લા અને આસપાસના પ્રદેશમાં એમને

બજાવવાની આવી. તે દિવસોમાં દાહોદ-ઝાલોદનાં ભીલ ગામડાંની દુર્દશા નિહાળનારા અમૃતલાલભાઈ હવે 'ઠક્કરબાપા'નું સંબોધન પામ્યા હતા. 1922માં ભીલ સેવા મંડળની સ્થાપના કરીને તેમણે પોતાની જીવન-મજલનો બીજો અવિસ્મરણીય ખાંભો રોપી દીધો. સેવકોનું જૂથ ત્યાં બાપાએ ઊભું કર્યું અને વિશાળ ભીલપ્રદેશ પર સેવા મંડળની વડવાઈઓ વિસ્તરી ગઈ. અર્ધમાનવી જેવા ભીલોનાં બાળકોની કેળવણી, વૈદકીય સારવાર અને સમાજસુધારા, જે ઘણાંને સ્વપ્નમય ભાસતાં, તે બાપાએ સત્યસૃષ્ટિમાં ઉતારી દેખાડ્યાં.

યરવડા જેલમાં ગાંધીજીના ઐતિહાસિક ઉપવાસ પછી અસ્પૃશ્યતાનું મહાપાપ ધોવાના દેશવ્યાપી કાર્ય માટે હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના 1932માં થઈ. તેની ધૂંસરી ઠક્કરબાપાના પહોળા કાંધ પર આવી અને ગાંધીજીના આદેશથી સંઘનું મંત્રીપદ એમણે સંભાળ્યું. એ સંઘની પ્રવૃત્તિમાં બાપાએ કયો પાયાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારેલો હતો, તે એક જુવાન સ્વજન પરના તેમના તા. 29-11-47ના પત્રમાંથી ઉતારેલા નીચેના શબ્દોમાંથી જડે છે :

આગામાં સેન્ટ જોન્સ કોલેજના છોકરાઓ આગળ મેં હરિજન કાર્યનું વર્ણન આપ્યું. તેમાંથી એક-બે જણે કહ્યું કે, આ તો અમને બહુ મોળું લાગે છે. મેં પૂછ્યું કે ત્યારે તમારી ઝડપે તમે એ કઈ રીતે કરો ? જવાબ મળ્યો કે કાયદો કરીને અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરી નાખીએ. પણ એમ કાયદો કરીને અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ ન થઈ શકે. એ તો લોકોની જોડે સમજાવટથી, માથાકૂટથી અને લમણાંઝીકથી જ થાય, તે સમજાવ્યું.

કાયદાના ઝટકાથી નહીં, પણ જનતાનો સંસ્કારપલટો કરીને મેળવવાની સિદ્ધિએ 63 વર્ષના એ બુદ્ધિવા પાસેથી પ્રથમ તો માગી લીધા લાંબા લાંબા પ્રવાસો. રેલવેમાં ત્રીજા વર્ગ સિવાય મુસાફરી નહીં; રેલપાટાથી 50-60 માઈલ દૂર પડેલાં ગામડાં સુધી મોટરખટારાથી પહોંચવું. રેલવેનાં ટાઈમટેબલો ઝીણવટથી જોઈને દરેક દિવસની મુસાફરીના કલાકો ને મિનિટો નક્કી કરવાં, બિલકુલ ક્ષતિ વગર એ કાર્યક્રમો પાર ઉતારવા, કોઈ પણ સ્થળે નક્કી કર્યા કરતાં એક કલાક પણ વધુ રોકાવું નહીં. અને એવો અકેક પ્રવાસ પૂરો કરીને દિલ્હીના મથકે પાછા આવી એકાદ અઠવાડિયું રહી ચડત ઓફિસકામ પતાવવું - ત્યાં તો બીજા પ્રવાસનો કાર્યક્રમ તૈયાર જ હોય ! કાઠિયાવાડથી આસામ સુધી અને પંજાબથી મદ્રાસ સુધી ધૂળ ફાકતાં કંગાલ ગામડાંમાં જે તાકાત અને સબૂરીથી ઠક્કરબાપા રખડ્યા છે, તેટલું બીજા કોઈ કાર્યકર્તા નહીં રખડ્યા હોય - ગાંધીજી અને જવાહરલાલ પણ નહીં.

*

હિંદુસ્તાનના રાજકારણી ક્ષેત્રમાં કાર્યકરોની પડાપડી હશે, પણ ઈશ્વરની વીણાનું સ્વરહીન મૂંગું સંગીત જ્યાં બજી રહ્યું છે તેવા અદીઠ નેપથ્યમાં સેવા સમર્પનારા તો વિરલા છે. એમ ન હોત તો, 68 વર્ષના આ ડોસાની નીચેના પત્રમાં

વર્ણવી છે તેવી દેહ-દશાને આપણી પ્રજા કેમ ચલાવી લેત ?

હાલમાં છેલ્લા એક માસથી મારી તબિયત નરમગરમ ચાલ્યા કરે છે. બિજાપુરમાં તાવ 102° આવી ગયો. બીજે દિવસે ત્યાંના દાકતરે ક્વિનાઈનનું ઈંજેક્શન આપ્યું, તેથી વળતે દિવસે પ્રવાસ પાછો ચાલુ કરી શક્યો. પાછો દાહોદમાં તાવ આવ્યો. તે પછી ચાર દિવસનો સખત પ્રોગ્રામ વાંસવાડા તથા ડુંગરપર રાજ્યમાં મોટરબસથી આશરે 260 માઈલનો હતો; તે કર્યા વિના ચાલે તેમ નહોતું, તેથી દાકતરે આપેલી દવા રસ્તામાં પીતો ગયો ને પ્રવાસ પૂરો કર્યો.

અહીં આવ્યા બાદ છેલ્લા ત્રણ દિવસથી રાતમાં એક કે બે બજે ઊંઘ ઊડી જાય છે. પછી પથારીમાં પડ્યો રહું છું, પણ ઊંઘથી આરામ મળે તે મળતો નથી. બપોરે ઓફિસનું કામ 11થી 5 હોય, તેથી ઊંઘાતું નથી. વળી છ કલાક લાગલગાટ ખુરશી પર બેસવાથી એમ લાગે છે કે જાણે પગે રસ કેમ ન ઊતર્યો હોય ! રોજનું કામ તો નિયમિત કર્યા કરું છું.

કોથળા જેવાં ખાદી-કપડાં પહેરતા ઠક્કરબાપા જે રામરોટી જડી તે ખાઈને દેહધર્મ બજાવે છે. એના વદન પર કદી વિષાદ હોતો નથી, વાતોમાં આહભર્યા નિશ્વાસો હોતા નથી. વેદનાનો જીવન-થાળ એમના હૈયામાં હજમ થયો છે. પ્રત્યેક પ્રભાતે એમના કંઠમાંથી પ્રાચીન ભજનો પૂરા સ્વસ્થ સ્વરે ગુંજે છે.

પરંતુ દુર્ભાગ્ય છે આ દેશનું કે જ્યાં એક સેવકનું સ્થાન પૂરનાર બીજા જવલ્લે જ જડે છે. એટલે પછી સેવાજીવન પણ માનવીનું કારાગાર બની જાય છે. વસ્તુસ્થિતિ જ આ દેશમાં એટલી કારમી છે કે આજે 70 વર્ષનું, અંદરથી ભૂકા થઈ ગયેલું એ શરીર આરામ લેવામાં પણ પાપ સમજીને પત્રમાં લખે છે : ‘આરામ લેવા ભાવનગર આવવા જરા પણ વિચાર થતો નથી; on duty, ફરજ પર જ, સેવા ક્ષેત્રમાં રહેવાનું મન થાય છે. ક્યાંય જવાની ઈચ્છા થતી નથી.’

બાપાના એવા ધગધગાટને શમાવવા ખુદ મહાત્મા ગાંધી પણ અશક્ત છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ટહુકો ગયો રહી

આ ઓરડો, આ ઓસરી, આ ફળિયું પણ હવે
લાગે બધાં સૂનાં સૂનાં માના ગયા પછી.ooo
ઊડી ગયું પંખી અને ટહુકો ગયો રહી,
લો, ઘૂઘવે દરિયા લૂના માના ગયા પછી.

લાલજી કાનપરિયા

આવા હતા ઠક્કરબાપા !

ત્રણ વરસ સુધી યુગાંડા રેલવેમાં ભારે પગારથી એન્જિનિયર તરીકે નોકરી કરીને મોટા કાકા પાછા આવ્યા, ત્યારે મુંબઈથી ભાવનગર સુધીની રેલ-ટિકિટના પૂરા પૈસા નહોતા. એક રૂપિયો ખોટો હતો, એટલે એમણે વઢવાણ જંકશન સુધીની જ ટિકિટ લીધેલી. મારા પિતા એ અરસામાં વઢવાણમાં નોકરી કરતા હતા, એ તેમને સ્ટેશને મળવા ગયા ત્યારે એમણે મોટા કાકા માટે વઢવાણથી ભાવનગર સુધીની બાકીની ટિકિટ લઈ આપી હતી.

મોટા કાકાની સાથે એમનો રસોઈયો પણ આફ્રિકાથી આવેલો, તે 500 રૂપિયાની નગદ બચત કરીને આવેલ. આ લગભગ 1904ની વાત.

ઘરમાંથી વાત સાંભળેલી કે મોટા કાકા આફ્રિકા હતા તે દરમિયાન મારાં કાકીએ એમને એક કાગળમાં લખેલું કે, “આફ્રિકામાં તો સોનું બહુ મળે છે, તો તમે આવો ત્યારે મારે માટે સોનાનાં ઘરેણાં લેતા આવજો.” મોટા કાકાએ જવાબ લખેલો કે, “અહીંનાં હબસી લોકો તો લોઢાનાં ઘરેણાં પહેરે છે - કહે તો એવાં થોડાં તારે માટે લેતો આવું !”

*

મોટા કાકા આપણી સાથે વાત કરતા બેઠા હોય ત્યારે તકિયાના કવરની કસ ખુલ્લી જુએ તો બાંધી દે, આજુબાજુમાં કાગળની કરચ કે કોઈ નકામી ચીજ પડેલી દેખાય તો તે ઉપાડીને નાખી આવે. બધી વસ્તુઓ બરાબર ઠેકાણાસર સારી દેખાય એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે નહીં તે જોયા કરે, અને એવું ન લાગે ત્યાં જાતે જ સરખું કરી લે. આ રીતે, કોઈને ઉપદેશ આપ્યા વગર જાતે બધું વ્યવસ્થિત કરી લેવાના એમના વર્તનમાંથી બીજા લોકો કેટલીય નાનીનાની ચીજો શીખી જાય.

મુંબઈમાં એક વાર એમને બોરીબંદર સ્ટેશને વળાવવા હું ગયેલો, ત્યારે મારા ડગલાનું એક બટન તૂટેલું હતું તેના પર એમની નજર પડી હશે. પૂના પહોંચીને એમણે મારી પત્ની ઉપર એક પોસ્ટકાર્ડ લખ્યું કે, “પુરુષો કામકાજમાં આવી વાતો ભૂલી જાય, પણ તેમના ડગલાનાં તૂટેલાં બટન ટાંકી દેવાનું સ્ત્રીઓએ યાદ રાખવું ઘટે.”

આજે ઍંશી વરસેય એમના મોંમાં કુદરતે આપ્યા બત્રીસમાંથી અઠવાવીસ દાંત સાંભૂત છે. અને આ ઉંમરેય એમની પાચનશક્તિ ગજબની છે. મિષ્ટાન્ન કે ફરસાણ મળે, તો ના પાડતા નથી. અને ભીલોની વચ્ચે ફરતા હોય ત્યારે બંટી કે મકાઈનો રોટલો પણ એટલા જ સ્વાદથી આરોગે છે. તેઓ કહે છે કે, “શરીરને કામ કરતું રાખવા માટે બે ટંકનું ભોજન જોઈએ; પણ ભોજનમાં કઈ વાનીઓ છે તેનું મહત્ત્વ નથી. કોઈ પણ વસ્તુથી પેટ ભરાવું જોઈએ.”

ઍંશી વરસની ઉંમરેય બાપા હંમેશની જેમ ટટ્ટાર માથું રાખીને લાંબી ફાળ ભરતા ચાલી શકે છે, આંખો ક્ષીણ થઈ જવા છતાં કોઈના ટેકા વગર દાદરા ચડે-ઊતરે છે.

રામુ ઠક્કર

ક્યાં છે ધગધગતાં દિલ ?

હરિજનો જાહેર વાહનોમાં છૂટથી બેસતા થયા છે, હોટલોમાં સૌની સાથે ખાતાંપીતાં થયા છે, પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં જઈ શકે છે, એ સાચું. એનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિ ઘણેખરે અંશે શહેરોમાં અને સમાજનાં ઉપલાં પડોમાં ચાલે છે. વિશાળ ગ્રામસમાજનું અવલોકન કરશું તો જણાશે કે સમાજની અંદરનાં પડ હજુ ભેદાયાં નથી.

સરકાર કાનૂનની શક્તિ અજમાવી રહી છે. પરંતુ કાનૂન કંઈ પેલાં પડને થોડાં જ વીંધી શકે ? લોકસંસ્થાઓ હરિજનોને રાહત પહોંચાડે છે અને પ્રચારકાર્ય પણ કરે છે. પરંતુ એ જાતના રાહતકાર્યથી કે પ્રચારકાર્યથી પેલાં પડને શી રીતે ભેદી શકાય ? એ પડને ભેદવા માટે તો ધગધગતાં દિલ જોઈએ, સામાજિક સંકલ્પ જોઈએ, પ્રાયશ્ચિત્તની તીવ્ર ને વ્યાપક ભાવના જોઈએ. એ બધું ક્યાં છે ?

રાષ્ટ્રના લગભગ છઠ્ઠા ભાગના લોકોને અછૂત રાખવાં એ ઘોર સામાજિક પાપ છે, એમ આપણને લાગે છે ખરું ? આ સરાસર અન્યાય સામે આપણા કોના દિલમાંથી બળવો જાગે છે ? હિંદુ ધર્મ પરનું આ કલંક ભૂંસી નાખવા માટે જેહાદ ચલાવવાનું કેટલાં વર્તમાનપત્રોને કર્તવ્ય લાગતું હશે ? આવો અધર્મ ચાલ્યા કરે તો હિન્દુ ધર્મ રસાતાળ જશે, એવી વેદના ધર્મધુરંધરોમાંથી કેટલા અનુભવતા હશે ? કાં તો અમે નહિ અને કાં તો આભડછેટ નહિ, એવી પ્રેરણા કાંતિનો ઇતિહાસ વાંચનારા કેટલા નવજુવાનોને થતી હશે ? આપણને સૌને સાથે મળીને આ મહાપાપ સામે આખર સુધી લડી લેવાનું કેમ સૂઝતું નથી ?

વજુભાઈ શાહ

જીવ ન ચાલ્યો

શશિભૂષણ બંદોપાધ્યાય સરકારી વકીલ હતા. વૈશાખ માસના એક દિવસે બપોરે બે વાગ્યે તે એમના વેવાઈને ગામ જવા નીકળ્યા. જે કામ સારુ એ નીકળ્યા હતા તેમાં એમની પોતાની હાજરીની જરા પણ જરૂર ન હતી. એકાદ ચાકરને ચિઠ્ઠી આપીને મોકલ્યો હોત તો ચાલત. એટલે વેવાઈને ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં કોઈએ એમને પૂછ્યું, “આટલા અમથા કામ માટે આવી વરસતી લૂમાં આપે જાતે શા સારુ ધક્કો ખાધો ?”

જવાબમાં શશિભૂષણબાબુ બોલ્યા, “પહેલાં તો વિચાર આવ્યો કે એકાદ નોકરને મોકલું; પણ પછી જોયું કે તડકો બહુ આકરો છે, એટલે કોઈ નોકરને મોકલતાં મારો જીવ ન ચાલ્યો.”

જગદીશ ચાવડા

આંબેડકરની વ્યથા

1935ની સાલ....

નાસિક પાસેના એક નાના ગામમાં મહારાષ્ટ્રના અસ્પૃશ્યોએ, હિંદુ મંદિરમાં પ્રવેશ મેળવવાના પોતાના અધિકાર માટે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. એ સ્થળે ડૉ. આંબેડકરે ઘોષણા કરી : 'હું જન્મ્યો છું હિંદુ, પણ હિન્દુ તરીકે નહીં મરું.' ત્યાર પછીના વર્ષે એમણે મહારાષ્ટ્રના મહાર લોકોની એક જંગી જાહેર સભા બોલાવી હતી અને સમગ્ર અછૂત જનતાને ધર્મ બદલવાની હાકલ કરી હતી. એ સભામાં એમણે કવિતારૂપે કરેલા સંબોધનનું ગુજરાતી રૂપાંતર નીચે આપ્યું છે :

સ્વમાન મેળવવું હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો.

અધિકાર જોઈતો હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો.

સમાનતા જોઈતી હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો.

સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો.

તમે સુખ-શાંતિથી જીવી શકો એવું જગત નિર્માણ કરવું હોય, તો તમારો ધર્મ બદલો.

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને એનાં મંદિરોમાં પ્રવેશ નથી કરવા દેતો ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને પીવાનું પાણી નથી ભરવા દેતો ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને શિક્ષણ નથી લેવા દેતો ? એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમને સારી નોકરી કરતાં અટકાવે છે ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે ડગલે ને પગલે તમારું અપમાન કર્યા કરે છે ?

એવા ધર્મમાં તમારે શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ કે જે તમારી મદાનગીની કિંમત નથી કરતો ?

જે ધર્મ માનવ-માનવ વચ્ચે માનવતાભર્યા વર્તનનો બહિષ્કાર કરે છે, એ ધર્મ નહીં પણ કૂર શિક્ષા છે.

જે ધર્મ માનવ-સન્માનને પાપ ગણે છે, એ ધર્મ નહીં પણ બીમારી છે.

જે ધર્મ ગંદા પ્રાણીને સ્પર્શવાની છૂટ આપે છે, પણ માણસને નહીં, એ ધર્મ નહીં પણ પાગલપણ છે.

જે ધર્મ કહે છે કે સમાજનો એક વર્ગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં, દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં, શસ્ત્ર ધારણ કરી શકે નહીં, એ ધર્મ નહીં પણ માનવતાની હાંસી છે.

જે ધર્મ એવું શિખવાડે છે કે ગરીબે ગરીબ જ રહેવું જોઈએ, ગંદાએ ગંદા જ રહેવું જોઈએ, એ ધર્મ નહીં પણ શિક્ષા છે.

જે લોકો પોકાર્યા કરે છે કે જીવ માત્રમાં પ્રભુ છે અને છતાં માનવને પ્રાણી કરતાં પણ હલકો ગણે છે, એ બધા દંભી છે; એમનો સહવાસ ના રાખશો.

જે ક્રીડીઓને સાકરના કણ ખવરાવે છે પણ માણસને પાણી વગર રાખે છે, એ બધા દંભી છે; એમનો સહવાસ ના રાખશો.

જેઓ પરદેશીઓને ગળે લગાવે છે પણ દેશબંધુઓથી છેટા રહે છે, એ સમાજના વિશ્વાસઘાતીઓ છે; એમનો સહવાસ ના રાખશો.

આનંદરાવ લિંગાયત

એક ઝટકે ઉખેડવાનું

અસ્પૃશ્યતા અન્યાયમૂલક છે, તેમાં ધર્મ નથી પણ અધર્મ છે, એ વાત લોકોને ઠીક ઠીક ગળે ઊતરવા લાગી છે. તોપણ એમ કહેનારા ઘણા મળે છે કે હજારો વર્ષથી ચાલતી આવેલી રૂઢિ - અને તે પણ ધર્મને નામે ચાલતી રૂઢિ - એકદમ નહીં તૂટી શકે. જરા ધીરેથી કામ લેવાનું જોઈએ.

ધીરેથી કામ લેવાનું આ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ભયંકર છે. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યવીર વિલિયમ લોઈડ ગેરીસને જ્યારે કમર કસીને ગુલામીનો વિરોધ કરવા માંડ્યો ત્યારે વહેવારદક્ષ લોકો તેને કહેવા લાગ્યા કે, “આમ જહાલ ન થશો; જરા ધીરેથી ચાલો, હળવે હળવે પગલાં માંડો.” તે વખતે ગેરીસને જવાબ વાળેલો કે :

“હળવે હળવે પગલાં કેમ માંડવાં તે હું સમજતો નથી. તમારા ઘરને આગ લાગી હોય ત્યારે કોઈ તમને કહે કે, બંબો જરા આસ્તેથી ચલાવો, પાણી જરા થોડું થોડું છાંટો, તો તમે તેનું કેટલું સાંભળશો ? તમારું ઘર લૂંટનાર ચોરનો હળવે હળવે વિરોધ તમે કેવી રીતે કરશો ? તમારી માતા પર અત્યાચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા નરાધમનો પ્રતિકાર હળવેથી શી રીતે કરી શકશો ?”

સુધારો કે પ્રગતિ ભલે આરામથી ચાલે, પરંતુ અન્યાયનું મૂળ તો એક ઝટકે ઉખેડવું જોઈએ; કંઈ નહીં તો આપણો પ્રયત્ન તો તે જ હોવો જોઈએ. નિર્ભેળ અન્યાય, હડહડતું પાપ, મહા અધર્મ, માણસની સ્વતંત્રતાને પગ નીચે કચડવી - એ બધાં સાથે છૂટછાટ શી મૂકવી ? શરીરમાં ગરમ લોહીનું એક ટીપું પણ રહ્યું હોય ત્યાં સુધી, આ અનાચારનો તીવ્રમાં તીવ્ર નિષેધ જ કરવો જોઈએ. કાં તો અસ્પૃશ્યતાની જડ ઊખડી જવી જોઈએ, અથવા ઉઘાડી આંખે તે જોઈ રહેનાર આપણો સદંતર નાશ થવો જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

ભંગિયાની ફાટય

“એ બા, અમારો પગાર આલશો કે ? આજ તો ચાર તારીખ થઈ ગઈ !”

“ઊભો રહે, હમણાં તને પગાર અપાવું છું ! કામબામ કરવું નહીં, સાવ વેઠ કાઢવી, ને પહેલી તારીખ આવી કે પગાર લેવા તૈયાર ઊભો જ છે !”

“કામ નહીં કરતા હોઈએ તો મેલું રોજ કોણ ઉપાડી જાતું હશે, બા ! તમે માવતર છો. અમને ગરીબ માણસને આમ કાં કરો ?”

“હા, તમને ગરીબ માણસને બરાબર ઓળખું છું. ત્રણત્રણ ચારચાર દિવસ સુધી ડબો ભરાઈ જાય તોયે કંઈ પરવા જ કરવી નહીં, ને જ્યાં પહેલી તારીખ આવે ત્યાં ગરીબ ગાય જેવા ! તારા જેવાને તો પગાર જ ન આપવો જોઈએ – ઊલટો દંડ કરવો જોઈએ !”

“તો એમ કરો, માબાપ ! અમારો કાંઈ થોડો ઉપાય છે ?”

“એલા ક્યારનો શું કચકચ કરે છે ? રોજ ઊઠીને હમણાં જીવ કાં ખાય છે ?” ગૃહસ્થ ઘરમાંથી બહાર આવ્યા.

“સા’બ, અમારો ગરીબ માણસનો પગાર... આજ ચાર તારીખ...”

“હવે આવ્યો મોટો પગારવાળો ! એલા, નિયમસર તો આવતો નથી, ને પાછો પગારની ઉઘરાણી કરવા નીકળે છે ? મોટો સાજાની !”

“સા’બ, અમે મૂઆ ઓછી અક્કલવાળા; કો’ક દી વહેલુંમોડું થઈ જાય. કો’ક વાર બે દી પાડ્યા હોય તોય ઈ બે દીનુંય ભેગું અમારે જ ઉપાડવાનું ને ? કોઈ બીજું થોડું કરી જાય છે ?”

“લે હવે સાફાઈ કર મા, દાનત-ચોર ! હું ઓળખું છું તને. આ વખતે તો ચાર આના જ કાપી લઉં છું, પણ હવે જો એક દી યે પાડ્યો છે તો બિલકુલ પગાર જ નહીં મળે, સમજ્યો ?”

સાહેબે ચાર આના ફળિયામાં ફેંક્યા.

*

“એ શેઠ, હવે તો કંઈક દયા કરો ! આ ડબાનું તળિયું જ સડીને ખવાઈ ગયું છે. મારે રોજ ઉપાડીને ઠલવવું કેમ ?”

“એલી, તને એક વાર કીધું નથી કે હવે બીજો ડબો લાવી દેશું ? તારે તો જાણે લાગી કે દાગી ! જરા ધારણ તો રાખતી જા !”

“અરે, મારા શેઠ, ધારણ કેટલીક રાખું ? હમણાં હમણાં કરતાં આ ત્રણ મહિના થવા આવ્યા. અમને મેલું ઉપાડવામાં કેટલી આપદા પડે છે એનો કંઈક તો વિચાર કરો, બાપા !”

“ભાળી હવે આપદાવાળી – તું મોટી રાયજાદી ! તને અહીં ફૂલવાડી વાળવા

બોલાવતાં હઈશું, કેમ ? એલી, નવાજૂના તો ઠીક - પણ મૂળ ડબા જ કેટલાકને ઘરે છે ઈ તો જઈને જોઈ આવ !”

“અરે, શેઠ, આને નહીં આંકડિયો કે નહીં સાજું તળિયું; કાંઠાને ધાર નીકળી છે ને પડખે કાણાં પડ્યાં છે તે ચૂલે છે. હાથપગ તો ઠીક, પણ મારે લૂગડાં ય કેમ સાચવવાં ? મહાજન છો, તે ગરીબ માણસ ઉપર કંઈક તો રહેમ રાખો !”

“લ્યો, આ નાગરાણી સાટુ એક નવી ડોલ ઘડાવવા નાખો, આંકડિયાવાળી ! મારાં સાળાં ભંગિયાંમાંય સુધારાનો પવન ક્યાંથી પેસી ગયો છે !”

“નવી ડોલનું કોણ કહે છે, મારા દાદા ! પણ ઠામ કાંક સાજું તો જોવે ને ?”

“હવે રોજ ઊઠીને જીવ ખા મા ! એલા જીવણ, ભંગાર બજાર બાજુ જવાનું થાય ત્યારે જરાક ધ્યાન રાખજે. પાંચ-પંદર દી'માં ક્યાંય જૂનો ડબો નજરે ચડે તો લેતો આવજે - નહીંતર વળી આ રાયજાદીનાં પાછાં લૂગડાં બગડી જાશે !”

*

“એલા, તમારામાં નાત-પટેલ કોણ છે ?” નગરશેઠે રોષમાં પૂછ્યું.

“હું છું, માબાપ ! હું ખીમો.”

“એલા ખીમલા ! તમે બધાએ આ શું વિચાર કર્યો છે ?” હડતાલ પર ઊતરેલાને શેઠ દબડાવવા માંડ્યા.

“માબાપ, વિચાર તો શું હોય ? પણ અમારો આ સત્તર રૂપિયાનો પગાર - એમાં પૂરું કેમ કરવું ? મલક આખામાં બધાના પગાર વધે, મોંઘવારી મળે, ને અમારી કાંઈ ગણતરી જ નહીં ! મોંઘવારી તો અમને ય નડે છે. અમારી વાત તો એટલી જ છે કે ગરીબ માણસ ઉપર કાંઈક રહેમ કરો. લૂગડાંની જોડ કે રજાનું તો ઠીક, પણ બાર મહિનામાં બે વાર અમને સૂંડલા-સાવરણાય ન મળે ? બસ, આ અમારું દખ ને આ અમારી ફરિયાદ. બીજો અમારે તે શો વિચાર કરવાનો હોય, માવતર ?”

“બસ ત્યારે... એમ સીધી વાત કરોને ? એમાં આ હડતાલ શું ને તોફાન શું ? જાવ ઝટપટ કામે ચડી જાવ. કીધું કે ઈ તો એની મેળે સમજી જાશે, ત્યાં તો આજ બીજો દી થયો. પોચું મૂક્યું, તો માથે ચડી ગયા ! જાવ, ઝટ કામે ચડી જાવ. બોલો, જાવ છો કે નહીં ?”

ભંગી પટેલિયા એકબીજા સામું જોવા માંડ્યા. એક જુવાનિયાએ હિંમત કરી : “પણ બધાએ એકડો કર્યો કે આટલી માગણી કબૂલ થાય પછી જ કામે ચડવું. મોઢેથી તો આજ ત્રણ વરસથી કે'તા આવ્યા છીએ, પણ અમારી વાત સામું જુએ છે જ કોણ ?”

“આ ગામના ભંગિયાને ય ફાટ્ય આવવા માંડી ખરી ! એને એમ ને એમ નહીં ખબર પડે, ઈ જાત જ એલી - બોલાવવા કે મનાવવા જાશું તો સમજશે નહીં

ને ઊલટા ચડશે. ઠીક છે. એલા જાવ હવે તમારે જવું હોય ત્યાં. અને ખીમલા, જે વિચારવું હોય ઈ આજ રાતે વિચારી લેજો. કાલ સવારે જો કામે ચડ્યા નથી ને, તો ગામમાં સાદ પડાવી દઉં છું કે ભંગિયાને કોઈ એક પૈસાનું મીઠુંય ન તોળે. વિચાર કરવો હોય ઈ કરી લેજો !” નગરશેઠે તાડૂકીને હુકમ છોડ્યો.

વજુભાઈ શાહ

એ જગ્યા હજુ ખાલી છે !

અગાઉ અમેરિકામાં હબસીઓને ગુલામ તરીકે રાખતા અને તેમની પાસેથી ઢોરની જેમ કામ લેતા. તેમના પર બહુ જુલમો થતા. એ ગુલામો તેમના માલિકની મિલકત ગણાતા. માલિકને ત્યાંથી ગુલામ નાસી જાય તો કાયદા મુજબ તેને આકરી સજા થતી. છતાં માણસના હૃદયમાં મુક્તિની ઝંખના એવી રહેલી છે કે ઘણી વાર ગુલામો નાસી જતા અને પકડાય પછી ભારે સજા ભોગવતા.

એવો એક નાસી ગયેલો ગુલામ પોલીસને હાથે પકડાયો. કોર્ટમાં એને ખડો કર્યો, ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટે પૂછ્યું : “તારે કેમ નાસી જવું પડ્યું ? શું તારો શેઠ તને મારે છે ?”

ગુલામ કહે, “ના જી.”

“ત્યારે શું એ પૂરતું ખાવાનું આપતો નથી ?”

“ના જી, મને પેટ ભરીને ખાવાનું મળે છે.”

“ત્યારે કપડાં પૂરતાં મળતાં નથી ?”

“એ પણ પૂરતાં મળે છે.”

“ત્યારે શું બહુ સખત મહેનત કરાવે છે ?”

“ના જી, એમ તો ન કહેવાય.”

મેજિસ્ટ્રેટે પૂછ્યું, “તો પછી શેઠ સામે બીજી કાંઈ ફરિયાદ છે તારે ?”

ગુલામ કહે, “ના જી, અમારો આ શેઠ અને તેના ઘરનાં લોકો માયાળુ છે.”

આ સાંભળી મેજિસ્ટ્રેટે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “તારો શેઠ તને મારતો નથી, બહુ સખત મજૂરી કરાવતો નથી, પૂરતાં ખોરાક-કપડાં આપે છે, અને માયાળુ પણ છે – તો પછી આટલા સુખમાંથી નાસી જવા માટે તારે કારણ શું છે ?”

ઘડીભર મૂંગો રહીને ગુલામ બોલ્યો, “નામદાર, એ જગ્યા હજુ ખાલી છે. આપ એ લઈ શકો છો !”

મુકુલ કલાર્થી

પ્રતિજ્ઞા સાથે આવો વ્યવહાર ?

દારૂબંધી અંગેનું કામ સ્વરાજ મળ્યા પછી એક કલાકમાં કરવાનું હતું તે છતાંય હજી બાકી છે, એ આપણા રાષ્ટ્રની કમનસીબી છે. આ સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે આગ્રહ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે રાજ્યો તરફથી એક જ એવા કારણસર અશક્તિ જાહેર કરવામાં આવે છે કે, આબકારી જકાત બંધ થતાં રાજ્યની આવકને મોટો ફટકો પડે તેનું શું ?

આ દલીલ નિરાધાર છે, સાથે સાથે અનૈતિક પણ છે. એક તો એ કે, આબકારી જકાતની આવક એ રાજ્યની કુલ આવકના પાંચ ટકા કરતાં વધારે નથી. પરંતુ કદાચ તેમ હોય તોયે તેવી વાત કલ્યાણ રાજ્યના આદર્શ રાખનારને શોભે તેવી નથી. કેમ કે રાજ્યને આબકારી જકાતમાંથી એક રૂપિયાની આવક મળે છે એની સામે દારૂ પીનારાના ઘરમાંથી ત્રણ-ચાર રૂપિયા દારૂમાં હોમાઈ જાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે ગરીબ પ્રજાના ઘરમાંથી દસ કરોડ રૂપિયા બરબાદ થાય ત્યારે રાજ્યને બે-ત્રણ કરોડ રૂપિયા મળે, અને પછી રાજ્ય એમાંથી લોકકલ્યાણનાં કામ કરે !

એક બાજુથી પ્રજાને દારૂ પીવાની સગવડ કરી આપવી, બરબાદીનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપવો, હજારો કુટુંબોને છિન્નભિન્ન ને રખડતાં કરી મૂકવાં, સ્ત્રીઓ અને બાળકોને નિરાધાર બનાવવાં; આમ લાખો માણસોના આરોગ્યની, પૈસાની અને નીતિની બરબાદી કરવી - અને પછી એ બરબાદીને કારણે જે થોડી આવક થાય તેમાંથી ક્યાંક ઈસ્પિતાલો, ક્યાંક સ્ત્રીઓ માટે આશ્રયસ્થાનો, બાલ-ગુનેગારો માટે સુધારણાગૃહો કરવાં, એ તે કઈ જાતનું કલ્યાણકાર્ય ?

જેઓ દારૂબંધી દાખલ કરે તેમને આબકારી જકાતની અરધી ખોટ આપવાનું ભારત સરકારે વિચાર્યું. પરંતુ આ ઉદાર સૂચનનો ઉત્તર પ્રદેશ અને ચૈસૂરનાં બે રાજ્યો તરફથી જે જવાબ મળ્યો છે તે ઘણો બેહૂદો, બેજવાબદારીભર્યો અને બેશરમ છે, એમ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે. પોતાને ત્યાં દારૂબંધી દાખલ કરવા માટે તેમણે એવી શરત મૂકી છે કે અરધી નહિ પણ આખેઆખી ખોટની જવાબદારી ભારત સરકારે ઉપાડવી; પછી દારૂબંધીનો અમલ કરવા જતાં તંત્રનું જે ખર્ચ આવે તે ઉપાડવું; ઉપરાંત જેઓ દારૂના ધંધામાંથી બેકાર થાય તેમને કામધંધા આપવાની જવાબદારી પણ ભારત સરકારે સ્વીકારવી.

આ મુખ્ય પ્રધાનો પોતે ક્યાં બેસીને શું બોલી રહ્યા છે તેનું તેમને ભાન હશે કે ? દારૂબંધી એ કોઈ રાજ્યો કે પ્રધાનોની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવવાનું ચલાવવાનો કાર્યક્રમ નથી. એ તો રાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞા છે અને બંધારણમાં એને માટે આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. જેમને પોતાની અશક્તિ લાગતી હોય તેમણે રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી છોડી દેવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞા સાથે આવો ઉડાઉ, બેજવાબદાર વ્યવહાર કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી.

વજુભાઈ શાહ

એક મનોહારી આત્મકથા

અમેરિકામાં છેક 1865 સુધી ગુલામીનું કલંક હતું. કાળા હબસી લોકો - થોડાઘણા નહિ, 31 લાખ હબસીઓ - ગુલામ હતા. તેને ઢોરની જેમ રાખતા, ઢોરની જેમ ટીપતા, ઢોરની જેમ વેચતા - માને એક જણને ત્યાં વેચે, એના છોકરાંને બીજાને ત્યાં વેચે, પતિને ત્રીજાને ત્યાં. આ હબસી ગુલામોના 90 ટકા અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગમાં હતા. તેમનાં લોહી-પરસેવાથી મબલક કપાસ, ડાંગર, શેરડી પાકતાં.

આ કલંક સામે લડનારાં પણ હતાં. બે નામ તો એ કલંકકથા જાણનારાંને ડોઠે ચડી ગયાં છે : વિલિયમ લોઈડ ગેરીસન અને 'ટોમ કાકાની ઝૂંપડી'ની લેખિકા હેરિયટ બીચર સ્ટો. એ ચોપડીએ દેશપરદેશનાં હૈયાંને હચમચાવ્યાં. સારાં સારાં પુસ્તકોથી પણ મોટા ફેરફાર થાય છે, તેનો નમૂનો આ 'અંકલ ટોમ્સ કેબિન' છે. એ જમાનામાં તેની લાખો નકલો છપાઈ અને ઘણી બધી ભાષામાં તેના અનુવાદો થયા; તેના પરથી ગુલામી નાબૂદ કરવા માગનાર પાર વગરનાં નાટકો પણ ભજવાયાં.

લેખિકાને મળવા પ્રમુખ લિંકને નિમંત્રણ આપેલ. તેને જોઈને કહે, "આટલી નાની સન્નારીએ આવડી મોટી લડાઈ સળગાવી !" ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચેનું તે અસાધારણ યુદ્ધ હતું. ગુલામી રાખવાવાળા અને ગુલામી નહિ રાખવાવાળા બંને ગોરા ભાઈઓ હતા, એક જ 'બાઈબલ' વાંચનારા ને એક જ રાજ્યમાં વસવાવાળા. એ લડાઈમાં પાંચ લાખ મૂઆ. બે ગોરાઓ એક ત્રીજા કાળા માટે આ કારમું યુદ્ધ લડ્યા.

પણ લિંકને ગુલામી-નાબૂદી માટેનું આ યુદ્ધ કર્યું તે પહેલાંય 75-100 વર્ષથી ગુલામી સામે લડનારા શૂરાઓ થયા હતા, તેય મોટા ભાગે ગોરા જ હતા. આવાં પુણ્યશ્લોક સ્ત્રી-પુરુષોમાંના એક લેવી કોફિને આ કામ 30-40 વર્ષ કર્યું. દક્ષિણમાંથી ગુલામોને નસાડી લાવે, કોઈ જાતે નાસી આવ્યા હોય એ બધાને આશરો આપે, કપડાલત્તાં-ખોરાક આપે ને અમેરિકાની બહાર સેંકડો માઈલ દૂર જે બ્રિટનનું સંસ્થાન હતું, જ્યાં ગુલામી નહોતી, ત્યાં કેનેડા મોકલી આપે. આની લાંબી સાંકળને ઇતિહાસમાં 'ભૌંચભીતર ચાલતી રેલગાડી' કહી છે. પણ વસ્તુતઃ એ છેક કેનેડા સુધીનાં થાણાં હતાં. ત્યાં બધાંને સંતાડી, સાચવી યોગ્ય સ્થળોએ પહોંચાડવામાં આવતાં.

આમાં કેવાં જોખમો, સાહસો હતાં, ઠંડા લોહીની કેવી તાકાત પ્રગટતી હતી, તેનું આત્મકથન લેવી કોફિને કર્યું છે, તેનું પુનઃ પુનઃ ધર્મગંથની જેમ પારાયણ કરવા જેવું છે.

લેવી કોફિને 20થી 70 વર્ષની ઉંમર સુધી, અરધી સદી સુધી, વિકટ કામ કર્યું. તેના ઘરમાં ભૌંચરાં હોય, પાછળ વાડામાં ઓરડીઓ હોય, ઉપરના માળે કાતરિયાં હોય, તેમાં ગુલામોને સંતાડી રાખે. કોઈક વાર દિવસો ને અઠવાડિયાં

સુધી તેમને સાચવવાં પડે. લેવી કોફિન બધા સંજોગો માટે તૈયાર. એમની આત્મકથાનું કોઈ ગુજરાતી કરે તો યશદાથી કામ થાય.

મનુભાઈ પંચોળી

અદાલતની બદનક્ષી !

પોતાની સ્ત્રીને મારવાના આરોપસર એક માણસને અદાલતમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. એની ‘દર્દ-કલાણી’ સાંભળીને ન્યાયાધીશે એને ‘પ્રોબેશન’ પર છોડ્યો.

વળતે દિવસે જ સ્ત્રીનાં હાડકાં ફરી ખોખરાં કરનાર એ આદમી તે જ ન્યાયાધીશ સમક્ષ પાછો ખડો થયો. “સાહેબ, વાત જાણે એમ બની કે,” ધૂંવાં પૂંવા થયેલા ન્યાયાધીશ પાસે ખુલાસો કરતાં એણે જણાવ્યું, “કાલનો દિવસ મારો બહુ ખરાબ ગયો – અહીં કોરટમાં, આટલા બધા માણસો વચ્ચે, સાહેબ, મારું માથું ફાટફાટ થતું હતું. એટલે મને થયું કે જરાક નશો કરું તો કાંઈક કળ વળશે. પછી થોડોક વધુ..... અને વળી થોડો વધારે. અંતે જ્યારે હું ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે બાયડીએ મને “પીટ્યા દારૂડિયા” કહીને વધાવ્યો. તોયે, નામદાર, મેં કાંઈ કર્યું નહીં. મારી દશાનો મેં વિચાર કર્યો ને મને લાગ્યું કે એનો ગુસ્સો સાવ ગેરવાજબી નહીં હોય. ત્યાં તો એ પાછી તાડૂકી, “મૂઓ નઘરોળ, હરામનાં હાડકાંનો !” તોય, સાહેબ, મેં કાંઈ કર્યું નહીં. મારી છૂટી ગયેલી નોકરીનો ને ચડી ગયેલા ઘરભાડાનો વિચાર મને આવ્યો અને હું મૂંગો મૂંગો સાંભળી રહ્યો.

“પણ પછી, નામદાર, એ કાળમુખી એવું બોલી કે, રોયા માજિસ્ટ્રેટમાં ટીપુંચ અક્કલ બળી હોત તો આ નખખોદિયાને જેલ ભેળો જ કર્યો હોત !

“અને, સાહેબ, આવી રીતે એણે નામદાર કોર્ટને ગાળ દીધી એ તો મારાથી કોઈ રીતે સહન થયું નહીં !”

યાદ

જિંદગી પણ કેવી કમાલ છે !

પહેલાં

આંસુ આવતાં ત્યારે

બા યાદ આવતી;

ને આજે

બા યાદ આવે

ને આંસુ આવી જાય છે.

રમેશ જોશી

“અમે શીદને જીવતાં રહ્યાં ?”

અંજાર શહેરમાં હજારોનો ભોગ લેનારા ભૂકંપને આગલે દિવસે એક લગ્ન હતું. તે માટે બંધાયેલા ભભકાદાર માંડવાની નીચે આશરો લઈ રહેલાં 200-300 માનવીઓમાંની એક છે ત્રણ વર્ષની રીયા. દાદીમાના પડખામાં ભરાઈને એ બેઠી છે, આંખો ઝીણી કરીને એ દૂર દૂર તાકી રહી છે, અને થોડી થોડી વારે વિલાપ કરતી રહે છે : ‘મારી બા ક્યાં છે ? બા ક્યાં છે ? મને મારી બા ગોતી દોને !’

બે માળના નાના મકાનમાં એ કુટુંબના ફ્લેટમાં તે દિવસે રીયા દાદીમાની પાસે રમતી હતી, ને ધરતી ધણધણી ઊઠેલી. કોણ જાણે કેમ દાદીને સૂઝ્યું અને બાળકીને ઝટ ઉપાડીને એક ખાટલા હેઠળ લપાઈ ગયાં, ભયથી કંપી ઊઠ્યાં. ત્યાંથી એમની નજર પડી રીયાની બા ઉપર – દોડતી એ ઓરડામાં આવતી હતી ત્યાં એની ઉપર ધોધમાર ભંગાર તૂટી પડ્યો. રીયાના બાપા બાજુના મકાનમાં પોતાની દુકાનમાં કામ કરતા હતા – અંજાર જેને માટે મશહૂર છે તે કાપડ-છપાઈનું, થોડા દિવસ પછી ભંગાર નીચેથી એમનો નિષ્પ્રાણ દેહ ખેંચી કાઢવામાં આવેલો...

70 ઉપર પહોંચી ગયેલાં પાર્વતીમાની આંખે ઝાંખપ આવી ગઈ છે. રાત પડે ને માંડવામાં ટૂંટિયાં વાળીને પડેલાંનાં હાડ ઠંડી થિજાવી નાખે, ત્યારે રીયાનું રુદન થંભે છે ને એ ઊંઘમાં ઢળી પડે છે. દાદી વિમાસે છે કે પોતે હવે કેટલું જીવવાનાં ? આ છોકરીને એ શું ખવડાવશે ? આવતીકાલનો વિચાર કરતાં એક જ સમસ્યા એમને ઘેરી વળે છે : ‘અરેરે, અમે વળી શી રીતે બચી ગયાં, શીદને જીવતાં રહ્યાં ?’

*

ભચાઉ ગામમાં જેનાબહેનના હૈયામાં પણ એ જ વિચારના પડઘા પડતા હોય છે. જેમનાં માબાપને ભૂકંપ ભરખી ગયો છે એવા પોતાનાં બે ભત્રીજા ને બે ભત્રીજાની સંભાળ અત્યારે તો એ રાખે છે. લશ્કરના સૈનિકોએ બાંધી આપેલા પ્રમાણમાં સાફસૂથરા તંબૂમાં એમને રહેઠાણ મળી ગયું છે તે માટે કિસ્મતનો પાડ માને છે. જ્યારે બીજાં કેટલાંય તો પોતાના અંધાધૂંધ ગામની ગેમેક્સીન ને ગંદવાડથી ગંધાતી, પાણીની ખાલી કોથળીઓથી છવાયેલી શેરીઓમાં બાવરાં બનીને આથડે છે અને જે કાંઈ રાહત-સામગ્રી મળે તેની ઝૂંટાઝૂંટ કરે છે. પણ આ તંબૂમાંથી નીકળીને કોઈક કાયમી નિવાસમાં જેનાબહેન જ્યારે જશે ત્યારે, અગાઉ એક છાપરા હેઠળ ટાયર-મરામત કરીને રોટલો રળનાર એમનાં ત્રણ બાળકોનો બાપ કાસમ આ બધાંનો ગુજારો કેમ કરીને કરી શકશે ? “કાલનો તો હું વિચાર જ નથી કરતી,” જેનાબહેન કહે છે, “અત્યારે તો પરવરદિગારનો પાડ માનું છું કે અમારે માથે કાંઈક છાપરું તો છે અને છોકરાં ખેતરમાં રમે છે.”

હા, કહે છે કે કાસમનો ભાઈ હાસમ, તેની બીબી નસીમ અને આ ચાર

બાળકોનું સુખી કુટુંબ હતું. વાસણની ફેરી કરીને હાસમ ઘર ચલાવતો. એનો ધંધો પણ સારો ચાલતો. પોતાની બચતમાંથી 40,000 રૂ. ચૂકવીને એણે બે ઓરડીનું પાકું ઘર હજી બે મહિના પર જ લીધું હતું. આઠ વરસના અસીફ ને છ વરસના નજરને એ નિશાળે પણ મોકલતો હતો. ધરતીમાતાએ પડખું બદલ્યું તે સવારે છોકરા બેય નિશાળે ગયેલા ગણિતના વર્ગમાં. વર્ગના ઓરડાઓ તૂટી પડતા જોઈને એ ત્યાંથી ભાગી છૂટેલા ને ખુલ્લી પણ થરથરતી જમીન પર લેટી પડેલા. ચાર વરસની નજમા અને બે વરસની શબનમ ઘેર મા પાસે હતી. રોજની જેમ ગામની ફેરી હાસમે હજી માંડ શરૂ કરી હતી, એક શેરીયે તેણે હજી વટાવી નહોતી. ત્યાં ફેરી કાયમ માટે પૂરી થઈ ગઈ.

અસીફ ને તેનો ભાઈ નિશાળેથી આવ્યા ત્યારે પાડોશીએ મળીને એમની માતાને ભંગાર હેઠળથી હમણાં જ કાઢેલી હતી. અસીફ તેની વાત કરે છે ને એની આંખમાં આંસુ ઊભરાય છે. “એના માથામાંથી ખૂબ લોહી નીકળતું હતું. મેં પૂછ્યું કે, તને બહુ દુઃખે છે, અમ્મા ? એ માંડ માંડ બોલી કે, લૂગડાનો કટકો લાવીને ઘા ઉપર ઢાંકી દે. બસ, પછી એ બોલતી બંધ થઈ ગઈ. કોઈએ મને કહ્યું કે એ મરી ગઈ.”

તે પછી છોકરો પોતાના બાપને ગોતવા લાગ્યો. વાસણની લારી પર પડેલું એનું શરીર મળી આવ્યું, એના માથા ને ગળા ઉપર શિલાઓના ટુકડા પડેલા હતા. રાત પડે છે ને નાના નાના આંચકાઓ તંબૂને ધ્રુજાવે છે ત્યારે એ ચાર અનાથ બાળકો જેનાબહેનને જકડીને વળગી પડે છે. રોજ રાતે નજમા રડવા કરે છે : “મારી અમ્માને પાછી લઈ આવો ! મને મારી અમ્મા આપો !”

*

આઠ વરસના અનિલની કહાણી એથીયે કરુણ છે. અમદાવાદથી રજાઓમાં એ પોતાને ગામ રત્નાલ દસ મહિના પહેલાં આવેલો, ત્યારે છેલ્લો માબાપને મળેલો. એના બાપા વાઘજી મનસુખલાલ ભુજ પાસેના એ ગામમાં દરજીનો ધંધો કરતા. છોકરાનું ભણતર સુધરે તે માટે તેમણે અનિલને અમદાવાદ પોતાના ભાઈને ઘેર રાખેલો. શહેરની નિશાળની માસિક ફીના 200 રૂ. એ મોકલતો હતો. પણ અવારનવાર દીકરાને મળવા અમદાવાદ જવા જેટલું ગાડીભાડું ખરચવાની એમની ત્રેવડ નહોતી. એટલે અનિલ પણ ત્રણ વરસમાં ફક્ત બે વાર સૌને મળવા ઘેર આવી શકેલો. ધરતીકંપ પછી બે દિવસે રત્નાલના એક પાડોશીનો સંદેશો અમદાવાદ આવેલો કે અનિલનાં માબાપ તથા દસ વરસનો ભાઈ જોગેશ ખતમ થઈ ગયાં છે. ત્રણેક વરસનો એકલો જિગર ઈજાઓ પામવા છતાં બચી ગયો છે. અનિલના કાકા રાજુભાઈ કહે છે કે, “સંદેશો મળ્યો ત્યારથી એ છોકરો સૂનમૂન બનીને આકાશમાં તાકી રહે છે ને રડતાં થાકતો નથી.”

ત્યારે દૂર દૂરના રત્નાલમાં નાનો જિગર વાગ્યા ગુમાવી બેઠો છે. ધરતીકંપ થયો ત્યારે એની માતા મંજુલાબહેન લારીવાળા પાસે શાક લેવા ઘરની બહાર નીકળતાં હતાં – અને આંખના પલકારામાં મકાન જમીનદોસ્ત થયું. તેને બચાવવા દોટ મૂકનાર પતિ પણ દટાઈ ગયા. સડકની સામી બાજુ વાઘજીના બીજા એક ભાઈ ખેતરમાં કળશિયે જવા નીકળેલા હતા. ઘણાઘણાટી સાંભળીને એમને લાગ્યું કે હમણાં નવી નખાયેલી બ્રોડગેજ લાઈનનું ઉદ્ઘાટન કરનારી પ્રથમ રેલગાડી આવી રહી હશે. પાછું વળીને જોયું તો ધૂળના ગોટેગોટા ચડ્યા હતા, ને એમણે હડી કાઢી. સિમેન્ટના બે મોટા સ્લેબ વચ્ચે જિગરને ફસાયેલો તેમણે જોયો. એના પેટ પર મોટો ઘા પડ્યો હતો ને એ શ્વાસ લેવા ફાંફાં મારતો હતો. ભંગાર હેઠળથી એને જ્યારે કાઢી શકાયો ત્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે બાકીનું કુટુંબ ખતમ થઈ ગયું છે. કાકા કહે છે, “બસ, ત્યારથી જિગર બોલતો સમૂળગો બંધ થઈ ગયો છે. એ રડી પણ શકતો નથી.”

સૌતિક બિશ્વાસ

[‘આઉટલુક’ અઠવાડિક : 2001]

વીરતા

કારગીલ, સીઆરેન, કાશ્મીર અને ભારતની ઉત્તર-પૂર્વ સરહદ પર વીરતા બતાવનારા ભારતના જવાનોનું વિવિધ પ્રકારના ચંદ્રકો વડે રાષ્ટ્રપતિના હાથે સન્માન કરવામાં આવ્યું. તેમાંના 29 તો મરણોત્તર ચંદ્રકો હતા, જે એ શૂરવીર શહીદોની વતી એમનાં સ્વજનોએ સ્વીકારેલા હતા. વિજયંત થાપર નામના એવા એક શહીદ વતી વીરચક્ર સ્વીકારવા એનાં 80 વરસનાં દાદીમા સુમિત્રાદેવી લાકડીને ટેકે ધીમે ધીમે, મગરૂરીભેર, ચમકતી આંખોમાંથી એક પણ આંસુ વહાવ્યા વગર સભામંચનાં પગથિયાં ચડી રહ્યાં હતાં, તેમને જોઈને ભાવવિભોર બનેલા રાષ્ટ્રપતિ જાતે નીચે ઊતરી આવ્યા હતા.

લશ્કરના સૈનિકોની સાથે એક મરણોત્તર શૌર્યચક્ર કાનપુરના રમેશચંદ્ર યાદવ નામના નાગરિકને પણ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. હાઈવે પર જતી એક બસને અટકાવીને ડાકુઓ લૂંટ ચલાવી રહ્યા હતા ત્યારે વચમાં પડીને, જેમને એમણે અગાઉ કદી જોયેલા પણ નહોતા એવા મુસાફરોના બચાવમાં એ ખપી ગયેલા.

કૃપાથી તારી -

કૃપાથી તારી, મા ! દિવસ ઊગતો કાવ્ય થઈને;
તમારી ઇચ્છા એ ઉરની ધ્રુવપંક્તિ બની રહો !

સુરેશ દલાલ

અનોખી ન્યોછાવરી

કચ્છને છેક ઈશાન ખૂણે ઊંચી ગિરિમાળા ‘નીલવા’ની દક્ષિણે અને મોટા રણની કંઠી પર ‘વ્રજવાણી’ નામે એક પ્રાચીન ગામના અવશેષો પડ્યા છે. ત્યાં ‘ઢોલીથરના ઢેરા’ ઉપર પડેલા એકસો વીસ ને એક પાળિયા પાછળ એક આવી આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે :

મહુર્તરાજ અખાત્રીજને દિવસે, નમતી સાંજે ‘ધાધિનક્ર ધાતિનક્ર...’ ઢોલ વાગવો શરૂ થયો. હર વારતહેવારે બનતું તેમ, એ નાદ સાંભળીને ગામની આહીરાણીઓ પોતપોતાનાં કામ છાંડીને ઢોલે રમવા નીસરી પડી. ઢોલી એવી ગતથી દાંડી પીટતો કે સેંકડો વર્ષો પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણના વેણુનાદથી વેલી થયેલી ગોપીઓની પેઠે આ આહીરાણીઓ પણ બાવરી બનીને રાસ રમવા ધસતી.

ઢેયાં હચમચી ઊઠે એવો રાસ જામ્યો... એની રંગતમાં રાત વીતી, સવાર થવા આવી. પણ એ છબીલો ઢોલી હજી વણથાક્યો ઢોલને દાંડી દીધે જ રાખતો હતો. અને દુધાળા દેહવાળી સૂરીલી એકસો ને વીસ આહીરાણીઓ ધરતીને ધમધમાવતી હજી રાસમાં મસ્ત હતી. રમઝટ જામી હતી. કોઈ કોઈને હટી દે એમ ન હતું.

આહીર મરદો પણ ફરતા ટોળે વળી મુગ્ધ બનીને રાસ જોતા હતા. એવામાં વેડાંગ-પલાણ્યો એક વહીવંચો ત્યાંથી નીકળ્યો. આ તાસીરો જોઈને એનો અદેખો જીવ સળગી ઊઠ્યો. “એલફેલ, ખેલ ભેલ, ખલકમં ગૈલ ગૈલ” એવું કૈંક બબડતો તે આહીરોની વચ્ચે આવી ઊભો. ફટફટ થતા જોબનવાળી આહીરાણીઓમાં મહાલતા ઢાઢી ઢોલીની સામે તેનું મોં મચકોડાયું, અને ત્યાં ઊભેલા એક જુવાનજોધ આહીર તરફ આંખ મિચકારીને એણે ચાલતી પકડી.

એ આહીરને કમત સૂઝી તે અતાલો થઈને ઢોલી પર કૂદી પડ્યો અને તેના માથામાં કડિયાળી ડાંગ ફટકારી. ઉછાળા મારતું લોહી ધગધગ કરતું નીકળ્યું અને ઢોલી ધરતીને ખોળે ઢળી પડ્યો. રાસમાં એકતાલ થયેલી આહીરાણીઓએ આ જોયું, અને એકસો ને વીસેય પોતાના હાથનાં ધીંગાં બલોયાં પોતપોતાનાં કપાળ પર ફટકારી ઢગલો થઈને પડી. લોહીમાં લોહી એકાકાર થઈ ગયું. ગામમાં અધાધૂમ કેર વર્તાઈ ગયો.

સ્વધર્મ કે સ્વદેશ માટેની શહાદતો, રાજપૂતોનાં કેસરિયાં અને જૌહર, નીલકંઠ પર કમળપૂજા, કાશી-કરવત, ભૈરવ-જાપ, હેમાળો ગળવો, સતીનો અગ્નિપ્રવેશ – એવા એવા દેહસમર્પણના અનેકવિધ પ્રકારોમાં, એક ઢોલી અને તેની વાદકળા પાછળ 120 આહીરાણીઓના દેહની થયેલી આવી ન્યોછાવરી ઇતિહાસમાં અજોડ છે.

રામસિંહ રાઠોડ

ગામની કાણે

મોરબીથી ઉત્તરે જીપ હંકારી. આ તરફ જેમ આગળ જાવ તેમ વૃક્ષો ઓછાં ને આછાં થતાં જાય. રસ્તામાં કંગાળ, ભાંગેલાં ગામડાં આવે. ગામડે ગામડે લોક બહાર વસેલું. બૂંગણ, પછેડી, ચાદર, સાડલા, ફાળિયાનાં ચાવટીતંબૂ આડશ બનાવીને માઘના પવનમાં સોરવાતા સોસવાતા, એકબીજાની ઓથે જીવતાં માણસો ઠંડીથી થરથર ધૂજતાં હતાં... જીપ હંકારી ટીકર તરફ - આ વિસ્તારનું સૌથી ધ્વસ્ત છેવાડાનું ગામ. અહીંથી આગળ રણકાંઠો શરૂ થાય.

દૂરથી જ ટીકરની તારાજી સામે આવી. ગામ આખું બહાર. ખેતરમાં, મેદાનમાં, નદીના પટમાં. શેરીઓ તો - શેરીઓ શાની કહેવાય ? - કાટમાળના ઢગલા. ભેંકાર ભીંતડાં. બજાર આખી બંધ. બેચાર સાજાંસમાં ઘર ઊભાં છે, બાકી તો બહારથી સાજાં દેખાય તેમાંય રહેવાય તેવું નથી. પડવાનું જોખમ ન હોય તેવાં તૂટેલાં ઘરમાંથી લોકો ઘરવખરી ફંફોસતા, ભેગી કરતા હતા. આવા વિપદકાળેય આ પ્રજાની નર્મવૃત્તિ ગઈ નથી. ઘરવખરી ફંફોસતાં ચશમાં, કૂકર, ખુરશી, ચા-ખાંડના ડબરા અંબાવતા હતા, ત્યાં હાથ લાગી ગંગાજળની શીશી. એક જુવાને બીજાને કહ્યું, “આલા, લે ગંગાજળ, પી લે બે ઘૂંટડા - પછી પીવું નંઈ !”

સૂની બજાર, સૂનો રામજી મંદિરનો ચોરો, તિરાડ-તડિયાથી જર્જરિત મકાનોની દીવાલો, ઈંટ-પથ્થરોથી ભરી શેરી વટાવતાં ગામ સોંસરા નીકળ્યા પહોળા રેતાળ પટવાળી બ્રાહ્મણી નદીને કાંઠે. ગામ-છેવાડાની શેરી બહાર કાળાં કપડાંવાળી બેચાર આધેડ બાઈઓનો રોવાનો અવાજ સંભળાયો. થયું, ધરતીકંપમાં મરણ થયું હશે ને પરગામથી બાઈઓ કાણે આવી હશે. હળવું આકંઠ કરીને બાઈઓ સામેની ડેલીમાં ગઈ. બહાર ઊભેલા ભાઈને અમે પૂછ્યું, તો કહે, “ગામ તૂટ્યાની ખબર સાંભળીને પાવૈયાઓ ગામની કાણે આવ્યા છે. આ ડેલી ઈ ઈમનો મઠ સે.” મઠમાં જવાય કે નહીં તે પૂછીને અંદર ગયા. આઠ-દસ પાવૈયા રોતા હતા. એ રોણું અંદરની વેદનામાંથી ફૂટેલું હતું. તેમની સાથે થોડી વાતો કરી. મઠમાં માતાજીનું સ્થાપન છે. ફાળિયામાં પાળિયા છે, તે ગામને બચાવવા શૂરાપૂરા થઈ ખપી ગયેલા પાવૈયાના. એમના મોબીએ કહ્યું કે ગામનું તોરણ જ પાવૈયાના હાથે બંધાયેલું. અત્યારે તો આ પાવૈયાઓ અમદાવાદ, વીરમગામ, મહેસાણા તરફ રહે છે, પણ તેમને દીક્ષા અહીં અપાયેલી. જાત-મજૂરીએ આ મઠ ઊભો કરેલો, પછી તેનો જિહ્વાદ્વાર પણ કર્યો. તેમના ગુરુ અને માતાજી આ થાનકમાં. ગુરુની વાત કરી. તેમની એક આજ્ઞા છે કે બ્રાહ્મણીની પેલી પાર તમતમારે ફૂલફટાક થઈને ફરો, પણ નદીનો પટ વટાવીને ગામમાં દાખલ થાવ તે પહેલાં બધા વાઘા ઉતારીને શોકનાં કાળાં કપડાં પહેરવાનાં. ધરતીકંપમાં અહીં તો એકેય પાવૈયો મર્યો નથી, તોય દૂરદૂરથી ગામની કાણે આવ્યા છે. “ગામની તમને આટલી બધી લગન ?” આશ્ચર્યથી મેં પૂછ્યું. તો કહે, “અમારે

ક્યાં છોકરાં જણવાં છે ? ગામની પરજા એ જ અમારી પરજા. આ ગામને અમે કેવું રૂંડું દીઠેલું છે ! હવે આ દશા જોવાતી નથ..”

મઠનાં માતાજીને, ફળીના પાળિયાને પગે લાગી, પાવૈયાઓને મોઢે રામરામ કરી, પણ મનોમન તો પ્રણામ કરી, અમે ચાલ્યા. બે પાવૈયાય ગામની ખબર કાઢવા નીકળેલા. તૂટેલી ડેલીવાળા કોઈક ફળિયામાંથી એક ભાભાએ સાદ દીધો : “માશી, આયાં ચા પીતાં જાવ..” જવાબમાં “હમણાં આવીએ, હોં !” કહીને એ બે શોકાકુલ ચહેરે, શિથિલ ચાલે ગામની શેરીઓના અવશેષ ભણી વળ્યા. સામાન્ય રીતે રુક્ષ લાગતા, આપણા માટે ઉપહાસ અને વ્યંગનું પાત્ર બનતા પાવૈયાઓનો બીજો જ ચહેરો આ પહેલી વાર જોવા મળ્યો.

ત્યાંથી વળતાં આવ્યા જૂના ઘાટિલા. હાંડા જેવું ગામ કહેવાતું. ધરતીકંપે ડીબડીની જેમ ભાંગી નાખ્યું છે. હવે માણસને હાથે એ ફરી ઘડાય ત્યારે ખરું.

માળિયા-મિયાણાના સુખપુર જેવા ગામનો તો સાવ કડુસલો બોલી ગયો છે. ખુદ માળિયામાંય તારાજી જ તારાજી. કાર્યાં ખોરડાં તો લગભગ સાફ થઈ ગયાં. પાકાં ઘર જે ટક્યાં તેય બાંડાં, ઠૂંઠાં, ફૂંડાં. મુખ્ય રસ્તા બુલડોઝરથી સાફ થતા હતા, નાની ગલીઓમાં તો એવાં તોસ્તાન પેસી પણ ક્યાંથી શકે ? એનાં ઘરોમાં જ ગરીબ મિયાણાઓની ઘરવાળી, મા, દીકરી કે બાપબેટા દફન થઈ ગયેલાં છે. ઉઘાડા આભ નીચે પડેલાં આ માનવીઓ ચાર જ દિવસ પર જે એમનાં ઘરબાર હતાં તેની યાદને વાગોળતાં હતાં... અમારું રેકોર્ડિંગ ચાલુ હતું.

હવે રાજકોટ પાછા ફરવાનો સમય થઈ ગયો હતો. ઝટ પહોંચીને રાતોરાત કાર્યક્રમ બનાવીને રેડિયો પર મૂકવાનો હતો, ને સાત તો અહીં જ થઈ ગયા હતા. ખેર, આ વિસ્તારના લોકોની મુલાકાત-આધારિત કાર્યક્રમ રાતે રેડિયો પર રજૂ કરીને મોડા મોડા તોયે અમારે તો સાજાસમા ઘરમાં ગરમાગરમ રસોઈ ખાઈ, ટીવીની ચેનલો પર ભૂંકપનાં રોમાંચક દશ્યો નિહાળ્યા પછી ધાબળો ઓઢીને સૂઈ જવાનું છે... ત્યારે એ બધા લોકો માટે તો એવો દિવસ હજી કોણ જાણે કેટલોય દૂર હશે !

યજ્ઞેશ દવે

વળાયે નહીં પાડ

ખરેખાત મા-પુત્ર સંબંધ કેવો,
ખરે જાણવો પૃથિવી ને વૃક્ષ જેવો !
કૃતઘની છતાં વહાલ તો આજતાં જી,
વળાયે નહીં પાડ માયાળુ માજી !

નર્મદાશંકર દવે (નર્મદ)

અમદાવાદમાં બિલાડીના ટોપાની માફક ફૂટી નીકળેલાં, બાંધકામના નિયમોને સદંતર નેવે મૂકનારાં ગેરકાયદે મકાનો અંગે સરકારે શાં પગલાં લીધાં ? નરાતાર નિયમ-ભંગ કરીને બંધાયેલાં એ મકાનોને કાયદેસર ઠરાવતો એક વટહુકમ બહાર પાડ્યો ! અને વધારામાં મકાન બાંધનારાઓ ઉપર ‘ઇમ્પેક્ટ ફી’ નામે કર નાખ્યો.

એ વટહુકમમાં ઝીણામાં ઝીણી બાબત અંગે કશી શંકા રહી ન જાય તેની ખૂબ કાળજી લેવામાં આવી છે. ઇમારતની ઊંચાઈમાં વધારો, સામૂહિક વપરાશ માટે અલગ રાખવાની જગામાં બાંધકામ, ‘એફએસઆઈ’માં ઉમેરો કે પછી ખેતી માટેની જમીનનો બિનખેતી હેતુ માટે ઉપયોગ – એમ કલ્પી શકાય તેવી તમામ જાતની ગેરકાનૂની હરકતોને એ વટહુકમ મારફત ધોરણસરની ઠરાવી શકાશે. મનુષ્યના વસવાટ માટેનાં પ્રમાણપત્ર મેળવવા અયોગ્ય ઠરેલાં બધાં જ મકાનોને હવે કાયદેસર પ્રમાણિત કરવામાં આવશે.

‘જાહેર હિત’ નામના પોતાને ફાવતા આવતા શબ્દપ્રયોગનો સરકારે આશરો લીધો. “આટલાં બધાં મકાનોને તોડી પાડવાં તે વહીવટી દષ્ટિએ શક્ય નથી તેમ ઇચ્છનીય પણ નથી,” એવી દલીલ સરકારે કરી – તેને પરિણામે “ઘણા બધા લોકો હાડમારીમાં મુકાય, અથવા તો કાયદો ને વ્યવસ્થા જાળવવાનું પણ મુશ્કેલ બને.”

વટહુકમ માટેનું વાતાવરણ જે રીતે જમાવવામાં આવ્યું, તે ‘બિલ્ડરો’નું સરકાર પર કેટલું બધું વર્ચસ્વ છે એ વિશે ઘણું ઘણું કહી જાય છે. ગેરકાયદે બાંધકામો સામે દાદ માગતી સંખ્યાબંધ અરજીઓની સુનાવણી ગુજરાત હાઈકોર્ટમાં ચાલતી હતી ત્યારે, તત્કાલીન નિયમો અને કાયદાઓનો બરાબર અમલ કરવાની સૂચના અદાલતે અમદાવાદ મહાનગરપાલિકાને તથા નગરવિકાસ માટેની સત્તા ધરાવતી સંસ્થા ‘ઓડા’ને આપી હતી. એ બંનેએ તે આદેશને માન આપ્યું : અહીં એકાદ ભીંત તોડી પાડી, તહીં કોઈ ભોંયરામાંથી ગેરકાયદે દુકાનો હટાવી, ફૂટપાથ પરથી ફેરિયાઓને હાંકી કાઢ્યા. પણ તોર્તિંગ બહુમાળી ઇમારતોને કશી હરકત આવી નહીં; તેમાં એક અપવાદ ગણો તો, 10 માળી ‘સેંટર પોઈટ’નો એક ગેરકાનૂની માળ દૂર કરવામાં આવ્યો – તે પણ હાઈકોર્ટનાં વારંવારનાં ફરમાનોને અંતે.

ન્યાયમૂર્તિ પટેલ અને ન્યાયમૂર્તિ મજમુદારની બનેલી હાઈકોર્ટની બેન્ચે પોતાની ચીડ વ્યક્ત કરતાં એવું ઉચ્ચાર્યું કે, “મહાનગરપાલિકા કડક પગલાં કેમ નથી લેતી તે અંગેનાં કોઈ વાજબી કારણો અદાલત સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યાં નથી. મહાનગરપાલિકાના કમિશનરને કાયદા મુજબ સત્તાઓ તથા જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવેલી છે, અને એક નિષ્પક્ષ અધિકારી તરીકે તે વર્તે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.”

અમદાવાદના તાલેવંત ચી. ગી. (સી. જી.) માર્ગ પર આવેલી ગેરકાયદે ઇમારતોને તે શા માટે તોડી પાડતી નથી, એવું કોર્ટે જ્યારે મહાનગરપાલિકાને સાફ સાફ પૂછ્યું, ત્યારે મહાનગરપાલિકા પાસે બહાનું તૈયાર જ હતું : એ ઇમારતોને લગતા મુકદ્દમાઓ હજી વિવિધ અદાલતો સમક્ષ પડેલા છે. એટલે હાઈકોર્ટે વધુ ઊંડી તપાસ કરી, તો જાણવા મળ્યું કે એવા કેટલાક ખટલાઓમાં બિલ્ડરો હારી ગયેલા જ હતા. એક બિલ્ડર તો પોતાની લડત છેક સર્વોચ્ચ અદાલત લગી લઈ ગયેલા અને ત્યાં એમની હાર થયેલી, અને છતાં મહાનગરપાલિકા એક તસુ પણ હલીચલી નહોતી.

એટલે પછી હાઈકોર્ટે મહાનગરપાલિકાના ભૂતપૂર્વ વહીવટકર્તા પી. કે. ઘોષ સામે અદાલતના તિરસ્કારની કાર્યવાહી આરંભી તેમ જ તેના હાલના કમિશનર કેલાસનાથન અને 'ઝોડા'ના અધ્યક્ષ સુરેન્દ્ર પટેલ પર પસ્તાળ પાડી. વળી, આ બધી ગેરકાનૂની હરકતોમાં ફાળો આપનાર કર્મચારીઓ સામે પગલાં લેવાનો આદેશ પણ અદાલતે મહાનગરપાલિકાને આપ્યો. ત્યાર પછી રાજ્ય સરકારે પોતાની છટકબારીનું આયોજન કર્યું : આખા મામલામાં સંડોવાયેલા સહુ કોઈને બચાવી લેનારો વટહુકમ.

રહેણાક માટેનાં મકાનોના ધંધાદારી હેતુઓ માટે થઈ રહેલા ઉપયોગ સામે 'ગ્રાહક સુરક્ષા સમિતિ' વતી હાઈકોર્ટમાં અરજી કરનાર એડવોકેટ મિહિર ઠાકોર કહે છે તેમ, “અદાલતે સરકારને કાયદાનો અમલ કરવાનું જણાવ્યું. તેને બદલે સરકારે તમામ ગેરકાયદે બાબતોને વટહુકમથી કાયદેસરની જ ઠરાવી નાખી.”

મહાનગરપાલિકાના કમિશનરે કોર્ટમાં એવું સોગંદનામું રજૂ કર્યું કે અમદાવાદમાં 9,200 ગેરકાનૂની મકાનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને એટલાં બધાં મકાનો તોડી પાડવાં તે અશક્ય છે, એવું જણાવીને કમિશનર પાણીમાં બેસી ગયા.

તે વખતે, ગેરકાનૂની મકાનોને કાયદેસર ઠરાવવા અંગેના નિયમો ઘડવા માટે સરકારે એક સમિતિની નિમણૂક કરી. વિખ્યાત સ્થપતિ બાલકૃષ્ણ દોશીને તેમાં જોડાવાનું કહેણ મોકલાયું, પણ તેમણે ના પાડી. સરકારને તો રઘવાટ વળગ્યો હતો, એટલે તેણે વટહુકમ ફટકારી જ દીધો. સરકાર એટલી હદ સુધી બેબાકળી બની ગઈ હતી કે બિલ્ડરોએ જ્યાં નિયમોની સદંતર અવહેલના કરેલી હતી ત્યાં પણ આંખ આડા કાન કરવાનું વચન તેણે આપી દીધું : કોઈ મકાનમાં આગ ઠારવાનો સરંજામ ન રાખેલો હોય તો સરકાર એની વ્યવસ્થા કરશે; વાહનો રાખવા માટે મુકરર જગ્યામાં કોઈ બિલ્ડરે દુકાનો બાંધી હોય તો સરકાર પાર્કિંગની સગવડ પૂરી પાડશે.

અંતે, ધરતીકંપ થયો ત્યારે, આ બધાંનો અંજામ આવ્યો ભંગાર અને મોતમાં.

ધર્મેન્દ્રસિંહ ચાવડા

એક મોટું આશ્ચર્ય

પક્ષ પાડ્યા વગર અને પક્ષને નામે સમાજના કકડા કર્યા વગર આપણને સંતોષ ન મળે.

રાજાઓ રાજવિસ્તાર માટે પરસ્પર લડતા. એમની પ્રજા પણ પોતપોતાના રાજા પ્રત્યેની નિષ્ઠાનું પ્રદર્શન કરવા માટે લડતી. વ્યક્તિનિષ્ઠા, રાજભક્તિ, ગુરુભક્તિ, વર્ણભિમાન, જ્ઞાતિનિષ્ઠા ઇત્યાદિ તત્ત્વોએ જોર કર્યું અને આપણે પક્ષાભિમાની બન્યા. અભિમાન માટે મહેનત જરૂરની નથી. વિરોધી લોકોનો દ્વેષ કરો, એમને ઉતારી પાડો, એમની સાથેના સંબંધ તોડો - એ સસ્તો ધંધો જોરથી ફેલાઈ ગયો. આપણી આખી સંસ્કૃતિ એ રીતે વણસી ગઈ, ઝેરી થઈ, નબળી પડી, દુનિયામાં હાસ્યાસ્પદ થઈ. છતાં કેળવેલું આંધળાપણું માણસ શી રીતે છોડે ?

આજે આપણે જૂનાં અભિમાનો હજી છોડ્યાં નથી. પ્રાંતાભિમાન, ભાષાભિમાન, પક્ષાભિમાન, નેતાભિમાન આપણને જોરથી વળગ્યાં છે. નિંદા, દ્વેષ, વિરોધ અને હોંસાતૂંસી માટે નથી જોઈતી કોઈ ખાસ અક્કલ કે કેળવણી. આટલો સસ્તો ધંધો ગમે તે માણસ ખેડી શકે અને નેતા થઈ શકે, અનુયાયી મેળવી શકે અને ઉત્તેજના પૂરી પાડી શકે. આઝાદી, એકતા અને સંસ્કૃતિ, ત્રણેનો ખાતરીથી નાશ કરવાની આ યોજના છે. આ પંચવર્ષીય યોજના સૌથી વધુ જોરથી ચાલે છે, સફળ થતી જાય છે.

આટલા સાર્વભૌમ પ્રચારને અંતે પણ આજે દેશની એકતા ટકી હોય, રચનાત્મક કામો ચાલતાં હોય, તે એક મોટું આશ્ચર્ય છે ! એનો દોષ આપણે માથે નથી. મહાત્માઓના પુણ્યનું બળ હજી ટક્યું છે, તેથી સર્વનાશ નથી થતો એટલું જ.

કાકા કાલેલકર

આભાસની હુંફ

આજના એક મશહૂર શિલ્પી જુવાનીમાં પેરિસ નગરીમાં કલાનો અભ્યાસ કરતા. એનું નામ ગુલ્હન બોરગ્લમ. ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓની માફક અભ્યાસના ખર્ચને પહોંચી વળવામાં એને પણ ભારે મુસીબત પડતી. એની ચિત્રશાળામાં ઠંડી ડંખીલા સુસવાટા મારે, પણ તાપવાની સગડી માટે બળતણ ખરીદવાના પણ ગુલ્હનને સાંસા. એટલે કલાકારે એક કીમિયો કર્યો. ખાલી સગડીની અંદર એક મીણબત્તી સળગાવીને તેણે મૂકી. પછી સગડીની બારી આડો લાલ કાગળ ચોડી દીધો. એટલે અંદરથી આવતો મીણબત્તીનો નાનો ઉજાસ રાતા કાગળ વાટે ગળાઈને તાપણાના ગુલાબી અગ્નિ જેવો આભાસ એવો તો ઊભો કરતો, કે ઝાઝી પરેશાની વગર કલાકાર પોતાની સાધના ચાલુ રાખી શકતો.

એકતાની અનિવાર્ય શરત

દેશમાં પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, કોમવાદ વગેરે સંકુચિત બળો માથું ઊંચું કરી રહ્યાં છે. ભાષા, કોમ કે પ્રાંતનાં સાંકડાં વર્તુળોમાં રહેવાને કારણે લોકો એમ સમજતા આવ્યા છે કે પોતાનું હિત પોતાના સાંકડા વર્તુળ સાથે છે. આનો ઉપાય રાષ્ટ્રભાવના છે. જો લોકોને સમજાઈ જાય કે સમસ્ત રાષ્ટ્રના લોકોનું હિત એક સાથે જ છે, તો આજે જે સંઘર્ષ થાય છે તે જરૂર ટાળી શકાય.

પરંતુ કોમ, ધર્મ કે ભાષાના સંઘર્ષ બંધ થઈ જાય તેથી જ રાષ્ટ્રીય એકતા નિર્માણ થઈ જશે, એમ તો આપણે માની બેઠા નથી ને ? કોમના, ભાષાના વગેરે હિતવિરોધો તો સ્વાર્થી લોકોએ ઊભા કરેલા છે. જ્યારે સામાજિક, આર્થિક કે શિક્ષણ ક્ષેત્રે જે હિતવિરોધ ભયંકર રીતે વધતા જાય છે તે વધુ ગંભીર છે. એક જ પ્રદેશની અંદર, એક જ કોમના લોકો વચ્ચે, એક સમાન ભાષા બોલનારા વચ્ચે ભારે હિતવિરોધ પડેલા છે. આજે શ્રીમંત-ગરીબનાં હિત એક નથી; ખેડૂત અને જમીનદારનાં હિત વચ્ચે વિરોધ છે; માલિક-મજૂરનાં હિત વચ્ચે વિરોધ છે; સર્વાર્થ તથા હરિજનનાં હિત અલગ છે; ભણેલાં તથા અભણનાં હિત જુદાં છે.

આ બધાના હિતસંબંધો વચ્ચે અંતર પડ્યું છે, અથડામણ પડેલી છે, તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય એકતા કેવી રીતે આવે ? માણસ જેવા માણસને જન્મને જ કારણે સામાન્ય વસતીથી દૂર ફરજિયાત રહેવું પડે એવી સ્થિતિ હોય, એક બાજુ નિરંકુશ વૈભવવિલાસની સામે કરોડો લોકોને પૂરું ખાવાનું ન મળતું હોય, તો એ સૌ દેશવાસીઓની વચ્ચે એકતાનો ભાવ કેવી રીતે આવશે ? આથી, આજની તમામ પ્રકારની વિષમતાનો અંત, એ રાષ્ટ્રીય એકતા માટેની અનિવાર્ય શરત છે.

વજુભાઈ શાહ

બા, સૂઈ જા !

આકાશી ગોખનો ટલમલ તારલો

થૈને બોલીશ : બા, સૂઈ જા !

રે મા ! થૈને બોલીશ : બા, સૂઈ જા.

ચાંદાનું કિરણ બની લપતો ને છપતો તુંને

ભરી જૈશ એક-બે બક્કા, હો મા !

માડી, તું તો ફેરવીને ગાલે હાથ

નાખજે નવ ઊંડો નિન્ધાસ.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. ઝવેરચંદ મેઘાણી)

જેમ ગાડીમાં, તેમ ગામમાં

સ્ટેશન પર ટિકિટ લેવા અનેક લોકો આવે છે. ટિકિટ-બારી પાસે સો માણસ ઊભા છે. દરેકને જુદી જુદી જગ્યાની ટિકિટ જોઈએ છે. બીજાને દૂર હડસેલીને તે પોતાની ટિકિટ લેશે. એકમેક સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એક ગાડીમાં બેસશે, છતાંય કશો સંબંધ નથી. એક જ ગાડીમાં અડધો કલાક સાથે બેઠા રહેશે. કોઈ એક ઊતરી જશે તો બીજો આવશે. પાસેવાળા સાથે કશો સંબંધ નહિ.

જે ગાડીમાં થાય છે તેવું જ ગામમાં પણ થાય છે. ગામમાં સૌ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મગ્ન છે. એમાંથી કોઈ મરી જાય છે, કોઈનો જન્મ થાય છે. કોઈનો કોઈનીયે સાથે સંબંધ નહિ. આ સમાજ નથી, જમાવ છે. ગામમાં સહુ મળીને એક છે, સહુનો ઉદ્દેશ એક છે, સહુની ભાવના એક છે, એમ થવું જોઈએ.

પ્રાંત-નિર્માણ થઈ ગયું, રાષ્ટ્ર-નિર્માણ થઈ ગયું, પરંતુ હજી ગ્રામ-નિર્માણ થયું નથી ! આ અજબ વાત છે. મકાનના બીજાત્રીજા મજલા બની ચૂક્યા છે, પરંતુ નીચેનું ભોંયતળિયું નથી બન્યું !

વિનોબા ભાવે

ગદ્દાપચીસી

દેશકી આજકી હાલત દેખકર મેં અત્યંત દુઃખી હૂં, લેકિન નિરાશ નહીં હૂં. સૈકડોં બરસોંકી ગુલામીકે બાદ સ્વતંત્રતા મિલી હે. આઝાદીકી યહ યુવાવસ્થા હે. કૌનસે યુવકકો ગદ્દાપચીસી સે ગુજરના નહીં પડા હે ? ઉચ્ચનીચ-ભાવ, અધિકારભેદ, આદિ પુરાને વિચારોં સે દબી હુઈ જનતા, ગુલામી દૂર હોતે હી, કુછ કાલકે લિયે ઉચ્છૃંખલ બન જાયે, તો ઐસી સ્થિતિકી નાપસંદ કરતે હુએ ભી ઉસે બરદાસ્ત કરના પડતા હે.

ભારત પર ગાંધીજીકા પ્રભાવ શુરૂ હુઆ ઉસકે પહલે ભી દેશકી હાલત અત્યંત ગિરી હુઈ થી. લોકજાગૃતિકે અભાવમેં આજકે જૈસી ઉસકી ચર્ચા નહીં હોતી થી, ઈતના હી ફકર. ઉસ સમય કે અધ:પાતને ગાંધીજીકો ખડા ક્રિયા, યાની અધ:પાતકા સામના કરનેકે લિયે ભારતીય આત્માને ગાંધીજીકો બુલાયા, ઔર જનતાને ઉનકી બાર્તે શિરોધાર્ય કી. વેસે હી આજકી ગિરાવટસે ઉબકર ભારતીય જનતા આરોગ્યકી ઔર પ્રયાણ કરેગી. આજકી હાલતસે અકુલાકર નિરાશ હોના એક તરહકી નાસ્તિકતા હે. વિપત્તિકે સમય ઘેર્ય રખના આસ્તિકતાકા લક્ષણ હે.

કાકા કાલેલકર

ગામ અને જ્ઞાતિ જ ?

‘ભારત’ના નામે જેને આપણે રાજકીય ઘટક તરીકે ઓળખીએ છીએ, તેવી કલ્પના અંગ્રેજી હકૂમત પહેલાંના કાળમાં અસ્તિત્વમાં હતી જ નહીં. અનેક ભાષાઓ બોલતા, ભિન્નભિન્ન રીતરિવાજોને અનુસરતા અને જુદાજુદા શાસકોનાં તંત્ર નીચે વસતા લોકો જ્યાં રહેતા હતા એવા વિશાળ વિસ્તાર ઉપર પરદેશી હકૂમત લાદવામાં આવી, અને તેને લીધે આવા એક રાજકીય ઘટકનું આપણને પહેલી વાર ભાન થયું.

‘અખિલ ભારત’ને લગતી ભાવના અંગ્રેજોના કાળ દરમિયાન કેળવાયેલા ગણ્યાગાંઠ્યા હિન્દીઓએ ઊભી કરી હતી. પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરીને અને બીજા દેશોનો ઇતિહાસ વાંચીને પોતાના દેશ તરીકે હિન્દનો વિચાર તેમણે કરવા માંડ્યો હતો. પણ સામાન્ય પ્રજાનો સર્વસાધારણ સાંસ્કૃતિક વારસો ‘અખિલ હિંદ’ની ભાવનાની ભૂમિકા પૂરી પાડવા માટે બહુ નબળો હતો, અને હજી પણ છે.

અખિલ ભારતીયપણાની ભાવના ઇરાદાપૂર્વકના પ્રયત્ન વડે આપણે કેળવવાની રહે છે. મોટા ભાગના લોકો આવો કોઈ પ્રયત્ન કરતા જ નથી. તેમનું ધ્યાન મુખ્યત્વે પોતાની નાતજાત અને પોતાના પ્રદેશ ઉપર જ કેંદ્રિત હોય છે. લોકોની નિષ્ઠા ને લાગણીઓ ભારત સાથે નહીં પણ પોતાના ગામ સાથે, પોતાની જ્ઞાતિ સાથે જ હંમેશાં જોડાયેલી રહી છે. એટલે પ્રાદેશિક અને અન્ય સંકુચિત વફાદારીઓ અંગે ભડકી ઊઠવાની જરૂર નથી. એ વફાદારીઓ કાંઈ એક રાતમાં વિસર્જિત કરી શકાય તેમ નથી. આપણી સામે જે કાર્ય છે તે અખિલ ભારત-લક્ષી ભાવનાને ધીરજપૂર્વકના શિક્ષણ અને પ્રચાર વડે ઉછેરવાનું અને ખીલવવાનું છે.

ડી. ડી. કર્વે

ગીત કોણ ગાતું ?

આજે પ્રભાત પહોર વહેલું વહેલું
હો ગીત કોણ ગાતું ઘેલું ?...
સાગરસીમાડે ઘેરું ગરજંતું,
પૃથ્વીને પારણે હીચેલું.
બાળકની આતુર તે આંખથી ઊઠેલું,
માતાના ઉરથી છલેલું;
યૌવનની નોબતે ગાંડું ગરજંતું,
મૃત્યુનું અમૃત પીધેલું.

સુન્દરમ્

આક્રમણના કરતાંય જોખમી

કોઈ પણ દેશ બહારના આક્રમણ સામે ત્યારે જ ટક્કર ઝીલી શકે, જ્યારે તે અંદરથી મજબૂત હોય. આવી આંતરિક સહરતા તો ગરીબી, અસમાનતા, અન્યાય, પક્ષાપક્ષી દૂર કર્યા વિના સાધી શકાય નહીં. દેશને માટે મરી ફીટવા કે સહન કરવા માટે પણ સામાન્ય માણસ ત્યારે જ તૈયાર થાય, જ્યારે એને એમ લાગે કે, આ દેશમાં મારું રાજ્ય છે, અને એ રાજ્ય મારી ઉન્નતિ માટે મથે છે. આજે આપણા દેશના સામાન્ય માણસને શું આવી પ્રતીતિ છે ખરી ? હકીકત તો આનાથી સાવ ઊલટી જ છે. એના મનમાં તો આજે ભારોભાર અસમાધાન ભર્યું છે, એ ધૂંધવાયા કરે છે, અને નાનુંઅમથું કારણ મળતાં તેનો સ્ફોટ થઈ ઊઠે છે.

જે એકબીજાને નીચ સમજશે, તે ખભેખભો મેળવીને લડશે શી રીતે ? શું હરિજનો દેશને ખાતર લડવા જશે ? પેલા ભૂમિહીનો દેશના સંરક્ષણ માટે મરી ફીટવા તૈયાર થશે ? એને માટેનો ઉમળકો તેમને થશે શી રીતે ? દેશ જો ગરીબીમાં સબડતો રહે, એની પ્રજાનું અજ્ઞાન જેવું ને તેવું રહે, તેમાં અંદરોઅંદર ઝઘડા ચાલ્યા કરે, અસમાનતા અને સામાજિક અન્યાય ઓછા ન થાય, જાતિ-ભાષા-પક્ષ વગેરે ભેદથી પ્રજા વહેંચાયેલી હોય, તો એવી પરિસ્થિતિમાં બહારના કોઈ આક્રમણના કરતાં એકસોગણો ખતરો રહેલો જ છે.

સંપાદક : 'ભૂમિપુત્ર'

પંથ બાકી હજો !

ભાતું ખૂટી જજો ને પાણી ખૂટી જજો,
પંથીનો સાથ યે વછૂટી જજો :
ડણકે મારગમાં છો ડુંગરિયા દૈત્ય શા,
નાગણ શી નદીઓ ય આડી હજો;૦૦૦
તોય મારો પંથ હજી બાકી હજો !

વિપતના ગંજ વચ્ચે ખીલે પૌરુષ મારું,
એને વિહરવાના મારગ હજો;
સઘળું છો ખૂટતું, ન ખૂટે એ પંથ એક –
એટલી જ તાત, તવ કરુણા હજો !
એક મારો પંથ હજી બાકી હજો !

દેવજી રા. મોઢા

['પ્રયાણ' કાવ્યસંગ્રહ]

ઉન્નત મસ્તકે જીવવા

આપણા દેશમાં એકતાની ઘણી જરૂર છે, એમ અવારનવાર આપણે કહીએ છીએ. પણ ભાવાત્મક એકતા તો, પ્રજાએ ભૂતકાળમાં જે કામો કર્યા અને તેમ કરતાં જે સુખદુઃખ વેઠ્યાં તેની કહાણી નવી પેઢી આત્મસાત્ કરે તો જ આવે. આ દષ્ટિએ હિન્દુસ્તાન અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં ને સ્વરાજ પહેલાં જેટલો એક હતો તેટલો આજે નથી, ને ઝપાટાબંધ તે એકતા ઓછી થતી જાય છે. તેથી જ પંદર વર્ષ પછીનું હિન્દુસ્તાન આજના કરતાંયે વધારે મુશ્કેલ સ્થિતિમાં હશે, તેવું ભાસે છે. હિન્દુસ્તાનની આંતરિક સંસ્કારજન્ય એકતાનો આપણે ધીરે ધીરે નાશ જોઈ રહ્યા છીએ. અભણ જનતાને એક સાંસ્કારિક ઘટક રાખનારાં પુરાણો કે કથાવાર્તાઓ ભૂંસાતાં જાય છે, ને ભણેલાઓને મિથ્યા અહંભાવ ને પોતાની 'કેરિયર', બે જ તાલીમ મુખ્યત્વે મળે છે. તેમાં મૂલ્યને તો કશું સ્થાન જ નથી. કાંઈક જૂની સંસ્કારિતાને લીધે અને કાંઈક પંડિતજી (નેહરુ) તથા તેમની પેઢીના આગેવાનોને લીધે આપણને બધું સમું ચાલતું લાગે છે. પણ જગતની ભીંસના સામે આવતા દાયકામાં જ્યારે એ પેઢી નહીં હોય, ત્યારે નવું લોહી કેટલું કરી શકશે તે શંકા છે. આવું વિચારવાનું બને છે ત્યારે હાથ પરનાં કામો, વ્યક્તિગત સુખદુઃખ સાવ વામણાં લાગે છે.

પણ દરેક સમાજને તેનાં કર્મો પ્રમાણે જ ફળ મળે છે. આપણે માટે તે કાયદો બદલાઈ જાય, તેમ કેમ ઈચ્છાય ? આપણા સમાજનાં બધાં કર્મોનો સરવાળો-બાદબાકી થઈને જે કાંઈ આપણા ખોળામાં આવે તે સ્વીકારવું અને છતાં, જાગૃત બુદ્ધિથી થતાં સત્કર્મમાં જ સમૂહને ઉન્નત મસ્તકે જીવવાની ચાવી છે એવી શ્રદ્ધા રાખવી, તે જ કર્મયોગ છે.

મનુભાઈ પંચોળી

- એવા રાષ્ટ્રપતિ

પૃથ્વીના ૫૮ ઉપર જેટલા દેશો થઈ ગયા, તેમાં આ રાષ્ટ્ર (યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સ) સૌથી વધુ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી છે. એની સરખામણીમાં ભૂતકાળનાં સામ્રાજ્યોની તાકાત નહિવત્ છે. પણ મારે એવા રાષ્ટ્રપતિ નથી બનવું કે જેણે પોતાના દેશના સીમાડા વિસ્તાર્યા હોય કે સામ્રાજ્ય ખડું કર્યું હોય. મારે એવા રાષ્ટ્રપતિ બનવું છે કે જેણે બાળકોને આ જગતની અજાયબીઓનું જ્ઞાન આપ્યું હોય, જેણે ભૂખ્યાંને ભોજન આપ્યું હોય ને કંગાલોને દિશા સુઝાડી હોય, જેણે દરેક કુટુંબની સાદી રોજિંદી જિંદગીને વધુ સમૃદ્ધ બનાવી હોય.

લીંડન જોન્સન

એક જ વાર....

લેનિનગ્રાડ શહેરનો એક કારીગર પોતાના રાષ્ટ્રપિતા લેનિનના જીવનનો આ પ્રસંગ નોંધે છે :

એક દિવસ મોસ્કોના કેમલિન વિસ્તારમાં હું દાઢી કરાવવા એક દુકાનમાં દાખલ થયો. ઓચિંતાના લેનિન પણ ત્યાં આવ્યા. એમને આવકારવા અમે બધા ઊભા થઈ ગયા.

“કેમ છો, વ્લાદીમીર ઈલિચ ?” એમને આવકારતાં અમે બોલ્યા.

“તમે કેમ છો, બિરાદરો ?” એમણે વળતો વિવેક કર્યો. પછી, પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોતા એ સામયિકો વાંચવા લાગ્યા.

એક ખુરશી ખાલી પડી. અને કારીગરે વારા પહેલાં જ લેનિનને ત્યાં બેસવાની વિનંતી કરી.

“તમારો આભાર !” એ બોલ્યા, પણ બેઠા હતા ત્યાંથી ઊભા ન થયા. પછી કહ્યું, “આપણે વ્યવસ્થા જાળવવી જોઈએ. દરેકે પોતાના વારા પ્રમાણે જ ઊઠવું જોઈએ. નિયમો તો આપણે જાતે જ ઘડીએ છીએ, તો પછી એને કેમ તોડી શકાય ?”

અમે આગ્રહ કરવા લાગ્યા, “તમારે તો ખૂબ કામ રહેતું હોય, વ્લાદીમીર ઈલિચ ! અને અમને બે ઘડી ખોટી થવામાં વાંધો નથી.”

પણ એ ન જ ઊઠ્યા. અમે પણ બેસી રહ્યા. અમે છ જણ હતા, પણ કોઈ હાલ્કુંચાલ્યું નહીં.

આખરે, અમારી લાગણી દુભાશે એ બીકે, લેનિન અમારો ખૂબ આભાર માનીને ખાલી ખુરશી પર બેસી ગયા. એમની દાઢી થઈ જતાં સૌને “આવજો !” કહીને ચાલતા થયા.

આખી જિંદગીમાં એ એક જ વાર હું લેનિનને મળ્યો છું. પણ એ દશ્ય હું કદી ભૂલી શક્યો નથી.

અમૃત મોદી

જાગી જશે !

ઓ યુગતરસ્યા જગકંઠ ! જરી તું પુકાર કરજે ધીરે...૦૦૦

હું જાણું તારી તરસ, કરું છું ભીષણતમ તૈયારી;

તું ધીમે સાદ પુકાર, ક્યારની સુણી મેં કરુણ સિતારી.

જો ! જાગી જશે મુજ માતા !

નિજ અંગ પછાડી પંથે મારા ચરણ રંગશે રાતા !

ઉમાશંકર જોશી

અનિષ્ટનો આશ્રય

કોમવાદને આપણે રાષ્ટ્રના હિતનો એવો તો કદો શત્રુ માનેલો છે કે એની સાથે પ્રાણાંતે પણ સમાધાન હોઈ શકે નહીં. તેમ છતાં, કેરળ પ્રદેશને સામ્યવાદની પકડમાંથી છોડાવવા કોંગ્રેસ તથા પ્રજા-સમાજવાદી પક્ષ સાથે મળીને જંગ ખેલી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે ત્યાંની મુસ્લિમ લીગ સાથે સમજૂતી કરવાની ભૂલ કરી દીધી. પરિણામે, દેશના જાહેરજીવનમાંથી લગભગ નામશેષ થઈ ગયેલી મુસ્લિમ લીગને ફરીથી જાણે જીવન મળી ગયું; અને દેશમાં મુસ્લિમ કોમવાદ ફરીને ઊભો કરવાના પ્રયાસ એણે આરંભી દીધા. એક અનિષ્ટને ટાળવા માટે બીજા અનિષ્ટનો આશ્રય લેવો એ કેટલું બધું ખોટું અને જોખમકારી છે, તે અંગેનું આ દુખદ દષ્ટાંત છે.

કોમવાદ જો ભયંકર હોય તો સર્વ સ્થળે અને સર્વ સંજોગોમાં એની સામે લડી લેવાનો રાષ્ટ્રવાદી બળોનો ધર્મ થાય છે. અમુક વિસ્તારમાં કોમવાદી લોકોની મોટી બહુમતી છે એટલે ત્યાં આપણે જીતી શકવાના નથી એમ સમજીને ત્યાં લડવાનું માંડી વાળવું, એ કોમવાદને માટે રસ્તો સરળ કરી આપવા જેવું થાય છે. “બધા મતદારો કોમવાદી છે, અને તેમને આપણે સમજાવીશું તોય તેઓ કોમવાદી મટવાના નથી.” એમ માનવું તે લોકો વિશે ને આપણી જાત વિશે અશ્રદ્ધા સેવવા જેવું છે.

એક પણ માણસનું મતપરિવર્તન ન થાય તો પણ લોકો પાસે જઈને તેમને રાષ્ટ્રવાદની ભૂમિકા પરથી સમજાવવાની કોશિશ કરવી, એ રાષ્ટ્રવાદી સંસ્થાઓનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ચૂંટણીમાં બેઠક મળે કે ન મળે પરંતુ કોમવાદને ખતમ કરવો જ છે, કોમવાદમાં ફસાયેલા લોકોને તેમાંથી બહાર કાઢવા જ છે, એવો સંકલ્પ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં તો ઊલટો વિશેષ દઢ થવો જોઈએ. કેવળ બેઠક હારવા-જીતવાની દૃષ્ટિએ ન વિચારતાં, દરેક મતવિસ્તારમાં પહોંચીને લોકોને ચેતવવાં જોઈએ, ને એનાં જોખમો સમજાવવાં જોઈએ.

વજુભાઈ શાહ

રાહ કોણ જોશે ?

ઓરડાના ખૂણાએ પ્હેરી ઉદાસી ને

ભીંત બધી ધુસકે રડી.

ઉંબરે ઊભાં રહી રાહ કોણ જોશે,

હવે દેશે હોંકારો કોણ હૂંફથી;

મોભને ગજવશે હવે કોણ એની ગર્જનાએ,

શીતળતા દેશે કોણ ફૂંકથી ?

નીતિન વિ. મહેતા

ઓફિસર

સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની રેલવે જેવું કોઈ ટાઈમટેબલ નહીં. ચપટીમાં તમે બધું જ જોઈ શકો. ગાડીમાંની સગવડો - જમવાનું, સૂવાનું વગેરેની બહુ ઝીણવટથી, કુનેહથી અને મુસાફરની અનુકૂળતાનો પહેલો ખ્યાલ રાખીને અહીં ટાઈમટેબલો બનાવવામાં આવે છે.

ટાઈમટેબલ હાથ ચડ્યું, એટલે આપણે તો રાજા ! ગાડી ઊપડી, કે એનો અભ્યાસ શરૂ. એમાં જોયું તો અમુક એક ગાડી જો ત્રણ મિનિટ મોડી ઊપડે તો લોઝાંમાં મારસેલ્સથી આવતા મુસાફરોને વધુ સગવડ પડે એમ હતું, અને બીજી બાજુ એ ગાડી જરા મોડી થાય તો કશો વાંધો આવે તેમ નહોતું. મોન્ત્રોમાં એક 'કોસિંગ'માં માત્ર એક ગાડીને જરા થોભવું પડે.

કાગળ-પેનસિલ લઈને હું એની મથામણ કરી રહ્યો હતો, ત્યાં સામે બેઠેલા એક સાહેબે હસીને મને પૂછ્યું કે કંઈ તકલીફ છે ? તો મેં કહ્યું, ના, આ ટેબલમાં કંઈક દુરસ્તી થઈ શકે તેમ મને લાગે છે. પેલો તો નીકળ્યો રેલવેનો કોઈ મોટો ઓફિસર (અલબત્ત, થર્ડ ક્લાસમાં) ! એણે ડોળો ચડાવ્યો, મારી વિગતો તપાસી, જોરથી શેકહેન્ડ કરી ખૂબ ખુશી બતાવી, અને એ ઊતરવાનો હતો વચ્ચે ફીબોર્ગ ત્યાં એક ટ્રેન જેટલું ઊતરવા મને વિનંતી કરવા લાગ્યો. હું ઊતર્યો. નજીકના રેસ્તોરાંમાં એ મને ચા પીવા લઈ ગયો, ત્યાં અમે ખૂબ વાતો કરી. તે પછી એણે મારા રેલ-પાસ પર બધી મુસાફરી સેકન્ડ ક્લાસમાં કરી શકાય એવા પોતાના દસ્તકે શેરા મારી આપ્યા. ઉપરથી મારો ખૂબ આભાર માની, બીજી ટ્રેન પર મને વળાવીને એ ગયો.

ચન્દ્રવદન મહેતા

તાવડી

કવિતા :

માના ઘડ્યા રોટલા

શિશુના શરીરની સુવાસ,

દૂધિયા દાંતનું હાસ;

મોડી રાત સુધી ચાલતી દાદાની વાત;

સમજામાં પરીની મુલાકાત.

સાત સાત સમુંદર ઓળંગીને આવતી

તાવડી મારી કવિતા;

માના હાથે ઘડ્યા રોટલાને તાવતી

તાવડી મારી કવિતા.

જયન્ત પાઠક

અકરાંતિયા સામે મધલાળ

ચૂંટણીઓ આવે છે અને આટલા બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓ અને એથીયે વધારે અપક્ષ ઉમેદવારો તેમાં ઝંપલાવે છે. એ બધાનો ઉદ્દેશ પ્રજાની સેવા કરવાનો છે, એવી ભ્રમણા હવે ભાગ્યે જ કોઈના મનમાં રહી હશે. નાનું કે મોટું સત્તાનું કોઈ પણ પદ મેળવવા દોટ મૂકનારા એ અકરાંતિયાઓની નજર સામે મધલાળ તો છે સત્તાની સાથે મળતી સંપત્તિની, સગવડોની અને વિશેષાધિકારોની.

આ દેશની લોકસભાના 545 સભ્યો છે, રાજ્યસભાના 250 છે અને રાજ્યોનાં વિધાનગૃહોના મળીને બીજા 4,500 જેટલા સભ્યો છે. એ બધાને જે ભાડાંભથ્થાં-પગારો ને સવલતો સાંપડે છે તે આકાશના તારાની જેમ ગણ્યાં ગણાય નહીં એટલાં બધાં છે, અને હજી તેમાં ઉમેરો થતો જ જાય છે.

સંસદના સભ્યોને ઠરાવેલો માસિક પગાર મળે છે, દૈનિક ભથ્થું મળે છે, મતવિસ્તારનું જુદું ભથ્થું મળે છે, ઓફિસ-ભથ્થું મળે છે, પત્રવ્યવહાર-ભથ્થું મળે છે, સંસદમાં તેમજ તેની વિવિધ સમિતિઓની બેઠકોમાં હાજરી આપવા માટે પ્રવાસ-ભથ્થું મળે છે; રહેણાકની સગવડો મળે છે, આરોગ્યની સવલતો મળે છે, વાહન-ખરીદી માટે લોન મળે છે, આવકવેરામાં રાહત મળે છે, વિદેશી હુડિયામણ મળે છે, સરકારી પાસપોર્ટ મળે છે, દેશમાં ને વિદેશમાં મુસાફરીઓ કરવાના હક મળે છે. આ બધાં ભથ્થાં-સવલતો પાછળ સરકાર કેટલાં નાણાં ખર્ચે છે તેનો આંકડો માંડવો સહેલો નથી. પણ એટલું જરૂર કહી શકાય કે દરેક સભ્ય પાછળ દર મહિને ઘણા ઘણા હજાર રૂપિયા ખર્ચાતા હશે.

આ ઉપરાંત એમને જે બીજા વિશેષાધિકારો મળે છે તે હવે જોઈએ. એકાદ વરસ માટે પણ જે કોઈ વ્યક્તિ સંસદ-સભ્ય રહી ચૂકી હોય, તેને આખી જિંદગી સુધી પેન્શન મળે છે. પછી આ પેન્શન રાજ્યોનાં વિધાનગૃહોના સભ્યોને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. આ રીતે આજીવન પેન્શન આપવા સામે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ 'કોમન કોઝ' નામની દિલ્હીની સંસ્થાએ ફરિયાદ દાખલ કરેલી, તેને નવ વરસથી વધુ સમય વીતી ગયો છે. એમની દલીલ એવી છે કે સંસદ-સભ્યોને પગાર આપવાનું બંધારણે ઠરાવેલું છે. પરંતુ ધારાગૃહોના સભ્યોને પેન્શન આપવાની જોગવાઈ બંધારણમાં ક્યાંય નથી. પેન્શન આપવાનું જ્યાં યોગ્ય જણાયું ત્યાં બંધારણમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે જ.

આ ફરિયાદ સર્વોચ્ચ અદાલતના જે ન્યાયમૂર્તિઓએ સાંભળી, તેમને લાગ્યું કે આમાં તો બંધારણના અર્થઘટનનો સવાલ આવે છે, એટલે અદાલતની બંધારણ-બેન્ચને તે ફરિયાદ મોકલી આપી. પણ આટલાં બધાં વરસો સુધી બંધારણ બેંચ સમક્ષ તેનો વારો આવ્યો નથી. દરમિયાન, જે હજારો લોકો ક્યારેય પણ મધ્યસ્થ કે રાજ્યોનાં ધારાગૃહોના સભ્ય હતા તે લહેરથી પોતાનાં પેન્શનો મેળવતા રહે છે.

સંસદમાં એકાદ વરસ પણ જે રહ્યા હોય તે તમામને જિંદગીભર રેલવેમાં મફત મુસાફરી કરવાના પાસ 1992થી આપવામાં આવેલા છે. આ મુસાફરી આખા ભારતમાં ગમે તેટલી વાર પહેલા કે વાતાનુકૂલીત વર્ગના શયન ડબામાં કરી શકાય છે અને એક સાથીદારને પણ બીજા વર્ગમાં મફત લઈ જવાની છૂટ મળે છે. તે માટે દલીલ એવી કરવામાં આવી હતી કે પોતે સાંસદ મટી જાય પછી પણ જાહેર જીવનમાં સક્રિય ભાગ લેવાનું તેઓ ચાલુ રાખી શકે એ માટે આ સવલતોની તેમને જરૂર છે. આ બાબત સામે અલ્લાહાબાદની વરિષ્ઠ અદાલતમાં ફરિયાદ કરવામાં આવી, એટલે સરકારે તે અંગે વટહુકમ બહાર પાડીને અદાલતી કાર્યવાહીમાં છોડું પાડ્યું. હવે એ વટહુકમ સામે પણ સર્વોચ્ચ અદાલતમાં દાદ માગવામાં આવી છે.

સંસદની બેઠકોમાં ભાગ લેવા ઉપરાંતના પ્રવાસો માટે પણ સંસદ-સભ્યોને વિમાન-સફરની ખાસ સવલતો આપવામાં આવી છે. દરેક સાંસદ, એક સાથીદારને લઈને, વરસમાં 32 મફત હવાઈ સફરો કરી શકે છે.

દરેક સંસદ-સભ્યને ત્રણ ટેલિફોન રાખવાનો અધિકાર મળેલો છે : દિલ્હીમાં તેના ઘરે, ઓફિસે અને તેના મતવિસ્તારમાં. આ દરેક ટેલિફોન પરથી વરસના 50,000 કોલ મફત કરી શકાય છે. વરસના 50,000 કોલ એટલે એમાંના દરેક ટેલિફોન પરથી રોજના 100થી વધુ કોલ - ગમે તેટલા લાંબા સમય સુધી કરી શકાય.

‘મતવિસ્તાર વિકાસ ફંડ યોજના’ થોડાં વરસ પર દાખલ કરવામાં આવી છે તે મુજબ દરેક સાંસદને એકએક કરોડ રૂપિયા ફાળવવામાં આવેલા, જેમાંથી એ વિસ્તારના વિકાસ માટે પોતાને ઠીક લાગે તે કાર્યક્રમો એ ચલાવી શકે. પાછળથી એ રકમ વધારીને વરસના બે-બે કરોડની કરવામાં આવી હતી. અને હવે તે ચાર કરોડ સુધી લઈ જવાની માગણી થઈ રહી છે. આટલી ગંજાવર રકમો જરૂરી વિકાસ-કામોમાં જ વપરાય છે અને વેડફાતી નથી, તે માટે કોઈ ખાતરી નથી હોતી.

ઉપર જણાવેલી ‘કોમન કોઝ’ સંસ્થાએ આ બાબત પણ સર્વોચ્ચ અદાલત પાસે ધા નાખી છે, કારણ કે આવી યોજના તો ચોખ્ખેચોખ્ખી પક્ષપાતી ગણાય. ચાલુ સંસદ-સભ્યને પોતાના મતવિસ્તારમાં વાપરવા માટે આવી જંગી રકમ ફાળવાય તેથી, આવતી ચૂંટણીમાં તેની સામે ઊભા રહેનારા બીજા ઉમેદવારો કરતાં એ વધુ સબળો બને છે. આ ફરિયાદ પણ સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ હજી પડેલી છે.

વળી જુદાં જુદાં રાજ્યો વધુ ને વધુ વિશાળ મંત્રીમંડળો રચવા માંડ્યાં છે, તે પણ મોટી ચિંતાનો વિષય છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં એ કાફલો 92 સુધી પહોંચ્યો છે, બિહારમાં 82 ઉપર. આટલાં બધાં કુળાવેલાં મંત્રીમંડળોમાં પણ જેમનો સમાવેશ થઈ શકે નહીં એવા શાસકપક્ષના ધારાસભ્યો માટે સરકારનાં ઔદ્યોગિક કે બીજાં સાહસોનો ધૂમ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

એક યા બીજા પ્રકારના ગુનાઓમાં જે સંડોવાયેલા હોય એવા વધુ ને વધુ લોકો ચૂંટણીમાં જીતવા લાગ્યા છે. રાજ્યસભાની ચૂંટણીમાં મતદાન કરનારાં રાજ્યોનાં

વિધાનગૃહોના મત ખરીદાતા હોવાની વાતો ખુલ્લેઆમ થાય છે. વિવિધ રાજકીય પક્ષો મોટા મોટા કેટલાય બંગલાઓ બથાવીને બેઠા છે અને વીજળી-પાણી વગેરેની સગવડો માટે ભાડાં ભરવાની કશી જ પરવા એ કરતા નથી. ચૂંટાયેલા સભ્યોને મળતી વિમાન-સફર સહિતની પ્રવાસ-સવલતોનો ઘોર દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. કેટલાક કિસ્સામાં તો ભારતીય વિમાની દળનાં વિમાનોનો પણ પ્રધાનો સુધ્ધાંએ નફફટપણે અંગત ગેરઉપયોગ કરેલો છે અને તેનાં ભાડાંની થતી લાખોની રકમો ચૂકવી નથી.

આપણા ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ જે પગારભથ્થાં ને સવલતો મેળવે છે તે અંગે સ્પષ્ટ ને જાહેર ખુલાસા પ્રજા માગે તેવો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. પોતાને મળેલ સત્તા અને વિશેષાધિકારોનો દુરુપયોગ તેઓ ન કરે તે માટે એક વ્યાપક આચારસંહિતા લાગુ પાડવાનો કાળ પણ હવે પાકી ગયો છે.

એચ. ડી. શૂરી

અઠવાડિક વાહનબંધી

આપણાં નાનાં-મોટાં અનેક શહેરોમાં પેટ્રોલ-ડીઝલથી ચાલતાં અગણિત વાહનોમાંથી નીકળતો ધુમાડો લાખો માનવીઓના આરોગ્ય જ નહીં, જાન માટે પણ ભયંકર જોખમ ઊભું કરી રહ્યો છે. આ પ્રદૂષણમાંથી બચવાનો તત્કાલ અમલમાં મૂકી શકાય તેવો એક રસ્તો એ છે કે અઠવાડિયાના એક દિવસે એ જાતનાં વાહનો સડક પર ચલાવવાની મનાઈ કરવી.

ફ્રાંસ દેશમાં દર અઠવાડિયે એક દિવસ સડકો પર પેટ્રોલ-વાહનો ચલાવવાનો પ્રતિબંધ છે. તેનો અમલ એટલો ચુસ્તપણે થાય છે કે તે દિવસે પાટનગર પેરિસમાં સરકારના મંત્રીઓ સુધ્ધાં સાઈકલ પર પોતાની કચેરીએ જતા જોવા મળે છે. બીજા લોકો લોકલ રેલગાડીનો કે એવી બસનો ઉપયોગ કરે છે કે જે વીજળી, બેટરી કે ગેસ ઉપર ચાલતી હોય. એમાં અપવાદ ફક્ત બંબા કે એમ્બ્યુલન્સ જેવી આપત્તિકાળની સેવાઓ માટે રાખવામાં આવે છે. બાકીનાં બધાં વાહનો માટે એ દિવસે સવારે 7થી રાત્રે 9 સુધી સડકો બંધ.

બ્રાઝિલ દેશમાં કુરીતુબા નામના શહેરની વસ્તી 25 લાખની છે. તેમાંથી 18 લાખ લોકો બસ-ટ્રામ જેવાં સાર્વજનિક વાહનો વાપરે છે. (ત્યાંની બસો 300 મુસાફરોને સમાવી શકે એટલી જંગી હોય છે.) ત્યારે દિલ્હીની એક કરોડની ગીચ વસતીમાંથી દસ ટકા જેટલા લોકો જ સાર્વજનિક વાહનોનો લાભ લે છે. દિલ્હીમાં સાર્વજનિક વાહનોની સગવડ સારી ન હોવાથી ઘણા લોકો ખાનગી વાહનો વાપરે છે અને પરિણામે સડકો પર ભીડ ને પ્રદૂષણ વધે છે.

દિલીપ ગુહા

અંધારી રાતે

પાકિસ્તાનથી આપણને જુદો પાડતો આપણો અલગ ચહેરો ભૂંસાઈ રહ્યો છે. આપણા પોતાના વિશે આદરને બદલે બીજાઓ તરફની નફરતથી આપણે આપણી ઓળખ ઊભી કરવા માગીએ છીએ. આપણે જે સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું સપનું જોતા હતા, તે સર્વનો નાશ કરવા સંઘ-પરિવાર કટિબદ્ધ બન્યો છે. પરિણામે ફાસીવાદ રાજ્યના પ્રત્યેક અંગને પકડમાં લેશે. નાગરિકસ્વાતંત્ર્યો ઝૂંટવાતાં જશે. નાનામોટા અન્યાયો રોજના બનશે.

પણ રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ જેવી સંસ્થાઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવાથી જ ઉકેલ નહીં આવે. લોકો સ્વેચ્છાથી કુવિચારો ત્યજે તેવી સ્થિતિ આપણે નિર્માણ કરવી જોઈશે. તે માટે જાહેર સંસ્થાઓ પર બાજનજરે તકેદારી રાખવી પડશે. કરતા-કારવતા પાસે હિસાબ માગતા રહેવું જોઈશે. કારમી ગરીબીમાં સબડતા લાખો લોકોની ઝીણી-મોટી ફરિયાદો પર ધ્યાન આપતા રહેવું પડશે. પોક્ળ લાગણીવેડા વડે આપણું ધ્યાન વિચલિત કરનારાં ટીવી, છાપાં વગેરેના નશામાંથી લોકોને ઉગારવા જોઈશે.

હિન્દુત્વની કંઠી બાંધીને ફરનારા હજારોમાં ફાસીવાદનું વિષ ઊંડું ઊતર્યું છે. તેઓ જાણતા નથી કે ફાસીવાદ થોડા સમય માટે ફૂલીફાલી શકે છે, પણ અંતે તો તે પોતે જ પોતાને હણે છે. દુર્ભાગ્યે તે દરમિયાન, પરમાણુ બોમ્બની કિરણોત્સર્ગી રજકણોની જેમ, ફાસીવાદ કેટલીય પેઢીઓને વિકલાંગ બનાવતો જાય છે.

ઉન્માદ અને નફરતમાં ચકચૂર એવો આ ફાસીવાદ પેદા ક્યાંથી થાય છે ? દાવાનળની જેમ એ ફેલાય છે શાથી ? એ સવાલનો જવાબ શોધવા જતાં આપણને યાદ આવશે કે સ્વાધીનતાની લડતે ભારતવાસીઓને કેવાં કેવાં સપનાં આપેલાં ! સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી એ સપનાં રોળાઈ ગયાં, તેમાંથી ભારતમાં ફાસીવાદને પોષણ મળ્યું છે. કરોડોની જનસંખ્યાવાળું રાષ્ટ્ર અડીખમ બનીને વિશ્વમાં ઊભું રહે, તેને બદલે ધર્મ, કોમ, જ્ઞાતિ જેવા ટુકડાઓમાં એ ખંડિત થઈ ગયું. પરસ્પર અવિશ્વાસ અને વિક્કારનો શરાબ રાજકારણીઓ પ્રજાને પાતા રહ્યા.

પણ રાજકારણીઓને દોષ દીધે રાખવાથી આપણું શું વળશે ? પોતાના નેતાઓ વિશે નિરંતર ફરિયાદો જ કરતી રહે, તે પ્રજા દયાપાત્ર બને છે. દુનિયા પાસેથી તેને દિલાસો નહીં, હાંસી સાંપડે છે.

ધર્મ અને જ્ઞાતિને નામે રાજકારણીઓ અલગાવની આગ ફેલાવતા રહ્યા છે, તે એકમાત્ર કારણથી ફાસીવાદ ભારતમાં ફેલાયો નથી. સ્વમાન અને સલામતી સાથે જીવવાની સામાન્ય જનતાની ઉમ્મીદોને પાંચ-પાંચ દાયકાથી ગળેટૂંપો દેવામાં આવ્યો છે. જમીનના તથા કુદરતી સંપત્તિના ન્યાયી વિતરણની, શિક્ષણની, આરોગ્યની પ્રત્યેક યોજનામાં સ્વાર્થી રાજકારણીઓ સુરંગ ચાંપતા રહ્યા છે. પ્રજાની ઉન્નતિ માટેના

એવા કાર્યક્રમોને એમણે નાકામિયાબ બનાવ્યા છે.

આવી પરિસ્થિતિએ પેદા કરેલી તક ફાસીવાદીઓએ કુનેહપૂર્વક ઝડપી લીધી છે. આત્મગૌરવને નામે નીચામાં નીચી કક્ષાની લાગણીઓને એમણે બહેકાવી છે. ધર્મની આડશ લઈને એમણે સમૂહોને એકમેકની સામે ઉશ્કેર્યા છે. જે બીચારા પોતાનાં ઘર અને સમાજમાંથી ઊખડી ગયેલા છે, નિજના સંસ્કાર જ નહીં, ભાષા પણ ગુમાવી બેઠેલા છે, તેમનામાં કશાક આભાસી તત્ત્વ માટેનું અભિમાન તેમણે પેદા કર્યું છે. જાતે પરિશ્રમ કરીને મેળવેલી સિદ્ધિને બદલે માત્ર કોઈક ધર્મના અનુયાયી હોવાની નમાલી વાતમાં ગૌરવ અનુભવવાનું એમણે પ્રજાને શીખવ્યું છે. ને તેનાથી ખાલીપો અનુભવતા નિર્માલ્યોમાં જુસ્સો જલાવ્યો છે જે કોઈ સામું મળે છે તેની પર ત્રાટકવાનો.

બીજી એક બાબત પણ વિચારીએ. ફાસીવાદ સામે આજે પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવનારાઓ, જ્યારે ફાસીવાદ નાબૂદ થશે ત્યારે સામાજિક ન્યાય માટે પણ એટલી જ તીવ્રતા દાખવશે ને ? તેને માટે આપણે જાતને તૈયાર કરશું ને ? સરઘસમાં માત્ર સૂત્રો પોકારીને જ બેસી રહેવાનું નથી. આપણા ઘરમાં ને કામના સ્થળ પર દરેક નિર્ણયમાં એનો અમલ અત્યારથી જ આપણે આરંભી દેવો જોઈએ. એ માટે આપણી તૈયારી ન હોય, તો પછી હિટલરના જર્મનીની પ્રજાને આખી દુનિયાએ દેખાડેલી તેવી તિરસ્કાર અને વિક્કારની લાગણી આપણે માટે પણ માનવી માત્રની આંખમાં નિહાળવા ભારતની પ્રજાએ તૈયાર રહેવું પડશે. નામોશીના માર્યા આપણે આપણી આવનારી પેઢીઓને મોં દેખાડી શકશું નહીં, એમની આંખમાં આંખ મિલાવીને જોઈ શકશું નહીં.

આવી અંધારી રાત્રીમાંથી બહાર નીકળવાની ઈશ્વર આપણને શક્તિ આપે, એ જ પ્રાર્થના.

અરૂંધતી રોય (અનુ० મહેશ દવે)

એ તું જ !

જનેતા, જ્યારે વે જનમીશ જુદાં રૂપ ધરી તું,
મને પૂરી શ્રદ્ધા : લઈશ અમથી ઓળખી તને...૦૦૦
બને કે તું કો' દી જનમીશ તરુ થૈ ભવરણે,
તને હું છાયાથી લઈશ પરખી શીતલપણે...૦૦૦
અમસ્તો વેરાઈ સજલઘન કો ગ્રીષ્મઋતુમાં
ધરી રહેશે છાયા શિર મુજ; થશે : એ તું, તું જ મા !

‘ઉશનસુ’

આંસુની નદી આડો બંધ

અયોધ્યામાં એક મસ્જિદને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવી, તેમાંથી ઊડેલી ધૂળની ડમરીએ આપણને આંધળા બનાવી મૂકતો વંટોળ ચોમેર ફેલાવ્યો છે. તેને પરિણામે, નર્મદાને કિનારે મેં મારી જાત પર લાદેલો એકાંતવાસ તોડવાની મને ફરજ પડે છે. નર્મદા પરના મોટા વિનાશકારી બંધો સામેનો મારો વિરોધ મારા અંતિમ ધ્યાસ સુધી ચાલુ રહેશે જ. પણ આજે તો, અયોધ્યામાં અને તેના અનુસંધાનમાં અન્યત્ર ફેલાયેલા વિનાશો આંસુઓની જે મહાનદી વહેતી મૂકી છે, તેની આડો કોઈ બંધ બાંધવા મારે નીકળી પડવાનું આવ્યું છે. પરમાત્માને મારી પ્રાર્થના છે કે મારી ભાંગેલી, કહ્યું ન કરનારી કાયા હવે મારા અંતરાત્માના આદેશ મુજબ ચાલે.

આપણી ઉપર જે આપત્તિ તોળાઈ રહી છે તે માત્ર આ દેશના કટકા કટકા થઈ જવાની નથી - જે સંકટ ઊભું થયું છે તે તો છે આપણી પ્રજાનાં દિલ અને દિમાગના ટુકડે ટુકડા થઈ જવાનું. રાષ્ટ્રનો આત્મા જાણે મરી પરવાર્યો છે. જે કાંઈ આપણે મહામૂલ્ય ગણેલું, જેને કાજે તો આપણી હસ્તી હતી, એકતાની જે અવિચલ ભાવનાએ આપણામાં પ્રાણ પૂરેલા, જેના થકી આ રાષ્ટ્ર આકરામાં આકરા પડકારોનો સામનો કરી શકેલું, તે બધાંની ઉપર મરણતોલ પ્રહાર થયો છે. એ ભાવનાને આપણે ફરી જીવતી કરવાની છે, નવેસર તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાની છે.

આપણામાંના પ્રત્યેકને આજે હું એ પ્રશ્ન કરવા માગું છું કે, કશું પણ મહાન અને સુંદર, પવિત્ર અને સનાતન શું અપમાન ને આશંકા, વૈર ને વિનાશના પાયા ઉપર બાંધી શકાય ખરું ? આપણે જેને ઇતિહાસની ભૂલો માનતા હોઈએ તેને ખાતર, જે નબળા અને નિર્દોષ છે તેમને આજે દંડ દેવા બેસવું તે શું આપણને છાજે છે ? અને આ જંગલવિયત આપણને ક્યાં દોરી જશે ? આ હેવાનિયતનો અંત ક્યારે આવશે ? આપણી નફરત ગળા સુધી ધરાઈ જાય તે પહેલાં હજી કેટલી મસ્જિદો જમીનદોસ્ત થશે, કેટલાં મંદિરોનો આપણે નાશ કરશું ?

અયોધ્યામાં એ વિવાદાસ્પદ સ્થળે આપણે ન મંદિર બાંધીએ કે ન મસ્જિદ, પણ પ્રેમનું એક સાચું દેવળ ઊભું કરીએ અને છઠ્ઠી ડિસેમ્બર પછી ફેલાયેલી પાગલ હિંસાખોરીમાં અનાથ બનેલાં બાળકોને ત્યાં વસાવીને ઉછેરીએ. અયોધ્યાને આપણે ઇન્સાનની બિરાદરીનું ને એકતાનું, મનમોટપ ને મહોબ્બતનું પ્રતીક બનાવીએ. આપણાં ગામ-શહેરોમાં જે બધાં ઘરબારોનો આ પાશવલીલામાં વિનાશ થયો છે તેને, ચાલો, આપણે તમામ મઝહબ અને કોમના લોકો ભેગા મળીને શ્રમદાન મારફત નવેસર બાંધીએ !

બાબા આમટે

જાગૃત કર, હે પિતા !

કોમી રમખાણ દરમિયાન એક જુવાન ઓરતની હત્યા પોતે કરી છે, અઢીસો હુલ્લડખોરોને મોખરે રહીને એક મહોલ્લાની લૂંટ ચલાવી છે, એવી બેધડક કબૂલાત કોઈ માણસે પોતાની આત્મકથામાં કરી હોય, એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના વડા શ્રી સુદર્શને લખેલી હોય, અને પુસ્તકના લેખક કિશન ગોપાલ રસ્તોગીને ભારત સરકારે એક સમિતિમાં નીમીને જાણે કે પુરસ્કૃત કર્યા હોય - એ તમે માની શકો છો ?

ભારતની સંસદના વિવિધ પક્ષોના પચાસ સભ્યોએ પ્રધાનમંત્રીને એક પત્ર લખીને શ્રી રસ્તોગી વિશેની આવી જાણકારી મોકલીને કહ્યું હતું કે 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ' જેવી શિક્ષણખાતા હેઠળની શૈક્ષણિક સંસ્થાની પસંદગી સમિતિમાં સરકારે નીમેલા આવા લેખકને તેમાંથી દૂર કરવા જોઈએ. પરિણામે શું થયું તે તમે માની શકશો ? 'સંઘ'ના એક સ્વયંસેવક એ રસ્તોગીજીને શિક્ષણખાતાએ પસંદગી સમિતિમાંથી ખસેડીને પેલી કાઉન્સિલની બીજી બે સમિતિઓમાં ખાતાના સલાહકાર તરીકે સ્થાન આપ્યું !

'પ્રચારક જીવન' નામની પોતાની આત્મકથાના સાતમા પ્રકરણમાં રસ્તોગીજીએ એક પ્રસંગનું રોમહર્ષણ બયાન આપેલું છે. હિંદના ભાગલા પછીનાં રમખાણો દરમિયાન, હરદ્વાર અને રૂડકી વચ્ચે આવેલા કલિયાર નામના મુસ્લિમ મહોલ્લા ઉપર પોતાની આગેવાની હેઠળ 'સંઘ'ના કાર્યકરોના એક ટોળાએ કેવી રીતે હલ્લો કરેલો અને તે વેળા એક મુસ્લિમ યુવતીને પોતે ઠંડે કલેજે કેવી રીતે ઠાર મારેલી, તેનું વર્ણન રસ્તોગીજીએ આમ આપ્યું છે :

મુસલમાનોની વસ્તીવાળો એ એક પુરાણો મહોલ્લો હતો. ઇરા, ભાલા અને બંદૂકોથી સજ્જ બનીને કોઈ પણ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા એ લોકો તૈયાર હતા. અમુક હિંદુ લત્તા પર હલ્લો કરવાના તેમના ઇરાદાની મને જાણ થઈ ત્યારે કેટલાક જાણીતા ગુંડાઓ સહિત 250 માણસોને તૈયાર કરીને હું કલિયાર પર હુમલો લઈ ગયો.

ત્યાં એક વિચિત્ર બાબત બની. એક ઘરની અંદરના માણસોને અમે ખતમ કરી રહ્યા હતા તે વખતે એક બહુ ખૂબસૂરત જુવાન છોકરી અમારી નજરે પડી. મારી આગેવાની હેઠળના હુમલાખોરો તત્કાલ મોહવશ બની ગયા. એ છોકરીને પોતાના કબજામાં લેવા તેઓ અંદરોઅંદર લડવા પણ લાગ્યા. અમારી સામે જે મુખ્ય કામ હતું તેની પર બહુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા હુમલાખોરોને મેં ખૂબ સમજાવ્યા. મેં એમને ભાંડ્યા, ધમકાવ્યા, પણ એ લોકો મારું સાંભળે જ નહીં ! અને અચાનક એ મુસીબતનો ઇલાજ મને જડી ગયો. આખરે તો એ છોકરી જ આ મુશ્કેલીના મૂળમાં હતી, અને તેને જ ખતમ કરવી જોઈએ. મારી બંદૂક ઉઠાવીને મેં તેને ઠાર મારી. શબ બનીને એ ઢળી પડી.

પછી મારા સાથી પોતાના કર્તવ્ય ભણી પાછા વળ્યા. એક સ્ત્રીની હત્યા કરવી,

એ અમારા સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હતું, પણ કટોકટીની ઘડીએ તેમ કરવું પડ્યું હતું અને હજી પણ મને તેનો ખેદ છે.

દેશના પ્રખ્યાત અંગ્રેજી દૈનિક 'સ્ટેઈટ્સમન'માં જે સમાચાર તા. 2-5-2001ના અંકમાં પહેલે પાને પ્રગટ થયા છે, તેમાંથી ઉપરની માહિતી આપી છે. વાચકોના ચિત્ત ઉપર તેની શી અસર પડશે ?

સંઘ પરિવારના પાકા રંગાયેલા જે ઝનૂની સભ્યો છે, તે તો ગાંધીજી જેવી વિશ્વવિભૂતિના હત્યારાઓ માટે પણ મગરૂરી અનુભવનારા છે. એટલે એક કુમળી કન્યાના આવા ખૂનથી એમનું રુવાંડું પણ કદાચ ન ફરકે. એમને તો તે એક ધર્મકૃત્ય પણ લાગે.

સામી બાજુ, આવાં કૃત્યો પાછળની વિચારસરણીને ધિક્કારનારો એક વર્ગ છે; પણ તેને લાગે છે કે 'સંઘ'વાળાઓ તો બહુ સ્પષ્ટ વિચારપૂર્વક આવું બધું કરતા હોય છે, એટલે તે અંગે વેદના કે રોષ વ્યક્ત કરવાથી તેમના પર કશી અસર પડવાની નથી.

એ બે છેડાની વચ્ચે એક વિશાળ જનસમૂહ છે, જેને ધર્મને નામે બહેકાવીને ગુમરાહ બનાવવામાં 'સંઘ'વાળાઓ ઠીક ઠીક સફળ થયા છે, તેમના ટેકાથી સત્તા મેળવી શક્યા છે અને માતેલા બન્યા છે. પોણી સદી પહેલાં જર્મની ને ઈટલીમાં ફાસીવાદના જે ઝેરનું વાવેતર થયું અને તેની મબલક ફસલને પરિણામે આખી દુનિયાને જે વેઠવું પડ્યું, તેનું પુનરાવર્તન ભારતની ધરતી પર બહુ યોજનાપૂર્વક આજે થઈ રહ્યું છે. તેને અટકાવવું હોય તો આ વિશાળ જનસમૂહની આંખ ઉઘાડવાના અથાક પ્રયત્નો સહુ વિચારવંતોએ કરવા પડશે. 'સંઘ'વાળાઓ પર માત્ર શબ્દોના પ્રહારો કરીને બેસી રહેવાથી કાંઈ વળવાનું નથી.

એવા પ્રયત્નો કરવાનો ઉમંગ જેમને થાય તે સહુએ પ્રથમ તો પોતાના વિચારો-આદર્શોની બાબતમાં સ્પષ્ટ બનવું જોઈએ. આપણે જોયું કે માત્ર અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાથી દેશમાં સ્વરાજ્ય સ્થપાઈ જતું નથી, તેમ 'સંઘ'વાળાઓને સત્તા પરથી હટાવવાથી જ પ્રજા સુખી થઈ જવાની નથી. સ્વરાજ અને સુરાજ્યની, ભારતના ભાવિની આપણી કલ્પના સુરેખ રીતે, સાદા શબ્દોમાં, એકદમ સંક્ષેપમાં પ્રજા પાસે મૂકવી જોઈએ અને આપણા પોતાના જીવનમાં તેનું પ્રતિબિંબ આજે પ્રજાને દેખાવું જોઈએ.

આપણે એક કલ્પના રજૂ કરી દેશું, એટલે લોકો તેની પર તરત વારી જવાના છે, એવું પણ નથી. બલકે આપણે ઈચ્છીએ કે ખોટા ઉત્સાહમાં આવી જઈને લોકો ઝટઝટ એ વિચારો ગળે ઉતારી ન જાય. ખરેખરું સુરાજ્ય લાવવું હશે તો લોકોએ પોતાના કેટલાક મિથ્યા આચારવિચાર છોડવા પડશે, અને તે કેટલું આકરું છે તે તો આપણે પોતે કેટલી કુરુદિઓનો ત્યાગ કરી શક્યા છીએ એ તપાસતાં સમજાશે.

એટલે ધીરજ રાખીને અનેક પ્રસંગે લોકોને સમજાવતા રહેવાનું છે. આપણને જેમ સમજાવવાનો હક છે, તેમ લોકોને ધીમે ધીમે સમજવાનો, બિલકુલ ન સમજવાનો પણ, અધિકાર છે.

વિચાર ગળે ઊતરતો જાય તેની સાથે પ્રજાને એ પણ ખ્યાલ મળતો રહેવો જોઈએ કે સુરાજ્ય લાવવા માટે ઘણો ભોગ આપવો પડશે. સ્વરાજ માટે દેશે જેટલો ભોગ આપ્યો તેના કરતાં સુરાજ્ય માટે કદાચ વધારે ભોગ આપવો પડે. સ્વરાજ માટે આપણે જેમની સામે લડ્યા તે અંગ્રેજોની એક પ્રજા તરીકેની સંસ્કારિતા આજના શાસકોના કરતાં ઘણી ઊંચી હતી. આજે દેશ પર જેમનું વર્ચસ્વ છે તે રાજકીય બળો, અને તેમને પણ હથેળીમાં નચાવતાં આંતરિક ને આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક બળોની નાગચૂડ આપણને ભરડો લઈ રહી છે. ઉંમરગામના કર્નલ પ્રતાપ સાવે જેવા અનેક નવલોહિયાનાં બલિદાન સુરાજ્ય માટે આપવાં પડશે. આપણું ધ્યેય જેટલું ઊંચું હશે તેટલાં શુદ્ધ સાધનો આપણે વાપરવાં પડશે.

દેશના વિચારઘડતરમાં જેમણે ફાળો આપ્યો છે એવાં સજ્જન-સન્નારીઓ સાથે મળીને વિચાર અને આચારનું એક એવું અલ્પતમ જાહેરનામું પ્રજા પાસે મૂકે કે સુરાજ્યની દિશામાં ચોક્કસ કદમો ઉઠાવવાની વ્યાપક લોકસમૂહને પ્રેરણા મળે.

કવિઓના કવિ, ગુરુઓના ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથની (શ્રી નગીનદાસ પારેખ-અનુવાદિત) આ પ્રાર્થના આપણાં અંતરમાં ગુંજી રહી :

ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય છે,
શિર જ્યાં ઉન્નત રહે છે,
જ્ઞાન જ્યાં મુક્ત છે,
ઘરઘરના વાડાઓએ જ્યાં રાતદિવસ
વસુધાના નાના નાના ટુકડા કરી મૂક્યા નથી,
વાણી જ્યાં સીધી હૃદયના ઝરણમાંથી વહે છે,
કર્મનો પ્રવાહ જ્યાં દિશાએ દિશાએ
અજસ્રપણે સફળતા ભણી ધસે છે,
તુચ્છ આચારની મરુ-રેતી
જ્યાં વિચારનાં ઝરણાંને ચૂસી લેતી નથી -
પૌરુષને શતધા છિન્નભિન્ન કરી નાખતી નથી,
તું જ્યાં સકલ કર્મ અને વિચારનો અગ્રણી છે :
તે સ્વાતંત્ર્ય-સ્વર્ગમાં, હે પિતા,
તારે પોતાને હાથે નિર્દય આઘાત કરીને,
ભારતને જાગૃત કર.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

જનરલ ડાયરની ગૌરવયાત્રા

ગુજરાતના મુખ્યમંત્રીએ એક ગૌરવયાત્રા યોજવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે મને બીજા કોઈક પ્રસંગની યાદ આવી ગઈ, પણ તે કયો એનું હું તત્કાલ સ્મરણ કરી શક્યો નહીં. સામૂહિક હત્યાનો બચાવ કરવામાં પોતાની કોમનું ગૌરવ રહેલું છે એવું કોઈકે અગાઉ ક્યારે જાહેર કરેલું, તેનો વિચાર હું કરવા લાગ્યો. હિંસાનો આરંભ કરનાર બીજી કોમનો જ બધો વાંક છે અને તેનું હજારગણું મોટું વેર લેવાની પોતાની કોમમાં તાકાત છે એવું બતાવી આપવામાં ગર્વ અને ગૌરવ રહેલાં છે, બીજી કોમ પોતાનું માથું ફરી ન ઊંચકે તેવી ચેતવણી તેને એ રીતે મળવી જોઈએ અને એવો બદલો લેનાર આગેવાન સામૂહિક હત્યારા તરીકે નહીં પણ પોતાની કોમનું ગૌરવ જાળવનાર વીર તરીકે ઓળખાવો જોઈએ, એવો દાવો ભૂતકાળમાં કોણે કરેલો હતો ?

આ વિમાસણને અંતે એક દિવસ મને યાદ આવ્યું કે એવો બનાવ પંજાબમાં 1919માં બનેલો. ત્યારે વેર વસૂલ કરનાર મોભી હતા બ્રિગેડિયર જનરલ રેક્સ ડાયર. આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે એવું મનાય છે કે અમૃતસરના જલિયાંવાલા બાગમાં શાંતિથી સભા ભરનારા 2,000 હિંદીઓને જનરલ ડાયરે નિષ્ક્રમણે ગોળીએ દીધા હતા. પણ હકીકત જરા અટપટી છે.

1915ની સાલથી પંજાબ બળવાનું ધામ બની ગયેલું. ત્રાસવાદ-વિરોધી આકરાં પગલાં તરીકે બ્રિટિશ રાજે 1918માં રોલત કાયદો બહાર પાડીને નાગરિક અધિકારો કચડી નાખ્યા. તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવાની હાકલ મહાત્મા ગાંધીએ કરી. પણ અગાઉ બનેલું તેમ, ચળવળના આરંભની અહિંસાનું સ્થાન થોડા વખતમાં જ વ્યાપક હિંસાએ લીધું. ઇતિહાસકાર લોરેન્સ જેમ્સે કહ્યું છે તેમ, “દરેક હડતાલને પગલે પગલે શિસ્તહીન સરઘસો, લૂંટફાટ, આગજની અને પોલીસ તથા યુરોપિયનો પરના હુમલાઓ થતાં ગાંધીની ધરપકડ થયા પછી તોફાનો વધુ ઉગ્ર બન્યાં.”

એપ્રિલની 10મીથી 12મી સુધીમાં આખા પંજાબમાં રમખાણો થયાં. પ્રાંતના ગવર્નર માઈકેલ ઓડવાયરે વાઈસરોયને જાણ કરી કે આમાંથી 1857ના જેવો બીજો બળવો ફાટી નીકળી શકે અને તેને કચડી જ નાખવો જોઈએ. પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવાની પોલીસમાં શક્તિ નહોતી, એટલે અમૃતસર શહેરમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે જનરલ ડાયરને લશ્કર સાથે મોકલવામાં આવ્યા.

એપ્રિલની 11મીએ અમૃતસર પહોંચીને ડાયરે જોયું કે હિંસક ટોળાંએ આખા શહેરનો કબજો લીધેલો હતો. પોતાની સલામતી જોખમાયેલી જોઈને 100થી વધુ યુરોપિયન સ્ત્રી-બાળકોએ ગોબિંદગઢ કિલ્લામાં આશરો લીધો હતો. માર્સીઆ

શરવડ નામનાં મિશનરી મહિલા દાક્તરને તોફાનીઓએ માર મારેલો. ડાયરને સૌથી વધુ રોષ ચડાવનાર એ હુમલો હતો. અંગ્રેજોના ગૌરવભંગનું પ્રતીક તેમાં એમણે જોયું. બ્રિટિશ ગૌરવની પુનર્સ્થાપના કરવા એ કૃતનિશ્ચયી બન્યા. બીજી કોમને તે કદી ન ભૂલે તેવો પાઠ એ ભણાવવા માગતા હતા.

એટલે પોતાના લશ્કરને લઈને જલિયાંવાલા બાગ સુધીની એક ટૂંકી ગૌરવયાત્રાએ જનરલ ડાયર નીકળી પડ્યા. ત્યાં એ લશ્કરે ગોળીઓ વરસાવી તેમાં 379નાં મોત નીપજ્યાં અને 1500 ઘવાયા. માર્સીઆબેન પર જ્યાં હુમલો થયેલો તે સડક ઉપરથી પસાર થતા તમામ હિન્દીઓને પેટે ચાલવાની ડાયરે ફરજ પાડી. વારંવાર એમણે જાહેર કર્યું કે હિન્દીઓનાં કાળજાંમાં ત્રાસ ફેલાવીને એમને એમનું સ્થાન ક્યાં છે એ પોતે બતાવી આપવા માગતા હતા.

જલિયાંવાલા અને ગુજરાત વચ્ચે રહેલું સામ્ય સાફ જોઈ શકાય તેવું છે. ગુજરાતમાં પણ એક પક્ષની હિંસાનો સામનો જંગાલિયત ભરેલી કોમી વેરપિપાસાથી કરવામાં આવ્યો છે અને બીજી કોમને પાઠ ભણાવવા માટે નિર્દોષોની હત્યા કરવામાં આવી છે. અને એવાં બણાગાં ફૂંકવામાં આવ્યાં છે કે શાસનકર્તા કોમનાં ગૌરવ અને અભિમાનની આ રીતે પુનર્સ્થાપના થઈ રહી છે. ત્યારે પણ જનરલ ડાયરના પ્રશંસકો હતા. હિંદમાંના ઘણા અંગ્રેજોએ તેમ જ બ્રિટિશ અખબારોએ ડાયરનો બ્રિટિશ ગૌરવના રખેવાળ તરીકે બચાવ કરેલો. ‘ધ મોર્નિંગ પોસ્ટ’ નામના ઈંગ્લંડના છાપાએ તેને માટે એક ફંડ શરૂ કરેલું, તેમાં 26,000 પાઉંડ જેટલી રકમ ભેગી થયેલી – જે તે જમાનામાં જંગી ભંડોળ ગણાય.

અને ડાયરના આટલા બધા ચાહકો છતાં બ્રિટિશ સરકારે ડાયરને બરતરફ કર્યો, એની માનહાનિ કરી. હકૂમતે સાફસાફ સ્વીકાર કર્યું કે હિન્દી હત્યારાઓ ને હુલ્લડખોરો તરફથી ચાહે તેવી ઉશ્કેરણી થઈ હોય છતાં, એના જવાબમાં તે કોમને પાઠ ભણાવવા માટે વૈરપિપાસાભરી કતલ બિલકુલ કરી શકાય નહીં. એ રીતે વેર લેવામાં કોઈ ગૌરવ નહીં, નકરી લ્યાનત જ છે.

સ્વામીનાથન અંકલેસરીઆ ઐયર (અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી)

– તો

પ્રયત્ન કરવામાં હું કદી થાકું, કોઈ એક સુખ-ક્ષણને વળગી રહેવા લલચાઉં, તો હું મરેલો જ છું. ઠરીઠામ બેસી જવાનું મન કદી મને થાય, તો હું ગુલામ જ છું.

ગયટે

એ સ્વર્ગમાં...!

સ્વતંત્રતામાં જેને પણ રસ હોય તે મનુષ્યને એ વાતની ચિંતા થશે કે, સંસદના કેટલાક સભ્યોએ અરુણ શૌરીના નવા પુસ્તક ‘વર્શિપિંગ ફોલ્સ ગોડ્સ’ (ખોટા દેવની પૂજા)ની હમણાં હોળી કરી. તેઓ કહે છે કે એ લેખકે હકીકતોને મારીમચડી છે, ડૉ. આંબેડકરને રાષ્ટ્રવિરોધી દેખાડવા માટે એમનાં ખોટાં અવતરણો ટાંક્યાં છે, તથા દલિતોની સામે પૂર્વગ્રહ અને હિંસાની ઉશ્કેરણી કરી છે. એટલા માટે એ પુસ્તક પર પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી એમણે કરી છે.

પોતાનાથી જુદા મતનો આપણે આદર કરીએ, તેમાં સંસ્કૃતિની પ્રગતિ રહેલી છે. કોઈ અભ્યાસી સાથે આપણે સંમત ન થતા હોઈએ, તો એનાં પુસ્તકો બાળવા કે પ્રતિબંધિત કરવાને બદલે એની દલીલો સામે દલીલ કરીએ અને લોકોને ખાતરી કરાવીએ કે એની વાત ખોટી છે. વિચાર-સ્વાતંત્ર્યનો પાયો ફાંસના વોલ્ટર જેવા મહાન ચિંતકોએ નાખેલો; એમણે કહેલું કે, “તમે જે કહો છો તે હું નાપસંદ કરું છું, પરંતુ તે કહેવાના તમારા હકનું હું જાનના જોખમે પણ રક્ષણ કરીશ.”

કોઈ પણ પુસ્તકમાં ખોટી કે ગેરવાજબી બાબતો લખેલી છે એવું આપણને લાગે, તો આપણે લેખકની દલીલો ને હકીકતોનું ખંડન કરીને લોકોને આપણા મતની તરફેણમાં જીતી લેવા જોઈએ. ખરેખર તો, ઈતિહાસ આપણને શીખવે છે કે એક જમાનામાં ખોટા ગણાયેલા વિચારો તે પછીના યુગમાં સર્વમાન્ય શાણપણ ઠરી શકે છે.

આ સંસદ-સભ્યો એમ કહે છે કે શૌરીના પુસ્તકથી દલિતોની લાગણી દુભાઈ છે. પરંતુ નીચલા વર્ણના બધા ભારતવાસીઓની લાગણી શું ‘મનુસ્મૃતિ’થી નથી દુભાતી ? ખ્રિસ્તી ન હોય તે સહુ નરકમાં જશે, એવું કહીને ‘બાઇબલ’ શું એવા અનેકાનેક લોકોની લાગણી દૂભવતું નથી ? ‘કુરાન’માં જેમને ‘કાફર’ કહેવામાં આવ્યા છે, તે બધાની લાગણી શું તેનાથી દુભાતી નથી ? તો આ બધાં પુસ્તકો પર પ્રતિબંધ લાદવો, એ શું તેનો ઉકેલ છે ?

આપણા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલ નેહરુ એવા વિશાળ દિલના હતા કે વોલ્ટર એમને માટે મગર બન્યા હોત. આજે જે સંકુચિતતા દેશમાં ફેલાઈ રહી છે, તેનાથી એવા આગેવાનો ધૂજી ઊઠ્યા હોત. હું ધારું છું કે આંબેડકરને પણ એવું જ થાત. અરુણ શૌરીએ જે ટીકા કરી છે તે નવી નથી, અને આંબેડકર હયાત હતા ત્યારે પણ એ વ્યક્ત કરવામાં આવેલી. પણ આજે એમને નામે બોલતા લોકોના કરતાં તેનો બિલકુલ જુદો ને સંસ્કારી પ્રતિભાવ ત્યારે આંબેડકરે પોતે જ આપેલો હતો.

શૌરીના પુસ્તકવાળો આ બનાવ કાંઈ અપવાદરૂપ નથી. સ્વતંત્રતાનાં બળો

ઉપર સંકુચિતતાની શક્તિઓ ધીમેધીમે સરસાઈ મેળવતી જાય છે, એવું બતાવતા બનાવોની હારમાળામાંનો તે એક વધુ કિસ્સો છે. સલમાન રશ્દીની મહાન સાહિત્યકૃતિ 'મિડનાઈટ્સ ચિલ્ડ્રન' (મધરાતનાં સંતાનો) પરથી 'બીબીસી'ને ભારતમાં ફિલ્મ ઉતારતી અટકાવવાનો નિર્ણય સરકારે અગાઉ કરેલો. શા માટે ? કારણ કે સત્તાસ્થાને બેઠેલા કોઈકને એમ લાગ્યું હશે કે અમુક કોમની લાગણી તેનાથી કદાચ દુભાઈ જશે.

નિર્માતા મજિરત્નમે 1992-93માં કોમી રમખાણોનો ચિતાર આપતી ફિલ્મ 'બોમ્બે' બનાવેલી. એવી કોઈ ખાસ સારી ફિલ્મ તો એ હતી નહિ, પણ કોમી હિંસાનો કાંઈક ઉકેલ બતાવવાનો (ભલે અપ્રતીતિકર) પ્રયત્ન તેણે કરેલો. તેમ છતાં કેટલાક કોમવાદી મુસલમાનોએ (સમસ્ત મુસ્લિમ કોમે બિલકુલ નહિ) તેની સામે દેકારો મચાવ્યો, અને દેશનાં કેટલાંક રાજ્યોમાં તેની પર પ્રતિબંધ મુકાયો. એથીયે વધુ ખરાબ તો એ થયું કે મજિરત્નમની ઉપર બૉબ ફૅકવામાં આવ્યો.

આ જાતનું વલણ ચાલુ જ રહ્યું છે. વધતી જતી અસહિષ્ણુતાના એવા પ્રવાહમાં આપણે ફંગોળાઈ રહ્યા છીએ કે હવે દરેક લેખકને, ફિલ્મ-નિર્માતાને કે વિચારકને પીઠ પાછળથી ઘા થવાની દહેશત રહ્યા કરે છે. આવું શા માટે ?

એનાં ઘણાં કારણો છે, પણ એક મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે રાજકારણમાં જૂથવાદ વધતો જાય છે. દેશ આઝાદ થયો ત્યારે વિવિધ રાજકીય પક્ષો વચ્ચે મતભેદો તો હતા, પણ તે વિચારોના ને સિદ્ધાંતોના હતા. કઈ નીતિ સાચી છે કે ખોટી છે, તેની ચર્ચા ત્યારે ચાલતી.

આજે રાજકારણ મુખ્યત્વે જૂથબંધી પર આધારિત બન્યું છે. માણસ કયા વિચારો ધરાવે છે તેના ઉપર નહિ, પણ કઈ કોમ, કયા ધર્મ કે પ્રદેશનો એ પ્રતિનિધિ છે તેના ઉપર ચૂંટણીઓ મુખ્યત્વે લડાય છે. ઉમેદવાર અમુક કોમનો હોય તો અમુક મતવિસ્તારમાંથી એ ચૂંટાઈ જવાનો ઘણો સંભવ રહે છે - પછી તે ભલે ગમે તેટલો સિદ્ધાંતવિહોણો, ભ્રષ્ટ કે કુકર્મી હોય.

આવું જૂથબંધી રાજકારણ માણસના સ્વાતંત્ર્યનો ઉચ્છેદ કરે છે. પોતાના જૂથના હેતુઓ પાર પાડવા માટે ચાહે તેવાં સાધનોના ઉપયોગને તે વાજબી ઠરાવે છે. ઇતિહાસ આપણને દેખાડે છે કે દમન, સામૂહિક હત્યા, તાનાશાહી અને કાપાકાપીના મૂળમાં જૂથબંધી રાજકારણ રહેલું હોય છે. દુર્ભાગ્યે, આપણે એ જ દિશામાં જઈ રહ્યા હોઈએ એવું લાગે છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એમના સ્વપ્નના ભારતનું એક ભવ્ય દર્શન કરેલું હતું : 'ચિત્ત જ્યાં ભયશૂન્ય છે, શિર જ્યાં ઉન્નત રહે છે, જ્ઞાન જ્યાં મુક્ત છે...'

એ આદર્શો આજે ક્યાં છે ? નેહરુ અને ગાંધીની નિષ્ઠા તેમાં રહેલી હશે, પણ આજના રાજકારણીઓએ તો એક નવી, ભીષણ વાસ્તવિકતા સરજી છે :

ચિત્ત જ્યાં મત-ભંગારોને માઠું લગાડવાના ભયથી ભરેલું છે,
 અને શિર જ્યાં શાણપણથી નીચે નમાવેલું છે;
 જ્ઞાન જ્યાં સ્વયંસ્થાપિત જમાદારોની ચકાસણી પછી જ મુક્ત છે;
 કોમ-કોમના, ધર્મના, પ્રદેશોના વાડાઓએ જ્યાં
 વસુધાના નાનાનાના ટુકડા કરી મૂકેલા છે;
 વાણી જ્યાં રાજકીય તકવાદના ઊંડાણમાંથી વહે છે;
 પોતાની ટીકા થાય તો હિંસા આચરવાની ધમકી આપતી
 દરેક ટોળકીને રીઝવવાના ભેંકાર રણવિસ્તારમાં
 વિચારનું સ્વચ્છ ઝરણું જ્યાં રૂંધાઈ ગયું છે;
 ત્યાં, સ્વાતંત્ર્ય-વિહોણા એ સ્વર્ગમાં -
 આઝાદીનાં પચાસ વરસ પછી, મારો દેશ જાગી ઊઠ્યો છે.
 સ્વામીનાથન અંકલેસરીઆ ઐયર

“આપને ઉપયોગી થઈ શકું ?”

બેલ્જીઅમ દેશના રાજા એક વાર અમેરિકાની મુલાકાતે ગયેલા. એ ડિટ્રોઈટ શહેરમાં હતા ત્યારે ત્યાંના એક છાપાના ખબરપત્રીએ રાજાની વિદાયનો ચોક્કસ સમય જાણવા માટે એમના ઉતારાવાળી હોટલ પર ફોન કર્યો ને રાજાના અખબારી અધિકારી સાથે વાત કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“એ હમણાં જ અહીંથી બહાર ગયા છે,” ટેલિફોનને સામે છેડેથી એક વિનયભર્યો અવાજ ખબરપત્રીને સંભળાયો. “પણ કદાચ હું એમને શોધી શકું તો જોઉં.”

થોડી મિનિટ પછી એ જ અવાજ ફરી સંભળાયો : “હજી એ ક્યાંય દેખાતા નથી; પણ આપ જો ટેલિફોન ચાલુ રાખી શકો, તો હું ફરી વાર તપાસ કરી જોઉં.”

હાથમાં ફોન પકડીને ખબરપત્રી ઊભો રહ્યો, ને થોડી વારમાં એ જ વિનયવંતો સૂર સંભળાયો : “માફ કરજો, પણ એમનો ક્યાંય પત્તો લાગતો નથી... પરંતુ હું આપને કાંઈ ઉપયોગી થઈ શકું ખરો ?”

“બેલ્જીઅમના રાજા બોદુઈન ડિટ્રોઈટમાંથી ક્યારે રવાના થવાના છે, તે હું જાણી શકું ?” ખબરપત્રીએ પૂછ્યું.

“હું પોતે જ બોદુઈન,” સામેથી અવાજ આવ્યો. “અમે આજે બપોરે 2-45એ ઊપડવાના છીએ.”

ગાળે છે પ્રેમનાં અશ્રુ વજ જેવાય દિલને.

‘કલાપી’

એ દેશની ખાજો દયા !

કૂતરી છે, કૂતરી !

કોણ ?

કરોડો મતદારોએ ચૂંટેલી જેની સરકારો દેશમાં 14 રાજ્યોમાં શાસન સંભાળે છે, તેવા એક રાજકીય પક્ષના લાખો સભ્યોએ જેને પોતાની સંસ્થાના પ્રમુખપદે સ્થાપેલ છે, તે નારી કૂતરી છે !

એવું તે વળી કોણ કહે છે ?

ના, ભીંડી બજારના કોઈ મવાલીના ગલોફામાંથી એ ગાળ નથી નીકળી, સરહદપારના રાષ્ટ્ર-શત્રુ લશ્કરી માંઘાતાની જીભેથી એ અંગારો નથી પડ્યો, ગટરના પત્રકારત્વના કસબી કોઈ છાપાવાળાને એ ગલીચતા નથી સૂઝી...

ત્યારે ?

દુનિયાભરના હિંદુઓને નામે ચાલતી એક સંસ્થાના આગેવાને, હલકટપણાની આટલી નીચી કક્ષાએ ઊતરીને એક સ્ત્રીને માટે, પોતે જેને પેટે જન્મ લીધો હશે તેના જેવી જ એક માતાને માટે, આ બીભત્સ વાણી એક જાહેર સભામાં ઉચ્ચારેલી છે. સ્વામી વિવેકાનંદથી માંડીને મહાત્મા ગાંધી જેવા વિશ્વવિખ્યાત મહાપુરુષોને પેદા કરનાર હિંદુ ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિને કલંક લગાડનારી આવી અશ્લીલતા સામે અવાજ ઉઠાવનારો એક પણ માર્ઠનો પૂત એ સભામાં નીકળ્યો હશે ? એવો ગંદવાડ જાહેરમાં ઓકનારાની ઉપર થૂથૂકાર કરીને સભામાંથી પાંચ બહેનો પણ બહાર નીકળી ગઈ હશે ? પોતે હિંદુ છે એવો હુંકાર ગર્વથી કરનારા ત્રિપુંડધારી-ખેસધારીઓ અને લોહીતરસ્યાં ત્રિશૂળધારકોની તો આ બાબતમાં તેમના નેતા સાથે સંમતિ જ હશે ને ?

ભગવાન ઈસુ અને કવિવર રવીન્દ્રનાથની વાણીનો સમન્વય જેમની કવિતામાં કેટલાકને દેખાયો છે તેવા ખલિલ જિબ્રાનના શબ્દોને આપણા સાંઈ મકરન્દે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે, તે આજે સાંભરે છે :

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ ! એ દેશની ખાજો દયા -
જ્યાં ધર્મનો છાંટો નહીં, ફિરકા છતાં ફાલી રહ્યા...૦૦૦

‘રંગ છે બહાદુર !’ બિરદાવી કુલેકે ફેરવે,
જે પ્રજા નાચી રહે ગુંડા-ટણકને ટેરવે,
ને દમ્ભામે જીતનારાને ગણે દાનેશરી -
હાય, એવા દેશના જાણે ગયા છે દી ફરી !...૦૦૦

નવા રાજાને કહે વાજાં વગાડીને : જીયો !
જાય તો પાછળ ઉડાડી ધૂળ બોલે હૂરિયો -
ને છતાં એ કોઈ બીજાને સત્કારવા

એ જ નેજા ! એ જ વાજાં ! એ જ ખમ્મા, વાહ વા !

જાણજો એવી પ્રજાના ખીલડા ખૂટલ થયા,
દોસ્તો, સફરના સાથીઓ ! એ દેશની ખાજો દયા.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

“તે ચૂકવીને આવીશ”

મારા પિતાજી ગુજરી ગયા, તે વખતે મારાં બાને મેં કહ્યું, “હવે તમે આંબલા આવો; અહીં એકલાં રહેવું નહીં ફાવે.”

બા કહે : “હજુ અહીં રહેવું પડે તેમ છે. તારા બાપુજી દાણાવાળાની દુકાનેથી જે કાંઈ લાવતા, તેમાં 70-80 રૂપિયા ચૂકવવાના બાકી છે; તે ચૂકવીને હું આવીશ.”

મેં કહ્યું, “એ કઈ મોટી વાત છે ? હું સાંજે એની દુકાને જઈને રકમ ભરી આપીશ.”

મારી બા કહે, “એમ ન થાય, એ પૈસા તો મારે જ ભરવા જોઈએ; એ તો હું વેંત કરીશ.”

“તું મારા પૈસા ન લે ?”

“લઉં જ ને ! પણ આ પૈસા મરનારે ભર્યા હોત; હવે એ નથી, એટલે હું ભરીશ.”

હું જાણતો હતો કે ઘરમાં કાંઈ નથી. મારા બાપુજીને 20-22 રૂપિયા પેન્શન મળતું. એમાં પોતાનું ચલાવતા ને દીકરીઓ-ભાણેજડાંને ટાણેટયકે સાચવતા.

મેં કહ્યું, “બા, તું ક્યાંથી ભરીશ ? મરનારના વારસ તરીકે તેનું આ બધું દેણું હું ભરી આપીશ.”

બા બોલ્યાં, “તું વારસ, ને ભરે તે વાત સાચી. પણ આ તો હું જ ભરીશ. તું માથાઝીક ન કર.”

તે ન જ માન્યાં. ત્રણ મહિને દેણું ભર્યું. કેવી રીતે કમાયાં હશે ? દળણાં દળ્યાં હશે ? બાંધણી બાંધી હશે ? ભગવાન જાણે ! પણ પોતાની જાતકમાણીથી દેણું ભર્યું; પછી જ આંબલા આવ્યાં.

મનુભાઈ પંચોળી

દેવ

દેવ હાજર ના રહી શકે ઘર ઘર મહીં,
મા સ્વરૂપે જન્મ લે જીવતર મહીં.

દેવેન્દ્ર ભટ્ટ

ઓસવાતો આત્મા

સવારે ઊઠ્યા અને રાતે સૂતા તે વચ્ચે દિવસભરમાં એક વાર પણ જેણે આખા દેશનો વિચાર કર્યો હોય, એવી વ્યક્તિઓ કેટલી હશે ?

સ્વતંત્રતા માટે લડતા હતા ત્યારે ગામડામાં બેઠેલો નાનો અમથો સેવક, ગ્રામસહાય કરતાં કે રેંટિયો કાંતતાં, વાઈસરોયને ગાંધીજીએ લખેલા પત્રનો કે એવા કોઈ નિવેદનનો ખુમારીપૂર્વક વિચાર કરતો અને પોતાના હૃદયના તાર રાષ્ટ્રીય ધ્યેય સાથે સાંધતો. આજે એવું સંધાન જવલ્લે જ જોવા મળે છે. જાણે કે દરેક વ્યક્તિ, દરેક જૂથ પોતાનું ભરી લેવા માંગે છે; પછી આખા દેશનું ગમે તે થાઓ. કદાચ જે મૂળે આપણી રાષ્ટ્રીય કમજોરી હતી જ, તે લોકશાહી સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી વધુ વકરી છે.

આપણે સૌએ સચેત થઈને વિચારવા જેવો મોટો પ્રશ્ન હોય તો તે એ છે કે ભારતની લોકશાહીને થયું છે શું ? કેમ કશું થતું નથી ? કેમ આપણે આપણી જાતને ગરીબીમાંથી ઊંચે ઉઠાવી શકતા નથી ? કેમ વધુ ને વધુ લોકો ગરીબીની રેખાની નીચે હડસેલાતા જાય છે ? દેશનો અત્યારનો મહારોગ છે પ્રજાનું કાંઈ કામ થતું નથી તે. સત્તારખુ રાજરમતો કુલ શક્તિ અને સમયને ખાઈ જતી લાગે છે.

કદાચ ચૂંટણીઓ જીતવાની તરકીબમાં ફાવટ આવી ગયાને લીધે લોકલાગણીને અંગે બેદરકારી વધી હોય. આ નહોરતાને લીધે દેશમાં લોકશાહીનો બહારનો આકાર માત્ર રહેવા પામ્યો છે અને તેનો આત્મા સતત ઓસવાતો રહ્યો છે.

*

સમત્વ વિના લોકશાહી ઊણી છે. અને સમત્વ પણ જો બંધુતા વિના આણે, તો એ લોહિયાળ અને વિકૃત થઈ બેસે છે. બંધુતા વગર સમત્વ પણ રાક્ષસી થઈ શકે છે, અત્યાચારો કરી શકે છે. સમત્વ, સ્વતંત્રતા અને બંધુતા, એ ત્રણેયનો સમન્વય થવો જોઈએ.

અત્યારની સરકારોનાં મંડાણ મહદ્ અંશે ભ્રષ્ટાચાર ઉપર થયેલ હોય છે. જે સરકાર ભ્રષ્ટાચાર દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે, તે ભ્રષ્ટાચાર અને હિંસા દ્વારા ટકી રહે છે. સંઘરાખોરો અને નફાખોરો પાસેથી ભ્રષ્ટાચારી સરકાર જે બધા પૈસા મેળવે છે, તે છેવટે તો ચીજવસ્તુ ખરીદનારાઓ તરીકે (લોકોએ) જ કમ્મર વાંકી કરીને ચૂકવવાના રહે છે.

વ્યવહારજગતના આ બધા પ્રશ્નો તો સમાજમાં આવવાના જ. તેનાથી દૂર ભાગ્યે નહીં ચાલે. દરેક સમાજમાં કેટલાક સજ્જનો એવા (પણ) હોવા જોઈએ, જે પક્ષીય રાજકારણથી મોટે ભાગે અલિપ્ત હોય. સરકારો અને હરીફ રાજકીય પક્ષો, બંનેને તેમની મર્યાદાનું ભાન કરાવી શકે અને પ્રજાજીવનના ધારણરૂપ બની શકે એવા તટસ્થોની વધુ ને વધુ જરૂર પડવાની.

*

આપણા દેશના અનેક પ્રશ્નો એકીસાથે ઉગ્ર રૂપમાં દેશની સામે ઊભા થતા

આવે છે. કોમવાદનો પ્રશ્ન કદાચ સૌથી વિકટ હશે.

અવનવી પરિસ્થિતિઓ તો ઉપસ્થિત થવાની જ. પણ એવે વખતે હારી ખાવાને બદલે, પોતાને સમજાવેલું સત્ય આ નવી પરિસ્થિતિમાં કેટલું ટકી શકે છે એ જોવામાં આત્મવીરો રાચતા હોય છે. કોમી કડવાશો તો કાલ ઊઠીને એક દુઃસ્વપ્નની જેમ શમી જશે. ઈહોતેર વરસની લથડતી કાયાએ, પણ અડગ આકીનથી, આ દેશની આમજનતાના હૃદયમાં પડેલી એકતાને સંકોરવા શાંતિયાત્રા કરી રહેલા રાષ્ટ્રપિતાની છબી માત્ર યાદ રહી જશે.

આપણે આત્મવીરોનાં આવાં આચરણનાં માત્ર ગુણગાન જ ગાઈશું ? એમની કસોટીના પ્રસંગ હળવા બને એનો આપણી ઉપર જ શું ઠીક ઠીક આધાર નથી ?

આપણે ગાંધીજી જોડે મનોયાત્રા કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરી જોયો ? એમના પગલામાં પગ મૂકવાની – ભલે ને સહસ્ર માઈલો પાછળ ! – હૃદયમાં ઊર્મિ સરખી ઊઠી ? આત્મપરીક્ષણ માટે એક જ પ્રશ્ન વિચારીએ : આપણે જે કોમના હોઈએ તેથી અન્ય કોમના માણસોમાં, આપણે જેને ચાહતા હોઈએ એવા આપણને મિત્રો છે ? કેટલા છે ? હૃદયની સાંકડી પાળો વિસ્તારવાનો આ અવસર નથી ?

ઉમાશંકર જોશી

[સમયરંગ' પુસ્તક]

વિધવાની ઈચ્છા

મન્નારકાડ નામના ગામમાં લાગેલી આગના સમાચાર એક સવારે છાપામાં વાંચ્યા. આજકાલ આવા તો બહુ યે સમાચાર આવ્યા કરે છે, એમ કરીને છાપાનાં પાનાંને ઊથલાવી દીધાં. પણ પાછળથી મળેલી તેની નીચે મુજબની વિગતે હૃદયનાં પાનાંને ઊથલવા ન દીધાં :

આગ લાગેલી એક મુસલમાનના ઘરમાં. પાડોશમાં રહેતા કૃષ્ણાનને ખબર પડતાંની સાથે સફાળો ઊઠીને એ ત્યાં પહોંચી ગયો. જાતની, પત્ની ને બે બાળકોની કે વૃદ્ધ માતાની પરવા ન કરતાં તેણે આગમાં ઝંપલાવ્યું, અને ભડભડતી જ્વાળાઓમાં ઝડપાવેલાં પાડોશીનાં બે બાળકોને તો બહાર ધકેલી બચાવી લીધાં; પણ પછી પોતે બહાર નીકળવા જતાં સપડાયો, આગે તેને ભરખી લીધો.

કૃષ્ણાનનું કુટુંબ નિરાધાર બન્યું. એની સંભાળ સમાજે લેવી જોઈએ, એમ કહીને કાલીકટથી નીકળતા 'માતૃભૂમિ' દૈનિકે ફાળા માટે અપીલ કરી. જોતજોતામાં રકમ રૂ. 24,000ની લગોલગ પહોંચી ગઈ. હિંદુ તેમ જ મુસલમાન વાચકોનો તેમાં ફાળો હતો. એ રકમનો ઉપયોગ પ્રથમ શેમાં કરવો છે, એવું કૃષ્ણાનની પત્નીને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે એ વિધવા કરુણ સ્વરે એટલું બોલી કે, “તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજો, પણ મારી એટલી એક ઈચ્છા છે કે એ રકમમાંથી પહેલાં તો મારા નિરાધાર બનેલા પાડોશીને રહેવા ઘર બંધાવી દેવું.”

જ્યોતિ દેયા

જીતે જી શહીદ

ઉસ રાતકો ‘જનતા’મેં મેરે સાથ ભેઠે હુએ કુછ મિત્ર દેશકી સમસ્યાઓકો લેકર ગર્મ ચર્ચા કરને લગે. સરકારકે એક અવકાશપ્રાપ્ત અધિકારીને કહા : “સરકારકો સાફસાફ કહ દેના ચાહિયે કિ બસ, યહી હોગા. જિતના હી સમજાઈએ, પચડા બઢતા જાતા હૈ. મુસલમાનોકો સમજાઈયે, ઈસ દેશકો અપના માનિયે. નાગા લોગોકો સમજાઈયે, ભારતમેં રહિયે. મદ્રાસિયોંકો સમજાઈયે, હિન્દીકો સ્વીકાર કીજીયે... કિસકો કિસકો સમજાઈયેગા ? મુશ્કલ યહ હૈ કિ નેતાઓંમેં તાકત નહીં હૈ. વહ શક્તિ કેવલ બંદૂકમેં હૈ !”

સુનતા સુનતા મૈં સોચને લગા : બુદ્ધિકે કમજોર વ્યક્તિકો હંમેશાં બંદૂક સૂઝતી હૈ. વહ ખુદ ઉત્તર હૂંઠ નહીં પાતા, ઈસલિએ હર પ્રશ્નકા અંતિમ ઉત્તર બંદૂકમેં દેખતા હૈ. ક્યોંકિ વહ માન લેતા હૈ કિ ઉત્તર મિલે યા ન મિલે, બંદૂકસે પ્રશ્નકર્તા તો ખત્મ હોતા હૈ. એસી હાલતમેં તાજજુબ કયા થા કિ ઉસ અધિકારીકી બાતેં સુનકર મેરે પાસ બૈઠા એક યુવક બોલ ઉઠા થા : “ઈસ મુલકમેં ગદાર બહુત હેં ઔર ગદારી કી એક હી દવા હૈ – બંદૂક !” ઈસ પર મૈંને પૂછા : “આપ કિન્હેં ગદાર સમજતે હેં ? કુછ નામ બતાઈયેગા ?”

વહ તમકકર બોલા : “ક્યોં નહીં ? ગાંધીજી ગદાર – પાકિસ્તાનકો કરોડોં રૂપયે ઉન્હોંને દિલવાયે ! નેહરુ ગદાર – અપની પ્રાઈમ મિનિસ્ટરી કે લિયે દેશકા બટવારા માન લિયા ! જયપ્રકાશ ગદાર – ચીનકે હાથ ભારતકો બેચનેકે લિયે તૈયાર !..... કિતના ગિનાયેં, કૌન ગદાર નહીં ?”

કલકે ‘હીરો’કો આજ ગદાર કહના, ઔર પૂરી ઘૂણાકે સાથ કહના, યહ હમારે દેશપ્રેમકી કસૌટી બન ગયી હૈ. માંગ યહ હૈ કિ બાત હમારી મરજીકી કહી જાય – ભલે હી હમારી મરજી સુબહ કુછ હો ઔર શામકો કુછ હો જાય. યહ પરિસ્થિતિ ઘોર ચિંતાકી હૈ. ઉસસે નિકલનેકે લિએ જરૂરત ગહરે ચિંતનકી હૈ. લેકિન ઈસ વક્ત ચિંતનકા ‘મૂડ’ કિસકા હૈ ?

મૂડ બદલનેકા કામ વે હી કર સકતે હેં જો સ્વયં અવિરોધી રહકર, લોક-પ્રિયતાકી પરવાહ ન કરતે હુએ, લોકહિતકી બાત કહ સકેં, કામ કર સકેં. એસે જીનેવાલે નયે જમાનેમેં જીતે જી શહીદ માને જાયેંગે.

રામમૂર્તિ

બધી જ

પ્રથમ શિશુ સૌ ફૂલાનો, માતા બધી જ યશોમતી,
મૃદમિલન મ્હોમાં બ્રહ્માંડો અનંત વિલોકતી.

‘ઉશનસ’

વીરામાતા

સાણંદ તાલુકામાં ચરલ નામે ગામ. ગામના પાદરમાં લીમડાનાં ઝાડ પુષ્કળ. જમીન અને ઝાડનો એવો તો મેળ કે ન પૂછો વાત. લીમડાનું તો જાણે મોટું વન. પણ એ લીમડા કાપવા બહારના માણસો આવ્યા કરે. ગામને ખબર પડે ત્યારે લોકો ભેગા થઈને એને રોકે; પણ ઘણી વાર ચોરીછૂપીથી કાપી જાય. આમ ચાલ્યા કરે.

એક દિવસ મોટું ટોળું લીમડા કાપવા આવી પહોંચ્યું. ગામને ખબર તો પડી. પણ આવનાર જૂથ મોટું હતું, એટલે બેએક માઈલ પરના મખીઆવ ગામના ડાયરાને સંદેશો મોકલીને ઝટ તેડાવ્યો. પછી બધાએ ભેગા મળીને પેલા ટોળાને લીમડા ન કાપવાની વિનવણી કરી. પણ કાપનારાએ કાંઈ સાંભળ્યું નહીં. કુહાડાના ઘાની ઝીકાઝીક બોલી રહી. કેટલાય લીમડાનો સૌથ વાળી નાખ્યો. લોકો વારેવારે સમજાવતા રહ્યા, પણ કુહાડા ચંભ્યા નહીં. મખીઆવના ડાયરા સાથે એક ચારણ પણ આવેલ. નામ મેઘરાજ ગઢવી. એ વિચારમાં ઊંડા ઊતરી ગયા. આ ઝાડ કપાતાં કઈ રીતે અટકાવવાં ? આવા ટાણે ચારણનું લોહી કામ નહીં આવે, તો પછી ક્યારે ખપ લાગશે ? પોતાની તલવાર કાઢીને પોતાના જ હાથ પર ઘા કર્યો. લોહીની ધારા ચાલી. ચાપવે ચાપવે તેણે લોહી પેલા હત્યારા ટોળા પર છાંટવા માંડ્યું. પણ એમ એટલાક લોહીથી ધરાય તેવા કાચાપોચા એ લોકો નહોતા. લીમડા તો કપાતા જ ચાલ્યા.

મેઘરાજ નિસ્સહાય બનીને એ જોઈ રહ્યો હતો. ત્યાં એના ચિત્તમાં વીજળી જેવો ઝબકારો થયો. લોહિયાળા હાથ પર ખેસ વીંટીને એણે મખીઆવ ભણી દોટ મૂકી. ઘરે ઘરડી માતા, જુવાન ઘરવાળી, એને ખોળે છ મહિનાનું બાળ. મેઘરાજે માને માંડીને વાત કરી. પણ ડોશીમાને જીવતર વહાલું લાગ્યું. મેઘરાજ નિરાશ થયો. સગી જનેતા ન માની, ત્યાં ગઈ કાલની આવેલીનો ભરોસો તો ક્યાંથી થાય ? પણ થયું, ચાલને પારખું તો કરી જોઉં ! પહેલા ખોળાના રતન જેવા દીકરાને નવરાવીને ચારણ્ય એનું માથું ઓળે છે. ગીત ગાતી ગાતી આવતી કાલની આશાનું વહાલ કરે છે. એને મેઘરાજે બધી વાત કરી.

ચતુર ચારણ્ય પલકમાં પામી ગઈ ને મનમાં ગાંઠ વાળી લીધી. લાંબે ગામતરે પરિયાણ કરવાનું હતું. છેવાને છેલ્લી વારનું હૈયાનું અમૃત પાઈ, ગાલે ચૂમીઓ ચોડી, ડોશીમાના હાથમાં સોંપીને ચારણની સંગાથે એ ઝટ ચાલી નીકળી. એકબીજાને નથી કાંઈ પૂછતાં, નથી કાંઈ કહેતાં. જાણે બેયનાં અંતર એક જ હોય તેમ મનમાં એક જ વાત રમી રહી છે.

આવી પહોંચ્યાં ચરલના પાદરમાં. ડાયરો દેખાયો. લીમડા કપાતા જોયા. “ચારણ, જોજે હોં ! મનને મજબૂત રાખજે. ડાયરો દેખીને ઢીલો પડીશ, તો મારું મોત બગાડીશ !” ચારણ્યે મેઘરાજનું પાણી માપી જોયું. મેઘરાજે મૌનથી જ પોતાની મક્કમતાની ખાતરી આપી.

એક બાજુ કપાતા લીમડા ને બીજી બાજુ મડાં જેવો ડાયરો; એ બેની વચ્ચે

ધણી-ધણિયાણી આવીને ઊભાં રહ્યાં. ચારણ્યે ચોટલો છૂટો મેલીને સૂરજ દેવતા સન્મુખે મસ્તક ધર્યું. મેઘરાજે તલવારના એક જ ઘાએ એ માથું ધડથી જુદું કરી દીધું. જોનારાઓ હજી કાંઈ વિચાર કરે તે પહેલાં તો ચોટલે ઝાલીને માથાને ચારે બાજુ ઘુમાવ્યું અને લીમડા કાપનારાઓ પર લોહી છંટાયું. તેણાથી તે સહન થયું નહીં ને એ ભાગી નીકળ્યું.

એ ચારણ્યનું નામ વીરા. એની યાદગીરીમાં ગામે ચરલના તળાવની પાળે દેરી ચણાવીને તેમાં વીરામાતાનો પાળિયો ઊભો કર્યો. સંવત 1964 (સન 1807)ની આ વાત છે.

અંબુભાઈ શાહ

સોળમી મોસમ

લીંબોળી એક એક ગોઠવીને એકલી હું છાનેરું ગણવાને બેઠી,
 મારાથી શરમાઈ નાઠી કેવી હું, મને સોળમી તે મોસમ સૈ, બેઠી !
 અલ્લડતા વડલાની ડાળખીથી ફફડાવી
 પાંખોને, ઊડી ક્યાંક ગઈ;
 કાછોટો મારી હવે અવળી ગુલાંટ ખઈ
 ક્યાં ડૂબકી દા' રમવાની, સઈ ?
 ઓઢણું જરીક જ્યાં સરકે, ટોકે છે માડી : “ઓઢો સરખુંક જરા બેટી !”
 મારાથી શરમાઈ નાઠી કેવી હું, મને સોળમી તે મોસમ સૈ, બેઠી !
 વારવા તે કેમ કરી ઘડીયે ને પલકે કેં
 તકતામાં તાકવાના ઓરતા,
 આંખોમાં ઊગી ગ્યાં મહુડાનાં વન અને
 ગુલમ્હોરો ગાલમાં શા મ્હોરતા !
 લાજી મરાય એવાં શમણાંની વાત કહી વ્હોરવી ના સૈયર ફજેતી,
 મારાથી શરમાઈ નાઠી કેવી હું, મને સોળમી તે મોસમ સૈ, બેઠી !
 રૂવાં યે સાવ રોયાં વીછીના ડંખ થઈ
 ચટકે એવાં કે લાલ્ય ઊઠતી,
 ભીતરના ભમ્મરિયાં પૂર ક્યાંક તાણી ગ્યાં
 ચેનને હું બાવરી થઈ ખોળતી;
 ઉડાડો, નફફટ થઈ પોપટ ડોલે છે મને કેસર કેરીની શાખ બેઠી,
 મારાથી શરમાઈ નાઠી કેવી હું, મને સોળમી તે મોસમ સૈ, બેઠી !

‘બાદલ’

પ્રસન્ન દાંપત્ય

“ભાઈ, તમારું દાંપત્ય ખૂબ પ્રસન્ન મધુર છે; અમને એનું રહસ્ય નહીં કહો ?”

“બહુ સાદી વાત છે એ તો. અમે નિયમ કર્યો છે કે બધી મહત્ત્વની બાબતોનો નિર્ણય મારે કરવો ને મારી પત્નીએ તેને મંજૂર રાખવો; એ જ રીતે બધી સામાન્ય બાબતોનો નિર્ણય મારી પત્ની કરે અને મારે તે મંજૂર રાખવો. આથી અમારું ગાડું સરસ ચાલે છે ને મજા આવે છે.”

“દાખલા તરીકે ?”

“બહુ સરળ વાત છે. જેમ કે, ઘરમાં ફીઝ લેવું કે નહિ, રસોઈ શું કરવી, બાળકોએ શું પહેરવું, ક્યાં સગાં સાથે કેવો સંબંધ રાખવો, ક્યું પેપર મગાવવું, મૂડીનું રોકાણ શેમાં કરવું વગેરે સામાન્ય બાબતો મારી પત્ની નક્કી કરે છે અને તે હું ચૂપચાપ સ્વીકારી લઉં છું.”

“તો તમારે કઈ વાત નક્કી કરવાની ?”

“હું બધી મહત્ત્વની બાબતોનો નિર્ણય કરું છું, જે મારી પત્ની ચૂપચાપ સ્વીકારી લે છે – જેમ કે, રાસાયણિક કારખાનાં દેશના કયા ભાગમાં નાખવાં, વીએટનામના યુદ્ધમાં અમેરિકાએ ક્યું વલણ રાખવું, કવિતા છાંદસ ડોવી જોઈએ કે અછાંદસ વગેરે પ્રશ્નો વિશે મારો નિર્ણય આખરી રહે છે.”

“મારા હાથનો જ પીવો !”

ભક્તિબા તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં ઊછરેલાં હતાં, પરંતુ દરબાર ગોપાળદાસ રાજા હતા ત્યારે દારૂના વ્યસનમાં ફસાયેલા હતા.

સાસરે આવ્યા પછી ભક્તિબાએ એક દિવસ દરબાર સાહેબ પાસે વાત રજૂ કરી કે, “તમે મારું એક વચન ન રાખો ?” દરબાર સાહેબે કહ્યું, “જરૂર. બોલો, વચન રાખ્યું.”

ભક્તિબા બોલ્યાં : “હું જાણું છું કે તમને દારૂની લત વળગેલી છે. તમારાથી એ છૂટે નહીં ત્યાં સુધી દારૂ તમે ભલે પીતા રહો; પણ તમારે તમારી મેળે કે બીજા કોઈને હાથે દારૂ ન પીવો, પણ મારા હાથનો આપેલો જ પીવો. આટલી મારી માગણી ન સ્વીકારો ?”

દરબાર સાહેબે પહેલેથી “જરૂર” તો કહ્યું જ હતું, એટલે આપેલા વચનમાંથી તે પાછા શાના ફરે ? પણ એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, ભક્તિબા જેવાં, લસણ કે ડુંગળીને પણ ન અડકનાર ધર્મપરાયણ પત્નીને મારે કારણે દારૂનો સ્પર્શ કરવો પડે, એના કરતાં એવા દારૂને જ હું છોડું એ શું ખોટું ?

તે દિવસથી દરબાર સાહેબનો દારૂ ગયો.

બબલભાઈ મહેતા

માધીનો છોકરો

અમારા આશ્રમમાં એક ઠાકરડાનો છોકરો આવેલો. બહુ નાનો હતો. અમે તેને કાંતતાં શીખવ્યું અને દોઢ વરસે તેના સૂતરમાંથી એક તાકો તૈયાર થયો. તાકો જોઈને છોકરો નાચતો નાચતો કહે : “મારી માધીને આપીશ ! મારી માધીને આપીશ !”

એના મુખ ઉપરનો મલકાટ નિહાળી મને થયું : આ છોકરાને માધી ઉપર કેટલો સ્નેહ છે ! હું જાણતો હતો કે માધી તે બાળકની મા નથી. એ છોકરાની મા મરી ગઈ તેથી માધીએ તેને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. બાળકનો માધી પરનો સ્નેહ દેખાતો હતો, પણ માધીને બાળક માટે કેટલો સ્નેહ છે તે જોવા જવાનો મને વિચાર આવ્યો.

એક વાર બાળકોને લઈને અમારે પ્રવાસે જવાનું થયું. માધીને ગામ અમે તો ઊપડ્યાં. માધીને ઘેર હું ગયો. તેણે મને પ્રેમથી આવકાર્યો. ફાટીતૂટી એક ગોદડી પાથરી આપીને હસતે મુખે સામે બેસી તે વાતો કરવા લાગી. ત્યાં છ-સાત વરસનો એક છોકરો આવીને ધબ દઈને તેના ખોળામાં પડ્યો. બાઈ તેને ખસેડવા ઘણુંય કરે, પણ પેલો તો વધારે ને વધારે વળગેલો રહે !

મેં પૂછ્યું, “આ કોણ છે ?”

માધી કહે, “વાણિયાનો છોકરો છે. મેં ઉછેરેલો.”

મેં પૂછ્યું, “કેમ, તારે કેમ ઉછેરવો પડ્યો ?”

બાઈ કહે, “તેની મા સુવાવડમાં મરી ગઈ, ને બાળકને આપણાથી રેહું છોડાય ?” (માધી સુચાણી હતી.)

“શેઠે શું આલ્યું ?”

“આલે શું ? – મેં કંઈ લીધું જ નથી, મા’રાજ ! વખતે મફત આપે તેથી ભૂલેચૂકેય તેની દુકાનના ઉંબરે ચડી નથી.” બાઈએ ખુમારીથી જવાબ વાળ્યો.

“ત્યારે આ બાળક સાજુંમાંદું થાય ત્યારે દવાદાર અંગે શું કર્યું ?” મારા મનમાં તો હજી આ બધું કોયડારૂપ જ હતું.

થોડી વાર અટકીને બાઈ કહે : “એ શું બોલ્યા, મા’રાજ ? એવાં કેવાં છોકરાં ઉછેરીએ કે માંદાં થાય ? માંદાં થાય તો કાંડું ન કાપી કાઢીએ ? મારું તો એકેય છોકરું કોઈ દી માંદું પડ્યું નથી ! માંદાં પડે તેવાં છોકરાં ઉછેરીએ જ શીદને ?”

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

કવિનું કામ

કવિનું કામ મનુષ્યના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવાનું નથી,

પણ તેને ઉદ્ધારને પાત્ર બનાવવાનું છે.

જેઈમ્સ ફ્લેચર

અત્યાચાર-વિરોધી સભા

ચીનના હાલના પાટનગર બેઈજિંગનું નામ જ્યારે પેપિંગ હતું ત્યારની વાત છે. પત્નીઓના અત્યાચારથી ત્રાસેલા પુરુષોની એક વિરાટ સભા ત્યાં બોલાવવામાં આવેલી. કર્કશા ઘરવાળીઓના પંજામાંથી પુરુષોને બચાવવા માટે તેનું આયોજન થયેલું. સાઠ-સાઠ વર્ષ સુધી પત્નીનો ત્રાસ વેઠી ચૂકેલા એક દાઢીવાળા મહાશય સભાના પ્રમુખસ્થાને હતા.

એક પછી એક વક્તા બુલંદ અવાજે સ્ત્રીઓના અત્યાચારોની નિંદા કલાકો સુધી કરતા રહ્યા : ચીનનું સત્યાનાશ થવા બેઠું છે; તન, મન, ધન અને પ્રાણ સુધ્ધાં ઊંમીને દેશને આવા પતનમાંથી બહાર કાઢવો જ જોઈએ; આવો, આપણે સહુ સાથે મળીને.....

એ જ ક્ષણે સભાખંડનો દરવાન શ્વાસભર્યો દોડી આવ્યો; મંચ પર ચડીને એણે જાહેરાત કરી કે નગરની સ્ત્રીઓને આ સભા વિશે જાણકારી મળી એટલે એ સહુ હાથમાં ઝાડુ, જોડા, ભાંગેલી છત્રીના દાંડા, લાકડી વગેરે શસ્ત્રોથી સજ્જ થઈને સભાસ્થાન ભણી આવી રહી છે.....

આટલા શબ્દો કાને પડતાંની સાથે સભાજનો ઊંધું ઘાલીને નાસવા લાગ્યા. કોઈ પાછલે બારણેથી ભાગ્યો, તો કોઈ નરવીરે બારીમાંથી હનુમાન-કૂદકો માર્યો. ત્રણ સેકંડમાં તો સભાખંડમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો.

માત્ર સભાપતિ અવિચલિત થઈ બેઠા હતા : દરવાન એમની સન્મુખ જઈને બોલ્યો : “નામદાર, આપે જે સાહસ બતાવ્યું છે તેની સામે તો ચંગીઝખાને પણ ઝૂકી જવું પડે. પરંતુ મુજ ગરીબનું માનો તો આ કાંઈ સાહસ ન કહેવાય – આ તો સદંતર આત્મહત્યા જ છે. કારણ, હજૂર, જે નારીસમૂહ ચાલ્યો આવે છે તેને મોખરે ખુદ આપનાં પત્ની છે.”

પોતે આટલું જણાવ્યા છતાં સભાપતિ ન હાલ્યા કે ચાલ્યા, એટલે દરવાન તેમનું બાવડું ઝાલીને ઊભા કરવા ગયો, ત્યારે એને ભાન થયું કે એ શરીર ટાઢુંબોળ થઈ ગયેલું હતું. પેલી જાહેરાત સાંભળતાંની સાથે જ એમની છાતીનાં પાટિયાં બેસી ગયેલાં.

સૈયદ મુજતબા અલી (અનુ. સુકન્યા ઝવેરી)

વત્સલમૂરત

બાળકને જોઈ જે રીઝે, રીઝે બાળક જોઈ જેને,
વત્સલમૂરત સ્નેહલ સૂરત, હૃદય હૃદયનાં વંદન તેને.

ઉમાશંકર જોશી

“તમને છોડીને કેમ જાઉં ?”

ત્રીજી સહસ્રાબ્દીનું પ્રથમ વરસ. 26મી જાન્યુઆરીનું પર્વ. ધરતી અચાનક ધૂજવા લાગી...

તે વખતે હું અમદાવાદમાં ચાર માળના મકાનમાં ત્રીજે માળે મારા ફ્લેટમાં હતો. નાહી-ધોઈ પરવારીને હું સોફામાં પલાંઠી વાળીને બેઠો હતો, છાપું વાંચતો હતો. આંખોની ભારે તકલીફ, એટલે લખાણ પર આંગળી રાખી એક એક શબ્દ વાંચવો પડે. ત્યાં અચાનક સોફાને આંચકો આવ્યો ને તે ખસ્યો. હું સમજ્યો કે પૌત્ર ગૌરવ અટકચાળું કરે છે; કંઈ બોલ્યો નહીં. ત્યાં તરત મોટો આંચકો આવ્યો, એટલે મેં કહ્યું, “બબલુ, મને શાંતિથી વાંચવા દે !” વળી જોરદાર આંચકો આવ્યો અને હું બોલ્યો, “બબલુ, કેમ આમ સોફા હલાવ્યા કરે છે ?”

તે ઘડીએ પુત્રવધૂ રેણુકા આવીને સોફા પર મારી જમણી બાજુએ બેઠી ને મારો હાથ એના હાથમાં લઈ ગુપચુપ બેસી રહી. તેની આ વર્તણુક મને નવાઈની લાગી. એટલામાં ચોથો આંચકો આવ્યો ને વળી સોફા ખસ્યો. મેં રેણુકાને કહ્યું, “બાબલો આજે કેમ તોફાને ચડ્યો છે ? સોફાને ધક્કા માર્યા કરે છે !”

હવે એ બોલી, “બાબલો નથી એ...”

એકાએક મને ભાન થયું : “તો શું ધરતીકંપ છે ?”

“હા...”

“તો છોકરાં ક્યાં છે ?”

“બધાં નીચે ઊતરી ગયાં !”

“તો તું કેમ ન ગઈ ?”

“તમને મૂકીને હું કેવી રીતે જાઉં ?”

તરત હું ઊભો થઈ ગયો. પગ ફરસ પર પડ્યા ત્યારે હવે મને ધરતી ધૂજતી અનુભવાઈ. મારો હાથ પકડીને રેણુકા મને લઈ ચાલી. વીજળી બંધ, સિફ્ટ બંધ... ત્રણ ત્રણ દાદરા ઊતરવાના. મને દેખાય નહીં તેથી સાચવીને મને ઉતારવાનો, અને છતાં એકદમ ઝડપથી ઊતરી જવાનું. દાદરા ઊતર્યા પછી વળી લાંબી પાળી પાર કરવાની. તોય બધું વટાવીને બહાર રસ્તા પર જઈ ઊભાં. કંપ હવે બંધ થઈ ગયો હતો. કટોકટીની અમારી પળો ફ્લેટમાં જ વીતી ગઈ હતી. મકાન હલ્યું, પણ પડ્યું નહીં.

આંખે નહીં ભાળતા 94 વરસના વૃદ્ધને ત્રણ દાદરા ઊતરતાં ને પછી ત્રીસ ફૂટની પડાળી વટાવતાં કેટલી બધી વાર લાગી હશે ! એ બધો વખત રેણુકા મને કાળજીથી દોરીને લઈ જઈ રહી હતી ! ‘તમને મૂકીને હું કેવી રીતે જાઉં !’ એ તેના શબ્દો મારા ચિત્તમાં જાડાઈ ગયા છે. આમ તો એ પારકી દીકરી ને ? પણ પારકી દીકરી પરણીને પછી પારકાંને કેવી રીતે પોતાનાં કરી લે છે, આત્મીય કરીને માને છે, તેનું ચરમ દૃષ્ટાંત તે દિવસે જોયું. ભારતીય સંસ્કૃતિની આ પાયાની ચીજનું

ઉજ્જવળ દર્શન મને ધરતીકંપની આપત્તિએ કરાવ્યું.

*

ફ્લેટમાં તો હવે પાછું જવાય તેમ નહોતું. અમારી જેમ અમદાવાદમાં લાખો લોકો એક પળમાં નિરાશ્રિત બની ગયાં હતાં. કોઈએ સગાંવહાલાંનો આશરો લીધો, કોઈએ મિત્રોનો, તો કોઈ સાવ રસ્તા પર જ રહ્યા.

અમે બધાં સ્વ. નગીનદાસ પારેખના પુત્ર ભાઈ નિરંજનને ઘેર જઈ ઊભાં. નિરંજનની પત્ની દક્ષા સદા હસમુખી ને આનંદી. જવલ્લે જ જોવા મળે એમાંની એ. માત્ર ભોંયતળિયાવાળું નગીનભાઈનું મકાન. પણ સામે જ ઢગલાબંધ ઊંચાં મકાનો. બાજુમાં પણ એવું મોટું મકાન. સામેનાં મકાનના ફ્લેટવાળાંઓએ પણ દક્ષાને ત્યાં જ આશરો લીધેલો. નિરાશ્રિત કેમ્પ જ જોઈ લો ! પાછળથી ધરતીકંપના આંચકા અવારનવાર આવતા રહે અને બધાં દોડીને બહાર દૂર જઈ ઊભાં રહે. પણ જેમ રેણુકા તેમ દક્ષા મને લીધા વગર ડગલું ખસે નહીં. રાતે-મધરાતે સવારે-બપોરે આવી ભાગદોડ કરવી પડે - અને તેની વચ્ચે સૌએ નહાવું-ધોવું, ખાવું-પીવું પણ પડે ને ! સૌ મળીને કામકાજ આટોપતાં, તોયે ગૂઢિણી તરીકે દક્ષાને માથે વિશેષ ભાર રહે એ દેખીતું છે. પણ એ ભાર એના મોં પર લેશ પણ કળાય નહીં. ત્યાં તો હસું-હસું થતું મુખ જ હોય.

અમે અઠવાડિયું નિરંજનભાઈને ઘેર રહ્યાં. પછી સત્યાગ્રહ સંગ્રામના મારા મિત્ર નરહરિભાઈ ભટ્ટના પુત્ર ભાઈ સિદ્ધાર્થને ઘેર જઈ રહ્યાં. સિદ્ધાર્થ અમેરિકામાં ભણીને પ્રોફેસર થયેલો. એના મોટાભાઈ અશોકની પેઠે એ પણ અમેરિકામાં સ્થિર થઈ શક્યો હોત. પણ માતાપિતાની સેવામાં રહેવાના એકમાત્ર હેતુથી અમેરિકા છોડી એ દેશમાં આવી રહ્યો. નરહરિભાઈ જાણીતા કોશકાર, તો ભાઈ સિદ્ધાર્થ સરદાર વલ્લભભાઈના જીવનના અભ્યાસી તરીકે જાણીતા છે. એની પત્ની કોકિલા સુશિક્ષિત સન્નારી. બેઉનો અમને ખૂબ આધાર મળ્યો. અઠવાડિયું એમને ત્યાં રહ્યા પછી અમે અમારા ફ્લેટમાં ફરી રહેવા આવ્યાં, ત્યાર પછી પણ દિવસો લગી અમે રાત્રે સૂવા માટે એમને ઘેર જ જતાં હતાં.

ધરતીકંપની થોડી સેકંડોમાં કેટલાં બધાં મકાનો જમીનદોસ્ત થયાં, કેટલાં બધાં માનવીઓ તેમાં કચડાઈ-દટાઈને મર્યા, એથીયે વધારે કેટલાં બધાં નિરાધાર બન્યાં ! મને થયું : ભગવાન શા સારુ આવો કેર કરતો હશે ? મહાકવિ રવીન્દ્રનાથના શબ્દો મને યાદ આવ્યા : 'પ્રભુ પોતાને હાથે નિર્દય આઘાત કરીને આપણને જગાડવાનું કરે છે.' આ ભૂકંપથી દુનિયાના કેટકેટલા લોકોનાં હૃદય હાલી ઊઠ્યાં છે ! ચારેબાજુથી ભૂકંપગ્રસ્તોની વહારે ધાવા પોકાર ઊઠ્યો છે. આ સમવેદનાનો અનુભવ એક શુભ ચિહ્ન છે.

ધરતીકંપ તો સમય જતાં ભુલાઈ જશે. ભંગાર થયેલાં ગામ ફરી બેઠાં થશે. ઘરબાર વિનાનાં થઈ ગયેલાં પુનર્નિવાસ પામશે. જેમણે નિકટનાં સ્વજનો ગુમાવ્યાં છે તેમની વેદનાયે ધીરેધીરે શમતી જશે.... અને પછી પ્રગટતી થશે - આ ધરતીકંપે

માનવીને ઢંઢેળીને કેવો જાગૃત કર્યો, પ્રવૃત્ત કર્યો તેની કથાઓ. એ કથાઓ એકવીસમી સદીની માનવીની સંસ્કૃતિનો એક ભાગ બની રહેશે.

એ સંસ્કૃતિમાં કેવળ એક પુત્રવધૂ પોતાના વૃદ્ધ સસરાને નહીં કહેતી હોય કે, “તમને છોડીને હું કેવી રીતે જાઉં ?” પણ સમાજના શિખરે બિરાજતો માનવીયે તળિયાના તુચ્છ જીવને કહેતો હશે કે, “તને છોડીને હું કેવી રીતે જાઉં ?”

રમણલાલ સોની

બહેનોને

પોતે કચરાઈ ગઈ છે અને અસહાય બની ગઈ છે, એમ બહેનોને આજે લાગે છે. સ્ત્રીની આબરૂની રક્ષાની એકમાત્ર બાંધધરી, બેઆબરૂ થવા કરતાં મરણ પસંદ કરતાં શીખવું એ જ છે. મારું બલિદાન કંઈ નહીં તો, મરણને માનભેર ભેટવાની કળા તેમને શીખવશે. એ વસ્તુ કદાચ દમન ગુજારનારાઓની આંખો પણ ખોલશે અને તેમના હૃદયને ઓગાળશે.

કોઈ પણ ગાંડપણ દરમિયાન બહેનોને સૌથી વધારે સહન કરવું પડ્યું છે, એટલે તમારે માટે મારું હૃદય દ્રવે છે. પણ મને લાગે છે કે દોષમાંથી તમને સર્વથા મુક્ત કરી શકાય તેમ નથી. માતાઓ, પત્નીઓ તથા બહેનો તરીકેની તમારી પૂરી અસર તમે તમારા પુરુષો પર પાડી હોત, તો જે શરમજનક કૃત્યો બન્યાં તે અટકાવી શકાયાં હોત. એને બદલે કેટલીક બહેનોએ તો, તેમના પુરુષોએ પરકોમની બહેનો સામે કરેલા ગુનાઓને પોતાની કોમ સામે કરવામાં આવેલા ગુનાઓના યોગ્ય બદલા તરીકે સુધ્ધાં લેખ્યા છે ! હું તમને ચેતવું છું કે તમારા પ્રિયજનોને ઘરની બહાર જે ‘નીતિમત્તા’ આચરવાનું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું, તે જ ‘નીતિમત્તા’ ઘરની અંદર પણ તેઓ આચરશે ત્યારે તેનાં માઠાં પરિણામો તમારે ભોગવવાનાં આવશે.

પ્રાર્થનાસભામાં વિલેપ નાખનાર બહેનો પર મને કોઈ નથી ચડતો; મને કેવળ દુઃખ થાય છે કે બહેનો કેટલી બધી ભોળી, કેટલી બધી અજ્ઞાન છે, કેટલી બધી સહેલાઈથી તેમને અવળે રસ્તે દોરી શકાય છે ! એક જમાનામાં પરદેશી કાપડની દુકાનો તથા દારૂનાં પીઠાં આગળ પિકેટિંગ કરવા માટે પોતાનાં ઘરબાર, કુટુંબ અને બાળકો છોડીને હજારોની સંખ્યામાં હિંમતપૂર્વક બહેનો જ બહાર નીકળી પડી હતી; લાઠીમાર તથા અપમાનોનો મુકાબલો તેમણે જ કર્યો હતો; અને અત્યારની પરિસ્થિતિમાં પણ સૌથી વધુ યાતનાઓ તેઓ જ સહી રહી છે. તેમના પર હું કોઈ કેવી રીતે કરી શકું ? ઊલટું, મારી પર કોઈ કરવાનો તેમને પૂરો હક છે. કેમ કે, પુરુષજાતે બહેનોને કચરી નાખી છે; મારી પોતાની પત્ની પર એક વખત જુલમ કરનાર હું, એ બરાબર જાણું છું.

મો. કં. ગાંધી

ચિ. નીલા,

આ પત્ર વાંચીને કદાચ તને આશ્ચર્ય થશે. તીર્થક્ષેત્રમાં આવ્યાં આજે પંદર દા'ડા થયા, ને એ પંદર દા'ડામાં તારી યાદ પચાસ વાર આવી હશે. હું અહીં આવવા નીકળી ત્યારે તારી આંખો ભરાઈ ગઈ હતી ને તું બોલી ઊઠેલી કે, બા, મારાથી કંઈ કહેવાઈ ગયું હોય તો મને માફ કરશો. ને પછી નાનકડા નચીને મારા ખોળામાં મૂકીને બોલી હતી કે, અમને નહીં તો આને યાદ કરીને જલદી આવજો, બા !

તો શું, નીલા, તું જાણતી નથી કે મને પણ તમારી બધાની કેટલી માયા છે ? મારે ત્રણ દીકરા ને બે દીકરીઓ. એક દીકરીને પરણાવી, ને બીજી તો નાનપણમાં જ ગઈ; એને તો તેં જોઈ પણ નહોતી. પણ તને જ્યારે મેં પહેલવહેલી જોઈ ત્યારે ક્ષણભર તો એમ થયું કે જાણે મારી આરતી જ પાછી આવી ! ને મારો સ્નેહ તારી તરફ વધારે ઢળ્યો. મોટા ભાઈઓ જુદા થયા, ને હું તમારી સાથે રહી. મને તું વધુ ગમતી, તે ઉપરાંત નાનો દીકરો પહેલેથી જ મારો લાડકો હતો. એ છ મહિનાનો હતો ત્યાં એણે એના પિતાની છાયા ગુમાવી, એટલે મારા પ્રેમનો વિશેષ અધિકારી બન્યો. વળી એનો બાંધો મૂળથી નબળો તેથી એની વધારે સંભાળ રાખવી પડતી - અને હજીય રાખવી પડે તેમ છે. તે જ કારણે મારે તને કોઈ વાર ટોકવી પણ પડે છે. યાદ છે ને - તે દિવસે ઠંડીમાં તું એને ખુલ્લામાં નાટક જોવા ખેંચી ગઈ હતી, ને પછી એ બરાબર એક મહિનો હેરાન થયો ત્યારે મારે તને બે શબ્દો કહેવા પડેલા ?

તને કોઈ વાર વધુ ખર્ચા કરતી જોતી ને મનમાં થતું કે એ બરાબર નથી, છતાંયે કહેતી નહીં. પણ એક વાર તેં જરા વધુ પડતું ખરીદી નાખ્યું ત્યારે મારાથી એટલું કહેવાઈ ગયું કે, બાપુ ! આમ આંખ મીંચીને ખરચીએ તો ભર્યા ફૂવાયે ઠાલા થઈ જાય !

બીજે દિવસે કિરીટે મને કહ્યું કે, “બા, આટલો લોભ શા માટે ?” ને હું સમજી ગઈ કે એ કિરીટ દ્વારા તું જ બોલતી હતી. તમારો ઈશારો જ મારા માટે બસ થઈ પડે. પણ જેને અત્યાર સુધી મારાં જ માન્યાં છે તેને લાગણીથી, તેમના ભલા માટે કંઈક કહેવાઈ જ જાય છે.

તું મજાનું પહેરી-ઓઢીને ફરે ત્યારે મને થાય છે કે મારી દીકરી જ જાણે ફરે છે. એટલે જ તે દિવસે મેં તને ટોકેલી, કારણ કે એટલાં ઝીણાં વસ્ત્રો ને એવી સિલાઈ કુળવાન વહુ-દીકરીને ન શોભે એવાં આછકલાં લાગેલાં. પણ તને એ નહીં ગમેલું.

આમ તને કોઈ કોઈ વાર ટોકી હોય તેવા બનાવો યાદ આવે છે.... એક વાર તેં બરણીમાંથી મરચું કાઢ્યું પછી વાતોમાં બરણી ઉઘાડી જ રહી ગઈ હશે, ને બાર મહિનાના મરચામાં બાચકાં પડી ગયાં ત્યારે મેં તને સહેજ ઠપકો આપેલો. કોઈ વાર નચી માટે બે શબ્દો કહેવા પડ્યા હશે.

પરંતુ આવા બનાવો તો ઘર હોય ત્યાં બન્યા કરે. ને આખરે મેં કહ્યું, તે તારા ભલા માટે જ ને ? મેં કંઈ એમ તો નહોતું કહ્યું ને કે, મને મિષ્ટાન્ન બનાવીને જમાડ... કે મારા માથામાં તેલ ઘસી દે... કે મારા પગ દાબ.

ખરું કહું છું નીલા, જ્યારે ન જ ચાલે એવું લાગે ત્યારે જ હું કંઈક કહું છું. બાકી કેટલીય વાર તો ગમ ખાઈ જાઉં છું. કારણ કે આપણી બે વચ્ચે થોડી પણ જીભાજોડી થઈ જાય, તો લોકોને થાય જોણું ને આપણા ઘરનું થાય વગોણું. બા તો તમારા સુખે સુખી ને તમારા દુઃખે દુઃખી છે. તમને આનંદ કરતાં જોઈને તો એનો આત્મા પ્રસન્ન રહે છે.

ખેર, આ વાત તું કદાચ અત્યારે નહીં સમજે. નચી મોટો થશે અને મારી જગ્યા તું લઈશ ત્યારે તને સમજાશે. આજકાલની વહુઓ કુળવધૂ કરતાં વરવધૂ જ બનીને આવે છે. ને જાણે આવતાં જ કહી દે છે કે, “એય ડોશીમા, હવે તમારા દીકરા પરનો હક ઉઠાવી લો... હવે એ અમારો છે.” ખરું છે, વહુદીકરા, ખરું છે. એટલે જ ડાહ્યાઓએ કહ્યું છે ને કે, “લોચોપોચો માડીનો, ને છેલછબીલો લાડીનો.” પણ લાડી ન ભૂલે કે એ લોચોપોચો માના હૈયાનો ટુકડો છે; એ ધારે તોયે એને એકદમ છૂટો નથી કરી શકતી. માયાના તાર એની સાથે બંધાયેલા રહે જ છે.

જવા દે એ બધી વાતો. તને થશે કે, અહીં કહેતાં તાં તે શું ઓછું હતું કે હવે વળી ત્યાંથીયે સમાયણ લખવા માંડી ! પણ હું આ લખું છું તે તને દુઃખી કરવા માટે નહીં, પરંતુ મારું મન જરાક ખુલ્લું મૂકવા જ.

આટલા દા'ડા મને થતું હતું કે તારો કાગળ કદાચ આવશે. પણ આશા ફળી નહીં...

*

તા. ૬૦ ઉપલો કાગળ લખી રાખ્યો હતો, તેને ટપાલમાં નાખવા આજે માણસ જતો હતો ત્યાં જ તારો પત્ર આવ્યો ને મારા આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. નીલા ! મારી દીકરી નીલા ! મેં તને કેટલો અન્યાય કર્યો ! તું કેટલી દુઃખી થઈ ગઈ છે ! ના, દીકરી, ના, હું અહીં કાયમ રહેવા થોડી જ આવી છું ? ને એમાં, બાપુ, તારે માફી માગવાની શેની હોય ? તું તો છોકરું છે; બે વચન બોલી તોયે શું થઈ ગયું ? તું લખે છે કે કિરીટને બહુ દુઃખ થયું છે ને હું અહીં આવી ત્યારથી એ તારી સાથે મન મૂકીને બોલતો પણ નથી. કેવો ગાંડો છે મારો દીકરો !

અને નચી “દાદીમા દાદીમા” કર્યા કરે છે, તો એને કહેજે કે બેટા, હુંય અહીં “નચી નચી” કર્યા કરું છું. મૂળ કરતાં વ્યાજ વધુ વહાલું લાગે છે. ઘડીભર પણ મારા એ કનૈયાની છબી મારી આંખ આગળથી ખસતી નથી. અહીં મંદિરમાં કનૈયાનાં દર્શન કરતાં મને તો મારો કનૈયો જ “દાદીમા, લાદવો દો !” કહેતો નજરે તરે છે.

બે દા'ડામાં જ હું ત્યાં આવું છું. ફાવે એટલું કહું, પણ તમારી માયા છૂટે

ખરી ? આ પત્ર પોસ્ટ તો કરું છું, પણ આનેય ભૂતકાળની વાત માની લેજે. તારા પત્રથી મારો રહોસહો રોષ પણ ચાલ્યો ગયો છે. ને દીકરી નીલા ! પડેલા સ્વભાવને કારણે તને કાંઈ કહેવાઈ જાય, તો મને સાસુ ગણવાને બદલે મા સાથે સરખાવજે. હું પણ એ જ વિચાર કરીશ કે વહુ છે તેથી શું થઈ ગયું ? એની માની તો દીકરી જ છે ને ? અને આખરે તો મારી પણ દીકરી જ છે ને ?

રંભાબહેન ગાંધી

લાગી આવતું હોય તો -

સ્ત્રી-સૌંદર્ય-હરીફાઈ થઈ, તો એક નેતાએ ઉચ્ચાર્યું : આપણી સંસ્કૃતિમાં તો ચારિત્ર્યની સુંદરતા એ જ સુંદરતા લેખાય છે.

ચારિત્ર્યની સુંદરતાનો મહિમા કરવો, એ શું આપણી જ સંસ્કૃતિનો ઇજારો છે ?

આખી દુનિયા એક સમાજ જેવી થતી આવે છે. એટલે સ્ત્રી-સૌંદર્ય-હરીફાઈ જેવી વસ્તુઓ પણ અહીં આવવાની. આપણી સ્ત્રીઓનું શું થશે ? - એ આપણને થાય. પણ આપણે જો કાંઈ સ્ત્રીઓના હિતમાં બોલવું જ હોય, તો પહેલાં તો બીજું કાંઈક કહેવું વધુ યોગ્ય ગણાય.

આપણી ખેતી-સંસ્કૃતિ. સ્ત્રીઓ ઢોરમજૂરી કરે. ક્યારેય પણ આમ તોર પર સ્ત્રીઓએ સમાનતા ભોગવી હોય, સ્ત્રીસન્માનની ભાવના સચવાઈ હોય, એ માનવું મુશ્કેલ જેવું છે. આજે પણ પ્રામાણિક માણસોએ પૂછવા જેવું છે કે સ્ત્રીઓની આટલી બધી સેવાઓ લેવાનો આપણને હક છે ? તો, પહેલાં સ્ત્રી-સમાનતા અને સ્ત્રી-સન્માન માટે, સ્ત્રીઓનું શોષણ ન થાય તેને માટે બોલવું ઘટિત છે.

અને ચારિત્ર્યની સુંદરતા અંગપ્રત્યાંગનાં હલનચલન, પહેરવેશ વગેરે દ્વારા પણ પ્રગટ થવાની નહીં શું ? શ્રી (ગ્રેઈસ) એ વિશેષ કરીને સ્ત્રીનું લક્ષણ છે. આપણું અત્યારનું જીવન નિઃશ્રીક (કશી શોભા-ભલીવાર વગરનું) થઈ ગયું છે, તેનું આપણને ભાન છે ? આ શ્રી પૈસાની ઉડાઉગીરીમાંથી જ પ્રગટ થઈ શકે, એ આપણો વહેમ છે.

અને આપણી ચારિત્ર્યપ્રીતિ વેશ્યાઓની નફરત કરીને પ્રગટ કરવાની આપણી રીત બરોબર છે ? વેશ્યાના અધઃપતનમાં સમગ્ર સમાજની જવાબદારી અને શરમ નથી ?

આપણા સ્ત્રીસમાજ માટે આપણને બહુ લાગી આવતું હોય, તો પહેલાં આ વાતો પર ભાર મૂકીએ - પછી જ ચારિત્ર્યની સુંદરતા અને આપણી સંસ્કૃતિનું નામ લઈએ, એ વધુ સારું નહીં ?

ઉમાશંકર જોશી

છોકરીઓ, ચેતજો !

હા, હવે હદ થાય છે. પાછાં તમે કહેશો કે, કાકી બોલે છે ! પણ બોલું નહીં તો કરું શું ? ઘણુંય મનથી થાય કે બોલીને કડવી ન થાઉં. પણ મારો જીવ જ અભાગિયો, એટલે બહુ થાય ત્યારે બોલી જવાય. આ આટલા દિવસથી તું દેખાતી નહીં, એટલે મનમાં ચિંતા થયા કરે કે તબિયત તો ઠીક હશેને ? છેવટે આજે જીવ ન રહ્યો, એટલે તણાઈને આવી, ચાર દાદરા ચડી - પણ તારે ઘેર તો તાળું !

અમેય ઘર નથી ચલાવ્યું શું ? પણ આજકાલ બધું નવી નવાઈનું જ છે. અમારા જમાનામાં ઘરનાં બૈરાંને ભાગ્યે જ બહાર નીકળવું પડતું. લગ્નસરા કે વારતેવાર હોય કે પછી દેવદર્શને જવું હોય ત્યારે જ બહાર નીકળતાં. પણ હવે તો જમાનો જ ફરી ગયો છે. એમાં તમે બૈરાંઓએ ઘરનાં અને બહારનાં બંને કામો જાણીજોઈને તમારી ઉપર લઈ લીધાં, અને પછી તો એ તમારી ઉપર જ આવી પડ્યાં - હું તો કહું છું કે તમારા વરોએ જ એ તમારી ઉપર ઠીકી બેસાડ્યાં ! શરૂઆતમાં ફક્ત હોંશને લીધે તમે બહારનું કામ માથે લીધું, પણ પછી તો એ કાયમનું થઈ ગયું ! તો બીજી બાજુ તમારા વરો આળસુ થતા જાય છે એની ખબરેય પડે છે તમને ! એમને મન તો, ભલું થયું ભાંગી જંજાળ !

અમારા જમાનામાં બૈરાંથી ઝોળી લઈને બહાર જવાતું નહોતું. જરા બનીઠનીને નીકળ્યાં કે ચંપલ પહેર્યાં, ને કોઈ જુએ તો વાતો થવામાં બાકી ન રહે. પણ હવે ક્યાં કાંઈ એવું રહ્યું છે ? ઉઘાડે માથે ને હાથમાં ઝોળી લેતાં આ નીકળ્યાં છે શાક લેવા ! કેડમાં છોકરું ને હાથમાં ઝોળી હોય અને બૈરાં ઊભાં હોય રેશર્નિંગની દુકાને લાઈનમાં ! પુરુષને તો પોતે ભલો ને ઓફિસ ભલી. બીજી લપ્પનછપ્પન જ નહીં ને !

ગયા શુક્રવારે છોકરાંને દાક્તરને ત્યાં લઈ જતાં તને રસ્તામાં મનુ મળેલો, તે એણે મને કહ્યું. હું પૂછું છું કે છોકરાંને દાક્તર પાસે લઈ જવાનું કામ કોનું છે ? તારું કે એના બાપનું ? એ કામ પણ એણે તારા ઉપર નાખી દીધું છે ! વળી દાક્તરે લખી આપેલી બાટલી દવાવાળાને ત્યાંથી તારે જ લાવવાની હશે. વરે કહી દીધું હશે કે “ભેગાભેગી લેતી જ આવજે ને !”

હા, હા. હવે રહેવા દે ! હું બધુંય જાણું છું. ગયે મહિને તારી સાસુ આવ્યાં ત્યારે સ્ટેશને તેડવા અને પાછાં જતી વખતે ટિકિટ રિઝર્વ કરાવવા તારે જ જવું પડ્યું હતું ને ? તારા વરના પગ શું ભાંગી ગયા હતા ? તું જ કહેતી.તી કે એમણે કહ્યું કે, બૈરાંની લાઈન જુદી હોય, એટલે જલદી ટિકિટ મળી જાય. વાહ, બૈરાંનો આવો ફાયદો તે લેવાતો હશે ! શરમ આવવી જોઈએ આવા વરોને !

ક્યારેક તમારાં કામનાં વખાણ કરી તમને ચડાવે, અને તમેય પાછાં કાળજાંનાં કાર્યાં, એટલે ફુલાઈને ફાળકો થઈ જાઓ ! હું કહું છું, આમ એકધારો ઢસરડો કરીશ

તો માંદી પડીશ, તબિયત હાથથી જશે. હા, સમયસર ચેતવું છું તને. બાકી... મારે શું ?

નળમાં પાણી ચડતું ન હોય, ત્યારે ભોંયતળિયેથી પાણી તારે જ લઈ આવવું પડે છે ને ? હું બધુંય જાણું છું..... એમાં તો શરમ આવે ને એમને પાણી ! ઘાટી ન આવ્યો હોય અને હાથે કામ કરવાનું હોય, ત્યારે તમારા વરોએ મદદ કરી છે તમને ? પાછા ઉપરથી કહેશે, “આ બૈરાં વ્યાયામ નથી કરતાં, એટલે એમનાં શરીર બેડોળ થઈ જાય છે !” અરે, બૈરાંની સરખામણીમાં એક દિવસ પણ કામ થશે તમારાથી ! સવારના ઊઠતાંવેંત ચાપાણીથી માંડીને શાક સમારવું, રસોઈ કરવી, પાણી ગરમ કરવું, કપડાં પલાળવાં, છોકરાંને નવરાવવાં – તૈયાર કરવાં – જમાડવાં, અજીઠવાસ ઉસેડવો..... બપોરના પણ પાછું અનાજ સાફ કરવું, ફટેલતૂટેલ સાંધવું વગેરે કામોની તો જાણે લંગાર લાગી હોય છે બૈરાંને ! એમાં પાછાં અથાણાં-પાપડ જુદાં.

આ તો રોજની રામાયણ. આટલાં કામ જાણે ઓછાં હોય તેમ તમે જાતે ઊઠીને જ બહારનાં કામ પણ તમારી ઉપર લઈ લીધાં, એ મૂર્ખાઈ નહીં તો બીજું શું ? બળ્યો એવો સુધારો ! અરે, એક ઓરડીમાંથી કચરો કાઢવાનું જ કહી જુઓને તમારા વરને – નાકે દમ ન આવી જાય તો કહેજે મને !

મને પૂછો તો બહારનાં બધાં કામ પુરુષોને માથે જ હોવાં જોઈએ. મારું કહેવું હમણાં ભલે ખોટું લાગે તમને, પણ તમારા વર આળસુ થતા જાય છે એની એક દિવસ બરાબર ખબર પડશે તમને. ઘરનાં તથા બહારનાં બધાં કામો બૈરી ઉપર નાખી પોતે તૈયાર ભાણે બે વાર જમવું, ચાર વાર ચા ઢીંચવી અને ફક્કડરામ થઈને ભટકવું, પાનાં રમવાં અથવા સિનેમા જોવા – આ તેમનો ધંધો !

તમારા વરો કેટલી રજા ભોગવે છે એનો ખ્યાલ છે તમને ? જરા હિસાબ તો કરો ! વરસના બાવન અરધા શનિવાર, બાવન રવિવાર, બાવીસ તહેવારો, પંદર દિવસની અમસ્તી અને દર વરસે મહિનાની હકની રજા – કેટલી થઈ, ખ્યાલ આવે છે ? રજાને દિવસે કે એણે ઓફિસમાંથી ગાબડી મારી હોય ત્યારે બૈરી જો વિચાર કરે કે, લાવો, આજે એ ઘેર છે તો છોકરાં એમને સોંપી, હું મારાં સગાંને કેટલાય દિવસથી મળી નથી તે મળી આવું. પણ એ તો ના જ પાડી દેવાના ! અને તમે મહિને ત્રણ દિવસ જે રજા પામતાં, તે રજાયે સુધારો ગણીને તમે તમારી મેળે જ ગુમાવી. આ તમારી મૂર્ખામી નહીં તો શું ? સુવાવડમાં પણ આગળપાછળ થઈને ત્રણ મહિનાની આરામ કરવાની રજા તમને મળતી અને તેય દર દોઢબે વરસે. પણ આજકાલ આ નવું ભૂત ચાલ્યું છે ને છોકરાં ન થવા દેવાનું ! એટલે એ રજા પણ તમે ગુમાવો છો. ઈશ્વરે આપેલી આ રજાઓ પણ તમારા વરો તમને લેવા દેતા નથી. દેવ નહીં, ધરમ નહીં, પાળવું નહીં, પારણું નહીં, છોકરાં ઉછેરવાની ત્રેવડ

નહીં - ત્યારે આ બધા પુરુષો છે શા માટે ?

આટલું જાણે ઓછું હોય તેમ, નોકરી કરીને તમારે પૈસા કમાવા જોઈએ એવો ઉપરથી એમનો આગ્રહ. છોકરાંની ફી, પાઠ્યપુસ્તકો, મોંઘવારી વગેરે કારણો આગળ ધરીને પાછા દલીલ કરશે કે, “નહીં તો ભણતરનો ઉપયોગ શો ? બધું ભણેલું તું ભૂલી જઈશ !” વગેરે. અને તમે સૌ રહ્યાં કાચા કાનનાં, એટલે એયને માંડ્યાં નોકરીઓ કરવા ! આજકાલ જ્યાં જુઓ ત્યાં બધે નોકરીઓમાં તો બૈરાં જ. એટલે જ આજકાલ સૌને દરવાજે તાળાં લટકતાં હોય છે !

કહેવાની મતલબ એ કે નોકરી છોડો અને ઘર સંભાળો. આ તો મારાથી નથી રહેવાતું એટલે કહું છું.

શિરીષ મહેતા

વહ સતી નહીં હૈ

લોગ બીડી પીતે હૈં. મુંહસે રામનામ લેને કે બદલે ધુઆં નિકાલતે હૈં. કભી-કભી હમકો તો ઉનકે મુંહ મેં આગ લગી હૈ એસા લગતા હૈ ઐર બાલટી ભર પાની ડાલને કી ઈચ્છા હોતી હૈ !

પરમેશ્વર કી કૃપા હૈ કિ બહનેં અભી બીડી નહીં પીતી. લેકિન અપને ઘર કે પુરુષ બીડી ન પીયેં, ઉતની શક્તિ બહનોં મેં હોની ચાહીએ. બહનોં કો અપને આદમી કો સંભાલના ચાહીએ કિ, “ખબરદાર, તુમ બીડી પીઓગે, તો રસોઈ નહીં બનાઉંગી. ન મૈં ખાઉંગી, ઐર ન તુમકો ખિલાઉંગી.” ઐસી તેજસ્વી સ્ત્રીયાં પૈદા હોગી, તબ દેશ આગે બહેગા. નહીં તો પુરુષ લોગ તો ઈતને મૂરખ હૈં કિ ગાંવ કો, કુટુંબ કો ઐર શરીર કો ભી આગ લગાને કો તૈયાર હોતે હૈં !

સામાન્યતઃ બહનેં સમજતી હૈં કિ, પતિ કેસા ભી હો, હમારા ધર્મ હૈ કિ ઉનકે પીછે-પીછે ચલેં. પુરુષ પરાક્રમ કા કામ કરેં, તો સ્ત્રીયોં કા કર્તવ્ય હૈ કિ પુરુષ કે સાથ-સાથ જાયેં ઐર મદદ કરેં. લેકિન પુરુષ બુરા કામ કરેં, તો ભી વહ ચુપ બૈઠી રહેં, વહ ધર્મ નહીં હૈ. માં, પત્ની ઐર બહન મેં બહુત શક્તિ હૈ. સબ શક્તિ કા ઉપયોગ પુરુષ કો બચાને કે લિએ કરના ચાહીએ. પુરુષ કો અગર ઘર સે અચ્છી તાલીમ મિલેગી, તો વહ બુરા કામ નહીં કરેગા. લેકિન બહનેં સહન કરતી હૈં. પુરુષ કિતના ભી બુરા કામ કરેગા, તો વહ નિભા લેંગી. લેકિન જો સ્ત્રી પતિ કો કાબૂ મેં નહીં રખતી હૈ, વહ સ્ત્રી સતી નહીં હૈ.

વિનોબા ભાવે

આવું કેમ ?

પરાપૂર્વથી સ્ત્રીજાતિએ પોતાને માથે એક ભયંકર કલંક વહોર્યું છે, અને તે સાવકી મા તરીકેના વર્તનમાં. સાસુના જુલમ આપણા સમાજમાં પ્રખ્યાત છે; પણ સાવકી માતાના જુલમો અને કૂરતા એના કરતાંયે વધી જાય છે. મૃદુતા, દયા, માયા એ સ્ત્રીજાતિના જીવન સાથે વણાઈ ગયેલા સર્વ સદ્ગુણોનો આ વર્તનમાં લોપ થયેલો દેખાય છે. નિર્દોષ, કુમળાં બાળકો ઉપર જુલમ વરસાવવામાં અપરમા બનેલી સ્ત્રી ક્યાંય અટકતી નથી. હૈયું વીંધી નાખનારા બોલ એ બોલે છે; જાતે મારપીટ કરે છે એટલું જ નહીં, છોકરાંના બાપ આગળ જુઠ્ઠી ચાડીઓ કરી, તેને ઉશ્કેરીને બાળકોને માર ખવડાવે છે. નમાયાં બાળકોના બાપને ભંભેરી એમને નબાપાં પણ કરવા માટે અપરમા રાતદિવસ મંડી રહે છે, તેથી પછી બાળકો પોતાના જ ઘરમાં નિરાધાર થઈ જાય છે. એ બાળકો પાસે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવવું, એમને ઓછું ખાવા આપવું, એમના જીવનમાં આનંદ-ઉલ્લાસનું નામ પણ ન રહેવા દેવું, એમ પાળેલાં ઢોર તરફ પણ ન રખાય એવું વર્તન માતાવિહોણાં બાળકો તરફ રાખતી અનેક સાવકી મા હોય છે.

આવા અત્યાચારોનું મૂળ શું હશે ? સ્ત્રીજાતિની કોમળતા અને કરુણા ત્યારે ક્યાં જતી હશે ?

અલબત્ત, કેટલીક એવી અપરમાતાઓ પણ હોય છે જે સાવકાં બાળકોને પોતાનાં પેટનાં સંતાન જેવાં જ ગણે છે.

નવી પત્નીને વશ થઈ જઈને જૂનીનાં બાળકોને ત્રાસ આપનાર પુરુષ નવી સ્ત્રીને રીઝવવા જતાં પિતૃપદ સમૂળગું ભૂલી જઈ માનવતાનું દેવાળું કાઢે છે. જો પિતા નવી સ્ત્રીને સાથ ન આપતો હોય, તો અપર માતાના જુલમોને ઉત્તેજન ન જ મળે.

રહસ્ય

ચીનમાં એક જમાનામાં એવું કુટુંબ વસતું હતું કે જેની નવ-નવ પેઢીઓ સુધી સાસરે જતી દીકરીઓ સિવાય બીજું કોઈ જ કુટુંબીજન ઘર છોડીને ચાલ્યું ગયું નહોતું. આવા સુખી ગૃહજીવનની ખ્યાતિ ફેલાતી ફેલાતી શહેનશાહ સુધી પહોંચી. આ વાતનું રહસ્ય જાણી લાવવા એમણે કાસદ મોકલ્યો. કુટુંબના વડદાદાજીએ લાંબો કાગળ અને પીંછી લઈને ચીની ચિત્ર-લિપિમાં અનેક શબ્દો આલેખ્યા અને પોતાનો ઉત્તર શાહી દૂતને સોંપ્યો. પછી શહેનશાહે પોતે જ્યારે એ પત્ર-ફીડલું ઉખેળ્યું, ત્યારે તેની પર બીજું કાંઈ નહિ પણ “ધીરજ” માટેનું ચિત્ર-પ્રતીક એકસો વાર આલેખાયેલું નિહાળ્યું.

એફ. એલ. લ્યૂકસ

ઉપલક વાતોના ભીતરમાં

વિચારકોએ, સમાજ-સુધારકોએ, આગેવાન પુરુષોએ વારંવાર કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓનો વિકાસ થયા સિવાય દેશની ઉન્નતિ શક્ય નથી. નર્મદે અને દુર્ગારામ મહેતાજીએ આ આદર્શ રજૂ કર્યો હતો. મહર્ષિ કર્વેએ પણ એ આશયથી સ્ત્રી-શિક્ષણની યોજના કરી અને નાથીબાઈ ઠાકરસી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. ને રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ તો, સ્ત્રીઓના સાથ અને સહકાર વિના આઝાદીની લડત પણ સફળ થવાની નથી એમ કહીને, નાનાંમોટાં તમામ કામોમાં સ્ત્રીઓનો સાથ માગ્યો.

એમ છતાં પણ આજે આપણે શું જોઈએ છીએ ? હજી આજે પણ આપણી સ્ત્રીઓની શી દશા છે ? કોઈક સ્ત્રી પરદેશમાં એલચી બનીને જાય, કોઈક સ્ત્રી ગવર્નર થાય, થોડીક સ્ત્રીઓ પ્રધાન બને અને થોડીક ધારાસભામાં જાય, એથી સ્ત્રીઓનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ ગયો છે એમ માનવાનું નથી. મુખ્ય વાત તો સ્ત્રી પ્રત્યેનું આપણું દષ્ટિબિંદુ બદલાયું છે કે નહિ એ છે. બહારના જગતમાં સ્ત્રી-સન્માનની વાતો કરીએ કે ક્યાંક એને પ્રમુખ બનાવીને હારતોરા પહેરાવીએ કે સુંદર શબ્દોમાં એની પ્રશંસા કરીએ, એના પરથી એનું માપ નથી નીકળતું. એ બધી ઉપલક વાતોના ભીતરમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ક્યાં છે ?

સાચી રીતે તો હજી પણ એની પૂરેપૂરી અવગણના થાય છે. હજી પણ એની શક્તિની હાંસી કરવામાં આવે છે. સુંદર શબ્દોથી એની પ્રશંસા કરનારાઓ ખાનગીમાં એની ગલીય મચકરી કરી શકે છે. સ્ત્રીના સૌંદર્યની અને એના યૌવનની પૂજા થાય છે, પણ એની પાછળ રહેલા સાચા સ્ત્રીત્વની કૂર ઠેકડી કરવામાં આવે છે. હજી પણ સ્ત્રીને ઢોરમાર મારવામાં આવે છે, એને લાત મારીને ઘર બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે. વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી ગદ્દાવૈતરું કરાવ્યા પછી પણ એને ભૂખે મારવામાં આવે છે. એને સદાકાળ શંકાથી જોવામાં આવે છે. એથી જ સ્ત્રી કૂવા-તળાવ પૂરે છે અથવા ગ્યાસતેલ છાંટીને બળી મરે છે. આ છે હજી આજે પણ આપણા સમાજમાં સ્ત્રીઓની દશા ને સ્ત્રીઓનું સ્થાન. સ્ત્રી પ્રત્યેનું આપણું દષ્ટિબિંદુ નથી બદલાયું, આપણી ભાવના નથી બદલાઈ.

આ દષ્ટિ બદલવાનું કામ સ્ત્રીઓએ જ કરવું પડશે; સ્ત્રી પોતે સ્ત્રી તરફની દષ્ટિ નહીં બદલે ત્યાં સુધી આ બનવાનું નથી. આજે તો સ્ત્રી જ સ્ત્રીની દુશ્મન બને છે. સાસુ-વહુના, નણંદ-ભોજાઈના, દેરાણી-જેઠાણીના ઝઘડા સ્ત્રીઓ જ કરે છે. સ્ત્રીની અદેખાઈ સ્ત્રી જ કરે છે. સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય પર સ્ત્રી જ આક્ષેપ કરે છે. સ્ત્રીની હલકટ વાતો થતી સાંભળીને એ કમકમી નથી ઊઠતી; એ તેમાંથી છૂપો આનંદ મેળવે છે. સ્ત્રીનો વિકાસ જોઈને કે એની પ્રશંસા સાંભળીને એને આનંદ નથી થતો, પણ ઈર્ષ્યાથી એ સળગી ઊઠે છે. સ્ત્રીની નાનીમોટી ભૂલોને રાઈનો પર્વત બનાવી પુરુષો આગળ રજૂ કરતાં એ શરમાતી નથી.

જ્યોત્સ્ના શુક્લ

આંખો ઉઘાડશું ?

આપણા દેશમાં મધ્યકાલીન યુગમાં ગણિકાઓ એક સંસ્થારૂપે સ્થાપિત થયેલી હતી. રાજાઓ, મોટા અધિકારીઓ અને શ્રીમંત વેપારીઓના જુવાન દીકરાઓને ગણિકાઓને ત્યાં ચતુરાઈનું, વ્યવહારબુદ્ધિનું શિક્ષણ લેવા માટે મૂકવાનો રિવાજ હતો. એ સમય દરમિયાન એ ગણિકા અથવા તેની સાથે રહેતી યુવાન છોકરીઓ સાથે સંબંધ બાંધે તેમાં કશું અજુગતું નહોતું ગણાતું. મંદિરોમાં છોકરીઓને દેવદાસી કે નર્તિકાઓ તરીકે મૂકવામાં આવે અને પૂજારીઓ કે મંદિર સાથે લાગવગ ધરાવનાર શ્રીમંતો કે સત્તાધારીઓ એમને પોતાની રખાત તરીકે રાખે, એ સામાન્ય વસ્તુ ગણાતી.

ભૂતકાળમાં વેશ્યા-સંસ્થા વિશે સમાજનો મત ગમે તે હોય, પણ આજની વિચારસરણી મુજબ કોઈ પણ સ્ત્રીનું આ પ્રકારે શોષણ થાય એ દેશને માટે કલંકરૂપ છે. સમાજકલ્યાણ મંડળ તરફથી નિયુક્ત સમિતિનાં અધ્યક્ષ શ્રીમતી ધનવંતી રામરાવ અને એમના સાથી સભ્યોએ દેશમાં ચારે તરફ ફરી વેશ્યાવૃત્તિ અને લોહીના વેપાર સંબંધી તપાસ કરી હતી. એમણે પોતાનો હેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, એ વાંચતાં હૈયું ઢાઝી જાય એવું છે.

વેશ્યાવૃત્તિમાં સ્ત્રીઓ પડે છે તેનાં મુખ્ય કારણોમાં તેમણે સાસરિયાં કે પતિના જુલમને લીધે કરેલો ઘરનો ત્યાગ, વિધવાઓ પ્રત્યે કરવામાં આવતો અમાનુષી વર્તાવ, એક વખત થયેલી ભૂલને લીધે થતો સામાજિક બહિષ્કાર, એ સર્વને ગણાવ્યાં છે. દેવદાસી-વિરોધી કાયદો અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં મંદિરો અને મઠોમાં કુમારિકાઓ અર્પણ કરવાનું હજીયે ચાલુ છે. બનારસમાં ગરીબ માબાપ પોતાની વિધવા દીકરીઓ-વહુઓને કાશીવિદ્યેશ્વરના મંદિરમાં મૂકી આવે છે અને ‘મેળે કમાઈ ખાવાની’ સૂચના આપે છે – મતલબ કે વેશ્યાવૃત્તિ કરવાનું જ કહે છે. ગામડાંમાં ગરીબાઈ પુષ્કળ વ્યાપેલી હોવાથી શહેરોનાં કૂટણખાનાંના દલાલો જુવાન છોકરીઓને મોટી નોકરીઓ અપાવવાને બહાને ઉપાડી જાય છે અને એમને અનીતિના ધંધા માટે વેચી મારે છે.

સમિતિએ કૂટણખાનાં અને વેશ્યાગૃહોની મુલાકાતો લેવા ઉપરાંત કહેવાતા ‘આશ્રમો’ને પણ અણધારી મુલાકાતો આપી હતી. મોટા ભાગના આશ્રમો એ લોહીનો વેપાર કરવાનાં ધામ જ તેમને જણાયાં. આમાંના કેટલાકની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં એ ગામનાં આગેવાન સ્ત્રી-પુરુષો પણ બિરાજે છે, પણ મહિને બે મહિને મળી ગૃહપતિના હેવાલ ઉપર આધાર રાખી તેઓ છૂટાં પડે છે. ગુંડાઓના હાથમાંથી સ્ત્રીઓને બચાવ્યાનો દાવો કરનાર આશ્રમ-સંચાલકો એમને બીજા ગુંડાઓને સોંપી દે છે કે લગ્નનાં નાટક ભજવાવે છે. છેવટે સ્ત્રી વેશ્યા જ થાય છે.

આશ્રમોની બાબતમાં આપણે શરમાઈને ડૂબી મરવા જેવી વાત એ છે કે

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ દ્વારા ચાલતા આશ્રમો સમિતિને શ્રેષ્ઠ જણાયા. ત્યક્તા, વિધવા, ફસાયેલી બધી જ સ્ત્રીઓ એ આશ્રમોમાં પણ આવે છે. પણ તેમના તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિભર્યું વર્તન રાખી એમને શિક્ષણ આપી સન્માર્ગે ચઢાવવા મિશનરીઓ તરફથી પ્રયત્નો થાય છે. જ્યારે 'હિંદુ ધર્મ' અને 'આર્ય સંસ્કૃતિ'ના રક્ષણના બચાવને બહાને ચાલતા આશ્રમોમાં કૂર, અમાનુષી વર્તન અને લોહીના વેપાર માટેની પૂર્વતૈયારીઓ જ મોટે ભાગે જણાયાં. સારા હિંદુ આશ્રમોમાં એમણે મુંબઈના શ્રદ્ધાનંદ મહિલાશ્રમનું નામ ગણાવ્યું છે એ બહુ સંતોષની વાત છે. પણ આવા અપવાદ બાદ કરતાં, આશ્રમો વેશ્યાવૃત્તિ વધારવાનું જ કામ કરે છે.

પશ્ચિમના દેશોની કુમારિકાઓનાં સ્ખલનના દાખલા કે આંકડા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે આપણા રૂઢિચુસ્તોનો આનંદ સમાતો નથી. નવા વિચારવાળાને તેઓ કહે છે કે, “લો, લેતાં જાવ; પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં વખાણ કરો છો તે જોઈ લો એમની સ્થિતિ !” પણ આપણી ચારે તરફ આ સ્ત્રીઓના લોહીના વેપારનો જવાળામુખી ભભૂકી રહ્યો છે તે તરફ આપણે આંખમિચામણાં જ કરીએ છીએ. અનિષ્ટ પૂર્વમાં હોય કે પશ્ચિમમાં, પણ તે સમાજને લાંછનરૂપ જ છે. આપણે ત્યાં વિધવા અને ત્યક્તાઓ તેમ જ ભૂખે મરતી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીયે કુટુંબીઓની, શેઠની, આડોશી-પાડોશીની વાસનાઓનો ભોગ બને છે અને ફસાઈ પડતાં કેટલી વેશ્યા બને છે, સાસરિયાંથી ત્રાસેલી કૃટણખાનામાં જાય છે, એ બધાંના આંકડા કોણ કાઢે છે ? બીજા દેશોમાં પ્રવર્તતાં અનિષ્ટોથી રાજી થવાને બદલે આપણા દેશમાં ભરપૂર વ્યાપેલી કુપ્રથાઓ તરફ આંખો ઉઘાડી જોઈએ અને એ સંબંધમાં ગંભીરપણે વિચાર કરતાં શીખીએ.

કપાયેલી નાળ

એક વૃદ્ધાના સૌંદર્યની હલચલ,
 આંખોનો મધુર અવાજ,૦૦૦
 બધું જાણે
 એક જ ઝાટકે
 થઈ ગયું સ્થિર...
 મારા જન્મ સમયે
 કપાયેલી
 સંબંધક નાળ
 ફરીને...

પન્ના નાયક

એ વિદ્યા શા કામની ?

વિદ્વાનોની ફરજ છે કે પોતે જે ધર્મકર્મ સાચાં માન્યાં હોય તે પ્રમાણે જ વર્તવું. પોતાના મનમાં એક વાત સાચી માન્યા છતાં તેથી વિરુદ્ધ ચાલવું, એ ઘણી નામદર્દઈ છે. કોઈ વિદ્વાન જ્યારે પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તતો નથી, ત્યારે તે ગમે તેટલું બોલે પણ એ ખરો છે એમ લોકો કદી માનતા નથી.

“સમય અનુકૂળ નથી,” એવા ગણગણાટ અમારા કાન ઉપર અથડાય છે. “એક માણસથી શું થઈ શકે ? પ્રવાહની સામા કેમ તરાય ? અમે અમારી ફરજ બધી વે જાણીએ છીએ, પણ એકલા શું કરીએ ?”

એકલા શું કરીએ ? એક માણસથી શું થઈ શકે ? અમે કહીએ છીએ, મોટાં કામ એકથી જ થાય છે. બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન ધર્મના કાઠનાર એક હતા કે અનેક ? શંકરાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, કબીર, એ પ્રથમ એક જ હતા કે અનેક ? શિવાજી એક હતા કે અનેક ? એક ગેલીલિયોએ કેટલું કર્યું છે ? એક સોક્રેટિસ ગ્રીસ દેશમાં સુધારાનો પોકાર કેવો ઉઠાવી શક્યો હતો ?

દરેક કામની શરૂઆત તો એક જ માણસથી થાય છે. પ્રથમ તે નિંદાય છે, લોકો સામા થાય છે, અને કેટલાક વખત સુધી દુખ પણ શોષવું પડે છે. સુધારકની કીર્તિની એ જ કિંમત છે. પણ જો તે ફિટકાર અને જુલમમાં ડગતો નથી, તો લોકો ધીમે ધીમે તેને માન આપતા જાય છે, તેના વિચાર સાચા માનવા લાગે છે અને પરિણામે તેની પછાડી ઘસડાયા આવે છે.

તે છતાં, એ ઘસડાયા આવો કે નહીં, ધારેલો સુધારો થાઓ કે નહીં, લોકો રૂઠો કે ત્રૂઠો, પણ જ્ઞાનીનો ધર્મ છે કે પોતાના જ્ઞાનને અનુસરતું ચાલવું. પોતે જે સાચું માન્યું છે તે પ્રમાણે વર્તવું. પોતે તે સાચું માને છે તેની પરીક્ષા જ એ છે.

હિંદુસ્તાનમાં તો ભણેલાઓને આ વાત વધારે જોરથી લાગુ પડે છે, કેમ કે તેમની કેળવણીનો ખર્ચ દેશની તરફથી કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં બધાં કેળવણીખાતાં સરકારની ઉદારતાથી જ ચાલે છે. આટલો બધો ખર્ચ કરાવી ભણેલો માણસ દેશને બદલો આપવાને બંધાયેલો જ છે. તે દેશનો કરજદાર છે. અને તે વાળવું જ જોઈએ.

કદાપિ કોઈ કહેશે કે એ તો સરકારનો ઉપકાર છે; એમાં દેશને શું ? પણ એ જ મોટી ભૂલ છે. લોકોની એ સમજથી જ હિંદુસ્તાનની ખરાબી થઈ છે અને થાય છે. સરકાર એ રૈયતની પ્રતિનિધિ છે. એ પૈસા વાપરે છે તે લોકોના જ, લોકોની તરફથી, અને લોકોને વાસ્તે જ વાપરે છે. સરકાર વિદ્યાદાન કરે છે તે લોકો જ કરે છે. જેને વિદ્યાદાન મળેલું છે, તેણે લોકોનો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ. પેલા ગામડિયા ખેડૂતને તેણે નમીને કહેવું જોઈએ : માબાપ, તમે મને તમારે ખરચે ભણાવીગણાવી હોશિયાર કર્યો છે, એ ઉપકાર હું ભૂલવાનો નથી; અને એ વિદ્યાથી મારાથી તમારું જેટલું ભલું થશે તે કરવાને જો હું ચૂકું તો મોટો લૂણહરામી કહેવાઉં.

બેશક, માબાપ આપણને ભણાવે છે તેનો બદલો વાળવાને બંધાયેલા છીએ તે કરતાં પણ આપણે આપણા દેશ તરફ એમ કરવાને વધારે બંધાયેલા છીએ. શું ફલાણા ભાઈ બી.એ. થઈ રૂપિયા કમાઈને મોજ મારે, કે એમ.એ. થઈ ધન એકઠું કરવા મંડી જાય તેને સારુ દેશે તેની પછાડી આટલા રૂપિયા બગાડ્યા છે ? જો પોતાની વિદ્યા દેશનું ભલું કરવામાં ન આવી, તો તે શા કામની ? કહ્યું છે કે, પેટ ભરવું તો કાગડાઓ પણ શું ચાંચ વડે નથી કરતા ?

નવલરામ પંડ્યા

જૂજવાં ૩૫

યજ્ઞો અને પારાયણોમાં પૈસાનો ધુમાડો થાય છે, તેમ રાજકીય પક્ષોના જલસાઓમાં પણ કાળા બજારના ધનનો ધુમાડો થાય છે. દિલ્હી, મુંબઈ વગેરે મહાનગરોમાં પરિષદ, સંમેલન, સેમિનાર વગેરે નામો હેઠળ એક જાતના ‘યજ્ઞો’ જ ચાલ્યા કરતા હોય છે. મુંબઈમાં ડૉક્ટરોનો એક આંતરરાષ્ટ્રીય મેળો ભરાયો હતો, તેમાં બોમ્બે હોસ્પિટલ મેડિકલ ટ્રસ્ટના આઠ લાખ રૂપિયા હળવા થયા. એક હજાર આમંત્રિતો ભેગા થયા, ખાધું-પીધું ને મજા કરી. એમાં જે નિબંધો રજૂ થયા તેમાંથી કેટલાક “અમેરિકન પાઠ્યાપુસ્તકોમાંથી ઉઠાવાયેલા હતા,” એમ ડૉ. રાઝેલીન યેલો નામના અમેરિકન મહેમાને કહ્યું. આમ, આપણો ભણેલો વર્ગ યજ્ઞોની અંધશ્રદ્ધામાંથી છૂટીને બીજાં ધર્તિગો ને અંધશ્રદ્ધાઓમાં સપડાયો છે.

“મને ચૂંટણીની ટિકિટ કે હોદ્દો મળશે,” એવી લાલચથી ખેંચાઈને અમુક લોકો રાજકીય પક્ષોનાં અધિવેશનોમાં જતા હોય, અને બીજા પ્રકારના લોકો પોતાનું કલ્યાણ થશે એવી લાલચથી યજ્ઞોમાં જતા હોય, તો એ બન્ને શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા એકસરખી જ ગણાય. પહેલી લીલા બુદ્ધિવાદી ગણાતા લોકોની હોવાથી તે ફેશનેબલ ગણાય, અને બીજી લીલા સામાન્ય વર્ગની હોવાથી તે અંધશ્રદ્ધા અને પાખંડ ગણાય !

ગામડાંના લોકો કે શહેરની ચાલીઓ ને ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસનારાઓના જીવનમાં સ્વચ્છ મનોરંજન આપે એવું બીજું કશું નથી. એમના બંધ જીવનમાં માત્ર ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ જ સુલભ છે, એટલે તેઓ એમાં આનંદ માણે છે. મનોરંજન કહો, ધર્મ કહો, ધર્તિગ કહો એ બધાં માટે આ એક જ સાધન છે. યજ્ઞ, અંધભક્તિ વગેરેમાં રહેલા લોકહૃદયને ખેંચનારાં તત્ત્વોના નરવા વિકલ્પો આપણે પૂરા પાડી શક્યા નથી. આપણે જે નથી કરી શકતા તે જો મહારાજો કે કથાકારો વગેરે કરી શકતા હોય, તો દોષ આપણામાં છે.

વાસુદેવ મહેતા

એકડે એકથી

પુનર્નિર્માણ કરવાનો વિચાર કરતાં દરેક વખતે એક જ પ્રશ્ન થાય છે કે શરૂઆત ક્યાંથી કરવી ?

આપણે એક જ દષ્ટિબિંદુ લઈએ, આ એક ક્ષેત્ર વિશે વિચારીએ : વહેમ, ભૂત-ડાકણ, ખોટા સિવાજ, એ જાણીતા વિષયમાં નવેસરથી રચના કરવાની હોય તો ક્યાંથી કરવી ? એકડે એકથી. એટલે કે નર્મદ, નવલરામ, દુર્ગારામ મહેતાજીના જમાનામાં જે રૂઢિ, વહેમ વગેરે હતાં, તેવાં જ આજે છે. ના, મારા નમ્ર મતે વધારે બલવત્તર થયાં છે. ત્યારે ભૂત આવતાં, પણ ખૂનો નહોતાં થતાં. ત્યારે માતા દેખાતાં, પણ ગળેફાંસો નહોતો દેવાતો. આજે પણ વહેમ એટલો જ પ્રબળ છે. નર્મદના જમાનામાં કોઈએ પૃથ્વીનો પ્રલય થશે એવું જાહેર કરેલું, એટલે લોકોએ જાગરણ કર્યાં હતાં. 1960માં એવી જ અફવા ચાલી હતી, ત્યારે ડાકોરમાં અને બીજાં શહેરોમાં લોકો પાદર ઉપર નાસી ગયાં હતાં. કંઈક પંચગની જેવા હિલસ્ટેશન પર દોડી ગયાં હતાં. સો-દોઢસો વરસના સુધારા પછી પણ અફવાઓ આપણે એટલી જ શ્રદ્ધાથી માનીએ છીએ.

ભૂત-માતાના કિસ્સાઓમાં સાસુ-નણંદ-ભાભી, વર-જેઠ-સસરો સૌ પોતપોતાનાં મમત્વ કબૂલ કરાવવા, સ્વાર્થ સાધવા ખૂનરેજી સરજવા સુધી પાછી પાની કરતાં નથી. વહેમના માર્યા ખૂન નહીં તો આપઘાતની પરંપરા પણ એટલી છે. દર વરસે સ્ત્રીઓએ કરેલા આપઘાતની સંખ્યાએ પણ આપણી બુદ્ધિને જાગૃત નથી કરી. બે જુદી ન્યાતનાં પરણી જતાં, એક જ વર્ષમાં પેટાજાતિમાં લગ્ન થતાં, 'ઊહાપોહ', 'હાહાકાર' મચી જતો હજી ચાલુ છે. હજી સ્ત્રીઓની પાનીમાંથી કંકુ ખર્યાના દાખલા નોંધાયા જાય છે. એક-બે જણને આવી વાત કરી, તો કહે છે કે બીજા દેશોમાં પણ આવા વહેમના દાખલાઓ તો બને જ છે. બીજા દેશમાં વહેમનાં મૂળ ઊંડાં હોય, એટલે આપણે પણ રાખવાં !

બાળલગ્ન-પ્રતિબંધ કાયદો છે, છતાં બાળલગ્નો દર સાલ થાય છે, ઉઘાડે ચોક થાય છે, સમાજ આવું થવા દે છે. એટલે, સમાજને સુધરવું નથી. એવા સમાજને સુધારવાનો છે. સમાજ જે હતો તેવો જ છે; થોડાંક ઘરોમાં સુધારો દેખાય છે, પણ ભીતરમાં તો એવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. એટલે કામ કરનારાએ એકડે એકથી જ શરૂઆત કરવાની છે. ઘણાંએ ઘણું કર્યું છે, તેની ઉપર પાણી ફરી વળ્યું છે એમ સમજીને જ નવેસરથી શરૂઆત કરવાની છે.

તટસ્થ રીતે, આવેશ વગર, રૂઢિથી પર, તાર્કિક રીતે, સમતોલપણે, ધર્મ-કોમ-ન્યાત વગેરેથી પર જઈ સારાસારનો, સમસ્ત સમાજની પુનર્રચનાનો વિચાર કરતાં ક્યારે થઈશું ? થઈશું ખરાં ?

ચન્દ્રવદન મહેતા

બૌનોં કી દુનિયા

હમ સબ બૌને હૈં -
મન સે, મસ્તિશક સે ભી,
બુદ્ધિ સે, વિવેક સે ભી,
ક્યોંકિ હમ જન હૈં,
સાધારણ હૈં;
ક્યોંકિ જમાના હમૈં
ચાહતા હૈ બૌને રહૈં -
વર્ના મિલેંગે કહાં
વક્તા કો શ્રોતા,
નેતા કો પિછલગુએ,
બુદ્ધજનોં કો પાઠક,
આંદોલનોં કો ભીડ,
ધર્મોં કો ભક્ત,
સંપ્રદાયોં કો મતિમંદ,
તોપોં કો ભોજન,
મતવાદોં કો બુદ્ધ
સાંચે-ઢલે આદમી ?

હમ સબ ઈન્દીં કે લિએ
યુગ-યુગ સે જીતે હૈં.
ઈતિહાસ ઉનકા હૈ,
હમ સબ તો સ્યાહી હૈ.
વિજય સભી ઉનકી,
હમ ઘાયલ સિપાહી હૈં.
હમકો હમેશા હી
ઘાયલ ભી રહના,
સિપાહી ભી રહના હૈ;
દેત્યોં કે કામ નિભા
બૌને હી રહના હૈ.

ગિરિજાકુમાર માથુર
[કાવ્યસંગ્રહ 'ભારતવાણી']

અવળી દોરવણી

આપણા દેશમાં મોટા ભાગના માણસો જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા રાખે છે. જ્યોતિષીઓની અવળી દોરવણીથી આજે હિંદુસ્તાનમાં પૂજા ને મંત્રોની પાછળ બેસુમાર વખત ને નાણાંનો ભોગ અપાઈ રહ્યો છે.

આપણાં શાસ્ત્રો મુજબ નવ ગ્રહો એ અનંત શક્તિ ધરાવતા દેવતાઓ છે. વળી આ શાસ્ત્રો મુજબ પૃથ્વી સપાટ છે અને સૂર્ય સમેત નવ ગ્રહો પૃથ્વીની આસપાસ ફર્યા કરે છે. પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાને એ સાબિત કરી બતાવ્યું છે કે પૃથ્વી સપાટ નથી પણ ગોળ દડા જેવી છે, અને પૃથ્વી સમેત બધા ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ ફર્યા કરે છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ નવ ગ્રહોની શોધ કીધી છે, પરંતુ વિજ્ઞાને ત્યાર પછી બીજા કેટલાક ગ્રહ પણ શોધી કાઢ્યા છે - જેમકે યુરેનસ, નેપચ્યુન, પ્લુટો વગેરે. વિજ્ઞાનની શોધ મુજબ બધા ગ્રહો પૃથ્વીની જેમ જડ વસ્તુઓના બનેલા ગોળા છે. આ ગ્રહો દેવતાઓ નથી, એટલું ચોક્કસ છે.

આ ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ પોતાના પરિઘમાં ફર્યા કરે છે. પણ પોતાની મરજી મુજબ તે પરિઘમાં કશો ફેરફાર કરવાની શક્તિ તેમનામાં નથી. તેઓ ઉતાવળા કે ધીમા થઈ શકતા નથી. તેઓ ઈચ્છે તો પણ થોડો વિસામો લઈ શકતા નથી. તેઓ સ્વતંત્ર નથી, પરંત્ર છે. કીડી નાની છે છતાં તેમાં જીવ છે, તેથી તે મોટા હિમાલયના માથા પર પગ મૂકી શકે છે. પણ હિમાલય કીડીના માથા ઉપર પગ મૂકી શકતો નથી, કારણ કે તે જડ છે.

ઘણા જ્યોતિષીઓ રાશિઓ ઉપરથી ભવિષ્યફળ કહે છે. ઘણાં વર્તમાનપત્રો રાશિઓનાં ફળ છાપે છે. પરંતુ જ્યોતિષીઓનાં ભવિષ્યકથન એ પેટ ભરવાના ધંધા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. કેટલાક મિત્રો કહે છે કે યુરોપ અને અમેરિકાના માણસો પણ જ્યોતિષમાં માને છે. આ મિત્રોને એટલું જ કહેવાનું કે યુરોપ-અમેરિકામાં કોઈ મૂરખાઓ નથી, એવું માની લેવાની જરૂર નથી.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને તેની રૂખમાં માનનારા લોકોની લાગણી આ લેખથી દુભાશે તે માટે હું તેમની ક્ષમા માગું છું; સાથે સાથે તેમને વિનંતી પણ કરું છું કે સત્ય શું છે તે જાણવા તેઓ પ્રયત્ન કરે.

ગુગુભાઈ પુનશી

[‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક : 1962]

શીતળતા

શીતળતા પામવાને માનવી, તું દોટ કાં મૂકે ?

જે માની ગોદમાં છે તે હિમાલયમાં નથી હોતી.

સુરેન ઠાકર ‘ખેલુલ’

મધ્યયુગ આથમ્યો છે ?

શુકન-અપશુકન, દોરાધાગા, જંતરમંતર, મૂઠ, માદળિયાં અને મેલી વિદ્યાનો જમાનો હજી ગયો નથી.

એક મહિલા યુનિવર્સિટીના મોટા ભાગના પુરુષ અધ્યાપકો સંતોષીમાના શુકવાર કરે, નેવું ટકા કોલેજિયનો પરીક્ષાના ઉત્તરપત્રોને મથાળે પોતાના ઇષ્ટદેવનાં નામ લખે, તે પ્રજાના બૌદ્ધિક સ્તરનો નિર્દેશ કરે છે.

નર્મદાના નવા પુલ ઉપરથી સવાસો વરસ પહેલાં પસાર થનાર પહેલવહેલા રેલ-એન્જિનને એક દૈત્ય ગણનારા લોકોએ માન્યું હતું કે એ રાક્ષસ નર્મદામાતાનાં જળમાં તૂટી પડશે. પણ એન્જિન જેવું પુલ ઓળંગી ગયું કે તરત એ જ લોકોએ તેને ફૂલહાર પહેરાવ્યા અને નાળિયેર વધાર્યા !

નર્મદના જમાનામાં એક માણસે ઘેર ઘેર પોસ્ટકાર્ડ લખેલાં કે અમુક દિવસે સવારે પ્રલય થવાનો છે. તે દિવસે લોકો ખભે પંચિયાં મૂકીને વહેલી સવારથી ઓટલા ઉપર મરી જવા માટે બેસી ગયા હતા. આવી જ વાતો આજે મોટા ભાગના શિક્ષિત લોકોના ગળે શીરાની જેમ ઊતરી જાય છે. સંખ્યાબંધ બાબાઓ અને ચમત્કાર કરતા સાધુઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. મુંબઈની લોકલ ગાડીઓમાં શિક્ષિત ગુજરાતીઓ જે લોકપ્રિય સામયિકોનું તરસી આંખે પાન કરતા હોય છે, તે સૂચવે છે કે એક આખી પેઢી ભૂત, પ્રેત, વળગાડ, અઘોરીઓ અને વામમાર્ગીઓના અખાડામાં ઊછરી રહી છે. મુંબઈમાં જ્ઞાતિઓના મેળાવડા જે ઝડપથી ફૂલીફાલી રહ્યા છે તે જોતાં સવાલ જાગે છે કે નર્મદના જમાના કરતાં એક તસુ પણ આગળ આપણે વધ્યા છીએ ખરા ? મધ્યયુગ હજી ભારતમાં આથમ્યો છે ખરો ?

હસમુખ ગાંધી

તારા હીંડોળ

છાનો મારા વીર, ભરી આવું નીર,
પછી તારી દોરી તાણું.૦૦૦
જળ ભરીને આવું નિમેશમાં,
તાતે જળે નવરાવું.૦૦૦
ચોળી ખવરાવું તુંને ચૂરમું,
પછી જુલાવું તારા હીંડોળ.

લોકસાહિત્ય (સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી)

કપડું ધોતાં રહેવું પડે છે

એક ભાઈએ સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે, “ગમે તેવાં લખાણો પણ રાષ્ટ્રીય હિતને નુકસાનકર્તા એવા આચરણ પર પ્રભાવક નિયંત્રણ ન લાવી શકતાં હોય, તો માત્ર સતત લખ્યા કરવાનો અર્થ શું છે ?” આપણું શિક્ષણ રાષ્ટ્રના અધઃપતનનું કારણ બની ગયું છે, એવું જણાવીને તેઓ પ્રશ્ન કરે છે કે તો પછી શું શાળા-કોલેજોને તાળાં મારી દેવાં ? અંતમાં તેઓ આકોશ કરે છે કે આ બધાંનું કારણ એ છે કે “પ્રત્યેક બાળકને એક જવાબદાર નાગરિક બનાવવાની બાબત પરિવાર, સમાજ, શિક્ષણ, ધર્મ તેમ જ સરકાર, બધાં જ નિષ્ફળ ગયાં છે.”

આ જાતની લાગણી વત્તેઓછે અંશે બીજા લોકો પણ આજે અનુભવતા હશે. ભૂતકાળમાં પણ શુભ હેતુથી વિવિધ પ્રવૃત્તિ ચલાવનારાં સજજનો અને સન્નારીઓની મહેનત વ્યર્થ ગયાનો ભાવ લોકો અનુભવતા રહ્યા છે. એ સહુને કાંઈક આશ્વાસન મળે તેવા આ શબ્દો બબલભાઈ મહેતાના પુસ્તક ‘મારી જીવનયાત્રા’માં આવે છે :

હું નાનો હતો ત્યારથી મને એવો સત્સંગ અને એવું વાચન મળ્યાં છે કે આ માનવજીવન કાંઈક સારાં કામ કરી જવા માટે છે, એવો સંસ્કાર દિવસે દિવસે દૃઢ થતો ગયો. આત્મતત્ત્વને ઓળખવું અને જનસેવા કરવી, આ બે માર્ગે સ્વામી વિવેકાનંદે મને નાનપણમાં ચીંધ્યા હતા. યુવાનીમાં કાકા કાલેલકરે ગુલામ ભારતને સ્વતંત્ર કરવાની અને ભારતનાં તૂટેલાં ગામડાંને બેઠાં કરવાની પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન આપ્યાં. ગાંધીજીએ શરૂ કરેલી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં 1930થી હું મારો યત્કિંચિત ફાળો આપી શક્યો. ગાંધીજીએ ગામડાંમાં બેસીને સેવા કરવાનો આદેશ આપ્યો, એટલે 1934થી હું માસરા ગામમાં જઈને બેઠો. 1947માં એમણે નઈ તાલીમનો વિચાર મૂક્યો, એનો પ્રયોગ કરવા નિમિત્તે મારે થામણામાં આવીને બેસવાનું થયું. બંને ગામોમાં અનેક કામો થયાં એમાં હું ક્યાંક ક્યાંક નિમિત્ત બન્યો, તેમાં હું ઈશ્વરની કૃપા જોઉં છું.

વર્ષો સુધી સેવાનાં કાર્યો કર્યા પછી કેટલાક લોકોના મનમાં થાય છે કે, આમાં કાંઈ વળ્યું નહીં. આ દુનિયામાં કોઈને કશાની કદર નથી - આવો નિરાશાનો ભાવ જાગતો હોય છે. મને આવી નિરાશા થતી નથી. બાળકના સદ્ગુણોનું નિર્માણ કુટુંબમાં થતું હોય છે, એટલે સ્વસ્થ કુટુંબજીવન એ સ્વસ્થ સમાજજીવનની આધારશિલા બને છે. બધા કહે છે કે દુનિયા બહુ બગડી ગઈ છે. પણ હું કહું છું કે એવાં કેટલાંય કુટુંબો છે કે જે આ બગડી ગયેલી દુનિયાને મીઠી મીઠી બનાવી રહ્યાં છે.

કપડું ધોઈએ ને એ ફરીફરી મેલું થાય છે. એને ફરીફરી ધોતાં રહેવું પડે છે. એમ માનવ-મનને પણ વારંવાર ધોતાં રહેવું પડે છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

અભાવો વચ્ચે જીવવાની ખુમારી

આજે આપણે જે સ્થિતિમાં છીએ, તેની સરખામણીમાં અને ભૌતિક અર્થમાં આપણા વડવાઓ 'સુખી' નહોતા.

ગરીબી ત્યારે વધારે દારૂણ હતી, અસમાનતા વધારે વ્યાપક અને આકરી હતી. સમાજનો એક મોટો વર્ગ ગુલામ જેવું જીવન જીવતો હતો. સાધન-સુવિધાઓને નામે, આજની તુલનામાં, મીઠું હતું. સ્ત્રીઓ-બાળકોનાં મૃત્યુ-અપમૃત્યુનો દર ઘણો ઊંચો રહેતો. વહેમ-અંધશ્રદ્ધાનું સામ્રાજ્ય છવાયેલું હતું. જીવન નર્ચું પરિશ્રમી હતું. અભાવ એ જ જાણે જિંદગીનો પર્યાય હતો.

આ સર્વની સરખામણીમાં આજે આપણામાંના કેટલાક નિઃશંક રાહતભર્યું જીવન જીવીએ છીએ. પણ સાધનસમૃદ્ધિની છોળો વચ્ચે આપણે સાચૂકલા સુખ અને નરવા સંતોષની અનુભૂતિ કેમ નથી કરી શકતા ? આ સ્થિતિનું મૂળ આપણે અપનાવેલી કૃત્રિમ જીવનશૈલીમાં રહેલું છે. આપણે રેઢિયાળ, ધ્યેયહીન જીવન વેંદારી રહ્યા છીએ. નદીઓને આપણે અત્યાધિક પ્રદૂષિત કરી મૂકી છે. પ્રકૃતિ સાથેના આપણા સંબંધનો છેલ્લો તંતુ પણ કદાચ હવે તૂટી ગયો છે.

આની તુલનામાં આપણા વડવાઓ ઘણું પ્રકૃતિપરાયણ જીવન જીવતા હતા. નિઃસર્ગ સાથેનો તેઓનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક અને ભાવાનુબંધ, બંને ઘણા સઘન હતા. બીજી ઘણી રીતે ભૂંડા-ભખ્ખ જેવા તેઓના જીવનમાં પ્રકૃતિ સાથેનો આ અભાવિત સંવાદ જ જીવવાનું મુખ્ય બળ પૂરું પાડતો હતો. તેઓના જીવનમાં અભાવો તો પારાવાર હતા; પણ એ અભાવો તેની પ્રત્યેની અભાનતાને કારણે તેઓને ખટકતા નહોતા. અને બીજું, કુદરત સાથેના તાદાત્મ્ય દ્વારા તેઓ એ અભાવોને પણ ખુમારીથી જીવી લેવાનું બળ પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા.

જીવનના ખરા સુખ, સંતોષ અને આનંદનો આ મૂળ સ્ત્રોત જ આપણે ઘણે બધે અંશે ગુમાવી બેઠા છીએ. કુદરત અને આપણી વચ્ચે હવે હજારો ગાઉનાં છેટાં પડતાં જાય છે. ચોતરફ ફેલાઈ રહેલાં સર્વદેશીય પ્રદૂષણો પરત્વે આપણે આંખ-કાન-મન-હૃદયનાં બારીબારણાં બંધ કરતા જઈએ છીએ.

*

ધ્રુવ ભટ્ટનું પુસ્તક 'સમુદ્રાન્તિકે' વાંચતાં મારા આ વિચારોને સમર્થન મળ્યું છે. 'સમુદ્રાન્તિકે' ગુજરાતી ભાષાનું કદાચ સૌપ્રથમ સર્જકીય પર્યાવરણવાદી પુસ્તક છે. મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના સંવાદનો પ્રગલ્ભ રીતે મહિમા કરતું પણ એ સંભવતઃ પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તક છે. દક્ષિણે ઉંબરગામથી છેક કચ્છ સુધી વિસ્તરેલી દરિયાને અડોઅડ ભૂમિપટ્ટી એ આપણી પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતા છે. ત્યાં વસતાં માનવીઓનું

નિર્સર્ગ સાથેનું તાદાત્મ્ય, તેમાંથી પ્રગટતી નિરામયતા અને તેની સામે નગરજીવનની કૃતકતા - આ બધું લેખકે કૌશલથી ઊપસાવ્યું છે. વળી ઉદ્યોગીકરણની આંધળી દોડ આવા નિર્સર્ગ-સમર્પિત વિસ્તારોને પણ કેવા ભરખી જઈ શકે તેમ છે, એના સંકેતો પણ લેખકે આપ્યા છે. કુંવારું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય ધરાવતા આવા વિસ્તારોમાં વિષવમન કરતાં ઔદ્યોગિક સંકુલો સ્થપાતાં જાય છે, તેથી એ સૌન્દર્ય તો જોખમાશે જ; તે સાથે ત્યાં વસતા લોકોની અત્યાર સુધીની કુદરતપરાયણ જીવનશૈલીમાં પણ શહેરી કૃતકતા પ્રવેશશે, જે તેમની નિરામયતા અને ખુમારીનો પહેલો ભોગ લેશે.

ભગવતીકુમાર શર્મા

ઝાડનાં મૂળની જેમ

ઝાડનાં મૂળિયાં દેખાવમાં તો કેટલાં સુંવાળાં જણાય છે ! હાથ અડાડીએ, તો ભાંગી જાય એવાં કોમળ હોય છે. છતાં એ મૂળિયાંમાં કેટલું બધું બળ હોય છે ! પથ્થર જેવી જમીનનેય તોડીને ઊંડે ઊંડે પાણી મળે ત્યાં સુધી સોંસરાં ઊતરી જાય છે. અને એક વાર અંદર ઊતર્યા પછી મૂળ જાડું થવા પ્રયત્ન કરે છે, જમીનને પહોળી બનાવે છે. આ રીતે જમીન સોંસરવા ઊતરવામાં અને પથ્થર જેવી જમીનનેય પહોળી કરવામાં કેટલું બધું બળ જોઈતું હશે !

સ્ત્રીમાં પણ આવું જ બળ છે. એના બળને માપી શકાય નહીં, તેથી તેને અ-બળા કહી છે. સ્ત્રી કઠણમાં કઠણ હૃદયમાં ઊતરી જઈને જગા કરે છે. એ પારકાના ઘરને પોતાનું કરી લે છે, પોતે એ ઘરની થઈ જાય છે, એ ઘરમાં સમાઈ જાય છે. ઝાડનાં મૂળની જેમ એ ઘરમાં સોંસરી ઊતરી જઈને ઘરનો કબજો લઈ લે છે.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

માભૂમિની હૈયાલક્ષ્મી

ડુંગરે ગાવલડી ભાંભરે,
મને રહી રહી સાંભરે;૦૦૦
ઊભી અદીઠ ક્યાંક ઝાંખરે
ડુંગરે ગાવલડી ભાંભરે -
શું એ માભૂમિની હૈયાલક્ષ્મી આમ ઊંડી આરત રહી રેલી ?

ઉમાશંકર જોશી

આ વિસ્તાર તેનો છે !

એક સદ્ગૃહસ્થ ચાલ્યા જતા હતા. રસ્તામાં તે છાપું ખરીદવા ઊભા રહ્યા. છાપાંવાળા છોકરાએ કહ્યું, “હું તમને છાપું નહીં આપી શકું, સાહેબ !”

“કેમ ? શા માટે નહીં ? થોડા વખત પહેલાં તો તું જ છાપાં વેચવાની ભૂમ પાડતો જતો હતો !”

“હા, પણ એ તો પેલા નાકા સુધી જ.”

“રહેવા દે પંચાત; ચાલ, મારે ઉતાવળ છે; જલદી એક છાપું આપી દે.”

“અહીં હું આપને છાપું નહીં આપી શકું, કારણ કે આ વિસ્તાર લિંપીનો છે. અત્યારે તે પેલે છેડે છે, ત્યાંથી તેની પાસેથી છાપું લઈ લેજો.”

“લિંપી વળી કોણ છે ? અને આ વિસ્તાર તેનો છે એટલે વળી શું ?”

“એટલે એમ, સાહેબ, કે અમે બધા છોકરાઓએ મળીને નક્કી કર્યું છે કે આટલો વિસ્તાર લિંપી માટે રાખવો. એ બિચારા લંગડાથી અમારી જેમ ઝટ બધાં મકાનોમાં પહોંચી શકાતું નથી; એટલે અમે નક્કી કર્યું કે આટલા ભાગમાં તેને એકલાને જ છાપાં વેચવા દેવાં. સમજ્યા ?”

“હા, સમજ્યો. તમારું અહીં યુનિયન જેવું લાગે છે !”

“યુનિયન-બુનિયન તો ઠીક; પણ એ છોકરો લંગડો છે, એટલે અમે અંદરોઅંદર આવી ગોઠવણ કરી લીધી છે... જુઓ, પેલો આવે લિંપી !”

પેલા ગૃહસ્થે લિંપી પાસેથી બે છાપાં ખરીદ્યાં અને ચાલતાં ચાલતાં એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે પોતાના વર્ગના જ નબળા પડેલા કોઈ વેપારીને આ રીતે તક આપવા માટે પોતાનો માલ વેચવાનું કેટલા વેપારી જતું કરે ?

જેવું ઘડતર

લોખંડનો એક ટુકડો વેચ્યો તો તેનો એક રૂપિયો ઊપજે. તેમાંથી ઘોડાની નાળ બનાવીને વેચ્યો તો અઢી રૂપિયા ઊપજે. તેમાંથી બધી સોય બનાવી નાખો તો 600 રૂ. ઊપજે. અને નાળ કે સોયને બદલે ઘડિયાળની ઝીણી ઝીણી કમાન બનાવી નાખો તો 50,000 રૂ. ઊપજે. લોખંડ તો એનું એ અને એટલું જ છે. પણ તેનું ઘડતર કર્યો તેવું તેનું મૂલ્ય.

માણસ વિશે પણ એવું જ છે.

નવલભાઈ શાહ

કોની છાતી નહીં ફૂલે ?

આજથી વીસ-પચીસ વરસ પછી આ દેશના રંગમંચ પર જે લોકો આવશે, જે લોકો સંસદને માટે સંઘર્ષ કરશે, કળ-કારખાનાં ચલાવશે, રેલ-તાર-ટપાલ અને વિમાનોનું સંચાલન કરશે, દેશના રક્ષણની જવાબદારી લેશે, એ કેવા હશે ? શું એ આજના કરતાં જુદા હશે ? સ્વાભિમાની, આત્મવિશ્વાસી, ઈમાનદાર અને પોતાના પરિશ્રમના બળ વડે દુનિયાને જીતવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખવાવાળા હશે ? જવાબ મળે છે - હા, હશે !

રસ્તાઓ પર અને ગલીઓમાં નાના નાના છોકરાઓ પોતાની શક્તિની ઉપરવટ બોજો ઉઠાવી, ખભે લટકાવીને ઘૂમતા ફરે છે અને સાદ પાડે છે : “બૂટ પોલિશ ! બૂટ પોલિશ !” આ એ છોકરાઓ છે કે જેમને કોઈ વરંડા કે ખૂણામાં પણ બેસવાની જગા નથી મળતી. ગરમી, ટાઢ કે વરસાદની પરવા ન કરતાં એ બાળકો પોતાના ગ્રાહક શોધે છે ને ઘેર ઘેર જઈ પાલીસ કરે છે. ફાંટી-તૂટી કામળીનો કટકો લપેટીને એ સાદ પાડતા ફરે છે : “બાબુજી, બૂટપાલીસ વાલા !”

હજી તો પરોઢનાં કિરણો પણ ફૂટ્યાં નથી હોતાં. બાબુજી રજાઈમાં પડ્યા હોય છે, બેફિકર સૂતેલા હોય છે કે પછી પથારીમાં જ ‘બેડ-ટી’ની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હોય છે. આ અવાજ સાંભળીને અનેકને ખીજ ચડે છે... હત્તારીની, છોકરાએ અત્યારમાં ઊંઘ ખરાબ કરી નાખી ! કોણ જાણે ક્યાંથી આવીને મરે છે !... જરાક ચેતન આવતાં એ વિચારે છે : ઠીક થયું, મહેનત બચી, નહીંતર સવારના પહોરમાં ઊઠતાંવેંત જોડાને પાલીસ કરવું પડત... એક સમજદાર સજ્જને છોકરાને બોલાવી લીધો.

છોકરો ખટાખટ દાદરા ચઢતો દરવાજા પર આવીને ઊભો. પલંગ નીચેથી બૂટ કાઢવાનો ઈશારો કરતાં એ બાળકને પૂછ્યું : “તુમ પાલીસ કર સકોગે ?” પાંચ-છ વરસનો છોકરો નિઃશંક બોલ્યો : “હાં સાહબ ! એસા ચમકા દૂંગા - યદિ પસંદ ન આયે તો આપ પૈસે ન દેના.” હવે તો કોઈ બહાનું પણ કઢાય તેમ નહોતું ! સજ્જને કાળજું કઠણ કરીને જોડા પાલીસ કરવા માટે આપી દીધા. છોકરો બેસી ગયો અને પોતાનું કામ ધ્યાન દઈને કરવા માંડ્યો. જોડા ચમકવા લાગ્યા....

છોકરો રોજ આવવા લાગ્યો, પાલીસ કરવા લાગ્યો. સજ્જને હવે બારણું ઉઘાડું જ રાખતા. છોકરો સવારોસવાર આવતો, જોડાને પાલીસ કરતો, પલંગના ખૂણામાં રાખેલા મજૂરીના પૈસા લઈને, જેમ ચુપચાપ દબાતે પગલે આવતો તે જ રીતે, દબાતે પગલે ચુપચાપ ચાલ્યો જતો. છોકરો કર્તવ્યપરાયણ છે, મહેનતુ છે, સમયપાલન કરનારો છે, એ જોઈને સજ્જને બહુ પ્રસન્ન થયા. પરંતુ હજી એક કસોટી બાકી હતી : છોકરો ઈમાનદાર પણ છે કે નહિ, તે જોવાનું હતું.

આ કસોટીને માટે એક વાર સજ્જને પાલીસની ઠરાવેલી મજૂરીના કરતાં

વધારે પૈસા રોજની જગાએ મૂકી રાખ્યા. રોજની જેમ તે દિવસે પણ છોકરો આવ્યો. જોડાને પાલીસ કર્યા, અને પોતાની મજૂરી જેટલા પૈસા લઈને ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. સજ્જન ઊઠ્યા ત્યારે એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા કે એ બાળકે પોતાની રોજની બાંધેલી મજૂરીના કરતાં વધુ એક પૈસો પણ નહોતો લીધો. એ રાજી રાજી થઈ ગયા. દેશમાં ઈમાનદાર, મહેનતુ અને સમયપાલન કરનારાં બાળકો પેદા થઈ રહ્યાં છે, તેની એમને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ.

હકીકતમાં તો, એ વાત આશ્ચર્યની હતી કે જ્યારે “વનસ્પતિ” પણ નકલી “વનસ્પતિ” મળે છે, કાળાં મરીની જગાએ પોપૈયાનાં બિયાં મળે છે, ચાની ભૂકીની જગાએ લાકડાનો રંગીન છોલ અને ભૂકો મળે છે, ખાંડની જગાએ રાસાયણિક ખાતર અને હળદરની જગાએ પીળી માટી મળે છે, ત્યારે એક છોકરો – જેની પાસે ટાઢથી બચવા માટે ગરમ કપડું નથી, વરસાદનાં ઝાપટાં સામે રક્ષણ કરવા માટે છત્રી નથી, એવો છોકરો – પોતાની મજૂરી કરતાં એક પણ વધારાનો પૈસો લેવો તે પાપ માને છે.

સજ્જને દિવાળીને દિવસે એને બોણી આપવાનું વિચાર્યું. એ અંદર ગયા, પાકીટ લાવ્યા અને રૂપિયાની નવી નોટ કાઢીને એમણે છોકરાની તરફ લંબાવી. બાળકની આંખો ચમકી ઊઠી; તે બોલ્યો : “બાબુજી, આજ યહ ક્યા ?”

“યહ તુમ્હારા ઈનામ હૈ.”

છોકરો તરત બોલી ઊઠ્યો : “બાબુજી, યહ મૈં નહિ લે સકતા.” પછી પોતાનાં નાજુક બાવડાં લંબાવતાં બોલ્યો : “બાબુજી, મુઝે અપની મેહનત પર ભરોસા હૈ. જો ઈનસે પ્રાપ્ત નહીં હો સકતા, વહ કભી નહિ લે સકતા.” એટલું કહીને બાળક ચાલ્યો ગયો....

એક દિવસ એ પોતાના નાના ભાઈને પણ સાથે લાવ્યો. પૂછ્યું : “ક્યા ઈસકો અભી સે અપના કામ સિખા કર તૈયાર કર રહે હો ?”

છોકરાએ જવાબ દીધો : “નહિ, બાબુજી, ઈસકો તો પઢાઉંગા ! યહ સ્કૂલ જાયા કરેગા.”

..... છ વરસ વીતી ગયાં. છોકરો અગિયાર વરસનો થઈ ગયો. હવે એ સાઈકલની મરામત કરતાં શીખે છે. જોડાને પાલીસ કરવાનું કામ પૂરું કરીને બરાબર પોણા નવ વાગ્યે એ સાઈકલવાળાની દુકાને પહોંચી જાય છે. મન પરોવીને કામ કરે છે, અને નવું જ્ઞાન મેળવવા માટે પૂરી મહેનત કરે છે. એ છોકરાના કામકાજથી દુકાનના બધા લોકોને રાજીપો છે.

આ છે – સ્વાધીન ભારતનો મહેનતુ, કર્તવ્યપરાયણ અને ઈમાનદાર બાળક. એને જોઈને કોની છાતી નહિ ફૂલે ?

અવનીન્દ્રકુમાર વિદ્યાલંકર

અમારી એક બહેન કેનેડામાં રહે છે. એના પરિવારમાં છે એના પતિ, બે બાળકો અને થોડાં ઢોર. ખેતી કરે છે; ખૂબ મહેનતુ છે. અને રાતે કમ્પ્યુટર પર બેસીને સારી સારી વાતો, હૃદયસ્પર્શી એવી ઘટનાઓ પોતાના મિત્રોને ઇ-મેલથી મોકલતી રહે છે. આવી એક ઘટના એના જ શબ્દોમાં રજૂ કરું છું :

કેટલાંક વરસ પહેલાં અમેરિકાના સીએટલ શહેરમાં એક વિશેષ પ્રકારની ઓલિમ્પિક સ્પર્ધાનું આયોજન થયું હતું. એક દિવસ નવ સ્પર્ધકો દોડની સ્પર્ધા માટે ઊભા થઈ ગયા. તે નવે નવ જણ જન્મથી જ શારીરિક કે માનસિક મંદત્વના શિકાર બનેલાં હતાં. તેમ છતાં તે નવ ભાઈ-બહેન એકસો મીટરની દોડ માટે એક ક્તારમાં ઊભાં રહી ગયાં હતાં. પિસ્તોલનો અવાજ સાંભળીને બધાંએ દોડવાનું શરૂ કર્યું. દોડવાનું તો શું, - લથડાતા પગે બીજા છેડે પહોંચવા માટે બધાં નીકળી પડ્યાં. તે સ્પર્ધામાં કોણ પહેલું આવે છે, તે જોવાનું હતું.

બધાં ધીરે ધીરે આગળ વધતાં હતાં. પણ તેઓમાં એક સાવ નાનો છોકરો હતો. તે થોડેક સુધી તો ખૂબ મહેનત કરીને બધાંની સાથે ચાલ્યો, પણ પછી લથડીને વચ્ચે જ પડી ગયો. નાનો હતો, રોવા લાગ્યો.

બીજાં આઠ જેઓ થોડાંક આગળ નીકળી ચૂક્યાં હતાં, એમણે આનો રોવાનો અવાજ સાંભળ્યો એટલે પોતાની ગતિ ધીમી કરી નાખી અને પાછળ ફરીને જોયું. પછી એ બધાં પાછાં ફરી ગયાં અને આ પડી ગયેલા છોકરા તરફ ચાલવા માંડ્યાં. તે આઠમાં એક છોકરી હતી, જે પોતે પણ બૌદ્ધિક મંદત્વની શિકાર હતી. પેલા છોકરા પાસે આવીને તેણે નીચે નમીને તેનો હાથ પકડ્યો, તેને બેઠો કરી દીધો, અને પ્રેમથી તેને ચૂમી લેતાં એ બોલી, “ચાલ, હવે તને કશો વાંધો નહીં આવે.”

ત્યાર બાદ ફરી એ બધાં નવ સ્પર્ધકો એકબીજાના હાથ પકડીને દોડના અંતિમ છેડા સુધી ચાલવા લાગ્યાં અને બધાંએ મળીને એક સાથે દોરડું પાર કર્યું.

તે વખતે ત્યાં જેટલા યે દર્શકો હાજર હતા એમનાથી એ દશ્ય ભૂલ્યું ભુલાતું નથી. કેમ કે પોતપોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં આપણે બધાં એક વાતની બરાબર અનુભૂતિ કરતા રહીએ છીએ કે આ નાનકડી જિંદગીમાં કેવળ પોતાની જ જીત માટે કોશિશ કરતાં રહેવાનું પૂરતું નથી. જરૂર તેની છે કે આપણે સહુ આ જિંદગીમાં બીજાને જિતાડવામાં પણ સહાયક બનીએ, પછી ભલે ને તેમ કરતાં આપણી પોતાની ગતિ થોડીક ધીમી કરવી પડે અથવા આપણે આપણી રાહ થોડી બદલવી પડે.

ડેનિયલ માઝગાંવકર

ખુમારી

એ ખુમારી કહેવાય. અઘરું કામ પોતે માથે લઈને એમને માટે જ સહેલું કામ રહેવા દીધું. દિલમાં ખુમારી હતી એ એણે સહજ ભાવે બહાર આવવા દીધી.

પ્રશ્નપત્રને મથાળે લખ્યું હતું : ગમે તે પાંચના જવાબ લખો. અઘરો વિષય ગણાતો હતો, એની આ છેલ્લી પરીક્ષા હતી. એમાં પરીક્ષાર્થીઓની સગવડ ખાતર વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો હતો. સાત પ્રશ્નો પૂછવા હતા, એમાંથી પાંચ લેવાના હતા. એટલાનો સંતોષકારક જવાબ લખાય તો પૂરા ગુણ મળે. માટે પ્રશ્નપત્ર હાથમાં આવે કે તરત કયા પ્રશ્નોથી કેટલો ફાયદો થાય એ બરાબર તપાસીને યોગ્ય પસંદગી કરવી, એ વિદ્યાર્થીઓનું પહેલું કામ હતું.

પણ આ વિદ્યાર્થી જરા જુદી માટીનો હતો. એના હાથમાં પ્રશ્નપત્ર આવ્યો ત્યારે “ગમે તે પાંચના જવાબ લખો” એ સૂચના એણે પણ વાંચી. વાંચીને તે ધીમેથી હસ્યો. કુલ સાત પ્રશ્નો છે એ તેણે જોઈ લીધું, અને ક્રમમાં જે પહેલો પ્રશ્ન આવતો હતો એ લઈને તેનો જવાબ લખવા માંડ્યો. એ પૂરો થયો ત્યારે ક્રમમાં આવતો બીજો પ્રશ્ન લીધો, પછી ત્રીજો... એમ કરી કરીને પાંચ નહીં પણ સાતેસાત પ્રશ્નોના જવાબ લખ્યા. લખવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે પરીક્ષાના સમયને પૂરો થવામાં થોડી મિનિટ બાકી હતી. પોતાના લખાણ ઉપર એણે એક ઊડતી નજર નાખી. સંતોષ થયો. ને ત્યારે ઉત્તરપત્રના પહેલા પાનાના મથાળે એણે સ્પષ્ટ અક્ષરોથી લખ્યું : “ગમે તે પાંચ તપાસો....”

તમે ગમે તે પાંચના જવાબ લખવાનું કહ્યું, તો હું ગમે તે પાંચ તપાસવાનું કહું છું. તમે સગવડ કરી આપી, તો હું તમને સગવડ કરી આપું છું. લ્યો, ગમે તે પાંચ તપાસો. તમને તપાસતાં સહેલા લાગે એ લો. હું પણ વિકલ્પો આપું છું. તમારી પાસે ઉદારતા છે, તો અમારી પાસે પણ છે. અમારું દિલ પણ મોટું છે.

પછી વિજયના સ્મિત સાથે વિદ્યાર્થીએ ઉત્તરપત્ર નિરીક્ષકને આપ્યો.

ફાધર વાલેસ

“એ તો મારો ભાઈ છે !”

ડુંગરનું ચઢાણ આકરું હતું. યાત્રાળુ સૌનાં મોં પર થાકનાં ચિહ્ન દેખાતાં હતાં. સૌ બોજારહિત થઈ ચાલતાં હતાં, છતાં હાંફતાં હતાં. બધાંની સાથે બારેક વરસની એક છોકરી પણ ચડતી હતી. કેડે ચારેક વરસનો છોકરો તેડ્યો હતો. કોઈને દયા આવી, પૂછ્યું, “અલી છોડી, આ છોકરાને ઊંચકીને ચડે છે, તે તને ભાર નથી લાગતો ?”

છોકરીએ જવાબ આપ્યો, “ભાર ? - ના રે, એ તો મારો ભાઈ છે !”

સનતકુમાર ભટ્ટ

હનુમાન બનો !

એક દક્ષા મેં એક સ્ફૂલમં ગયા થા. પહલી કતારમં બિઠા હુઆ પહલે લડકે સે મેંને પૂછા, “તૂ કૌન હે ?”

ઉસને કહા, “બ્રાહ્મણ હૂં.”

દૂસરેસે પૂછા; ઉસને કહા, “કોંકણસ્થ બ્રાહ્મણ હૂં.”

ત્રીસરેસે ફિર યહી સવાલ પૂછા. ઉસને સોચા, પહલે દો કે ઉત્તરમં જરૂર કુછ કમી રહ ગઈ હે; ઉસને ઉત્તર દિયા, “મેં ઋગ્વેદીય કોંકણસ્થ બ્રાહ્મણ હૂં.”

સબસે અંતમં એક લડકા બૈઠા થા. મેંને ઉસસે પૂછા, તો હડબડા કર ઉઠા ઔર કહને લગા, “મેં લડકા હૂં.”

મેંને કહા, “યહ લડકા સચ્ચા જવાબ દેતા હે.”

આજકે જમાનેમં યહ હાલત હે કિ મનુષ્ય યહ ભૂલ ગયા હે કિ, મેં મનુષ્ય હૂં – ઔર તો ઉસે સબ કુછ યાદ હે. ગુરુદ્વારેમં જો બૈઠા હે, વહ સિખ હે. મંદિર મં જો બૈઠા હે, વહ હિન્દુ હે. મસ્જિદમં જો બૈઠા હે વહ મુસલમાન હે. કોઈ કોંગ્રેસી હે, કોઈ કમ્યૂનિસ્ટ હે, કોઈ સોશલિસ્ટ હે – સબકે માથે પર એક ચિપ્પી લગી હુઈ હે. હર મનુષ્ય પર કેવલ એક-દો નહીં અનેક ચિપ્પિયાં લગી હુઈ હે : મેં બ્રાહ્મણ હૂં, ભદ્ર હૂં, કોંગ્રેસકા સદસ્ય હૂં... ઈતની ચિપ્પિયાં લગી હુઈ હે કિ આદમી ઠિખાઈ હી નહીં દેતા.

જો તુમ લોગ છોટે-છોટે બચ્ચે યહાં બૈઠે હો, તુમહારે સામને મેં અપની ઈચ્છા પ્રકટ કરને આયા હૂં. હમ ચાહતે હે કિ તુમ અપને જમાનેમં ચિપ્પિયાં હટા દો. મનુષ્ય મનુષ્ય હે. વહ બ્રાહ્મણ ભી નહીં હે, ભંગી ભી નહીં. તુમહારે જમાનેકા મનુષ્ય મનુષ્ય હોગા.

પહલી ચીજ જો તુમહોં સીખની હે, વહ હે – ઈસ ભારતવર્ષમં તુમહારે લિયે કુછ સીમા નહીં. જોશીમઠમં ઔર ત્રિવેન્દ્રમમં રહનેવાલે લડકે દોનોંકા સારા દેશ એક દેશ હે, ઔર તુમહે ઈસકે નાપકા આદમી બનના હે. જિતના બડા દેશ હો, ઉતના હી બડા આદમી ચાહિયે. અગલે જમાનેમં દેશમં બડે ઊંચે-પૂરે આદમી હોતે થે. મહાત્મા ગાંધી, નેહરુ, અબ્દુલ ગફાર ખાં... કશ્મીરસે લેકર કન્યાકુમારી તક કા આદમી ઈન્હોં જાનતા થા. સંકલ્પ કરો કિ તુમમં સે ઐસે આદમી નિકલેં.

સીતાજીને એક દક્ષા અપની મણિયોંકી માલા હનુમાનજીકો પહનનેકે લિયે દી. તો ઉન્હોંને એક એક મણિ માલાસે તોડકર દાંતોંકે બીચ દબાયી. ઔર કહા : “માતાજી, મેં મણિકો ખોલકર દેખ રહા હૂં કિ ઈસમં રામ હે યા નહીં. અગર રામ હોગા, તો મેરે કામકી હે – નહીં તો નહીં હે.”

જબ તુમ બડે હોગે, તો કોઈ વ્યાપારી બનેગા, કોઈ બાબૂ બનેગા. તો મેં તુમસે કહના ચાહતા હૂં કિ હનુમાનકી તરહ હરએક ચીજકો ખોલકર દેખો કિ

ક્યા ઉસમેં રામ હે ? ક્યા ઉસમેં ગિરે હુએકો ઉપર ઉઠાનેકી કોઈ ચીજ હે ? દૂસરોંકો ચૂસકર બડે બનનેકા રોજગાર હે, યા દૂસરોંકો ઉપર ઉઠાનેકા હે ?

મેરે જમાનેકે આદમિયોંને યહ નહીં દેખા. મેરે જમાનેકે જિતને રોજગાર હેં, વે દૂસરોંકો ચૂસનેકે હેં. કુછ આદમી એસે હોતે હેં, જો ભેડિયેકી તરહ ખા જાતે હેં. ઔર કુછ એસે હેં, જો જોંકકી તરહ મનુષ્યોંકા ખૂન ચૂસતે હેં. તેલમેં, આટેમેં, દવાઈયોંમેં મિલાવટ કરનેવાલે - યે સબ જોંકકી તરહ હેં. દૂસરા જો તલવાર લેકર આતા હે, વહ ભેડિયોંકી તરહ હે. તુમ્હારી યહ શપથ હો કિ, ન કિસીકા ખૂન ચૂસંગે, ન કિસીકો ગિરાયંગે.

તુમ્હારે જમાનેમેં તુમ સબ લડકે-લડકિયોંકો યહ બાત સમઝની હે કિ મનુષ્યકી દૂસરી સારી પ્રતિષ્ઠાએં ઝૂઠી હેં; સમાજમેં સહી મૂલ્ય ઉતના હી હે, જિતના પરિશ્રમ મનુષ્ય કરતા હે. જબ તુમ્હારા જમાના આયેગા, શાન ઉસકી હોગી જો ઓજારોંસે કામ કરેગા, જીવનકે લિએ ચીજેં બનાયેગા. ઉસકે એક હાથમેં ‘ઉપનિષદ’ હોગા ઔર દૂસરે હાથમેં હલ.

દાદા ધર્માધિકારી

“સો વરસનો થા !”

આજ તો છેને એવું બન્યું -
એવું બન્યું, બા !
ચાટલામાં હું જોવા જાઉં,
શું હું જોતો આ ? -
સફેદ માથું, સફેદ દાઢી,
સફેદ મોઢી મૂંઢો !
ગભરાઈ જતાં જતાં મેં તો
સવાલ તરત પૂછ્યો :
હસે છે મારી સામે લુચ્ચું
કોણ રે કોણ છે તું ?
ચાટલામાંથી પડ્યો પડઘો
તરત ઘડી : “તું !”
આ તો નવી નવાઈ, આવું
બનતું હશે, બા ?
બા હસી બેવડ વળી કહે :
“સો વરસનો થા.”

ઉમાશંકર જોશી

“હું શું કરું ?”

“મારે જે કાંઈ કરવું હોય તે કરી શકું તેમ હોઉં, તો હું શું કરું ?” – એ વિષય પર સોવિયેત સંઘના ચોથા ધોરણના નિશાળિયાઓ પાસે નિબંધ લખાવવામાં આવેલો. તેમાંથી કેટલાક નિબંધો સોવિયેત બાળકોના અખબાર ‘પિયોનેરસ્કારા પ્રાવદા’માં પ્રગટ થયેલા, તેના થોડા અંશો આ રહ્યા :

1. હું એક એવી દવા બનાવું, જેનાથી લોકો આજના કરતાં ત્રણ-ચાર ગણું લાંબું જીવી શકે.

2. હું ખૂબ મકાનો બાંધું, જેથી બધાંને રહેવા માટે ઘર મળી રહે.

3. હું પહાડોમાં આવે-આવે જઈને નવીનવી ખાણો શોધી કાઢું.

4. હું બાલમંદિર ચલાવું, બધાં બાળકોને વિમાનમાં બેસાડીને દરિયો દેખાડવા લઈ જાઉં.

5. જગતના જે દેશના લોકો હજી ગુલામ છે તેમને સ્વતંત્ર બનાવવા હું મારી બધી શક્તિ ખર્ચી નાખું.

6. મારે જે કરવું હોય તે થઈ શકે તેમ હોય તો યે હું બીજું કાંઈ નહીં – અત્યારે જે કામ કરું છું તે જ કરું. અત્યારે મારું કામ ભણીગણીને હોશિયાર બનવાનું છે, જેથી મારા દેશને હું વધુમાં વધુ ખપ લાગી શકું.

7. આપણા આખા ઠંડા મુલકમાં બધે જ સૂરજનો પ્રકાશ ખૂબ મળી રહે, એવું હું કરું.

8. મારી પાસે ઈલમની લકડી હોય તો મારો ખાસ ભાઈબંધ અભ્યાસમાં બેદરકાર રહે છે તે ભણવામાં બરોબર ધ્યાન આપે એવું કાંઈક કરું.

9. દક્ષિણ ધ્રુવમાં આટલો બધો બરફ છે તે ઓગાળી નાખે એવાં યંત્રો હું બનાવું, જેથી લોકો ત્યાં જઈને જોઈએ તેટલી જમીન પર ખેતી કરી શકે; અને અન્ન એટલું બધું પેદા થાય કે કોઈને પેટ ભરવા માટે પૈસાની જરૂર પડે નહીં.

10. બીજા ગ્રહો સુધી માણસોને લઈ જઈ શકે એવાં રોકેટ હું બનાવું; એ ગ્રહો પર કોઈ માનવી વસતાં હોય તો તેમની સાથે પણ દોસ્તી બાંધું.

11. મોટી થઈને શિક્ષિકા બનીને હું આ જ નિશાળમાં પાછી આવીશ અને દુનિયાના બધા દેશોનો ઈતિહાસ ભણાવીશ.

12. નિશાળમાં ભણી લીધા પછી મારો વિચાર બે-ત્રણ વરસ કોઈ કારખાનામાં કામ કરી જોવાનો છે, જેથી મને ખબર પડે કે મજૂરોને કેવી મહેનત કરવી પડે છે. પણ સાથે સાથે રાત્રીશાળામાં મારો અભ્યાસ તો હું ચાલુ રાખવાનો જ.

13. હું ગોવાળિયો થાઉં ને નાનાં વાછરડાંને ખૂબ સાચવું.

14. એક આખું વરસ હું આપણા દેશમાં ફરતી ફરું અને રાષ્ટ્રપિતા લેનિન

જીવતા હતા ત્યારે જે જે લોકો તેમના પરિચયમાં આવેલા તે બધાને મળીને તેમની પાસેથી લેનિન વિશે ઘણી ઘણી વાતો સાંભળું અને મારી નોટમાં તે ઉતારી લઉં.

15. ચોપડીઓની દુકાનમાં જઈને બધાં સારાં સારાં પુસ્તકો હું વાંચી નાખું.

ઝિન્દાબાદ, ઝિન્દાબાદ !

ભારતનાં રખવાળાં કરશું,
ભારતમાં અજવાળાં ભરશું :
ઝિન્દાબાદ, ઝિન્દાબાદ !
દેશ અમારો ઝિન્દાબાદ !

મરજીવા થઈ સાગર તરશું,
પવન પલાણી થનગન ફરશું;
અમે ચાંદની,
અમે વાદળી થઈ જગતમાં
મીઠાં મીઠાં અમરત ઝરશું :
ઝિન્દાબાદ૦

થાક અમે સહેજે ના ગણશું,
પાયાથી નવચણતર ચણશું;
અમે બંસરી,
અમે ખંજરી બની મુલકમાં
મધુર કૂજશું ને રણઝણશું :
ઝિન્દાબાદ૦

અમે ગાંધી-નંદેરુને પગલે
તિરંગાની શાન બઢવશું,
સરોજિની-કસ્તુરબા થઈને
અમે દેશનાં ગાન ગજવશું :
ઝિન્દાબાદ, ઝિન્દાબાદ !
દેશ અમારો ઝિન્દાબાદ !

હસિત બૂચ

રમવા જતાં બાળકોને
અને ચોરે બેસવા જતાં ઘરડાંને
રોકી રાખી શકે

- એનું નામ વારતા.

આટલું આવડે છે ?

તમારા સંતાનને -

1. કચરો વાળતાં આવડે છે ? કઈ જગ્યાએ કયા પ્રકારની સાવરણીનો ઉપયોગ થાય એની ખબર છે ? ક્યારે ઊભા રહીને અને ક્યારે બેસીને વળાય એની ખબર છે ?
2. પોતું કરતાં આવડે છે ? પોતું કરવા માટે વપરાતું કપડું કેવું હોવું જોઈએ એની ખબર છે ?
3. બાથરૂમ, સંડાસ, ખાળ, ગટર સાફ કરતાં આવડે છે ? એસિડ, ફિનાઇલ, સાબુ, ડિટર્જન્ટ વગેરેનો ઉપયોગ ક્યારે થાય તેની ખબર છે ?
4. કપડાં ધોતાં, સૂકવતાં અને ગડી કરતાં આવડે છે ? સુતરાઉ, રેશમી, નાયલોન, ગરમ, ખરબચડાં, નાનાં, મોટાં, કીમતી, બરછટ, સફેદ, રંગીન વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કપડાં ધોવામાં શું ફેર છે તેની ખબર છે ?
5. વાસણ સાફ કરતાં આવડે છે ? એલ્યુમિનિયમ, સ્ટીલ, લોખંડ, પિત્તળ, તાંબું, પ્લાસ્ટિક, ચાંદી વગેરેનાં વાસણો સાફ કરવામાં શું તફાવત છે તેની ખબર છે ? કાટવાળાં, ચોંટલાં, બળેલાં, સુકાયેલાં, ચીકણાં વાસણો સાફ કરવામાં શું ધ્યાન રાખવું પડે તેની ખબર છે ?
6. ઇસ્ત્રી, કૂકર, મિક્સર, ગીઝર વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે ?
7. રોજિંદી રસોઈ બનાવતાં આવડે છે ?
8. શાકભાજી, અનાજ, કરિયાણું ખરીદતાં આવડે છે ? તેમની કિંમત ગણતાં આવડે છે ?
9. વીજળીનો ફ્યૂઝ ઊડી ગયો હોય તો નવો બાંધતાં આવડે છે ?
10. કપડું સાંધતાં, ભરત ભરતાં આવડે છે ?
11. દીવાલમાં કે ચંપલમાં કે ફર્નિચરમાં ખીલી ઠોકતાં કે સ્કૂ બેસાડતાં આવડે છે ખરું ?
12. ચોપડી ઉપર પૂઠું ચઢાવતાં આવડે છે ?
13. દીવાલે રંગ કરતાં આવડે છે ?
14. પડીકું વાળતાં આવડે છે ?
15. ફૂલોની માળા ગૂંથતાં આવડે છે ? આસોપાલવનાં તોરણ બનાવતાં આવડે છે ?
16. ચેક લખતાં, બેંકમાં ડ્રાફ્ટ કઢાવતાં, પોસ્ટઓફિસે રજિસ્ટર કરતાં, તાર મોકલતાં, પાર્સલ કરતાં, યોગ્ય રીતે સરનામું કરતાં આવડે છે ?
17. રેલવેનું સમયપત્રક જોતાં, રીઝર્વેશન કરાવતાં આવડે છે ?

18. નકશો જોઈને કોઈ સ્થળ શોધી કાઢતાં આવડે છે ?
19. શેરડીનો સાંઠો છોલતાં, સોપારી કાતરતાં, સૂડાથી કેરી કાપતાં, પાન બનાવતાં આવડે છે ?
20. હિસાબ લખતાં આવડે છે ?
21. છૂટા કાગળમાંથી નોટ બાંધતાં આવડે છે ?
22. કઈ ઋતુમાં ક્યાં શાકભાજી મળતાં હોય તેની ખબર છે ?
23. સત્તાવાળાઓને અરજી કરતાં આવડે છે ?
24. સુઘડ રીતે શેતરંજી પાથરતાં, પથારીઓ કરતાં આવડે છે ?
25. બૂટ પોલિશ કરતાં આવડે છે ?
26. યોગ્ય રીતે પોતાનો પરિચય આપતાં આવડે છે ?
27. કૂંડામાં કે જમીનમાં છોડ રોપીને ઉછેરતાં આવડે છે ?
28. કયા કપડાને માટે કેટલું કાપડ જોઈશે તેની ગણતરી કરતાં આવડે છે ?
29. કોઈ પણ વસ્તુનું જોખીને વજન કરતાં આવડે છે ? કાપડ અથવા જમીન માપતાં આવડે છે ?
30. ગાતાં, દોડતાં, ચિત્રકામ કરતાં, રંગોળી પૂરતાં, સુંદર અક્ષરે લખતાં આવડે છે ?
31. નળના આંટા ખવાઈને ઢીલા થયા હોય અને પાણી ટપકતું હોય, તો તે બંધ કરતાં આવડે છે ?
32. પાનું, પકડ, હથોડી, સ્કૂટાઈવર, જેક, કોશ, કોદાળી, પાવડો, કાતર, કુહાડી, ખૂરપી વગેરે વાપરતાં આવડે છે ?
33. લાઠી, ગલોલ, તીરકામઠું વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે ?
34. તરવું, દોરડાંની મદદથી ચઢવું, ઝાડ ઉપર ચઢવું, દોરડાં કૂદવાં વગેરે પૈકી કશું આવડે છે ?

આ બધાં જ રોજેરોજના જીવનમાં ઉપયોગી એવાં કૌશલ્યો છે. આ અને આવાં અનેક કૌશલ્યોને પરિણામે જીવન સરળ બને છે, સફળ બને છે.

પૃથ્વી ખેડી નવ ખંડની રે,
ખેડ્યાં સાગરનાં નીર;
ખેડ્યા કંઈ આભઘુમ્મટો : હવે
ખેડે કાળને નરવીર.

ન્યાનાલાલ દેવ કવિ

આપણે જે નથી જ જાણતાં, તે આપણે નથી જાણતાં

– એટલું કબૂલ કરીએ, એનું નામ જ્ઞાન.

શિખરો સર કરવાની તાલાવેલી

પરીક્ષામાં પહેલો-બીજો નંબર નહીં આવતાં ભાવનગરના એક કિશોર અને કિશોરીએ ઝેર ગટગટાવી લીધું. આત્મહત્યાનો એ પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો, તે સારી વાત છે. પણ પરીક્ષામાં પહેલો નંબર ના આવે તેની નિરાશાનું ઝેર ખેલકૂદની જિંદગીને આટલી હદે ઘેરી વળે છે, તે બીના માબાપોએ અને શિક્ષકોએ વિચારવા જેવી તો ખરી. અભ્યાસ કરવાની ઉંમરે બાળકો અભ્યાસમાં પોતાનું ચિત્ત જોડે, તે બરાબર છે. પણ શાળા-કોલેજની કિતાબી મજૂરી અને પરીક્ષાખંડનો એકલિયો જંગ એ જ જિંદગીની પરમ સાર્થકતા, તેવું બાળકોનાં મનમાં આપણે ઠસાવી તો નથી રહ્યાને ? વિદ્યાની પ્રાપ્તિ એ મોટી વસ્તુ છે; પણ માહિતીનો સંગ્રહ અને પરીક્ષાના અભિમન્યુ-ચક્રને પાર પાડવાનું કૌશલ, એ બહુ મોટી વસ્તુ નથી.

બાળકો, કિશોરો અને જુવાનોને આપણે જીવનનાં સાચાં મૂલ્યોનું થોડુંક ભાન કરાવીએ તે જરૂરી છે. આપણે બાળકોને સમજાવવાની જરૂર છે કે શાળા અગર કોલેજમાં નિયમિત હાજરી, અંધાધૂંધ ગોખણપટ્ટી અને પરીક્ષામાં ઊંચી પાયરીની પ્રાપ્તિ, એ વિદ્યાનો મર્મ નથી અને એ જીવનની સાર્થકતા પણ નથી. શાળા કે કોલેજ છોડતાંની સાથે અભ્યાસ પૂરો કર્યાની લાગણી જે પેદા કરે તે કેળવણી ખોટી છે. શાળા-કોલેજની તાલીમ જો વિદ્યાનાં ગિરિશૃંગો સર કરવાની સાહસિકતા અને તાલાવેલી જગાડે, તો સાચી કેળવણી.

આપણાં બાળકો પરીક્ષામાં આગળનો નંબર સિદ્ધ કરે તેનાથી આપણે પોરસ અનુભવીએ છીએ, અને તેની આગળ ઉપરની જિંદગીની સફળતાની આ ગેરંટી હોય તેવા ભ્રમમાં રાચીએ છીએ. સાચી વાત એ છે કે શાળા-કોલેજની તેજસ્વિતાને પુખ્ત જીવનની સફળતા-નિષ્ફળતાઓ સાથે ઝાઝી લેવાદેવા હોતી નથી. આંકડા ને માહિતીનાં ભૂંગળાંનાં ભૂંગળાં જાદુગરની અદાથી ગળામાં ઉતારી ગયેલો વિદ્યાર્થી જીવનના ખરેખરા જંગ વખતે આમાંથી કશું ઉપયોગમાં લઈ ના શકે, તેવું બને છે. યુદ્ધનું વિજ્ઞાન કોઈ કિતાબમાંથી ગમે તેટલું કાગળ ઉપર ઉતારે, પણ ખરેખર લડવાનું આવે ત્યારે તેમાંથી કેટલું ખપમાં આવવાનું ? લડાઈ જીતવા માટે તો હિંમત, ધૈર્ય, શૌર્ય અને ઠંડી તાકાત જોઈએ. જે લોકો મોટાં યુદ્ધો જીત્યા છે, તે બધા યુદ્ધશાસ્ત્રના પોથીપંડિતો નહોતા. પોથીપંડિતો જ બધું કરતા હોત, તો અર્થશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપકો જ મોટા ઉદ્યોગપતિ બની જતા હોત, અને કોલેજમાં કાલિદાસનું ‘શાકુંતલ’ ભણાવનારાઓ પોતે જ મહાકાવ્યો રચતા હોત. અધ્યાપનનું કાર્ય કરનારાઓની આ ટીકા નથી. પાઠ્યપુસ્તકો પર આધારિત શિક્ષણની મર્યાદા અને જીવનના ઘૂઘવતા મહાસાગરની અસીમતા સમજવાની વાત છે.

નોબેલ ઈનામ જીતી શકવા જેટલું પ્રાણવાન અંગ્રેજી ગદ્ય લખનારા અને યુદ્ધ જીતવા જેટલા સમર્થ બનનારા બ્રિટિશ વડા પ્રધાન ચર્ચિલ ભણવામાં ‘ઠ’ હતા;

વર્ગમાં એ છેલ્લી પાટલી પર બેસતા. વડા પ્રધાન થયા પછી પોતાની બાળપણની શાળાની મુલાકાતે એ ગયા, ત્યારે શિક્ષકે હોંશેહોંશે પહેલી પાટલી પર બેઠેલા હોશિયાર વિદ્યાર્થીને ઊભો કર્યો. પણ ચર્ચિલની નજર તો છેલ્લી પાટલી પર હતી. ત્યાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીને ઊભો કરીને ચર્ચિલે કહ્યું કે, હિંમત હારીશ નહીં; હું પણ એક વાર તારી જગ્યાએ જ બેસતો હતો !

બધા ઠોઠ વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ મહાન બનતા નથી, તેમ બધા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ફળ પણ જતા નથી. મુદ્દો એટલો જ છે કે શાળા-કોલેજની સફળતાની મર્યાદા સમજી લઈએ.

મહાત્મા ગાંધી ભણવામાં હોશિયાર નહોતા, પણ પોતાનું ઘડતર જાતે કરવાની ત્રેવડ એમણે મેળવી લીધેલી હતી. શાળા કે કોલેજમાં તમે શું કરો છો તેના કરતાં પણ આ વાત વધુ મહત્ત્વની છે : તમારી અંદર પડેલી શક્તિઓને પિછાનવી, જગાડવી, તેના ભંડાર ખોલવા અને તેમાં ખૂટતાં તત્ત્વ પૂરવાં.

બૌદ્ધિક વિકાસ, કમાણીનું સાધન, સામાજિક દરજ્જાની પ્રાપ્તિ, એ બધાંની ભેળસેળ આપણે કરી નાખી છે. ભણતર અને ડિગ્રીની પ્રાપ્તિ, એ જાણે તમામ સુખોનો આરંભ હોય તેવું સમજી બેઠા છીએ. આથી વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને શિક્ષકો બધા એકીસાથે નિરાશ થાય છે.

જેમણે સાહિત્યમાં નામ મેળવ્યું, વિજ્ઞાનની નવી શોધો કરી, ઉદ્યોગો સ્થાપ્યા, એ બધા લોકો ભણવામાં અચૂક હોશિયાર નહોતા. કેટલાક જરૂર ભણવામાં પણ હોશિયાર હશે, પરંતુ તેમની સિદ્ધિની સગાઈ તેમના ભણતર સાથે જ નહોતી. તેમની સફળતાના પાયામાં તેમની હૈયાઉકલત, તેમનો ઉદ્યમ, તેમની લગન અને તેમનું ધૈર્ય હતું.

શાળામાં કે કોલેજમાં તમે કેટલી માહિતી કંઠસ્થ કરી તેનું ખાસ મૂલ્ય નથી - તમારી ગ્રહણશક્તિ, સમજણશક્તિ અને જ્ઞાનની પિપાસાને તમે કેટલી તીવ્ર બનાવી, તે મહત્ત્વની વાત છે. જીવનને સમજવાની અને માણવાની સંવેદનશક્તિ આપે તે શિક્ષણ. તમારી અંદર જે પડેલું છે તેને બહેલાવે એ શિક્ષણ.

ભૂપત વડોદરિયા

[‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિક : 1978]

કોશમાંથી જડી આવે તેમ

બાલશિક્ષણ, સ્ત્રીશિક્ષણ, પ્રજાસમૂહનું શિક્ષણ, અક્ષરજ્ઞાન, ધંધાજ્ઞાન તથા કળાજ્ઞાન વગેરે શિક્ષણના કોઈ પણ વિષય ઉપર આપણે કાકાસાહેબને પ્રશ્ન પૂછીએ, તો જેમ શબ્દકોશમાંથી શબ્દનો અર્થ જડી આવે તેમ તેમના મગજમાંથી નિશ્ચયપૂર્વક વિચારો જડી આવે છે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

કયે અખાડે જશું ?

માએ કહ્યું, “ભાઈ, તારી પથારી ઉપાડી લેજે હો !”

“ના, કામવાળી પાસે ઉપડાવી લેજો – મારે વ્યાયામશાળાએ જવાનું મોડું થાય છે !”

બહેને વીનવ્યું, “ભાઈ, કૂલે આવીને મને પાણી ભરી દેને, મારાથી ડોલ ખેંચાતી નથી.”

“ના, મારે તો વ્યાયામ કરવા જવાનું છે !”

બાપાએ કહ્યું, “તારી બા માંદી છે; તું વાડીએ કપડાં ધોતો આવીશ ?”

“ના, મારે જવું છે અખાડે !”

કામવાળી આજે આવી નથી. વાસણ-સંજવારી રઝળે છે. ઘેર પાંચ મહેમાન છે. બા-બહેન રસોઈપાણીમાં પડ્યાં છે.

પણ વ્યાયામ કરીને આવેલો ભાઈ હાથમાં સાવરણી લેતાં શરમાય છે. એકાં વાસણની તો સામે પણ જોતો નથી. એ કામ તો બૈરાંનું !

દસ-દસ શેરિયાં મગદળ ફેરવીને મલ્લ થયેલો ભાઈ અખાડેથી આવ્યો છે. બાપુ કહે છે, “બજારમાંથી અધમણ ઘઉં લઈ આવીશ ?”

ભાઈ ઘઉં ખરીદીને બજારમાં ભૂમ પાડે છે : “એઈ મજૂર ! ચાર પૈસા લેજે, આ ઘઉં ઘેર નાખી આવ.”

ભાઈને ઘરના ઘઉં ઉપાડતાં શરમ આવે છે.ભાઈ વ્યાયામવીર છે !

ભાઈ-ભાભી મુંબઈ જાય છે. સ્ટેશને પોતાની પત્નીની ટ્રૂક ઊંચકતાં એને ભોંઠામણ આવે છે. ભાભીની કાખે છોકરું છે. તે ઉપરાંત ટ્રૂક પણ એ પત્નીને માથે મેલે છે.ભાઈ અખાડિયન છે !

અખાડાના ભાઈબંધો ભેળો ભાઈ ઊપડે છે પ્રવાસે – તળાજે, શેત્રુંજે, ઘેલા સોમનાથ. નાનાં ભાંડરડાં કહે છે, “ભાઈ, કોઈક વાર અમને સાંઢગર સુધી તો ફરવા તેડી જાવ... કો’ક દી હરણકુંઈ તો બતાવો... કો’ક વાર સ્ટેશને એન્જિન જોવા તો લઈ જાવ !”

“એ મારું કામ નથી.”ભાઈ અખાડાવીર છે !

*

અખાડા આપણે ત્યાં ચાલે છે, વ્યાયામવીરો પાકે છે, શરીરને ટેડાં રાખીને ઘણા ચાલે છે. પણ ઘરનાં કામ કડવાં લાગે છે. દળણું, સંજવારી ને પાણી ભરવું – એવાં સાચાં આરોગ્યદાયી અને શરીરને સુંદર સુડોલ બનાવનારાં જરૂરી ઘરકામો એ ભાઈઓ કરતા નથી. એટલું જ નહીં, પણ હલકાં ગણે છે. પોતાની જનેતા કરે તે કામ હલકાં !

સ્ત્રીઓનો પક્ષ લેવાય છે - પણ તે તો ચર્ચામાં, શબ્દના વિવાદમાં. પરંતુ રોજિંદા ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીને આપણે કેટલી હલકી ગણી છે ! શારીરિક કામ - તે તો સ્ત્રીનું ! પુરુષ એ કરે તો બાયલો ઠરે. વાળવાથી ને વાસણ માંજવાથી લઈ રાંધવા અને પથારી પાથરવા સુધીનાં તમામ કામોમાં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદો છે, ત્યાં સુધી સ્ત્રીનું પદ ઊંચું જ છે. ત્યાં સુધી વ્યાયામશાળાની સાર્થકતા નથી.

સાચો વ્યાયામ તો સવારથી સાંજ સુધીનાં ઘરકામોમાં છલોછલ પડ્યો છે. સાચો અખાડો કુટુંબનું શ્રમજીવન છે. અખાડે જઈને દંડ પીલો છો - તો ઘરની સંજવારી પણ કાઢો; બેઠક કરો છો - તો ઘરની રસોઈમાં પણ મદદ કરો !

અખાડાનો વ્યાયામ શરીરને ઘડે છે. ઘરનો વ્યાયામ શરીરને ઘડવા ઉપરાંત પણ સાર્થક બને છે. અખાડાની કોઈ પણ કસરતને ટક્કર મારે તેવી કસરતો દળવાની ને પાણી સીંચવાની, કપડાં ધોવાની ને દાળ ખાંડવાની છે. શરીરને ઘડે, સ્વજનોને રાહત અપાવે, ગૃહને સુંદર બનાવે ને પૈસાનો દુર્વ્યય બચાવે, એવો ગૃહવ્યાયામ એ સર્વોપરી વ્યાયામ છે.

અખાડા માટે પારકી ઓશિયાળ, પૈસા ભીખવા પડે, નાલાયકોને નોતરીને સંમેલનો કરવાં પડે, ખુશામત કરીને નીચા પડવું પડે; ઉપરાંત બંધારણના અને નાણાંના ગેરવહીવટના માંહોમાંહેના કજિયા જુદા ! ગૃહજીવનને અખાડે પૂર્ણ સ્વગૌરવ, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને પરમ શાંતિ.

પસંદગી પોતે જ કરી લેજો !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

હાક તુજની

ગયાં વીતી વર્ષો દશ ઉપર બેચાર તુજથી
થયે જુદા, તોયે મુજ હૃદયની શૂન્ય કુટિરે
વિરાજેલી બા !...૦૦

હજી તારી કાયા મુજ નયન સામે ઝળહળે,
હજી તારો હાલો કરણપટ માંહીં રણઝણે,
અને ગાલે મારે તુજ ચૂમી તણી સ્નેહવર્ષા
નથી ઝાંખી ચૈ કેં !...૦૦

વધે છે વર્ષો તો દિનદિન છતાં કેમ મુજને
રહે છે બોલાવી બચપણ તણી હાક તુજની ?

મણિલાલ દેસાઈ

માધુકરી

મહારાજમાં એક અદ્ભુત સંસ્થા છે, તેનું નામ માધુકરી. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની ભણવાની સગવડ માટે ત્યાં માધુકરીની પ્રથા જૂના કાળથી ચાલતી આવી છે.

એક ગામડાનો છોકરો દસ વરસનો થયો. એના મનમાં થયું કે, આપણે ભણીએ તો જ આપણો ઉદ્ધાર થાય. બસ ! તેણે પોતાની મા પાસેથી બે-ચાર રોટલી, થોડી ચટણી, પૌઆ અને ગોળ, એટલું લીધું અને ચાલ્યો શહેરમાં. કયું શહેર ? ગમે તે - પૂના, સાપુતારા, વાપી, નાશિક, બેલગામ અથવા ઉમરાવતી. શહેરમાં જઈને બે-ચાર ઘેર તપાસ કરી કે રહેવાની જગા મળશે કે કેમ. જગા તો મફત જ જોઈએ. જગા ન મળી. છોકરો સીધો ગયો મંદિરમાં, અને એણે ત્યાં પોતાની પથારી પાથરી. બીજે દિવસે મળસકે ઊઠ્યો, નાહીધોઈ તિલક કરી નિશાળમાં કે શાસ્ત્રી પાસે ગયો.

“ગુરુજી ! મારે ભણવું છે.”

ગુરુજી કહે, “ઠીક, બેસ ભણવા. તું ક્યાં રહે છે ?”

“હું કાલે જ આવ્યો છું. મુરલીધરના મંદિરમાં ઊતર્યો છું.”

ગુરુજી પાસેથી પ્રથમ પાઠ લખી છોકરો દસ વાગ્યે પાછો આવ્યો. હાથપગ ધોઈને અભોષિયું પહેરી, હાથમાં ઝોળી લઈને બહાર નીકળ્યો. ઝોળી એટલે બે હાથ ચોરસ એક લૂગડું. એના બબ્બે છેડાની ગાંઠ વાળે છે ને વચ્ચે થાળી મૂકે છે. એક હાથમાં લોટો હોય. આટલું સાહિત્ય લઈને જે પોળમાં તે રહેતો હોય ત્યાં કોઈ ઘરના બારણા આગળ ઊભો રહીને છોકરો સ્પષ્ટ, શુદ્ધ અવાજે પોકારે છે : “ઓમ્ ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ.”

મોટું પીતાંબર પહેરેલી એક સ્ત્રી ઘરમાંથી બહાર આવે છે અને પૂછે છે : “અરે મુલા, તૂ નવીન દિસતોસ. તૂ કુઠલા ? ઈકડે કોણાકડે શિકતોસ ?” પ્રશ્નમાં તિરસ્કાર બિલકુલ નહીં. સહાનુભૂતિ પણ નહીં; તે તો છોકરાએ મેળવવી રહી.

છોકરાએ ટૂંકામાં પણ નિખાલસ દિલથી જવાબ આપ્યા ત્યારે ‘કાકુ’ અંદર ગઈ અને એણે કડછી ભાત, રોટલાનો એક ટુકડો અને એકબે કડછી ખાટી દાળ, એટલું છોકરાને આણી આપ્યું. રોટલા ઉપર ઘીનાં એકબે ટીપાં તો હોય જ. તમે કહેશો, કેટલી કંજૂસાઈ ! પણ આવા પાંચ-દસ છોકરા તો માધુકરી માટે આવવાના, અને કાકુ બધાંને થોડું થોડું આપ્યા વિના ન રહે.

આટલું લીધું અને ગયો તે છોકરો બીજાને ત્યાં. ત્યાં પણ “ઓમ્ ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ !” ત્યાં પણ એવા જ સવાલ અને જવાબ. ત્યાં પણ એટલો જ ભાત, એટલો જ રોટલો અને એટલું જ ઘી મળ્યું. ખાટી દાળને બદલે અહીં શાક મળ્યું. ત્રીજાને ત્યાં ગયો. ત્યાંની કાકુએ કહ્યું, “હજી રસોઈ તૈયાર થઈ નથી; પણ થોડો ગોળ આપું.”

છોકરો પાંચ-છ ઘર ફર્યો અને તેને બે ટંક પૂરતું ખાવાનું મળી ગયું. ઉતારે આવ્યો અને જે મળ્યું હતું એમાંથી કેટલાક રોટલાના કકડા, ગોળ અને શાક તેણે

કેળના પાંદડા પર નોખાં મૂક્યાં. બાકીનું ખાઈ, થાળી ઊટકી એ જ થાળીમાં સાંજનું ખાવાનું મૂક્યું અને ઝોળી ખીંટી પર મૂકી દીધી.

ફરી બપોરે ભણવા ગયો. ત્યાં નિશાળના કેટલાક છોકરાઓ સાથે મૈત્રી કરી. સાંજે બધા સાથે સારી પેઠે રમ્યો. એની રમવાની હોશિયારી જોઈ છોકરા ખુશખુશ થઈ ગયા. એને પૂછવા લાગ્યા, “તું કોણ ? ક્યાંનો ? હમણાં ક્યાં રહે છે ?”

મહારાષ્ટ્રમાં આવી માધુકરી માગી ખાવું અપમાન ભરેલું ગણાતું નથી. ગરીબાઈ એ કાંઈ પાપ નથી. આળસ પાપ છે. છોકરો કોઈ એક ઘર ઉપર આધાર રાખતો નથી, કેમકે તેથી એને પરતંત્ર થવું પડે, અને ઘરના લોકોની ખુશામત કરવી પડે; જમવાનો, ભણવાનો, નિશાળે જવાનો વખત ન સચવાય. માટે એ પાંચ-દસ ઘર ફરે છે. એને જાતજાતનું ખાવાનું મળે છે, બધા લોકો સાથે એને ઓળખાણ થાય છે, અને એથી વિશેષ તો એ કે જેટલાને ત્યાંથી એ ખાવાનું લઈ આવે છે તેટલાની એના પર દેખરેખ રહે છે. આ બધા લોકોની માયા મેળવવી અથવા મળતી માધુકરી ગુમાવવી, એ એના ચારિત્ર્ય અને ઉદ્યોગ પર અવલંબે છે.

ત્રીજે દિવસે રજા હતી. તે દહાડે આપણો છોકરો નવા કરેલા કેટલાક દોસ્તોને ઘેર ગયો. ત્યાં તેને જોઈતી જૂની ચોપડી મળી ગઈ. ‘અમરકોશ’ અથવા ‘ડિક્શનરી’ જેવી ચોપડી તો એને મળે જ નહીં. પણ કાંઈ ફિકર નહીં. બપોરે કે રાત્રે કોઈ છોકરાને ત્યાં જઈ ડિક્શનરીમાંથી એ શબ્દ ખોળી કાઢશે.

છોકરાનું ભણતર ઠીક ચાલ્યું. પણ એને વ્યાકરણ કંઈ બરાબર આવડે નહીં. હવે શું કરવું ? પેલો દેશપાંડેનો ગણપત વ્યાકરણમાં હોશિયાર છે. એ રોજ અરધો કલાક આપશે, તો બે મહિનામાં હું તૈયાર થઈ જઈશ. છોકરો ગયો ગણપતને ત્યાં અને કહ્યું : “ગણપત, હું તારે ત્યાં રોજ દેવપૂજાને માટે ફૂલ અને તુલસી આણી આપીશ. મને તું વ્યાકરણ ભણાવીશ ?” ગણપતે કહ્યું, “ખુશીથી.”

બે મહિનામાં છોકરાનું વ્યાકરણ પાકું થયું. એક દિવસ ગણપતના દાદાએ છોકરાને પૂછ્યું, “તને દેવપૂજા આવડે છે ?” છોકરાએ કહ્યું, “ના જી, હું તો ફક્ત સંઘ્યા અને રામરક્ષા ભણ્યો છું.” ડોસાએ કહ્યું, “ત્યારે અમારા ગણપતને ‘પુરુષસૂક્ત’ ભણાવવા રામભટ્ટ શાસ્ત્રી આવે છે એની પાસે આવીને તું પણ ભણજે.” ડોસો મનમાં કહે, “છોકરો ચાલાક લાગે છે, બે મહિનામાં વ્યાકરણ શીખી ગયો. ગણપત સાથે વેદ ભણાશે તો ગણપત પણ ખંતથી અભ્યાસ કરશે. સ્વાર્થ પણ થયો અને પરમાર્થ પણ થયો.”

ધીમે ધીમે છોકરાનું શરીર, એનું ભણતર, એનું ચારિત્ર્ય અને એની કીર્તિ વધતાં ગયાં. સ્વાભાવિક રીતે એના દશ-બાર વાલીની એના તરફની સહાનુભૂતિ પણ વધી. છોકરાનું ચારિત્ર્ય અને તેની હોશિયારી જોઈ ગણપતના દાદાએ તેને કહ્યું, “અલ્યા, તું મંદિરમાં રહે છે એના કરતાં અમારે ત્યાં આવીને રહે. અમારે ત્યાં જ તું જમ અને રોજ સવારની દેવપૂજા કર.”

છોકરો કહે, “તમારે ત્યાં રહેવા તો આવીશ, પણ હું તો માધુકરી માગીને જ ખાઈશ. તમારે ત્યાં હું દેવપૂજા કરીશ, તેના બદલામાં તમે મને પહેરવાનાં કપડાં અને લાઈબ્રેરીના ચાર આના આપશો તો ઠીક થશે.”

.....ઘણાં વરસ આ રીતે ગયાં. હવે તે છોકરો શહેરના એક-બે છોકરાને ગણિત ભણાવે છે. તેમાંથી એને દસ-બાર રૂપિયા મળે છે. છતાં એણે માધુકરી છોડી નથી. પછી તે છોકરો ગણપત સાથે કોલેજમાં ગયો. ત્યાં છાત્રાલયમાં સાત ક્લબ છે. ગણપતની ઓળખાણને લીધે બધી ક્લબમાં એને વાર મળ્યા. વાર એટલે અઠવાડિયામાં એક એક દિવસ એક એક ક્લબમાં મફત જમવાની રજા. એટલે દરેક ક્લબમાં મહિનામાં કુલ ચાર દિવસ જમે.

મફત જમે છે તેથી તે કંઈ કોઈનો ઓશિયાળો નથી. ચર્ચા-પરિષદમાં તે આગળ પડતો ભાગ લે છે, પ્રતિસ્પર્ધીઓનો સખત વિરોધ કરે છે અને પોતાના મત વિશે અભિમાન ધરાવે છે. છોકરાઓને ભણાવીને મેળવેલા પૈસાથી એણે પ્રથમ સત્રની ફી આપી. સત્રાંત પરીક્ષામાં એનો નંબર ત્રીજો આવવાથી એને છાત્રવૃત્તિ મળી અને ધીમે ધીમે તે એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન બની ગયો.

આજે એને સારો પગાર મળે છે. એને ત્યાં ત્રણ વિદ્યાર્થી રહે છે અને ઉપરાંત દસને માધુકરી મળે છે.

કાકા કાલેલકર

“ભગવાનને મારે અખાડે મોકલજે !”

છોટુભાઈ પુરાણીના નાના ભાઈ અંબુભાઈ. ગુજરાતમાં અખાડાપ્રવૃત્તિના સ્થાપક તરીકે પુરાણીબંધુઓ ઘેરઘેર જાણીતા થયા. મોટા ભાઈએ અંબુભાઈને પણ વ્યાયામમાં તૈયાર કર્યા. છોટુભાઈની ભાવના એવી કે, હું મોટો એટલે મારું મોત પહેલું આવશે; એ વખતે અખાડાપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવાની જવાબદારી અંબુભાઈ ઉઠાવી શકશે. માણસો આવે ને જાય, પરંતુ રાષ્ટ્રની પ્રવૃત્તિ તો અખંડિત ચાલુ રહેવી જોઈએ. એ માટે તે અંબુભાઈ પર મદદાર બાંધી રહ્યા હતા.

પણ પછી બન્યું એવું કે અંબુભાઈને પોંડિચેરીનો સાદ સંભળાયો. ત્યાં જઈને અરવિંદ આશ્રમમાં પ્રભુની શોધમાં એ બેસી ગયા. છોટુભાઈની ગણતરી ઊંધી વળી ગઈ.

બેય ભાઈઓ વચ્ચે પ્રેમસંબંધ એવો ને એવો. ક્યારેક મળવાનું થાય ત્યારે અંબુભાઈને છોટુભાઈ કહેતા : “તારા ભગવાનને મળવાની મને ફરસદ નથી. તને એ ક્યાંય ભેટી જાય તો મારી સલામ કહેજે ને મારા અખાડા જોવા મોકલજે. મારા ભગવાન મારા અખાડામાં છે.”

[‘નવસૌરાષ્ટ્ર’ અઠવાડિક : 1951]

નિર્ધન ?

મહાત્મા તોલ્સતોય પાસે એક જુવાન આવીને કહેવા લાગ્યો : “હું બહુ જ ગરીબ માણસ છું. મારી પાસે એક પાઈ સુધ્યાં નથી !”

તોલ્સતોય મીઠું સ્મિત ફરકાવતાં બોલ્યા, “તારી પાસે એક પાઈ સુધ્યાં નથી ? એમ તે કાંઈ બને ?”

જુવાન દયામણે અવાજે બોલ્યો : “ના જી, મારી પાસે કશું જ નથી.”

તોલ્સતોયે કહ્યું : “તને એક રસ્તો બતાવું. મારો એક મિત્ર વેપારી, માણસની આંખો વેચાતી લે છે. તે બે આંખના વીસ હજાર આપે છે. બોલ, તારે પૈસાની જરૂર હોય તો તારી બે આંખો વેચવી છે ?”

જુવાન ફાટી આંખે બોલ્યો : “શું કહ્યું - આંખો ? ના જી !”

તોલ્સતોય આગળ બોલ્યા : “તે વેપારી હાથ પણ ખરીદે છે. બેય હાથના મળીને પંદરેક હજાર આપશે. બોલ, તારે હાથ વેચવા છે ?”

પેલો જુવાન ગભરાયેલા અવાજે બોલ્યો : “ના જી ! ના જી ! મારે હાથ નથી વેચવા !”

તોલ્સતોય હસતા હસતા બોલ્યા : “તો પછી એમ કર - તારા પગ વેચી નાખ. તને બે પગના તે દશ હજાર તો આપશે જ.”

જુવાન તો તોલ્સતોયની વાતો સાંભળીને ધૂજતે અવાજે બોલ્યો : “સાહેબ, આવું બધું આપ શું બોલો છો ? મને તો એ સાંભળીને ગભરામણ થાય છે !”

તોલ્સતોય ખડખડ હસતા બોલ્યા : “હું તને તારી નિર્ધનતા મટાડવાનો ઉપાય જ બતાવું છું. એમાં ગભરાવા જેવું શું છે ? અચ્છા, સાંભળ. જો તારે ખૂબ પૈસાદાર થવું હોય તો તને એક લાખ રૂપિયા આપીને એ મારો મિત્ર તારું આખું શરીર ખરીદી લેશે. તે વેપારી માણસના શરીરમાંથી ગુપ્ત દવાઓ બનાવે છે, એટલે એ તને લાખ રૂપિયા જરૂર આપશે. બોલ, શો વિચાર છે ?”

પેલો જુવાન હિંમત એકઠી કરી જરા મક્કમ અવાજે બોલ્યો : “સાહેબ, એક લાખ તો શું - કોઈ કરોડ રૂપિયા આપે તો યે હું મારું શરીર નહીં વેચું !”

એ સાંભળી તોલ્સતોય પ્રેમાળ સ્મિત ફરકાવતા બોલ્યા : “જે માણસ કરોડ રૂપિયા લઈને પણ પોતાનું શરીર વેચવા તૈયાર નથી, તે જો એમ કહે કે હું સાવ નિર્ધન છું, તો કોઈને હસવું ન આવે ? અરે, ભલા જુવાન, આ આંખો, આ હાથ, આ પગ, આ પ્રાણવંત શરીર - એ સૌ ધનના અખૂટ ખજાના છે. આટલું જાણી લે અને મહેનત કર. સોનું, રૂપું એ સઘળું પછી કશી વિસાતમાં નથી. ચાંદો-સૂરજ પણ તારા હાથવેંત જ છે.”

મુકુલ કલાર્થી

છે તેટલું તો વાપરો !

એક દિવસ ચાર-પાંચ જુવાનિયા મારી પાસે આવ્યા. વાતવાતમાં તેમણે પૂછ્યું : “મહારાજ, અમે ઈંડાં ખાઈએ તે અંગે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?”

મને થયું : એમને શો જવાબ આપું ? પણ તરત જ મારાથી કહેવાઈ ગયું : “અલ્યા, તમારે ઈંડાં ખાવાં કે નહિ એમાં મને શું પૂછો છો ? – એ ઈંડાંની મૂકનાર માને જ પૂછી જુવોને !”

“પણ દાદા, નિર્જીવ ઈંડાં ખાઈએ તો ?”

“પણ, મને એ તો કહો કે તમારે ઈંડાં ખાવાં છે શું કામ ?”

“કેમ ? ઈંડાંમાં પુષ્કળ વિટામિન અને પ્રોટીન હોય છે.” યુવાનોમાંથી એકે કહ્યું.

“તમારી પાસે છે એટલું વિટામિન તો વાપરો ! – પછી ખૂટે તો વિચારજો.”

અને એના અનુસંધાનમાં ગાંધીજીની એક વાત મને યાદ આવી તે મેં જુવાનોને કહી સંભળાવી :

ગાંધીજી તો પ્રયોગવીર હતા. અનેક જાતના પ્રયોગો કરતા. એમનું જીવન એટલે પ્રયોગ. એક દિવસ ગાંધીજીને વિચાર આવ્યો કે માણસ જો કાચું જ અનાજ ખાવાની ટેવ પાડે, તો એની કેટલીયે વેડફાઈ જતી શક્તિ બચે અને ઓછી વસ્તુમાંથી પણ વધારે તાકાત મેળવી શકે.

ગાંધીજીને વિચાર આવ્યો એટલે જોઈએ શું ? પોતાની જાતથી જ શરૂ કરે. એ જ તેમના જીવનની વિશેષતા હતી. મને તેમની આ વાત ગમી ને હું તેમના પ્રયોગમાં જોડાયો. ત્રણ-ચાર દિવસ તો બાપુને આ પ્રયોગથી ખૂબ સ્ફૂર્તિ રહી, પણ પછી તેમને ઝાડા થઈ ગયા.

એક દિવસ તેમના ઓરડામાં મારે કાંઈક લેવા જવાનું થયું. બાપુએ મને બોલાવ્યો.

“તારો પ્રયોગ ચાલે છે ?” એમણે પૂછ્યું.

“હા.” મેં ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

“વજન ઘટ્યું ?”

“પોણો શેર ઘટ્યું છે.”

“પણ શક્તિ ?”

“થોડી ઘટી હોય એમ લાગે છે.”

“તું શું કામ કરે છે ?”

મેં મારે ભાગે આવતાં બધાં જ કામો ગણાવ્યાં.

“આ બધું કામ થઈ શકે છે ?”

“હા, એમાં વાંધો નથી આવતો.”

“તો પછી શક્તિ થોડી ઘટી છે એમ શા ઉપરથી કહે છે ?”

એ વાણિયાને હું શો જવાબ આપું ! અને પછી બાપુએ જે ભાષ્ય કર્યું તે હું કદી ભૂલી શકું એમ નથી.

“તને ખબર છે ? ખપની શક્તિ કરતાં વધારે શક્તિ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેમાંથી વિકાર જન્મે. આ બહુ સમજવા જેવી વાત છે. એટલે જેટલું કામ કરવાનું હોય એટલી જ શક્તિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. વધારાની શક્તિથી લાભ નથી; ઊલટાની વધારાની શક્તિ ચિત્ત ને ઈંદ્રિયોમાં વિકાર પેદા કરે છે.”

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

શિક્ષણનું ખરું કામ

ભણાવવું એટલે શું ?
ભણાવવું એટલે જ્ઞાન આપવું
અને સાથે મરદાનગી આપવી.
આજે શિક્ષણનું મુખ્ય કામ
અન્યાય સામે લડવાનું શીખવવાનું છે.
આપણા શિક્ષણમાંથી, સાહિત્યમાંથી,
એવી તાકાત જન્મવી જોઈએ કે જેથી
સામાન્ય માણસ ઊઠીને ઊભો થાય અને
અન્યાય-નિવારણ માટે લડત આપે.
શિક્ષણનું ખરું કામ આ છે :
ભણેલો માણસ શૂરવીર હોય.
સેવા પણ એને માટે જ છે :
સેવામાંથી મરદાનગી પ્રગટ થવી જોઈએ,
સામાન્ય માણસમાં નૂર પ્રગટવું જોઈએ.
શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સેવાએ
જે કરવાનું છે તે આ છે.
શિક્ષણ ખાતર શિક્ષણ નહીં,
સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય નહીં,
સેવા ખાતર સેવા નહીં.
તે ત્રણેયમાંથી શક્તિ પ્રગટવી જોઈએ,
માણસ બેઠો થવો જોઈએ.
આવી તાકાત જો ન નીપજતી હોય,
તો શિક્ષણ-સાહિત્ય-સેવા બધું નકામું.

મનુભાઈ પંચોળી

સુખ સતાવે છે !

હમણાં મારે ઈઝરાયલમાં મહિનોએક રહેવાનું થયું. ત્યાં એક કિબુલ્લમાં અમે રહેતાં હતાં. કિબુલ્લ એટલે સહકારી ગામ. ત્યાં ગામના બધા લોકો એક રસોડે જમે. ગામ આખાની આવક સહિયારી, તો ખર્ચ પણ સહિયારું. દરેકને પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં દામ મળે, એવી અસમાનતા પણ નહીં. કારણ કે મહેનત કરવાની શક્તિ બધાંમાં એકસરખી નથી હોતી. દરેક વ્યક્તિની જરૂરિયાત અને ગામની શક્તિ, એ બેયનો મેળ બેસાડીને ત્યાં સૌને સગવડો આપવામાં આવે છે.

ગામમાં સારાહ નામની મારે એક બહેનપણી. એના પતિનું નામ ઈઝી. એ ભાઈ કોલેજના છેલ્લા વરસમાં અભ્યાસ કરે. ગામથી 40 કિલોમીટર દૂર તેલ-અવીવ શહેરમાં રોજ ભણવા જાય.

એક દિવસ મેં સારાહને સહેજે પૂછ્યું, “ઈઝીને ભણવાનું ખર્ચ તો ગામ તરફથી મળતું હશે ને ?”

સારાહ કહે, “ના, મારા સસરા અમેરિકા છે; ઈઝીના અભ્યાસ માટે એ ત્યાંથી પૈસા મોકલે છે.”

મને જરા નવાઈ લાગી : “કિબુલ્લમાં તો માણસનો બધો ખર્ચ ગામ જ ભોગવતું હોય છે ને ?”

સારાહે સમજાવ્યું કે, “ગામમાંથી આઠેક જણ ભણવા જાય છે. હાઈસ્કૂલ સુધીના અભ્યાસ માટેની બધી સગવડ સૌને ગામ તરફથી મળે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનો ખર્ચ પણ ગામ ભોગવે. પરંતુ એવા શિક્ષણ માટેનો ખર્ચ ગામ જેટલાં વરસ ભોગવે, તેનાથી ત્રણ ગણાં વરસ એ વિદ્યાર્થીએ ગામના સભ્ય તરીકે રહેવું પડે, એટલી શરત હોય છે. જો એવું ન હોય તો પછી લોકો ગામને ખર્ચે ઉચ્ચ શિક્ષણ લે અને પછી ગામ છોડીને પોતાને જ્યાં વધુ લાભ મળે ત્યાં જતા રહે, એવું બને.”

મેં કહ્યું, “તો ઈઝીનો અભ્યાસ પૂરો થાય પછી આ ગામ છોડીને બીજે જવાનો તમારો વિચાર હશે, એટલે તમે શિક્ષણ-સહાય નથી લેતાં.”

સારાહ કહે, “હજી એ નક્કી નથી; કદાચ ગામ છોડીએ પણ ખરાં.”

“બહાર વધુ આવક મળતી હોય તો આવો વિચાર આવે તે સ્વાભાવિક છે,” હું બોલી.

સારાહે ખુલાસો કરતાં કહ્યું, “અહીં કિબુલ્લમાં અમને કોઈ કમીના નથી. ખાવાપીવાના ભર્યા ભંડાર છે. હાથખરચીની સારી એવી રકમ મળે છે. વળી અમને જ બહુ પૈસા કમાવાની હોંશ નથી. નહીંતર મારા સસરા અમેરિકામાં પોતાના ઉદ્યોગમાં જોડાવા બોલાવ્યા જ કરે છે, ત્યાં જ ન જઈએ ?”

“તો પછી અહીં દિલ નહીં ચોંટતું હોય, એટલે ગામ છોડવાનો વિચાર આવતો

હશે ?”

સારાહ કહે, “એક રીતે એમ કહી શકાય ખરું. બાકી, મારો તો જન્મ જ આ ગામમાં થયેલો. મારાં માબાપ અને ભાઈઓ પણ ગામમાં જ છે. ઈઝીને ચાહનારા અનેક મિત્રો છે. અહીંનું વાતાવરણ મને ખૂબ ગમે છે. એ રીતે જુઓ તો અમે અહીં બધી વાતે સુખી છીએ. પણ, બહેન, ઈઝીને સુખ સતાવે છે ! અહીંનું સુખ તે સહી શકતો નથી.”

“સુખ સહી ન શકાય, એવું તે હોતું હશે ?”

મારા એ પ્રશ્નના જવાબમાં સારાહ બોલી, “અમારું આ સુખ આખા રાષ્ટ્રનું સુખ બની રહે, એવું ઈઝીને લાગતું નથી. આમ તો ઇઝરાયલમાં સહકારી ગામ વસાવવાનું 70 વરસથી ચાલે છે. એવાં મોટા ભાગનાં ગામ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે ખડાં થયાં છે. એમાં યહૂદીઓ જ રહે છે. એમના પુરુષાર્થને લીધે આ બધાં કિબુલ્ત નંદનવન શાં બન્યા છે. પણ આરબો ઇઝરાયલના રણપ્રદેશમાં વસેલા છે. એમનાં સહકારી ગામડાં નથી. ત્યાં રણવિસ્તારમાં પાણી, વીજળી, રસ્તાની સગવડ નથી. ત્યાં છે ફક્ત આરબો. અને અહીં કિબુલ્તમાં છે એકલા યહૂદીઓ. ઇઝરાયલ જાણે કે બે ટુકડામાં વહેંચાઈ ગયું છે. જ્યાં મુખ્યત્વે આરબોની જ વસતી છે એવા વિસ્તારના લોકોમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની ભાવના ફેલાતી જાય છે. એને રોકવી હોય, ઇઝરાયલની એકતા-અખંડિતતા ટકાવી રાખવી હોય, તો ઈઝી કહે છે કે યહૂદીઓએ જઈને આરબોના વિસ્તારમાં વસવાટ કરવો જોઈએ. એમની સાથે મળીને ત્યાં પણ સુખસગવડ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. દેશની એકતા માટે અમારા જેવા કેટલાકે સ્વેચ્છાએ પોતાનાં સુખ છોડવાં પડશે. માટે ઈઝી અને તેના થોડા મિત્રો રણવિસ્તારમાં જઈ નવું કિબુલ્ત રચવાનું વિચારે છે.”

વર્ષા પટેલ

તમીજ

લોગ પૂછતે હૈં કિ આપકે પ્લાનિંગ મેં

જીવનસ્તર બઢેગા યા ઘટેગા ?

તો કિસ ચીજ કા સ્તર બઢાના ચાહિએ

ઔર કિસકા ઘટના,

ઉસકી તમીજ ઇન્સાન કે લિયે જરૂરી હૈ.

સ્તર જરૂર બઢના ચાહિએ -

લેકિન દૂધ, ફલ, મેવે, તરકારી વગૈરહ ચીજોંકા;

ઔર સિગરેટ, શરાબ જૈસી ચીજોંકા ઘટના ચાહિએ.

વિનોબા ભાવે

ગાંધીજી બિહારમાં હતા ત્યારે પોતાને સમાજવાદીઓ તરીકે ઓળખાવતા પંદરેક વિદ્યાર્થીઓ તેમને મળવા આવેલા. એ સોમવાર હતો ને ગાંધીજી મૌન પાળતા હતા, તેથી વિદ્યાર્થીઓના સવાલના જવાબ કાગળના કાપલા પર લખીને તેઓ આપતા હતા. તેમણે લખ્યું, શરીરશ્રમ પ્રત્યેનો અણગમો અને આળસ તજવાં, એ સમાજવાદની દિશાનું પહેલું પગલું છે. “હવે મને કહો, તમારા પૈકીના કેટલાને ઘેર નોકરો છે ?” અકદરે, તે દરેકને ઘેર ઓછામાં ઓછો એક નોકર હોવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું. એટલે ગાંધીજીએ પૂછ્યું, “અને તમે બીજાઓ પાસે તમારી ગુલામી કરાવતા હોવા છતાં તમારી જાતને સમાજવાદી કહેવડાવો છો ? એ તો વિચિત્ર પ્રકારનો સમાજવાદ કહેવાય ! તમે મારી વાત સાંભળો, તો હું તો એમ કહું કે કોઈ પણ વાદની માથાકૂટમાં તમે ન પડો. હા, અભ્યાસ દરેક વાદનો કરો. તમે જે કાંઈ વાંચો તે બરાબર સમજો, તેના પર વિચાર કરો, અને તેમાંથી જે કાંઈ તમારે ગળે ઊતરે તેનો જાતે અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. પણ ભગવાનને ખાતર, કોઈ અમુક વાદ સ્થાપવા તૈયાર ન થઈ જતા. તમારા હાથપગનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું, એ સમાજવાદના અમલની દિશાનું પ્રથમ પગલું છે. સમાજમાંથી શોષણ અને હિંસા નિર્મૂળ કરવાનો એ જ એકમાત્ર ને અચૂક રસ્તો છે. આપણી આસપાસ ભૂખમરો ને બેકારી હોય, ઊંચ-નીચના ભેદ હોય, ત્યાં સુધી સમાજવાદની વાતો કરવાનો આપણને કશો જ હક નથી.”

પછીથી ગાંધીજીએ વહેવારુ સમાજવાદનો કાર્યક્રમ તેમને માટે લખી આપ્યો : (1) સવારે ઊઠીને તમારી પથારી સંકેલી લો, (2) નાસ્તો તૈયાર કરવા અને પીરસવામાં મદદ કરો, (3) ઘરનું વાસીદું કાઢવામાં મદદ કરો, (4) પોતાનાં કપડાં જાતે જ ધોઈ લો, (5) વાસણ માંજવામાં પોતાનાં મા-બહેનોને મદદ કરો, (6) તમારે જરૂરી કપડાં મેળવવા માટે દરરોજ કાંતો, (7) તમારાં પુસ્તકો ને કાગળિયાં વ્યવસ્થિત રાખો અને (8) પચાસ રૂ.ની મોંઘી ઈન્ડિપેનને બદલે બે આનાની ટાંક વાપરો.

છેલ્લે ગાંધીજીએ કહ્યું કે સમાજવાદનો ઉપદેશ કરવાને તમે આ રીતે સમાજવાદનો અમલ કરવા માંડશો, તો તમારી આસપાસ સમાજવાદી સમાજ નિર્માણ કરી શકશો. “પછી તમારે કોઈને સમાજવાદી બનાવવાની જરૂર નહીં રહે; તમારું દષ્ટાંત જ એ કામ કરશે. અને વિશેષ તો એ કે લાંબા કાળથી હાડમારી વેઠતાં આવેલાં તમારાં માબાપને એથી રાહત મળશે. તમે એમને માટે બોજારૂપ મટી જશો.”

*

પછીને વરસે દિલ્હીમાં તેમને મળવા આવેલા બે સાધુઓને પણ ગાંધીજીએ શરીરશ્રમનો મહિમા સમજાવેલો : “આપણા સમાજનું માનસિક, શારીરિક તેમજ નૈતિક અધઃપતન થયું છે તેનાં મૂળ, શરીરશ્રમને આપણે હલકો ગણ્યો છે એ

હકીકતમાં રહેલાં છે.” માનવજાતની સેવા માટે સંસારનો ત્યાગ કરીને દેશમાં ફરતા રહેતા અને સામાન્ય લોકોમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો ફેલાવો કરતા સાધુઓ તો આપણા પ્રાચીન શાણપણના જ્ઞાનકોશ સમા હતા. પરંતુ બીજી અનેક પ્રાચીન સંસ્થાઓની જેમ, સાધુસંસ્થાની પણ અવનતિ થવા પામી. સાધુઓ આજસનો રોટલો ખાઈને તાગડધિન્ના કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ એમને કહ્યું કે, “બીજાઓના પરિશ્રમને ભોગે બેઠ્ઠિકરાઈનું જીવન ગાળનારાઓ આખા સમાજને નીતિભ્રષ્ટ કરે છે. માટે જાતે શરીરશ્રમ કરીને તથા આમજનતા પાસે તે કરાવીને તમે સમાજની સેવા કરી શકશો.”

ધ્યારેલાલ નય્યર (અનુ. મણિભાઈ દેસાઈ)

[‘મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ’ પુસ્તક]

દેવના દીધેલ

તમે મારા દેવના દીધેલ છો,
તમે મારા માગી લીધેલ છો,
આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રો’!૦૦૦

તમે મારું નગદ નાણું છો,
તમે મારું ફૂલ વસાણું છો,
આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રો’!

લોકસાહિત્ય (સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી)

શોધીશ મા !

શોધીશ મા માવડી, ખોવાયો બાળ રે
ખોવાયો ધરતીને આંગણે.૦૦૦
ગોઠણિયે ચાલતો શિશુ હતો, ને
પગભર તેં મને કીધો રે.
પા પા પગલીએ ચલવી પૃથ્વીના
પંથોનો વારસો દીધો.
આંગળીએ વળગીને તારા સંગાથમાં
ઘૂમ્યો હું ઘર-ગામશેરી રે.
ધરતીમૈયાની હવે સાથ ફરીશ હું
તેજ ને તિમિરની ફેરી.

ઉમાશંકર જોશી

ડુંગરા દેખાતા નથી !

એક યુવાને આવીને કહ્યું :

“તમે કહો છો કે સ્વરાજમાં બધાએ કંઈ ને કંઈ કામ કરવું જોઈએ. સ્વરાજનો સાચો નાગરિક થવાની મારી પણ ઈચ્છા છે. પણ કંઈ કામ જ નથી; પછી કરવું શું ?”

“તમારે ખરેખર કંઈ કરવું જ છે ?”

“હાસ્તો, કરવું તો છે, પણ મને કંઈ કામ દેખાતું જ નથી. તમે બતાવો તો જરૂર કરું.”

“ખાદી પહેરવાથી શરૂઆત કરો.”

“એ નહીં બને. શું પહેરવું ને શું ન પહેરવું એ મારી ખુશીની વાત છે. મારે તો કામ કરવું છે. આ કંઈ કામ નથી. કામ હોય તો બતાવો.”

“સમાજ-શિક્ષણનું કામ ઉપાડો.”

“છટ્ ! એ તે કંઈ કામ છે ? એ પંતુજીપણું આપણને ન ફાવે.”

“એ તો બહુ સારું કામ છે. આંધળાને આંખ આપવા જેવું કામ છે. તમે જે જે કંઈ જાણો છો એ બધું જ્ઞાન એમને તમે આપી શકો. સમાજસેવાનું આવું સુંદર કામ યુવાનો નહીં કરે તો કોણ કરશે ?”

“ના ભાઈ ! એ આપણને નહીં ફાવે. બીજું કંઈ કામ બતાવો !”

“કોઈક હરિજનવાસમાં બાલ-કીડાંગણનું કામ કરશો ? બાળકોને સ્વચ્છતા શીખવવી, નહાતાં-ધોતાં શીખવવું, ગીતો શીખવવાં, વાર્તાઓ કહેવી વગેરે કરશો ? આનંદ આવે અને કામ પણ થાય એવું આ છે.”

“હરિજનવાસમાં જઈને ગંદાં બાળકો સાથે હું મારો સમય બગાડું ? એ તો મને નહીં ફાવે.”

“તો પછી દારૂબંધીના પ્રચારનું કામ હાથમાં લો. સરકારની દારૂબંધીની નીતિ સફળ થાય એ માટે લોકોને સમજાવવા એ આપણું જ કામ છે. ઘેર ઘેર દારૂ ગળાય છે, એવી વાતો કરવાને બદલે એકાદ ગામ કે એકાદ લત્તો લઈને તેટલા ભાગમાંથી એ બદી નિર્મૂળ કરવાનો નિશ્ચય કરો અને એની પાછળ મંડી પડો.”

“વાહ ! આટલું બધું ભણ્યો અને ડિગ્રીઓ લીધી તે શું આવા લોકો વચ્ચે ભટકવા માટે ?”

“તો પછી કરશો શું ?”

“આ સિવાય બીજું જ કંઈ બતાવો તો કરું. પણ કામ જ ક્યાં છે ?”

“એક કામ કરો. આપણી કેટલીક ખોટી રૂઢિઓ નાબૂદ કરવાનું કામ ઉપાડો. હજી મરણ પાછળ જમવાનાં થાય છે. એ ખોટું છે એમ લોકોને સમજાવો. કેટલીક

જ્ઞાતિઓમાં વાંકડાનો રિવાજ છે. એ આપણું મોટામાં મોટું કલંક છે, સ્ત્રીજાતિનું ભયંકર અપમાન છે અને યુવાનોને માટે શરમભરેલું છે. એવી જ્ઞાતિઓના યુવાનો સાથે ભળીને આ પ્રથા બંધ કરાવવાનું કામ ઉપાડો.”

“રામ રામ કરો. એ તે કોઈ કાળે બનતું હશે ? અમારા જેવા ભણેલા યુવાનો તો તાતાના ડિફર્ડ જેવા ગણાય છે. ના ભાઈ ! એમાં કોઈનું કંઈ ન વળે.”

“તો તો ભાઈ ! તમે કશું જ કામ કરવાને લાયક નથી. તમે નકામું જ ભણી બગાડ્યું. તમે તો સ્વરાજમાં ભારરૂપ છો.”

“કેમ એમ કહો છો ? સામો આવીને કામ માગું છું તોયે કરવા જેવું કામ બતાવતા નથી, કામ તમારી પાસે છે નહીં, પછી મને શા માટે દોષ દો છો ?”

“જાઓ ભાઈ, જાઓ. ફક્કડ કપડાં પહેરીને આમતેમ ભટકતા ફરો. સિનેમા જુઓ. સિનેમાનાં ગીતો લલકારો. નટનટીઓની છબીઓ ભેગી કરો. ચકલે ચકલે ટોળે વળીને ટોળટપ્પાં મારો. સ્વરાજની ઠેકડી કરો અને કેળવણીને બદનામ કરો. તમારે માટે ફક્ત આટલું જ કામ કરવા જેવું છે.”

*

આ સંવાદમાં અતિશયોક્તિ જેવું કશું જ નથી. આવા એક નહીં ને અસંખ્ય અનુભવો એક કે બીજી રીતે થતા જ રહે છે. સ્વરાજના કામને શું શીંગડાં-પૂંછડાં હોય છે ? સ્વરાજનું કામ એટલે શું ફૂલબાગમાં ચમન કરવાનું કામ છે ?

કહે છે : કામ કરવું છે, પણ કામ જ ક્યાં છે ? આ બધાઓને કંઈ કામ જ દેખાતું નથી !

એક બહેન કહે : “કંઈ ફળદાયક કામ હોય તો કરવાનું મન પણ થાય.”

પણ ફળદાયક એટલે શું ? કામની વાતો કરનારા આવા બધાઓને પોતે કંઈક કર્યું, પોતે કામ કર્યું એ તરત દેખાઈ આવે એવું જોઈએ છે. એને ફળદાયક કહે છે.

સ્વરાજનાં કામો એમ ન થાય. એ માટે પહેલી જરૂર છે સાચા દિલથી કામ કરવાની તમન્નાની અને પોતાની જાતને ભૂલી જવાની. આટલું હોય તો કામ ઢગલાબંધ પડ્યાં છે. કામના ડુંગરા પડ્યા છે. એ ખોદનારાં ને ચણતર કરનારાં જોઈએ છે. જેમની આંખો ખુલ્લી છે એમની આગળ એ ડુંગરા પડેલા છે.

દેશ આજે કામ કરનારાઓને શોધે છે. આપણી પાસે દેશ કામ માગી રહ્યો છે. શહેરનાં માણસો હોય કે ગામડાંનાં હોય, ભણેલાં હોય કે ન ભણેલાં હોય, ગરીબ હોય કે ધનવાન હોય, સૌની પાસે દેશ કામ માગી રહ્યો છે. વાતો ન કરો પણ કામ કરો, એમ દેશ પોકારી પોકારીને કહે છે. તોયે આપણે આમ જ અથડાયા કરીશું ને સ્વરાજનાં કામો ઠેલ્યા કરીશું ?

જ્યોત્સ્ના શુક્લ

આપણા ફાંકડા ફિતૂરીઓ

વારંવાર ચાલતી વિદ્યાર્થીઓની જેહાદો, હડતાલો, તોફાનો, વિરોધો અને સત્તાવાળાઓ સામેના મોરચાઓ ઉપરથી એમ લાગે કે ભારતને કોઈ અસામાન્ય કોટિના ક્રાંતિકારી યુવાનવર્ગની બક્ષિસ સાંપડેલી છે. પણ આ બધાં તોફાનોની પાછળ રહેલાં કારણોમાં જરાક ઊંડા ઊતરીએ તો દેખાઈ આવશે કે, આપણા યુવાનોની બળવાખોર આરજૂ અત્યંત ઉપરછલ્લી ને નમાલી બાબતો પૂરતી જ મર્યાદિત છે. એમની સામેનું ધ્યેય જો પરીક્ષામાં પાસ થવા માટેના ઓછામાં ઓછા માર્કમાં કે વર્ગમાં અલ્પતમ હાજરીના દિવસોમાં ઘટાડો માગવાનું નહિ હોય, તો પછી એમને રમખાણ મચાવવા ન દેનારા પોલીસના ‘અત્યાચાર’ સામે વિરોધ કરવાનું જ હશે.

ભારતના સરેરાશ ભણેલા જુવાનના વદન પરથી બળવાનું આ બનાવટી મહોરું ઉખેડી નાખો, તો પછી શું જોવા મળે છે ? – એક એવી સુસ્ત, નમાલી, પરાકમહીન, ભીરુ, રૂઢિપૂજક વ્યક્તિ કે જે જૂની પેઢીના કેટલાય માણસોના કરતાં પણ વધુ જૂનવાણી, અંધમતવાદી અને જ્ઞાનશત્રુ હોય છે.

દેશમાં કોમી ભેદભાવ આટલો બધો ફેલાયેલો છે, તેની સામે વિદ્યાર્થીઓએ એકાદ પણ ‘દેખાવ’ કરેલો છે ? પ્રાદેશિક યાદવાસ્થળીનો કોઈ વિરોધ કરેલો છે ? ગામડાંની વાત તો બાજુએ રહી – ખુદ શહેરોમાં પણ પછાત વર્ગો સાથે જે દુર્વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે તેની સામે યુદ્ધ જગાવવાની દરકાર આપણા યુવાનોએ કદી કરી છે ? પરદણ-પહેરામણી, લગ્નના બેફામ ખર્ચો, કોમી ઝનૂન અને એવા બીજા સામાજિક કુરિવાજોની સામે આપણાં ભણેલાં યુવકયુવતીઓએ કદી જેહાદ ઉપાડી છે ?

આપણા યુવાનોમાં તો, આ દેશને સર્વનાશમાંથી કદાચ ઉગારી શકે એવાં નવાં મૂલ્યો કેળવવાની પણ હિંમત નથી. મોટેરાઓના સડાની ટીકા એ છૂટથી કરતા રહે છે – અને પછી પોતાની પરીક્ષાઓમાં ચોરી કરવાની, ટ્રેન-બસમાં વગર ટિકિટે સફર કરવાની અને એવી બીજી પ્રવૃત્તિમાં લાગી જાય છે. સરકારી તંત્રવાહકોના એદીપણાની એ આટકણી કાઢે છે, અને પછી અભ્યાસની મહેનત કર્યા વિના જ ડિગ્રીઓની માગણી ઉઠાવે છે. જ્ઞાતિવાદ, પ્રદેશવાદ, કોમવાદ, ભાષાવાદ – આ દેશના ટુકડેટુકડા કરનારા જે તમામ રાક્ષસો માટે મોટેરાઓને દોષ દેવામાં આવે છે, તેને આપણા યુવાનો બેફામપણે બહેકાવતા જાય છે. અંગ્રેજી-હિન્દીની લડાઈમાં વિદ્યાર્થીઓએ ભજવેલો ભાગ, મહારાષ્ટ્ર-મૈસૂરના સીમા-ઝઘડામાં સુરંગ ચાંપનારા વિદ્યાર્થીઓ, 1964નાં કલકત્તાનાં હિન્દુ-મુસ્લિમ રમખાણોના નવજુવાન હુલ્લડખોરો અને એવા અનેક બીજા દાખલાઓ ભૂલી શકાય તેમ નથી.

પોતાની આપમુખત્યારીની આટલી બધી બાંગો એ પોકારે છે, તે છતાં આપણાં યુવક-યુવતીઓમાં સ્વતંત્રપણે કશા જ અભિપ્રાયો બાંધવાની પણ ત્રેવડ નથી. કોઈ પણ બાબત અંગેનું એમનું વલણ સત્યશોધન અને વિશ્લેષણનું નહિ

પણ નિષ્ક્રિયપણે ને રાંકભાવે તે સ્વીકારી લેવાનું હોય છે. એક પરિસંવાદમાં એક વિદ્વાન અધ્યાપકે એવી ફરિયાદ કરેલી કે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી નવા વિચારો અને નવાં દષ્ટિબિંદુઓને એ આતુરતાથી આવકારે છે, પરંતુ કોઈ વિષયની ચર્ચાનો પડકાર જ્યારે પણ એણે વર્ગમાં ફેંક્યો હોય ત્યારે જવાબમાં એમને માત્ર ગાઢ શાંતિ જ સાંપડી છે.

આપણા યુવાનો વિશે અજંબો પેદા કરનારી એ જ બાબત છે. કોઈ પણ વાત એ માને છે તે એ એમને ગળે બરાબર ઊતરી ગઈ છે એટલા માટે નહિ, પણ કોઈએ એમને તે માનવાનું કહેલું હોય છે તેથી જ. એટલે જ તો હરકોઈ પ્રકારની ભેજા-સફાઈને એ સાવ સહેલાઈથી વશ થતા હોય છે અને ચાહે તે હાલીમવાલી એમને ચોકડેથી ખેંચીને આમથી તેમ દોરી જઈ શકે છે. પછી, આપણા યુવાનોમાંથી સાહિત્ય કે કલાનાં કોઈ નવાં પ્રયાણો પેદા થતાં નથી, એમાં શી નવાઈ !

ભારતનો અપટ્ટેડેટ છેલછબીલો નગરવાસી યુવાન પણ ચામડીના ઉપલા પડ લગી જ સામાજિક બળવાખોર છે. એનાં બધાં લટકાંમટકાં એક આડંબર છે, એક જૂઠું આવરણ છે. છોકરીઓ સાથેના મુક્તવિહાર અંગેના એના તમામ આધુનિક ખ્યાલો છતાં, જુલ્ફાંદાર વાળ ને લાંબી કાનસ ઉગાડનારો એ છોકરો લગ્નની વાત આવશે ત્યારે તો અખંડ 'કૌમાર્યવતી' પતિવ્રતાને જ પસંદ કરશે. અને છોકરાઓ સાથે બેઠકક મહાલનારી 'બેલ-બોટમ' વેશધારી ફાંકડી કન્યા પણ 'ઠેકાણે પડવાની' વાત આવશે ત્યારે તો બકરીની જેમ માબાપની આજ્ઞાને જ વશ વર્તશે.

કોઈ પણ ક્રાંતિકારીમાં પાયાની પહેલી જરૂરિયાત હોય છે બહાદુરીની - માત્ર વાતોમાં બહાદુરીની નહિ પણ આચરણમાં બહાદુરીની. ત્યારે આપણા યુવાનોમાં જે એક જ પ્રકારની બહાદુરીનું અસ્તિત્વ દેખાય છે તે તો છે ગાડરિયા ટોળાની બહાદુરી. એને પરિણામે, પોતાના દોસ્તોની સાથે નીકળેલો છોકરો કોઈ એકલી જતી છોકરીની છેડતી કરી શકે છે, પણ પોતે જ્યારે એકલો હોય ત્યારે તો છોકરીઓના વૃંદ પાસેથી એ ગુપચુપ પસાર જ થઈ જાય છે. એ બહાદુરીને લીધે વિદ્યાર્થીઓનું ઘીંઘર ઊભી બજારે ત્રાસ ફેલાવવાની હામ ભીડી શકે છે, પણ પોલીસ આવતાંની સાથે જ પોબારા ગણી જાય છે. હા, વ્યક્તિગત વીરતાનો આપણા યુવાનોમાં સર્વત્ર અભાવ જ દેખાય છે.

ભારતનું બદકિસ્મત એ છે કે એના જુવાનો ક્રાંતિકારી નથી. એક દેશ ચાહે તેટલો પછાત ને પીડિત હોય, પણ એની માટીમાં જો એક ખમીરવંતી નવી પેઢી આળોટતી હોય, તો તેને માટે હજીયે આશા છે. પરંતુ જોમવંતા શરીર જેટલી જ અગત્ય જોમવંતા દિમાગની પણ છે. ભારતને ક્રાંતિની અવશ્ય જરૂર છે - અને તે પણ રાજકીય ક્રાંતિની જ નહિ. પણ, હાય દુર્ભાગ્ય ! એ ક્રાંતિનો સ્કેટ આપણા યુવાનોમાંથી થવાનો હોય તેવું લાગતું નથી.

એન૦ એન૦ સચીદાનંદ

દરેક જમાનામાં, ઉંમરે આગળ વધેલા થોડાક માણસો એવા હોય છે જે શોર મચાવી મૂકે છે કે પોતાના વખતમાં જેવું ભણતર હતું તેવું હવે રહ્યું નથી. તેઓ અકળાઈને કહે છે : “આજના તે વિદ્યાર્થીઓ છે ?” અને આત્મસંતોષના મલકાટથી ઉંમરે છે, “અમારા વખતની વાત જુદી !”

અમુક અર્થમાં આ વાત સાચી છે : કોઈ કોઈ વિષયો પહેલાંના નાના નાના વર્ગોમાં ચીવટથી ભણાવાતા. પણ આજના વિદ્યાર્થીની માનસ-ક્ષિતિજ વધુ વિસ્તાર પામી છે. અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ એમની આસપાસ જેવું જગત છે, અને એમની ઉપર ઝઝૂમતી જવાબદારીઓનું જેવું સ્વરૂપ છે, તેના સંદર્ભમાં ઘાટ લઈ રહ્યા છે. સમાજ સતત ગતિશીલ છે અને છેલ્લા દસકાઓમાં તો ગતિ હિંદ જેવા દેશમાં પણ ઘણી વધી છે. આપણે જે રીતે ઘડાયા તે જ રીતે અત્યારના વિદ્યાર્થીઓનું ઘડતર થાય એમ ઇચ્છવું એ, વહી ચૂકેલી એક પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો ચાહ બતાવ્યા કરવા જેવું છે.

તો, આજના વિદ્યાર્થીઓ વિશે, તેઓ ‘આજના’ છે એટલા ખાતર જ ઘસાતું માની લીધા વગર, સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી એક દસકાને અંતે તેઓ અંગે શું નોંધવા જેવું છે તે જોઈએ.

પહેલું તો વેશ તરફ ધ્યાન જાય છે. જોતજોતામાં સમગ્ર પુરુષવિદ્યાર્થીઓ પાટલૂન પરિધાન કરનારા થઈ ગયા છે. કદાચ એમાં સગવડ હશે.

બીજું, પાઠ્યપુસ્તક વગર ભણવાની ફાવટ. વિદ્યાર્થીઓના કેટલા ટકા પાઠ્યપુસ્તકનો ઉપયોગ કરે છે, એ આંકડો કાઢવા જેવો છે. પાઠ્યપુસ્તકનાં વરસભરમાં ક્યારેય દર્શન પણ ન કર્યા હોય એવા સંયમીઓ પણ મળી આવવા સંભવ છે.

આજના વિદ્યાર્થીને નર્ચો પરીક્ષાર્થી બનાવી મૂકવામાં આવ્યો છે. જીવનમાં કહેવાતાં ઉચ્ચ સ્થાનોએ પહોંચવા માટે મોટી કૃપા પરીક્ષાદેવીની જોઈએ એ જાતની અત્યારની રચના હોઈ, વિદ્યાર્થી યેનકેનપ્રકારેણ પરીક્ષાદેવીનો પ્રસાદ પામવા મથે છે. એક પાઠ આવડ્યો તેના પાયા ઉપર બીજા પાઠના શિક્ષણની માંડણી થાય, પરીક્ષણ અને શિક્ષણ જોડાજોડ ચાલુ આખું વરસ ચાલ્યા કરે અને વરસને અંતે વિદ્યાર્થી પરિપક્વ થઈ ચૂક્યો હોય – એવી આપણી કેળવણીપદ્ધતિ નથી. પરીક્ષા વરસને અંતે આવે છે, અને એની ઉપર જિંદગી આખીનો આધાર – એટલે પરીક્ષા અંગે તરેહતરેહની ભારે વિકૃતિઓ જન્મે છે.

આજે વિદ્યાર્થીને રાજકારણી શતરંજ ખેલનારાઓ પ્યાદા તરીકે વાપરવા લલચાય એવું વલણ એક રાષ્ટ્રીય આફતની હદે પહોંચ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓનું સંખ્યાબળ હમણાં હમણાં ઘણું વધ્યું છે, અને પ્રાણ અને આશાથી ઊછળતા આવડા મોટા

સમૂહ ઉપર રાજકારણીઓનો ડોળો હોય તો તે સમજી શકાય એવું છે.

પરદેશી શાસનથી છૂટવા માટેની લડતમાં રાષ્ટ્રપિતાએ વિદ્યાર્થીઓને પણ હાકલ દીધી હતી. વિદેશી સત્તા સામેનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ એ જુદી વાત હતી, પ્રજાના ઇતિહાસમાં ક્યારેક જ એવી ઘડી આવે. એ રાષ્ટ્રકારણ હતું, રાજકારણ નહિ. આજે છાશવારે ને શુક્રવારે દરેક પક્ષ વિદ્યાર્થીસમૂહને ઇતિહાસની ઘડી પારખી લઈ કેસરિયાં કરવાને નોતરે છે, એ બેહૂદી વસ્તુ છે. વિદ્યાર્થીઓ જાણે નધણિયાતા ન હોય ! આમાં મને હંમેશાં શિક્ષકની ઊણપ જણાઈ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્વલંત વિદ્યાપ્રીતિ જાગી હોય તો તેને આસપાસનાં બધાં આકર્ષણો ફીકાં લાગવાનાં. વિદ્યાર્થીમાનસમાં શૂન્યતા હોય, તો પછી તેને બીજી ટાંપી રહેલી ગમે તે વસ્તુઓ ભરી દઈ શકે.

વિદ્યાર્થી વિદ્યાનો અર્થી હોય તો શિસ્તના ને એવા પ્રશ્નો પછી રહેશે નહીં. પણ આજે રાજકારણી નેતાઓ પોતે જે ધ્યેય રજૂ કરે છે એની આગળ આ શાળા-કોલેજનાં ભણતર કોડીના હિસાબમાં નથી. આજે એ ધ્યેય પાછળ લાગી જઈએ; વિદ્યા એવી શી ચીજ છે - કાલે પછી મેળવી લઈશું, એવી વાતો તેઓ બેધડક રીતે કરે છે. (અરે, ભૂદાનવાળા સુધ્ધાં !) ભૂતકાળમાં કે અત્યારે કોઈ પણ સાધારણ રીતે સ્વસ્થ ગણી શકાય એવો સમાજ બતાવશો, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને પ્રધાન લેખવા કહેવામાં આવતું હોય ? આજે આપણા દેશમાં વિદ્યા તરફ એક જાતની ધીટતાભરી નફરત જોવા મળે છે. પછી શિસ્ત માટે લાખો-કરોડોની યોજનાઓ વેતરવા આપણે બેસીએ છીએ. શિસ્ત એ આંતરનિયમન હોય તો જ એની કશી કિંમત છે. એ આંતરનિયમનને સંચારિત કરવાનો - સક્રિય બનાવવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ તે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકનો પરસ્પર સંપર્ક છે.

આજનો વિદ્યાર્થી પોતાની પાછળ જેટલું ખર્ચ કરે છે તેમાંનો કેટલો ભાગ શારીરિક પોષણ પાછળ ખર્ચાય છે, અને જે ખર્ચાય છે તેનું વળતર પૂરેપૂરું (ખાસ કરીને હોસ્ટેલોમાં) મળે છે કે કેમ, તે વિચારવા જેવું છે. એકંદરે એના આખા જીવનમાં આનંદ જેવું કેટલું છે ? આજે વિદ્યાર્થીની નિરાનંદસ્વામી સમી સૂરત જોઈને છાતી બેસી જાય છે. કાં તો આનંદ પાછળ હવાતિયાં મારતો ક્યારેક એ જોવા મળે છે - જે પણ ભારે ચિંતાનો વિષય છે. સમૂહ-રમતોનો પ્રચાર હજી ઘણો વધવો જોઈએ. તે ઉપરાંત, પ્લેટોએ કેળવણીમાં વ્યાયામ અને સંગીતની હિમાયત કરી છે તેનું સ્મરણ કરીને ગંભીરપણે, હું સમૂહનૃત્ય અને સમૂહસંગીતની સૂચના કરવાની હિંમત કરું છું. સમાજજીવનમાંથી ઉત્સવો લુપ્તપ્રાય થયા છે. આપણાં લોકનૃત્યો અને લોકસંગીત પ્રજાસત્તાક-દિને દિલ્હીમાં રજૂ કરવાની દેખાવની વસ્તુઓ જ નથી. રોજિંદા જીવનમાં એનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. દા. ત. કાઠિયાવાડની ગરબી જે જુવાન સમૂહમાં ગાઈ-બેલી શકે છે તેના લોહીના લયમાં આપોઆપ ભારેની શિસ્ત ધબકવાની.

આવતી કાલના વિદ્યાર્થી આગળ એક પ્રશ્ન હું રજૂ કરું છું : સાધનો ઓછાં હતાં ત્યારે આપણા દેશમાં કેટલાકે મોટી વિદ્યા મેળવી હતી. આજે સાધનો ઘણાં

વધ્યાં છે, કાલે હજીયે વધશે. આવાં સમૃદ્ધ અને આટલી સંખ્યામાં પુસ્તકાલયો પહેલાં ક્યાં હતાં ? પણ આ વધતી જતી સમૃદ્ધિવાળાં પુસ્તકાલયોનો વપરાશ અત્યારે સાચા અર્થમાં નહિવત્ છે. એ પુસ્તકાલયોમાં પુરાવેલી સરસ્વતીને મુક્ત કરી હૃદયમાં ધારણ કરવાની છે. અમેરિકામાં કોલેજનાં પહેલાં બે વરસના વિદ્યાર્થીઓને જગતના મુખ્ય ગ્રંથો વાંચતા અને વર્ગોમાં ચર્ચતા જોયા પછી ઉપરની મૂલવણ મારા મનમાં વધતી રહી છે. આપણા ડિગ્રી પામેલા વિદ્યાર્થીને ‘રામાયણ’ આદિ આપણા દેશના અને એરિસ્ટોટલ આદિના પાશ્ચાત્ય પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોનો પરિચય કરવાની તક મળે છે ? એ પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોમાંની સામગ્રી માત્ર પામવી એ જ બસ નથી. જે જરૂરી છે તે તો સમગ્ર ગ્રંથ પાછળ ધબકતા વિશિષ્ટ વ્યક્તિચૈતન્યના સંપર્કમાં મુકાવું તે. શિક્ષકનું સમાજજીવનમાં મહત્ત્વ છે તેનું એક મુખ્ય કારણ તે, આ રીતે, એના સંપર્ક દ્વારા અત્યાર સુધીના ઉત્તમોત્તમ મનીષીઓના સંપર્કમાં આવવાનું બને છે એ છે. સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ધર્મ – એ વિષયોના આજ સુધીના જે ગણ્યા-ગાંઠ્યા ઉત્તમ ગ્રંથો છે, તેમાંના કેટલાક સાથે પણ આત્મીય ભાવે પરિચય સાધ્યા વગર વિદ્યાના અર્થો તરીકે જીવનનાં મોંઘાં વરસો ખરચી દીધાનો શો અર્થ ?

આ પ્રશ્ન હું, એક ગઈ કાલનો વિદ્યાર્થી, રજૂ કરું છું, જેને ઠીક ઢંગસર ભણવાની તક મળી નથી અને જેણે એમ. એ. થયા પછી પોતાનો અભ્યાસ માંડ શરૂ કરેલો છે.

ઉમાશંકર જોશી

ક્યાં લાંછન છે ?

આપણી તમામ સરકારો આજે નાણાભીડમાં છે. નાણાંની તંગ સ્થિતિને લીધે આપણે પ્રજા-કલ્યાણનાં ઘણાં કાર્યો કરી શકતા નથી. પણ જો આપણે ગરીબ પ્રજા હોઈએ, તો આપણે ગરીબ છીએ એમ સ્વીકારવામાં આપણને ક્યાં લાંછન છે ? ગરીબ માણસો પોતાનો ઘરવ્યવહાર ગરીબાઈને ધોરણે ગોઠવે છે. આપણી સરકારો ગરીબ છે, તો આપણું સરકારી તંત્ર પણ ગરીબાઈને ધોરણે શા માટે ન ગોઠવાય ? આપણી રાજધાની શા માટે ગરીબીને ધોરણે ઊભી ન થાય ? આપણી ન્યાય-કોર્ટોનો પ્રભાવ ગરીબાઈથી શા માટે ઓછો થાય ?

પણ જો આપણને પોલીસને માટે પૈસા મળતા હોય, નવાં પાટનગરો ઊભાં કરવા માટે જો આપણને પૈસા મળતા હોય, આલીશાન ન્યાયમંદિર બાંધવા માટે આપણને જો પૈસા મળતા હોય અને ગામડાની શાળા માટે ઝૂંપડું બાંધવાના પૈસા ન મળતા હોય, તો આ સરકારો માટે આપણે શું સમજવું ?

નાનાભાઈ ભટ્ટ

[‘કોડિયું’ માસિક : 1953]

આજના વિદ્યાર્થીના મગજ ઉપર તે પચાવી ન શકે એવી વસ્તુઓ લાદવામાં આવે છે. તેથી તે માત્ર ગોખણપટ્ટી કરતો થઈ જાય છે, જ્ઞાનને આત્મસાત્ કરતો જ નથી. અભ્યાસના મુદ્દાઓ તેના મગજની ઉપરની સપાટીએ થોડોક સમય ટકીને પછી સરકી જાય છે. આવી ગોખણપટ્ટી વિદ્યાર્થીના બૌદ્ધિક વિકાસમાં બિલકુલ મદદરૂપ બનતી નથી; એ બિચારો માત્ર પુસ્તકિયો કીડો બની રહે છે. પુસ્તકોની બહારની દુનિયાનું તેનું જ્ઞાન શૂન્યવત્ હોય છે. તેની પાસે નથી ગ્રહણશક્તિ, નથી સમજણ કે નથી પોતાના કહી શકાય તેવા અભિપ્રાયો. આજનો વિદ્યાર્થી શારીરિક રીતે નબળો છે, બૌદ્ધિક ક્ષેત્રે પછાત છે અને નૈતિક રીતે નાદાર છે.

કોઈ કાર્ય કરવાને તે કૃતનિશ્ચયી હોતો નથી. દલીલો કરવાની તેને ઈચ્છા થતી નથી. પુસ્તકોનાં પાનાં એના મનનાં દ્વાર બંધ કરી દે છે. સત્ય સાથેનો કોઈ સીધો સંપર્ક તે સાધી શકતો નથી. દૂરની મોટી મોટી વસ્તુઓની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં તે એટલો તો રચ્યોપચ્યો રહે છે કે પોતાની આસપાસની નાની વસ્તુઓમાં એને રસ નથી રહેતો.

શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે હવે માત્ર ઔપચારિક, આર્થિક અને ઉપરછલ્લો સંબંધ વિકસ્યો છે. આજનો શિક્ષક પગારદાર કાર્યકરથી વિશેષ કશું રહ્યો નથી. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના વ્યક્તિગત સંબંધની મીકાશ ઊડી ગઈ છે. પરિણામે ગેરશિસ્ત અને જંગલિયતભરેલું વર્તન જ્યાંત્યાં પ્રવર્તે છે.

આપણું શિક્ષણ સમય પસાર કરવાનું એક સાધન માત્ર બની ગયું છે. જ્ઞાન કરતાં ગમ્મત ખાતર - એક મજાક ખાતર જાણે કે વિદ્યાર્થીઓ શાળા-કોલેજમાં જાય છે. આપણા વર્ગોએ સિનેમાહોલનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. શિક્ષક રસિક ટુચકાઓ કહીને કે ચિત્રવિચિત્ર ટીકાઓ કરીને પ્રેક્ષકગણને ખુશ કરવા મથતો અભિનેતા બની જાય છે. વિજ્ઞાને શોધેલાં મનોરંજનનાં અનેક સાધનોની જેમ શિક્ષણ પણ મનોરંજનનું જ એક સાધન બની ગયું છે. વિદ્યાર્થીઓને ન તો હડાપણ મેળવવાની ધગશ છે, ન જ્ઞાનની તરસ. તેમની એકમાત્ર ઈચ્છા છે ડિગ્રી કે ડિપ્લોમાનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની ! એ ડિગ્રીઓ નામમાં પ્રભાવક, પણ લાયકાતમાં નિસ્સત્વ હોય છે. વીજળીની બત્તીની સામાન્ય સ્વિચ, ઘડિયાળ કે રેડિયો રિપેર કરતાં વિદ્યાર્થીને નહીં આવડતું હોય, પણ એમ.એસસી.ની ડિગ્રી એ ધરાવી શકે છે !

જે. એન. ટંડન

કવિતા એટલે
વાયરાનો રંગ આલેખવાનો
નટખટ પ્રયત્ન.

આજના વિદ્યાર્થીની મૂંઝવણનો પાર નથી. જીવનની શરૂઆતમાં જ તેની આગળ આકરા સવાલો ઊભા થાય છે. અને એનો જમાનો પણ કેવો ! કશું જ સ્થિર કે નિશ્ચિત ન મળે. ધાર્મિક, સામાજિક, લૈંગિક, આર્થિક, રાજદ્વારી બધા આદર્શો આજે નિર્દયપણે કસાય છે. જીવન દહાડે દહાડે જટિલ થતું જાય છે. ઘેર એક જાતની દુનિયા, ચોપડીઓમાં બીજી જાતની, શિક્ષણસંસ્થામાં ત્રીજી, સમાજમાં ચોથી અને મનોરાજ્યમાં વળી પાંચમી. આવી પંચવિધ દુનિયાના રહીશ થવું એ અઘરું છે.

આવી મૂંઝવણમાં માબાપની અથવા ગુરુજનની સલાહ લેવી એ સ્વાભાવિક રસ્તો છે. પણ માબાપોએ અને ગુરુજનોએ પોતાના અસ્વાભાવિક જીવનથી એ માર્ગ લગભગ અશક્ય કરી મૂક્યો છે. માબાપો ઉપદેશ કરે છે એક જાતનો, કેળવણી આપે છે બીજી જાતની, અને બાળકો પાસે અપેક્ષા રાખે છે ત્રીજા જ પ્રકારના જીવનની. આવી સ્થિતિમાં ઉઘાડી આંખવાળો વિદ્યાર્થી કરે શું ?

અને જો લોકો એના તરફ તટસ્થ ભાવે ઉદ્દાસીન રહેત તોયે એ પોતાનું ફોડી લેત. પણ એને, ‘ભવિષ્યની આશા’ને, લોકો સુખે કેમ બેસવા દે ? ગામડામાંથી આવેલ મુસાફરને સ્ટેશન પરના ટાંગવાળા જેમ ચોમેરથી ખેંચ્યા કરે છે, તેમ ભવિષ્યકાળની ચિંતા રાખનાર બધા એને ખેંચે છે. એને જોઈએ છે કોઈ દોરનાર; પણ એના જીવનમાં રસ લેનારાઓ કાં તો એની ટીકા કરે છે, કાં તો ખુશામત કરે છે. ખુશામત બધાને પ્રિય હોય છે, તો વિદ્યાર્થી એમાં તણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ આખરે એ તેથી ચે કંટાળી જાય છે.

મૂંઝાયેલો વિદ્યાર્થી આખરે નિરાશ થઈને કહે છે, “હવે તો મારો રસ્તો હું જ શોધી કાઢીશ, અને તેમ કરતાં જે જોખમ વહોરવું પડે તે વહોરી લઈશ.”

વિદ્યાર્થીને ગુલામી સાલે છે. એ કહે છે, “હું દેશની સ્વતંત્રતા ચાહું છું. એને અર્થે મારી તમામ મિલકત - મારા વિચારો, મારો ઉત્સાહ દેશને હું અર્પણ કરી દઉં.”

આવા ઉત્સાહમાં જ્યારે એ કંઈ પણ પગલું ભરવા માંડે છે ત્યારે પ્રથમ એને ભાન થાય છે કે જ્યાંત્યાં એને રોકનારાં તત્ત્વો સજ્જ છે. તેની સાથે સમભાવ રાખનાર કોઈ જ નહીં. ન્યાતવાળાઓ તેને જરાજરામાં ન્યાતની શક્તિની બીક બતાવે છે. મા એને કહે છે, “આમ કરીશ તો તને કન્યા નહીં મળે.” પિતા એની આગળ ‘કરીઅર’ની વાતો કરે છે અને પિતાના મિત્રો તો ‘પિતાને નિરાશ કરવાને માટે’ એ ‘કપૂત’ની ઝટકણી કાઢે છે. ઉચ્ચ જીવનનો કાંઈ પણ અંકુર વિદ્યાર્થીમાં સ્ફૂર્યો હોય તો તે કચરી નાખવા માટે તેને ઝટઝટ પરણાવી દેવામાં આવે છે. અથવા તેને કહેવામાં આવે છે, “તારે માથે કુટુંબનું ઢેવું છે તે પહેલાં પતાવી દે. તારી બહેનને પરણાવવી છે તે માટે રૂપિયા લાવ. પછી તારે જે દેશસેવા કરવી હોય તે ભલે

કરજે.”

યુવાનોનું ઊંચ રૂસનાર ઝેરીમાં ઝેરી કોઈ વસ્તુ હોય તો તે આર્થિક પરાવલંબન છે. એને જ કેટલાક લોકો યુવાનોને ઠેકાણે લાવવાના સાધન તરીકે વાપરે છે. યુવાનો જો પરણેલા ન હોય, તેમને માથે દેવું ન હોય, અને ખડતલ જીવન ગાળવાની એમને ટેવ હોય, તો દુનિયામાં કઈ એવી વસ્તુ છે જે એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાને દબાવી શકે ? વ્યવહારુ દૂરંદેશી ધરાવનાર કેટલાક વાલીઓ એટલે સુધી વિચાર કરે છે કે જુવાનોને ખરચાળ ટેવો પડે તો તે ઇષ્ટ જ છે. ગમે તેમ ખરચ કરવાની ટેવ એક વાર પડી, એટલે જુવાનને કમાવાની ચાનક રહે છે. એક વાર કમાણીની જરૂર જણાઈ એટલે, ગમે તેવા ઉચ્ચ આદર્શોને તે મનમાં સેવતો હોય તોયે, તે જીવન કેવું ગાળશે એ વિશે નિશ્ચિંત રહી શકાય. પછી તેનો આદર્શ ઉતારી પાડવા બીજો ખાસ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નહીં રહે.

આજે વિદ્યાર્થીને કાંઈ પણ ખાસ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તેની પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા જેટલો સ્વાશ્રય, ખડતલપણું અને સમભાવપૂર્વક દોરનાર કોઈ સજ્જન.

કાકા કાલેલકર

ઉપવનોમાં

બા,
તમારા ચહેરા પરની
વિસ્તરેલી અક્ષાંશ-રેખાંશની
શૈશવ, યૌવન, જરાની
અંકારાયેલી એ નસોમાંનું
થીજી ગયેલું રક્ત,૦૦૦
બધ આંખોમાં કેદ થયેલાં એ સ્વપ્નો,
મુરઝાયેલાં પશુઓ,
થાકીને પોઢી ગયેલા ભૂતકાળો:૦૦૦
બધું જ બધું રિક્તતાની શરશૈયામાં
મ્હોરી ઊઠ્યું છે
આજે યાદ બની
મારી આંખોનાં આંસુનાં ઉપવનોમાં.

જશવંત મહેતા

આ જંગ તમને સોંપું છું !

ઓહ ! ભારતમાં આપણે ગરીબો વિશે કેવા ખ્યાલ રાખીએ છીએ, તેનો વિચાર કરતાં મારા હૃદયમાં શી શી વેદના થતી હતી ! પોતાના વિકાસ માટે તેમને કોઈ તક મળતી નથી. ભારતમાં ગરીબોને મિત્રો કે મદદ મળતાં નથી. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તોપણ તેઓ ઊંચે ચડી શકતા નથી, દિનપ્રતિદિન નીચે ને નીચે ઊતરતા જાય છે. કૂર સમાજે વરસાવેલા ફટકા તેમને વાગે છે, પણ એ ક્યાંથી આવે છે તેની તેમને ખબર નથી. પોતે મનુષ્ય છે એ હકીકત પણ તેઓ ભૂલી ગયા છે ! આ બધાંનું પરિણામ ગુલામી.

હિંદુ ધર્મ જેટલા ઉચ્ચ સ્વરે પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઈ ધર્મે મનુષ્યના ગૌરવનો પોકાર કર્યો નથી; અને છતાં પૃથ્વી ઉપર અન્ય કોઈ ધર્મે હિંદુ ધર્મની જેમ નીચલા વર્ણો પર જુલમ ગુજાર્યો નથી. આમાં દોષ ધર્મનો નથી; દોષ છે ધર્મને આચરણમાં ઉતારવાની અશક્તિનો, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમના અભાવનો.

મારા હૃદય ઉપર આ બોજો ધારણ કરીને બાર બાર વરસ સુધી હું ભટક્યો છું. કહેવાતા ધનિકો અને મોટા માણસોને ઘેર ઘેર ધક્કા ખાધા છે. સહાયની શોધમાં, લોહીનીંગળતા હૃદયે, અરધી દુનિયા ઓળંગીને હું આ પરદેશની ભૂમિ ઉપર આવેલો છું. આ ભૂમિમાં ટાઢથી કે ભૂખથી ભલે મારું મૃત્યુ થાય; પણ અજ્ઞાની અને દલિતો કાજેનો આ જંગ હું તમને વારસામાં સોંપું છું. અત્યારે આ પળે જ ભગવાન પાર્થસારથિના મંદિરમાં જાઓ અને ગોકુળના દીન ગોવાળિયાઓના જે મિત્ર હતા, જેણે અંત્યજ ગુહકને ભેટતાં જરા પણ આંચકો ખાધો ન હતો, અને જેણે બુદ્ધાવતારમાં કુલીનોનાં આમંત્રણ ઠેલીને એક વેશ્યાનું નિમંત્રણ સ્વીકારેલું અને તેને તારી હતી, એવા પ્રભુ આગળ તમારું શિર નમાવો; તથા જેમને માટે એ પ્રભુ ફરીફરીને અવતાર ધારણ કરે છે એવા અધમ અને દલિતો માટે સમસ્ત જીવનનું બલિદાન આપો ! દિનપ્રતિદિન અધમ અવસ્થામાં ઊતરતા જતા આ કરોડો લોકોની મુક્તિ માટે આખું જીવન સમર્પણ કરવાનું વ્રત લો !

આ એક દિવસનું કાર્ય નથી, અને તેનો માર્ગ ભયંકર મુશ્કેલીઓથી ભરેલો છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ભગવાન આપણા સારથિ થવાને તૈયાર છે. તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખીને, યુગોથી ભારત ઉપર ખડકાયેલી વિપત્તિઓના પહાડને સળગાવી મૂકો. બંધુઓ ! આ કાર્ય વિરાટ છે અને આપણે ઘણા નિર્બળ છીએ. પણ આપણે જ્યોતિના પુત્રો છીએ. આપણે સફળ થશું જ. આ જંગમાં સેંકડો ખપી જશે, પણ બીજા સેંકડો એ કાર્યને હાથ ધરવા તૈયાર થઈ જશે.

કહેવાતા ધનિકો અને મોટા માણસો પ્રત્યે મીટ માંડો નહીં. હૃદયહીન બુદ્ધિજીવી લેખકો અને તેમના ઠંડે કલેજે લખાયેલા છાપાંના લેખોની પરવા કરો.

નહીં. આગળ ધપો, પ્રભુ આપણો સેનાપતિ છે. કોણ પડ્યું તે જોવા પાછું વળીને નજર નાખશો નહીં. આગળ ને આગળ ધસો, બંધુઓ ! ભૂખ અને ટાઢ કંઈ જ નથી, મૃત્યુ પણ કંઈ નથી, જીવન કંઈ નથી. આ જ રીતે આપણે આગેકૂચ કરશું. પ્રભુનો જયજયકાર હો !

સ્વામી વિવેકાનંદ

આટલું જરી ભૂલશો નહીં -

તમે આગળ ઉપર હાઈકોર્ટે ધુજાવો
 કે યુનિવર્સિટીના શિખર પર કળશ થઈને દીપી રહો,
 ધારાસભા ગજવો કે મોટી મોટી મેદની ડોલાવો,
 ભારે અફસર થાઓ કે મહાપુરુષ બની જાઓ,
 પણ ત્યારે આટલું કદી ભૂલશો નહીં કે -
 તમે અહીં અત્યારે ભણો છો, એ એક અકસ્માત જ છે.
 તમે અહીં ભણો છો... ને તમારી ઉંમરના ગોઠિયાઓ
 ખેતરે માળા પર ચડી પંખીડાં ઉડાડે છે,
 શહેરનાં કારખાનાંમાં બેવડ વળી જાય છે,
 વીશીઓના અંગીકા આગળ શેકાય છે,
 અથવા તો મુંબઈની ચોપાટી પર પગચાંપી કરે છે.
 કોઈ અકસ્માતથી તમે એને ઠેકાણે હોત,
 એ તમારે ઠેકાણે હોત...તો ?
 આગળ ઉપર જ્યારે તમે મોટા તિસ મારખાં બની જાઓ,
 ત્યારે પણ આટલું આ જરી ભૂલશો નહીં.
 અનેક લાલચો અને પ્રલોભનો હોય,
 પણ પેલા વાંદરાએ મગરને કહેલું તેમ કહેજો કે,
 મારું કાળજું તો, અરે ત્યાં રહી ગયું -
 જ્યાં પેલાં કુમળાં બાળકો ટોચાં બની પંખી ઉડાડે છે,
 છાપાં વેચવા ફૂટપાથ પર દોડે છે,
 કપરી મજૂરીમાં ઘસાઈ જાય છે.

ઉમાશંકર જોશી

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વિદાય પછી ભારતમાં બ્રિટિશ સરકારના સીધા શાસનની સ્થાપના થઈ. તેમાં પણ પ્રજા પરના અન્યાયો ચાલુ રહ્યા. ખેડૂતો પર ત્રાસ, ગરીબી, લૂંટ વગેરે જુલ્મો, વાણીસ્વાતંત્ર્ય પર અંકુશ, દુકાળ... એમ લોકો પીડાતા રહ્યા.

તે કાળે એલન હ્યુમ નામના એક અંગ્રેજ અહીં સરકારના મોટા અધિકારી હતા. આટઆટલી બરબાદી છતાં આ દેશના લોકો અન્યાયનો સામનો કરવા માટે જાગતા કેમ નથી, તેનું એમને અચરજ અને દુઃખ હતું. તેમને લાગ્યું કે ભારતના લોકોનું એક એવું સંગઠન હોવું જોઈએ, જે એમનાં દુઃખોનો પડઘો પાડે અને સરકારના કારભાર સામે માથું ઊંચું કરે. પણ તેમણે જોયું કે આ દેશના લોકો નિષ્ક્રિય છે, અંગત સ્વાર્થ અને નાનીનાની વાતોમાં ગૂંચવાયેલા રહે છે. એ હ્યુમના પ્રયત્નોથી 1885માં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનો જન્મ થયો.

તે પહેલાં બેએક વરસે એલન હ્યુમે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને એક ખુલ્લો પત્ર લખ્યો હતો અને ભારતના યુવાનો તથા સમસ્ત પ્રજાને સંગઠિત થવાની હાકલ કરેલી. એ પત્રમાંથી થોડો ભાગ નીચે આપ્યો છે :

“આ દેશના આગળ પડતા ને વિચારવાન લોકો પણ જો એટલા પામર હોય, અથવા પોતાના અંગત સ્વાર્થમાં એટલા રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય, કે પોતાના દેશનું કાર્ય કરવા માટે પ્રવૃત્ત ન જ થઈ શકે, તો પછી પરદેશીઓ તેમને કચડે તે સ્વાભાવિક છે. પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં જ સારી કે નરસી રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. આ દેશના નવનીત સમાન અને ઊંચી કેળવણી પામેલા લોકો પણ જો એશઆરામ અને સ્વાર્થ ફગાવી દઈને સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ખંતભેર પ્રયાસ કરી શકતા ન હોય, તો તેનો અર્થ એટલો જ કે હિંદ અત્યારે જે રાજવહીવટ હેઠળ છે તેનાથી સારો અમલ તેને જોઈતો નથી, કે એ માટે તેની યોગ્યતા નથી. પ્રજાકીય કામો કરવા માટે જરૂરી ઉત્સાહ જો તમારામાં ન હોય, સામાજિક કલ્યાણ માટે મચી પડનારા ઉચ્ચ કોટિના પરમાર્થનો તમારામાં અભાવ હોય, અંગ્રેજોએ જેને કારણે આજે પોતાનું સ્થાન સિદ્ધ કર્યું છે તે સ્વદેશપ્રેમ જો તમારા હૃદયમાં વસતો ન હોય, તો પછી તેઓ તમારી પર રાજ્ય ચલાવે એ સ્વાભાવિક છે. સ્વાર્થના ત્યાગથી અને બીજાંની સેવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવું ભાન તમને જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી એ લોકો તમારી ઉપર રાજ કરવાના, તમારી પાસે વેઠ કરાવવાના જ - પછી ભલે તેમની ધૂંસરી તમને ગમે તેટલી ડંખતી હોય.”

પટ્ટાભી સીતારામૈયા

ગૌરવ-પ્રકૃત્વિત યૌવન

1929ના જાન્યુઆરીમાં અમારી ગુજરાત કોલેજની મોટી હડતાલ આવી. એવામાં જ આચાર્યશ્રી કૃપાલાની વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થઈને મેરઠ આશ્રમમાં પાછા જવાના હતા. અમને વિદ્યાર્થીઓને દોરવણી આપવા એમને થોડો વખત રોકાઈ જવા ગાંધીજીએ કહ્યું. કૃપાલાનીજીની એ વખતની કામગીરી પયગંબરી આવેશવાળી હતી. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એમની અજબ ભૂરકી હતી. નદીની રેતમાં રોજ સાંજે ભાષણો થતાં. આચાર્ય આને, વિદ્યાર્થીઓ-વિદ્યાર્થિનીઓ વંત્રેણિયા પાછળ ઘસડાતાં આવતાં હોય એમ ધસ્યાં આવે. એક સાંજનું ભાષણ મને બરોબર યાદ છે. આચાર્ય કહે : “આઈ એમ એ કિંગ.” – હું રાજા છું. અને અર્ધું ચક્કર ફરી લીધું. બાબરી ઊછળી. વીંટળાઈને બેઠેલ અમારી સૌની તરફ હાથ કરી આગળ ચલાવ્યું : “માય કિંગડમ ઈઝ ઈન યોર હાર્ટ્સ.” – મારું રાજ્ય છે તમારા સૌનાં હૃદયમાં.

એ જમાનો જ જુદો હતો. આવા ઉદ્દગારો નર્યાં સત્ય લાગતા. ત્યારે એવો જમાનો હતો જ્યારે યૌવન પૂર્ણ ગૌરવમાં પ્રકૃત્વિત થઈ શક્યું હતું. વર્ડ્ઝવર્થના શબ્દોમાં કહી શકાય કે –

Bliss was it in that dawn to be alive,

But to be young was very heaven !

– તે પરોઢે જીવતા હોવું, પરમ આનંદ એ;

હોવું પરંતુ જુવાન, તે તો સ્વર્ગસમ.

રાષ્ટ્રપ્રેમના – નવીનતર અભીપ્સાઓના મહાતરંગ ઉપર અમે ઊંચકાયેલા હતા. ભારતના ભવ્ય ભાગ્યવિધાનમાં આંતરિક રીતે સંકળાયેલા હોવાનું ભાન હતું.

ઉમાશંકર જોશી

કેળવણીથી સિદ્ધ

આજે જે સદ્ગુણો સમાજના હાડમાં પચી ગયેલા દેખાય છે, તે એકાદ જમાનાના જબરદસ્ત પ્રચારને લીધે જ લોકસહજ થયેલા છે. માંસાહારનો ત્યાગ, અતિથિસત્કાર, ભાઈ-બહેનનાં લગ્નનો અભાવ, વહેવારમાં જળવાતું ઘણુંખરું પ્રામાણિકપણું – એ બધા સદ્ગુણો સમાજે કેળવણીથી સિદ્ધ કરેલા છે.

કાકા કાલેલકર

જ્યાં જ્યાં એક વસે ગુજરાતી

ત્યાં ત્યાં આ પુસ્તક વસાવવું ઘટે.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

[જાંધર વાલેસના પુસ્તક ‘શબ્દલોક’ની પ્રસ્તાવના]

ત્યારે કરીશું શું ?

તોલ્સતોયે આ પ્રશ્ન ફરીફરી પૂછ્યો હતો : “ત્યારે આપણે કરીશું શું ?” જે વિચારપૂર્વક જવે છે, તેને તો આ પ્રશ્ન થવાનો જ.

‘સંપૂર્ણ ક્રાંતિ’ શબ્દ આપણને જ્યપ્રકાશે આપ્યો છે. પણ એક સંજ્ઞા કાંઈ તિલસ્માતી કામ આપી શકે નહીં. એમાં પ્રાણ પૂરવાનું કામ લોકહિતૈષી કાર્યકરોનું છે. તો ક્યાં છે એ લોકહિતૈષી કાર્યકરો ?

મોટા ભાગના યુવાનોની શક્તિ આજે વેડફાઈ રહી છે. દેશની સમસ્યાઓથી બેખબર, ભાવિ પરત્વે ઉદાસીન, પ્રજા સાથેના કશા સંબંધ-તંતુ વિનાના, કેવળ ઘરેડમાં પડી રહેનારા, જીવવાની પડેલી ટેવની ટેકણલાકડીએ ચાલનારા આ જુવાનોને ઊભા કરી દેનારું કોઈ બળ આજે દેશમાં રહ્યું છે ખરું ?

વિદ્યાપીઠોનો દેશમાં ખાસ્સો ઉકરડો થયો છે. એમાં દિશાસૂઝ વગરના, પ્રયોગ કરવાની દાનત વગરના લોકો ભેગા થયા છે. વિચાર કરવાની અનિવાર્યતા ત્યાંથી સમજાવી જોઈએ, તેને બદલે એના એ માળખામાં રહીને અભ્યાસક્રમો ઘડ્યે રાખવા, તંત્રને અટપટું બનાવીને વિદ્યાપ્રાપ્તિ આડે અંતરાય ઊભા કરવા અને આખરે બીબાંઢાળ શિક્ષણ આપી છૂટવું - આ કારણે વચમાં તો આશા બંધાયેલી કે યુવાનો પોતે જ કોઈ નવી શિક્ષણવ્યવસ્થા સ્થાપવા માટેનું આંદોલન ઊભું કરશે. પણ દુર્ભાગ્યે થોડાં છમકલાં સિવાય બીજા કશામાં યુવાનોને રસ નહોતો.

આટલી બધી વિદ્યાપીઠો છતાં યુવાનોનો મોટો વર્ગ હજી તો ઉચ્ચ શિક્ષણ પામી જ શકતો નથી. વળી આ શિક્ષણ એવા વર્ગમાં પહોંચે છે, જ્યાંથી એનું પ્રસરણ સમાજના અન્ય સ્તરો સુધી થતું નથી અને વિદ્યાપીઠમાંથી ડિગ્રી મેળવ્યા છતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયામાંથી પસાર ન થનારો એવો નવો ડિગ્રીધારી અશિક્ષિત વર્ગ ઊભો થતો જાય છે. જેને જ્ઞાનની જરૂર ન હોય, જ્ઞાન પામવા માટેની માનસિક સજ્જતા જેનામાં ન હોય, તેમની પાછળ સમાજ ધન અને શ્રમ વેડફતો રહે છે.

તો યુવાનો, આખરે કરે છે શું ? જવાબદારીના ભાન વિનાનો થોડો ગાળો વિદ્યાપીઠોમાં સુખપૂર્વક ગાળવા માટે આવે છે. એમના અભ્યાસ દરમ્યાન કશી વિચારસરણી એ કેળવતા નથી, જીવનાભિમુખ પણ થઈ શકતા નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની કંઠળાભરેલી પ્રક્રિયામાંથી બહાર નીકળી જઈને કૃત્રિમ ઉત્તેજનામાં સુખ શોધવાનો મરણિયો પ્રયત્ન એ કરે છે.

પછી આ પરિસ્થિતિ એમને કોઠે પડી જાય છે અને એક વિષયકમાં એ પૂરેપૂરા ફસાઈ જાય છે. આ જ ગાળામાં કેટલીક રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એમનું ધ્યાન ખેંચે છે. થોડાક ઉદ્દામવાદી વિચારણા તરફ વળીને અરાજકતા લાવવાના હિંસક ઉપાયો વિશે વિચારવા માંડે છે. એ વિચારવાનું પૂરું ન થયું હોય ત્યાં તો એ વિદ્યાપીઠની બહાર ફેંકાઈ જાય છે. પછી એમને માટે તૈયાર રહેલા વ્યવસાયના ચોકઠામાં એ

બંધબેસતા થઈ જાય છે. પછી તો કાંતિની વાતો કરવાની પણ કુરસદ રહેતી નથી. થોડાક જુવાનો ધર્માચાર્યો તરફ વળે છે. મોટે ભાગે જીવનસંઘર્ષ ટળવાની એ એક તદબીર જ હોય છે. કેટલાકને સર્વોદયની પ્રાપ્તિ આકર્ષે છે. થોડા વખત પૂરતો એ શોખ પૂરો કરીને પાછા એના એ રેઢિયાળ માર્ગે તેઓ પાછા વળી જાય છે. કશું જ જાણે ઊંડાં મૂળ નાખતું નથી. રાષ્ટ્રહિતની કશી પ્રવૃત્તિને સંગીન ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતી નથી. યુવાશક્તિનો સ્રોત વિપથગામી બનીને એનાથી દૂર વહીને વેડફાઈ જાય છે.

રૂઠ વિચારોની પકડ આપણા ઉપર ઘણી છે. સહીસલામતી અને પશુસુખની માયા ઘણી છે. જે કશું સાહસપૂર્વક કરવાનું આવે, તેમાંથી ગણતરીપૂર્વક પીછેહઠ કરી જવાનું વલણ દેખાય છે. રાજકારણનું વાતાવરણ યુવાનોમાં અનિષ્ટ પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષાઓ બહેકાવે છે. ઊંડી જ્ઞાનનિષ્ઠા, માનવતા કે ભાવિનું નિર્માણ કરવાનો ઉત્સાહ હવે દેખાતાં નથી.

આને પરિણામે, અંતરાત્મા વિનાનો, કશા પણ ચિંતનથી દૂર ભાગનારો, કોઈ પણ સરમુખત્યારની કદમબોસી કરવા તત્પર, સાંકડા સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં જ રચ્યોપચ્યો, જીવન પ્રત્યે ઉદાસીન એવો વર્ગ વધતો જાય છે. આ વર્ગને માટે આપણી સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ, આપણા ચિંતકોએ વારસામાં આપેલી સૂક્ષ્મ વિચારણાઓ – આ બધાંનું કશું મૂલ્ય જ રહેતું નથી.

માનવસંબંધોની કોઈ દૃઢ ભૂમિકા નથી. સંસ્થાઓનાં ચોકડાંઓમાં માનવી સલામતી શોધતો ભરાઈ જાય છે. વિદ્રોહની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હોવા છતાં એ કાર્ય ઉપાડી લેનારું કોઈ રહ્યું નથી. પ્રવાહપતિતની દશામાં મોટો જનસમૂહ તણાતો જાય છે.

સુરેશ હં જોષી

['જનસત્તા' દૈનિક : 1978]

ઈચ્છા

એક હાઈસ્કૂલકે અધ્યાપકકો બિના બત્તી સાઈકલ ચલાનેકે જુલ્મમેં પકડકર કોર્ટમેં લાયા ગયા. જબ જજ સાહબકો માલૂમ હુઆ કિ વે અધ્યાપક હૈં, તો વે બડે ખુશ દિખાઈ દિએ. બોલે, “મેરી આંતરિક ઈચ્છા થી કિ કિસી અધ્યાપકકો યહાં દેખૂં. આજ વહ પૂરી હુઈ.”

ઔર ફિર ઉનકી મુદા ગંભીર હો ગઈ. વે ચિલ્લાએ : “ચલો, યહાં બૈઠકર પાંચ સૌ બાર લિખો : મેં અબ બિના બત્તીકે સાઈકલ નહીં ચલાઉંગા.”

આર૦ કે૦ સિંહ

“આ તે શી માથાફોડ !”

‘એ....પણે બાપુ આવે !’

1

“એ....પણે બાપુ આવે. હેઈયાં !”

“ચાલો ત્યારે, હવે પછી વાંચશું.”

“આજે મારે બાપુને મેં ગોઠવેલી જોડાની હાર બતાવવી છે - બાપુ કહેશે, સરસ છે.”

“ઊભો રહે, માટીનાં રમકડાં બનાવ્યાં છે તે મેડી ઉપરથી લઈ આવું.”

“જો તો જરા, આ બાંધ ચડાવી દેને ! મારા હાથ શાહીવાળા છે, બાપુનો ખડિયો ને હોલ્ડર સાફ કરું છું.”

“પેલી બાપુની ચોપડીમાં નિશાન મૂક્યાં કે ? એ ચિત્રો બાપુને બતાવવાનાં છે.”

2

“એ...પણે બાપુ આવે !”

“જા જા, ઝટ ચોપડી લઈને બેસી જા, નહીંતર બાર વાગ્યા સમજજે !”

“એલા, આ તારા જોડા રસ્તામાંથી ઉપાડી લે, બાપુ ભાળશે તો લગાવશે !”

“કોણ, બાપુ આવે છે કે ? ચાલ, મને ઝટ ઝટ હાથ ધોઈ લેવા દે ! કહેશે કે, ગારાવાળા કેમ કર્યા ?”

“એ રુખી, સરખું માથે ઓઢ; જો બાપુ દેખાયા ! કાલે કાન ખેંચ્યો હતો, તે ભૂલી ગઈ ?”

“એલા, મૂકી દે ઈ બાપુની ચોપડી. બાપુએ નો”તું કીધું કે, જો કોઈ અડચા છે તો...!”

*

તમને હોંશ થઈ

તમને હોંશ થઈ કે આપણે બાળકને માટે કંઈક કરવું તો જોઈએ. તમે કંઈક એક જ વસ્તુ કરવા માગો છો. તો શું કરશો ?

છોકરાંને મારવાં નહીં.

ધારો કે તમે કંઈક બે વાનાં કરવા માગો છો. તો શું કરવું ?

બાળકને વઢવું નહીં; તેનું અપમાન કરવું નહીં.

ધારો કે તમારે કંઈક ત્રણ કરવાં છે. તો શું કરવું ?

- તો બાળકને બિવરાવવું નહીં; બાળકને લાલચ આપી સમજાવવું નહીં; બાળકને ભા-બાપા કરી ચડાવવું નહીં.

ધારો કે બાળકને માટે ચાર કંઈક કરવા ધારો છો. તો શું કરવું ?

– તો બાળકને વારેવારે શિખામણ દેવી નહીં; વારે વારે હુલાવવું-ફુલાવવું નહીં; વારે વારે વાંક કાઢ્યા કરવો નહીં; વારે વારે રોફ્ છાંટવો નહીં.

ધારો કે તમે પાંચ કંઈક કરવા હોંશ રાખો છો. તો શું કરવું ?

– તો બાળકને માગે તે કરી દેવું નહીં, પણ તે કરતાં શીખવવું; બાળકને તે જે કરવા માગે તે કરવા દેવું; બાળકના કામને હલકું ગણવું નહીં; બાળકના કામમાં વચ્ચે પડવું નહીં; બાળકનું કામ લઈ લેવું નહીં.

*

નાહકનું શું કામ ?

1

હું દેવદર્શને ગયેલો. બાએ છોકરીને કહ્યું : “જે-જે કરો, બેટા, જે-જે કરો !”

છોકરી તો દીવા જોતી હતી. છોકરીના હાથ પકડીને બાએ જે-જે કરાવ્યા. છોકરીએ નમીને જે-જે કર્યાં. બા ખુશ થઈ.

મને થયું : નાહકનું શું કામ ?

2

રામચંદ્રને ત્યાં જઈ ચડ્યો. રામચંદ્રે દીકરાને બોલાવી ઓળખાણ કરાવીને કહ્યું : “પેલું નવું ગાયન ગા જોઈએ !” છોકરાને ગાવું ન ગમ્યું. તે ઊભો રહ્યો. રામચંદ્ર કહે, “કેમ, ગાને ? આ તો કાકા છે.”

મેં કહ્યું : “જવા દોને ! રમવા દો.”

રામચંદ્ર કહે : “અરે ! એ તો હમણાં ગાશે. સુંદર ગાય છે !”

છોકરે ગાયું નહીં. રામચંદ્ર કહે : “કેમ રે, ગાય છે કે ? આ શું ! મોટાનું માનતો નથી ?”

મેં કહ્યું : “જવા દોને, છોકરાં છે.”

રામચંદ્ર ખિજાઈ ગયા. છોકરાને લગાવી દીધી. “માનતો નથી ?” છોકરે ગાવાને બદલે રુદ્ધન કર્યું.

મને થયું : આ નાહકનું શું કામ ?

*

બે છોકરા

પુનો અરધે ઉઘાડે ડિલે તડકામાં આથડે છે ને ટાઢ ઉડાડે છે... ઉષાકાન્ત શરીરને ગરમ કપડાંથી લપેટીને સગડી પાસે બેઠો છે.

પુનો પાસે આવેલા કૂતરાને ઝટ કરતો હાથમાં પથરો લઈને હાંકી કાઢે છે... ઉષાકાન્ત કૂતરો જોઈ રડતો રડતો પાછો ભાગી બાને બોલાવે છે.

પુનો ખોબો વાળી ઉપરથી રેડાતું પાણી ઘટક ઘટક પી જાય છે... ઉષાકાન્ત પાણી પીતાં પીતાં પ્યાલું ઢોળે છે ને લૂગડાં પલાળે છે.

પુનો સવારે અડધો રોટલો ને છાશ શિરાવે છે, ને બપોર પહેલાં ભૂખ્યો થાય છે... ઉષાકાન્તને દૂધ ભાવતું નથી, ને ચહાનો એક પ્યાલો લીધા પછી બપોર સુધી ભૂખ્યો થતો નથી.

પુનો દોડાદોડ સાત ટાપલીઓ દાવ રમે છે ને કેમેચ કરી હાથમાં આવતો નથી... ઉષાકાન્ત રમવાની જ ના પાડે છે, કહે છે : “હું તો પડી જાઉં.”

પુનો કરોળિયા જાળાં ક્યાં બાંધે છે તે શોધવા જાય છે. તે કાબરનાં ઈંડાંને શોધી જાણે છે. આંબે ચડીને કેરી ઉતારતાં એને આવડે છે; ભેંસે ચડીને ઢોરને પાણી પાવા જતાં આવડે છે; અંધારામાં તારાને અજવાળે ચાલતાં આવડે છે... ઉષાકાન્ત ઘરમાં બેઠો બેઠો કરોળિયાની ને કાબરનાં ઈંડાંની વાતો વાંચે છે; આંબાના ને તારાના પાઈની નકલ કરતાં તેને સારી આવડે છે; તેના અક્ષર સારા છે.

*

બે રીતો

1

કેમ બા, રમીને આવી કે ? આજ શેની રમત રમ્યાં ? લે, જરા કામમાં મદદ કરીશ કે ? આ એક એંઠવાડ પડ્યો છે તે તું કાઢ, ત્યાં હું શાક સમારું; ને પછી આ ધોયેલાં કપડાં સંકેલી નાખ, એટલે આપણે બેચ ફરવા જઈએ. આજ તને કાંઈ લેસન આપ્યું છે ? આજે વાળુ કરીને લેસન વહેલું કરી લેજે; પછી આપણે સવાર માટે દાળ વીણી કાઢશું. પહેલું લેસન કરી લે એટલે પછી નિરાંત.

2

આ રખડીને આવી ! કામ નહીં, કાજ નહીં, ને દી આખો રખડ રખડ ! લ્યો, હવે એંઠવાડ કાઢો. આ સવારની સંજવારી પડી છે, તે કોણ કાઢશે ? આ લૂગડાં તો બધાં રખડે છે ! જરાક ભેગાં કરીને તો મેલ ! એક ભણતાં આવડ્યું છે, ને એક પટપટ જવાબ દેતાં આવડ્યું છે ! મારે ઈ ભણતર નથી જો”તું. જઈશ મા કાલથી ભણવા; ને જાવું હોય તો પહેલું કામ ને પછી ભણતર !

*

1

“એ છોકરા ! આ વાળ તો સરખા રાખ ! વાઘરા જેવો લાગે છે.”
 “સુશીલા ! અત્યારમાં આ ક્યાં આદર્યું ? મૂક કોરે ! બીજો ધંધો છે કે ?”
 “જોને ! ઘરમાં સૌનાં કપડાં રખડે છે. આ તે ઘર છે કે ધોબીની દુકાન છે ?”
 “એ છોકરા ! અત્યારે આ રડવા ક્યાં લાગ્યો ? - આ બપોર ટાણે તેં તો માથું પકવ્યું !”

“જોને, માથું ઓળતાં આવડ્યું છે ?”

“જોને, હાથ કાંઈ ધોયા છે ! - આ ધૂળ તો ચોંટી છે.”

“જોને, ખાતાં ખાતાં કાંઈ એહું પાડ્યું છે !”

“આ ચોપડીઓ તો ઊંઘી ગોઠવી છે - જો ચોપડીઓ ગોઠવી !”
 “જોને, ચાંદલો કરતાં આવડ્યો છે ? ક્યાં જાતો ઊંચો કર્યો છે !”
 “વાળ્યું ખરું - પણ પગે તો ધૂળ ચોટે છે !”
 “ચોખા બધા દઝાડી દીધા ! ધ્યાન રાખે છે ?”

2

“બચુ, વાળ તો કોઈએ સરસ કાપ્યા છે ! હવે એ ઓળવાથી વધારે સરસ લાગશે.”

“ચાલ તો, આ કપડાં ઉપાડી લઈએ. બધાં ધૂળે ભરાય છે; જરા મૂકી દઈએ.”

“અરે ભાઈ, આમ આવ. જો, સંગીત તો સાંજે કે સવારે શોભે; અત્યારે બપોરે જરા વાંચીએ-લખીએ.”

“માથામાં તેલ સરસ નાખ્યું છે !”

“કાલે તો આના કરતાં વધારે પડ્યું હતું; હવે ખાતાં આવડતું જાય છે !”

“વાહ ! આ ગોઠવણ તો સારી થઈ છે. આ ચોપડી જરા આમ મૂકું ?”

“હવે ચાંદલો તું હાથે કરતાં શીખી. હવે ઠીક થશે.”

“ઠીક વાળ્યું છે; બીજી વાર વાળશો એટલે બધી ધૂળ વહી જશે.”

“ઠીક થયું, ચોખા વહેલા ઉતાર્યા. નહીંતર સાવ દઝાડી જાત ! કાલથી વધુ ધ્યાન રાખજે.”

ગિજુભાઈ બધેકા

[‘આ તે શી માથાફોડ !’ પુસ્તક]

માની નજર

આટલાં વર્ષેય હજી

ચોમાસે ચોમાસે

હેયું યાદો થકી જૂલે

આગલા વરંડાને હીંચકે :

ઘૂંટણ પર હડપચી મૂકી

ભીની માટીની મ્હેક માણવી,

ખુલ્લું પુસ્તક હાથમાં રાખી

અદૃશ્ય કો'ને જોઈ અમસ્તાં મલકવું -

ને કેવી કનડતી

એ મધુર દિવાસ્વપ્નોને

માની નજર

અંદરને ઓરડેથી ડોકાઈ જતી !

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

પ્રથમ કેળવણી માબાપોની

માબાપોને એ વાતની ખબર નથી હોતી કે પોતે પોતાના બાળકને કેળવણી આપી શકે તે માટે પ્રથમ તો તેમણે પોતાની જાતને જ કેળવવાની રહે છે, પોતાને વિષે સભાન બનવાનું રહે છે, પોતાના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાનું રહે છે કે જેથી પોતે બાળક આગળ એક ખરાબ દષ્ટાંતરૂપ ન બની રહે. ખરી અસરકારક કેળવણી તો દષ્ટાંત મારફતે જ અપાય છે. બાળકને માત્ર સારા સારા શબ્દો કહેવા, ડાહી ડાહી શિખામણ આપવી એનો કશો જ અર્થ નથી.

આપણે જે કહેતા હોઈએ તેમાં રહેલું સત્ય જો આપણા જીવંત દષ્ટાંત દ્વારા આપણે ન બતાવી શકીએ, તો પછી આપણા શબ્દોની કે શિખામણની કશી અસર પડતી નથી. સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકતા, નિખાલસતા, હિંમત, નિઃસ્વાર્થતા, ધીરજ, સહનશક્તિ, ખંત, શાંતિ, સ્વસ્થતા, આત્મસંયમ - આ બધી વસ્તુઓ એવી છે કે તેમને શીખવવા માટે સુંદર શબ્દો કરતાં આપણું પોતાનું દષ્ટાંત જ અનેકગણું સારું કામ આપે છે.

માટે હું માબાપોને કહીશ કે તમારા જીવનમાં એક ઉચ્ચ આદર્શ રાખો, અને તે આદર્શ અનુસાર જ હંમેશાં તમારું વર્તન રાખો. તમે જોશો કે તમારું બાળક આ આદર્શને પોતાની અંદર થોડે થોડે ઝીલવા લાગ્યું છે. દરેક બાળકને સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનાં માબાપ તરફ માન અને અહોભાવ હોય છે. અને માબાપો જો સાવ નાલાયક નથી હોતાં તો તેઓ બાળકોને હંમેશાં દેવ જેવાં લાગે છે જ અને તેઓ પોતાથી બને તેટલું તેમનું જ અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

માબાપો, અમુક વિરલ અપવાદ સિવાય, એ વાતનો તો કદી ખ્યાલ જ નથી કરતાં કે તેમની ખામીઓ, તેમની જલદ વૃત્તિઓ, નિર્બળતાઓ, આત્મસંયમનો અભાવ બાળકો ઉપર કેવી તો ભયંકર છાપ પાડે છે. તમારાં બાળકો તમને માન આપે એમ તમે ઈચ્છતાં હો તો પ્રથમ તો તમે પોતે જ તમારી જાતનું સન્માન કરતાં શીખો, અને હર પળે તમે પોતે એક માનયોગ્ય વ્યક્તિ બની રહો. તમે ધ્યાન રાખો કે તમારા વર્તનમાં કદી પણ તરંગીપણું ન આવે, અસંયમ ન આવે, તેમાં તુમાખી ન આવે, અધીરાઈ ન આવે, બદમિજાજ ન આવે.

તમારું બાળક તમને કોઈ પ્રશ્ન પૂછે ત્યારે તમારો જવાબ તે સમજી શકવાનું નથી એમ માનીને તમે તેને કોઈ અક્કલ વગરનો કે મૂર્ખાઈ ભરેલો જવાબ ન આપશો. તમે જો બરાબર પ્રયત્ન કરશો તો તમારી વસ્તુ તમે હંમેશાં બાળકને સમજાવી શકશો - માત્ર તમારે તેને એવી રીતે કહેવાની કળા મેળવી લેવી જોઈએ કે જેથી તમારી વસ્તુ સાંભળનારના મગજ સુધી પહોંચી શકે.

નાની વયમાં, બારથી ચૌદ વર્ષ સુધી, બાળકનું મન સૂક્ષ્મ રીતના સિદ્ધાંતો અને વ્યાપક સ્વરૂપના વિચારોને ઝીલી શકે તેવું નથી હોતું. પરંતુ તમે સ્પષ્ટ

આકારવાળાં ચિત્રો, પ્રતીકો કે દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ કરીને બાળકના મગજને એવી તાલીમ આપી શકો છો કે જેથી તે એ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક વિષયોને સમજતું થઈ શકે. માત્ર બાળકોને જ નહિ, પણ ઠીક ઠીક મોટી ઉંમરના માણસોને પણ, તેમ જ કેટલાક લોકો કે જેમનું મન સદા બાળકની કક્ષાનું જ રહે છે તેવાઓને પણ, એકાદ વારતા, કથા કે પ્રસંગ જો બરાબર રીતે કહેવામાં આવે તો તેથી તેમને તાત્વિક રીતનાં મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો કરતાં પણ વિશેષ જ્ઞાન મળી શકે છે.

એક બીજી વસ્તુ સામે પણ ચેતતા રહેવાનું છે. બાળકને કદી ઠપકો ન આપશો – અને ઠપકો આપવો પડે તો તે કોઈ ચોક્કસ હેતુસર જ અપાય, ઠપકો આપ્યા વિના ન જ ચાલે તેમ હોય ત્યારે જ તે અપાય. વારે વારે ઠપકો મળતાં બાળક ઠપકાથી ટેવાઈ જાય છે. પછી તમે તેને ગમે તે કહો, અવાજમાં ગમે તેટલી કડકાઈ લાવો, પણ એને તેનું કશું મહત્ત્વ રહેતું નથી. બાળક કોઈ ભૂલ કરી બેસે, ત્યારે તેની કબૂલાત એ આપમેળે ને નિખાલસ ભાવે કરે તેની રાહ જોજો. તમારી અને તમારા બાળકની વચ્ચે ભયનું તત્ત્વ દાખલ થઈ જાય, એવું તો કદી ન થવા દેશો. બીકમાંથી બાળક હંમેશાં અસત્ય અને દંભનો આશરો લેવા માંડે છે.

કદી ભૂલશો નહિ કે બાળકને આ જગતમાં જન્મ આપીને તમે તેના પ્રત્યેની એક ફરજ નોતરી લીધેલી છે. એ ફરજ તમારે ઉત્તમ રીતે અદા કરવાની છે – અને તેનો એક જ માર્ગ એ છે કે તમે પોતે વધુ ને વધુ ઉત્તમ બનો. તમારી જાતને વટાવીને તમારે સતત ઊંચે ને ઊંચે ચડતા રહેવાનું છે.

શ્રીમાતાજી (અનુ. સુન્દરમ્)

આબરૂ અને કીર્તિ

જાપાનના લોકો પોતાની આબરૂને બહુ જ મહત્ત્વ આપે છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં માણસની આબરૂ ન જ જવી જોઈએ. આબરૂ જાય તો કેટલાક આપઘાત કરે છે. માત્ર કોઈ વ્યક્તિની જ આબરૂ નહિ, વેપારી પેઢીની, ઉદ્યોગની કે સંસ્થાની પણ આબરૂ હોય છે. તેને લાંછન ન લાગવું જોઈએ.

ટોળું જ્યારે તમને તત્કાલ કીર્તિ આપે છે, ત્યારે તેવી કીર્તિ માણસને વહાલી લાગે છે. પણ એવી ટોળા-બક્ષિત કીર્તિ ઘણાંબંધુર હોય છે. સસ્તી કીર્તિ આપનારું ટોળું પછી નાનું એવું કારણ મળતાં પણ તમારી કીર્તિનાં તમામ લૂગડાં ઉતારી લે છે. ટોળાએ આપેલી કીર્તિને તમે સ્વીકારો, તો ટોળું લાત મારે તે પણ સ્વીકારવી જોઈએ.

કાંતિ ભટ્ટ

['દિવ્ય ભાસ્કર' દૈનિક : 2005]

આપણાં બાળકો

આપણા બાળકને આપણે કોઈ વાર વધુ પડતાં લાડ લડાવીએ છીએ, કોઈ વાર એની સાવ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ, તો કોઈ વાર એને ધમકાવી ધોલધપાટ પણ કરી બેસીએ છીએ. એમ છતાં તે આપણને વળગેલું જ રહે છે. પોતાના પરના અત્યાચાર એ ભૂલી જાય છે, ને રિસાયું હોય તો સહેજ લાડ મળતાં ખડખડાટ હસતું આપણી ગોદમાં સમાઈ જાય છે. આપણા પ્રેમના કવચમાં બાળક માટે એના વિકાસને ઉપકારક એવી સુરક્ષિતતા ઘરમાં સર્જાય છે.

પણ બાળક કાંઈ કાયમ માટે ઘરમાં રહેવા થોડું જ સર્જાયું છે ? પા પા પગલી ભરતું, ઠુમક ઠુમક કરતું એ ઘર બહાર દોડે છે. પોતાનાં સમવયસ્કો સાથે રમવું એને ગમે છે, એ રમતમાં એને ઘર પણ યાદ નથી આવતું; ઘણી વાર તો એને બળજબરીથી ખેંચી લઈ આવવું પડતું હોય છે. પરંતુ બાળક આ રીતે હળતુંભળતું થાય, પોતાના સામાજિક સંબંધો કેળવે, તે પણ એના વિકાસ માટે જરૂરી છે.

*

ઘડીભર કલ્પના કરો કે એક ઘોર જંગલમાં ભાંખોડિયાં ભરતા કોઈ બાળક પર અચાનક આપણી નજર પડે છે. ચોમેર ભયાનકતા છે; વાઘ, વરુ, સાપ, સમડી આદિ હિંસક પશુપંખીથી વન ભરેલું છે; પણ એની કોઈ પણ જાતની સભાનતા વિના એ બાળક આમથી તેમ ભાંખોડિયાં ભરતું જ રહે છે.

થોડુંક મોટું થતાં બાળક શાળાએ જતું થાય છે, ત્યારે એની સ્થિતિ એ ઘોર અરણ્યમાં હિંસક પ્રાણીઓ વચ્ચે ભાંખોડિયાં ભરતા બાળક જેવી નથી થતી ? ઘરમાંથી બહાર નીકળતાંવેત જ પિપરમીટ, બરફના ગોળા આદિની માખીથી બણબણતી લારી કે થાળવાળા ફેરિયા એની રાહ જોઈને જ ઊભાં હોય છે. એ વાંચતાં શીખે કે તરત એની નજર ઠેર ઠેર મુકાતી સિનેમા વગેરેની જાહેરાતો પર પડે છે. સહેજ મોટું થતાં વર્તમાનપત્રો પર એ નજર ફેરવતું થાય છે ને તેમાં પ્રગટ થતા સમાચારો - ખાસ કરીને ગુનાહિત કૃત્યોના - રસપૂર્વક વાંચતાં કોઈ વાર તે રોમાંચ અનુભવે છે, કોઈ વાર આઘાત પામે છે ને કમકમાટી અનુભવે છે. સહેજ મોટું થતાં રાજકીય પક્ષોના બખડજંતરમાં તે અટવાય છે, કુનેતાઓ એને જે સૂત્રો આપે તે લલકારે છે ને પથ્થરમારો કરતાં શીખે છે. શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પડતી હડતાલમાં એ જોડાય છે, ઉપવાસ પર ઊતરે છે, ટોળાંઓમાં રજળે છે. ત્યારે વાલીઓ એના ઉશ્કેરાટ કે મૂંઝવણને સમજવા કેટલા પ્રયત્ન કરતા હોય છે ?

કવિ ન્હાનાલાલે બાળકોને પ્રભુના પયગમ્બરો તરીકે ઉમળકાથી બિરદાવેલાં છે, પણ આપણે તો એ પયગમ્બર જેવાં બને તે આડે કરવા જેવું કશું બાકી નથી રાખતા ! આ પરિસ્થિતિમાંથી સમાજ ત્યારે જ ઊગરી શકે જ્યારે એની પ્રત્યેક

વ્યક્તિ પોતાના બાળક તરફની પોતાની ફરજ બજાવતી થાય, બાળકના સાચા હિતચિંતક તરીકે તેનો પ્રેમ મેળવે, અને સાહસ ને પરાક્રમ ઝંખતી તેમની જોમ ભરેલી ઊર્મિઓને સર્જનાત્મક ક્ષેત્રોમાં વહેવાની સુવિધા મળે એવી પરિસ્થિતિ સર્જે.

*

એન્ડ્રુ ગિલ્લિસ નામના કવિએ બે પ્રાર્થના લખી છે. એમાંની પહેલી એ મતલબની છે કે, “ગઈ કાલે રાતે મારા બાળકે પોતાની કોઈ બાલિશ ભૂલની મારી આગળ કબૂલાત કરી અને મારી સમક્ષ લખી અશ્રુભીની આંખે પ્રાર્થના કરી કે, વહાલા ભગવાન, મને મારા બાપુજી જેવો મરદ બનાવજો. હું જાણું છું કે તમે એ કરી શકો તેમ છો. તે પછી એ જ્યારે ઊંઘી ગયો ત્યારે એની પથારી પાસે ઘૂંટણિયે પડી મેં મારાં પાપનો એકરાર કર્યો અને નમ્ર ને નત મસ્તકે પ્રાર્થના કરી કે, હે પ્રભુ, મારા આ બાળક જેવો બાળક મને બનાવ – પવિત્ર, કપટરહિત ને શ્રદ્ધાસભર.”

એ પિતા-પુત્રનાં આ સંવેદનો હું વર્ષોથી દિનપ્રતિદિન અનુભવતો રહ્યો છું. લીલીછમ હરિયાળીથી ભરેલી અમારી શાળા વિદ્યાવિહારમાં મળસકે સાડા ત્રણ વાગ્યાથી પંખીઓનો ઉમંગભર્યો કલરવ શરૂ થાય છે. પાંચ વાગે એટલે કુમાર અને કન્યા છાત્રાલયોનાં છાત્રોને ઉઠાડવાનો ઘંટ વાગે છે. છ વાગ્યે અમારું મેદાન કલ્લોલ કરતાં કિશોર-કિશોરીઓની રમતગમત અને વ્યાયામની પ્રવૃત્તિથી જાણે કે થનગનાટ કરવા માંડ્યું હોય છે, ને ચણ માટે ઊડતાં કે માળામાં કલ્લોલ કરતાં પંખીઓ તેમાં ઉમેરો કરે છે. એ પછી જ્યારે વિદ્યાલયનું કામ શરૂ થાય ત્યારે પ્રાર્થના-સંમેલનમાં ફૂલ જેવાં સુંદર, નિર્દોષ, ગભરુ બાળકોનાં દર્શનથી મન ભર્યું ભર્યું બની જાય છે.

અને ત્યારે એ બાળકોના ભાવિનાં ચિત્રો મારા ચિત્તમાં કંડારાઈ જાય છે. એમાંના કોઈ બાળકને અંગે લાગે છે કે એના અંતરમાં સંગીતના મનોહર સૂર ઘૂંટાતા હશે. કોઈ બાળકના મનમાં સોનેરી પાંખ પસારીને નૃત્ય કરતી પરીઓનાં ચિત્ર અંકાતાં હશે. કોઈની કલ્પના રંગભરી પીંછીઓથી સર્જાતી કલાકૃતિઓમાં રમમાણ હશે. આવું ઘણું ઘણું મારા મનને એ બાળકોને વંદન કરવા પ્રેરે છે, તેમનામાંથી હું પ્રેરણા લઉં છું.

એ બાળકો જ્યારે એમના પ્રેમ અને આદરથી મને પરિપ્લાવિત કરે છે, જીવનરાહના દિશાસૂચન અંગે મારી સાથે વાર્તાલાપ કરે છે, ત્યારે મને મારી મર્યાદાઓનું સતત ભાન થતું રહે છે, ને હું પ્રાર્થું છું કે ભગવાન મને એમના જેવી નિખાલસતા, એમના જેવી નિર્દોષતા, ઋજુતા અને સરળતા બક્ષે.

આનો અર્થ એ નથી કે એ બાળકોનું બધું હંમેશાં શાંતિ ને સુંદરતાથી જ ભર્યું હોય છે. “ધમાલ ને ઘોંઘાટ ન કરીએ, તો અમે બાળક શાનાં !” – એવો ભાવ એ લોકો જ્યારે ધમ્માચકડી કરી વાતાવરણ ગજાવતાં હોય ત્યારે એમની આંખોમાં વરતાય છે. એ અડપલાં કરતાં હોય છે, ભાંગફોડ પણ કરતાં હોય છે,

ને એવું કંઈક કંઈક કરતાં હોય છે. પણ એ બધું વેલા પરની દ્રાક્ષ ઉપરની રાખ જેવું છે. એ રાખ જીવાતો સામે દ્રાક્ષનું જેમ રક્ષણ કરે છે, તેમ બાળકોનાં તોફાન-મસ્તી વગેરે પણ બાળકોની ઢાલ હોય છે.

*

હવે બહુ નાની ઉંમરથી બાળકોને શાળામાં ભણવા મોકલવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે. બાળક ભણવાની તક મેળવે, એ બહુ ઉમદા હેતુ છે. પરંતુ ભણવું એટલે શું, એ પ્રશ્નનો જે માતાપિતા ઝીણવટથી વિચાર નથી કરતાં તે, બાળકે બારાખડી શીખવામાં કેટલી પ્રગતિ કરી, તેને કેટલે સુધી ગણતાં આવડ્યું વગેરે ઉપર જ મોટે ભાગે ધ્યાન આપતાં હોય છે; અને તેમાં બાળકની પ્રગતિ કંઈક ધીમી જોતાં દુઃખી થાય છે.

ખરી વાત એ છે કે બાળક આપણા વિચાર પ્રમાણે વિકસે એવું આપણે ઇચ્છતા હોઈએ છીએ, જ્યારે બાળક પોતાની આગવી રીતે વિકસવા ઇચ્છે છે. એને પોતાના રસ છે, પોતાના ખ્યાલ છે, પોતાની ઝંખનાઓ છે. એ બધું અવરોધાય ત્યારે બાળક હતાશ બને છે, જિંદી ને ચીડિયું બને છે અને માબાપે ઇચ્છેલી તેની પ્રગતિ મંદ બને છે. જેને આપણે પ્રાણાધિક લેખતાં હોઈએ, તે બાળકને જે વસ્તુની ખાસ જરૂર હોય તે જ ઘણી વખત આપણે નથી આપી શકતાં, એ કેવી મોટી કરુણતા છે ! બાળક વિશેષ તો કશું નથી માગતું, માત્ર બે જ શબ્દ એના આતુર વદન પર આલેખાયેલા હોય છે : “મને સમજો.”

આ વાત ખલિલ જિબ્રાને બહુ સુંદર રીતે મૂકી છે. એ કહે છે : “તમારાં બાળકો તમારાં નથી, પોતાને ઝંખતા જીવનનાં એ સંતાનો છે. એ તમારી મારફત આવે છે, પણ તમારામાંથી નથી આવતાં. એમને તમારા જેવાં બનાવવા મથશો નહીં. તેના દેહને તમે ભલે ઘરની ચાર દીવાલમાં રાખો – પણ તેના આત્માને નહીં, કારણ કે તમે જ્યાં સ્વપ્નામાં પણ પ્રવેશ કરી શકો તેમ નથી એવા આવતી કાલના ઘરમાં તેઓ વસે છે. તમે એમને તમારો પ્રેમ આપજો – પણ તમારા વિચારો નહીં, કારણ કે તેમને તેમના ખુદના વિચારો છે.”

એટલે બાળકને બરાબર ઓળખી, તેની સ્વતંત્રતાની પૂરી કાળજી રાખી, તેની ઊર્મિઓ ને તેના રસોને પિછાની, એ સૌને આરોગ્યપ્રદ પ્રવાહોમાં વળવાની સુભીતિ કરી આપવાનો એક માત્ર ધર્મ આપણો છે.

મેરી હોવિટ્ઝ કહે છે તેમ આપણા હૃદયનો વિકાસ કરવા, આપણને સ્વાર્થરહિત બનવાનું શીખવવા તથા આપણને મૈત્રી ને કરુણાથી ભરેલા બનાવવા માટે ભગવાન બાળકને મોકલે છે. એને આપણે સુરક્ષિતતા આપવાની છે. એ નિર્ભય બને તેવું વાતાવરણ એની ફરતે સર્જવાનું છે. અને એની પ્રગતિ અંગે કોઈ પણ જાતની અધીરાઈ રાખ્યા વિના, એનો વિકાસ મુક્તપણે ને ખૂબ સંવાદિતાપૂર્વક થાય તે અંગે

આપણે સતત સાવધ રહેવાનું છે.

રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ કૂલની કળીની પાંખડીઓ ઉઘાડી આપવાનું કામ આપણું નથી; એ પાંખડીને આપમેળે ઊઘડવા દઈએ. પોતાના નિર્સર્ગદત્ત રસોને વિકસાવવાનું સ્વાતંત્ર્ય બાળકને હશે, તો પ્રગતિનાં સોપાન પર એ રમતાં રમતાં ચઢી જશે.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ

શ્રેષ્ઠ મિત્ર

મા મારી... શ્રેષ્ઠ મિત્ર...૦૦૦

બીજી મિત્રતાઓમાં

કદીક સ્વાર્થનું નહિ તો અપેક્ષાનું,

વાળ જેવું બારીક

પણ એકાદ કણ તો આવી જાય;

પછી ઘસરકો, ઉઝરકો, તિરાડ...૦૦૦

માને તો આકાશ જેટલું ચાહી શકાય,

દેવમૂર્તિની જેમ પૂજી શકાય.

પણ એ એવું કશું માગે-ઈચ્છે-વિચારેય નહિ !

એટલે જ દોસ્તની જેમ

એને ખભે કે ખોળામાં માથું મૂકી શકાય,

ઝઘડી યે શકાય.

આપણા હોઠો પરની દૂધિયા ગંધ

એની છાતીમાં અકબંધ.

એના ખોળામાંની

આપણા પેશાબની દુર્ગંધ

એ સાથે લઈને જ જાય

ભગવાનની પાસે -

અને સ્વયં ભગવાન સુગંધ સુગંધ !

(ભગવાનની યે મા તો હશે જ ને ?)

ભગવતીકુમાર શર્મા

ગુમરાહ

કાલે ત્રીજી વાર માસ્તર જાનકીદાસે મને ખબર આપી કે “પરેશ શાળામાં હાજર રહેતો નથી. છોકરો ગુમરાહ થઈ જશે.” એટલે આજે ભોજન બાદ પરેશે નિશાળનો થેલો ખભે લટકાવ્યો કે ચુપકીદીથી હું પણ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. સ્કૂલની સડકને બદલે શાહજાદાએ બીજો જ રસ્તો પકડ્યો !

ચાલતાં ચાલતાં અમે ગામ બહાર નીકળી ગયા. એ એની ધૂનમાં જ હતો. એણે પાછા વળીને એકે વાર જોયું પણ નહીં. સીટી વગાડતો, ક્યારેક પથ્થરને બૂટ વડે ઠોકરો મારતો આગળ ધપ્યે જ જતો હતો. સુલ્વરનો બચ્ચો ! એ નહોતો જાણતો કે એના આ બૂટ ખરીદવા એના બાપને સવારથી સાંજ સુધી ફાઈલો સાથે કેટલાં માથાં ફોડવાં પડતાં હતાં !

મદારીઓના ડેરા નજીક એ પહોંચ્યો, તો પાંચ-છ કૂતરા જોરજોરથી ભસતા એની નજીક લપક્યા. હું ગભરાયો – ક્યાંક એ મારા છોકરાને પગે બચકું ભરી લે તો ! પણ જેવો એ કૂતરાઓની નજીક પહોંચ્યો કે તેઓ દુમ હલાવવા લાગ્યા. ઓહ ! મતલબ કે કૂતરા સાથે એને જૂની ભાઈબંધી હતી.

હું ઝાડની આડશે જોઈ રહ્યો હતો. મદારીના એક છોકરાએ ચાર-પાંચ સાપ પરેશને ગળે લટકાવી દીધા. મારો તો શ્વાસ જ અધ્ધર થઈ ગયો ! દિલ ધડકતું હતું. પણ ધીરે ધીરે સાપ ગળેથી સરકીને બદન પર થઈ ઘાસ પર રમવા માંડ્યા.

પછી પરેશ આગળ વધ્યો. નહેરને કિનારે કેટલાંક બંગાળી ગોવાનીઝ છોકરાં માછલી પકડી રહ્યાં હતાં. આ બધું એ એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો. જોવામાં એ એટલો મગ્ન હતો કે હું એનો બાપ એની અડોઅડ જઈને ઊભો રહ્યો તેનોય એને ખ્યાલ ન રહ્યો. એની આંખોમાં ઉત્સુકતા હતી, જીવન પ્રત્યેનો ધ્યાર હતો. એ ત્યાંના વાતાવરણમાં લીન થઈ ગયો હતો.

એકાએક પરેશની નજર મારા ઉપર પડી અને એનું મોં પડી ગયું. આખરે એને કાંઈ ન સૂઝ્યું એટલે એણે આંગળી ચીંધી કહ્યું, “પાપા, આ લોકો માછલી પકડી રહ્યા છે.” હુંય એની સાથે બેસી ગયો. ન એની સ્કૂલની વાત નીકળી, ન મારી ઓફિસની ! ન મેં એને પૂછ્યું કે, તું શાળાને બદલે આ બાજુ કેમ આવ્યો. ન એણે ધડ કરી કે હું ઓફિસને બદલે આ બાજુ શી રીતે આવી પહોંચ્યો. અમે મિત્રોની માફક અહીંતહીંની હાંકતા રહ્યા. “ચાલો પાપા, નદીની પેલે પાર જઈએ.” કહી એ બૂટની દોરી છોડવા લાગ્યો.

“ના બેટા, પગ ભીંજાવાથી તને શરદી થશે,” કહી મેં એને મારી પીઠ પર બેસાડ્યો અને એણે એના હાથ મારા ગળે લપેટી દીધા.

એનાં ચિંતા-ભય બધું જ ગાયબ થઈ ગયું. એ બોલ્યે જતો હતો : “પાપા, નદીની પેલે પાર એક પથ્થરફોડો છે. દી આખો બસ પથ્થર ફોડવા કરે છે. વળી ત્યાં એક સ્વામીજી પણ છે.”

નદી પાર કરી કે સામે જ સ્વામીજી મળ્યા. “તમારો છોકરો છે કે ?”
“હા.”

“ઘણો ડાહ્યો ને ભોળો છે. તમારું નામ રોશન કરશે.”

ન જાણે આટલી વાત પર મને એવી ખુશી થઈ કે સ્કૂલથી ભાગેલા એ છોકરા વિશે મને ગર્વ થયો.

નજીકમાં જ થોડાં ઝૂપડાં હતાં. વાસણ માંજતી એક ભરવાડણે કહ્યું, “ઘણા દિવસે આવ્યો, પરેશ !”

પરેશ એની નજીક જઈ લાડમાં બોલ્યો, “હા, માસી ! આજે તો મારા પાપા પણ આવ્યા છે.” પરેશની માસી અમને ચા પિવડાવવા માગતી હતી પણ અમે ના કહી.

મનોમન હું પરેશને નિશાળેથી ન ભાગી જવાનું સમજાવવા કોશિશ કરતો રહ્યો; પણ કાંઈ કહી ન શક્યો. આખરે મેં નક્કી કર્યું કે આજે નહીં, કાલ-પરમે એને સમજાવી દઈશ.

વરસાદે જોર કર્યું. અમે જેમતેમ ઘેર પહોંચ્યા. આંગણમાં જ ધૂવાંપૂવાં થતી એની મા ઊભી હતી. એણે મને ઊધડો જ લીધો : “આખો મહોલ્લો ઘૂમી વળી. પહેલાં તો બેટો જ ભાગતો હતો, હવે તો બાપેય ભાગવા લાગ્યા કે શું ?”

કદાચ એને ગોપીનાથ દ્વારા જાણ થઈ હશે કે આજે હું ઓફિસે નહોતો ગયો. પરેશ મારી સોડમાં ભરાયો – પણ જાણે એ મને એની સોડમાં લઈ લેવા માગતો ન હોય ! એને થતું હશે કે એને કારણે જ એના પાપાને આ સાંભળવું પડે છે. કદાચ મારા મનની અંદર સૂતેલા બેટાને જાગૃત થયેલો જોઈ એના મનની ભીતરનો સૂતેલો બાપ જાગ્યો હતો. પળ બે પળ રહી એ બોલ્યો, “પાપા, હવે હું ડાહ્યો થઈ ભણ્યા કરીશ, હોં !”

કેટલાય મહિના વીતી ગયા. હવે એ નિયમિત નિશાળે જાય છે. પહેલાં કેટલીય વાર માસ્તરની અને એની માની ધમકીઓની કોઈ અસર એના પર નહોતી થઈ. પણ છેલ્લા પ્રસંગની એના પર ઘેરી અસર થઈ છે. એને થઈ ગયું છે કે એના પાપાને ઠપકામાંથી બચાવવા એણે નિશાળે જવું જ જોઈએ.

બધાં ખુશ છે, માસ્તર જાનકીદાસ ખુશ છે, એની મા ખુશ છે અને હું પણ...હા, પહેલાં પહેલાં મનેય ખુશી થઈ હતી. પણ હવે.....

રાતના નવ વાગી ચૂક્યા છે. બારીમાંથી વીજળી ચમકતી દેખાઈ રહી છે. આગિયા ઝબૂકી રહ્યા છે. મલયાનિલ લહેરાઈ રહ્યો છે. પરેશ ટેબલ-લેંપ પાસે પુસ્તકોમાં આંખો પરોવી બેઠો છે. પણ મારા મનના અંતઃસ્થલમાં હલચલ મચી રહી છે. જીવને થાય છે કે એ નિશાળમાંથી ભાગી છૂટે, હું ઓફિસમાંથી, અને અમે બાપ-બેટા આખી દુનિયાને અંગૂઠો દેખાડી જંગલોમાં ઘૂમતા રહીએ ! પણ આ વાત હું કોઈને કહી શકતો નથી. પહેલાં એ ગુમરાહ હતો – હવે હું ગુમરાહ થઈ રહ્યો છું.

‘હરિશ્ચંદ્ર’

[બલવંતસિંહની હિંદી વાર્તાને આધારે]

“કેટલી વાર કહેવું ?”

“તને તે મારે કેટલી વાર કહેવું ?” આ વાક્ય ઘણાં ઘરોમાં સાંભળવામાં આવે છે.

મા કે બાપ બાળકને એક વાર કહે છે, બે વાર કહે છે, ત્રણ-ચાર વાર કહે છે, અને જ્યારે બાળક માનતું નથી ત્યારે માબાપ કહે છે : “અરે ! તને તે મારે કેટલી વાર કહેવું ?”

મા કે બાપના ત્રણ-ચાર ભડાકા ખાલી જ જાય, અને પછી જ્યારે કડકાઈથી અને કંટાળાથી તે બોલે ત્યારે બાળક ઊભું થાય અને જે કરવાનું હોય તે કરે.

માબાપ કે બાળક બેમાંથી એકેય માટે આ સ્થિતિ સારી નથી. માબાપને ત્રાસ થાય છે અને બાળક વધારે ને વધારે નીભરું બને છે.

આનો ઉપાય થવો જોઈએ. પ્રથમ તો મા કે બાપે હુકમ આપતી વખતે વિચારવું કે અમુક હુકમ કરવા જેવો છે કે નહિ. જો અશક્ય હુકમ હોય તો કરવો જ નહિ, અને તે પળાય તે માટે વારંવાર કહેવું જ નહિ.

અમલ થઈ શકે તેવો હુકમ હોય તો સમય કે સ્થળ જોઈને તે કરવો. બાળક એવા જ કામમાં કે મનની સ્થિતિમાં હોય કે કહેવું નકામું જશે, તો જરા રાહ જોઈને કહેવું. ઘણીવાર બાળકોને આપણે માટે રાહ જોવી પડે છે, ધીરજ કેળવવી પડે છે; એમ જ આપણે પોતે પણ રાહ જોતાં અને ધીરજ કેળવતાં શીખવું જોઈએ.

સામાન્યતઃ આપણે એક જ હુકમે પતાવવું જોઈએ. બે વાર હુકમ કરવો જ નહિ. એક વારે ન પતે તો વિચારવા બેસવું કે શા માટે એમ બન્યું ?

બાળકોનું તો એવું છે કે જેવું આપણે ચલવીએ તેવું તેઓ પણ ચલવે. જો બે-ચાર હુકમ પછી જ્યારે આપણે તાડૂકીને બોલીએ ત્યારે જ કામ કરવું એવી ટેવ બાળકોમાં આવી, તો પછી નિરાંતે બાળકો તેટલું તો ચલવી લે.

આકળા થઈને અને અકળાઈને હુકમ કાઢવા જ નહિ. જે કામ માટે કહેવું હોય તે કામ વિવેકથી કરાવવું, અને બીજા મોટી ઉંમરના માણસો પાસેથી જેમ આપણે સરળતાથી કામ લઈએ-દઈએ છીએ તેમ જ નાનાં બાળકો સાથે વર્તવું.

આપણી પોણી ભૂલ, બાળકો નાનાં છે એટલે માનને પાત્ર નથી એમ માનવામાં રહેલી છે. બાળક વિશેનો આ ખ્યાલ આપણે કાઢી નાખવો જોઈએ.

વળી જ્યારે બાળકો બે-ચાર હુકમ ન માને તેવી સ્થિતિ આવી લાગે, ત્યારે આપણે તે બાબતની વાત બાળકો સમક્ષ ન કરવી; તેથી તો તેઓ વધારે નઠોર અને રીઠાં થાય છે.

ઘરમાં બે-ચાર જણાં હોય અને એકબીજાંના મતો એકબીજાંથી જુદા હોય, ત્યાં બાળકો બહુ ફાવી જાય છે. જે મત જે વખતે બાળકને ગમે તે વખતે તે તેના પક્ષમાં જાય છે. આથી બાળક એક વાર એકમાં તો બીજી વાર બીજામાં ભળીને

સૌને બેવફા બને છે, અને બધાંને કેમ ઠગવાં તે શીખે છે. અમુક બાબતો પર ઘરનાં માણસોમાં કદાચ મતભેદ હોય તોપણ બાળકો સામે એ મતભેદ જાહેર કરી બાળકોને ગોટાળામાં નાખવાં નહિ, પણ જે સર્વમાન્ય મત હોય તેની ભૂમિકા ઉપર બાળકોને રહેવા દેવાં એ સારું છે.

બે, ચાર, પાંચ વાર કહ્યા છતાં બાળકો સાંભળતાં કે માનતાં નથી, તેનો અર્થ એ છે કે બાળકોને માબાપ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના નથી, તેમ જ માબાપનો તેમના પર બોજ પડતો નથી.

ગિજુભાઈ બધકા

ડાહ્યો દીકરો

મમ્મી રોજ સવારે ઓફિસે જાય છે.
 મમ્મી રોજ સવારે ઉતાવળમાં હોય છે.
 મમ્મી જતી વખતે મને ખૂબ વ્હાલ કરે છે,
 બકી ભરી મને કહે છે :
 “મારો ડાહ્યો દીકરો છે ને ! તોફાન નહીં કરતો,
 યમુનાબાઈને પજવતો નહીં;”
 અને મને એક ચોકલેટ આપે છે.
 હું યમુનાને પજવતો નથી.
 બાઈ મને વાર્તા કહે છે -
 વાંદરાની, હનુમાનની,
 રાક્ષસની, રામની, રાવણની, સીતાની...
 સાંજે મમ્મી ખૂબ થાકીને ઘરે આવે છે,
 મને પાછું વ્હાલ કરે છે.
 કહે છે : “કેટલો મિઠો છે મારો દીકરો !”
 અને વળી પર્સમાંથી એક ચોકલેટ આપે છે.
 હું એને પૂછું છું :
 “રાવણ સીતાને શા માટે ઉપાડી જાય છે, મમ્મી ?”
 મમ્મી કહે :
 “હું ખૂબ થાકી ગઈ છું આજે.
 રવિવારે તને રાવણની વાત કહીશ.”

વિપિન પરીખ

“તુમહારે ભગવાન જૂઠે હેં !”

“પ્રેમલતાજી, આપકે ચેહરે પર તો હરદમ હંસી ખેલતી રહતી હૈ. આજ ઉદાસી ક્યોં ?”

“બહન ભગવતીજી, ક્યા કહૂં ? આજ મુઝસે ભારી ભૂલ હો ગઈ.”

“ઐસી ક્યા ભૂલ હો ગઈ, જિસકી વજહસે ઈતની ઉદાસી ?”

“વહ ભૂલ હુઈ હૈ ઈસ બચ્ચેકી વજહસે.” અપને છોટે લડકેકી તરફ ઇશારા કરકે પ્રેમલતાજી બોલી.

“હેં, ઈસ આઠ વરસકે પ્રહ્લાદને ઐસી ક્યા ભૂલ કર દી ?”

“ભૂલ ક્યા કર દી – દેવતા પર ચઢાનેકે લિયે તસ્તરીમં મિઠાઈ રખી થી, ઉસમંસે એક ટુકડા બરફીકા ગાયબ; જબ ઇનસે પૂછા ગયા, તો ઇન્હોંને ઇનકાર કર દિયા !”

“ઘરમં બચ્ચેં રોજ હી ઐસા કરતે હેં, ઈસમં ઉદાસ હોનેકી ક્યા બાત હૈ ? બચ્ચેં કૌન દેવતાસે કમ હેં ?”

“બહનજી, મેં ઈસ વજહસે થોડે હી ઉદાસ હૂં ? યહ સારી કી સારી મિઠાઈ ખા જાતા, તો મેં ભી યહી સમઝતી કિ વહ દેવતાકો પહુંચ ગઈ. ઈસકા મુઝે ગમ નહીં. ગમ તો મુઝે ઈસકા હૈ કિ ઈસને જૂઠ બોલ દિયા !”

“પ્રેમલતાજી, બચ્ચોંકે જૂઠ બોલને પર અગર ચોં હી ઉદાસ હુઆ જાય, તો યલ ચુકા દુનિયાકા કામ ! કિસ ઘરમં બચ્ચે જૂઠ નહીં બોલતે હેં ? ઔર ખાનેપીનેકે મામલેમં ક્યા હમ-તુમને બચપનમં ઐસા નહીં કિયા ?”

“બહનજી, મુઝે અપના બચપન યાદ હૈ. ઈસીસે તો મેં બચ્ચોંકો બહુત હી કમ ધમકાતી હૂં. મારતી-પીટતી તો કભી નહીં. ફિર ઈસને તો ઐસા જૂઠ ભી નહીં બોલા, પીછે ઈસને કબૂલ ભી કર લિયા કિ ઈસીને મિઠાઈ લી થી.”

“તબ તો, બહનજી, આપને કમાલ હી કર દિયા. અબ ઉદાસ હોનેકી ક્યા બાત રહ ગઈ ? સુબહકા ભૂલા શામકો ઘર આ જાતા હૈ, તો ભૂલા નહીં કહા જાતા. ઔર યહ તો તુરંત હી ઘર આ ગયા; ઈસકા ઈતના ક્ષોભ ક્યોં ?”

“બહનજી, બાત ઐસી નહીં. હુઆ યહ કી જબ મિઠાઈ લેનેસે ઇન્કાર કર દિયા, તો ખાનેવાલી રહ ગઈ મેરી છોટી લડકી, ક્યોંકિ ઘરમં ઉસ વક્ત દો હી બચ્ચેં થે, તીસરી થી મેં. મેંને ખા લી નહીં, લડકેને લી નહીં, તો ફિર લડકીને હી લી....”

“લડકીને લી, તો ક્યા હુઆ ? ક્યા આસમાન ટૂટ પડા ?”

“બહનજી, મેરી બાત પૂરી સુનિએ તો – ફિર કુછ કહિએગા.

“અચ્છા, કહિએ-કહિએ.”

“હુઆ યહ કિ મેં વિશ્વાસકે સાથ પાંચ બરસકી પ્રાચીસે પૂછ બૈઠી – પૂછ

બૈઠી ક્યા, કહ બૈઠી - કિ તુમને તસ્તરીમૈં સે મિઠાઈ ખા લી હૈ. પ્રાચી સ્વાભિમાનસે બોલી : અમ્મા, મૈંને નહીં ખાઈ. મૈં બોલી, બેટી, મૈં ઠીક કહતી હું - તુમને હી મિઠાઈ ખાલી હૈ. અમ્માસે ભગવાન આકર સબ ખાત કહ જાતે હૈં, ઔર ભગવાન સચ બોલતે હૈં... પ્રાચી એકદમ બોલ ઉઠી : તો તુમહારે ભગવાન ઝૂઠે હૈં.”

ભગવાનદીન

હાં...હાં હાલાં

૦૦૦હાલ્ય વાલ્ય ને હુવા,
લાડવા લાવે રે ભાઈના ફુવા;
ફુવાના શા છે ફોક,
લાડવા લાવશે ગામનાં લોક;
લોકની શી પેર,
લાડવા કરશું આપણે ઘેર;
ઘરમાં નથી ઘી ને ગોળ,
લાડવા કરશું રે પોર;
પોરનાં ટાણાં વયાં જાય -
ત્યાં તો ભાઈ રે મોટો થાય !૦૦૦
ભાઈને ઘેરે ગાડી ને ઘોડાં,
ઘોડાંની પડઘી વાગે,
ભાઈ મારો નીંદરમાંથી જાગે;
ઘોડાં ખાશે રે ગોળ,
ભાઈને ઘેર હાથીની રે જોડ !૦૦૦
ભાઈ ભાઈ હું રે કરું,
ભાઈ વાંસે ભૂલી ફરું;
ભાઈને કોઈએ દીઠો,
ફૂલની વાડમાં જઈ પેઠો;
ફૂલની વાડી વેડાવો,
ભાઈને ઘેરે રે તેડાવો !૦૦૦

લોકસાહિત્ય (સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી)

આપણે, પાર્ટ-ટાઇમ માબાપો

મુંબઈની 120 શાળાઓમાં બાર માસ દરમિયાન એક કોલેજે કરેલા સર્વેક્ષણમાંથી એવું તારતમ્ય નીકળ્યું છે કે બાળગુનેગારીમાં દર વરસે અગિયાર ટકા જેટલો વધારો થઈ રહ્યો છે. બીજા ગુનાઓના પ્રમાણમાં બાળગુનાઓનું પ્રમાણ મહારાષ્ટ્રમાં 25 ટકા જેટલું, એટલે કે દેશમાં સૌથી વધુ છે.

આ મોજણીમાંથી એ હકીકત આપણી નજર સામે આવે છે કે બાળકોમાં ગુનેગારીનું વલણ વધ્યું છે, કારણ કે એમની ઉપર માબાપોનો અંકુશ ઘટ્યો છે, વાલીઓની સંભાળ ઓછી થઈ છે. ક્યાંક બાળકને માબાપનો વધુ પડતો પ્રેમ મળે છે અને એ બગડે છે, ક્યાંક એને ઘરમાં મુદ્દલ પ્રેમ નથી મળતો તેથી બાળક તોફાની બને છે. કેટલાંક ઘરોમાં બાળકો ઉપર મુદ્દલ અંકુશ નથી તેથી તેઓ બગડે છે, તો કેટલાંક ઘરોમાં એમની પર વધુ પડતા અંકુશને કારણે બાળકો હાથથી જાય છે.

સર્વેક્ષણે એક માર્મિક નોંધ કરી છે કે, “બાળકો ઉછેરવાની કળા આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, એવું લાગે છે.”

હા, વાત સાચી છે કે બાળકો ઉછેરવાની કળા આપણે ખોઈ બેઠાં છીએ. હકીકતે, આપણે બધાં પાર્ટ-ટાઇમ માબાપ બની ગયાં છીએ. માત્ર સમયનો મુદ્દો આમાં નથી - આપણા એકંદર ધ્યાનની એમાં વાત છે. બાળકો ઉપર ખરું ધ્યાન આપણે આપતાં નથી, માબાપ તરીકે આપણે જે એકાગ્ર ધ્યાન તેમની ઉપર આપવું જોઈએ તે આપતાં નથી.

બાળ-ઉછેર એ ‘કુલ-ટાઇમ’ નહીં, ‘હોલ-ટાઇમ’ની કામગીરી છે. પણ તેજ રફતારના આ જમાનામાં માબાપ વહેલી સવારથી દોડવા માંડે છે. ઊંચા જીવનધોરણનું ભૂત આપણી ઉપર સવાર થયું છે. વધુ કમાણી અને સુખસગવડનાં વધુ સાધનો પાછળની આ આંધળી દોટમાં આપણે બાળકોના ઉછેરની સરિયામ ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. આપણને તેને માટે સમય નથી એટલું જ નહીં, તેમાં આપણને રસ પણ નથી રહ્યો. હા, બાળકો માટે પ્રેમ છે, પણ તે એક લોહીની સગાઈનો છે, સાચી સમજદારીમાંથી જન્મેલો નથી. બાળકો તરફ આપણે બેધ્યાન રહીએ છીએ અને તે માટે આપણું દિલ ડંખે પણ છે. પરંતુ આપણે એવું આચારન લઈએ છીએ કે છેવટે તો આ બધી દોડધામ બાળકોના જ સુખ માટે છે ને ? એ આપણું બચાવનામું છે. બાળકોના ભાવિ કલ્યાણને ખાતર આપણે વર્તમાનમાં બાળકોની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ !

ઘરમાં કે શેરીમાં આપણા બાળકનો ચહેરો આપણે બરાબર ઓળખી શકતાં નથી. એ એની દુનિયામાં ખોવાઈ ગયેલો છે, અટવાઈ ગયેલો છે; આપણે આપણી દોડધામમાં મસ્ત છીએ. બાળક તેની જરૂરિયાતોની યાદી આપણી આગળ રજૂ કરે,

એટલે ઑફિસમાં સાહેબ કોઈનું બિલ પાસ કરે તે ઢંગથી આપણે કાં તો આંખો મીંચીને તે પાસ કરી દઈએ છીએ, અગર આપણો મિજાજ બગડેલો હોય તો બિલમાં જાતજાતના વાંધા કાઢીએ છીએ.

પણ બાળક ચકોર હોય છે. તે તરત જ પામી જાય છે કે માબાપને પોતાનામાં બહુ ઊંડો રસ નથી, પોતાને માટે સાચો પ્રેમ નથી. એટલે ધીરે ધીરે બાળક માબાપથી માનસિક રીતે દૂર થતો જાય છે. હવે એ માબાપને પ્રશ્નો કરતો નથી, એમની સમક્ષ તોફાન કરતો નથી. માબાપ સમજે છે કે છોકરાની ગાડી લાઈન ઉપર છે. બાળક કપડાં ઢંગથી પહેરે છે, થોડા અંગ્રેજી શબ્દો ગોટપીટ બોલે છે, એટિકેટ શીખી લે છે.

માબાપને ખબર નથી કે એ બાળક તો પિંજરામાં પડેલા પંખીની કે સાંકળે બંધાયેલા પ્રાણીની થોડી લાચાર વિવેકવાણી જ શીખ્યું છે. એ તેમનાથી ઘણું દૂર નીકળી ગયું છે, તેનું ભાન તેમને થતું નથી. પિતાને સમય નથી, માતાને પણ સમય નથી. કેટલીક માતાઓ ધન કે કીર્તિ કમાવા બહારની દુનિયામાં ઘૂમી રહી છે, તો કેટલીક માતાઓ ઘરકામ અને પારકી પંચાતમાં ડૂબી ગઈ છે.

પછી એ બાળક જરાક મોટું થઈને જ્યારે ચપ્પુ રમાડતું, કોઈનું પાકીટ તફડાવતું કે બીજું કાંઈક ખોટું કરતું માબાપ સમક્ષ રજૂ થાય છે, ત્યારે માબાપને એકાએક જબરો આઘાત લાગે છે. તેમને નવાઈ લાગે છે કે આ બાળગુનેગાર શું પોતાનું જ સંતાન છે ? આવું કેમ બની શકે ?

પણ આવું જ બને છે, અને તેની જવાબદારી માબાપોની છે. કોઈ કહેશે કે આજની દુનિયામાં માબાપ બિચારાં રોજીરોટી માટે માર્યા ફરતાં હોય છે, ત્યાં બાળકોની પાછળ કેટલુંક ધ્યાન આપે ? એ બિચારાં શું કરે ? પણ આ બચાવ માબાપોને કાંઈ કામ આવવાનો નથી. તમારે બાળક છે, તો તેની ઉપર ધ્યાન આપો, તેને પ્રેમ આપો, તેને જીવતાં શીખવો, તેને ઊંચાં ચઢાણ શું છે તે સમજાવો. તમારા જીવનમાં એ છે, તો તેને યોગ્ય સ્થાન આપો.

મોટા ભાગનાં માબાપો માની લે છે કે, આપણે બાળકને ખાવાપીવા આપીએ, કપડાં આપીએ, પાઠ્યપુસ્તકો અને ભણવાની ફી આપીએ, એટલે આપણી ફરજ પૂરી થઈ ગઈ. પણ આટલી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાથી માબાપ નથી બની જવાતું. માબાપે તો બાળકને ઉછેરવું પડે છે. એક ગુલાબના છોડને પણ ચાનું પાણી માફક આવે છે, તેટલી સમજ આપણે કેળવી છે. પણ બાળકને પોષણ કયા ખાતરમાંથી મળશે, કેવી માટીમાંથી મળશે, તેની પરવા આપણે નથી કરતાં.

બાળકને આપણે શિક્ષક પાસે ધકેલીએ છીએ. શિક્ષક તેને પાછું ઘેર ધકેલી દે છે. પછી બાળક આવારાઓની ટોળીમાં ભળી જાય છે. તેને ખબર પડી જાય છે કે ઘરમાં તેને માટે ઝાઝી જગ્યા નથી, નિશાળમાં તેને માટે ગણતરીના કલાકોથી વધુ સમય નથી. આથી આવારા ટોળીનો આવકાર તેને મીઠો લાગે છે, ત્યાં એના

જીવને ચેન પડે છે.

જૂની કુટુંબવ્યવસ્થાના કેટલાક ગેરલાભ હશે. પણ દાદા-દાદીવાળાં ઘરનો એક મોટો લાભ હતો. એ વૃદ્ધો બાળકોનું જતન કરતાં, બાળકોને પ્રેમ કરવા માટે એમની પાસે સમય હતો. એમના સાંનિધ્યમાં બાળકને સ્નેહ, સંતોષ અને સલામતીનો અનુભવ થતો. વિભક્ત કુટુંબમાં એ ખૂટતું લાગે છે. આજનું બાળક પોતાના કુટુંબ સાથેનો જીવંત સંબંધ ગુમાવી બેઠું છે. તેને કુટુંબનાં બધાં સગપણોની પણ ખબર નથી. એ ખરેખર એકલું પડી ગયું છે. એકલું બાળક તેના ચિત્તમાં જાતજાતનાં જીન પેદા કરે છે. આપણે અત્યારે જે જોઈએ છીએ તે કુટુંબથી અટૂલા પડી ગયેલા બાળકના દિમાગી જીનની ઉપદ્રવલીલા જ છે.

ચોરી કરતું બાળક, કોઈનું ખીસું કાપતું કે કોઈની સાઈકલ તફડાવતું બાળક જાણે કે આપણી સામે પોકાર કરતું હોય છે કે, “મને તેડી લ્યો ! મને બોલાવો ! મને પ્રેમ કરો !”

ભૂપત વડોદરિયા

જા, મા -

તારું ના, મા ! બાળક હોઉં,
હોવું પોપટ પંખી;
ઊડી જાઉં ક્યાંક કદાપિ
મનમાં એવું ઝંખી -
સાચે સાચું કહી દેજે, કંઈ
રાખીશ ના સંતાડી;
“પીટ્યું પોપટડું” કરી અમને
પૂરત પાંજરે, માડી ?
જા, મા ! ત્યારે જા જા ની તું !
ઉતાર અમને ખોળેથી તું !
લાડ અમોને ના કરતી તું !
તારે ખોળે જા નહીં રમીએ !
તારે હાથે જા નહીં જમીએ !
તારા ઘરમાં જા નહીં રહીશું !
વનગવડામાં ભાગી જઈશું !

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ જુગતરામ દવે)

બાળકના ઘડતરમાં ઘર

બાળક શાળામાં જતો થાય તે પહેલાં એની સમજ અને એના જ્ઞાનનો પાયો સુદૃઢ રીતે નંખાઈ ગયો હોય છે. અભિમન્યુએ ગર્ભમાં રહ્યારહ્યાં કોઈવિધાનું જે જ્ઞાન મેળવેલું તે કોઈ કવિકલ્પના ન હતી, પણ મનોવિજ્ઞાનનું એક મોટું સત્ય હતું, એ આજના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધ કરેલું છે. આથી ઘરની સૌથી પહેલી ફરજ બાળકનો સ્વાભાવિક વિકાસ થઈ શકે એવું વાતાવરણ સર્જવાનો ગણાય.

બાળક પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાંથી પોતાના વિકાસ માટેનાં સાધનો મેળવતું હોય છે. મનુષ્યને મળેલી એક મહાન ભેટ તે વાણી દ્વારા પોતાના વિચારોને અભિવ્યક્તિ આપવાની એની શક્તિ. ભાષા દ્વારા સર્જાતી આ ક્રિયામાં ઘરમાં વપરાતી ભાષાનો ઘણો મોટો ફાળો હોય છે. આથી ઘરમાં થતી વાતચીત અને અન્ય વાણીવ્યવહાર બાળકોના ભાષાજ્ઞાનના પાયારૂપ બને છે.

ઘરમાં થતી વાતચીત અને તેમાં વપરાતી ભાષાની જેમ બાળક પર અસર થાય છે તેમ કુટુંબમાં એકબીજાં સાથેના વ્યવહારની, આડોશી-પાડોશી સાથેના વ્યવહારની અને માનવસંબંધોમાં થતાં વિવિધ આદાનપ્રદાનોની બાળકના મન ઉપર સતત અસર થતી રહે છે અને એનાથી એનું રુચિતંત્ર ને વર્તન ઘડાય છે.

મોટેરાંઓ નાનેરાંઓ પાસેથી પોતાને મનફાવે ત્યારે કામ કરાવવાનો પોતાનો અબાધિત અધિકાર લેખે છે. આની બાળક પર કેવી અસર થતી હોય છે એનો એક નાનકડો કિસ્સો નોંધું : “મારા એક મિત્રની સાત-આઠ વર્ષની દીકરી એક ચિત્ર દોરવામાં નિમગ્ન હતી. હું અને તેના પિતા વાતો કરતા બેઠા હતા. તેના પિતાએ એને કહ્યું, “નીતા, જા તો પાણી લઈ આવ !” તેણે જવાબ આપ્યો : “પપ્પા ! મારું ચિત્ર અધૂરું છે. તમે જ લઈ આવો ને !” બાળક પાસેથી કામ જરૂર લેવું, પરંતુ એને પોતાને પોતાનાં રસનાં આગવાં ક્ષેત્રો પણ હોય છે એ ભૂલી જઈ આપણને ઠીક લાગે ત્યારે આપણે એને ગમે તે કામ ચીંધીએ, તો બાળકના વિકાસમાં અવરોધ અવશ્ય ઊભા થાય છે.

બાળકને વાત સાંભળવી અને વાત કહેવી ગમતી હોય છે. જગતનું બાલસાહિત્ય આ દષ્ટિએ ઘણું સમૃદ્ધ છે. બાળકની કક્ષાને અનુરૂપ ઘરમાં નાનકડું બાળપુસ્તકાલય જો વસાવી શકાય તો આવું પુસ્તકાલય અનેક રીતે બાળકના વિકાસમાં ફાળો આપી શકે. એ સાથે બાળકોને રોજ કુટુંબમાંથી કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ એકાદ નાનકડી વાત કહે તો બાળકોની કલ્પના, ઊર્મિઓ અને જીવનદષ્ટિને ઘણી મોટી પ્રેરણા મળે. ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ની કથાઓ તો બાળકોને ગળથૂથીમાંથી જ મળતી થવી જોઈએ.

આમ, ઘરમાં શાળા કરતાં પણ વધુ સમૃદ્ધ એવી કેટલી બધી શિક્ષણની સામગ્રી અને સુવિધાઓ રહેલી છે એનો ખ્યાલ આ થોડાક અછડતા નિર્દેશોથી પણ આવી શકશે.

ઝીણાભાઈ દેસાઈ

ના કહેવાની શક્તિ

એક માણસને રાક્ષસ ઉપાડી ગયો. પછી તેની પાસે ખૂબ ખૂબ કામ કરાવે. આરામનું તો નામ જ નહીં. જરા ચૂં કે ચાં કરે કે રાક્ષસ ધમકી આપે કે, તને ખાઈ જઈશ.

આખરે પેલા માણસે વિચાર્યું કે આવું તો ક્યાં સુધી ચાલે ? એટલે એક દિવસ એણે કહી પાડ્યું કે, જા, કામ નથી કરવાનો; તારે મને ખાવો હોય તો ખાઈ જા !

પણ રાક્ષસે કાંઈ એને ખાધો-બાધો નહીં, કેમકે એક વાર એને ખાઈ જાય તો પછી રાક્ષસનું કામ કોણ કરે ? પછી માણસમાં વધુ હિંમત આવી. એણે કહ્યું કે, વગર મજૂરીએ કામ નહીં કરું. તો રાક્ષસ મજૂરી પણ આપવા લાગ્યો.

આ ના કહેવાની શક્તિ - તમારા ખોટા કામમાં સહકાર નહીં આપું, એમ કહેવાની શક્તિ - આપણમાં આવવી જોઈએ. અને તેમ કરતાં મરવું પડે, તો મરવાની પણ તૈયારી આપણે રાખવી જોઈએ.

બાળકોને આવી નિર્ભયતા શીખવવી જોઈએ. તેને બદલે આજે તો માબાપ બાળકોને માર મારીને ધાક બેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે. તેનાથી છોકરાં ડરપોક બને છે. છોકરો નિશાળે નથી જતો. બે-ત્રણ વાર સમજાવ્યો છતાં ન માન્યો, એટલે તેને માર્યો. પેલો ડરતો ડરતો નિશાળે જવા લાગ્યો. તે નિયમિતતા શીખ્યો, પણ તેણે નિર્ભયતા ખોઈ. એક રૂપિયો મેળવ્યો અને સાટામાં સો રૂપિયા ખોયા ! અને પેલી નિયમિતતા પણ પાકી થોડી જ થઈ ? પિતાજી ગયા, કે અનિયમિત વહેવાર શરૂ થયો.

હજારો માબાપો માર મારી મારીને છોકરાંને ડરપોક બનાવે છે. પછી જુલ્મી લોકો આ ડરપોકપણાનો લાભ ઉઠાવે છે. આમ જુલ્મી લોકોનાં રાજ્ય ચાલે છે તેની બધી જવાબદારી બાળકોને મારનારાં માબાપોની છે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે માતામાં આટલી બધી શ્રદ્ધા રાખનારા, મા જે કહે તે માની લેનારા - મા ચાંદો કહે તો ચાંદો અને સૂરજ કહે તો સૂરજ - એવા છોકરાંને મારપીટ કરવાનો વારો આવ્યો ! આનો અર્થ એ કે તે માબાપોની નાલાયકી છે.

બાળકોને તો નિર્ભય બનાવવાં જોઈએ. છોકરાંને મારપીટ ન કરવી જોઈએ. બલ્કે એને તો એમ શીખવવું જોઈએ કે, કોઈ ડર બતાવીને કે મારપીટ કરીને તારી પાસે કાંઈ કરાવવા માગે, તો હરગિજ તેમ ન કરતો !

આવી તાકાત દેશનાં બાળકોમાં, નવજવાનોમાં આવશે ત્યારે દેશની શક્તિ વધશે.

વિનોબા ભાવે

શત્રુ જ કરી શકે તેવું -

આપણા જમાનામાં શ્રીમંતવર્ગનાં બાળકોને અપાતી કેળવણી જોઈને મનમાં ત્રાસ છૂટ્યા વિના રહેતો નથી. આજે એ બાળકોમાં તેમનાં માબાપો, ખાસ કરીને માતાઓ, એબો અને દુર્ગુણોના કુસંસ્કારોનું જે સ્થિતિ કરે છે તેવું તો ભૂરામાં ભૂરો શત્રુ જ કરી શકે, એમ મનમાં થઈ આવે છે. માબાપે કાળજી લઈ લઈને વંટેલ કરી મૂકેલાં આ બાળકોના આત્મામાં શું શું ચાલી રહ્યું છે એ નીરખવાની કળા હોય તો એ દેખાવ - અને એથી વધારે તો તેનાં પરિણામો જોઈને દિગ્મૂઢ થઈ જવાય એવું છે. એ બાળકોનાં મનમાં સ્ત્રૈણપણા અને એશઆરામના સંસ્કારોનું સ્થિતિ કરવામાં આવે છે. મિતાહાર ને સંયમની ટેવો વિશે દુર્લભ કરવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ આ સદ્ગુણોની જડ જ ઉખાડી નાખવામાં આવે છે. કામ કરવાની, તથા ફળદાયક પરિશ્રમને સારુ આવશ્યક એવી ચિત્તની એકાગ્રતા, ખંત, સહનશક્તિ, ઉત્સાહ, ધ્યેયસિદ્ધિનો આનંદ વગેરે સદ્ગુણોની તાલીમ નથી અપાતી. એટલું જ નહીં, એદી થઈને પડ્યા રહેવાની ને પરિશ્રમ વડે પેદા થયેલી ચીજોને તુચ્છકારવાની આદત પાડવામાં આવે છે. તેના મનમાં જેટલા તરંગો ઊઠે એટલી ચીજો બગાડવી, ફેંકી દેવી, પૈસા ખરચીને ફરી વસાવવી, ને એ ચીજો કેવી રીતે બને છે એનો વિચાર સરખો ન કરવાની કેળવણી તેને અપાય છે. બીજા સર્વ સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે અનિવાર્ય એવો સમજુપણાનો જે પ્રાથમિક સદ્ગુણ, તે પ્રાપ્ત કરવાની માણસની શક્તિ જ હરી લેવામાં આવે છે.

લિયો તોલ્સતોય (અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ)

['ચૂપ નહીં રહેવાય' પુસ્તક]

કેવી હશે ?

કોઈ દી સાંભરે નૈ,
મા મને કોઈ દી સાંભરે નૈ.
કેવી હશે ને કેવી નૈ ?
મા મને કોઈ દી સાંભરે નૈ.

કોક કોક વાર વળી રમ્મત વચ્ચાળે
મારા કાનમાં ગણગણ થાય,
હુતુતુની હડિયાપાટીમાં
માનો શબદ સંભળાય -
મા જાણે હીંચકોરતી વઈ ગઈ,
હાલાંના સૂર થોડા વેરતી ગઈ.૦૦૦

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. ઝવેરચંદ મેઘાણી)

['સોના-નાવડી' પુસ્તક]

સ્વતંત્રતા અને સીમા

બાળકને કેટલું સ્વાતંત્ર્ય આપવું ? તેને કોઈ જાતનું બંધન જ ન હોવું જોઈએ ? તેની દરેક ઈચ્છા પૂર્ણ જ થવી જોઈએ ? તેને કદી કોઈ વાતમાં અટકાવવું જ નહીં ? સ્વાતંત્ર્યને કોઈ સીમા હોવી જોઈએ કે નહીં ? આવા પ્રશ્નો વિચારવાની જરૂર છે.

બાળકને સ્વતંત્રતા આપવાનો વિચાર માબાપ સમક્ષ મૂકીએ છીએ ત્યારે, ઘડિયાળનું લોલક જેમ એક બાજુથી બીજી બાજુ જાય તેમ, એમના શિસ્તના પ્યાલો સામે છેડે જઈ બેસે છે : અતિશય કડક નિયમનમાંથી તેઓ નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્ય તરફ ઝૂકે છે. સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદ વચ્ચેનો ભેદ તેમનાં મનમાં રહેતો નથી.

બાળકને સ્વતંત્રતા આપવામાં તેની શક્તિઓ ખીલે, તેનો સમતોલ વિકાસ થાય એ હેતુ આપણી સમક્ષ હોવો જોઈએ. પણ ક્યારેક સ્વાતંત્ર્યમાં રુકાવટ કરવાથી જ આ હેતુ સિદ્ધ થતો હોય, ત્યારે જરૂર રુકાવટ કરવી જોઈએ. બાળકને આપણે સ્વતંત્રતા પ્રેમપૂર્વક આપીએ છીએ, તેમ તેની પર અંકુશ પણ એટલા જ પ્રેમપૂર્વક મૂકી શકીએ. તેને હા પણ પ્રેમપૂર્વક પાડો, ના પણ પ્રેમપૂર્વક પાડો. ના પાડવી એ કોઈ વાર માબાપનો ધર્મ થઈ પડે છે; એમાં જ બાળકનો વિકાસ રહેલો હોય છે, હિત હોય છે. તેના પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને, તેની શક્તિઓની પરિપક્વતા નીરખવાની ઝંખનાથી આપણે તેને કહીએ છીએ : “થોભી જા, જરા સબૂર કર !”

વાસ્તવિક જીવનમાં દરેક વ્યક્તિને સ્વાભાવિક રીતે જ નાની નાની અસહજતાઓ ને નિરાશાઓનો સામનો કરવાનો આવે છે. એ નિરાશાઓને સંયમપૂર્વક નિભાવી લેતાં સહુએ શીખવું પડે છે. નાનપણથી બાળકને એવી ટેવ પડશે તો બીજાં મનુષ્યોની લાગણીઓનો વિચાર કરતાં એ શીખશે. બીજાઓની સાથે સહકાર કરવામાં થોડુંક જતું કરવામાં, આપણો વારો ન આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવામાં, બીજાને સહાય કરવામાં અને બીજાની સહાય લેવામાં જે ભારે મજા રહેલી છે તેનો આનંદદાયક અનુભવ બાળકને થશે.

બાળકને જ્યારે કોઈ વસ્તુ આપીએ નહીં, કોઈ કામ કરતાં તેને અટકાવીએ, કોઈ વાતની તેને ના પાડીએ, ત્યારે તેનો ટૂંકો સચ્ચાઈ ભરેલો ખુલાસો આપણે આપી શકીએ. આપણી ના પ્રથમ ભલે તેને ગમશે નહીં, છતાં પણ ખુલાસાની તે કદર કરશે અને થોડા સમય પછી આપણી વાત તેને યોગ્ય લાગશે.

બાળક નાનું છે, અસહાય છે, પરાવલંબી છે, એટલે તેની બધી રીતે સંભાળ રાખવી જોઈએ, જેથી તેને જીવનમાં સલામતી લાગે. બાળકને આપણે પ્રેમપૂર્વક મદદગાર થઈએ તેથી તેને પોતાનું અસહાયપણું, પરાવલંબીપણું સહન કરવું સહેલું લાગે છે; જીવન ભર્યુંભર્યું લાગે છે.

સાથોસાથ તેને એમ પણ ન લાગવું જોઈએ કે, કાયમ બધાએ મારી સેવામાં હાજર રહેવું જોઈએ, મારું જ ધાર્યું થવું જોઈએ. બાળક પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવવા જતાં કોઈ ભળતી જ વસ્તુ આપણે તેને ન આપી બેસીએ તેની તકેદારી રાખવી જોઈએ.

બાળકને સહાય આપીને પરાવલંબીપણામાંથી તેને સ્વાવલંબીપણા તરફ લઈ જઈએ, તો તેના પ્રત્યે સાચો પ્રેમ દર્શાવ્યો ગણાય. પણ જો તેનો ડહાપણ ભરેલો કે ગાંડપણ ભરેલો દરેક શબ્દ ઝીલી લઈએ, તો આપણે તેને પરિપક્વતાને માર્ગે લઈ જવાને બદલે છોકરવાદને જે સ્થાને તે હોય ત્યાં જ ચોંટાડી રાખીએ છીએ.

બાળકને એવી સ્વતંત્રતા ન આપીએ કે એ નાનો સરખો સરમુખત્યાર બને અને બીજા કોઈનો વિચાર જ ન કરે. માબાપના વિશેષ સામર્થ્ય વિશે તેમજ માબાપના આત્મસંયમ માટે, તેમની નૈતિક શક્તિ માટે બાળકને માન થવું જોઈએ; એ બધાં પર શ્રદ્ધા રાખીને પોતે નિર્ભયતાપૂર્વક તથા આનંદપૂર્વક જીવન જીવી શકશે, તેવી પ્રતીતિ તેને થવી જોઈએ.

સ્વતંત્રતાથી બાળક પોતાની અંદરનાં સારાં તત્ત્વોને વિકસાવે છે, અને પરિણામે પોતાનાં માબાપ પ્રસન્નતા અનુભવે છે, તેમાં તેમનો પૂરેપૂરો ટેકો છે, તે બાળક જુએ છે. સાથે સાથે તેને એવો વિશ્વાસ પણ હોય છે કે પોતે કોઈ ભૂલ કરશે તો તેને રોકનાર કોઈક છે. આવી લાગણી બાળકને જ નહીં, આપણને સહુને કેટલી બધી સલામતી આપે છે ! સવારે ઘડિયાળનું એલાર્મ વાગશે, આપણને જગાડશે અને આપણે સમયસર ગાડીએ પહોંચી શકશું - એવી જ્યારે ખાતરી હોય ત્યારે આપણે કેવાં નિરાંતે ઊંઘી જઈ શકીએ છીએ ! એ જ પ્રમાણે બાળકને પણ જગાડનાર કોઈક હોય, તેને ભૂલોમાંથી બચાવનાર કોઈક હોય, તો નિરાંતે તેના પર આધાર રાખીને એ કેટલું નિર્ભય બની શકે છે ! કેટલી સલામતી અનુભવી શકે છે !

એટલે માબાપ જ્યારે પ્રેમપૂર્વક પણ મક્કમતાપૂર્વક બાળકને કહે છે કે, “આમ કર... તેમ કરીશ મા,” ત્યારે બાળકનું નબળું મન સબળું બને છે, અસ્થિર ચિત્ત સ્થિર થાય છે. તેનો પોતાનો જે આંતરિક અવાજ મંદ સ્વરે કહેતો હતો કે “આમ કરીશ મા !” તે હવે બુલંદ બને છે; તે અવાજ નિશ્ચયપૂર્વક, સત્તાવાહી સ્વરે બોલે છે : “આમ કરીશ મા !” અને પરિણામે બાળક તેમ નથી જ કરતું.

એટલે સાચે પ્રસંગે બાળકને ના કહેવી એ તેના પડાપે ઊભા રહેવા સમાન છે, તેને દોષમુક્ત બનાવીને તેનામાં તાકાત પ્રેરવા સમાન છે. તેથી બાળક ચિંતામુક્ત બને છે, સલામતી અનુભવે છે અને સ્વસ્થ બને છે.

ચુનીભાઈ શાહ

દેખ -

હાડ-હાડમાં હેત ભર્યું જેને
વેણ વેણ વરદાન,
દેખ - ઘરેઘર એ જ બિરાજે
ભૂતળમાં ભગવાન.

મકરન્દ દવે

પિતાની ભેટ

પોતાના પુત્રને કાંઈક ભેટ આપવાની એક પિતાની હોંશમાંથી એક નાની રૂપકડી ચોપડીની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પુત્ર પોતાની સ્વતંત્ર જિંદગીની મજલ પર રવાના થવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે, કદાચ તેને ઉપયોગી નીવડે એવા શિખામણના બે શબ્દો કાગળ પર ટપકાવી લેવા માટે પિતા ઘરને એક ખૂણે બેસે છે. જેકસન બ્રાઉન નામના એ પિતાએ વરસો પહેલાં ક્યાંક વાંચેલું કે પોતાનાં સંતાનો માટે સડક બાંધી આપવાની જવાબદારી માબાપો ઉપર નથી; એમણે તો વાટનો નકશો જ પૂરો પાડવાનો છે. પોતે લખી કાઢેલાં પાનાંનો ઉપયોગ પોતાનો પુત્ર એ રીતે જ કરશે, એવી પિતાને ઉમેદ છે.

એ લખાણનાં કાગળિયાં પુત્રના હાથમાં મૂકતાં પિતા એવી મતલબનું બોલ્યા કે જીવન સુખદાયી શી રીતે બનાવી શકાય તે વિશેના પોતાના ખ્યાલો એમાં વ્યક્ત કરેલા છે. ભેટ હાથમાં લેતાં પુત્ર પિતાને ભેટી પડ્યો, એમની સાથે હાથ મિલાવીને વિદાય થયો.

થોડા દિવસ પછી એના નવા સ્થાનેથી પુત્રનો ફોન આવ્યો. “બાપુ,” એનો અવાજ સંભળાયો : “તમે પેલી શીખ લખી આપી છે તે વાંચતો જાઉં છું ને મને લાગે છે કે મને મળેલી સારામાં સારી ભેટમાંની આ એક છે. હવે હું પણ તેમાં ઉમેરો કરતો રહીશ અને... કોઈક દિવસ મારા દીકરાને એ ભેટ આપીશ.”

પિતાની એ શીખમાંથી નીપજેલી અંગ્રેજી ચોપડીનું નામ છે : ‘લાઈફ્સ લિટલ ઇન્સ્ટ્રક્શન બુક’ (Life’s Little Instruction Book). તેને દરેક પાને સાદા શબ્દોમાં બે-ચાર નાની નાની શિખામણો મોટા અક્ષરે છાપેલી છે.

લેખકે ચોપડી આ રીતે અર્પણ કરેલી છે : “અનેક રીતે જે મારો ગુરુ પણ છે તે પુત્રને.” પછી નીચે ચાર લીટી એ પુત્રને સંબોધીને પિતા કહે છે : “બેટા, લાં...હું જોવામાં હું તને કઈ રીતે મદદ કરી શકું ? મારા ખભા ઉપર તને ઊભો રહેવા દઉં ?...હાં, હવે તું મારા કરતાં પણ લાંબે સુધી જોઈ શકીશ. હવે તું આપણા બેય વતી જોઈ શકવાનો... તો, તું શું જુએ છે તે મને કહીશ ને ?”

લેખક અમેરિકન છે, પણ તેની ઘણી શિખામણો અનેક દેશના પિતાઓ પોતાના પુત્રોને આપી શકે તેવી લાગે છે. મારો એક પૌત્ર યુવાનવયે પહોંચ્યો છે તેને લખી મોકલવા જેવી કેટલીક મને લાગી, તે અહીં ગુજરાતીમાં ઉતારું છું. વાચકોને પણ પોતાના પુત્ર કે પૌત્રને લખી મોકલવાનું મન થાય તેવી એમાંથી નીકળશે, એવી આશા છે.

• સારાં સારાં પુસ્તકો વસાવતો રહેજે – ભલે પછી એ કદી નહિ વંચાય એમ લાગે.

• કોઈને પણ વિશે આશા સમૂળગી ત્યજ દેતો નહિ. ચમત્કારો દરરોજ બનતા

હોય છે.

- દરેક બાબતમાં ઉત્તમતાનો આગ્રહ રાખજે અને તેની કિંમત ચૂકવવા તૈયાર રહેજે.
- તંદુરસ્તી એની મેળે જળવાઈ રહેવાની છે, એમ માનતો નહીં.
- તારી નજર સામે સતત કશુંક સુંદર રાખજે – ભલે પછી તે એક પ્યાલામાં મૂકેલું ફૂલ જ હોય.
- આપણથી જરીક જેટલું જ થઈ શકે તેમ છે એવું લાગે, માટે કશું જ ન કરવું એમ નહિ. જે થોડુંક પણ તારાથી થઈ શકે તે કરજે જ.
- સંપૂર્ણતા માટે નહિ પણ શ્રેષ્ઠતા માટે મથજે.
- જે તુરંદ છે તેને પારખી લેતાં શીખજે, ને પછી તેની અવગણના કરજે.
- ઘસાઈ જજે, કટાઈ ન જતો. પોતાની જાતને સતત સુધારતા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેજે.
- હારમાં ખેલદિલી બતાવજે. જીતમાં ખેલદિલી બતાવજે. પ્રશંસા જાહેરમાં કરજે, ટીકા ખાનગીમાં.
- લોકોમાં જે સારપ રહેલી હોય તે ખોળી કાઢજે.
- તારા કુટુંબને તું કેટલું ચાહે છે તે દરરોજ તારા શબ્દો વડે, સ્પર્શ વડે, તારી વિચારશીલતા વડે બતાવતો રહેજે.
- પોતાની જાતમાં પરિવર્તન લાવવાની આપણી શક્તિનો આંક કદી ઓછો ન આંકવો. પણ બીજાંઓમાં પરિવર્તન લાવવાની આપણી શક્તિનો વધુ પડતો આંક ન આંકવો.
- ક્યારે મૂંગા રહેવું તેનો ખ્યાલ રાખજે. ક્યારે મૂંગા ન રહી શકાય તેનો પણ.
- ગંદકી સામે જંગ માંડજે.
- બીજાઓની સફળતા વિશે ઉત્સાહ અનુભવજે. બીજા લોકોને એમનું પોતાનું મહત્ત્વ ભાસે તેમ કરવાની તકો શોધતો રહેજે.
- પોતાના ગુજરાન માટે મહેનત કરતા દરેક માણસ સાથે સન્માનથી વર્તજે – ભલે એ કામ ચાહે તેવું નજીવું હોય.
- એવી રીતે જીવજે કે તારાં બાળકો જ્યારે પણ ઈમાનદારીનો, નિષ્ઠાનો અને પ્રામાણિકતાનો વિચાર કરે ત્યારે એ તને સંભારે.
- જેમને એ વાતની કદી જાણ પણ થવાની ન હોય એવા લોકો માટે કશુંક સારું કરતા રહેવાની આદત કેળવજે.
- વિચારો મોટા મોટા કરજે, પણ નાના નાના આનંદો માણી જાણજે.
- ગુલાબોની સુવાસ માણવાનો સમય મેળવજે.
- દિમાગ મજબૂત રાખજે, કાળજું કૂણું.

. કોણ સાચું છે તેની ફિક્કર કરવામાં સમય ઓછો ગાળજે, અને શું સાચું છે તે નક્કી કરવામાં વધારે.

. એકંદર યુદ્ધમાં વિજય મેળવવા કાજે નાની નાની લડાઈઓમાં હારતાં શીખજે.

. જે ગાંઠ છૂટી શકે તેને કાપતો કદી નહિ.

. દરેક ચીજ જે હાલતમાં આપણને મળી હોય તેના કરતાં જરાક સારી સ્થિતિમાં તેને મૂકતાં જવું.

. યાદ રાખજે કે સફળ લગ્નજીવનનો આધાર બે વસ્તુ પર રહે છે : (1) યોગ્ય પાત્ર શોધવું અને (2) યોગ્ય પાત્ર બનવું.

. તને વખત નથી મળતો, એમ કદી ન કહેતો. એક દિવસના તને પણ એટલા જ કલાકો મળેલા છે જેટલા હેલન કેલરને, મધર ટેરેસાને અને આઈન્સ્ટાઈનને.

. એટલું સમજજે કે સુખનો આધાર માલમિલકત, સત્તા કે પ્રતિષ્ઠા ઉપર નહિ, પણ આપણે જેમને ચાહતા ને સન્માનતા હોઈએ તેવા લોકો સાથેના આપણા સંબંધો પર રહે છે.

. તને માન મળે તેમાં બીજાંને સહભાગી બનાવજે.

. તારાં બાળકોને નિયમિત કશુંક વાંચી સંભળાવજે, ગીતો સંભળાવજે. તારાં બાળકોને સદાય સાંભળજે.

. “મને એની ખબર નથી,” એમ કહેતાં ડરતો નહિ. “મારાથી ભૂલ થઈ ગઈ”, એમ કહેતાં અચકાતો નહિ. “હું દિલગીર છું”, એટલું બોલતાં ખચકાતો નહિ.

. ક્યારેક નિષ્ફળ નીવડવાની પણ તૈયારી રાખજે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

કર ઊંચા કરી -

એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન, ઘણે વર્ષે મળ્યાં જે ક્ષણ;
મૂક્યાં ડુંગર ને નદી, વતનનાં એ કોતરો, ખેતર;
આંખો બે રહી ભાગતી વળી વળી પાછી, ભીડ્યું એ ઘર -
વેચાઈ ગયું ઢેર જેમ તલખે કોઢાર, છોડ્યું ધણ.
કેડી આગળ જાય, પાય અવળા, કેમે કરી ઊપડે;
આંખો જાય ભરાઈ, વાટ તરુની કાંટાળી ડાળી નડે;ooo
આઘે ખેતર જોઈ બે કર કરી ઊંચા મને વારતી -
એ મારી ભ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી ?!

જયન્ત પાઠક

બાળક સવાલ પૂછે ત્યારે -

19મી સદીનો વિખ્યાત અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ જ્યારે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે એક દિવસ એના પિતા કાંઈક વાંચતા હતા. “શું વાંચો છો, ડેડી ?” નાના રોબર્ટ પૂછ્યું.

“આ ‘ઇલિયડ’ પુસ્તકમાંથી ટ્રોયના ઘેરા વિશે વાંચું છું,” પિતા બોલ્યા.

“ટ્રોય શું છે ?” બાળકે ફરીથી પૂછ્યું.

બીજા કોઈ પિતાએ કહ્યું હોત કે ટ્રોય એક શહેરનું નામ છે અને પછી ઉમેર્યું હોત કે, “જા હવે બહાર રમવા જા અને મને વાંચવા દે !”

પણ રોબર્ટના પિતાએ તો ઊભા થઈને ત્યાં દીવાનખાનામાં જ ટેબલ-ખુરશીઓને ગોઠવીને જાણે કે નાનું સરખું શહેર બનાવ્યું અને એક મોટી ખુરશી પર એ નાના છોકરાને બેસાડ્યો. “જો, હવે આ બધું ટ્રોય નગર છે અને તું તેનો રાજા પ્રાયમ છે... અને હા, આ રહી તારી સુંદર મજાની રાણી હેલન !” એટલું બોલીને પિતાએ રોબર્ટની પાળેલી બિલાડીને ઊંચકી. “અને બહાર પેલા જંગલી કૂતરાઓ છે ને - જે હમેશાં તારી બિલાડીની પાછળ પડે છે ? તે જ રાજા એગમેન અને રાજા મેનેલેઅસ, જેમણે હેલનનું હરણ કરી જવા ટ્રોય ઉપર ચડાઈ કરેલી.”

આ પ્રમાણે પિતાએ નાના રોબર્ટને સરળ રીતે વાર્તા સમજાવી. પછી જ્યારે એ સાત-આઠ વરસનો થયો ત્યારે પિતાએ એને ‘ઇલિયડ’ પુસ્તક વાંચવા આપ્યું... અને થોડાં વરસો પછી રોબર્ટને મૂળ ગ્રીક ભાષામાં ‘ઇલિયડ’ વાંચતાં શીખવ્યું.

માતા-પિતા તરીકે આપણે હંમેશા બાળકોને કાંઈ ને કાંઈ શીખવતાં જ હોઈએ છીએ - પછી ભલે શીખવવાનો આપણો ઈરાદો ન પણ હોય. આપણે આપણાં બાળકોને લાડ કરીએ કે મારીએ, તેમની ચિંતા કરીએ કે ઉપેક્ષા કરીએ - દરેક વર્તન મારફત એમને કાંઈ ને કાંઈ શીખવીએ જ છીએ.

વત્સલા મહેતા

દેખો !

પરવાનોંકે લિએ છોડ દો જલી શમા,
બુઝે દિયે પર પ્યાર લુટાકર તુમ દેખો !...
રસિક ભમરકે લિએ છોડ દો ખિલી કલી,
કાંટોકો ગલહાર બનાકર તુમ દેખો !...
જગવાલોંકે લિયે છોડ દો યહ દુનિયા,
અલગ નયા સંસાર બસા કર તુમ દેખો !

રઘુરાજ સિંહ ‘રાકેશ’

ખરાબ લોકો : સારા લોકો

થોડા દિવસ પર હું મારા દીકરાને સિનેમામાં લઈ ગયેલો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન જાપાનીઓએ કેદ પકડેલા મિત્રરાજ્યોના ખલાસીઓની કંઈક વાત એ ફિલ્મમાં આવતી હતી. ઘેર પાછા ફરતી વખતે વાટમાં પુત્રે મને કહ્યું : “પેલા ખલાસીઓને આવી રીતે ત્રાસ આપતા હતા તે જાપાનીઓ બહુ ખરાબ લોકો હતા – નહીં ?”

“હા,” મેં કહ્યું, “પણ હવે એ લોકો ખરાબ નથી, કારણ કે હવે તે એવું કરતા નથી..”

એકાદ મિનિટ તે વિશે વિચાર કરીને એ બોલ્યો, “એવું બધું નહારું કામ એ લોકો શીદને કરતા હતા ?”

“કદાચ તે વખતે એમને ખબર નહીં હોય કે એ નહારું કામ કરી રહ્યા હશે..”

“તો કોઈએ એમને કીધું કેમ નહીં ?”

“આપણે કહેવાની કોશિશ તો કરી હતી,” હું બોલ્યો, “પણ એ સાંભળે જ નહીં..”

“...જર્મનો બહુ ખરાબ છે – નહીં ? પેલી કેદ-છાવણી વિશેની ફિલ્મ આપણે જોયેલી, તે યાદ છે ને !”

“એ લોકો ખરાબ હતા,” મેં કહ્યું, “પણ હવે સારા છે..”

“હવે એ જુદા જ લોકો થઈ ગયા છે ?” એને જાણવું હતું.

“ના, છે તો એના એ જ લોકો; મોટા ભાગના લોકો તો એના એ જ છે. લડાઈ પૂરી થઈ જાયને, પછી ખરાબ લોકોએ જે કર્યું હોય તે ભૂલી જવાનું; ન ભૂલીએ તો વળી પાછી નવી લડાઈ થાય..”

શૂન્ય નજરે તે મારી સામે જોઈ રહ્યો.

“લડાઈમાં તમે કોઈ રશિયનને મારેલો ખરો ?” એને એ જાણવાની ઇચ્છા થઈ.

“ના, કારણ કે લડાઈમાં તો તે આપણી પડખે હતા..”

“પણ જો લડાઈ વખતે તે સારા લોકો હતા, ને ખરાબ લોકોને મારી નાખતા હતા, તો હવે એ લોકો ખરાબ કેમ થઈ ગયા છે ?”

“હવે એ લોકો ખરાબ થઈ ગયા નથી. મોટા ભાગના રશિયનો તો સારા જ છે. પણ એમના નેતાઓ જે કરે છે તેની સાથે આપણે સંમત થતા નથી, અને એ લોકો આપણી સાથે સંમત થતા નથી. એટલે જ આ બધી ભાંજગડ ઊભી થઈ છે. સમજ્યો ?”

એણે કહ્યું, “ના..”

“થયું ત્યારે —” હું બોલ્યો, “આટલા બધા મૂરખાઈ ભરેલા સવાલ પૂછનારો છોકરો તો મેં કોઈ દી જોયો નથી !”

આર્ટ બુકવોલ્ડ

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

ગૂંગળાતા કિશોરો

કેન્સરથી મરણપથારીએ પડેલા પિતાનો સમૃદ્ધ વારસો સ્વીકારવાની એક જુવાન દીકરાએ ઘસીને ના પાડી દીધી. એણે કહ્યું, “તમે મને ઘણીબધી વસ્તુઓ આપી છે એ વાત સાચી; પણ મારે ખરેખર જેની જરૂર હતી એ ચીજ તો મને મળી જ નહીં. હું તો હતો કેવળ તમારા પ્રેમનો ભૂખ્યો. પણ તમે પૈસા કમાવા પાછળ એટલા બધા પડેલા હતા કે અમારે જે જોઈતું હતું તે તમે આપી શક્યા જ નહીં. અમારે જરૂર હતી ખુદ તમારી જ.”

ઓગણીસ વરસની એક મૂઝાયેલી કન્યા કહે છે : “જેની સાથે વિશ્વાસથી વાત કરી શકું એવા કોઈ વડીલ મને મળ્યા નથી. મારા તંગ જીવનમાં હું કેવળ ટેલિવિઝન અને સામયિકો મારફત સંતોષ મેળવું છું. મારાં કુટુંબીજનો પાસેથી મને પ્રેમ કે સહાનુભૂતિ સાંપડતાં નથી. સહુ પોતપોતાનાં કામકાજમાં મશગૂલ હોય છે. મારા મનમાં જાતજાતના સવાલો ઊઠે છે. પણ રખેને મારા સવાલના જવાબ આપવા પડે એ બીકે મારી માતા મારી સાથે લાંબો વખત ગાળતી નથી. મને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે, મને સાચી સલાહ આપે એવી કોઈક વ્યક્તિની મારે જરૂર છે.”

નશીલા પદાર્થોના સેવનને માર્ગે વળી ગયેલો એક કિશોર કહેતો હતો કે, “નશાની ગોળીઓ લેવા હું લલચાયો તે પહેલાં મારે ખરેખર તો જરૂર હતી એ ગોળીઓમાંથી મળે નહીં એવી, બજારમાં ખરીદી શકાય નહીં એવી ચીજની – પ્રેમની.”

એક સ્વકેન્દ્રી અને સ્નેહ વગરની સૃષ્ટિમાં આજે આપણે જીવી રહ્યાં છીએ, તેને પરિણામે આવાં કિશોર-કિશોરીઓ અનેક કુટુંબોમાં ગૂંગળાઈ રહ્યાં છે. તેમનાં પોષણ અને વિકાસ માટે સારા ખોરાક, સુંદર કપડાં, તરેહતરેહની ચીજવસ્તુઓ કે મોંઘાદાટ શિક્ષણના કરતાં પણ અનેક ગણું મહત્ત્વ છે પ્રેમનું – એ તેમનાં માબાપોને કોણ સમજાવશે ?

ચંદ્રકાન્ત કાજી

ઇલાજ

આપણી કુટુંબરચના સ્ત્રીની લાચારી પર, આપણી ઉત્પાદનપદ્ધતિ મજૂરોની કંગાલિયત પર અને આપણી સમાજવ્યવસ્થા અછૂતોની હીનતા પર ટકેલી છે. તે એક અમાનવીય જીવનપદ્ધતિ છે. આને સ્થાને બીજી જીવનપદ્ધતિ લાવવાનો ઇલાજ જીવનશિક્ષણ છે.

પી. મૂર્તિ (અનુ. નરોત્તમ પટેલ)

બાળક અને આપણે

કુદરત બાળકને એક એવી તાકાત આપે છે કે છ માસનું થાય ત્યાં સુધીમાં તો તે ભયંકર ક્રીટાણુઓનો પણ સામનો કરી શકે છે. તેથી જ તો બાળક કોઈ પણ ચીજ નચિંતપણે મોઢામાં નાખી શકે છે અને તેની ઉપર લાગેલાં ક્રીટાણુઓ છતાં સુરક્ષિત રહે છે.

*

૨૩વું એ બાળકની બોલી છે. એનું ૨૩વું ક્યારેય એકસરખું નથી હોતું. દૂધ પીતું બાળક રડે છે ત્યારે કંઈક સૂચવવા માગે છે. ખાવાપીવા માટે તે એક રીતે રડે છે, તો સંડાસ કરવા માટે જુદી રીતે. કોઈ કીડી-મંકોડી કરડી હોય ત્યારે વળી એ સાવ જુદા પ્રકારનું રડે છે.

*

બાળક ગમે તેટલું તોતડું, અસ્પષ્ટ કે અશુદ્ધ બોલે તોપણ આપણે તો તેની સાથે શુદ્ધ જ બોલવું જોઈએ. આપણે જો શુદ્ધ બોલતાં રહીશું, તો બાળકનું તોતડાપણું આપોઆપ સુધરી જશે.

*

સૌથી મોટાં પશુઓ કરતાં પણ માનવબાળ વધારે બુદ્ધિશાળી હોય છે.

*

બાળક જન્મથી જ અસ્તેયવ્રતી હોય છે, કેમકે પોતે ધરાઈ ગયા પછી વધેલી ચીજ સાથે કોઈ સ્નાન-સૂતક ન હોય તેવી રીતે એને છોડીને તે ચાલતું થાય છે.

*

બાળકને શ્રમ પસંદ હોય છે. જો માવતર ટોકે નહીં તો સાવ નાનું બાળક હાથે દાઝીને પણ રોટલી બનાવવાની કોશિશ કરે છે, પોતાનાં કપડાં જાતે ધુએ છે.

*

શરીરને જેમાં શ્રમ પડે તેવા જ્ઞાન માટે બાળકને ખૂબ આકર્ષણ રહે છે. પાણી ભરવું, સફાઈ કરવી, વસ્તુ લઈ જવી, ઘાસ કાપવું – એવી બધી ક્રિયાઓ માટે તે જેટલું જલદી તત્પર બને છે તેટલું ભણવા માટે નથી થતું, કેમ કે ભણવામાં તેને શ્રમ કરવાની તક મળતી નથી.

*

બાળક જન્મથી જ નિર્ભય હોય છે, એટલે તેને કોઈથી ડરવાનું નથી હોતું.

કુદરતી રીતે આપણા સૌને માટે અનિવાર્ય એવો કેટલોક ભય તેનામાં પણ હોય છે.

*

બાળક મૂળથી હઠીલું નથી હોતું, પણ આપણે તેને એવું બનાવીએ છીએ.

*

નાનામાં નાનું બાળક પણ દરેક પ્રસંગે આપણી પાસેથી કંઈક શીખતું હોય છે. તેથી બાળક અમુક કામ કરતાં ન શીખે તેવું આપણે ઇચ્છતાં હોઈએ, તો તેવું કામ તેની સામે કદી કરવું નહીં.

*

બાળક જ એક એવું પ્રાણી છે જેને કોઈ પોતાને મદદ કરે તે ગમતું નથી.

*

બાળક પોતાની આંગળીને દઝાડ્યા વિના, કેવળ ઉપદેશથી, અગ્નિથી દૂર રહેશે નહીં; પાણીમાં ડૂબ્યા વિના તેની મૂઝવણ સમજશે નહીં; પોતાનો ચાસ રૂંધાયા વિના તેને હવાની કિંમત સમજાશે નહીં. આવું બધું તે આપણાથી છૂપું છૂપું કરે, તેના કરતાં સારો રસ્તો એ છે કે સમજણમાં માવતર પોતાની હાજરીમાં જ તેને અગ્નિમાં આંગળી નખાવે, પાણીમાં ડૂબકી મરાવે, પેટીમાં પૂરીને ઢાંકણું બંધ કરી દે, જેથી અગ્નિનો તેમજ હવાપાણીના અભાવનો કીમતી અનુભવ તેને મળી જાય.

*

નાના બાળકના માથે હાથ ફેરવતાં ખ્યાલ આવી જશે કે માથાનો આગળનો ભાગ હાડકાં વિનાનો હોય છે. એના ઉપર આંગળાં રાખવાથી હૃદયના જેવા ધબકારા સંભળાશે. તેથી એ ભાગનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. બાળકના માથા પર ટપલી મારવી નહીં - લાડમાં પણ ન મારવી; એનાથી બાળકના મગજને નુકસાન થાય છે.

*

તંદુરસ્ત બાળક હસતાં હસતાં જાગવું જોઈએ અને રમતાં રમતાં સૂઈ જવું જોઈએ. જેને ગમે ત્યાં ઊંઘ આવી જાય તેનું નામ તંદુરસ્ત બાળક.

*

બાળકને કાખમાં તેડીને માતા બજારમાં જાય ત્યારે તે બાળકનું બહુ મોટું શિક્ષણ કરે છે.

*

સાધારણ રીતે પોતાને ઉપયોગી ન હોય તેવી બીજા કોઈની વસ્તુ બાળક લેતું નથી. પણ જો આપણે તેને કીધા કરીએ કે, આ મારી ચોપડી છે તેને અડવાનું નથી - તો બાળક અચૂક એ ચોપડીઓ લેવાનું.

*

દરેક ઓજારનો ઉપયોગ શીખવાની બાળકને સ્વાભાવિક જ તાલાવેલી હોય છે. પણ જો કોઈ ઓજારનો એ ખોટો ઉપયોગ કરે તો ગુસ્સે થવાને બદલે તેનો સાચો ઉપયોગ બતાવવો જોઈએ. બાળક કુહાડીથી ઈંટ ઉખાડે, તો તેને સમજાવવું જોઈએ કે, કુહાડીથી તો લાકડાં કાપી શકાય, પણ ઈંટ ઉખાડવા માટે ત્રિકમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; તારે ઈંટ ઉખેડવી હોય તો કુહાડી મૂકીને ત્રિકમ લઈ આવ.

*

બાળક પડવાથી ગભરાતું નથી એટલું જ નહીં, જે કરતાં તે પડ્યું હોય એ કામ પણ છોડતું નથી. બાળક પડી જાય ત્યારે તેને બેઠું કરવા દોડવું નહીં – તેની તરફ જોવું પણ નહીં. આમ કરવાથી તે રડ્યા વગર આપમેળે બેઠું થઈ જશે.

*

બાળકને વિનયવિવેકની શિખામણ આપવાની જરૂર નથી. બાળક સાથેનું આપણું વર્તન વિનયવાળું હશે, તો એ આપણી જેમ જ બીજાઓ સાથે વિનયથી વર્તશે.

*

ક્યારેક બાળક આપણા કરતાં પણ વધુ સારું વિચારી શકે છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એટલે બાળક કોઈ સૂચન કરે તો ધ્યાનથી સાંભળીને, યોગ્ય લાગે તો તેનો અમલ કરવો જોઈએ.

*

બાળક રમતું હોય ત્યારે એ તેમાં સંપૂર્ણપણે લીન થઈ ગયું હોય છે. એવે વખતે એ બીજાની વાત ન સાંભળે તો એ તેનો વાંક નહીં પણ ગુણ ગણવો. યોગીને ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવા બહુ મહેનત કરવી પડે છે, જ્યારે બાળકને કુદરતી રીતે જ એ ગુણ મળેલો હોય છે.

*

કોઈ કુટેવ અંગે આપણે બાળકને મારીએ છીએ ત્યારે હકીકતમાં આપણે કોને મારતા હોઈએ છીએ તેનો ખ્યાલ આપણને હોય છે ખરો ? ત્યારે માણસ પોતાની જાતને, પોતાની પત્નીને મારી રહ્યો હોય છે, અથવા પોતાનાં જ માતાપિતાની પિટાઈ કરી રહ્યો હોય છે. કારણ કે બાળક જે અવળચંડાઈ કરે તે ઘણુંખરું તો તેણે તેનાં માવતર કે દાદા-દાદી પાસેથી શીખેલી હશે.

*

જે બાળકોને પૂરતો પ્રેમ મળતો નથી તેને ભાતભાતની કુટેવો પડે છે. જે બાળકોને વધારે પડતો પ્રેમ મળે છે, તે એવો પ્રેમ આપનારાંની વાત બિલકુલ માનતાં નથી.

ભગવાનદીન (અનુ. હાજીભાઈ બાદી)

❀

ધનનું ધન

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઘણી શોધો થઈ છે. ચંદ્ર પર અને સૂર્યમંડળમાં રોકેટો, ઉપગ્રહો મોકલવાની અદ્ભુત શોધો માણસે કરી છે. પણ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં થયેલી મોટામાં મોટી શોધ હું બાલશિક્ષણશાસ્ત્રની ગણું છું. મારી અફર શ્રદ્ધા છે કે જો માણસજાતને મુક્તિનો અનુભવ લેવો હશે, તો તેણે બાલશિક્ષણની આ શોધ પાસે આવવું પડશે. ત્યારે જ શાંતિનું ક્ષેત્ર વિસ્તરશે, ત્યારે જ મુક્તિનું સાચું પ્રભાત ઊઘડશે.

એટલે બાલશિક્ષણનું કામ એક ધાર્મિક કામ છે, ને બાલશિક્ષકો શાંતિ-સૈનિકો છે. આવું કામ કરનારા શિક્ષકો ભારે આદરને પાત્ર છે. કારણ કે સમાજના સ્વાસ્થ્ય ને સુખ માટે તેઓ પાયાનું કામ કરી રહ્યા છે.

આપણાં ધન, આબરુ, સુખાશા એ બધાંને માટે આપણે વારે વારે શેરબજાર, પોલીસ કે અદાલત તરફ જોઈએ છીએ. તેને બદલે જો આપણે બાલમંદિરો તરફ જોતા, બાલમંદિરો પાસેથી મદદ માગતા થઈએ, તો સંભવ છે કે આપણી આશા વહેલી સફળ બને. કારણ કે ધનનું ધન આખરે તો આપણાં સુશીલ સંતાનો છે, અને તેમને સુશીલ બનાવવાની મોટામાં મોટી શક્યતા યોગ્ય બાલશિક્ષણમાં છે.

કેળવણીનું ધ્યેય આમ તો સનાતન છે : વિદ્યાર્થીને માણસ બનાવવો. રુસોએ સુયોગ્ય રીતે જ કહ્યું છે કે, “મારો વિદ્યાર્થી લશ્કરમાં, દેવળમાં કે ન્યાયાલયમાં જશે, તે મને બહુ સ્પર્શતું નથી; પહેલાં તે માણસ થશે.” આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે કે જે સારો માણસ નથી તે સારો સિપાહી, સારો ધર્મગુરુ કે સારો ન્યાયાધીશ ન થઈ શકે.

પણ આખરે તો આ સારપ કોઈ ને કોઈ રીતે અમુક સમય કે સ્થળમાં મૂર્તિમંત થવાની હોય છે. કેળવણીના સિદ્ધાંતો સાચા હોય તોપણ તેને કાર્યરત તો યુગની માંગ પ્રમાણે જ કરાય. તેમ ન થાય તો ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિચાર નિષ્પ્રાણ કે ભ્રામક કાર્યક્રમોમાં પડ્યો રહે. સનાતન સત્યે યુગધર્મમાં પરિવર્તિત થવું જ જોઈએ.

ગઈ સદીનાં કેટલાંયે દઢ મનોબળવાળાં, સહજ તપ કરવાવાળાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં હૃદયસ્પર્શી શબ્દચિત્રો શ્રી મુકુન્દરાય પારાશર્યે આપ્યાં છે. એ વાંચતાં ઘણી વાર હું ગદ્ગદ્ થયો છું. પણ હરેક વાચને મને થયું છે કે, આવાં ધાર્મિક સ્ત્રી-પુરુષો હોવા છતાં આ દેશ ગુલામ કેમ બન્યો ? અહીં અસ્પૃશ્યતા શા માટે ? અહીં સતીનો રિવાજ, બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ, સ્ત્રીઓને તુચ્છ ગણવાનો ચીલો કેમ ? શા માટે આ ધાર્મિક પુરુષો કે સ્ત્રીઓનું ધ્યાન એ બાજુ ન ગયું ?

અને ગાંધીએ એ જ તપ અને ધર્મવૃત્તિનું આચરણ કર્યાં છતાંયે, એ જ ગુલામી અને દૂષણો સામે શા કારણે બળવો કરતાં શીખવ્યું ? તેનું સાદું કારણ ધર્મના સનાતન અને નૂતન યુગાનુકૂળ સ્વરૂપ વિશે તેમની સ્પષ્ટ સમજ હતી, તે લાગે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

અપત્યપ્રેમ કે અપત્યનિષ્ઠા ?

માણસમાં જીવવાની જેટલી ઈચ્છા હોય છે, લગભગ તેટલી જ અપત્ય-સંતાનાપ્રાપ્તિની હોય છે.

આત્મા તો અમર છે; પણ પોતે અમર છે એ જાતની નિષ્ઠા માણસમાં નથી હોતી. તેથી તે અમર થવાના પ્રયત્ન કરે છે. અપત્ય દ્વારા માણસ અમર થાય છે. પિતાએ જે અધૂરું શોધ્યું કે મેળવ્યું-કેળવ્યું તેની પૂર્તિ પુત્ર કરે અને પિતાનો પુરુષાર્થ આગળ ચલાવે, એ જ અમરતાનું લક્ષણ છે. દરેક જીવને કંઈક અસાધારણ તત્ત્વ અનુભવવાનું હોય છે. એને માટે આખો જન્મારો એ મથે છે. પોતે ફાવી ન શકે, એટલે પોતાના પ્રતિનિધિરૂપ પુત્રને તે સોંપી જાય છે.

સ્વર્ગમાંથી ગંગા આણી પાતાળ સુધી પહોંચાડવાનું કામ સગરકુળે હાથમાં લીધું. પિતાએ આખો જન્મારો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમાં એ ન ફાવ્યો. એણે એ કામ પોતાના દીકરાને સોંપ્યું. એ પણ આખો જન્મારો ખાધો, પણ કામ અધૂરું જ રહ્યું. અંતે એનો દીકરો ભગીરથ એ કામ માટે કટિબદ્ધ થયો અને સફળ થયો. 'કાદંબરી' જેવો મહાકથા પ્રબંધ બાણભદ્ર પૂરો ન કરી શક્યો, તે એના પુત્ર ભૂષણે પૂરો કર્યો. એવી રીતે દુનિયાની પરંપરા ચાલતી આવી છે.

અપત્યની ઈચ્છા પશુપક્ષીઓમાં કેટલી ઉત્કટ રૂપમાં દેખાય છે ! ઘણી વાર જીવવાની ઈચ્છા કરતાંવે તે ચડી જાય છે. પોતે ભલે મરી જાય, પણ અપત્યને તો ગમે તે ભોગે બચાવવાં જોઈએ. આટલી અપત્યનિષ્ઠા હૃદયમાં રોપીને પછી જ ઈશ્વરે પ્રાણીઓને અપત્યો આપ્યાં છે. અપત્યજન્મ એ ઈશ્વરનો માણસ પરનો વિશ્વાસ સૂચવે છે.

અપત્યના જન્મ સાથે માબાપના સ્વભાવમાં ફેર પડે છે. પોતાની કેટલીયે ખામીઓ બાળક ખાતર તે છોડે છે. અને પોતાનો સુખભોગ છોડતાં તો માબાપને કંઈ ઓર આનંદ આવે છે.

આપભોગનો પ્રથમ પાઠ અપત્યપ્રેમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. પણ એ આપભોગ અને અપત્યપ્રેમ જ્ઞાનયુક્ત બને એવો પ્રયત્ન મનુષ્યથી જ થાય.

અપત્યપ્રેમથી માણસ ઘણી વાર ઘેલો બને છે. અપત્યપ્રેમથી પોતાનાં માબાપ કે ભાઈબહેન સાથે લડી પડે છે, સમાજદ્રોહ કરવા તૈયાર થાય છે, અને પોતાનાં બાળકોનો વિકાસ પણ અટકાવે છે. પ્રેમ આંધળો હોય છે. ખરેખર જોઈએ છે અપત્યનિષ્ઠા. અપત્યપ્રેમથી નવી પેઢીનો વિકાસ અટકે છે, નિષ્ઠાથી તેનો વિકાસ થાય છે.

પોતાનાં છોકરાં પેટપૂરતું કમાઈ નહીં શકે, એમને કોઈ મદદ નહીં આપે, એવી અશ્રદ્ધા મનમાં રાખી આજકાલ કેટલાંયે માબાપ બાળકો માટે સંપત્તિ અને સાધનસગવડો તૈયાર કરી રાખે છે. ગરમ કપડાંમાં હમેશ વીંટી રાખેલાં બાળકો

જેમ તે જ કારણે નબળાં રહે છે અને સહેજસહેજમાં રોગનાં ભોગ થઈ પડે છે, તેમ કેટલાંક માબાપોનો આપેલો વારસો બાળકોને અપંગ અને જડમૂઠ કરી નાખે છે. આવાં માબાપ બાળકોની શક્તિ, તેમનો પુરુષાર્થ અને તેમના ભાવિ વિષે સાવ નાસ્તિક હોય છે.

માબાપનું મુખ્ય કર્તવ્ય પોતાનાં બાળકોને પોતાના જીવન દ્વારા નૈતિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી આપવાનું છે. કુલપરંપરાથી બાળકોને વાકેફ કરવાં, ઘરના ધંધાનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન આપવું, એ ધંધામાં એમનો પૂરેપૂરો પ્રવેશ કરાવવો, અને પછી એમને યથાકાળે જવાબદારી સોંપવી, એટલું જ કામ માબાપનું છે.

માબાપ એ કર્તવ્ય ચૂકે છે, અને પછી નિશાળ મારફતે એ બધું મળી રહેશે એમ મન મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યૌવનના ઉન્માદમાં આડે રસ્તે જવાની વૃત્તિ થતાં જેમની નજરનો અંકુશ રહી શકે, એવું મુરબ્બીઓનું મંડળ બાળકોની આસપાસ ભેગું કરી આપવું એ પણ માબાપની ફરજ છે. બાળકોને મુસાફરી કરાવી પ્રેક્ષણીય સ્થાનો, પરાક્રમી પુરુષો, જીવનદાયી સંસ્થાઓ અને સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો એ બધાંનો તેમને પરિચય કરાવવો, એટલું માબાપો કરી શકે તો બાળકો પ્રત્યેની તેમની બધી ફરજ અદા થઈ છે.

અને પોતાનાં અપત્યો પાસેથી માબાપ અપેક્ષા શાની રાખે ? આજ્ઞાપાલનની ? શ્રી રામચંદે આદર્શ પુરુષ તરીકેની પોતાની યોગ્યતા પહેલવહેલી સિદ્ધ કરી પિતાની આજ્ઞાના પાલનથી જ. પણ આપણે આજ્ઞાપાલન એ પિતાના હક તરીકે તો નહીં જ સ્વીકારી શકીએ. પિતાની આજ્ઞાને વશ રહેવું એ પુત્રનું ભૂષણ છે. પણ પિતાનો એ નિરપવાદ હક તો હરગિજ નથી. મનુષ્યજીવન પ્રગતિશીલ છે. એક પેઢીનો અનુભવ અને આકાંક્ષાઓ બીજી પેઢીને કામ ભલે આવો, પણ તેમને તે બંધનકર્તા તો ન જ થવાં જોઈએ.

પુત્ર પોતા પ્રત્યે ઉદ્દત ન થાય, એટલી અપેક્ષા માબાપ જરૂર રાખે. પોતાના હાથપગ નબળા પડે ત્યારે પુત્ર પાસેથી સેવાશુશ્રૂષાની અપેક્ષા રાખવાનો પણ તેમને હક છે. પણ પિતા કહે છે માટે જ પુત્રે પરણવું, પિતા કહે તેની સાથે જ પરણવું, તે કહે તે જ નોકરી કરવી, તેને રાજી રાખવા ખાતર સમાજસેવામાં ન ઊતરવું, તેને જે વિધિઓ ને રિવાજો પસંદ છે તે જ પસંદ કરવાં, એ જાતનો આગ્રહ પિતા ન જ રાખી શકે. પુત્રમાં પિતૃભક્તિ હોય છે એટલે ઉપલી વસ્તુઓ તેનામાં સ્વાભાવિક હોય છે. અને જ્યાં સુધી એમાં તેને અધર્મ કે સત્ત્વહાનિ ન જણાય, ત્યાં સુધી પિતા કહે તેમ ચાલવું જોઈએ એમ તે સમજે પણ છે. પણ એ બાબતમાં પુત્રની સ્વતંત્રતા અબાધિત રહેવી જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

છોડી શકાતો નથી

વર્ષો પછી એક મિત્ર મળવા આવ્યા. કોલેજમાં અમે સાથે ભણ્યા અને પછી કામઘંઘે લાગી ગયા. કોઈ કોઈ વાર મળવાનું બનતું, પણ પછી તો અમે બંને સંપર્ક ગુમાવી બેઠા. મિત્ર અચાનક આવી પહોંચતાં હૃદયમાં આનંદ આનંદ થઈ ગયો. એના ચહેરા પર કાંઈક ઉદાસી અને નિરાશા જેવું જોઈને પૂછ્યું : “છો તો મજામાં ને ? કંઈ મુશ્કેલી તો નથી ને ?”

મિત્રે હસીને કહ્યું : “આમ તો કંઈ મુશ્કેલી નથી. વર્ષોથી અમેરિકા હતો. બધાં અમેરિકા જ છે, બંને દીકરા અને બંને દીકરીઓ. વહેવારના કામે હું બે મહિના માટે આવ્યો છું. પણ હવે અમેરિકા પાછા જવું કે નહીં એની દિધામાં છું. કોણ જાણે કેમ હું ત્યાં રહી શકતો નથી. ત્યાં સગવડો બધી જ છે, પણ ત્યાં જીવને ચેન પડતું નથી. મારી પત્નીને પણ ત્યાં ગમતું નથી, પણ પૌત્રોને ઉછેરવાની જવાબદારી એના માથે આવી પડી છે; તેને પણ એ મોહ છૂટતો નથી. પણ મને તો જાણે એવું જ લાગે છે કે કોઈકે ધક્કો મારીને મને કંટાળાના અતણ કૂવામાં ફેંકી દીધો. તમે કહેશો કે તો પછી અહીં જ શાંતિથી રહોને, દીકરા-દીકરી ભલે પરદેશમાં લહેર કરે. વચ્ચે ત્રણ વર્ષ પહેલાં આ અખતરો કરી જોયો. અહીં થોડા દહાડા ગમ્યું, પણ પછી રાત-દિવસ દીકરા-દીકરી યાદ આવવા માંડ્યાં. પાછાં ત્યાં ગયાં. અમેરિકાના સમાજશાસ્ત્રીઓએ સારું નામ શોધી કાઢ્યું છે : ખાલી થઈ ગયેલા ‘માળા’નો ખાલીપો કે ખટકો. તમે લેખક, એટલે સારો શબ્દ શોધી લેજો. પણ આ ‘એમ્પ્ટી નેસ્ટ સિન્ડ્રોમ’નો અર્થ એટલો જ છે કે દીકરા-દીકરી ચાંચાળાં-પાંખાળાં થાય અને ઊડી જાય પછી માળામાં - ઘરમાં માબાપને ખાલીપણાની લાગણી સત્તાવ્યા કરે છે.

“મને લાગે છે કે આનો કંઈ ઈલાજ નથી. તમે શું માનો છો ? આજના જમાનામાં દીકરા બધા ભેગા મળી સંયુક્ત કુટુંબમાં રહે, માબાપની સાથે રહે, એ શક્ય નથી લાગતું. એવડાં મોટાં ઘર ક્યાંથી કાઢો ? કદાચ ઘર મળી જાય તોય એવડાં મોટાં મન ક્યાંથી કાઢો ? એ જમાનો તો ગયો. હવે એ શક્ય જ નથી. અને એક રીતે જુઓ તો મારા જેવા વૃદ્ધોએ જરા વિચારવા જેવું છે કે દીકરાઓને તેમનું પોતાનું જીવન ન હોય ? તેમને સ્વતંત્ર રીતે જીવવું છે. તેમની પત્નીઓ જૂની કૌટુંબિક મર્યાદાઓની બહાર રહીને આઝાદીથી જીવવા માગે છે. મને લાગે છે કે અમારાં જેવાં માબાપોએ દીકરા-દીકરીનો આવો મોહ હવે છોડવો જોઈએ. દીકરાઓને માબાપનો આર્થિક ભાર ઉપાડવામાં વાંધો નથી, પણ માબાપ છાતી ઉપર ખમાતાં નથી. પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ પતિ-પત્નીઓએ એકલાં રહેતાં શીખવું જોઈએ. બેચાર દહાડા માટે દીકરા-દીકરીને મળવા જાય તો ઠીક, બાકી તો તેમણે ઊડી ગયેલાં પંખીઓને પોતાના જૂના જર્જરિત માળામાં પાછાં બોલાવવાની આ વેલી રમત બંધ કરવી

જોઈએ.”

આટલું કહેતાં તો મિત્રની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. એ આંસુ ઢાંકવા એકદમ હસ્યા અને બોલ્યા : “મારી વાત બરાબર છે ને ? માબાપની ફરજ દીકરા-દીકરીને ઉછેરીને-ભણાવીગણાવીને પરણાવી દેવાની કે શક્ય હોય તો ક્યાંક કામઘંધે લગાડી દેવાની. બસ, પછી તેમને તેમની રીતે તેમના રસ્તે જવા દેવાં જોઈએ.”

ગળગળા થઈ જતાં મિત્રે પોતાના મોટા દીકરાનું બાળપણ યાદ કર્યું : “એ સમયના ભાવનગરની તદ્દન શાંત શેરીમાં એ ટ્રાઈસિકલ ચલાવતાં ડરતો હતો, અને આજે અમેરિકામાં ધસમસતા પૂરની ગતિએ મોટર હાંકે છે. નાનો હતો ત્યારે તો ગળેથી છૂટતો જ નહોતો. મારા ગળા ફરતે એના નાનકડા હાથ બરાબર ભીડી દે. તે દહાડે હું એને ‘છોડ, છોડ’ એવું કહ્યા કરતો હતો. આજે હવે હું એને મારા ગળેથી છોડી શકતો નથી. આજે હવે જાણે વગર કહ્યે એ મને કહી રહ્યો છે : છોડો-છોડો, પપ્પા, હવે અમને છોડો.” મિત્રના ગળે ડૂમો ભરાયો.

ભૂપત વડોદરિયા

તે તો મા જ !

ગાતાં ગાતાં
આંગણું લીંપે ને ગૂંપે,
બીજના ચાંદ જેવી ઓકળીઓ આંકે,
તે તો કોઈ બીજુંય હોય;

પણ
ભીના ભીના લીંપણમાં
નાનકડી પગલી જોવાના કોડ કરે,
તે તો મા જ !

રડે ત્યારે છાનું રાખે,
હસે ત્યારે સામું હસે,
છાતીએ ચાંપે,
તે તો કોઈ બીજુંય હોય;

પણ
રડતાં ને હસતાં
છાતીએ ચાંપતાં
જેની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય,
તે તો મા જ !૦૦૦

જયન્ત પાઠક

આખ્યાનનું હાઈ

પ્રહ્લાદનું આખ્યાન નાનપણમાં સાંભળતાં મને એ સંસ્કાર પડેલા કે હિરણ્યકશિપુ પાપી છે અને પ્રહ્લાદ પુણ્યશાળી છે. આજે એ આખ્યાન ફરી વાંચતાં પ્રહ્લાદની ભક્તિનો મહિમા એટલો જ રહ્યો, પણ હિરણ્યકશિપુ પ્રત્યે જે ધિક્કાર હતો તે ચાલ્યો ગયો. એણે પુત્ર ઉપર આટલો બધો અત્યાચાર કેમ કર્યો, તેનો વિચાર કરતાં મને નવું દર્શન થયું.

હજારો વર્ષ ઉપરના હિરણ્યકશિપુની વાત જવા દઈએ અને આજની જ વાત લઈએ. આપણે હિંદુ હોઈએ અને આપણને ખબર પડે કે આપણો દીકરો મસ્જિદમાં જઈને નમાઝ પઢે છે, તો આપણે શું કરીશું ? આપણે મુસલમાન હોઈએ અને આપણો દીકરો શિવમંદિરમાં જઈ મૂર્તિને પગે લાગે, તો આપણે શું કરીશું ?

આપણા સમાજના એક હિંદુએ વીસમી સદીના આરંભે, મોટી ઉંમરે, શ્રદ્ધાપૂર્વક, કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે, આપણે શું કર્યું હતું ? એમનાં ખંડકાવ્યોથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે અમર છે, તે કવિ 'કાન્તે' ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો, ત્યારે એમનો કેવો બહિષ્કાર થયો હતો ! બળવાખોર ગણાતા સાક્ષર બળવંતરાય ઠાકોરે એમના આ પગલાના વિરોધમાં લખી જણાવ્યું : આપણી મૈત્રીનો હવે અંત આવે છે !

આજે આપણને હાસ્યાસ્પદ લાગે કે કોઈ હિંદુ હોય કે ખ્રિસ્તી, મૈત્રીમાં શો બાધ આવે, ભલા ? તે કાળે આપણું સમાજજીવન એટલી ધાર્મિક દીવાલોથી જકડાયેલું હતું કે એની બહાર જઈને પ્રતિષ્ઠાભેર જીવવું અશક્ય થઈ પડતું હતું. કવિ 'કાન્ત'ને એ જ વાતાવરણની ગૂંચળામણથી પાછા હિંદુ થવું પડ્યું !

આ ભૂમિકાને સ્વીકારીને હજારો વર્ષ પહેલાંનાં ધર્મનાં બંધનોનો ખ્યાલ કરીએ, તો હિરણ્યકશિપુનું પગલું સમજી શકાય તેવું છે. પુરાણકાળમાં ધર્મયુદ્ધો દ્વારા એક ધર્મ બીજા ધર્મ ઉપર પોતાની સર્વોપરિતા સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરતો. એ કાળમાં અસુરકુળના હિરણ્યકશિપુનો દીકરો પ્રહ્લાદ આર્યકુળના ઈષ્ટદેવને ભગવાન માને, તે પિતાથી કેમ સહ્યું જાય ? પોતાનો મનપસંદ ધર્મ પાળવાનો એને હક છે, એમ સમજીને પ્રહ્લાદે પિતાની વાત માની નહીં, એટલે તે પુત્રને મારી નાખવા તૈયાર થયો. તેનું કારણ ધર્મઝનૂન છે. પોતાનો દીકરો પરધર્મી બને તે એનાથી સહી શકાતું નથી. આથી ધર્મઝનૂનમાં અંધ બની એ દીકરાનો નાશ કરવા તૈયાર થયો છે. હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસ છે, પાપી છે, એ દષ્ટિએ જોવાનો અર્થ નથી. પરંતુ એ જમાનામાં ધર્મઝનૂન કેવું હતું તે જોવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તેની નિર્દયતાને પામી શકાય.

આ ઝનૂન કેવળ અસુરોમાં હતું એવું પણ નથી. રામ જેવા આદર્શ રાજવીમાં પણ તે સંસ્કાર જોવા મળે છે. વનવાસ વખતે રાવણની બહેન શૂર્પણખા રામ-લક્ષ્મણ પાસે લગ્નની માગણી મૂકે છે. રામના કહેવાથી લક્ષ્મણ તેનાં નાક-કાન કાપી લે

છે. રામમાં જે સંસ્કાર આપણે જોઈએ છીએ તે જોતાં, એ સ્થાને આર્યસ્ત્રી હોત તો એમણે એવી શિક્ષા ન કરી હોત. અસુરોનો નાશ કરવામાં કંઈ પાપ નથી, એવું આર્યઝનૂન ત્યાં જોવા મળે છે.

આજે પણ એવું ઝનૂન બીજી રીતે જોવા મળે છે. પોતાનો છોકરો કે છોકરી પરજ્ઞાતિમાં પરણવા તૈયાર થાય, તો એના ઉપર જોરજુલમના પ્રયત્નો હજુ ચાલુ છે જ. એક વખત દીકરી પરણી ગઈ હોય તે પછી પણ, એ લગ્ન મંજૂર ન રાખતાં તેને પૂરી રાખી એ પગલું ભૂંસી નાખવાના પ્રયત્નો થયા છે. એ રીતે પરણી ગયેલી દીકરી માટે ઘરનાં દ્વાર બંધ કરી વાત્સલ્યને કચડી નાખવાની હદ સુધી માબાપ ગયાં છે.

*

પ્રહ્લાદનું આખ્યાન પ્રથમ તો એ શીખવી જાય છે કે પિતાના ઇષ્ટધર્મ કરતાં પુત્રનો ઇષ્ટધર્મ જુદો હોઈ શકે. એ પાળવાનો પુત્રને સંપૂર્ણ હક છે, પિતાને એ અંગે વિરોધ કરવાનો હક નથી. એવી પ્રામાણિક માન્યતાને કારણે પુત્ર પિતાની આજ્ઞાનો અનાદર કરે, તો તે પુત્રધર્મ ચૂકે છે તેવું ન માનવું જોઈએ. આ બોધ કેવળ ધર્મના સ્થૂલ અર્થ પૂરતો મર્યાદિત રહે છે, એમ નહીં. કોઈ પણ માન્યતા અંગે પિતાપુત્ર વચ્ચે પ્રામાણિક મતભેદ ઊભો થાય, તો પુત્રને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ છે. તે માટે પિતાનો ખોફ વહોરવો પડે, તો વહોરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

એવો ખોફ ઉતારનાર વડીલોને હિરણ્યકશિપુનું પાત્ર સહિષ્ણુ થવાનો બોધ આપે છે. હિરણ્યકશિપુનું પગલું સાચું નથી એમ જો વડીલો માનતા હોય, તો પોતાના ઘરના પ્રહ્લાદના પ્રસંગ વખતે એમનાથી એવું પગલું ન ભરાય, એમ તેમણે સમજવું જોઈએ.

આમ તો આપણે બધા કહીએ છીએ કે, પ્રહ્લાદનું આખ્યાન અમે સાંભળ્યું છે. એ સાંભળ્યા છતાં જો દીકરાની ભિન્ન માન્યતા વખતે એને તેમ વર્તવાની સંમતિ સહિષ્ણુતાપૂર્વક ન આપીએ, તો આખ્યાનનું હાર્દ આપણે પામ્યા છીએ તેમ ન કહી શકીએ.

ઈશ્વર પેટલીકર

❀

શોધ

બા,

સ્ત્રીના દરેક રૂપમાં મેં તને શોધી છે.

તને શોધવી છે એટલે સ્ત્રીને ધિક્કારી નથી શકતો,

તું મળતી નથી એટલે સ્ત્રીને ચાહી નથી શકતો.

મધુકર ઉપાધ્યાય

❀

બ્રિટનના સમર્થ નવલકથાકાર ચાર્લ્સ ડિકન્સની નવલકથા 'ડોમ્બી એન્ડ સન'માં એક માણસના ઘેર પુત્ર જન્મે છે, તો તે માને છે કે ભગવાને તેને 'ડોમ્બી એન્ડ સન'ની કંપની ચલાવવા જ મોકલ્યો છે. પિતાએ પુત્ર ઉપર કલ્પનાની ઇમારતો ઊભી કરવા માંડી હોય છે. પણ બાળક લાંબું જીવતો નથી ! પિતાએ આ અલ્પાયુ પુત્ર પર જ બધો 'પ્રેમ' ઢોળ્યા કર્યો હોય છે અને પ્રેમાળ પુત્રીની સતત ઉપેક્ષા કરી હોય છે. નથી એને પુત્રીનો પ્રેમ મળતો, નથી પુત્રનું 'સુખ' મળતું.

દરેક માબાપને તેમનાં સંતાનોની ચિંતા થાય, તેમને સુખી જોવા તે ઇચ્છે એ બધું બરાબર છે. પણ માબાપ તેમના સંતાનને વધુમાં વધુ તો પ્રેમ અને શુભેચ્છાઓનો જ વારસો આપી શકે. પુત્ર કે પુત્રીની ચિંતા કરવાનો હક્ક માબાપને છે. તેમના સ્વતંત્ર જીવનના અધિકારનો પાવર ઓફ એટર્ની લાખાવી લેવાનો અધિકાર તેમને નથી. માબાપનું કહ્યું નહીં માનીને કદાચ તેઓ દુઃખી પણ થઈ શકે છે. પણ તેમને પોતાના જ નિર્ણયના કારણે આવી પડેલાં દુઃખ કે પીડા વેઠવાનો અધિકાર વાપરવો છે. તેને તમારું તૈયાર સુખ બક્ષિસરૂપે નથી જોઈતું. તમે જે કિંમત તમારી કલ્પનાના સુખની આંકો છો તે જ કિંમત તે ન પણ આંકતો હોય ! તેને પોતાની કલ્પના મુજબનું સુખ જાતે જ કમાવું છે. તમે માનો છો કે તમારો અનુભવ બહુ કીમતી ખજાનો છે, દીકરો માને છે કે એનો પોતાનો બિનઅનુભવ અપાર શક્યતાઓનું એક અસીમ મેદાન છે !

આપણે લોહીની સગાઈને 'ડિવાઈન રાઈટ ઓફ પેરેન્ટ્સ' રૂપે જોઈએ છીએ. પણ લોહીની તમામ સગાઈઓને લાગણી વડે ફરી કમાવી પડે છે. કોઈ સંતાનનાં માબાપ હોવું એ એક અકસ્માત છે. તેને પ્રેમ દ્વારા 'પ્રાપ્ત' કરીને આપણે માબાપ તરીકેની આપણી લાયકાત સિદ્ધ કરવી પડે છે. ઇંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન વિન્સ્ટન ચર્ચિલની મા સૌંદર્યવતી હતી, સંસ્કારી હતી, પણ તે ચર્ચિલને પ્રેમ આપી ના શકી. ચર્ચિલના ખંડમાં ટેબલ ઉપર એક આયાની તસવીર જ રહેતી, જેણે ચર્ચિલને પ્રેમ આપ્યો હતો. અબ્રાહમ લિંકનને માતાનો સાચો પ્રેમ પાલક માતા પાસેથી જ મળ્યો હતો. લોહીની સગાઈનું મૂલ્ય જરાય ઓછું નથી. પણ સંતાનોને મિલકત ગણીને તમે તેને ચાહતાં હશો તો એ પ્રેમ સાચા લોહીની સગાઈનો ચમત્કાર નહીં સર્જ શકે. તમે જ્યારે સંતાનને એક સ્વતંત્ર સ્વમાની વ્યક્તિનો દરજ્જો આપીને ચાહો ત્યારે એ પ્રેમમાં તમને સાચા લોહીનો ધબકાર દેખાશે. લોહીના કુદરતી ખેંચાણને તમારે એકમેકની સાચી સમજણ અને સહાનુભૂતિના આકર્ષણમાં ફેરવવું પડે છે. જ્યારે આવું થાય છે ત્યારે પિતા અને પુત્રનાં અલગ અલગ સદ્ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્યની અનેક ઊધલપાથલો વચ્ચે પણ પેલો પ્રેમ અકબંધ રહે છે.

માનવજીવન એવું છે કે નિઃસ્વાર્થમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમમાં પણ પરસ્પરની

અપેક્ષાઓના સૂક્ષ્મ તાણાવાણા મોજૂદ હોય જ છે. તેમાં કશું ખોટું પણ નથી અને શરમાવા જેવું પણ નથી. યાદ રાખવા જેવું એટલું જ છે કે પિતાની 'યોગ્યતા' માપવા માટે પુત્ર પ્રેમનો માપદંડ જ વાપરે એવી અપેક્ષા જેમ પિતાની હોય છે, તેમ પુત્રની અપેક્ષા પણ એ જ રહેવાની કે પિતા પુત્રની 'યોગ્યતા' માટે પણ પ્રેમનો માપદંડ જ વાપરે.

વિખ્યાત અમેરિકન પત્રકાર-લેખક નોર્મન કઝીન્સ જ્યારે હૃદયરોગના પ્રચંડ હુમલા પછી ઈસ્પિતાલમાં પોતાની એ રાતને જિંદગીની છેલ્લી રાત ગણી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને તેમના પિતાની મૃત્યુપથારી વેળાની છેલ્લી મુલાકાત યાદ આવી ગઈ.

પિતાએ ઉચ્ચારેલા શબ્દો નોર્મન કઝીન્સના કાળજે કોતરાઈ ગયા હતા :
 “બેટા, બીજું બધું તો ઠીક, પણ આ છેલ્લી ક્ષણ આવી પહોંચી છે ત્યારે મને થાય છે કે મેં તમને બધાંને પૂરતાં ચાહ્યાં તો છે ને ? હું તમને પૂરતો પ્રેમ આપી શક્યો છું કે નહીં ? એવો પ્રશ્ન મને થયા કરે છે.”

સંતાનો અંગે જ નહીં, મિત્રો, સ્નેહીઓ બધાંના સંબંધોમાં આપણને અંતકાળે જ આવો પ્રશ્ન થાય તેવું બને. એવું પણ બને કે કોઈ મિત્ર કે કોઈ સ્નેહી ઓચિંતી વિદાય લે ત્યારે આવો પ્રશ્ન હૃદયમાં શૂળની જેમ ભોંકાય. માણસનું સદ્ભાગ્ય એમાં છે કે પોતાના સ્વજનની ઓચિંતી વિદાયની ક્ષણે કે ખુદ પોતાની વિદાયની ક્ષણે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક એવું કહી શકે કે, મેં મારાં સ્વજનોને બરાબર ચાહ્યાં છે; બીજી ઘણી કમી રહી હશે, લાગણીની કમી મેં રહેવા દીધી નથી. માણસે આટલું કર્યું હોય તો મોતની ગમે તેવી વીજળી પડે ત્યારે તે છેક આત્માસનરહિત બની જતો નથી.

ભૂપત વડોદરિયા

ગેરસમજ

આપણે જો કોઈની નિંદા સાંભળીએ, તો એમ સમજવું કે કાંઈક ગેરસમજ થઈ છે. સગા કાનનો યે ભરોસો ન કરવો. કહેવા-સાંભળવામાં કેટલીયે ભૂલો થઈ જતી હોય છે. એક જણ એક ભાવનાથી બોલે છે, ને બીજો અન્ય ભાવનાથી સાંભળે છે. એટલે જ્યારે ગેરસમજ થાય ત્યારે પોતાના માનસિક તર્કનો અવિશ્વાસ કરવો જોઈએ, અને સામી વ્યક્તિ તેનો જે અર્થ કરે તેને જ ખરો માનવો જોઈએ; એ પોતે જે કહે તે જ શ્રેષ્ઠ સાબિતી. માણસ પોતાના દોષ કહેવા માંડે ત્યારે સાંભળવા, કારણ કે તેથી દોષ ધોવાય છે; પણ તેથી એમ ન માનવું કે એ કહે છે તેવા દોષ તેનામાં છે જ. પણ એમ માનવું કે એવા દોષનો આભાસ તેને થયો છે તો, ચાલો, એનું નિરાકરણ કરવામાં મદદરૂપ થઈએ.

વિનોબા ભાવે

“એ સૂર્યવંશી ! ક્યાં સુધી ઘોરવું છે ? દુકાને ક્યારે જઈશ ? ચાલ ઊઠ, ઝટ તૈયાર થા !” મનહરલાલે પુત્રને ઉઠાડતાં કહ્યું. પુત્ર તરત ઊઠ્યો. પણ પિતાના શબ્દો એની છાતીમાં વાગ્યા. મારનો ઘા કંઈક હળવો બને છે ? – એ જોવા પુત્રે ખુલાસો કર્યો : “રાતે મોડે સુધી નામું લખ્યું હતું એટલે જરા મોડું...”

“હું તને ન ઓળખતો હોઉં તો ને ?” પિતા વચ્ચેથી જ ગરજ્યા. “લખ્યાં નામું હવે ! ખાલી બહાનાં ન બતાવ. ઊંઘણશી છે ઊંઘણશી !”

પુત્રના મનમાં થયું, “શું પોતે નામું નહોતું લખ્યું ? પોતાના ઉપર આટલો બધો અવિશ્વાસ ?” ઘા વધુ ઊંડો થયો. ખિન્ન મને પુત્ર દુકાને ગયો..... મુનીમ આજે દુકાને મોડા આવ્યા. પુત્રે તરત ટકોર્યા : “કેમ મોડા ?”

પ્રશ્નનો ધ્વનિ અને રીત મુનીમને ખટક્યાં. પણ એ સમજુ અને પીઠ હતો. શાંતિથી ખુલાસો કર્યો કે, “પત્નીની તબિયત સારી ન હતી, તેથી મોડું થયું.” પણ શેઠ-પુત્રે રોકડું પરખાવ્યું કે, “એવાં બહાનાં કાંઈ ચાલેબાલે નહિ. નોકરી કરવી હોય તો વખતસર આવતાં શીખો.” મુનીમને ભારે આશ્ચર્ય થયું : નાના શેઠ કોઈ દિવસ આ રીતે વાત કરતા નથી, અને આજે આમ કેમ ? પણ મનમાં સમસમીને બેસી રહ્યા.

મુનીમના મનમાં પત્નીની બીમારીની ચિંતા ઓછી ન હતી. એમાં નાના શેઠના આ વર્તાવથી ભારે ઉદ્વેગ થયો. બપોરે ઘેર જમવા જતાં બીમાર પત્ની માટે પૈયો લઈ જવાનું તે ભૂલી ગયા. ઘેર પહોંચતાં લાગલાં જ પત્નીએ પૂછ્યું, “પૈયો લાવ્યા ?” ત્યાં તો મુનીમજી તાડૂકીને બોલ્યા, “બસ, દુકાને શેઠ અને ઘેર શેઠાણી ! હજુ પગ મૂક્યો નથી કે હુકમ છૂટ્યો નથી.”

પત્નીને ભારે દુઃખ થયું. માત્ર “પૈયો લાવ્યા ?” એમ પૂછ્યું, એને પણ હુકમ ગણ્યો ? જિંદગી આખી પતિની ઇચ્છાને આધીન બનેલી પત્ની આજે બપોરે વ્યથિત હૈયે સમસમીને પથારીમાં સૂઈ જ રહી.

બપોરના મોડેથી જૂનાં કપડાંના બદલામાં વાસણ આપનાર વાઘરણ બહેને આવી બારણે સાદ પાડ્યો. આ બીમાર બહેને ઊભાં થઈ બારણે આવી વાસણવાળી બહેનને જોરથી કહ્યું : “બધાં ચોર છો ચોર. ધૂતવા જ નીકળ્યાં છો !” અને બારણું ધડ બંધ કરી, જઈને પથારીમાં પડતું મૂક્યું. વાઘરણ બહેનને કોઈ તો ઘણોય આવ્યો, પણ બંધ બારણા સામે બડબડીને જ આગળ વધવું પડ્યું.

થોડી વાર પછી આ બહેન દાતણ વેચવા નજીકના બજારમાં પાથરણું પાથરીને બેઠાં. સાંજ પડવા આવી હતી. દુકાન વધાવીને ઘર ભણી જતાં મનહરલાલ બજારમાં દાતણ લેવા આવ્યા અને આ બહેન પાસેથી દાતણ લીધાં. સારાંનરસાં જોતાં, એક વધુ દાતણ ખ્યાલ બહાર હાથમાંની ઝોળીમાં પડી ગયું. દાતણવાળી બહેને આ જોયું. મનહરલાલે પૈસા આપી ચાલવા માંડ્યું, ત્યાં જ બહેને હાક મારી : “એ ચીનના

શાહુકાર ! ગણતાં આવડે છે કે નહીં ? વધનું દાતણ પાછું આપતા જાવ !”

મનહરલાલ તો આભા જ બની ગયા. ઝેળીમાં જોયું તો એક દાતણ વધારે હતું. તે પાછું આપતાં બચાવમાં કહેવા લાગ્યા, “જાણી કરીને નથી લીધું. અજાણતાં પડી ગયું હશે.” પણ દાતણવાળી બહેને તો સંભળાવ્યે જ રાગ્યું. મનહરલાલે જતાં જતાં એના શબ્દો સાંભળ્યા : “હું તમ રોખા લોકને ઓળખતી ન હોઉં તો ને ? લ્યો, બતાવ્યું બહાનું - જાણી કરીને નથી લીધાં ! ચીનના શાહુકાર છો શાહુકાર.” એવા લહેકાથી આ શબ્દો બોલાયા કે આજુબાજુના લોકો પણ મનહરલાલ તરફ જોઈ રહ્યા. તેમને થયું કે ધરતી મારગ આપે તો સમાઈ જવું સારું.

સવારે મનહરલાલે જે શબ્દોનું તીર છોડ્યું હતું તે જ તીર સાંજ સુધીમાં અનેકનાં દિલ વીંધતું વીંધતું આવીને તેમને જ વાગ્યું.

અંબુભાઈ શાહ

બોદો રૂપિયો !

1942ની ‘કરેંગે યા મરેંગે’ની લડતમાં ગુજરાતના જુવાને જવાબ આપ્યો. પણ આજના યુવાન તરફ નજર નાખીએ છીએ, ત્યારે દયાજનક ચિત્ર ઊપસી આવે છે. તે નિસ્તેજ, શરીર-સંપત્તિ વિનાનો, નિષ્પ્રાણ અને કંગાળ દેખાય છે. પોતાને માટે નિયત કરેલી જગ્યા પર ફરજ બજાવતાં તે ટ્યાર ઊભો રહી શકતો નથી, નોકરી પર કલાકો સુધી બેઠી પલાંટીએ કામ આપી શકતો નથી. જવાબદારી આવે તો ટાળવા પ્રયત્ન કરતો જણાય છે. અડીખમ ઊભા રહી આફત સામે થવા કરતાં વહેલી તકે પલાયન થઈ જવાની વૃત્તિવાળો દેખાય છે. પોતાની ભૂલ જણાતાં બીજાની ઉપર દોષનો ટોપલો ઓઢાડવામાં હોશિયારી માનતો જણાય છે. આગેવાન બનવાના કોડ ધરાવતો હોવા છતાં, જવાબદારી કે જોખમ આવતાં સૌથી પહેલાં ભાગવાની મનોવૃત્તિ ધરાવતો અત્યારનો જુવાન છે. ભ્રષ્ટાચારની વાતો કરનાર એ જાતે જ ભ્રષ્ટાચારના કુંડમાં ડબકાં ખાય છે. કળાને નામે એ લટકાંમટકાંની ભુલભુલામણીમાં ભેરવાઈ પડ્યો છે. કોમવાદ અને સંકુચિત વાડાનાં સૂત્રો એના દિલને ગલીપચી કરે છે, કેમ કે તેમાં જોખમ નથી. એમાં વિશાળ દષ્ટિ નથી; સમાજને માટે જાતે વેઠવાનું વ્રત એમાં લેવું પડે તેમ નથી. એમાં સંયમની જરૂર નથી અને એમાં વિવેક તો મોં સંતાડીને ભાગી જ ગયો હોય છે. તેથી તો રાષ્ટ્રની મિલકત સામે એ અતેરાં કરે છે. સાર્વજનિક દીવાલો પર એ બીભત્સ લખાણો લખે છે. હલકા પ્રકારની ફાંટાબાજીમાં એ ઝઘડુજીને મોજ આવે છે; તેમાં એ છીછરું અભિમાન લે છે. સાવ બોદા રૂપિયા જેવો એ લાગે છે !

ચંદ્રશંકર મ. ભટ્ટ

[વીરમગામમાં છોટુભાઈ પુરાણી વ્યાયામશાળા ખુલ્લી મૂકતાં]

પુસ્તકાલય એટલે મહાશાળા

પુસ્તક સ્વતઃ શિક્ષાગુરુ છે અને પુસ્તકાલય એ શાળા છે. શાળામાં માણસ જ્ઞાન લેવાનું સાધન માત્ર મેળવે છે, પણ પુસ્તકાલયમાં જઈને તો તે ખુદ જ્ઞાન મેળવે છે.

એક સારું પુસ્તકાલય શિક્ષકોની ગરજ સારે છે. શિક્ષકની જેમ પુસ્તકાલય વિદ્યાર્થીઓને ધમકાવતું નથી, શિસ્ત પળાવતું નથી, ખોટી સ્પર્ધામાં ઉતારતું નથી, પરીક્ષાનો ભય પેદા કરતું નથી. તે પ્રેમથી, વિનયથી, રસ વડે તેમાં આવનારને ભણાવે છે.

હરેક શાળામાં પુસ્તકાલય એક અધિક શિક્ષણ તરીકે ગણવું જોઈએ અને શિક્ષકે પોતે બધો વખત શીખવવાનો મમત રાખવા કરતાં વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકાલયમાં વધારે ને વધારે છૂટા મૂકવા જોઈએ.

પુસ્તકાલયરૂપી શાળા ગામેગામ અને લત્તેલત્તે સ્થપાવી જોઈએ. શિક્ષકને ભણાવવાની મહેનત લેવી પડે છે. જ્યારે પુસ્તકોને જ્ઞાન આપવાની મહેનત લેવી પડશે નહિ, માત્ર વારંવાર વંચાઈને ફાટવું પડશે. શિક્ષકની ચોક્કસ હાજરી સિવાય ભણાતર સંભવિત નથી. તેને બદલે પુસ્તકાલયનાં બારણાં ચોવીસ કલાક ઉઘાડાં રાખીશું તો ચોવીસેય કલાક શિક્ષણ ચાલશે.

વ્યવસ્થા, શાંતિ, સભ્યતા તથા વિનયનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ પણ પુસ્તકાલય કરી શકશે. પુસ્તકો કેમ વાપરવાં, કેવી રીતે વાંચવું, વાંચનારા પ્રત્યે કેમ વર્તવું, આવ-જા કેમ કરવી, વાતચીત કેમ કરવી વગેરે શીખવવામાં આપોઆપ ઘણી કેળવણી આવે છે.

ગિજુભાઈ બધેકા

ફલશ્રુતિ

સાહિત્ય અને કેળવણીના ક્ષેત્રની કામગીરીની છેવટની ફલશ્રુતિ તે જીવનને સમૃદ્ધ કરવું, લોકશાહીને સાંસ્કૃતિક રીતે પગભર બનાવવી, એ નથી શું ? દેશની વસ્તીના 20 ટકા લોકો હરિજનો અને આદિવાસીઓ છે. તેમાં પછાત જાતિના લોકોને ઉમેરીએ તો કુલ 70 ટકા વસ્તી થાય. 70 ટકા લોકો ન-ઇચ્છવા-જેવી સ્થિતિમાં જીવન ગુજારતા હોય, તે સંજોગોમાં કોઈ લોકશાહી સાંસ્કૃતિક, આર્થિક કે સામાજિક રીતે પગભર થઈ શકે નહિ.

ઉમાશંકર જોશી

અધ્યાપક માટે ઉપાસના-મૂર્તિ

અધ્યાપક માટે તેના વિદ્યાર્થીઓ એ જ તેની ઉપાસનાની મૂર્તિ છે. એમની સેવા એ તેની પૂજા છે, એમનો વિકાસ એ તેનો પ્રસાદ છે. એમનું અધઃપતન એ તેનું નરક છે, અને ચારિત્ર્યની દૃઢતા એ જ તેનું સ્વર્ગ છે. દુર્બળ લોકોને મોળા પડતા રોકે ને શૂર ચઢાવે, તે અધ્યાપક. ઢોર જેવા પ્રાણીને શિક્ષક દેવ જેવા માણસ બનાવી શકે છે. ગુરુએ શિષ્યમાં જ્ઞાન રેડવાનું નથી. શિષ્યની બુદ્ધિ એ કંઈ વાસણ નથી, તે એક કમળ છે; સૂર્યની પેઠે દૂરથી જ પોતાનાં પ્રખર-સૌમ્ય કિરણોથી તેનો વિકાસ કરવાનો છે. વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાનંદ ને સેવાનંદનો સ્વાદ ચખાડવો, અને આદર્શ પાછળ ગાંડા થવામાં જ જીવનની સફળતા છે તે સમજાવી દેવું, એ શિક્ષકનો આનંદ છે.

અજ્ઞાન સામે, અન્યાય સામે, અનાચાર સામે, ધીમું પણ પ્રખર યુદ્ધ ચલાવવું, એ કેળવણીકારનો સ્વધર્મ છે. સાચો કેળવણીકાર સમાજનો આશ્રિત નથી હોતો, પણ સમાજનો અગ્રેસર વિચારક હોય છે, આચારવીર હોય છે. હૃદયપલટો કરાવવો અને તેને માટે અખૂટ ધીરજ રાખવી, એ એક જ શસ્ત્ર કેળવણીકારો પાસે છે. જેની પાસે ધીરજ નથી, તે કેળવણીકાર નથી.

જેમ ન્યાયખાતા પર રાજ્યકર્તાઓનો અંકુશ ઓછામાં ઓછો હોવો જોઈએ, તેમ જ કેળવણીના તંત્ર પર કોઈ પણ સરકારનો ઓછામાં ઓછો અંકુશ હોવો જોઈએ. સાચા કેળવણીકારો રાજકીય અને સામાજિક નિયંત્રણથી પર હોવા જોઈએ. પણ એટલી યોગ્યતા અને અધિકાર પચાવવા માટે કેળવણીકારો જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યમાં આદર્શ હોવા જોઈએ. એમનો પોતાના ઉપરનો અંકુશ જોઈને સમાજનું માથું એમની આગળ નમે, એવું હોવું જોઈએ.

અધ્યાપકનો ધંધો સ્વીકાર્યા પછી મને એક લાભ એ થયો કે હું નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવ્યો. વિદ્યાર્થીઓ માને કે, કાકાને મળવાથી એમનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપણને મળે. પણ મને પોતાને વિદ્યાર્થીઓના સહવાસથી ખૂબ મળ્યું છે. કદાચ ગાંધીજીના સહવાસથી પણ એટલું બધું નહીં મળ્યું હોય. વિદ્યાર્થીઓના સહવાસમાં હું સદાય જુવાન રહેવાનો, વૃદ્ધપણું મને નહીં આવે. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી હું નમ્રતા શીખ્યો. પણ સૌથી મોટો લાભ તો મને એ થયો કે તેમના સહવાસને લીધે હું પવિત્રતા જાળવતાં શીખ્યો. મારું મન ઘણી વાર પડવા ઈચ્છે તોપણ, વિદ્યાર્થીઓને લાયક બનવાના વિચારથી પડતો બચી જાઉં.

કાકા કાલેલકર

ખાસ કાંઈ ફેર નથી !

“આવો માસ્તર.”

“હા, કલ્પનાબેન. અમારાં અરુણાબેન ક્યાં છે ?”

“બહાર શેરીમાં રમતાં હશે. જુઓને, એમને ક્યાં પગ વાળીને બેસવું છે ? આખો દિવસ દોડાદોડી, ને ઘરમાં તો ધમાચકડી મચાવે છે. કોણ જાણે બાલમંદિરે તો શું યે કરતાં હશે !”

“બાલમંદિરે આવીને તો રમે છે ને મજા કરે છે; ત્યાંનાં કામો કરે છે.”

“પણ મને તો થાય છે કે આ બધાં કચ્ચાંબચ્ચાંને તમે રાખતા હશો કઈ રીતે ?”

“અમારે એમને કાંઈ ખાસ રાખવાં પડતાં નથી. એ તો એમની મેળે કામ કર્યે જાય છે.”

“કામ કરે ને રમે, એ બધી વાત સાચી; પણ એમને કાંઈ ભણાવવાનું ખરું કે નહીં ?”

“બાલમંદિરનાં જુદાં જુદાં કામ એવી રીતે ગોઠવેલાં હોય છે કે એમાં જ એમનું ભણતર થતું જાય છે.”

“આ અમારી અરુણાને તો કાંઈ આવડતું જ નથી. આટલા વખતથી બાલમંદિરે જાય છે, પણ હજુ કાંઈ શીખી નથી.”

“કેમ ? બાલમંદિરે આવતાં થયાં પછી અરુણાબેનમાં કાંઈ ફેર નથી લાગતો ?”

“ના રે ભાઈ, કાંઈ ફેર નથી; હજી તો દસ સુધીયે લખતાં આવડ્યું નથી.”

“દસ સુધી લખતાં આવડે તો જ ફેર પડ્યો કહેવાય ? એ નહીં આવડતું હોય, પણ બીજો કોઈ જાતનો ફેર એમના વર્તનમાં લાગે છે કે નહીં ?”

“મને તો કોઈ ફેર લાગતો નથી. તમે જ કહોને, કેવો ફેર ?”

“એ ઘેર જેટલો સમય રહે એ દરમ્યાન હાલવું-ચાલવું, ખાવું-પીવું, બીજાં ભાઈબહેન સાથે રહેવું – એ બધાંમાં બાલમંદિરે આવ્યા પછી કાંઈ ફેર લાગે છે ખરો ?”

“હા, એવું થોડું ખરું. ખાતી વખતે પહેલાંની જેમ કજિયા ન કરે, ને જમ્યા પછી ભાણાની આજુબાજુની જગ્યા સાફ કરે. બસ, આટલો ફેર; બીજો ખાસ કાંઈ ફેર નથી.”

“પછી શેરીમાં બીજાં છોકરાં સાથે કેવી રીતે રહે છે ?”

“હા, એમાં પણ કાંઈક સમજણી થઈ લાગે. બાઝવા-કરવાનું હવે ઓછું થયું છે. બાકી બીજો તો કાંઈ ફેર નથી.”

“બાલમંદિરે પરાણે તૈયાર કરીને મોકલવાં પડે ?”

“ના, એમ તો હેમુભાઈ આવે તે પહેલાં જ તૈયાર થઈ જાય. હાથપગ ધોવાનું, કપડાં બદલાવવાનું ગમે. પણ બાકી તો કાંઈ ખાસ ફેર નથી.”

“બીજું કાંઈ ધ્યાનમાં આવ્યું છે ?”

“બીજું તો શું ? આ એકલી એકલી લીટી-બે-લીટી ગાયા કરે ને બધાં સાથે રમ્યા કરે. મોઢામાં આંગળાં-બાંગળાં હવે ઓછાં નાખે. બસ, બીજો કાંઈ ખાસ ફેર નથી.”

“ત્યારે બેન, આ તમે કહ્યા તે બધા ફેરફાર કાંઈ ઓછા કહેવાય ? બાળકોમાં સારી ટેવો પડે એ તો સારું ને ?”

“ભાઈ, ઈ તો છે જ ને !”

થોડી બીજી વાતો કરીને હું છૂટો પડ્યો. પણ મારા કાનમાં પેલું ગુંજતું રહ્યું :
“બીજો ખાસ કાંઈ ફેર નથી !”

નિરાંત

મા ! આખરે તમે ગયાં જ.

પેટ ભરીને રોઈ લીધું મેં.

હવે -૦૦૦

- હવે એકલ ડોશીની અને વાઘની,

એકલ રાજા ને સાત રાણીની,

પરી અને રાજકુમારની,૦૦૦

એકની એક અસત્યકથાથી અકળાવાનું નથી.૦૦૦

- પ્રત્યેક ગમન-આગમને

“આજે કેમ વહેલી ?”

“કેમ મોડી ?”

“શીઠ જવું ?”

“શું લાવી ?”ની

અસ્તિત્વની નક્કરતાને ખાખડાવતી પંચાતથી

તાણ ને ચીડ અનુભવવાની રહી નથી.૦૦૦

કેવી નિરાંત ! -

છેવટની ઘડીએ

તમારા ડોળામાં દેખાતી હતી

તેવી નિરાંત !

દક્ષા વ્યાસ

ચંદાની માસી

શનિવારનો દિવસ હતો. શાળા સવારની હતી. બાળકો છૂટી ગયાં હતાં. કેટલાક શિક્ષકો ઓફિસમાં બેસી ફીની વિગતો લખતા હતા, ત્યારે કેટલાક વાતો કરતા બેઠા હતા. ત્યાં દાદરા પરથી અવાજ સંભળાયો. કોઈ લડતું હોય તેવો તે અવાજ હતો.

“ચાર-ચાર મહિને પ્રગતિપત્રક ભરાઈને આવતું નથી – આજે તેનું મોં જોયું ! અમારું છોકરું શું ભણે છે, તેની અમને શી ખબર પડે ? છ મહિનાથી આવે છે અને કંઈ આવડતું નથી. ચૈસા કંઈ મફતના આવે છે ? અમે પણ બાલમંદિર ચલાવીએ છીએ – પણ તમારા જેવું નહિ !”

આવા શબ્દો મારા કાન પર અથડાયા. કોણ છે અને શું છે તે જાણવા મેં તેમને શિક્ષક દ્વારા બોલાવ્યાં.

“કેમ, બહેન, શી બાબત છે ?”

“જુઓને, આ માસી ચંદા છ-છ મહિનાથી બાળમંદિરમાં આવે છે, તોય તેને કંઈ આવડતું નથી. પ્રગતિપત્રક પણ આજે જોવા મળ્યું. તમે તે ભણાવો છો કે શું કરો છો ?”

“ચંદા કયા ધોરણમાં છે ?”

“પહેલા ધોરણમાં.”

“તો પ્રગતિપત્રક વિશેની તમારી ફરિયાદ બરાબર નથી. પહેલા ધોરણના શિક્ષક બહુ નિયમિત છે. તેમનાં પ્રગતિપત્રકો વખતસર માસી પાસે સહી કરાવવા આવે છે.”

“પણ અમને તો ચંદાની થેલી તપાસતાં આજે જ પ્રગતિપત્રક મળ્યું.”

“આમાં શિક્ષકનો શો દોષ ? પ્રગતિપત્રક ન મળ્યું હોય તો તમારે કાળજી રાખી બાલમંદિરમાં તપાસ કરવા આવવું ન જોઈએ ? તેનો અભ્યાસ કેમ ચાલે છે તે અવારનવાર શિક્ષકને પૂછવું ન જોઈએ ?”

“પણ ચંદા કંઈ માસી દીકરી નથી; એ તો માસી બુનની દીકરી છે.”

“એમ ! ત્યારે તમે ચંદાનાં માસી થાવ, ખરુંને ? ભાણીના અભ્યાસમાં તમને સારો રસ છે, જાણી મને આનંદ થયો.”

“આ તો હું માસી બુનને ઘેર આવી હતી. એણે મને ફરિયાદ કરી કે, બાલમંદિરમાં ચંદાને કશું ભણાવતાં નથી. ત્યાં ચંદાનું દફતર ફેંદતાં તેનું પ્રગતિપત્રક મળ્યું. એટલે મેંકુ, લાવને નિશાળે જઈ આવું અને માસ્તરને ધમધમાવી આવું. હુંય આવું બાલમંદિર ચલાવું છું, હોં ! એમ ન માનતા કે તમે એકલા જ બાલમંદિર ચલાવો છો.”

“તમે બાલમંદિર ચલાવો છો, એમ કે ? ઘણા આનંદની વાત છે. આપણે એક જ ધંધાનાં કારીગર.”

“હાસ્તો વળી, છોકરાં ભણાવવાં એમાં તે શું ? મારા ઘરમાંથી માસ્તર હતા. કોઈ ધંધો ન મળ્યો, એટલે ઓટલા-નિશાળ ચલાવતા. તેમને ખચ થયો અને ચાર-પાંચ વરસ પહેલાં તે પાછા થયા.”

“અરેરે ! બહુ ખોટું થયું. પણ બાલમંદિર ચલાવવાનો વિચાર તમને સૂઝ્યો ક્યાંથી ?”

“શું કરું ? પહેલાં હું બીડીઓ વાળતી, તેમાંથી માંડમાંડ રોટલો નીકળતો. પણ મારી એક ગોઠણ છે. તેય રાંડેલી છે. તેને ઘરનું ઘર છે. તેણે પરસાળમાં બાલમંદિર શરૂ કર્યું. એક ભણેલી છોડીને છોકરાં ભણાવવા રાખી. છોકરાં ધીરે ધીરે આવવા લાગ્યાં. અત્યારે મહિને સો-સવાસો કમાય છે. એનું જોઈ મેં બાલમંદિર કાઢ્યું. બાલમંદિર કાઢવું એમાં તે શું ?”

“ત્યારે, બહેન, તમે અને તમારી બહેનપણી શું ભણ્યાં છો ?”

“માસ્તર, તમે તો બહુ પૈડવાળા...”

“તમને કહેવામાં વાંધો હોય તો ન કહેતાં.”

“વાંધો તો શો ? લીને કહી નાખું. એમાં શરમ શાની ? મારી બહેનપણીએ અને મેં નિશાળમાં સાથે મૂંડાવેલું. એક-બે ચોપડી ભણીને અમે ઊઠી ગયેલાં. ગામડામાં ઘેર ઢોર, છાણ-વાસીદું કરવાનું. ઘરનું કામ પણ હોય. બાની તબિયત ઝાકઝીકલી રહે, એટલે બા મને ઘેર રાખે. ઘેર રહેવું મનેય બહુ ગમે. પછી તો અમે પરણી ગયાં.”

“ત્યારે તમે ભણાવો શી રીતે ?”

“તમે તો માસ્તરના માસ્તર રહ્યા ! આટલી બધી છોડીઓ ભણેલી છે - તેમને વીસ-પચીસ રૂપિયા આપ્યા એટલે બસ. મેં બે છોડીઓ રાખી છે. આંક લખાવે, કક્કો બોલાવે ને લખાવે, એકાદ-બે ગીત ગવડાવે, વાર્તા કહે, એટલે ચાલ્યું !”

“નાસ્તો આપો છો ?”

“નાસ્તા વિના કંઈ ચાલે ? બજારમાં ચવાણું ક્યાં ઓછું મળે છે ? ચોથિયા કાગળના કકડા પર ચપટી ચપટી છાંટી દઈએ : છોકરાં રાજી !”

“ત્યારે તો મારે તમારું બાલમંદિર જોવા આવવું પડશે. પણ, બહેન, બાલમંદિર જઈને તમે કરો છો શું ? તમે ભણાવતાં નથી, તો બીજું કંઈ કામ કરતાં હશે ને ?”

“જુઓ - પાછો આવો સવાલ પૂછ્યો ? આ તો ઠીક કે તમે ચંદાના માસ્તર છો, એટલે પૂછો છો તેના જવાબ આપું છું. નહિ તો ભલભલા વકીલ પણ મને બોલવામાં બાંધે નહિ, હોં ! ઠીક, તમે પૂછ્યું શું ? હું ભૂલી ગઈ.”

“હું એમ પૂછું છું કે, તમે બાલમંદિરમાં જઈ કરો છો શું ?”

“એ જ ને ! બળ્યું ! બાલમંદિરમાં જઈ કરવાનું શું હોય ! હું તો ખુરશી પર બેસી રહું છું. એક-બે છોકરાં ધમાલ કરતાં હોય, તેમને ધોલધપાટ મારી છાનાં રાખું છું. એકાદ-દોઢ વાગે એટલે કોઈ માંદું હોય તેની ખબર કાઢવા જાઉં છું, કે કોઈ મરી ગયું હોય તો કાળો સાડલો પહેરી તેને ત્યાં બેસવા જાઉં છું. કોઈ વાર

પેલી બાલમંદિરવાળી મારી બહેનપણીને ત્યાં પણ જાઉં. ચાર વાગ્યા પહેલાં પાછી આવી જાઉં છું. હું ન હોઉં ત્યારે ફી આવી હોય તે પેલી છોડીઓ પાસેથી લઈ લઉં છું. છોડીઓ ફીની પહોંચ ફાડે. આમાં શી ધાડ મારવાની હતી ?”

“વાત સાચી છે. બાલમંદિર ચલાવવું એમાં ધાડ મારવાની નથી હોતી.”

“જુઓ, પાછા મહેરકે બોલ્યા ? હું તો સાચી વાત કહું છું. મારી પડખે પેલો રામજી પટાવાળો બાલમંદિર ચલાવે છે. બહાર રસ્તા પર મિલમાં જતો કારકુન બાલમંદિર ચલાવે છે. એક તેડાગર બાઈ હતી, તે પતરાંની ખોલીમાં બાલમંદિર ચલાવે છે. આવાં આવાં કેટલાંય બાલમંદિર ચલાવે છે. તમે મારી વાત સાંભળી ભડકો છો કેમ ? હું તો કહું છું, ભલું થજો પેલી ગોરી ડોશી – નામ તો નથી આવડતું – તેનું, અને લાંબી લાંબી મૂછોવાળા પેલા ગજુભાઈનું, કે અમારા જેવી રાંડેલીઓને એમણે રોટલો મેળવી આપ્યો. મેં તો મારા બાલમંદિરમાં ગજુભાઈનો ફોટો મઢાવીને રાખ્યો છે. સવારે સેવા-પૂજા કરી એમના ફોટાને રોજ બે ફૂલ ચડાઉં છું.”

કેશુભાઈ પુ. ચૌહાણ

સાટું !

એક અમેરિકન મહાનગરના પુસ્તક-ભંડારમાં એક કૂતરો આંટા મારતો હતો. એના ગળામાં પાટિયું મારેલું હતું : “વેચવાનો છે.” દુકાનમાં છાપાં વેચતા છોકરાને એક કાયમી ઘરાકે કૂતરાની કિંમત પૂછી.

“પચાસ હજાર.” છોકરાએ જણાવ્યું.

“શું ? એ તો ગજબ કહેવાય !” ઘરાક બોલી ઊઠ્યા. “પચાસ હજારની કિંમતનો કૂતરો તો કોઈ દી સાંભળ્યો નથી.”

“હું તો એના પચાસ હજાર લેવાનો છું !” છોકરો બોલ્યો.

માથું ધુણાવતા ઘરાક ચાલ્યા ગયા. થોડાં અઠવાડિયાં પછી એમણે જોયું, તો દુકાનમાં પેલો કૂતરો ન મળે.

“કેમ અલ્યા,” એમણે છોકરાને કહ્યું, “તેં તો કૂતરો વેચી નાખ્યો લાગે છે !”

“હો...વે.” છોકરો બોલ્યો.

“તેં ધારી’તી એટલી કિંમત તેની મળી કે ?”

“હો...વે.”

“પચાસ હજાર ?!”

“હો...વે. પચી-પચી હજારની બે બિલાડી સાથે એનું સાટું કરી નાખ્યું એ તો !”

“પાઠ પાકો નથી થયો”

શાળાનો પહેલો દિવસ હતો. આચાર્ય નવા હતા, વિદ્યાર્થીઓ પણ નવા હતા. આચાર્યે લખાવ્યું : “સત્યં વદમિ” અને કહ્યું, “બોલો : હું સત્ય બોલું છું.” બધા વાંચવા માંડ્યા : “હું સત્ય બોલું છું : સત્યં વદમિ.”

આચાર્યે કહ્યું : “કાલે પાઠ પાકો કરી લાવજો.”

આચાર્ય હતા દ્રોણ : વિદ્યાર્થીઓ હતા કૌરવ-પાંડવો. બીજા દિવસે દ્રોણાચાર્યે પૂછ્યું, “પાઠ કરી લાવ્યા છો ?”

બધા કહે, “હા.”

આચાર્યે લખ્યું : “સત્યં વદમિ” અને કહ્યું, “વાંચો જોઈએ.” બધા એક પછી એક વાંચવા લાગ્યા : “સત્યં વદમિ... હું સત્ય બોલું છું.” અર્જુને વાંચ્યું, દુશાસને વાંચ્યું, વર્ગમાં ધ્યાન ન આપનાર ભીમ પણ કડકડાટ વાંચી ગયો ! યુધિષ્ઠિરનો વારો આવ્યો. યુધિષ્ઠિરે હાથ જોડીને ગુરુને પ્રણામ કરી કહ્યું :

“ગુરુજી, મને હજુ પાઠ નથી આવડ્યો.”

દ્રોણાચાર્યે કહ્યું, “ભલે, કાલે પાકો કરી લાવજો.”

બીજા દિવસે પૂછ્યું, “કેમ, પાઠ પાકો કરી લાવ્યા છો ને ?”

વળી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “હજુ પાકો થયો નથી.”

આચાર્યે વળી એક દિવસ વધારે આપ્યો. પણ યુધિષ્ઠિર તે દિવસે પણ પાકો ન કરી શક્યા. ચાર-પાંચ દિવસ ગયા, એટલે દ્રોણાચાર્યે એક દિવસ કહ્યું, “આમાં તે શું પાકું કરવાનું હતું કે હજુ પાઠ નથી આવડ્યો ? આ જડબુદ્ધિ દુશાસન પણ હમણાં વાંચી ગયો કે ‘સત્યં વદમિ,’ ને તને હજુ ન આવડ્યું ? કાલે પાકો કરી જ લાવજે !”

વર્ગમાં બધાને થયું કે યુધિષ્ઠિરને આટલુંય ન આવડે તો તે ઠપકાને લાયક જ હતા.

બીજે દિવસે દ્રોણાચાર્યે ફરી પૂછ્યું ત્યારે પણ યુધિષ્ઠિરનો જવાબ તો એ જ હતો : “હજુ પાઠ પાકો નથી થયો.”

“સાવ પોઠિયા જેવો લાગે છે ! આમાં તે શું આવડવાનું હતું !” દ્રોણાચાર્યે સહેજ મિજાઈને કહ્યું; વર્ગ હસી પડ્યો.

યુધિષ્ઠિર અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યા : “ગુરુજી, આપ પાઠ પાકો કરી લાવવાનું કહો છો, ને હુંય ઘણી કોશિશ કરું છું. પણ હજુયે મારાથી કોઈ વાર ખોટું બોલાઈ જાય છે, ત્યાં સુધી કેમ કરીને કહું કે ‘હું સત્ય બોલું છું’ એ પાઠ પાકો થઈ ગયો છે ?”

મનુભાઈ પંચોળી

ધાક કે ધીરજ ?

વિદ્યાર્થી કેમે કયે વ્યાકરણના નિયમો સમજતો ન હતો. સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી કંઈ દહાડો વળે, એમ શિક્ષકને ન લાગ્યું. એણે તરત સોટી ઉગામી. સોટીની શક્તિ પર શિક્ષકનો અસાધારણ વિશ્વાસ હતો. એક વાર સોટીની ટેવ પડી ગઈ, એટલે બીજો કોઈ ઉપાય એ શા માટે અજમાવે ? એ તો ઊલટો આપણને જ સમજાવવાનો કે, સોટી વગર દહાડો વળવાનો નથી - તમે ગમે તે કરો !

*

એક દિવસ એક પિકેટર મળ્યા. ગાંધીજી [જેલમાંથી] છૂટ્યા બાદ એમણે પિકેટિંગ છોડી દીધું હતું. “તમે આજકાલ પિકેટિંગમાં કેમ નથી જતા ? એક વરસની લડતમાં જ થાક્યા કે શું ?” મેં પૂછ્યું.

“ના રે, વરસમાં થાકીએ એવા આપણે નથી. સ્વતંત્રતાનું ધ્યાન ધરીએ છીએ, તે એક વરસમાં થાકવા માટે ? પણ ગાંધીજી છૂટ્યા અને એમણે કહ્યું કે પિકેટિંગ તો શાંત જ હોય, કેવળ સમજાવવા પૂરતું જ હોય. એવા પિકેટિંગમાં હું માનતો નથી. શું આ કાપડિયાઓ સમજાવે સમજવાના હતા અને લાખોની કમાણી જતી કરવાના હતા ? [એ તો] પ્રજાશક્તિનો પરચો મળે, એટલે સીધાસટ થઈ જવાના !”

“ત્યારે આ અહિંસક યુદ્ધમાં તમે ઊતર્યા જ શી રીતે ?”

“અમે માનીએ છીએ તે અહિંસા જુદી. કોઈને મારીએ નહીં, એનું ઘર ન બાળીએ, અથવા એને ક્યાંય ઉપાડી ન જઈએ - આટલું સાચવ્યું, એટલે અમારી અહિંસા જળવાઈ. બાકી દબાણ અને બીક વગર દુનિયા કે’દી ચાલી હતી ?”

“અને હવે ?”

“હવે તો તમારા ગાંધીજી બહાર આવ્યા છે. દબાણની જરાસરખી ભૂમ આવી કે બધું બંધ કરી દેશે, અથવા ઉપવાસ કરવા બેસશે. એ બ્રહ્મહત્યા માથે કોણ લે ? એના કરતાં એમની હિલચાલમાંથી ખસી જઈએ, એ જ સારું.”

“પણ આમ ખસી જવાની જરૂર છે કે નહીં, એનો આપણે વિચાર કરીએ. [જુઓ] તમે પોતે ખાદી પહેરો છો કે નહીં ?”

“હા, સાત વરસ પહેલાં ખાદી લીધી તે લીધી.”

“તે પહેલાં ?”

“તે પહેલાં ખાદી ગળે ઊતરી ન હતી. છડેચોક હું પરદેશી જ પહેરતો. પરદેશીમાંથી એકદમ ભૂસકો મારી ખાદી પર આવ્યો છું.”

“ત્યારે કોકના સમજાવ્યા તમે સમજ્યા હશો ને ?”

“હા. જે ભાઈએ મને ખાદીની વાત સમજાવી, તે એટલો પવિત્ર છે કે એની આગળ માથું નમે. એવા માણસો હોય, તો જોતજોતામાં બધા ખાદી પહેરતા થઈ જાય.”

“ત્યારે તમારા પર કોઈએ દબાણ કર્યું ન હતું. તમને પરચો દેખાડવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો ન હતો.”

“હું ? મહાત્મા પોતે દબાવવા માગે તો એ હું દબાઈ ન જાઉં. વાત સીધી ગળે ઊતરે તો જ માનવી. મને કોઈ દબાવવા જાય તો સામો જ થાઉં !”

“ત્યારે પેલા ભાઈ દબાણ વગર તમને ખાદીભક્ત બનાવી શકે છે, અને તમે તેની વાત સમજી શકો છો; તો એ જ વાતાવરણ સમાજમાં બધે કેમ ન પ્રવર્તે ? તમે [પોતે] દબાણને વશ થવામાં નામોશી માનો છો, પણ તમારા જ દેશભાઈઓને દબાણથી નમાવવા માગો છો ! તમે ડરની અસર તળે આવતા નથી, તો તમારા દેશભાઈઓ તમારાથી ડરે એવું તમે શા માટે ઇચ્છો છો ?”

“પણ લોકો એવા છે, એને શું કરીએ ? હું કંઈ દબાણમાં માનું છું એમ નથી. પણ દબાણ કર્યા વગર છૂટકો નહીં, એટલે લાચાર થઈએ છીએ.”

“[પણ] લોકો પર દબાણ કરીને તમે એમને સ્વરાજને લાયક બનાવો છો કે ગુલામીને ? લોકો દબાણથી દબાઈ જતા હોય, તો તમારી અને સરકારની વચ્ચે પ્રજા પર ધાક બેસાડવાની હરીફાઈ જ ચાલવાની ને ? તમે હાજર છો ત્યાં સુધી લોકો તમારાથી ડરે. અમલદારોએ જુલમ કર્યો, એટલે લોકો એમની વાત માની જાય.”

“પણ લોકો ક્યાં નથી જાણતા કે સરકાર એમની શત્રુ છે.”

“એ વાત તો લોકો દોઢસો વરસથી જાણે છે, પણ તેથી શો દહાડો વળવાનો હતો ? લોકો નિર્ભય થાય એ જરૂરનું છે.”

“[પણ] ત્યારે કેટલાં વરસ સુધી લોકોને સમજાવવા બેસીએ ? આમ કાંઈ લોકો સમજવાના હતા ?”

“ત્યારે તમે શી રીતે સમજ્યા ? તમારી નાત જુદી ને લોકોની જુદી, એમ ? નીડરતાની ટેક તમારામાં જ હોય, લોકોમાં હોવાની કશી જરૂર નથી, એમ ? જેની પાસેથી તમે ખાદીની દીક્ષા લીધી તેની પાસેથી પ્રચારની પદ્ધતિ પણ કેમ ન લીધી ?”

“એટલી ધીરજ કોને છે ?”

*

અહીં મેં ઉપર વર્ણવેલા વ્યાકરણશિક્ષકની વાત કહી સંભળાવી.

“ત્યારે કેટલા દિવસ સુધી લોકોને ઉપદેશ કરતા ફરીએ ?”

“તમે ધારો છો એના કરતાં ઘણા ઓછા દિવસમાં કામ પતી જાય એમ છે. જ્યાં સુધી ધાકથી કામ લેવાની આપણને ટેવ છે, ત્યાં સુધી આપણમાં સમજાવવાની શક્તિ આવતી નથી; તે જ રીતે જ્યાં સુધી ધાકનું વાતાવરણ છે ત્યાં સુધી લોકો સમજી પણ શકવાના નથી.”

“તમે તો કેળવણીકાર રહ્યા. તમારી પાસે એ શ્રદ્ધા ભલે હોય. અમે રાજદ્વારી કામ કરનારા લોકો. અમારે તો તડ ને ફડ ઉકેલ જોઈએ.”

“તડ ને ફડવાળા ઉપાયોથી તમે જેટલી મુશ્કેલીઓ દૂર કરો છો તેના કરતાં

વધારે નવી ઊભી કરો છો અને સ્વરાજનું વાતાવરણ બગાડો છો, એ તમારા ધ્યાનમાં આવે છે ખરું ?

“હા, આમ કો'ક વાર થાય છે ખરું, પણ એ દોષોનો ઉકેલ અમારા પછીનો જમાનો ભલે આણે. અમારે [તો] તરત સ્વતંત્ર થવું છે. જે ઉપાય હાથમાં આવે, તે અમે અજમાવવાના.”

“તમે જરા ધીરજ રાખશો અને લોકોને સમજાવવા બેસશો, તો લોકો જરૂર સમજશે. શરૂઆતમાં મુશ્કેલી પડવાની છે, કેમ કે લોકો તો ધાકથી ટેવાયા છે, ધાકથી જ સમજે છે. [પણ] સ્વરાજને મારનાર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે ધાક જ છે. મનુષ્યસમાજની રચના જેટલે દરજ્જે ધાક પર અવલંબે છે, તેટલે દરજ્જે તે નબળી છે. સમાજવ્યવસ્થામાં ધાક, કેળવણીમાં ધાક, ધર્મમાં ધાક, જ્યાં જુઓ ત્યાં ધાક ધાક ને ધાક ! એ સ્થિતિમાં સ્વરાજ મળે તોયે તેનો કાંઈ અર્થ નથી. તમે જે ટેક બતાવી હતી કે, ધાક બતાવીને કોઈ મારી પાસેથી કામ કરાવી ન શકે, એ જ ટેક જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં બધાંની – સ્ત્રીઓની, બાળકોની અને અંત્યજોની, વાણિયાની ને ગરાસિયાની, દેણદારની અને પઠાણની – થશે, ત્યારે જ હિંદુસ્તાનને સાચું સ્વરાજ મળશે. એને માટેની તૈયારી તે આપણું શાંત પિકેટિંગ છે.”

“તમે કહો છો એ વાત લાગે છે સારી, પણ હજી વિશ્વાસ બેસતો નથી. ખેર, પણ આવતી કાલથી તમારી સાથે પિકેટિંગમાં આવીશ ખરો. અજમાવવામાં આપણું શું જાય છે ?”

કાકા કાલેલકર

શિક્ષક અને બાપ

મારા છોકરાને ભણાવવા એક શિક્ષક આવતા હતા. એક દિવસ એ કહે :
“તમે પગાર નહીં વધારો, તો કાલથી હું ભણાવવા નહીં આવું.”

બીજે દિવસે એ ન આવ્યા, એટલે છોકરો પૂછવા લાગ્યો કે શિક્ષક કેમ ન આવ્યા ? મેં કહ્યું, એ આજથી હડતાલ પર ઊતર્યા છે.

છોકરો તો પહોંચ્યો શિક્ષકને ઘેર, અને પાછો આવીને મને કહેવા લાગ્યો કે, “કાં ? તમે કહેતા હતા ને શિક્ષક હડતાલ પર ઊતર્યા છે ? પણ એ તો એના છોકરાને ભણાવતા હતા ! તો પછી મને કેમ નથી ભણાવતા ?”

શિક્ષક હડતાલ પાડી શકે છે, બાપ હડતાલ નથી પાડી શકતો.

બીજાઓની હડતાલમાં ને શિક્ષકની હડતાલમાં એ અંતર હોવું જોઈએ કે શિક્ષક કહેશે કે, હું પગાર છોડીશ – કામ નહીં છોડું !

દાદા ધર્માધિકારી

પગારવધારો !

એ વખતે હું બોચાસણ વલ્લભ વિદ્યાલયમાં રહેતો હતો. ત્યાં શિક્ષકોનો તાલીમવર્ગ ચાલતો હતો. રોજ સવારે તેનો એક વર્ગ હું લેતો હતો. વર્ગમાં જાઉં ત્યારે શિક્ષકો રોદણાં રહે : “પેટનું પૂરું ન થતું હોય, ત્યાં અમે શું ભણાવીએ !” આમ રોજ મારી આગળ ઓછા પગારની ફરિયાદો કરતા રહે.

વિદ્યાલયમાં ચા-બીડી પીવાની મનાઈ હતી. એટલે એ શિક્ષકો નજીકમાં સ્ટેશન હતું ત્યાં હોટલમાં જઈને ‘કોપ’ કરી આવે, અને તલપ લાગે ત્યારે વિદ્યાલયની બાજુના ખેતરમાં ‘ગોળમેજી પરિષદ’ ભરીને બીડીના ધુમાડા ઉડાડે, એ મારા જોવામાં આવતું.

એક દિવસ, શિક્ષકોના પગાર વધારવાની યુક્તિ મને અચાનક સૂઝી ગઈ. સવારે હસતો હસતો હું વર્ગમાં ગયો. ને શિક્ષકોને મેં કહ્યું, “આજે કોઈ પણ રીતે તમારો પગાર પંદર રૂપિયા તો વધારવો, એવું નક્કી કરીને આવ્યો છું. પણ તેમાં તમારી મદદ જોઈશે.” શિક્ષકો બધા રાજી રાજી થઈ ગયા ને કહેવા લાગ્યા, “બોલો, શી મદદ જોઈએ છે ?”

મેં કહ્યું, “આજથી ચા-બીડી છોડો, એટલે તમારો પગાર પંદર રૂપિયા વધી જ ગયો સમજો. ચા-બીડીથી તમને કશો ફાયદો થતો નથી; નકામા પૈસા જ ખરચાય છે. એ છોડો ને બદલામાં દાણા-દૂધ-ધી લાવીને ખાવ !”

મારી વાત સાંભળીને, એમનાં ખીલેલાં મોઢાં ઊતરી ગયાં.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

ઘસરકો

બા,

તમે અહીં હતાં ત્યારે

ઘરમાં કેવાં હવા જેમ ભળી જતાં !

અને અહીંથી ગયાં ત્યારે પણooo

તમારા જવાનો સ્ટેજ અમથો ઘસરકો પણ

આકાશના ફલક પર

(અમારાં હૃદય પર ?)

ક્યાંય અંકાય નહીં - વાગે નહીં -

તેવી હળવાશથી તમે સરી ગયાં !

ગીતા પરીખ

“શીંગડાં માંડતાં શીખવશું !”

ગાંધી પાસેથી અમે સમજ્યા કે કેળવણીનું યુગાનુકૂળ સ્વરૂપ દેશના અણબહુજનસમાજને માટે એમનામાંથી જ સુજ્ઞ નેતાગીરી પૂરી પાડનારું હોવું જોઈએ. ગાંધીને પ્રતાપે અમને એવી સમજણ હતી કે વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં રહેવા, ગામડાંને સુધારવા અને ગામડાંની વકીલાત કરવા પ્રેરાય, તે ગામડાંની કેળવણીનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

આ માટે અમારે અમારા શિક્ષણમાં નવો અભ્યાસક્રમ, નવી પદ્ધતિઓ, નવાં સાધનો, નવા શિક્ષકો તો ઊભાં કરવાનાં હતાં જ. પણ એનાં કરતાંયે વધારે મહત્ત્વનું કામ આ વિદ્યાર્થીઓમાં ગામડાં માટે પ્રેમ-ગૌરવ અને ગામડાંને ધોવાતાં અટકાવવા સારું જરૂરી યુયુત્સાવૃત્તિ કેળવવાનાં હતાં.

ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ બધા અતિ સામાન્ય કુટુંબનાં બાળકો હતાં. પણ જે આવતા તે અમને વહાલસોયા લાગતા. તેમને અમે જાતે જ પીરસતા. તેમને કપડાં ધોતાં, વાળ ઓળતાં શીખવતા. તેમની જોડે વરસતા વરસાદમાં દોટ મૂકીને અમે ડુંગરામાં જતા. સાથે ધૂબકા મારતાં ટેકરા વળોટતા, ગાયો ચારતા, ગાયો દોહતા, હૂતૂતૂ-લંગડી તો રમતા જ, પછડાતા, પછાડતા.

વિદ્યાર્થીઓ વેકેશનમાં ઘેર જાય ત્યારે અમે વિલાઈ જતા; દહાડા ન જતા. આવે ત્યારે ઝાંપે લેવા જતા. જરૂરીથી વધારેની જરૂર નહોતી અમને કોઈને. હું લગ્ન કરવા ગયો ત્યારે રેલભાડાના પૈસા ઉછીના લઈને ગયેલો. એવા મસ્તીના દિવસો હતા - “તે હિ નો દિવસા ગતા: !”

કોઈ વાર બાળકોના વાલીઓ પૂછતા : “મારા છોકરાને નોકરી મળશે ?” હું કહેતો : “મળે પણ ખરી, ન પણ મળે; પણ અમે નોકરી માટે ભણાવતા નથી..”

“તો પછી એ શું કામ ભણે ? ખેતી તો અમારે ઘેર રહીનેય જોતાં જોતાં શીખી જાય..”

“ના, બાપા, નવી ખેતીની તમને પણ ખબર નથી. એ નવી ખેતી શીખશે. એ તમારે માથે નહીં પડે, પોતાનો રસ્તો કરી લેશે.”

“પણ તમે બીજું શું શીખવો છો ? ખેતીનું તો ઠીક, મારા ભાઈ; અહીં ઢેકાં ભાંગ્યાં કે ઘેર, બધુંય સરખું છે.”

“જુઓ, બાપા, અમે શું શીખવીએ છીએ તે કહું ?” પછી તેવાની સામે આંખ નોંધી હું કહેતો : “ - શીંગડાં માંડતાં શીખવીએ છીએ !”

અને પછી પેલા બકરાના બચ્ચાની વાત કહેતો કે એ બ્રહ્મા પાસે જઈને પોતાને કૂતરાં, નાર, માતાજી, બધાં ખાઈ જાય છે - તેમાંથી બચવું કેમ, તે અંગે કાકલૂદી કરવા લાગ્યું. અને પછી બ્રહ્માએ આપેલા જવાબથી તેના કાન ભરાઈ જાય તેમ કહેતો : “બાપા, બ્રહ્માએ એ બચ્ચાને કહ્યું, ‘હું તો તારો દાદો છું ને ? એ

છતાંય તારું આ કૂણું કૂણું રાંકડું મોઢું જોઈને મનેય મન થાય છે તને એક બટકું ભરી લેવાનું ! તો જરા શીંગડાં માંડતાં શીખ્ય. તને મેં શીંગડાં શા સારુ આપ્યાં છે ? - બાપા, અમે આ શીંગડાં માંડતાં શીખવવાના છીએ.”

મને પરમ સંતોષ છે કે આ શીંગડાં માંડવાનું શીખવતા શિક્ષણને પ્રતાપે અમે ગામડાંના કેટલાય વગર પૈસાના વકીલો કેળવી શક્યા.

આ બધામાં શિરતોચ નીવડ્યા ભાઈ દુલેરાય માટલિયા. અમારું કામ તેમને અપૂરતું લાગ્યું - અને એમ હતું જ - એટલે ઊપડ્યા માલપરા. ત્યાં જઈને ધૂણી ધખાવી. શાળા-બાલમંદિર હાથમાં લીધાં. ખાદીકામ કર્યું. રાત્રી-પ્રાર્થનામાં ગામની કેળવણી શરૂ કરી. આખા ગામને કેળવવાનો આવો પ્રયોગ કદાચ બબલભાઈ સિવાય કોઈએ નહીં કર્યો હોય. માલપરાને તેમણે સ્વસ્થતાના, નિર્ભયતાના, પ્રભુશ્રદ્ધાના પાઠ શીખવ્યા. બહેનોને બધાં કામમાં બહાર કાઢી. ગામડાંની સભામાં માલપરા જેટલી બહેનોની સંખ્યા ભાગ્યે જ મળે. માલપરા જેવી ચોખ્ખી શેરીઓ ભાગ્યે જ કોઈ ગામમાં જોઈ છે.

એવો પ્રશ્ન થાય કે એ માલપરામાં હવે તેવું જ છે ખરું ? અને જો ન હોય તો આ બધી ઝંઝટ, દોડધામ, ઊથલપાથલનું મૂલ્ય શું ?...એ જ દલીલને આગળ લંબાવીએ તો પૂછી શકાય કે ગાંધીથી શું થયું ? ભાગલા પડ્યા, નિર્દયીઓએ લાખો નિર્દોષોની હત્યા કરી... અને આજેય દેશની આ દશા ? ત્યાં માટલિયા કે અમારા જેવાં તરણાંનો શો હિસાબ ? તો શું લોક-સંગ્રહનાં, લોક-કેળવણીનાં કામો છોડી દેવાં ? મનુષ્ય શું ઉખર ભોંય જેવો છે ? તેમાં કોઈ બી ઊગતાં જ નથી ?

મને એવું લાગે છે કે સંસ્કારિતા એ બહુધા પ્રાપ્ત સંસ્કાર છે. તે આપોઆપ વારસામાં આવતો નથી. તે માટે સંસ્કાર-વારસો આપવાની શિક્ષણવ્યવસ્થા, પરંપરા ઊભી કરવી પડે છે. એ ન થાય તો બીજી પેઢીએ જ પહેલાં હતી તેવી અસંસ્કારિતા પાછી પ્રવર્તે છે. બહુ બહુ મહેનત-મંથનને અંતે સંસ્કારિતા હાથ આવે છે, અને તે બહુ જતનથી આપીએ તો જ રહે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

- એ જ રસ્તે

એક રાજાએ કોઈ મહાન ગણિતશાસ્ત્રીને કહ્યું : “મારા રાજકુમારને ગણિત શીખવવાનો કોઈ સહેલો રસ્તો બતાવો; તમને જોઈએ તે સંપત્તિ આપું.” ગણિતશાસ્ત્રીએ કહ્યું : “સંપત્તિ વડે તમારા રાજકુમારના એશઆરામનાં બેચાર વધુ સાધનો વસાવી શકાય, પણ ગણિત તો આપણો ગરીબમાં ગરીબ પ્રજાજન જે રસ્તે શીખે છે એ જ રસ્તે શીખી શકાય.

હરીન્દ્ર દવે

ઠંડું મગજ

સ્ત્રીમરે ભરદરિયે ઝુકાવું હોય, પ્રચંડ વાયુ વાઈ રહ્યો હોય, પર્વત જેવડા મોટા લોઢ આખા જહાજને આમતેમ ડોલાવી રહ્યા હોય, ઉતારુઓમાં ગભરાટ અને ભૂમાભૂમ વર્તી રહ્યાં હોય, ખલાસીઓની બુદ્ધિ કામ કરતી ન હોય : આવે વખતે કપ્તાન - આખા જહાજનો કપ્તાન - ઠંડું મગજ રાખી સુકાનને ઝાલીને બેસી રહે છે. કપ્તાન દરિયાને ઓળખે છે, પવનને ઓળખે છે, પોતાના જહાજની તાકાત તેના ખ્યાલમાં છે; પોતાની શક્તિમાં તેને વિશ્વાસ છે.....

ઘરમાં પતિ બિછાને પડ્યો છે, નાનાં નાનાં છોકરાં અનેક પ્રકારની મસ્તી જમાવી રહ્યાં છે, જમાઈ દીકરીને તેડી જવા આવીને બેઠો છે, પાડોશીએ નળેથી પાણી ભરવાની ના પાડી છે, અને કામવાળી બાઈને અંતરાય હોવાથી આવી નથી : છતાં કુશળ ગૃહિણી ઠંડું મગજ રાખીને ઘર ચલાવ્યે જાય છે. તે પતિની સેવા કરી જાણે છે, છોકરાંની મસ્તીને વાળી શકે છે, જમાઈરાજના મિજાજને ઓળખે છે, પાડોશીને પહોંચી વળે છે; પોતાની તાકાતની તેને બરાબર પરખ છે.....

વરસાદના દિવસો હોય, એકીસાથે દસ-પંદર બિછાનાં પડી ગયાં હોય - કોઈને ટાઈફોઈડ તો કોઈને મેલેરિયા, કોઈનો પગ તો કોઈનું ગળું દુઃખતું હોય, એક વિદ્યાર્થીએ બીજાને બટકું ભરી લોહી કાઢ્યું હોય તો એકે બીજાને મા સામી ગાળ દીધી હોય, કોઈ મોટા વિદ્યાર્થીએ નાનાને થપાટ ધરી દીધી હોય તો કોઈ નાનાએ મોટાનાં દાંતિયાં કર્યાં હોય, પટાવાળો ચોરી કરીને નાસી ગયો હોય અને રસોયાએ ઘી સંતાડીને શીરો કરીને ખાધો હોય, છાત્રાલયની રસોઈમાં ઇયળ-ધનેડાં આવે છે એ બાબત છાપામાં રિપોર્ટ આવ્યો હોય, વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઘરનું કામ કરાવવા માટે માબાપોના ઠપકાના કાગળો આવ્યા હોય, વિદ્યાર્થીઓ માત્ર દંડીકા લઈને રખડી જાણે છે પણ એક અક્ષરે આવડતો નથી એવો શાળા તરફથી ઠપકો આવ્યો હોય, વિદ્યાર્થીઓમાં ધર્મનો છાંટો નથી એવી સેક્રેટરીસાહેબની ફરિયાદ હોય : છતાં કુશળ ગૃહપતિ ઠંડું મગજ રાખી છાત્રાલય ચલાવ્યે જાય છે. માંદાની તે સારવાર કરે છે, વિદ્યાર્થીઓના ટંટા પતાવે છે ને નોકરોને હાથ રાખી જાણે છે, માબાપોને પોતાનું દષ્ટિબિંદુ સમજાવે છે અને સેક્રેટરીસાહેબને ધર્મના અવિભાવ માટે ધીરજ રાખવા વીનવે છે. આવો ગૃહપતિ તરુણ વિદ્યાર્થીને ઓળખે છે, પોતાના પેગામને ઓળખે છે, પોતાના શાસ્ત્રને ઓળખે છે, ખુદ પોતાની તાકાતને બરાબર ઓળખે છે.

આ ઠંડું મગજ કપ્તાનને તોફાનમાંથી પાર ઉતારે છે, ગૃહિણીનું ઘર શાંત રાખે છે, અને ગૃહપતિના માથાને અનેક નાનાંમોટાં મોજાંની ઉપર ટટાર રાખે છે.

છતાં, દરિયામાં કાંઈ હંમેશાં તોફાન નથી હોતું, ગૃહિણીને પણ આડે દિવસે તો અનાયાસે શાંતિ રહે છે. પણ છાત્રાલયમાં તો રોજ તોફાન, દરરોજ નાનીમોટી ટપાટપી, દરરોજ નાનામોટા ગોટાળા, દરરોજ વિદ્યાર્થીઓ તરફથી નાનોમોટો

નિયમભંગ, દરરોજ એ અવસ્થાનાં નાનાંમોટાં છમકલાં, દરરોજ ન્યાય-અન્યાયની કડાકૂટ, દરરોજ કોઈ કોઈને કડવા થવાનો પ્રસંગ, દરરોજ ફરિયાદોનો અસ્ખલિત ધોધ, દરરોજ કોઈ ને કોઈ ભૂલ દેખાડે. આ બધા પ્રસંગોમાં હાડચામડાવાળા માણસનું મગજ સહેજે તપી જાય છે, અને એ તપેલું મગજ આસપાસના તોફાનમાં નવું તોફાન ઊભું કરે છે. ગૃહપતિનું મગજ એક વાર તપી ગયું એટલે તે ડાચિયાં-વડચકાં કરવા લાગશે, નિર્દોષ રમતને તોફાન ગણશે, કીડીને કોશનો ડામ દેવા દોડશે, વિદ્યાર્થી ફરિયાદ કરવા આવશે તો થયેલી તકરાસમાં પોતે થપાટ લગાવી નવી ફરિયાદ ઊભી કરશે, કોઈ છોટે ઊભા વાત કરતા હશે તો વહેમાશે, અને આખા છાત્રાલયના વહીવટમાં કેમ જાણે દુનિયા આખી બગડી ગઈ છે અને વિદ્યાર્થી બધા સડેલા છે એ ધોરણ પર ચાલીને જીવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

આવું તંગ મગજ છાત્રાલયમાં ન જોઈએ. અને તંગ મગજની પાછળ વિદ્યાર્થીઓમાં અશ્રદ્ધા છે, તરુણ આત્મામાં અશ્રદ્ધા છે, ખુદ પોતામાં અશ્રદ્ધા છે. આવા તંગ મગજને ઠીલું કરવું હોય તો આપણે વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રદ્ધા કેળવીએ, તરુણ આત્મામાં શ્રદ્ધા કેળવીએ, આપણા કેળવણીના પેગામમાં શ્રદ્ધા કેળવીએ, ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા કેળવીએ, ખુદ આપણી જાતમાં શ્રદ્ધા કેળવીએ.

નાનાભાઈ ભટ્ટ

શૈશવનો ચહેરો

રેડિયો પરથી જૂનાં ગીતો સંભળાય છે ને ક્યારેક મનને આનંદથી ભરી ભરી મૂકે છે.

“બચપનકે દિન ભી ક્યા દિન થે...” એ ગીત તે વખતે નૂતને ફિલ્મ ‘સુજાતા’માં ગાયેલું. અત્યારે તે સાંભળીને લાગે છે કે એ જાણે મારા મનની જ વાત કહે છે. શૈશવના એ દિવસો કેટલા સુંદર હતા ! એ નિર્દોષ શૈશવનો ચહેરો આજે યાદ આવે છે, અને સાથે હીચકા પર જૂલતી નૂતનની મુગ્ધતા પણ ! એ ગાય છે : “છોટી છોટી ખુશિયાં થી, છોટે છોટે થે ગમ !”

એ દિવસોમાં ક્યાં મોટા મહેલ બાંધવાનાં અરમાન હતાં કે મોટા અફસર થવાનાં સ્વપ્નો હતાં ! સુખ તો નાની નાની બાબતોનું હતું – રંગબેરંગી છીપલાંઓ અને બિલ્લીછાપ સિગારેટનાં ખાલી ખોખાં ભેગાં કરવામાં ! અને દુઃખ પણ ક્યાં મોટું આવી પડવાનું હતું ? રેતી પરથી ધોવાઈ ગયેલો કિલ્લો કે ભેરુએ નહીં દીધેલો દાવ !

પરંતુ એ સુખ આજે પણ યાદ આવે છે, અને એ નાનાં નાનાં દુઃખ કેવાં ભુલાઈ ગયાં છે !

વિપિન પરીખ

વાદળગાડી

વાદળની તો ગાડી કીધી,
વીજળીનું ઍજિન કીધું;
તારલિયાનું લશ્કર બેઠું
ડબ્બામાં સીધેસીધું.

વીજળીએ વીસલ કીધી ને
ગાડી ઊપડી ગડ-ગડ-ગડ !
મોં મલક્યાં ચાંદા-સૂરજનાં,
હસિયા બન્ને ખડ-ખડ-ખડ !

ડુંગર ફૂદતી, ખીણો ખુંદતી
ગાડી તો ચાલ્યા કરતી,
દેશદેશનાં શહેરો પરથી
દુનિયાની ચોગરદમ ફરતી.૦૦૦

આભ અડીને ઊંચે ઊભો
હિમાલય આવે સામો !
ગાડી તો ગભરાઈ જઈને
નાખે એને ત્યાં ધામો !

ચાંદો ઊતરે, સૂરજ ઊતરે,
ઊતરે તારલિયાનાં દળ;
ખસેડવા હિમાલયને સૌ
ચોગરદમથી કરતાં બળ.

ખસે તસુ ના હિમાલય પણ,
પડતાં સૌ વિમાસણમાં;
છૂટું પડતું વીજળી-ઍજિન,
વીખરાતાં વાદળ ક્ષણમાં !

ચાંદો ભાગે પશ્ચિમ દેશે,
સૂરજ ભાગે પૂર્વ દેશે;
તારલિયા આભે સંતાતા
મૂકીને લશ્કરનો વેશ !

સોમાભાઈ ભાવસાર

પ્રેમસૂત્રમાં પરોવાયેલાં

હું સંસ્કૃત ભણતો તે વેળા ચતુષ્પાઠીઓની પ્રથા હતી. મંદિરો કે શ્રીમંતોના આશ્રયે ચાલતાં આ ગુરુકેન્દ્રિત વિદ્યાલયોમાં ચતુર્વેદ અને ષટ્શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ અપાતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને ઘર તેમનાં સંતાનોની જેમ રહેતા અને ભણતા. ગુરુ તથા ગુરુપત્ની એ શિષ્યો અને પોતાનાં સંતાનો વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખતાં નહીં. આવી આત્મીયતાને કારણે ગુરુ અને શિષ્યોનાં કુટુંબો ઘણી પેઢીઓ સુધી પ્રેમસૂત્રમાં પરોવાયેલાં રહેતાં.

તે કાળે કાશીમાં કેશવ શાસ્ત્રી નામના મહારાષ્ટ્રી પંડિત વસતા. પોતે નિઃસંતાન અને વિધુર હતા; ઘરની દેખરેખ એમનાં બહેન રાખતાં. બધા વિદ્યાર્થીઓનાં તે ફોઈ હતાં. પંડિતજીને ત્યાં લગભગ રોજ કોઈ ને કોઈ ભક્તને ત્યાંથી મીઠાઈ વગેરે આવતું. કોઈ નવો વિદ્યાર્થી આવ્યો હોય અને મીઠાઈ પર હાથ મારતાં સંકોચ પામે, તો ફઈબા પંડિતજી પાસે જઈને ફરિયાદ કરતાં : “આ છોકરાઓને કોણ જાણે શું થયું છે – જાણે પારકું ઘર હોય એમ રહે છે. પહેલાંના છોકરા તો મીઠાઈ કેવી ચટ કરી જતા !” મમતાના આ વાતાવરણમાં કર્તવ્યભાવનાનો અગ્નિ પણ સદા પ્રજ્વલિત રહેતો.

બીજા એક વિખ્યાત પંડિત ગંગાધર શાસ્ત્રીનો પુત્ર ઢૂંઢિરાજ નાના સરખા મંદવાડમાં એક દિવસ ચાલી નીકળ્યો. પણ પંડિતજીએ તો તે દિવસે પણ અમને નિત્ય મુજબ ભણાવ્યા. એમના મુખ પરની ઉદાસીની ઊંડી રેખાઓનું કારણ અમે કલ્પી શક્યા નહીં. તે દિવસે અમારો પ્રિય સાથીદાર ઢૂંઢિરાજ વર્ગમાં આવેલો નહીં, એટલે વર્ગ પૂરો થતાં જ અમે તેના નામની બૂમ મારી. ત્યારે પંડિતજી બોલ્યા કે, “ઢૂંઢિરાજ તો હવે એટલો દૂર ચાલ્યો ગયો છે કે તમારો અવાજ ત્યાં સુધી નહીં પહોંચી શકે.”

પહેલાં તો અમે કાંઈ સમજ્યા નહીં. પછી બનેલી ઘટનાનો ખ્યાલ આવ્યો, ત્યારે અમારામાંથી એક જણે આશ્ચર્ય અને વિનયથી પૂછ્યું, “ગુરુજી, આવા દુઃખમાં પણ તમે આજે પાઠ બંધ ન રાખ્યો ?”

“એવું શી રીતે થાય, બેટા ?” પંડિતજીએ સમજાવ્યું. “તમે બધા બાળકો ક્યાં ક્યાંથી અહીં આવ્યા છો ! તમારો એક દિવસ પણ હું શી રીતે બગાડું ? પુત્રશોક તો મારી અંગત બાબત છે. પણ જ્ઞાનની આ ઉપાસનાનો સંબંધ તો તમારી સહુની સાથે છે. તેમાં વિઘ્ન નાખીને તમારો વિકાસ અટકાવું, એ શું મારે માટે યોગ્ય કહેવાય ?”

ક્ષિતિમોહન સેન

[‘નવનીત’ માસિક : 1968]

નવીન કેળવણી એટલે ?

હું જાણું છું કે આજે દુનિયામાં લવરી ઘણી વધી પડી છે એવે વખતે માણસે જીભને ટેરવે ચડી રહ્યું હોય તે પણ ન બોલવું. છતાં જે ધંધામાં હું ઘરડો થયો છું તે ધંધાનો લૂલો-પાંગળોય અનુભવ મારા ધંધાભાઈઓને આપવાના કોડ મને કેમ ન થાય ?

આપણે હમણાં હમણાં નવીન કેળવણી અને કેળવણીની નવીન દૃષ્ટિની વાતો કરીએ છીએ, અને છાત્રાલયના ગૃહપતિમાં આ નવીન દૃષ્ટિ આવે એવી અપેક્ષા પણ રાખીએ છીએ. આપણે આ નવીન કેળવણીનાં લક્ષણો તપાસીએ.

નવીન કેળવણીનું એક લક્ષણ એ છે કે તે વિદ્યાર્થી-પ્રધાન છે. આપણી ઘણી શાળાઓ હજી આજે વિષય-પ્રધાન છે. આપણી શાળાઓમાં પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા વિષયો વિદ્યાર્થીને રુચે ન રુચે તોપણ ભણવા જ પડે છે, અને તે તે વિષયોના સારા અભ્યાસી ગ્રેજ્યુએટેને આપણે શિક્ષકો તરીકે પસંદ કરીએ છીએ. શાળાના વિષયો વિદ્યાર્થી માટે છે - પણ વિદ્યાર્થી વિષયો માટે નથી, એ વસ્તુ આપણા લક્ષમાં હોત, તો તો આજે આપણે વિષયના જાણકારને શોધીએ છીએ તેમ વિદ્યાર્થીના જાણકારને શોધતા હોત. નવીનચંદ્રને સંસ્કૃત શીખવવું હોય, તો શિક્ષકને જેમ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન જોઈએ તેમ જ નવીનચંદ્રનું પણ જ્ઞાન જોઈએ. પણ આપણી નજર પર આ વાત નથી.

આપણી શાળાઓની માફક જ આપણાં છાત્રાલયો પણ વિષય-પ્રધાન છે, વિદ્યાર્થી-પ્રધાન નથી. આપણા ગૃહપતિઓની લાયકાતમાં વિદ્યાર્થીને ઓળખવાની શક્તિનો સમાસ ક્યાં છે ? છાત્રાલયનો કોઠાર ચલાવી દઈએ, વિદ્યાર્થીઓને ઘરના પાઠો ફક્કડ કરાવી દઈએ, ને સેકેટરીને રાજી રાખી શકીએ, તો પછી વિદ્યાર્થીને ઓળખીએ છીએ કે નથી ઓળખતા એ કોણ જુએ છે ? આપણાં છાત્રાલયોમાં કેન્દ્રસ્થાને આપણે ગૃહપતિઓ, કેન્દ્રસ્થાને સેકેટરી, કેન્દ્રસ્થાને રસોયો, કેન્દ્રસ્થાને ધર્મશિક્ષણ, કેન્દ્રસ્થાને સમયપત્રક, કેન્દ્રસ્થાને વાર્ષિક મેળાવડો, કેન્દ્રસ્થાને આપણી શિસ્ત - નહિ કેન્દ્રસ્થાને વિદ્યાર્થી. છાત્રાલયનું ખુદ અસ્તિત્વ વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી માટે છે. જો તેને માટે તે ઊભું થાય છે, તો તેને જ કાં આપણે હડસેલી પાડીએ ? છાત્રાલયના આખા વિચારમાં અને વ્યવહારમાં વિદ્યાર્થીને કેન્દ્રસ્થાન પર મૂકવો જોઈએ, અને આપણે બધાએ એની આસપાસ ગોઠવાઈ જવું જોઈએ.

આથી કોઈ એમ માની ન લે કે છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી કરે તે જ થાય, અને વિદ્યાર્થીઓ જ છાત્રાલયમાં માટેલા થઈને ફરે. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રસ્થાને એટલે આપણે તેનો અને તેના માનસનો વિચાર પહેલાં કરવો. આપણે ગૃહપતિઓ છાત્રાલયમાં જે જે કરીએ કે વિચારીએ તે ખુદ વિદ્યાર્થી ઉપર શું પરિણામ લાવશે, વિદ્યાર્થીના અંતરને સારી વસ્તુ તરફ કેટલું અભિમુખ કરશે, તેની શક્તિમાં કેટલો વધારો કરશે,

તેના જીવનમાં કેટલું જડાઈ જશે, વગેરેનો વિચાર કરીને કરીએ તો બસ છે. આજે તો આપણને સારું લાગ્યું માટે વિદ્યાર્થીને સારું લાગવું જ જોઈએ એમ માનીને આપણે ચાલીએ છીએ, અને વિદ્યાર્થીનો વિચાર સરખો કરતા નથી. આથી ખરી રીતે આજે વિદ્યાર્થી શાળામાં કે છાત્રાલયમાં કેળવણી મેળવે છે તેના કરતાં બહારથી વધારે મેળવે છે, અને શાળા-છાત્રાલયોમાંથી છૂટીને હાથ કરે છે.

આની સાથે ગઢ સંબંધ ધરાવતું નવીન કેળવણીનું બીજું લક્ષણ એ છે કે તેમાં વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનો આદર હોય છે. વિદ્યાર્થી એક મીણનું પૂતળું કે કોરો કાગળ નથી, અથવા તો જેમ વાળવા ધારીએ તેમ વાળી શકાય એવો પાતળો છોડ નથી. એ એક સ્વતંત્ર આત્મા છે, વ્યક્તિ છે, જીવતું પ્રાણી છે અને તેને પોતાના વિકાસના ખાસ નિયમો છે. દરેક વિદ્યાર્થી અનંત શક્તિઓને લઈને અવતરે છે અને પોતાની અમુક ચોક્કસ રીતે આગળ વધે છે. વિદ્યાર્થીના આ વ્યક્તિત્વનો વિચાર આપણી શાળાઓમાં તેમજ છાત્રાલયોમાં ક્યાં છે ? આપણાં છાત્રાલયો તો સિપાઈઓની બરાકો છે. એક જ સમયપત્રક, એક જ પોશાક, એક જ શિસ્ત, એક જ તાલીમ - બધાને માટે એક જ જાતની લશ્કરી ગોઠવણ ! જુદાં જુદાં વ્યક્તિત્વવાળા વિદ્યાર્થીઓને આપણી શાળાઓ એક જ બીબાંમાં ઉતારે છે, તેમ છાત્રાલયો પણ ઉતારવા મથે છે. આથી વ્યક્તિત્વનો હાસ થાય છે. માણસમાં જે કંઈ માણસાઈ કે જોમ છે, એ તો આ વ્યક્તિત્વનું છે. વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વને કચરી નાખી ફિક્કા પોચા નામદાને ઉત્પન્ન કરવા, તેના કરતાં શાળા-છાત્રાલયો બંધ કરીને ગમે તેવા જંગલી પણ વ્યક્તિત્વની છાપવાળા મદાને ઊભા થવા દેવા, એ યોગ્ય નથી ?

નાનાભાઈ ભટ્ટ

તપનો સવાલ નથી

તપ કરવાનું હું નથી કહેતો. ધોતિયું પહેરતા હો તો લંગોટી પહેરવા માંડો, એમ હું નથી કહેતો. આવા તપનો પ્રભાવ પાડીને લોકો પાસે આપણી વાત મનાવી લેવામાં હું નથી માનતો.

આપણે તો આપણા વિચાર સમજાવીને લોકો પાસે કામ કરાવવું છે. તેમ છતાં આપણા આચારની લોકમાનસ પર અસર તો પડતી જ હોય છે. આપણા વર્તનમાં સભ્યતા હોય, આપણામાં પ્રામાણિકતા હોય, આપણા હિસાબકિતાબમાં ચોખ્ખાઈ હોય... આ બધા કંઈ સંત-મહાત્માના જ ગુણો નથી, પણ સામાન્ય નાગરિકના ગુણ છે. આ ગુણો આપણામાં હોવા જ જોઈએ. આમાં તપનો કોઈ સવાલ નથી.

જયપ્રકાશ નારાયણ

પ્રજાની પોતાની વીમાયોજના

નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય એ બૌદ્ધકાળનું એક પ્રખ્યાત વિદ્યાધામ હતું. હિંદભરમાંથી તો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ આવતા જ, પણ અફઘાનિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ, ચીન અને જાપાનમાંથીયે વિદ્યાર્થીઓ આવતા. જાણીતા ચીની પ્રવાસી શ્વેન-ચાંગ આ વિદ્યાધામમાં પાંચ વરસ સુધી રહેલા ને વિવિધ શાસ્ત્રોમાં વિશારદ થયેલા. તેના લખવા મુજબ નાલંદામાં તે વખતે 8,500 વિદ્યાર્થીઓ હતા ને 1500 અધ્યાપકો હતા; એટલે કે લગભગ છ વિદ્યાર્થીએ એક અધ્યાપક હતો. નાલંદાના વિવિધ અભ્યાસક્રમો, ત્યાંનું પુસ્તકાલય, ત્યાંનાં મકાનો ને ઉદ્યાનો વિશે એ પ્રવાસીએ જે લખ્યું છે તે ઘણું મોહક છે. પણ નાલંદાની મહત્તાનું મુખ્ય કારણ છે આ છ વિદ્યાર્થીએ એક અધ્યાપકનું પ્રમાણ.

નદિયા અથવા નવદ્વીપ આવું જ મોટું વિશ્વવિદ્યાલય હતું, ત્યાંના આ જાતના આંકડા નાલંદાને મળતા આવે છે. 1791ની સાલમાં નદિયામાં 1100 વિદ્યાર્થીઓ અને 150 અધ્યાપકો હતા.

આજે આપણા શિક્ષણની એક બહુ મોટી ખામી એ છે કે એક એક શિક્ષકના હાથ નીચે ઘણા વધારે વિદ્યાર્થીઓ મૂકવામાં આવે છે. પ્રાથમિક શાળામાં તો એક એક વર્ગમાં 60-70 બાળકો હોય છે. એ શિક્ષકો પોતે જ કહે છે કે, અમે એમને ભણાવતા નથી, માત્ર સાચવીએ છીએ. કોલેજના પહેલા-બીજા વર્ષમાં તો આથીયે વધારે સંખ્યા હોય છે.

શિક્ષકની પાસેથી આપણે શી અપેક્ષા રાખીએ છીએ ? બાળકના સર્વાંગી વિકાસની, ચારિત્ર્યગઠનની. ભારેમાં ભારે જવાબદારી સોંપીને ઓછામાં ઓછી અનુકૂળતા આપવાની પ્રથા અત્યારે શિક્ષકના વ્યવસાયમાં છે. કોઈને દસ હજાર રૂપિયા આપીને કહીએ કે મિલ ઊભી કરો, તો એ ના પાડશે. પણ શિક્ષક ? એ તો હવાપ્રકાશ વિનાના નાના ઓરડામાં 60 જણને ભણાવી શકે, સાધનો વિના ચલાવી શકે. ને રંગપેટી કે વાદ્યોની તો વાત જ શી ? છતાં એણે બાળકોનું ચારિત્ર્યગઠન કરવાનું ! સાંભેલું વગાડી દેવાની આજ્ઞા કરતાંયે આ કપરી છે.

કોઈ કહેશે, શિક્ષક દીઠ એટલા થોડા વિદ્યાર્થીનું પ્રમાણ રાખીએ તો તો શિક્ષણ કેટલું મોંઘું થઈ જાય ?

પણ જો નદી-બંધો કે નહેરો બાંધવાનું કામ મોંઘું હોય, બિયારણના સંશોધનનું કામ મોંઘું હોય, તો શિક્ષણનું કામ સોંઘું હોવું જોઈએ તેવી અપેક્ષા કેમ રાખવામાં આવે છે ? શિક્ષણ એ, પોતાનું ભાવિ ઉજ્જવળ રહે અને આજની પેઢીની વૃદ્ધાવસ્થા વખતે તેમનું સ્થાન લઈ સમાજને સુખી કરે એવી મૂડી મેળવવા ખાતર પ્રજાએ આરંભેલ વીમાયોજના છે.

નાલંદા વિહારને એના ખર્ચ માટે સેંકડો ગામો અપાયાં હતાં. નદિયા

વિદ્યાલયનું સમગ્ર ખર્ચ નદિયાના મહારાજા આપતા. આજે રાજ્ય પ્રજાનું છે, એટલે પોતાનું ભાવિ ઉજ્જવળ કરવા માટે પ્રજાએ જ સારું એવું મૂડીરોકાણ કરવું પડશે.

મનુભાઈ પંચોળી

કહો, તમે જુવાન છો ?

તો પછી હાથ પર હાથ ચડાવી બેઠા કેમ છો ?
શું કાંઈ કામ મળતું નથી ? અરે, કામની ક્યાં કમી છે ?
પાંચ માઈલ દોડી નાખો જોઈએ !
કોદાળી ઉઠાવો ને ધરતી ખોદી નાખો.
કુહાડી ઉઠાવો ને સાંજ સુધીમાં
પાંચ મણ લાકડાં કાપી લાવો !
એ ન કરી શકો તો ઘેર ઘેર ફરીને બીમારોને જુઓ,
જેનું કોઈ ન હોય તેને કાંઈક ઉપયોગી થાવ.
તમારી ઉંમર કેટલી ? સોળ વરસ ?
સોળ વરસનો નવજુવાન બાપકમાઈ પર જીવે ?
છોડો એ સહારો, ને લાગી જાવ કામે !
દિવસ આખો મંડ્યા રહો.
સાંજ પડશે ત્યારે સમજાશે કે એમાં કેવી મોજ છે !
બાળપણનાં સ્વપ્નાં યાદ આવે છે ?
તે વેળા શા શા ઉમંગો આવતા હતા ?
પહાડો ચડવાના ? જંગલો ઘૂમવાના ?
તો ત્યારે કેમ નીકળી પડ્યા નહીં ?
માબાપનો ડર હતો ત્યારે ? પણ આજે કોનો ડર છે ?
ભાઈબહેનોનો ? સગાંસ્નેહીઓનો ?
એવા ડર તો કમબખ્ત મરતાં લગી પજવવાના.
ભાઈબહેન પછી પત્નીનો, પછી બાળબચ્ચાંનો,
ને એમ કરતાં કરતાં કોણ જાણે કેટલાંયનો.
ફેંકી દો એ ડરને !
જેને તરવું છે એને તો ડર છોડીને
એક વાર ઝંપલાવવું જ પડે છે.
બચપણમાં તમારું અંતર જે જે સ્વપ્નાં ઘડતું હતું,
તે સાચાં પાડવા હવે કટિબદ્ધ થઈ જાવ !

ભગવાનદીન

ગુરુભક્તિ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરુભક્તિ એ એક અત્યંત મધુર એવું કાવ્ય છે.

ગુરુ પોતાનું સર્વ જ્ઞાન શિષ્યને આપી દે છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસે એક દિવસ વિવેકાનંદને કહ્યું : “આજે હું તને મારું સર્વસ્વ આપી દઉં છું. મારી સર્વ સાધના હું તારામાં ઠાલવી દઉં છું.” એ ક્ષણ કેટલી દિવ્ય હશે ! પોતે મેળવેલું સર્વકાંઈ શિષ્યને અર્પણ કરી દઈને જ ગુરુ અમર બને છે.

ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન વધુ નિર્દોષ બનાવવું, એનું નામ ગુરુપૂજા. ગુરુના વિચારોમાં કાંઈ ભૂલ શિષ્યને જણાઈ, તો એ તે છુપાવશે નહિ. ગુરુની આંધળી ભક્તિ સાચા ગુરુને ગમતી નથી. નમ્રપણે પણ નિર્ભયપણે જ્ઞાનની ઉપાસના કર્યે જવી, એમાં જ ગુરુભક્તિ છે. આપણને પ્રિય અને પૂજ્ય એવા કુટુંબના મોવડી મરણ પામે, તો આપણને દુઃખ થાય છે. પરંતુ તે મૃતદેહને આલિંગન દઈને આપણે કાંઈ બેસી રહેવાના છીએ ? તે પ્રિય પણ મૃત માનવીના શબને અગ્નિદાહ દેવો પડે છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્વજોના મૃત વિચાર અને રીતરિવાજને આપણે નમ્રભાવે દાટી દઈએ, તેમાં જ પૂર્વજોની પૂજા છે.

પૂર્વજો માટે આદર એટલે પૂર્વજોના સદ્-અનુભવો માટે આદર, તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠા માટે આદર. ગુરુની પૂજા એટલે સત્યની પૂજા, જ્ઞાનની પૂજા, વિચારોની પૂજા.

જ્યાં સુધી મનુષ્યને જ્ઞાનની તરસ છે, ત્યાં સુધી જગતમાં ગુરુભક્તિ રહેશે.
સાને ગુરુજી (અનુ. નટવરલાલ દવે)

અધિકાર

કોઈ પણ શિક્ષણસંસ્થામાં મોટામાં મોટો અધિકાર તો વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાની છૂટ, તેમના પર અસર પાડવાની તક, એ જ છે. તે જ્યાં સુધી આપણી પાસે છે ત્યાં સુધી બીજા અધિકારો મળે કે ન મળે એની દરકાર સાચા શિક્ષકોને ન હોય. કોઈ પણ સંસ્થામાં આપણે થોડા દિવસને માટે હોઈએ કે કાયમને માટે, તે સંસ્થાનું આત્યંતિક હિત, તે સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા અને વાતાવરણની પવિત્રતા એ ત્રણે વસ્તુ વિશે ઈતેજારી આપણામાં પૂરેપૂરી હોવી જોઈએ. એક દિવસને માટે ભણાવતા હોઈએ તોપણ સંપૂર્ણ નિષ્ઠાથી ભણાવવું, એ તો પ્રામાણિક સેવામાં આવી જ જાય છે. એ તો માણસની પોતાના પ્રત્યેની જ ફરજ છે. શિક્ષકોએ એ પણ ન ભૂલવું જોઈએ કે દરેક દિવસ એ પોતાની લાયકાત વધારવાની એક અસાધારણ તક છે. ભણાવવામાં એક દિવસને માટે પણ જો આપણે બેદરકાર કે નિરુત્સાહ થઈએ, વેક ઉતારીએ તો આપણી ઉન્નતિનો એક દિવસ આપણે ખોયો ગણવો જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

એનું નામ ભેજું !

મહારાષ્ટ્રના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી રઘુનાથ પ. પરાંજપે પુણેની ફરગ્યુસન કોલેજમાં ગણિત શીખવતા ત્યારે, વર્ગમાં કયો વિદ્યાર્થી બરાબર ધ્યાન આપે છે તે જોવા માટે ઘણી વાર એક યુક્તિ અજમાવતા : વર્ગના પાટિયા ઉપર પોતે ચાક વડે દાખલો ગણતા હોય તેમાં જાણીબૂજીને કોઈ રકમ કે આંકડો ખોટો માંડી દેતા. થોડી વાર લગી કોઈ વિદ્યાર્થી તે ભૂલ પકડે નહીં, તો પછી પોતે જ એ સુધારી લેતા. પણ ક્યારેક કોઈ વિદ્યાર્થી એવી ભૂલ પકડી પાડતો, ત્યારે અધ્યાપક પરાંજપે ખુશખુશાલ થઈ જતા, અને હાથમાંનો ચોંકનો ટુકડો પાટિયા ઉપર ફેંકીને બોલી ઊઠતા : “ધેટ્સ ઘ હેડ (એનું નામ ભેજું) !”

એક વાર નાતાલની રજાઓમાં વિદ્યાર્થીઓનું સ્નેહસંમેલન ચાલતું હતું. રમતગમત, સંગીત વગેરેની સાથે પોતાના પ્રોફેસરની નકલ કરી બતાવવાનો કાર્યક્રમ પણ વિદ્યાર્થીઓએ રાખેલો. તેમાં એક વિદ્યાર્થીએ પ્રોફેસર પરાંજપેની શિક્ષણશૈલીની નકલ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. સભાગૃહના તખ્તા પર એક કાળું પાટિયું મુકાવીને, એ પરાંજપે બોલતા તે ઢબે બોલીને પછી પાટિયા ઉપર કોઈ દાખલાના આંકડા માંડવા લાગ્યો.

પ્રેક્ષકો વચ્ચે બેઠેલા પરાંજપેસાહેબ તે ક્ષણે ઊભા થઈને પોકારી ઊઠ્યા કે, “ભાઈ, તારી જરા ભૂલ થાય છે. પાટિયા પર દાખલા ગણતી વખતે હું વર્ગ તરફ એમ પીઠ ફેરવીને નહીં પણ જરા એક બાજુએ ફરીને ઊભો રહું છું, જેથી તમારા બધાના ચહેરા પણ જોઈ શકું.”

પળનાયે વિલંબ વિના તખ્તા પરના પેલા નકલ કરનારાએ પોતાના હાથમાંનો ચાકનો ટુકડો પાટિયા પર ફગાવ્યો અને પરાંજપે બોલતા એ રીતે હસીને કહ્યું, “ધેટ્સ ઘ હેડ !” બીજાની નકલ કરવાના એ કાર્યક્રમમાં પહેલું ઇનામ કોને મળશે, તે વિશે પ્રેક્ષકોમાં હવે કોઈ સંદેહ રહ્યો નહીં.

હે ભારત !

તેં નૃપતિને મુકુટ અને સિંહાસનનો ત્યાગ કરીને દરિદ્રવેશ ધારણ કરવાનું શીખવ્યું છે;

વીરને તેં ધર્મયુદ્ધમાં દુશ્મનને ક્ષમા કરવાનું શીખવ્યું છે;

ગૃહસ્થને તેં પડોશીઓ, અતિથિઓ ને અનાથોમાં ઘરનો વિસ્તાર કરવાનું શીખવ્યું છે.

તેં ભોગને સંયમની સાથે બાંધ્યો છે, નિર્મલ વૈરાગ્યથી તેં દૈન્યને ઉજ્જવલ બનાવ્યું છે, સંપત્તિને તેં પુણ્યકર્મ દ્વારા મંગલ બનાવી છે.

સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

કલાનો પ્રદીપ

લગભગ અરધી સદી સુધી શાંતિનિકેતનમાંથી ભારતીય કલાનો પ્રદીપ જ્વલંત રાખીને નંદલાલ બસુએ હજારો તરુણોને ભારતીય કલા-સંસ્કૃતિની પ્રેરણા આપી હતી અને દેશપરદેશમાં ભારતીય કલાની નવીન ચેતના પ્રગટાવી હતી. 1918માં વિશ્વભારતીની સ્થાપના થઈ અને બીજે જ વરસે ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથે નંદબાબુને કલાભવનના આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા, ત્યારથી તેઓ આજીવન આશ્રમવાસી બની ગયા. તેમને માટે અનેક સ્થળોએથી મોટા વેતનનાં સ્થાનની દરખાસ્તો આવતી, અને કલાભવનમાંથી બહાર પડેલા તેમના વિદ્યાર્થીઓ ભારતની અનેક કલાસંસ્થાઓમાં અધ્યક્ષ તરીકે નિર્માઈ ચૂક્યા હતા. પણ તેમણે પોતે સ્વસ્થાનનો કદી ત્યાગ કર્યો નહીં. તેમણે પાંચસો જેટલાં પૂર્ણચિત્રો કરેલાં છે, તે પૈકી કેટલાંય જગપ્રસિદ્ધ છે.

મહાત્મા ગાંધીનો તેમને માટે પૂર્ણ આદર હતો. તેથી જ ફૈઝપુર, લખનૌ, હરિપુરા વગેરે સ્થળોએ મહાસભાનાં ખુલ્લાં અધિવેશનો વેળા મંડપોની શોભા માટે નંદબાબુને પ્રથમ આમંત્રણ મોકલાતું. કલાની બાબતમાં તેમનો અભિપ્રાય ગાંધીજી પણ માન્ય રાખતા, તેનું એક દષ્ટાંત મશહૂર છે. જગન્નાથપુરી અને કોણાર્કનાં મંદિરો પર કામુક વ્યવહારવાળી અમુક શિલ્પકૃતિઓ છે, તેને અશ્લીલ ગણીને કેટલાક લોકોએ તેને પુરાવી દેવાની માગણી કરેલી. પરંતુ ગાંધીજીએ કહ્યું કે આ બાબતમાં નંદબાબુના અભિપ્રાય મુજબ ચાલવું. નંદબાબુએ મત દર્શાવ્યો કે, જેમણે આ શિલ્પો કર્યાં હશે તેમનું દષ્ટિબિંદુ આપણે જાણતા નથી; અને કલાકૃતિઓ તરીકે તો એ શિલ્પો શ્રેષ્ઠ કરેલાં છે. માટે તેનો નાશ કરાય નહીં.

રવિશંકર મં. રાવળ

ચિત્રકળાનું કામ

શાળાનાં માત્ર બે ટકા જ બાળકો કલાકાર બનવાનાં છે એમ જાણવા છતાં સહુને ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. દરેક બાળકના હૃદયમાં સૌંદર્ય માટે પ્રેમ જાગે અને નાનીનાની ચીજોમાં રહેલા સૌંદર્ય સાથે એ તાદાત્મ્ય સાધે, તે ચિત્ર-શિક્ષણનો પ્રથમ હેતુ છે. વળી, એની અવલોકનશક્તિનો પણ એ રીતે વિકાસ થાય. એની વાણીમાં, વર્તનમાં, કાર્યમાં અને ચારિત્ર્યમાં સુઘડતા, સંવાદિતા અને ચેતના લાવવી, એ ચિત્રકળાનું જ કામ છે.

મોહનલાલ પંચાલ

આખા દેશ પર કરફ્યુ !

આ દેશના શાસકોએ આપણી યુવાનીને મનોરંજનની બ્રાઉન શુગરમાં ડુબાડી દીધી છે. સિનેમાનાં સડકછાપ ગીતોમાં આ ગરીબ દેશની જુવાની સદંતર વેડફાઈ રહી છે. એકદમ સસ્તા મનોરંજન પાછળ શહેરનો ભણેલોગણેલો વર્ગ લાળ પાડતો દેખાય છે. શિક્ષિત અને શ્રીમંત વર્ગની રુચિ પિટ-ક્લાસથી આગળ વધતી નથી.

શાસનકર્તાઓએ આખા દેશ ઉપર ફિલ્મ અને ટેલિવિઝનનો કરફ્યુ નાખી દીધો છે. મનોરંજનના મીઠા ઝેરરૂપી એ કરફ્યુમાંથી તમને મુક્તિ મળે, તો તમે આ દેશમાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચાર વિશે વિચાર કરતા થઈ જાઓને ! ભારતની આમજનતા મનોરંજનના આ ફિલ્મેરિયામાંથી ક્યારેય જાગત થાય નહીં એમાં જ રાજકીય પક્ષોનું સ્થાપિત હિત રહેલું છે. આ પક્ષો બરાબર જાણે છે કે જાગૃત નાગરિક પર શાસન ચલાવવું એ ખૂબ અઘરું છે.

મનોરંજન તો અમેરિકામાં પણ ભરપૂર છે, હલકી કક્ષાનું મનોરંજન પણ છે. પરંતુ અમેરિકન પ્રજા અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ ગધેડાની જેમ કામ કરે છે. જ્યારે આપણે ત્યાં ?

ભગવાને આપણને સહુને બે હાથ આપ્યા છે. આ હાથ પાસેથી આપણે ઉત્પાદક કામ નથી લેતા, પણ તાળીઓ પડાવીએ છીએ. તેંડુલકરે સિક્કસર મારી - પાડો તાળી ! અમિતાભે ડાયલોગ માર્યો - પાડો તાળી ! કવિ-સંમેલન - પાડો તાળી ! મોરારીબાપુ - પાડો તાળી !

આ પવિત્ર હાથ તે કર્મયોગનું સાધન છે. પણ તે હાથ કર્મ વિના સાવ નવરો પડેલો છે, એટલે તાળીઓ પાડવા સિવાય એ બીજું કરી પણ શું શકે ?

અનિલ જોશી

બાના સમું -

આવી જ એક ક્ષણ હોય,
સામે અષાઢઘન હોય;
ફૂલગો ફૂટે અડકતાં જ
ભીનો - ભીનો પવન હોય;૦૦૦
બોલાવે ઘેર સાંજે -
બાના સમું સ્વજન હોય.

‘ઉશનસૂ’

સારપ ને સમજણ અલગ છે

સ્વરાજ આવ્યું, લોકશાહી લાવ્યા; સમાનતા, સમાજવાદ, આયોજન, બિનસાંપ્રદાયિકતા જેવા કાંઈ કાંઈ મોટામસ શબ્દો ચલાવ્યા. પણ તેનો અર્થ પ્રજા સુધી કાંઈ પહોંચ્યો ખરો ? કુળાવો શા માટે છે ? એ કેમ મટે ? સાચી કેળવણી કઈ ? બજેટમાં પોતાને માથે કેટલો બોજો પડે છે ? એમાં કેટલો વાજબી કે ગેરવાજબી ? તે બાબતમાં લોકો કાંઈ જાણે છે ખરા ? મધ્યયુગમાં બ્રાહ્મણો યજમાન ન સમજે તેવા મંત્રોથી યજ્ઞો ચલાવતા, તેવાં જ અર્થહીન ભાષણો આપણા રાજકીય નેતાઓ આજે બહુ અંશે કરે છે. લોકો તે સમજતા નથી, ઝટ સમજે તેમ પણ નથી. અને અત્યારે તેમને સમજાવવાની ધીરજ નેતાઓમાં નથી. એ બધું તો ઘણું વહેલું થવું જોઈતું હતું.

લોકભારતી વિદ્યાપીઠમાં ખેતીના સ્નાતક થવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને પ્લેટોથી માર્ક્સ સુધીનું રાજનીતિશાસ્ત્ર શીખવાનું ફરજિયાત હોય છે. શરૂઆતમાં તેમાંના કેટલાક પૂછે છે કે, “અમારે આ રાજનીતિશાસ્ત્ર જાણીને શું કરવું છે ? એને બદલે અમને ભૂમિ-રસાયણ, વનસ્પતિસંસ્કરણવિદ્યા વધારે શીખવો, તો તે ઉપયોગી પણ થાય.”

ત્યારે હું એમને સમજાવું છું કે અંગ્રેજો અહીં આવ્યા ત્યારે આ દેશની ખેતી વિલાયતના કરતાં સારી હતી, ગ્રામોદ્યોગો સારા હતા, એટલે તો ધન મેળવવા અહીં આવેલા. તેઓ તો આપણાથી ગરીબ હતા જ. પણ સામાજિક, રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક વિચારોમાં તે આપણા કરતાં આગળ વધી ગયા. આપણે નવું કાંઈ શીખ્યા નહીં. પરિણામે, આર્થિક રીતે આપણે આગળ હોવા છતાં સામાજિક, રાજકીય અને વૈજ્ઞાનિક પછાતપણાને લીધે આપણે હાર્યા. તેનું પુનરાવર્તન હવે ન થવા દેવું હોય તો ખેતી-વિજ્ઞાનની જોડે જ અસરકારક નાગરિકતા માટે જરૂરી અન્ય શાસ્ત્રો ખેતીના સ્નાતકે પણ ભણવાં પડશે.

લોકકેળવણી વિના આરો નથી. રચનાત્મક કામ પણ લોકકેળવણી વિનાનું, પરંપરાગત હોઈ શકે છે. આવું પરંપરાગત રચનાત્મક કાર્ય કાંતનાર કે વણનારના હાથમાં થોડા પૈસા મૂકીને સંતોષ માની લે છે. પણ તે વીસરી જાય છે કે કાંતણવણાટનો ઉદ્યોગ આ દેશમાં ઘેરઘેર હતો ને નિપુણતાથી ચાલતો હતો. તે મરી પરવાર્યો કારણ કે એ કાંતનાર, વણનાર કે તેને નભાવનારાઓમાં, અંગ્રેજોના આગમનથી જે નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ તેના સામાજિક, રાજકીય કે નૈતિક સંદર્ભોનો ખ્યાલ જ ન હતો. સારા માણસો તે વખતે પણ હતા જ. પરંતુ સારા અને સામાજિક રીતે સમજૂ, બંને અલગ છે. સારા માણસો પણ સામાજિક રીતે અણસમજૂ હોઈ શકે છે; તે વખતે હતા, આજે પણ છે. રાજ્ય-સંચાલનનાં, જ્ઞાતિનાં કે ધર્મનાં જૂનાં વિધિવિધાનો નવા વિચારોના સંદર્ભમાં ફેરવવાં જોઈએ, તે એમને સૂઝ્યું જ નહીં; પરિણામે હાર્યા.

મનુભાઈ પંચોળી

જ્ઞાનની ગરજ નથી

દિલ્હીની બે યુનિવર્સિટીઓના અને 66 કોલેજોના પાંચેક હજાર અધ્યાપકોની વાંચવાની આદત વિશે શ્રી અખિલેશ્વર ઝાએ કરેલી મોજણીમાં 95 ટકા જેટલા અધ્યાપકોએ નિખાલસ એકરાર કર્યો હતો કે નિયત થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય અભ્યાસક્રમ અંગે બીજું કશું વાંચવાની એમને આદત જ નથી ! “સામાન્ય વાચન પણ નહીં ?” એવા ધારદાર પ્રશ્નના જવાબમાં મોટા ભાગના અધ્યાપકોએ એમ જણાવ્યું હતું કે પોતે ‘ઈલસ્ટ્રેટેડ વીફલી’ કે ‘બ્લિટ્ઝ’ જેવાં સામયિકો વાંચતા હોય છે. પોતપોતાના વિષયનાં વિશિષ્ટ સામયિકોનું વાચન કરનારા અધ્યાપકોની સંખ્યા જૂજ હતી.

“કોલેજના કલાકો પછી અને રજાઓમાં તમે શું વાંચો છો ?” એવા સવાલના જવાબમાં એક અધ્યાપકે કહ્યું : “એ સમયગાળા દરમ્યાન બજારમાંથી ખરીદી કરવાની, છોકરાંના ભણતરની, એમનાં લગ્નની, એમની નોકરીની ઘણી બધી જવાબદારીઓ અદા કરવાની હોય છે, તેમાં વાંચવાનો સમય જ ક્યાંથી મળે ?”

ઉપરનું ચિત્ર 95 ટકા અધ્યાપકોનું છે. બાકીના પૈકી 3 ટકા જેટલાના વાચનમાં મોટે ભાગે જાતીયતા, ગુનાખોરી અને જાસૂસીનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. પછી રહ્યા બે ટકા જેટલા અધ્યાપકો, જે ચોક્કસ પ્રકારના જ્ઞાન માટેનું પ્રમાણિત વાચન કરતા હોય છે.

આ તારણો એમ કહી જાય છે કે 5000 પૈકી ફક્ત 100 અધ્યાપકો પોતાની વિદ્યાકીય સજ્જતાને સજાવતા રહેનારા, એટલે કે અધ્યાપક નામને સાર્થક કરનારા છે. એટલું પણ પુણ્ય પહોંચે છે, એનું આશ્વાસન લઈએ. (સાથે સાથે, પ્રશ્નો ટાળવાને બદલે સાચકલા ઉત્તરો આપવા માટે દિલ્હીના અધ્યાપકોને શાબાશી પણ આપીએ.)

તેમની પરિસ્થિતિ સમજવાનો પણ પ્રયાસ કરીએ. કેટલાંયે વર્ષોથી, ખાસ કરીને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી યુનિવર્સિટીઓ ને કોલેજો ફાલીફૂલી પછી, જે અધ્યાપકોની ભરતી થતી રહી છે તે મરવાને વાંકે જીવતા ઉચ્ચ શિક્ષણના વારસદાર વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી થતી રહી છે. એ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ઉપચાર ખાતર ભણવામાં ને ભણાવવામાં આવે છે. ત્યાં ભણનારાંને ગરજ નોકરીની છે – જ્ઞાનની નહીં. સારા પગારની નોકરી માટે ડિગ્રી જોઈએ એટલે જેમતેમ કરી પરીક્ષાઓ પસાર કરવી, ડિગ્રી મેળવવી અને જોઈતી નોકરી મળે એટલે હાથ કરવી. પછી તે નોકરી છોડવાનો પ્રસંગ ન આવે તે માટે સંગઠનો કરવાં, દબાણ લાવવું અને શિક્ષણના સ્તરને સવિશેષ નીચું આણવું, વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સામે વિરોધ ન કરે તે માટે એમને ઉદારતાથી પરિણામો આપવાં – એમ વંચનાનો વ્યાપક કાર્યક્રમ દેશભરમાં ચાલી રહ્યો છે.

જો હાલની સંસ્થાઓ બંધ કરવામાં આવે, તો વખતે સારું પરિણામ આવે.

યશવન્ત શુક્લ

[‘સંદેશ’ દૈનિક : 1978]

એ વિભૂતિઓ ક્યાં છે ?

ગયાં સો વર્ષોમાં એકસાથે ભારતમાતાની કૂખમાંથી કેટલાં રત્નો નીકળ્યાં ! હિંદના કોઈ પણ એક ખૂણાના સંતોની અસર આખા દેશમાં વ્યાપી શકે, એવું પહેલાંનું જીવન હતું. એક સંતજનના હૃદયમાં ઊર્મિ ઊછળે, અને સારા દેશના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠતા. આજે વ્યવહારનાં આટઆટલાં સાધનો ખડકાયાં છે, રોજ વર્તમાનપત્રો બહાર પડે છે, તેમ છતાં એ વખતના જેવું એકતારપણું આપણે સાધી શક્યા છીએ કે કેમ એ વિચારવા સરખું છે.

દેશને ખૂણેખૂણે ફરીએ અને એક નિશ્વાસ નીકળી જાય છે : એ વિભૂતિઓ ક્યાં છે ? આપણને પ્રેરણા આપે એવા પુરુષો ક્યાં છે ? એવી સન્નારીઓ ક્યાં છે ?

પ્રજાઓને મહાનરો જોઈએ છે. પ્રજાની વીરપૂજાની ભાવનાને જાગૃત કરી તેની કાર્યશીલતાને એક વધુ વળ આપવાનું પૂર્વજોના નામસંકીર્તનથી વધારે સુકર બને છે.

પણ પ્રજામાં વીરપૂજાની ભાવના કેળવવી જ હોય તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પૂર્વજોમાંથી ઉત્તમોત્તમને જ વીરપૂજાના અર્ધ્ય અર્પવામાં આવે. જે પ્રજા સાચા પૂર્વજોને ઓળખી શકતી નથી, તે કમે-કમે પૂજ્ય પુરુષો પેદા કરવાની શક્તિ પણ ગુમાવી બેસે છે. પૂર્વજોમાંથી પ્રથમ કક્ષાનાઓને પડતા મૂકી ઊતરતી કક્ષાના ઠિંગુજીઓને જે પ્રજા પૂજે છે, તે પોતાના આદર્શોને પણ એ ધોરણ પર લાવી મૂકે છે.

આપણી પ્રજામાંથી માણસો નીકળશે, સરસ માણસો નીકળશે. સહન કરીને, પડતા-આપડતા આગળ વધશે. ભારતના લોકોમાં મૂલ્યો માટે રુચિ છે. અનેક ઋષિમુનિઓએ આ પ્રજાને લાડ લડાવેલાં છે. આપણી જે સાધના છે તેને આપણે ઉજાળીશું.

*

યુગો પછી પહેલી વાર પ્રજાસત્તાકનો મોભો પ્રાપ્ત કરનાર આપણા આ મહાન દેશમાં લોકશાહીને મજબૂત બનાવવામાં આપણા તરફથી નજેવો ફાળો અપાયો છે. લોકશાહી તો એક વટવૃક્ષ જેવી છે. જેમ વડ ઊંચો જાય છે તેમ તેને નીચે પાછા વળવાનું સાંભરે છે, અને જમીન તરફ શાખાઓ ફેલાવી માટીમાં એ મૂળિયાં નાખે છે. લોકશાહી તો જ જીવી શકે, જો શાખાઓ મૂળિયાં જમાવે. પછી એ ગમે તેવા ઝંઝાવાતની સામે અડીખમ ઊભી શકે. વાવાઝોડાની સામે લોકશાહીને પગભર રાખી શકે એવી ઘણી ઘણી સંસ્થાઓ હોવી જોઈએ.

ઇતિહાસગ્રાહ્ય ટોચનીએ લખ્યું છે કે હવે જે આધ્યાત્મિક પુરુષો આવશે, તે “સ્વમ ઓફ પોલિટિક્સ”(રાજકારણીય ગંદા નિવાસ)માં રહેવા તૈયાર થશે. પોલિટિક્સનો છોછ રાખ્યે નહીં ચાલે. આપણે સમાજના બધા વહેવારમાં રહેનારા રાજકારણનો છોછ રાખીએ તે ન ચાલે; કેમ કે આપણે રાજકારણને છોડીએ ભલે, રાજકારણ આપણને છોડશે નહીં. સમાજના ઉત્તમ પુરુષોએ તેમાં પડવાનું રહેશે.

રાગદ્વેષો પાંખા-પાતળા કરી સમાજને માર્ગદર્શન આપવું પડશે, ઘણું સહન કરવું પડશે, અનેક કડવા ઘૂંટડા ગળવા પડશે. લોકો માટે ભારોભાર અનુકંપા રાખી દરેક સમજદાર માણસે સક્રિય થવાનું છે. સમાજ-જીવનમાં થોડીઘણી ખડખડ-ભડભડ તો થાય જ. એ સમાજજીવન ઓછામાં ઓછું વિસંવાદી રહે, એ જ આપણી જીવનસાધના.

*

મારા ગામમાં એક લોકોક્તિ વપરાય છે : “મોભે ખીલા”. છાપરાના મોભને ખીલા વેઠવા જ પડે. એક ઉપખંડ જેવા વિશાળ ભારતદેશના નેતા થવાની જે પરવા કરે, તેણે ટીકા તો ખમવી પડે. વહીવટકારો ઉપર સતત ટીકાનો મારો રહે, એ સારું છે. અને જેઓ ટીકા વરસાવે તેઓ એક સેવા બજાવી રહ્યા હોય છે. સોકેટિસે કહ્યું હતું કે રાજ્યનો ઘોડો, બગાઈ ચટકા ભરતી રહે તો, સારી હાલતમાં રહે. આપણે ઘણી વધુ બગાઈઓ જોઈએ છે.

લોકશાહીમાં પ્રજાની મુખ્ય ફરજ જ્યારે પણ તેને રાજકર્તાઓ સવળો માર્ગ ચૂકી ગયેલા લાગે ત્યારે તેમને બદલવાની છે. અને પ્રજાની ફરજો અંગે પાયાની એક વસ્તુ વિસાચે કદી ચાલવાનું નથી. ‘યત્યત્ આચરતિ શ્રેષ્ઠઃ; તત્ તત્ એવ ઇતરોજનઃ.’ ઉત્તમ લોકોનાં, ઊંચે સ્થાને બેઠેલા લોકોનાં આચરણોનો જેટલો જનજીવન ઉપર પ્રભાવ પડશે, તેટલો કાયદાકાનૂનોનો હરજિજ નહીં પડે.

ઉમાશંકર જોશી

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1976]

❀

પામરતાનું પાપ

દેશમાં પક્ષો તો હંમેશાં રહેવાના જ. કોઈ પણ સુધારાને માટે બધાને સામાન્ય એવો કાર્યક્રમ શોધી શકાય નહીં. કારણ, કેટલાક બીજાઓના કરતાં વધારે આગળ જવાનું ઇચ્છનારા હોય. આવી તંદુરસ્ત વિવિધતામાં હું હરકત જોતો નથી.

પણ આપણામાંથી જે વસ્તુ હું દૂર કરવા ઇચ્છું છું તે તો એ કે, આપણે એકબીજા પર ખોટા હેતુઓનું આરોપણ ન કરીએ. આપણને ઘેરી વળેલું પાપ એ આપણા મતભેદો નથી પણ આપણી પામરતા છે. શબ્દો ઉપર આપણે મારામારી કરીએ છીએ. ઘણી વાર તો પડછાયાને માટે આપણે લડીએ અને મૂળ વસ્તુ જ ખોઈ બેસીએ છીએ. ખરેખરી નડનારી વસ્તુ આપણા મતભેદો નથી, પણ તેની પાછળ રહેલી આપણી લઘુતા છે.

મો. કં. ગાંધી

[‘ચંગ ઇન્ડિયા’ અઠવાડિક પરથી અનુવાદિત : 1919]

❀

ગઝલના જામમાં

આધુનિક ગુજરાતના એક ઉત્તમ ગઝલકાર અમૃત 'ઘાયલ'નું નામ સ્મરણીય રહેશે. 1920 પછી ગુજરાતમાં 'શયદા'થી ગઝલે જે પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ને કાઠું જમાવ્યું તેમાં અમૃત 'ઘાયલ'નું પ્રદાન પણ મહત્ત્વનું છે. સરદાર(જિ. રાજકોટ)માં 30 સપ્ટેમ્બર, 1915ના રોજ તેમનો જન્મ. રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિક. 1939થી 1949 સુધી પાજોદ દરબાર ઇમામુદ્દીનખાન મુર્તઝાખાનના રહસ્યમંત્રી. તે પછી 1973 સુધી સરકારી બાંધકામખાતામાં વિભાગીય હિસાબનીસ તરીકે સાવરકુંડલા, ભુજ, આદિપુર અને અમદાવાદમાં નોકરી કરી નિવૃત્ત. નિવૃત્ત જીવન રાજકોટમાં ગાળ્યું.

ગુજરાતને ગઝલરસનું પાન કરાવનારા સમર્થ ગઝલકારોમાં અમૃત 'ઘાયલ' અગ્રેસર છે. 'ઘાયલે' ગઝલલેખનનો પ્રારંભ કરેલો 1939માં. પોતાના આગમનની છડી પોકારતાં તેમણે લખેલું :

બાજુમાં ગુલ અને નજરમાં બહાર,
હાથમાં જામ, આંખડીમાં ખુમાર !
આવી પહોંચી સવારી 'ઘાયલ'ની,
બાઅદબ બામુલાહિજા હુશિયાર !

તે પછી તો તેમની પાસેથી 'શૂળ અને સમણાં' (1954), 'રંગ' (1960), 'રૂપ' (1967), 'ઝાંચ' (1982), 'અગ્નિ' (1982), 'ગઝલ નામે સુખ' (1984) તથા છેલ્લે 1994માં તેમની સમગ્ર કવિતાનો સંચય 'આઠો જામ ખુમારી' મળ્યા. તેમને તેમની ઉત્કૃષ્ટ ગઝલસર્જકતા માટે 1993નો શ્રી રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો. 2002માં તેમનું ભક્ત કવિશ્રી નરસિંહ મહેતા એવોર્ડથી પણ સન્માન થયું.

'ઘાયલ'ની ગઝલમાં ખમીર ને ખુમારી છે. તેઓ પોતાની લાક્ષણિકતા દાખવતાં કહે છે :

'ઘાયલ', સાંભળી મને ડોલી ઊઠે ન કાં સભા ?
મારા ગઝલના જામમાં જિંદગીનો ખુમાર છે.
આ મારી શાયરી યે સંજીવની છે, 'ઘાયલ',
શાયર છું, પાળિયાને બેઠા કરી શકું છું !

તેઓ લખે છે :

કસુંબલ આંખડીના આ કસબની વાત શી કરવી ?
- કલેજું કોતરી નાજુક મીનાકારી કરી લીધી !

'ઘાયલ' કેવળ 'મયખાના'ના આદમી જ રહ્યા નહોતા; તેમને વાસ્તવિકતાના કઠોર અંદાજનીયે જાણ હતી. તેમણે દંભી ને ડોળવાલુઓની વાત પણ વેધકતાથી ગઝલમાં કરી છે :

ચઢી આવે યદિ ભૂખ્યો કોઈ હાંકી ફૂલાડે છે,
 નથી કંઈ પેટ જેવું અન્નકૂટ એને જમાડે છે;
 કરાવે છે મકાનો ખાલી મંદિર બાંધવા માટે,
 અહીં માણસને મારી લોક, ઈશ્વરને જિવાડે છે !

આવી મર્મવાણી સંભળાવનારા ‘ઘાયલ’ પોતાની ગઝલોનાં બે મૂળ બતાવે છે : ‘મીઠાં સમણાં, વસમાં શૂળ’.

પુણ્યપ્રકાશ

સંત કબીરને ઘેર ઓચિંતાના વીસ-પચીસ ભૂખ્યા ફકીરો આવી ચડ્યા. તે દિવસે ઘરમાં કશું ખાવાનું ન મળે. સંત વિમાસણમાં પડ્યા.

લોઈ નામની રૂપવતી વેરાગી કન્યા સાથે કબીરનાં લગ્ન થયેલાં હતાં. તેણે એક ઉપાય બતાવ્યો કે, હું અમુક શાહુકારને ત્યાંથી થોડા રૂપિયા લાવી શકીશ. કબીરને આશ્ચર્ય થયું ને એમણે પૂછ્યું, શી રીતે ? લોઈ કહે, એ શાહુકાર મારા રૂપ ઉપર મોહિત છે, એટલે હું કહીશ ને તરત જ એ રૂપિયા આપશે. બીજો ઉપાય ન સૂઝ્યો, એટલે લોઈને શાહુકારને ઘેર જવા દીધી. એ ગઈ અને રાતે ફરી આવવાનો વાયદો કરી રૂપિયા લઈ આવી. ફકીરોને જમાડવામાં દિવસ વીતી ગયો.

રાત પડી. અંધારાનો પાર નહીં, અને વરસાદે તો માઝા મૂકીને વરસવા માંડ્યું હતું. કબીર બેચેન હતા. લોઈએ આપેલા વચનની એમને ખબર હતી, એટલે વરસાદ ને ઝંઝાવાતને ન ગણકારતાં, લોઈને એક કામળો ઓઢાડી, ખભે ઊંચકીને એ તો શાહુકારને ઘેર પહોંચ્યા. શાહુકાર રાહ જોઈને વલવલી રહ્યો હતો. લોઈને જોઈને એનો હર્ષ શમાયો નહીં. પરંતુ લોઈનાં કપડાં જરાય ભિંજાયેલાં નહોતાં ને ધોધમાર વરસાદમાં આવી છતાં એના પગ કોરા હતા, તે જોઈને એ ચકિત થયો. એણે પૂછ્યું, “અરે, પણ તું આવી કઈ રીતે ?”

લોઈએ જવાબ આપ્યો, “મારા સ્વામી મને ઊંચકીને અહીં સુધી મૂકી ગયા.”

સાંભળીને શાહુકાર થડક થઈ ગયો. એના અંતરમાં કામના અંધકારને બદલે પશ્ચાત્તાપનો પુણ્યપ્રકાશ રેલાયો. એ લોઈના પગમાં પડ્યો અને બોલ્યો, “આજથી તમે મારી માતા છો. કબીર સાહેબે મારી આંખનાં પડળ દૂર કર્યાં છે.”

પછી એ શાહુકાર કબીરનો શિષ્ય બની રહ્યો.

કિશનસિંહ ચાવડા

['કબીર સંપ્રદાય' પુસ્તક]

આપણા હકની ખેવના એટલી બધી ન કરીએ,
 કે આપણી રીતભાત પણ ભૂલી જઈએ.

અંદરની શૂન્યતા

“બીજી વસ્તુ ખરીદી, એટલે પગમાં બીજો પથરો બાંધ્યો. નવી માલિકી, અને નવી ગુલામી. હાથમાં માલ લેવો, એટલે દિલને બેડીઓ પહેરાવવી.”

અપરિગ્રહનો એ પ્રાચીન મંત્ર હતો. પણ એ જૂના ઉપદેશમાં હવે નવો રણકો વાગે છે. કારણ કે એ ઉપદેશ આપનાર એક આધુનિક વિજ્ઞાની હતા. ઉપર ટંકેલા શબ્દો આજના યુગમાં વિજ્ઞાનીઓના શિરોમણિ એવા આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનના હતા.

લોકો એમને કોઈ ભેટ આપવા જાય, કોઈ સારા પ્રસંગે પ્રેમાદર બતાવવા કંઈક મોકલે કે એમના હાથમાં કોઈ વસ્તુ મૂકે, ત્યારે તે કંઈક મજાકમાં ને કંઈક ઠપકામાં ફરિયાદ કરતા : “મને આ શું આપ્યો છો ? મારા હાથમાં આ કેવી બેડીઓ નાખ્યો છો ? મારે આ બધી વસ્તુઓની ક્યાં જરૂર છે ? અને જરૂર નથી, પછી એના મોહમાં શા માટે ફસાઉં ?”

અને જેવું કહેતા, તેવું કરતા. સાદું, તપસ્વીને શોભે એવું જીવન. ઘેર મોંઘું રાચરચીલું નહીં. ભીંત પર કોઈ ચિત્રની શોભા નહીં. રોજ જેમતેમ દાઢી બનાવે – સામાન્ય સાબુ ને બ્લેડ વાપરીને. અને વાળ કપાવવા તો કોઈ દિવસ ન જાય – વર્ષમાં એકાદ વાર માથા પરનાં ડાળખાંમાં પત્નીને માલણની કામગીરી બજાવવા દે.

પ્રિન્સટન યુનિવર્સિટીએ એમને અધ્યાપક નીમ્યા ત્યાં સુધીમાં તો એ દુનિયામાં સૌથી પ્રખ્યાત વિજ્ઞાની બની ચૂક્યા હતા. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રિન્સટન પહેલી હરોળમાં, ત્યાં એમને સંશોધન માટે પૂરી સગવડ મળી શકે. તેનું આમંત્રણ આઈન્સ્ટાઈને સ્વીકાર્યું ત્યારે યુનિવર્સિટીના પ્રમુખે એમની આગળ કાગળ ધરીને કહ્યું : “આપના પગાર-પુરસ્કાર માટે આપને યોગ્ય લાગે તે રકમ આમાં ખુશીથી લખી નાખો. આપ જે કાંઈ આંકડો મૂકશો, તે યુનિવર્સિટીને મંજૂર હશે.”

આઈન્સ્ટાઈને કાંઈક રકમ લખી. એ જોઈને પ્રમુખશ્રીનું મોં પડી ગયું. “આવું તે કાંઈ લખાતું હશે ?” એટલે આઈન્સ્ટાઈન કાગળ પાછો લઈને ઓછી રકમ લખવા જતા હતા, ત્યાં પ્રમુખે ખુલાસો કર્યો : “આટલો ઓછો પગાર તો આ યુનિવર્સિટીના કારકુનને પણ અમે આપતા નથી. અને આપ એટલો જ પગાર લો, તો યુનિવર્સિટીની આબરૂ જાય. માટે આપની આ માગણી અમારાથી નહીં સ્વીકારી શકાય.”

અને આઈન્સ્ટાઈને લખેલ આંકડાની પછી એક મીઠું ચડાવીને યુનિવર્સિટીના પ્રમુખે નિમણૂકપત્ર પર સહી કરી.

*

સાદું જીવન. સરળ વ્યવહાર. પણ સાદું જીવન તપશ્ચર્યા માગી લે છે. સરળ સમજણની પાછળ ઊંડો અભ્યાસ હોય છે. જેનું આંતરિક જીવન સમૃદ્ધ હોય, એ જ પોતાના બાહ્ય જીવનમાં સાદાઈ રાખી શકે. જેનું દિલ ને મન ભરેલું હોય, તેને બહારના આધારની જરૂર પડતી નથી. આઈન્સ્ટાઈનના જીવનમાં વિજ્ઞાનનું અનુશીલન હતું,

વાયોલિન પર શાસ્ત્રીય સંગીત વગાડવું એ એમનો મોટો શોખ હતો, અને ઘેર પ્રેમાળ પત્ની ને સુખી દાંપત્ય હતાં. જ્ઞાનવિજ્ઞાનનું સેવન, વિદ્યાની ઉપાસના, કલાસંગીતનો રસ ને પ્રેમની હૂંફ, એ સંસ્કારી જીવનનાં ખરાં મૂલ્યો છે. એ હોય તો પછી બહાર ધાંધલ ને ભપકો, મનોરંજન ને એશઆરામ શોધવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી.

દિલ ખાલી છે, મન શૂન્ય છે, એટલે જ્યાંત્યાંથી કંઈ ને કંઈ પકડી લાવવાનાં ફાંફાં ચાલે છે. લેવાનું, માગવાનું, ખરીદવાનું, નવું નવું વસાવવાનું, આખું ઘર ભરી દેવાનું. અંદરથી શૂન્યતા ન દેખાય, તે માટે બહાર ધનનું પ્રદર્શન કરવાનું.

સાદાઈ અને અપરિગ્રહનો માર્ગ અને તેનો અનુરોધ કોઈ જૂનવાણી ઉપદેશક તરફથી નહીં, પણ આધુનિક વિજ્ઞાનીના મોંએથી ને જીવનમાંથી.

ફાધર વાલેસ

['ફાધર વાલેસ લેખસંચય' : ભાગ 1]

મનના કૂબે

મનના મારા એકલ કૂબે

જગ આખાની સાલ્લબી ઝૂલે.

રૂપ રમે જ્યાં રોજ ટીટોડા;

કંટક છે - પણ ફૂલ ક્યાં થોડાં !

ગુંજતા બારે માસ અહો શાં

કોયલનાં, બુલબુલનાં જોડાં !

એક ફેરા મારો નાથ જો આવે,

આભની રંગ-અટારિયું ભૂલે ! - મનનાં.

રોજ ધૂબાકા ને રોજ હિલોળા :

મ્હેજિલ, જામ ને હેમહિંચોળા;

પાયલના ઝણઝણાટમાં ઊડે

રંગબેરંગી પ્રીત-પટોળાં :

ગાનમાં ઘેલાં ગોપિયું-ગોપા :

ફોરમ ફોરતી ફાંકડી ધૂળે ! - મનનાં.

એકતારો, બસ, એકલો છેડું,

આ જ કૂબે આમ જીવન ખેડું;

જગને ને જગદીશને મારી

રંગ મ્હેલાતે મ્હાલવા તેડું;

પણ કૂબો પ્રભુનેય ન આપું -

ભલે આખું વરમાંડ કબૂલે ! - મનનાં.

લાભશંકર રાવલ

['મિલાપ' માસિક : 1956]

કોંગો-તટ કા ઋષિ

સંસારકે અદ્ભુત મહાપુરુષો મેં જિનકી ગણના કી જાતી હૈ વહ અહિંસા કે પુજારી આલ્બર્ટ શ્વાઈત્લર કા જન્મ 18 જનવરી, 1875 કો હુઆ થા. આઠ બરસ કી ઉમ્મ મેં વહ પિયાનો બજાને લગે થે.

ધર્મ-વિજ્ઞાન ઔર દર્શનશાસ્ત્ર મેં ઊંચી-સે-ઊંચી ડિગ્રી પાને પર ભી ઉન્હોને યહ નિશ્ચય કિયા કિ, મેં ડાક્ટર બનકર આફ્રિકાકે લોગોં કે બીચ મેં કામ કરુંગા. ઔર ઉન્હોને એક મેડિકલ કોલેજ મેં શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને કા નિશ્ચય કર લિયા. જબ વહ કોલેજ મેં દાખિલ હોને કે લિએ ગએ, તો વહાંકે આચાર્યને ઉન કી ઈસ ખાત પર યકીન નહીં કિયા કિ વિશ્વવિદ્યાલય કા એક મહાન શિક્ષક મામૂલી વિદ્યાર્થીયોંકે સાથ ડાક્ટરીકે પ્રથમ વર્ષમેં દાખિલ હોને આ રહા હૈ ! ઉન્હોને સમઝા કિ શ્વાઈત્લર વિશ્વિખ્ત હો ગયે હેં ઔર કહા, “માલૂમ હોતા હૈ કિ આપ બહુત પરિશ્રમ કરતે રહે હેં. અગર આપ ચાહે તો ઈસ બારે મેં મનોવૈજ્ઞાનિક ડોક્ટરસે કુછ ખાતરીત કર લે.”

યહ સુનકર શ્વાઈત્લર બડે જોરકે સાથ હંસે ઔર બોલે : “નહીં નહીં, મેં કોઈ પાગલ થોડા હી હો ગયા હૂં ? મેં સચમુચ ડાક્ટરી પઢના ચાહતા હૂં.”

ઔર તીસ બરસ તકકી ઉમ્મ મેં વહ ડાક્ટરી કે પ્રથમ વર્ષ મેં દાખિલ હો ગયે. છ બરસ તક વહ ઘોર પરિશ્રમ કરતે રહે ઔર ઉન્હોને ડાક્ટરીકી પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કર લી. ઉસકે સાથ વહ અસ્પતાલોં મેં વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતે રહે. સન 1913 મેં વહ આફ્રિકા કે લિએ રવાના હો ગયે, ઔર તબસે લેકર વહીં નિરંતર કામ કર રહે હેં. કઠિનાઈયોં કા સામના કરતે હુએ વહ કોંગો નદીકે તટ પર રહતે હેં ઔર જંગલી જાતિયોં કી સેવામાં નિરત હૈ. ઉન્હોને યહ ઠાન રખ્યા હૈ કિ સરકાર યા કિસી સોસાયટીસે પૈસે નહીં લેંગે, બલ્કિ સ્વયં અપને પરિશ્રમ પર નિર્ભર રહેંગે. ઉન્હોને કિતાબે લિખી હેં, જિસ મેં આફ્રિકા કે જંગલોં મેં અપને જીવન કી કથા સુનાઈ હૈ. ઈન પુસ્તકોં કી બિકી સે તથા જબ કભી - બહુત દિનોં બાદ - વહ યૂરોપ જાતે હેં તબ વહાં સંગીત બજાકર જો પૈસા કમાતે હેં, ઉસ સે અપના પરિવાર કા ઔર અસ્પતાલ કા ખર્ચ ચલાતે હેં. ઉનકી વિદ્વશી પત્ની ઉનકે ઈસ કાર્ય મેં સહાયતા કરતી હૈ.

બનારસીદાસ ચતુર્વેદી

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

આંખ મેળવીને

કોઈને “માફ કરજો” કહો,

ત્યારે સામા માણસની સાથે આંખ મેળવીને એ શબ્દો ઉચ્ચારજો.

ગળથૂથીમાં સંગીત

ત્રિપુરા રાજ્યના શિવપુરી ગામે 1869માં (ગાંધીજીની જન્મ-સાલમાં) સિતારના ઉસ્તાદ સાધુખાનના ઘરમાં એક બાળકનો જન્મ થયો, તેને ગળથૂથીમાં સંગીત મળેલું. તે એક મહિનાનો હતો ને માતાના ખોળામાં સૂતો હતો ત્યારે, પિતાના સિતારના ઝંકાર સાથે તાલ મિલાવવા હાથ વડે તેના સાથળને ટપલી મારતો જોઈને માતાના કૌતુકનો પાર નહોતો રહ્યો. સંગીતનું ધાવણ ધાવતાં ધાવતાં જરા મોટો થયેલો એ બાળક નિશાળે જતો થયો, ત્યારે વાટમાં આવતા શિવમંદિરમાં ભક્તો કીર્તન કરતા તેમની સાથે બેસી જતો. શાળાના માસ્તરે એક વાર ફરિયાદ કરી કે, “તમારો છોકરો ભણવાને બદલે ભજનિયો બની ગયો છે !” એ સાંભળીને માતાએ તેને હાથેપગે દોરી બાંધીને ખૂબ મારેલો. છ વરસના બાળકને સંગીતની કેટલી બધી લગન લાગી છે તે જોઈને માને ડર લાગ્યો કે તે ક્યાંક ભાગી જશે. એટલે રોજ રાતે તેને પોતાની પાસે સુવડાવતી વખતે તેના ખમીસના છેડા સાથે પોતાની સાડીનો છેડો માતા ગાંઠ વાળીને બાંધી રાખતી. પણ એક રાતે સાડલાની આ ગાંઠ છોડીને છ વરસનો એ છોકરો ઘેરથી ભાગી છૂટ્યો.

મોટો થઈને એ સરોદવાદક અલાઉદ્દીન ખાં તરીકે મશહૂર બન્યો.

એ જમાનામાં રામપુર ગામે સંગીતના પાંચસો ઉસ્તાદો વસતા હતા, તેમાં ઉસ્તાદ વઝીરખાનનું નામ મોખરે હતું. રામપુરના નવાબ ઘણા સંગીતકારોને ઉત્તેજન આપવા તેમને નોકરીએ રાખતા, તેમાં વઝીરખાન પણ હતા. એમને પોતાના ઉસ્તાદ બનાવવાની ઝંખના અલાઉદ્દીન ખાંએ ધીરજથી વરસો સુધી સેવી હતી. અંતે વઝીરખાને તેમને પોતાના શાગીર્દ તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેનીસ વરસ સુધી પોતાની સાથે રાખ્યા.

વખત જતાં મહીયરના મહારાજા બ્રીજનાથસિંહ બાબા અલાઉદ્દીન ખાંના પ્રથમ ચેલા બન્યા અને જાતે તેમને માટે પાન બનાવી આપતા. બાબા મહીયરમાં પાંત્રીસ વરસ સુધી રહ્યા ત્યારે મહીયરમાં કુળદેવી શારદા માતાના મંદિરે દર્શન કરવા જતા. પૂર્વ ભારતવાસી તરીકે માંસ-મચ્છીના શોખીન ગણાતા બાબાએ તેનો ત્યાગ કરેલો. પોતાના ખાટલા પાસે તેઓ ‘કુરાન’ અને ‘રામાયણ’ જોડાજોડ રાખી મૂકતા. મહીયરમાં જન્મેલી પોતાની પુત્રીનું નામ તેમણે અન્નપૂર્ણા રાખેલું. નૃત્યકાર ઉદયશંકર યુરોપમાં કાર્યકર્મો કરવા ગયા ત્યારે પોતાની સાથે અન્નપૂર્ણાને લઈ ગયેલા. તેમની નીચે નૃત્ય-સાધના કરીને પારંગત બનેલી અન્નપૂર્ણાનાં લગ્ન ઉદયશંકરના નાના ભાઈ સિતારવાદક રવિશંકર સાથે થયેલાં. બાબાના પુત્ર અલીઅકબર ખાંએ સંગીતકાર પિતાનો વારસો જાળવ્યો.

પારિતોષિક પહેલાં પતરાં

આફ્રિકાના ઊંડાણમાં પચાસ વર્ષ સુધી ગરીબોની, દરદીઓની, રક્તપિત્તિયાંઓની સેવા કરતાં કરતાં 1965માં સ્વર્ગે સિધાવેલા ડૉક્ટર આલ્બર્ટ ચાઈલ્ડર એક દિવસ રક્તપિત્તિયાં માટેની હોસ્પિટલનું છાપરું બાંધી રહ્યા હતા. તે વેળાએ સ્વીડનથી ખાસ આવેલ એક સંદેશવાહક તેમની સમક્ષ ખડો થયો અને ખૂબ ખુશાલી દર્શાવતાં બોલ્યો : “હું સ્ટોકહોમથી આવું છું. આપશ્રીને મારે....” ડૉક્ટરે વચ્ચે જ કહ્યું : “ઠીક, ઠીક, આ પતરાનો પેલો છેડો જરા પકડવા લાગશો ? સારું થયું તમે વખતસર આવી ચડ્યા – એકલે હાથે ખીલા મારતાં મને ફાવતું નહોતું.”

પોતાનો ઉમળકો માંડ શમાવીને પેલા સજ્જને ડૉક્ટર સાહેબને મદદ કરવા માંડી. ખીલા ઠોકાઈ રહ્યા એટલે એણે વાત આગળ ચલાવી : “ડૉક્ટર ચાઈલ્ડર, નોબેલ પારિતોષિક સમિતિએ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે. આપ સ્ટોકહોમ પધારો અને શાંતિ માટેનું નોબેલ પારિતોષિક સ્વીકારો, એવી સમિતિની વિનંતી છે.”

ડૉક્ટરે સહજભાવે કામમાંથી માથું ઊંચું કરીને કહ્યું : “હું આવીશ – પણ હમણાં આવી શકાય તેવું નથી. મારે હજી આ મકાન તૈયાર કરવાનું છે. દરદીઓને બાપડાને બહુ અગવડ પડે છે. તમે મારા વતી સમિતિનો આભાર માનજો એ પૈસા આ મકાન બાંધવામાં બહુ કામ લાગશે.”

એટલું બોલીને ડૉક્ટર ચાઈલ્ડર નીચું ઘાલીને પાછા પતરાં બેસાડવાના કામે લાગી ગયા.

મુકુલ કલાર્થી

ક્યાંથી માન હોય ?

આનંદશંકર ધ્રુવે એક વાર કહેલું કે હિંદને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિમાં ખુદ અંગ્રેજો તરફથી જેટલો ફાયદો થવાનો છે તેટલો કોઈ બીજાથી નથી થવાનો; એમના લોહીમાં જ એટલું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય ભરેલું છે કે એમના દાખલ કરેલા રાજ્યતંત્રમાં એ જાણ્યે-અજાણ્યે આવી જ જાય. પણ જીવનનાં છેલ્લાં પાંચસાત વરસમાં અંગ્રેજો પરની તેમની આ આસ્થા ઊઠી ગયેલી.

તેમ છતાં એ પ્રજાની કેટલીક શક્તિઓ માટે તેમને ઘણું માન હતું. એક વાર કંઈક વાતને પ્રસંગે મને કહે, “અંગ્રેજોને આપણે માટે ક્યાંથી માન હોય ? આપણા લોકો એશઆરામી અને વિષયી છે, તેમને માટે અંગ્રેજો જેવી કઠિન જીવનપ્રિય પ્રજાને ક્યાંથી માન હોય ?”

રામનારાયણ વિ. પાઠક

મારી કવિતા

અગિયારેક વરસની ઉંમરે કરંચીમાં દાદાની પેઢીના થડા ઉપર બેસીને ઈશ્વરસ્તુતિના દોહરાઓ લખતો; તે પછી મારી કાવ્યરચના-પ્રવૃત્તિ કોઈ કોઈ વાર આછી બની છે, પણ થંભી કદી યે નથી. એ જ કિશોરઅવસ્થામાં સાંપડેલા હિમાલયના પ્રથમ દર્શને મારા ચિત્ત ઉપર જે કામણ કર્યું છે, તે પણ ઓસર્યું કદી નથી - બલ્કે વધતું રહ્યું છે.

એક તરફ માણભટ્ટો ને કથાવ્યાસો, 'કાવ્યદોહન'ના દસ ભાગો દ્વારા દેશી ઢાળો, માત્રામેળ છંદો, અને બીજી તરફ 'ભાગવત', 'રઘુવંશ' આદિ દ્વારા સંસ્કૃત ભાષાની સત્ત્વતાની સભાનતા - એ બન્ને મારા જીવનના લગભગ પરોઢમાં જ જાગ્યાં.

આમાં પાલ્લેવની 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી' દ્વારા અંગ્રેજી કાવ્યસૃષ્ટિનો ભવ્યનવ્ય રોમાંચ ભળ્યો. આ બધાંમાં વળી મહાત્માજીનાં અસહકાર-આંદોલનોએ નવો પ્રાણ પ્રેર્યો. કવિતા વાંચનાર-લખનારને એણે કવિતા જીવવાનો અવસર પણ લાવી આપ્યો.

'આલબેલ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો મેં લખ્યાં ત્યારે હું જેલમાં હતો; ત્યાં મેં ગુજરાતી કાવ્યો સાથે થોડાંક અંગ્રેજીમાં પણ લખેલાં. 'હરિનાં લોચનિયાં' કાવ્ય મેં મૂળ અંગ્રેજીમાં જ લખ્યું હતું - મને જેલમાં આવેલ એક સ્વપ્ન ઉપરથી !

'ખાખનાં પોયણાં' એ કાવ્યક્ષેત્રે મારું પ્રથમ પ્રકાશન (1933). 'આલબેલ' 1935માં પ્રગટ થયું, 'મહોબતને માંડવે' 1941માં અને 1944માં 'કલ્યાણયાત્રી'ની રચના થઈ.

કરંચીનું મારું અંગ્રેજી દૈનિક 'ડેઈલી મીરર' 1939માં બંધ થતાં હું મુંબઈ આવી 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રીમંડળમાં જોડાયો. તેની સાથે મારી મૂળ કાવ્યધારાની સમાંતરે કટાક્ષકાવ્યધારા 'વૈશંપાયનની વાણી' અને 'અહો રાયજી, સુણિયે !' એ બે શીર્ષકો તળે શરૂ થઈ અને દસેક વરસ સુધી દૈનિકોમાં વહેતી રહી.

કરસનદાસ માણેક

['મધ્યાહ્ન' પુસ્તક]

ઇતબાર

તારો ઇતબાર જેને, તારો ઇતબાર તેને :

આ પારે શું વા સામે પાર -

જેને તારો ઇતબાર !

તરશે કે ડૂબશે હોડી, દિયે એ ઉચાટ છોડી :

એવા વળી શાને ભરે ભાર -

જેને તારો ઇતબાર !

પ્રહ્લાદ પારેખ

ચંદનની અગ્નિપરીક્ષા

“આટલી ગજબની હિંમતવાળી એક બહેનને મળતાં મને અજાયબી થાય છે, ખૂબ આનંદ થાય છે, અને એક નારી તરીકે હું ગૌરવ અનુભવું છું !”

બોય-સ્કાઉટ અને ગર્લ્-ગાઈડના એક આંતરરાષ્ટ્રીય શિબિરમાં દુનિયાભરમાંથી આવેલી 700 યુવતીઓ પૈકી પોતે જેને ‘શ્રેષ્ઠ ગાઈડ’નું પ્રમાણપત્ર આપ્યું, તે કંચન ગાબા એક અંધ બહેન છે એવું જ્યારે એમણે જાણ્યું, ત્યારે બ્રિટનનાં મહારાણી ઈલિઝાબેથના મુખમાંથી ઉપલા શબ્દો નીકળી પડ્યા. પછી, સ્કાઉટ-ગાઈડનો વિશાળ સમૂહ સભા દરમિયાન સતત હર્ષનાદોથી જેને વધાવતો રહ્યો હતો તે કંચનને સંબોધીને રાણી બોલ્યાં : “એટલી બધી લાગણી હું અનુભવી રહી છું, કે તેનું વર્ણન નહિ કરી શકું. બસ, ખૂબ ખૂબ મુબારકબાદી !”

પંદર દિવસના શિબિર માટે દેશદેશાવરથી બ્રિટન આવેલી સાતસોયે યુવતીઓની બધી ઈંદ્રિયો સાબૂત હતી. પણ તેમાંથી પોતાની શક્તિઓનો ઉત્તમ પરિચય આપનારાં એકલાં કંચનબહેન આંખ વિનાનાં હતાં. તરેહવાર કસોટીઓ એક પછી એક પસાર કરીને એ બધી બહેનોએ પોતાનું ખડતલપણું સાબિત કરવાનું હતું. તેમાં આકરામાં આકરી કસોટીના અઠવાડિયા દરમિયાન એમણે પહાડની ઊંચી કરાડો પર ચડવાનું હતું, ત્યાંથી દોરડાં વડે નીચે સરકવાનું હતું, ખાડાટેકરાળ પ્રદેશમાં આખી રાતની મજલ કાપવાની હતી, ડુંગરાની ગાળીઓ અને ગુફાઓની આંટીવૂંટી ઉકેલવાની હતી, અને ધસમસતા નદી-પ્રવાહો પર નાનકડી હોડી વડે સવારી કરવાની હતી.

એમાંય ઊંચી કરાડોની સીધી સપાટ બાજુ પરથી દોરડા વડે નીચે લસરવાનું આવ્યું, ત્યારે મોટા ભાગની બહેનો પાછી હઠી ગઈ. એક હજાર મીટર જેટલી ઊંચાઈએ પાટિયાંનો એક માંચડો ઊભો કરેલો હતો. લટકતા દોરડાને ઝાલીને બહેનોએ ત્યાં ચઢીને ઊતરી બતાવવાનું હતું. જ્યાં નીચે લસરવાનું આવ્યું ત્યાં સહુ થંભી ગયાં; કરાડની ટોચેથી નીચે નજર નાખતાં તમ્મર આવે. “પણ” કંચનબહેન કહે, “હું તો નીચે કે ઊંચે ક્યાંય જોઈ શકતી નહોતી, એટલે મને કરાડની બીક લાગતી નહોતી, ચક્કર પણ નહોતાં આવતાં. પાછળથી મને ખબર પડી કે એ કસોટીમાંથી પાર ઊતરનારી હું એકલી જ હતી.”

હિમાલયન માઉન્ટનરિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ નામની પર્વતારોહણની સંસ્થા તરફથી 1998માં યોજાયેલા એક કાર્યક્રમમાં કરાડો પર ચઢતી વેળા પણ કંચનબહેનને એ જ અનુભવ થયો હતો. બીજાં બધાં જ્યારે પાછાં હઠી ગયાં ત્યારે કંચનબહેન આસાનીથી ટોચ પર પહોંચી ગયાં. એમને હંમેશાં લાગ્યું છે કે, અંધાપામાં જ મારી ખરી શક્તિ રહેલી છે – પછી ભલે કરાડો પર ચડવાનું હોય, તોફાની નદીપ્રવાહો પાર કરવાના હોય કે બીજી કોઈ પણ કસોટી હોય. “નજર સામે શું પડેલું છે તે માણસ જુએ છે, ત્યારે થરથરી જાય છે. પણ મારો અંધાપો મને તેમાંથી બચાવી

લે છે,” એમ એ કહે છે.

સર્વોત્તમ ગર્લ્-ગાઈડ તરીકેનું પારિતોષિક ત્યારના રાષ્ટ્રપતિ શંકર દયાળ શર્માને હાથે સ્વીકારતાં 1995માં કંચનબહેને કહેલું કે, “આમ તો આપણે સહુ એક યા બીજી રીતે અપંગ હોઈએ છીએ. તેમાં હું અંધ છું, તો તેને લીધે મારી બીજી ઈંદ્રિયો વધુ સતેજ બની છે. અને હું તેનો બને તેટલો સારો ઉપયોગ કરું છું.”

કંચનબહેનની ઝળહળતી સફળતાનો દિવસ એ હતો જ્યારે ગર્લ્-ગાઈડ માટેનો ચાર વરસનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર જગતની એકમાત્ર નારી એ બન્યાં એટલું જ નહિ, પણ સર્વ અંગો જેમનાં સાબૂત હતાં તેવી એમની સાથી બહેનોમાં પણ પ્રથમ સ્થાન મેળવી શક્યાં. જોકે, એ જાતની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર પોતે દુનિયાની એકમાત્ર મહિલા છે, તે વાતનું કંચનબહેનને મન ખાસ મહત્ત્વ નથી. “બીજાં સામાન્ય લોકો જો એમ કરી શકતાં હોય, તો મને તેમાં કાંઈ મુશ્કેલી શીદને પડવી જોઈએ ?” એવો સવાલ એ કરે છે.

બીજા લોકો એમને માટે જાતજાતની સહાનુભૂતિ બતાવે, તે કંચનબહેનને ગમતું નથી. બ્રિટનમાં શિબિરતાલીમ આપતાં સ્યૂ અને કેથરીન નામનાં શિક્ષિકાઓ શરૂઆતમાં કંચન અંગે સતત ચિંતા કરતાં અને કરાડોનાં ચઢાણ-ઉતરાણમાં જોડાતાં પહેલાં પૂરો વિચાર કરવાનું કહ્યા કરતાં. કંચનબહેન કહે છે કે, “એ લોકો મારું ભલું જ ઈચ્છતાં હતાં તે હું જાણતી હતી; પરંતુ મને એ પણ ખબર હતી કે મારી શક્તિ વિશે એમને શંકાઓ હતી અને વિશેષ કરીને તો એ મારે માટે સહાનુભૂતિ બતાવતાં હતાં. મારાથી એ સહન થતું નથી.”

પણ કરોડો પરથી ઉતરાણની કસોટી કંચનબહેને યશસ્વી રીતે પાર કરી, તે પછી એ શિક્ષિકાઓએ તેમને નાહિંમત બનાવવાનું બંધ કરી દીધું. કંચન કહે, “પછી તો એ લોકો મને ભેટી પડીને વહાલ કરવા લાગ્યાં, આનંદથી નાચવા લાગ્યાં ! કહેવા લાગ્યાં કે, ભલે થોડા જ સમય માટે પણ, મારા જેવી શિષ્યા એમને મળી તે વાતનું એમને અભિમાન હતું.”

એવું નહોતું કે કંચનબહેન પોતે કશી તાણ અનુભવતાં નહોતાં. એ કબૂલ કરે છે કે પોતે તંગ રહેતાં, બીજાં કરતાં પણ વધારે તંગ રહેતાં, કારણ કે એક પછી એક કસોટીને સફળતાપૂર્વક પાર કરતાં જવું એ પણ એક પડકાર બની જાય છે. “મારા દેશની પ્રતિનિધિ તરીકે હું આવેલી છું, અને બધાંની નજર મારી પર રહેલી છે, ખાસ કરીને હું અંધ છું તે માટે – એ હું જાણતી હતી.”

બ્રિટનમાં પહાડ પર ચઢવાનું કામ કપરું હતું. એક તો ચઢાણ એકદમ સીધું હતું અને તેના ખડકો એવા તો સપાટ હતા કે પગનાં આંગળાં જરીક ભરાવવા જેટલી ખાંચ જડવી પણ મુશ્કેલ હતી. પણ કંચનબહેને તો ભારતમાં કેટલાંય આકરાં ચઢાણો પાર કરેલાં હતાં, ને તેમાં એ નિષ્ણાત બની ગયાં હતાં. એ કહે, “આપણા હિમાલયની સરખામણીમાં બ્રિટનના એ ડુંગરા તો કાંઈ વિસાતમાં ન ગણાય.”

પણ ડુંગરાની ગાળીઓ અને ગુફાઓની આરપાર નીકળવાનું જરા અટપટું

હતું. “પોતાની આંખો અને બુદ્ધિનો, એકીસાથે બેયનો સતત ઉપયોગ જે ન કરતો રહે, તે માણસ એમાં ફસાઈ જાય. પણ એ બેમાંથી એક ચીજ મારી પાસે નહોતી, એટલે પછી બીજાનો મારે બમણો ઉપયોગ કરવાનો હતો. છતાં હું તેમાંથી બરાબર બહાર નીકળી શકી – અને બીજાં બધાં કરતાં પહેલી !”

પોતે દરેક કસોટીમાં સફળ થયાં અને બીજા કરતાં વધારે ગુણ મેળવ્યા. તેનું નહિ પણ કંચનબહેનને સૌથી વધારે સુખ એ વાતનું હતું કે એમની સફળતાથી સહુ કોઈ ભાવવિભોર બની જતાં. એ કહે છે કે, “તે લોકો ક્યારેય પણ મને પોતાની હરીફ માનતાં નહોતાં. એમને એમ જ લાગતું કે મને જે મળ્યું તેને માટે હું પૂરેપૂરી લાયક હતી. ખાસ કરીને કેની, જૂન, મેગડેલન અને જેની : એ ચારેયને પણ ઈનામો મળેલાં, અને મારા કરતાં થોડાક જ અછા ગુણ એમણે મેળવેલા. છતાં મને એમ છે કે એ બહેનો ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી હશે કે તે એમને મારા કરતાં જરાક પાછળ રાખે. મને પ્રોત્સાહન આપવા સતત હર્ષના પોકારો કરતી, મને શાબાશી આપ્યા કરતી, અને મારે માટે સતત દોડધામ મચાવતી રહેતી એ સખીઓ કદાચ પોતાની સફળતાથી જેટલું સુખ પામી હોત તેના કરતાં પણ વધારે સુખ મારા વિજય બદલ અનુભવતી હશે.”

બસ, એ એક જ પ્રસંગ એવો હતો કે જ્યારે કંચનબહેનને થયું કે પોતાને આંખો હોત તો કેવું સારું થાત : “એમના ખુશખુશાલ ચહેરાઓ હું જોઈ શકી હોત !”

એ સખીઓની સંગાથે ડુંગરાઓ ને ખેતરો ને ઉજ્જડ વિસ્તારોની આરપાર પંદર કિલોમીટરનો પંથ એક રાતે કાપવાનો હતો એમાં ભારે મજા પડી. કંચનબહેન કહે છે, “અમાસની એ રાતે તો અમે બધાં એકસરખાં આંધળાં હતાં અને એકબીજાં ઉપર પડતાં-આખડતાં ચાલ્યાં કરતાં હતાં.”

કસોટીઓનું અઠવાડિયું વીતી ગયું અને કંચનબહેન તથા એમની સાહેલીઓને મુક્તિ મળી – બજારમાં ખરીદી કરવા જવાની, સમુદ્રતટે લટાર મારવાની, લંડન જોવા જવાની, અને સૌથી વિશેષ તો લહેર કરવાની. અને લહેર એમણે બરાબરની કરી. “આ હું પહેલી જ વાર પરદેશ આવેલી, ઘરથી છૂટી પડેલી. આવી સ્વતંત્રતા કદી મળી નહોતી.”

કંચનબહેન આખો દિવસ બહાર ફર્યા કરતાં, લંડનના ટ્રફાલ્ગર ચોકમાં લટાર મારતાં, દરિયાકાંઠે મહાલતાં, રાણીનો મહેલ જોવા જતાં, અને જે કાંઈ જોવા જેવું હતું તે બધું બરાબર ‘જોતાં’. પોતે અંધ છે એવું એમને ત્યાં ક્યારેય લાગ્યું નહિ. “મારાં મિત્રો બધાં સ્થળોનું એવું સરસ વર્ણન મને સંભળાવતાં, કે હું જાતે એ બધું જોતી જ હોઉં એવું મને લાગતું.”

કંચનબહેન ઘેર પાછાં ફર્યા ત્યારે, અગાઉ બ્રિટન જઈ આવેલાં એવાં એમનાં માતાપિતા દીકરી પાસેથી લંડનનું વર્ણન સાંભળીને આભાં બની ગયાં. પોતે સગી આંખે જોયેલું હૂબહૂ લંડન ખડું થઈ ગયું !

ઝીમલી મુખરજી

[‘સ્ટેઈટ્સમન’ દૈનિક પરથી અનુવાદિત : 1998]

“દીવાલો દૂર્ગની તૂટે, તમારી આત્મશ્રદ્ધા તો —” જેવી જેમની અનેક ગીતપંક્તિઓ લોકજીભે રમતી થઈ ગઈ હતી, તે ‘કં વિ.’ – કલ્યાણજી વિ. મહેતા – મૂળમાં શિક્ષક અને કવિ. સ્વતંત્રતાની લડતમાં એમની શક્તિઓ સોળે કળાએ વિકસી. સભાઓ ગોઠવવી, સભા માટે પાથરણાં વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી, સભામાં ગાવા માટે ગીતો લખવાં, પ્રવચનો કરવાં – લગભગ બધું જ કામ એ જાતે કરતા. સરસ ઢાળમાં ગાઈ શકાતાં એમનાં સાદા ધ્વનિસભર ગીતો લોકહૃદયને ડોલાવી મૂકતાં :

કોની હાકે મડદાં જાગે, કાયર કેસરી થઈ તડૂકે ?

ખેડૂતોના તારણહાર, જય સરદાર ! જય સરદાર !

ગામઠી છતાં સંસ્કારી, ગ્રામજીવનમાંથી રૂપકો અને ઉપમાઓ શોધતી એમની વેધક વાણી જનસમુદાયને મંત્રમુગ્ધ કરતી. તળપદી વાણીમાં આટલાં પ્રાણવાન અને રસભરપૂર ભાષણો કોઈનાં સાંભળ્યાં નથી. રાજકારણમાં પડેલા મોટા ભાગના વક્તાઓનાં પ્રવચનો નિરર્થક, શિથિલ અને મેળ વગરનાં હોય છે. કલ્યાણજીભાઈનાં પ્રવચનોમાં જનસમુદાય રસતરબોળ થતો, એના મૂળમાં એનું કવિત્વ હતું. ઉદ્યોગપરાયણતા, સાદાઈ, કરકસર, દેશનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે અનેક ગાંધી-દીધા ગુણો એમનામાં સહજ હતા. અનેક સંસ્થાઓ ચલાવનાર, આટલું વ્યાપક જાહેર જીવન ખેડનાર કલ્યાણજીભાઈએ વાચન અને લેખનનો શોખ છેવટ સુધી જાળવ્યો.

નવસારીના એક શિક્ષકે ‘જ્યોત અને જ્વાળા’ નામની પોતાની આત્મકથા પ્રસિદ્ધ કરી. તેમાં લેખકે પોતાની માતાનું અદ્ભુત પાત્રાલેખન કર્યું છે. વિપત્તિ અને વેદનાની પરંપરા વચ્ચે એ આર્ય સન્નારી જે રીતે જીવી, તેનું શબ્દચિત્ર હરકોઈને મુગ્ધ કરી નાખે એવું છે. એ પુસ્તક વાંચીને કલ્યાણજીભાઈ જાતે નવસારી ગયા, એ બીમાર માતાને પ્રણિપાત કર્યા અને જતાં જતાં પેલા શિક્ષકને કહ્યું, “તમારી માતાનું અવસાન થાય તો ખાંધ દેવા મને બોલાવજો !”

ચંપકલાલ વ્યાસ

[‘નયા માર્ગ’ પખવાડિક : 1973]

જવાહરની અભીપ્સા

‘ભારતની જીવનગંગામાં ભળી જઈ હું થાઉં અશેષ;
ભારતની માટીમાં મળું, ત્યાં લેરો મુજ સ્વપ્નાંનો દેશ.’

ઉમાશંકર જોશી

જલમભોમકા

એડન, સુએઝ, નેપલ્સ.... એમ બંદરગાહો વટાવતી સ્ટીમર આગળ વધી. જિનોઆ આવ્યું. ત્યાંથી લંડન પહોંચવા માટે રેલસફર. વિક્ટોરિયા સ્ટેશને ભાનુ અને આનંદ રૂમાલ ફરકાવતાં ઊભાં હતાં. ચાર વરસે, એનાં લગ્ન પછી પહેલી જ વાર, દીકરી-જમાઈને મળ્યો...

એક મહિનો પગપાળા રખડપટ્ટીમાં કાઢ્યો તે દરમિયાન હું લંડનના મુખ્ય માર્ગોથી ઠીક ઠીક પાવરધો થઈ ગયો. એક વાર રોયલ ફેસ્ટિવલ હોલમાં રવિશંકરના સિતારાવાદનનો કાર્યક્રમ હતો. ભાનુ-આનંદ સાડા છએ કાર લઈને મને હાઈડ પાર્ક પાસે મળવાનાં હતાં. પછી ‘કાશ્મીર રેસ્ટોરાં’માં જમીપરવારી અમારે થિયેટર પર પહોંચી જવાનું હતું.

હાઈડ પાર્કના મેદાનમાં હું લટાર મારી રહ્યો હતો. ત્યાં લોકોના ટોળા આગળ એક પાકિસ્તાની ભારત વિરુદ્ધ ગાળો ઓકી રહ્યો હતો. બીજી બાજુ એક પાદરી બીજા ટોળાને સ્વર્ગ અને નરકની વાતો સમજાવી રહ્યો હતો. ત્યાં કોઈએ શુદ્ધ કાઠિયાવાડી લહેકામાં મને બૂમ પાડી : “એ...એ...ઈ બચુભાઈ ! એ મોટાભાઈ !” આશ્ચર્યથી મેં પાછળ જોયું તો નજર સામે એક વધુ મોટું આશ્ચર્ય ઊભું હતું : તપખીરિયા રંગનો ગરમ ચૂડીદાર સુરવાલ, બંધ ગળાનો કોટ, માથે કાઠિયાવાડી સાફે, હાથમાં હેવી ઓવરકોટ – એવો એક આદમી દોડતો આવી મારે પગે પડ્યો. પછી કહે, “કાં મોટાભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? ઓળખાણ પડે છે ?”

હું ગૂંચવાતો એની સામે તાકી રહ્યો. અહીંયાં લંડનમાં, મને મારા બચપણના નામે બોલાવતો આ માણસ કોણ ! ત્યાં વળી એ જ બોલ્યો : “તમે મને ન ઓળખ્યો, પણ મેં તો તમને વરતી કાઢ્યા, હોં ! તમે ભાવનગરમાં મામાને કોઠે રે’તા કે નઈ ? તમે કપિલભાઈ ઠક્કરના ભાણેજ બચુભાઈ જ ને ? યાદ છે – આપણે શેરીમાં હારે રમતા ? ઓઘા વાણિયાને હાટેથી ભાગ લઈને ખાતા ? હું કાનજી ખવાસ.”

અને એકાએક સ્થળકાળનો ઓછાયો મારી નજર સામેથી ઓસરી ગયો – કાનજી અભેસંગ ખવાસ ! અમારી શેરીમાં રહેતો. બચપણમાં અમે ભેળા રમેલા. “અરે...અરે, કાનજી ! તું અહીંયાં ક્યાંથી, ભાઈ ?” કહેતોકને હું એને ભેટી પડ્યો. મારો લંગોટિયો ભાઈબંધ ! એય મને જોઈને ખુશ ખુશ હતો. કહે, “હું તો આંઈ તૈણ વરહથી સું દાક્તર સા’બની હારે. મેં તમને આબાદ વરતી કાઢ્યા, હોં મોટાભાઈ ! વાળ ધોળા થયા, પણ અણહાર નો ભુલાય !”

સડક પાસેના બાંકડા પર અમે ગોઠવાયા, અલકમલકની વાતે વળગ્યા.

“ઈ જમાનો થાવો નથ, હો મોટાભાઈ ! હવે તો દેશમાં યે સંધુય ફરી ગ્યું. ઈ બોર તળાવ ને ઈ પીલ ગાર્ડન, ઈ ગંગાજળિયાનું દેરું ને ઈ તખતેશરની મોજું, ઈ દાલમશાલી ને ભડેકિયાં પાન ખાવાનો ટેસ... ઈ સંધુય હવે થાવું નથ ! મારા કરમમાં

જ વહિયા નઈ. તમે મુંબી વયા ગ્યા ને હું રઈ ગ્યો ભણ્યા વિનાનો કોરોધાકોર. પછી વાળુકડવાળા રામજીભા શેઠને ન્યાં ચાકરી રઈ ગ્યો, એને વરહ ધ્યાં ચાળી ઉપર બે. આ દાક્ટર સા'બ એમના દીકરા - ઈની હારે તૈણ વરહથી આંઈ કહો સું.”

મેં કહ્યું, “કાનજી, તું તો નસીબદાર, ભાઈ ! વગર ભણ્યે અહીં લંડનમાં લહેર કરે છે, ત્યારે ભલભલાને તો અહીં આવવાની પરમિટેય નથી મળતી.” તો કહે, “ઈ તો સંધોય ઠીકોઠીક સે, મોટાભાઈ. હું તો રામજી અદા હારે આપણો સંધોય મલક ફરી વળ્યો, શેઠે એ...ઈ...ન રૂપાળી ચાર ધામની જાત્રા કરાવી. ને ગંગામા તો જાણે અંબાનો અવતાર જોઈ લ્યો. ચાકર માતરને પંડયનાં જણ્યાંની જેમ જાળવે, હોં મોટાભાઈ ! ઈ સાચકલાં માણહું ને ઈ જમાનો હવે થાવાં નથ. આ તો અદાએ પરાણે દાક્ટરસા'બની ભેળો મેલ્યો ને મેં જીભ કસરી કે પંડ હાટે જાળવીશ, એટલે રે'વું પડે. બાકી આપણો મલક ઈ આપણો મલક, બીજાં સંધાય ફાંફાં. જલમભોમકા ક્યાંય થાવી નથ !”

ડોક્ટર શેઠની સાથે કાનજી લંડન આવ્યો. પેડિંગ્ટનમાં ડોક્ટર પાંચ વરસ માટે છે. હજી બે વરસ કાઢવાનાં. પણ એનું મન ભટકે છે એની ‘જલમભોમકા’માં. મેં કહ્યું, “મારી દીકરી ભાનુ અહીં ચાર વરસથી છે, એને મળવા આવ્યો છું.”

વાતોમાં વખત ક્યાં વીતી ગયો એની ખબર ન પડી. આનંદની મોટરનું હોર્ન સડક પરથી સંભળાયું એટલે મેં કહ્યું, “કાનજી, તુંયે આજે અમારી ભેળો જમવા ચાલ.”

રેસ્તોરાંમાં અમે ગોઠવાયાં. કાનજીએ છરી-કાંટાથી અદબસર જમવા માંડ્યું. બધી એટિકેટ એ બરાબર જાળવતો. જમતાં જમતાં કાનજી ભાનુને કહે, “દીકરી મારી, તું અહીં ચાર વરહથી, પણ મને તો ખબરેય નઈ. તારે અંઈ કોઈ વાતે મૂંઝવું નઈ. અડીઓપટીએ આ કાનજીને, બસ, એક ફોન કરી દેવો. મારી તો આંખ્યું ટાઠી થૈ આ તમારી શિવ-પાર્વતી જેવી જોડી જોઈને !” એને જ્યારે ખબર પડી કે આનંદને ગુજરાતી નથી આવડતું, ત્યારે એની સાથે હિંદીમાં ફેંકવા માંડ્યું. કહે, “તુમ તો, સાબ, બડા નસીબવાળા, હોં કે ! અમારી છોડી રતન જેસી હે. કામ પડે તો હમકો, બસ, એક ટેલિફોન કર દેના. હમ તો તુમારા કાકાજી લગતા. કોઈ વાતસે મૂંઝાના નઈ !”

જમવાનું પૂરું થયું એટલે અમે અંદર હાથ ધોવા ગયાં. પાછા આવી કોફી પીવા બેઠાં ત્યારે કાનજી અંદર ગયો. અમે બિલની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં, ત્યાં વેઈટર બિલ અને પરચૂરણ સાથે હાજર થયો અને ડિશ કાનજી સામે ધરી. અમે અંદર ગયાં ત્યારે કાનજી કાઉન્ટર પર પૈસા સરકાવી આવ્યો હશે ! ટિપનો હિસાબ ગણી એણે પાંચ શિલિંગ ડિશમાં રહેવા દીધા.

મેં કહ્યું, “કાનજી, આ શું ? તું તો અમારો મહેમાન - તારાથી પૈસા અપાય જ નહિ !” તો કહે, “દીકરી-જમાઈને પે'લી વાર જોયાં, મોટાભાઈ ! કંઈ બોલો તો મારા ગળાના સમ !” એ ભોળા માણસને શું કહેવું ? વળી પાંચ પાઉન્ડની

નોટ કાઢી ભાનુના હાથમાં આપવા માંડી. મેં કહ્યું, “અરે, અરે... આ તું શું કરે છે ?” તો કહે, “ઈ તો વેવારની વાત સે, મોટાભાઈ ! એમાં તમારાથી કંઈ બોલાય જ નઈ. લઈ લે, દીકરી ! તને જમાડીને કાપડું કરવું જોયે મારે. તારા બાપુ ને હું નાનપણમાં ભેળા રમતા, ઈ વેવારે હું તારો કાકો થાઉં.”

અમારી સૌની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. ભાનુ ઊભી થઈ, વાંકી વળી કાનજીને પગે લાગી. વિલીન થતા જમાનાના અવશેષ જેવા આ સાચકલા માણસની ભાવનાની અવગણના કરવાની એનામાં હિંમત શેં પડે ?

છૂટાં પડ્યાં ત્યારે કાનજીનાં મોંમાં, બસ, એક જ વાત હતી : “આપણા મલક જેવો મલક થાવો નથ, હોં મોટાભાઈ ! આંઈકણે મારા જેવાને નો સોરવે, પણ જીભ કસરી એટલે રેવું પડે. બાકી જલમભોમકા ઈ જલમભોમકા !”

રસિક ઝવેરી

[‘અલગારી રખડપટ્ટી’ પુસ્તક]

જીવનમાં વણાઈ ગયેલું

મુનિશ્રી સંતબાલજીના જીવનમાંથી કેટલીક નાની નાની બાબતો મને સૂક્ષ્મ સત્ય સ્વરૂપે સમજવા મળી હતી :

તેમનું પ્રવચન હોય ત્યારે જે સમય નક્કી કર્યો હોય ત્યારે, ભલે એક જ માણસ હાજર હોય તો પણ, તેઓ શરૂ કરી દે, અને નક્કી કરેલા સમયે તે પૂરું કરી નાખે. ઘડિયાળમાં જુઓ તો એક મિનિટ વધુ-ઓછી ન હોય. નિયમિતતાને તેઓ સત્યનો જ ભાગ માનતા. આ રીતે સત્ય તેમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલું દેખાતું.

સભામાં લોકો ‘સંતબાલજીની જય’નો પોકાર કરે તેનો તેઓ નિષેધ કરતા.

તેમની હાજરીવાળી સભામાં દાનનો ફાળો કરાતો નહીં. તેઓ ધનને પ્રતિષ્ઠા આપતા નહીં, એટલે તેમની પ્રેરણાથી ચાલતી સંસ્થાઓ સાથે કોઈ દાતાનું નામ જોડાતું નહીં. તેઓ કહેતા કે આજની ઘણીખરી કમાણી અનેતિકતાથી થાય છે, એટલે દાન આપનાર તો પોતાનાં કર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

સંતબાલજીને કોઈ ધર્મની, સાધુસાધ્વીની કે કોઈ પણ વ્યક્તિની ટીકા કરતા મેં કદી સાંભળેલા નથી. એટલું જ નહીં, બીજું કોઈ એવી નિંદા શરૂ કરે ત્યાં તેઓ બીજી વાત શરૂ કરી દેતા.

કોઈ પણ વસ્તુ મને અકળાવતી હોય અને હું એમની સાથે ચર્ચા કરું, ત્યારે તેઓ સહેજ પણ અકળાયા વિના, જ્યાં સુધી મારા મનનું સમાધાન થાય નહીં ત્યાં સુધી સમજાવ્યા કરે.

મણિભાઈ પટેલ

[‘વિશ્વવાત્સલ્ય’ માસિક : 2002]

આરાધ્યદેવ : જીવન

એક સ્વાધ્યાયપરાયણ, વિદ્યાર્થી-વત્સલ અને રાષ્ટ્રપ્રેમી શિક્ષક તથા ઓજસ્વી શૈલીના લેખક ગોવિંદરાવ પા. ભાગવતનો જન્મ મધ્ય ભારતમાંથી ગુજરાતમાં આવી વસેલા મહારાષ્ટ્રીય કુટુંબમાં થયો હતો. ગાંધીજીએ અસહકારની હાકલ કરતાં મૅટ્રિકમાંથી અભ્યાસ છોડીને એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા હતા ને પછી ગામડાંમાં સ્વરાજના સૈનિક તરીકે કામ કરવા લાગી ગયા હતા. સુણાવમાં રાષ્ટ્રીય શાળા શરૂ થતાં પોતાના મોટા ભાઈ ગોપાળરાવ સાથે તેઓ એ શાળામાં પહોંચ્યા હતા. તેજસ્વી નક્ષત્રમાળા સમું એક વિરલ શિક્ષક-જૂથ એ શાળામાં એકઠું થયું હતું. રવિશંકર મહારાજ એના સ્થાપક હતા. એ શાળાએ આસપાસનાં ગામોમાં જે સંસ્કાર સીંચ્યા હતા, તેનો પ્રભાવ દાયકાઓ પછી પણ વર્તાતો રહ્યો.

શિક્ષકનું કામ સ્વીકારતાં જ ગોવિંદરાવે પોતાનું ઘડતર શરૂ કર્યું. કવિ 'કાન્ત'નો 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' એમનું 'બાઈબલ' બની ગયું. એમનો આરાધ્યદેવ જીવન હતું. ગમે તે વિષય શીખવતા હોય, વિદ્યાર્થીઓનું જીવનઘડતર કરવામાં તેનો કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો એ જ તે વિચારતા હોય. પોતે જન્મે મહારાષ્ટ્રીય, પણ મરાઠી કરતાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ વધારે હતું.

1935માં ગાંધીજીને હાથે નડિયાદમાં વિહ્વલ કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ ત્યારે ગોવિંદરાવને ત્યાં બોલાવવામાં આવેલા. 1942ની લડતમાં વિદ્યાલય બંધ થયું ત્યારે એમણે કમલ પ્રકાશન મંદિર નામે પ્રકાશન સંસ્થા શરૂ કરી. એ વખતે પુસ્તકોના થેલા ઉપાડીને ઘેર ઘેર જઈ લોકોને સદ્વાચનનો શોખ લગાડવા એમણે કરેલા પ્રયત્નો સ્વરાજની લડતના પુરુષાર્થ કરતાં લગારે ઓછા નહોતા.

નગીનદાસ પારેખ

['બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક : 1973]

આનંદ-ભવન

હતા જન્મ્યા જ્યાં, તે લઘુક હતું આનંદ-ભવન;
તમે ઝંખ્યું : આખ્યું કરવું જગ આનંદ-ભવન !...
તમે આવા વિષે પ્રબલ ગતિ પ્રેરી હૃદયના
નિગૂઢા ભાવોની, વિરલ કરુણા પ્રેમબલની;
અને હૈયે હૈયે નિજ હૃદયને સ્થાપિત કરી
વસ્યા શા ઐકાન્ત્યે કણ કણ વિશે ભૂમિ-ઉરના !...
મહા ઉત્સાહે જે ધરતી-પટ મૂર્તિ વિચરી ગૈ,
હવે એ હૃદયે ગગન-ધ્વજની ટોચ પર જૈ !

સુન્દરમ્

['બાલ-દક્ષિણા' ત્રિમાસિક : 1964]

કાનનદેવીની દુનિયા

લાલ પટ્ટાવાળી સાડી, સિંદૂર ભરેલો સેંથો, હાથમાં શંખનાં કંગણ : બંગાળી ગૃહિણીની લાક્ષણિક પરંપરાથી 61 વરસનાં એ દાદીમા શોભાયમાન છે. દિલ્હીના વિજ્ઞાન ભવનના મંચ ભણી એ ધીમે ધીમે ડગલાં ભરી રહ્યાં છે. ભારતીય ચલચિત્ર જગતના સર્વોચ્ચ સન્માન સમું 1976નું દાદાસાહેબ ફાળકે પારિતોષિક હમણાં જ રાષ્ટ્રપતિના હાથે તેમને અર્પણ થવાનું છે.

એ છે કાનનદેવી, સહુ કોઈનાં હૃદયેશ્વરી - 1926માં 10 વર્ષની ઉંમરે મૂંગી ફિલ્મમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી હતાં તેવાં ને તેવાં આજે પાંચ દાયકા પછી પણ. એ કાળી કાળી પ્રવાહી આંખો હજી પણ ગળતી દેખાય છે, એ કોમળ કંઠ હજી પણ મોહિની લગાડે છે.

ચલચિત્રની દુનિયામાં એ દાખલ થયાં તે દિવસોનું વર્ણન કરતાં કરતાં એમના અવાજમાં ભૂતકાળ માટેની એક ઝંખના ઝણઝણી ઊઠે છે :

“એ દિવસોમાં મારા પિતાનું અવસાન થયેલું. હું સાવ નાની હતી અને અમારું કુટુંબ સામાન્ય હતું. તે વખતે મારા કાકાબાબુ માદન થિયેટર્સની એક ફિલ્મમાં જયદેવનો પાઠ કરતા હતા. તે મને દિગ્દર્શક જ્યોતિષ બંદોપાધ્યાય પાસે લઈ ગયા. રાધાનો પાઠ કરવા માટે એમને એક ‘ભાલો ફુટફુટે મેયે’ (સરસ મજાની પ્રફુલ્લિત છોકરી)ની જરૂર હતી. લોકો કહેતા કે હું દેખાવડી હતી. એમણે મને પસંદ કરી. એ માટે મને પરચીસ રૂપિયા આપ્યા, પણ મારા હાથમાં તો પાંચ જ આવ્યા; વચમાંથી દલાલે વીસ લઈ લીધા.

“ત્યાંથી અમે રાધા ફિલ્મમાં ગયાં. ત્યાં મહિને રૂ. 350 મળતા. એ જમાનામાં આખી ફિલ્મની અમુક રકમના કરાર થતા નહીં. છેવટે ન્યૂ થિયેટર્સમાં માસિક હજાર રૂપિયાના પગારમાં હું પહોંચી.

“1936માં ‘જોર બારાત’ નામની બોલતી ફિલ્મમાં મેં પહેલી વાર કામ કર્યું. પ્રમથેશ બરુઆની સાથે હું પણ ન્યૂ થિયેટર્સમાંથી છૂટી થઈને એમ. પી. પ્રોડક્શન્સમાં જોડાઈ. એ કંપનીમાં મેં ‘જવાબ’, ‘જોગાજોગ’ ને ‘હોસ્પિટલ’માં કામ કર્યું. બંગાળી ને હિન્દી બેય ભાષામાં એ ચિત્રો સફળ નીવડ્યાં. પછી તો શરદબાબુની કથાઓ પરથી બનેલી સાત ફિલ્મોમાં મેં ભૂમિકા ભજવી. એમાંની છેલ્લી ‘ઇંદ્રનાથ-સુકાન્તા ઓ અન્નાદીદી’ મારા પતિ (હરિદાસ ભટ્ટાચારજી)ના દિગ્દર્શનવાળી હતી. એ મારી અંતિમ ફિલ્મ.”

પોતાની કારકિર્દી, સાથી કલાકારો અને બંગાળના તથા એકંદરે ભારતના ફિલ્મ ઉદ્યોગ વિશે કાનનદેવીએ ઘણી વાતો કરી :

“અમારા જમાનામાં ફિલ્મ ઉદ્યોગ એક પરિવાર જેવો હતો. અમારી પાસે ઘરની મોટરગાડીઓ નહોતી; સ્ટુડિયોનું વાહન રોજ સવારે અમને સહુને ભેગાં કરીને

લઈ જતું. સ્ટુડિયો જાણે અમારી નિશાળ હતી. ત્યાં અમે હિન્દી ને ઉર્દૂ શીખતાં, સંગીત શીખતાં. રાયચંદ બોરાલ, પંકજ મલ્લિક અને શાસ્ત્રીય ગાયક બિશાજીત ચેટરજી પાસેથી મને સંગીતના પાઠ મળ્યા. રોજ સાંજે સ્ટુડિયોમાં અમે સાથે મળીને રમતો રમતાં અને પછી વાહન અમને ઘેર ઉતારી જતું.

“અમને અભિનેત્રીઓને ફેશનની એટલી બધી પરવા રહેતી નહીં, સાદાઈ અમને ગમતી. એ એક અનોખી જિંદગી હતી. એ દિવસોને સંભારતાં, જુઓ, મારા હાથનાં રુંવાડાં આજે પણ ખડાં થઈ જાય છે ! પૈસો અમારે મન મોટી વાત નહોતી. એ જાતનું જીવન જીવવા મળે, તેનું જ મોટું સુખ અમે અનુભવતાં.”

પોતાના જીવનની સંઘ્યાએ પહોંચેલાં આ કલાકાર હજી પણ ચલચિત્રોની દુનિયામાં જ લીન રહે છે. એમના માર્દવ ભરેલા મુલાયમ સ્વરે, એમની મોહકતાએ અને પોતાના વ્યવસાય માટેની એમની મગરૂબીએ કાનનદેવીને ભારતીય સિનેસ્ટ્રીના એક ઉત્તુંગ શિખરે બિરાજમાન કરેલાં છે. એમનું સ્થાન હંમેશાં ત્યાં જ રહેશે.

અમીતા મલ્લિક (અનુ૦ ગોપાલ મેઘાણી)

['સ્ટેઈટ્સમન' દૈનિક પરથી અનુવાદિત : 1978]

અજબ પુષ્પ માનવ્યનું

મુલાયમ ગુલાબ-શું હૃદય, ઘૈર્ય મેરુ સમું.
 પ્રચંડ પુરુષાર્થધોધ, નભશાં ઊંડાં સ્વપ્ન કેં.
 ન કોઈ પ્રતિ દ્રેષ, સત્ય પછી છોડવું શે પડે ?
 ન કોઈ ભય, વર્તવું ક્યમ પડે જ હિંસાથી તો ?
 વહાલ થતું વેરીનેય, ઉર આર્દ્રતા એહવી.
 કશી તપકઠોર જીવન મહીં થઈ સંચિત
 દશે દિશથી ઊભરી સભર વિશ્વની શ્રી બધી !
 જવાહર, ખીલ્યા તમે અજબ પુષ્પ માનવ્યનું.
 અશોક, અકબર, જવાહર, - ત્રિમૂર્તિ એ હિંદની,
 વળાંક ઇતિહાસ લે, પ્રગટ ત્યાં થઈ, સાંકળે
 ભવિષ્ય થકી ભૂત, ભવ્ય યુગસન્ધિ લે સાચવી.
 ન હિંદની જ માત્ર એ વરવિભૂતિઓ; વૃક્ષ જે
 ખીલે જગકુટુંબરાજ્ય તણું તે તણા માળી તે.
 જવાહર, તમે સીંચ્યું અમૃત હિંદ-આત્માનું ત્યાં.

ઉમાશંકર જોશી

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1965]

તર્કની તલવારથી.....

ભારતના અધ્યાત્મજગતમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસનું નામ ખૂબ સન્માનપૂર્વક લેવામાં આવે છે. તે પોતે તો સીધા-સાદા અને સરળ હતા. તેમણે વિધિવત્ શિક્ષણ પણ લીધું ન હતું, છતાંય આખીય વીસમી સદી દરમિયાન તેમનો સિતારો ભારતીય તત્ત્વલોકને અજવાળતો રહ્યો છે અને હજી તેનાં તેજ ક્ષીણ થતાં નથી.

ભારત ઉપરના બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન શરૂઆતમાં કલકત્તા રાજધાની હતી, તેથી ત્યાં અંગ્રેજી કેળવણીની અસર વહેલી વર્તાયેલી. પરિણામે સમાજસુધારાની ચળવળ અને એવાં બધાં આંદોલનો બંગાળમાંથી શરૂ થયેલાં. સુધારાવાદી વિચારસરણીને કારણે ત્યાંનો ભણેલો વર્ગ ધીમે ધીમે નાસ્તિકતા તરફ ઢળવા લાગેલો અને અંધશ્રદ્ધાથી ભરેલા આપણા કેટલાય રીતરિવાજો સામે તે મેદાને પડેલો. આ સુધારાવાદીઓના એક અગ્રણી કેશવચંદ્ર સેન મોટા નાસ્તિક હતા અને તેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો સદંતર ઈન્કાર કરતા. પોતાનો મત સ્થાપિત કરવા તેઓ સ્થળે સ્થળે સભાઓ યોજતા, ચર્ચાઓ કરતા અને પુરાણા રિવાજો પર પ્રહારો કરતા અને પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા ભાતભાતની દલીલો કરતા. તેમની સાથે વાદ કરવા માટે ભલભલા વિદ્વાનો પણ તૈયાર થતા નહિ, ત્યાં સામાન્ય માણસનું તો ગજું શું ?

સમાજમાં એવા કેટલાય શ્રદ્ધાળુ લોકો હતા જેઓ કેશવચંદ્રની દલીલોનું ખંડન કરી શકતા નહિ, છતાં પોતાની આસ્તિકતા છોડવા સહેજ પણ તૈયાર ન હતા. આસ્તિકતા શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર ઊભેલી હોય છે, તેથી તે તર્કના પ્રચંડ ઝંઝાવાત સામે પણ અડીખમ ટકી રહે છે. આવા શ્રદ્ધાળુ લોકોએ કેશવચંદ્રને સ્વામી રામકૃષ્ણ પાસે આવવાની વિનંતી કરી. એ લોકોને અતૂટ શ્રદ્ધા હતી કે રામકૃષ્ણ કેશવચંદ્રને નિરુત્તર કરી શકશે. રામકૃષ્ણે આ માટે સંમતિ આપતાં આ લોકો કેશવચંદ્રને લઈને રામકૃષ્ણ પાસે આવી પહોંચ્યા. બે મહારથીઓ વચ્ચેના આ જંગને નિહાળવા માટે બંને પક્ષોમાંથી કેટલાય માણસો ભેગા થયા હતા.

કેશવચંદ્રે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પડકારતી એક પછી એક દલીલો કરવા માંડી. પ્રત્યેક તર્ક પૂરો કરી કેશવચંદ્ર ઉત્તર માટે રામકૃષ્ણ સામે જુઓ, એટલે રામકૃષ્ણ ઊભા થઈને આનંદથી તેમને ભેટી પડે અને આગળ કહેવા માટે અનુમતિ આપે. વળી, કેશવચંદ્ર કંઈક બીજો તર્ક ચગાવે અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે. બીજો તર્ક પૂર્ણ થાય એટલે પાછા રામકૃષ્ણ પોતાની જગ્યા ઉપરથી ઊભા થાય અને કેશવચંદ્રને ભાવથી ભેટી પડે અને આનંદવિભોર થઈ જાય. આમ, ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર કરતા તર્ક ઉપર તર્ક કેશવચંદ્ર કરતા જતા હતા, પણ રામકૃષ્ણે કોઈ પણ તર્કનો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો ત્યાં પછી વિવાદનો તો સવાલ જ ક્યાં રહ્યો ? લોકોને એમ હતું કે રામકૃષ્ણ કશુંક સચોટ કહેશે કે કંઈક ચમત્કાર બતાવશે, જેની

સામે કેશવચંદ્રને નમી જવું પડશે. પણ વાત ઊલટી જ બની રહી.

આમ ને આમ કેટલીય વાર ચાલ્યું, એટલે લોકો કંટાળ્યા. કેશવચંદ્ર પણ એકપક્ષી દલીલો કરીને થાક્યા એટલે તેમણે રામકૃષ્ણને છેલ્લો પડકાર ફેંકતાં કહ્યું : “બોલો, હવે મારી સામે ઈશ્વરના સમર્થનમાં તમે કંઈ કહી શકો તેમ છો ?” આ સાંભળી રામકૃષ્ણ ફરી કેશવચંદ્રને ભેટી પડ્યા અને કહ્યું, “તમારી પ્રત્યેક દલીલ જેમ જેમ હું સાંભળતો ગયો તેમ તેમ મને વધારે ને વધારે ખાતરી થતી ગઈ કે ઈશ્વર છે જ અને હાજરાહજૂર છે. સ્વયં ઈશ્વર સિવાય બીજા કોની તાકાત છે કે તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને આટલી તર્કબદ્ધ રીતે પડકારી શકે ? તમને જોઈને, તમને સાંભળીને મને ખાતરી થઈ ગઈ કે આવી મહાન પ્રતિભાને ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઈ સર્જ ન શકે. તેથી તો હું વારેવારે તમને ઉલ્લાસપૂર્વક ભેટ્યા વિના રહી શકતો નહિ.”

હવે કેશવચંદ્રને ખરી મૂઝવણ થઈ ગઈ કે આ માણસને કેવી રીતે હરાવી શકાય ? ઈશ્વરના અસ્તિત્વના ખંડનની પ્રત્યેક દલીલમાં તેને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનાં એંધાણ જ પુષ્ટ થતાં લાગે છે ! આવા માણસને પરજિત કરવાનો કોઈ માર્ગ જ નથી. આસ્થાના પ્રતિકારનો કોઈ ઉપાય જ નથી. શ્રદ્ધાને નમાવવા માટે તર્કની કોઈ તલવાર સક્ષમ નથી.

ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી

[‘દિવ્યધ્વનિ’ માસિક : 2002]

સંન્યાસ

ગગા ઓઝાએ પુખ્તવયે ભાવનગર રાજ્યની દીવાનગીરી છોડી અને સંન્યાસ લીધો; શહેરથી દૂર નિવાસ કરી માળા જપવા લાગ્યા.

પણ તેમની પછી આવેલા દીવાન સંબંધે જ્યારે પ્રજામાંથી ખૂબ ફરિયાદો આવવા લાગી, ત્યારે તેને બોલાવ્યો અને ભીંતની એક ખીંટી તરફ આંગળી ચીંધીને એ બોલ્યા : “મેં ભગવાં પહેર્યાં છે, પણ ત્યાં મારી જૂની નાગરશાહી પાઘડી, કેડિયું અને ધોતિયું ટાંગેલાં છે; નીચે લાકડી પણ લટકે છે. જો તમે નહીં સુધરો, તો ફરી એ પાઘડી પહેરી લઈશ ને તમારી ખબર લઈશ.”

આવો અધિકાર સિદ્ધ વડીલોને રહેવાનો જ; પણ એ પહેલાં સંન્યાસ લેવાની શક્તિ જોઈશે.

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1998]

જીવંત ખાક

- એક જવાલા હતી, ને હવે ખાક છું.
સાંભળો ! ખાક શું ગાય છે :
આભ ઊંચી લઈ જાવ, ગગને ઝુલાવો મને :
પવન-પાંખાળી હું ખાક છું, ઊડવા થનગનું;
ને પછી ઝળકતા નીલ નામથી
વિખેરો મને, અહીં વાવો મને
હિન્દના પરમ હેતાળ હૈયા પરે.
અંગેઅંગે છવાતી જતી, પ્રસરતી આછી ચાદર સમી,
કહીશ હું કાનમાં :

મા, તને થાય છે સ્પર્શ મારો ?
જીવન ને મૃત્યુમાં
એક જવાળા બની, ને હવે ખાક થઈ,
માત ! મેં તુજ પરે જાત ઘોળી કરી.
હિન્દમૈયા કહે છે મને :
લાલ પ્યારા જવાહર ! તને નહિ દઉં જંપવા,
ના, નહીં મૃત્યુકાંઠે દઉં વિરમવા.
ખાક તો તારી આ તલસતી
લાલવરણાં ગુલાબો મહીં કોળવા;
જિન્દગીનું સદા કમલ તવ
ખીલશે નિત્યનવ ફુલ્લ મારા મહીં.

*

- હું હતી નીલઘન લહર દરિયાવ દુર્લભ સમી,
આજ તો ભૂખરી ખાક છું મૌન ભારે ઢળી.
સાંભળો ! ખાક શું ગાય છે :
મુઢીભર મુઢીભર લઈ મને
દો પ્રયાગે જ પધરાવી, આનંત્યની
ગંગાના હું ઉછંગે વહું ઝૂલતી ઝૂમતી
ત્યાં મહાસાગરે
વિશ્વના સાગરોનો જહીં રંગમેળો મળે.
માનવીના દિમાગે રહું વિલસતી,
પૂછશે વિવિધ લોકો મને :
શાંતિ કેરી તું સહિયર અલી !

શાંત થઈ કેમ સૂતી નથી ?
ખાકની ફેનકલગી શિરે ધારતું
આપશે મોજું ઉત્તર : ભલા,
આજ આવો, મિલાવો ખલા,
ભાઈ સમ સર્વ ભેટી પડો !

ને પછી મોજું મોજા સહે ભેટતું
ઊછળી ધસી જશે
રોજ આગે અને રોજ આગે બઢી,
આ અશાંતિની દુનિયા મઢી
સાદ પાડી સદા,
સાદ પાડી બધે,
શાંતિ ને પ્રેમનો, પ્રેમ ને શાંતિનો !

[મૂળ લેટવીઅન ભાષાના કાવ્યના કવયિત્રીએ પોતે કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતર પરથી]
મીરઝા કેમ્બે (અનુ. મકરન્દ દવે)

પરીક્ષા કી ઘડી

દર્દ છે, લેકિન હમં રોના નહીં હૈ;
ચોટ છે, મૈદાન પર ખોના નહીં હૈ.
હમ પરાજય માન લેં ? માથા ઝુકા લેં ?
પ્રાણ રહતે યહ કભી હોના નહીં હૈ.
હૈ વિરાસત મેં મિલા સંઘર્ષ હમકો,
આગ કે પથ પર જવાની ફિર ખડી હૈ -
દેશ મેરે, યહ પરીક્ષા કી ઘડી હૈ.

રક્ત સે સીંચો ઈરાદોં કી મશાલેં,
રાહ પર કિતના અંધારા છા ગયા હૈ.
જો હિમાલય એક કંધે પર ટિકા થા,
વહ કરોડો બાહુઓં પર આ ગયા હૈ.
સો ગયા જિસમેં કી ધરતી કા જવાહર,
ધૂલ વહ ચાંદ-સિતારોં સે બડી હૈ -
દેશ મેરે, યહ પરીક્ષા કી ઘડી હૈ

રામકુમાર ચતુર્વેદી 'ચંચલ'

[‘મિલાપ’ માસિક : 1965]

“— એવું કાંઈક કરોને !”

છેલ્લા દિવસોમાં જયપ્રકાશ નારાયણનું શરીર જર્જર થતું જતું હતું. ઘણા નબળા પડી ગયા હતા. ઘણી વાર કહેતા, ભગવાને મને કેવો લાચાર બનાવી મૂક્યો છે ! એકાંતરે કરવા પડતા ડાયાલીસીસથી તો તંગ આવી ગયા હતા. તે દરમિયાન કષ્ટ પણ બહુ પડતું. કહેતા, મારે આ ઉપચાર કરાવવો જ નથી, આનાથી હું ત્રાસી ગયો છું ! એમના પરમમિત્ર ગંગાબાબુને કહ્યા કરતા કે, “હવે જીવવાની ઈચ્છા નથી. આવી જિંદગી કરતાં તો મૃત્યુ સારું ! ગંગાબાબુ, તમે મિત્ર થઈનેય આટલું નથી સમજતા કે હું કેટલું કષ્ટ ભોગવી રહ્યો છું ! આ જીવનનો શાંતિમય અંત આવે એવું કાંઈક કરોને !”

છેલ્લા દિવસોમાં એક સંસ્કૃત સુભાષિત રચ્યા કરતા : ‘મુહૂર્ત પ્રજ્વલિતં શ્રેયઃ, ન તુ ઘુમાયતે ચિરમ.’ (લાંબા વખત સુધી ઘુમાયા કરવા કરતાં ક્ષણવારમાં પ્રજ્વલિત થઈ બળી જવું બહેતર.) દિવસમાં બેચાર વાર આ બોલ્યા જ હોય. કોઈ આવીને દીર્ઘાયુ માટે શુભેચ્છા વ્યક્ત કરતું, તો જયપ્રકાશજી કહેતા : “મારે આયુષ્ય નહીં, સ્વાસ્થ્ય જોઈએ છે. જ્યાં સુધી જીવતો રહું ત્યાં સુધી સ્વસ્થ રહીને કાંઈક કરી શકું, એવી કામના કરો !”

કાંતિ શાહ

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2002]

મેલા એક મશાલકા

આજ જનમદિન હૈ, ઓ બચ્ચે, વીર જવાહરલાલકા !
વહી જવાહર જો ખુદમૈં થા મેલા એક મશાલકા.૦૦૦
મુસલમાનકા કાબા થા તો હિન્દૂકી વહ કાશી થા,૦૦૦
તનસે રાજકુમાર સલોના, મનસે પર સંન્યાસી થા;
સબસે સચ્ચા સિક્કા થા વહ મિટ્ટીકી ટકસાલકા.૦૦૦
બન ગુલાબ મહકા જાકર વહ ઈસ ક્યારી, ઉસ ક્યારીમૈં,
પ્રાંત-પ્રાંતકો એક બનાતા ફિરાકી હર ફુલવારીમૈં;
બડા રસિક થા, કભી નાચતા થા ગ્વાલોંકી ટોલીમૈં,
કભી રંગકી પિચકારી ખુદ બન જાતા થા હોલીમૈં,
કભી બોલતા રાજનીતિ તો કભી શાયરોંકી ભાષા.૦૦૦

‘નીરજ’

[‘કારવાં ગુઝર ગયા’ પુસ્તક]

મસીહા મુહુબતકા

સો ગયે
થકે-માંદે
પાન્ય માનવતા કે,
શાન્તિદૂત કાંતિજયી.
સિરહાને, આહિસ્તા બોલો;
અભી-અભી સોયા હૈ
મસીહા મુહુબત કા.૦૦૦

આજીવન દૌડા કિયે
દ્વાર-દ્વાર, ડગર-ડગર;
ઘાયલ માનવતા કો
મરહમ લગાતે ફિરે;
સાયા કિયે રહા સદા
આતપ-નિદાઘ મેં.૦૦૦

જબતક તુમ જિયે
તુમ્હેં ચૈન નહીં લેને દિયા;
અપના ભી બોઝા લાદ
નિશ્ચિંત હો ગયે;
મૂઢતા હમારી.
કિન્તુ તુમને તો ભૂલ સે ભી
કભી નહીં કહા કિ,
ચૈન લે લેને દો,
એક ક્ષણ પસીના પોંછ લેને દો,
મુઝ કો ભી પલભર
સુસ્તાને દો છાંવ મેં.
તુમ તો સિર્ફ ચલતે રહે,
જલતે હુએ અહનિશિ
અપની હી જવાલા મેં;
દેતે હી રહે સદા
વારિદ-સા મુક્તદાન.
કર્જદાર સબકો બનાકર
ચલે ગયે.૦૦૦

શિવમંગલસિંહ 'સુમન'

['જ્ઞાનોદય' માસિક : 1964]

“પંડિતજીને જરા કે’જોને !”

હું અંબર પાછળ મંડાણો’તો. બેલણીમાં પટ્ટા તૈયાર કર્યે જતો હતો ને છોકરાંવ ફીડલાં વાળતાં હતાં, ત્યાં તેડું આવ્યું : “ચાલો, સાહેબ બોલાવે છે.”

પંચાયતના પટાવાળાને મેં કહ્યું : “આવું છું હોં, આ જરાક સરખું કરી લઉં, નહીંતર બધું રૂ ઊડી જશે.”

“ભલે, પણ સાહેબે કીધું છે કે તરત બોલાવી લાવજે.”

પટાવાળો ગયો. મેં ઉતાવળ કરીને છોકરાંવ સાથે ફીડલાં વાળવા માંડ્યાં. પંદરેક મિનિટ પછી ગયો.

ગામ નાનકડું છે. હજારેક માણસની વસ્તી છે, પચરંગી પ્રજા છે. આ દેશના કોક ગરજાઉ લોકોએ સ્વરાજ લીધું છે અને હવે આપણને સુધારવા માટે ‘સબસીડિયું’ આપે છે, એવો વ્યાપક ખ્યાલ અવ્યક્ત રીતે મનમાં ભરાઈ બેઠો છે. પ્રજાને સ્વરાજ સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. મહેનત કરનાર વર્ગ વધુ ખાતર-પોતર પાછળ મંડ્યો છે. વધુ મગફળી થાય તો બે પૈસા મળે, ને બીડિયું ફૂંકી ફૂંકીને થાકેલાને હવે સિગારેટ મળતી થાય...

“એ ભાઈ, આમ – પાદરમાં સા’બ બોલાવે છે,” એક ભાઈબંધે મને સાદ કર્યો.

ગામના પાદરમાં ગોંદરું છે. ત્યાં ગામનું ધણ ભેળું થાય છે. સા’બ ત્યાં ઊભા હતા ને ગાયો સામે હાથ લાંબા કરીકરીને લોકોને કાંઈક સમજાવતા હતા. આગેવાન ગણાતા બે-ત્રણ ભાઈઓને સા’બ મૂંઝવી રહ્યા હતા. મને જોઈને એમને રાહતની લાગણી થઈ. એ બોલ્યા :

“લ્યો સા’બ, આ માલધારી આવી ગયા, એને સમજાવો તમે.”

બે હાથ જોડીને હું બોલ્યો, “નમસ્કાર, સાહેબ. બોલો, શો હુકમ છે ?”

“તમારું નામ મિસ્ટર માલધારી ?” સાહેબે પૂછ્યું.

“હાજી.”

“હું, તો મારે તમને બે વાત કહેવી છે.” સાહેબે ટોપો હાથમાં પકડેલો. એના કાળા ભમ્મર વાળને હું જોઈ રહ્યો.

“કહો સાહેબ,” મેં કહ્યું.

“તમે માલધારી છો, એટલે તમે બરાબર સમજશો કે સ્વરાજ્યમાં આપણે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. તેમાં આ ઢોરની નરલ-સુધાર બહુ મહત્ત્વની છે. તમારે ગામ...”

સાહેબ હજી પૂરું બોલી રહે ત્યાં, છાણ લેવા ભેગી થયેલી દીકરીઓમાં ઝઘડો થયો અને એક છોકરીએ બીજીને ગાળ દઈને સૂડલાનો ઘા કર્યો. ઘા સીધો પડ્યો એક વોડકી ઉપર, અને એ ભડકીને દોડી ને ત્રણચાર ગાયુંને ભડકાવી.

“સાહેબ, આ બાજુ ઊભા રહીએ; ઢોર ક્યાંક ઢીકે ચડાવશે,” એક પટેલે સલાહ દીધી. અમે બધા એક બાજુ ખસીને ઊભા. સાહેબે મને સમજાવવા માંડ્યો :

“ઢોરની ઓલાદ સુધારવી જોઈએ. આ જવાબદારી તમારી છે. આ જુઓને તમારું ઘણ ! એમાં કોઈ જાતવાન ગાય ભાળો છો ? દિવસે દિવસે ઢોર બાંગરિયાં થતાં જાય છે. ખૂંટનાં ક્યાંય ઠેકાણાં નથી. આ બધી ભામ કહેવાય, સમજ્યા મિસ્ટર માલધારી ? પરદેશમાં જ્યાં માંસાહારી લોકો છે ત્યાં જુઓ તો ગાય કામધેનુ જેવી છે - ટંકે અરધી મણ દૂધનાં કેન છલોછલ ભરી દે છે. હવે તો આપણું રાજ્ય છે. આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે, ગાય આપણી અર્થરચનાની ધરી છે. એની નસ્લ સુધારવી જોઈએ.”

“પણ સાહેબ...”

“ના, કાંઈ દલીલ ન કરશો. આટલું તો આપણે સમજવું જ પડશે. આમાં પણબણ કાંઈ નહીં ચાલે. દેશની યોજનામાં તમારે સક્રિય સહકાર આપવો પડશે.”

સાહેબ એનો ઉપદેશ પૂરો કરે ત્યાં ગોંદરામાં કુરુક્ષેત્રનું મંડાણ થવા માંડ્યું. છાણના ઝઘડામાંથી છોકરાઓએ ગાળાગાળી અને પાણાવાળી શરૂ કરી. ચારપાંચ જણ વચમાં પડ્યા ને માંડ માંડ ઝઘડો પતાવ્યો. સાહેબે આગળ ચલાવ્યું :

“કેટકેટલી મહેનત પછી આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, એની તમને ક્યાંથી ખબર હોય ? દેશનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરવા આપણે ગાયની નસ્લ સુધારવી પડશે.”

“હું સાહેબ,” મેં પૂછ્યું, “આ બધી યોજનાઓ કોણ કરે છે ?”

“આપણા પ્રાઈમ મિનિસ્ટર પંડિત જવાહરલાલજીની દોરવણી નીચે યોજના પંચ આ બધું કરે છે.”

“તે સાહેબ, પંડિત જવાહરલાલજી સાથે તમારે કાંઈ ઓળખાણ ખરી ?”

“કેમ, તમારે કાંઈ કામ હતું ?”

“સાહેબ, તમે જવાહરલાલજીને કાને એક વાત નાખો, તો ભારે કામ થઈ જાય !”

“શી વાત ?”

“કે આ બધી ગાયું ને ભેંસુને પાળનારાં અંતે તો માણસ છે.”

“એમાં શું કહેવાનું હતું ? એ તો સૌ સમજે એવી વાત છે !” સાહેબ બોલ્યા.

“ઈ માણસ જેવા માણસની નસ્લ દિવસે દિવસે નીચે ઊતરતી જાય છે, એની કેમ કોઈ ચિંતા કરતું નથી ?”

“તમે શું કહેવા માગો છો ?”

“હું એમ કહું છું કે આ સ્વતંત્ર દેશમાં જે માણસો વસે છે એની નસ્લ દિવસે દિવસે ઊતરતી જાય છે - શરીરમાં, બુદ્ધિમાં, હિંમતમાં બધે સડેડાટ નીચે ઊતરી રહી છે, એનું કાંઈ ન થાય ?”

“શું થાય ?”

“આ ગામડાંનાં છોકરાંઓનું કોઈ ધણી નથી. માબાપ પડી ગયાં છે ખેતરમાં ખાતર ભરવામાં, વેપારી વર્ગ મજૂરોની ફાટ્ય વધી છે તેને દબાવવામાં, નોકરિયાત વર્ગ પગારનો વધારો ને કામના કલાક ઓછા કરાવવામાં ને માસ્તરો બદલીઓ કરાવવામાં – એમ સહુ એવા ગૂંચવાઈ ગયા છે કે છોકરાંવ સાવ ધણીધોરી વિનાનાં થઈ ગયાં છે.”

સાહેબ મારા અરધા ધોળા માથા સામું જોઈ રહ્યા.

“સાહેબ, જો જવાહરલાલજી તમારું માને તો આ કામ કરવા જેવું છે, હોં ! આ બધાં ઢોરઢાંખર, ખેતર-પાદર, વેપાર-વણજ ને ધર્મ-સંસ્કૃતિને સાચવનારો અંતે તો માણસ છે. એની નસ્લ તરફ જો કોઈ મોરો ફેરવે ને સરખો વિચાર કરે તો, સાહેબ, તમારો ભાર સાવ હળવો થઈ જાય.”

“કેમ, તમે બધું કઈ રીતે વિચારો છો ?”

“હું તો અભણ માણસ છું, સા’બ. આ તો તમે મને નસ્લ વિશે બહુ સમજાવ્યું એટલે મને આ સૂઝ્યું. આ દેશનું નવનિર્માણ કરવું હશે તો પહેલાં આ બિચારાં નાનાં છોકરાંના સંસ્કારનું કાંઈક કરવું પડશેને ?”

અમારું આ ચાલતું હતું ત્યાં બસ આવી, ને બીજી બાજુ ગોવાળે વાંભ કરીને ધણને હાંક્યું.

“અરુણ, આપણે ફરી મળશું.” સાહેબ હાથ લંબાવી બોલ્યા.

“ભલે સાહેબ – પણ પંડિતજી તમે જરા કે’જોને !”

જયંતીલાલ માલધારી

[‘ગ્રામનિર્માણ’ માસિક : 1962]

તુમ્હેં મરને ન દેંગે

તુમ બતાતે થે કિ અમૃત સે બડા હૈ હર પસીના,
આંસુઓ સે હૈ ન જ્યાદા કીમતી કોઈ નગીના;
યાદ હરદમ વહ કસમ હૈ, હમ તુમ્હેં મરને ન દેંગે.

તુમ નહીં થે વ્યક્તિ, તુમ આઝાદિયોં કે કારવાં થે,
અમ્ન કે તુમ રહનુમા થે, પ્યાર કે તુમ પાસબાં થે;
યહ હકીકત હૈ, ન ભ્રમ હૈ, હમ તુમ્હેં મરને ન દેંગે.

તુમ લડકપન કે લડકપન, તુમ જવાનોં કી જવાની,
સિર્ફ દિલ્લી હી ન, હર દિલ થા તુમ્હારી રાજધાની;
પ્યાર વહ અબ ભી ન કમ હૈ, હમ તુમ્હેં મરને ન દેંગે.

‘નીરજ’

[‘જ્યોતિ જલે’ પુસ્તક]

સુવ્યવસ્થા કા પ્રેમી

કેવલ મનુષ્યો નહીં, જિન પદાર્થો કો સાધારણતહ હમ નિર્જીવ માનતે હેં ઉન પર ભી ઉનકા બડા પ્રેમ રહતા થા. પુસ્તક ઐસી વસ્તુઓં સે તો વહ વિશેષ સ્નેહ રખતે થે, ઔર સબકો બડી ક્લિક સે દેખતે થે. સભી વસ્તુઓં કો સુવ્યવસ્થિત રખના ઉનકે લિયે સાધારણ-સી બાત થી. ઉનકી સબ ચીજેં સ્વચ્છ રહતી થીં ઔર ઠીક સ્થાન પર રખી જાતી થીં. વે બહુતસા કામ સ્વયં કરતે થે. મુઝે યહ દેખ કર સદા આશ્ચર્ય હોતા થા કિ ઉનકા ટેબલ ઐસા સ્વચ્છ કેસે રહતા થા.

1929મેં એક સમ્મેલન કે બાદ જવાહરલાલજી ઔર મેં ગણેશશંકર વિદ્યાર્થી કે સાથ કાનપુર આયે. હમ દોનોંકો અપને દૈનિક પત્ર 'પ્રતાપ'કે દફતર મેં છોડ કર વિદ્યાર્થીજી બગલમેં અપને ઘર ગયે. વિદ્યાર્થીજીકે ટેબલકી અવર્ણનીય દુર્બવસ્થા થી. ઉનકી અનુપસ્થિતિ મેં જવાહરલાલજીને ઉનકે ટેબલકો પૂર્ણ રૂપ સે સુવ્યવસ્થિત કર દિયા; કાગજ, પેન્સિલ, કલમ, રોશનાઈ, ઘડી આદિ સબકો તરતીબવાર લગાયા. ઉનકે પત્રોં કો સમુચિત રૂપ સે સહજ કર ટેબલ પર ઉચિત સ્થાન પર રખા.

થોડી દેર કે બાદ જબ વિદ્યાર્થીજી આયે, તો ટેબલ કી પરિવર્તિત દશા દેખકર ઉનકો અસમંજસ હુઆ. જિસ પ્રકાર સે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીકો જો દુઃખ હુઆ થા કિ ચોરોં સે રક્ષા કરનેકે લિયે રામચન્દ્રજીકો ઉનકે યહાં પહરેદારી કરની પડતી થી, ઉસી પ્રકાર ગણેશજીકો ભી ખેદ હુઆ કિ ઉનકી લાપરવાહી કે કારણ જવાહરલાલજીકો ઈતના કષ્ટ ઉઠાના પડા.

શ્રીપ્રકાશ

['આજ' દૈનિક : 1964]

આનું નામ અંત્યોદય

જ્યારે ગાંધીજીએ ગોધરામાં એક હરિજન આશ્રમનો પ્રારંભ કર્યો અને મામાસાહેબ [ફડકે] જેવા એક તપસ્વી બ્રાહ્મણે એ કામ માથે લીધું, ત્યારે ગોધરાના ઢેડ લોકો કહેવા લાગ્યા કે, ભંગીઓને અમારી સાથે બેસાડશો, તો અમે તમારા આશ્રમમાં આવવાના નથી.

ગાંધીજીએ કહ્યું, “એમ જ હોય તો અમે ભંગીઓથી પ્રારંભ કરીશું. આશ્રમમાં ભંગી વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ દાખલ કરીશું. એમની સાથે બેસવા જે બીજાઓ તૈયાર હોય તે ધીરે ધીરે આશ્રમમાં આવશે. પ્રારંભ તો ભંગીઓથી જ થશે.”

આનું નામ અંત્યોદય. જે લોકો વધારેમાં વધારે પછાત છે, દબાયેલા છે, ઉપેક્ષિત છે, તેમની સેવાથી પ્રારંભ કરવો જોઈએ.

કાકા કાલેલકર

અંતિમ લાલસાને જીતનારો

છ દાયકાથી વધુ લાંબા કાળ સુધી ઇન્દ્રજિત ગુપ્તાએ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કામ કરેલું. સંસદમાં એમની સાથે કામ કરવાની તક મને સાંપડેલી, એટલે તેમાં એમણે કરેલું અર્પણ સૌથી પહેલું મારા મનમાં આવે છે. સત્યમૂર્તિ, શ્યામપ્રસાદ મુકરજી, હીરેન મુકરજી, ભુપેશ ગુપ્તા, નાથપાઈથી માંડીને મધુ લિમચે સુધીના અનેક મહાન સંસદીય નેતાઓ આધુનિક ભારતે પેદા કરેલા છે, તેમાં ઇન્દ્રજિત ગુપ્તાનું સ્થાન અવશ્ય છે; પરંતુ પોતાની રીતે તેઓ અજોડ હતા. એક વક્તા કરતાં વધારે તો તે એક ચર્ચા કરનારા હતા. સાદી ને અસરકારક રીતે બોલવાની એક વિશિષ્ટ કલા એમની પાસે હતી.

સંસદમાં એક નાના પક્ષના નેતા તરીકે, કોઈ પણ વિષય પર છેલ્લે બોલનારાઓમાં એમનો વારો આવતો. તેમ છતાં તેની ઉપર એ નવો પ્રકાશ અચૂક ફેંકતા અને સરકાર તરફથી એ મુદ્દાઓને આધારે ચર્ચાનો જવાબ વાળવામાં આવતો. ભાષાના ભભકા વગરની એમની બોલવાની સાદી ઢબ ઉપરથી એમની બહુવિધ વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ પણ ન આવે. નાણાકીયથી માંડીને વિદેશી બાબતો સુધીના વિષયો ઉપર તે અધિકારપૂર્વક બોલી શકતા અને સંરક્ષણથી મજૂર પ્રશ્નો ઉપર પણ. લોકસભામાં તે અગિયાર વખત ચૂંટાઈ આવ્યા હતા એ વિક્રમ લાંબા કાળ લગી અતૂટ રહેવાનો સંભવ છે. ઇંગ્લંડની કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે એ સામ્યવાદી બનેલા અને પછી છ દાયકાઓ સુધી એમણે પોતાની જાત કામદાર ચળવળને અર્પણ કરી દીધી હતી.

ગૃહખાતાના મંત્રી બન્યા ત્યારે સત્યવક્તા તરીકે સરકારી પક્ષને તે મૂંઝવણમાં મૂકી દેતા અને વિરોધ પક્ષોને વશ કરી લે તેટલી નિખાલસતા બતાવતા. ગુપ્તા એક ઉત્તમ મનુષ્ય પણ હતા. સામાન્ય સંસદ સભ્યોના સાદા નિવાસસ્થાન વેસ્ટર્ન કોર્ટમાં એ ચાલીસ વરસ સુધી રહેલા. ભારતના ગૃહમંત્રી બન્યા પછી પણ એ મામૂલી સ્થાનમાંથી નીકળવાની એમણે ના પાડી દીધેલી. સૌ સાંસદો માટેની બસમાં બેસીને જ એ માનનીય ગૃહમંત્રી સંસદ સુધી આવતા. દિલ અને દિમાગના દીપી ઊઠે તેવા ગુણો માટે સર્વત્ર એમનો આદર થતો, પણ પ્રશંસાનાં ફૂલ કોઈ વેરે તે એમને કદી ગમતું નહીં. પોતાની ઉદ્દામ વિચારધારાને સતત વફાદાર રહેલા ગુપ્તા સંસદીય એટ્રિકેટ ચુસ્તતાપૂર્વક પાળતા અને બીજાઓ તે પ્રજ્ઞાલિકાનો ભંગ કરે ત્યારે પોતાની નારાજી બરાબર વ્યક્ત કરતા. સંસદીય વર્તણૂકનાં નીચાં ઊતરતાં જતાં ધોરણો વિશેની એમની વેદના અને નફરત સુધ્ધાં તેઓ જીવનનાં છેલ્લાં વરસોમાં વ્યક્ત કરતા રહેલા.

આખી જિંદગી એમણે જાહેર જીવનને અર્પણ કરી દીધી હતી, છતાં પોતાની

જાત વિશે એ કદી કાંઈ બોલતા નહીં. એમણે આપેલા ફાળા વિશેની વાતોને પણ તે ઉત્તેજન આપે નહીં. જાતે સ્વીકારેલી સાદગી વચ્ચે પણ કોઈ એકાકી અમીર જેવું સ્થાન એમને વરેલું. જાતને ભૂસી નાખવી, એ એમની કદાચ સૌથી વધુ આદરપાત્ર સિદ્ધિ હતી. એમણે સતત ચલાવેલી લડત વિશે કે પ્રજાની સેવા માટે એમણે આપેલા સંપૂર્ણ બલિદાન માટે કોઈ જાતની પ્રસિદ્ધિથી તે વેગળા રહેતા.

મહાકવિ મિલ્ટને કહેલું કે કીર્તિની વાંછના એ ભલભલા ઉમદા આદમીઓની પણ અંતિમ નબળાઈ બને છે. ઉમદા મનુષ્યની પણ એ આખરી લાલસા ઈંદ્રજિત ગુપ્તાએ સંપૂર્ણપણે જીતી લીધેલી હતી. કોઈ પણ જાતની મહત્વાકાંક્ષા વિનાના સમર્પિત જીવનનું મહાન દૃષ્ટાંત એ મૂકતા ગયા છે.

એસ. જયપાલ રેડ્ડી

[‘આઉટલુક’ અઠવાડિક : 2001]

મહાન દર્શનોના મૂળમાં

આ વિદ્વજનોની સભામાં સહુથી પહેલાં હું એ લોકોને યાદ કરવા માગું છું કે જેમણે કદી કંઈ પણ વાંચ્યું નથી અને જેઓને વાંચતાં પણ આવડતું નથી. તેમની બોલીઓનું શબ્દભંડોળ રોજિંદા કામકાજના શબ્દોથી વધુ મોટું નથી. હું તેઓને યાદ કરું છું, કારણ કે મને અનેક વખત એવું લાગ્યું છે કે જગતનાં મહાન દર્શનોનાં મૂળમાં આ લોકો છે. એટલું જ નહીં, પ્રકૃતિ સાથે રહેતા અને સતત ઝૂંઝતા આ લોકોએ ખેતરોમાં કામ કરતાં કરતાં, વનોમાં વિચરતાં વિચરતાં અને ઘરમાં અનાજ છડતાં રહીને પણ પોતાની પેઢીઓને વાર્તાઓ કહી છે, ગીતો સંભળાવ્યાં છે અને હાલરડાં ગાઈને સુવાડી છે. એ રીતે તેઓએ સમર્થ સાહિત્યકારોને અને દર્શનોને જિવાડ્યાં છે.

મેં નર્મદા-તટે થોડી રખડપટ્ટી કરી. પરિક્રમાવાસીઓને મળ્યો, ગ્રામજનો સાથે નિવાસ કર્યો. આ બધાંમાંથી જે સંવેદનો જાગ્યાં તે મેં ‘તત્ત્વમસિ’ કથામાં વણ્યાં. મને એવા માનવીઓ મળ્યા જે બિલકુલ અભણ હતા, પોતાની આસપાસના થોડા કિલોમીટરથી મોટો વિસ્તાર તેમણે જોયો ન હતો. જેને આપણે અજ્ઞાની કહીએ છીએ તેવા માણસો પાસે મને જીવનને લગતી વાતો સાંભળવા મળી. જીવન તરફની તેમની દૃષ્ટિથી હું પ્રભાવિત થયો. આ મારો અનુભવ અને તેના પર આધારિત મારાં અર્થઘટનોમાંથી જે કંઈ થોડું લખ્યું તે ‘તત્ત્વમસિ’ નામે તમારી સામે છે.

આ દેશની વિવિધતા ધરાવતી, અસમાનતાઓ ધરાવતી, અનેક પ્રશ્નોથી ઘેરાયેલી પ્રજા જે એક અદૃશ્ય સૂત્રથી બંધાયેલી રહી છે, તે સૂત્રના તાંતણા વિખરાતા જતા જોઈ છું ત્યારે સાહિત્ય અને સંવેદનાના સંબંધ પર ભરોસો રહેતો નથી.

ધ્રુવ ભટ્ટ

એ

એને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવે છે. એ સૂવા લાગ્યો કે ઊંઘતાં એને વાર નથી લાગતી; ઊંઘી રહ્યો કે ઊઠતાં વાર નહીં.

ભોજનમાં એને સ્વાદ આવે છે. એ પાણી પીએ ત્યારે જાણે ગંગા પીએ છે. ખાધું-પીધું એને બરાબર હજમ થાય છે.

એને કામ કરવાનો ઉમંગ રહે છે. પોતાનું કામ કરતાં કરતાં એ બીજાનું યે કામ કહેતાંવેંત કરી દે છે, તેમાંથી હરખ પણ મેળવે છે.

એ ચાલે છે ત્યારે જાણે અધ્ધર ઊડતો ચાલે છે; દાદરનાં બબ્બે પગથિયાં સામટાં ચઢે-ઊતરે છે. વગડામાં ફરવા નીકળે ત્યારે વાટમાં પડેલા પાણા ઊંચકી ઊંચકીને દૂર ફેંકે છે. એ ટેકરી જુએ છે - ને દોટ મૂકીને ચઢી જાય છે, ઝાડ દીકું કે કોઈ ઊંચી ડાળે જઈને બેસે છે, નદી દેખીને ઝંપલાવે છે. એનું લોહી એવા ઉછાળા મારે છે.

ક્યારેક ઉજાગરો થયો, તો તેની ખોટ એક જ ઊંઘે પૂરી થઈ જાય છે. ક્યારેક લાંબી મજલ કાપવાની થઈ, તો થોડી વિશ્રાંતિએ એ પાછી તાજગી મેળવે છે. એની આંખો પ્રકાશ ઝીલે છે - ને આપે પણ છે. એના મજબૂત દાંત કશુંક ચાવવા-કચડવા તત્પર હોય છે. મુશ્કેલ કામ પહેલું હાથ ધરવાનો ઉમંગ એને રહે છે; પછી એ અશક્ય લાગે તેને પહોંચી વળવા એ મથે છે. મુશ્કેલીઓનો સામનો કરતાં એ થાકતો નથી. એને નિષ્ફળતાનો ભય નથી, હાંસીનો ડર નથી. એ ક્રોધ નથી કરતો, ફરિયાદો નથી કરતો, વગોણાં નથી કરતો. બીજાની કદર કરવી એને ગમે છે.

એને તમે મળ્યા છો કોઈ વાર ?

નાનુભાઈ દવે

આજનો દિવસ

હમણાં બેએક કલાક પહેલાં ઊઠ્યા, નાહી-ધોઈને તૈયાર થયા, ચા પીધી, છાપું વાંચ્યું, ભગવાનનેય યાદ કર્યા; મનમાં ને મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે કોઈ સારું કામ થાય અને કોઈ પુણ્ય મળે. પછી દિવસમાં ઝંપલાવવા તૈયાર થયા, અને એમાં પ્રશ્ન થયો : આજનો દિવસ કેવો જશે ? કેવો જાય તો મને સંતોષ થાય, આનંદ રહે, કૃતકૃત્યતા લાગે ?

કેટલાક લોકો એવી પ્રતિજ્ઞા લે છે કે રોજ કોઈ એક સુકૃત્ય કરવું, જેથી કંઈ નહીં તો એટલું સારું સ્મરણ દિવસમાં રહે અને એક શુભ કાર્યના પુણ્યથી

આખો દિવસ સારો ગયો એમ કહી શકાય. દિવસ ગમે તેવો ગયો હોય, પણ તેને માથે એ એક સુકૃત્યનો ચાંલ્લો આવ્યો એટલે આખો દિવસ પવિત્ર બન્યો.

એ ભાવના છે અને ભાવના સુંદર છે. પણ આજે મારો વિચાર કંઈક જુદો છે. સુકૃત્યો તો જરૂર કરીએ; પરંતુ જાણે દિવસને મામૂલી બનતો અટકાવવા માટે નહીં. એકાદ સુકૃત્યથી નમાલા દિવસ ઉપર ઓપ ચડાવવાનો સવાલ નથી. આખો દિવસ પવિત્ર જોઈએ - પછી ચાંલ્લો કરીશું, પછી પવિત્ર મંદિર ઉપર કળશ ચડાવીશું.

એટલે કે આખો યે દિવસ પવિત્ર છે જ. એ મામૂલી, સામાન્ય દિવસ પવિત્ર છે. એ કેવી રીતે ? મંદિરના પથ્થરો પવિત્ર છે, એ રીતે. એ તો પથ્થર જ છે - પણ પોતાને સ્થાને છે, પોતાનું કામ કરી રહ્યા છે, પોતાનો પથ્થર-ધર્મ પાળે છે, એટલે પવિત્ર છે. શરીરનાં અંગો પવિત્ર છે, એ રીતે પણ. એ તો હાથ-પગ છે, હાડમાંસ છે, ગંદાં-મેલાં થાય; પણ પોતાને સ્થાને છે, પોતાનું કામ કરે છે, પોતાનો ધર્મ પાળે છે, એટલે પવિત્ર છે.

ચાંલ્લો આવે તે પહેલાં, કળશ આવે તે પહેલાં જ, દેહ પવિત્ર છે, મંદિર પવિત્ર છે - અને દિવસ પણ પવિત્ર છે. એનાં બધાં કૃત્યો - ઊઠવાનું ને બેસવાનું, ઊંઘવાનું ને જાગવાનું, ઓઢિસનું કામ ને ઘરના પ્રસંગો ને મિત્રોની મુલાકાતો - બધાંનું સ્થાન છે, બધાંનું કામ છે, બધાંનો ધર્મ છે અને તેથી એ બધાંથી બનેલો આખો દિવસ પવિત્ર છે.

કોઈ વિશિષ્ટ કૃત્યની જરૂર નથી, કોઈ સોનાની ઈંટની જરૂર નથી; હોય તો સારું છે, પણ એ ન હોય તોય દિવસને મંગળ કહીશું. દરેક કાર્ય હોવું જોઈએ તેવું હોય, એટલું જ જરૂરી છે. ખાવાનું તો ખાવાનું અને વાંચવાનું તો વાંચવાનું. વાતચીત તો વાતચીત અને પ્રાર્થના તો પ્રાર્થના. દરેક પોતાના સમયે થાય, પોતાની રીતે થાય, આનંદથી થાય. દરેકમાં ધ્યાન અને દરેકથી સંતોષ. એ રીતે સારો દિવસ થાય. એ રીતે સારું જીવન જિવાય. આજનો દિવસ એવો જીવીએ !

સંધર વાલેસ

લાગણી

વિજ્ઞાન એટલે જીવન વિશેના કૌતુકની એક લાગણી.
ધર્મ એટલે જીવન વિશેના આદરની લાગણી.
સાહિત્ય એટલે જીવનની ભવ્યતા અંગેની લાગણી.

લિન યુટાંગ

ભાષણોમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈશું ?

આજે મને ભાષણ કરવા માટે અત્યારે અડધો કલાક અને સાંજના એક કલાક મળી દોઢ કલાક સુધીનો વખત આપવામાં આવ્યો છે. પણ તેટલો બધો વખત સુધી (ભાષણ) આપવું, અને તેને તમારે પચાવવું, એ મારી સત્તાની બહાર છે. મારે જ્યાં જ્યાં બોલવાનું થાય છે, ત્યાં ત્યાં હું ટૂંકથી જ પતાવું છું. હું 30 વર્ષ સુધી ઘણું ભટક્યો છું. મેં જોયું છે કે જ્યાં અત્યંત બોલવાનું હોય છે, ત્યાં કામ કરવાનું ઘણું જ ઓછું હોય છે. અને એ દોષ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મુકાતો આવ્યો છે. આ દોષ માટે આપણે લાયક છીએ. માત્ર ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોનો ખોરાક મળે છે, એમાંથી આપણે ક્યારે મુક્ત થઈશું ? આપણી જિંદગીમાં જેટલો વખત ભાષણો સાંભળવામાં આપણે ગાળ્યો છે, તેટલો જ વખત જો કાર્ય કરવામાં ગાળ્યો હોત તો આજે હિંદુસ્તાન સ્વરાજના પગથિયા ઉપર આવ્યું હોત. વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી કંઈ સ્વરાજ મળવાનું નથી. સ્વરાજ તો બલિદાન આપવાથી અને લાયકાત મેળવવાથી જ મળે છે. ભાષણ માટે રાખવામાં આવે છે તેટલો વખત જો અત્રે બેઠેલ માણસને એકેક પાવડો આપી, અત્રે જેટલી જમીન છે તેટલી ખોદાવી તેમાં કંઈ વાવેતર કરવામાં આવે, તો આવતે વર્ષ કંઈ ને કંઈ પણ સારો પાક ઊગશે જ.

માત્ર વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી કામો થતાં હોય અને આપણાં દરદો મટતાં હોય, તો ઘણે ઠેકાણે 'ભાગવત'નાં પારાયણો થાય છે અને તે સાંભળવાને ઘણા શ્રોતાઓ બેસે છે. પણ કેટલાક તો ઝોકાં ખાતાં હશે. માત્ર સાંભળવાથી બધું મળી જતું હોય, તો પછી બીજું કર્તવ્ય કરવાની જરૂર જ નથી. બ્રાહ્મણો કથા-પુરાણ વાંચે, એટલે આપણો ઉદ્ધાર થયો. આમ હિંદુસ્તાનના લોકોને સાંભળવાનો, બોલવાનો અને પોતાનાં વખાણો કરવાનો બહુ શોખ છે. તે કાર્યમાં તેઓ ગાંડાતૂર બની જાય છે. પણ આમ કરતાં જો મૌન ધારણ કરવામાં આવે, તો તેથી ઘણું શીખવાનું મળી શકે તેમ છે. બોલવાથી કોઈ જાતનું મનન થઈ શકતું નથી. પણ તમે કોઈ પણ કાર્ય કરશો, તો તેમાંથી લોકોને સારઅસાર ગ્રહણ કરવાનો મળશે.

પરિષદો અને ભાષણો, એ બધાંથી હું થાક્યો છું, અને હું મારો અવાજ સાંભળીને પણ હવે કંટાળી ગયો છું. કાર્ય કરવા જે મનોબળ જોઈએ, તે નહીં હોવાથી પરિષદો મેળવીએ છીએ. આખા દેશમાં એમ થાય છે.

મને આ સભાઓમાં અને આ ઠરાવોમાં શ્રદ્ધા નથી. સભાઓ ભરવી અને એમાં ઠરાવો પસાર કરવા, એ કેવળ સમયની બરબાદી છે.

આપણે માટે હવે પરિષદો ભરવાનો કાળ ગયો છે અને કંઈક કરી બતાવીને છાનામાના બેસી જવાનો કાળ આવ્યો છે. કારણ કે એવું કાર્ય કરી બતાવ્યા પછી જે કંઈ બોલાશે, તેની અસર લોકો ઉપર જુદી હશે.

તમે જોશો તો યુરોપમાં આપણા દેશની માફક વ્યાખ્યાનો થતાં નથી. કારણ

તેઓને સાંભળવાની કુરસદ નથી. તેઓ હાલ પ્રગતિમાં છે તેવી પ્રગતિમાં આવવા માટે આપણે સરકાર પાસે કેટલાક હકો માંગવાના અને મેળવવાના છે. એ હકો મેળવવા માટે બાથ ભીડવાની જરૂર છે. તેવા હકો મેળવવા માટે આપણે લાયક થવાની જરૂર છે. માટે વાંચી, વિચાર કરી, અનુકરણ કરી સરકાર સાથે સત્યને રસ્તે બાથ ભીડવાને લાયક બનો.

તમે જો એક ઘડીભર પણ એમ માનતા હશો કે આધ્યાત્મિક જીવન શબ્દ દ્વારા શિખાડી શકાય છે, તો તમે ભૂલો છો. મેં પણ ઘણાં ભાષણોનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. હું એટલું કહેવા ઇચ્છું છું કે આપણે ભાષણો કરવામાં આપણી સામગ્રી લગભગ સાવ વાપરી ચૂક્યા છીએ. આપણા કાનને કે આંખને ખોરાક મળે, એ જ કંઈ પૂરતું નથી. આપણાં દૃઢ્યને પણ પોષણ મળવું જોઈએ, અને આપણા હાથપગ પણ ચાલવા જોઈએ.

લાખાણો આપણને કોઈ પણ દહાડો સ્વરાજ નથી અપાવવાનાં. ગમે તેટલાં ભાષણો પણ આપણને સ્વરાજ માટે લાયક નથી કરી શકવાનાં. આપણું ચારિત્ર્ય જ આપણને સ્વરાજ માટે લાયક બનાવશે. મારા આખા જાહેર જીવન દરમિયાન મને લાગ્યું છે કે આપણને જે વસ્તુની જરૂર છે, તે એક જ છે – અને તે ચારિત્ર્યની ખિલવણી. આપણા મહાન દેશભક્ત ગોખલેએ એમ કહ્યું છે કે, જ્યાં સુધી આપણી મનોકામનાને ટેકો આપવા આપણી પાસે ચારિત્ર્યરૂપી બળ નથી, ત્યાં સુધી આપણને કંઈ મળશે નહિ, આપણે કશાને માટે લાયક થશું નહીં.

મો. ક. ગાંધી

[1916માં સુરત, કાશી, મદ્રાસ, અમદાવાદ અને મુંબઈ આપેલાં ભાષણોમાંથી સંકલન :

‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ : 13]

લગન

જર્મન સંગીતકાર જોહાન્નીસ બ્રાહ્મ (1833-1897) એકવાર હંગેરી દેશમાં સંગીતના કાર્યક્રમો આપવા નીકળેલા. એક દિવસ કાર્યક્રમ શરૂ થવાને થોડી જ વાર હતી ત્યાં મેનેજરે આવીને તેમને જણાવ્યું કે, “આખા રંગભવનમાં માત્ર એક શ્રોતા બેઠેલો છે. તેને ટિકિટના પૈસા પાછા આપીને આજનો કાર્યક્રમ રદ કરીએ તો સારું.”

“નહીં, નહીં,” બ્રાહ્મે ભાર દઈને કહ્યું, “એ તો પેલા માણસનું અપમાન કહેવાય. સંગીત સાંભળવા માટે તો એ આવ્યો છે. એની ઇચ્છા પૂરી થવી જ જોઈએ.”

નિયત સમયે પડદો ખૂલ્યો અને મંચ પરથી બ્રાહ્મે એવી લગન સાથે સંગીત રજૂ કર્યું કે જાણે રંગભવન આખું ખીચોખીચ ભરેલું હોય !

સુખબીર

[‘નવનીત’ માસિક : 1978]

અઢી હજાર વરસ પછી

સ્વરાજ્ય મળ્યું અને પરમેશ્વર ગાંધીજીને ઉઠાવી ગયા. પરમેશ્વરનો હેતુ જાણવો એ મનુષ્યને માટે મુશ્કેલ છે, તે છતાં ચિંતન દ્વારા એનું અનુમાન થઈ શકે છે.

આપણા દેશને સંપૂર્ણ સ્વરાજ મળે, તેના કરતાં ઓછી ઈશ્વરની ઈચ્છા હોત તો તેણે ગાંધીજીને આપણી વચ્ચે રહેવા દીધા હોત. પણ દેશ બધી જાતની પરાધીનતાથી મુક્ત થઈ જાય, એવી જ એની ઈચ્છા લાગે છે. અંગ્રેજોના જવાથી બહારનું દબાણ ગયું. ગાંધીજીને ઉપાડી લઈને ઈશ્વરે આપણી બુદ્ધિને હચમચાવી નાખી. જાણે કે એ આપણને કહેતા ન હોય કે, હવે તમે લોકો બધી રીતે સ્વતંત્ર છો, સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચાર કરો અને સાચી રીતે સ્વતંત્ર બનો.

મનુષ્ય ગમે તેટલો મહાન થાય, તો પણ શું એ આખા દેશને સ્વરાજ અપાવી શકે ? મારી ઊંઘ જેમ મારે જ કરવી પડે છે, તેમ મારું સ્વરાજ પણ મારે જ મેળવવું જોઈએ. પરમેશ્વર હંમેશાં આપણે માટે મહાપુરુષો મોકલ્યા કરે, તો તેનાથી આપણી ઉન્નતિ જ થશે એવું નથી. ભગવાન વારંવાર અવતાર લેતા નથી, એ પણ એની કૃપા જ સમજવી જોઈએ.

લોક કહે છે કે ગાંધીજીની પાછળ ચોપાસ અંધારું છવાઈ ગયું છે. હું કહું છું કે હવે તો અજવાળું થયું છે. આંખો ઉઘાડો તો સમજાશે. ગાંધીજી વારંવાર કહેતા કે, હું જે કહું છું તેની ઉપર તમે સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચાર કરો, અને એ ગળે ઊતરે તો જ તે પ્રમાણે ચાલો. પણ આપણે વિચારવાની તકલીફ લીધા વિના એમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરતા હતા. એટલે પછી ઈશ્વરે નક્કી કર્યું કે હવે આ લોકોને વિચાર કરવાની તકલીફ આપવી પડશે.

*

પહેલાંના વખતમાં રાજકારણનું સ્વરૂપ આજના જેટલું વ્યાપક નહોતું. ત્યારની મોટી મોટી લડાઈઓ પણ લોકોને ખાસ સ્પર્શી શકતી નહોતી. અલ્લાઉદ્દીન દિલ્હીથી નીકળ્યો અને એણે દેવગિરિનું રાજ્ય જીતી લીધું. રસ્તામાં ક્યાંય લોકોએ એની સેનાનો વિરોધ ન કર્યો. એનું લશ્કર જે જે ગામ પાસેથી પસાર થતું ગયું ત્યાંના લોકોને બહુ બહુ તો એવું લાગ્યું હશે કે જાણે તીડનું ટેળું આવ્યું ને ચાલ્યું ગયું.

દેવગિરિનું રાજ પલટાઈ ગયું, પણ લોકોના જીવનમાં કોઈ ખાસ ફેરફાર ન થયો. લોકો જે કરવેરા પેલાને ભરતા હતા, તે હવે આને ભરવા લાગ્યા - બસ, એટલો જ ફરક પડ્યો. એ વખતના રાજકારભારનાં પાપ-પુણ્ય લોકોને માથે નહોતાં. એની જવાબદારી એકલા રાજાઓની જ રહેતી.

આજે એવી સ્થિતિ નથી. એટલા માટે જ ગાંધીજી જેવા સાધુચરિત પુરુષને રાજકારણમાં આવવું પડ્યું. કારણ કે આજનું રાજકારણ આપણા સમાજજીવનથી જુદું નથી રહ્યું. આજનો કાળ જ એવો છે કે દરેક માણસને રાજ્ય વિશે વિચાર

કરવો પડે. રાજ્યને સાત્ત્વિક અને પવિત્ર બનાવવાની જવાબદારી દરેકની ઉપર છે.

*

બુદ્ધના જમાનામાં રાજકારભારની જવાબદારી પ્રજા ઉપર નહોતી, એટલે બુદ્ધના વિચાર વિશ્વોપયોગી હોવા છતાં આજ સુધી પટારામાં પડ્યા રહ્યા. શા હતા બુદ્ધના વિચાર ? વેરથી વેર શમતું નથી, પ્રેમથી જ શમે છે. હિંસાથી હિંસા અટકતી નથી, અહિંસાથી જ અટકે છે. બાવળ વાવીએ તો એની ઉપર કેરી ન પાકે. કુદરતનો એ નિયમ છે. એને વિશે કોઈના દિલમાં શંકા નહોતી. પણ નૈતિક જીવનના એ નિયમમાં લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી નહોતી. એ જમાનામાં રાજકારણનું સ્વરૂપ આજના જેટલું વ્યાપક નહોતું. ત્યારે હિંસાથી હાનિ તો થતી જ, પણ બહુ મોટી નહોતી થતી. આજની હિંસા વ્યાપક અને દરેકને અસર કરનારી હોવાથી બુદ્ધે પ્રબોધીલી અહિંસાનું મહત્ત્વ લોકોને ગળે ઊતરવા માંડ્યું છે. બુદ્ધની અહિંસાનો બોધ સમજવા માટે જગતનું વાતાવરણ આજે, અઢી હજાર વરસ પછી, અનુકૂળ થવા લાગ્યું છે. બુદ્ધની પછી ગાંધીજીને અહિંસાનું આંદોલન ચલાવવામાં જે થોડીઘણી સફળતા મળી, તેમાં માત્ર એમની જ કરામત હતી એવું નથી. આજના યુગની જ એ જરૂરિયાત છે.

વિનોબા ભાવે

❀

અવાજના બાદશાહ

ગુલફીકાર અલી બુખારી 1937માં આકાશવાણી-મુંબઈના સ્ટેશન ડિરેક્ટર નિમાયેલા. તે પછી ચંદ્રવદન મહેતા તે ખાતામાં જોડાયેલા. બુખારી કાબુલ તરફના, પેશાવરમાં ઊછરી લાહોર કોલેજમાં ભણેલા. એમને વિશે ચંદ્રવદન મહેતાએ ‘રેડિયો ગઈરિયાં’ પુસ્તકમાં કહેલું છે :

“ગુલફીકાર અવાજના બાદશાહ. સચોટ, સ્પષ્ટ, મુલાયમ, નજાકતથી ભરેલો, ગંભીર તેમ જ હળવા ભાવોને યથાર્થ પ્રગટ કરનારો અવાજ. એનામાં માણસ પારખવાની સૂઝ ઈશ્વરદત્ત હતી. બુખારીની વાતો કરવાની કળા અજીબ પ્રકારની હતી : ટૂંકાં વાક્યો, રસભરી કહેવતો, શાયરીની લીટીઓ.”

ગુજરાતી રેડિયો સ્ટેશનની ચંદ્રવદન મહેતાને તો ધૂન હતી જ, બુખારીને પણ તે માટે હોંશ હતી. એટલે એ બન્ને ગુજરાતને પ્રવાસે આવેલા. અમદાવાદમાં રેડિયોમથક કરવાનો ઠરાવ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાએ પસાર કર્યો, ત્યારે તે બન્ને હાજર હતા. અમદાવાદની મુલાકાત દરમ્યાન પોતાના પર પડેલી છાપનું દર્દભર્યું કાવ્ય બુખારીએ તે સભામાં વાંચેલું : ‘અહેમદાબાદ કે લોગોં ઊઠો !’

❀

अडेमदाबादके लोगोंं ठिठी !

शहरको डमने हिर देजा, उठीसिंगका मंदिर देजा,
शाह आलमकी मस्जिद देजी, अकेले एन्सानकी उद देजी;
रानीजका उज्जरा देजा, दादा उरिका क्वा देजा,
पाटल शहरकी बारी देजी, क्या प्यारी गुलकारी देजी !

बयु और दीवानको देजा, अमदावादके मानको देजा,
रावत देजा, रावल देजा, विद्यापतीका उल देजा;
जोशी देजा, सुंदरम् देजा, एनमें जनेका दम देजा,
जीझाभाई देसाईको देजा, विद्यागौरी माईको देजा.

धूमकेतु और पाठक देजा, एनको देजा बेशक देजा,
और डमने कुछ ओर भी देजा, आनेवाला दौर भी देजा;
ठांचे ठांचे मिल भी देजा, पथर जैसे हिल भी देजे,
कविओकी लूजा नंगा देजा, तंत्र घरोंमें रोता देजा.

लूजे देजे नंगे देजे, शाहआलममें लङ्गे देजे,
शायरकी न कदरी देजी, माडिरकी न कदरी देजी;
रावलका आंसु बडता देजा और देसाईको दुख सडता देजा,
पाठककी शोर मचाते देजा, लोगोंकी आंज बचाते देजा.

रोजेमें द्रुकान देजी,

अडेमदाबादकी शान देजी.

एनसे तुमको काम भी क्या डय ? एंसमें अपना नाम भी क्या डय ?
अडेमदाबादके लोगोंं ठिठी, पैसा लो और कलाको छोडो;
दिनको कर दो काली रात, जय जय जय गरवी गुजरात,
और गुजरातके लोगोंं ठिठी, कलाका बिलकुल नाम मिटा दो.

लंडनमें है अक डि बारी, बाकी छोकी है तेयारी,
नर्मदाका ठिठी काम मिटा दो, नानावालका नाम मिटा दो;
कोई नडां है जगमें ऐसा जिनके पास डो. जैसे पैसे,
पैसाका कुछ गम मत जाओ, देशावरोंसे लोग बुलाओ.

ओ गुजरातकी कला मिटा दो, अडेमदाबादका नाम उछावो
मिलके माविक यडां रडते हैं, पैसे के दरिया बडते हैं;
ऐसी जगे क्या काम कलाका ? क्या मिलता है दाम कलाका ?

ठिठी डे गुजरातके लोगोंं, रुपसे क्यों डो ? कुछ मत सोचो,
कोई भी चीज न छोडो, सारी पुरानी चीजें तोडो !

जुलहीकार अली बुजारी

[गुजरात साहित्य सभा समक्ष भाषण : अमदावाद : 1978]

તમે શું કર્યું ?

હજરત ઈસાને મિસરના રાજાએ ગિરફતાર કર્યા હતા. કારણ એ કે જેમના પ્રત્યે લોકોને આદર હોય તેમને જેલમાં પૂરવાથી લોકો પાસેથી જોઈએ તેટલું ધન કઢાવી શકાય. હજરત સાહેબને કેદમાં પૂર્યાના સમાચાર ચારે બાજુ ફેલાતાંની સાથે જ લોકો રડી ઊઠ્યા. દેશમાં જે અમીર-ઉમરાવો ને ધનિકો હતા તેઓ પોતાની બધી માલમિલકત લઈને હજરત સાહેબને છોડાવવા દોડ્યા. પરંતુ રાજાને એટલું ધન પણ ઓછું પડ્યું.

આ વાત પણ દેશભરમાં ફેલાઈ ગઈ. નાનાં-મોટાં સૌ ચોંકી ઊઠ્યાં. ઊંડાણના ગામની ભાગોળે એક ડોશી રહે. એનું એક જ કામ : ખુદાનું નામ લેવું અને રૈંટિયો કાંતીને પેટ ભરવું. તેને કાને આ વાત પહોંચી. તેને થયું : ચાલ, હુંય ઊપડું.

ડોશીમા પાસે બીજી તો કાંઈ મૂડી હતી નહિ; હતી હાથે કાંતેલા સૂતરની ફક્ત ચાર-પાંચ આંટી. એ આંટીનું બચકું વાળીને માજી નીકળી પડ્યાં. લાકડીને ટેકે ચાલ્યાં જતાં હતાં. રાજમાર્ગ પરથી એ નીકળ્યાં ત્યારે જુવાનિયાઓએ ટીખળ કર્યું : “ડોશીમા ! આટલાં ઉતાવળાં ક્યાં ચાલ્યાં ?”

ડોશીમા કહે, “રાજાને મહેલે.”

“કેમ, કાંઈ નજરાણું ભરવા જાઓ છો ?”

“ના ભા, ના. અમારે ગરીબને વળી નજરાણું શું ?”

“અરે ભાઈ !” એક ટીખળી બોલ્યો, “એ તો હજરત સાહેબને રાજા પાસેથી છોડાવવા જાય છે !”

ત્યાં તો બીજાએ કહ્યું, “ડોશીમા દેખાય છે સાદાંસીધાં, પણ બગલમાં બચકું લીધું છે તેમાં રતન હશે રતન. હજરત સાહેબને હમણાં છોડાવી લાવશે !”

“હા બેટા,” ડોશીમા બોલ્યાં, “જાઉં છું તો હજરત સાહેબને છોડાવવા, આજ સવારે જ મારા કાને વાત પડી ને હું ચાલી નીકળી છું.”

“લ્યો, આ ડોશીમા હજરતને છોડાવી લાવશે ! અરે, ભલભલા અમીરોનું ધન ઓછું પડે છે, તો તમારી પાસે એવાં ક્યાં રતન છે ?”

“મારી પાસે તો શું હોય, ભઈલા ?”

“પણ બતાવો તો ખરાં !”

છોકરાઓએ બહુ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે ડોશીએ પોતાની પોટલી છોડી. અંદરથી સૂતરની ચાર આંટી નીકળી.

“માજી ! શું આ ચાર આંટીઓથી તમે હજરતને છોડાવી લાવવાનાં હતાં ? પાછાં વળો, પાછાં !”

“ભાઈ, હજરત સાહેબ છૂટશે કે નહિ, તેનો વિચાર હું ક્યાં કરું ? પણ ખુદાના દરબારમાં જ્યારે પુછાશે કે હજરત સાહેબ કેદમાં પુરાયા હતા, ત્યારે તેમને છોડાવવા તમે શું કર્યું ? ત્યારે હું મોં નીચું ઘાલીને ઊભી તો નહિ રહુંને ?”

કાયરતાથી કૂરતા સુધી

ગાંધીના જમાનામાં આ દેશની જનતાએ અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એવો ભ્રમ કોઈને હોય તો તે કાઢી નાખજો. બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો. શસ્ત્રો તો અંગ્રેજોએ છીનવી લીધાં હતાં. ત્યારે આ એક માણસ, બીજું કંઈ નહીં તો, અંગ્રેજોને તોબાહ પોકારાવી શકતો હતો. એટલે જનતા એની પાછળ પાછળ ગઈ - પણ તેમાંય હિંસા અને જુદાણા માટે અવકાશ હતો ત્યાં સુધી જ ગઈ. ગાંધીના કાર્યક્રમમાં સત્ય ને અહિંસા હતાં, તે તો તેના પર જ છોડ્યાં ! ગાંધીજીએ કહ્યું કે, હથિયાર નથી તો મારી પાછળ પાછળ આવો; ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે, હા, તારી પાછળ ન આવીએ તો બીજું કરીએ પણ શું ? પરંતુ હથિયાર વગરેય જેટલો દ્વેષ થઈ શકશે તેટલો જરૂર કરશું !

ગયા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અમે જેલમાં હતા ત્યારે ક્યારેક ચોરીછૂપીથી છાપાં મેળવી લેતા. એમાં અમે જ્યારે વાંચતાં કે હિટલરની જીત થઈ રહી છે, ત્યારે અમને લોકોને એટલો બધો આનંદ થતો કે જાણે અમારા પિતૃઓ સ્વર્ગમાં ગયા હોય ! નિર્ભયતા કે કાયરતામાંથી હંમેશાં વૈરવૃત્તિ જાગે છે. અને વૈરવૃત્તિમાંથી કૂરતા જ જન્મે છે. આવી કૂરતા હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લડો અને ભાષાકીય આંદોલનો વખતે આપણે જોયેલી છે.

દાદા ધર્માધિકારી

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

“હોકો પીએ એટલામાં !”

1930ના સત્યાગ્રહ વખતે હું જેલમાંથી છૂટીને આવ્યો ત્યારે મહીસાગરના કાંઠા વિભાગનાં ગામડાંના ઠાકરડા ભાઈઓ મળવા આવેલા. ધરાઈને વાતો કરી. પછી હરખભેર એમણે કહ્યું, “મહારાજ, આપણે ત્યાં એક બહુ સારું કામ થયું.”

“શું ?” મેં પૂછ્યું.

“આપણે ત્યાં હવે મોટર-બસ આવે છે. શું વાત કરીએ, મહારાજ - આ હોકો પીએ એટલામાં તો બોરસદ ભેગા !”

બસની સગવડ થવાથી બધા રાજી રાજી થઈ ગયા હતા. તેમને મેં કહ્યું, “હોકો પીઓ એટલામાં મોટર તમને બોરસદ પહોંચાડી દે, એ વાત મારા માન્યામાં આવતી નથી. એટલી વારમાં ન લઈ જાય.”

મારી વાત સાંભળીને બધા હસવા લાગ્યા ને બોલ્યા, “સાચી વાત છે, સાચી વાત છે, મહારાજ, તમે આવશો ત્યારે બતાવીશું.”

“ભલા માણસ, ન લઈ જાય એટલી વારમાં !”

“શું મહારાજ, તમે માનો નહીં ! ખરેખર, આ હોકો પીએ એટલી વારમાં જ બોરસદ ભેગા કરે છે.”

“ટીક, પણ બોરસદ લઈ જવાનું ભાડું શું લે છે ?”

“છ આના.”

“જતાં-આવતાંના કેટલા થયા ?”

“બાર આના.”

“આખા દિવસની મજૂરીના તમને કેટલા આના મળે છે ?”

“ત્રણ આના.”

“તો બાર આના કમાતાં કેટલા દહાડા લાગે ?”

“ચાર દહાડા.”

“ત્યારે મોટર તમને હોકો પીઓ એટલામાં પહોંચાડે છે, કે બે દહાડે ?”

બધા ખડખડાટ હસવા લાગ્યા.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

[‘લોકજીવન’ માસિક : 1956]

અભિનેત્રીની સંવેદનયાત્રા

1916માં કલકત્તામાં જન્મેલાં વિખ્યાત બંગાળી અભિનેત્રી કાનનદેવી કાયદાકીય રીતે અવેધ ગણાતા લગ્નબાહ્ય સંબંધનું સંતાન હતાં. કશા પણ છોછ વગર તેમણે પોતાની આત્મકથા (‘સર્વને મારા નમસ્કાર’ : અનુ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા)માં આ વાત જણાવી દીધી છે. પોતાના પિતાનાં અપલક્ષણો હળવેકથી રજૂ કરી દીધા પછી એ પોતાની બાલ્યાવસ્થા કેવી કારમી ગરીબીમાં ગુજરેલી તેની વાત કરે છે. ત્યારે આપણને સ્વયં મનમાં ચમકારો થાય છે કે ઓહો, ફિલ્મજગતનું સર્વોચ્ચ સન્માન દાદાસાહેબ ફાળકે એવોર્ડ (1976) મેળવનાર કાનનદેવી કેવા નિબિડ દુર્ગંધભર્યા ને અંધકારભર્યા જીવનમાંથી યશ અને કીર્તિની ચકાચોંધ દુનિયામાં આવી શક્યાં ! કેવી હશે કાનનબાલામાંથી કાનનદેવી બનવાની એમની એ યાત્રા ?

આ વિસ્મયના દોરેદોરે ભાવક કાનનદેવીની જીવનકથામાં આગળ વધતો જાય છે. અને તેમાંથી એને મળે છે તેજ-છાયા, આનંદ-વેદનાના મનોહારી વણાટવાળી એક અભિનેત્રીના આંતરમનની સંવેદનયાત્રાના મુકામોની જાણકારી. પ્રસંગાલેખનના ભાવપલટાઓ વાચકને સતત વાચનમાં ઓતપ્રોત રાખે છે.

પોતાના જીવનની વિગતોમાંથી મનુષ્યજીવનનાં કેટલાંક ચિરંતન સત્યો તારવી આપવાનો ઉપક્રમ કાનનદેવીએ રાખ્યો છે. આ નાખશિખ સાહિત્યરસમંડિત પુસ્તકમાં કોઈ જ આપવડાઈભર્યા પ્રસંગો નથી. આખા પુસ્તકમાં કાનનદેવીએ એક વાર પણ બોલકું વાક્ય લખ્યું નથી.

પુસ્તકમાં છાપભૂલો ઘણી છે. વળી, અનુવાદની કલિષ્ટતા મૂળ સામગ્રીની રસાળતાનો ભોગ લેનાર બની છે. આટલી ટીકા બાદ કરતાં કાનનદેવીની આ આત્મકથા એક અવિસ્મરણીય પુસ્તક બન્યું છે.

રજનીકુમાર પંડ્યા

[‘સર્વને મારા નમસ્કાર’ પુસ્તક]

ત્રિવેણી-સંગમ

જે મનુષ્યને પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને અન્ય મનુષ્યો, પશુઓ, પંખીઓ, જંતુઓ - અરે, નિર્જીવ પદાર્થો સુધ્ધાંમાં પરમેશ્વરનું દર્શન થાય છે. આ મનુષ્યને માટે પરમેશ્વર વિનાનું ક્યાંય ક્યારેય કશું જ નથી. એથી આ મનુષ્યને મોહ નથી, શોક નથી, ભય નથી, શંકા નથી, નિરાશા નથી. એનામાં નિરંતર અનંત આનંદ આનંદ જ હોય છે.

આ જ્ઞાન એ બીજ છે. એ બીજમાંથી જે વૃક્ષ ઊગે છે તે છે ભક્તિ. અને આ વૃક્ષ પર જે ફળ આવે છે તે છે કર્મ. આ ભક્તિ જ્યારે હિયાશીલ થાય છે, ત્યારે એ સેવારૂપે પ્રગટ થાય છે. આ મનુષ્યને માટે ભક્તિ પરમેશ્વરની હોય અને સેવા મનુષ્યો, પશુઓ આદિની હોય. આ મનુષ્યને માટે ત્યાગ નથી, સંન્યાસ નથી, મોક્ષ નથી. આ મનુષ્યને માટે જનમોજનમ ભક્તિ અને સેવા જ હોય છે. આ ભક્તિ અને સેવામાં જ જ્ઞાન અને કર્મની સાર્થકતા છે. ભક્તિ વિનાનું જ્ઞાન શુષ્ક છે, અને સેવા વિનાનું કર્મ જડ છે. આ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે મા શારદામણિ.

સજ્જન હોય કે દુર્જન, જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની, રાય હોય કે રંક - શારદામણિ માટે તે સૌ એકસમાન છે, સૌ પરમેશ્વરનાં અને પોતાનાં પણ સંતાનો છે. સૌ એમની સેવાનાં એકસમાન અધિકારી છે. એમને માટે કશું જ ક્ષુદ્ર નથી, તુચ્છ નથી. સૌનું મહત્ત્વ છે, કારણ કે સૌ પરમેશ્વરનાં સંતાન છે, સૌમાં પરમેશ્વર બિરાજમાન છે.

નારીનાં અનેક સ્વરૂપો છે : કન્યા, પ્રેયસી, પત્ની, માતૃ. એમાં માતૃ સ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ છે. માતૃ સ્વરૂપ એ આ અન્ય સૌ સ્વરૂપોની પરમ-ચરમ સીમા છે. પણ નારીનું એક એવું સ્વરૂપ પણ છે કે જેમાં નારી સંસારી હોય છે, પણ સંસારથી પર હોય છે. નારીનું આ સ્વરૂપ છે : વિશ્વજનની. 'પરમાપ્રકૃતિ શ્રી સારદામણિ' ગ્રંથમાં શારદામણિનું આ વિશ્વજનની સ્વરૂપ સતત પ્રગટ થાય છે.

નિરંજન ભગત

[પરમાપ્રકૃતિ શ્રી શ્રી સારદામણિ' પુસ્તક : 1998]

એક માત્ર માને

ભગવાન પાસે આપણે શું માગીશું ? માગીશું અહેતુકી કૃપા. અને ભગવાન આપણી પાસેથી શું માગે છે ? માગે છે અમલા અનિમિત્તા ભક્તિ, અકારણ પ્રેમ.

જેવો હતો પ્રેમ પ્રહ્લાદનો. પ્રહ્લાદ, જે શાથી ભગવાનને પ્રેમ કરે છે તે પોતે જાણતો નથી. હાથીના પગ નીચે નાખ્યો ત્યારે પણ હરિ, પહાડના શિખર પરથી ફેંક્યો ત્યારે પણ હરિ. પછી ભગવાને પ્રહ્લાદને વરદાન આપવા ઇચ્છ્યું.

પ્રહલાદે કહ્યું કે, હું તમને ચાહું છું, તે શું બદલામાં કશું પામવા માટે ?

સંસારમાં આ પ્રમાણે પ્રયોજન વગર આપણે કોઈને ચાહીએ છીએ ? એક માત્ર માને. સંતાન જ્યારે માને ચાહે છે ત્યારે પૂછતું નથી કે, મા, તું શું રૂપસી છે, કે વિદુશી છે ! તે મા છે એ જ તેનું ઐશ્વર્ય. સદાની ભિખારણ મા - તેને છોડીને તેનું શિશુ લંબાવેલા હાથવાળી રાણીને ખોળે પણ જતું નથી. મા જ્યારે સંતાનને મારે છે ત્યારે પણ સંતાન તો માને જકડી રાખે છે, ત્યારે પણ મા-મા કહીને જ રહે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે જે નયનોને તેમણે છલકાવ્યાં છે, તે જ નયનોને તેમણે સ્નેહ-ચુંબનથી ભરી પણ દીધાં છે.

અર્ચિત્યકુમાર સેનગુપ્તા (અનુ. મોહનદાસ પટેલ)

[પરમાપ્રકૃતિ શ્રી શ્રી સારદામણિ' પુસ્તક : 1998]

સરકારનું એ ગજું નથી

આપણને કંઈક એવો ખ્યાલ હોય કે અત્યારે જે લોકોના હાથમાં રાજવહીવટની સત્તા છે તેને બદલે તે આપણા હાથમાં આવે તો આપણે વધારે કામ કરી શકીએ, તો એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે. બુદ્ધ મારા હાથમાં સત્તા હોત તો હું પણ ઝાઝું કામ ન કરી શકત. એનું કારણ એ છે કે સરકાર કદી ક્રાંતિકારી હોતી નથી. સરકાર તો આમજનતાનું પ્રતિબિંબ હોય છે. એને જ લોકશાહી કહે છે. લોકો ભૂરી વસ્તુ પસંદ કરશે, તો લોકશાહી સરકાર પણ ભૂરી વસ્તુ પસંદ કરશે. વધુમતી સંખ્યાને દારૂ પીવો હશે, તો સરકાર દારૂબંધી નહીં કરી શકે. કોઈ સરકાર કાયદાથી ન્યાતજાત વગરનો સમાજ રચી શકશે ખરી કે ? સરકાર જો ખરેખર પ્રજા-સત્તાક હોય, તો એમાં પ્રજાનું દર્શન થયા વિના કેમ રહે ? એથી ઊલટી સ્થિતિ હશે તો એ સરકાર સારી હશે તોયે લોકશાહી સરકાર નહીં હોય.

આથી જે લોકો નવો સમાજ રચવા માગે છે તેમને રાજ્યસત્તાનું ક્ષેત્ર છોડીને કામ કરવું પડે છે અને તેવા કામમાંથી જ ક્રાંતિ કરવાને જરૂરી સત્તા એ લોકો મેળવે છે. બુદ્ધ ભગવાન સમાજમાં ક્રાંતિ કરાવવા માગતા હતા, એટલે તો એમને પોતાના હાથમાં હતું તે રાજ્ય પણ છોડવું પડેલું. રાજ્યસત્તા હાથમાં રાખીને તેઓ ક્રાંતિ ન કરાવી શકત - બહુ તો એક સારા રાજા થઈ ગયા હોત, પરંતુ ક્રાંતિકાર ન થયા હોત. અકબર ઘણો સારો રાજા હતો, પણ તે ક્રાંતિકારી નહોતો. બુદ્ધે ક્રાંતિ કરી, ઈશુએ ક્રાંતિ કરી, ગાંધીજીએ ક્રાંતિ કરી; પરંતુ એ સૌએ ઉપાસના કરી નૈતિક શક્તિની. નૈતિક શક્તિ નિર્માણ કરવાનું સરકારનું ગજું હોતું નથી. તે તો એ શક્તિની પાછળ પાછળ ચાલે છે.

વિનોબા ભાવે

ખોટી બેઆની

[જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી લેખકે પોતે ચૂંટેલાંનો સંચય 'જ્યોતીન્દ્ર-તરંગ' 1976માં બહાર પડેલો. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખનાર બકુલ ત્રિપાઠીએ પણ 'જ્યોતીન્દ્રના હાસ્યલેખો' નામનું એક સંપાદન 1976માં કરેલું. હાસ્યરસના ત્રીજા જાણીતા લેખક વિનોદ ભટ્ટે જ્યોતીન્દ્ર દવેની 'શ્રેષ્ઠ હાસ્યરચનાઓ' 1981માં સંપાદિત કરેલી. તે પછી 2000ની સાલમાં જ્યોતીન્દ્ર શતાબ્દી વેળા લેખકની 'પ્રતિનિધિ હાસ્યરચનાઓ' નામનો સંગ્રહ વિનોદ ભટ્ટે સંપાદિત કરેલો અને એ જ સંપાદકે એ જ વરસે 'હાસ્યેન્દ્ર જ્યોતીન્દ્ર' નામનો વધુ એક સંચય પ્રગટ કરેલો.

આ પાંચેય સંગ્રહોમાં મળીને 81 જુદા જુદા લેખોની પસંદગી લેખકે પોતે અને ગુજરાતના બીજા બે સમર્થ હાસ્યલેખકોએ કરેલી છે, તેને જ્યોતીન્દ્ર દવેની ઉત્તમ હાસ્યરચનાઓ ગણી શકાય. પાંચેય સંચયોમાં પસંદગી પામી હોય તેવી એક માત્ર રચના છે 'મારી વ્યાયામસાધના.' તેને જ્યોતીન્દ્ર દવેનો શ્રેષ્ઠ હાસ્યલેખ કદાચ કહી શકાય.

આ 81 લેખોમાંથી બીજા તેર એવા છે, જેની પસંદગી લેખકે તથા એક સંપાદક વિનોદ ભટ્ટે કરેલી છે. પણ બીજા સંપાદક બકુલ ત્રિપાઠી અને લેખકની બેયની પસંદગી જેની પર ઊતરી હોય તેવો લેખ એક જ છે. પાંચ લેખ એવા છે, જેની પર બન્ને સંપાદકોની પસંદગી ઊતરી છે, પણ ખુદ જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પોતાના સંપાદનમાં તેને લીધેલ નથી.

આ 81 ઉત્તમ જ્યોતીન્દ્ર-રચનાઓમાંથી ટૂંકામાં ટૂંકી છે 'ખોટી બેઆની'. તેમાંથી પણ લગભગ છઠ્ઠો ભાગ ઓછો કરીને અહીં સંક્ષિપ્તરૂપે આપી છે. - સંપાદક]

*

હમણાં થોડા દિવસ પર મારા હાથમાં, કોણ જાણે ક્યાંથી, ખોટી બેઆની આવી ચઢી હતી. એ બેઆની ખોટી છે એમ જ્યારે મોઢીએ પાછી આપતાં અર્ધ તિરસ્કારયુક્ત અવાજે મને જણાવ્યું ત્યારે, 'કયો મોરલો આ કલા કરી ગયો ?' એમ મને થયું. પરંતુ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકે તોપણ એથી એટલી બેઆની પૂરતી મારી ગરીબાઈ ઓછી થાય એમ નહોતું. એ પ્રશ્ન પડતો મૂકી એ બેઆનીને શી રીતે ચલાવવી તેનો મેં વિચાર કરવા માંડ્યો.

હાથમાં વર્તમાનપત્ર રાખી વાંચવાનો ડોળ કરી મેં ટ્રામના કંડક્ટરને એ બેઆની જરા પણ અચકાવા વગર આપી. એણે ટિકિટ આપીને બેઆની લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જૂઠી વસ્તુઓને પોતાની જાહેરાત કરવાનું ઘણું મન હોય છે, એ ન્યાયે કંડક્ટરના હાથમાંથી એ ચંચળતાની મૂર્તિ સરીને નીચે પડી અને સારી બેઆની જેવો અવાજ કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. કંડક્ટરે બેઆની ઉપાડી, વિસ્મયથી તેને ફેરવી ફેરવીને જોઈ, રાજાની નિર્દોષ પ્રતિકૃતિ સામું થોડી વાર એ ઘૂરક્યો ને પછી કંઈ પણ બોલ્યા વગર બેઆની મારા હાથમાં પાછી મૂકી. એનું જ અનુકરણ કરી

મેં બેઆની પાછી લીધી. વિસ્મયથી થોડી વાર હું તેના સામું જોઈ રહ્યો. ફેરવી ફેરવી મેં તેનું બારીક અવલોકન કર્યું, રાજાની પ્રતિકૃતિ સામું ઠપકાભરી નજરે જોયું ને પછી કંઈ પણ બોલ્યા વગર એ બેઆની ગજવામાં મૂકી, બીજી કાઢી એને આપી. એક આનો પાછો આપી વિજયની નજર ફેંકી કંડક્ટર એને પંથે પળ્યો.

ચા પીવાની સામાન્ય ઈચ્છા તો મને હંમેશ જ રહે છે. પરંતુ હૃદયના ઊંડા ઊંડાણમાંથી 'ચા ! ચા !'નો પોકાર ન ઊઠે ત્યાં સુધી પૈસા ખરચીને રેસ્તોરાંમાં ચા પીવા હું બનતાં સુધી જતો નથી. પંદરવીસ મિનિટ પૂર્વે જ ચાનો સંયોગ થયેલો હોવાથી હૃદયમાંથી ચાનો પોકાર ઊઠવાની હજી કંઈક - અર્ધાંએક કલાક જેટલી વાર હતી. છતાં આ પ્રસંગે હું એવા પોકારની વાટ જોયા વગર, ખોટી બેઆની ચલાવવા માટે આનો ખરચી નાખી મને કદી નહીં મળેલો એવો વ્યવહારકુશળતાનો યશ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાથી એક રેસ્તોરાંમાં દાખલ થયો. એકલી બેઆની પકડાઈ જવાનો સંભવ વધારે, એમ લાગવાથી મેં સાવચેતી વાપરી ચારેક આના જેટલો ખર્ચ કરવો એમ ધારી ચા ઉપરાંત બીજું કંઈ પણ મંગાવ્યું. ચા પૂરી કરી હું પૈસા આપવા ગલ્લા પાસે ગયો. "ચાર આના લો !" વેઇટરે બૂમ પાડી. પૈસા લેવા માટે ગલ્લા પાસે ઊભેલા પુરુષની આંખો ઘણી નબળી હોય એમ મને લાગ્યું અને "એ ઉપકાર ગણી ઈશ્વરનો" હું હરખાયો. પરંતુ હિન્દુસ્તાનના હરખની પેઠે મારો હરખ પણ અકાલીન ને અકારણ નીવડ્યો. બે ખરા આના વચ્ચે ખોટી બેઆની મૂકીને મેં એને આપીને રોફભેર ચાલવા માંડ્યું; પણ બે પુરુષ વચ્ચે ચાલતી હોય તો પણ સ્ત્રી તરફ જ જોનારની નજર ખેંચાય, એમ એની નજરે બે આના વચ્ચે રહેલી બેઆની જ પડી ! "શી...! મિસ્ટર !" એણે મને બૂમ મારી. આશ્ચર્ય પામતો હોઉં એવી રીતે હું પાછો ફર્યો.

"કેમ ?" મેં પૂછ્યું.

"એ નહીં ચલેગી," કહી એણે બેઆની પાછી આપી.

"કેમ ?"

"ખોટી છે. દૂસરી દો."

"ખોટી શાથી થઈ ? એના ઉપર છાપ નથી ?"

પણ એના મોં સામું જોઈ, બેઆની બદલી આપી ચાલ્યા જવું વધારે સલામત લાગવાથી મેં તેમ કર્યું.

આ પછી બેચાર દિવસ સુધી મેં એ બેઆની ચલાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરી, પણ વફાદારીની વધારે પડતી ભાવનાવાળી એ બેઆનીએ મારો ત્યાગ ન જ કર્યો. આખરે અંતિમ ઉપાય તરીકે ભિખારીને આપી દઈને કે મંદિરમાં નાખીને એની પીડામાંથી મુક્ત થવાના મરણિયા નિશ્ચય પર હું આવ્યો.

પરંતુ એટલામાં મને એક યુક્તિ સૂઝી. એક કાણા પાનવાળાની દુકાને જઈને મેં બે પૈસાનાં પાન ખરીદી તેને એક રૂપિયો આપ્યો. એણે બે પૈસા કાપી લઈ બાકીનું પરચૂરણ આપ્યું. પરચૂરણ ગણી જોતાં યુક્તિપૂર્વક પેલી ખોટી બેઆની મેં એના ભેગી સેરવી દીધી. પછી જાણે અચાનક જ નજર પડી હોય એમ એ બેઆની મેં બહાર કાઢી કંઈક સાશંક દષ્ટિએ એના તરફ જોઈ, “આ બેઆની ખોટી છે, બીજી આપ” એમ કહી પાનવાળાને પાછી આપી. પાનવાળાએ બેઆની પાછી લીધી અને કહ્યું, “મારી પાસે બીજી બેઆની નથી. તમે બે આના આપો તો હું પાવલી આપું.”

મેં બે આના આપી એની પાસેથી પાવલી પાછી લીધી.

“જંગ જીત્યો રે મારો કાણિયો”નું ગીત ધીમે અવાજે ગાતો હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં બે-ત્રણ મિત્રો મળ્યા. તેમને બેઆનીની કથા કહી અને મારા વિજયનું અખંડ સ્મરણ જાળવવા તેમને ચા પીવા પાસેના રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગયો. ચા પી પૈસા ચૂકવવા પેલી પાનવાળાની પાવલી મેં રેસ્ટોરાંના માલિકને આપી. એણે પાવલીને જમીન પર પછાડી ને રૂપાનો ઢોંગ કરતી એ પાવલી કલાઈના અવાજે કકળી ઊઠી ! “યે પાવલી નહીં ચલેગી, દૂસરી દો.” અનુભવે રીઢો બનેલો હું કંઈ પણ બોલ્યો નહીં ને બીજી પાવલી બદલી આપી, અપૂર્વ પરાક્રમ કર્યા પછી હારેલા વીર યોદ્ધાની પેઠે ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને “જંગ જીત્યો રે મારો કાણિયો”ની બીજી પંક્તિ “વહુ ચલે તબ જાણિયો” હતાશ હૃદયે સંભારી.

જ્યોતીન્દ્ર હૃદયે

[‘મારી નોંધપોથી’ પુસ્તક]

કર્મ પરથી જ

બધાં સંસારબંધનો છોડીને જે માણસ કોઈ પણ પ્રાપ્ત્યિક દુઃખથી ભીતો નથી, કોઈ વસ્તુ ઉપર જેને આસક્તિ નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. બીજાએ દીધેલ ગાળો, વધ, બંધ વગેરે જે સહન કરે છે, ક્ષમા જ જેનું બળ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ ગણું છું. કમલપત્ર ઉપરના પાણીના બિંદુ માફક જે આ લોકના વિષયસુખથી અલિપ્ત રહે છે, તેને જ હું બ્રાહ્મણ ગણું છું.

જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ થતો નથી કે અબ્રાહ્મણ થતો નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ કે અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મ વડે થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે અને રાજા પણ કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ જગત ચાલે છે. ધરી ઉપર જેમ રથ અવલંબે છે, તેમ બધાં પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મ ઉપર અવલંબે છે.

ગૌતમ બુદ્ધ

[‘બુદ્ધચરિત’ પુસ્તક]

ચિત્રકૂટવાસી રામભક્ત

રામચંદ્રજીએ 14 વરસના વનવાસનો સારો એવો કાળ જ્યાં વિતાવેલો, તે ઉત્તર પ્રદેશ અને મધ્ય પ્રદેશના સીમાડા પર બુંદેલાખંડના ડુંગરાઓમાં આવેલું ચિત્રકૂટ રામકથાનાં અનેક સ્થળોનું સ્મરણ કરાવે છે : રામ-સીતા-લક્ષ્મણે જ્યાં વાસ કરેલો તે કદમગિરિની ટેકરી, શ્રીરામનો સત્કાર કરવા માટે અનેક નદીઓ જ્યાં એકત્ર થયેલી તે ગુપ્ત ગોદાવરીની ગુફાઓ, અને મંદાકિનીમાં નિત્ય-સ્નાન કરીને સીતા જ્યાં બેસતાં તે જાનકીકુંડ. ચિત્રકૂટ હજી આ દેશનાં બીજાં તીર્થસ્થાનોની સરખામણીમાં અદ્ભૂષિત રહ્યું છે. જાત્રાળુઓનાં ધાડાં ચિત્રકૂટ પર ઊતરી પડતાં નથી, તેમ ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે દલાલી કરનારા પંડાઓના ત્રાસ પણ ત્યાં નથી. હા, દરેક ઘરના છાપરા પર, દરેક શેરીને નાકે હનુમાનજીના હજારો વંશવારસો ત્યાં સદા ઉપસ્થિત રહે છે.

આવા ચિત્રકૂટમાં, ઉત્તર પ્રદેશના એ સૌથી પછાત પ્રદેશમાં, આસન વાળીને દાયકાઓથી સમાજસેવાનું ને રાષ્ટ્રઘડતરનું પાયાનું કામ એક રામભક્ત કરી રહેલા છે : નાનાજી દેશમુખ. ઈંદિરા ગાંધીએ લાદેલી કટોકટી દરમિયાન 17 માસનો કારાવાસ વેઠીને છૂટેલા રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના એ કાર્યકર 1977માં કટોકટી પછીની ચૂંટણીમાં ઊભા રહેલા. પણ તે વખતના જનસંઘને જનતા પક્ષ સાથે જોડી દેવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર નાનાજી પોતે મોરારજી દેસાઈની સરકારમાં નહોતા જોડાયા.

અને એકાદ વરસ પછી તો ઓચિંતા એ રાજકારણમાંથી નીકળી ગયા. જ્યાંથી પોતે ચૂંટણી જીતેલા, તે ગોંડા જિલ્લા (ઉત્તર પ્રદેશ)માં એ ગાયબ બન્યા. ત્યાં ગ્રામરચનાનો એક કાર્યક્રમ એમણે ઉપાડ્યો અને તેના મુખ્ય મથકનું નામ રાખ્યું જય-પ્રભાનગર. (1974ના બિહાર આંદોલન વખતે પોતે જેમની સાથે સક્રિય હતા તે જયપ્રકાશનારાયણ અને તેમનાં પત્ની પ્રભાદેવી પરથી).

વીસમી સદીના છેલ્લા દાયકાના આરંભે નાનાજીએ પોતાનું થાણું ચિત્રકૂટમાં ફેરવ્યું, અને ગ્રામવિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનું પોતાનું સ્વપ્ન સાકાર કર્યું.

સીના

કિં અપને હી લિએ જીના કભી જીના નહીં હોતા,
ન ઝેવે વજ જો મદકા સીના નહીં હોતા.

‘શૈલેષ’ મટિયાની

“એય ટાબરા, ઊઠ ! ચાલ જલદી કર !”

બહાર તો હજી અંધારાં પથરાયાં હતાં. કડકડતી ટાઢમાં વહેલી સવારે એક ગોરો ખેડુ એક હબસી છોકરાને ઢંઢેળી રહ્યો હતો.

“અલ્યા ઊભો થાય છે કે દઉં એક થોબડામાં ! ચાલ ઊઠ !”

ટૂટિયું વળીને પડેલો નાનકડો છોકરો ચડપ કરતો બેઠો થઈ ગયો. પાતળા દોરડી જેવા હાથ-પગ, દૂબળું ફિક્કું મુખ અને માંડ માંડ દેખાય તેવી નાની-શી કાયા ! ફેબ્રુઆરી માસની આકરી ટાઢ અને ખેડૂતનાં એથીયે વધારે આકરાં વેણ સાંભળીને બિચારો બાળ ધૂજતો ઊભો રહ્યો. આખાયે બેડોળ અંગમાં તેની બે ચમકતી તેજસ્વી આંખો ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. જોકે તે બહુ બોલી શકતો નહિ, પણ તેની ચપલ ચકોર આંખો બધે ફરી વળતી.

તે છ-સાત વર્ષનો થયો હતો. મરઘાં-બતકાંનું ધ્યાન રાખવું, ગાય દોહવી, બગીચામાં નીંદામણ કરવું એવું તો છ-સાત વર્ષનો ઢાંઢો કરી જ શકે ને ! ગઈ કાલે તેણે કલાકો સુધી બગીચામાં કામ કર્યું હતું. તેની કમ્મર ભાંગી પડતી હતી. આંખોમાં ઊંઘ અને થાક ભર્યાં હતાં. પરાણે પરાણે તે નીચે આવ્યો. રસોડામાં સુઝનની હેતાળ નજર ભાળતાં જ તેની આંખો વાત્સલ્યથી ચમકી ઊઠી.

“ના, ના હજી તે ઘણો નાનો છે. કાલનો તે ખૂબ થાકી ગયો છે. આજે મારે તેનું ઘરે કામ છે. તે ખેતરે નહિ આવે.” સુઝન પોતાના પતિને કહી રહી હતી.

“ત્યારે મને કામમાં કોણ મદદ કરશે ?” ખેડૂત ગુસ્સામાં બરાડી ઊઠ્યો, “આ બધો મોલ સડી જશે તેનું શું ?... મરજે પછી ભૂખે !”

“દેવાવાળો બેઠો છે. બિચારા છોકરાને સુખે રહેવા દો. કાલ સવારે કમાતો-ધમાતો થઈ જશે.” સુઝનના શબ્દે શબ્દે કરુણા ટપકતી હતી. છોકરો એકીટશે તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. જાણે તેની વાણીમાંથી અમીના ઘૂંટડા પી રહ્યો હતો.

“બહુ થયું”, ખેડૂત ભભૂકી ઊઠ્યો, “કેવો રૂપાળો ઘોડો હતો. બદલામાં આ આવ્યું ને ?” કહેતાં તેણે બાળક તરફ એક વેધક દષ્ટિ નાખી અને બારણું ધડાક કરતું પછાડતો એ બહાર નીકળી ગયો.

સુઝને બાળક પાસે આવી તેને છાતી સરસું ચાંપ્યું. બાળકની આંખમાં આંસુ ઊભરાતાં હતાં. માથે હાથ ફેરવતાં તે બોલી, “એ તો બોલે એટલું જ ! ભકભકિયો સ્વભાવ પડ્યો. ચાલ, આપણે જલદી ચૂલો પેટાવીએ. એક વાર રોટલા પેટમાં પડશે એટલે બધું ઠીક થઈ જશે.”

દૂર દૂર ક્ષિતિજ પરની ટેકરીઓ પર ઉષાની આછી છાંટ ઊઘડી રહી હતી. ખેડુ કાર્વર બહાર નીકળીને મોટા કોઠાર તરફ વળ્યો. તેનાથી નિઃશ્વાસ નંખાઈ ગયો. એક દિવસ ધાનથી ભરેલો કોઠાર આજે કેવો ખાલીખમ પડ્યો હતો ! એક દિવસ

માઈલો સુધી પથરાયેલાં તેનાં હરિયાળાં ખેતરો જોઈને આંખ ઠરતી. ફળથી લચી પડતી ઘટદાર વાડીને લીધે નજીકમાં નજીક રહેતા ખેડૂતનું ઘર પણ દેખાતું નહીં. પણ આજે તો ધરતી જાણે ખાવા ધાય છે. ને પેલો છોકરો પણ શું કામમાં આવવાનો હતો ?

અમેરિકાના પ્રજાજીવનમાં એક ભારે મોટો ઝંઝવાત ઊભો થયો હતો. ગુલામીનાબૂદીનો પવન ફૂંકાયો હતો. કેટલાંક રાજ્યો કોઈ પણ ભોગે સમાજનું આ કલંક ધોવા માગતાં હતાં. જ્યારે કેટલાંક રાજ્યોને ગુલામીનાબૂદી પરવડે તેમ નહોતું. ગુલામીનાબૂદી કરવા ઈચ્છતા અને ગુલામી જાળવી રાખવા ઈચ્છતા પ્રાંતો વચ્ચે ભારે રસાકસી અને ખેંચતાણ ઊભાં થયાં. રાજ્યો વચ્ચેના આ વિગ્રહમાં સૌથી વધારે સાદમારી મીસુરી રાજ્યના ભાગ્યમાં આવી હતી. ત્યાંની પ્રાંતીય સરકારે જાહેર કરેલું :

“શહેરને ધજાપતાકાથી શણગારો. દરેક વ્યક્તિને માલૂમ થાઓ કે આજે ઈ. સ. 1865ના જાન્યુઆરી માસના 11મા દિવસે મીસુરી પ્રાંતમાં સદાને માટે ગુલામી નાબૂદ થાય છે. હવે પછી ઈશ્વર સિવાય કોઈ માલિક નથી, કોઈ ગુલામ નથી. આતશબાજી ફોડો, રોશની કરો. માનવજંજીરો તૂટી છે. અંધારપછેડો ચિરાયો છે, પ્રકાશનાં કિરણો ફેલાયાં છે. સ્વાતંત્ર્યની ચેતના પ્રગટી છે. પ્રભુનાં શ્યામલ સંતાનો માટેનું સુવર્ણ પ્રભાત ખીલ્યું છે.”

જાહેરાત રોમાંચક હતી. પ્રભુના એ શ્યામલ સંતાનો સુધી પહોંચી-ન-પહોંચી તે પહેલાં તો રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેના વિગ્રહે એવું સ્વરૂપ પકડ્યું હતું કે આ પ્રદેશમાં આવેલા ખંતીલા જર્મન ખેડૂતો ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયા. તેમને ગુલામીપ્રથા ગમતી જ ન હતી. તેમને ખેતીમાં મદદની જરૂર પડતી એટલે ગુલામો ખરીદવા પડતા, પણ જર્મનીમાં પડેલી ટેવ મુજબ તેની સાથે સાથીના જેવો જ વર્તાવ રાખતા.

કાર્વરને પણ ખેતર પર કામની ખેંચ પડવા લાગી. મજૂરો મળતા નહીં અને પરાણે પકડી લાવેલા ગુલામોના વ્યાપારના સહભાગી થવાનું તેને ગમતું નહીં. પણ શું કરે ?

તે વખતે કાર્વરની પત્ની સુઝન નોકરડી મેરીને ખરીદી લાવેલી. અત્યંત શરમાળ અને નમ્ર મેરી ઘરકામમાં ઉપયોગી થતી. તેનો પતિ થોડા માઈલો પર એક મોટા જમીનદારને ત્યાં ગુલામ હતો. ઘણી વાર મહિનાઓ સુધી તે તેની પત્નીને મળવા આવી શકતો નહિ. તેના મૃત્યુના સમાચાર પણ ઘણા મોડા મળ્યા હતા. કોઈકે કહ્યું હતું કે કંઈક લાકડું માથે પડતાં તેનું મૃત્યુ થયું હતું.

તે પછી મેરી જાણે મૂંગી થઈ ગઈ હતી. તેની વાણી, તેનું હાસ્ય સુકાઈ ગયાં હતાં. ક્વચિત્ પોતાના નાના બાળક જ્યોર્જને ઊંઘાડતાં તેનું એકાદ હાલરડું સંભળાતું.

મેરી અને તેનાં બાળકો રહેતાં તે ભાંગી પડેલી ઝૂંપડી તરફ કાર્વરની નજર પડી. તેનો ગુસ્સો ઓસરી ગયો. તેની પત્નીની વાત તેને સાચી લાગી. તે બિચારા માંદલા બાળક પાસેથી કામની શી આશા રાખવી !

પાંચ વર્ષ પરનો ભૂતકાળ તેની નજર સામે તરવા લાગ્યો. કેવી ભયંકર ઠંડી હતી તે રાતે ! ચાબખા વીંઝતા હોય તેવા પવનના સુસવાટા વચ્ચે પોતે દોડીને ઘરભેગો થયો હતો. ગામમાં સમાચાર જાણવા મળ્યા હતા : “ગુલામોને સાચવજો – લૂંટારાઓ સરહદ વટાવીને આ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા છે.” પગ દોડતા હતા તે કરતાં વધારે વેગથી તેનું મન કામ કરી રહ્યું હતું. આજુબાજુ દરેક ઘરનાં બારણાં ટપોટપ બંધ થઈ રહ્યાં હતાં.

ગુલામીનાબૂદી અંગેના આંતરવિગ્રહના તે દિવસો હતા. અમેરિકા આખું ખળભળી ઊઠ્યું હતું. યુદ્ધના છેલ્લા દિવસો હતા છતાં કેટલાક પ્રાંતોમાં હજી ગુલામોની બહુ જ સારી કિંમત ઊપજતી. બીજી ચોરીઓ કરતાં ગુલામોની ચોરીમાં ઘણો નફો રહેતો.

પોતે ઘરે પહોંચ્યો એટલે તરત જ ઘોડાને તબેલામાં મૂકી બરાબર તાળું વાસ્યું. લૂંટારુઓનું ભલું પૂછો ! હાથ આવ્યું તે ગમે તે લેતા જાય !

દૂરથી મેરીના હાલરડાનો ધીમો સૂર કાને પડતો હતો. ઘરમાં પગ મૂકતાં તેણે સુઝનનો ચિંતાતુર ચહેરો જોયો. સમાચાર અહીં પહોંચી ગયા હતા. બંનેએ સાંભળેલી વાતો એકબીજાને કહી.

“આપણે મેરી અને તેનાં બાળકોને અહીં ઘરમાં લઈ લઈએ તો કેમ ?” છેવટે સુઝને કહ્યું.

“પેલાઓ તો મરદોની શોધમાં છે, સ્ત્રીઓને કોઈ નહીં કનડે !” કહેતાં કહેતાં પોતે પથારીમાં લંબાવ્યું. આખા દિવસના થાકે તેની આંખોને ઘેરી લીધી.

પરંતુ તેની ગણતરી ખોટી પડી. મધરાતને સુમારે વાતાવરણને ભેદી નાખતી એક કારમી ચીસ સંભળાઈ. તેણે ઓળખ્યો તો મેરીનો જ અવાજ હતો. કાર્વરે એકદમ બંદૂક ઉપાડી અને છલાંગ મારતો બહાર નીકળી ગયો. કાળી ઘોર અંધારી રાતમાં તેને પોતાને હાથ પણ દેખાતો ન હતો. માત્ર દૂર દૂર સરી જતા ઘોડાના દાબડા અને કોઈની ગૂંગળાતી દબાતી ચીસોના પડઘા તેના કાન પર અથડાયા. તે મેરીની ઝૂંપડી તરફ દોડ્યો. તેને પગે કાંઈક અથડાયું. મેરીની નાની છોકરી ઝૂંપડી બહાર અર્ધભેભાન દશામાં પડી હતી. તેના માથામાંથી લોહીની ધારા વહેતી હતી. તેનો ભાઈ ખૂણામાં ધૂજતો ઊભો હતો, ઝૂંપડી નિર્જન હતી. મા અને સૌથી નાના બાળકનો પત્તો ન હતો.

ગામમાં મદદ મેળવવા તે પહોંચે તે પહેલાં ઘણો સમય વીતી ગયો હતો. ગામમાં તેને ઘણા સમદુખિયા મળ્યા. લૂંટારાઓની પાછળ પડવું જોઈએ તેમ સૌને લાગ્યું હતું.

“મારા ઘોડા પર કોઈ તેમની પાછળ પડે તો જરૂર આંબી શકાય. કોઈ જાય તો હું મારો ઘોડો આપું.” કાર્વરે સૂચન મૂક્યું. બધાએ તે વધાવી લીધું અને જનારા પણ મળી આવ્યા.

તેમણે પૂછ્યું, “તમે પૈસા લાવ્યા છો ?” “હં... તમારે પૈસાની જરૂર પડશે. હા. પણ એમ કરોને. તે લૂંટારાને બદલામાં ઘોડો આપી દેજો. પણ જુઓ, ના છૂટકે જ ઘોડો આપજો. અહીં પાછા આવે તો સાથે લાવજો, એટલે હું તેમને પૈસા ચૂકવી દઈશ. ન જ માને તો પછી ઘોડો આપીને મેરીને તો છોડાવી જ લાવજો.”

દિવસો પસાર થઈ ગયા. કંઈ સમાચાર ન હતા. પાખવાડિયા પછી પેલા આવ્યા. “તેમણે તો અમને ભારે ઠગ્યા. વાંકોચૂંકી એવો માર્ગ પકડ્યો હતો કે ભલભલા ગોથાં ખાય. માંડ હાથ આવ્યા. છેવટે ઘોડાના બદલામાં મા-દીકરાને મુક્ત કરવાનું કબૂલ્યું. કહેવડાવ્યું : ઘોડાને ઝાડે બાંધીને તમે દૂર ચાલ્યા જાઓ. અમે ઘોડાને તપાસશું અને જ્યારે અમારું રણશીંગું સંભળાય ત્યારે આવીને મા-દીકરાને લઈ જજો ! વિશ્વાસ તો નહોતો બેસતો પણ તે સિવાય છૂટકો ન હતો. છેવટે રણશીંગું સંભળાયું, પણ ઘણે દૂરથી... અમે એકદમ દોડ્યા. ઝાડ નીચે પાણીથી તરબોળ ધૂજતા બાળકનું આ પોટકું ભાળ્યું. ઘોડો લઈને તેઓ પલાયન થઈ ગયા હતા.” આવનારે એકસામટી બધી વાત કરી નાખી.

વાત સાંભળતાં જ સુઝનની આંખમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં. તેણે બાળકને લઈ લીધું. તેનું ઘઢુંબોળ શરીર પહેલાં તો નિશ્ચેતન લાગ્યું. સુઝન ધૂજી ગઈ. થોડા દિવસ પહેલાં જ અનેક સારવાર છતાં મેરીની દીકરી હાથતાળી દઈને ચાલી નીકળી હતી. ઊંડે ઊંડે પણ આ બાળકમાં પ્રાણ ટકી રહ્યો છે તેમ વર્તાયું અને સુઝનની વત્સલતાએ ઉપચારો કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું. દિવસો સુધી એ ટચૂકડો છોકરો ઉધરસમાં બેવડો વળી જતો. જાણે શ્વાસ જતો જ રહેશે. વખત જતાં જરાક ચેતન આવ્યું. તોપણ તેનો વિકાસ એટલો મંદ હતો કે તે લાંબું જીવશે તેમ લાગતું ન હતું.

સૌ કહેતાં કે મહેનત નિરર્થક જશે. પણ સુઝન હિંમત હારવા તૈયાર ન હતી. “મેરીનું બાળક જીવવું જ જોઈએ. તે જીવશે જ.” મક્કમ સ્વરે તે કહેતી.

ધીમે ધીમે બાળકમાં જીવન આવ્યું. ઊંઠતાં-બેસતાં અને ડગલીઓ ભરતાં તે શીખી ગયો. આમ ધીમે ધીમે તે મોટો થવા લાગ્યો, પણ તે બોલી શકતો નહીં. પેલી જીવલેણ ઉધરસમાં જાણે તેનો કંઠ ગૂંગળાઈ ગયો હતો. ગમે તેવા પ્રયત્ન છતાં તે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતો નહીં. ક્યારેક ગોટા વાળતો, પણ તેની તે ભાષા કોઈ ઉકેલી શકતું નહીં.

પરંતુ વાણીમાં જે વ્યક્ત ન થતું તે તેની ચમકતી આંખોમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતું. સુઝને કહ્યું, “મારા જીવનમાં ક્યારેય મેં આવી તેજસ્વી આંખો જોઈ નથી.”

“એ તેજસ્વિતાની શી કિંમત છે જ્યારે તે આવા દુર્બળ અને કંગાળ શરીર સાથે બંધાયેલી છે ?” કાર્વરે જવાબ આપ્યો.

“ભગવાનને ખબર !” સુઝને કહ્યું, “પણ તેણે આ બાળકને આપણે ભરોસે મૂક્યું છે.”

“મને વિશ્વાસ છે કે હું મારી ફરજ અદા કરીશ.” કાર્વરે ગંભીરભાવે કહ્યું.

“અને હું પણ.” સુઝનનો અવાજ રણકી ઊઠ્યો.

મેરી વિષે ફરી કાંઈ સાંભળવા મળ્યું નહીં. એટલે છેવટે પેલા કીમતી ઘોડાના બદલામાં આ મૂંગો અપંગ બાળક તેમને માથે પડ્યો હતો.....

આ બધાં જૂનાં સ્મરણોમાં ડૂબેલા કાર્વરે નિરાશામાં ડોકું ધુણાવ્યું. ત્યાં કોઈકે તેનું પહેરણ ખેંચ્યું. તેણે પાછળ વળી જોયું. પેલો નાનો છોકરો ધીમું ધીમું હસતો ઊભો હતો.

કાર્વરથી હસ્યા વગર ન રહેવાયું. “વાહ, નાસ્તો તૈયાર છે, એમ ને ! ચાલ, હું પણ તૈયાર છું.” તેણે પ્રેમથી બાળકનો કાળો ટચૂકડો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને ખુશમિજાજે એ ઘર તરફ વળ્યો. આ જોઈને સૂઝને સંતોષનો દમ લીધો. તે બોલી : “એ બોલે એટલું જ. મનમાં કાંઈ નહિ.”

[‘જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન કાર્વર’ પુસ્તકનું પહેલું પ્રકરણ]

મૃદુલા મહેતા

સફારી પાર્ક વચ્ચે

ચારે બાજુ જંગલ વિસ્તરે
કોઈ સંતાઈ મને તાક્યા કરે
નભ જરા ઝૂકે ને ફોરાં ઝરમરે
તડકો કર લંબાવીને ઝીલ્યા કરે
લીલાછમ મેદાનમાં ઘેટાં ચરે
ને ઉપરથી આભ ઝીણું ઝરમરે
વાદળોમાં વત્સ સંતાતું ફરે
ગાય કાબરચીતરું કેં ભાંભરે
ઢાળ ને ઢોળાવ છે ચારેતરફ
ટેકરી ઉપરથી તડકો ઊતરે
હણહણતી અશ્વની પડઘાયને
ને ક્ષિતિજ પર સૂર્યનો રથ સંચરે.ooo

‘આદિલ’ મન્સૂરી

મેહ મીઠી વરસે

ઝીણી ઝીણી ઝરમર

મેહ મીઠી વરસે.

પાતળા પાલવ તળે

ઉર મારું તરસે.

ઝીલું હું આતુર નેણે,

વ્હાલનાં અબોલ વેણે;

તન રે તનિક લહેરે

હરખાય પરસે.

ઝીણી ઝીણી ઝરમર

મેહ મીઠી વરસે.

કોણ મારું મન બોલે ?

બોલે રે ઝિંગુરવા;

ટહુકે ભરાય આભ

વગડા હુંગરવા.

ડાળે ડાળે પાને પાને

ફલ ફીરે મધુ ગાને,

ચરણ ચંચલ તાને -

બિન રે ઘુંઘરવા.

કોણ મારું મન બોલે ?

બોલ રે ઝિંગુરવા.

ઝીણી ઝીણી ઝરમર

મેહ મીઠી વરસે,

ગરવો અમલ ચડે

અમિયલ પરસે.

કાંઠે ન સમાય પૂર,

ઘૂમરાય ઘૂર ઘૂર,

ધરવ ધરે ને ઉર

અદકેરું તરસે.

ઝીણી ઝીણી ઝરમર

મેહ મીઠી વરસે.

રાજેન્દ્ર શાહ

['સમર્પણ' પખવાડિક : 1965]

નરકવાસીઓની સેવામાં

પશ્ચિમ યુરોપના નાનકડા દેશ બેલ્જિઅમના એક નાના ગામમાં એક ખેડૂતને ઘેર જોસેફ ડેમિયનનો જન્મ થયો હતો. નાનપણમાં માતા પાસેથી એણે સંતોના જીવનની વાતો સાંભળેલી. કિશોર જોસેફને ગામના એક સુધાર સાથે દોસ્તી થઈ અને એ સુધારીકામ શીખ્યો. ગામના કબ્રસ્તાનની દેખભાળ રાખતા સુધાર-મિત્ર સાથે જોસેફ ત્યાં કબરો ખોદવા જતો. મૃતદેહ માટેનાં લાકડાનાં કફન બનાવતાં પણ એને આવડી ગયું.

ભણતાં ભણતાં જોસેફનું મન ધાર્મિક જીવન તરફ ખેંચાવા લાગ્યું. એના મોટા ભાઈ પાદરી બનવા ઊપડી ગયા હતા. અને 19 વરસની ઉંમરે તેણે પણ સાધુજીવન સ્વીકારી લીધું. હવે તે બ્રધર જોસેફ બન્યો.

એ જમાનામાં યુરોપના લોકો પેસિફિક મહાસાગરમાં નવા નવા ટાપુઓની શોધ કરીને ત્યાં વસવાટ કરવા માંડેલા. ત્યાંના આદિવાસીઓની સેવા માટે ગયેલા પાદરીઓની વાત સાંભળીને આ નવાસવા સાધુને પણ ત્યાં પહોંચી જવાનો ઉમળકો થતો. એવામાં હવાઈ ટાપુના બિશપ તરફથી થોડા જુવાન સેવકોની માગણી કરતો પત્ર આવ્યો. તેના જવાબમાં 23 વરસનો એ જુવાન 1863માં કુટુંબીજનો અને વતનની વિદાય લઈને હવાઈ ટાપુ ભણી જતા જહાજ પર ચડ્યો.

1853માં રક્તપિત્તનો રોગ યુરોપથી હવાઈ સુધી પહોંચેલો ને દસ વરસમાં તો એ ટાપુઓ પર ખૂબ ફેલાઈ ગયો હતો. એ ચેપી રોગનો વધુ ફેલાવો અટકાવવા માટે હવાઈની સરકારે રક્તપિત્તના 140 રોગીઓને ભેગા કરીને મોલોકોઈ નામના ટાપુ પર હડસેલી દીધા. પતિયાંઓને બાદ કરતાં એક પણ સાજો માણસ ત્યાં મળે નહીં. એટલે જીવનથી કંટાળેલાં ને નિરાશા અનુભવતાં પતિયાંઓની એ વસાહત વ્યસન, ચોરી, મારામારી, વ્યભિચાર વગેરેનું ધામ બની ગઈ. રોજ પતિયાંનાં મરણ થાય, પણ એમને દાટનારેય કોઈ મળે નહીં.

હવાઈના પાટનગર ડોનોલુલુમાં વસતા બિશપ એ પતિયાંઓની સેવા માટે કાંઈક વ્યવસ્થા કરવા માગતા હતા. પણ સરકારી કાયદો એવો હતો કે બહારથી કોઈ પણ માણસ મોલોકોઈ ટાપુ પર એક વાર પગ મૂકે, પછી એ ત્યાંથી પાછો ન ફરી શકે. આમ છતાં જોસેફ ડેમિયને પતિયાંની સેવા માટે ત્યાં જવાનું બીડું ઝડપ્યું. 1873માં એને કિનારે ઉતારીને બિશપ પાછા ફર્યા પછી મનુષ્યોનું જે ટોળું ડેમિયનને વીંટળાઈ વળ્યું તેમાં કેટલાંકને આંખને સ્થાને પરુ ઓકતાં બાકોરાં હતાં, કેટલાંકને નાકને બદલે ભયાનક દુર્ગંધ ફેલાવતાં કાણાં હતાં, કોઈના હાથનાં આંગળાં ખરી ગયાં હતાં, કોઈના પગ ટૂંકા હતા.....

નરકના એ નિવાસીઓની સેવામાં ફાધર ડેમિયને એ ટાપુ પર 16 વરસ ગાળ્યાં. એમની એકલે હાથે ચાકરી કરી, એમનાં ખોરાક-પાણીની વ્યવસ્થા કરી,

એમને માટે ઘરબાર બાંધ્યાં, અને જે મરી જાય તેને માટે કફનપેટી બનાવવાનો રિવાજ એ ટાપુ પર દાખલ કર્યો. નાનપણમાં પોતાના ગામના સુથાર પાસેથી લીધેલી તાલીમ અહીં તેને કામ લાગી. એ વરસો દરમિયાન બેએક હજાર કફનપેટીઓ તેણે બનાવી હશે. પણ એ બધી સેવાને પરિણામે, બાર વરસને અંતે ફાધર ડેમિયનને પણ રક્તપિત્ત લાગુ પડ્યો... એક પછી એક અંગને એણે દંશ દેવા માંડ્યા અને 1889માં મોલોકોઈ ટાપુ પરથી ફાધર ડેમિયનનો આત્મા સ્વર્ગપંથે પળ્યો.

સંસ્કારઘડવૈયો અંગ્રેજ

થિયોડોર હોપનું નામ જેની સાથે સંકળાયેલું છે તે ‘હોપ વાયનમાળા’એ ગુજરાતી ભાષાની અમૂલ્ય સેવા કરી છે. સરકારે ભારતના લોકોને શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં આપવું કે માતૃભાષામાં એ સવાલ 19મી સદીમાં ચર્ચાતો હતો, ત્યારે મુંબઈના ગવર્નર સર માલ્કમે શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ આપવાની વાત મક્કમતાપૂર્વક રજૂ કરી હતી. પરિણામે માતૃભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાડવામાં આવ્યું. ગુજરાતી પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ પણ મરાઠી શાસ્ત્રીઓને સોંપવામાં આવ્યું, તેથી તેની ભાષા મરાઠી વ્યાકરણ મુજબની રહી. ત્યારે મહીપતરામ રૂપરામે તેને વિશે જબરો અસંતોષ વ્યક્ત કરેલો. ત્યારબાદ સરકારના કેળવણી નિરીક્ષક થિયોડોર હોપને ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો નવેસર તૈયાર કરવાનું કામ સોંપાયું. તેમણે મરાઠી પરથી અનુવાદ કરવાને બદલે ગુજરાતીમાં જ સ્વતંત્ર વાયનમાળા તૈયાર કરાવી. પાઠોમાં તેમણે ગુજરાતી વાતાવરણ ઊભું કર્યું, જેથી બાળકોને પોતાના સમાજના રીતરિવાજ, આચાર, વ્યવહાર વગેરેનું જ્ઞાન મળી રહે. એ વાયનમાળાનો કવિતા વિભાગ કવિ દલપતરામની ખાસ મદદ માગીને તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો. 1860માં પ્રથમ પ્રગટ થયેલી એ હોપ વાયનમાળાએ પૂરાં છંતાલીસ વર્ષ સુધી ગુજરાતનાં બાળકોનું સંસ્કારઘડતર કર્યું. હિંદ સરકારે નીમેલી પાઠ્યપુસ્તક સુધારણા સમિતિએ તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં અને સૂચવ્યું કે બીજા પ્રાંતોની ભાષાઓમાં પણ હોપ વાયનમાળાનો આદર્શ રાખીને કામ કરવું. ત્યાં સુધી નાગરી લિપિમાં છપાતી વાયનમાળાને ગુજરાતી લિપિમાં જ છાપવાનો આગ્રહ અંગ્રેજ અમલદાર હોપ સાહેબે રાખ્યો. તે કાળે પણ જોડણીમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી, તેમાં વ્યવસ્થા લાવવા સમિતિના સભ્યો સાથે મળીને એમણે જોડણીના નિયમો ઘડી કાઢ્યા.

હોપ સાહેબની આવી સેવાઓના મીઠા સ્મરણરૂપે સુરતમાં તાપી નદી પરનો હોપ પુલ આજે પણ ઊભો છે.

મૂળશંકર પ્રા. ભટ્ટ

[‘વિશ્વપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ-કોશ’ પુસ્તક]

કોફીના એક કપને કારણે

“ફેરિયાને ગાળો બદલ ન્યાયાધીશને દંડ” : ત્રણ લીટી જેટલા મોટા અક્ષરોના એવા મથાળા હેઠળ ‘ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ’ દૈનિકને પહેલે પાને, રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના બીજા સમાચારોની હરોળમાં, એ બનાવના ખબર છપાયા હતા. તેમાં વાત હતી ન્યૂયોર્કના પરાવિસ્તારની એક અદાલતના ન્યાયાધીશની અને થોમસ નામના ફેરિયાની. 37 વરસના થોમસભાઈ અદાલતની નજીક પોતાની ગાડી ઊભી રાખીને કોફી ને સેન્ડવિચ વેચવાનો ધંધો કરતા.

એક દિવસ ન્યાયાધીશ પોતાની કોર્ટમાં બિરાજેલા હતા. વાહનવ્યવહારના કાયદાના ભંગના ખટલા ચાલતા હતા. તેમાં ન્યાયાધીશે થોમસની ગાડીએથી કોફી લઈ આવવા એક હવાલદારને મોકલેલો. કોફીનો ઘૂંટડો ભરતાંની સાથે જ એના સ્વાદ બાબતનો બુલંદ પ્રત્યાઘાત અદાલતમાં સંભળાયો.

હવે એમણે હવાલદારની સાથે બે પોલીસને પણ થોમસની ગાડી પર મોકલ્યા. જઈને એમણે સંભળાવ્યું : “જજ સાહેબ બોલાવે છે – કોફી તો કાળા કોપની છે !”

“મશ્કરી કરો છો કે શું, હવાલદાર !” થોમસ બોલી ઊઠ્યો. પણ પેલાઓ બિલકુલ હસવાના મિજાજમાં નહોતા. ફેરિયાને હાથકડી પહેરાવીને કોર્ટ-ચોગાનમાંથી ફૂચકદમ કરાવતા જજની ચેમ્બરમાં હાજર કરવામાં આવ્યો.

થોમસની કેફિયત મુજબ, એને જોતાં જ જજ સાહેબ બરાડી ઊઠ્યા : “કોફીમાં પાણી જ ધબેડ્યું છે ને !”

1975ના એપ્રિલની એ એક સાંજ હતી. તે પછી લાગટ બાર મહિના સુધી કોર્ટના કર્મચારીઓએ થોમસની ગાડીનો બહિષ્કાર કર્યો, ને અંતે તેને એ ધંધો બંધ કરવો પડ્યો. પોતાનું અપમાન કરવા બદલ અને આર્થિક નુકસાની બદલ તેણે ન્યાયાધીશ ઉપર દાવો માંડ્યો. પરિણામે ન્યાયાધીશોની વર્તણૂક અંગેના રાજ્યના પંચ સમક્ષ પ્રથમ તો જજ સાહેબને તેડાવવામાં આવ્યા. ત્યાં ખોટી જુબાની આપવા બદલ પાછળથી હાઈકોર્ટે એ જજને વરસે ચારેક લાખ રૂપિયાના પગારવાળા હોદ્દા પરથી બરતરફ કર્યા. નોકરીમાંથી ફારેગ થઈને એમણે પછી વકીલાત કરવા માંડી.

દરમિયાન ફેરિયાએ માંડેલો પેલો ખટલો ચાલ્યો. તેના ચુકાદાને આગલે દિવસે ભૂતપૂર્વ જજ સાહેબ અને તેમની વીમા કંપનીએ ફેરિયાને બે લાખ ડોલર ચૂકવીને સમાધાન કરવાની તૈયારી બતાવી. પણ હવે સરકારના બેકારી ભથ્થાં પર ગુજારો કરતા થોમસે ના પાડી – સમાધાન નહીં, મારે ન્યાય ખપે.

બીજે દિવસે જુરીએ ચુકાદો આપ્યો કે થોમસના નાગરિક અધિકારોનો ભંગ થયો હતો, તેથી જજ અને હવાલદારે મળીને તેને નુકસાનીના 80,000 ડોલર ચૂકવવાના, ઉપરાંત જજે એકલાએ બીજા 60,000 અને પોલીસે 1,000 ડોલર નુકસાનીરૂપે આપવાના.

‘ટર્કી’ છાપાના પ્રતિનિધિને થોમસે જણાવ્યું કે પ્રતિવાદી તરફથી સમાધાનરૂપે આ નુકસાનીના કરતાં પણ મોટી રકમ મળવાની હતી, તેનો અસ્વીકાર કરવા બદલ પોતાને અફસોસ નહોતો. સત્તાધારીને હાથે જેને અપમાન વેઠવું પડ્યું હોય તેવો સામાન્ય નાગરિક ખંતભેર મથામણ કરે તો અંતે ઇન્સાફ મેળવી શકે છે, તે એને સાબિત કરવું હતું.

આ મુલાકાતના અહેવાલની સાથે ‘ન્યૂયોર્ક ટર્કી’માં પ્રગટ થયેલી છબીમાં થોમસભાઈ પોતાને ઘેર બેઠાં બેઠાં જુરીના ચુકાદાની ખુશાલી માણતા દેખાતા હતા - બેશક, કોફીના કપથી સ્તો !

ફેન્ક હોલપીન

[‘સ્પાન’ માસિક પરથી અનુવાદિત : નવેમ્બર 1977]

બેગમ સાહેબાને જવાબ

1947ની 15મી ઓગસ્ટે હિંદના ભાગલા પડ્યા તેની સાથે પાકિસ્તાનના પૂર્વ બંગાળ પ્રાંતમાં મુસ્લિમ લીગની સરકાર સત્તા પર આવી. તેના મુખ્ય પ્રધાન નઝીમુદ્દીન પર ગાંધીજીએ કલકત્તાથી એક પત્ર લખેલો ને હાથોહાથ પહોંચાડવા પોતાના મંત્રી ધ્યારેલાલને આપેલો. તેમને મળીને પછી ધ્યારેલાલજી નોઆખાલીમાં પોતાનું શાંતિકાર્ય આગળ ચલાવવા પહોંચી ગયેલા. નઝીમુદ્દીનમાં તેમણે “એક સજજનની પૂરી ખાનદાની” નિહાળેલી. પણ એ મુખ્ય પ્રધાનની “વિરલ પ્રામાણિકતા” વિશે પાછળથી એમને જાણવા મળ્યું નોઆખાલીના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અબદુલ્લાએ જે કહ્યું તેમાંથી :

“લાંચરુશવત દાબી દેવા માટે વધારે સત્તાની મેં માગણી કરી ત્યારે મુખ્ય પ્રધાને કહ્યું કે, મારા પોતાના ઘરની ઝડતી લેવાની અને કોઈ પણ બદી માટે હું ગુનેગાર માલૂમ પડું તો મારી ધરપકડ કરવાની તમને પૂરેપૂરી સત્તા છે. અમારી વાત ચાલતી હતી તે જ વખતે તેમના ટેબલ પરના ટેલિફોનની ઘંટડી વાગી. એ તેમનાં બેગમનો ફોન હતો. ‘આજે તો ઈંદનો તહેવાર છે. થોડી વધારે ખાંડ ને લોટ મોકલવાની ગોઠવણ તમે ન કરી શકો ?’ જવાબમાં મુખ્ય પ્રધાન બોલ્યા : ‘અહીં મારી સામે અબદુલ્લા બેઠા છે. હમણાં જ હું તેમને કહેતો હતો કે, મારા ઘરની પણ ઝડતી લેવાની અને કશું વાંધા ભરેલું માલૂમ પડે તો મારી ધરપકડ કરવાની તમને પૂરી સત્તા છે. એટલે માપબંધીના નિયમનો જરા સરખોય ભંગ થશે તો અબદુલ્લા આપણી ખબર લઈ નાખશે !’ ઈંદ અંગેની બેગમ સાહેબાની માગણીનો આવો રકાસ થયો હતો.”

કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડનાર

સત્યનો જ જય છે, સત્ય એ જ મનુષ્યનો પરમ ધર્મ છે, વગેરે વાક્યો સામાન્ય ધર્મસૂત્ર તરીકે બધા જ માણસો સ્વીકારે છે. પણ, વ્યવહારમાં દરેક વર્ણના લોકો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રનો એ સિદ્ધાંતમાંથી અપવાદ કરે છે. વાણિયો કહેશે કે વેપારમાં તો જૂઠું બોલાય, ત્યાં સત્યથી કામ ન ચાલે. રાજકારભારી કહેશે કે, રાજકારભારમાં અને લડાઈમાં સાચાનું જૂઠું કરવાની કળા એ જ સફળતાની ચાવી છે. બ્રાહ્મણ કહેશે કે, લોકોને ધર્મમાર્ગે રાખવા માટે ધર્મગ્રંથોમાં જૂઠાં વિધાનો, ક્ષેપકો, અતિશયોક્તિઓ વગેરે કરવાં એ ધર્મની સેવા છે, અલ્પાધિકારી લોકોને માટે જરૂરનું છે ! ત્યારે શૂદ્ર બાપડો કેમ માની શકે કે મજૂરીમાં અને સેવામાં કાંઈક અપ્રમાણિકતા કરવી એ લાંછન લગાડનારી વાત છે ?

જેમાં ઈરાદાપૂર્વક જૂઠાં વિધાનો ન કરવામાં આવ્યાં હોય એવો જગતમાં એક પણ ધર્મ નથી, એ કેટલી બધી ખેદભરી બીના છે ? રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ ખ્રિસ્ત, મહંમદ પેગંબર વગેરે સર્વ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાં, ‘મહાભારત’, ‘રામાયણ’, ‘બાઈબલ’, ‘કુરાન’ વગેરે ગ્રંથોમાં સત્ય બીના કેટલી, દંતકથા કેટલી, અતિશયોક્તિ કેટલી એ ઠરાવવું એટલું બધું કઠણ છે કે, એમના જીવનનું યથાર્થ ચિત્ર આંખ આગળ ખડું કરવું અશક્ય જ છે એમ કહી શકાય.

મને નથી લાગતું કે જગતના મુખ્ય ધર્મમતો એના વર્તમાન સ્વરૂપમાં માનવસમાજને કલ્યાણનો માર્ગ બતાવવાને સમર્થ છે. દરેકે દરેક મત પાયાથી જ સંશોધન કરવા જેવો છે. કોઈ પણ ધર્મ શરૂઆતમાં જેટલો શુદ્ધ હતો તેટલો જ શુદ્ધ થઈને આજે આવે, તોયે તે પૂરેપૂરો સ્વીકારી શકાય નહીં.

*

શ્રી ધર્માનંદ કોસંબીનાં પુસ્તકો દ્વારા જ ગુજરાતના સાધારણ વાચકો શ્રી બુદ્ધને ઓળખતા થયા છે, એમ કહી શકાય. શ્રી કોસંબી મૂળે મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણ. નાનપણમાં બુદ્ધ ભગવાન વિશે કાંઈક વાંચીને તેમના પ્રત્યે ખેંચાયા. પછી તેમને બુદ્ધ વિશે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાની ખ્વાહેશ થઈ. તે માટે અત્યંત પરિશ્રમ ઉઠાવી અને જોખમો ખેડી તે નેપાળ, બ્રહ્મદેશ અને લંકા ગયા; અનેક સાધુઓને પૂછી પરંપરાગત માહિતી મેળવી, અનેક ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો, અને છેવટે બૌદ્ધ ધર્મના જગન્માન્ય પંડિતોમાં પ્રતિજ્ઞાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું; અમેરિકા અને રશિયાની વિદ્યાપીઠોમાં અને મહારાષ્ટ્ર, બનારસ વગેરેમાં અધ્યાપકપણું કર્યું, ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં કર્યું.

કુલપરંપરાથી મળેલો વેદધર્મ છોડી શ્રી કોસંબીજી બૌદ્ધ બન્યા. ઘણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે એ રીતે ધર્માન્તર કરનારની પોતાના નવા પંથના ધર્મગ્રંથો અને માન્યતાઓમાં એવી અંધશ્રદ્ધા બંધાઈ જાય છે કે તેમાંથી સત્યાસત્ય વિવેક કરવાની બુદ્ધિ એનામાં રહેતી નથી. પંથમાં અતિ પૂજ્યબુદ્ધિથી વંચાતાં પુસ્તકોમાં

કાંઈક જૂઠું, અતિશયોક્તિથી ભરેલું હશે, એમ મનમાં શંકા ઊઠે, તો એ ઇરાદાપૂર્વક પોતાની વિવેકબુદ્ધિને અંધશ્રદ્ધાનું તાળું મારી દે છે. શ્રી કોસંબીજીના ધર્માન્તરે એમને વિવેકશૂન્ય બનાવ્યા નથી, આ એમને માટે ઘણું માન ઉપજાવનારી બાબત છે.

મનુષ્યોને પોતાના કલ્યાણના સાચા માર્ગો દેખાડનાર ભૂતકાળના અગ્રેસરોમાં શ્રી બુદ્ધને બેશક મૂકી શકાય. એમના જીવન અને ઉપદેશની વાતો શ્રેયાર્થીના ચિત્તને વીંધ્યા વિના રહે એમ નથી. બૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી નામશેષ થઈ ગયો એમાં એ ધર્મમાં પેઠેલો સડો, વૈદિક-જૈન-બૌદ્ધમતો વચ્ચે સાંપ્રદાયિક દ્વેષ, અને રાજસત્તા, એ ત્રણે કારણભૂત થયાં હશે. એ બધાંમાં સૌથી વધારે દિલગીર થવા જેવી વાત તે, બુદ્ધે કરેલી માનવજાતિની સેવાનું સાંપ્રદાયિક દ્વેષને પરિણામે વિસ્મરણ છે.

પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા સત્પુરુષો વગેરે માટે માણસને જેવાં આદર અને શ્રદ્ધા લાગે છે, તેટલાં જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ વગેરેમાં ન સમજાય ત્યાં સુધી તે શ્રેયને પામી શકતો નથી.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

['બુદ્ધચરિત' પુસ્તક]

જો નેતા નહીં બના

જો 'હજૂર' બન સકતા થા, લેકિન મજૂર બન ગયા;

જિસને બરાબર નેતૃત્વ કિયા, લેકિન કભી નેતા નહીં બના;

જો ખુદ બડા હોકર છોટોંકો બડા બનાના જાનતા હૈ;

જો હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહા, લેકિન કિસી પ્રવૃત્તિમેં ફસા નહીં;

જો મરકર શહીદ હોનેકી કામના નહીં કરતા, બલ્કિ સમર્પણ કી જિન્દગી બિતાતે-બિતાતે મરને કી તૈયારી રખતા હૈ;

જો સમત્વભાવસે પ્યાર કર સકતા હૈ ઔર ડાંટ ભી ફટકાર સકતા હૈ, લેકિન કિસી કે લિએ મોહ યા મત્સર નહીં રખતા -

ઐસા હૈ એક અજબ વ્યક્તિત્વ ધીરેન્દ્રભાઈ મજમુદાર કા.

રામમૂર્તિ

['ભૂદાનયજ્ઞ' અઠવાડિક]

કોઈક સારા વિચારની ઉપર,
એ ક્યાંથી આવ્યો છે તેટલા જ કારણસર,
ચોકડી ન મૂકી દઈએ.

સારા ગુજરાતી ગદ્ય અને પદ્યના નમૂના હું કાકા કાલેલકરને 1918માં વાંચી સંભળાવતો, ત્યારે ‘નવલગ્રંથાવલિ’ના લેખોમાંના વિવિધ વિષય ઉપરના દીર્ઘદષ્ટિયુક્ત વિચારો સાંભળી કાકાસાહેબે, મને કહ્યું કે, આ ચારે ચોપડીમાં પડેલા લેખો કોઈ વાંચશે નહીં, અને નવલરામભાઈના વિચારો તો આજે પણ પ્રજા સમક્ષ રહે તે આવશ્યક છે; એટલે તમે એમાંથી તારણ કાઢી સારા સારા લેખો એક પુસ્તકમાં આપો, તો ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓની એક મોટી સેવા થશે.

‘નવલગ્રંથાવલિ’ સૌથી પહેલી હું કાલેજમાં ભણતો ત્યારે વાંચેલી. તે ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના સામર્થ્યનો ખ્યાલ આવ્યો. નવલરામભાઈએ ગંભીર વિચારો બહુ સાદી ભાષામાં દર્શાવેલા હોઈ, સાહિત્યના અભ્યાસનો આરંભ કરનાર વિદ્યાર્થીને એ બહુ ઉપકારક થઈ પડે એવું એમનું વિવેચન છે. ઉત્તમ વિવેચકનો એક મુખ્ય ગુણ ગોવર્ધનરામભાઈ ગણાવે છે કે “પુષ્પોમાં સામાન્ય દષ્ટિને દેખાતું નથી તે મધ શોધવાની શક્તિ ભ્રમરમાં હોય છે, તેમ ગ્રંથોના ગુપ્ત ગુણો શોધનારી સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઈએ.” એ શક્તિ નવલરામભાઈમાં સારા પ્રમાણમાં હતી, અને તેથી તેઓ તેમના જમાનાના ગ્રંથકારોના આદર તથા પ્રીતિને પાત્ર થયા હતા.

‘સુબોધચિંતામણિ’ ગ્રંથ પરનું નવલરામભાઈનું વિવેચન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમર રહી જશે. ‘સુબોધચિંતામણિ’ના લેખક “માત્ર 23-24 વર્ષની જ ઉંમરના અને મધ્યમ કેળવણી પામેલા વલ્લભદાસ શેઠને જાહેર રીતે કવિપદ” આપવાનો અધિકાર નવલરામભાઈ સિવાય બીજા કોઈ વિવેચકે ગુજરાતમાં ભોગવ્યો નથી. જે સાત્ત્વિક અને સાહિત્યનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિથી તેઓ વિવેચન કરતા, તે જોતાં એ વચનો વાપરવાનો તેમનો અધિકાર તે વખતે સ્વીકારાતો. જે એવા અધિકારને યોગ્ય હોય છે તેમની એ યોગ્યતા વણમાગી સર્વમાન્ય થાય છે.

નવલરામે લગભગ પચીસ વર્ષ જે અખંડ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવી તેમાં એક પ્રવૃત્તિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે કે સંસ્કૃતમાંથી કે અંગ્રેજીમાંથી જે કાંઈ જ્ઞાન તેમને મળ્યું, અથવા પોતાના અનુભવમાંથી જે નવા વિચારો તેમને સૂર્યા, તેનો લાભ પોતાના દેશબંધુઓને આપવા તેમણે ચીવટપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે. પોતાથી ઓછી જ્ઞાનસંપત્તિવાળા પોતાના બંધુઓને મદદરૂપ થવાની ધગશ જોઈ એ વિદ્વાન પ્રત્યે માથું નમ્યા વિના રહેતું નથી. પોતાની બધી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પંડિતમાં ખપવા માટે નહીં પણ આખા જનસમાજને કેળવણી આપવાને અર્થે તેમણે કરી છે.

જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે અંતકાળ આવ્યો છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે બોલાવ્યા, અને પોતાના મરણ પછી પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે કદાચ અણબનાવ થતાં વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું ન પડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપિયાની નોટો રાખી મૂકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મૂકતાં ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું :

“પિતાજી, જે વખતે આપણા લોકમાં કેળવણીની બૂજ હતી નહીં તેવે સમયે તમારી ટૂંકી રોજમાંથી કરકસર કરી મને પૂરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખર્ચ કર્યો, તો હું બે અક્ષર ભણ્યો અને કંઈક વિદ્વાનમાં ખાખ્યો તેનો બદલો મારાથી વાળી શકાય એમ નથી. તેમ છતાં ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી આ હું તમને આપું છું તે સ્વીકારી મને આશીર્વાદ દો કે મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય.”

વાંચવું, વિચારવું અને લખવું : એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરંતર પાણી ઊછળે એમ, નવલરામના જીવનમાં ઊછળતી હતી. એમના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલ્લે સુધી અહોનિશ ઉદ્યોગ-તપ તપાયું છે. એ તપનું ફળ પરમાર્થ સિવાય બીજું એમણે ઈચ્છ્યું નથી.

નરહરિ પરીખ

[‘નવલગ્રંથાવલિ’ પુસ્તક]

શોખ

મરાઠીના આગલી હરોળના કવિ, નવલકથાકાર, નાટકકાર પુરુષોત્તમ શિ. રેગે વિશે એમના કવિ-મિત્ર શરદ મંત્રીએ એક રમૂજ માહિતી આપી છે કે રસ્તાઓ પર સાર્વજનિક મૂતરડીઓ બંધાવી લેવાનો રેગેને વિલક્ષણ શોખ હતો. એક વાર રસ્તે જતાં રેગેએ કહ્યું, “જો શરદ, સામે પેલી જાહેર મૂતરડી દેખાય છે ને, તે મેં બંધાવી દીધી છે.” એ સાંભળીને શરદ મંત્રી અચંબામાં પડી ગયા, એટલે રેગેએ કહ્યું, “મ્યુનિસિપલ અધિકારીઓ શું કરે છે ? – જ્યાં લોકો ગંદકી કરવા ઊભા રહે ત્યાં પાટિયું મારી દે : અહીં ગંદકી કરવી નહીં ! પણ માઈલ માઈલ સુધી ચાલ્યા જાવ તોય રસ્તા પર એક પણ મૂતરડી દેખાય નહીં, પછી લોકો બિચારાં શું કરે ? જ્યાં જરાક આડશવાળી જગા જોઈ, ત્યાં લઘુશંકા કરી લે છે. એટલે મેં મ્યુનિસિપલ અધિકારીઓને પત્ર લખીને તથા મળીને સૂચવ્યું કે આવી જગ્યાઓ શોધીને ત્યાં જાહેર મૂતરડીઓ બાંધો. પંદરેક દિવસમાં એમના તરફથી કશી હિલચાલ થઈ નહીં કે તરત મારું ‘રિમાઈન્ડર’ જાય. એની નકલ સૌથી મોટા ઉપરી અધિકારી ઉપર. સતત એમની પાછળ હું લાગ્યો, અને એમ કરતાં કરતાં મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી પાસે કેટલીય મૂતરડીઓ બંધાવી. એ દરેક મૂતરડી વિશે મારી પાસે એક એક જુદી ફાઈલ છે !”

જયવંત દળવી

[‘ગ્રંથ’ માસિક]

કોઈનાં સ્વપ્નો હસી કાઢશો નહિ.

ઝાકળ જેવા અદીઠ

ભક્તરાજ અબુબિન આદમની કથાને અંગ્રેજ કવિએ [જેમ્સ હંટે] અમર કરી છે. ખુદાના કરતાં તેની ખલકતને ચાહનારા ને તેની ખિદમત કરવાનું વધુ પસંદ કરનારા વૈષ્ણવજન એ હતા. નંદુલાલ મહેતા એ કોટિના એક સાધુચરિત સજજન હતા.

સુરતના એક મધ્યમવર્ગના કુટુંબમાં એમનો જન્મ. બચપણથી જ આ સુઘડ દેખાવડો બાળક ઘરમાં, નિશાળમાં, શેરીમાં પોતાના ભક્તિતત્ત્વથી સૌનું ધ્યાન ખેંચતો. એની નિયમિતતા અને વિનય એને સૌનો વહાલસૌયો બનાવી દેતાં. કપડાં, પથારી કે ચાદર પર એક ડાઘ કે કરચલી ન સાંખે. કેનવાસના બૂટને હાથે બ્લેન્કો લગાડી હંમેશ ધોળા બગલા જેવા રાખે.

કોલેજનો અભ્યાસ રાબેતાની રૂએ પૂરો કર્યો. મોરારજી ગોકુળદાસ મિલમાં કામ લીધું ને જોતજોતામાં મેનેજર નિમાયા. પચીસથી વધુ વરસ એમણે આ લાઇનમાં ગાળ્યાં ને કાપડવણાટકામના એક નિષ્ણાત તરીકે દેશ આખામાં નામના મેળવી.

એ જમાનામાં મુંબઈની મિલોનાં સાંચાકામ, ઓફિસો, વખારો, બધાં ઓકારી આવે એટલાં મેલાં ને ગંદાં હતાં. તેમાં તેમણે કાંતિ આણી ને આખી મિલ-આલમમાં સ્વચ્છતા ને વ્યવસ્થાનો દાખલો બેસાડ્યો. મજૂરવર્ગને તેમણે અંગનાં સગાં ગણીને અપનાવ્યો. મૂડીદાર માલેકોના તે સત્તાવાર પ્રતિનિધિ, છતાં મજૂરો તેમજ કારકુનો તેમને પોતાના મિત્ર ને હિતેશ્રી ગણતા, ને પોતાનાં યુનિયનોના પહેલા પ્રમુખ નીમતા. એ પોતે પણ માલેક-મજૂર વચ્ચે આંખે પાટા બાંધીને અદલ ઇન્સાફ તોળતા.

સુશીલ, સંસ્કારી, કુટુંબની કન્યા જોડે લગ્ન કર્યું. પણ ટૂંક અરસામાં જ વિધુર થયા. ઉંમર તે વખતે ૩૦ની આસપાસ. ખાસ્સો એવો સામાજિક દરજ્જો, પણ ફરી લગ્નનો વિચાર કદી ન કર્યો.

ઘરમાં બૂટ-પોલિશથી માંડીને કાતર, છરી, કપડાં, છાપાં, ચોપડીઓ, ચીની ચલાણાં કે વાસણ-મિજાગરાં સાફ કરવાનાં બ્રાસો સુધી એકેએક ચીજ જાતે ગોઠવે. ખાવાપીવા, લખવા-વાંચવા, ધોવા, સૂવાની સામગ્રી કે દુખતાની દવા - કોઈ પણ ચીજ તેમને જોઈતી હોય તો ધણી-નોકર કોઈની મદદ વગર, કોશમાંથી શબ્દ કે ડિરેક્ટરીમાંથી ટેલિફોન નંબર જડે તેમ અરધી મિનિટમાં મળે, તેવી ઘર આખાની ગોઠવણ. એકએક કબાટ, બરણી, ખાના પર લેબલ. તેમાં દરેકનો હેતુ ને ઉપયોગ લખ્યો હોય. ટુવાલ-નેપ્કિન, બ્રશ-પાઉડર, તેલ-વેસેલિન, સોયદોરા કે સાબુ પોતપોતાને સ્થાને. અંધારે હાથ મૂકી, જોઈતું જ જડે. ગમેતેવા અઘળપઘળ માણસને પણ એ ઘરમાં પગનું ચંપલ વાંકું ઉતારીને પેસતાં જીવ ન ચાલે. એ ધરતી પર એવું કશું ન અરઘે, એ વાત દરેકના ધ્યાનમાં આવે. ગૃહિણી વગરના આ ઘરની વ્યવસ્થા દેખાડવા અનેક મિત્રો પોતાના ઘરકુટુંબની બહેનો એમને ત્યાં લઈ આવતા.

ખરચખૂટણ, ટ્રિપમુસાફરી, દાનધરમ, સગાં-વહાલાં, સંસ્થાઓ કે ગરીબ વિદ્યાર્થીને મદદ - બધું બજેટબંધ. છૂટે હાથે પણ નિયમની રૂએ. 10-15 વરસ અગાઉ અમુક મહિનામાં દૂધ, છાપાં કે કપડાં પર અથવા સખાવતમાં કેટલું ખર્ચેલું, એ તે વરસની ડાયરી કાઢીને ટપ બતાવી આપે.

એમના ઉમદા સ્વભાવ ને નિખાલસ વર્તાવની છાપ પાંચ મિનિટ પણ એમના સમાગમમાં આવનાર પર પડ્યા વિના ન રહેતી. 57 વરસના એમના એકાકી જીવનની બધી બચત એમણે વસિયત કરીને સખાવતમાં આપી. એટલું જ નહીં, પણ એ બધી સખાવતોને અંગે કેવી શરત મૂકી તે માટે જુઓ આ તેમના વસિયત-નામાના અંતિમ ભાગનો સારાંશ :

છેલ્લે, મારા આ વીલની અમલબજાવણી કરનારાઓને મારો ખાસ આદેશ છે કે મારા આ વીલમાં કહેલી કોઈ પણ સખાવતને અંગે લેવાની ચીજસામગ્રી, ચંત્ર, મકાન કે એવી કોઈ પણ વસ્તુ સાથે ક્યાંયે કદી મારું કે મારાં મૃત કે હયાત સગાંવહાલાંમાંના કોઈનું નામ જોડવું નહીં. અગર તો તેવી તખતી ચોડવી નહીં.

ઘઉં-ચણાનાં ખેતરોમાં શિયાળે પાછલી રાતે આકાશની ઝાકળ ઊતરે છે ને ઊંઘતી દુનિયાથી અદીઠ રહી પોતાની ભીનાશ વડે ધરિત્રીને ભીંજવી તેના પાકોમાં રસકસ પૂરે છે. એ ઝાકળની જેમ જ દુનિયાથી અણદીઠ રહીને નંદુભાઈ પોતાનું જીવન જીવ્યા, ને એ ઝાકળની જેમ જ પોતાની આસપાસની દુનિયાને સમૃદ્ધ કરી, કોઈને પવાલા પાણીની પણ તકલીફ આપ્યા વગર અણદીઠપણે એમણે દુનિયાની રુખસદ લીધી. કેવળ પોતાના નમ્ર નિર્વ્યાજ જીવનની સંસ્કારિતા ને સુગંધનો મઘમઘાટ પાછળ મૂકતા ગયા.

સ્વામી આનંદ

['હરિજનબંધુ' અઠવાડિક : 1954]

પંજ પ્યારા

શીખોના દસમા ગુરુ ગોવિંદસિંહે શૂરવીરતાનો એક નવો માર્ગ કંડારવા ખાલસા પંથની સ્થાપના કરી 1699માં બૈશાખીના દિવસે. તે દિવસે વિવિધ જાતિ અને પ્રદેશના પંજ પ્યારાઓએ ગુરુની માગણી અનુસાર મોટામાં મોટું બલિદાન આપવા કાજે પોતાની જાતને સમર્પિત કરેલી. આ સૌથી પ્યારા પાંચમાં લાહોરના ખત્રી ભાઈ દયારામ હતા, હસ્તિનાપુરના જાટ ભાઈ ધરમદાસ હતા, દ્વારકાના ધોબી ભાઈ મોકમચંદ હતા, બિડરના વાળંદ ભાઈ સાહેબચંદ હતા, અને જગન્નાથપુરીના ભિસ્તી ભાઈ હિમ્મતદાસ હતા. જાતિ અને સંપ્રદાયના તમામ ભેદભાવ મિટાવી દઈ ગુરુ ગોવિંદસિંહે ચારિત્ર્ય, રાષ્ટ્રીયતા, ફરજપાલન, સંયમ અને નમ્રતાનો, પોતાની જાત પહેલાં સેવાને સ્થાન આપતો સંદેશો આપ્યો તેને આ પંજ પ્યારાઓએ દેશભરમાં ફેલાવ્યો.

આપણો રાષ્ટ્રીય રિવાજ

મારા નાનપણની વાત છે. તે વખતે લાંચખોરી અપ્રતિષ્ઠિત મનાતી નહીં. ત્યારથી મને લાગ્યું છે કે લાંચખોરી આપણો રાષ્ટ્રીય રિવાજ થયો છે; એ બહારથી આવેલી બદી નથી. બહારના લોકોએ આપણને અનેક જાતના દોષોની દીક્ષા આપી, પણ લાંચરુશવત આપણે કોઈની પાસેથી શીખવી પડી નહીં.

પહેલાં સરકારનું ક્ષેત્ર પરિમિત હતું, તેથી લાંચખોરી પરિમિત હતી. હવે સરકારી ક્ષેત્ર સર્વવ્યાપી અને સર્વસમર્થ થવા લાગ્યું છે, તેથી લાંચખોરીનું ક્ષેત્ર પણ વધ્યું છે.

સમાજની નૈતિક ભૂમિકા ઊંચે લઈ જવાની જવાબદારી સમાજના તટસ્થ પ્રભાવશાળી નેતાઓની છે. જેમનામાં જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને સમાજસેવા – આ ગુણો છે, તેઓ જે પ્રમાણેનું આચરણ કરશે તે જ પ્રમાણે બીજા લોકો ચાલશે. એમનું જ સ્તર જો નીચે ઊતરે, તો સમાજનું સ્તર પણ પડ્યા વિના રહે નહીં.

લાંચખોરી માટે શિક્ષા હોવી જોઈએ. પણ કેવળ શિક્ષા પર મારી શ્રદ્ધા નથી. અને છાપામાં કરેલી નિંદા પર પણ નથી. શિક્ષાથી માણસ સુધરતો નથી. અને છાપામાં તો સજજનોની પણ એટલી ટીકા થતી હોય છે કે આવી ટીકાની કશી અસર થતી નથી.

કાકા કાલેલકર

[‘કાકા કાલેલકર સાથે વિવિધ વાર્તાવાપ’ પુસ્તક]

દાદુ દયાળ

કબીર અને નાનકના જેવો જ જેનો ઉપદેશ ગણાય છે તે દાદુનો જન્મ સંવત 1600માં અમદાવાદમાં એક મુસ્લિમ પીંજારા પરિવારમાં થયેલો. વિધિસરનું કોઈ શિક્ષણ એમને મળેલું નહીં, પણ ઈશ્વર અને તેની સૃષ્ટિનું રહસ્ય જાણવા તેમનું મન બાળપણથી તલપાપડ રહેતું. સત્સંગ અને યાત્રા-પ્રવાસ તેમના શિક્ષક બન્યા. ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર અને બંગાળમાં ખૂબ ભ્રમણ કર્યા પછી રાજપૂતાનામાં સાંભર પાસે નરાના ગામમાં તે સ્થાયી થયેલા. ૩ પીંજને ગુજરાન ચલાવતા. આત્મશિક્ષણથી જ તેમને પદ્મ-ભજન સ્ફુરેલાં. આરંભથી જ એમનું જીવન એટલું પ્રેમાળ, કરુણામય અને દયાળુ હતું કે સૌ તેમને દાદુ દયાળ કહીને બોલાવતા.

ભિખારી : આમ તો હું એક લેખક છું. મેં એક ચોપડી લખેલી : ‘પૈસા કમાવાની 100 તરકીબો’.

વેપારી : તો પછી આમ ભીખ શીદને માગે છે ?

ભિખારી : એ 100માંની જ એક આ તરકીબ છે.

[‘મોડર્ન મેચ્યોરીટી’]

ક્યું વ્રત વધે ?

એ જમાનામાં ગાંધીજી પરિણીતોને બ્રહ્મચર્યવ્રત લેવાનો આદેશ આપતા હતા. સેવાવ્રતનું તે આવશ્યક અંગ ગણાતું હતું.

મારા કુટુંબીએ મારે અંગે નાનાભાઈ ભટ્ટનું ધ્યાન દોર્યું. નાનાભાઈ મને કહે, “સત્ય અને બ્રહ્મચર્ય, એ બે વ્રતમાં ક્યું વધે ?” મેં કહ્યું, “બ્રહ્મચર્ય વધે.”

એટલે નાનાભાઈ કહે, “કોઈ બ્રહ્મચારી છળકપટ કરે કે કોઈને છેતરે, તો બ્રહ્મચારી હોવાને કારણે જ તેને તમે નિર્દોષ ગણોને ?” હું નિરુત્તર રહ્યો.

નાનાભાઈ બોલ્યા, “તમારાં પત્નીએ આ વ્રતનો સ્વીકાર કરવામાં સંમતિ આપી છે ?” મેં કહ્યું, “અમે વ્રતબદ્ધ નથી બન્યાં, પણ તે મારી પાછળ ચાલે છે.”

“તેની મુક્ત ઈચ્છા સમજવા તમે પ્રયત્ન કર્યો છે ?”

મેં કહ્યું, “સ્ત્રી માત્રની સંતાનની ઈચ્છા તો હોય.”

“તો તે ઈચ્છાને રોકવાનો તમારો શો અધિકાર છે ?”

મેં કહ્યું, “શ્રેયને માર્ગે જવામાં કામેષણાને ગૌણ ગણવી જોઈએ.”

નાનાભાઈએ પૂછ્યું, “તમારાં લગ્ન વખતે આ વાત સ્પષ્ટ કરી હતી ? તમારા પિતા કે સસરાને તમારા વિચારો જણાવ્યા હતા ?” મેં ના કહી, એટલે નાનાભાઈ કહે : “લગ્ન એ અગ્નિ, બ્રાહ્મણ અને સમાજની સાક્ષીએ આપેલો કોલ છે. કામેષણા તૃપ્ત કરવાના અને સંતાન આપવાના વચનમાંથી છટકી શકાય નહીં. તેમાંય જે કોમમાં પુનર્લગ્ન થતું નથી, અથવા તેવા લગ્નમાં હીણપત મનાય છે તે કોમમાં તો એ વચનબંધ જ નહીં – હિંસક વહેવાર પણ બને છે, અને સ્ત્રી લાચારીથી પુરુષને અનુસરે છે. આમ સત્ય અને અહિંસાને ભોગે બ્રહ્મચર્યનો વિકાસ થઈ શકે નહીં. એટલે તમારે તમારી પત્નીની અવ્યક્ત ઈચ્છાને અનુસરવું જોઈએ. સંયમ અને સંતાનમર્યાદાનો વિવેક રાખીને જીવાતું ગૃહસ્થી જીવન પણ બ્રહ્મચર્ય જ છે, તેમ માનવામાં ગૃહસ્થાશ્રમીનો વિવેક છે. પણ આમ છતાં બંનેની આધ્યાત્મિક ઝંખના અને સર્જક પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મચર્યને સહજ બનાવે, તો સહજતા તો હંમેશાં આવકાર્ય જ છે.”

દુલેરાય માટલિયા

શું-નું-શું !

અસ્પૃશ્યતાનું પાપ આપણે હજી સુધી કેમ દૂર નથી કરી શક્યા ?

હું જો હરિજન હોત તો ખબર નહીં આજ સુધીમાં શું-નું-શું કરી બેઠી હોત !

કદાચ મારી અહિંસા પણ ડગમગી જાત.

વિનોબા ભાવે

સંગીત-સૂત્રમાં પરોવનાર

હમ હોંગે કામિયાબ,

હમ હોંગે કામિયાબ, હમ હોંગે કામિયાબ એક દિન.

પૂરા હૈ વિશ્વાસ !.....

આપણાં ગામડાંની નિશાળો સુધી પહોંચી ગયેલા આ ગીતનું મૂળ અંગ્રેજી સ્વરૂપ પણ આ દેશમાં ઘણું જાણીતું થઈ ગયેલું છે.

We shall overcome, we shall overcome some day,

Oh deep in my heart, I do believe,

That we shall overcome some day....

ભારતમાં આ ગીત પહેલવહેલું ગવાયું 1963માં. કલકત્તાના પાર્ક સરકસ મેદાનમાં એક અમેરિકન લોકગાયકે એ ગીત ગાયું અને 20,000ની મેદનીએ તે સમૂહમાં ઝીલ્યું. પછી તો ગીતને પાંખો ફૂટી અને તે દેશભરમાં ફેલાઈ ગયું.

એ ગીતના ગાનાર હતા પીટર સીગર. ત્યાર બાદ તેનીસ વરસે એ ફરી ભારતની મુલાકાતે આવ્યા. 1996ના નવેમ્બરમાં કલકત્તા ઉપરાંત દિલ્હી, બેંગલોર અને તિરુવનાંતપુરમમાં એમનાં ગીતોના કાર્યક્રમો યોજાયા. એ કેવો વિલક્ષણ જોગાનુજોગ કે ગુજરાતના એક લોકગાયકની શતાબ્દીના અરસામાં જ અમેરિકાના એ મહાન લોકગાયકનું આ દેશમાં પુનરાગમન થયું !

પીટર સીગરે ‘વી શેલ ઓવરકમ’ની પ્રથમ ઘોષણા અમેરિકામાં ઘણાં વરસો અગાઉ માર્ટિન લ્યૂથર કિંગના સમાન નાગરિક હક માટેના આંદોલન વેળા કરેલી. મૂળ તો કોઈ હબસી અમેરિકન પાદરીએ રચેલા એ ભજનનો સીગરને કંઠેથી લલકાર થયો, અને દેશદેશાવરમાં એના પડછંદા ઊઠ્યા. જોતજોતામાં એ સમસ્ત વિશ્વનું સ્વાતંત્ર્ય-ગાન બની ગયું. મૂળ ભજનમાં શબ્દો હતા “આઈ વિલ ઓવરકમ”, તેમાં સહેજ ફેરફાર કરીને સીગરે ગાયું : “વી શેલ ઓવરકમ.”

ગીત-સંગીતની દુનિયામાં એક ઓલિયા જેવા પીટરભાઈ પાંચ દાયકાઓથી સમાનતા, સામાજિક પરિવર્તન અને શાંતિ હાંસલ કરવા કાજે સંગીતનું શસ્ત્ર અજમાવી રહ્યા છે. એમનાં ગીતો લોકોને આનંદ સાથે જ્ઞાન આપે છે, ઉત્સાહિત અને રોમાંચિત કરે છે. જગતભરમાં ઘૂમીને મોટી જન-મેદનીઓ સમક્ષ એમણે ગીતો ગાયાં છે, અન્યાયની સામે મસ્તક ઉઠાવનારાઓની પડખે ઊભા રહીને. 1970માં અમેરિકન પાટનગર વોશિંગ્ટન પરની વિરાટ લોક-કૂચ વખતે એમણે જોન લેનોનનું મશહૂર ગીત ‘ગિવ પીસ એ ચાન્સ’ (એક તક આપો શાંતિને) ગાયેલું.

સંગીતકારોના એક કુટુંબમાં 1919માં જન્મેલા પીટરભાઈએ વીસ વરસની ઉંમરથી જાહેરમાં ગાવાનું શરૂ કરેલું. કોલેજનો અભ્યાસ અધૂરો પડતો મૂકીને લોકગીતોનો અભ્યાસ કરવા એ લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ (અમેરિકન સંસદના

ગંથાલય)માં પહોંચી ગયા હતા. પછી લોકગીતો વિશે વધુ જાણકારી મેળવવા માટે, પોતાનું તંતુવાદ બેન્જો હાથમાં લઈને એ આખા અમેરિકામાં રજાગવા નીકળી પડ્યા હતા. લોકગીતોના પુનરુદ્ધારની જે નવી ચળવળ અમેરિકામાં શરૂ થઈ, તેમાં પીટર સીગર મોખરે હતા. અમેરિકાને ખૂણે ખૂણેથી, અને દુનિયા આખીમાંથી પણ, એમણે લોકગીતો ભેગાં કરવા માંડ્યાં અને પછી હબસીઓનાં ભજનો, શ્રમજીવીઓનાં ગીતો, યુદ્ધ-વિરોધી ગીતો, પીડિતોનાં ગીતો – એમ તરેહ તરેહનાં ગીતો એ ગાવા લાગ્યા. ઇન્સાનિયત માટેની ઊંડી ખેવનાથી એમનું ગાન તરબતર છે. માનવ-આત્માનું અવિજેયપણું એ તેનો મુખ્ય સૂર છે. સીગર ગીતો ગાય છે, તેમ પોતે લખે છે પણ ખરા, અને ઘણી વાર બીજાનાં ગીતોમાં જરાક ફેરફાર કરીને તેને પોતાની પરંપરામાં પરોવી લે છે.

માનવજાતને સંગીતના સૂત્રમાં પરોવીને એક કરવા પીટરભાઈ મથતા રહ્યા છે. શોષિત-પીડિત જનતાની પડખે એ નિરંતર ખડા રહ્યા છે. વિદેટનામના યુદ્ધમાં અમેરિકાએ ભાગ લીધો તેનો વિરોધ કરવામાં એ મોખરે રહેલા. વિદેટનામમાં ખપી ગયેલા જુવાનજોધ અમેરિકન સૈનિકો અંગે તે કાળે એમણે ગાયેલું શોકગીત ‘હેર હેવ ઓલ ધ ફ્લાવર્સ ગોન !’ (પુષ્પો બધાં ક્યાં જતાં રહ્યાં !) વિખ્યાત છે. પાછળથી પોતાની આત્મકથાને પણ સીગરે એ જ નામ આપેલું : ‘હેર હેવ ઓલ ધ ફ્લાવર્સ ગોન !’

સીગરે જે અનેક ગીતો ગાયેલાં અને લોકપ્રિય બનાવેલાં છે, તેમાં વિચાર અને ભાવનાની ઉદાત્તાને કારણે જેની કવિતાનું સૌંદર્ય અનોખું બની આવ્યું છે, તેનું નામ છે ‘ગ્વાન્ટાનામેરસ’. ક્યૂબાના રાષ્ટ્રવીર હોઝે માર્ટીએ લખેલા સ્પેનિશ ભાષાના એ ગીતમાં માતૃભૂમિ માટેની તીવ્ર મહોબતને કવિએ વાચા આપેલી છે. આ ગીત એટલું બધું લોકપ્રિય બન્યું કે અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈને જગતભરમાં એ ગવાય છે.

સીગર કુદરતના ભારે ચાહક છે. ‘સ્લૂપ ક્લીયર-વોટર’ નામની પોતાની સઢવાળી હોડીમાં હડસન નદી પર સહેલ કરતાં કરતાં એમણે પ્રદૂષણનાં કારમાં જોખમો સામે પોકાર કરેલો.

સીગર એટલે સાદગીના સામર્થ્યની કથા. મહાનગરી ન્યૂયોર્કથી સોએક કિલોમીટર ઉત્તરે, હડસનને કાંઠે રમણીય કુદરતને ખોળે પોતે પતિ-પત્નીએ હાથે બાંધેલા સાદા ઘરમાં પીટરભાઈ રહે છે. કુદરત અને પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવાની એકમાત્ર પ્રવૃત્તિને હવે તેમણે પોતાની જાત અર્પણ કરી દીધી છે, અને નગરજીવનની કૃત્સિતતા વિશેનાં ઘણાં નવાં ગીતો બેસાડ્યાં છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 1996]

બદલૂ ધોબી

સન 1929 કી બાત હૈ. મેં હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય કા છાત્ર થા. પ્રહલાદ લોજમેં રહતા થા. વિશ્વવિદ્યાલય કે 50-60 છાત્રોં કા વહ આવાસ થા. પ્રતિ રવિવારકો ગધે પર ગહર લાદે બદલૂ ધોબી આતા. ચાહે પાની પ્રલય હી ક્યોં ન મચાયે - બદલૂ કા ગધા લોજ કે દરવાજે પર નિયત સમય પર પહુંચ જાતા. સમય કી પક્કી પાબન્દી કે કારણ લોગ બદલૂસે કપડે ધુલવાને કો ઉત્સુક રહતે, પર વહ ગ્રાહકોં કી સંખ્યા બઢાને કે પક્ષ મેં નહીં થા; કહતા : “માફી મિલે; ઈતના હી કામ કયા કમ હૈ ? આપ કો દૂસરા લગા દેંગે.”

બદલૂ કો આપ કપડા ગિનકર દીજિયે, પર બિના ગિને લીજિયે. વહ એક-એક કપડા લા દેતા. હિસાબ કી કભી કોઈ ઠિકઠિક નહીં. મહિના કબ પૂરા હોતા હૈ, ઈસ કા હિસાબ ભી ઉસ કે પાસ ન રહતા. આપને જબ જિતના પૈસા દિયા, સિર સે લગાકાર લે લિયા, ઔર ચલ દિયા.

એક દિન બદલૂ સદા કી ભાંતિ આયા ઔર મેરે કપડોં કો બારબાર ગિનને લગા : “અરે ? ઈન મેં તો એક ઊની સ્વેટર નહીં હૈ - કહાં ગા ? બાબૂ કપડે દેખ લીન્હ જાય. એક સ્વેટર કમ હૈ. અગલે ઈતવાર કો લે આઉંગા.”

“અચ્છી બાત હૈ. યહ હિસાબ તો લેતે જાઓ !”

“નહીં, ફિર - અગલે હફતે.”

અગલે હફતે બદલૂ નિયત સમય પર આયા. “બાબૂ કા બતાઈ ? સ્વેટર કી બડી ખોજ કી - નહીં મિલતા.”

“કોઈ બાત નહીં, મિલ જાયગા. અચ્છા, યહ હિસાબ તો ચુકતા કર લો !”

“નહીં બાબૂ, સ્વેટર મિલ જાય દેવ; ફિર હો જાઈ - કહાં જાત હૈ ?”

વહ પ્રતિ સન્તાહ આતા, કપડે લે જાતા; ઔર જબ હિસાબ કી બાત ઉઠાતા, વહી બાત -

“કહાં જાત હૈ ? સ્વેટર મિલ જાય દેવ !”

ચાર મહિને બીત ગયે. બદલૂ કપડે લે જાતા હૈ, દે જાતા હૈ, પર હિસાબ લેને કો તૈયાર નહીં.

આજ મેંને સોચ લિયા થા કિ બદલૂ કે હાથ મેં જબરન પૈસે રખૂંગા, ઔર ઉસે લેને હી પરોંગે. કહૂંગા : “સ્વેટર ગુમ હો ગયા તો જાને દો. મેં તો તુમસે ઉસકે દામ વસૂલ કરના નહીં ચાહતા.”

શામ કે ચાર બજ ગયે. બદલૂ કા ગધા ફાટક પર દિખલાઈ નહીં દિયા. હાં, બદલૂ સે મિલતા જુલતા આદમી એક્કેસે ગહર ઉતાર રહા હૈ. નમ્બરવાર કમરોં મેં જા રહા હૈ. મેરે કમરે મેં ભી આયા. કપડે ગિનકર રખ લિયે. મેંને કહા : “બદલૂ કહાં હૈ ? તુમ ઉસ કે કૌન હો ?”

“ભાઈ હૈ.”

“ઔર બદલૂ કો કયા હો ગયા ?”

“જો સબ કા હોતા હૈ” – કહકર વહ ફૂટફૂટકર રોને લગા. મૈને ઢાઢસ બંધાકર ઉસકે હાથ મેં રૂપયે રખને ચાહે. ઉસને હાથ પીછે કર લિયે.

“ભૈયા કહ ગયે હૈં કિ, લંબર તીસ કે બાબુજી સે સાલ-ભર તક પૈસા ન લેના; ઉસ કા કપડા હમ સે ગુમ હો ગયા હૈ.”

મૈને ઉસે બહુતેરા સમજાયા, પર બદલૂ કા ભાઈ ટસસે મસ ન હુઆ. કહને લગા : “બાબૂ, હમારે ખાનદાન મેં આસામી કા કપડા ગુમ હો જાને પર ઉસ કા પૈસા દિયા જાત હૈ. ખાનદાની રિવાજ છોડકર અગર હમ આપ સે પૈસા લે લેં, તો ભૈયાકી આત્મા હમકો ક્યા કહેગી ?”

“લેકિન બિના પૈસે કપડે ધુલવાના હમોં બુરા લગતા હૈ. ભાઈ કી બાત ભાઈ કે સાથ ગઈ. અબ તુમ નયે સિરે સે કપડે ધો રહે હો; તુમ્હેં પૈસે લેને હી હોંગે.”

વહ નહીં માના. ઉસ ને કપડે માંગે, મૈને નહીં દિયે. દૂસરે સપ્તાહ વહ પુનઃ આયા ઔર સભી નંબર કે બાબુઓં કે કમરોં મેં કપડે દે આયા. મૈને દેખા, આજ ઉસને કિસી સે કપડે નહીં લિયે.

એક રવિવાર આયા... દૂસરા રવિવાર, તીસરા રવિવાર... ઈસ પ્રકાર કઈ રવિવાર આવે, પર બદલૂ કા ગદા ‘લોજ’ કે ફાટક પર નહીં આયા.

મૈં મન હી મન પછતાયા : આહ ! મૈને પૈસે દેને કી ક્યોં જિદ કી ? ઉસને અપને કુલકી લાજ કે લિયે ‘લોજ’ કે કિતને ગ્રાહક છોડ દિયે !

વિનય મોહન શર્મા

[‘રેખા ઔર રંગ’ પુસ્તક]

કોઈ બેસતું કેમ નથી ?

જાપાનની શહેર-પરાંની લોકલ ટ્રેનોમાં ભીડ તો આપણે ત્યાં થાય છે એના જેવી જ; પણ લોકો ઘણા તાલીમબદ્ધ. ગાડી આવે ત્યારે તેમાં ચડનારા હારબંધ ઊભા હોય પ્લેટફોર્મ પર. ઊતરનારા ઊતરી જાય પછી નવા મુસાફર ચડે, દરવાજો બંધ થાય પછી જ ગાડી ઊપડી શકે, એવી યાંત્રિક ગોઠવણી.

સાકાઈથી ઓસાકા જવા હું લોકલમાં ચડ્યો. ડબ્બામાં છત પરથી લટકતાં કડાં પકડીને 25-30 જણ ઊભા હતા. એક બેઠક ખાલી પડેલી હતી. “કોઈ કેમ બેસતું નથી ?” મેં સાથેના મિત્રને પૂછ્યું. તેમણે સમજાવ્યું કે, “જેટલા ઊભા છે તે સૌને બેસવું તો છે; પણ ખાલી બેઠક એક જ છે તેથી બધા એમ વિચાર કરે છે કે, બેઠક મને નહીં – કોઈ બીજાને મળવી જોઈએ. માટે સૌ ઊભા છે.”

બીજાને સગવડ પહેલી મળવી જોઈએ, એ ભાવના માત્ર રેલગાડીમાં જ નહીં પણ જીવનના બીજા ઘણા વ્યવહારોમાં જાપાની લોકોમાં મેં જોઈ.

મોહન પરીખ

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

જ્ઞાનયજ્ઞનો આચાર્ય

છપ્પન વર્ષના મનુભાઈને કોઈ શોખ હોય તો તે એક જ - વાંચવાનો, ખૂબ ખૂબ વાંચવાનો અને શ્રેષ્ઠ સાહિત્યનું આચમન કરવાનો. જગતનાં ઉત્તમ પુસ્તકો એ વાંચતા અને સંઘરતા. આમ જુઓ તો એનો અભ્યાસ કંઈ જ નહિ. એમને જો પૂછો કે મનુભાઈ, કેટલું ભણ્યા છો ? તો મરક મરક હસીને જવાબ આપે - ભાઈ, હું તો અંગૂઠાછાપ છું - કંઈ ભણ્યો નથી ! પણ આ જવાબ આપતી વખતે એના હાથમાં હોય એક અંગ્રેજી પુસ્તકનું થોથું ! અને પછી નિજી જીવનના પ્રશ્નોનો સામનો ન કરવો પડે એટલે વાતની ગાડીને ઊંધે પાટે ચડાવતાં સામેથી પૂછે : આ પુસ્તક વાંચ્યું છે ? અને એ પુસ્તકનું શીર્ષક-પૂઠું બતાવીને બોલે : વિક્ટર હ્યુગો એટલે શબ્દનો સ્વામી. 'લા મિઝરાબલ' એની એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાય છે. મારી પાસે એની આઠમી એડિશન છે. જોઈએ તો તમને એક કોપી આપી શકું. કિંમત ખાસ નથી. માત્ર ત્રીસ જ રૂપિયા.

મનુભાઈનો ધંધો ફૂટપાથ પર બેસી જૂનાં પુસ્તકો વેચવાનો. માત્ર પુસ્તકો જ નહિ, ફોટોગ્રાફી, ફિનિચર, સંગીત, શિલ્પશાસ્ત્ર, ફિલ્મ, રંગભૂમિ, જવેલરી ડિઝાઇન, સાહિત્ય પરિષદો વગેરેના ખાસ ખાસ અંકો કે સ્મરણિકાઓ એની પાસેથી મળી આવે. ભારતમાં મુસ્લિમોના પ્રથમ પ્રવેશ અંગે મારે વિગતવાર માહિતી જોઈતી હતી : મનુભાઈને કહેવાથી એણે એક મહિનામાં દળદાર ગ્રંથ મારી સામે મૂકી દીધો. કૉલેજના વિદ્વાન પ્રોફેસરો પણ મનુભાઈની અવારનવાર મુલાકાત લેતા.

મનુભાઈને એના સમવયસ્કો મનિયો કહીને જ બોલાવતા. જે ઉંમરે બાળકોને ભણવા કરતાં રમતમાં વધારે રસ પડે તે ઉંમરે મનિયો કંઈક ને કંઈક વાંચતો બેઠો જ હોય. એની મા ગાંધીની દુકાને ખરીદી કરવા મોકલે ત્યારે પસ્તીના પડીકામાં વીંટળાયેલી વસ્તુને જલદી જલદી થાળીમાં ઠાલવી એ પડીકાનું પાનું રસપૂર્વક વાંચવા લાગે. અરે, જમતી વખતે પણ ક્યાંકથી માગી લાવેલા સામયિકમાં એની નજર હોય. એની મા એને ટોકતી કે, મનિયા, ભાણામાં ધ્યાન રાખ; પણ ભાણામાંથી બટકું ભરી ફરી એની નજર અધૂરા રહેલા ફકરાને પૂરું કરવામાં પરોવાયેલી હોય. મોટા થઈને મનુભાઈ પરણ્યા ત્યારે એની પત્ની મજાકમાં પડોશીઓને કહેતી, કે તમારા ભાઈની થાળીમાં કંઈ પીરસાય નહિ તે ચાલે, પણ જમતી વખતે કોઈ ચોપડી તો જોઈએ જ !

મનુને બહુ બહુ ભણવું હતું, પણ એ નવમા ધોરણમાં હતો ત્યારે જ પિતા મૃત્યુ પામતાં ઘરની જવાબદારી એને માથે આવી પડી. વિધવા મા અને માંદાં રહેતાં મોટી બાનો ભાર આવી પડ્યો મનિયા માથે. પિતાના મૃત્યુ પછી મા કોઈનાં ઘરકામ કરી ઘરનું ગાડું ગબડાવતી. પણ પછી ઘરમાં પૈસાની ખેંચ વરતાવા લાગી. એક

ટંકના જમવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા. છેવટે મનિયો ભણવાનું પડતું મૂકી નોકરીએ લાગી ગયો. ચૌદ વર્ષના છોકરાને નોકરીએ કોણ રાખે ? પણ એના પિતાના ધંધાદારી એક જણને આ કુટુંબની દયા આવી, તે એ તેની સાથે ફેરીએ જવા લાગ્યો. એના પિતા પણ જૂનો ભંગાર, પસ્તી લેવાની ફેરી જ કરતા હતા ને ! પિતાના ઓળખીતા ફેરીવાળા જોડે મનિયો પણ બાપની રેંકડી લઈ શહેરની ગલીએ ગલીએ ફરતો થયો અને કાચની શીશીઓ, ખાલી તેલના ડબ્બા, ડુબલીઓ, ગૂણિયા, લોખંડનો ભંગાર અને પસ્તી જોખતો થઈ ગયો. સાંજે તે બધું ઉઘરાવી તે જથ્થાબંધ વેપારીને ત્યાં વેચી આવતો. પસ્તી આપતી વખતે જો સારાં મેંગેલિન એની નજરે ચડ્યાં તો એ સેરવી લેતો. મોડી રાત સુધી એ વાંચતો રહેતો.

સત્તર-અઠાર વર્ષની ઉંમરે એ બરાબરનું કમાતો થઈ ગયો કે માને કોઈનાં ઘરકામ કરવામાંથી નિવૃત્તિ અપાવી દીધી. સવારના નવ-સાડા નવ વાગ્યે માએ બાંધી આપેલાં રોટલી-શાક લઈ રેંકડી સાથે શહેરમાં રખડવા નીકળી પડતો અને દિવસ આખામાં એકઠા થયેલા ભંગારને વેચી રાત્રે આઠ વાગ્યે ઘેર પહોંચતો, ત્યારે એનું પરિભ્રમણ પંદર-વીસ કિલોમીટરનું તો થઈ જ ગયું હોય. ખાલી રેંકડીમાં હોય બે-ત્રણ મેંગેલિનો કે કોઈ જૂની ચોપડીઓ. પણ આ વાચતાં વાચતાં મનુને થઈ આવ્યું કે અંગ્રેજના અભ્યાસ વિના બધું નકામું; અંગ્રેજ તો અનેક ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્ય સુધી પહોંચવાનો ધોરી માર્ગ છે. એક શિક્ષકના માર્ગદર્શન નીચે મનુએ રાત્રે એક કલાક સુધી અંગ્રેજના શબ્દો અને વાક્યરચનાઓ ગોખવાનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. એની રેંકડીએ વેચાવા આવેલાં અંગ્રેજ ભાષાનાં સામયિકો કે પુસ્તકોની તો કમી હતી જ નહિ.

એણે મનોમન એક નોંધ લીધી કે રેંકડી લઈને ગલીએ ગલીએ ફરવા કરતાં એક સ્થાયી જગાએ બેસવું સારું. આ સ્થાયી જગા એટલે શૈક્ષણિક સંકુલના પરિસરમાં આવેલો ફૂટપાથનો કોઈ ખાંચો. હવે પસ્તીની લે-વેચ કરવાને બદલે બુક્સ-મેંગેલિનનો પથારો કરી એનું વેચાણ કરવું.

આટલાં વર્ષોમાં હવે એ અંગ્રેજી નવલકથાઓ વાંચતો થઈ ગયો હતો. ક્યારેક પસ્તીની લે-વેચમાં એને સારાં પુસ્તકો મળી જાય તો એ રાખી લેતો. એ હવે માનતો થઈ ગયો કે પુસ્તકો વિના આપણે ભણેલા હોઈએ તો પણ અડધા અભણ છીએ.

પચ્ચીસમે વર્ષે મનુ પરણ્યો. પરણતાં પહેલાં વેચવા માટે સારાં પુસ્તકો, સામયિકોના દળદાર અંકો એ વસાવવા લાગેલો. ઉપરાંત, એક શૈક્ષણિક સંસ્થાના વિશાળ સંકુલની પાછલા ભાગની દીવાલ અને એનો એક ખાંચો નજરમાં રાખી લીધેલો. એટલે એક દિવસ શુભ મુહૂર્ત જોઈ એણે આ જગામાં, બત્તીના થાંભલા નીચે મોટી તાડપત્રી પાથરી હાટડી માંડી દીધી. હવે એ મોડી રાત સુધી અહીં બેસતો. ઘરાકી ન હોય ત્યારે એનું વાંચનકાર્ય ચાલુ જ રહેતું. છ મહિનામાં એની

આ હાટડીએ ધ્યાન ખેંચી લીધું. બપોરના ભાગમાં એ જ્યાં મળે ત્યાંથી જૂનાં પુસ્તકો સસ્તા ભાવે ખરીદી લાવતો. કેટલીક વખત તો માંદી લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોની ઢગલો પણ ખરીદી લેતો. શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા એણે દીવાલ પર ‘વર્લ્ડ ક્લાસિક્સ’ જેવું કાગળનું પૂઠું લગાવી જગતના સાહિત્યનો શ્રેષ્ઠ ખજાનો અલગ પાડી દીધો. હેરીએટ બીચર સ્ટોની ‘અંકલ ટોમ્સ કૅબિન’, એલેક્ઝાન્ડર ડુમાની ‘ધ કાઉન્ટ ઓફ મોન્ટે ક્રીસ્ટો’, ડેનીઅલ ડીફોની ‘રોબીન્સન ક્રુઝો’, શેલી-બાયરન-કીટ્સની કૃતિઓ, પર્લ બકની ‘ધ ગુડ અર્થ’, ચાર્લ્સ ડિકન્સની ‘એ ટેલ ઓફ ટુ સીટીઝ’, ગુસ્તાવ ફ્લોબેરની ‘માદામ બોવરી’ અને જવાહરલાલ નેહરુની ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઇન્ડિયા’ જેવાં પુસ્તકો અલગ તારવીને ગોઠવ્યાં. કોલેજનાં છોકરા-છોકરીઓને ગમતી એલીસ્ટર મેકલીન, અર્લ સ્ટેનલી ગાર્ડનર, આગાથા ક્રિસ્ટી, ઇવાન હન્ટર, હેરોલ્ડ રોબીન્સ કે એન્ડરસન સ્કોટની કથાઓ તો ઢગલાબંધ ખડકાયેલી રહેતી.

મનિયામાંથી મનુ તો એ બની ગયેલો, પણ હવે એના જ્ઞાનને કારણે મનુભાઈના માનાર્થભર્યા નામથી એ ઓળખાવા લાગ્યા. કોલેજના પ્રોફેસરો એની વારંવાર મુલાકાત લેવા લાગ્યા. “મનુભાઈ, કાર્લ માર્ક્સનું ‘ડાસ કેપિટલ’ મળે તો મારે માટે રાખી મૂકજો.” વળી કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રાધ્યાપક ‘વિઝમ ઓફ કોન્ફ્યુશિયસ’ની માગણી કરતા. ઇતિહાસના પ્રાધ્યાપકો ‘ડિક્લાઈન એન્ડ ફોલ ઓફ ધ રોમન એમ્પાયર’ કે ‘ધ ફ્રેચ રેવોલ્યુશન’નો ઓર્ડર મૂકતા, તો ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપકો આનંદશંકર ધ્રુવ, નર્મદ, મેઘાણી કે મુનશીનાં પુસ્તકોને ઘરમાં વસાવવા લઈ જતા.

મનુભાઈની સાહિત્યયાત્રા તો લંબાતી જ ગઈ. વિશ્વનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોની એણે પોતાના જ ઘરમાં લાઇબ્રેરી બનાવી હતી. શેક્સપિયરનાં તમામ નાટકો, ટોમસ હાર્ડી, મોંપાસા, એડગર એલન પો, સમરસેટ મોમ કે જેમ્સ જોયસથી માંડી સાર્ત્ર સુધીના તમામ લેખકોની કૃતિઓ એના પોતાના પુસ્તકાલયમાં મોજૂદ હતી. આ તમામ પુસ્તકો મનુભાઈએ વાંચ્યાં હતાં અને એનું મૂલ્ય તે સમજતા હતા.

મનુભાઈના જીવનમાં એક ઘટના એવી બની કે વાચન તરફ એ વધુ ને વધુ ઢળતા ગયા. મનુભાઈનાં પત્ની ભાનુબહેનની પહેલી પ્રસૂતિ કસુવાવડ નીવડી, તો બીજી પ્રસૂતિમાં ગર્ભાશયમાં જ બાળક મૃત્યુ પામ્યું. એનું ઝેર એના શરીરમાં વ્યાપી જતાં ભાનુબહેને જીવ ગુમાવ્યો. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરમાં મનુભાઈએ પત્ની ગુમાવી. માતાએ એને ફરી પરણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મનુભાઈએ તો આયખું પુસ્તકોને સમર્પિત કરવાનું નક્કી કર્યું. હવે સંસારની કોઈ જંજાળ તો નહોતી રહી. મા એને રોટલા ટીપી દેતી. ક્યારેક એ ઘરમાં એકલી એકલી કંટાળે ત્યારે મંદિરે દર્શન કરી પુત્રની હાટડીએ બેસતી. દીકરો જે રીતે પુસ્તકોમાં રસ લેતો અને એમાં જ એનો જીવ પરોવાયેલો રહેતો, તે જોઈ માને પણ થયું કે આ પુસ્તકભક્ત જોગીને હવે

સંસારમાં ખેંચવામાં સાર નથી. જે રીતે બૌદ્ધિકજનો એને માન આપતા એ જોઈને માને થયું કે છોકરાનું જીવનસાફલ્ય આમાં જ છે.

જીવનનાં બાકીનાં વર્ષો મનુભાઈએ શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો વસાવવામાં જ ધ્યાન આપ્યું. કોઈ પણ લાઈબ્રેરીમાં જો અમૂલ્ય ગણાય એવું પુસ્તક ન મળે તો શોધનારે મનુભાઈનો સંપર્ક સાધવાનો રહેતો. આવા એક પુસ્તકની શોધમાં જ્યારે હું એક સવારે મનુભાઈને ઘેર ગયો ત્યારે એના ઘરમાં બનેલી લાઈબ્રેરી જોઈ હું દિગ્મૂઢ થઈ ગયો !

“આ પુસ્તકો હવે ભારતમાં ક્યાંય મળે તો મળી જાય,” મનુભાઈએ એક કબાટ તરફ આંગળી ચીંધી કહ્યું; “પણ એની શક્યતા ઓછી છે. કેટલીય રઝળપાટ પછી મેં આ બધાં મેળવ્યાં છે. મારી મા જીવતી હતી ત્યારે દવાઓ છાંટી છાંટી એની જાળવણી કરતી, પણ હવે આ ઉંમરે મારાથી એટલી બધી કાળજી લેવાતી નથી. આ જુઓ ‘ભગવદ્ગીતા’ની એક નકલ. બહુ જૂની છે, પણ ‘ગીતાજી’માં જેટલા શ્લોકો છે એના કરતાં એક વધારાનો શ્લોક આ નકલમાં છે.” મનુભાઈએ જતનપૂર્વક એ નકલ કાઢી મને બતાવી.

મેં પૂછ્યું : “મનુભાઈ, તમે તો જીવનમાં હવે એકલા જ છો.”

“એકલો શાનો ?” મનુભાઈએ વિરોધનો સૂર કાઢતાં કહ્યું, “જુઓ ને, આટલા બધા મિત્રો તો મારા ઘરમાં છે. પુસ્તકો આપણા સાચા મિત્રો. એ આટલા નજીક હોય પછી હું એકલો શાનો ?”

“મારો કહેવાનો મતલબ મનુભાઈ, એ હતો કે હવે તમારું વારસદાર કોઈ નથી. તમે નહિ હો પછી આ પુસ્તકો...”

“કોઈ સારા એવા પુસ્તકાલયને કે જેનો લાઈબ્રેરિયન મારા આ સાથીદારોને સારી રીતે સાચવે એને આપી દઈશ. મારા વીલમાં એ પુસ્તકાલયનું નામ લખતો જઈશ.”

“કોઈ નામ નક્કી કરી રાખ્યું છે ?”

“ના. પણ એક-બે મારા ધ્યાનમાં છે. પણ કંઈ કહેવાય નહિ. હજુ તો હું જીવું છું. ઓછામાં ઓછો દસકો તો કાઢી નાખીશ એવું લાગે છે, પછી જેવી ઈશ્વરની મરજી.”

ક્યારેક ક્યારેક હું આ પુસ્તકઋષિના પથારા પાસે જાઉં છું, ત્યાં રાખેલા મુઠા પર બેસી પુસ્તકો ઊંચલાવું છું, ક્યારેક ખરીદી લઉં છું તો કોઈ વખત ત્યાં બેસીને વાંચી લઉં છું. લોકો વાંચે એ માટે તો એણે સાત-આઠ મૂડાઓ ત્યાં રાખ્યા છે. એકાદ કલાક ત્યાં બેઠા હોઈએ તો એની પાસે વેચાવા આવેલાં પુસ્તકોમાં ખાંખાંખોળા કરતા, એ કાર્યમાં મગ્ન જ હોય. જાણે જ્ઞાનયજ્ઞનો આચાર્ય.

ગિરીશ ગણપત્રા

[‘જન્મભૂમિ-પ્રવાસી’ અઠવાડિક : 2003]

બિખરી મહેફિલનાં પતંગિયાં

મહાવીર ત્યાગીની બે નાની નાની ચોપડીઓના ગુજરાતી અનુવાદનાં પુનર્મુદ્રણો હમણાં બહાર પડ્યાં છે : ‘સ્વરાજની લડતના તે દિવસો’ (આવૃત્તિ ચોથી) અને ‘નગરખાનામાં તત્તૂડીનો અવાજ’ (આવૃત્તિ ત્રીજી). બેય ચોપડીઓ મૂળ હિન્દીમાં 1963ના અરસામાં પ્રગટ થયેલી. ગુજરાતીમાં તેના અનુવાદકનું નામ એકેય ચોપડીમાં આપેલું નથી; આગલી આવૃત્તિની કશી વિગત પણ જણાવેલી નથી. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો છે, તેથી એમ લાગે કે આગલી આવૃત્તિઓ પણ એ સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલી હશે.

બેય ચોપડીમાં લેખકના જીવનનાં સંસ્મરણો છે. એકનાં 132 પાનાં છે, બીજાનાં 152. બેમાંથી ઓછાં પાનાંવાળી ‘સ્વરાજની લડતના તે દિવસો’ મેં પહેલાં ખોલી, તેનાં 14 પ્રકરણો છેલ્લેથી વાંચવા માંડ્યાં. વાંચતાં વાંચતાં આંખ ભીની થતી રહે, ને મોંમાંથી ખડખડાટ હાસ્ય પણ નીકળતું જાય.

કોઈ નવું પુસ્તક મને બહુ ગમી જાય તો તેમાંથી થોડો ભાગ ટૂંકાવીને ‘નયા માર્ગ’, ‘નિરીક્ષક’ કે ‘ભૂમિપુત્ર’ જેવાં પખવાડિકોને તે મોકલું અને ઉમેદ રાખું કે તંત્રીને યોગ્ય લાગશે તો તેટલો ભાગ કોઈ અંકમાં પ્રગટ કરીને પોતાના વાચકોનું ધ્યાન તે પુસ્તક તરફ દોરશે. ‘સ્વરાજની લડતના તે દિવસો’માંથી નીચેનાં પ્રકરણો મને વિશેષ ગમેલાં છે :

1. ‘તું મને નાચ નચાવીશ ?’
2. કરજ
3. દિલ કે ઘડકને કી યાદ
4. ‘મારી ખીર શરૂ કરાવી દે !’

જે વાચકો મહાવીર ત્યાગીના નામથી પરિચિત ન હોય, તેમને માટે પુસ્તકમાંથી થોડો ભાગ અહીં ઉતારું છું :

કોઈ અલૌકિક રાગિણીના ચઢતા જતા સ્વરો ઉપર મંત્રમુગ્ધ બનીને નાચનારા અમે મતવાલાઓએ ત્રીસ વર્ષ સુધી નિરંતર આ મહાનૃત્યના તાલ સાથે અમારા હૃદયની ઘડકને બાંધી લીધી હતી. સંસારની બધી શક્તિઓની અવગણના કરીને અમે એ સંગીતમાં મસ્ત બનીને ઘૂમતા હતા.

પણ હવે પહેલાં જેવી મસ્તી નથી, એવી ધૂન નથી. દીપશિખા બુઝાઈ જતાં પતંગિયાંની મહેફિલ વીખરાઈ જાય – બરાબર એવી રીતે અમારી મહેફિલ પણ બહેકી ગઈ છે. રાગ વિનાનો સ્વર, એમ બાપુ વિનાની કૉંગ્રેસ. પાછલાં ચાલીસ વર્ષોમાં અમે શું શું કર્યું, એ પણ પૂરું યાદ નથી. જે કર્યું તે કોઈ નશાની મસ્તીમાં કર્યું હતું. એમાં મુસીબતો હતી, પણ અમે હસતાં-ખેલતાં કામ કરી ગયા છીએ.

પણ હવે સ્વરાજને કારણે અમારા ઘણાખરા કૉંગ્રેસીઓ રોજગાર વગરના ને ઠેકાણાં વિનાના થઈ ગયા છે. જે માલિકે અમને પાળ્યા હતા તે મરી ગયો. એની ચપટી વાગે

કે કાન ઊંચા કરતા હતા, એની સીટી વાગે એટલે કૂદતા હતા, દોડતા હતા. એના મોં ઉપરનું સ્મિત જોઈને લક્ષ્મી બની જતા. હવે અમારા ગળાનો પટો નીકળી ગયો છે અને અનાથ બનીને અમે અહીંતહીં પૂંછડી હલાવતા ફરીએ છીએ. હવે કોઈ ચપટી વગાડતું નથી, કોઈ સિસકારો કરતું નથી.

જ્યારે અંગ્રેજો હતા ત્યારે મને રોજરોજ કંઈ ને કંઈ કામ મળી જતું. કંઈ ન બને તો પ્રભાતકેરી કાઢતા. જ્યાં દસ જણ જોયા કે છાપાંની ખબરો સંભળાવતા. દૂરથી જોઈને લોકો આવકારતા. પાસે જઈએ ત્યારે સવાલ કરતા : 'કેમ આજકાલ મહાત્મા ગાંધીજી શું કરી રહ્યા છે ? તમને તો સારી રીતે ઓળખે છે !' ઘણા ઉત્સાહથી હું એમની વાતો કહેતો. ગાંધીજીની વાતો કરતાં હું કદી થાકતો નહીં. પણ હવે તો એ બધી વાતો સ્વપ્ન જેવી બની ગઈ છે. અંગ્રેજોના ગયા પછી એમના બહારથી વગેરે નોકરી વગરના થઈ ગયા, તેમ કોંગ્રેસ કાર્યકરો પણ કામ વિનાના બની ગયા.

યાદ કરી કરીને, ગણી ગણીને દરેક નેતાનો દરવાજો હું ખાખડાવી આવ્યો છું - કોઈ મદદ કરે તો હું પણ કામમાં જોડાઈ જાઉં. પરંતુ નેતાઓ પાસે હોદ્દા, પરમિટ, લાઇસન્સ, વજીફા ઘણાં છે, પણ કામ નથી.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

['નયા માર્ગ' પખવાડિક : 2001]

જહાં દેખતા હું

જહાં દેખતા હું હલ લાદે, મરિયલ બૈલ હંકાતે,
ધોતી ફટી લપટે દુખિયારે કિસાન કો જાતે;
સુખા, બાઢ, મહાજન, કુર્કી, નીલામી કા મારા :
ચલા જા રહા હૈ વહ, દેખો - રાષ્ટ્રપિતા કા પ્યારા !

લગા પીઠ સે પેટ, મગર જો અન્ન-વસ્ત્ર કા દાતા :
હે ભગવાન, યહી હૈ અપના ભારત-ભાગ્યવિધાતા !....

જહાં દેખતા હું, માનવને માનવ કો લલકારા,
માનવને હી માનવતા કો ગલા ઘોંટ કર મારા...

મોહનલાલ મહેતા 'વિયોગી'

['સાપ્તાહિક હિંદુસ્તાન' : 1959]

કોણી મારીને

તંત્રી યે આપણે ને ખબરપત્રી પણ આપણે. કવિ યે થવું પડે ને સમાલોચક પણ.

આપણું પત્રકારત્વ તો છે કોણી મારીને ફૂરડું ઊભું કરવાની કળા !

ઝવેરચંદ મેઘાણી

અમારા માધવકાકા

અમારા માધવકાકા આખા ગામમાં જાણીતા. કંઈ પણ કામ આવી પડે, તો તે તુરત કહે : “તમે બધાં ખસી જાઓ, મને તે કરવા દો !” એક દિવસ મારા દાદાની છબી જડાઈને આવી, એટલે રાધાકાકીએ પૂછ્યું, “આ છબીને ઊંચે કેવી રીતે ટિંગાવશું ?” માધવકાકા તરત બોલી ઊઠ્યા, “ઓહો, એમાં તે શું કરવાનું છે ? એ હું કરી લઈશ. તમારે તેની ચિંતા કરવી નહીં.”

એટલું બોલીને તેમણે કોટ ઉતાર્યો. પોતાના નવ-દસ વરસના દીકરા રમણને બોલાવ્યો અને કહ્યું : “બેટા રમણ, જરી દોડ ને પાસે બજારમાંથી ચાર આનાની ખીલીઓ લઈ આવ તો.” ચાર આની લઈને રમણ ઊપડ્યો. તેને ગયે બેત્રણ મિનિટ થઈ, અને તેમણે મનુને બોલાવીને કહ્યું, “અરે ઓ મનુ, બેટા, જરા દોડ તો ! રમણને કહેતો આવ ને કે અરધા ઈચિયા ખીલીઓ લાવે.”

મનુ ગયો અને કાકાએ કામની શરૂઆત કરી. “અરે, અહીં કોણ છે ? અરે, ઓ કનુ, પેલી ઓજારોની પેટીમાંથી મારી હથોડી લાવ તો ! અને બેટા શાંતા, કોઠારમાંથી કોઈ મને સ્ટૂલ આણી આપો તો ! સ્ટૂલ સાથે નિસરણી પણ કદાચ જોઈશે. જોને, બેટા નારણ, તું આપણા ગોવિંદકાકા પાસે જા; કહેજે કે, મારા બાપુએ તમારી તબિયતના ખબર પૂછવા મોકલ્યો છે. અને પછી એની નિસરણી માગજે. જા, જલદી દોડ !... અને ઓ સુશીલા, તું અહીં જ રહેજે; જોજે, કંઈ બહાર જતી ! તારે મને દીવો ધરવો પડશે. આ ભીંત ઉપર બહુ અંધારું પડે છે.”

એટલામાં રમણ ખીલીઓ લઈને આવ્યો. તેને માધવકાકાએ કહ્યું, “બેટા, જરા બજારમાં ફરી દોડને ! સૂતરની મજબૂત દોરી લાવવી પડશે... અરે, પેલો કનવો ક્યાં જતો રહ્યો ? આ હમણાં મને નિસરણી ઉપર છબી કોણ આપશે ? એક જણ તો છબી આપવા જોઈશે ને ?”

આ બધી ધમાલ પછી ખીલી, હથોડી, નિસરણી, સ્ટૂલ, દોરી બધું આવ્યું અને માધવકાકાએ છબી ટિંગાડવાનું મહાભારત કામ આરંભ્યું. બધા આજુબાજુ વીંટળાઈ આવ્યાં. એક જણે નિસરણી પકડી રાખી, અને કાકા ઉપર ચડ્યા. કનુએ કાકાના હાથમાં છબી આપી, અને એ ભીંત ઉપર કેવી મજાની શોભણે એમ વિચારતા હતા, એટલામાં તો તેમના હાથમાંથી એ પડી ગઈ અને તેનો કાચ ભાંગી ગયો. એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના માધવકાકા નીચે ઊતર્યા, પણ કાચના એક મોટા ટુકડાને કાઢવા જતાં આંગળી કાપી બેઠા.

ભગભગ લોહી નીકળવા લાગ્યું. લોહી, અને તેમાંયે પોતાનું લોહી, જોઈ કાકાને ચક્કર આવવા જેવું થયું. આંગળીએ પાટો બાંધતાં અર્ધો કલાક ગયો. નવો કાચ મંગાવ્યો અને તે આવતાં બીજો અરધો કલાક થયો. માધવકાકાએ ફરીથી આ મહાન કામનો આરંભ કર્યો. નિસરણી, સ્ટૂલ અને ઓજારો, ફાનસ અને ફૂટપટ્ટી

– બધાં સાધનો તૈયાર કર્યાં. બે જણાંએ નિસરણી પકડી રાખી, અને કાકા પગથિયાં ચઢવા લાગ્યા. એટલે ત્રીજાએ તેમને ટેકો આપવા માંડ્યો. ચોથાએ તેમને ખીલી આપી. પાંચમાએ હથોડી આપી અને છઠ્ઠાએ ફાનસ રાખ્યું. પણ એટલામાં તો કાકાના હાથમાંથી ખીલી પડી ગઈ. બેત્રણ જણાં ખીલી શોધવા લાગ્યાં. તેમાં જરા વાર થઈ, એટલે માધવકાકા ઉપરથી તડૂકવા લાગ્યા : “તમે લોકોએ આ શું ધાર્યું છે ? શું મને આખો દિવસ આમ ઊભો રાખવો છે ? એક ખીલી શોધતાં કેટલી વાર ?” કાકાએ સપાટો લગાવ્યો, એટલે બધાં ઊલટાં ગભરાયાં.

છેવટે ખીલી જડી. કાકાએ તે હાથમાં લીધી – ત્યાં તો હથોડી ન મળે ! એટલે માધવકાકાનો મિજાજ ફરી ગયો : “આટલાં સાત-આઠ જણાં અહીં છે, અને મેં હથોડી ક્યાં મૂકી દીધી એટલુંય તમને કોઈને ભાન રહેતું નથી ? તમારાથી તો તોભા !” છેવટે નિસરણીના પગ પાસેથી તે મળી આવી. કાકાએ તે હાથમાં લીધી. પણ ત્યાં તો, ખીલી ક્યાં લગાવવી તે માટે દીવાલ પર કરેલી નિશાની કાકા ભૂલી ગયા. ફાનસના પ્રકાશમાં તે ધારીધારીને જોવા લાગ્યા, પણ નિશાની દેખાય જ નહીં. પછી અમે કહ્યું કે, “કાકા, તમે નીચે ઊતરો, અમે તે શોધી કાઢશું.”

એક પછી એક અમે તે શોધવા લાગ્યાં. દરેક જણ જુદી જુદી જગ્યાએ તે બતાવવા લાગ્યું. એટલે માધવકાકા ફરીથી ગર્જ ઊઠ્યા : “તમે બધાં તે કેવાં અણઘડ આદમી છો ! તમને ન જડે ખીલી, ન જડે હથોડી, કે ન જડે ભીંત પરની નિશાની. ચાલો, ઊતરો નીચે ! તમે જિંદગીમાં શું ધોળવાનાં છો !”

જેમતેમ કરીને નવેસર નિશાની કરી, પછી કાકા કહે, “ચાલ મનુ, લાવ પેલી ખીલી ને હથોડી.” અને નિશાની પર ખીલી મૂકી કાકાએ હથોડીનો ફટકો માર્યો, પણ ખીલ આડી થઈ ગઈ અને આજુબાજુનું પ્લાસ્ટર ઊખડી ગયું. તે જોઈ કાકા બૂમ મારી ઊઠ્યા : “કેવું હલકું પ્લાસ્ટર માર્યું છે ! આવા કડિયાને તે કોણે રોક્યો હશે ! ચાલ, કનુ, બીજી ખીલી લાવ. પણ હવે તો નિશાનીથી જરાક નીચે લગાવવી પડશે.”

હવે કાકાએ ધીમે ધીમે ખીલી ઠોકી. તે બરાબર ઠોકાઈ ગઈ. અને ત્રણ-ચાર કલાકની ધમાલને અંતે કાકાએ છબી ભીંત પર લટકાવી. અમારા બધાં તરફ ગર્વથી જોતા જોતા તે નીચે ઊતર્યા અને કહેવા લાગ્યા, “કેમ, લટકાવી આપીને છબી ! આ તમારા માધવકાકા કંઈ જેવાતેવા છે ?”

છોટુભાઈ જો. ભટ્ટ

[‘અમારા માધવકાકા’ પુસ્તક]

તેજસ્વી માનવીને દુખ તો પોતાની શક્તિની મર્યાદાનું હોય છે;

લોકો પોતાની શક્તિની કદર નથી કરતા, એ વાતનો રંજ તેને નથી થતો.

કન્હૂશિયસ

આનંદી સત્યાગ્રહી

બારડોલીના અને ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ સત્યાગ્રહી ખેડૂત સ્યાદલાવાસી મોરારભાઈ ભારે વિનોદી હતા. ગમેતેવી આફત તેમની પાસે આનંદરૂપ બની જતી. સત્યાગ્રહના લાંબા જેલવાસોમાં અમારા જેવા કેટલાય સાથીઓને તેમણે હસાવી હસાવીને જેલ કપાવી દીધી હતી. ગામના કેટકેટલા તકરારી પક્ષે તેમની પાસે આવતા, તેમને હસાવી-રમાડી એકબીજાને ભેટાડીને તેઓ પાછા મોકલી દેતા.

મોરારભાઈ ખેડૂતના પુત્ર; ભણતર બહુ ઓછું. તે કહેતા : “હું તો પાંચ ચોપડી ભણ્યો છું - તે પણ અમારી આંધળી ભેંસને પ્રતાપે ! નિશાળમાં ડેપ્યુટી સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, તેમની ચા માટે દૂધ જોઈએ. રાતના બાર વાગ્યા હોય તો પણ મારા બાપા તે આપી શકતા. અમારે ઘેર એક આંધળી ભેંસ હતી, તેને રાતદિવસ સરખાં હતાં. જ્યારે દોહવા બેસીએ ત્યારે સવાર પડી છે એમ જ એને લાગતું. ચા પીને પ્રસન્ન થયેલા સાહેબ ડાયરી કાઢી તેમાં મારું નામ, ધોરણ વગેરે ટપકાવી લેતા. પછી નિશાળમાં પરીક્ષા લેતી વખતે ડાયરી કાઢી મને ઓળખી કાઢતા : તું કરસનકાકાનો છોકરો ને ? - એમ કહીને માર્ક મૂકી દેતા !”

આમ છતાં મોરારભાઈને જેલમાં ગયા ત્યાં અંગ્રેજી ભણવાનો ઉત્સાહ થયો. એમણે પ્રથમથી જ પોતાનું ધ્યેય નક્કી કરી લીધું હતું : તે હતું સ્ટેશનનાં પાટિયાં વાંચી શકવાનું !

અંગ્રેજી ભણતાં ભણતાં KNIFE શબ્દ આવ્યો. Kનો ઉચ્ચાર બોલવાનો નહીં, પણ K મૂકે નહીં તો ભૂલ કહેવાય. મોરારભાઈને અંગ્રેજીનો સાર સમજાઈ ગયો ! ત્યારથી, ફલાણો માણસ નકામો છે એમ કહેવું હોય તો, ‘નાઈફ’નો ‘કે’ છે, એમ કહીને સૌને ખડખડાટ હસાવતા.

અંગ્રેજી ભણતરનો બીજો સાર તેમણે શીખી લીધો તે હતો ‘વિધાઉટ’ શબ્દ. ‘વિધાઉટ મની’ના સંક્ષિપ્તરૂપ તરીકે તે એકલો ‘વિધાઉટ’ શબ્દ વાપરતા. સરકારની તેમજ અમારી આશ્રમવાસીઓની ખરયાળ યોજનાઓની મોરારભાઈ ટીકા કરતા. લોકોને હસાવી-રમાડી તેમની પાસે સુધારાનાં કામો ‘વિધાઉટ’ કરાવવામાં તે એક્કા હતા.

આખી અંગ્રેજી ભાષાનો સાર ‘નાઈફ’ અને ‘વિધાઉટ’ એ બે શબ્દોરૂપે નિચોવી લઈ તેમણે કૂચા ફેંકી દીધા અને પછી વધારે ભણવાની માથાકૂટ છોડી દીધી.

મોરારભાઈની સામાન્ય બુદ્ધિ ઘણી અસામાન્ય રીતે મર્મગ્રાહી હતી. તેથી તકરારે ચડેલા પક્ષે ઘણી વાર તેમની પાસે લવાદી કરાવવા આવતા. કેટલીક વાર તે હકીકતો તોળીને ન્યાય આપતા, પણ ઘણુંખરું તો કંઈ કંઈ વિનોદના તુક્કા કહી ચડેલાં મોં ઉતારી દેતા.

મોરારભાઈ તેમના જુસ્સાથી, બલિદાનથી અને તાલુકાના લોકો ઉપરના તેમના પ્રભાવથી સરદારના માનીતા સૈનિક હતા અને આગળ જતાં ધારાસભાની ખુરસીમાં પણ બેસતા થયા હતા. પરંતુ તેમનાં ઘડતર અને રીતભાત તો એક

ખેડૂતનાં જ હતાં. સંતતિ માટે વૃદ્ધ પિતાએ એમને બીજી કરાવી. અમારા જેવા કાર્યકર્તાઓની શિખામણ હસવામાં ઉડાવી એ બીજી વાર પરણી ગયા. જૂનીએ નવીને પોતાની દીકરીની જેમ રાખી, તેથી શોક્યના કલેશ એમના ઘરમાં થયા નહીં.

એક વાર ગાંધીજી પાસે હળવી ગમ્મતો ચાલી રહી હતી. મોરારભાઈની બે બૈરીની ચાડી મહાદેવભાઈએ બાપુજી પાસે કરી. બાપુએ મોરારભાઈને પૂછ્યું : “તમે રામને માનતા નથી ?” મોરારભાઈ કહે, “બાપુજી, રામને માનીએ તો રામના બાપાને કેમ ન માનવા ?”

બાપુ હસી પડ્યા !

મોરારભાઈના આનંદી સ્વભાવથી સ્વરાજની લડત ઘણાને મન રમત જેવી થઈ ગઈ હતી. સ્વરાજ પછી થોડાં વરસે એ સ્વર્ગવાસી થયા. પણ સર્વોદયની રચનાના મહા ત્યાગો હળવા બનાવી દેવા એમની બહુ જરૂર હતી.

જુગતરામ દવે

[‘આકાશવાણી’ : 1958]

– તો ક્યાંક ખામી છે

સત્યનો આગ્રહ હતો પ્રથમથી જ. કોઈનો ડર ન રાખવો જોઈએ, એવી પણ માન્યતા. એટલે જે સાચું લાગે તે કહું, સાચું જ કહું. એમ પણ માનું કે સામો માણસ કંઈક ખોટો હોય છે એટલે સત્ય સહન કરી શકતો નથી, અને મારામાં તેને કટુતા દેખાય છે.

પછી અનુભવ ને આત્મનિરીક્ષણને અંતે મને એવી ખાતરી થઈ કે સત્ય જો મૃદુતાથી રજૂ ન કરી શકાય અને સાંભળનારના ચિત્ત ઉપર જો તેનો ધક્કો લાગે, તો આપણામાં જ કંઈક ખામી છે. ઊંડા ઊતરતાં મને એમ પણ લાગ્યું કે સત્ય જો નિર્વિકાર ભાવે રજૂ કર્યું હોય તો, સાંભળનાર તે પ્રમાણે વર્તે કે ન વર્તે, આપણી સચ્ચાઈ વિશે તો તેને શંકા ન રહે અને તેમાં કઠોરતાનો અનુભવ ન થાય. ઘણી વાર માણસ ભયથી ખોટું બોલે છે અને તેને કારણે જ સત્યથી ભડકે છે. તો, સામા માણસને આપણો ભય ન લાગવો જોઈએ. તે અમુક વાત કરશે કે અમુક રીતે વર્તશે, તો આપણે નારાજ થઈશું. ને તેને જોઈતો લાભ નહીં મળે, એવું તેને થવું ન જોઈએ. આપણે બીજાથી ભય ન પામીએ, તેમ બીજાઓ આપણાથી ભય ન પામે, એવી સ્થિતિએ પહોંચવાનો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

સત્યને પ્રિય થવાની જરૂર નથી, એ માન્યતા બદલાઈ ગઈ છે. સત્ય જો પ્રિય ન થાય તો ક્યાંક ખામી રહેલી છે, એમ સમજી આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. હું જાગૃત રીતે પ્રયત્ન કરું છું; હજુ ઘણો પંથ કાપવાનો બાકી છે.

મોરારજી દેસાઈ

[‘કૉંગ્રેસ પત્રિકા’ માસિક : 1960]

સજજનની સુવાસ

ગુજરાતમાં વિદ્વાનો છે, નીડર યોદ્ધાઓ છે, પ્રખર રાજકારણીઓ છે, પણ ગુજરાતનો એકમાત્ર સજજન તો રમણભાઈ છે : આવું ગાંધીજીએ જેમને વિશે કહેલું તે રમણભાઈ નીલકંઠ.

અમદાવાદના જાણીતા કેળવણીકાર મહીપતરામ રૂ. નીલકંઠને ત્યાં 1868ની 13મી માર્ચે એમનો જન્મ થયેલો. ઉત્કટ દેશપ્રેમ, સુધારક વૃત્તિ, સ્ત્રીસન્માનની ભાવના ને સિદ્ધાંતને માટે લડી નાખવાનું ખમીર એમને પિતા તરફથી વારસામાં મળેલાં.

બાળક રમણભાઈની સ્મરણશક્તિ ને અવલોકનશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. નાનપણથી જ એમને દરેક વસ્તુ જાણવાનો શોખ હતો. મેટ્રિકમાં અમદાવાદ કેન્દ્રમાં પહેલા આવીને પાસ થયા પછી 1884માં એ ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયા.

એ વરસે એમના વચલા ભાઈનાં લગ્ન લેવાયાં, એટલે પિતા મહીપતરામે નાના પુત્ર રમણનાં લગ્ન પણ સાથોસાથ ઉકેલી નાખ્યાં. દાકતર સુમન્ત મહેતાની પિત્રાઈ બહેન - 13 વરસની હસવદન સાથેનું રમણભાઈનું લગ્ન સુખી નીવડ્યું, પણ ચાર વરસ પછી એ વિધુર થયા.

પ્રાર્થના સમાજના સહસ્થાપક ને તે વખતના આગેવાન સુધારક ભોળાનાથ સારાભાઈ સાથે મહીપતરામને સારો સંબંધ હતો. મૈત્રી બેચ કુટુંબો વચ્ચે લગ્નસંબંધથી ગાઢ કરવાની ભોળાનાથની ઇચ્છા હતી, પણ મહીપતરામના ત્રણે પુત્રો પરણેલા હોવાથી તેમ કરી શક્યા નહોતા. પછી રમણભાઈ વિધુર થતાં નરસિંહરાવે તથા ભોળાનાથનાં બીજાં સંતાનોએ પોતાની ભાણેજ વિદ્યાગૌરીનું વેવિશાળ રમણભાઈ સાથે કરી ભોળાનાથની એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. આમ 1889માં રમણભાઈનું બીજું લગ્ન થયું. રમણભાઈની ઇચ્છા એમ. એ. થઈને અધ્યાપક બનવાની હતી. પણ એમની નાજુક તબિયતને કારણે દાકતરે આગળ અભ્યાસ કરવાની ના પાડી. એટલે અમદાવાદ જિલ્લા અદાલતમાં થોડાં વરસ નોકરી કર્યા પછી રમણભાઈએ વકીલાત કરવા માંડી. વરસો જતાં વલ્લભભાઈ ઝ. પટેલ સહિત અમદાવાદના ચાર અગ્રગણ્ય વકીલોમાં તેમની ગણના થવા લાગી.

1897માં રમણભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટાઈ આવ્યા, તે દિવસથી જાહેર સેવાનો તેમનો યજ્ઞ શરૂ થયો તે લગભગ જીવનના અંત સુધી અવિરતપણે ચાલ્યો. એમની સેવા પામેલી એવી બીજી અનેક સંસ્થાઓ પૈકી મુખ્ય બે તે પ્રાર્થના સમાજ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી - આજની ગુજરાત વિદ્યાસભા.

પ્રાર્થના સમાજે પોતાના પાક્ષિક 'જ્ઞાનસુધા'નું સંપાદન 1887માં રમણભાઈને સોંપેલું. 1892થી માસિક બનેલા એ પત્રમાં રમણભાઈની નવલકથા 'ભદ્રંભદ્ર' હપતાવાર છપાવા લાગી, ને 1900માં તે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થઈ. સમગ્ર હિંદુ સમાજ

ઉપર તેમાં કરવામાં આવેલા કટાક્ષોને લીધે જનતામાં લગભગ હાહાકાર મચી ગયો.

રમણભાઈનાં પત્ની વિદ્યાબહેને સાક્ષર આનંદશંકર ધ્રુવના એક ટોણા પરથી 1894માં – લગ્ન પછી પાંચ વરસે – કોલેજનો અભ્યાસ આરંભેલો, જે 1901માં પૂરો થયો. એમને એ સાલમાં મળેલી બી.એ.ની ઉપાધિ એ, સંતાનવંતાં વિદ્યાબહેનની ધીરજ અને મહેનતનો તેટલો જ સુધારક રમણભાઈની તિત્તિક્ષાનો વિજય હતો. બાકી, લગભગ સમગ્ર સમાજના વિરોધ વચ્ચે, અનેક જાતની કુટીકાઓ સહેતાં સહેતાં એ જમાનાનો કયો પતિ પોતાની પત્નીને આટલે સુધી ભણવા દેત ! વિદ્યાબહેન –રમણભાઈનું લગ્નજીવન દાંપત્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનારૂપ બન્યું હતું. એ દંપતીના રમૂજ લેખોનો સંગ્રહ ‘હાસ્યમંદિર’ 1915માં બહાર પડ્યો.

હાસ્યલેખક રમણભાઈની હાસ્યવૃત્તિ જીવનમાં પણ અનન્ય હતી. મ્યુનિસિપાલિટીના બેસમજ સભ્યો તથા તેના અનાડી પટાવાળા, બંનેને એ હાસ્યવૃત્તિ વડે રમણભાઈ કાબૂમાં રાખતા. કર્તવ્યભાર તળે કચડાયેલા તેમના જીવનમાં પણ આ હાસ્યવૃત્તિને લીધે જ આનંદ રહેતો.

રમણભાઈનો ગાડીવાળો કોઈ કોઈ વાર આવીને કહે કે, “સાહેબ, આજે મારી ન્યાતમાં મૈયત થઈ છે, એટલે મને જવાની રજા આપો.” વકીલ એની સામે જોઈ રહે. એમને યાદ આવે કે પખવાડિયે પખવાડિયે રવિવારે જ એની ન્યાતમાં મૈયત થાય છે. અને જવાબ આપે કે, “મને લાગે છે કે આ તો હવે તારી ન્યાતનો છેલ્લો જ માણસ હશે !”

રમણભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા ત્યારે પોતાની ઘોડાગાડીમાં ફરતા. તેમાં બેઠા બેઠા પણ ઊંધું ઘાલીને કાંઈક ને કાંઈક વાંચ્યા કે લખ્યા કરતા. પગ આગળ પડેલી કાળી પેટીમાંથી એક પછી એક તુમાર એ ઉઠાવે અને તેના પર શેરો કે સહી કરી પાછો મૂકતા જાય. એમની વિક્ટોરિયા શહેરની સુધરાઈના વંડામાં રોજ દાખલ થાય ત્યારે ઘડિયાળમાં પાંચના ટકોરા સંભળાય. સાડા આઠ વાગ્યે સુધરાઈની સભા પૂરી થાય ને નવેક વાગ્યે રમણભાઈની ગાડી ભદ્રની બહાર આવેલા બંગલામાં પાછી ફરે. વાટ જોઈને બેઠેલાં પત્ની-બાળકો સાથે ભોજન પતાવ્યા પછી રમણભાઈ પોતાના ઓરડામાં જાય અને વકીલાતની બ્રીફે, મ્યુનિસિપલ તુમારો, પત્રવ્યવહાર અને છપાતાં લખાણોનાં પૂઝીમાં દટાઈ જાય. વચ્ચે પ્રેમાળ ધર્મપત્ની “હવે તો ઊઠો ! ક્યાં સુધી બેસી રહેશો ?” એમ કહી જાય. પણ એ દૂબળીપાતળી કાયા તો એક વાગ્યે ઊંઘવા ઊઠે.

જાહેર કામોના વધતા જતા બોજામાંથી માથું ઊંચું કરવાની યે ફરસદ ન હોવા છતાં, એક શાસ્ત્રી રાખી એની પાસે ‘ઉપનિષદો’ વગેરેનો અભ્યાસ કરી, રમણભાઈએ પોતાની સંસ્કૃત-પિપાસા જીવનના છેલ્લા દાયકામાં પૂરી કરી. 1926માં તેઓ આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ચૂંટાયા.

નબળી શરીર-પ્રકૃતિવાળા રમણભાઈ જાહેર સેવા પાછળ વિના હિસાબે શક્તિ ખરચે જતા હતા. આ અતિશ્રમનું પરિણામ આવતાં ઝાઝી વાર લાગી નહીં. તેમને

લકવાનું દરદ લાગુ પડ્યું, જે એમના અંત સુધી લંબાયું. વકીલાત અને લગભગ બધાં કામ છોડી એમને પથારીવશ રહેવું પડ્યું. 1928માં એમનું અવસાન થયું.

બિપિનચંદ્ર જી. ઝવેરી

['કુમાર' માસિક : 1951]

નિર્લેપતાના ભીતરમાં

જીવનમાં અમુક પ્રકારના માણસોનો પરિચય થયા પછી મનમાં અફસોસ થાય છે કે આ સંબંધ આટલો મોડો કેમ બંધાયો ? કેટલો બધો સમય આપણે આ સંબંધથી વંચિત રહ્યા ! પ્રા. રમણ પાઠકનું વ્યક્તિત્વ આ પ્રકારનું છે. એમનો પરિચય મને છેક 1980ના અરસામાં થયો અને એ પ્રથમ પરિચય ગાઢ સંબંધમાં ફેરવાઈ ગયો. કદાચ, આ મિલન માટે હું વર્ષોથી ઉત્સુક હતો. કારણ ?

કારણ સ્પષ્ટ હતું. ધર્મગ્રંથોમાં દર્શાવેલી જાતજાતની માન્યતાઓ વિશે, સમાજમાં પ્રચલિત અનેક વહેમો વિશે બાળપણથી હું ચીલાચાલુ વલણથી કંઈક જુદું વિચાર્યા કરતો હતો. સામાન્ય બુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવી કોઈ પણ વાત કેમ સ્વીકારાય, એવો પ્રશ્ન મનમાં સતત ઊઠ્યા કરતો. જ્ઞાતિના ને બીજા સંકુચિત વાડાઓમાં કેદ એવા સમાજને જોઈને, મનુષ્યજીવનનું ગૌરવ હણાતું જોઈને મન બાળપણથી જ વ્યથા અનુભવતું. પણ પછી થતું, હું જે વિચારું છું એ બીજાઓ કેમ વિચારતા નહીં હોય ? એમાં રમણભાઈ મળી ગયા. બરાબર એ જ વિચારો, પરંપરા સામેનો એ જ આક્રોશ.

રમણભાઈના સુસ્પષ્ટ વિચારો, અને એવી જ સ્પષ્ટ આચારધારા. સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવો સ્વભાવ. નહીં ઉરકેરાટ, નહીં લાગણીવેડા. સામે ગમે તેવો અંધશ્રદ્ધાળુ આવી ચડે, તોય પોતાની વાત તેને સમજાવે, દલીલોથી ગળે ઉતરાવવા પ્રયત્ન કરે; સામા માણસને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ નહીં. અને એ બધું નિર્લેપભાવે કરે. પણ બહારનાં આ નિર્લેપ વલણના ભીતરમાં તો આ પતિત અને ગુમરાહ સમાજની અવદશા જોઈને ભારોભાર વ્યથા ને અનુકંપા અનુભવે.

સુરતના દૈનિક 'ગુજરાતમિત્ર'માં રમણભાઈની કટાર 'રમણભ્રમણ' 25-30 વરસથી ચાલે છે, તેમાં બુદ્ધિપ્રામાણ્યવાદ(રેશનાલિઝમ)ના એમના વિચારો માટે મોકળું મેદાન મળ્યું. દક્ષિણ ગુજરાતના હજારો વાચકો સુધી તેની મારફત નવા વિચારો ફેલાતા જ ગયા, અંધશ્રદ્ધા સામે જેહાદ ચાલતી રહી. આજે ગુજરાતમાં વલસાડથી પાલનપુર સુધી અને સૌરાષ્ટ્રને ખૂણેખૂણે 'રેશનાલિસ્ટ' વિચારો ધરાવનારા લોકોનો એક નાનકડો વર્ગ ઊભો થયો છે એની પાછળ રમણ પાઠકની કલમની પ્રેરણા પણ છે.

યાસીન દલાલ

દક્ષિણ કર્ણાટકના એક ગામડામાં 1858માં જન્મેલી રમા નાની હતી ત્યારે પિતા અનંતશાસ્ત્રી અને માતાની સાથે તીર્થયાત્રામાં જોડાવાનું તેના ભાગ્યમાં આવ્યું. જોડે એક ભાઈ ને બીજી બહેન. જે ગામે આવે ત્યાં પિતા વિદ્વાનો સાથે વાદવિવાદ કરે ને પછી આગળ જાય. પંદરેક વર્ષ ચાલેલી આ યાત્રા દરમિયાન રમા બધી ચર્ચાઓ ધ્યાન દઈને સાંભળતી રહી. મોટા ભાઈને પિતા સંઘ્યા શીખવતા, તેના બધા મંત્રો રમા પણ સાથે સાથે બોલતી જતી.

1876-77માં દક્ષિણમાં ભારે દુકાળ પડ્યો ત્યારે પિતાએ તેમની બધી મિલકત દાનમાં આપી દીધી. ભીખ માગવી પડે એવો વખત આવ્યો. બધાં જંગલમાં ગયાં ત્યાં પિતાએ સંન્યાસ લીધો. બાકીનાંને જળસમાધિ લેવાનો વિચાર આવ્યો, પણ તે છોડીને આગળ ચાલ્યાં. વાટમાં પહેલાં પિતાનો, પછી માતાનો ને છેવટે બીજી બહેનનો પણ દેહ પડ્યો. બાકી રહેલ ભાઈ અને રમા કાશ્મીરથી બંગાળ સુધી ખૂબ રખડ્યાં. જેમતેમ જીવન ટકાવ્યું. તીર્થક્ષેત્રોમાં સંન્યાસીઓથી માંડીને લૂંટારા સુધીના ભાતભાતના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યાં. અંતે કલકત્તા પહોંચ્યાં ત્યાં જાણે કે માનવસમાજમાં પાછાં ફર્યાં.

માત્ર શરીર પરનાં વસ્ત્રો સાથે આવેલી આ વીસ વરસની તેજસ્વી તરુણીએ કલકત્તાના એક મંદિરમાં સંસ્કૃત ભાષાના પોતાના જ્ઞાનની ઝાંખી કરાવી. ભાઈ-બહેન ભૂખમરાથી કૃશ થયેલાં હતાં, પણ જ્ઞાન અને સંસ્કારિતાનું તેજ તેમનાં મુખ પર દેખાતું હતું. કલકત્તામાં વાત ફેલાઈ કે ભાઈ તો સરસ્વતીના અવતાર જેવી છે. ઠેકઠેકાણે સભાઓમાં પ્રવચન આપવાનાં નિમંત્રણ મળવા લાગ્યાં.

દરમિયાન ભાઈનું પણ અવસાન થયું. હવે રમાબાઈ એકલાં રહ્યાં. બિપિનબિહારી દાસ નામના યુવાને માગણી મૂકી અને બંને લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. પણ પતિ હરિજન હોવાથી લોકોમાં રમાબાઈની નિંદા ચાલી. બાળપણથી ધર્મપાલન કરતી આવેલી આ સ્ત્રી હવે હિંદુ ધર્મ વિશે સાશંક બનતી જતી હતી. પુત્રી મનોરમાના જન્મ પછી પતિ કોળળિયામાં મૃત્યુ પામ્યા. દેશમુખ અને રાનડે જેવા અગ્રણીઓએ રમાબાઈને મહારાષ્ટ્રમાં આવીને કામ કરવા આગ્રહ કર્યો. 1882માં પુણે આવીને એમણે સ્ત્રીજાગૃતિનું કાર્ય ઉપાડ્યું. ‘આર્ય મહિલા સમાજ’ નામની સંસ્થા ઊભી કરી. પછીને વરસે રમાબાઈએ લોર્ડ હંટર સમક્ષ મરાઠીમાં વિવાદ ચલાવ્યો. એમની દલીલોથી પ્રભાવિત થયેલા હંટર ઈંગ્લંડ પાછા ફર્યા ત્યારે વિવાદનું અંગ્રેજી ભાષાંતર રાણી વિક્ટોરિયાને વાંચી સંભળાવ્યું. રાણી રીઝ્યાં.

માતા-પુત્રી ઈંગ્લંડ ગયાં. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો. ત્યાંની કોલેજમાં નોકરી કરતાં અંગ્રેજી શીખી ગયાં. અમેરિકાથી આમંત્રણ મળતાં ત્યાં ગયાં. ખૂબ માન મળ્યું. અંતે ભારત પાછાં ફરી મુંબઈમાં વિધવાઓને સહાય કરવા ‘શારદા સદન’ની સ્થાપના કરી. લોકોના વિરોધ વચ્ચે પણ, જીવ્યાં ત્યાં લગી સંગીન કામ કરતાં રહ્યાં.

મૂળશંકર પ્રા. ભટ્ટ

[‘વિશ્વપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ-કોશ’ પુસ્તક]

હરિજનોના ગુરુ

હરિજનોના ગુરુ મામા સાહેબ (વિહ્વલ લક્ષ્મણ) ફડકે રત્નાગિરિ જિલ્લાના નાનકડા ગામમાં ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં, 1887ના ડિસેમ્બરની બીજી તારીખે જન્મેલ. ત્યાં તેમને બહુ ભણતર મળી શકે તેવા સંજોગો નહોતા. પણ એ જમાનો લોકમાન્ય તિલકનો હોઈ, એ દૂરદૂરના ગામડામાં પણ તેમના બાળમાનસ ઉપર એ સ્વરાજ-પુરુષના સંસ્કાર પહોંચ્યા હતા અને વીર સાવરકર આદિ અરાજકતાવાદી દેશભક્તોની અસર પડી હતી. આથી વીસેક વરસની ઉંમરે ઘરનો ત્યાગ કરી તે સ્વરાજ જીતવા નીકળી પડ્યા.

ફરતાં ફરતાં તેઓ ગુરુની શોધમાં ગિરનારમાં જઈ બે-ત્રણ વર્ષ સાધુસંતોની પરિચર્યા કરતા રહ્યા (1912ના અરસામાં). દરમિયાન ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ પૂર્ણ કરી સ્વદેશમાં પાછા આવી ગયા હતા. મામા પણ મહારાષ્ટ્રમાં પાછા ફર્યા હતા. ક્યારેક ગાંધીજી પૂના આવેલા ત્યાં મામા સાહેબ તેમને મળ્યા. આ રીતે તેઓની ગુરુની શોધ અણધારી પૂરી થઈ. ગાંધીજીએ કોચરબ (અમદાવાદ)માં પોતાનો સત્યાગ્રહાશ્રમ કાઢ્યો, તેના શરૂ શરૂના થોડા સભ્યોમાં મામા સાહેબ એક બન્યા.

ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતા વિરુદ્ધની તીવ્ર ભાવના મામા સાહેબે ત્યાં જોઈ, અને તે એમના જીવનમાં ઊતરી ગઈ. દરમિયાન ગાંધીજીને ગોધરાની રાજકીય પરિષદમાં જવાનું થયું. ત્યાં તેઓએ અસ્પૃશ્યોના વાસની મુલાકાત લીધી. એ મુલાકાતના સંભારણા તરીકે તે વાસમાં આશ્રમશાળા કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ શાળાના શિક્ષક તરીકે જવા મામા સાહેબ તૈયાર થયા (1919માં). પોતે જન્મે બ્રાહ્મણ હોવાથી આ કામને વરવાનો એમને પોતાનો ધર્મ લાગ્યો.

તે જમાનામાં ભંગીવાસમાં શાળા ખોલવાનું કોને સૂઝે ? શાળા ખોલી હોય તો પણ શિક્ષક તો મુસલમાન જ શોધવો પડે, કારણ કે હરિજનોમાં કોઈ ભણેલો હોય નહીં, અને કુળવાન હિંદુ કોઈ ત્યાં જાય નહીં ! બ્રાહ્મણોનો સાચો ધર્મ ભંગી બાળકોને ભણાવવાનો છે એમ, એ ઊગતી વયે પણ મામા સમજતા થઈ ગયા હતા. એમાં પોતે સર્વર્ષ હિન્દુઓ તરફનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, એમ તે માનતા. ગાંધીજીના આશ્રમમાં આવતાં પહેલાં તેમણે વડોદરામાં હરિજન બાળકોની શાળા ચલાવવાનો અનુભવ એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત ભાવથી લીધો હતો.

મામા સાહેબનું ભણાવવું સામાન્ય માસ્તર જેવું નહોતું. એ તો ભંગીવાસ વચ્ચે જ ઝૂંપડી કરીને રહ્યા; બાળકોને ઘેરઘેરથી ભેગા કરી લાવ્યા. તેમને વહેલા જગાડવા, પ્રેમથી નવરાવવા, ગંદી ભાષા ન બોલતાં શીખવવું, લોકોને ઘેરથી માબાપ એટું અન્ન લઈ આવે તે ખાવાનો ઈન્કાર કરતાં શીખવવું - એ આ ગુરુની

શિક્ષણપદ્ધતિ હતી. આ રીતે વર્ષો સુધી મામા એ હરિજન બાળકોની ને તેમનાં માબાપની સેવારૂપે સાધના કરતા રહ્યા.

વૃદ્ધાવસ્થાની નબળી તબિયતને લીધે થોડાં વર્ષ મામા સાહેબ પોતાના મૂળ ઘરમાં - સાબરમતીના હરિજન આશ્રમમાં રહેવા ગયેલા; પણ જિંદગીનું છેલ્લું વર્ષ સાર્થક કરવા પાછા પોતાના ગોધરાના આશ્રમમાં પહોંચી ગયા હતા. ત્યાંથી જ, તા. 29-7-1974ના દિવસે, 90 વર્ષની વયે, તેઓ કૈલાસવાસી થયા. તેમના પોતાના હરિજન શિષ્યોને હાથે છેવટ સુધી શુશ્રૂષા પામીને, તે શિષ્યોની જ ખાંધે ચડીને તેઓ સ્મશાને પહોંચ્યા ને તેમને હાથે જ અગ્નિસંસ્કાર પામ્યા. આ કારણે તેમનો અંતકાળ અત્યંત આનંદ અને સંતોષપૂર્ણ હતો.

મામાનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઘણું દીર્ઘ અને અમૂલ્ય છે, પણ સવર્ણ હિંદુઓના કુલ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તે કેટલું બધું સ્વલ્પ છે ! ગામડે ગામડે અને હરિજનોના ફળિયા ફળિયામાં અસંખ્ય મામા સાહેબો આ રીતે નીકળે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ઓછું પડે, એટલું અપાર આપણું પાપ છે. સ્વરાજ્ય સરકારે કાયદો કર્યો, તે તો દરિયામાં ખસખસ છે.

વળી હવે તો, મહાત્મા ગાંધીએ દેશમાં આણેલી પાવન હવા જાણે ઊડી ગઈ હોય એમ લાગે છે. કુલીનપણાનું અભિમાન લોકોના દિલમાં જાણે ફરીથી જાગવા માંડ્યું છે અને “ફાટી ગયેલા” હરિજનોને પાઠ ભણાવવાના જાણે કે લાગ શોધી રહ્યું છે ! કાનૂન અને સરકારી તંત્ર પર આશા રાખીને બેસી રહેવાથી આ ઝેર શમવાનું નથી. કેવા ઉપાયથી તે શમશે એ, સાચું બ્રાહ્મણજીવન જીવી ગયેલા મામા સાહેબ આપણને બતાવી ગયા છે. એ પવિત્ર આત્મા જ્યાં હોય ત્યાંથી આપણાં અભિમાન અને પાપનો નાશ કરો !

જુગતરામ દવે

[‘વટવૃક્ષ’ માસિક : 1975]

આગ અને બરફ

ચિત્તમાં શાંતિ હોવી જોઈએ, અને મનુષ્યમાં આગ પણ હોવી જોઈએ. આગ જો ન હોત, તો આ બુદ્ધિભે તેર-તેર વરસ સુધી દેશભરમાં પગપાળો ફર્યો ન હોત. આ બુદ્ધિમાં આગ છે - પણ તે માથામાં નહીં, છાતીમાં છે. છાતીમાં આગ જોઈએ અને માથામાં બરફ. તેથી બુદ્ધિ શાંત રાખતાં આવડવું જોઈએ. આ યુગમાં લડવું હોય તો યે અશાંતિ કામની નથી. બૉમ્બ નાખવા હોય તોયે શાંત ચિત્તે, બરાબર લક્ષ્ય તાકીને, ઠરાવેલા સ્થળે નાખવા પડે છે.

વિનોબા ભાવે

અમૂલ્ય જડીબુટ્ટી

કુદરતે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં કેવળ માણસને જ હસવાની અણમોલ ભેટ આપી છે. હાસ્ય સ્ફૂર્તિદાયક અને શક્તિદાયક કુદરતી ઔષધ છે.

જ્યારે મન મૂંઝાવેલું હોય, તનમાં તકલીફ હોય, કોઈક નિરાશાઓ ને હતાશાથી ઘેરાયેલા હો, ત્યારે તમે હાસ્યરૂપી રામબાણ ઔષધિનો પ્રયોગ કરો. આંખ અને કાન ઉઘાડા રાખી, રોજબરોજ બનતા પ્રસંગોમાંથી આ અદ્ભુત ઔષધિને ગોતતા રહો. એ પ્રસંગોને કલ્પનાના સાજ સજાવી મિત્રો અને સ્નેહીઓમાં એ હાસ્યની લહાણી કરો. વાતનું વતેસર નહીં, પણ હાસ્યનું વાવેતર કરો.

મનોવૈજ્ઞાનિકોના મતે રોગો ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ ઘૂંટાયેલી હતાશા છે. હાસ્ય દ્વારા મનનો બધો જ તણાવ દૂર થાય છે. સાથે સાથે શરીરનાં અંગોપાંગો અને માંસપેશીઓને પણ એ બિનજરૂરી દબાણમાંથી મુક્ત કરે છે. થાક ધીરે ધીરે દૂર થવા લાગે છે ને સ્ફૂર્તિનો સંચાર થાય છે.

હસવાથી શરીરમાં ઓક્સિજનનું પ્રમાણ વધે છે, રુધિરાભિષરણની પ્રક્રિયા સારી રીતે થાય છે, શ્વાસનળી અને ફેફસાંમાં ભરાઈ રહેલો જૂનો કફ નીકળી જાય છે, ફેફસાંની ઓક્સિજન લેવાની શક્તિ ચારથી છ ગણી વધે છે.

હસવાથી છાતી અને પેટ વચ્ચે રહેલ ઉદરપટલ (ડાયફ્રામ), આંતરડાં, લીવર, પેનક્રિયાઝ, જડબાં, પેટ અને બરડાના સ્નાયુઓ પહેલાં ખેંચાય છે અને પછી સંકોચાય છે. સ્નાયુઓને ઓક્સિજન-યુક્ત શુદ્ધ લોહી મળતાં તેમની કાર્યક્ષમતા વધે છે. હૃદય પણ મજબૂત બને છે. પ્રદૂષિત શહેરી હવામાનમાં ગળા અને ફેફસાંના રોગો સામાન્ય છે. હાસ્ય દ્વારા ફેફસાં તથા શ્વાસનળીને વ્યાયામ મળતાં જામેલો કફ છૂટો થાય છે અને શ્વાસનતંત્ર સુચારુરૂપે કામ કરે છે. અસ્થમાના રોગો માટે હાસ્યની આ નિર્દોષ કસરતો એ રામબાણ ઇલાજ છે.

ખડખડાટ હસવાથી લિમ્ફોસાઈટીસ, ઇન્ડોર્ફિન્સ અને એનેફેકેલિન્સ નામનાં હોરમોનનો પિચ્યુટરી ગ્લાન્ડમાંથી સ્રાવ થવા લાગે છે. લિમ્ફો-સાઈટીસથી લોહીની રોગપ્રતિકાર શક્તિમાં વધારો થાય છે. ઇન્ડોર્ફિન્સ અને એનેફેકેલિન્સથી દર્દમાં રાહત મળે છે અને મન પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

હાસ્યથી યાદશક્તિ સુધરે છે. સાંધા અને સ્નાયુઓના દુઃખાવામાં ઘણી રાહત મળે છે. ચહેરાની કાંતિ વધે છે. લોહીમાં રક્તકણો વધે છે. ચહેરાની ચામડીના સ્નાયુઓની સ્થિતિસ્થાપકતા વધે છે અને ચહેરો ચુસ્ત થાય છે. હાસ્યથી પેટના નાજુક અવયવોને કસરત મળતાં પાચનશક્તિ સુધરે છે. હાઈબ્લડપ્રેશર, ટેન્શન, ડિપ્રેશન, નર્વસ બ્રેકડાઉન, અસ્થમા અને અનિદ્રા જેવા રોગોમાં હાસ્ય એક અત્યંત ઉપયોગી સારવાર પુરવાર થઈ શકે છે.

હાસ્ય ઉપર વિશ્વભરમાં બહોળા પાયે સંશોધનો થયાં છે. નેશનલ કેન્સર

ઇન્સ્ટિટ્યૂટ(અમેરિકા)ના જર્નલમાં એક રિપોર્ટ છપાયો છે. તે મુજબ 10 દર્દીઓને સતત એક કલાક હાસ્યસભર વિડિયો-ટેપ બતાવવામાં આવી. જેમ જેમ દર્દીઓ હસતા ગયા તેમ તેમ દર્દીઓની રોગનિરોધક કોશિકાઓ વધવા લાગી. એમની લાળમાં સંક્રમણ વિરોધી પ્રોટીનનું પ્રમાણ વધ્યું હતું. ઇન્ટરફેરોન ગામા નામના હોર્મોનનું પ્રમાણ વધ્યું જે હીલિંગ કેમિકલ ગણાય છે. દર્દીઓ જેનાથી તાણ અનુભવે છે તે એપીનેફ્રીન હોર્મોનનું પ્રમાણ ઘટ્યું અને સાથે સાથે કુદરતી પીડાશામક ઇન્ડોર્ફિન્સ અને એનેફેલેલિન્સનું પ્રમાણ વધ્યું હતું. અમેરિકન પત્રકાર અને લેખક નોર્મન કલિન્સને રુમેટોઇડ આર્થરાઇટીસ નામનો અસાધ્ય રોગ થયો હતો. આધુનિક વિજ્ઞાન પાસે એ રોગની કોઈ જ દવા ન હતી. એનાં અંગોપાંગો જકડાવા લાગ્યાં હતાં. પછી એણે સૂતાં-સૂતાં થોકબંધ કોમેડી ફિલ્મો જોઈ, દિવસભર ખડખડાટ હાસ્ય એ કરતા રહ્યા. ફક્ત વિટામિન સીની ગોળી અને ખડખડાટ હાસ્ય દ્વારા એ સંપૂર્ણ સાજા થયા અને એની ફળશ્રુતિરૂપે જગતને બે સુંદર પુસ્તકોની ભેટ એમણે આપી. ‘એનેટોમી ઓફ એન ઈલનેસ’ તથા ‘બાયોલોજી ઓફ હોપ’ હાસ્યચિકિત્સા-પદ્ધતિ અંગે સંશોધનો કરવા વિશ્વને પ્રેરણા આપતાં પુસ્તકો ગણાય છે.

જાપાનમાં કહેવત છે કે “હસવામાં જેટલો સમય ગાળ્યો, તેટલો ઈશ્વરની સમીપે વિતાવ્યો.” ખરેખર, ખડખડાટ હાસ્ય કરતી વખતે માણસનાં હૃદય અને મન બાળક જેવાં નિખાલસ હોય છે. એ વખતે કોઈ પણ સારા-નરસા વિચારો મનમાં પ્રવેશી શકતા નથી. ધ્યાન ધરતી વેળા મનને નિર્વિચાર અવસ્થામાં લઈ જવામાં ખડખડાટ હાસ્ય ખૂબ મદદરૂપ થાય છે.

ભરતમુનિના કથન પ્રમાણે ‘અથર્વવેદ’માંથી મુખ્યત્વે ચાર રસ – શૃંગાર, વીર, રૌદ્ર અને બીભત્સ આવ્યા છે. શૃંગારમાંથી હાસ્ય, વીરમાંથી અદ્ભુત, રૌદ્રમાંથી ક્રુણ અને બીભત્સમાંથી ભયાનક રસની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ બધામાં રસરાજનું માન તો હાસ્યરસને જ અપાય. કારણ કે હાસ્યરસ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત સાથ આપે છે, જ્યારે બીજા રસોનું એમ નથી. હાસ્ય ફક્ત આપણને પોતાને જ નહીં પરંતુ આપણા સંપર્કમાં આવનારા બધા લોકોને પ્રફુલ્લિત કરે છે.

હાસ્ય દ્વારા ઉમંગ, આશા, ઉત્સાહ, સ્નેહ અને સૌમ્યતાનું સુમધુર વાતાવરણ સર્જાય છે. માનવમન મધુર કલ્પનાઓ, પાવન વિચારો અને સદ્ભાવનાથી સભર થાય છે. માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે. નકારાત્મક વિચારો દૂર થતાં એનો પ્રભાવ આરોગ્ય પર પડે છે.

અમેરિકામાં એ.ટી. એન્ડ ટી. ટેલિફોન કં., કોડાક કેમેરા કં. તથા આઈ. બી. એમ. કમ્પ્યુટર કં. પોતાની ઓફિસોમાં ખાસ લુમર રૂમ રાખે છે. ભારતમાં લાફ્ટર ક્લબ ઇન્ટરનેશનલે પુણે નજીક આવેલી લીટાકાફર્મા લિ.નાં 150 કામદારોમાં હાસ્ય-કસરતો શરૂ કરાવી. તેવી જ રીતે મુંબઈમાં ઇલેક્ટ્રિકલ પ્રોડક્ટસ ઓફ ઇન્ડિયાની ફેક્ટરીમાં આ હાસ્ય – કસરત કર્યા પછી ઉત્પાદનમાં વધારો થયો.

કામદારો પ્રસન્ન ચિત્તે કામ કરવા લાગ્યા. મેનેજરથી કારકુન ને પ્યૂન સૌ સાથે હસીને દિવસ શરૂ કરતાં, તેથી કુટુંબભાવનાનો વિકાસ થયો, સ્ટાફના અંગત સંબંધો મુમેળભર્યા થયા.

આટલા બધા લાભો છતાં જેમને નીચે મુજબ તકલીફો હોય તેમણે આ હાસ્ય-કસરતો કરવી નહીં :

(1) ઝામર, (2) સારણગાંઠ, (3) દૂઝતા હરસ, (4) છાતીમાં દુઃખાવો, (5) ગર્ભવતી મહિલાઓ, (6) ગર્ભાશય નીચે આવી ગયું હોય અથવા પેશાબ પર નિયંત્રણ ન રહેતું હોય, (7) શરદી, ફ્લુ કે વાયરલ ઇન્ફેક્શન હોય. ભોજન પછી ઓછામાં ઓછા બે કલાક હાસ્યની કસરતો ન કરાય.

આવો, આપણે સૌ એ હાસ્યદેવતાને, શિવાનંદ આશ્રમના સ્વામી અધ્યાત્માનંદજીની પ્રાર્થના દ્વારા પ્રણામ કરીએ :

॥ શ્રી હાસ્ય દેવાય નમઃ ॥

હાસ્યં બ્રહ્મા, હાસ્યં વિષ્ણુર, હાસ્ય દેવો મહેશ્વરઃ ।

હાસ્યં સાક્ષાત પર બ્રહ્મ, તસ્મૈ શ્રી હાસ્યાય નમઃ ।

યા દેવી સર્વભૂતેષુ હાસ્યરુપેણ સંસ્થિતા ।

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ હાસ્ય દેવ્યૈ નમો નમઃ ॥

॥ ઐ શ્રી સ્મિતાય નમઃ, શ્રી હસિતાય નમઃ ॥

શ્રી વિહસિતાય નમઃ, શ્રી અવહસિતાય નમઃ ।

શ્રી અતિહસિતાય નમઃ, શ્રી અપહસિતાય નમઃ ।

ૐ હાસ્ય સપ્રાટ પુરુષોત્તમાય નમો નમઃ ।

ૐ હાસ્યમદઃ હાસ્યમિદ, હાસ્યાદ હાસ્યમુદચ્ચતે ।

હાસ્યસ્ય હાસ્યમાદાય હાસ્યમેવાવ શિષ્યતે ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ગાંગજી શેઠિયા

[‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક : 2000]

રુબાઈયાત

જીવોને આ જગત સઘળું ભાંગલી છે સરાઈ,

તેનાં દ્વારો દિવસ-રજની ઊઘડી બંધ થાયે;

ચાલ્યા જતા નરપતિ બધા છોડી સૌ વૈભવોને;

ઓછું, વત્તું, રહી અહીં બધા પહોંચી જાતા સ્વધામે.

ઉમર ખપ્યામ (અનુ. શશિકાન્ત નીલકંઠ)

રંગભૂમિના મધ્યાહ્ને

1908-09ની સાલ હતી. હમણાંના સમયમાં યુવક-યુવતીઓ જેમ આજકાલની ફિલ્મો, તેનાં નટનટીઓ, થિયેટરો વિશે ઝીણવટથી જ્ઞાન ધરાવે છે, તેમ તે જમાનામાં અમારા જેવા જુવાનિયાઓ જુદી જુદી નાટક કંપનીઓ, તેમનાં નાટકો, નાટ્યકારો અને નટો વિશે સારી માહિતી ધરાવતા હતા. મોરબી - વાંકાનેરની નાટક મંડળીઓ અને ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજીની કંપનીનાં બધાં નાટકો મેં એકથી વધુ વખત જોઈ નાખ્યાં હતાં. 'નરસિંહ મહેતા' જેવાં કેટલાંક નાટકો મેં અગિયાર-બાર વાર જોયાં હતાં અને તેમાંનું દરેક ગાયન હું હારમોનિયમ તથા દિલરૂબા પર વગાડી શકતો હતો.

1853માં પારસી બિરાદરોએ ગુજરાતી રંગભૂમિનો આરંભ કર્યો. તેમનું જોઈને 1878માં નરભેરામ શુક્લે પહેલવહેલી હિંદુ ગુજરાતી નાટક કંપની કાઢી; ત્યાર કેડે બાર વરસ પછી મોરબી કંપની વાઘજીભાઈએ, દેશી નાટક કંપની ડાહ્યાભાઈએ. તેમ વાંકાનેર ને મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી વગેરે અનેક નાનીમોટી કંપનીઓ નીકળી. 1900થી 1920 સુધી ગુજરાતી રંગભૂમિના જુવાળનો સમય હતો. 1920 પછી અચાનક નાટકોની ભાષામાં ફેર પડ્યો; ઉર્દૂની ઉર્દૂમાં જ સારી લાગે તેવી શૈલી પ્રચારમાં આવી, અને તેણે ગુજરાતી નાટકોને કથળાવ્યાં. થિયેટરો પ્રમાણ બહાર લાંબાં થતાં ગયાં, તેમ તેમ ભાવવાહી શબ્દોચ્ચારને બદલે ભૂમબરાડા દાખલ થયા. પ્રેક્ષકોના હૈયામાં રમી જાય તેવી તરજોને બદલે સંગીતમાં કોઈ વિચિત્ર તરજો ઘૂસી ગઈ. અને બોલતી ફિલ્મો આવતાં તો નાટકોનો જુવાળ ઓટમાં પલટાઈ ગયો.

રંગભૂમિના આ ટૂંકા ઈતિહાસમાં એના મધ્યાહ્ન સમયે જે પ્રખર નાટ્યકારો આપણે ત્યાં હતા તેમાં કવિશ્રી મૂળશંકર મૂલાણીનું સ્થાન અનોખું છે. તેમની સાથે ઊભા રહી શકે એમ કહીને બેચાર નામ ગણાવવાં જ હોય તો ડાહ્યાભાઈ અને વાઘજીભાઈ, નથુરામ, ફૂલચંદ વગેરે ગણાવાય. એ અસલના અડીખમ નાટ્યકારો સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત શૈક્ષણિકરમાંથી પણ પ્રેરણા લેતા.

મૂળશંકર મૂલાણીનો જન્મ 1868માં અમરેલીમાં થયો હતો. પાંચ વરસની વયથી તેમણે ગુજરાતી સાથે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. ધીમે ધીમે કરતાં શૈક્ષણિકરમાં નાટકો વાંચી શકાય તેટલું અંગ્રેજી તેમ જ હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી પણ શીખી લીધું. નાટક કંપનીમાં માત્ર લહિયા તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી આગળ વધતાં વધતાં ગીત રચનાર અને નાટ્યકાર તરીકેની કલા તેમણે હસ્તગત કરી.

પ્રેક્ષકોની નાડ એમને એટલી જાણીતી હતી કે અનેક વેળા તેમણે ડૂબતી કંપનીઓને એક એક નાટકથી તારી દીધી હતી : 1901માં 'વિક્રમચરિત્ર'થી મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળીને, 1903માં લખેલ 'સૂર્યકુમારી'થી આર્યનૈતિક નાટક સમાજને. પણ કિસ્મત કેવું કે એમનાં બે અતિ સુંદર નાટકો 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને 'દેવકન્યા' વડે પોતાની જ નાટક મંડળીને મરી પરવારતી તે બચાવી શક્યા નહીં !

ધનસુખલાલ મહેતા

[‘સૌભાગ્યસુંદરી’ પુસ્તક]

પાખાનાવાલા સાધુ

હેદરાબાદ કે એક સાધુ પુરુષ કી 400 સાલ પહલે કી કહાની હૈ. ઉન્હોં ને એક મંદિર બનવાયા; પર દેખા કિ મંદિર મેં હિન્દુ લોગ આતે થે, મુસલમાન નહીં આતે થે. ઉન્હેં લગા કી યહ પૂરી માનવતા કી સેવા નહીં હોતી હૈ. મુસલમાની રાજ્ય હૈ, તો શાયદ મસ્જિદ બનાને સે લોગ આર્યેં, યહ સૌચકર ઉન્હોં ને મંદિર કી મસ્જિદ બનવાયી. મુસલમાન ખુશ હો ગયે, વે આને લગે; પરંતુ હિન્દુઓ ને આના છોડ દિયા.

અબ વહ સાધુ સૌચને લગા કિ, મસ્જિદ બનાતા હૂં તો હિન્દુ નહીં આતે, મંદિર બનાતા હૂં તો મુસલમાન નહીં આતે; લેકિન મેં તો સારી દુનિયા કી સેવા કરના ચાહતા હૂં. ઈસલિયે ઉસને મસ્જિદ તોડકર પાખાના બના દિયા !

યદ દેખકર બાદશાહ કો ગુસ્સા આ ગયા, મુસલમાન લોક ચિદ ગયે; ઉસે બુલાકર પૂછા : “તુમને યહ કયા કિયા ? મસ્જિદ તોડકર પાખાના ક્યોં બનાયા ?”

સાધુને કહા : “જબ મેંને મંદિર બનાયા, તો ઉસ મેં મુસલમાન નહીં આતે થે; ઉસે તોડકર મસ્જિદ બનાઈ, તો ઉસ મેં હિંદુ લોગ નહીં આતે થે. પરંતુ જબસે મેંને મસ્જિદ તોડકર પાખાના બનાયા હૈ, તબસે દોનોં આતે હેં.”

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂદાનયજ્ઞ’ અઠવાડિક : 1957]

રાક્ષસની ચોટલી

શરીર તો આપણા હાથમાંનું ઓજાર છે. એનો જેવો ઉપયોગ કરવા ધારીએ તેવો થાય. શરીર કેળવાઈ જાય તો કેવું એકધારું કામ આપે છે ! મહી નદીનાં કોતરોમાં હું રખડતો, ત્યારે અંધારી રાતે માઈલોના માઈલો ઊંઘતો ઊંઘતો ચાલતો. એક વાર મહીસાગરમાં ભરતી આવેલી. મારે સામે પાર જવું હતું. હોડી ચાલી ગયેલી, એટલે મેં તો ઝંપલાવ્યું અને તરતો તરતો સામે કાંઠે પહોંચી ગયો. પછી એવાં ને એવાં ભીને કપડે પાંચ માઈલ ચાલીને ગયો નજીકના ગામે.

જેલમાં એક વાર મને દળવાનું કામ સોંપેલું. પહેલે દિવસે 25 શેર અનાજ આપ્યું. મારાથી તે પૂરું ન થઈ શક્યું તેથી હું શરમાયો. બીજે દિવસે ઘંટીનો ખીલકો પકડી પભુને પ્રાર્થના કરી અને મનોમન સંકલ્પ કર્યો. ત્રણ કલાકમાં 25 શેર અનાજ દળી કાઢ્યું !

આજે હવે હું પોતે વિચારું છું, તો મનેય આ બધું માન્યામાં નથી આવતું. પણ એ હકીકત છે. શરીર તો રાક્ષસ છે રાક્ષસ. કહો તે કામ કરી આપે. પણ એની ચોટલી તમારા હાથમાં હોવી જોઈએ.

રવિશંકર (મહારાજ) વ્યાસ

માંદા પડવાની સાધના

એક જમાનામાં ચીનના લોકો ગામમાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્ટરને સજા કરતા. સ્ત્રેમ્યુઅલ બટલરે એક એવા આદર્શ સમાજની કલ્પના કરેલી જેમાં માંદા પડનાર માણસને કેદની સજા થાય.

માણસો પોતાના જ શરીર સાથે નિર્દયતાપૂર્વક વર્તે છે. વર્ષો સુધી શરીર અપમાનિત થતું રહે છે. ખાટલામાં પડેલું જુવાન શરીર એ તો અપમાનો અસહ્ય બની ગયા પછી શરીર દ્વારા શરૂ થયેલો સવિનય કાનૂનભંગ છે. હૃદયરોગનો હુમલો કાંઈ મફતમાં નથી મળતો, એ માટે વરસો સુધી મથવું પડે છે; શરીરને પોટલું સમજીને કલાકો સુધી ઓફિસની ખુરશીમાં બેસાડી રાખવું પડે છે અને ગમે તે સમયે, ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ખાવું પડે છે. રોગ થાય તે માટે સુખી લોકો જે સાધના કરે તેને બેઠાડુપણું કહેવામાં આવે છે. આવા સાધકોની સંખ્યા આપણા દેશમાં ઓછી નથી.

હોસ્પિટલની શોભા વધારવા શું થઈ શકે ? ઘણાખરા ખાટલા ખાલી પડ્યા રહે, એ જ તો હોસ્પિટલની ખરી શોભા ગણાય. ઓ.પી.ડી.માં કીડિયારું ઊભરાય, એ તો સભ્ય ગણાતા સમાજની શરમ છે. અનાથ આશ્રમમાં બાળકોની અને ઘરડાં-ઘરમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા વધે, એ કંઈ તંદુરસ્ત સમાજની નિશાની નથી.

ડૉક્ટરને તાવની ફરિયાદ કરનારા દર્દીઓને કાને આજકાલ બે શબ્દો અચૂક પડે છે : ‘વાઈરલ ઇન્ફેક્શન.’ ડૉક્ટરને કાંઈ જ ન સમજાય ત્યારે આ બે શબ્દો એની મદદે આવે છે. ડૉક્ટરોનો એમાં વાંક નથી. જે દેશમાં જાહેર આરોગ્ય આટલું પાંગળું હોય, ત્યાં ઢગલાબંધ વસતિમાં જથ્થાબંધ મહામારી હોવાની જ.

ગુણવંત શાહ

રોગીને સવાલ

રક્તપિત્તનો એક રોગી રસ્તામાં બેસી હાથ લાંબો કરી ભિક્ષા માગી રહ્યો હતો. તેને બે પૈસા આપતાં એક જુવાને પૂછ્યું કે, “ભાઈ, તારું શરીર રોગથી લગભગ ખલાસ થવા આવ્યું છે, અને તારી ઈંદ્રિયોનો બરાબર ઉપયોગ કરવાની શક્તિ પણ તારામાં રહી નથી, તો પછી આટલું કષ્ટ વેડીને જીવવાની પીડા શીદને ભોગવી રહ્યો છે ?”

રોગીએ ઉત્તર આપ્યો, “આ સવાલ કદીક કદીક મારા મનને પણ સતાવે છે ને તેનો જવાબ મને જડતો નથી. પણ કદાચ હું એટલા માટે જીવી રહ્યો હોઈશ કે મને જોઈને માનવીને ખ્યાલ આવે કે તે પોતે પણ ક્યારેક મારા જેવો બની શકે છે, એટલે સુંદર દેહનું અભિમાન રાખવા જેવું નથી તે સમજે.”

રક્તપિત્તથીય વધુ ભયાનક

રેલગાડીની પાટલી પર કોઈ રક્તપિત્તિયું માનવી બેઠું હોય, તો તેની પડખે જઈને તમે સુખેથી બેસશો ? એની સાથે હાથ મિલાવશો ? નહીં ?

તો એ માટે તમને કોઈ દોષ નહીં દે - સિવાય કે પેલાં ગણ્યાંગાંક્યાં લોકો, જે રક્તપિત્ત વિશેનું સત્ય જાણે છે.

સાચી વાત એ છે કે ફક્ત બાળકો સિવાયના બીજા બધા મનુષ્યો માટે રક્તપિત્ત ચેપી રોગ છે નહીં અને કદી હતો પણ નહીં. જો કોઈ માણસને નાનપણમાં જ પતિયાંનો સંસર્ગ ન થયો હોય, તો પછી બાકીની આખી જિંદગીમાં એ ચાહે તે કરે તો પણ તેને રક્તપિત્ત લાગુ નહીં જ પડે એવી 99.9 ટકા ખાતરી વિજ્ઞાન આપે છે. વળી નાનપણમાં પણ બાળક વારંવાર પતિયાંના સંપર્કમાં આવે તો જ એને રક્તપિત્તનો ચેપ લાગે. ફરી ફરીને એ રીતનો સંસર્ગ થાય ત્યારે જ ચેપને બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ મળે છે. અને પછી એકથી વીસ વરસ સુધી શાંત પડ્યો રહીને પણ એ ચેપ પોતાનો પરચો બતાવે છે.

માતા કે પિતા રક્તપિત્તનાં રોગી હોય તો તેમના બાળકને એ રોગ વારસામાં મળે છે, તેની પણ કોઈ સાબિતી નથી. પતિયાં માબાપનું બાળક પણ જન્મે છે ત્યારે બિલકુલ તંદુરસ્ત હોય છે. પરંતુ રોગિષ્ટ માતા કે પિતા સાથે બાળક તરીકેના એના સતત સંપર્કને લીધે જ પાછળથી એ બાળકને રક્તપિત્તનો ચેપ લાગુ પડે છે.

એટલે કે તેમાં બે શરતો મહત્વની છે : બાળપણ તેમજ સતત સંસર્ગ. બાળપણમાં એકાદ વાર સંસર્ગ થયો હોય, તો તેનો ભય નથી. અને મોટપણમાં વારંવાર સંસર્ગ થાય તો પણ તેનાથી ચેપ લાગતો નથી.

રક્તપિત્તનાં જંતુઓ ક્ષયનાં જંતુને ઘણાં મળતાં આવે છે. પરંતુ ક્ષયના કરતાં રક્તપિત્ત એકસોગણો ઓછો ચેપી છે.

રક્તપિત્ત એ કોઈ અસાધ્ય રોગ નથી. કોઈને તે એક વાર લાગુ પડ્યો, એટલે તેનું આવી જ બન્યું, એવું નથી. એ રોગને ડાંભી શકાય છે, માનવદેહમાંથી તેને સમૂળગો કાઢી પણ શકાય છે.

હવે જેનો ઇલાજ કરવાનો બાકી રહ્યો છે તે તત્ત્વ પતિયાંમાં નથી (એ તો થોડા વખતમાં જ 'ભૂતપૂર્વ પતિયાં' બની જશે), પણ આપણામાં છે. રક્તપિત્ત કરતાં પણ વધુ ભયાનક રોગ તો છે રક્તપિત્તના ફફડાટનો.

ડોનોવાન પેરેલ્ટી

[‘યુનાઈટેડ નેશન્સ વર્લ્ડ’ માસિક]

કેવી રીતે

એ એક કેવી કરુણતા છે કે સ્ત્રીની પાસેથી કેવી રીતે કામ લેવું તે કુંવારા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી હોતું !

જોર્જ કોલમેન

સુલભ સોનામહોર

લીંબુ સુલભ છે ને સસ્તું છે, તેથી આપણે તેની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. પણ હકીકતમાં તેનું મૂલ્ય સોનામહોરથી યે વિશેષ છે.

લીંબુની છાલ દાંત અને પેઢાં પર ઘસવાથી દાંતની છારી દૂર થાય છે, પેઢાં મજબૂત થાય છે. એ છાલ જીભ પર ઘસવાથી જીભના જ્ઞાનતંતુઓ સતેજ રહે છે, જીભનું આરોગ્ય વધે છે. લીંબુની સૂકવેલી છાલને બાળીને તેની રાખ મધમાં ચાટવાથી ઊલટી બંધ થાય છે. લીંબુનો રસ કે છાલ મોઢા પર ઘસવાથી ચામડી કોમળ અને તેજસ્વી બને છે; ખીલ, કાળા ડાઘ કે શીતળાનાં ચાઠાં દૂર થાય છે. રોજ સવારે ગરમ પાણીમાં લીંબુ નિચોવીને પીવાથી મોટા આંતરડાંમાં જામી રહેલો મળ આગળ વધે છે, આંતરડાં પર ચોટી રહેલી મળની પોપડી ઊખડી જાય છે. લીંબુની ફાડ વાળના મૂળમાં ઘસવાથી ખરી પડતા વાળ અને ટાલ અટકે છે. પગનાં તળિયાંમાં લીંબુની ફાડ ઘસવાથી આંખ, માથા ને વાળને ફાયદો થાય છે.

મેલેરિયા માટે લીંબુ ફિવનાઈન જેવું અક્સીર નીવડે છે. મેલેરિયાનો તાવ કેમ્બેય કર્યો જતો ન હોય, પિત્તનો ઉછાળો હોય, પાણીનો શોષ થતો હોય તો પાણી સાથે લીંબુનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો. ગરમ પાણીમાં લીંબુ અને મધ લેવાથી શરદી-સળેખમ અને અપચો દૂર થાય છે. લીંબુનો રસ ને ગુલાબજળ સમાન ભાગે લઈ તેનાં ત્રણ ટીપાં દુખતી આંખમાં નાખવાથી આંખની ગરમી ધોવાઈ જશે. રોજ સવારે 2-3 લીંબુ ગરમ પાણીમાં નિચોવીને લેવાથી સ્થૂળ શરીરવાળાઓની ચરબી ઓછી થશે. સ્નાન કરવાના પાણીમાં ત્રણચાર લીંબુ નિચોવવાથી ચામડી ઉપરના ક્ષારો તથા ચીકણા પદાર્થો નીકળી જઈ ચામડી કોમળ બને છે.

મધમાખી કે વીંછીના ડંખ પર લીંબુનો રસ ઘસીને ચોપડવાથી વેદના હળવી પડે છે, ડંખથી નુકસાન થતું અટકી જાય છે. દરાજ પર લીંબુ ઘસવાથી ફાયદો થાય છે. લીંબુની સૂકવી રાખેલી છાલ બાળવાથી હવાની શુદ્ધિ થાય છે.

હરકિશનદાસ ગાંધી

['તંદુરસ્તી' માસિક : 1952]

ફુવારા

પૃથ્વીનું પડ ફાડીને વછૂટતા ગરમ પાણીના ફુવારા એ કુદરતની જવલ્લે જ જોવા મળતી કરામત છે. ફક્ત આઈસલેંડ, ન્યુઝીલેંડ અને યુનાઈટેડ સ્ટેઈટ્સમાં જ એવા ફુવારા કાંઈક ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં જોવા મળે છે. અત્યંત ઠંડા મુલક આઈસલેંડના પાટનગર રેક્યાવિકનાં અરધાં જેટલાં ઘરોને હુંફાળાં રાખવાનું કામ આવા ફુવારા વાટે કુદરતે પૂરું પાડેલું ગરમ પાણી કરે છે.

શુભસંગ્રહ

સામયિકપત્રો દ્વારા અનેકવિધ લખાણોનો જે બહોળો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે, તેમાં કોઈ કોઈ લેખ રત્ન જેવા હોય છે તે પણ બીજાં સામાન્ય લખાણો ભેગા સ્વલ્પ સમયમાં હંમેશ માટે નષ્ટ થઈ જાય છે. એ વિશેષ ઉપયોગી લેખોને ચૂંટતાં ચાલી તેને ગ્રંથરૂપે દીર્ઘાયુષી અને જનસમાજના સદા માટે વફાદાર સાથી બનાવવા, એ પણ એક અગત્યનું સેવાકાર્ય છે. તેથી આજથી બારેક વર્ષ પર એક લેખસંગ્રહ ગુજરાતી વિપિમાં અને હિંદી ભાષામાં છપાયો હતો. એના નિવેદનમાં એવા સંગ્રહોની આવશ્યકતા અને હિતાવહતા વિશે કેટલુંક જણાવાયું હતું. તેમાંનો ઘણો ભાગ આ નીચે (સહેજ ફેરફાર સાથે) અપાય છે :

તીસ કોટી જનસંખ્યા કો ધારણ કરનેવાલે યહ વિશાલ ભારતવર્ષ કો અપને હી પૈદા કિયે હુએ ઔર બઢાયે હુએ ભેદભાવ, સ્વાર્થવૃત્તિ ઔર દેષાદિ દૈત્યોં કી દુષ્ટતા સે કેસી કેસી કાતિલ દુર્દશાયે ઈ. સ. 1000 કે બાદ ભોગની પડી; ઔર ઉનકે મારે વહ અપની અસલી દશા કો તો કયા, પરંતુ તત્કાલીન દુર્દશા કો ભી ભૂલતા હુઆ કેસી બેહોશી મેં ગિર પડા થા, યહ દુખપ્રદ બાત યહાં યાદ આ જાતી હૈ.

કોઈ ભી પ્રજા કે ઉપર કિસી મહાપીડા કા આ પડના ખુદ ઉનકા હી કોઈ ભારી દોષ કે બિના નહીં બન સકતા. જહાંતક ઉનકે અપને અંગ મેં કોઈ મુખ્ય અવગુણરૂપી અંતઃશત્રુ ઉદ્દિત હોકર બઢ જાતા નહીં, વહાંતક મકદૂર નહીં કિસી બાહ્યનિમિત્ત કી કિ વહ આકર ઉનકો સતા સકે. સ્થૂલદષ્ટિ સે ભલે હી કહા જાવેં કી ભારત કો સતાને ઔર ગિરાને વાલી અમુક બાહર કી પ્રજા અથવા વ્યક્તિયાં થી; પરંતુ યથાર્થ દષ્ટિ સે દેખા જાય તો વહ સબ માત્ર બાહ્ય નિમિત્તરૂપ હી થી ઔર સચ્ચે તો વહ અંદર કે હી શત્રુ થે.

અવગુણરૂપ અંતઃશત્રુઓં કે બઢ જાને સે હી દેશ કો સેંકડો વર્ષોં તક બાહ્ય શત્રુ કે અધીન હોકર મહાદુર્દશા ભોગની પડી થી. દેશ કે પુનરુદ્ધાર કે અભિલાષી કોઈ કોઈ સિતારે ભારત કે કાલે ભાગ્યાકાશ મેં ચમક ભી ચૂકે; પરંતુ જહાં તક ગ્યાનરૂપ સૂર્ય કા ઉદય તથા ઉનકી સદ્ગુણરૂપી કિરણોં કા અમલી પ્રકાશ દૂર થા, જહાં તક ઉન અંતઃશત્રુરૂપ નિશાચરોં કા કાબૂ દેશવ્યાપી હો રહા થા, વહાં તક ઉન સિતારોં કા પ્રકાશ સ્થાયી ઔર સુખસંપત્તિદાયક કેસે હો સકતા થા ?

શતકોં કે શતકોં તક ઉન મહાશત્રુઓં કી ઘાતક પીડાયેં સહતા આયા થા તો ભી અપને ધર્મરૂપી પ્રાણ કો, યહ બૂઢા ભારત અપને હાડપિંજરવત્ શરીર મેં કાયમ રખ સકા થા. અપને પુરુષોત્તમોં ને પ્રદાન કિયે હુએ શુભ સંસ્કાર કો વહ અબ તક ભી થોડે બહુત યાદ રખ સકા થા. ગૌરાંગ, રામાનુજ, કબીર, નાનક, તુલસીદાસ, જ્ઞાનદેવ, તુકારામ, એકનાથ, નરસિંહ, મીરાં ઇત્યાદિ સેંકડો મહાત્માઓ કી પરંપરા ભારત કે જીર્ણ પ્રાણ મેં ચેતના સિંચન કરતી રહી થી. અબ યહી માર્ગ રહા થા કિ વહ મહાઅંતઃશત્રુ કા અમલ

હટતા ચલેં ઔર ભારત મેં જ્ઞાનસૂર્ય બઢને કા પૂરા અવકાશ મિલ જાવે. અપની ઉન્નતિ કે લિયે ભારતવાસીયોં કી તો યહી ફર્જ હે કી સચ્ચે મિત્રરૂપી સદ્ગુણ - સમૂહ કો અચ્છી તરહ બઢાતે ચલે. વહ મિત્રોં કે નામ સંયમ, સેવાભાવ, સ્વાર્થત્યાગ, ધર્મનીતિ કી વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનચારિત્ર્ય કી ઉન્નતિ, આચારવિચારોં કા સુધાર ઇત્યાદિ અનેકાનેક હેં. સબ સ્થૂલ સંપત્તિયોં કા મૂલ ઐસી અંતરસંપત્તિયાં હી હે.

માસિકપત્રો મેં છપે હુએ અનેક ઉત્તમોત્તમ લેખ, જો કઈ એક પત્રોં કો પઢને કે સિવા કભી ભી નહીં અવગત હો સકતે હેં, વહ ઈસ ગ્રંથ દ્વારા સંગ્રહિત હો કર પાઠકબંધુઓં કી સેવા મેં સાદર કિયે ગયે હેં, સો ઉપરોક્ત હેતુ સે હી કિયે હેં. દૈનિક, સાપ્તાહિક ઔર માસિકપત્રોં કા સંબંધ સામયિક લેખોં કે સાથ જ્યાદા હોને પર ભી કઈ એક લેખ ઉસમેં ઐસે આતે હેં કિ જો કિસી અચ્છે ગ્રંથ કી તરહ સંગ્રાહ્ય ઔર ઉપકારક માલૂમ હોતે હેં. અંગ્રેજી પ્રકાશક ગણ અપની ભાષા કે ઐસે અચ્છે સુપાક્ય લેખોં કે સંગ્રહ સમય સમય પર પ્રસિદ્ધ કિયા કરતે હેં, ઔર વહાં કે પાઠકગણ ભી ઉન ગ્રંથો કા બડા આદર કરતે હેં.

દેશી ભાષાઓં કે સામયિક પત્રોં સે ભી ઐસે ઉત્તમ સંગ્રહ તૈયાર હો સકતે હેં, ઔર પાઠકોં કે લિયે વહ રોચક વ ઉપયોગી હો સકતા હે. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન સામયિક પત્રોં કે સૈકડોં અંકોં મેં હજારોં લેખ દેખતે-ઉલટાતે હુએ સો-દોસો લેખોં કા પઢને યોગ્ય નિકલ આના ઔર ઉસકો પઢને કે બાદ દસ-બીસ લેખ વિશેષતાયુક્ત મિલ જાના; ઔર ઈસી તરહ મિલે હુએ સૌ-દો સૌ લેખ એકત્ર કરને કે બાદ ઉન કો કઈએક બાર પઢ પઢ કે ઉનમેં સે અધિક ઉપયુક્ત બીસ-તીસ લેખ ચુને જાના : ઐસા કામ જિસને કભી કિયા હોગા વહી જાન સકતા હે.

*

મનમાં એમ થયા કર્યું છે કે ગ્રંથમાળા દ્વારા અથવા જુદા માસિકરૂપે ઉત્તમ લેખોના આવા સંગ્રહો આપ્યા કર્યા હોય તો કેવું સારું !

આ સેંકડો પડવાળી પત્રાવલિમાં જે જે વાનીઓ સમાયેલી છે તેમાં કાંઈ પણ હિતાવહતા જણાય, તો તેનો સર્વ યશ તેને તૈયાર કરનારા વિદ્વાનોને જ આપવો જોઈએ. આ સેવકે તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ પ્રકારની હજારો વાનીઓમાંથી યથામતિ જે જે પીરસવા જેવી લાગી, તે માત્ર પીરસવાનું જ કામ બજાવ્યું છે. કઈ ચીજ જમવી ને કઈ ન જમવી, કઈ ચીજ સારી લાગવી ને કઈ ખરાબ લાગવી, એ તો પ્રત્યેક જમનારની પોતાની સ્થિતિ અને રુચિ ઉપર છે.

ભિક્ષુ અખંડાનંદ

[‘શુભસંગ્રહ’ : ભાગ ૨માં ૧૯૨૭માં કરેલ નિવેદન]

‘અલ અમીન’

જગતમાં મતભેદ, દષ્ટિભેદ અને હિતભેદ રહેવાના જ. મારીને, લડીને, વાદવિવાદ કરીને, પગે પડીને, કે ચૂપ બેસી રહેવાથી એ ભેદ જવાના નથી.

સમાજમાં આ બધી વિવિધતાઓ હોવાની જ. સમાજ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેની પ્રવૃત્તિ વિવિધ થતી જવાની, કાર્યની પદ્ધતિમાં ભિન્નમતિ આવવાની. એથી પણ આગળ જઈને એમ કહેવું જોઈએ કે જીવન સમૃદ્ધ થાય તે સારુ ભેદ આવશ્યક પણ છે. તદ્દન સાદા સંગીતને પણ ચાર-પાંચ સૂરની જરૂર રહે છે. ઉચ્ચ પ્રકારના સંગીતને બાવીસ શ્રુતિઓની જરૂર પડે છે.

તેથી પ્રશ્ન એ નથી કે મતભેદ કેમ ટાળવા. પરંતુ મતભેદને વિશે સહિષ્ણુતા અને આદર જાળવી સંપ કેમ રાખવો એ સારો પ્રશ્ન છે. ઘરમાં રોટલો એક જ હોય અને ખાનાર બાળક ને માતા બે જણ હોય, તો તે બન્નેનો સ્વાર્થ પરસ્પર-વિરોધી છે. પરંતુ તેટલા જ કારણથી તે બે વચ્ચે લડાઈ ઊભી થતી નથી, કેમ કે બન્નેમાં રહેલાં સમજ અને પ્રેમની શક્તિ વધારે બળવાન છે.

સમાજમાંથી તકરારો કાઢવાને સારુ પણ આ જ ગુણોનો પરિપોષ કરવો જોઈએ. સમાજમાંના પ્રતિષ્ઠિત, ધર્મનિષ્ઠ અને કારુણિક લોકોએ જીવનની રોજની ઘટમાળમાં મન પરોવી, સર્વના હિતની દષ્ટિ રાખી લોકોને સલાહ આપવી જોઈએ. આવા કામને સારુ પણ તેમણે પોતાની સત્તાનો આગ્રહ રાખવો ન જોઈએ. સત્તાનો પ્રવેશ થતાં જ પ્રેમસંબંધ ઝાંખો પડવાનો.

ગામસેવામાં સૌથી કઠણ કામ લવાદનું છે. લવાદ ચારિત્ર્યથી, સેવાથી, સર્વ માટેની અંતરની લાગણીથી ‘અલ અમીન’ બનેલો હોવો જોઈએ. (બધાના વિચાસને પાત્ર એવા પ્રામાણિક પુરુષને અરબ્બી ભાષામાં ‘અલ અમીન’ કહે છે.) પૈસા સંઘરવા એ વહેવારમાં જેટલું જરૂરનું છે, તેટલું જ માણસોને સંઘરવા એ પણ જરૂરનું છે. આ વાત પક્ષાંધ બનેલા માણસને ગળે ઉતારવી એ લવાદની ફરજ છે.

અપરાધીને શિક્ષા કરવા જતાં, તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર કેટલાયે નિરપરાધી લોકોને સંકટમાં નાખવાનું થાય છે. એક ફૂરતાનો ન્યાય કરવા સારુ બીજી ફૂરતા કરવાથી અન્યાય ફીટતો નથી પણ બેવડાય છે. ભવિષ્યમાં અન્યાય આગળ ચાલુ ન રહે, જૂના અન્યાયનાં દુષ્પરિણામ બને તેટલાં ઓછાં થાય અને લોકોમાં પ્રેમ, સલાહસંપ, સહકાર તથા સામાજિક વૃત્તિનો વિકાસ થાય એમ કરવું, એ લવાદનો ન્યાય છે. દુર્જન લોકોની ખોડ ભુલાવી દેવાનો હેતુ લવાદે કદી મનમાં રાખવો નહીં. પ્રત્યેક હૃદયમાં સાત્ત્વિકતાનો ઉદય થાય, સમાજ એક વ્યાપક કુટુંબ છે એ વૃત્તિનું સંવર્ધન થાય, એવો પ્રયત્ન લવાદે કરવાનો છે. બંને પક્ષનું કલ્યાણ થાય, કોઈનો પણ સર્વસ્વઘાત ન થાય, અને તટસ્થ સમાજબુદ્ધિને સંતોષ થાય, એટલી જ મહત્ત્વાકાંક્ષા લવાદે રાખવી.

કાકા કાલેલકર

[‘કાલેલકર ગ્રંથાવલિ’ : પુસ્તક 5]

આનંદની આરાધના

આનંદની આરાધના કરવી મને ગમે છે. આપણે બધા લગભગ એકસરખા માણસો છીએ. આપણને સૌને આનંદ ગમે છે, સુખ ગમે છે. પણ આપણે એ વિચારવાનું છે કે આનંદની આરાધનામાં સુખોપભોગનાં સાધનો મેળવવાની હોડમાં કોઈ મર્યાદા જરૂરી છે કે નહીં ?

આપણે જાણીએ છીએ કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પાસે માણસ દીઠ 14 એકરના પ્રમાણમાં જમીન છે. ભારતમાં એ પ્રમાણ આજે 1/4 એકર જેટલું પણ કદાચ નહીં હોય. હવે, આનંદની આરાધનાનાં બધાં સાધનો આખરે તો જમીનમાં ભંડારાયેલાં છે. એટલે ભારતની રોજ વધતી જતી વસ્તીની આનંદની આરાધનાનો અંતિમ આધાર, જેમાં ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી એવા તેના ભૂમિવિસ્તાર પર રહેલો છે. એટલે આપણે જો અમેરિકાની સાલ્વબીમાં જીવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો એક અબજની આપણી વસ્તીને દસમા ભાગ જેટલી કરી નાખવી જોઈએ. નહીંતર આપણા ઉપભોગો પર કાપ મૂકવો જોઈએ. આમ, આપણે જે આનંદની આરાધના કરવા માગતા હોઈએ તેની શક્યતા વિચારવી જોઈએ. ઉપરાંત તેની યોગ્યતાનો પણ આપણે વિચાર કરવો પડશે. આપણે જેને આનંદ સમજીએ છીએ, તે ખરેખર આનંદ છે કે નહીં, તે પણ વિચારવું પડશે.

આનંદની આરાધના અમુક મર્યાદા વટાવી જાય ત્યારે આનંદ શોકમાં પરિણમતો હોય છે. સમાજની દષ્ટિએ મર્યાદામાં રહીને, એટલે કે અન્યના સુખને હાનિ પહોંચાડ્યા સિવાય, માણસ જે આનંદ ભોગવી શકે તે ઇષ્ટ છે.

ચિનુભાઈ ગી. શાહ

['સ્વસ્થ માનવ' માસિક : 2001]

ક્ષણ બની

બે ઘડી તું ઘર બની, ઉંબર બની, આંગણ બની;

કંકણે રણકી ઊઠી, સિંદૂરે સોહાગણ બની.

સ્વપ્ન જેવું યાદ તારું ઘૂંઘટે ઢાંક્યું વદન;

કેડીએથી તું વહી ચાલી ઝીણી રણઝણ બની.

રેતમાં જળના ચરણ રે કેટલું ચાલી શકે ?

આખરે થાકી નદી રણમાં ઠરી ગૈ રણ બની.

જે કદી સ્વપ્નેભર્યા વિસ્તૃત સમય જેવી હતી,

એ સમેટાતી સમેટાતી હવે એક ક્ષણ બની.

કિસન સોસા

['ગુજરાતમિત્ર' દૈનિક : 1977]

નવી પેઢીના વત્સલ વડીલ

ગુજરાતના કીર્તિમંત પંડિતયુગના મહારથીઓમાં બળવંતરાય ઠાકોર વધુ નસીબદાર એ બાબતમાં કે અનુગામી નવી પેઢી ઉપર પ્રભાવક અસર પાડી તેના માર્ગદર્શક સાહિત્યાર્ચનાં આદરસન્માન તે પામી ગયા. ભાવિ સિદ્ધિની શક્યતા દેખાડનારા નવીનોને પારખી પકડી, તેમની જોડે દાદા-પેઢીના ઊંચા બેસણેથી નીચે ઊતરી, વત્સલ વડીલના નાતે એ નાની પેઢીના મિત્ર, ફિલસૂફ અને માર્ગદર્શક બની જવાની દક્ષતાનો એમને સાંપડેલ બહુમાનમાં સારો હિસ્સો. કલાના અનભિષો, અલ્પાધિકારીઓ અને અનધિકારીઓ ઉપર ઠેરઠેર પ્રહાર કરનાર ઠાકોરે રમણલાલ દેસાઈ, ચંદ્રવદન મહેતા, હંસાબહેન મહેતા, ત્રિભુવન વ્યાસ, ‘સ્નેહરશ્મિ’, વિનોદિની નીલકંઠ જેવાં અનુગામી પેઢીનાં લેખકોની વત્સલ ભાવે પીઠ થાબડી તેમના ગુણાંશો પ્રગટ કર્યા છે. તો સૌની કોઈ કોઈ ઊણપો ચીંધી બતાવવામાં કશું ઊણું ન જ ચલાવી લેનારી તેમની સાહિત્ય-ચોકીદારની વૃત્તિની આપણને પિછાન થાય છે.

આપણા જવલંત પંડિતયુગના સાહિત્યમહારથીઓની પહેલી હરોળમાં આસનના અધિકારી, બહુમુખી પ્રતિભાશાળી આ સાહિત્યકાર જે સેવા બજાવી ગયા છે, તેની કદર એમના જીવતાં ગુજરાતે ઓછી બૂઝી નથી. વિદ્વાનોએ તથા સર્જકોએ એમને જ્ઞાનવૃદ્ધ સાહિત્યનેતા તથા કવિગુરુ તરીકે ઘણા આદરથી સન્માન્યા હતા. આજના કવિઓ-વિવેચકો અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓ એમનાં લખાણોનું પારાયણ કરી નાખશે તો પોતાનાં અત્યાર સુધીનાં કર્યા-કારવ્યાંથી “પુણ્યશાળી અસંતોષ” અનુભવી નવા વિક્રમ માટેની સ્ફુરણ મેળવશે.

અનંતરાય મ. રાવળ

ઝંખના

શરદબાબુને ઘણીબધી સ્ત્રીઓનો પરિચય થયેલો, સારી મનાતી કે નબળી મનાતી. પણ તેમાંની કોઈ તેમની કથાઓ માંહેલી રાજલક્ષ્મી, ચંદ્રા, પાર્વતી હોય, તે વાત અસંભવિત છે. તેવું હોત તો સમાજ વહેલો જ નિર્મળ ને પ્રાણવાન બની ગયો હોત. એ સ્ત્રીઓમાં કાંઈક તણાખો અવશ્ય હશે જ; પણ શરદબાબુએ જે મહિમાપૂર્ણ નારીપાત્રો નખશિખ કંડાર્યા, તે તો તેમની કલ્પના અને સ્ત્રીને પૂર્ણરૂપે જોવાની ઝંખનાને પરિણામે. શરદબાબુની વિરલતા મૂંગા અને સ્નેહસભર ત્યાગને સજીવ કરવામાં છે. ‘પરિણીતા’ની લલિતાથી માંડીને તેમની છેલ્લી અધૂરી કૃતિ ‘શેષ પરિચય’ સુધી તે ચાલ્યા કરે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

આંખ સામે જ !

ઇજિપ્તમાં એક જૂની કહેવત છે કે જે વસ્તુ માણસથી છુપાવવી હોય, તે તેની આંખની સામે મૂકી દો; પછી તે એને જોઈ નહીં શકે.

તમને યાદ છે, કેટલા દિવસોથી તમારી પત્નીનો ચહેરો તમે નથી જોયો ? ખ્યાલ છે તમને કે તમારી માતાની આંખમાં આંખ પરોવીને ક્યારથી તમે નથી જોયું ? પત્ની એટલી મોજૂદ છે, માતા એટલી નજીક છે, પછી જોવાનું શું ?

પત્ની મરી જાય છે, તો ખબર પડે છે કે એ હતી. પતિ જઈ ચૂક્યો હોય છે ત્યારે યાદ આવે છે કે અરે, આ માણસ આટલો વખત સાથે રહ્યો, પરંતુ પરિચય જ ન થયો ! આથી તો લોકો સ્વજનના મરણ ઉપર આટલું રુદન કરે છે. તે રડે છે એ મરણને કારણે નહીં, પણ એટલા માટે કે આટલા દિવસોથી જેની સાથે હતા તેને આંખ ભરીને જોયા પણ નહીં; તેની ધડકનો સાંભળી ન શક્યા; એની સાથે કોઈ પરિચય થઈ ન શક્યો; તે અજાણ્યા જ રહ્યા ને અજાણ્યા જ વિદાય થઈ ગયા ! અને હવે તેનો કોઈ ઉપાય નથી.

તમારું સ્વજન ચાલ્યું જાય ત્યારે તમે એટલા માટે રડો છો કે એક તક મળી હતી અને ચૂકી ગયા; તેને આપણે પ્રેમ પણ ન કરી શક્યા.

ઇજિપ્તના ફકીરો એ વાત કહેતા હતા કે કોઈ ચીજને છુપાવવી હોય તો તેને લોકોની આંખ સામે મૂકી દો. એ ચીજ જેટલી નજીક હોય છે, એટલી જ વધુ ભુલાઈ જાય છે.

રજનીશ

[‘રજનીશ દર્શન’ માસિક : 1976]

કારવાં ગુઝર ગયા

હાથ થે મિલે કિ જુલ્હ ચાંદકી સંવાર ફૂં,
હોઠ થે ખુલે કિ હર બહારકો પુકાર ફૂં,
દર્દ થા દિયા ગયા કિ હર દુખીકો પ્યાર ફૂં,
ઔર સાંસ યૂં કિ સ્વર્ગ ભૂમિ પર ઉતાર ફૂં.

હો સકા ન કુછ મગર,
શામ બન ગઈ સહર,
વહ ઉઠી લહર કિ ઢહ ગયે કિલે બિખર-બિખર;
ઔર હમ ડરે ડરે,
નીર નયનમેં ભરે,
ઓઢકર કફન પડે મઝાર દેખતે રહે :
કારવાં ગુઝર ગયા, ગુબાર દેખતે રહે.

‘નીરજ’

[‘મિલાપ’ માસિક : 1965]

એ નક્કી કોણ કરશે ?

કેટલાક લોકો વૈરાગ્યપૂર્ણ જીવન વિતાવે છે અને આત્મામાં વધુ રત રહે છે. એમને પણ તરસ તો લાગે છે. તે વખતે પાણી મળે, તો જ એમને સમાધાન થાય છે; પાણી ન મળે ત્યાં સુધી અજંપો રહે છે.

બીજી બાજુ, જેઓ દેહના સુખ તરફ વધારે ઝૂકે છે, એમના જીવનમાં યે ક્યારેક એવી ક્ષણ આવે છે જ્યારે બહારની વસ્તુઓથી એમને તૃપ્તિ થતી નથી; એમને અંતરના સમાધાનની ભૂખનો અનુભવ થાય છે.

તેથી દેહ અને આત્મા બંનેનું સમાધાન થવું જોઈએ. આ માટે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો વિકાસ સાથે સાથે ચાલવો જોઈએ.

પ્રાચીન જમાનામાં આપણે ત્યાં આધ્યાત્મિક તૃષ્ણા વધારે હતી, એટલે આત્મજ્ઞાનની ખોજ અહીં વધારે થઈ શકી. પશ્ચિમના દેશોમાં છેલ્લાં ત્રણસો વરસમાં વિજ્ઞાનનો વધુ વિકાસ થયો. પહેલાં ક્યારેય નહોતો થયો એટલો સુખવિસ્તાર વિજ્ઞાને આજે કરી દીધો છે. પણ પહેલાં કરતાં સમાધાન વધ્યું છે એમ કહી શકાતું નથી. તેથી માણસનો વિકાસ એકાંગી થઈ રહ્યો છે. મારો જો એક જ હાથ મોટો થયો, તો હું એમ નહીં કહી શકું કે હું સુખી છું. બલ્કે એમ કહેવું પડશે કે મારો વિકૃત વિકાસ થઈ રહ્યો છે, ને પરિણામે હું દુઃખી છું. આજે આપણે શરીર તરફ વધારે ધ્યાન આપીએ છીએ ને આત્મા તરફ ઓછું. એટલે માનવીય ગુણોનો વિકાસ નથી થઈ રહ્યો, અને માણસ દુઃખી છે.

અગ્નિથી રોટલી પણ શેકી શકાય છે અને ઘરને આગ પણ લગાડી શકાય છે. વિજ્ઞાને તો અગ્નિના બેય ઉપયોગ બતાવી દીધા. પણ તેમાંથી કયો ઉપયોગ કરવો તેનો નિર્ણય આત્મજ્ઞાને કરવો પડશે. જેના આત્મજ્ઞાનમાં દોષ હશે, તે વિજ્ઞાનનો ખોટો ઉપયોગ કરશે. વિજ્ઞાન તો માણસનું જીવનધોરણ વધારવા માટેનાં સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. વિજ્ઞાન તો દૂધ, ફળ, સિગારેટ, દારૂ, બધું જ વધારી આપશે. પણ દારૂ પીવાથી જીવનધોરણ વધે છે કે ઘટે છે, તે કોણ નક્કી કરશે ? વળી દૂધ સારી વસ્તુ હોય તો પણ તેનુંય પ્રમાણ કેટલું વધારવું, તે વિચારવું પડશે. સારી વસ્તુ પણ વધારે પડતી લેવાથી હાનિકારક બની જાય છે. એટલે ખરાબ ચીજો ન વધારવી, અને સારી ચીજો પણ અમુક હદથી વધુ ન વધારવી, એમ નક્કી કોણ કરશે ? એ બધું નક્કી કરવાની શક્તિ વિજ્ઞાનમાં નહીં પણ આત્મજ્ઞાનમાં છે. ઈષ્ટ શું ને અનિષ્ટ શું, તે નક્કી કરવાનું કામ આત્મજ્ઞાનનું છે.

વિજ્ઞાન ગતિ-વર્ધક છે, આત્મજ્ઞાન દિશા-સૂચક છે. આપણે પગ વડે ચાલીએ છીએ, પણ કઈ દિશામાં ચાલવું તે આંખથી નક્કી કરીએ છીએ. તેમ વિજ્ઞાન પગ છે, અને આત્મજ્ઞાન છે આંખ. માણસને જો આત્મજ્ઞાનની આંખ ન હોય, તો તે આંધળો કોણ જાણે ક્યાં ભટકશે ! બીજી બાજુ, આંખ હોય પણ પગ ન હોય તો

તેણે બેઠા જ રહેવું પડશે.

વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનમાં કોણ ચઢિયાતું અને કોણ કનિષ્ઠ, એવી કોઈ વાત જ નથી. બંને એકબીજાનાં પૂરક છે, બંને મળીને જ પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. બંનેનો એકસાથે વિકાસ થતો રહેવો જોઈએ. બંનેના વિકાસમાં સમત્વ જળવાશે તો જ માણસને સમાધાન પ્રાપ્ત થશે. વિજ્ઞાનની શોધનો ઉપયોગ સહુ કોઈ કરી શકે છે, તેમ આત્મજ્ઞાનની શોધનોય સહુ કરી શકે એવું થવું જોઈએ. સત્પુરુષોએ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં જે ગુણો સિદ્ધ કર્યા, તેને આપણે સમાજવ્યાપી બનાવવાના છે.

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂમિપુત્ર’ પખવાડિક : 2001]

કામમાં સુવાસ

કહેવાય છે કે માણસ વહાલું નથી, પણ તેનું કામ વહાલું છે. પરંતુ એ કામેય કેવી રીતે થાય છે અને તેમાંથી કેવી સુગંધ ફેલાય છે તેની ઉપર વહાલનો આધાર હોય છે.

કોઈ આવીને બારણે ઘંટડી મારે છે. બારણું ઉઘાડતાં એ પૂછે છે : ફલાણાભાઈ છે ? ‘ના’નો ટૂંકો જવાબ આપવાથી કામ પતી ગયું લાગે. પરંતુ એ જવાબ સુગંધ વિનાનો ગણાય.

એને બદલે કોઈ જવાબમાં કહેશે : “માફ કરજો, તમારે ધક્કો થયો. એ તો બહાર ગયા છે, પણ અંદર આવોને ! તમને વાંધો ન હોય તો શું કામ હતું તે જણાવો, તો એ આવશે કે તરત તમારો સંદેશો આપીશ. ચિઠ્ઠી મૂકી જવી હોય તો તમારી બાજુમાં જ કાગળનું પેડ અને પેન છે.” અને આવનાર વ્યક્તિ કામ જણાવીને વિદાય થાય ત્યારે ઘરનું માણસ કહેશે : “એ આવશે કે તરત સંદેશો આપીશ. આવજો !” અને જનાર વ્યક્તિ ફળિયું ઓળંગી જાય પછી જ એ બારણું બંધ કરશે.

આટલાથી એ કામ પૂરું થઈ જાય છે, તેવું પણ નથી. ઘરના એ સભ્ય બહારથી આવે ત્યારે પેલા મુલાકાતીની ચિઠ્ઠી તરત આપવી જોઈએ. અગર મોઢે સંદેશો કલ્હો હોય તો સમજફેર ન થાય તેમ વિગતથી તે જણાવવો જોઈએ.

કામ કરીને સૌને જીતી લેવાનાં છે. પણ કેવળ કામથી લોકો જિતાતા નથી. એ કામ કેવી ચીવટથી અને વિવેકપૂર્વક આપણે કરીએ છીએ, કામમાંથી સંસ્કારની સુગંધ કેવી ફેલાય છે, તેની ઉપર એ જીતનો ઘણો આધાર રહે છે.

ઈશ્વર પેટલીકર

[‘ઊર્મિ-નવરચના’ માસિક : 1963]

ઓહ, અમદાવાદ !

ઓ મુજ અમદાવાદ !

શું આબાદ :

શું બરબાદ !

શી તુજ આજે ડામરલીંપી રૂડી રૂપાળી શેરી,
ગલી ગલીમાં રંગ અનેરા, દીવા જલે રૂપેરી;
શા તુજ પહોળા પંથ પ્રલંબિત, લક્ષ્મી તણા શું રેલા,
શાં દોડે ત્યાં વાહન, શા શા હાંકણહારા ઘેલા !૦૦૦

કશા સરિત સાબરને હેયે નવા દુપટ્ટા પુલના,
નવા બગીચા ફૂલ ફૂલના, જ્યાં જૂલતા નૌતમ જૂલણા;૦૦૦
નવી નિશાળો કશી અણગણી, નવાં ભવન વિદ્યાનાં;
નવાં સ્ટેશનો ગગનવાણીનાં, નવાં ગ્રંથનાં પાનાં.૦૦૦

કશા ભાવિના વર્તારા તુજ, જોશી જગના ભૂલે,
કશી કાલ ને આજ કશી - મુજ મન પાગલ થૈ ડૂલે;
ઘડી ઊઠે કલ્લોલી ગાંડું, ઘડી ડૂસકે રોવે,
શી આબાદી - શી બરબાદી : શું અણદીઠું જોવે !

ગયા રૂપાળા દુર્ગ-કોટ, તુજ બખ્તર જાણે તૂટ્યાં,
રહ્યા અટૂલા દરવાજા, હા ભાગ્ય સકલ તુજ ખૂટ્યાં;
અને સોડ તુજ વહતી નિર્મળ ગઈ ક્યહીં એ સાબર ?
ઢગ ઢગ રેતી-ઢગલા એનાં લૂંટી ગયા હા અંબર !

અને તીર એ શાભ્રમતીને સંત તણો જે વાસો :
આજ પડ્યું પિંજર હંસા વિણ - ખાલી રહ્યો દિવાસો;
એક સંતે જે ધૂણી ધિખાવી, જે વૃત-તપ આદરિયાં,
આજ નથી કો અહીં મહાત્મા - જન સંઘાં ટાબરિયાં.

નથી ઝળકતા મહા અગ્નિ કો તપના, ના પ્રતિભાના,
નહિ મેધાના મેરુ, નહિ કો અંતર કરુણાભીનાં;
અહો, આજ કરુણાનાં આંસુ મગર-આંખથી દડતાં,
રસો ભયાનક બીભત્સ કેરાં આજ બજારો ચડતાં !

અહો, ઊગ્યા મુક્તિના સૂરજ, નિજનાં રાજ્ય રચાયાં,
પણ સુખશાંતિતણાં ચોઘડિયાં હાય, હજી નવ વાગ્યાં;
આજ વધ્યાં ધન ઢગલેઢગ, પણ ધાન અહા શાં ખૂટ્યાં,
પાઈપ બધે નંખાયા નળના, પણ પાણી નહિ પૂગ્યાં !

આજ અરે, રૂપિયા શા સસ્તા, સસ્તી નેતાગીરીઓ,
ઘડી ઘડી શા મચે મોરચા, સ્થળે સ્થળે રે ખાંભીઓ,

આજ ખરે કોને રોવું ને કોને હસવું ન જાણું,
 આજ નયન-મુખ બંધ કરી દઉં - બંધ કરું મુજ ગાણું !
 તોય ઊઠે છે મનથી છબી, એક છાની છાની સુરાવટ,
 કાલ હતી તે આજ નથી, ને આજ બદલશે કરવટ;
 ત્રિકાળને માર્ગ મંડાઈ જગની કૂચ-કદમ આ,
 તુજ આત્મા તુજને મળશે હા - થાશે ખુદા-રહમ હા.
 ઓ મુજ અમદાવાદ !
 ઊંઠાબાદ ! ઊંઠાબાદ !

મુન્દરમ્

['અખંડઆનંદ' માસિક : 1964]

અમે-તમે

અમે ધરતી ને તમે આભ :
 લ્યો, ચારે છેડે છાઈ ગયા;
 તમે ચાંદરણું, અમે ચાકળો :
 કિરણ કિરણ ઢંકાઈ ગયાં.
 અનરાધાર અષાઢ તમે
 ને અમે નવાણે નીર;
 અમે ખેડેલાં ખેતરાં
 ને તમે વણબોટ્યું બીજ.
 અમે વડવાયું, તમે વૃક્ષ :
 લ્યો, વળ વળમાં ગંકાઈ ગયાં;
 તમે ટહુકો ને અમે પડછંદા :
 નાદે નાદે નાહી ગયાં.
 તમે ડેલીના ડાયરા,
 અમે મેડીની બોલાશ;
 તમે દુહા ને રાસ અમે :
 લ્યો, રગરગમાં રંગાઈ ગયાં.
 તમે કાંગરિયાળા કાંઠલા,
 અમે ભીંત્યું ઝાકમઝોળ;
 તમે અમારાં પાનેતર :
 અમે તમારા ખેસ.

શાંતિલાલ જાની

['સ્ત્રી-જીવન' માસિક : 1976]

કેટલાંક કામો એવાં હોય છે જેની કદી કોઈ પ્રશંસા જ નથી કરતું. એવા કેટલા માણસો હશે જેમણે સફાઈ કામદારના કામની પ્રશંસા કરી હશે ? દરરોજ રસ્તા વાળવાના, દરરોજ ગંદકી સાફ કરવાની અને ઉપરથી દરરોજ મુકાદમોના ઠપકા જ સાંભળવાના !

આવી જ સ્થિતિ કુટુંબમાં સ્ત્રીની હોય છે. અમારા એક મુરબ્બી ઘણી વાર હસીને કહે છે કે, પુરુષને આખી જિંદગીમાં માત્ર એક જ વાર સુવાવડ આવતી હોત તો ખબર પડી જાત ! સહન કરનાર અને કુટુંબના ભલા માટે જ જીવનાર, બીજાને જમાડીને જમનાર અને કુટુંબના બીજા સભ્યોને બધી જ સગવડ કરી આપ્યા પછી વધીઘટી સગવડ સંકોચથી ભોગવનાર, જિંદગીભર એકધારાં નીરસ કામો અત્યંત રસપૂર્વક કરનાર અને છતાં એ કામો માટે પણ - રસોઈમાં મીઠું તો વધારે નહીં પડી ગયું હોયને ? ઘરમાં કચરો તો નહીં રહી ગયો હોયને ? સ્ફૂલે કે ઓફિસે જવાનું કોઈને મોડું તો નહીં થાયને ? એવો - કદાચ ફફડાટ અનુભવનાર, સેવાને માટે જ જાણે જન્મ ધારણ કર્યો હોય એવી ભારતીય સ્ત્રીની પ્રશંસા કેટલાં કુટુંબોમાં થતી હશે ? પત્નીને સારી સાડી લઈ આપનાર, પિતા કે માતાને જાત્રાએ મોકલનાર પુત્ર પોતે જાણે કેવુંય મોટું કામ કરી નાંખ્યું હોય એવો પોરસ અનુભવે છે; પરંતુ નિરંતર પ્રેમપૂર્વક સેવા કરનાર સ્ત્રીની આંગળીના નખ જેટલું પણ એ કામનું વજન થઈ શકતું નથી.

પ્રેમનો જોકે કોઈ બદલો હોઈ શકતો નથી, પરંતુ પોતાના તરફથી આભાર તો માણસ પ્રગટ કરી શકે છે અને એ માટે 'આભાર' બોલવાની કોઈ જરૂર નથી હોતી. આભાર માણસના કામ અને વર્તનમાંથી પ્રગટ થાય છે, પ્રશંસાનાં બે વેણમાંથી પ્રગટ થાય છે. અને એવાં બે વેણ, આપણે માની પણ ન શકીએ એવી જીવનશક્તિનું સામી વ્યક્તિમાં સિંચન કરી શકે છે.

બાળકના જીવનો તો જાણે વિકાસ જ મોટેરાંઓની પ્રશંસા પર અવલંબિત હોય છે. પુખ્ત ઉંમરના માણસો પ્રશંસા અને નિંદાથી અલિપ્ત રહીને જીવી શકે છે, પરંતુ બાળક એવી રીતે વર્તી શકતું નથી. નાનકડી વેલ જેવી એની સ્થિતિ હોય છે અને તમારે ટેકો આપવો પડે છે. યોગ્ય પ્રશંસાના વાતાવરણમાં ઊછરેલા બાળકમાં એને સદાય નિંદા, ઉપહાસ ને ટીકાઓ વચ્ચે ઊછરેલ બાળકમાં બહુ મોટો તફાવત હોય છે. ઘણી વાર તો બાળકને જે કાંઈ મળે છે એ જ મોટી ઉંમરે એ સમાજને પાછું આપે છે. સારા સમાજની ખેવના રાખનારે બાળકોના ઉછેરની ખેવના રાખવી જોઈએ. અને સારા ઉછેર માટે યોગ્ય પ્રશંસા ખૂબ જ જરૂરી હોય છે.

આપણી ફરિયાદો પાર વિનાની છે, સરકાર સામે, સમાજ સામે, કુટુંબજીવન સામે ફરિયાદોની મોટી યાદી આપણી પાસે હોય છે. પરંતુ એક વાત આપણે સમજી લેવી જોઈએ કે સારો સમાજ, સારું કુટુંબજીવન, સારું લગ્નજીવન એ કોઈ બજારમાં

વેચાતી રેડીમેઈડ ચીજો નથી. સારા મકાનની જેમ એનું પણ આપણે ચણતર કરવું પડે છે. એટલું જ નહીં એ ચણતર લગભગ દરરોજ, જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે કરવું પડે છે. સારો બગીચો બનાવવા માટે ઘાસ અને જાળાંઓખરાં આપણે દૂર કરીએ છીએ. જીવનનો બગીચો ખીલવવા માટે પણ બીજાના અવગુણોને બાજુ પર રાખી દઈને એમના ગુણોને પ્રશંસાના જળનો થોડો છંટકાવ કરી લેવો જોઈએ.

મોહમ્મદ માંકડ

['સંદેશ' દૈનિક : 1999]

કદર કરવાની કળા

પ્રશંસાના બે બોલ આપણી વાતચીતમાં સોનાની મહોર જેટલા મૂલ્યવાન નીવડતા હોય છે. પ્રશંસા કરનાર અને તે મેળવનાર, બંનેની શોભા વધારે તે પ્રશંસા સારી. યોગ્ય પ્રશંસા કરવી તે પણ એક કળા છે. આપણામાંથી ઘણા સાચે જ કોઈકની પ્રશંસા કરવા માગતા હોય છે, પણ એમના મોઢામાંથી જે શબ્દો નીકળે છે તે હવામાં લટકતા રહી જાય છે. સાચી પ્રશંસા મુદ્દાસરની હોય છે; એમાં કશું ગોળગોળ નથી હોતું. અને તેમાં વ્યક્તિગત સ્પર્શ હોય છે.

કદર કરવામાં યોગ્ય સમયનું પણ મહત્ત્વ હોય છે. કોઈએ સરસ ભાષણ કર્યું હોય કે તમને ભાવથી ભોજન કરાવ્યું હોય, તો તેની કદર કરવામાં બહુ વાર લગાડશો નહીં. તેમ છતાં, પ્રશંસાની આપણી મૂડી સાચવી સાચવીને વાપરવાની છે. અને એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે, કોઈ પણ માણસ એટલો બધો મહાન તો નથી જ હોતો કે સાચી કદરના એક સખૂનની તેને પડી ન હોય.

જેક ડેન્ટન સ્કોટ (અનુ. મંજરી મેઘાણી)

['મિલાપ' માસિક : 1977]

કહીને જજો

ઘેરથી નીકળતી વખતે “હું જાઉં છું,” એટલું તો કહી દેવું જ જોઈએ. પણ તે તો જો નિયમસર એક જ સ્થળે જવાનું હોય તો. બાકી કોઈને મળવા, સભામાં, ફરવા કે બીજા કોઈ કામે જવાનું હોય, તો તે સ્થળ વિશે પણ ઘેર માહિતી આપતાં જવું જોઈએ, અને કેટલાક વાગ્યે પાછા ફરશો તે પણ જણાવવું જોઈએ. ધારો કે અણધાર્યું તમારું કામ પડ્યું, તો ઘરનાં માણસો તમને ક્યાં શોધવા જાય ? ધારો કે ઘેર આગ લાગી, કોઈ ઓચિંતું માંદું પડી ગયું, તો તમને ખબર ક્યાં આપવા ?

વિનોદિની નીલકંઠ

['ગુજરાત સમાચાર' દૈનિક : 1956]

કયા અધિકાર છે ? - કયા નથી !

દરેક દેશના બંધારણમાં તેના નાગરિકોના કેટલાક પાયાના અધિકારો ગણાવવામાં આવ્યા હોય છે. તેનો ભંગ કરનારા કાયદા એ દેશની કોઈ પણ સરકાર કે સંસદ પણ ઘડી શકે નહીં. ઘડે તો તે બંધારણનો ભંગ થયો ગણાય, અને તેની સામે દેશની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નાગરિકો દાદ માગી શકે.

આવા પાયાના અધિકારોની સાથોસાથ કેટલાક દેશનાં બંધારણોમાં તેના નાગરિકોની પાયાની ફરજોનો પણ નિર્દેશ થયેલો હોય છે. ભારતના સંવિધાનના ભાગ 4(ક)માં નાગરિકોની દસ પાયાની ફરજ નીચે મુજબ ગણાવેલી છે :

1. બંધારણનું પાલન કરવું.
 2. સ્વતંત્રતા માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને ચાહવા અને અનુસરવા.
 3. ભારતના સાર્વભૌમત્વનું સમર્થન અને રક્ષણ કરવું.
 4. દેશનું સંરક્ષણ કરવું અને સાદ પડે ત્યારે રાષ્ટ્રની સેવા બજાવવી.
 5. ધર્મની, ભાષાની અને પ્રદેશની વિવિધતાની ઉપર ઊઠીને ભાઈચારાની ભાવના ફેલાવવી; મહિલાઓના ગૌરવને માટે અપમાનજનક રિવાજોનો ત્યાગ કરવો.
 6. આપણી વિવિધતાભરી સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું બહુમાન કરવું અને તેને સુરક્ષિત રાખવો.
 7. કુદરતી પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું, તેને સુધારવું અને પ્રાણીમાત્ર માટે અનુકંપા રાખવી.
 8. વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતા, કાર્યકારણની ખોજ તથા સુધારાની ભાવના વિકસાવવી.
 9. પ્રજાકીય માલમિલકતનું રક્ષણ કરવું અને હિંસાનો સદંતર ત્યાગ કરવો.
 10. વ્યક્તિગત અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તમતા માટે મથવું, જેથી આપણું રાષ્ટ્ર સાધના અને સિદ્ધિની વધુ ને વધુ ઊંચી સપાટીએ સતત ચડતું રહે.
- નાગરિક તરીકે આપણને કેટલાક અધિકારો અવશ્ય છે, તેમ કેટલાક અધિકારો બિલકુલ નથી, એ પણ ખ્યાલમાં રાખવા જેવું છે. જે અધિકાર કોઈને નથી તેની કાંઈક આવી યાદી બનાવી શકાય :

1. કોઈ પણ કાયદો તોડવાનો આપણને અધિકાર નથી.
2. આપણે ચાહે તે કુળમાં જન્મ લીધો હોય, પણ કોઈ વિશેષ સગવડ માગવાનો આપણને અધિકાર નથી.
3. કોઈ પણ વ્યક્તિ પુરુષ છે કે સ્ત્રી છે, અમુક જાતિ કે ધર્મની છે તે કારણે તેની સામે ભેદભાવ રાખવાનો આપણને અધિકાર નથી.
4. કોઈની પણ સામે હિંસા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી.

5. લાંચ આપવાનો કે લેવાનો આપણને અધિકાર નથી.
6. નશો કરીને એલકેલ વર્તન કરવાનો આપણને અધિકાર નથી.
7. ગમે ત્યાં ગંદકી કરવાનો આપણને અધિકાર નથી.

મધુ ત્રેહાન

[‘આઉટલુક’ અઠવાડિક : 2002]

અંતે !

અંતે મોહો તું મૃગલામાં.

મેરુ સમગ્ર ચઢ્યો, ને લથડ્યો છેવટનાં પગલાંમાં !

અંતે મોહો તું મૃગલામાં !

રહ્યો જીવનભર પારંગત તરી પાર જવાની કળામાં :

છેલ્લી પળે જંજીર જડી તેં હળવાફૂલ ગળામાં !

અંતે મોહો તું મૃગલામાં !

મહેનત કરી કરી મંદિર બાંધ્યું મોહનનું મનડામાં :

ભજ્યા ચતુર્ભુજ અચલ રહી, પછી ચળ્યું ચિત્ત ચપલામાં !

અંતે મોહો તું મૃગલામાં !

ખેડ કરી શોણિત સીંચીને જિંદગીના વગડામાં :

ચાંપી દીધી ચિનગારી અંતે રે લેલુંબ ખળામાં !

અંતે મોહો તું મૃગલામાં !

કરસનદાસ માણેક

[‘રામ, તારો દીવડો’ પુસ્તક]

ઉત્તમનો સહવાસ

સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે. સત્સંગનો સામાન્ય અર્થ ઉત્તમનો સહવાસ. જ્યાં સારી હવા નથી આવતી ત્યાં રોગની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ જ્યાં સત્સંગ નથી ત્યાં આત્મરોગ વધે છે. આત્માને સત્ય સંગ ચઢાવે તે સત્સંગ. મોક્ષનો માર્ગ બતાવે તે મૈત્રી. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે; સત્પુરુષોનો સમાગમ એ સત્સંગ છે. મલિન વસ્તુને જેમ સાબુ તથા જલ સ્વચ્છ કરે છે, તેમ શાસ્ત્રબોધ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ આત્માની મલિનતાને ટાળીને શુદ્ધતા આપે છે. સત્સંગ એ આત્માનું પરમ ‘હિતૈષી’ ઔષધ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[‘આપણું ચિત્તનાત્મક નિબંધ-સાહિત્ય’ પુસ્તક]

કષ્ટસહનની કિંમત ચૂકવીને

1906ની સાલ સુધી મેં એકલી બુદ્ધિની સમજાવટ પર આધાર રાખ્યો હતો. હું બહુ ઉદ્યોગી સુધારક હતો. હું સત્યનો ઉપાસક રહ્યો એટલે મારી પાસે હકીકતોનું પાકું જ્ઞાન હતું, તેથી હું સરસ લખાણો કરી શકતો. પણ મેં જોયું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અણીની ઘડી આવી, ત્યારે બુદ્ધિની અસર ન પડી શકી. મારા દેશભાઈઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા (જીવડું પણ ક્યારેક સામું થઈ જાય છે), અને વેર લેવાની વાત ચાલતી હતી. મારે [કાં તો] હિંસામાં ભળવાની અથવા તો આપત્તિને પહોંચી વળવાની બીજી કોઈ રીત વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી. અને મને સૂઝી આવ્યું કે માણસાઈને હણનારા કાયદાને તાબે થવાની અમારે ના પાડવી જોઈએ - સરકાર ચાહે ભલે અમને જેલમાં મોકલે. આ રીતે શસ્ત્રયુદ્ધની અવેજરૂપે આ નૈતિક શસ્ત્ર પ્રગટ થયું.

તે દિવસથી મારી એ પ્રતીતિ વધતી ગઈ છે કે પ્રજાને પ્રાણસમાન એવી વસ્તુઓ કેવળ સમજાવટથી મળતી નથી, પણ કષ્ટસહનરૂપે કિંમત ચૂકવીને ખરીદવી પડે છે. વિરોધીનો હૃદયપલટો કરવાની અને બુદ્ધિના અવાજ સામે બંધ રહેતા તેના કાન ઉઘાડવાની, શસ્ત્રયુદ્ધના કરતાં અનેક ગણી શક્તિ કષ્ટસહનમાં રહેલી છે. મેં જેટલી અરજીઓ કરી છે અને નિરાશાની સામે પણ જેટલી આશા મેં રાખી છે, તેટલી કોઈએ નહીં રાખી હોય. પણ મેં મનમાં ગાંઠ વાળી છે કે આપણે કંઈક ખરેખરું કામ કરાવવું હોય તો બુદ્ધિને સંતોષીએ એટલું બસ નથી - હૃદયને પણ હલાવવું જોઈએ. હૃદય સુધી સોંસરું પહોંચવાને તો સહનશક્તિ જ જોઈએ. એ માણસનાં અંતરનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરે છે. કોંઈરહિત, દ્રેષરહિત કષ્ટસહનના સૂર્યની સામે કઠણમાં કઠણ હેયું પીગળવું જ જોઈએ અને જડમાં જડ અજ્ઞાન દૂર થવું જોઈએ.

દુષ્ટતાનો દુષ્ટતાથી થતો પ્રતિકાર કેવળ દુષ્ટતામાં વધારો કરે છે. હિંસા સારું કરતી દેખાય છે ત્યારે તે સારું કેવળ તત્પૂરતું હોય છે, અને એ રીતે જે બૂરું કરે છે તે કાયમી હોય છે. ઈતિહાસ શીખવે છે કે જેઓ શુભ હેતુથી પણ લોભિયાઓની સત્તા પશુબળે કરીને પડાવી લે છે, તેઓ પોતે પણ એ જ લોભના ભોગ થયા છે. પરદેશી રાજકર્તા સામે આજે આપણે હિંસા આચરીએ, તો તે પછી એક ડગલું આગળ વધીને, દેશની પ્રગતિમાં આપણને જે નડતરરૂપ લાગે તેવા આપણા પોતાના લોકો સામે પણ હિંસા આચરવાને આપણે તરત જ પ્રેરાઈશું.

પચાસ કરતાં પણ વધુ વરસથી હું સતતપણે અહિંસાનું પાલન કરતો આવ્યો છું. જેમની નીતિનો મારે વિરોધ કરવો પડ્યો છે, તેમના પ્રેમ અને વિશ્વાસનું પાત્ર હું હંમેશાં બન્યો છું, એ બીના મારા જીવનની એક કાયમના સુખની સરવાણી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારું આયુષ્ય લડતમાં વીત્યું, પણ અંગત નાતે ત્યાંના નિવાસીઓએ મારા પર વિશ્વાસ અને મૈત્રી વરસાવેલાં. બ્રિટિશ તંત્રના મારા આવડા મોટા વિરોધ છતાં હજારો અંગેજ સ્ત્રી-પુરુષો મારા પર પ્રેમ રાખી રહ્યાં છે. આ બધો અહિંસાનો વિજય છે.

ખરું જોતાં અહિંસાની કસોટી જ એ છે કે અહિંસક લડતમાં કોઈ પક્ષે કડવાશ કે ઝેરવેર પાછળ રહેતાં નથી અને શત્રુઓ મિત્ર બની જાય છે.

મો. કં. ગાંધી

[‘આપણે સૌ એક પિતાનાં સંતાન’ પુસ્તક]

આવે છે સવાર !

આવે છે સવાર !

ઊંચેરાં પંખીઓની સોનાની પાંખ ચઢી,
દેવાંગી ઊતરે છે કોઈ અસવાર !
ઊગમણા આથમણા ગિરિઓને તુંગ શિખર,
હરિયાળી ચળકંતી તરુવરની ટોચ ઉપર,
ઊગમણી ભડકાશી બળતી કો વાદળી પર,
પરથમ પથરાય એના સોનેરી વાળ !
શૃંગેથી હિમસમાં હાવાં ઓગળિયાં,
લોકનાં આલોકતાણાં વરદાન ફળિયાં,
નીચે વાસે ય થયાં સોનાનાં નળિયાં,
ધસમસતાં તેજ હવે ઘરઘરને દ્વાર !
અર્ધ્ય ભરી ઊભા કો બ્રાહ્મણને ખોબલે,
ઝગઝગતા નાનકડા સૂરજ-શા બેડલે,
ચકવાચકવીના બધી રાતતણા તેડલે,
ઊતરે છે પ્રથમીના પનઘટની પાળ !

‘ઉશનસુ’

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

કાયદા

આ કાયદાઓ શાને માટે છે ? તમે શું ખરેખર એમ માનો છો કે એ બધા કાયદાઓ પળાય તેમ અમે ઈચ્છીએ છીએ ? ના રે – અમે તો આશા રાખીએ છીએ કે દરેક માણસ કોઈ ને કોઈ કાયદાનો ભંગ કરીને ગુનેગાર બને. પ્રામાણિક, નિર્દોષ લોકો પર સત્તા ચલાવવી જરા મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલે કોઈ પણ માણસ નાનોમોટો કાંઈક ગુનો કરે, ત્યારે જ રાજ્યની સત્તા એની પર ઠોકી બેસાડવાનું સરળ થઈ પડે છે. અમે એટલી બધી બાબતોને ગુનાહિત જાહેર કરી દઈએ છીએ કે કોઈ ને કોઈ ગુનો કર્યા વગર લોકોનો જીવનવ્યવહાર અશક્ય બની જાય. એવા એવા કાયદા ઘડવા જોઈએ કે જે પાળી શકાય જ નહીં, પળાવી શકાવાય પણ નહીં, અને જેનો નિરપેક્ષ અર્થ કરી શકાય નહીં. પછી એવી પરિસ્થિતિમાં મોટા ભાગના લોકોને કાંઈ ને કાંઈ ગુનો કરવો જ પડશે – અને તેને આધારે અમારું કામ કઢાવી શકાશે.

એઈન રેન્ડ

[‘એટલાસ શૂરડ’ પુસ્તક]

કાચર

‘જાલિમ જીત’ : એક આફ્રિકન નવલકથા, 1951માં લખાયેલી : લેખક પીટર અબ્રાહમ્સ. કથાનો નાયક છે રાજા મીઝીલીકાઝી.

રાજ્યના કર-વસૂલાતના બે અધિકારીઓને કુનાના ગામના લોકોએ મારી નાખ્યા, એટલે ગામનો એક રહેવાસી રાજાને એ વાતની જાણ કરવા દોડ્યો. જઈને એણે વાત કરી ત્યારે એના શરીરે પરસેવાના રેલા ચાલ્યા. કચેરીમાં સૌ એ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગયા. રાજા પણ મૌન ધારીને બેઠો રહ્યો. થોડીક ક્ષણો પસાર થઈ તે યુગ જેવડી લાગી. પછી રાજાએ ત્રાડ નાખી :

“કેમ કોઈ કાંઈ બોલતું નથી ? આવા હત્યારા ગામલોકો માટે કોઈને કશું કહેવાનું નથી શું ?”

“અમારા સરદાર મીઝીલીકાઝી ઘણું જીવો !”

“તાજા જન્મેલાં બકરીનાં બચ્યાં જેવાં તમારાં મોં સિવાઈ ગયાં છે કે ?”

આખરે એક જણ હિંમત કરીને બોલ્યો : “આ કાસદની નસોમાં લોહી નહીં પણ નકરું પાણી વહે છે.” સાંભળીને થોડાક જણ હસ્યા. કાસદ ધૂજી રહ્યો હતો.

“જામોશ !... બોલ કાસદ, તારે શું કહેવું છે ?”

સુકાતા જતા એના કંઠમાંથી માંડ માંડ શબ્દો નીકળ્યા : “હાથીદળના મહારાજા, સિંહોના સરદાર ઓ મહાનુભાવ, અમારા માલિક મીઝીલીકાઝી ! આપણા રાજ્યના અધિકારીઓની મારા ગામના લોકોને હાથે થતી હત્યા મેં મારી સગી આંખે જોઈ ! એમનો રાજદ્રોહ જોઈને હું હેબતાઈ ગયો. એટલે એ હકીકત જણાવવા હું દોડતે પગે અહીં આવ્યો...”

“તેં તારી સગી આંખે એ જોયેલું ?”

“હા, નામદાર.”

“તું નાચીઝ ! એમનાથી કેટલો દૂર હતો ?”

“બહુ પાસે જ હતો, મારા સરદાર !”

“તું પામર ! એમના બોલ સાંભળી શકતો હતો ?”

“જી, અન્નદાતા !”

“મારા અફસરોને તું બરાબર ઓળખતો હતો ? હત્યારાઓ પ્રત્યે એમનો શો વર્તાવ હતો ?”

“તેઓ બન્ને સામા થતા હતા, હત્યારાઓને ધિક્કારતા હતા.”

“અને તું ત્યારે શું કરતો હતો ?”

“સામે ઘણા માણસો હતા. હું એકલો હતો, નામદાર !”

“તેં મોઢેથી પણ તારો રોષ પ્રગટ કર્યો હતો ?”

“ના, મારા માલિક !”

“મને પણ સાથે મારી નાખો - એવું તેં કહ્યું હતું ખરું ?”

“ના, મારા સરદાર !”

“તેં લડવાની તૈયારી બતાવી હતી ?”

“ન-ન-ના-ના, નામદાર !”

“અને તું મને આ કહેવા અહીં આવ્યો ?”

“હા, મારા સાહેબ !”

“અને તને મારી બીક લાગે છે કે ગુસ્સામાં હું કાંઈક કરી બેસીશ ?”

“હા, મારા સરતાજ !”

“ઠીક, તો તારી શી મરજી છે ?”

“મારી ભૂલ મને સમજાવા લાગી છે, નામદાર ! આપના લશ્કરમાં એક નાનામાં નાની નોકરી મને આપો. કુનાના ગામની વસતીને ધડો બેસાડવા જે ફોજ હવે મોકલાય, તેમાં શામેલ કરીને મને ત્યાં મોકલો. જીવું ત્યાં લગી હું આપની ચાકરી કરું, એવો મને હુકમ ફરમાવો અને મારા હાકેમ દરિયાવટિલ છે એવું કહેવાની મને તક આપો !”

“ઠીક, તો તને દલીલબાજી સારી આવડતી લાગે છે. તું પરણેલો છો ?”

“જી, હજૂર.”

“કદાચ તારાં માબાપ પણ ત્યાં જ રહેતાં હશે ?”

“જી હા, કુનાના ગામમાં જ બધાં રહે છે, મહારાજ !”

“તેં તારી પ્રજાનો, તારાં ભાઈભાંડુનો, તારી વહુનો, તારા કુટુંબકબીલાનો દ્રોહ કર્યો છે !”

“હું આપનો ગુલામ છું, મારા સરદાર !”

મીઝીલીકાઝીની આંખો લાલઘૂમ બની, એની કાયા થરથરવા લાગી, હાથ ઊંચો થયો અને અવાજ ગર્જી ઊઠ્યો : “ચૂપ રહે, કુત્તા ! જુદા ! તું તારા સરદારનો ગુલામ નથી, તું મારો ચાકર નથી, સેવક નથી, તું મારી રૈયત પણ નથી.”

બોલતો બોલતો મહાકાય મીઝીલીકાઝી કાસદ ભણી ગયો. કાસદ એના પગમાં ઢળી પડ્યો. તેની દરકાર કર્યા વિના રાજાએ ત્રાડ નાખી. એની આંખમાં ભડકા થયા :

“આજે તેં તારા સરદારને, તારા જાતભાઈઓને દગો દીધો છે. તું બીકણ, ડરપોક અને બાયલો છે. તારાં બાળકોને, તારી માને, તારા બાપને તેં દગો દીધો છે. જે માતાએ તને ઉછેર્યો, તેને જ તું બેવફા નીવડ્યો છે. તું જીવતો રહે તો કાલે તું મને દગો દેવાનો. પેલા દુષ્ટ હરામખોરો સામે એક હરફ સુધ્યાં તારાથી ન ઉચ્ચારાયો, ફૂંકાડો સરખો ન મરાયો, એક અવાજ સરખો ન કઢાયો ! તારા જાતભાઈઓને મરતાં દેખી તું કાંઈ કરતાં કાંઈ ન કરી શક્યો ! નાપાક, બાયલા, કાયર, ભીરુ, નપુંસક, ભાગેડુ, કુત્તા ! હઠ, દૂર થા ! અરે, કોણ છે હાજર ? લઈ જાઓ એને ! બાંધીને નાખો કેદમાં. કાયર, ભીરુ, ડરપોક, પામર માણસોની મારા રાજ્યમાં કોઈ જરૂર નથી.”

ચન્દ્રવદન મહેતા

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1964]

પાળેલો સંચો

ચીનની વિરાટ યાંગસી નદીના મૂળ ભણી મજલ કાપતો એક ભૂગોળવેત્તા એક દિવસ એશિયાની પહાડોછાઈ છાતી પરના એક ટચૂકડા ગામમાં આવી પહોંચ્યો. દૂર દૂરના એ સ્થળના જમાના-જૂના વાતાવરણને બહારની દુનિયાનો સહેજ પણ સ્પર્શ કદી નહીં થયો હોય, એવું પ્રવાસીને પ્રથમ નજરે જ લાગી ગયું. પણ ત્યાં તો તેણે એક પરિચિત અવાજ સાંભળ્યો - ઘડીક ખટખટાટ, ઘડીક ઘરઘરાટ... વળી પાછો ખટખટાટ. અવાજની ઁંધાણીએ મુસાફર આગળ વધ્યો ને માટીના એક કૂબામાં પહોંચ્યો. જુએ છે તો ત્યાં ભોંય પર બેઠો બેઠો એક ગામડિયો દરજી સિંગરના સંચા પર કાંઈક લૂગડું સીવતો હતો - ખટખટ.... ખટખટખટ.... ઘરરરર ઘરરરર ઘરરર...

સંચા સાથે જેનું નામ જોડાયું છે તે ભાઈ આઈઝેક સિંગરે 1850ની સાલમાં 40 ડોલરની મૂડી ઉછીની લઈને સીવવાનો એક સંચો બનાવેલો. જોકે સીવવા માટેનું પહેલવહેલું યંત્ર તો સિંગરની પણ પહેલાં શોધાઈ ચૂક્યું હતું. વરસો પહેલાં ફ્રાંસમાં થિમોનિયેર નામના માણસે સિપાઈઓના ગણવેશ સીવવા માટે એક સંચાનો ઉપયોગ આદરેલો, પણ તેનાથી પોતાનો ધંધો ભાંગી પડશે એમ સમજીને હાથસિલાઈ કરતા બીજા દરજીઓએ એનો સંચો ભાંગીતોડી નાખેલો.

એલિયાસ હાઉ નામના બીજા એક માણસે અણી પાસે નાકાવાળી સોય ચલાવતો એક સંચો બનાવીને પેટંટ કરી લીધેલો. પાછળથી સિંગર અને બીજા બે જણ પોતાના સુધારેલા સંચા સાથે બહાર પડ્યા, ત્યારે હાઉએ તેમની ઉપર પેટંટ-ભંગનો ખટલો માંડેલો. કોર્ટના ખટલા થોડો વખત ચાલ્યા, પણ પછી બેઉ પક્ષકારોને સમજાયું કે પરસ્પરની શોધનો લાભ લીધા વિના બેમાંથી એકેયનો સંચો ચાલે તેમ નથી. પરિણામે સમાધાન થયું અને સીવવાના સંચાનું ઉત્પાદન વધવા માંડ્યું.

સિંગરના શરૂઆતના સંચા મોટા ને ભારેખમ હતા ને લૂગડાં સીવવાના કારખાનાને જ તે ખપ લાગે તેવા હતા. પણ તેમાં ફેરફારો કરતાં કરતાં ઘર-વપરાશ માટેનો હળવો સંચો 1856માં બજારમાં મુકાયો. હાથસિલાઈથી જે કામ કરતાં કોઈ સ્ત્રીને 10થી 14 કલાક લાગતા, તે આ સંચાએ એક કલાકમાં જ કરી બતાવ્યું. પણ એ સંચો હજી સામાન્ય કુટુંબને પરવડે તેવો ન હતો. તે કાળમાં સરેરાશ કુટુંબની માસિક આવક માંડ 40 ડોલર હતી, ત્યારે 125 ડોલરનો સંચો એ ક્યાંથી ખરીદી શકે ? ક્લાર્ક નામના સિંગરના ભાગીદારે એમાંથી રસ્તો ખોળી કાઢ્યો - 5 ડોલર રોકડા અને પછી દર મહિને 3-3 ડોલરના હપતા. આજે જગતભરમાં સીવવાના સંચા જેટલી જ પ્રસરી ગયેલી હપતાથી ખરીદીની પ્રથાનો એ રીતે આરંભ થયો.

હપતાવાર ખરીદીની સિંગર-સંચાની યોજના દેશદેશવારમાં લોકોને કેવી આશીર્વાદરૂપ લાગી, તેનો ખ્યાલ આપતો એક બનાવ ફિલિપ્પાઈન્સના પાટનગર

મનીલામાં બનેલો. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં હવાઈ બૉમ્બારાથી ખંડેર બનેલા એ શહેરની સિંગરની કચેરીના બધા ચોપડા બળીને ખાક થઈ ગયેલા. પણ લડાઈ પછી 50,000 કુટુંબોએ સામે ચાલીને સિંગરના હપતાનાં લેણાં નાણાં ચૂકવી આપ્યાં !

સિંગરના સંચા વેચવા માટે દલાલો જગતમાં જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં પોતાના માલની જાહેરાત કરતાં ચિત્રો, ખીસાનાં ચાટલાં, મેઝરપટ્ટી, અંગૂઠી, પૂઠાના પંખા અને તારીખિયાં જેવી વસ્તુઓ સાથે રાખતા. આમ પોતાના માલની જાહેરાત પાછળ દર વરસે લાખોની રકમ ખરચવાની હિંમત સિંગરે જ કદાચ પહેલીવહેલી કરી હશે. હિંદુસ્તાનમાં સિંગરના એક વેપારીએ અજબ નુસખો અજમાવેલો. ધોતી પનાના હજારો વાર સફેદ કાપડના તાકાઓ ઉપર થોડેથોડે અંતરે સિંગરનો 'માર્ક' છપાવી, તેમાંથી ફાડેલા ધોતીજોટાનાં હજારો ધોતિયાં સિંગરની હરતીફરતી જાહેરખબર બની ગયેલાં !

માણસ ગાય પાળે કે ઘોડા પાળે, કોઈ ઊંટ પાળે કે હાથી. એ જ રીતે દુનિયાભરનાં કરોડો ઘરોમાં સીવવાનો સંચો એક માનીતા, ઉપયોગી પશુ તરીકે પળાઈ રહ્યો છે.

ટૉમ મહોની

[‘એડવરટાઈઝિંગ એજન્સી’ સામયિક : 1951]

કળિયુગના સ્નાતકો

આજે ઘણા લોકોના મનમાં એક જાતની કળિયુગની ગ્રંથિ હોય છે - બધું ખરાબ છે; આજે ધર્મ નથી ને નીતિ નથી ને સત્ય નથી ને પ્રામાણિકતા નથી. પહેલાં એ બધું હતું, પણ અત્યારે નથી. પહેલાં લોકો સાચું બોલતા હતા, હવે ખોટું બોલવું પડે છે; પહેલાં પ્રામાણિક હતા, હવે ચોરી કરવી પડે છે. એટલે પહેલાં સારા હતા, હવે ખરાબ છીએ.

પણ જેવા સંજોગો, તેવું વર્તનનું મૂલ્યાંકન જોઈએ. બધાં સાચું બોલતાં હોય એમાં હું પણ સાચું બોલું, એ સત્યનિષ્ઠાનું કોઈ પરાક્રમ નથી. પણ બધાં જૂઠું બોલતાં હોય, તેમાં હું કંઈ નહિ તો કોઈ કોઈ વાર અગવડ વેઠીને પણ સાચું બોલું એ ખરી સિદ્ધિ છે. સત્યુગમાં સત્ય બોલવાનું પ્રમાણપત્ર સસ્તું છે - બધાંને જ મળે છે. જ્યારે કળિયુગમાં સત્યની અધૂરી સાધના પણ કીમતી છે. સહેલી પરીક્ષામાં બધા પાસ થાય, પણ એની કિંમત કેટલી ? હાલ તો અઘરી કસોટી ચાલે છે; તેમાં એકાદ વાર નાપાસ થવાય તો વે વાંધો નથી. આખરે તો કળિયુગના સ્નાતકો પંકાશે.

ફાધર વાલેસ

પાંચ કરોડ વર્ષની જૂની

હાંફળી-ફાંફળી આમતેમ દોડતી, મોંમાં ખોરાક લઈ હારબંધ જતી, વાટમાં મળતી સખીઓ પાસે પળવાર રોકાઈને વળી વેગથી આગળ ધપતી કીડીને આપણે ક્ષુદ્ર જંતુ ગણીએ છીએ. પણ તેના જીવનમાં ડોકિયું કરીએ તો તેની નગરરચના, નગર-વહીવટ, શિસ્ત, કરકસર, સંગ્રહવૃત્તિ અને સમાજના શ્રેય ખાતર વ્યક્તિનું સમર્પણ જોતાં આપણે તાજુબ થઈ જઈએ છીએ. જીવન જીવવાની કળા તો માણસે કીડી પાસેથી શીખવાની છે, એવું લાગે.

વિજ્ઞાનના દફતરે કીડીની છ હજાર જાતો નોંધાઈ છે; અને દરેક જાતમાં તેની સંખ્યા અગણિત. આપણા ઘરના બગીચાના એક ખૂણામાંની કીડીઓની સંખ્યા ગણીએ તો અમદાવાદ શહેરની માનવ-વસ્તી જેટલી થવા જાય ! અને પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે એની વસાહતો આવેલી છે. ધ્રુવપ્રદેશોના સીમાડાઓથી માંડીને રણવગડામાં, ઊંચા પર્વતોની વૃક્ષરાજિથી માંડીને ઊંડી ખીણો સુધી એ ફેલાયેલી છે.

સામાજિક જીવન ગાળનારા કીટકોમાં ચાર મુખ્ય છે : કીડી, ઊંધઈ, મધમાખ અને ભમરી. ખુલ્લામાં મધપૂડા બાંધતી મધમાખોની ક્રિયાશીલતા ઘણાના જોવામાં આવે છે. તેનું ચાતુર્ય નિહાળીને આપણે મુગ્ધ બનીએ છીએ. ઓછામાં ઓછું મીણ વાપરીને વધારેમાં વધારે મધ સંઘરાય એવા ષટ્કોણોના બનેલા મધપૂડા બાંધનાર મધમાખની ચતુરાઈ, ઉદમ અને ખંત અજબ પ્રકારનાં છે. મધમાખોના જેવી જ અદ્ભુત નગર-રચના અને વ્યવસ્થા કીડીઓની પણ છે. તેની નગરરચનાની કારીગરી અને અદા, સમૂહજીવનમાં જળવાતી શિસ્ત અને વ્યવસ્થા, રોજિંદાં કાર્યોમાં નિપુણતા નિહાળીને કીડી જેવા નાનકડા જીવની બુદ્ધિશક્તિ વિશે, કદમાં તેનાથી હજારોગણા મોટા મનુષ્યને આશ્ચર્ય અને આનંદનો અનુભવ થાય છે.

કીડીના જીવનનો વર્ષો લગી અભ્યાસ કરનાર લોર્ડ ઓબરી કહે છે કે, કીડીના જેટલી બુદ્ધિશક્તિ બીજા કોઈ જંતુમાં નથી. વિચાર કરવાની શક્તિ પણ તેનામાં છે. જમીનમાં રસ્તો કોતરીને દર બનાવવાં, દરનું રક્ષણ કરવું, ખોરાક એકઠો કરવો ને સંઘરવો, બચ્ચાંને પોષવાં ને મોટાં કરવાં, ‘ગાયો’ રાખીને તેનું દૂધ પીવું, બગીચા બનાવવા, ઉપાડેલું કામ ખંતથી અને ગૂંચાયા વગર કરવું – આ બધું વિચાર કરવાની શક્તિ વગર શી રીતે પાર પડે ? જોન લુબાક નામના બીજા એક અભ્યાસી લખે છે કે, “પ્રાણીઓમાં છતી થતી બુદ્ધિશક્તિ નિહાળીને, માણસ પછી બીજી હરોળમાં ગોરીલા કે ચિમ્પાન્ઝી વાંદરાઓ કરતાં પણ પહેલાં મધમાખને અને તેના કરતાં પણ અદકી કીડીને મૂકવી પડે.”

ઘોડાં, હાથી અને કૂતરાં કરતાં પણ પ્રમાણમાં અદકું ચાતુર્ય કીડીમાં છે. તેનાં લશ્કરો સામસામાં ખૂનખાર લડાઈમાં ઊતરે છે, યુદ્ધકેદી તરીકે પકડાયેલી સામા પક્ષની કીડીઓને ગુલામ તરીકે રાખે છે અને પોતાના દરની સાથી કીડીઓ પ્રત્યે

પ્રેમભાવ રાખે છે - માણસને તેનાં સગાં માટે હોય તેવો જ. રાગદ્વેષ પણ એટલા જ. પરાઈ કીડી જોઈ કે તરત જ તેને મારી નાખે.

તેની યાદશક્તિ પણ અજબ છે. કોઈ કીડીને તેના દરમાંથી કાઢીને અન્ય સ્થળે પૂરી રાખીએ ને થોડા વખત પછી તેના અસલ દરમાં પાછી મૂકીએ, ત્યારે સાચી કીડીઓ તરત તેને ઓળખી કાઢે છે અને વહાલ કરવા લાગે છે. તેમાં યાદશક્તિ કરતાં પણ કીડીની ગંધશક્તિ વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ શક્તિને પ્રતાપે ગમે તેટલે દૂરથી પણ કીડી પોતાના જ દરમાં પહોંચી જાય છે. કીડી આમ તો આંધળા જેવી ગણાય, કારણ કે આંખ વડે કશું જોઈને તે હલનચલન કરતી નથી. અને છતાં, તમે એનો રસ્તો ગમે તેટલો ભુલાવો કે ગૂંચવાવો તો પણ, તે છેવટે પોતાના દરમાં જ જઈને ઊભી રહેવાની !

દરેક કીડી-નગરમાં એક રાણી કીડી હોય છે. બાકીની બધી વંધ્ય કીડીઓ મજૂર અને સૈનિકની કામગીરી બજાવે છે. રાણી મરજી મુજબ ઈંડાં મૂકતી રહે છે. તે ઈંડાં ફળેલાં હોય કે ન પણ હોય. ફળેલાં ઈંડાંમાંથી માદાકીડીઓ ને ન ફળેલાંમાંથી નરકીડીઓ પેદા થાય છે. રાણી બનનાર કીડી જ્યારે ઇંચળની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેમને ખૂબ પોષણવાળો ખોરાક આપવામાં આવે છે. બાકીની ઇંચળોને જેવો ખોરાક આપ્યો હોય તે મુજબ તેમાંથી મજૂર કે સૈનિક કીડીઓ બને છે.

નર અને રાણી કીડીઓને પાંખો ફૂટે છે ત્યારે તે દરની બહાર ઊડી જાય છે. પવનની લહરરૂપી હિંડોળે ઝૂલતાં ઝૂલતાં અધ્ધર હવામાં જ તે એકબીજા સાથે જોડાઈને મધુરજની માણે છે. પછી બન્ને છૂટાં પડે છે. તેમાંથી નરકીડી અથડાઈ-ફૂટાઈ ભૂખમરાથી મરણ પામે છે. રાણી કીડી અસલ દરમાં કે કોઈ નવા સ્થળે પોતાનું ઘર બનાવે છે, અને તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાંખો તોડી નાખે છે.

રાણી કીડી જીવનમાં એક જ વખત નર કીડી સાથે સહચાર સાધે છે. પછી તો તે જીવે ત્યાં સુધી (17 વરસની તેની આયુમર્યાદા નોંધાઈ છે) મરજી મુજબ ઈંડાં મૂકતી રહે છે. તેના જીવનનું એ જ એકમાત્ર કામ બની રહે છે. અરે - ખાવાની પણ તે પરવા કરતી નથી. મજૂર કીડીઓ તેને ખવરાવે છે અને બધી રીતે રક્ષે છે.

કામદાર કીડીઓના કામ પ્રમાણે જુદા જુદા વર્ગ પડેલા હોય છે. જેવું તેમનું કામ, તે મુજબ કદમાં તે નાનીમોટી હોય છે. કેટલીક કીડી દર બાંધવાના કામમાં ગૂંથાયેલી રહે છે, તો બીજી ફક્ત ખોરાક ઉપાડી લાવવાની કામગીરી બજાવે છે. કેટલીક બચ્ચાં ઉછેરવાના કામમાં લાગેલી હોય છે. મોટાં માથાંવાળી કેટલીક કીડીઓ દરનાં દ્વાર આગળ માથું રાખી, દરનું મોઢું બંધ કરી દઈને પડી રહે છે ને દરનું રક્ષણ કરે છે, તો વળી અમુક કીડીઓ બાગબાન બનીને ફૂગના બગીચા ઉછેરે છે. એ ફૂગમાંથી બચ્ચાંને ખોરાક અપાય છે.

કીડી ગણિકા, કીડી પરિચારિકા, કીડી ખેડૂત અને કીડી સ્થપતિ પણ હોય છે - હા, વિશ્વની અઠંગ ને કુશળ સ્થપતિ. ઇંચના ચોથા ભાગ જેટલું ઝીણું ઊંધઈ

જેવું જીવડું વીસવીસ ફૂટ ઊંચા મિનારારૂપી રાફડા બાંધે છે ! રાફડા બાંધવામાં ઊંધઈ જે યોજનાશક્તિ, ખંત, હિંમત અને કૌશલ્યભરી કારીગરીનું દર્શન કરાવે છે, તે પિરામિડો બાંધનારા પ્રાચીન ઇજિપ્તવાસીઓનું સ્મરણ કરાવે છે. એ ઇજિપ્તવાસીઓ પાસે તો પિરામિડ બાંધવા માટે ટાંચાં પણ કાંઈક સાધનો હતાં, જ્યારે ઊંધઈ પાસે કુદરતે આપેલાં તદ્દન ટ્યૂકડાં સાધનો સિવાય બીજું કશું ન મળે ! છતાં વનસ્પતિને ચાવી, તેના કૂચામાંથી રાફડાના થર બનાવી, પોતાની લાળ વડે તેમાં સિમેંટ પૂરીને કુશળ કડિયાની માફક ઊંધઈ મિનારા ચણે છે.

કીડીનગર એક અજોડ લોકશાહી છે. તેમાં દરેક નાગરિકે પોતાના વ્યક્તિત્વનું સ્વેચ્છાએ સમાજને સમર્પણ કરેલું હોય છે. તેમાં કોઈ સત્તાધીશ નથી, અમલદાર નથી, નેતા નથી. છતાં સૌ પોતપોતાનું કામ ચીવટથી કર્યે જાય છે. જગતમાં સહકારી સંસ્થાની આદ્ય સ્થાપક કીડી જ છે.

જંતુઓની સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન છે - પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય પેદા થયો તે પહેલાં યુગયુગોની એ જૂની છે. પાંચ કરોડ વરસથી તો કીડી આ જગતમાં જીવતી આવી છે. માનવીને સમાજરચનામાં મૂલવનારા અનેક પ્રશ્નો કીડીએ લાખો વર્ષો પહેલાં ઉકેલી નાખ્યા છે. પોતાની સિદ્ધિઓમાં મગરૂરી માનતા માનવીએ વર્ગવિગ્રહ વગરનો સમાજ રચવા માટે નમ્રભાવે કીડીના ચરણ પાસે બેસવાનું છે.

શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

[‘નવચેતન’ માસિક : 1962]

રુબાઈયાત

શું કુબેરો ? શું સિક્કદર ? ગર્વ સૌનો તૂટશે,
હો ગમે તેવો ખજાનો બે જ દિનમાં ખૂટશે;
કાળની કરડી નજરથી કોઈ બચવાનું નથી,
આજ તો ફૂટી છે પ્યાલી, કાલ કૂજો ફૂટશે...૦૦૦

હર પ્રભાતે ચેતવે છે ફૂકડાઓની પુકાર,
જો ઉપાના દર્પણે તારા જીવન કેરો ચિતાર;
જાગ ઓ નાદાન, વીતી રાત આખી ઊંઘમાં,
આયખું એમ જ ઘટી જાશે કદી કીધો વિચાર ?...૦૦૦

મોત કેરા નામથી ગભરાઉં એવો હું નથી,
બીકથી વહેવાર ચૂકી જાઉં એવો હું નથી;
જાન દીધો છે ખુદાએ ચાર દિ’ માટે ઉધાર,
એને પાછો સોંપતાં અચકાઉં એવો હું નથી.

ઉમર ખય્યામ (અનુ. ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ઘેરઘેર પહોંચેલું ઝેર

આપણાં ઘરોમાં કપડાં અને વાસણ ધોવા માટે હવે લગભગ બધે ડિટરજન્ટ પાઉડર વપરાવા લાગ્યો છે. ડિટરજન્ટની ગોટીઓ પણ વપરાય છે. અગાઉ સાબુના ભૂકાનું પાણી કરી તેમાં કપડાં પલાળીને થોડા કલાક પછી ધોવાતાં, તે સાબુ-ભૂકો હવે બજારમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે. ડિટરજન્ટ પાઉડર સસ્તો પડે છે, વાસણ-કપડાં ઊંજળાં બનાવે છે અને વાપરવામાં સુગમ છે તેથી ગૃહિણીઓનો તે માનીતો બની ગયો છે. અને ટી.વી.-રેડિયો-છાપાંમાં તેની ધૂમ જાહેરાતો થાય છે તેથી ચારકોર ડિટરજન્ટની બોલબાલા છે.

પણ ઉદ્યોગો મારફત ફેલાતાં ઝેર અંગે સંશોધન કરતા લખનૌના ‘ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ટેક્સિકોલોજીકલ રિસર્ચ સેન્ટર’ તરફથી થયેલું સંશોધન જણાવે છે કે ડિટરજન્ટ તો ઘેરઘેર પહોંચી ગયેલું એક જાતનું ઝેર જ છે. તેનાથી ધોયેલાં કપડાંમાંથી ડિટરજન્ટનો પાઉડર સંદતર કાઢવા માટે કપડાંને ફરીફરીને વીસ વાર પાણીમાંથી તારવવાં પડે. એ પાઉડરથી માંજેલાં વાસણને નવ વખત પાણીમાં સાફ કરીએ ત્યારે તેને ચોટેલો ડિટરજન્ટ વાસણમાંથી નીકળે છે. એટલી બધી વાર કપડાં કે વાસણને સાફ કરવા જેટલું પાણી આપણી પાસે નથી, ને નથી એટલી ધીરજ પણ.

પરિણામે વાસણ-કપડાંમાં જે ડિટરજન્ટ રહી જાય છે તે આપણને સહુને અનેક રીતે નુકસાન કરે છે. ડિટરજન્ટમાં રહેલું ફોસ્ફેટ અદૃશ્ય રીતે વાસણને ચોટી રહે છે ને પછી ખોરાક સાથે પેટમાં જઈને પાચનતંત્રને નુકસાન પહોંચાડે છે. તેમાંયે નાનાં બાળકોની નાજુક હોજરી પર તો તેની વધુ વિપરીત અસર થાય છે.

કપડાંમાં રહી ગયેલ ડિટરજન્ટ તે પહેરનારને ચામડીના રોગો વળગાડે છે. ડિટરજન્ટની ગોટીથી હાથ ધોનારને તો ભયંકર પરિણામ ભોગવવાં પડે છે. ચામડી પરનું કુદરતી તૈલી પડ તેનાથી નાશ પામે છે, ચામડી બરછટ થાય છે, ચકામાં પડે છે. ડિટરજન્ટના કારખાનામાં કામ કરતા લોકો આવા રોગના વધારે ભોગ બને છે. ડિટરજન્ટથી કાપડના રેસા પણ નબળા પડે છે, ને તેમાંયે સુતરાઉ કાપડ તો તેનાથી વહેલું ફાટે છે.

ડિટરજન્ટવાળું મેલું પાણી ગટર વાટે નદીનાળાંમાં ને પછી દરિયામાં જાય છે અને તેના ઝેરથી જળચર પ્રાણીઓનો નાશ થાય છે. ગટરનું પાણી ખુલ્લી જમીનમાં વહી જવા દેવાય છે તો તે માટીને પણ ડિટરજન્ટથી ઘણું નુકસાન થાય છે.

સસ્તો લાગતો ને સહેલો ડિટરજન્ટ વાપરીને પેટના ને ચામડીના રોગો વહોરવા, કાપડનું આયુષ્ય ઘટાડવું, પાણીનો બગાડ કરવો અને ધરતીમાતાને પણ નુકસાન પહોંચાડવું, તેને બદલે આપણે પહેલાંની માફક સાબુ વાપરતાં થઈએ તે હિતકારી નહીં ?

મહેન્દ્ર મેઘાણી

કોઠે કોઠે ઝળહળતા દીવા

“ભારતમાં લોકશાહીનાં મૂળ ઊંડાં છે” એવી વાત સાંભળીને પોરસથી માથું ધુણાવનારા લોકોની સંખ્યા બહુ મોટી છે. પણ આપણી સંસદીય લોકશાહીનો ઇતિહાસ જોતાં, લોકશાહી ભાવનાનું ઊંડાણ પ્રકટ કરે એવો તે ઊજળો નથી. ગાડામાં મુસાફરી કરતા હોઈએ અને આપણા સામાન ઉપર ‘એર ઇન્ડિયા’નું છોગું લગાડેલું હોય તેથી આપણે વાયુપ્રવાસી છીએ એમ કહેવું હાસ્યાસ્પદ લાગે, તેવું જ આપણે લોકશાહી છીએ એમ કહેવું પણ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.

લોકશાહીના મૂળભૂત સંસ્કારોનું પ્રથમ સિંચન કુટુંબજીવનમાં થવું જોઈએ. આપણી કુટુંબસંસ્થામાં સામંતશાહી અને આપખુદ વલણો કેટલાં છે તે ઝીણવટથી જોવા જેવું છે. કેટલાં કુટુંબોમાં આચારવિચારની સ્વતંત્રતા છે ? કેટલાં કુટુંબોમાં સામાજિક સભાનતા અને શિસ્ત છે ? કુટુંબના કૂંડાળામાંથી બહાર આવો ને ખોળી કાઢો કે વહીવટી સંસ્થાઓ, સમાજસેવા ને શિક્ષણની સંસ્થાઓ, દુકાનો, રેંકડીઓ, માણસોના મેળા જ્યાં જામે છે તેવાં સ્થાનોમાં ક્યાંય લોકશાહીનો ‘લ’ પણ જોવા મળે છે ખરો ? માનવીનું ગૌરવ સાચવવું અને સમભાવથી એનો આદર કરવો, એ લોકશાહીનો પાયાનો સિદ્ધાંત આ દેશની કેટલી સંસ્થાએ આચરી બતાવ્યો છે ?

આપણી સભ્યતા પાંચ હજાર વર્ષ જેટલી જૂની છે, એવા આત્મસંતોષને અંતે પણ મૂળ સવાલ તો રહે જ છે કે આપણી સભ્યતા આટલી પ્રૌઢ હોવા છતાં આપણા પટાવાળા, કારકુનો, અધિકારીઓ, મોટરવાળાઓ કે આપણા રાહદારીઓમાં પણ એ સભ્યતા અને લોકશાહીના વ્યવહારની શૈલી કેમ પ્રગટતી નથી ?

દિનરાત ઘૂમરાતા કોલાહલોમાં, કામ પર હાજર થવાના સમયપાલનમાં, વહીવટના નઘરોળ વિલંબમાં, કામના ઢગલા વચ્ચેની કામચોરીમાં, સત્તાધીશોના ઘૂરકાટમાં, લાંચ ખાઈને જ કામ કરવામાં, પરીક્ષાનાં પરિણામોમાં ઘાલમેલ કરવામાં... જે ઊપસી આવે છે તેને શું લોકશાહી કહીશું ?

એક અંગ્રેજ કુટુંબમાં જન્મેલા બાળકને ‘ગુડ મોર્નિંગ’ કે ‘ગુડ નાઇટ’ જેવાં અભિવાદનો કરવાની કે ‘યસ પ્લીઝ’ જેવાં શિષ્ટ વાક્યો બોલવાની ટેવ પાડવામાં આવે છે, રીતભાતો શીખવવામાં આવે છે. પાડોશી સાથે કેવા સદ્ભાવથી વર્તવું, અજાણ્યા સાથે પણ કેવા વિવેકથી વાત કરવી, આપત્તિમાં કોઈને કેવી રીતે મદદરૂપ થવું... સરવાળે શું કરવું ને શું ન કરવું તેની તાલીમ કુટુંબની વિદ્યાપીઠમાં જ એ બાળકોને મળી જાય છે. અક્ષરજ્ઞાન અને બીજી કેળવણી એ તો આ મૂળ સંસ્કારની પુરવણી માત્ર છે. કુટુંબ અને શિક્ષણપ્રથા કેવાક હીરા પકવે છે તેની કસોટી સમાજવહીવટ, રાજ્યવહીવટ અને સંસદીય વ્યવહારોમાં થતી રહે છે.

યુરોપના કોઈ પણ દેશની એકાદ કચેરીમાં દાખલ થાવ તો, મીઠું મલકીને “ડેન આઈ હેલ્પ યૂ” કહેતી કન્યા, સડક પર શાંતિથી વાત સાંભળીને ઊલટથી માર્ગદર્શન

આપતો પોલીસ, “મૂવ ઓન સર, પ્લીઝ” કહેતો બસકંડક્ટર, રાહદારી ઝીબ્રા કોસિંગ પર પગ મૂકે તેની સાથે જ સાવચેત થઈ જતો ને તેને પહેલાં પસાર થઈ જવા સંકેત કરતો ડ્રાઈવર... એ બધું સમાજજીવનની કોઈ આકસ્મિક નીપજ નથી. એને માટે સમાજે પરસેવો પાડ્યો છે અને કોઠેકોઠે દીવા ઝળહળતા રાખ્યા છે.

જયન્ત પંડ્યા

['નિરીક્ષક' પખવાડિક : 1978]

ખોવાયા નથી !

આથી અમે આખા અમદાવાદના (એક સિવાયના) નીચેના નિરંજન ત્રિવેદીઓ જાહેર કરીએ છીએ કે અમે ખોવાયા નથી. અમારે ઘેર અમે સલામત છીએ. આમ જાહેર કરવાનું કારણ એ છે કે મેડિકલ કોલેજના એક નિરંજન ત્રિવેદી ગુમ થયા પછી અમારામાંના દરેક નિરંજનનાં સગાંવડાલાંને લોકો પૂછપરછ કરે છે કે “તમારો નિરંજન ખોવાયો છે ?” જનતાને વિનંતી કે અમારા બાપાઓને, કાકાઓને, મામાઓને, કુઆઓને, મિત્રોને તથા ઓળખાણવાળાઓને એવું પૂછપૂછ કરીને હેરાન કરવા નહીં. અમે જીવતાજાગતા, હાજરાહજૂર સલામત છીએ. જેમને ખાતરી કરવી હોય તે આવતા રવિવારે અમારે ઘેર તપાસ કરે. અમને જોવા માટે ખુલ્લા મૂકવામાં આવનાર છે.

વિ. નિરંજન ત્રિવેદી (ફલાણી પોળ), નિરંજન ત્રિવેદી (ઢીંકણી પોળ), નિરંજન ત્રિવેદી (રાજકુમાર સોસાયટી), નિરંજન ત્રિવેદી (રાજકુમારી સોસાયટી), નિરંજન ત્રિવેદી (સરકાર રોડ), નિરંજન ત્રિવેદી (જનતા રોડ) તથા બીજા નહીં ખોવાયેલા નિરંજનો વતી.

નિરંજન ત્રિવેદી

કેમ કરી...?

ઝરણાને મેં પૂછ્યું :

આવડા મોટા ડુંગર પરથી

કેમ કરી તું કૂદ્યું ?

મેં ઝરણાને પૂછ્યું :

વગડો તો ભેંકાર હતો આ -

કેમ કરી તું કૂજ્યું ?

હસિત બૂચ

સૂરજે સળગાવેલું જ્ઞાનસ

દુનિયાની વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ, એટલે કે બે અબજ જેટલા લોકો, એકવીસમી સદીના આરંભે પણ વીજળીની સગવડ વિહીણા છે. રાતવેળાએ પ્રકાશ માટે એમને મીણબત્તી કે કેરોસીનના જ્ઞાનસ પર જ આધાર રાખવો પડે છે. પાણીના ધોધને નાથીને તેની શક્તિ વડે વીજળી પેદા કરવાનું બહુ ઓછી જગ્યાએ શક્ય બને છે. કોલસા કે ડીઝલથી ચાલતાં વીજમથકો બાંધવા પાછળ મોટું મૂડી-રોકાણ કરવું પડે છે અને એ જાતના બળતણને તેનાં ખાણ-કૃત્રિયામાંથી મથક સુધી પહોંચાડવાનો ખર્ચ આકરો બની જાય છે. એ મથક પરથી દૂરદૂરનાં ગામડાં સુધી વીજળી પહોંચાડવાનું તો તેનાથી પણ અનેકગણું ખર્ચાળ નીવડે છે.

આ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો લાખો-કરોડો ગામડાંમાં જ નજીવા ખર્ચે વીજળી પેદા કરવી જોઈએ. દરેક ગામને કુદરત તરફથી શક્તિનો એક જબરદસ્ત ભંડાર નિરંતર મળતો રહે છે, તે સૂરજનો પ્રકાશ. દિવસ દરમિયાન એ પ્રકાશનો ધોધ વરસતો જ રહે છે તેમાંથી જરીકનો પણ સંઘરો આપણે કરી શકીએ, તો રાત્રીના અંધકાર વેળા તે ઉપયોગમાં આવે.

સૂર્યપ્રકાશનો આ જાતનો સંઘરો કરવાની સગવડ વિજ્ઞાન પાસેથી માણસે મેળવી છે. તેનું નામ છે ફોટોવોલ્ટેઈક પદ્ધતિ. તેના વડે દિવસ દરમિયાન સૂર્યશક્તિનું સીધું રૂપાંતર વિદ્યુતશક્તિમાં થાય છે અને તે વીજળીને બેટરીમાં સંઘરી શકાય છે. પછી રાતે એ બેટરી વડે બત્તી થઈ શકે છે. એ બત્તીનું નામ સૂર્ય-જ્ઞાનસ.

ઘરના છાપરા ઉપર કે અગાશીમાં દિવસના પાંચ-છ કલાક તડકો જ્યાં પડતો હોય એવી જગ્યાએ ફોટોવોલ્ટેઈક પેનલ ગોઠવીને રાખવાની હોય છે. તેમાં જોડેલા વાયરનો બીજો છેડો નીચે ઘરમાં રાખેલા સૂર્ય-જ્ઞાનસમાં ભરાવી દેવાનો હોય છે. એ રીતે સાંજ સુધીમાં છાપરાની પેનલ પર જેટલો તડકો પડે તે વીજળીમાં રૂપાંતરિત થઈને નીચે ઘરમાં જ્ઞાનસની અંદરની બેટરીમાં સંઘરાય છે. પછી જ્ઞાનસમાં ચાંપ દાબીએ એટલે 40 વોટના બલ્બ જેટલો પ્રકાશ તે આપે છે. સામાન્ય પેટ્રોમેક્સના કદનું 4 કિલો વજનવાળું એ જ્ઞાનસ ઉપાડીને ઘરમાં ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકાય છે અને તેમાંની વીજળી ચારેક કલાક ચાલે છે.

આ ફોટોવોલ્ટેઈક પેનલ અને જ્ઞાનસની કિંમત આજે રૂ. 4000 જેટલી થાય છે, પણ સૂર્યશક્તિના વપરાશનો પ્રચાર કરવા સરકાર લગભગ અરધી રકમની સબસિડી આપે છે. એકવાર એટલો ખર્ચ કરીને આ સગવડ વસાવીએ, પછી રોજેરોજ કેરોસીન કે વીજળીના કશા જ ખર્ચ વગર ઘરને પ્રકાશ મળે છે. આ સગવડની આવરદા વીસેક વરસની છે.

સૂર્યશક્તિ વડે આ રીતે પ્રકાશ મળે છે, તેમ તે શક્તિ વડે રસોઈ થઈ શકે છે, પાણી ગરમ કરી શકાય છે, કૃત્રિયામાંથી પાણી કાઢવાના પંપ ચલાવી શકાય છે.

હું મળીશ જ

પુકારો ગમે તે સ્વરે, હું મળીશ જ;
સમયના કોઈ પણ થરે હું મળીશ જ.

ન ખૂલે ન તૂટે કટાયેલું તાળું;
કોઈ હિજરતીના ઘરે હું મળીશ જ.

હતો હું સુદર્શન સરોવર છલોછલ;
હવે કુંડ દામોદરે હું મળીશ જ.

નગારે પડે ઘા પહેલો કે ચોરે;
સમીસાંજની ઝાલરે હું મળીશ જ.

બપોરે ઉપરકોટની સૂની રાંગે;
અટૂલા કોઈ કાંગરે હું મળીશ જ.

તળેટી સુધી કોઈ વેલી સવારે
જશો તો પ્રભાતી સ્વરે હું મળીશ જ.

કોઈ પણ ટૂંકે જઈ જરા સાદ દેજો;
સૂસવતા પવનના સ્તરે હું મળીશ જ.

શિખર પર ચટકતી હશે ચાખડી ને
ધરીને કમંડલ કરે હું મળીશ જ.

શમે મૌનમાં શબ્દ મારા પછી પણ
કોઈ સોરઠે - દોહરે હું મળીશ જ.

હશે, કોક જણ તો ઉકેલીય શકશે;
શિલાલેખના અક્ષરે હું મળીશ જ.

મને ગોતવામાં જ ખોવાયો છું આ;
પત્યે પરકમ્મા આખરે હું મળીશ જ.

જૂનાગઢ, તને તો ખબર છે, અહીં હર
ઝરે, ઝાંખરે, કાંકરે હું મળીશ જ.

રાજેન્દ્ર શુક્લ

ક્ષાત્રધર્મ

રામચંદ્રજી વનવાસ માટે નીકળ્યા ત્યારે હથિયાર ધારણ ન કરવાનો નિશ્ચય કરેલો. સાધુની જેમ 14 વરસ રહેવાનું હતું. રસ્તામાં એક આશ્રમ આગળ હાડકાંનો ઢગલો જોઈને પૂછ્યું કે, આ શું ? ત્યારે આશ્રમવાસીઓએ જણાવ્યું કે, આ છે ઋષિઓનાં હાડકાં; રાક્ષસો આવીને અમને ઉપાડી જાય છે અને પછી હાડકાં અહીં નાખી જાય છે. આથી ક્રોધ અને આવેશમાં આવીને રામચંદ્રજી કહે : “આશ્રમવાસીઓ, તમે જાઓ; નિરાંતે જપ-તપ-ધ્યાન કરો; આવા રાક્ષસોને હું હણીશ.” અને સીતાજીને કહ્યું, “લાવો મારાં ધનુષ્યબાણ !” સીતાજીએ ધનુષ્યબાણ આપ્યાં ને હળવેકથી કહ્યું : “તમે તો સાધુની જેમ હથિયાર હાથમાં ન લેવાનું વ્રત લીધું છે ને ?”

રામચંદ્રજી આવેશથી બોલ્યા : “હું તને તજી શકું, લક્ષ્મણને તજી શકું, પણ આ આર્તત્રાણને બચાવવાનો મારો ક્ષત્રિયનો ધર્મ કદી ન તજી શકું.”

મનુભાઈ પંચોળી

[‘સ્વરાજધર્મ’ પખવાડિક : 2001]

ખરી જરૂર !

નાના એવા શહેરના મુખ્ય રસ્તા પરથી બેફામ ઝડપે પસાર થતી એક અમીરી મોટરગાડીને પાછળથી એને આંબી ગયેલા મોટરસાઈકલ-સવાર પોલીસે ઊભી રખાવી. હાંકનાર સન્નારીનાં નામકામ એણે પોતાની ડાયરીમાં નોંધવા માંડ્યાં, એટલે બાનુ જરા ગરમ થઈને બોલ્યાં : “તમે વધારે કાંઈ લખો તે પહેલાં એટલું જાણી લેજો કે આ ગામના નગરપતિ મારા મિત્ર છે.”

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના પોલીસે નોંધ ટપકાવવી ચાલુ રાખી. “અહીંના પોલીસ-ઉપરી પણ મને સારી રીતે ઓળખે છે.” સન્નારીએ આગળ ચલાવ્યું. એમના મિજાજનો પારો ચડતો જતો હતો, તે છતાં પેલાએ તો ડાયરીમાં લખવાનું ચાલુ રાખ્યું. “ભલા આદમી, હું તમારા મેજિસ્ટ્રેટને અને અહીંના ધારાસભ્યને પણ સારી રીતે ઓળખું છું.”

નોંધ પૂરી કરીને ડાયરી બંધ કરતાં પોલીસે અંતે મધુરતાથી પૂછ્યું : “હવે કહો જોઈએ, તમે કાનજી રવજીને પણ ઓળખો છો ?”

“ના ?” બાનુએ કબૂલ કરતાં અચરજ બતાવ્યું.

“ત્યારે ખરી જરૂર તમારે તેની ઓળખાણની હતી,” પોતાની મોટરસાઈકલ પર ચડતાં એણે કહ્યું, અને પછી ઉમેર્યું : “હું કાનજી રવજી છું.”

ખુમારી ક્યાં ?

ગાંધીજીના જીવનમાંથી અંગત રીતે મને કાંઈ સ્પર્શી ગયું હોય તો તે છે સત્યાગ્રહ અને અપરિગ્રહ. સમાજમાં પ્રવર્તતા એક યા બીજા અન્યાયો સામે ગાંધીજી રોજ રોજ સતત લડતા હતા. એમના જીવનમાં જાણે કે એકેય દિવસ સત્યાગ્રહ વિનાનો નહોતો. અપરિગ્રહ, મારી સમજ મુજબ, ગાંધીજીનું મોટામાં મોટું સામર્થ્ય હતું. એટલે જ ગાંધીજી અસાધ્ય કામો પાર પાડી શક્યા.

આ ઘણી જ મહત્વની બાબતોને ગાંધીવાદીઓ વીસરી ગયા લાગે છે. રાજકારણ, શિક્ષણ, વહીવટીતંત્ર, ભ્રષ્ટાચાર વગેરે બાબતે ‘સત્યાગ્રહ’ કરવાની ઘણી આવશ્યકતા છે, તેમ છતાં વર્ષે દહાડે એકાદ વાર પણ ગાંધીવાદીઓ (એકાદ-બેના અપવાદ સિવાય) સત્યાગ્રહ કરતા જોવા મળતા નથી.

અન્યાય સામે સત્યાગ્રહ કરીને લડવાને બદલે ગાંધીવાદીઓએ ‘રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ’ હાથ ધરી છે. આ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ સારા પગારો, નોકરીઓ, સરકારી અનુદાન મેળવીને કરવામાં આવતી હોય છે. પરિણામે ગાંધીવાદીઓ જેમની સેવા કરે છે તેમનામાં ‘ખુમારી’ ઊભી કરી શક્યા નથી.

ગુજરાતમાં કોમી રમખાણો દરમિયાન નરસંહાર ચાલ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ આપેલ ‘અભય’ શસ્ત્ર હાથમાં ધરી, ફાસીવાદીઓનો પ્રતિકાર કરવાની બહાદુરી એક જ ગાંધીવાદી જગદીશ શાહે વડોદરામાં બતાવી આપી.

ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પણ તેમની લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં આવો જ અભિગમ અપનાવ્યો છે. આદિવાસીઓ અને દલિતોને માટે અલગ ધર્મસ્થાનો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, છાત્રાલયો, અનાયાત્રમો જેવી ‘રચનાત્મક’ ગણાતી પ્રવૃત્તિઓનો સહેલો વિકલ્પ તેમણે અપનાવ્યો અને ‘સંઘર્ષ’ને ટાળ્યો છે. પરિણામે ધર્માતરિત આદિવાસી, દલિત અને પછાત સમૂહોમાં શોષણ અને અન્યાય સામે લડી લેવાની ખુમારી ઊભી કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. ધર્માતર પૂર્વે પ્રસ્તુત વર્ગોમાં થોડીઘણી જે ખુમારી જોવા મળતી હતી તે પણ ધર્માતર બાદ મરી પરવારી છે. એ ધર્માતરિત વર્ગોનો જ હું એક સભ્ય હોઈ, આ બાબતની પૂરી જાણ સાથે આ લખું છું. આને કારણે તો મારા જેવા બેચાર ગણ્યાગાંઠ્યા વર્ષોથી પ્રયાસો કરીએ છીએ તેમ છતાં ખ્રિસ્તીઓને લોકચળવળોમાં સામેલ કરી શકવામાં સફળ થયા નથી. આ બાબતે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અને ગાંધીવાદીઓમાં મને ઝાઝો ફેર દેખાતો નથી.

ફાધર વિલિયમ

[નયા માર્ગ : પખવાડિક : 2002]

સિદ્ધાંતોને જીવી જાણનાર

ધર્માનંદ કોસંબી બૌદ્ધ સાધુ હતા અને પાલિ ભાષાના આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનારા વિદ્વાન હતા. પ્રોફેસરની મોટા પગારની નોકરી સહેલાઈથી મળી શકી હોત, પરંતુ તેમણે સેવાનું ક્ષેત્ર અને સ્વેચ્છાએ ગરીબાઈનું જીવન પસંદ કર્યાં. ગાંધીજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી ત્યારે પ્રોફેસર કોસંબી તેમાં જોડાયા. પાછળથી જીવનના છેવટના ભાગમાં પોતાના અંતિમ દિવસો ત્યાં ગાળવાને તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા. તેમનાં દીકરો તથા દીકરી સારી સ્થિતિમાં હતાં, અને તેમની સાથે રહીને કોસંબીજી સગવડભર્યું જીવન જીવી શક્યા હોત. પરંતુ આશ્રમના વાતાવરણમાં જીવવાનું અને મરવાનું તેમણે પસંદ કર્યું. આશ્રમવાસીઓની સેવા લેવાને પણ તે ઈચ્છતા નહોતા. પોતાના આશ્રમવસવાટ દરમિયાન તે લગભગ ઉપવાસી જ રહ્યા. તે મરણને આરે આવી પહોંચ્યા ત્યારે પણ તેમનાં દીકરા-દીકરીને બોલાવવાની, પોતાની વિશિષ્ટ બૌદ્ધ સમતાથી, તેમણે ના પાડી. એને બદલે પોતાની સારવાર કરનાર આશ્રમવાસીને બોલાવ્યો, આશીર્વાદ આપવા પોતાનો હાથ તેના માથા પર મૂક્યો અને પૂરી શાંતિથી તેમણે પ્રાણ છોડ્યા. તેમના મૃત્યુ વિશે ગાંધીજીએ કહેલું : “બુદ્ધના સિદ્ધાંતો તેમણે પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા હતા અને એ વસ્તુએ મૃત્યુને વફાદાર મિત્ર તથા મુક્તિદાતા તરીકે લેખવાનું તેમને શીખવ્યું હતું.”

પ્યારેલાલ નય્યર (અનુ૦ મણિભાઈ દેસાઈ)

[‘મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ’ પુસ્તક]

ખાખી અને ભગવો

જીવાન છોકરાઓને ખાખી પોશાક દેખાય છે ઉમદા; પણ ખાખી સાથે સિપાઈગીરીના, રોફના ને તોરના સંસ્કારો સંકળાઈ ગયા છે. હિંદના છોકરાઓ જ્યારે સ્કાઉટનો પોશાક પહેરીને નીકળે છે ત્યારે કેટલાક ખેડૂતોને એ ટુકડીઓ લશ્કરી પલટનના જેવી ભાસે છે. આ લોકો સેવા કરવા આવ્યા છે, હુકમ કરવા નહીં, એ એમના માન્યામાં નથી આવતું. વરસો સુધી નમ્ર સેવા બજાવ્યા પછી જ સ્કાઉટકુમારો ખાખીની આસપાસના આજના સંસ્કારો ધોઈ કાઢી શકશે.

આપણા ભગવા રંગમાં જેમ ત્યાગ-વૈરાગ્ય છે, તેમ નિરપેક્ષ સેવા પણ છે. પણ આજે દુનિયાને ભગવામાં સેવા દેખાય છે ખરી ? ખાખી અને ગેરુઓ બન્ને રંગ આપભોગ અને સેવાના સૂચક છે. પણ આજે બંને સત્તાસૂચક થયા છે. એક પૂજાની અપેક્ષા રાખે છે, બીજો હકૂમત ચલાવે છે.

કાકા કાલેલકર

[‘બાપુની છબી’ પુસ્તક]

ખરી સત્યભક્તિ

કારભાર કરનારો જાણે છે કે, હું એક કારભારું ડહોળું છું માટે કશી વાત મારાથી અગમ્ય હોય જ કેમ ? વિદ્યાવિવાસીઓ જાણે છે કે, અમે અતિશ્રમે જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને ખોટું કહે જ કોણ ? પંથ-પ્રવર્તકો જાણે છે કે, અમે ઠાવકું મોહું રાખી “અહંબ્રહ્મ” કહીએ છીએ તેનો ઇન્કાર કરનાર કોણ ?

પણ એક વ્યવહારવાળો તમામ વ્યવહારનાં સત્ય સમજી જ શકવો જોઈએ, એવો નિયમ નથી. કુંભાર ઘણો ચતુર હોય તો ઘડા પારખી જાણે, માટે તરવારની ધાર વિશે પણ તેનો અભિપ્રાય ખરો જ હોવો જોઈએ, એમ નથી. પોતપોતાના ધંધાનું સંપૂર્ણ સત્યરૂપ જ્ઞાન હોવું એ જ મુશ્કેલ છે, એટલું જ ખરેખર હાથ થઈ શકતું નથી, તો તે ઉપરાંત વળી પારકાની વાત ડહોળવા જવી એ કેવું અશક્ય છે !

ત્યારે કોઈ એમ પૂછશે કે તો શું કોઈએ કોઈનું વચન માનવું જ નહીં ? કોઈ ગુરુ કરવો જ નહીં ? પણ માણસનો ખરો ગુરુ એનું મન અને એની આંખ જ છે. સત્યને ગુરુ નથી, ને ચેલાયે નથી. ખરા ગુરુ તો તે જ કે જે સત્ય માટે પ્રાણ આપે, છતાં સત્ય ગમે ત્યાંથી પણ ગ્રહણ કરવા તત્પર રહે. જેણે એમ જ ઠરાવ્યું કે સત્ય તે આટલું જ ને બીજું બધું અસત્ય, જેના જ્ઞાનની તિજોરી ભરાઈ ચૂકી છે, તેવા તો સંસારને દુખમય કરનારા નીવડે છે. પોતાને જે નિશ્ચય થાય તે સર્વદા સમજાવવો, એ પરમધર્મ છે. પણ તેમ કરતાં એ નિશ્ચય ઉપર કોઈ પણ તરફથી વિશેષ અજવાળું પડે તેવો સંભવ અટકાવવા માટે તેને પેટીમાં પૂરી રાખી તે જ બધા પાસે ખરો મનાવવો, એ તો પશુબુદ્ધિ જ છે. સત્યને માટે જે માણસ પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર હોય, તેને ઘટે છે કે તેણે એ સત્ય સમજવામાં અન્યે બતાવેલી પોતાની ખામી પણ સહન કરવી; એ જ ખરું પ્રાણાર્પણ છે, ખરી સત્યભક્તિ છે.

મણિલાલ નં દ્વિવેદી

[‘આપણું ચિંતનાત્મક નિબંધ-સાહિત્ય’ પુસ્તક]

માતા સમાન

માતા જેમ ધાવણા છોકરાનું મૈત્રીથી (પ્રેમથી) પાલન કરે છે, તે માંદું થાય ત્યારે કરુણાથી તેની સેવા કરે છે, પછી વિદ્યાભ્યાસાદિકમાં તે હોશિયાર થાય એટલે મુદ્દિત અંતઃકરણથી તેને થાબડે છે, અને ત્યાર પછી જ્યારે તે સ્વતંત્રપણે સંસાર શરૂ કરે, અથવા માતાના મતથી વિરુદ્ધ રીતે વર્તવા લાગે ત્યારે, તેની ઉપેક્ષા કરે છે; કદી તેનો દ્વેષ કરતી નથી, અને તેને મદદ કરવા હંમેશ તૈયાર હોય છે. તે પ્રમાણે જ આ ચાર શ્રેષ્ઠ મનોવૃત્તિઓથી પ્રેરિત થઈને જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવા મહાત્માઓ તત્પર હોય છે.

ધર્માનંદ કોસંબી

[‘બુદ્ધચરિત’ પુસ્તક]

ગટર એટલે ગમે તે નાખી શકાય ?

“અમારા મહોલ્લામાં આવીને જુઓ કે કેવા હાલ છે !” કરસનકાકા બોલી ઊઠ્યા.

“હા હા, અબી કે અબી ચલો હમારે સાથ,” કરીમભાઈ પણ ગરમ થઈને કહી રહ્યા હતા.

ટોળાના આગેવાનોના મોંમાંથી આટલા શબ્દો નીકળતાંવેંત બધાએ એ વાત ઝીલી લીધી અને સૌ બોલી ઊઠ્યા, “અત્યારે ને અત્યારે અમારી સાથે ચાલો.”

સુધરાઈ-સભ્યને ઘેર આવેલું આ ટોળું બીજી કોઈ વાત સાંભળવા તૈયાર નથી. શી તકલીફ છે, શી ફરિયાદ છે, એવી પૂછપરછનો જવાબ કોઈ આપતું નથી. ફક્ત એક જ સૂર સંભળાય છે : “પહેલાં અમારી સાથે આવો, પછી બીજી વાત.”

સુધરાઈ-સભ્ય એ લોકોની સાથે તેમના મહોલ્લામાં જાય છે. દૂરથી જ માથું ફાટી જાય એવી દુર્ગંધનો અનુભવ થાય છે. જઈને જુએ તો મહોલ્લાને નાકે આવેલ ગટરના ‘મેન-હોલ’માંથી ગંદા પાણીનો પ્રવાહ રેલાઈ રહેલો છે. ચારે તરફ ગંદકી પ્રસરી વળી છે. મેલા પાણીની સાથે જાજરુનું મેલું પણ ઊભરાતું દેખાય છે. ઘૂણા ઉપજાવે એવું દૃશ્ય છે.

આજુબાજુનાં મકાનોમાંથી નરનારીઓ આગતુકોને ઘેરી વળે છે. ટોળું મોટું બને છે. ગટર ઊભરાવાથી અસહ્ય હાલાકી વેઠી રહેલા લોકો પોતાની ફરિયાદ સંભળાવવા આતુર છે. સૌ પોતપોતાનો ઊભરો કાલવવા માંડે છે.

એ ઘોંઘાટ વચ્ચે સુધરાઈ-સભ્ય ગંદકીનું નિરીક્ષણ પૂરું કરે છે. તે લોકોની વાત સાંભળે છે અને તાત્કાલિક બંદોબસ્ત કરવાની ખાતરી આપે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીના મેન-હોલ ખાતાને ટેલિફોનથી ખબર અપાય છે અને સફાઈ કામદારો કામે લાગી જાય છે. ગટરમાં જામેલો કચરો બહાર કાઢવામાં આવે છે – કેરી પકવવાનું ઘાસ, દાતણની ચીરીઓ, વાસણ માંજવા વપરાતાં નાળિયેરનાં છોતરાં, ફૂટેલાં કપરકાબી, સોડા-લેમનની ભાંગેલી બાટલીઓ, પોતું કરવાના કંતાનના ગાભા, તૂટેલાં ચંપલ-બૂટ, ફાટેલાં કપડાંના ડૂચા, નળિયાં, રોડાં, ઈંટાળા, બાટલીઓના કાચના ટુકડા, કેરીના ગોટલા, સિગારેટનાં ડબલાં, લાકડાનો છોલ, જમણવારનાં પતરાળાં, સાઈકલનાં જૂનાં ટાયર વગેરે નીકળે છે.

મહોલ્લાના મોવડીઓ આ સામગ્રી જુએ છે. જે જુવાનિયાઓ અત્યાર સુધી સુધરાઈને ભાંડી રહ્યા હતા તેઓ ગટરમાંથી બહાર આવતી વસ્તુઓ જોઈ ચૂપચાપ ચાલતી પકડે છે. તરેહતરેહના આ કચરાનો ઢગલો ખડકાતો જાય છે તેમ તેમ બીજા રહેવાસીઓ પણ ત્યાંથી સરકવા માંડે છે.

એટલામાં પેલા સુધરાઈ-સભ્ય પાછા આવી પહોંચે છે. “બોલો કરસનકાકા, હવે આમાં મ્યુનિસિપાલિટીનો વાંક ખરો ? આ કચરાને કારણે ગટર ભરાઈ ગઈ

અને ઊભરાઈ, પણ આ બધી વસ્તુ ગટરમાં નાખનાર કોણ ?”

*

આપણાં અનેક શહેરોમાં અવારનવાર ભજવાતા એક દૃશ્યનું આ ચિત્ર છે. આ ચિત્ર પણ અધૂરું છે. એમાં સફાઈ-કામદારોને આવો કચરો કાઢવા માટે વેઠવી પડતી હાલાકી, સુધરાઈને થતો ખર્ચ, વાહનવહેવારનો અવરોધ, અને મેલા પાણીથી ભરાઈ ગયેલા મેન-હોલમાં ડૂબકી મારનારને માથે રહેલા જોખમ વગેરેનું વર્ણન તો આવતું નથી.

ગટરો અવારનવાર ઊભરાય છે. પરંતુ ગટરો કેમ ઊભરાય છે ? પહેલી વાત એ છે કે ગટર અંગે પણ પૂરતી કાળજી રાખવી જોઈએ, એવી સમજણ બહુ ઓછા લોકોને હશે. ઘરથી જ શરૂઆત કરીએ તો જોવા મળશે કે ઘણી ગૃહિણીઓ ચોકડી કે મોરીમાં વાસણ માંજતી વખતે એંઠવાડ, રાખ, માટી તેમજ કાથી કે નાળિયેરનાં છોતરાં ગટરમાં જાય નહિ એની તકેદારી રાખતી નથી. આવો કચરો ગટરમાં ન જાય તે માટે સામાન્ય રીતે આડી લોખંડની જાળી રાખેલી હોય છે, પણ એ જાળી કાઢી લઈને કે ઊંચી કરીને કચરો ખાળમાં વહેવડાવી દેવામાં આવે છે.

પરંતુ આમ ઘણાં ઘરોની મોરીમાંથી મુખ્ય ગટરમાં આવેલો કચરો કોઈક જગ્યાએ જામી પડે છે અને મેલા પાણીનો વહેતો પ્રવાહ રોકાઈને ગટર ઊભરાય છે. ઘરની બહાર ‘ગલીટ્રેપ’ હોય છે તેની જાળીઓ, મેનહોલનાં ઢાંકણાં વગેરે ચોરીને ભંગારવાળાને ત્યાં વેચી નાખનારો એક વર્ગ શહેરોમાં હોય છે. આવી રીતે ખુલ્લા થયેલા મેનહોલ કે ગલીટ્રેપમાં આપણે ઉપર જોયો તેવો કેટલોય કચરો વરસાદના પાણીના રેલા સાથે તણાઈ આવે છે. કેટલાક લોકો તો એ બધો ઉકરડો પોતાના ઘર પાસે ન ખડકાય તે માટે નજીકના મેનહોલનું ઢાંકણું ખોલીને એને તેમાં પધરાવી દેતા હોય છે. ગટરમાં તો જે કાંઈ નાખ્યું હોય તે બધું તણાઈ જતું હશે, એવી ગેરસમજનું આ પરિણામ હશે. ગટર ફક્ત મેલા પાણીને વહી જવા માટે હોય છે – કચરો વગેરે નાખવા માટે નહિ, એટલું જો આપણે સમજીએ તો આવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી અટકે.

દુર્ગંધ મારતા ગંદા પાણીના મેન-હોલની અંદર સફાઈ-કામદારોને ઊતરવું પડે છે. ગૂંગળાઈ જવાનું જોખમ ખેડીને મેન-હોલમાં ડૂબકી મારનારા કામદારોની કલ્પના કરીએ તો ગટરમાં ગમે તે કચરો નાખવો એ કેટલું ભયંકર કૃત્ય છે, એ સમજી શકાશે.

ગટર ઊભરાવાથી સુધરાઈને કેટલો નકામો ખર્ચ કરવો પડે છે એ પણ વિચારવું જોઈએ. ગટરમાં જામી પડેલો કચરો લોખંડના સળિયાથી કે પાણીના પ્રવાહથી પણ ક્યારેક ખસે નહિ ત્યારે રસ્તો ખોદીને, કચરો જ્યાં ભરાઈ રહ્યો હોય ત્યાંથી પાઇપ તોડવો પણ પડે છે. આમ, ગટર સાફ કરવાનું કામ ઘણું ખર્ચાળ હોય છે એટલું જ નહિ, પણ કામ ચાલે ત્યાં સુધી રાહદારીઓ અને વાહનવહેવારને

નડતર થાય છે.

ગટરમાં પણ ગમે તે તો ન જ નખાય - એટલી સમજણ નાગરિકોમાં ફેલાય તો જ ગટરો ઊભરાતી બંધ થઈ શકે.

કોણ જાણે ?

કેવું કેવુંક થશે ગુજરાત - કોણ જાણે ?....

આ તો ઉઘડંત રાત કે પ્રભાત - કોણ જાણે ?

કંઈ પામશે કે પ્હેરવા નાગાં ?

સૂવા પામશે કે છાપરું અભાગાં ?

ભૂખ્યાં પામશે કે પેટપૂર ભાત - કોણ જાણે ?

(કે) પછી વધશે અહીં માળ ઉપર મજલો ?

પારકી જમીન પર મહેનતની ફસલો ?

તીડ-વાણિયાની વધશે જીવાત - કોણ જાણે ?

એ સોનેરી શમણું આંખ મારી ઝૂલે,

જાય ઊડી ઓસ સમું ન્હાની શી ય ભૂલે,

મારા શમણાની નાજુક બિછાત - કોણ જાણે ?

‘ઉશનસૂ’

[1 મે, 1960 : ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય સ્થપાયું તે દિવસે પ્રકાશિત]

ક્યાંથી શીખે છે ?

થોડાં વરસો પહેલાં વૈજ્ઞાનિકોને સવાલ થયો કે આ બધાં પંખીઓ માળો બાંધતાં ક્યાંથી શીખતાં હશે ? કોણ તેને શીખવે છે ? શું જોઈને તે માળા બાંધતાં શીખે છે ? એટલે તેમણે એક પ્રયોગ કર્યો. થોડાંક પંખીનાં ઈંડાં લીધાં અને પ્રયોગશાળાની બંધ દુનિયામાં તેને રાખ્યાં. ઈંડાંમાંથી બચ્યાં નીકળ્યાં, પણ પ્રયોગશાળાનો એ ખંડ એવો હતો કે જ્યાં તેમને માળાની કલ્પના પણ ન આવે. આવી રીતે, જેણે માળો કદી જોયો નથી, માળાની કલ્પના પણ જેને આવે તેમ નથી, તેવાં પંખીઓની ત્રીજી-ચોથી પેઢી ત્યાં ને ત્યાં પ્રયોગશાળામાં પેદા કરી. પછી ચોથી પેઢીનાં પંખીઓને બહાર કાઢી છૂટાં મૂક્યાં, ત્યારે વૈજ્ઞાનિકો એ જોઈને દંગ થઈ ગયા કે એ પંખીઓ સ્વાભાવિકપણે માળો બાંધવા લાગ્યાં !

ભૂપત વડોદરિયા

[‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિક : 1977]

ભાગ્યચક્રના પરિવર્તન દ્વારા એક દિવસ તો અંગ્રેજોને આ ભારત-સામ્રાજ્ય છોડીને જવું જ પડશે. પરંતુ તેઓ પોતાની પાછળ કેવા શ્રીહીન કંગાલિયતના ઉકરડા સમા ભારતવર્ષને મૂકી જશે ! જીવનના પ્રારંભકાળમાં મેં યુરોપની સંપત્તિરૂપ આ સંસ્કૃતિના દાન ઉપર સમગ્ર અંતરથી વિશ્વાસ રાખ્યો હતો. અને આજે મારી વિદાયને સમયે તે વિશ્વાસ બિલકુલ ઊડી ગયો છે. આજે હું સામા કિનારાનો મુસાફર છું - પાછળના ઘાટ ઉપર હું શું મૂકતો આવ્યો ? એક અભિમાની સંસ્કૃતિનાં ચારે કોર વેરાયેલાં ખંડિયેરો ! ઈતિહાસમાં એ કેટલું તુચ્છ ઉચ્છિષ્ટ લેખાશે ! પણ માણસ પ્રત્યે વિશ્વાસ ખોઈ બેસવો એ પાપ છે, એ શ્રદ્ધા હું આખર સુધી જાળવી રાખીશ. મનુષ્યત્વના પરાભવને અંતહીન અને ઉપાયહીન માની લેવો એને હું અપરાધ સમજું છું.

હું એટલું કહેતો જાઉં કે પ્રબળ પ્રતાપશાળીનાં પણ સામર્થ્ય, મદમત્તતા, આત્મભરિતા સલામત નથી, એ પુરવાર થવાનો દિવસ આજે સામે આવીને ઊભો છે, અને જરૂર એ સત્ય સાબિત થશે કે - અધર્મથી માણસ અમુક વખત પૂરતો સંપત્તિમાન થાય છે, સુખો પામે છે, હરીફો ઉપર વિજય મેળવે છે, પણ અંતે સમૂળગો નાશ પામે છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

ઘરમાં જ દેવાળું ?

આપણે સૌ કેળવણી આપવા નીકળ્યા છીએ. પણ આવતી પેઢીને કેળવણી આપવાનો દાવો કરનારા આપણે આપણી સ્ત્રીઓની કેળવણી વિશે વિચાર કર્યો છે ખરો ? કોઈએ પોતાના ઘરમાં નવી કેળવણી દાખલ કરી ? કોઈ પોતાનાં બાળકો સાથે અર્ધો કલાક પણ ગાળીએ છીએ ? આપણી સંસ્થાના અધ્યાપક વર્ગ સિવાયના પટાવાળા, ખેતીના સાથીઓ, ચોકીદાર વગેરે કાર્યકર્તાઓ પણ જીવનસંસ્કારના એટલા જ અધિકારી છે, એમ આપણે કદી વિચાર્યું છે ? એમનાં બાળકો પણ આપણાં બાળકોના જેટલાં જ જ્ઞાન-સંસ્કારનાં હકદાર છે, એમ આપણે માન્યું છે ?

દુનિયા આખીને કેળવણી આપનાર આપણે સ્ત્રીઓને, બાળકોને, રસોયાને, આપણી કામ કરનાર બાઈને જ સંસ્કારવિહોણી રાખશું ? દુનિયાને કેળવણી આપનારા આપણા ઘરમાં જ દેવાળું કાઢશું ?

નાનાભાઈ ભટ્ટ

['કોડિયું' માસિક : 1959]

આનું નામ લોકશાહી !

પેટ્રોલના ભાવ ખૂબ વધી ગયા ત્યારે તેની સામે ઘણા દેશોમાં વિરોધના દેખાવો થયા. ફ્રાંસના ખેડૂતો પોતાનાં વાહનો લઈને સડકો પર આવી ગયા, ચક્કા જામ થઈ ગયો. ત્યાંની સરકારને તેની સામે નમવું પડ્યું. ખેડૂતોની એ સફળતાની હવા બ્રિટનમાં પહોંચી. ત્યાં પણ ભાવ-વધારાના વિરોધીઓએ પેટ્રોલની રિફાઈનરીઓ ઉપર પિકેટિંગ ગોઠવી દીધું. એવી આડશો ઊભી કરી કે રિફાઈનરીમાંથી ડીઝલ-પેટ્રોલ ભરેલું એક પણ વાહન બહાર નીકળી શકે નહીં. દેશભરના પેટ્રોલ-પંપો પર દુકાળ પડ્યો, વાહનોની કતારો લાગી. અમુક ખાસ જરૂરિયાતવાળાં વાહનોને જ પેટ્રોલ મળશે, એવી સરકારે જાહેરાત કરી. કતારમાં જેનો વારો આવે તે વાહન જો એ મર્યાદામાં ન આવતું હોય તો પંપવાળા તેમ કહે, એટલે બીજા જ ઘડીએ ચાલક પોતાનું વાહન પાછું વાળીને હંકારી જાય. નહીં કાંઈ જીભાજોડી, નહીં ભૂમાભૂમ, નહીં ગાળાગાળી.

પણ દિવસો ગયા તેમ એ મર્યાદિત વર્ગનાં વાહનો માટે પણ પેટ્રોલ ખૂટવા માંડ્યું. રિફાઈનરી પર પિકેટરોના જથ્થા અડગ હતા. એમને હટાવવા માટે લશ્કર મોકલવા સિવાય હવે કોઈ ઈલાજ દેખાતો નહોતો. ત્યારે બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રી ટોની બ્લેર સૈનિકોને કૂચ કરવાનો હુકમ આપવાને બદલે ટેલિવિઝન પરથી સમસ્ત પ્રજાને સંબોધે છે. સમજાવે છે કે દેશની આરોગ્ય-સેવાઓનું આખું તંત્ર પિકેટિંગને કારણે અટકી પડવાની તૈયારીમાં છે. હજારો-લાખો આજરોના જાન જોખમમાં છે. આખું રાષ્ટ્ર વિચારમાં પડી જાય છે. ભાવ-વધારો એકેએક કુટુંબને આકરો લાગે છે. રિફાઈનરીના દરવાજા બંધ કરાવી દેનારા દેખાવકારોને પ્રજાનો ટેકો છે. પણ પ્રધાનમંત્રીની વાતેય બિલકુલ વજૂદવાળી લાગે છે. છાપાં અને લોકમતનો પડઘો પાડનારાં બીજાંઓનો અવાજ હવે સંભળાવા લાગે છે : સબૂર ! ભાવ-વધારાનો વિરોધ જરૂર કરીએ. પણ આ રીતે નહીં. નિર્દોષોને ભોગે નહીં. દેખાવકારોને ગળે પણ વાત ઊતરે છે. પિકેટિંગ ઉઠાવી લેવામાં આવે છે. એ નિર્ણય બદલ ઠેરઠેરથી એમને ધન્યવાદ મળે છે. વિરોધ બેલાશક કરશું. પણ આમ કાનૂનભંગ કરવો તે આપણને શોભે નહીં. “શાનકે બિલાફ” છે એ તો. પ્રધાનમંત્રીએ તો પહેલેથી જ પિકેટરોને નમતું આપવાની ના પાડેલી : સરકારની નીતિ પિકેટિંગના મોરચાઓ પર ઘડવાની બ્રિટનની પ્રજાલિકા નથી. હડતાલિયાઓ-પિકેટરોને ચોમરથી “શાનકે બિલાફ”ના અવાજો સંભળાયા, ત્યારે એમાંના સૌથી વધુ ઉગ્રવાદીઓ પણ શરમાયા હશે.

જોકે આ ભાવવધારાના આંદોલનના દિવસો દરમિયાન દેશભરમાં અશાંતિનો નાનોસૂનો યે એક પણ બનાવ બન્યો નહીં. અઠવાડિક પગાર મળવાના શુક્રવારની સાંજે કોઈ પીઠાની બહાર સામાન્ય ગણાય તેટલી અશાંતિ પણ આ આંદોલનને

કારણે થઈ નહિ. લંડનના એક પેટ્રોલપંપ પર જેનો વારો આવ્યો તે ટેક્સીવાળાને પંપ-સંચાલકે જણાવ્યું કે, ભાઈ, ઠરાવેલા અગ્રતાક્રમમાં તમે નથી આવતા. ડ્રાઈવર એક ગાળ બોલીને ચાલતો થયો. ત્યારે આસપાસનાં સેંકડો લોકોનાં મોઢાં પર એવી લાગણી છવાઈ ગઈ કે જાણે દેવળમાં કોઈ અપશબ્દ ઉચ્ચારાયો હોય !

કોઈ પણ સવાલ અંગે “સીધાં પગલાં” લેવાય તેને બ્રિટિશ પ્રજા સહાનુભૂતિથી જોતી નથી. આવશ્યક પ્રજાકીય સેવાઓને જે કોઈ ખોરવી નાખે, તે આખી પ્રજાની નફરતનો ભોગ બને છે.

આનું નામ લોકશાહી, આનું નામ સત્યાગ્રહ !

મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગોત !

હીરા-માણેક-રત્ન-ખજાના... બધું છે, જા, અંદર ગોત !

સૂરજ-ચંદર ધ્રુવ ને તારા... બધું છે... જા, અંદર ગોત !

આપત્તિના પહાડી કિલ્લા કંઈકને આડા આવ્યા છે;

અટકીશ મા, ધર બુદ્ધિ, સધ્ધર શક્તિ-સ્રોત પુરંદર ગોત !

ડૂબવાનું છો હો નિર્માયું, તોય અલ્યા ! તું માટી થા !

છોડ ઢાંકણી, ખાડા-કૂવા-નાળાં છોડ, સમંદર ગોત !

એક જ થાપે-આશીર્વાદે, એક જ મીટમાં ન્યાલ થઈશ;

પરચૂરણિયા મૂક નકામા, જોગી કો'ક કલંદર ગોત !

શુભ-અશુભ ને સાચ-જૂઠના જગત-ખેલથી ક્યાં ભાગીશ ?

કશું ન સ્પર્શે એવું ખાખી-ભગવું એક પટંતર ગોત !

ઊપડ્યો છો તો કે'દીનો... ને હલેસાં પણ બહુ માર્યા;

ભલા આદમી ! ક્યાં જાવું છે ? પોતીકું ક્યાંક બંદર ગોત !

ભરતી-ઓટ-તૂફાનો.... સઘળું... અનિવાર્ય કુદરતનો ક્રમ;

આસન તારું અડોલ રાખે એવું જબરું લંગર ગોત !

ઝાઝાં થોથાં, ઝાઝી બુદ્ધિ, ઝાઝા વાદ-વિવાદે શું ?

જડીબુટ્ટી તો આ સામે રહી : ‘સત્ય, શિવ ને સુંદર’ ગોત !

મળ્યા અને મળનારા જન્મે... તસુ-તસુ પણ ચડતો જા;

પાછો નહીં પડતો... જોગંદર ! અંતર ગોત... નિરંતર ગોત !

યોગેન્દ્ર વિ. ભટ્ટ

[‘ઉદ્દેશ’ માસિક : 1998]

તમારો ભગવાન : મારો ભગવાન

તમારો ભગવાન બહેરો થયો છે ?
લાઉડ-સ્પીકર વગર
નથી સાંભળતો તમારી વાતને ?
મારો ભગવાન તો
સાંભળે છે મારી પ્રાર્થના, વણબોલાયેલી પણ;
સાંભળે મારા શ્વાસોસ્થ્વાસની વ્યથાને.
ઈશ્વર તમારો આંધળો થયો છે ?
એને દેખાડવા તમારે
જલાવવા પડે છે હજારો વોલ્ટના દીવા ?
મારો ઈશ્વર તો ઓળખે છે મારા અંતરની વ્યથાને,
કોડિયાનું અજવાળું પણ ન હોય તોયે
દેખે છે મારી દુનિયાની દુર્દશાને !
તમારો કનૈયો કાન ફાડે તેવા અવાજમાં
નાચે છે ડિસ્કો-દાંડિયા ?
મારો કાનો તો હજી
એ જ મધુરી વાંસળી વગાડે છે,
નચાવે છે મને
એના સુરીલા સંગીતમાં.
ચૂપ થઈ જાવ ઘડીભર,
બંધ કરો લાઉડ-સ્પીકરો,
બુઝાવી દો હજારો વોલ્ટના દીવાઓ -
તો તમને પણ સંભળાશે
અને દેખાશે એની રાસલીલા,
સંભળાશે દરેક પંખીના ટહુકામાં એની વાંસળી,
દેખાશે દરેક તારાના તેજમાં
એની આંખોનો પ્રકાશ
અને તમારી પ્રજ્ઞાજ્યોત પણ પ્રજળી ઊઠશે.

શર્કુંતલા નેને

બાળકની આંખમાં
દુનિયાની સાતેય અજાયબીઓ હોય છે ?
ના - સાત લાખ હોય છે.

કાર્ય અને પદ

આઝાદી પછી આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનાં અવનવાં ક્ષેત્રો જ્યારે પહેલી જ વાર ખૂલ્યાં છે, ત્યારે નિષ્ઠાવાન કાર્યકરોની મોટી સંખ્યા આપણે ત્યાં તૈયાર થવી જોઈએ; તેને બદલે દંભ અને દોરદમામમાં રાચતા પદાધિકારીઓની ફોજ વધી રહી છે. ભારત સ્વતંત્ર નહોતું ત્યારે આપણી વચ્ચે જેટલા કાર્યકરો હતા, તેટલા પણ આજે દેખાતા નથી; અને ગુલામ દેશના લોકસેવકોમાં સચ્ચાઈ, સન્નિષ્ઠા તથા સ્વાભિમાન જેટલા પ્રમાણમાં હતાં તેટલાંય આજે વર્તાતાં નથી.

કાર્ય કરતો રહે તે કાર્યકર; અને પોતાનું નિયત કામ સતત, સરસ રીતે કરતો રહે તે સાચો કાર્યકર. કામ કરતા રહેવામાં જ તેને આનંદ આવે છે. પદની લાલસા એ રાખતો નથી. કામ કરતાં કરતાં પદો મેળવવાનાં છે તેમ છોડવાનાં પણ છે, એમ તે સમજે છે. ગમે તે કારણે પોતાનું પદ છોડી દેવાની તૈયારી સાથે પોતાનું કાર્ય એ કરતો રહે છે. ગમે તેટલું મોટું પદ મળે તેને શોભાવવાની લાચકાત અને કુશળતા એ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને કોઈ પણ પદ ન મળે તોયે, પોતાનું વ્યક્તિત્વ એ જ એક અનેરું પદ છે એવા નિર્દોષ રૂઆબથી એ વર્તે છે.

પુરુષોત્તમ ગ૦ માવળંકર
[‘અભ્યાસ’ માસિક : 1969]

ગમે છે !

૦૦૦નથી ગમતું ઘણું, પણ કેંક તો એવું ગમે છે -
બસ, એને કારણે આ ધરતીમાં રેવું ગમે છે !

છે ચારે કોર માનવ-સરજી નકરી મુશ્કિલાતો,
પરંતુ કેંક છે જેથી એ સૌ સહેવું ગમે છે !૦૦૦

છે એકેએક કદમે મોત મારગમાં ઊભેલું,
અને તોયે સદાયે ચાલતા રહેવું ગમે છે !૦૦૦

આ કિશ્તી ઓર છે, જેની તુફાનો પ્રેરણા છે -
ખરાબા ને ખડક વચ્ચે થઈ વહેવું ગમે છે !

ક્ષિતિજ પર છે અણુબોંબો ને માથે મુક્કિસી છે,
છતાં ઇન્સાનના ચહેરા ઉપરનું ‘રુહ’ ગમે છે !૦૦૦

કરસનદાસ માણેક
[‘મધ્યાહ્ન’ પુસ્તક]

ભાઈ જીવરાજ,

બે દિવસ પહેલાં તને દૂધની કોથળીઓ લેવા મોકલ્યો હતો. તને પાછા ફરતાં સારી એવી વાર થઈ એટલે અમે ચિંતામાં પડી ગયાં. સવારની પહેલી ચા બાકી હતી, પણ એની ચિંતા નહોતી; પણ ઘર છોડીને જતા રહેવાની તેં અનેક વાર આપેલી ધમકી આજે અમલમાં મૂકી હશે તો અમારું શું થશે એની ચિંતા અમને ઘેરી વળી. તારાં શેઠાણી તો બેબાકળાં બની ગયાં. મને ગુમાવવાનું તારાં શેઠાણીને પરવડી શકે, પણ તને ગુમાવવાની કલ્પના માત્રથી એ થયરી ગયાં હતાં. મને ગુમાવવાનો આઘાત એ 'જેવી ઈશ્વરની મરજી' કહી જીરવી જાય, પણ તને ગુમાવવાના આઘાતની કળ એને જિંદગીભર ન વળે એની મને ખાતરી છે. હું તો તારાં શેઠાણીને સહેલાઈથી મળી ગયો છું અને ભગવાન ન બોલાવે ત્યાં સુધી ક્યાંય જવાનો નથી તેની એને ખાતરી છે. પણ તું તો કેટકેટલા ઘરનોકરની અજમાયશ કર્યાં પછી મળ્યો હતો, પથ્થર એટલા દેવ કર્યાં પછી તું સાંપડ્યો હતો, એટલે તું કાયમ માટે ચાલ્યો ગયો હોઈશ તો અમારું શું થશે એ વિચારે અમને - ખાસ કરીને મને - ધ્રાસકો પડ્યો. (તારી ગેરહાજરીમાં તારો ચાર્જ વગર ચાર્જે મારે લેવો પડે છે, એ તું જાણે છે.) તું આવે છે કે નહિ એ જોવા અમે બારણું ખોલ્યું, ત્યારે બારણા પાસે જ દૂધની પાંચ કોથળીઓ અને પાછા આવેલા પાંચ રૂપિયા પડ્યા હતા. આસપાસ આકાશમાં તારો ક્યાંય વાસ હોય એવું લાગ્યું નહિ. તું અમને છોડીને જતો રહ્યો છે એની અમને ખાતરી થઈ ગઈ. તારાં શેઠાણી પ્રથમ ભાંગી પડ્યાં અને પછી મારા પર તૂટી પડ્યાં. તારી સાથેનાં મારાં ગેરવર્તનોને કારણે જ તું અમને છોડીને જતો રહ્યો છે, એવું એ માને છે - હવે તો હું પણ એમ માનવા લાગ્યો છું. એટલે મારાં ગેરવર્તનો અંગે માફી માગવા, ભવિષ્યમાં આવાં ગેરવર્તનો ન કરવાની ખાતરી આપવા અને તું જ્યાં હો ત્યાંથી પાછો આવી જા એવી નમ્ર વિનંતી કરવા આ જાહેર પત્ર છાપામાં છપાવ્યો છે. મારાં ગેરવર્તનોની હું નીચે પ્રમાણે કબૂલાત કરું છું અને ભવિષ્યમાં આવું કોઈ ગેરવર્તન નહિ કરું એની આ તકે ખાતરી આપું છું :

(1) હું ભલે જેવો-તેવો પણ હાસ્યલેખક છું. હું હાસ્યલેખક છું એની સાબિતી આપવા જ્યારેત્યારે મજાકો કરવાની મને ટેવ છે. પણ મારી મજાકથી તને માહું લાગી જાય તો આ બિચારો હાસ્યલેખક કરુણ સ્થિતિમાં મુકાઈ જાય. એટલે મારાથી તારી મજાક ક્યારેય ન થઈ જાય એની પૂરતી તકેદારી હું રાખતો. છતાં થવાનું હોય છે એ થઈને જ રહે છે. જૂની જોક મારા વાંચવામાં આવી. એક પરદેશી ભારતમાં ફરવા આવ્યો. એણે નદીકાંઠે ધોબીઓને કપડાં ધોતા જોયા. એણે ડાયરીમાં લખ્યું : 'આજે ભારતમાં કેટલાક માણસોને કપડાં વડે પથ્થર ફેડતા જોયા.'

તું અમારાં કપડાં જે રીતે ધોતો હતો તે જોઈ મારાથી આ ટુચકાનો તારા

પર અકાળે પ્રયોગ થઈ ગયો. બે દિવસ પહેલાં મેં તને કહ્યું હતું : “અમારાં કપડાંથી ચોકડીનો પથ્થર તૂટી જાય ત્યારે કહેજે, એટલે અમે નવો નખાવી દઈશું.” પણ હસવાને બદલે તું તો મારા પર નારાજ થઈ ગયો. તું નારાજ થયો એટલે તારાં શેઠાણી મારા પર બમણાં નારાજ થઈ ગયાં.

આ કારણે તું જતો રહ્યો હો, તો હે બંધુ ! તું પાછો આવ. હવે પછી કદી તારી મજાક ન કરવાની જાહેર ખાતરી આપું છું. તારાં શેઠાણી તો એમ કહે છે કે તું નારાજ થાય એવું મારે કશું ન કરવું. એ તો મને હાસ્યલેખો લખવાનું જ બંધ કરી દેવાનું કહે છે. ન રહેગા બાંસ ન બજેગી બાંસુરી ! પણ તું દયા કરજે. મને હાસ્યલેખો લખવાની રજા આપજે ને તારી શેઠાણી પાસે રજા અપાવજે.

(2) હે બંધુ ! સવારના તું આવે ત્યારે તારે માટે મારે છાપાં તૈયાર રાખવાં, એ તારી શરતનું પરિપાલન મારાથી બરાબર થતું નથી, એ હું કબૂલ કરું છું. સવારના છ વાગ્યે છાપાં આવે પછી આઠ વાગ્યા સુધીમાં બધાં પાનાં આડાંઅવળાં થઈ જાય છે. એક-બે પાનાં જડતાં નથી. અલબત્ત, આ બંધુ વધુ તો મારે કારણે થાય છે. અનુસંધાનવાળાં પાનાં ન જડવાને કારણે તને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે - તારો રસભંગ થાય છે - ખાસ કરીને મારઘાડ અને કૌભાંડોના સમાચારવાળું અનુસંધાન મળતું નથી ત્યારે તારો વિશેષ રસભંગ થાય છે. આ માટે હું ખરે જ દિલગીર છું. હવે પછી આવું ન થાય એ માટે, તું ન આવે ત્યાં સુધી અમે કોઈ છાપાંને હાથ નહિ લગાવીએ એની ખાતરી આપું છું. તું બધાં છાપાં વાંચી લે, અંગ્રેજી છાપાંના ફોટાબોટા જોઈ લે પછી જ અમે છાપાં વાંચવાનું રાખીશું. તારે કારણે મને અનુસંધાનવાળાં પાનાં નહિ જડે તો હું કશી ફરિયાદ નહિ કરું એની ખાતરી આપું છું. ચાર-પાંચ દિવસ પહેલાં હું જે છાપું વાંચતો હતો એ તેં માગ્યું અને ‘પાંચ મિનિટ પછી આપું છું’ એવું મેં કહ્યું એનાથી તું નારાજ થઈ ગયો હતો, અને ‘હું પણ પાંચ મિનિટ પછી આવું છું’ કહી તું જતો રહ્યો હતો અને પછી આખો દિવસ દેખાયો નહોતો. મેં તારી સાથે કરેલા અવિવેક બદલ શેઠાણીએ મારો સખત ઊઘડો લીધો હતો. હવે તો તું છાપાં વાંચી લે પછી જ હું છાપાંને હાથ લગાડીશ, એટલે તારે નારાજ થવાપણું નહિ રહે. કોઈ વાર મારે બહાર જવાની ઉતાવળ હશે તો પહેલાં મને છાપાં વાંચી લેવા દેવાની વિનંતી હું તને કરીશ. મારી વિનંતી તું માન્ય નહિ રાખે તો હું નારાજ નહિ થાઉં એવી આ તકે તને ખાતરી આપું છું.

તું છાપાં વાંચી લે ત્યાં સુધીમાં તારે માટે ચા બનાવીને તૈયાર રાખવી, એવી ફરજ મને સોંપાઈ છે. તારે માટે મારે સ્પેશિયલ ચા બનાવી પડે છે. મારી ઓછી ખાંડવાળી ચા તને ભાવતી નથી. વળી, મારી ચામાં અર્ધું દૂધ અને અર્ધું પાણી હોય છે. જ્યારે તારી ચા સંપૂર્ણપણે નિર્જલા (પાણી વગરની) હોવી જોઈએ એવી તારી શરત છે. તારી આ શરતનું, અલબત્ત કચવાતા જીવે પણ, મેં પૂરેપૂરું પાલન કર્યું જ છે. છતાં બે દિવસ પહેલાં મારાથી તને કહેવાઈ ગયું હતું કે “આજકાલ પાણીની સખત તંગી છે, છતાં તારી ચામાં નાખવા જેટલા પાણીની તો હું ગમે

તેમ કરીને વ્યવસ્થા કરી આપીશ.” તું કવિતાઓ ન વાંચતો હોવા છતાં મારા કથનનો ધ્વનિ તું પામી ગયો અને નારાજ થઈ ગયો. હવે પછી આવો અપરાધ ક્યારેય નહિ કરવાની ખાતરી આપું છું.

(૩) તું અમારે ત્યાં આવ્યો એ પહેલાં એક કવિને ત્યાં કામ કરતો હતો. એ કવિમહાશય એમનાં કાવ્યો છાપવા મોકલતા પહેલાં તને સંભળાવતા હતા. કાવ્યો સાંભળવાની ફી પણ તને આપતા હતા. પણ કાવ્યો સાંભળવાને કારણે તને માથામાં ઘમઘમ થવાનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. મારે ત્યાં કામ બંધાવ્યા પછી તને ખબર પડી હતી કે હું લેખક છું, એટલે મેં તારા લેખો મારે તને કહી ન સંભળાવવા એવી શરત કરી હતી. આ શરતનો મેં ક્યારેય ભંગ નથી કર્યો. ભવિષ્યમાં પણ ક્યારેય ભંગ નહિ કરું એની ખાતરી આપું છું.

(૪) કવિઓની જેમ તું પણ નિરંકુશ છે. એમ તો તારો પાછા જવાનો સમય નિશ્ચિત હોય છે; આવ્યા પછી અર્ધા કલાકમાં તું અચૂક જતો રહે છે. પણ આવવાની બાબતમાં તું સ્વૈરવિહારી છો. સવારના આઠથી દસ સુધીમાં, બપોરના બારથી ચાર સુધીમાં, રાતના આઠથી અગિયાર સુધીમાં તું ગમે ત્યારે આવે છે. તું કયે દિવસે નહિ આવે, કયે દિવસે સવા નવ વાગ્યે આવીશ કે કયે દિવસે પોણા અગિયાર વાગ્યે આવીશ, એ વિશે ખાતરીપૂર્વક કશું કહી શકાય એમ નથી. એકવાર તો તે મને રાત્રે સવા બાર વાગ્યે ભરડિંઘમાંથી જગાડ્યો હતો. ને તે પણ એમ જણાવવા કે ‘બાબુજી, આજ હમ નહિ આયેગા, સુબહ જલદી આયેગા.’ પછીની સવારે તારી અનુકૂળતા માટે અમે સૌ જલદી જલદી પરવારી ગયેલાં. પણ એ દિવસે તું સમૂળગો આવ્યો જ નહોતો. તારા આ સ્વૈરવિહાર માટે અઠવાડિયા પહેલાં મારાથી તને મંદ ઠપકો અપાઈ ગયેલો. મેં તો તને હળવેથી ઠપકો આપ્યો હતો, પણ તને ઠપકો આપવા બદલ તારાં શેઠાણીએ મને ગજાવીને ધમકાવી નાખ્યો હતો. મારા આ ગુના બદલ હું દિલગીરી જાહેર કરું છું ને ભવિષ્યમાં – વાજપેયીજી એમના સાથી પક્ષો ગમે તેમ વર્તે તોય કોઈને ઠપકો આપી શકતા નથી એમ હું પણ – તું ગમે તેમ વર્તીશ તો પણ તને કદી ઠપકો નહિ આપું.

ભાઈ જીવરાજ, આ વાંચીને તું જ્યાં હો ત્યાંથી પાછો આવી જજે. અહીંથી જવાનું ને અહીં પાછા આવવાનું જે ભાડું થશે એ હું તને તરત જ ચૂકવી આપીશ. તારાં શેઠાણીએ તું પાછો આવે એ માટે બાધા રાખી છે. બીજાંઓને ઘેર કામ કરતા નોકરોને જોઈને તારાં શેઠાણીને રડવું આવી જાય છે. એમનું દુઃખ મારાથી જોયું જતું નથી ને તારો લગભગ બધો ચાર્જ મારા પર આવી પડ્યો છે એનું દુઃખ મારાથી કહ્યું જતું નથી. માટે તું ઝટ પાછો આવી જા. તને કોઈ વઢશે નહિ.

એ જ લિ.

તારો ગરીબડો શેઠ

રતિલાલ બોરીસાગર

[‘સંદેશ’ દૈનિક : 2001]

ઘોંઘાટનો અત્યાચાર

માંદાં કે ઘરડાં માણસોની, નાનાં બાળકોની ને વિદ્યાર્થીઓની અને મૂંગાં જાનવરોની હાલત પ્રત્યે સદંતર ઉપેક્ષા સેવીને આપણે દરેક ધાર્મિક પ્રસંગને ત્રાસદાયી રીતે ઊજવીએ છીએ.

ગણેશોત્સવ વખતે પૂરા દસ દિવસ મધરાત સુધી હલકાં ફિલ્મી ગાણાં ને અર્થહીન ભજનોનો ત્રાસદાયક ઘોંઘાટ મચાવવામાં આવે છે. ગણપતિને વિદાય આપીને નિરાંતનો દમ લઈએ, તે પહેલાં તો પાવાગઢવાળાં મા મેદાનમાં ઊતરી પડે છે. મંદિરો ને મહોલ્લાઓમાં ગોઠવાયેલાં લાઉડસ્પીકરો નવરાત્રીમાં લોકોની ઊંઘ હરામ કરે છે. ગરબાને નામે મોટે ભાગે જંગાલિયતનું પ્રદર્શન થાય છે. પછી પંદરેક દિવસમાં આવતી દિવાળી જંગલીપણાના, પરપીડનવૃત્તિના નગ્ન પ્રદર્શનની વિશેષ તક આપે છે.

પર્યુષણ પ્રસંગે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વીઓના વરઘોડા ઘોઘરાં બેંડવાજાં સાથે આખા ગામમાં ફરે છે. ઉપવાસ કર્યા તે આત્મશુદ્ધિ માટે કે પોતાની જાતનાં આવાં વરવાં પ્રદર્શન-પ્રસિદ્ધિ માટે ? પોતાના ધર્મગ્રંથોના પાઠ કરવા મળસકેથી જ બેસી જનારા શીખોને લાઉડસ્પીકર વિના હરિનામ લેવાનું ફાવતું નથી. મુસલમાનો પણ દરરોજ પાંચ વખત લાઉડસ્પીકર પર બાંગ પોકારે તો જ એમને સંતોષ થાય છે.

મોટા અવાજો જેમને આ રીતે સતત સાંભળતા રહેવા પડે છે, તે લોકોનાં મન તેમજ શરીર પર તેની માઠી અસર થાય છે, તેની કાર્યશક્તિ ઘટે છે, એ તો હવે સહુ જાણે છે. તેમ છતાં કોઈ પણ ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રસંગને બહાને સમાજના જુદા જુદા વર્ગો એકબીજા ઉપર ઘોંઘાટનો અત્યાચાર કરતા જ રહે છે.

રમેશ દેસાઈ

['ગુજરાતમિત્ર' દૈનિક : 1978]

ગઈ !

પીળાં પાંદડે ખાઈ લથડિયાં ગઈ પાનખર પાનસોંસરી ગઈ,
મથ્યા રોકવા તોય આખરે ગઈ હવા પણ નાકસોંસરી ગઈ !

રણને દરિયો કરવા ચકલી રોજ સવારે

તળાવમાંથી ટીપું લઈ રણમાં જઈને નાખે,

દરિયો પૂરવા ખિસકોલીજી રોજ સવારે

રણકણ લઈને દરિયે જઈને નાખે;

સૂરજ સામે તીર તાકતા ભીલ સમા

અંધારા સામે ગઈ કાંકરી કાનસોંસરી ગઈ;

પીળાં પાંદડે ખાઈ લથડિયાં ગઈ પાનખર પાનસોંસરી ગઈ.

અનિલ જોશી

કોણ ટકાવી શકે છે ?

મૈસૂરની યુવક પરિષદમાં અમેરિકન મિશનરી મોટ આવ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેઓ ગાંધીજીને મળવા [સાબરમતી] આશ્રમમાં આવ્યા. ગાંધીજી એમને માટે કેવળ દશ મિનિટ કાઢી શકે એમ હતું. દુનિયાના યુવકોના માનીતા રેવરંડ મોટ દશ મિનિટમાં ગાંધીજીને શું પૂછશે, એ કુતૂહલે હું પણ ત્યાં ગયો. ભૂખ્યા વરુની પેટે એમણે એક પછી એક પ્રશ્નપરંપરા શરૂ કરી. ગાંધીજીએ એમને ટૂંકા ને ટચ જવાબ આપ્યા. બે પ્રશ્નોએ મારું ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું.

“તમારા જીવનમાં એવી કઈ એક વસ્તુ છે કે જેના આનંદમાં તમે કટોકટીના સમયે પણ ટકી શકો છો ?” રેવં મોટે પૂછ્યું.

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો : “હિંદુસ્તાનની પ્રજાના સ્વભાવમાં અહિંસા રહેલી છે. આ એક શ્રદ્ધા મને ટકાવી રહેલી છે. આ શ્રદ્ધામાં વિશ્વાસ રાખીને મારી પ્રજા દ્વારા જગતને અદ્વિતીય એવી ક્રાંતિ કરી દેખાડવાની ઉમેદ હું રાખી શકું છું. બીજી પ્રજાઓ ગમે તેટલી સુસંસ્કૃત હોય, પણ યુદ્ધ સમયે પશુની માફક હિંસક બને છે. ભારતવર્ષની નાડીમાં અહિંસા રહેલી છે.”

રેવં મોટે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : “તમને વધારેમાં વધારે ચિંતાજનક અને દુખદ કઈ વસ્તુ લાગે છે ?”

“ભારતના ભણેલા લોકોની ‘હાર્ડનેસ ઓફ હાર્ટ’,” બાપુજીએ જવાબ વાળ્યો. “અંગ્રેજી કેળવણીની અસરને લીધે તેઓનાં હૃદય પાષાણ જેવાં બની ગયાં છે.”

*

ગાંધીજી જ્યારે પ્રથમ જેલમાં ગયા ત્યારે આપણા જેવા ભણેલાઓથી ડરીને એમણે ખૂબ ખૂબ વાંચી લીધું. તમારામાં જો જિજ્ઞાસા હોય તો જૂનાં ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ઊથલાવી એ ચોપડીઓની યાદી જોઈ લેજો. તમે આશ્ચર્યચકિત થઈ જાઓ એટલું તેમણે વાંચ્યું, અને ઉપરાંત ઘણું લખ્યું. પરંતુ આ વખતે ? આ વખતે [જેલમાં] તેમણે રૅટિયા સિવાય કશી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી જ નથી. એ બધું વાંચીને એમણે જોઈ લીધું કે સાચી વસ્તુ રૅટિયો છે.

[જેલમાં] તેઓએ ખોરાકમાં તાજાં ફળ તજી દીધાં છે. પણ તેમનો સાચો ખોરાક તો પ્રજાની અહિંસા-પરાયણતા છે. ગાંધીજીનો દેહ એ રાષ્ટ્રીય દેહ છે. રાષ્ટ્રની વૃત્તિની તેમના શરીર ઉપર ભારે અસર થાય છે. [વિદ્યાપીઠનો] એક વિદ્યાર્થી મારી સાથે લડીને સરકારી કોલેજમાં ભણવા ગયેલો. બાપુજીએ [દાંડી-]કૂચ કરી ત્યારે ફરી બાપુ પાસે એ આવ્યો અને અભ્યાસ છોડી લડતમાં જોડાયો. એના આનંદમાં ગાંધીજી બીજે દિવસે દસ માઈલ વધારે ચાલી શક્યા.

ખેડા જિલ્લાના વીર ખેડૂતોને મેં કહેલું કે, ગાંધીજીનો સાચો ખોરાક તો તમારી ટેક છે, તમારી તાલીમબદ્ધ અહિંસાપરાયણતા છે. એને લીધે તો ગાંધીજી ટકી રહ્યા છે.

કાકા કાલેલકર

કોઈ તો આવે !

શેરી-શેરી આગ છે ગુજરાતમાં !
હા, કદી માહોલ મુસકાતો હતો
મીઠડો કલ્લોલ પડઘાતો હતો
ચૂંદડીના રંગ ફરફરતા હતા
ને હૃદયનો જામ છલકાતો હતો
ક્યાં હવે એ વાત છે ગુજરાતમાં
શેરી-શેરી આગ છે ગુજરાતમાં !

જે હતી, એક ભાઈબંધી પણ ગઈ
મનની વાતો, દિલની યારી પણ ગઈ
ગુમ થઈ સહિયારા સાહસની મજા
ને ઝળકતી કામચાબી પણ ગઈ.
જે હતું સુંદર, અસુંદર થૈ ગયું
ઘોર અંધારું મુકદર થૈ ગયું.
ઘાત, તાતી ઘાત છે ગુજરાતમાં !
શેરી-શેરી આગ છે ગુજરાતમાં !

કોણ હાકિમ છે ? આ કોનું રાજ છે ?
લોહીધ્યાસા ભેડિયાની ધાક છે
માણસાઈનો જનાજો છે અને
હર્ષથી નાચી રહ્યો શેતાન છે
આંધળી-બહેરી છે ખુરશીઓ કદાચ
વાઘવાડામાં છે બકરીઓ કદાચ
મોતનો એક રાગ છે ગુજરાતમાં
શેરી-શેરી આગ છે ગુજરાતમાં !

કોઈ તો આવે, બુઝાવે આગને
કોઈ તો આવે, ખિલાવે બાગને
કે ટહુકા નિર્ઝરે ગુજરાતમાં
શેરી-શેરી સૌ હસે ગુજરાતમાં !

દીપક બારડોલીકર

[‘નિરીક્ષક’ પખવાડિક : 2002]

પસંદગી

કોઈક દિવસ જે ધ્યેયનો પરાજય થવાનો છે તેમાં આજે વિજય મેળવવા કરતાં,
કોઈક દિવસ જેની ફતેહ થવાની છે તેવા ધ્યેયને કાજે હાર પામવાનું હું પસંદ કરું છું.
વુડો વિલ્સન

માઈક પરથી વહેતો ત્રાસવાદ

એક સભામાં બોલવાનું હતું. સમયસર સભાના સ્થળે પહોંચ્યા પછી અડધો કલાક વીતી ગયો, ત્યારે અન્ય વક્તાઓ આવ્યા. આટલું મોડું થયું તોય પ્રાર્થના પરચીસ મિનિટ ચાલી. ટ્રેન મોડી પડે ત્યારે પેસેન્જરો શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતા હોય છે કે મુંબઈ પહોંચતાં સુધીમાં ઍજિન ડ્રાઈવર મેક-અપ કરી લેશે. પણ ગમે તેટલું મોડું થયું હોય તોય સભાના આયોજકોને કોઈ જ ઉચાટ નથી હોતો. આજકાલ સભાઓમાં વળી એક નવતર પાત્ર ઉમેરાયું છે. સભાનો સૂત્રધાર (કોમ્પેઅર) દરેક વક્તા ઊભો થાય તે પહેલાં અને બેસી જાય પછી ત્રણ-ચાર મિનિટો ખાઈ જાય છે. આપણે એને કાર્યક્રમનો બિન લાદેન કહી શકીએ.

બીજા પ્રસંગે એક ઉચ્ચ કક્ષાની સભામાં પ્રવચન કરવાનું હતું. કાર્યક્રમના બે સ્પષ્ટ વિભાગો આમંત્રણ-કાર્ડમાં જ પાડવામાં આવેલા. પહેલા કલાકમાં એક પ્રધાનશ્રી દીપ પ્રગટાવીને સંબોધન કરવાના હતા અને પછીના બે કલાકો પરિસંવાદ માટે જાળવવામાં આવેલા. ચાર વક્તાઓ બોલવાના હતા. યોજક વિદ્વાનની આગળથી રજા લઈને એક કલાક મોડા જવાનું રાખ્યું. કારણ મનમાં રાખ્યું. સભાસ્થળે પહોંચવાનું થયું, ત્યારે હજી કાર્યક્રમ માંડ શરૂ થયો હતો. પ્રધાનશ્રી 35-40 મિનિટ બોલ્યા. તેઓએ બે-ત્રણ વખત નમ્રતા બતાવી કે જે સભામાં આવા વિદ્વાનો બોલવાના હોય ત્યાં પોતે વધારે તો શું બોલે ! એમની વાત સાવ સાચી છે. કાર્યક્રમ લગભગ અઢી કલાક ચાલ્યો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 41મું અધિવેશન પાટણમાં યોજાઈ ગયું, તેમાં પ્રબુદ્ધ સાહિત્યકારોનાં પ્રવચનો સાંભળવા મળ્યાં. એ યાદગાર અધિવેશનમાં એક જ બાબત ખૂટતી હતી અને તે ઘડિયાળ. પરિષદના અધ્યક્ષ રઘુવીર ચૌધરીને વાતવાતમાં મેં કહ્યું કે બેઠકો દોઢ-બે કલાક મોડી પડતી જાય છે. રઘુવીરે મારા કપાળ પર તિલક કરતા હોય એવી અદાથી કહ્યું : “અમે જડ છીએ, તમે ધીરેધીરે ટેવાઈ જશો.” મારી તો બોલતી જ બંધ થઈ ગઈ !

છેલ્લા કેટલાક સમયથી સભાઓ ગંગાસ્વરૂપ બનતી જાય છે. શ્રોતાઓ ઓછા હોય એ ઘટના બિલકુલ દુખદ નથી, પરંતુ હોલ મોટો લાગે તે બાબત પીડાકારક છે. ગમે તેવો નાનો ઓરડો પણ મોટો પડે, એવી સ્થિતિ થવાની છે. સ્ટેજ પર બેઠેલાઓની સંખ્યા વધી છે. સામે બેઠેલાઓની દયા ખાધા વગર માઈકોફોન પરથી ત્રાસવાદ વહેતો જ રહે છે.

આજનો માણસ ત્રણ ત્રણ કલાકની સભાઓ શા માટે વેઠે ? લાંબાલયક કાર્યક્રમમાં એક વાર ફસાઈ ગયેલો ભોળો શ્રોતા બીજી વાર સભામાં જવાનું સાહસ કરતો નથી. આમ દિવસે દિવસે સુજ્ઞ શ્રોતાઓની સંખ્યા વધ પક્ષના ચંદ્રની માફક સંકોચાતી જાય છે. યુવાનોએ તો સભામાં હાજર રહેવાના વ્યસનને ક્યારની

તિલાંજલિ આપી દીધી છે. કોઈ ઉપાય ખરો ?

ક્રિકેટમાં જેમ 'વન-ડે-મેચ'નો પ્રારંભ થયો છે, તેમ એક કલાકની સભા શરૂ થાય તે ખૂબ જરૂરી છે. એવી સભામાં ત્રણ મિનિટની પ્રાર્થના અને ત્રણ મિનિટની સ્વાગત-વિધિ પછી મુખ્ય વક્તાને 45 મિનિટ મળે, અને પ્રમુખ દસેક મિનિટમાં સમાપન વક્તવ્ય આપે. આવી 'સાઠ મિનિટીય સભા'ઓની ફેશન શરૂ થવી જોઈએ. એક સારી સભાનું આયોજન કરવું એ પણ એક કળા છે. સાહિત્યકારો બોલતી વખતે શ્રોતાઓના ચહેરા પર લીંપાયેલો અણગમો, ઠાક અને કંટાળો વાંચી શકે તોય નિર્દયપણે બોલ્યે રાખે છે. ક્યારેક શ્રોતાઓને બિલકુલ ન સમજાય તેવી ભાષામાં બોલીને તેઓ વિદ્વાનમાં ખપવા ધારે છે. તેઓને સહન કરનારાઓની સંખ્યા હવે ઝડપથી ઘટી રહી છે. સાવધાન !

આયોજકો પણ વિવેક નથી જાળવતા. વીસ મિનિટનો સમય આપવામાં આવ્યો હોય તોય 45-50 મિનિટ ખેંચી કાઢનાર વક્તાને કોઈ જ ટોકનું નથી. પરિણામે છેલ્લા વક્તાને અન્યાય થાય છે. સભાના પ્રમુખ પાસે ઘંટડી હોવી જ જોઈએ. સમયની પરવા ન કરનારા વક્તાઓ, પ્રમુખો, અતિથિવિશેષો એરપોર્ટ પર મોડા કેમ નથી પડતા ?

આ ત્રાસવાદ સામે શ્રોતાઓ સવિનય અસહકાર શી રીતે કરી શકે ? નિયત સમયે સભા શરૂ ન થાય તો પાંચ-સાત મિનિટ રાહ જોઈને સભાસ્થળ છોડીને ચાલ્યા જવાનું પગલું યોગ્ય છે. ગમે તેવા વક્તાને અને ગમે તેવા રેઢિયાળ આયોજનને સહન ન કરનાર સુદ્ધ શ્રોતાઓ વંદનીય છે. એમની સંખ્યા વધે તે એક સાંસ્કૃતિક ઘટના ગણાશે. આવો સાંસ્કૃતિક સૂર્યોદય ગુજરાતમાં ક્યારે થશે ?

ગુણવંત શાહ

['સંદેશ' દૈનિક]

મારા વર્ગો

અમેરિકન અધ્યાપક રેઇનવોટરને ભૌતિકશાસ્ત્ર માટેનું નોબેલ પારિતોષિક 1975માં મળ્યું ત્યારે, પચીસ વરસ પહેલાં પોતે કરેલાં કામનું આ રીતે બહુમાન થયું તેની એમને તો નવાઈ લાગેલી : “એ હવે એટલું બધું જૂનું થઈ ગયું છે કે એમાંથી કશું નીપજશે એવું મેં નહીં ધારેલું.” ઈનામના સમાચાર જણ્યા પછી તેની કોઈ ઉજવણી કરવાનો વિચાર એમને આવેલો નહીં. “મારે તો યુનિવર્સિટીમાં મારા વર્ગો લેવાના છે.”

જગતનું સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ એ અધ્યાપકે પોતાની ઓફિસ સુધીની પાંચેક કિલોમીટરની મજલ રોજ સાઈકલ પર બેસીને કાપવાનું ચાલુ રાખેલું.

ચારિત્ર્ય એટલે શું ?

‘ચારિત્ર્ય’નો અર્થ માત્ર સ્ત્રી-પુરુષોના વ્યવહારમાં પવિત્રતા, એટલો જ થતો નથી. ‘ચારિત્ર્ય’ શબ્દનો અર્થ ઘણો વિપુલ છે. ‘ચારિત્ર્ય’ એટલે જીવનની ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવાના સંકલ્પની દૃઢતા, સ્થિરતા, બળ. ચારિત્ર્ય એ અનેક સદ્ગુણોમાંનો એક નથી, પણ સદ્ગુણી જીવનનો પાયો છે. ચારિત્ર્ય એ આપણા જીવનના તારમાં વીજળીનો પ્રવાહ પૂરો પાડનાર વીજળીનું ઉત્પાદક યંત્ર છે. એ વિદ્યુતગૃહ દરેક બાલક અને બાલિકાના હૃદયમાં સ્થાપવાનું કામ શિક્ષકોનું છે.

ચારિત્ર્ય ઘડવાનો ઉત્તમ માર્ગ ચારિત્ર્યદર્શનના પ્રસંગો રચવા એ છે. આ પ્રસંગો રમતગમતમાં, વિદ્યાર્થીઓના વાદવિવાદના મેળાવડામાં, લાઇબ્રેરીમાં, ક્લાસમાં, પરીક્ષાના હોલમાં – એમ અનેક સ્થળે મળી શકે છે. અહીં સતત એકધારી વર્તણૂકથી છોકરાંઓની ટેવો બાંધવાનો યત્ન કરવાનો છે – કે જે ટેવ વિષમ પ્રસંગોએ એની મેળે જ તેમને સન્માર્ગે રાખે. સંકલ્પબળ ગમે તેટલું હોય, પણ ઊંઘી બુદ્ધિને એ એંજન જોડવાથી ટ્રેન અવળે રસ્તે જ જવાની. તે માટે સમતોલ બુદ્ધિશક્તિ કેળવવી જોઈએ – જે રાગદ્વેષને વશ ન થાય, હવાના ઝપાટથી આમ કે તેમ વળી ન જાય. આ એક કીમતી ગુણ છે, અને તે એકદમ પૂર્ણરૂપમાં આવી જતો નથી પણ ધીમે ધીમે વિકસાવી શકાય છે.

*

હવે એક વ્યાપક પ્રશ્ન ઉપર આવું : શિક્ષિત જન કોને કહેવો ?

અનેક વિષય ઉપર થોડી થોડી હકીકત જેણે પોતાના મગજમાં એકઠી કરી હોય, એ ‘સુશિક્ષિત’ ન કહેવાય. હાલના જમાનામાં આવી હકીકત બહુ કામની છે, પણ એમાં સઘળી કેળવણી આવી જતી નથી. સુશિક્ષિતજન એટલે બ્રાહ્મણ. બ્રાહ્મણ કોણ ? એ શબ્દનો જીવંત અર્થ મરી ગયો, તે પહેલાં એનો અર્થ ‘બૃહત્’ યાને દિન પર દિન વૃદ્ધિ પામતા વિશાળ મનનો માણસ, એવો થતો. ‘બ્રાહ્મણ’થી ઊલટો શબ્દ ‘બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ’માં ‘કૃપણ’ કહ્યો છે. ‘કૃપણ’ એટલે સાંકડો.

‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દના અર્થમાં કેટલા ગુણો સમાયેલા છે, એ બુદ્ધ ભગવાને આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે : ‘બ્રાહ્મણ’ એટલે કે શિક્ષિતજન એ કે (1) જેનું શરીર સુંદર હોય (આમાં શારીરિક કસરત વગેરેની આવશ્યકતા આવી); (2) જે સુચારિત્ર્યવાન માતાપિતાને ત્યાં જન્મ્યો હોય (આમાં ઘરનું વાતાવરણ આવ્યું); (3) જે બહુશ્રુત વિદ્વાન હોય; (4) જે પ્રજ્ઞાવાન (પરિપક્વ બુદ્ધિવાળો) હોય, અને (5) જે શીલવાન (સારા ચારિત્ર્યવાળો) હોય.

આનંદશંકર ધ્રુવ

[‘આનંદશંકર ધ્રુવ લેખસંચય’ પુસ્તક]

ચિંતન કા અભાવ

હિંદુસ્તાન મેં હમ જહાં જાતે હેં, સ્વતંત્ર બુદ્ધિ દેખતે હી નહીં ! હર જગહ બુદ્ધિ બંટી હુઈ હે. કોઈ કોંગ્રેસ પાર્ટીવાલા હે, તો ઉસ કા એક પ્રકાર કા દિમાગ હે. કોઈ સમાજવાદી પક્ષવાલા હે, તો ઉસ કા દૂસરા પ્રકાર કા દિમાગ હે. એસે તીન-ચાર પ્રકાર કે દિમાગ બને હેં. ઇનકે અલાવા એક પાંચવે પ્રકાર કી બુદ્ધિ હે – આપસઆપસ મેં ઝગડા કરને કી બુદ્ધિ, જો હર પક્ષમેં હે. કોઈ મતભેદકી બાત હી નહીં, સિર્ફ આપસઆપસ કે ઝગડે હેં ! કોઈ અધ્યયન હી નહીં કરતે હેં. સ્વતંત્ર ચિંતન કા અભાવ હી અભાવ દીખતા હે – ઔર વહ ભી એસે દેશ મેં, જહાં કિ પ્રાચીન કાલ સે જ્ઞાન કી પરંપરા ચલી આયી હે !

ઇન દિનોં વિદ્યાર્થિયોં કે બારે મેં યહ શિકાયત હે કી ઉન મેં શિસ્ત નહીં હે. પરંતુ શિસ્ત ઇસલિએ નહીં હે ક્યોંકિ ગુરુભાવ નહીં હે. ઔર ગુરુભાવ ઇસલિએ નહીં હે ક્યોંકિ આજ ગુરુ હી નહીં હે – સિર્ફ શિક્ષણ દેનેવાલે નોકર હેં. જો અપની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ સે પઢાતા હે, વહી ગુરુ હે. આજ કે શિક્ષકો મેં ક્યા કોઈ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ હે ?

કભી શિક્ષકોં સે હમારી મુલાકાત હોતી હે, તો વે જ્ઞાનવિષયક, શિક્ષણવિષયક કોઈ પ્રશ્ન નહીં પૂછતે; બલકે યહી કહતે હેંકિ, હમારી તનખ્વાહ કમ હે, વહકેસે બઢેગી ? સબકી એક હી શિકાયત હેકિ, હમારી તનખ્વાહ કમ હે ! તાલીમ મેં ક્યા હોના ચાહિએ, ક્યા નહીં હોના ચાહિયે – ઇસ બારે મેં કિસી કો કોઈ શિકાયત હી નહીં હે !

ઇસ તરહ કુલ દેશ જ્ઞાનવિહીન બન ગયા હે.

વિનોબા ભાવે

[‘ભૂદાન-યજ્ઞ’ અઠવાડિક : 1957]

જે કેળવણી

જીવનના સંઘર્ષ માટે સજ્જ થવામાં

સહાય આપતી નથી,

ચારિત્ર્યની શક્તિને, લોકકલ્યાણની ભાવનાને

અને સિંહના જેવી હિંમતને ખીલવતી નથી,

તે શું કેળવણીના નામને લાયક છે ?

સ્વામી વિવેકાનંદ

ડૂબકી દરિયે દીધા વગર

મોતી આવે નહીં જળ ઉપર;

આખું ભીતર વલોવાય

તો અશ્રુ આવે છે પાંપણ સુધી.

ભગવતીકુમાર શર્મા

નાનાભાઈના આશિષ અને ભરોસાથી મેં ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ અને લોકભારતી, બે નવપથવાળી સંસ્થાઓ બાંધી, ચલાવી; હજારો વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ નીકળ્યાં અને ગુજરાતના ખેતી, ગ્રામવિકાસ કે કેળવણીના કામમાં યશસ્વી રીતે પથરાઈ ગયાં.

એ કામનું મને અવશ્ય ગૌરવ છે, પણ ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ [નવલકથા] પૂરી કરી શક્યો તેનો આનંદ અદકરો છે. સંસ્થાઓ તો તેની પરંપરા સમજીને જાળવનારા કાર્યકરો મળે તો જ જીવંત રહે છે, નહીં તો રહે છે ફક્ત મકાનો અને તુચ્છ અહમહમિકા. પણ રોહિણી, સત્યકામ, હેમંત, ગોપાળબાપા, અચ્યુત, રેખા છે મારું આવતીકાલનું ગુજરાત.

ગુજરાતે પોતાનું સત્ત્વ જાળવીને બધા અંશો, બધી સુષમા, શોભા સ્વીકારવાનાં છે. તે સિવાય ભારતનો પણ આરો નથી. હવે કોઈ એકાકી નથી.

“No man is an island.” આ વાત કવિ જોન ડને અદ્ભુત આર્ષવાણીમાં કહી છે : “Any man’s death diminishes me, because I am involved in mankind.” ચારેક શતકો પહેલાં કથેલ આ વાણી આજે તો અવગણ્યે ચાલે તેમ નથી. બીજાં મરતાં હોય ત્યારે આપણે પણ અંશતઃ મરીએ છીએ. પછી તે અફઘાનિસ્તાન હોય, હંગેરી હોય કે દક્ષિણ આફ્રિકા.

દુખો અકારણ આવતાં નથી. અન્યાયકારી લાગતાં દુખો પણ આ અણસમજભર્યાં સંસારનો એક ભાગ છે. સંસાર સુર-અસુરના સંગ્રામ જેવો છે. માત્ર તેની નિગૂઢતા, શોકમય રમણીયતા એમાં છે કે ત્યાં સુરમાં કોઈ વાર અસુર અને અસુરમાં કાંઈક સુર મળી આવે છે. આ છાયા-પ્રકાશના વણાટમાં આંસુ અને હર્ષભીના સંસારની છબી ઊપસી આવે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

થયાં

૦૦૦ખેતરો ખાલી હવે તાકી રહે છે તેતરો જેવું,
નિઃશ્વાસ મેં મૂક્યો અને આ પાંદડાં પીળાં થયાં.૦૦૦

કો’ક ખેતરની વચોવચ હું તરસ થઈને ઊગ્યો,
નીકમાં પાણી સ્વરૂપે એમનાં પગલાં થયાં.

કુંજડીની હાર જેવા દિવસો આવ્યા ખરા,
યાદમાં ને યાદમાં વેરાન ઘર વસતાં થયાં.

મણિલાલ હ૦ પટેલ

જાહેરમાં ગુજરાતના અત્યાચાર

છેલ્લાં ચાળીસેક વર્ષમાં અનેકાનેક કાર્યક્રમોમાં હાજરી આપવાનું બન્યું છે. શ્રોતા તરીકે, રિપોર્ટર તરીકે, વક્તા તરીકે, પ્રમુખ-અધિવિશેષ તરીકે. આમાંના બહુ જ થોડા કાર્યક્રમો વિશે સુખદ અનુભવો થયા છે. કેટલાક કાર્યક્રમોના આયોજન સાથે તો સંકળાવાનું પણ બન્યું છે. એવા કાર્યક્રમોના આયોજન-પાસાથી પણ કાંઈ ઝાઝો સંતોષ થયો નથી. સમારંભોનું પ્રમાણ સર્વત્ર ધોધમાર રીતે વધતું જ જાય છે. કેમ કે વસતિ વધી છે, સંસ્થાઓ વધી છે, તેઓની ઉપરછલ્લી તો ઉપરછલ્લી પણ પ્રવૃત્તિઓ વધી છે, કીર્તિવાંચ્છુઓ વધ્યા છે, પ્રસિદ્ધિની તકો વધી છે. પરંતુ સમારંભોમાં આયોજનો પરત્વેનું રેઢિયાળપણું ઘટતું નથી વધતું જ જાય છે. આને પરિણામે મોટા ભાગના કાર્યક્રમો મનહૃદયમાં મધુર સ્વાદ મૂકી જનારા નીવડતા નથી.

પહેલી વાત એ કે બહુ થોડા સભાસમારંભો સમયસર શરૂ અને સમયસર પૂરાં થાય છે. મારા જેવા થોડાક માણસો નિયત સમય કરતાં પા-અડધો કલાક વહેલા પહોંચી જાય, પણ ભોંઠા પડે. કાં તો આયોજકો જ ન હોય અને શ્રોતાઓ હોય તો ગણ્યાંગાંઠ્યા. જાહેર થયેલા સમય કરતાં અડધો કલાક મોડો પણ જ્યારે કાર્યક્રમ શરૂ થવાના ચાળા ન વર્તાય, ત્યારે કોઈ આયોજક ગરીબડું મોઢું કરી આપણી સમક્ષ કહે : “હે...હે...હે...! શું થાય ? આ તો ઇન્ડિયન સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ છે !”

ઓ.કે. ! વક્તા કે પ્રમુખ-બ્રમુખ તરીકે જવાનું હોય, કાર લઈને આયોજકો ઘરે અમુક સમયે આવશે તેમ નક્કી થયું હોય, એટલે આપણે બિફ્ટર ટાઈમ કપડાં-બપડાં બદલી તૈયાર થઈ બારીએ ડોકાયા કરીએ. કાર કોઈક વાર સમયસર આવે, પણ ઘણુંખરું મોડો જ આવે. એ જ બચાવ : “શું કરીએ ? ખાલીખમ હોલમાં આપને લઈ જઈએ તે કાંઈ ઠીક લાગે ?” કદીક કાર કલાક વહેલી પણ આવી ચઢે ! કારણ ? “ફલાણાભાઈ અને ફલાણાભાઈને પિકઅપ કરવાના છે ને રસ્તામાં તમારું ઘર પહેલું આવે એટલે પહેલા તમને જ પિકઅપ કરી લઈએ અને પછી...!” એટલે આપણે લૂસ લૂસ કરતા બે કોળિયા જમી, ઝટ ઝટ કપડાં બદલી કારમાં ખડકાઈએ અને નગરપરિક્રમાનો આનંદ મફતમાં માણીએ !

સભાસ્થળે પહોંચી મંચ પર ગોઠવાઈએ, એટલે કોઈક સ્માર્ટ કાર્યકર પ્રસન્ન વદન રાખી આપણા હાથમાં કાર્યક્રમના એજન્ડાનું કાગળિયું પકડાવી જાય ! હવે તો એવું કાગળિયું હાથમાં લેતાં અને તેમાંની વિગતો વાંચવી શરૂ કરતાં હું રીતસર ધુજારી અનુભવું છું ! કાર્યસૂચિની આઈટેમો પંદર-વીસ-પચીસથી ઓછી હોય તો તે સાંજ કે રાત પૂરતી આપણી જાતને પરમ ભાગ્યશાળી જ માનવી પડે ! પ્રાર્થના તો હોય જ ! પછી સ્વાગત-ગીત ! સ્વાગત-પ્રવચન ! શ્રી કોમ્પિઅર કે માસ્ટર ઓફ ધ સેરિમની કહેશે : “શબ્દોમાં સ્વાગત બાદ હવે પુષ્પોથી સ્વાગત...!”

ભલે ભાઈ ! પણ હવે એમાં નવી તરકીબ ઉમેરાઈ છે : ધારો કે મંચ પરના પાંચ 'મહાનુભાવો'ને પુષ્પાર્પણ કરવાનાં છે, તો એક વ્યક્તિ ફટાફટ તેઓને પુષ્પગુચ્છ આપી દે તેને જૂનવાણી રીતરસમ લેખવામાં આવે છે ! તેને બદલે, "પ્રમુખશ્રી માનનીય અમથાલાલને સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી જેઠાભાઈ, અતિથિવિશેષ શ્રી મહંતલાલને સંસ્થાના ઉપપ્રમુખ શ્રી કચરાભાઈ, બીજા અતિથિવિશેષ શ્રી પૂંજાભાઈને સંસ્થાનાં મંત્રી શ્રીમતી જડાવગૌરી, ઉદ્ઘાટક શ્રી ઉઠાભાઈને સંસ્થાનાં સહમંત્રી કુમારી શ્વેખાબહેન પુષ્પગુચ્છ અર્પણ કરી પોતાના આનંદ અને ગૌરવની લાગણી વ્યક્ત કરશે અને મહાનુભાવોને સ્નેહની સુગંધથી તરબતર કરશે," તેવી સુમધુર ઘોષણા પ્રવક્તાશ્રી એકાદ શેર ફટકારવાની સાથે કરશે. જેમ કે : "ફૂલોની મહેક આપના સ્વાગતમાં છે હજુ, સૌરભથી બાગબાગ રહો એ જ આરજુ...!" ઈત્યાદિ... ઈત્યાદિ...!

અને હવે 'ડાયસ પર બેઠેલા મહાનુભાવોનો પ્રેરક પરિચય....!' એમાં પણ એ જ આયોજન : અમથાલાલનો પરિચય માખણલાલ, જેઠાભાઈનો પરિચય શકરાભાઈ, ફોગટલાલનો પરિચય દિવાળીબહેન, જમરૂખભાઈનો પરિચય ગુવારશિંગબહેન... એન્ડ સો ઓન ! દરેક પરિચાયક આટલું તો અવશ્ય કહેશે : "શ્રીમાન ફોગટલાલને આ શહેરમાં કોણ નથી ઓળખતું ? એમનો પરિચય આપવો તે સૂરજને આરસી બતાવવા જેવું છે, છતાં મારે માથે આવેલી ફરજ બજાવતાં હું (ફરીથી એ જ) આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું ! ફોગટલાલનો જન્મ ઈ.સ. 1920ની 1લી એપ્રિલે જામખંભાળિયામાં...!"

આખા સમારંભમાં 'આ આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું' એવા ઉલ્લેખો તમને એટલી બધી વાર સાંભળવા મળે કે શબ્દકોશમાંથી એ બે શબ્દોને તડીપાર કરવાનું બુનસ ચઢી આવે ! પણ તમે લાચાર છો... અને તમારી લાચારી વધતી જ જવાની છે સમારંભની પૂર્ણાહુતિ સુધી !

પછી આવે મંગળ દીપના પ્રજ્વલનનો મંગળવિધિ ! છેલ્લી ક્ષણે દીવાસળીની પેટી જ ખોવાઈ જાય ! મીણબત્તીની ગોઠવણ કરવાનું પેલા ચંપકને અગાઉથી કહી રાખ્યું હોય, પણ એના કોઈ કામમાં ક્યારે ભલીવાર હોય જ છે ? સીલિંગ ફેન બંધ કરવો પડે, નહિતર માંડ પ્રગટેલો દીપ બુઝાઈ જાય ! અને મોતિયાવાળી આંખો ધરાવતા (મારા જેવો સ્ત્રી !) દીપ પ્રજ્વલનકારને મદદ કરવી પડે, નહીંતર તે બાજુમાં ફોટો પડાવવા માટે સસ્મિત વદને ઊભેલા કોઈ 'મહાનુભાવ'ની કફનીની બાંચનું પ્રજ્વલન કરી બેસે !

ચાલો, એય પત્યું ! હવે શું ? જુઓ એજન્ડા : 'પ્રાસંગિક પ્રવચનો !' કેટલાં છે ? ઓછામાં ઓછાં ત્રણ તો ખરાં જ ! પાંચ, સાત કે નવ પણ હોઈ શકે ! દરેક વક્તાને પાંચ મિનિટ ચુસ્તપણે ફાળવાઈ હોય, પણ તે 'મંચ પરના મહાનુભાવો'નાં નામ અને પદવીના ઉલ્લેખો સહિતનાં સંબોધનો કરવામાં જ પહેલી બે મિનિટ ખાઈ

જાય ! બાકીની ત્રણ મિનિટમાં શું બોલવું ને શું ન બોલવું ? કોઈક ત્યાગમૂર્તિ સમાન વક્તા શહીદીના જુસ્સામાં આવીને કટુતાપૂર્વક એવી પણ ઘોષણા કરી નાખે : “મારે ફાળે આવેલી પાંચ મિનિટનું સમયદાન હું મારા પછીના વક્તાને કરું છું !” અને થાકેલા-હારેલા-બગાસાં ખાતા-ઊંઘરેટા શ્રોતાઓ તેને તાળીઓથી વધાવે !

અને હવે સમારંભનો મુખ્ય ભાગ ધીરેધીરે શરૂ થાય : પુસ્તકનું વિમોચન હોય યા કોઈ મહાનુભાવનું કે કોઈ ‘સપૂત’નું સન્માન હોય ! ત્યાં સુધીમાં સમારંભના ઘોષિત સમય પછીના બે’ક કલાક તો વીતવા આવ્યા હોય ! પેલા માસ્ટર ઓફ ધ સેરિમની શેરો-શાયરી અને ‘જોકસ’ની રમઝટની વચ્ચે વચ્ચે એવી મંગલ વધામણી આપ્યા જ કરતા હોય : “સજ્જનો અને સન્નારીઓ, હજી તો આપણે પ્રમુખ શ્રી કોદરલાલ, અતિથિવિશેષ શ્રી કરોડીમલ, મુખ્ય અતિથિ શ્રી મુલેકચંદ અને વ્યક્તિવિશેષ શ્રીમતી મોંઘીબહેનનાં અદ્ભુત વક્તવ્યો સાંભળવાનાં છે !” જ્યારે કોદરલાલ કે મુલેકચંદ પોતાનું ‘અદ્ભુત’ વક્તવ્ય આપવા માઈકની નિકટ પ્રસ્થાન કરે ત્યારે અડધું શ્રોતાવૃંદ કા તો નસકોરાં-વિવાદ કરતું હોય, કાં ગુસ્સામાં કે પેટમાં લાગેલી ભૂખને કારણે દાંત કચકચાવતું હોય અને બાળકો પોપકોર્ન કે વેફરનાં કચરકચર ધ્વનિઆંદોલનો સર્જતાં હોય ! મહિલા શ્રોતાઓની પારસ્પરિક સાડીચર્યા પણ ખૂટી પડી હોય.

મને લાગે છે કે મારી વાતને હવે અહીં જ અટકાવું, નહીં તો આ લેખ પણ આપણા મોટા ભાગના સમારંભો જેવો રેઢિયાળ, લઘવવધરિયો, કોઈ મોટી ટ્રેજેડી જેવો બની જવાનો ભય રહેશે !

આપણા કાર્યક્રમ-આયોજકો, વક્તાઓ, ‘મંચ પરના મહાનુભાવો’ અર્થાત્ પ્રમુખો, અતિથિવિશેષો, ઉદ્ઘાટકશ્રીઓ, માસ્ટર ઓફ સેરિમનીઓ, શ્રોતાઓ વગેરે સૌને નિયત સમયે શરૂ થતા, શોર્ટ એન્ડ સ્વીટ, બિઝનેસલાઈક સમારંભો કેમ યોજવા તેના અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવાની તાતી આવશ્યકતા પેદા થઈ ચૂકી છે. શ્રોતાઓ સમયસર હોંલમાં આવે, સમારંભની ઔપચારિકતાઓ ઓછામાં ઓછી અને ટૂંકી હોય, વક્તવ્યો ઓછાં અને મુદ્દાસરનાં હોય, આભારવિધિઓ-સોરી, વોટ ઓફ થેન્ક્સ – ન જ હોય, પુષ્પગુચ્છ-અર્પણ પણ ટાળી શકાય, સ્મૃતિભેટ-અર્પણ ખાનગીમાં પતાવી દઈ શકાય, પરિચયવિધિ ન જ હોય અને હોય તે બે’ક મિનિટમાં પતવો જોઈએ, માસ્ટર ઓફ સેરિમની બધા વક્તાઓએ ખાધેલા કુલ સમય કરતાં બેવડો સમય ખાઈ જાય નહીં તેની કડક તકેદારી રખાય, તો આપણા સમારંભો સહ્ય અને સ્વીકાર્ય બની શકે. બાકી અત્યારે તો જે ચાલી રહ્યું છે તે આયોજકો, વક્તાઓ, શ્રોતાઓનાં સમય-શક્તિ-સાધનોના દુર્વ્યય જેવું અને તેથી લગભગ સાર્વજનિક અત્યાચાર સમાન બની ચૂક્યું છે.

ભગવતીકુમાર શર્મા

[‘હૃદયસરસાં’ પુસ્તક]

जिन्दगी बनाने का काम

मेरा विश्वास है कि देश का भविष्य उसकी पाठशाळाओं और विद्यापीठों की छतों तले बन रहा है। वह अगर ठीक ढाल में न हो, उसमें काम करनेवालों के दिल बुझे-बुझे हों, देश वाले इस काम के महत्त्व को न जानें-पढयानें, उसके लिये साधन न जुटा पाये, तो यही देश का भविष्य बिगाड ली सकता है।

कामके लिये साधन तो चाहिए ही। पर साधन मिलने की बात निकलते ही मेरा ध्यान राष्ट्रीय शिक्षा-संस्थाओं के शुरु के कठिन जमाने की तरफ़ गया। और मुझे कुछ ऐसा लगा कि वह तंगी और बे-सामानी के दिन अच्छे ही दिन थे। सामान नहीं था, अरमान तो थे। दौलत नहीं थी, डिम्मत तो थी। सामने एक आदर्श था, जो में एक लगन थी; अधिकार मांगने पर ध्यान नहीं था, कर्तव्य पूरा करने की धून थी; वेतन बढ़वाने का अवसर कहां था – जान जपाने में जो सुजु पाता था। हर बच्चा जो हमारे पास कुछ पढ़ने-सीपने-बनने के लिये आता था, उसकी आंखों में हमे आजादी की यमक टिप्राई देती थी। उन में से हर एक में हमे एक गांधी, एक टागोर, एक अरविन्द छिपा लगता था जो आगे चलकर अपने जवन से, अपने काम से, अपने विचारों से देश का नाम उजागर कर देगा। जिस काम के अपने छाथों पूरा होने की आस न थी, उसके पूरा होने की सारी आशाओं उनसे बंधी होती थीं। हमारे दिल में उन बच्चों की मुहुब्बत थी। बडा अच्छा जमाना था वह।

हिर आजादी आई, बादल छटे, सूरजने अपना मुज टिप्राया – वह मुजडा जिसे देपने को गुलामी की अधियारी रात में आंजे तरस रही थी। पर ये बादल छटतेछटते पून भरसा गये। देश बंट, उसके गली-कूयों में पून बडा, घरघर आंसू बडे, भाई भाई का दुश्मन बना, लाजों कारबार बरबाद हुअे, लाजों घर उजाड हुअे। आजादी का उजावा दाग दाग हो गया। नया भारत बनाने के अरमान, जो दिलों से दिलों को गरमाते रहे थे, कुछ ठंडे से पड गये। नई विपदाओं सामने आयीं; सारी शक्ति उनके दूर करने में लगानी पडी। और आजादी के पडले उदले में जो बडुत सा काम हो जाता, वह न हो पाया।

पर वह समय ली बीत गया। समय की बडी जूबी यह है कि बीत जाता है। अब राष्ट्रीय जवन को बनाने और सुधारने का काम हमारे सामने है। हमारा काम है, हम ही को करना है। अपनी त्रुटियों को किसी दूसरे के सर थोपने का डक अब हमें नहीं है।

जिन्दगी बनाने के इस काम में गांधीजो के जवन से बडुत कुछ सबक मिलते हैं। जिन्दगी बनाने में सबसे पडले ईश्याशक्ति दरकार होती है। उस मडापुरुषने, एक मामूली लडका लोकर ली, अपनी सख्याईसे, अपनी मेहनतसे यह दर्जा लासिल किया। हमेशा अच्छाई की तलाश से, चाहे कहीं से मिलें, दूसरों

की नेकियों और अस्थायीयों दूढ़-दूढ़कर निकालने से, उन की बुराईयों और कमजोरियों से दूरगुजर करके, अपनी कमजोरियों पर कड़ी पकड़ करके, उसने अपने जीवन की गोद नेकियों से भालाभाव कर ली. उसकी बजाई एक डिम्भतवाले मेहनती आदमी की उम्रभरकी कोशिश का नतीजा था. अपने डायों अपनी शिक्षा का फल था.

उसने अपनी जिन्दगी की कच्ची धातु को मोड़बत की लकड़ी में तपा तपाकर सख्खाई के निथरे पानी में बुजाबुजाकर और बेगरज सेवा और मेहनत के लथोड़े से पीट-पीटकर एक ऐसी भरी, ऐसी पक्की, ऐसी दमकती जिन्दगी बनाई थी जो शताब्दियों में किसी को नसीब होती है, मगर जिस की रीस का लौसवा हर सख्खा और मेहनती आदमी कर सकता है.

जिन्दगी बनाने के लिये जरूरी है कि आदमी ठीक सोच सके, ठीक समझ सके. जिन्दगी के सफ़र में यह सूज़बूज़ रास्ते की उंच-नीच टिजाती है, नजर को दूर तक ले जाती है. ठीक सूज़बूज़ की आदत डालनेसे पडती है, आप ही आप नहीं पड जाती. उस की राह में तरह तरह की रुकावटें आती हैं. कहीं जुदगुर्ज् इरेब देती है, कहीं लावय धोका देती है, कहीं जल्दबाज् कदम को फ़िसला देती है, कहीं गुस्से का तूज़ान ध्यान को उधर से उधर कर देता है. जिदें और लकधर्मियां डोकरें ज़िवाती हैं. गांधीज् ने अपने जीवन में इन रुकावटों से बचने के और सही सूज़बूज़ की आदत के बेगिनती सबक दिये हैं.

जिन्दगी के बनाने में एक चीज़ और बहुत काम आती है. वह यह कि आसपास के वाकिआत से आदमी के दिल में जो असर होता है वह हैलता है या जल्द मुर्ज़ाकर ज़त्म डो जाता है. गांधीज् के दिल पर जो असर पडता था, वह पथर की लकीर बन जाता था. उम्र भर के काम का सामान बन जाता था. डमवतनों की बेबसी का तजुर्बा जो दक्षिण आफ्रिका में हुआ, उस गम को दूर करने में सारी उम्रका एक एक लमडा भीत गया. अपनी लावनाओं में यह गडराई और ठडराव ली डमें गांधीज् के जीवनसे सीजना चालिये.

मगर यह न समज़ो कि उनका यह गम और उसको दूर करनेका काम उनके साथ ज़त्म डो गया है. उनका काम ऐसा बडा काम था, ऐसा डमेशा चलने वाला था, कि उसको पूरा कर देना उन जैसे बडे आदमी के बसकी बात ली नहीं थी. अखे आदमी बनना और अख्ण समाज बनाना, आदमियों को समाज की अख्णी सेवामें लगाना और समाज को सारे संसार की सेवा के लिये तैयार करना, यह कोई एक या दोकी जिन्दगी में पूरा डोनेवाला काम है ? यह तो कली ज़त्म न डोनेवाला काम है. यह तो बराबर डिये जानेवाला काम है. डमें ईस काम करने का मौका दिलाने के लिये डी गांधीज् ने डमारे देश की आज़ादी चाली थी.

अब आज़ादी डुई है बेडियों से, बेज पाबन्डियों से. मगर बंधन टूट जायें,

બેડિયાં કટ જાયેં, ફિર ભી યહ પતા ન હો કિ જાના કિધર હૈ, યા યહ પતા ભી હો મગર સુસ્તી હમેં કદમ ન ઉઠાને દે, તો યહ આઝાદી ધોખા બન જાયગી, અકારથ હોગી.

જબ તક ઈસ દેશ મેં આદમી આદમી પર જુલ્મ કરતા હૈ, જબ તક તાકતવર કમજોર કો ઉભરને નહીં દેતે, જબ તક યહાં કિસી કી મેહનત-મશક્કત સે કોઈ દૂસરા બેજા લાભ ઉઠાતા હૈ, ઉસ વક્ત તક ગાંધીજી કા કામ બાકી હૈ, ઓર મુઝે ઓર તુમ્હેં વહ પૂરા કરના હૈ. જબ તક હમારે દેશ મેં કરોડો આદમિયોં કો પેટ ભર ખાના નહીં મિલતા હૈ, જબ તક ઉનકો દુખદર્દ મેં દવા નસીબ નહીં હોતી, જબ તક કરોડો બચ્ચોં કો મદરસે જાના નસીબ નહીં હોતા, ઉસ વક્ત તક અંગ્રેજી સામ્રાજ્ય સે નિજાત પા જાના કાફી નહીં હૈ. હમેં ઈસ દેશ કે પહાડ કાટને હૈં, સમુન્દર પાટને હૈં, ખાને ખોદની હૈં, નદિયાં મોડની હૈં, ઈસકે રેગિસ્તાનોં કો ગુલજાર બનાને હૈં, ગાંધીજી કી આરજૂઓંવાલા દેશ બનાના હૈ.

ગાંધીજી કામ બતા ગયે હૈં, કામ શુરુ કર ગયે હૈં, આગે ચલને કે રાસ્તે દિખા ગયે હૈં. કાશ, હમ સબ અપને દિલ મેં યહ ઠાન સર્કે કિ હમ અપને અપને બસ ભર ઈસ કામ કો પૂરા કરેંગે. અપની મેહનતોં મેં, અપની મુહબ્બતોં મેં હમ ગાંધીજી કો જિન્દા રખેંગે, અપને વિચારોં મેં ઉન્હેં જિન્દા રખેંગે.

અકિર હુસેન

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં દીક્ષાંત પ્રવચન : 1967]

ભાગ્યશાળી !

આફ્રિકાના જંગલમાં દીનદુખિયાંની સેવા કાજે જિંદગી ગુજારનાર આલ્બર્ટ ચાઈલ્ડરની હોસ્પિટલની મુલાકાતે એ આફ્રિકન સંસ્થાનના યુરોપીઅન ગવર્નર જનરલ એક વાર આવવાના હતા. તે વખતે એક સાથીએ હિંમત કરીને કહ્યું, “ડૉક્ટર સાહેબ, આપ આ કાળી નેકટાઈ પહેરો છો તે હવે સાવ જરી ગઈ છે, હોં !”

“હા,” ડૉક્ટર બોલ્યા, “પણ તેનું કારણ મને સમજાતું નથી. એને લીધાને હજી તો માંડ અઢાર વરસ થયાં હશે, ને તે ય હું તો મરણપરણનો કોઈ અવસર હોય ત્યારે જ ડૉકમાં ઘાલું છું !”

“શું – અઢાર વરસથી !” સાથીએ આભા બનીને સવાલ કર્યો. “તે શું તમારી પાસે બીજી એક નેકટાઈ પણ નથી ?”

“એ તો હું એટલો ભાગ્યશાળી કે બીજી નથી,” ડૉક્ટરે સમજાવ્યું. “મારા પિતા પાસે બે-બે નેકટાઈ હતી, અને મને બરાબર સાંભરે છે કે – બેમાંથી કઈ સારી લાગે છે તેની કાશ અમારા ઘરમાં કાયમ ચાલતી !”

તમને નિશાળે મોકલવામાં આવે છે, કસરત કરવાનું કહેવામાં આવે છે (શરીર અને મન બંનેની), તે શું તમે ધારો છો કે તમને હેરાન કરવા માટે કરવામાં આવે છે ? ના, તમારે માટે આ વસ્તુઓ જરૂરની છે.

પોતાના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં માણસને જે જે અનુભવોની જરૂર રહે છે તે બધા અનુભવો માણસે કોઈની પણ મદદ વિના જો કેવળ પોતાની મેળે જ મેળવવાના રહે, તો તો પછી તમે અસ્તિત્વમાં આવવાનું કાર્ય શરૂ કરો તે પહેલાં જ તમારું મૃત્યુ થઈ જાય. અને એટલા માટે જ આપણા જીવનમાં આપણે બીજાના અનુભવોનો ઉપયોગ કરી લેવાનો રહે છે. સેંકડો અને હજારો વર્ષોથી માણસજાતિ પોતાના આ અનુભવોનો સંચય કરી રહેલી છે. અને જે લોકો પાસે આ અનુભવો હોય છે તે તમને કહેતા રહે છે કે, તમારે ઝપથી આગળ વધવું હોય, જે વસ્તુને શીખતાં સેંકડો વર્ષો લાગ્યાં છે તે તમારે થોડાંક વરસોમાં જ જો શીખવી હોય, તો પછી આ કરો, તે કરો, આ રીતે કરો, તે રીતે કરો, વાંચન કરો, અભ્યાસ કરો. અને એમ તમે એક વાર તમારા રસ્તે ચડી જશો તો પછી, તમારામાં જો પ્રતિભાની શક્તિ હશે તો તમે વિકાસની તમારી પોતાની પદ્ધતિ પણ શોધી લઈ શકશો. પણ શરૂઆતમાં તો તમારે કેવી રીતે પોતાના પગ પર ઊભા રહેવું, કેવી રીતે ચાલવું એ શીખવાનું જ રહે છે. પોતાની મેળે જ બધું કરવું એ કોઈ સહેલી વાત નથી. એટલા માટે તો માણસને કેળવણીની જરૂર રહે છે.

કેટલાંક બાળકો ઘણાં અવ્યવસ્થિત હોય છે. વસ્તુઓને સુઘડ રીતે કેમ રાખવી એ તેમને આવડતું નથી હોતું. વસ્તુઓ સાચવવી કેવી રીતે, એ પણ એમને આવડતું નથી. તેઓ વસ્તુઓને ખોઈ નાખે છે યા તો બગાડી મૂકે છે.

કેટલાંક બાળકો પોતાનાં કપડાં ઉતારીને ગમે તેમ, આડાં-અવળાં ફેંકી દે છે, અથવા પોતાનું કામ કરી લીધા પછી પોતાનાં પુસ્તકો, કાગળ-પેન્સિલ કે ખડિયો-ક્લમ પોતે ક્યાં મૂકી દે છે તેનો તેમને ખ્યાલ પણ નથી રહેતો. ફરી પાછું જ્યારે કામ કરવાનું આવે છે ત્યારે આ બધાંને શોધવાં કે ભેગાં કરવાં એ ભારે કામ થઈ પડે છે. આ બધું એટલું જ બતાવે છે કે બાળકની પ્રકૃતિમાં કશી શિસ્ત નથી, એના માનસમાં કોઈ પદ્ધતિ નથી. આવું બાળક માત્ર બાહ્ય રીતે નહિ પણ એની અંદરમાં પણ અવ્યવસ્થિત હોય છે. કેટલાક માણસો તો સ્થૂલ વસ્તુઓ પ્રત્યે, પોતાને કદાચ મહાપુરુષ માની લઈને, તિરસ્કાર પણ ધરાવતા હોય છે. પરંતુ શ્રીઅરવિંદ કહે છે કે જે લોકો વસ્તુઓની સંભાળ રાખી શકતા નથી તેઓ એ વસ્તુઓને રાખવાને લાયક જ હોતા નથી. એવા લોકોને વસ્તુઓ માગવાનો હક જ નથી. અને હું કહું છું કે આવી મનોદશા પાછળ એક રીતનો ઉગ્ર અહંકાર જ હોય છે, એક

ઘણો જ મોટો આંતરિક ગોટાળો હોય છે.

કેટલાક લોકોના ઓરડા જોશો તો બહુ સ્વચ્છ અને સુઘડ દેખાતા હોય છે. પણ તેમનું કબાટ ખોલીને જોશો, ટેબલનું ખાનું ઉઘાડશો તો ત્યાં તમને એક સમરાંગણ જેવું નજરે પડશે. અંદર જોશો તો બધું ભેળસેળ પડેલું હશે. આવા લોકોનું મગજ પણ એવી જ હાલતમાં હોય છે. તેમના કબાટમાં વસ્તુઓ પડેલી હોય છે તેવી જ રીતે તેમના નાનકડા મગજમાં પણ વિચારો સેળભેળ પડેલા હોય છે. આ લોકોએ પોતાના વિચારોને વ્યવસ્થિત કરેલા હોતા નથી, બરાબર ગોઠવેલા નથી હોતા.

આ વસ્તુને તમે એક પાકા નિયમ તરીકે સમજી લેજો. મેં એક પણ માણસ એવો જોયો નથી કે જે પોતાની વસ્તુઓને ગમેતેમ પડી રહેવા દેતો હોય અને છતાં તેનું મગજ બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરતું રહેતું હોય. એવી વ્યક્તિના મગજમાં વસ્તુઓની પેઠે વિચારો પણ ગમેતેમ આડાઅવળા પડેલા હોય છે. કશા પણ મેળ વિનાના, એકબીજાથી તદ્દન વિરુદ્ધના એવા વિચારો તેના મગજમાં એક જાળું બનીને પડેલા હોય છે.

પણ હું તમને એક વ્યક્તિની વાત કહીશ. એ વ્યક્તિ પુસ્તકો અને કાગળોના ઢગલાની વચ્ચે જ રહેલી હતી. તમે એમના ખંડમાં દાખલ થાઓ તો તમને જ્યાં જુઓ ત્યાં પુસ્તકોના અને કાગળોના ગંજ પર ગંજ ખડકાયેલા દેખાય. પણ તમે જો ભૂલેચૂકે એમાંથી એક પણ ચીજને આઘીપાછી કરી, તો તમારું આવી જ બન્યું સમજવું ! એ વાતની એમને બરાબર ખબર પડી જવાની અને એ તરત જ પૂછવાના કે એમના કાગળોને કોણે હાથ અડાડ્યો છે. એમના ઓરડામાં કેટલીયે ચીજો રહેતી. અને તમે અંદર દાખલ થાઓ તો કેવી રીતે ચાલવું એ પણ સમજાય નહિ. પણ એ ઓરડામાંની દરેક ચીજનું - નોટબુકો, પત્રો, કાગળો, એમ દરેકનું - પોતાનું ચોક્કસ સ્થાન હતું. બધું વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલું રહેતું. એમાં તમે કોઈ પણ ફેરફાર કરો તો તેની તેમને ખબર પડી જ જાય. આ વ્યક્તિ તે શ્રીઅરવિંદ હતા. અર્થાત્, સુવ્યવસ્થા એટલે દરિદ્રતા એમ તમારે કદી સમજવાનું નથી. તમારી પાસે થોડીએક વસ્તુઓ હોય, દસ-બાર પુસ્તકો અને થોડી અમથી ચીજો હોય, તો તો તમે સહેલાઈથી એ બધું વ્યવસ્થિત રાખી શકો છો. પણ આપણું લક્ષ્ય તો એ છે કે તમારી પાસે ઘણી ઘણી વસ્તુઓ હોય અને તેમાં તમે એક પદ્ધતિસરની, બુદ્ધિપૂર્વક એક સજ્ઞાન રીતની વ્યવસ્થા ઊભી કરી હોય. અને એ માટે એક વ્યવસ્થાશક્તિની જરૂર રહે છે. આ શક્તિ દરેક જણમાં હોવી જોઈએ, દરેક જણે મેળવવી જોઈએ. બેશક તમે શારીરિક રીતે અશક્ત હો, તમે બીમાર હો અથવા તો અપંગ થઈ ગયા હો અને તમારામાં પૂરતી શક્તિ ન હોય તો એ જુદી વાત છે. પણ એમાં પણ પાછી અમુક હદ તો હોય જ છે. મેં એવા માંદા માણસો પણ જોયા છે કે જે તમને કહેશે કે “પેલું ખાનું ખોલો તો જરા એમાં ડાબી બાજુએ કે જમણી બાજુએ કે પછી તળિયાના ભાગમાં અમુક અમુક ચીજ તમને

મળશે.” એ લોકો પોતે હાલીચાલી શક્તા નહોતા, વસ્તુઓની લે-મૂક કરી શક્તા નહોતા, પણ તે ક્યાં રહેલી છે તે બરાબર જાણતા હતા. આવા દાખલાઓ બાદ કરીએ તો પણ આપણો આદર્શ તો વ્યવસ્થા માટેનો, સંગઠન અને સુયોજન માટેનો જ હોય. દા.ત. તમે એક લાઈબ્રેરી લો. ત્યાં હજારો હજારો પુસ્તકો હોય છે. પણ તે બધાં જ ગોઠવેલાં, વર્ગીકરણ કરેલાં, ચોપડામાં નોંધાયેલાં હોય છે. પુસ્તકનું તમે માત્ર નામ જ બોલો અને થોડીક જ મિનિટમાં એ આવીને તમારા હાથમાં પડે છે.

તમારી પ્રવૃત્તિને તમારે આ રીતે જ વ્યવસ્થિત કરવી જોઈએ. તમારે તમારી પ્રવૃત્તિ કાળજીપૂર્વક પસંદ કરવી જોઈએ. તમારાથી થઈ શકે તેટલું જ કામ માથે લેવું જોઈએ અને તેને બરાબર પાર પાડવું જોઈએ. ઘણી વાર તમે વધુ પડતું કામ માથે લઈ લો છો અને એ કામમાં ઘણી વસ્તુઓ નકામી પણ હોય છે. એ નકામી વસ્તુઓને તમે કાઢી નાખી શકો છો. યા તો ઠીક ઠીક ઓછી કરી શકો છો.

કામ કરવામાં આપણો જે વખત જાય છે તેને ઘટાડવાની પણ એક રીત છે. એ રીત છે તમારી એકાગ્રતામાં વધારો કરતા રહેવાનો. એ માટે પ્રથમ તો તમે તમારા મનને શાંત પાડી દો. અને એ શાંત અવસ્થામાં એકાગ્ર બનતા જાઓ. આવી રીતે કામ કરતાં, પહેલાં જે વસ્તુમાં સામાન્ય રીતે એક આખો કલાક ચાલ્યો જતો હતો તે હવે તમે તેથી ચોથા ભાગમાં કરી શકશો. અને એ રીતે તમારો ખૂબ ખૂબ વખત બચી જશે.

આમાં એક બીજી વસ્તુ પણ છે. એક કામ પૂરું કર્યા પછી હંમેશાં તરત જ બીજું કામ ન ઉપાડતા, કામ પૂરું કરીને થોડો આરામ કરી લો. એમાંથી કામ કરતી વેળા તંગ બની ગયેલાં તમારાં સર્વ અંગોને આસાએશ મળશે, એમાં એક નવી શક્તિ પુરાશે અને પછી પાછા તમે એકાગ્રતાનો બીજો હપ્તો શરૂ કરી શકશો.

શ્રીમાતાજી

[‘શ્રીઅરવિંદ કર્મધારા’ માસિક : 1975]

તરક્કી

પોતાને પછાત ગણાવીને આપણે જ્યાં ને ત્યાં ખાસ સગવડો ને સલામતીઓ માગતા ફરીએ છીએ. કોઈ બાબતમાં પહેલ કરવાની, યાહોમ કરીને ઝંપલાવવાની તમન્ના આપણામાં નથી; આપણે નમાલા બની ગયા છીએ. જિંદગીભર આપણને કોઈ પંપાળ્યા કરે અને આપણા મોઢામાં કોળિયા મૂક્યા કરે, એવું આપણે ઈચ્છીએ છીએ. એક કોમ પોતાની હાલત સુધારવા માટે તનતોડ જહેમત ઉઠાવવા તૈયાર ન હોય, તો બીજી કોઈ સત્તા તેની તરક્કી કરી શકે નહીં. સદીઓથી આપણે જે ઊંઘમાં પડેલા છીએ તેમાંથી જાગવાનો અને હાથમાં છાલાં પડી જાય એટલી આકરી મહેનત કરવાનો સમય હવે પાકી ગયો છે.

અલી રઝા ઝૈદી

છતાં માનું -

છે લાંબા પ્રવાસો ને ટૂંકી છે દષ્ટિ,
ને કમજોરીઓ તો, ભરી આખી સૃષ્ટિ !
અમૃતનું ટીપું મળે ના મળે, પણ
થતી રે'તી વણમાગી વિષ કેરી વૃષ્ટિ !

નિરાશાનાં કારણ હઝારો હું ભાળું -

છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

કબૂલ ! કંટકોથી ભરેલી ધરણ છે,
ને ચિરાતાં ડગલે ને પગલે ચરણ છે;
જુવો જ્યાં જ્યાં ત્યાં કોઈ ને કોઈ રૂપે
ઊભું ગ્રાસ કરવા ભયાનક મરણ છે !

દશે દિશ ભભૂકે અગન કેરી નાળું -

છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

ભરી જેટલી આ જગતમાં અગન છે,
વધુ તેથી માનવના ઉરમાં લગન છે;
જગત રીઝતું છો રિભાવીને એને,
અરે, એ તો મહોબતને માર્ગે મગન છે !

ભલે ડારતી ભૈરવી મુંડ-માળું -

છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

એ રિભાય છે, એ સડે છે, રડે છે;
હઝારો વખત, ચાલતાં એ પડે છે;
એ ત્રાસે છે, નાસે છે શ્વાસભર્યો, પણ
ગમે તેમ તોયે એ હરદમ લડે છે !

પળે પળ ભરખતી ભલે એને ઝાળું -

છતાં માનું : માનવનું ભાવિ રૂપાળું !૦૦૦

કરસનદાસ માણેક

ઘોર સિંધુ ! તારા વીંઝણાનું નાનું

આપજે એક કલ્લોલ :

હૈયું એક નીંદવિહોણું -

ભાલે એને વાયરો ઢોળું.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

ગાંધીજી હિંદમાં આવીને દેશના કર્ણધાર બન્યા તે પૂર્વે સંસ્કારરસિયા ગુજરાતી નવયુવકોનાં ચિત્તને ભરી દઈ શકે એવી પ્રેરણામૂર્તિ એક ગોવર્ધનરામ જ હતા. ગોવર્ધનરામની એક છબી તો 1920 પહેલાં જેમનાં મનોરાજ્ય ઊઘડવા માંડેલાં, જેમનું ચારિત્ર્યકાઠું બંધાવા પામેલું, તે ગુજરાતી યુવકોના હૃદયમાં જ આલેખાયેલી શોધવી રહી.

સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના પ્રથમ પરીક્ષક હતા. એ સવાલો ઊંડા માર્મિકતાવાળા કાઢતા પણ નમ્રતાથી કહેતા, “અમે તો અમને પણ કેટલીક શંકાઓ હોય તે પ્રશ્નપત્રમાં પૂછીએ. કોક અમને સમજાવનારો નીકળી આવે.”

*

ચાંપશીભાઈ ઉદેશી

ગુજરાતથી દૂર કલકત્તામાં રહી ‘નવચેતન’ માસિકનું સંપાદન કરનાર ચાંપશીભાઈ ઉદેશીની સાહિત્યલગની અસાધારણ હતી. ભાટિયાનો દીકરો વેપાર-ઉદ્યોગમાં જાય અને સહેજમાં ઝળકે. એ બધી જન્મજાત શક્તિ ચાંપશીભાઈએ સાહિત્યલગની પાછળ ખરચી. ઘરખોયાનો ધંધો લીધો, તો તે છોડ્યો નહીં; અરધી સદી ઉપરાંત નિભાવ્યો. ચીવટ, ખંત, નિયમિતતા, વ્યવહારનિપુણતા એ બધું ‘નવચેતન’ને એમણે ધરી દીધું.

*

યુનીલાલ વ. શાહ

‘પ્રજાબંધુ’ના તંત્રી શ્રી યુનીલાલ વ. શાહ એક પીઠ પત્રકાર છે અને ‘પ્રજાબંધુ’ દ્વારા વરસોથી એમણે સૌમ્ય, ઠાવકા, નિર્દેશ પત્રકારત્વની જાણે કે શાળા ચલાવી છે; સાહિત્યને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા વગર લોકોમાં પ્રચાર્યું છે. એમણે અદની કૃતિઓથી આરંભ કરી, સાહિત્યમાં ગણના પામેલી ‘રાજહત્યા’ આદિ કથાઓ સુધી વિકાસ કર્યો છે એ ઘટના, નિષ્ઠા શું કરી શકે એ બતાવી આપે છે.

*

યુનીલાલ મડિયા

મડિયાની વાર્તાઓ છપાવા માંડી કે તરત જ શક્તિશાળી લેખક તરીકે એમણે સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. નવું લખાતું, છપાયેલું, મને જોવા આપે; પુસ્તક છપાવવાની વાત કરે. હું ઠંડું પાણી રેડું. પહેલું પુસ્તક ‘રાણાનો ઘા’ થવું જોઈએ, એમ કહું. છેવટે

ચૂંટેલી વાર્તાઓનો સંગ્રહ ‘ઘૂઘવતાં પૂર’ એમણે તૈયાર કર્યો. રસિકલાલભાઈએ પ્રેમપૂર્વક એનો આમુખ આપ્યો. મડિયાની ગુજરાતના લેખકોમાં ગણના થઈ.

કાઠિયાવાડના જીવનનાં અનેક સ્તરની આત્મીયતાભરી જાણકારી મડિયા ધરાવતા હતા. શું બ્રાહ્મણ, શું પાટીદાર, શું વસવાયા, શું જાગીરદાર – જેવું પાત્ર એવી એમની વાણી નીકળે : જાણે એમને પરકાયા – પ્રવેશની શક્તિ ન હોય ! વાતચીતમાં અને એમનાં લખાણોમાં જીવનના અનેક અનુભવો સંઘેડાઉતાર શબ્દબદ્ધ થઈને આવે, ત્યારે કોઈ કોઈ વાર તો થતું કે આ એક જનમારાનું રળતર ન હોય – કેટલાય જનમારાની અનુભવસમૃદ્ધિ મડિયા ખોલી રહ્યા છે !

બાલ્યાવસ્થામાં, કિશોરાવસ્થામાં, એમની ચેતના ઉપર જીવનનાં કેટકેટલાં ચિત્રો છવાઈ ગયાં હશે ? – ચિત્રો જ નહિ, એને વ્યક્ત કરવા સમર્થ ઉચિત શબ્દો પણ ? એ બાળક, એ કિશોર વતનમાં ઊછરતો હશે ત્યારે એનું ગ્રહણયંત્ર ઘણું જ સંવેદનશીલ હોવું જોઈએ. લેખકોને માટે બાળપણ એ એક મોટી અનુભવ-ખાણ હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રની ભાષાની તમામ ગુંજાશ, ભાષાક્ષમતાનું સમગ્ર સપ્તક મેઘાણી પછી મડિયામાં પ્રગટ થાય છે. મેઘાણીએ એ ભાષા મેળવી, લોકકથાઓમાં ખેડી, પોતાનાં સર્જનોમાં યોજી; મડિયા એ લઈને જ લેખક તરીકે જન્મ્યા છે. રૂડા પ્રતાપ મેઘાણીના.

*

મુનિ જિનવિજયજી

મૂળ દેહ રાજપૂતનો. જૈન સાધુ થયા, વિદ્યા સંપાદન કરી. મહાત્મા ગાંધીજીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી ત્યારે સાથોસાથ પુરાતત્ત્વ વિદ્યામંદિર શરૂ કર્યું. તેના આચાર્યપદે મુનિ જિનવિજયજીની નિયુક્તિ થઈ.

મુનિજી હાડે કાંતિવીર હતા. સાંપ્રદાયિક બંધનમાં એ રહી શકે એવું ન હતું. જર્મનીનો વિદ્યાનિમિત્તે એમણે પ્રવાસ ખેડ્યો. દેશ પાછા ફરી જેલમાં ગયા. પછી શાંતિનિકેતનમાં થોડોક સમય રહ્યા. ભારતીય વિદ્યાભવનમાં અધ્યક્ષપદ કેટલાક સમય માટે સંભાળ્યું. ગુજરાત અને ભારતની જ નહીં, આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલ એક વિદ્વદ્વિભૂતિ. પણ જીવનનો રસ મુખ્ય, શુષ્ક પાંડિત્યનો નહીં. મુનિજી એક વિશિષ્ટ યુગની વિશિષ્ટ વિરલ નીપજ સમા હતા. આપણી વચ્ચે આવી વિભૂતિનું હોવું એ એક પ્રેરણાસ્રોત સમાન હતું.

*

ફિરાક ગોરખપુરી

શ્રી રઘુપતિ સહાય ઉર્દૂ સાહિત્યમાં ‘ફિરાક ગોરખપુરી’ના નામે અગ્રગણ્ય કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કવિને જન્મ આપતાં જ એમની માતા મૃત્યુ પામેલી. દાઈઓને હવાલે બાળક ઊછર્યો. વર્ષાઋતુમાં આગિયા ચમકે ત્યારે એણે દાઈ પાસેથી સાંભળેલું કે આગિયાઓ તે ભટકતા આત્માઓને રસ્તો બતાવતા દીવા છે. આગિયો

બનીને માતાના આત્માનો ભોમિયો બનવાનાં સ્વાનાં બાળક સેવે છે. મોટપણમાં એનો ભ્રમ ભાંગે છે. પણ આ બધાં નિમિત્તે, માતાના હેતુથી વંચિત રહેલા બાળકની વેદના કવિકંઠે ઊછળી રહે છે એક સરળ, ઊર્મિમય કૃતિ ‘જુગનૂ’માં :

મેરી હયાત ને દેખી હૈં બીસ બરસાતે,
મેરે જનમ હી કે દિન મર ગયી થી માં મેરી.
વહ માં, કિ શકલ ભી જિસ માં કી મૈં ન દેખ સકા,
જો આંખ ભરકે મુઝે દેખ ભી ન સકી, વહ માં.

મેં વહ પિસર હૂં જો સમઝા નહીં કિ માં ક્યા હૈ,
મુઝે ખિલાઈયોં ઓર દાઈયોં ને પાલા થા.
વહ મુઝ સે કહતી થી જબ ઘિર કે આતી થી બરસાત,
જબ આસમાન મેં હર સૂ ઘટાયેં છાતી થી,
બવપ્તે-શામ જબ ઉડતે થે હર તરફ જુગનૂઃ
દિયે દિખાતે હૈં વહ ભૂલી ભટકી રૂહોં કી.

મજા ભી આતા થા મુઝ કો કુછ ઉનકી બાતોં મેં,
મેં ઉનકી બાતોં મેં રહ રહ કે ખો ભી જાતા થા.
પર ઉસકે સાથ હી દિલ મેં કસક સી હોતી થી;
કભી કભી યે કસક હૂક બનકે ઉઠતી થી,
યતીમ દિલ કો મેરે યે ખ્યાલ હોતા થા :
યે શામ મુઝ કો બના દેતી કાશ ઈક જુગનૂ,
તો માં કી ભટકી હુઈ રુહ કો દિખાતા રાહ.

કહાં કહાં વહ બિચારી ભટક રહી હોગી,
કહાં કહાં મેરી ખાતિર ભટક રહી હોગી,
યે સોચકર મેરી હાલત અજબ હો જાતી;
પલક કી ઓટ મેં જુગનૂ ચમકને લગતે થે.

કભી કભી તો મેરી હિચકિયાં સી બંધ જાતી
કિ માં કે પાસ કિસી તરહ મેં પહુંચ જાઉં,
ઔર ઉસકો રાહ દિખાતા હુઆ મેં ઘર લાઉં;
દિખલાઉં અપને ખિલોને, દિખાઉં અપની કિતાબ,
કહૂં કિ પઢ કે સૂના તૂ મેરી કિતાબ મુઝે.૦૦૦

અન્ધીરી રાત કે પરછાવેં ડસને લગતે હૈં,
મેં જુગનૂ બનકે તો તુઝ તક પહુંચ નહીં સકતા;
જો તુઝ સે હો સકે ઐ માં, તો વહ તરીકા બતા :
તૂ જિસ કો પાલે વહ કાગજ ઉછાલ દૂં કેસે,
યે નજમ તેરે કદમોં પર ડાલ દૂં કેસે.

ફિરોઝ કાં દાવર

ગુજરાતના, બલકે સારા દેશના જાહેર જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ઉપર પારસી સમુદાયના ઘણા ઘણા ઉપકાર છે. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં છેલ્લાં સો વરસમાં અનેક ઉત્તમ સેવકો એની પાસેથી સાંપડ્યા છે. પ્રો. ફિરોઝ કાવસજી દાવર (જન્મ 16-11-1892) 1916માં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. અધ્યાપનકાર્યનાં પૂરાં પચાસ વરસ પછી તેઓ શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. તેઓશ્રી સરકારી કોલેજના અધ્યાપક હતા ત્યારે સરકારને અળખામણા બનીને પણ રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના સમયમાં અમદાવાદના યુવકોને જાહેર સભાઓમાં એમની વાગ્ધારાનો લાભ આપતા. એ સમયમાં પ્રો. દાવરની વાણીથી ઊછરતી પેઢીને પ્રેરણા-ઉત્સાહ મળતાં.

*

બળવંતરાય કાં ઠાકોર

ગુજરાતી ભાષા બળૂકી ભાષા છે, એનો પરચો ક્યાંય મળતો હોય તો તે અખાની કવિતામાં, બળવંતરાયના ગદ્યમાં અને સરદાર વલ્લભભાઈનાં ભાષણોમાં. ગુજરાતી બોલીની વિવિધ તળપટ્ટી લઢણો એમના જેટલી સહજતાથી જવલ્લે જ કોઈએ અજમાવી હોય. 1888માં ‘ભણકાર’ લખ્યું તે પછી 63 વરસ એકધારી એમની વાંગ્મય-સાધના ચાલી. આપણા બહુ ઓછા લેખકોનું લખાણ એકાગ્ર અનુશીલનનું અધિકારી હોય છે. પ્રો. ઠાકોર પોતાના લખાણની વિચારપ્રેરકતાને કારણે એ અધિકાર હંમેશાં ભોગવતા આવ્યા છે.

બળવંતરાય ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસમાં એક અગ્રગણ્ય ગદ્યકાર તરીકે સ્થાન પામશે, તે રીતે આ સદીના એક પ્રભાવક વિવેચક તરીકે પણ સ્થાન પામશે. તેમ છતાં એમનાં એ બંને સ્વરૂપો કવિ તરીકેના એમના સ્વરૂપ આગળ ગૌણ બની રહે એવું એમનું કવિ તરીકેનું અર્પણ છે. એમણે ગુજરાતી કવિતામાં સોનેટ આકારને સ્થિર કરી આપ્યો – અને તે ખાસ્સાં દોઢસો ઉપર સોનેટ લખીને. ‘મોગરો’, ‘વધામણી’ અને ‘જૂનું પિયેરઘર’ એ આપણી ભાષાની અમર કૃતિઓમાં સ્થાન પામેલાં એમનાં ત્રણ સોનેટ છે.

*

પંડિત ભગવાનલાલ

ગુજરાતના સીમાડા ભેદીને જેમની કીર્તિ બીજા પ્રાંતો અને દેશોમાં પ્રસરી છે અને પ્રસરતી રહેશે, એવા ગુજરાતી સપૂતોમાં મહાત્મા ગાંધી, જમશેદજી તાતા અને દાદાભાઈ નવરોજીની જોડાજોડ જ પંડિત ભગવાનલાલનું નામ છે. પંડિતજીનું જીવન એ, હૈયાઉકલત પ્રમાણે હાથ લાગેલા ક્ષેત્રમાં નમ્નપણે અવિરત મહેનત કરવાથી મળતી પરમ ઉજ્જવલ સિદ્ધિનું નિદર્શન છે.

ભૂતકાળની સંસ્કૃતિનો વારસો પ્રજાએ પૂરતી ચીવટથી સંભાળી લેવો જોઈએ, અને એના અમર અંશોને નાશમાંથી બચાવવા જોઈએ. એ ભૂતકાળ પ્રત્યેની ફરજ માત્ર નથી, ભવિષ્ય પ્રત્યેની જવાબદારી પણ છે. એક સંશોધક તરીકે આપણા દેશમાંથી આવો ધર્મ બજાવનાર પંડિતજી જેવા બહુ ઓછા માણસો નીકળ્યા છે. પંડિત ભગવાનલાલની પ્રતિભાશક્તિ એ, “દુખ વેઠવાની અપાર શક્તિ, તેનું નામ પ્રતિભા” એવી કાર્લાઈલની વ્યાખ્યાના પુરાવારૂપ છે.

*

મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ

શ્રી મગનભાઈનું પ્રથમ પુસ્તક ‘સત્યાગ્રહની મીમાંસા’ 1933માં બહાર પડ્યું, ત્યાર પછી એમની પાસેથી અનેક પુસ્તકો મળતાં રહ્યાં છે. ધર્મતત્ત્વ, ઇતિહાસ, શિક્ષણ અને ભાષા-સાહિત્ય, એમ વિવિધ વિષયો એમણે ખેડ્યા છે. વિષયનું તંતોતંત નિરૂપણ કરી છૂટવું, આડાઅવળા ફંટાવું નહીં, માર્ગમાં આવતા ભાષાકીય અવરોધોના તરત સૂઝે તે તોડ કાઢવા, એ એમની શૈલીનું પ્રધાન લક્ષણ છે. ઇતિહાસનાં બે મહત્ત્વનાં પુસ્તકો શ્રી મગનભાઈએ આપ્યાં છે : ‘હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી’ અને ‘રાજા રામમોહનરાયથી ગાંધીજી’. મારા ખ્યાલ પ્રમાણે અત્યારના દરેક સુશિક્ષિત પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વારસો સમજવા માટે શ્રી ‘દર્શક’નું ‘આપણો વારસો અને વૈભવ’ અને અર્વાચીન હિંદના ઉત્થાનને સમજવા માટે ‘રાજા રામમોહન રાયથી ગાંધીજી’ – એ પુસ્તકો વાંચેલાં હોવાં જોઈએ. શ્રી મગનભાઈની વાંગમય – સેવામાંથી સૌ સાહિત્યસેવીઓ માટે એ પાઠ રહેલો છે કે નિષ્ઠા, ખંત અને પરિશ્રમપૂર્વક શબ્દ-ઉપાસના કરવામાં આવે, તો પચીસી જેટલા સમયમાં કેટલું મહત્ત્વનું અર્પણ કરી શકાય છે.

ઉમાશંકર જોશી

[‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ પુસ્તક]

❀

નકલી નહીં કરેંગે ગલતી

દુનિયા મેં જિતની ઊંચી ઔર કીમતી ચીજ હોતી હૈં, ઉનકી સજાઈદાર નકલ કરનેવાલે પૈદા હોતે હી હૈં. દુનિયા મેં સબસે શ્રેષ્ઠ પુરુષ હોતે હૈં સંત. સંતોં કા પ્રભાવ બડેબડે સમ્રાટોં સે ભી અધિક હોતા હૈ. ઇસલિયે દુનિયા મેં નકલી સંત બહુત હોતે હૈં. સચ્ચે સંત કભીકભી ગલતિયાં કર બૈઠતે હૈં. નકલી સંત વૈસી ગલતી નહીં કરેંગે. દિખાવા હી કરના હૈ, તો ઉસમેં ગફલત કેસી ચલ સકતી હૈ ?

કાકા કાલેલકર

❀

જીવન-દર્શન

હરેક માતા અને બાલ-બચ્ચોં કી સેવામેં એસી તલ્લીન હો જાતી હે કિ ઉનકી સેવા કરતે વહ અપની ભૂખ-ખ્યાસ ભી ભૂલ જાતી હે. સબ અપને બાલ-બચ્ચોં કો દે ડાલને મેં ઉસે પરમ આનંદ હોતા હે. અપને કો લૂટા દેને મેં હી પ્રેમ સબ કુછ પાતા હે.

એસે આત્માર્પણ મેં સફલતા પાને કે લિએ યહ જરૂરી હોતા હે કિ હમ ઈસ સારી દુનિયા કો ઔર ઉસકે કાનૂન કો અચ્છી તરહ સે પહચાને. અજ્ઞાની મનુષ્ય કી સેવા ભી બેકાર હોતી હે. ઈસલિએ દુનિયા કે હર પહલૂ સે પરિચય પાના અપની શક્તિ બઢાને કે લિએ જરૂરી હોતા હે. ઈસે કહતે હેં જ્ઞાનોપાસના. જ્ઞાન હી સચ્છી તાકત હે. જિતના જ્ઞાન બઢે, હમારી સેવા-શક્તિ બઢતી હે. લેકિન કેવલ દિમાગ મેં જ્ઞાન ભર દેને સે હી હમારી સેવાશક્તિ નહીં બઢતી. ઉસકે લિએ હમેં હર તરહ કા કૌશલ્ય હાસિલ કરના ચાહિયે.

જબ હમ સોચતે હેં કિ કોશિશ કરને પર હમારી આંખોં સે, હમારે કાન સે, હમારી જબાન સે ઔર હમારી ઉંગલિયોં સે હમ કિતના સૂક્ષ્મ ઔર સુંદર કામ કર સકતે હેં, તો હમ તાજજુબ હો જાતે હેં. જબ હમ વિજ્ઞાન કે નયે-નયે સાધન દેખતે હેં, તબ હમેં આશ્ચર્ય હી હોતા હે. લેકિન જબ ઈસ બાત કો હમ ધ્યાન મેં લેતે હેં કિ યહ સબ બનાનેવાલા તો હમારા મન હી હે, હમારી બુદ્ધિ હે, હમારી ઉંગલિયાં હેં, તબ હમારે મુંહ સે કૃતજ્ઞતા કી વાણી નિકલતી હે કિ ભગવાન ને ઈતની બડી ન્યામતેં હમેં દી હેં કિ હમ સબ કુછ કર સકતે હેં.

ઔર જબ હમ યહ સબ કુછ સોચને કી અપની શક્તિ કા ખ્યાલ કરતે હેં, ઔર દૂસરોં કો સમજાને કી અપની શક્તિ કા ભી હિસાબ લગાતે હેં, તબ લગતા હે કિ દૂસરોં કો સમજાને કી શક્તિ ઔર દૂસરોં કો સમજાને કી શક્તિ - ઈસ સે બઢકર કોઈ શક્તિ હો નહીં સકતી.

જ્ઞાનકી સતત ઉપાસના કરના, હર તરહ કા કૌશલ્ય હાસિલ કરના, સબ કો સમજાને કી ઔર સમજાને કી કોશિશ કરતે રહના, ઔર સબ કી ઉન્નતિ મેં અપની ઉન્નતિ પાના - યહી હે પૂર્ણ જીવન-દર્શન.

કાકા કાલેલકર

[‘મંગલ પ્રભાત’ માસિક : 1961]

કાવ્યપંક્તિ

ક્યારેક એક મજાનો વિચાર કે સુંદર કાવ્યપંક્તિ વાંચવા મળે છે અને આખો દિવસ સુધરી જાય છે. એક રશિયન કહેવત છે : “તમારા દેશનું ભાવિ કેવું છે એ જાણવું હોય તો તમારા કુમારોને મુખે કેવી કાવ્ય-પંક્તિઓ રમે છે તે જાણી લો.”

ગુણવંત શાહ

જિંદગી એટલે વાવણી

એક જુવાન કહે છે : હું ત્રીસ વર્ષનો થયો, હું તો ઠેરનો ઠેર રહ્યો હોઉં એવું લાગે છે. જેણે ચાલીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે તેની ફરિયાદ એવી છે કે ચાલીસ વર્ષ પાણીમાં પડી ગયાં. આટલું આટલું મેળવવું હતું, પણ મેળવી ન શકાયું. નોકરીમાં અમુક બઢતી મેળવવી હતી તે હજુ નથી મળી. આટલું બેન્કબેલેન્સ કરવું હતું તે ન થયું. પચાસ વર્ષ થાય ત્યારે માણસ કહેશે કે, જે મેળવ્યું છે તે મારી શક્તિના હિસાબે અને બીજાઓ સાથેની સરખામણીના હિસાબે ઘણું જ ઓછું છે. માણસને 60 વર્ષ થાય એટલે કહેશે કે કોઈની કંઈ કદર જ મળી નહીં. કંઈ કેટલાય માણસો ષષ્ટિપૂર્તિ ઊજવી ગયા, કંઈ કેટલાય કેટલી બધી જાત્રાઓ કરી આવ્યા, કંઈ કેટલાય પરદેશના પ્રવાસો કરી આવ્યા. સિત્તેર વર્ષે માણસને લાગે છે કે બસ, તબિયત જે લોહી પીવા માંડી છે તેને કંઈ રીતે અંકુશમાં લેવી તે જ સવાલ છે ! મૃત્યુ કંઈ રીતે આવશે તેનો વિચાર ગભરાવી મૂકે છે. કોઈ કોઈ વાર અડધી રાતે આંખ ઊઘડી જાય છે અને મોત જ ક્યાંક આજુબાજુમાં સંતાઈને બેઠું હોવાનો વહેમ પડે છે.

પણ જીવનની બહારની આ સંપત્તિ જેમને ન મળી તેમણે પોતાની અંદરની સંપત્તિથી પોતાની દુનિયાને આબાદ કરી છે તે હકીકત છે. મહાન ચિત્રકાર વિન્સેન્ટ વાન ગોગે ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેના ભાઈ થીઓ પરના પત્રમાં લખ્યું હતું : “જિંદગી પાસે ઝાઝી અપેક્ષા કરવી નહીં જોઈએ; જિંદગી એ તો એક પ્રકારનો વાવણીનો સમય છે - લણણીનો નહીં !”

આખી દુનિયાની દરિયાઈ સફર કરી આવેલા સર ફ્રાન્સિસ ચિચેસ્ટરે કહ્યું છે : “આખી જિંદગી આમ જુઓ તો આખરે નિષ્ફળતા જ છે, પણ એમાંથી હાંસલ કરવા જેવું કંઈ હોય તો તેમાં મળતી રમત-ગમ્મત જ છે.”

જર્મન મહાકવિ ગેટેએ નોંધ્યું છે : “મારી 75 વર્ષની જિંદગીમાં ખરેખર મને સુખ અને શાંતિનો એક મહિનો પણ મળ્યો નથી. પણ મને મારી જિંદગી વિશે ખરેખર કોઈ ફરિયાદ નથી.” બીમાર સેમ્યુઅલ જોન્સને 75 વર્ષની ઉંમરે કહ્યું છે : “એકાદી નવી ઓળખાણ ન કરું તો મને મારો દિવસ ફેગટ ગયેલો લાગે.”

75 વર્ષની ઉંમરે વિન્સ્ટન ચર્ચિલે કહ્યું હતું : “હું હવે ભગવાનને મળવા તૈયાર છું, પણ એ મને મળવા તૈયાર છે કે નહીં તે વળી જુદી વાત છે.” પછી 91 વર્ષ સુધી જીવેલા ચર્ચિલને કોઈએ પૂછ્યું હતું કે, તમે આટલું લાંબું જીવ્યા કઈ રીતે ? ચર્ચિલે કહ્યું : “આટલાં લાંબાં વર્ષોમાં મેં મારા હૃદયમાં કોઈની પ્રત્યેના ધિક્કારને મુદ્દલ સ્થાન નથી આપ્યું.”

79 વર્ષની ઉંમરે બેન્જામિન ફ્રેંકલિને એક પત્રમાં લખ્યું હતું : “હજુ હયાત છું અને જિંદગીની મજા પણ માણી રહ્યો છું. વૃદ્ધાવસ્થાની નબળાઈઓ ઝડપથી આવી રહી હોય એવું લાગે છે અને શરીર એટલું બધું સમારકામ માગી રહ્યું છે

કે પરમાત્માને કદાચ એમ જ થતું હશે કે આ જર્જરિત ઇમારતનું સમારકામ મોંઘું પડે. તેને પાડી નાખીને નવી જ ઇમારત બનાવું.”

ભૂપત વડોદરિયા

પંદર જ મિનિટ

ઘણા લોકો ભૂમો મારે છે કે, અમને સમય મળતો નથી. પણ મોટાં મોટાં કામ કરનારા અનેક માણસો તો નજીવાં દેખાતાં કામો કરવાની ફુરસદ મેળવી શકે છે. જેઓ પોતાના કામની અને સમયની વિચારપૂર્વકની યોજના કરે છે અને તે મુજબ ચાલવાની ટેવ પાડે છે, તેઓ ઘણી ઉપાધિમાંથી બચી જાય છે.

પંદર મિનિટ જેટલા ટૂંકા સમયમાં માણસ શું શું કરી શકે તેના નમૂના આપણે જોઈએ :

15 મિનિટમાં -

સામાન્ય ઝડપે સવા કિલોમીટર ચાલી શકાય; સાઈકલ ઉપર 3 કિલોમીટરનું અંતર કાપી શકાય.

સામાન્ય પુસ્તકનાં પાંચ પાનાં વાંચી શકાય.

શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા આસનો કે વ્યાયામ કરી શકાય.

મનને સ્વસ્થ રાખવા માટે પ્રાર્થના, ધ્યાન કે ચિંતન કરી શકાય.

ઘરના બે-ત્રણ ઓરડાની સફાઈ કરી શકાય.

પોતાનાં કપડાં ધોઈ શકાય.

ઘરનાં શાકભાજી સુધારી આપી શકાય.

અક્ષર સુધારવા તથા વિચાર સ્થિર કરવા ડાયરી લખી શકાય.

ટપાલના બે નાના પત્રો સારી રીતે લખીને ફરી વાંચી જઈ શકાય.

ધ્યાનમાં એ રાખવાનું છે કે 15 મિનિટનો જેમ સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે, તેમ એનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે છે. કેટલાક ફરિયાદ કરે છે કે, અમને ફરવા જવાનો સમય નથી મળતો, નિરાંતે જમવાનો સમય નથી મળતો, ટપાલ લખવાનો સમય નથી મળતો. પરંતુ એમના અમૂલ્ય સમયની ચોરી અવ્યવસ્થા અને અવિચાર દ્વારા કેવી રીતે થાય છે તેટલું તપાસવાનો પંદર જ મિનિટનો સમય તો તેમણે પ્રથમ કાઢવો જ જોઈએ.

રઘુનાથજી નાયક

[‘લોકજીવન’ પખવાડિક : 1970]

હે પ્રભુ ! હું જે ઇચ્છું તે નહીં,

પણ જે યોગ્ય હોય તે જ થજો.

જીવવાનો વહેમ

મળસકે પાંચ વાગ્યા છે. સમણાં નાઈટ-ડ્યૂટિ પૂરી કરીને પરવાર્યાં છે.

જીવનમાં એક પછી એક, એમ વર્ષો ઉમેરાતાં જાય છે; વરસોમાં જીવન ઉમેરવાની કળા હજી આવડી નથી. જીવનમાં ઘણી આદતો પડી જાય છે, એમ જીવવાની પણ એક આદત પડી ગઈ છે. હૃદયને ધબકવાની આદત પડી છે, અને નાક તથા ફેફસાં હવાની અવરજવરથી ટેવાઈ ગયાં છે.

રોજની ઘટમાળ શરૂ થાય છે... એ જ ટૂથબ્રશ અને પેસ્ટ; એ જ બાયડ્રમ, એ જ માથું, એ જ કાંસકી અને ધીરે ધીરે, ખબર ન પડે એમ, ધોળા થતા જતા એ જ વાળ. કાળની સેંથીને માણસ આદતની કાંસકી વડે સમાર્યાં કરે છે. ટેવને કારણે જ નોકરીએ ચઢીએ છીએ અને સાંજે ઘેર પાછા પણ ફરીએ છીએ. એ જ દીવાનખાનું, એ જ ચાના કપ, એ જ દુનિયાદારી ગપસપ, એ જ બેડરૂમ અને દિવસનું ઊઠમણું.

માણસ જન્મે, મોટો થાય, નિશાળે જાય... પરણે, સંતાનો થાય. નોકરી કરતો કરતો ઘરડો થાય અને રિટાયર થઈ મરે. આ બધું જાણે ટેવને આધારે જ થયા કરે છે. આ આખી ઘટમાળમાં ક્યાંય ખલેલ ન પહોંચે, તો માણસને લોકો સુખી કહે. ઘાણીના બળદના જેવું એકધારાપણું આપણને એટલું તો સદી ગયું છે કે મૃત્યુ એમાં ખલેલ પાડે તે પણ ગમતું નથી. અરે, મૃત્યુના પ્રકારમાં ખલેલ પડે તે પણ આપણને ખૂંચે છે ! ખાટલે પડ્યા હોઈએ, ને આપણો શ્વાસ બંધ પડે ત્યારે સ્વજનોનાં ડૂસકાં ચાલુ રહે – એ સ્થિતિમાં જ મરવાની ત્રેવડમાં માણસ હોય છે.

કોઈ જરા જુદી રીતે જીવે, જરા જુદી રીતે કપડાં પહેરે કે જરા જુદી રીતે પરણે એટલે સમાજમાં વાતો થવા માંડે છે. જેમ ડેરીના દૂધમાં એકસરખા 'ફેટ'ની અપેક્ષા આપણે રાખીએ છીએ, તેમ સમાજે નક્કી કરેલાં ધોરણો પ્રમાણે જ જીવન વિતાડવાની હવે આદત પડી ગઈ છે.

એચ. જી. વેલ્સની એક વારતા યાદ આવે છે. એક માણસ માળ પરની બારી આગળ સ્ટેન્ડ પર સાઈકલ ટેકવીને ઉપર બેસી પેડલ માર્યાં કરે છે. અધ્ધર રહેલું પાછલું પૈડું ફર્યાં કરે છે, અને પેડલ મારતો માણસ બારીની નીચે રસ્તા પરથી પસાર થતી દુનિયાને જોઈ જોઈને ઘણું ફર્યાનો સંતોષ માને છે. દરેક માણસ કદાચ જીવનભર આ જ પ્રમાણે પેડલ મારતો રહે છે.

ભારે વરસાદ અને વાવાઝોડાને કારણે એક આદમીનું ઘર પડી ગયું. ઘરવખરી તણાઈ ગઈ કે ભાંગી-તૂટી ગઈ, અનાજ પલળીને સડી ગયું. પહેરેલે કપડે એ માંડ બચ્યો અને ઘરની સામે બેસીને ભંગારના ઢગલાને જોતો પોક મૂકીને રડવા લાગ્યો. એની પાસે શરાબની બે બાટલી બચી હતી તે છાતીએ વળગાડેલી હતી. એનું દુઃખ ઘટે એ ઈરાદે ગામલોકોએ કહ્યું, “ભાઈ, એમાંથી થોડો પીને સૂઈ જા, બધું થઈ

રહેશે.” પેલાએ જવાબ આપ્યો : “આ મારાથી ન પિવાય. ઇમરજન્સી વખતે કામ આવે તે માટે એ સાચવી રાખી છે.”

આપણા જીવનમાં રોજ ઇમરજન્સી આવે છે. પણ આપણે ચેતનાનો અનાદર કરતા રહીએ છીએ. પ્રત્યેક ક્ષણને ભરપેટ માણવાને બદલે વાયદા પાડતા રહીએ છીએ. જીવન માણવાની વાત આવે ત્યારે “ઘર બંધાઈ જાય પછી... વાહન આવી જાય પછી... બદલી થઈ જાય પછી... દેવું પતી જાય પછી... વાંકડો મળી જાય પછી... વીમો પાકે પછી... કોર્ટનો ચુકાદો આવી જાય પછી”આમ ‘પછી’- ‘પછી’માં પુરાઈ મરતી વાક્યાવલિઓ જ આપણા મોંમાંથી નીકળતી રહે છે. જીવનને આપણે વાયદાના વેપાર જેવું બનાવી મૂક્યું છે. અહીં અને અત્યારે જેવું જિંદગીમાં કશું રહેવા દીધું નથી.

ભૂતકાળના ઓથાર અને ભવિષ્યનાં સમણાંના ભારથી બેવડ વળી જતી, નષ્ટપ્રાય થતી વર્તમાન ક્ષણ વીતી જાય છે, અને આપણે કટોકટી માટેનું બેંક-બેલેન્સ સૂંઘતા રહી જઈએ છીએ. આપણું જીવન એવું વાસી થઈ જાય છે કે એક નવું ચલચિત્ર, નવું કેલેન્ડર કે જરાતરા ફેરફાર સાથે આવતી નવી ફેશન પણ આપણને થોડોક ‘ચેન્જ’ આપી જાય છે.....

‘આકાશવાણી’ના ‘મંગળ પ્રભાત’ના કાર્યક્રમ પહેલાં નવા દિવસની તારીખ, વાર વગેરેની જાહેરાત થાય છે. દરરોજ સવારે એમ રેડિયો વાગે છે, છાપું આવે છે, દૂધ આવે છે... બપોરે ઓફિસે જઈએ છીએ, રાત્રે પિક્ચર જોવા જઈએ છીએ... લાગે તો છે કે હજી આપણે મર્યા નથી...

તેથી, આપણે જીવીએ છીએ એવો વહેમ રોજ પાકી થતો જાય છે.....

ગુણવંત શાહ

[‘ગુજરાત સમાચાર’ દૈનિક : 1976]

મનુષ્યત્વનું મહાન રૂપ

હું નાનો હતો ત્યારે ઇંગ્લંડ ગયો હતો; તે વખતે પાર્લામેન્ટમાં અને બહાર કોઈ કોઈ સભામાં જોન બ્રાઈટને મોઢે જે ભાષણો સાંભળ્યાં હતાં, તેમાં મેં સનાતન અંગ્રેજની વાણી સાંભળી હતી. તે ભાષણોમાં હૃદયની ઉદારતાએ જાતિગત સર્વે સંકુચિત સીમાઓને ઓળંગી જઈને જે પ્રભાવ ફેલાવ્યો હતો, તે મને આજે પણ યાદ છે. મનુષ્યત્વનું એક મહાન રૂપ વિદેશી માણસોમાં પ્રગટ થયું હતું છતાં તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરવાની શક્તિ આપણામાં હતી. અંગ્રેજોના જે સાહિત્યમાંથી આપણા ચિત્તે પોષણ મેળવ્યું હતું, તેનો વિજયશંખ આજ સુધી મારા મનમાં ગુંજતો રહ્યો છે.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

જુલમ સામેનું કવચ

રાજ્ય 'સેક્યુલર' હોવું જોઈએ કે નહીં તેનું મંથન ચાલી રહ્યું છે. ઝેર નીકળશે કે અમૃત તેનો આધાર ચર્ચા ટોળું કરે છે કે સમજદાર લોકો, તેના પર છે.

આ સેક્યુલર રાજ્ય છે. તેનો સામાન્ય અર્થ તે બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય છે, તેને મન બધા ધર્મો સરખા છે અને કોઈનીય તરફેણ તે કરતું નથી, તેવો કરવામાં આવે છે. પણ તે પૂરો અર્થ નથી.

આ વિચાર જવાહરલાલે આપ્યો. બહુ ધર્મોવાળા આ દેશમાં એક ધર્મનું રાજ્ય ચાલે નહીં, એટલે સેક્યુલર રાજ્યવ્યવસ્થા એમણે સૂચવી. પણ તેમાં કોઈ ધર્મ તરફ પક્ષપાત ન કરવો કે કોઈ દબલ ન કરવી તેટલો જ અર્થ હોત, તો હિન્દુ ધર્મના ઠરાવેલા રીતરિવાજોમાં મહત્વના ફેરફાર કરતું હિન્દુ કોડબિલ તેઓ કેવી રીતે લાવત ? એનો અર્થ એમ થાય છે કે બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્ય પણ ધર્મમાં સુધારા કરી શકે છે.

પણ આવો જ કાયદો મુસ્લિમો માટે ન લાવ્યા, તેથી ભારતીય જનતા પક્ષ આને મુસલમાનોની તરફદારી તરીકે ઘટાવે પણ ખરા અને આ બિનસાંપ્રદાયિકતા ઢોંગી અને હિન્દુવિરોધી છે તેમ કહી શકે. પણ હકીકતમાં એ તથ્ય નથી. કહેવું એમ જોઈએ કે બિનસાંપ્રદાયિકતા તો બરાબર જ છે અને તે મુજબ મુસ્લિમ ધર્મમાં પણ સુધારો કરો, બીજા ધર્મોમાં પણ કરો.

મૂળ વાત એ છે કે બિનસાંપ્રદાયિકતાનો અર્થ કોઈ ધર્મમાં દબલ ન કરવી, ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવું - રામાય સ્વસ્તિ, રાવણાય સ્વસ્તિ, તેવો નથી.

ઇતિહાસમાં એક લાંબો ગાળો બધે એવો આવ્યો છે જેમાં રાજ્ય ધર્મસત્તાની નીચે કે તેની દોરવણી મુજબ ચાલતું. રાજ્યનું કર્તવ્ય કે અકર્તવ્ય ધર્મસંસ્થા નક્કી કરે. આ દેશમાં જન્મે બ્રાહ્મણ હોય તેનો વધ રાજ્ય ન કરે. શૂદ્રને ઊંચે આવવા ન દે. નવા નવાણમાં કે કિલ્લામાં શૂદ્રનો બલિ અપાય. અસ્પૃશ્યો અસ્પૃશ્યો જ રહે. સતીમાતાના ચિતારોહણ વખતે રાજા હાજર રહી આશીર્વાદ માગે. પૃથ્વી ગોળ છે તેમ કહેનારને સજા થાય. શૂદ્ર શંબૂક તપ ન કરી શકે, તપ કરતો હોય તો ધર્મમાં માનનાર રામે તેનો વધ કરવો જ જોઈએ. આવા નિયમો ધર્મે ઠરાવેલા. રાજા તેનો અમલ કરનાર અધિકારી હતો.

આવા ઘણા ખ્યાલો વહેમ ગણાય અને તેને પળાવી ન જ શકાય, તેવી વાત વિજ્ઞાનના વિકાસ સાથે આગળ આવી. પ્રશ્ન પુછાયો કે પૃથ્વી ગોળ છે એમ કહેનાર ગેલીલિયો સાચો કે પૃથ્વી ગોળ નથી તેમ કહેનાર ધર્મગુરુ સાચો ? રાજ્ય કોના નિયમની નીચે ચાલે ? ધીમે ધીમે એવું સ્વીકારાયું કે રાજ્ય ધર્મનું નહીં, રાજ્ય રાજાનું પણ નહીં. રાજા પણ પક્ષપાત કરતો હોય, તે પણ ધર્મગુરુ જેટલો જ અજ્ઞાની અને

આપખુદ હોઈ શકે. એવા રાજાઓ થયા કે જે કહેતા કે “હું રાજ્ય છું; મારાથી અલગ રાજ્ય જ ન હોઈ શકે”. અને એ રાજા દેવાંશી કહેવાયા.

વિજ્ઞાને કહ્યું કે આ નવો વહેમ છે, તેને સત્યનો આધાર નથી. તે ઝઘડામાં રાજા પણ ગયા અને રાજ્યકારોબાર નાગરિકોના હાથમાં આવ્યો; તેના ત્રણ પાયા :

(1) રાજ્ય ભલે ભલું કે બૂરું ચાલે, પણ તેનું છેવટનું પરિણામ નાગરિકોએ જ ભોગવવાનું છે. તેથી નાગરિકો જ રાજ્ય વિષે છેવટનો અધિકાર ભોગવે. એટલે કે રાજ્ય નાગરિકોનું.

(2) તે રાજ્ય આંતરે આંતરે બદલાતું રહે.

(3) અને તેમાં ઝાઝા કે થોડા નાગરિકો અન્ય નાગરિકો પર આપખુદી ન કરી શકે તે માટે આ નાગરિકતંત્રને પણ સીધું રાખવા મૂળભૂત અધિકારો અને સ્વતંત્ર ન્યાયસત્તા રહે.

મૂળભૂત અધિકારો નીચે સત્યની શોધ કશા અવરોધ વિના ચાલુ રહી શકે અને નિયત ઢબે કરેલા કાયદાનું પાલન ન થાય તો ન્યાયતંત્ર રાજ્યસત્તાને તે બાબતમાં અંકુશમાં રાખી શકે. આ વ્યવસ્થાનું પરિણામ એ આવ્યું કે ધર્મની સત્તા ગઈ જ. આ અર્થમાં સાધુ-સંન્યાસી કે શંકરાચાર્યોને રાજકીય સત્તા ચલાવવાનો અધિકાર ન રહ્યો.

બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે સાબિત થયેલા સત્યથી વિરુદ્ધ જે કથની કે કરણી ધર્મસંસ્થા ચલાવે તેને નાગરિકસત્તા રોકી શકે. હિન્દુ કોડબિલ કરી હિન્દુસમાજમાં સુધારા કર્યા તે આ અધિકારને દાવે. તેવું જ બધા ધર્મો માટે થવું જોઈએ. આ અર્થમાં સેક્યુલરિઝમનો પાયો બિનસાંપ્રદાયિકતા જ નથી, તેનો શિલાન્યાસ ધર્મસત્તાને બદલીને બંધારણીય અંકુશોવાળી નાગરિકસત્તા છે. છેલ્લા અર્થમાં તેનો આધાર નક્કી ધોરણે થયેલો કાયદો છે. સેક્યુલરિઝમ એ આ અર્થમાં ધર્મ અને રાજ્ય બંનેને પદભ્રષ્ટ કરી નાગરિકસત્તાને સ્થાપિત કરી છે.

આ સમતોલ વ્યવસ્થાને કારણે સ્વાતંત્ર્ય અને સત્યની શોધ ચાલુ રહે છે, અને છતાં સમાજ સ્થિરપણે વિકસતો રહે છે. તેમાં વિલંબ થાય તો પણ પ્રજાની આળસને કારણે, તેમાં ઝડપ આવે તો પણ તેમને કારણે. નાગરિક જ કર્તા-ભોક્તા અને નિયંતા છે.

આ છે બંધારણીય સ્વાતંત્ર્યનો ઉદ્દય. ન ધર્મશાહી, ન રાજાશાહી, ન ટોળાંશાહી. ટોળું લોકશાહીનું વિરોધી છે. રાજા કે ધર્મસત્તાની જેમ ‘મારું જ તમારે માનવું પડશે, નહીંતર બાળી-તોડી નાખશું’, એવું તે કહે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

[‘સ્વરાજધર્મ’ પખવાડિક : 2001]

જૈન ધર્મ-સાર

['સમણસુતં' પુસ્તકમાં આપેલી 756 ગાથાઓમાંથી સંકલિત]
તું તારા માટે જે ઈચ્છે છે, તેવું બીજા માટે પણ ઈચ્છજે.
તારા પોતાને માટે જે નથી ઈચ્છતો, તેવું બીજાને માટે પણ ન ઈચ્છતો.

*

એકના અપમાનમાં બધાનું અપમાન છે;
એકની પૂજામાં સર્વની પૂજા આવી જાય છે.

*

રાગ અને દ્વેષ આપણું જેટલું બૂરું કરે છે, એટલું તો
બળવાન શત્રુ પણ નથી કરી શકતો.
એ બે જ આપણને અન્ય પાપોમાં દોરી જાય છે.

*

બહારની લડાઈથી શું વળશે ? લડવાનું તો પોતાની જાત સાથે જ છે.
જે જાતને જીતે છે તે જ સાચું સુખ પામે છે.

*

ક્રોધ પ્રેમનો નાશ કરે છે, માયા મૈત્રીનો, પણ લોભ તો સર્વનો નાશ કરે છે.
ક્ષમાથી ક્રોધને હણો, નમ્રતાથી અભિમાનને જીતો,
અને સંતોષ વડે લોભ પર વિજય મેળવો.

*

નિષ્કામભાવે દાન આપનાર અને નિષ્કામભાવે દાન લેનાર,
બન્ને આ જગતમાં દુર્લભ છે.

*

ઈંદ્રિયોની ઉપશાંતિ એ જ ઉપવાસ છે.
જિતેન્દ્રિય ભોજન કરતો હોય ત્યારે પણ ઉપવાસી છે.
ઉપવાસોથી અજ્ઞાનીને જેટલી શુદ્ધિ થાય,
તેનાથી ઘણી વધારે શુદ્ધિ રોજ જમનારા જ્ઞાનીને થાય છે.

*

સુખી સ્થિતિમાં મેળવેલું જ્ઞાન દુખની સ્થિતિમાં નકામું થઈ જાય છે.
માટે સાધકે પોતાની શક્તિ અનુસાર કષ્ટ અપનાવીને જાતને કેળવવી.

*

જે તપની સાથે જ્ઞાન નથી, એ તપ કેવળ ભૂખમરો ગણાય.

*

સુખ મેળવવું કે દુખને દૂર કરવું, એ તપનો હેતુ નથી.

તપનો હેતુ તો મોહક્ષય કરવાનો છે.

*

પાણી વગર અનાજ પાકતું નથી, તેમ વિનય વગરની વિદ્યા ફળતી નથી.

*

વાચના (પાઠ કરવો), પરિવર્તના (શીખેલું ફરી યાદ કરી જવું),
પૃથ્થના (પ્રશ્ન કરવા), અનુપ્રેક્ષા (વિચારવું), અને ધર્મકથા (અન્યને સમજાવવું)

– આ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય તે તપ છે.

સ્વાધ્યાય સમાન અન્ય કોઈ તપ છે નહિ.

મુનિ ભુવનચંદ્ર

['સમણસુત્તં' એ જૈનધર્મસારનો મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજીએ કરેલો સરળ ગુજરાતી અનુવાદ છે. વિશ્વના મહાન ધર્મોના અધ્યયન પછી વિનોબાજીએ 'કુરાનસાર', 'ખ્રિસ્ત ધર્મસાર', 'ગીતા-પ્રવચનો', 'ધમ્મપદ', 'જપુજી', 'ભાગવતધર્મસાર', 'તાઓ ઉપનિષદ' વગેરે પુસ્તકો તૈયાર કરીને પ્રજાને આપ્યાં. તે પછી તેમની પ્રેરણાથી જૈનોના જુદા જુદા ફિરકાના મુનિઓ તથા વિદ્વાનો એકત્ર થયા. એ બધાની મહેનતને પરિણામે જૈનોનો એક ઉત્તમ, સર્વમાન્ય ધર્મસાર તૈયાર થયો, તે 'સમણસુત્તં' નામે ગ્રંથરૂપે 1975માં ભગવાન મહાવીરની 2500મી જયંતી પ્રસંગે પ્રગટ થયો. પછીને વરસે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ બહાર પડેલો, તે ઘણો સમય અપ્રાપ્ય રહેલો. પછી મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજીએ મૂળ ગાથાઓ પરથી 'સમણસુત્તં'નો નવેસર કરેલો, અનુવાદ 1995માં જૈન સાહિત્ય અકાદમી (ગાંધીધામ) તરફથી પ્રકાશિત થયો છે.]

❀

તમે કહો તો –

તમે કહો તો તડકો સાજન, તમે કહો તો ફૂલ;

તમે કહો તો જિત્યાં સોગઠી, તમે કહો તો ડૂલ.

તમે કહો તો અવસર આંગણ, તમે કહો તો ભૂલ;

તમે કહો તો ફરફર વાયુ, તમે કહો તો શૂલ.

તમે કહો તો આંસુ સાજન, તમે કહો તો ગૂલ;

તમે કહો તો જિત્યાં સોગઠી, તમે કહો તો ડૂલ.

ડાયલ ઠાકોર

❀

એક વૃક્ષની તોલે આવે એવું કાવ્ય તો હું કદી જોવા પામીશ નહીં.

જોયુસ કિલ્મર

જાદુ

લોક કહે ડુંગર પર ઊગ્યાં છે ઝાડ,
મારાં ઝાડવાંમાં ડુંગર રમમાણ છે,
આખો યે દેશ સાવ વાદળ થઈ જાય
એવા નકરા જાદુનું આ કામ છે.
કાળ-જૂના પથ્થરમાં ઊભી તિરાડ સમી
આકરી વ્યથામાં સ્હેજ જોવું,
અંદર છે ઝરણાને રણઝણતું રાખવાને
આખાએ જંગલનું હોવું.
ક્યાંક કંઈક કોળે તો એક વાત જાણીએ કે
ધરતી તો ઊગવાનું જ્ઞાન છે.

આખો યે દેશ સાવ વાદળ થઈ જાય
એવા નકરા જાદુનું આ કામ છે
લોક કહે ડુંગર પર ઊગ્યાં છે ઝાડ,
મારાં ઝાડવાંમાં જંગલ રમમાણ છે.
મહુડા કે સાગડામાં આથમતા સૂરજથી
જંગલની વારતાઓ થાય નહીં;
રંગ-રૂપ, ગંધ-સ્વાદ, શબ્દ-ઢોલથાપ વિના
જંગલનાં ગીતો ગવાય નહીં.
જંગલ તો હાથ મૂકી છાતીએ ને
સાંભળી લો એવા થડકારાનું નામ છે.

ધ્રુવ ભટ્ટ

જેવી જેની વાસના

કોઈ ભક્તજનને એક વાર સ્વપ્નું આવ્યું. તેમાં સાધુને તેણે નરકમાં જોયો
અને રાજાને સ્વર્ગમાં.

સવારે તે જાગ્યો ત્યારે સ્વપ્નમાં જે જોયું હતું તેની વિમાસણમાં પડી ગયો.
પોતાના ગુરુ પાસે જઈને તેણે એ સ્વપ્નની વાત સંભળાવી અને પૂછ્યું, “ગુરુજી,
આવી ઊલટી વાત શી રીતે બની હશે ?”

ગુરુએ સમજાવ્યું : “બેટા, પેલા રાજાને સાધુસંતો સાથે સત્સંગ કરવાનું બહુ
ગમતું હતું, તેથી મૃત્યુ પછી એ સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાં એવો સમાગમ કરવા લાગ્યો.
પણ સાધુને રાજાઓ તથા અમીરો સાથે ભળવાનું ખૂબ ગમતું હતું, તેથી તેની વાસના
એવા લોકોના સંગ માટે તેને નરકમાં લઈ ગઈ.”

મુકુલ કલાર્થી

[‘લોકજીવન’ પાખવાડિક : 1955]

પર્વત, નદી ને જંગલો, વહેતાં ઝરણ અહીં નથી
પહેલાં હતું એ ખુશનુમા વાતાવરણ અહીં નથી
ખૂંખાર કૂતરા અમે બાંધી દીધા છે બારણે
જોતાં જ હેત ઊપજે એવાં હરણ અહીં નથી
પોતાની પીઠ ઊંચકી ચાલે છે માંડ માંડ સૌ
બોજો ઉઠાવે અન્યનો એવાં ચરણ અહીં નથી
પાડ્યાં છે જાતજાતનાં વણીં અમે આ વિશ્વમાં
જેમાં હો માત્ર માનવી એવું વરણ અહીં નથી
ઉત્પાતિયા શહેરનો ખૂણેખૂણો ફરી વળ્યો
પળભર નિરાંત સાંપડે એવું શરણ અહીં નથી.

*

આંખમાં અંગાર છે 'ને કાંઈ થૈ શક્તું નથી
આદમી જૂંઝાર છે 'ને કાંઈ થૈ શક્તું નથી
ઢાલ 'ને તલવાર, બખતર સાથમાં ભાલોય છે
અથ પાણીદાર છે 'ને કાંઈ થૈ શક્તું નથી
બંધ દ્રાણેન્દ્રિય ઉપર ઘૂમે વસંતી વાયરો
મહેક પારાવાર છે 'ને કાંઈ થૈ શક્તું નથી
મેઘલી રાતે મશાલી જંગલે ઝૂંઝી રહ્યો
આકરો અંધાર છે 'ને કાંઈ થૈ શક્તું નથી
લાગણી, કાગળ, કલમ 'ને ખૂબ સુંદર અક્ષરો
શબ્દની વણજાર છે 'ને કાંઈ થઈ શક્તું નથી.

હરજીવન દાફ્તડા

['વહી' સામયિક : 2002]

❀

છે કોઈ વીરલો ?

તમામ સંપત્તિ પેદા થાય છે માત્ર મહેનતમાંથી. આપણે બધા મહેનત ઓછી કરીએ, કામ ઓછું કરીએ અને છતાં રાષ્ટ્રનું ઉત્પાદન વધે, એટલે કે રાષ્ટ્રની સંપત્તિ વધે, તે તો અશક્ય છે.

કરોડો ભારતવાસીઓને પડકારીને વધારે પરિશ્રમ કરવાની પ્રેરણા કઈ રીતે આપી શકાય ? જાતે વધુ આપવાની અને બદલામાં ઓછું માગવાની ચાનક એ કરોડોને શી રીતે ચડાવી શકાય ? એવો કોઈ માનવી છે ખરો, જે રાષ્ટ્રને સત્ય સંભળાવે ? પોતાનો જ સ્વાર્થ, પોતાની જ ભીરુતા આપણા રાષ્ટ્રની કૂચની આડે આવે છે, એવું કહેનારો છે કોઈ વીરલો ?

રાજમોહન ગાંધી

જનતા કહાં હૈ ?

પિછલે વર્ષો મેં જનતા કી આકાંક્ષા બઢી હૈ, ઔર નિરાશા ભી બઢી હૈ, અધીરતા ભી બઢી હૈ. સાથ હી ઉસકી પાશવિકતા ઔર હિંસાવૃત્તિ ભી બઢી હૈ. જો જનતા બડે-સે-બડે અન્યાય કો ચુપચાપ સહન કર સકતી હૈ, ઔર સરકાર કી કૃપા કે ટુકડોં કે લિયે મુહતાજ બની દફતરોં કે સામને હાથ પસારે ઘંટો ખડી રહ સકતી હૈ, વહ જનતા ‘બંધ’ રચના મેં, રેલે ઉખાડને ઔર બસોં કો જલાને મેં સમય-સમય પર અપની શક્તિ કા પ્રલયકારી પ્રદર્શન કરતી રહી હૈ.

સવાલ યહ હૈ કિ, કયા ઈસ દેશ મેં જનતા કહાં હૈ ભી ? જો કુછ હૈ, દલ હેં; જનતા કહાં હૈ ? ઈસી લિયે હમ દલ કો સક્રિય દેખતે હેં, ઔર જનતા કો કભી ઉન્મત્ત ઔર કભી નિશ્ચેષ્ટ ઔર જીવનહીન.

હમ સમઝ લેતે હેં કિ ગાંવ મેં ‘જનતા’ રહતી હૈ. લેકિન રાજનીતિ ને દિખા દિયા કિ ગાંવ મેં જનતા નહીં રહતી બલ્કિ મજદૂર રહતે હેં, બંટાઈદાર રહતે હેં, મહાજન ઔર માલિક રહતે હેં, જિન સબકે હિત અલગઅલગ હેં ઔર પરસ્પર-વિરોધી હેં, ઔર વિરોધ મેં યે ચારોં સતત સક્રિય હેં ઔર એક-દૂસરે કો ખત્મ કર દેને પર ઉતારુ હો રહે હેં.

રામમૂર્તિ

[‘ભૂદાનયજ્ઞ’ અઠવાડિક]

તૃષ્ણાને જોબન આવ્યાં

જૂની થઈ દેયું, ને તૃષ્ણાને જોબન આવ્યાં,
ચીતડામાં સળગ્યા સંતાપ જ;
અંગડાં ડૂક્યાં ને મનડાનો વેગ વધ્યો,
તનડામાં ત્રિવિધના તાપ જ.

પગડા ખોડા ને ડુંગર માપવા,
જીભ જૂઠી ને દેવા શાપ જ.૦૦૦
પાંખુ વિણ ઊડવું આકાશ જ,
આંખ્યું વિનાનું વનરામાં ઘૂમવું જ.૦૦૦

વાણી બગડી ને વ્યાધિ ઘેરી વળી,
કાગ, ન સૂઝેલાં સવળાં કામ જ;
સેજલડી લાગે રે એને સાપની -
રિસાઈ ગયો છો જેનો રામ જ.

દુલા ભાયા ‘કાગ’

દિમાગી ફર્ક

પાકિસ્તાનકે દિમાગમેં ઔર હિન્દુસ્તાનકે દિમાગમેં ફરક ક્યા હૈ ? અવ્વલ તો વહ એક ફૈજ દિમાગ હૈ.

હમારે યહાં બડે બડે અફસર હૈં, શાનદાર અફસર હૈં, અચ્છે કાબિલ લોગ; લેકિન હમારી હુકૂમત ફૈજ કે અફસર નહીં ચલાતે. કિતને હી અચ્છે અફસર હૈં, અપની જગહ પર અચ્છે હૈં; લેકિન ઉનકો હક નહીં કિ હમારી હુકૂમતમેં દખલ દે, બહેસિયત અફસરકે. બહેસિયત એક નાગરિકકે ઔર બાત હૈ.

અબ, વહાં પર તો ફૈજ દિમાગ હૈ. ફૈજ દિમાગ ઈન બાતોં કો, સબ બાતોં કો પૂરા ગૌર નહીં કરતા હૈ. ફૈજ દિમાગ સમજતા હૈ - હુકુમ દેનેસે બાતોં હો જાતી હૈં. લેકિન હુકુમ દેનેસે બાતે નહીં હોતી. હુકુમ દેનેસે હોતી, તો હમ હુકુમ દેતે : સારા મુલક ખુશહાલ હો જાએ. હો જાતા ખુશહાલ - હુકુમ દે દિયા. લેકિન એસે તો નહીં હોતા. આપ જાનતે હૈં, ઉસકે લિએ મેહનત કરની પડતી હૈ, દૌલત પૈદા કરની પડતી હૈ - જમીનસે, કારખાનેસે, મશીનસે વગૈરહ વગૈરહ - તબ દૌલત આતી હૈ.

તો એક તો યહી બાત હૈ કિ ફૈજ દિમાગ ચલતા હૈ, ઔર સબ ખિડકિયાં બંદ હો ગઈ હૈં; ઔર ઉસમેં કોઈ એતરાજ ભી નહીં કર સકતા. અગર કોઈ એતરાજ કરે, તો ઉસકો સજા હો જાએ.

જવાહરલાલ નેહરુ

દરેક રૂપિયામાંથી 67 પૈસા

ભારતની એક અબજની વસ્તી બે કરોડથી વધુ સરકારી નોકરોને નિભાવે છે, તેમાંથી 40 લાખ જેટલા મધ્યસ્થ સરકારના નોકરિયાતો છે. સરકારની આવકના દરેક રૂપિયામાંથી 67 પૈસા આ બે કરોડના પગાર ચૂકવવામાં ખરચાય છે. એ બે કરોડમાંથી 71 ટકા કારકૂનો છે, 19 ટકા પટવાળા છે, અને 10 ટકા મોટા અમલદારો છે. ભૂતકાળના સરકારી નોકરોનાં પેન્શનો પાછળ વરસે 15 હજાર કરોડથી વધુ રકમ ખરચાય છે. કુલ સરકારી નોકરિયાતોના ત્રીજા ભાગ જેટલાને કમી કરી શકાય તેટલું ઓછું કામ સરકારી કચેરીઓમાં હોય છે. આ દળકટકનો ભાર લોકોની કાંધ પરથી ઓછો કરવાની માત્ર વાતો જ થાય છે. હકીકતમાં, ભારત સરકારના નાણાં ખાતામાં જ વરસે 13,000થી વધુ નવી નિમણૂકો થઈ અને તેના કર્મચારીઓની સંખ્યા વધીને બે લાખ ઉપર પહોંચી. નોકરિયાતોની સંખ્યા ને એમનાં પગારભથ્થાંની રકમ વધે છે તેમ પ્રજા ઉપર કરવેરાનો બોજો પણ વધતો જાય છે. ભારતના સરેરાશ પુરુષ-સ્ત્રી-બાળક દીઠ 1980માં 292 રૂ. કરવેરારૂપે વસૂલ થયેલા; 2000ના વરસમાં 3,217 રૂ.

જૂનું ઘર

સૂના આ ઘરમાં આજે કેટલે વર્ષ હા ! ફરી
મૂઠું પગ, રહે ત્યાં તો સ્મૃતિનાં પૂર ઊછળી.
વળેલાં કેડમાંહેથી, માળાને હાથમાં લઈ
જપતાં, લાકડી-ટેકે ચાલતાં દાદીમા અહીં.
મારું-તારું રહ્યું ના કેં એમને, કિંતુ જો કદી
પડું માંદો જરી તો તો જપે જાપ ઘડી ઘડી.
નિશાળે ન જાઉં ત્યારે, કરે મા રાતી આંખડી;
એકદા આવીઓ મોડો, ત્યાં તો કેવી રડી પડી !
અમે બે ભાઈ નાના ને પિતાજી નિત્ય હીંચતા,
હિંડોળો આજ તે જોતાં, જોઉં છું આજ જૂલતા.
રાખે ને બાળ બે જાગે, ધીરાં શાં ડગ માંડતા,
આવીને મધરાતે યે મીઠો કર પસારતા !
ભર્યું જે દાદીમાથી ને પિતા મા ભાઈબેનથી,
ઘર છે તેનું તે આજે - આજે હા જીવતું નથી !
ગયું તે તો ગયું, તેને સંભારી સાચવી રહું,
તો યે અશ્રુ ઝરે શાનું ? ન જાણું હર્ષ-શોકનું !

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1950]

દુખી થવાના દસ રસ્તા

1. તમારી જ વાત કર્યાં કરો.
2. તમારો જ વિચાર કર્યાં કરો.
3. ‘કદર’ ‘કદર’ ઝંખ્યા કરો.
4. કોઈ તમારી ઉપેક્ષા કરે તો બળ્યા કરો.
5. કોઈનો યે વિશ્વાસ ન કરો.
6. તમારી ફરજમાંથી શક્ય ત્યાં સુધી છટકી જાવ.
7. બને તેટલી વાર ‘હું’ શબ્દનો ઉપયોગ કરો.
8. બીજા માટે બને તેટલું ઓછું કરો.
9. તમારી મહેરબાની બદલ લોકો આભાર ન માને તો સમસમ્યા કરો.
10. દરેક બાબતમાં તમારો જ કક્કો ઘૂંટ્યા કરો.

[આના પરથી સુખી થવાના રસ્તા શોધી કાઢવાની સૌને છૂટ છે.]

ચંદ્રકાન્ત કાજી

દૂષિત બોજ

બે બૌદ્ધ સાધુઓ તેમના પરિભ્રમણ દરમિયાન એક નદી પાસે આવી પહોંચ્યા. વર્ષાની ઋતુ હમણાં જ પૂરી થઈ હતી, અને નદીમાં ઠીક ઠીક પાણી હતું. સાધુઓએ પોતાનાં વસ્ત્રો સરખાં બાંધી લીધાં અને નદીને પાર કરવાની તૈયારી કરી, ત્યાં તેમને કાને કોઈના રુદનનો અવાજ પડ્યો.

“કોઈક રડતું લાગે છે,” એક સાધુ બોલ્યો.

“એ તો કોઈ સ્ત્રીનો અવાજ છે,” બીજાએ કહ્યું.

“એની આપણે શા માટે ફિક્કર કરવી ?”

પહેલો સાધુ કહે, “પણ આપણે તપાસ તો કરવી જ જોઈએ.”

સાધુઓએ આગળ જઈને જોયું તો નદીને કિનારે બેઠી બેઠી એક સુંદર યુવતી વિલાપ કરતી હતી.

“શા માટે રડે છે તું, બહેન ?” પહેલા સાધુએ પૂછ્યું.

યુવતી રડતાં રડતાં જ બોલી : “મારી માંદી માને મળવા મારે સામે પાર જવું છે, પણ નદીમાં આટલું બધું પાણી છે ! હવે હું શી રીતે જઈ શકીશ ?”

પહેલો સાધુ ઘડીભર ગૂંચવાયો. પણ પછી એને માર્ગ સૂઝી આવ્યો. યુવતીને તેણે પોતાને ખભે બેસી જવા કહ્યું. આ જોઈ બીજો સાધુ કુદ્ધ થઈ તેનાથી જરા અળગો થઈ ગયો.

સામે કિનારે પહોંચીને સાધુએ યુવતીને ઉતારી દીધી અને એ ચૂપચાપ આગળ ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં બીજો સાધુ તેની સાથે થઈ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં તે ઉશ્કેરાટથી બોલ્યો, “છી: છી: આજે તે ભારે દૂષિત કર્મ કર્યું છે. આપણાથી સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરાય જ કેમ ?”

પહેલા સાધુએ કશો ઉત્તર વાળ્યો નહીં.

ફરી પેલો બોલી ઊઠ્યો : “આપણા ગુરુ આ જાણશે, ત્યારે તને શું શિક્ષા નહીં કરે ?”

તોયે પહેલો સાધુ શાંત જ રહ્યો.

વળી પેલાએ કહ્યું, “સ્ત્રીમાત્રનો સ્પર્શ આપણા વ્યવહારમાં ત્યાજ્ય છે. અને વળી આ તો યુવાન સ્ત્રી હતી. તે આજે ઘોર પાપ કર્યું છે.”

હવે પહેલો સાધુ શાંત અવાજે બોલ્યો : “ભાઈ, મેં તો એ સ્ત્રીને નદીને કિનારે ઉતારી દીધી – પણ તું હજુ એને ઊંચકીને શા માટે ચાલે છે ?”

કતારમાં આપણી પાછળ ઊભેલી વ્યક્તિને

ક્યારેક આપણી આગળ જવા દઈએ.

દેશપ્રેમ - દેખાડાની ચીજ ?

એક ઓર 15મી ઓગસ્ટ આવી અને ગઈ. ત્રિરંગા લહેરાઈ ઊઠ્યા. ભવ્ય સમારંભો યોજાયા. દેશભક્તિના ઠેકઠારોએ શબ્દોના ધોધ છોડી રાષ્ટ્રને ભીંજવી કાઢ્યું. નેતાઓએ દેશ માટે સ્વભોગો આપવાની હાકલ કરી. ઘણા તંત્રીઓએ આઝાદીના પર્વનો જયજયકાર બોલાવતા લાંબાલય અગ્રલેખો લખી કાઢ્યા. બધાંનો દેશપ્રેમ ઊભરાઈ ઊભરાઈને દેશની ધરતી ઉપર ઠલવાયો. આપણે બધાં ધન્ય ધન્ય થઈ ગયાં.

પોતાના દેશપ્રેમ પાસે જાહેર પરેડ કરાવવાની જ્યારે હરીફાઈ ચાલતી હોય, ગળાં ફાડીને બહાર પડતા દેશભક્તિના નારાઓના ઘોંઘાટથી આપણી વિચાર કરવાની શક્તિ સ્તબ્ધ બની ગઈ હોય, ત્યારે 'પાગલ' કે 'દેશદ્રોહી'નો ઇલ્કાબ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખી કોઈ તો, 'ખીઝ, બોલો કે ભાઈઓ, તમે આ શું માંડ્યું છે ? માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ, પ્રભુની સકળ સૃષ્ટિ પ્રત્યેનો પ્રેમ, એ તો એક મનુષ્ય માટે એનાં મનુષ્યત્વનું સાવ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. એમાં આ હોબાળા શીદને મચાવો છો ? અક્કલ નથી ? કે પછી તમે આ ઘોંઘાટમાં કશું છુપાવવા માંગો છો કે એનો બજારુ ગેરલાભ લેવાની કોશિશ કરો છો ?

15મી ઓગસ્ટ આવે ત્યારે જ શું દેશપ્રેમ એની સુષુપ્ત અવસ્થામાંથી થોડીક ક્ષણો માટે બહાર આવે ? પછી પાછો કુંભકર્ણ બની નસકોરાં બોલાવવા માંડે ? દેશપ્રેમ શું માત્ર એક ક્ષણભંગુર આવેશથી થતો ટૂંકજીવી વિસ્ફોટ છે ? કે આપણાં વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્ય સાથે મજબૂત રીતે હંમેશની વણાઈ ગયેલી લાગણી છે ? 'હું સત્ય બોલું છું', એવા નારાઓ લગાવવા કરતાં સત્ય બોલવું એ જ અગત્યનું છે. માતૃભૂમિ અને એનાં બધાં જ સંતાનો પ્રત્યેના પ્રેમને તમારાં રોજિંદા જીવનમાં, કાર્યમાં એવો તો સ્વાભાવિક રીતે આચરણમાં મૂકવાનો હોય કે એ તમારા ચારિત્ર્યનો હિસ્સો બની જાય, તમને ખુદને મહેસૂસ ન થાય કે તમે દેશ માટે કોઈ મોટો વાઘ મારી રહ્યા છો. એનું પ્રદર્શન ન કરાય. એ પ્રશાંત અને સ્વાભાવિક હોય.

તમારા-મારા જેવા આમ આદમીની વાત હું કરું છું. બાકી જેમણે દેશપ્રેમનો વેપલો કરવો છે, એની આડ હેઠળ નાજાયઝ રીતે સત્તા, વગ, સંપત્તિ ભેગાં કરવાં છે, લક્ઝરીના કીચડમાં આળોટવું છે; એ લોકો તો દંભ, ઢોંગ અને પ્રપંચના સહારે પોતાની નિજી સ્વાર્થસાધના કરતા ભ્રષ્ટ દલાલો અને સૂક્ષ્મ દેશદ્રોહીઓ છે જ. સેમ્યુઅલ જોહન્સને ઠેઠ 1775માં આની વ્યાખ્યા કરી આપી હતી કે 'દેશભક્તિ એ બદમાશોનું અંતિમ આશ્રયસ્થાન છે.' આ જ સ્વાર્થલોલુપ, વિકૃત અને ઈશ્વર તથા માનવ સમાજ સાથે દગો કરતા કૃત્રિમ, દંભી દેશભક્તોને ધ્યાનમાં રાખી બર્નાર્ડ શોએ કહ્યું હશે કે માનવજાતની અંદરથી આવો દેશપ્રેમ બહાર ખેંચી કાઢી તમે એનો નાશ ન કરો ત્યાં સુધી તમને એક શાંત, સુખી દુનિયા સાંપડવાની નથી.

એટલે ધ્યાન રાખજો કે જેઓ દેશપ્રેમ પાસે પરેડ કરાવે છે અને નારા લગાવે છે તેઓ જ મોટા ભાગે દેશને લૂંટનારા, વિદેશી બેન્કોમાં કાળાં નાણાં જમા કરતા અને ભ્રષ્ટાચારની પૂજા કરતા બદમાશો છે. છેલ્લા પાંચ દાયકાઓથી આ લોકો જ દેશને ઉંદરની જેમ ફૂંક મારી મારીને અંદરથી કોતરી રહ્યા છે. એકેએક ક્ષેત્રે આજે ભ્રષ્ટાચાર રાજ કરે છે. રાજકારણ, શિક્ષણ, વહીવટ, પત્રકારત્વ, વેપાર-ધંધા, ધર્મ, કાનૂન, ન્યાય... કયું ક્ષેત્ર આ દૈત્યથી બચી શક્યું છે ? શા માટે આજે આઝાદીનાં પચાસ વર્ષ પછી પણ આપણાં 40 કરોડ ભાઈબહેનો ગરીબી, શોષણ, ભૂખમરો, અભણતા, રોગ વગેરેની યાતનામાં તરફડી તરફડીને પોતાનું જીવન ઘસડે છે ? આ માટે દેશપ્રેમના આ ઠેકેદારો, નારાબાજો જવાબદાર છે.

દેશભક્તિ તો એક નાગરિકના જીવનના તાણાવાણા સાથે વણાઈ ગયેલી લાગણી છે. એ સ્વાભાવિક છે, પ્રશાંત છે; ઉછાંછળી નથી, બનાવટી અને દંભી નથી. તમે રોજી રળવા જે કામ કરતા હો, એમાં નિષ્ઠાપૂર્વક મહેનત કરતા હો, કામચોરી ન કરતા હો, ખૂણા કાપતા ન હો, લાંચરુદ્ધતથી દૂર રહેતા હો, તો તમે દેશભક્ત છો. આજે ભારતની અવદશાનું એક મુખ્ય કારણ ‘વર્ક-કલ્ચર’નો થયેલો નાશ છે. મોટા ભાગના લોકોને પ્રામાણિક પરિશ્રમ કર્યા વગર સહેલાઈથી અને ઝડપથી યેનકેન પ્રકારે પૈસા બનાવવા છે. આજે દેશના અરધોઅરધ લોકોમાં પણ અગર જો નિષ્ઠા અને ઈમાન પર ઊભેલું વર્ક-કલ્ચર આવે, તો દેશ તમે કલ્પી ન શકો એટલી ઊંચાઈએ ઊઠી શકે તેમ છે. શહેરની ગટર સાફ કરનારા શ્રમજીવીઓ અને ગામડાંના ખેતમજૂરો જેવું વર્ક-કલ્ચર આપણામાં આવે તો દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય.

તમારા અંગત જીવનમાં સત્યનો આદર કરવા, કોઈ લઘુતમ મૂલ્યોને આધારશિલા બનાવવા, નમ્રતા, પ્રેમ, સહનશીલતા, સંતોષ, સંવેદના જેવા મનુષ્યત્વના પાયાના ગુણો કેળવવા તમે નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નો કરતા હો, તો તમે સાચા દેશભક્ત છો. ધનસંસ્કૃતિ અને ઉપભોક્તાવાદની પકડમાં સ્વેચ્છાએ સપડાઈ, ગમે તેવા અનૈતિક રસ્તે ચાલી, તમે પૈસા બનાવતા હો તો તમે દેશદ્રોહી છો. માણસને એના ધર્મ, જાતિ, ત્વચાના રંગ, આર્થિક-સામાજિક દરજ્જો વગેરેના ચશ્માંથી જ તમે પહેચાનતા હો, ઊંચનીચના ભેદ રાખતા હો, દેશમાં ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે નફરતનું વાતાવરણ પેદા કરવામાં સહાય કરતા હો, પ્રપંચીઓના પ્રચારમાં ફસાતા હો, સચ્ચાઈને પકડવા મહેનત ન કરતા હો, તો તમે દેશદ્રોહી જ છો. રોજના જીવનમાં માણસાઈના દીવા પ્રગટાવવા પરિશ્રમ કરતા હો તો તમે બેલાશક મહાન દેશભક્ત છો.

‘કૂપમંડૂક’

નાતાલનાં રમકડાં

નાતાલની આગલી રાતે ઘણા દેશનાં બાળકો હરખઘેલાં બની જાય છે. એવી માન્યતા છે કે સાંટા કલોઝ એ રાતે ઘરેઘરના છાપરા પરના ધુમાડિયામાંથી અંદર ઊતરીને ડાહ્યાંડમરાં બાળકો માટે રમકડાં અને બીજી ભેટ-સોગાદો મૂકી જાય છે.

સાંટા કલોઝ દંતકથાનું એક પાત્ર છે. બેઠી દડીના, ખુશમિજાજી, ફાંદાળા ને લાંબી ધોળી દાઢીવાળા દાદા તરીકે એમને વર્ણવવામાં આવે છે. એ રાતાં લૂગડાં પહેરે છે, ને તેની કિનારીઓ સફેદ હોય છે. દંતકથા મુજબ ઉત્તર ધ્રુવના હિમપ્રદેશમાં એમનું ઘર છે, ત્યાંથી નાતાલની આગલી રાતે એ નીકળી પડે છે. એને ખભે રમકડાં ભરેલો એક મોટો થેલો હોય છે. આઠ આઠ કાળિયાર જોડેલી એમની બરફગાડી હવામાં ઊડતી આવે છે.

બધાં ઘરનાં બાળકો નાતાલને આગલે દિવસે નાતાલ-વૃક્ષને શણગારવામાં સામેલ બને છે, ઘરના ધુમાડિયાને નીચલે છેડે પોતાનાં ખાલી મોજાં ટિંગાડી રાખે છે, જેથી સાંટા કલોઝ તેમાં એમને માટે રમકડાં મૂકી જઈ શકે, અને પછી વહેલાં વહેલાં ઊંઘી જાય છે. ઘણાં બાળકો તો સાંટા કલોઝ માટે કેકનું મીઠું બટકું, સફરજનનો કટકો કે એકાદ સેન્ડવિચ પણ ત્યાં મૂકતાં હોય છે ! કેટલાંક વળી મીણબત્તી સળગાવીને બારીના કાચ પાસે રાખે છે, જેથી સાંટા કલોઝને એમનું ઘર ઝટ જડી જાય. અંતે બાળકો પોઢી જાય ત્યાર પછી ઘરનાં વડીલો જ બાળકો માટે લાવી રાખેલી ભેટો છાનાંમાનાં પેલાં મોજાંમાં કે ઘરમાં સજાવેલાં નાતાલ-વૃક્ષ તળે મૂકી દે છે. નાતાલની વહેલી સવારે ઊઠતાંની સાથે જ છોકરાં ધુમાડિયા તળે પહોંચીને શોધવા લાગે છે કે સાંટા કલોઝ એમને માટે શી શી ભેટ મૂકી ગયા છે.

સાંટા કલોઝની ભેટ વિનાનું કોઈ ગરીબ બાળક પણ રહી ન જાય તેવી કોશિશ અમેરિકામાં કેટલીક સંસ્થાઓ કરે છે. નાતાલ અગાઉ અહવાડિયાંઓ સુધી મથીને, ઉઘરાણાં કરીને તેમાંથી ખરીદેલાં રમકડાં ગરીબ કુટુંબોમાં પહોંચાડી આવનારા એ લોકો ‘સાંટાના સાથીઓ’ તરીકે ઓળખાય છે. સંતાડી રાખેલાં એ રમકડાં ગરીબ માબાપો નાતાલની સવારે પોતાનાં બાળકોને એમ કહીને આપે છે કે સાંટા કલોઝ એમને માટે તે મૂકી ગયા છે.

અમેરિકાના આવા ‘સાંટાના સાથીઓ’માં સહુથી વધારે ઉદમી કદાચ ત્યાંના બંબાવાળાઓ હશે. એ દિશામાં એમની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત 1941માં અણધારી રીતે થયેલી. તે દિવસે અમેરિકાને આથમણે કાંઠે આવેલા પોર્ટલેંડ શહેરના એક બંબાખાનામાં એક બાળક આંસુભરી આંખે પોતાની નાની રેંકડાગાડી લઈને આવ્યો. ગાડી ખોટકાઈ ગઈ હતી તે ચાલુ કરી દેવાની વિનંતી તેણે એક બંબાવાળાને કરી. બધા દેશોની માફક અમેરિકામાં પણ, ક્યાંય આગ ન લાગી હોય ત્યારે બંબાવાળાઓ

નવરા બેઠા છાપાં-સામયિકો વાંચે, ગંજીપાની કે બીજી રમતો રમે અથવા પોતાનાં પરચૂરણ કામ પતાવે. એવી નવરાશવાળા બે બંબાવાળાએ મળીને બાળકની ગાડી સમી કરી દીધી, એનાં પૈડાંમાં તેલ પૂર્યું અને પોતાના બંબા માટેના રાતાચોળ રંગ વડે ગાડીને રંગી આપીને જાણે નવીનકોર હોય તેવી કરી આપી. બાળક તો ખુશખુશાલ થઈ ગયો.

પરોપકારના આવા કામની વાતને પ્રસરતાં શું વાર લાગે ? એટલે વળતા શનિવારે એ બંબાખાના સામે આવીને 20 છોકરાંનું એક ટોળું ઊભું રહ્યું. દરેકના હાથમાં પોતાનાં જૂનાં ભાંગલાં-તૂટલાં રમકડાં હતાં. બંબાવાળા પાસે તેની મરામત કરાવી, રંગાવી, નવાં જેવાં બનાવીને પોતાથી નાનાં બીજાં બાળકોને નાતાલની ભેટ તરીકે આપવાની એમને હોશ હતી. વાત સાંભળીને બંબાવાળા તો આભા જ બની ગયા. પણ બંબાખાતામાંથી બાળકોની શ્રદ્ધા ઊડી જાય, એવું તો એમનાથી કાંઈ યાય જ નહીં ને ?! એટલે એ તો બાંધ ચડાવીને કામે લાગી ગયા.

પોતાની આ નવીન કામગીરી માટે બંબાવાળાઓ કંઈક મગરૂરી પણ અનુભવવા લાગ્યા. એટલે પછીને વરસે નાતાલના આગલા મહિનાઓમાં મફત રમકડાં-મરામતનો ધંધો એમણે જરા મોટા પાયા ઉપર ઉપાડ્યો. અને થોડા વખતમાં તો એ ‘ટોય એન્ડ જોય મેક્સ’ – રમકડાં ને આનંદના ઉત્પાદકો તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે આ પ્રવૃત્તિ દેશભરના બંબાવાળાઓમાં પ્રસરી ગઈ.

મેરી વિલાર્ડ

મેઘ

ધોમધડાકા, વ્યોમ-કડાકા, વાદળીઓની દોટમદોટ;
 પવન ફૂંકાયા ધરતી ઉપર, ધૂળ તણા ત્યાં ગોટમગોટ;
 ચમકે વીજળી અપરંપાર, મેઘ વરસતો અનરાધાર.
 ગિરિવર કેરાં શિખરો ઝળક્યાં, ખળક્યાં ઝરણાં અપરંપાર;
 નદીઓ માંહે નીર ઉમટિયાં, નવાણ છલક્યાં ભારોભાર;
 ખેડુ હલકે કરે પુકાર, મેઘ વરસતો અનરાધાર.
 મયૂરો ટહુક્યા, કોયલ ફૂકી, મીઠો કંઠ તણો રણકાર;
 ચકલાં ચાલ્યાં માળામાં ને ચાતક હળવો મનનો ભાર;
 રણકે ડોબાં સાંજ-સવાર, મેઘ વરસતો અનરાધાર.

સુમન મજમુદાર

માનવીનું મન એટલું અતાગ છે અને તેની આજુબાજુની પરિસ્થિતિ એવી સંકુલ હોય છે કે બેમાંથી એકેની તત્કાળ અને સચોટ પરખ કરવાનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલ હોય છે. પોતાની નિરીક્ષણ-શક્તિ, અનુભવ કે બુદ્ધિપ્રતિભાને કારણે આવી પરખ કરવાની શક્તિ જેનામાં આવે છે તે માણસને માટે આ દુનિયાના બધા દરવાજા ખૂલી જાય છે.

નંદ વંશના છેલ્લા રાજવી ધનનંદના સૈન્યમાં અધિકારીનો હોદ્દો ધરાવનાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય પોતાને સહન કરવા પડતાં અપમાન અને અવહેલનાથી અત્યંત દુઃખી થતો હતો, પણ પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ તેને સૂઝતો ન હતો. એક વખત નદીકિનારે જતાં તેણે એક વિચિત્ર દૃશ્ય જોયું કે લગભગ પોતાના જેટલી જ ઉંમરનો એક યુવાન બ્રાહ્મણ કાંઠા પર ઊગેલા ધારવાળા ઘાસને ખેંચી કાઢીને તેનાં મૂળમાં થોડું થોડું મધ રેડી રહ્યો હતો. આ અજબ વર્તનનું કારણ પૂછતાં પેલા બ્રાહ્મણે ખુલાસો કર્યો કે સવારે સ્નાન માટે જતી વખતે આ ધારદાર ઘાસથી કેટલીક વખત તેના પગમાં લોહી નીકળે છે, માટે આ ઘાસ જડમૂળથી નાબૂદ કરી દેવા તે મૂળમાં મધ રેડી રહ્યો છે કે જેથી કીડીઓ અંદર ઘૂસીને મૂળને ખાઈ જાય. આટલી તીવ્ર બુદ્ધિમત્તા અને આટલી ચુસ્ત કાર્યનિષ્ઠા ધરાવનાર બ્રાહ્મણ પોતાને ચોક્કસ ઉપયોગી થઈ પડવાનો, તેવું પારખીને ચંદ્રગુપ્તે તેની જોડે મૈત્રી બાંધી અને નભાવી. કુટલક વંશના આ બ્રાહ્મણનું નામ વિષ્ણુગુપ્ત ચાણક્ય. મૌર્ય વંશની સ્થાપના કરવામાં તેણે બજાવેલી કામગીરી ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

*

મોગલ સામ્રાજ્ય આથમી ગયું હતું ત્યારે ભારત પર ચડી આવેલા નાદિરશાહે દિલ્હીમાં ધામધૂમથી પ્રવેશ કર્યા બાદ મહમ્મદ શાહ પાસે તેની બેગમોના નાચમુજરા જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી, અને આ નાચગાનની મહેફિલમાં કેવળ નાદિરશાહ એકલો જ હાજર રહે તેવી શરતે આ બાયલા બાદશાહે આવી અપમાનાસ્પદ માગણી પણ કબૂલ રાખી. બેગમો મહેફિલના ઓરડામાં દાખલ થઈ ત્યારે નાદિરશાહ તકિયા પર ઊંઘતો પડ્યો હતો અને તેનાં હથિયાર તેની આસપાસ વીખરાયેલાં હતાં. તેના જાગવાની રાહ જોતી બેગમો ખૂણામાં ઊભી રહીને ઘુસપુસ કરતી રાહ જોવા લાગી. થોડી વાર પછી નાદિરશાહે પોતાની આંખ ઉઘાડી અને અત્યંત તિરસ્કારભર્યા અવાજે આ બેગમોને કહ્યું કે, “તમારો નાચ મારે જોવો નથી. હું તો હિંદુસ્તાનની ફોજ આટલી બુજદિલ શા માટે છે તેનું કારણ શોધી રહ્યો હતો, અને તે મને મળી ચૂક્યું છે. તમારું આટલું અપમાન કરનાર હું એકલો, ઊંઘતો હોવાનો ડોળ કરીને પડ્યો છું - છતાં અહીં પડેલું કોઈ હથિયાર ઉઠાવીને મારું ખૂન કરવાની કોશિશ

કરવા જેટલી ગરમી પણ તમારા દિમાગમાં નથી ! પછી તમારી ઓલાદ આવી નપુંસક થાય તેમાં શી નવાઈ છે ?”

*

ગાંધીજી હરિજન-ફાળા માટે ભારતભરમાં ઘૂમી રહ્યા હતા. દેહરાદૂનમાં આજુબાજુનાં ગામડેથી દર્શને આવેલી સ્ત્રીઓની સભામાં તેમણે નવો ખેલ ચલાવ્યો. ફાળો ભેગો કરવા માટે પોતે સભામાં ઊતર્યા અને ખોબો ધરીને ચાલવા લાગ્યા. ગાંડીતૂર થયેલ ગરીબ સ્ત્રીઓએ તેમના ખોબામાં પાઈ, પૈસો, આનો, અડધો, રૂપિયો, નોટો અને ઘરેણાં નાખવા માંડ્યાં. ખોબો ભરાઈ જાય એટલે મહાત્માજી હાથ છોડીને એ બધું નીચે પડી જવા દે અને “મારો ખોબો ખાલી છે, ભરી આપો” તેમ કહેતા જાય. પૂરો અડધો કલાક આ ખેલ ચાલ્યો. સભા વિખેરાઈ ગઈ. નીચે પથરાયેલાં નાણાં ઉપાડીને એકઠાં કરી લેવાનું કામ મહાવીર ત્યાગીને સોંપીને મહાત્માજી ચાલ્યા ગયા. પરચૂરણ, નોટો અને દાગીના એકઠા કરીને, તેની યાદી બનાવીને મહાવીરજી ખુશ થતા ઘેર પહોંચ્યા. ત્યાં તો રાત્રે સાડાનવ વાગે તાબડતોબ હાજર થવાનો સંદેશો મળ્યો. ત્યાગી આવી પહોંચ્યા ત્યારે ગાંધીજી અત્યંત ગુસ્સામાં હતા. “કામ માથે લેવા નીકળો ત્યારે કશી જવાબદારી સમજો છો ખરા કે નહિ ?” મહાવીર તો બિચારા મોં ફાડીને જોઈ જ રહ્યા. “સભામાં નીચે વેરાયેલું બધું કેમ એકઠું કર્યાં નથી ?” મહાવીરે ડરતાં ડરતાં કહ્યું : “જી, બધી જ ચીજો લઈ લેવામાં આવી છે.” “નથી લેવામાં આવી,” ગાંધીજીએ કહ્યું. “કોણે કહ્યું ?” એવા ત્યાગીના સવાલના જવાબમાં ગાંધીજીએ એક નાનકડું બૂટિયું ઊંચું કર્યું. “આ બૂટિયું કહે છે. તેની જોડ નથી. બૂટિયું આપવાવાળી બાઈ કંઈ એક જ બૂટિયું આપે નહિ. આની બીજી જોડ ત્યાં ચોક્કસ હોવી જોઈએ; તમને મળી નથી એનો અર્થ એ કે તમે પૂરી તપાસ કરી નથી.”

મહાવીર ત્યાગી પોતાનાં સંસ્મરણોમાં નોંધે છે કે, “રાત્રે કિટ્સન લાઈટો પેટાવીને અમે ઊપડ્યાં, બધી તાડપત્રીઓ ઊલટાવી પૂલટાવીને શોધખોળ કરી. ભગવાનની દયા તે બૂટિયું તો મળ્યું; પણ સાથે પરચૂરણ અને ચોળાયેલી ચૂંથાયેલી નોટો મળીને બસોએક રૂપિયાની રકમ પણ એકઠી થઈ. આ બધું બાપુને મોકલાવ્યું, પણ થોડા દિવસ તો તેમને મોં દેખાડતાં પણ શરમ આવતી..”

*

ચીનના અત્યંત વિચક્ષણ શહેનશાહ ત્સાઈ-ત્સુંગ એક જેલની મુલાકાતે ગયા હતા. ગંભીર ગુનાઓ માટે લાંબી સજા ભોગવતા કેદીઓને ભેગા કરીને તેમણે એક સવાલ પૂછ્યો કે, “તમે બધા વરસોથી અહીં છો અને હજુ વરસો સુધી રહેવાના છો. તમને કદી તમારાં ભૈરીછોકરાં, સગાંવહાલાંને મળવાનું, તેમની જોડે રહેવાનું મન થાય છે ખરું ?” કેદીઓનાં મોં પરની ઉત્કટ આતુરતા જોઈને તેમણે કહ્યું : “હું તમને એક મહિનાની છુટ્ટી આપું તો તમે બધાં પોતાપોતાની મેળે પાછા આવશો ?” બધાએ હા કહી અને ત્સાઈ-ત્સુંગે આ બધાને મહિના માટે ઘેર રહેવા

જવાની છૂટ આપી. મહિના પછી જ્યારે એકેએક કેદી પાછો ફર્યો ત્યારે ત્સાઈ-ત્સુંગે પોતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓની સભા બોલાવી. “આવું કઠોર એમનું જીવન હોવા છતાં આપેલું વચન પાળનાર આ કેદીઓને હું મારા રાજ્યના સૌથી પ્રામાણિક માણસો માનું છું. આવા માણસો જેલમાં હોય તેમાં કાં તો સમાજની હલકાઈ છે અથવા મારા વહીવટની ખામી છે.” તેવું કહીને તેમણે વહીવટી અને ન્યાયતંત્રમાં અસંખ્ય સુધારા કરાવેલા. કોઈ પણ માણસને ફાંસી આપવાના હુકમ પર શહેનશાહની સહી હોવી જોઈએ અને આ સહી કરતાં પહેલાં શહેનશાહે આખો દિવસ અપવાસ કરવો પડે, તેવો નિયમ તેમણે ઘડેલો.

અમેરિકાની સૌથી નામીયા અને ઘાતકી કેદીઓ સાચવનારી સીંગ સીંગ જેલના અધિકારી જેમ્સ માર્શલ અને તેમનાં પત્નીએ 20-25 વરસ તેમના કેદીઓને ઘણા સમભાવથી સાચવેલા. શ્રીમતી માર્શલ ગુજરી ગયાં ત્યારે ખ્રિસ્તી રિવાજ મુજબ તેમનું શબ ત્રણ દિવસ દેવળમાં રખાયું હતું. બીજે દિવસે કેદીઓની માગણી આવી : “અમારે શ્રીમતી માર્શલને છેલ્લી અંજલિ આપવા માટે દેવળમાં જવું છે.” લાંબી ગડમથલ પછી માર્શલે આ ભયંકર જોખમ ઉઠાવ્યું. અંધારી રાતે દરવાજા ખૂલ્યા અને ચોવીસ નામચીન ગુનેગારો ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા દેવળમાં ચોકીપહેરા વગર પહોંચ્યા; થોડી વાર માયું નમાવીને ઊભા રહ્યા અને ફરી પાછા તાળાબંધ થવા આવી પહોંચ્યા.

આવી પરખ અત્યંત જોખમી હોય છે અને ખોટી પડે તો તેનાં પરિણામો પણ ભયંકર આવે છે. પણ આવા ભયને ગાંઠે અને જોખમથી ગભરાય, તે જિંદગી જાણે અને માણે કેવી રીતે ?

નગીનદાસ સંઘવી

['નવનીત' માસિક : 1973]

જોઈ લેવાશે !

થવા દે થાય તે, અમને નથી ડર, જોઈ લેવાશે !

જવાની પર ભરોસો છે સદંતર, જોઈ લેવાશે !

બનીને બુંદ આલમનો સમુંદર, જોઈ લેવાશે !

સફર કરવા કરી છે હામ, અંતર જોઈ લેવાશે !...oo

જવાનીમાં જ આફતનાં અનેરાં ઝેર પી લીધાં,

હવે શું આવશે એથી ભયંકર ? જોઈ લેવાશે !

જમાનામાં ગગન પર તારલા-શું સ્થાન તો લાધ્યું;

ચમકવું કેટલું ક્યારે ? વખત પર જોઈ લેવાશે !

હેમન્ત દેસાઈ

['મિલાપ' માસિક : 1962]

હમ હિન્દુસ્તાન કે રહનેવાલે લોગ એક નયે જમાને કી સીમા પર હૈં. ઉસ પાર હમ જાના ચાહતે હૈં - ઉસ પાર જબ કિ નયા ભારત બને ઔર ઉસમેં પૂરી તૌરસે ખુશહાલી હો. યહ એક બડી બાત હૈ.

લેકિન એસે મૌકે પર હમ અપને મુલક મેં દેખતે કયા હૈં કિ કહાં તો યે બડે બડે કામ હૈં, ઔર કહાં આપસ મેં છોટી-છોટી બાતોં મેં હમ ફસે હુએ હૈં - છોટે ઝગડોંસે હી હમે કુરસત નહીં. કભી સાંપ્રદાયિકતા, કભી જાતિ-ભેદ, કભી ભાષાકે ઝગડે, કભી યહ પ્રાંતીયતા ! એક એક પ્રાંત-પ્રદેશકે ઉપર લોગોંમેં અલગ-અલગ જોશ ચઢતા હૈ, ઔર વે ભૂલ જાતે હૈં કિ કોઈ એસી ચીઝ ભી હૈ જૈસે હિન્દુસ્તાન. અપને અપને સૂબે કો લેકર યા કભી ધર્મ કા નામ લેકર, કભી જબાનકા નામ લેકર કાફી હુલ્લડ હમ ઔર આપ મચાતે હૈં, ઔર શરમિન્દી હો જાતી હૈ કિ આખિર ઈસીકો હમ અપના સમઝતે હૈં - અપની રાષ્ટ્રીયતા, અપની કૌમિયત. હમારી કૌમિયત એક સૂબે કે લિએ હૈ યા એક ગાંવ કે લિએ હૈ ?

તો યહ બાત ઠીક નહીં હૈ. હિન્દુસ્તાન કી તાકત તભી હૈ - આપકી ઔર હમારી - જબકી હમ હિન્દુસ્તાન કી એકતા કો પૂરી તૌર સે સમઝે; એક દિમાગ સે નહીં, અપને દિલસે, ઔર યહ નહીં કિ હર તરહ કી અલગ બાતોં મેં પડ જાએ - ચાહે મઝહબ કે નામ સે, ચાહે સૂબે કે નામ સે, ચાહે ભાષા કે નામ સે; વે ખતરનાક ચીઝોં હૈં.

જવાહરલાલ નેહરુ

સાચા અંગ્રેજ, સાચા માનવી

કોઈ કોઈ વાર હું મહદાશય અંગ્રેજોને મળવા પામ્યો છું. એવી મહત્તા મેં બીજી કોઈ પણ પ્રજાના કોઈ પણ વર્ગમાં જોઈ નથી. દષ્ટાંત તરીકે હું એંડ્રૂઝનું નામ દઈ શકું; તેમનામાં સાચા અંગ્રેજને, સાચા ખ્રિસ્તીને, સાચા માનવને મિત્રભાવે અત્યંત નિકટથી જોવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. તરુણ વયમાં અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિશીલન દ્વારા જે અંગ્રેજ પ્રજાને મેં એક સમયે સમગ્ર અંતઃકરણથી નિર્મલ શ્રદ્ધા નિવેદિત કરી હતી, તેને જીર્ણ થતી અને કલુષિત બનતી અટકાવવામાં તેમણે મને મારી અંતિમ વયમાં મદદ કરી હતી. એમનો પરિચય મારા જીવનમાં એક શ્રેષ્ઠ સંપત્તિરૂપે સચવાઈ રહેશે. એમને જો મેં ન જોયા હોત, અને ન ઓળખ્યા હોત, તો પાશ્ચાત્ય પ્રજા સંબંધી મારી નિરાશાનો ક્યાંય આરો ન રહેત.

સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

ઘણાંક માણસનો સ્વભાવ જ એવો હોય છે કે તે કોઈ પણ મંડળીમાં આવી મળે કે તે મંડળીને આનંદમય કરી નાખે. તે ત્યાં ન હોય ત્યારે તેમની ખોટ સર્વને લાગે.

પ્રસન્નતા એટલે આપણી જે સ્થિતિ હોય તેનાથી સંતોષ પામી સુખી થવાની વૃત્તિ. જે સર્વ સ્થળે અને સર્વ સમયે સંતોષથી રહે છે તે નિત્ય પ્રસન્ન જ રહે છે. આવું એની મેળે થઈ શકતું નથી; ધૈર્ય, શાંતિ આદિ શુભ ગુણોના બળથી જ તે થાય છે.

આ જગતમાં આપણને જે પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણી ઈચ્છા પ્રમાણે જ થતું નથી. એટલે શ્રમ કર્યે જવો, પણ જે ફળ થાય તેથી નિરંતર સંતોષ રાખી પ્રસન્ન રહેવું. આપણા જીવિતને સુખવાળું કરવું કે દુખવાળું, એ જેટલું આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે એટલું બીજાના ઉપર નથી રાખતું. ફલાણું હલકું છે, અમુક મને ગમતું નથી, એમ આપણી પોતાની સ્થિતિ વિશે જ્યારે બડબડાટ કર્યા કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને કદી નિરાંત વળતી નથી ને સુખે રોટલો આપણાથી ખવાતો નથી. જેટલું ને જેવું જોઈએ તેવું જગતમાં મોટા રાજાને પણ મળેલું નથી, તો આપણે એવી વિના કારણ પીડા શા માટે વહોરવી ?

દુઃખને સમયે હરબડી જતાં પહેલાં [આપણાથી] વધારે દુઃખી લોકે જે ધીરજ રાખી હોય તે સંભારવી; અને સુખની વખતે ફુલાઈ જતાં પહેલાં, સુખી છતાં દુઃખી થયેલાંને સ્મરણમાં લાવવાં. એમ સંતોષ ઉપર મનને ચોંટાડવું. એમ થવાથી અંતઃકરણ સર્વદા પ્રસન્ન રહેશે, સર્વત્ર પ્રસન્નતા જ દેખશે અને બધે પ્રસન્નતા પેદા કરવાનું કારણ થઈ શકશે.

પ્રસન્નતાનો એટલો બધો ચમત્કાર છે કે તેનાથી ઘણાક રોગ થતા અટકે છે, કે થયા હોય તે ઓછા થાય છે. અપ્રસન્ન માણસ મનમાં દુઃખી રહે છે એટલું જ નહીં, તેનું શરીર પણ નહારું થઈ જાય છે. વળી જે માણસ બહુ અસંતોષી અને અપ્રસન્ન છે તેનામાં ઈર્ષ્યા અને લોભ એવા દુર્ગુણો પ્રવેશ કરે છે. જે લોક પોતાના કરતાં પ્રસન્ન અને સુખી હશે તેની તેને ઈર્ષ્યા થશે; અને ગમે તે રીતે પણ પ્રાપ્તિ કરવાની ઈચ્છા થવારૂપી તેને લોભ પેદા થશે. ઈર્ષ્યા અને લોભથી માણસો જે કુકર્મ કરે છે ને જે દુઃખ જાતે વેઠે છે, તેનાં દષ્ટાંત આપણે નિત્ય દેખીએ છીએ. એક કુકર્મ બીજાં દસ કરાવે છે, કેમ કે તે વિના પ્રથમનું કુકર્મ ઢંકાતું નથી. અપ્રસન્નતાની ટેવમાંથી અનેક અનર્થ ઊપજે છે, માટે સર્વદા પ્રસન્ન રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરવો.

કોઈ કોઈ માણસોની પ્રકૃતિ એવી હોય છે કે તે બોલતાં પણ વઢી પડે છે, સહજમાં માઠું લગાડી બેસે છે, ને એમ કોઈ રીતે નિરાંત વાળી બેસતાં નથી. એનાથી આપણને કે કોઈને કશો લાભ નથી. કેટલાંકને તો એવી ટેવ હોય છે કે તે એક

સામાન્ય વિનંતી પણ પ્રસન્નતાથી કરી શકતાં નથી. આજ્ઞા કરવાને જ જાણે તે અવતર્યા હોય, સામા માણસના મન દુભાવવાનો જ તેમનો ધંધો હોય, બીજાંની દરકાર ન કરવી એ જ તેમનો હક હોય, તેમ તેવાં માણસ નિરંતર વર્તે છે. તેમને જે માન મળે છે તે પણ ઓછું લાગે છે. તેમને કશું ગમતું નથી, બધી વાતોમાં કાંઈ ને કાંઈ ખામી જણાય છે; તેવાં માણસ નિરંતર અપ્રસન્ન રહે છે ને જ્યાં જાય ત્યાં કલેશ પેદા કરવાનું કારણ થઈ પડે છે. ઘરમાં છોકરાંછોયાં જાણે કોઈ વાઘ આગળ ઊભાં હોય તેમ તેના આગળ ફરે છે; બહાર લોકમાત્ર તેનાથી દૂર ચાલ્યા જાય છે. એ બધાંનું કારણ શું ? માત્ર અપ્રસન્નતા.

જેનામાં કોઈ ઉત્તમ ગુણ હોય છે, તે તો સાળ જેવાં નમ્ર હોય છે, સર્વત્ર પ્રસન્ન હોય છે. પણ જાતે પ્રસન્ન રહી બીજાને પ્રસન્ન રાખવામાં અતિશય નમ્રતા ધારણ કરવી, ખોટી પ્રશંસા કરવી, એનું નામ ખુશામદ. જેની ખુશામદ કરવામાં આવે છે તે માણસ પોતાની કિંમત જાણતો જ હોય છે, એટલે ખોટી ખુશામદથી ક્વચિત્ જ રાજી થાય છે. સારા માણસ એ રીતે પ્રસન્ન થતા નથી, અને આપણે જૂઠું બોલવાનું પાપ કરીએ છીએ. આપણે જેવાં હોઈએ તેવાં જણાવું, ને જેને જેવું હોય તેવું કહેવું. પણ તેમાં યે આપણે ધારીએ તેટલી નરમાશ વાપરી શકીએ. સામા માણસને માઠું ન લાગે તેવી નરમાશથી વ્યવહાર રાખવામાં આપણી તેમ તેની, બન્નેની પ્રસન્નતા સારી રીતે સચવાય છે અને એવી નરમાશથી કહેવું અસર કરી શકે છે.

અનેક વિદ્યા ભણવી, અનેક અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા, એ બધાંનું ફળ એટલું જ છે કે ચારે પાસાં સમાધાની રહે; ઘરમાં સર્વને આપણાથી શાતા વળે, કોઈ આપણાથી વિના કારણ બીહે નહિ. [પણ] ઘરનાં આપણા પર પ્રસન્ન રહે, બહાર પણ સર્વે આપણને ચહાય [તે] માટે એમને અઘટિત વર્તણૂક પણ કરવા દેવી, એવાં લાડ કે નરમાશ તજવા યોગ્ય છે. સર્વે આપણને ચહાય એમ કરવું; પણ સર્વને એવો નિશ્ચય રહે તેમ પણ કરવું કે કાંઈ પણ અયોગ્ય વાત એ જવા દેશે નહીં. બાળકો રમે-કૂદે તેમાં માતાપિતા તેમને મારનાર નથી, એવું તેમને લાગવું જોઈએ; પરંતુ તે એકલાં હોય ત્યારે પણ તેમને એમ રહેવું જોઈએ કે અમુક વાત મારાં માતાપિતા સારી ગણશે નહિ, અને તે હું કરીશ તો મને તેઓ પોતાનું પ્રિય ગણશે નહિ. એમ સર્વત્ર.

આમ એક પાસા ખુશામદ કે ખોટાં લાડમાં ન પડી જતાં, તેમ બીજા પાસા અતિશય કરડાં ન થતાં, યોગ્ય નરમાશથી સર્વ પ્રસન્ન રહે તેમ વર્તવું; અને તેવા વર્તનમાં પણ મુખ્ય કારણ એ જ જાણવું કે આપણા પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રસન્નતા સંઘરવી.

મણિલાલ નં. દ્વિવેદી

[‘બાલવિલાસ’ પુસ્તક : 1957]

પેટ કેરી આણ ફરે -

જુઓને આ ભૂંડ
નીચું કરી મુંડ
દિન બધો ઘૂમી ઘૂમી
એક માત્ર ખાય
જાણે ના ધરાય !
અન્ય સહુ અંગ પરે
પેટ કેરી આણ ફરે.

આંખથી છટકીને ક્યાંય ના જવાય,
સુંદરની સાથે કંઈ વાત નહીં થાય,
મધુર સૂરોને નહીં કાનથી સુણાય;
પેટ કેરી આણને તે કેમ ઉથાપાય ?

ક્યાંથી હોય એને ભાન
ઉપર રહ્યું છે એક નીલ આસમાન,
ઝાડ કેરી ડાળ પરે પણે એક ફૂલ,
કોકિલાના સૂર રચે એક એક ગુલ.

સૂરજનું સોનું લઈ
ચાંદ કેરું રૂપું
સજી શણગાર બેસે
જાણે નવવધૂ !
ધરતી આ કેવી સોહે !
જોઈ જોઈ આંખ મોહે.

પણ પેલું ભૂંડ
નીચું કરી મુંડ
એક માત્ર ખાય,
ધરતીનું રૂપ એને
નહીં રે દેખાય !

બસ, મારું ભાણું -
કશુંયે ન બીજું જોઉં,
સૂણું નહીં જાણું;
પેટરાજા પળે પળે
માગે નજરાણું :
ખોજી રહે દાસ ભૂંડ
નીચું નીચું રાખી મુંડ
માત્ર એક ખાણું.

પ્રહ્લાદ પારેખ

['બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક : 1962]

ફિર આઉંગા !

લેકિન મેં યહાં ફિર આઉંગા,
બચ્ચોં કી દહાન સે બોલુંગા,
ચીડિયોં કી જબાન સે બોલુંગા,
જબ બીજ હસેંગે ધરતી મેં,
ઔર કોયલેં અપની ઉંગલી સે
મિટ્ટી કી તહોં કો ચીંગી,
મેં પત્તી-પત્તી કલી-કલી
અપની આંખેં ફિર ખોલુંગા.

*

એ વતન, ખાક-એ-વતન,
વહ ભી તુઝે દેંગે -
બચ ગયા હૈ જો લહુ અબ કે
ફસદાદ કે બાદ.

*

મેં સોતા હૂં ઔર જાગતા હૂં,
ઔર જાગ કે ફિર સો જાતા હૂં,
સદ્ધિયોં કા પુરાના ખેલ હૂં મેં,
મેં મર કે અમર હો જાતા હૂં.

અલી સરદાર જાફરી

[‘નયા માર્ગ’ પખવાડિક : 2000]

❀

બીજું ગગન

જીત હું નીરખ્યા કરું સર્વદા મુજ હારમાં,
મુક્તિ મારી આખરે છે એક કારાગારમાં;
ડૂબીને તરતો રહીશ હું સાગરોની ધારમાં,
હોડી મારી લઈ જઉં હું ડૂબવા મઝધારમાં -
આપ જો સુકાન ધરવાનું વચન આપો મને !

આંખ ઊંચા તારલાના તેજને ચૂમી રહી,૦૦૦
પાંખ આ ‘શાહબાઝ’ની ગગને બધે ઘૂમી રહી -
આ ગગન ટૂંકું પડે, બીજું ગગન આપો મને !

‘શાહબાઝ’

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

સ્વસંસ્કારનું ભાન કરાવનાર લોકનાયક

ગુજરાતી પ્રજા માટે મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી (1858-1898) વિપુલ અક્ષરવારસો મૂકી ગયા છે. સાહિત્યનાં લગભગ તમામ અંગોનું તેમણે સફળ ખેડાણ કરેલું છે. મણિલાલ કેવળ સાક્ષર નહોતા; લેખનકાર્ય દ્વારા પ્રજાને સ્વસંસ્કારનું ભાન કરાવનાર લોકનાયકની જવાબદારી પણ તેમણે બજાવી હતી. ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાચીન ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તરફ વાળનાર સાંસ્કારિક આંદોલનરૂપે તેમની સાક્ષરતા ગુજરાતભરમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.

મણિલાલની આ સંસ્કારરક્ષક પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય વાહન તેમનાં બે માસિક પત્રો 'પ્રિયવદા' અને 'સુદર્શન' હતાં. તેમના અક્ષરજીવનના અર્કરૂપ ગણાતા ગદ્યલેખો લેખકના મૃત્યુ બાદ એક દાયકે 1909માં 'સુદર્શન ગ્રંથાવલિ'રૂપે સંગ્રહિત થઈને પ્રગટ થયેલા. મોટા કદનો 1100 જેટલાં પાનાંનો આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય થતાં તેમાંથી પસંદ કરેલા નિબંધોના બે સંગ્રહો 1948માં ગુજરાત વિદ્યાસભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તે પણ આજે દુષ્પ્રાપ્ય છે. અહીં સ્વીકારેલી પૃષ્ઠમર્યાદામાં રહીને મણિલાલના પ્રતિનિધિરૂપ નિબંધોનો આ 'મણિલાલ દિવેદી સંચય' રજૂ થાય છે. તેમાં, વડોદરા રાજ્યની કન્યાશાળાઓ માટે મણિલાલે તૈયાર કરેલા લઘુનિબંધોના સંગ્રહ 'બાળવિદ્યાસ'માંથી પણ કેટલીક નમૂનારૂપ કૃતિઓ મૂકી છે.

વિદ્વતા, વિશાળ અનુભવ અને અવલોકનની સંપત્તિ મણિલાલ પાસે બહોળા પ્રમાણમાં છે. ઉચ્ચ વિચારસામગ્રી એ મણિલાલના નિબંધોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. પ્રત્યેક મુદ્દાની ચર્ચાને વિશદ કરવા માટે તેઓ વચ્ચે વચ્ચે ઉચિત દષ્ટાંતો મૂકે છે. આને લીધે અઘરો વિષય પણ સુગ્રાહ્ય બને છે. મણિલાલનું ગદ્યપ્રભુત્વ અદ્ભુત છે. આટલી સાદી છતાં પ્રૌઢ, સરળ છતાં વિચારગર્ભ, ઉત્કટ છતાં સ્વસ્થ અને શાસ્ત્રીય છતાં સઘળા વિષયોને સુગ્રાહ્ય બનાવી દેતી સર્વભોગ્ય ગદ્યશૈલી ગુજરાતી ભાષાને મણિલાલે સૌપ્રથમ ઘડી આપી. ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસમાં મણિલાલનો આ ફાળો અવિસ્મરણીય રહ્યો છે.

સમર્થ ગદ્યસ્વામી તરીકે ખ્યાતિ પામનાર મણિલાલે લેખનનો પ્રારંભ કવિતાથી કરેલો. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા તે વર્ષે તેમણે 'શિક્ષાશતક' નામનો બોધક પદ્યખંડોનો સંગ્રહ પ્રગટ કરેલો. પણ પછી મણિલાલે કાવ્યસર્જનને પોતાની પ્રધાન સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ ગણી નહીં. છૂટક છૂટક કુલ 55 કાવ્યો તેમણે લખ્યાં હતાં, જે 'આત્મનિમજ્જન' નામના એકમાત્ર સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ છે. મણિલાલનાં કાવ્યોમાં મોટી સંખ્યા જૂનાં ભજનો, લોકગીતો કે ગરબીઓના ઢાળમાં રચાયેલાં ગીતોની છે. સરળ, રસાળ અને સંગીતમય વાણીમાં ઉત્તમ વિચારસામગ્રી ભરીને મણિલાલ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાને ઉન્નત તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં વિહરાવે છે.

ધીરુભાઈ ઠાકર

[‘મણિલાલ દિવેદી સંચય’ પુસ્તક]

અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,
ખજા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊડી લપાઈ છે.
જુદાઈ જિંદગી ભરની કરી રો રો બધી કાઢી;
રહી ગઈ વસ્લની આશા અગર ગરદન કપાઈ છે.
ઘડી ના વસ્લની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં ગમાવી એ કમાઈ છે.૦૦૦
શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરી ઉપર ફરહાદ;
અગમ ગમની ખરાબીમાં મજેદારી લુટાઈ છે.
ફના કરવું ફના થાવું, ફનામાં શહુ સમાઈ છે;
મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલબરની દુહાઈ છે.૦૦૦
સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે;
તડપતે તૂટતાં અંદર ખડી માશૂક સાંઈ છે.
ચમનમાં આવીને ઊભો ગુલો પર આફરી થઈ તું;
ગુલોના ખારથી બચતાં બદનગુલને નવાઈ છે.
હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ડૂલી;
ન ડૂલ્યા તે મૂઆ એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે.

મણિલાલ નં દિવેદી

[‘મણિલાલ દિવેદી સંચય’ પુસ્તક]

વસુંધરા

૦૦૦અંગે લગાવ્યા હિમલેપ શીળા,
જવાલામુખી કિન્તુ ઉરે જવલંત !
મૈયા તણે અંતર શું હશે પીડા ?
કે સૃષ્ટિચિંતા ઉરમાં અનંત ?
વિશ્રામ કાજે વિરમે નહીં જરા,
અકથ્ય દુખને અકળાય હેડે !
ઉચ્છ્વાસથી વાદળગોટ ઊડે,
ને દૂર ફેલે જલનીલ અંચળા !
ભમે ભમે દુખખતપી વસુંધરા !
ડગો ભરે તેજપથે અધીરાં !૦૦૦

ઉમાશંકર જોશી

[‘સમગ્ર કવિતા’ પુસ્તક]

ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય

કવિવર ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું : “પુષ્પો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહિ.”

મારી સ્થિતિ જુદી છે : મારે પુષ્પોના સંપર્કમાં આવવાનું બહુ બન્યું જ નથી. હા, એક દશ્ય મને હંમેશ ગમ્યું અને વારંવાર હું એને મારા કલ્પના-ફલક પર સાકાર કરવા મથું છું - અને તે છે ફૂલોનો હાર બનાવતી તરુણી. તમે ક્યારેક જોજો : પાસે પુષ્પોની ઢગલી પડેલી હોય. તરુણીના હાથમાં સૂતરનો દોરો અને નાનકડો સોયો હોય. તે આપણી સામે જોતી જાય, મીઠું મીઠું હસતી જાય, ક્યારેક કોઈક ગીત પણ ગણગણી લે, દેવધર તરફ દષ્ટિ પણ કરી લે, અને ટપોટપ, ચપોચપ ફૂલોને સોયા વડે દોરામાં પરોવતી જાય, અને એમ હાર ગૂંથાતો રહે. એની આંખોના ઝડપી પલકારા અને એની આંગળીનાં ટેરવાંની ચપળતા જાણે પરસ્પરની સ્પર્ધામાં ઊતરેલાં લાગે ! સોયો મદ્દુ પુષ્પોને તો વીધે જ, ક્યારેક અસાવધ ક્ષણે તરુણીનાં ટેરવાંનેય ટોચી જાય અને આપણા કાન જો સરવા હોય તો આપણે તેનો આછો સિસકારો પણ સાંભળી શકીએ, અને આ બધું ભાવિની કોઈ પીડાપૂર્ણ છતાં મધુર અનુભૂતિ-ક્ષણના આગોતરા સંકેત જેવુંય લાગી શકે ! અને ત્યારે આપણને પ્રશ્ન એ થાય કે જે સુગંધ ફેલાય છે તે શેની છે - ફૂલોની કે અનાઘાત પુષ્પ જેવી તરુણીનાં તન-મનની ?

*

આ ક્ષણે અચાનક મને તનમનિયાનાં ફૂલોની નાનકડી સૃષ્ટિ પણ સાંભરે છે. તનમનિયાં, બારમાસી, કૌરવ-પાંડવ, રાતરાણી, સૂર્યમુખી, જાસૂદ, ચંપો, મોગરો ઈત્યાદિ પુષ્પનામો પાડનાર કવિહૃદયને પ્રણામ કર્યા વિના કેમ રહેવાય ?

પરંતુ મને આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે જીવનભર ફૂલો અને સુગંધોના પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી એકંદરે વેગળા રહેલા મારા અસ્તિત્વમાં કશીક અવ્યાખ્યેય, અદ્રાણ્ય સુગંધની છાલક ક્યાંથી વીંઝાતી રહેતી હશે ? મારાં કાવ્યો અને નવલકથાઓના પરિચ્છેદો અને લલિત નિબંધોમાં ન જાણે ક્યાંથી, શી રીતે સુગંધ અને તેના સમાનાર્થી શબ્દો જાઈ-જૂઈનાં ઝૂમખાંની જેમ ડોકાઈ જતાં વરતાશે. ફૂલો અને ખુશબોથી સરવાળે ઊંફરો રહેલો હું મનના કોઈક અગોચર ખૂણે તેને જ ઝંખતો હોઈશ, તેની ઓળખ તો મારી શબ્દડાળીઓએ જ મને કરાવી. તેના પર સુગંધ-ઝુરાપાનાં ફૂલ ન ફૂટ્યાં હોત, તો હું એ ઓળખથી વંચિત જ રહ્યો હોત.

*

ફૂલમાંથી ન ઉદ્ભવી હોય તેવી સુગંધનું પણ આ વિશ્વમાં પ્રવર્તન છે જ. કોઈકના અઢળક પ્રેમની સુગંધની તુલના કયા પુષ્પની મહેક સાથે કરી શકાશે ? કોઈક ઊજળું હસે છે ને ખંડમાં ફૂલોનો ઢગલો થાય છે અને ઓરડો આખો મઘમઘી

ઊઠે છે. કોઈક બોલે છે અને સુગંધિત શબ્દ-કુસુમો ઝરતાં લાગે છે. કોઈકના સદ્ગુણોની સુવાસ, જ્ઞાનનો પરિમલ, સત્કર્મોની સુરભિ, સુંદર કૃતિમાંથી ઝરતી ખુશબો. કદીક કોઈ ગીત મહેકતું અનુભવાય છે. ક્યારેક કોઈના હોઠનો ઝીણો કંપ, આંખની ચમક, અંગુલિની મુદ્રા કે સ્મિતની બંકિમા આપણા મનમાં ફેરમનો ઉત્સવ રચી આપે છે - અને ત્યારે પ્રત્યક્ષ ફૂલો સાથે વાત કરવાનો સમય ન મળવાનો કવિસહજ વસવસો ઓસરતો અનુભવાય. આમ જુઓ તો ફૂલો ક્યાં નથી અને તેઓની સંગતમાં શ્વસવાનો સમય પણ ક્યાં નથી ?

ભગવતીકુમાર શર્મા

પહેલો વરસાદ

ક્યારની તે જોતાં'તાં વાટ એવા મોસમના

પહેલા વરસાદમાં જાવા દે જરી,

મા ! જાવા દે જરી.

ચારેકોર ઊભરતા હાલક ઢિલોળ મહીં

ઝબકોળાં થોડાંઘણાં થાવા દે જરી.

મા ! થાવા દે જરી.

કેમ આજ રે'વાશે ઘરમાં ગોંધાઈ,

કેમ બારી ને બાર કીધાં બન્ધ ?

ઝાલ્યો ઝલાય નહીં જીવ એવાં કે'ણ લઈ

આવી મત્ત માટીની ગન્ધ !

ફળિયાને લીમડે ગહેંકતા મયૂર સંગ

મોકળે ગળે તે ગીત ગાવા દે જરી,

મા ! ગાવા દે જરી.

ચાહે ઘણુંય તોય રે'શે ના આજ કશું

તસુ એક હવે ક્યહીં કોરું,

જળે ભર્યાં વાદળાંના ઝુંડ પર ઝુંડ લઈ

ઝૂક્યું અંકાશ જ્યહીં ઓરું :

ઝડીયુંની જોરદાર જામી આ રમઝટમાં

થઈએ તરબોળ એવું ના'વા દે જરી,

મા ! ના'વા દે જરી.

ક્યારની તે જોતાં'તાં વાટ એવા મોસમના

પહેલા વરસાદમાં જાવા દે જરી

મા ! જાવા દે જરી.

પ્રદ્યુમ્ન તન્ના

['કવિલોક' બે-માસિક]

ઠીક થયું !

કો' અમારું ન રહ્યું, પર ન રહ્યું, ઠીક થયું;
ગામ અકબંધ રહ્યું, ઘર ન રહ્યું, ઠીક થયું !
ઓળખી લે'ય બધા કશ્શીયે ઓળખાણ વગર,
કેં જ ગોપિત કે ઉજાગર ન રહ્યું, ઠીક થયું.
પંખીઓ એક પછી એક ઊડી સાવ ગયાં,
નામ એકેય અધર પર ન રહ્યું, ઠીક થયું.
આમ દેખાય જગત શુષ્ક અને આમ સજળ;
નેણ સુકું ન રહ્યું, તર ન રહ્યું, ઠીક થયું.
જળ હવે ફક્ત મને જળ રૂપે દેખાય જળે;
કોઈ ખાબોચિયું-સાગર ન રહ્યું, ઠીક થયું.
ભગ્ન ભેંકાર હવેલી-શો મને થાઉં પ્રતીત;
કોઈ પણ બહાર કે અંદર ન રહ્યું, ઠીક થયું.
વાયુ વૈશાખ તણા ગામમાં વાતા જ ગયા;
એક પગલુંય તે ભીતર ન રહ્યું, ઠીક થયું.

કિસન સોસા

['કંકાવટી' માસિક]

— બગૈર આપકી મદદ કે

હમને અપને મુલકકો બઢાના હૈ. સિર ઉઠાકર, મજબૂત કદમ કર, હાથ મિલાકર હમ આગે બઢેં.

લેકિન યહ મેરે હાથમેં તો નહીં હૈ. આપને મુઝે ચંદ દિનોંકે લિએ પ્રધાનમંત્રી બનાયા; મેં આયા, ગયા, ઔર મુઝમેં હજારોં કમજોરી હેં. અસલ ચીજ હિન્દુસ્તાનકી તાકત હૈ, જો હિન્દુસ્તાનકી જનતામેં હૈ, આપ લોગોંમેં હૈ. આપકો ઇસકો સમજના હૈ કિ આપકા, સબોંકા, હમારા ક્યા કર્તવ્ય હૈ. જો એક બેશકીમત ચીજ હમારે હાથમેં આવી, હિન્દુસ્તાનકી આઝાદી, કહીં હમારે હાથસે ફિસલ ન જાએ, કહીં નિકલ ન જાએ અપની કમજોરીસે. યહ કુછ એક ચંદ અફસરોં, પ્રધાનમંત્રિયોંકી બાતેં નહીં હૈ જો મેં આપસે કહ રહા હૂં. યહ હિન્દુસ્તાનકે કરોડોં આદમિયોંકી બાત હૈ, એક એક ગાંવકી.

હમને કુછ દિન ખિદમત કી, કભી ગલત, કભી સહી — હાં એક સાફ દિલસે કોશિશ કી; લેકિન જો કામ હમને ઉઠાયા, વો લંબેસે લંબા આદમી નહીં ઉઠા સકતા હૈ અપને આપ — બગૈર આપકી મદદકે.

જવાહરલાલ નેહરુ

[લાલ કિલ્લા પરથી પ્રવચન : સ્વાતંત્ર્ય દિન, 1960]

દરિયો

હલેસે હલેસે હલેસાય દરિયો,
બધી હોડીઓ લઈ વહી જાય દરિયો...૦૦૦

જરા પણ જો તરસ્યો કદી થાય દરિયો,
તો નદીઓની નદીઓને પી જાય દરિયો...૦૦૦

સતાવે અગર સૂર્યકિરણો તો દોડી
કિનારાની રેતીમાં સંતાય દરિયો...૦૦૦

કદી વિસ્તરે રણ સમંદરના દિલમાં,
કદી રણની આંખોમાં ડોકાય દરિયો...૦૦૦

કદી બૂંદરૂપે ટપકતો નભેથી
કદી બ્રાહ્મ થઈને ઊડી જાય દરિયો...૦૦૦

ક્ષિતિજની તરફ આંખ માંડી જુઓને,
જુઓ ત્યાં ગગનમાં ભળી જાય દરિયો...૦૦૦

સમયની ગુફાઓમાં પડઘાય દરિયો,
મૂકો શંખ કાને તો સંભળાય દરિયો...૦૦૦

તમે જાળ નાખ્યા કરો રોજ, 'આદિલ',
પરંતુ કદી યે ન પકડાય દરિયો.

'આદિલ' મન્સૂરી

['નવનીત' માસિક : 1964]

થાક

કહેવાય છે કે વધુ પડતું કામ કરીએ એટલે થાક લાગે. અને પછી થાકનો ઇલાજ આરામ કરવો, એટલે કે કાંઈ જ ન કરવું. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે તમારું કામ તમે કુશળતાથી કરતા હો, તો તમને થાક સહેલાઈથી લાગતો નથી. તમારા કામમાં જો તમને રસ હશે, તો ઘણા લાંબા સમય સુધી તમે વિના થાકયે કામ કરી શકશો. એટલે કામનો થાક ઉતારવાનો મુખ્ય ઇલાજ એ છે કે તમને રસ પડે એવું બીજું કોઈ કામ હાથમાં લેવું. કામ સદંતર બંધ કરી દઈને પ્રમાદમાં સરી પડવું, એ કાંઈ થાક ઉતારવાનો સાચો ઇલાજ નથી. જે કામ તમે આનંદથી અને શાંતિથી કરી શકો છો, તે તમારે માટે એક ટોનિક જેવું બની રહે છે, એ તમારો સક્રિય આરામ હોય છે. પણ જે કામ કરવામાં તમને રસ નહીં હોય, કોઈ ફરજરૂપે કે વેઠની રીતે તમે એ કરતા હશો, તો તેવું કામ તમને થોડી વારમાં જ થકવી નાખશે. એટલે થાકનો ખરો ઇલાજ એ છે કે પોતાના કામમાં ખરેખર રસ લેતાં રહેવું.

શ્રીમાતાજી

લડાઈ કા તજુર્બા

પિછલે પચાસ બરસ મેં દુનિયા મેં દો બડી લડાઈયાં હુઈ. લેકિન યૂરોપ કે લોગોં ને, એશિયા કે કુછ લોગોં ને, કુછ અમેરિકા કે લોગોં ને ભી એક જાતિ તજુર્બા હાસિલ કિયા. કોઈ ઘર નહીં હે યૂરોપ મેં, કોઈ પરિવાર નહીં હે જિસ મેં સે કોઈ ન કોઈ રિશ્તેદાર, લડકા વગેરે લડાઈ મેં ન મર ગયા હો. કૌમ પર ઉસકા અપના અસર હુઆ.

ઈસ કિસ્મ કા તજુર્બા હમેં જમાને સે હાસિલ નહીં હુઆ હે. અક્સર ઠોકર ખાકર હમ ગિરે, ફિર ઉઠે, ફિર ચલે. એસે કૌમેં બઢતી હેં. લેકિન હિંદુસ્તાન કે લોગ વહ બાત પૂરી તરહ નહીં સમઝે, જો યૂરોપ ઓર અમેરિકા કે લોગ સમઝે હેં. ક્યોંકિ ઉનકો ઉન બડી લડાઈયોં કા તજુર્બા હે. હમારે લિએ લડાઈ એક એસી ચીજ હે, જિસકે હમ કિસ્સે-કહાનિયાં પઢતે હેં. લેકિન ઉસકા એક તજુર્બા હમારે ઉપર નહીં હુઆ હે.

મુઝે કભીકભી એક કભી-સી નજર આતી થી કિ લોગ છોટીછોટી બાતોં મેં ફંસ જાતે હેં, છોટે ઝગડોં મેં ફંસ જાતે હેં, બહસેં હોતી હેં; કભી કભી વહ ફિરકાપરસ્તી મેં ફંસ જાતે હેં, કભી ભાષા પર ઝગડે હોતે હેં. કિસ તરહ સે ઈસ મેં સે નિકલ કર હમ જરા અપને દિમાગ કો ફેલાએ, દિલ કો ફેલાએ, ઓર સારે હિંદુસ્તાન કો અપને સામને રખે ?

અબ એક એસા ઈત્ફાક હમારે સામને આ ગયા કિ હમેં હથિયારબંધ હોના પડતા હે, હથિયારોં કો લેકર લડાઈ લડની પડતી હે. હિન્દુસ્તાન કે ઉપર એક જબરદસ્ત હમલા બહુત દિનોં બાદ હુઆ હે. શાયદ ઈસ સવાલ કે કાફી નુકસાનદેહ પહલૂ ભી હેં. લેકિન યહ શાયદ અચ્છા ઓર મુફીદ હો કિ યહ હમારે લોગોં કો જરા જગા દે ઓર દિખા દે કિ કેસી દુનિયા મેં હમ રહતે હેં. યહ એક બેરહમ દુનિયા હે, સપ્ત દુનિયા હે, જો કમજોરોં કે લિએ નહીં હે. ઓર તાકત તભી આતી હે જબ કિ હમ લોગ એકદિલ હોકર, મિલકર એક કૌમ હો કે કોઈ બડા કામ કરે. ઓર અગર હર વક્ત આપસ મેં ફૂટ હો ઓર છોટી છોટી બાતોં પર બહસેં કરે, તો હમ કમજોર હોતે હેં ઓર દૂસરે મુલક હમે દબા સકતે હેં. તો શાયદ હમેં ઈસ સે ફાયદા હો.

જવાહરલાલ નેહરુ

એનું નામ -

એક ઝરણું જોઈને માની લેવું કે ક્યાંક મહાસાગર હશે જ

- એનું નામ શ્રદ્ધા.

વિલિયમ વોર્ડ

બેડો પાર !

પ્રભુના રાજમાં પેટેલા ભક્તો પ્રભુને પહોંચવાનો સરળ માર્ગ દુનિયા આખીને ઝટ દેખાડી દઈને પ્રભુરાજ્યની વસ્તી વધારવાનું વિચારવા લાગ્યા, ત્યારે સેતાન ફિક્કરમાં પડી ગયો. એક ભોળો શંભુ એને રસ્તે મળ્યો. તેને જોઈને સેતાનને યુક્તિ સૂઝી. ભગતને કહે :

“ભક્તરાજ ! તમારા લોકનાં ભજનભક્તિ જોઈને હું તો મુગ્ધ થઈ ગયો છું. મને એની લગની લાગી છે. હવે તો મારા જેવી લગની બધી દુનિયાને લગાડો, એટલે બેડો પાર. ભગવાનની ભક્તિ એ તો એટલું બધું સાદું સત્ય છે કે દુનિયાને ઝીલતાં વાર લાગવાની નથી..”

ભગત : “સત્ત વચન અને વાણી. દુનિયાનાં માણસમાત્ર સુધી એ સાદું સત્ય કેવી રીતે પહોંચાડી દેવું, એની જ ગોઠવણ આજકાલ અમે લોકો વિચારી રહ્યા છીએ. અમારા આવતા સમૈયામાં એ ચર્ચાશે..”

સેતાન : “એ તો સહેલું છે. આ વસમા કળિકાળમાં સંઘ, સંગઠન એ એક જ શક્તિ છે, એક જ રાજમાર્ગ છે. બસ, સત્યનું સંગઠન કરો !”

ભગત : “ભલું સૂચવ્યું. અમે તેમ જ કરીશું..”

સેતાન : “ધન્ય ભક્તરાજ ! સ્વર્ગની એસેમ્બલીમાં આપના શુભ સંકલ્પનો જય થાઓ. પણ હવે ઝટ કરજો. મારા જેવા કેટલાય સંસારી જીવો આપ સૌના ભક્તિરસમાં ભાગીદાર બની પ્રભુચરણે લીન થવા તલપાપડ છે. માટે સંસારભરમાં સંગઠનનું જાળું પાથરી દઈએ. ભક્તોના સંઘો રચાય, પૂરી શિસ્ત જળવાય અને કરતાલ-એકતારા સાથે પ્રભુનામના જયઘોષ કરતી તેમની પલટનોની પલટનો સ્વર્ગરાજ્યમાં દાખલ થવા વૈકુંઠના ફાટક પર ખડી થઈ જાય, એવું કરો... એકલદોકલ કે રેહું કોઈને રહેવા જ ન દો. પછી સેતાનની શી મગદૂર છે કે કોઈને ભમાવે ?”

ભગતનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો.

અને તે દિવસથી સંસારમાં સત્યની ઘોર ખોદાઈ !

સ્વામી આનંદ

નળિયાં

ઉનાળે ઊડેલી

ધૂપ જેવી ધૂળથી ઢંકાયલાં નળિયાં

ધોવાઈને વરસાદમાં શાં ઊઘડે :

વેહના તાપે તપેલી

લાંબી વાટે ધૂળ-મેલી

સ્વાપ્નમાં સ્નેહે ચૂમેલી

આંખ જાણે ઊઘડે !

જયન્ત પાઠક

ચાલો ત્યારે ઊપડીએ, ભમવા ગુજરાતે - ન ધોરી રસ્તે, ન રેલવેને પાટે.

ક્યાંથી શરૂ કરીશું, કહું ? આપણે દક્ષિણથી ઉત્તર દિશા તરફ ઊપડીએ. આગગાડીમાં નીકળીએ તો દહાણુથી આબુ પહોંચતાં સોળ કલાક. પણ આપણે લાંબી મજલ કરીશું, રાત પડે ત્યાં વાસો કરીશું, અને સવાર પડ્યે આગળ હીડીશું.

પાંચસો ફૂટ ઊંચી ડુંગરી ઉપર આપણે ઊભા રહીએ, તો દમ્બણ ગુજરાતનો રળિયામણો પ્રદેશ દેખાશે. આ ડુંગરી તે પારનેરાની ડુંગરી, અને નજીકમાં વહેતી નદી તે પાર નદી. સહ્યાદ્રિની ગહ્વરો વટાવી એ અહીં આવી સાગરને મળવા.

પશ્ચિમે ધૂધવતો અરબી સમુદ્ર; ડુંગર ઉપર કિલ્લો, અને કિલ્લામાં બુરજો ને વચગાળે ટાંકાં. દૂર દક્ષિણમાં દેખાય તે દમ્બણગંગા. એને કાંઠે દમ્બણ ગામ, કવિ ખબરદારનું એ ધામ. અને ડાબે હાથે ધરમપુર; ત્યાંથી નાસિક-ત્રંબકની જાત્રાએ જવું હોય તો પગરસ્તે જવાય. પગરસ્તે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાય. ગામેગામ એવી કેડીઓ પડેલી જ હોય છે.

ડુંગરીની ઉત્તરે ઔરગંગા, દક્ષિણે પારગંગા, અને દૂર દૂર નજર કરો તો ઝાંખી દેખાય છે એ કોલક નદી. પારનેરાની ડુંગરી ઊતરી વલસાડ થઈ ચાલવા માંડીએ તો તદ્દન ઢૂંકડે તીથલ; દરિયાકાંઠે હવા ખાવાનું સ્થળ. પણ આપણે ઔરગંગા અને નાનકડી વાંકી નદીની વચ્ચે થઈને જઈશું. અહીં ધમડાચી એક જોવા જેવું ગામ છે. અહીંની આંબાવાડીઓ જોતાં થાક જ નહીં લાગે. પણ અહીં નહીં, આગળ અમલસાડ પાસે અમરલોક રમવા આવે એવી સ્વચ્છ આમ્રકુંજો. અસંખ્ય જાતની કેરીઓ; એનાં નામો યાદ રાખતાં થાકીએ.

પણ આ પાણીભર્યો મુલક - કેરી તો શું પણ ઠેકઠેકાણે શેરડી, સૂરણ, રતાળુ, કેળાં અને લીલોતરી શાકભાજીનો પાર જ નહીં. ખરેખર અને કાવેરી બે નદીઓ મળે છે એની સાથે કંઈક વોંકળાઓ પોતાનાં હાથ-આંગળાં લંબાવી જમીનને ફળદ્રુપ કરે છે. પૂર્વમાં પડવેલ તો કેવડાચી મઘમઘી રહે છે, એવડું મોટું કેવડાનું વન ! એની સુગંધ પાથરતો અહીંથી એ છેક સુરત સુધી જાય છે. આ બાજુ આ ગામનું નામ જ આમ્રધરા - એ પણ કેરી માટે પ્રખ્યાત, કેરીની ધરતી. ક્યાંક ક્યાંક ગામોનાં નામો તો એવાં સરસ આવ્યાં જાય છે, કે આપણે નોંધતાં થાકીએ !

ચાલો પૂર્વે, અજમલગઢનો ડુંગર ચડવા. ઉપરથી આખો વિસ્તાર બહુ સુંદર દેખાશે. અને પેલી પાર જઈશું તો ડાંગનું વન, એટલે કે દંડકારણ્ય. એની શોભા, ઝાડનાં ઝુંડ, વનરાઈઓ, ઠંડી મીઠી હવા - એ તો અનુભવે તે જ જાણે.

હવે પશ્ચિમે, ગણદેવીનો મીઠો ગોળ ખાવા. કાવેરી અને અંબિકા નદીની વચ્ચે, જાતજાતની લીલી ધરતી જોતાં જોતાં, ખેરગામમાં ફળફળાદિનો ઢગલો મળશે તે ખાશું, પાસેની બે ડુંગરીઓ પણ ચડીશું : એક છે તે રાત્રા પથ્થરની, બીજી કાળા

પથરની - એટલી ખૂબી જોવા જેવી છે.

પેલું દૂર દેખાય એ ધમડાછા. ગજબનું ગામ. આ બાજુ કોઈ જાડી વ્યક્તિ જોવા મળે, નર કે નારી, તો તરત એને ઉપમા આપવામાં આવે : ધમડાછાની કેરી જેવી - મુખ્યત્વે નારીને. અહીંની કેરી ભારેની દળદાર, ખાસ્સી ભરાઉ, મોટી, મુરબ્બામાં કામ લાગે એવી.

અહીં એક ગામ બીગરી - ત્યાં અંબિકા, કાવેરી, મેહરા, ત્રણ નદીઓ મળે. અને અહીં અરબી સમુદ્ર ઘૂમવા વહાણો બંધાય. જુઓ, ચારેકોર લક્કડકામ, સુથારો, માછીમારો અને વહાણવટીઓ - આ બધો પ્રદેશ જ વહાણખેડુઓનો. નદીના વળાંક - એના પૂરેપૂરા લાભ ઉઠાવાયા હતા. અહીં બિલીમોરામાં [ઈંગ્લંડના નૌકાસેનાની] નેક્સનનું 'વિક્ટરી' જહાજ બંધાયું હતું, એવો એક સંશોધકનો દાવો છે. એ બંગાળી ગૃહસ્થે એ સંબંધમાં પુસ્તક પણ લખ્યું છે. એ ગમે તે હોય, પણ અહીં અડીખમ વહાણો બંધાતાં. આ હજી ભાંગ્યું ભાંગ્યું તોયે ભરુચ. જુઓ આ વહાણોનાં સમારકામ.

આગે બહે. દરિયાકિનારે... આ એ જ દાંડી... દાંડીકૂચ... મહાત્માજીએ 1930ના એપ્રિલ મહિનામાં અહીં મીઠું પકાવવાનો સત્યાગ્રહ કર્યો. અમદાવાદથી પગપાળા આવ્યા અહીં, અને જેલમાં જઈ બેઠા. અહીં જે લાઠીઓ ઊછળી છે, સત્યાગ્રહીઓએ જુલમ સહ્યા છે, એ વાત સાંભળતાં કમકમાં આવે. આ દાંડી, અને પણે ધરાસણા. આ વિશાળ અરબી સમુદ્ર. રાતવાસો આજે અહીં જ કરીશું. પણ પથારીમાં નહીં - અહીં એક પુણ્યસ્થલોક સંતનાં સ્મરણોમાં જાગરણ ન કરીએ, તો ક્યાં કરીશું ?

નજીકમાં ધરાસણા, પણે કરાડી : સત્યાગ્રહની લડતનાં પંકાયેલાં થાણાં. પેલી બાજુ બે-અઢી હજાર વર્ષનું જૂનું ગામ નવસારિકા.

અહીં લોકમાતાની લીલાલહેર છે. ઔરંગા જોઈ. અંબિકા ઊતરી આવ્યા. આગળ ઉપર પૂર્ણા અને મીંઢેળા... કેવાં સુંદર નદીઓનાં નામ છે, અને કેવો લીલોછમ પ્રદેશ છે !

ચન્દ્રવદન મહેતા

[‘ભમીએ ગુજરાતે’ પુસ્તક]

વેરાન

પ્રીતવણેર્યાં વાછરડાં ધૂસર સંધ્યામાં ભટકે,
કાલિન્દીને નીર ડૂબવા કદબછાયા લટકે.ooo

ગોપી ને ગોપાળ હવે અણજાણ લોક શાં ફરતાં,
વ્યાકુળ મૂગા પડછાયા શાં ધેનુનાં ધણ ચરતાં.

કો'ક કામળી, કો'ક બંસરી, કો'ક અધરું ગાન...
બધું ગયું વિસરાઈ, એકલું ટકી ગયું વેરાન !

રઘુવીર ચૌધરી

બિત્તોકે પિતા ઝલ્લાયે હુએ આયે ઓર બોલે : “બિત્તો એક હઝાર રુપયા માંગ રહી હૈ. અબ મૈં કહાંસે દૂં ?”

“એક હઝાર !” બિત્તોકે ભાઈને આશ્ચર્યસે પૂછા. વહ થકા-હરા દફતરસે લૌટા થા.

“અભી-અભી યહ પત્ર આયા હૈ. લો દેખો !” ઓર પત્ર ઉસકે હાથમેં દેકર બિત્તોકે પિતા આવેશમેં કમરેકે અંદર ચક્કર લગાને લગે.

ભાઈને પત્ર પઢા :

હમ લાહોરમેં એક મકાન બનવાના ચાહતે હૈં. જમીન તો હમને કિસી-ન-કિસી તરહ ખરીદ લી હૈ. પર ચાર ઈંટે ધરનેકો રુપયા નહીં. હમને દેઢ વર્ષકા વેતન પેશગી લે લેનેકા નિશ્ચય કિયા હૈ. સરકાર બાદમેં કાટતી રહેગી. કુછ રુપયા બિલ્ડીંગ ફંડસે ભી આ જાયગા, પરંતુ ઈતનેસે તો દીવારેં ભી ખડી ન હોંગી. જૈસે ભી હો, આપ એક હઝાર રુપયે પ્રબન્ધ કર દીજિએ. સરકારકી કાટકે બાદ મૈં આપકા રુપયા ચુકા દૂંગી...

“તો દે દીજિએ !” પત્ર કો બીચ હી મેં છોડકર ભાઈને કહા. “સરકાર કા રીણ ચુકાકર વહ આપકા રુપયા લૌટા દેગી..”

“રુપયા લૌટા દેગી યા નહીં, યહ તો બાદકી બાત હૈ. પ્રશ્ન તો યહ હૈ કિ ઈતના રુપયા આયે કહાંસે ? રાય અભી તક બેકાર બૈઠા હૈ, ઓર સુરેન્દ્રકો લો કોલેજમેં ભરતી કરના હૈ.”

“પરંતુ વહ ભી તો આપકી લડકી હૈ.”

“લડકી હૈ તો બ્યાહ-વર દી. અપના કર્તવ્ય પૂરા કર દિયા. આખિર તુમ્હારી દૂસરી બહનેં ભી તો હૈં, ઓર ફિર રાય ઓર સુરેન્દ્ર...”

“કિન્તુ ફિર ભી આપકો કુછ-ન-કુછ તો દેના હી ચાહિએ.”

“તુમ્હારી ભી તો બહન હૈ - તુમ કુછ સહાયતા ક્યોં નહીં કરતે ?”

“ભેરી આર્થિક સ્થિતિ આપસે છિપી નહીં. ફિર ભી જો આદેશ દીજિએગા, કરુંગા..”

“મૈં તો ઈસ વક્ત પાંચ સૌ સે અધિક નહીં દે સકતા..”

“બહુત અચ્છા, મૈં ભી ઈતના જુટાનેકી ચેષ્ટા કરુંગા..”

પિતાને પાંચ સૌ દિયા, ભાઈને ભી પાંચ સૌ. પિતા રિટાયર્ડ તહસીલદાર થે ઓર ભાઈ કલર્ક. ઈસ કામકે વિએ ઉસને અપની પત્નીકા એક આભૂષણ બેચ દિયા.

*

મકાન બને અભી મુશ્કિલસે મહીના હુઆ હોગા કિ એક દિન બિત્તોકે પતિને દફતરસે આકર દો વિફાફે ઉસકી ગોદમેં ફેંક દિયે. બિત્તોને એક વિફાફા ખોલકર પઢના પ્રારંભ કિયા :

પ્રિય સાવિત્રી,

તુમ્હે જ્ઞાત હૈ કિ ઇસ મહિને સુરેન્દ્રકો લો કોલેજમેં ભરતી હોના હૈ. મેરે પાસ ઇસ સમય રુપયા નહીં. તુમ ઉસે એક સૌ રુપયા પ્રવેશ-શુલ્કકે લિએ દે દેના. ફિર યદિ સમ્ભવ હો તો બીસ રુપયા મહીના દેતી રહના, નહીં મૈં ઇસ બીચમેં પ્રબંધ કર લૂંગા. મૈં તુમ્હે કષ્ટ નહીં દેતા, પર વિવશ હૂં.

તુમ્હારા પ્યારા પિતા

બિત્તોને જલકર કહા, “અભી મકાનકી સીલ ભી નહીં સૂખી, ઔર ઇન્હેં રુપયોંકી પડ ગઈ ! એક વર્ષ ભી સંતોષ ન હો સકા ઇનસે. સરકારકી કાટકે બાદ યહાં તો સૌ કોડિયાં ભી નહીં બચતીં – સૌ રુપયા કહાંસે દૂ !”

પતિને કુછ ઉત્તર નહીં દિયા. બિત્તોને અન્યમનસ્કતાસે દૂસરા લિફાફા ઉઠાયા ઔર ઉસે પઢને લગી :

પ્રિય બિત્તો,

મૈંને પિતાજીકે મેજ પર એક પત્ર દેખા થા જો વે તુમ્હે લિખ રહે થે. ઇસમેં ઉનહોંને તુમસે સૌ રુપયા માંગા હૈ. મુઝે માલૂમ હૈ કિ તુમ દે ન પાઓગી. પર યદિ તુમ રુપયા ન લીટાઓગી, તો પિતાજીકી દષ્ટિમેં તુમ્હારા ઔર ભાઈ સાહેબકા માન ઘટ જાયગા. મૈં સો રુપયા ભેજ રહા હૂં જબ સુરેન્દ્ર આયે, ઉસે ચુપચાપ દે દેના. જૈસે તૈસે તુમ્હે બીસ રુપયા માસિક પહુંચાનેકા ભી પ્રયાસ કરુંગા.

તુમ્હારા ભાઈ

ઉસકા પતિ હાથ-મુંહ ધોને ચલા ગયા. બિત્તોકી આંખોંમેં આંસૂ છલછલા આયે.

ઉપેન્દ્રનાથ ‘અશ્ક’

[‘સત્તર શ્રેષ્ઠ કહાનિયાં’ પુસ્તક]

ત્રણ ચીજ

મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદના મોંમાંથી એક વાર વાતવાતમાં જ નીકળી પડેલો આ ‘શેર’ એમના તપોજજવલ જીવનના શબ્દબિંબ જેવો છે :

હાસિલે ઉમરમ સહ સુખન બેશ નેસ્ત,

ખામ બદમ પુખ્તા શુદ્ધમ સોખ્તમ્.

જિંદગીભરમાં ત્રણ જ ચીજ હાંસલ થાય છે : પહેલાં હું કાર્યો હતો, તે પછી પાક્યો અને પછી બળીને ખાક થયો.

રતનલાલ જોશી

[‘ગાંધી માર્ગ’ ત્રિમાસિક]

ભોલારામની છબી

(1)

ખૂણે બેસી ખાય ને જોઈં તો
ઊભે વગડે ગાય રે, ભોલા !
કેમ કરી તને ઘેર ભોલાવી
હેતને કોળિયે સાથ જમાડું ?
કેમ કરી તારે એકલ મારગ
હાથમાં લઈને હાથ રમાડું ?
હાટ-બજારે સૂનો સમ ને
વગડે પડઘો થાય રે, ભોલા !
અંધકારે ઓળો થઈને
ચાલ, તું જીવ, ખંડેરને ખૂણે,
વાયરે મારા પ્રાણ પરોવી
આવ રે કોઈ અતીતને ધૂણે,
હોઠમાં દૂધિયું હાસ ફોરે ને
કંઠમાં કંઠ સમાય રે, ભોલા !

(2)

ધરતી અગનઝાળમાં પડી,
ભરતી તારે ગગન ચડી,
દવને પાદર, પ્રેમની ભાદર
ભર કાંઠે તું વહાવ રે, ભોલા !
આભનાં ખેતર ખુલ્લુંખુલ્લા,
કોઈ દિશે નહીં વાડ રે, દુલ્લા !
કોણ રોકે તને વાટમાં, ભીતર
ઘણના ઘાવ લગાવ રે, ભોલા !
એ જ તો આપણી પ્રીતની ખૂબી,
મોજમાં ડોલે, જાય જે ડૂબી,
મન મૂકી તારા મોતની વાંસળી
જિંદગીભર બજાવ રે, ભોલા !
મેઘ આપાઢીલો હાથથી ખાલી,
શરદરાસમાં આપતો તાલી.
પંડને તુંયે પૂર કપૂરમાં
મઘમઘાટે મિટાવ રે, ભોલા !

(3)

આજ તો ભોલા, એમ થવા દે,
જેમને કે'વું હોય કે'વા દે.
મૂછને મરડી, આંખથી કરડી
જાલમસંગ આ જોતા હોય તો
મરને જોતા. ડાયાડમરા, ડોસલા
બોખલે મોઢે હસતા હોય
ને જાણે બધુંય જાણતા હોય
ને ધીરે ગુસપુસોની લાપસી માણતા હોય
ને ત્યારે
મંછરામની સીતલી, વળી
સામતા વાઘરી કેરા છોરા
રામલાના તું
હાથમાં મેળવી હાથ હાલ્યો જા
ભરબજારે
ભે-વિના તલભાર. તું તારે
રૂડા વીવા કેરા મંગળ મન્તર ભણતો
આભના માંડવા હેઠ, સૂરજની સાખે, ભોલા !
મન મૂંગાની પ્રીતના સોનલ તારને વણતો
નીકળી પડ.

ને ત્યાં જ ઘડાઘડ
લાઠિયું પડશે, માથું ફૂટશે.
ભોલા, ભવની બેડિયું
તડાતડ ન્યાં તૂટશે.
રંગ રે ભોલા, આજ સપરમા દા'ડે,
આતમઘાતે ચડતા ગભરુ જીવને વાડે
મૂળ સોતા તું નાખ ઉખાડી
કારમા ખીલા,
પે'રામણીમાં પ્રેમમાં આપી
ભોલારામની ભેટનાં
સાચાં રાચરચીલાં

મકરન્દ દવે

['કવિલોક' બે-માસિક : 1998]

બાળક એ કોઈ વાસણ નથી કે એને ભરી કાઢીએ,
એ તો એક જ્યોત છે - જેને પેટાવવાની છે.

વેણુ વગાડીએ !

[‘મરીઝ’ની ગઝલ એની સ્વરૂપગત મર્યાદાઓને અતિક્રમીને ઊંચી કવિતા સિદ્ધ કરી શકી છે. એમની ગઝલોમાં ઉત્તમ શેરોની સંખ્યા ઘણી છે. કેટલીક તો સાધનત્ત્વસિદ્ધ ગઝલો છે. એમના શેર સરળ વાણીમાં માર્મિક વાત કહે છે. તેઓ ગુજરાતી ગઝલક્ષેત્રે સારકલી કવિતાના સર્જક છે. - હેમન્ત દેસાઈ]

આ જગતમાં પ્રેમીઓ એવા પણ આવી જાય છે,
જે વચન દેતાં નથી તેવે નભાવી જાય છે.

*

એકાદ હો તો એને છુપાવી શકું, ‘મરીઝ’,
આ પ્રેમ છે ને એના પુરાવા હજાર છે.

*

એણે આપી તો ક્ષમા એ રીતે -
કંઈ જ સૂઝી નહિ સજા જાણે.

*

એનાથી તો સરસ તારી અવહેલના હતી -
આ તારી આંખમાં જે ગલત આવકાર છે.

*

એવી તો બેદિલીથી મને માફ ના કરો -
હું ખુદ કહી ઊઠું કે સજા હોવી જોઈએ !

*

એવો ડરી ડરીને હું જન્મત તરફ ગયો,
જાણે કે એની ભૂલ થઈ છે હિસાબમાં

*

કંઈક વેળા કંઈક મુદ્દતને કશી માની નથી,
કોઈ વેળા એક પળને જિંદગી સમજી લીધી.

*

કંઈ પણ નથી લખાણ, છતાં ભૂલ નીકળી -
કેવી વિચિત્ર પ્રેમની કોરી કિતાબ છે !

*

કેવો ખુદા મળ્યો છે, ભલા શું કહું, મરીઝ -
પોતે ન દે, બીજા કને માગવા ન દે.

*

ગગનમાં આ જગા ખાલી નથી, એમાં લપાયા છે -
ચમકવાની રજા મળતી નથી જે આફતાબોને.

*

ચાલો કે ગતિની જ મજા લઈએ, કે અમને
મંજિલ ન રહી યાદ, ન રસ્તો, ન દિશા યાદ.

*

જાહેરમાં એ દમ્મ કે પાસ આવવા ન દે,
અંદરથી એ સંભાળ કે છોટે જવા ન દે.

*

જિંદગીના રસની પીવામાં કરો જલદી, 'મરીઝ'
એક તો ઓછી મદિરા છે, ને ગળતું જામ છે.

*

જીવનની સત્ય ઘટના એમ સાંભળતું નથી કોઈ,
બધે કહેવું પડે છે કે કહાની લઈને આવ્યો છું.

*

ડૂબી છે જઈને નાવ અમારી ક્ષિતિજ પર,
દુનિયાનો છે ખયાલ કે પાર ઊતરી ગઈ.

*

રાધા કોઈ મળે ન મળે, ના મળે ભલે;
એ આપણી ફરજ છે કે વેણુ વગાડીએ.

'મરીઝ'

[ગીત એક ગાયું ને વાયરે વાવ્યું... પુસ્તક]

❀

મિત્રો

ભીના ભરપૂર કાંઠાળા, લીલારા જે હતા મિત્રો;
હવે ખડકો અને રણ-રણ - ગયા બદલાઈ સૌ મિત્રો.

અમારી સહેજ અમથી લાગણી આંબા થઈ ફળતી;
લઈ સોગંદ ખારાપાટના રઝળાવતા મિત્રો.

કદી ડુંગર નથી માગ્યા, ન માગ્યા ધોધમારો કંઈ;
મૂઠી બે હાસ્ય, ખોબો જળ - છતાં ટટળાવતા મિત્રો.

અમારી પણ હતી દુનિયા, હતી ધૂળનેય મહેકાવી;
પડી છે એ જ આંખોમાં - સમજતા કેમ ના, મિત્રો ?

'સારસ્વત'

ભોળપણ અને મૂઢતા

જેમ વસતિ વધે છે તેમ જાણે મૂર્તિઓની અને મંદિરોની, સાધુઓની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. બાધા, આખડી, પ્રસાદવિધિ, દર્શનવિધિ, ચોઘડિયાં - એમ કર્મકાંડ ચાલે છે.

ઈશ્વરની ઉપાસનાના બાહ્ય આચારમાં હિંદુઓએ મુસ્લિમો પાસેથી બહુ શીખવાનું છે : શાન્તના, સાદાઈ, નિયમન, એકતાભાવ. કેટલાંક મંદિરો તો જાણે વેપારી મંડળો. ક્યાંક ભક્તોના ધનની લૂંટ પુણ્યને નામે થાય છે. મંદિરોને અર્પિત ઘણી જમીન નાનામોટા વેપારીઓએ પડાવી લીધી છે.

સામાન્ય સાધુ, સંત કે ઉપદેશકને દેવ કે ભગવાન બનાવી દઈ તેમને નામે મંદિરો રચવાં એ પણ ભોળપણ ગણાય. કૃષ્ણ કે રામને અવતારી પુરુષો ગણીએ તે સુયોગ્ય છે. પરંતુ જ્યાં ત્યાં વિભૂતિ, જ્યાં ત્યાં અવતાર જોવામાં મૂઢતા છે. કોઈ પોતાને દેવ કે અવતારી પુરુષ ન બનાવી દે તે બાબત ગાંધીજી કેટલી બધી કાળજી રાખતા. થોડીક ઊંચી કક્ષાના માનવને ભગવાન બનાવી દેવાની હિંદુઓની ટેવ આપણા ધાર્મિક જીવનનો મોટો દોષ ગણાવો જોઈએ.

પ્રભુ પાસે જવાનો માર્ગ તત્ત્વનિષ્ઠ અને સાત્ત્વિક જ હોવો જોઈએ. મૂઢાચારથી મોક્ષ ન મળે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨૦ ત્રિવેદી

[‘ઉત્પ્રેક્ષા’ પુસ્તક]

કસૌટી પર

મુઝે કસ લો કસૌટી પર

કિ મેરે છંદ જાગેંગે જમાનેકી ચુનૌતી પર.૦૦૦

અભી તો, ખૈર, મેરે ગીત હી ચહકે નહીં જી-ભર,
સ્વરોંકે અધખિલે શતદલ અભી મહકે નહીં જી-ભર;
અભી મેરે અધર પર અનકહી કુછ બાત બાકી હૈ,
કિ જૈસે સજ ચુકી દુલહન મગર બારાત બાકી હૈ;
અભી બરસે નહીં બાદલ, અભી દહકે નહીં શોલે,
દિશાઓંને અભી તક સૂર્યકે બંધન નહીં ખોલે;
કભી સંગીતકી મૌસમ યહાં આ જાએ, તો દેખું -
ઉઠાતા કૌન હૈ ઉંગલી કલમકી શોખ હસ્તી પર.

મુઝે કસ લો કસૌટી પર

કિ મેરે છંદ જાગેંગે નવે યુગકી મનૌતી પર.

‘શૈલેષ’ મટિયાની

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

બોચાસણ આશ્રમમાં

નિત્ય ઊઠીને ભલા ઝાડુ પકડવાનું રહ્યું.૦૦૦
સ્વપ્નમાં પણ કામ, ને બસ કામ કરવાનું રહ્યું.૦૦૦
કેંક વરસોથી જે ટેબલ પર ચઢાવી ટાંટિયા
વામકુક્ષિ કરતો તેનો દંડ ભરવાનું રહ્યું.૦૦૦
ગોળ સાથે ખોળ તે ખાધો અહીં આવી ભલા,
છે ફક્ત બાકી હવે ઘાસ ચરવાનું રહ્યું.
તે કલમ ત્યાગી અહીં ગ્રહ્યાં છે વેલણ-પાટલી,
આવતાં વારો અહીં ચૂલામાં પડવાનું રહ્યું.
ગામ ને ઘરની સફાઈ તે અહીં આવી કરી,
પણ હજી દિલની સફાઈ તારે કરવાનું રહ્યું.૦૦૦
ભવતણા સાગર મહી કોનો સહારો, ક્યાં સુધી ?
તુંબડે નિજના અહીં સર્વને તરવાનું રહ્યું.
શબ્દ 'સેવા' મિષ્ટ પણ, 'બેકાર', એવું જાણજે
કે અહીં સેવામાં પરસેવે નીતરવાનું રહ્યું.

‘બેકાર’

એકધારા મુશાયરા

‘શયદા’એ ગઝલને લોકપ્રિય કરી, તો ઈબ્રાહીમ દાદાભાઈ ‘બેકારે’ એકધારા મુશાયરા યોજીને ગુજરાતભરમાં ખૂણે ખૂણે અને આફ્રિકા, ઈંગ્લેન્ડ, કરાંચી, બર્માના ગુજરાતી સમાજ સુધી એને પહોંચાડી. અનેક વાંકવળાંકવાળા શાયરોને એમના નિખાલસ સ્વભાવે એક સળંગ સાંકળરૂપે સાથે રાખ્યા.

રતિલાલ ‘અનિલ’

એક મિત્ર

દરેક મનુષ્યને એક મિત્ર હોય છે તે હંમેશાં એને ગુપ્ત મદદ કરતો જ રહે છે. મનુષ્યને એ કહેતો હોય છે કે, “ઘરતી ખેડવાનું કામ તારું, વરસાદ વરસાવવાનું કામ મારું... બીજ વાવવાનું કામ તારું, અંકુર પ્રગટાવવાનું કામ મારું... તું ખેતર સાચવજે, હું અન્ન પકવીશ... તું ભોજન કરજે, હું અન્ન પચાવીશ.”

એ મિત્ર તે જ ઈશ્વર. માનવજીવ એ ઈશ્વરનો છૂટો પડેલો અંશ છે.

ડોંગરે મહારાજ

મૂઈ રે આવી શૂળ !

અમે એક સગાંને ત્યાં જમીને પાછાં ફરી રહ્યાં હતાં. રાતના દસેક વાગ્યા હશે. બજારની દુકાનો તો બધી બંધ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ પાનના ગલ્લા, ખાણી-પીણીના સ્ટોલ વગેરે ખુલ્લા હતા. ઓપન એર રેસ્ટોરાંની રોનક તો ઓર જ હતી ! આજકાલ તો કાર ઊભી રાખીને કારમાં બેઠાંબેઠાં જ ખાવા-પીવાની ફેશન બહુ ચાલે છે. મેં પણ કાર ઊભી રાખીને આઈસક્રીમ ખાધું. કોલ્ડડ્રીંક પીધું. હવે કસર રહી હતી માત્ર પાનની. હું ઊતરીને પાન લેવા ગયો. પાન ખાધું અને પત્ની માટે પાન લઈને પાછો ફર્યો ત્યારે એક બુઢ્ઢો વાંસની ત્રણેક ટોપલી લઈને પત્ની પાસે હાથ પસારીને ઊભો હતો. મેં તેના તરફ કશું ધ્યાન આપ્યા વિના ગાડીમાં બેસીને ગાડી સ્ટાર્ટ કરવા માંડી.

“આને કાંઈક દઈ દો ને ! બિચારો કીધા કરે છે કે ભૂખ્યો છું !” – પત્ની બોલી.

“કોઈ ભૂખ્યું-ભૂખ્યું નથી હોતું. એ તો ભીખ માગવાનું બહાનું” – કહી મેં ગાડી રિવર્સ કરી.

“કાંઈક આપો ને ! જુઓ, એ રડે છે.”

મેં જોયું. એ ટોપલીઓ નીચે મૂકી નાના બાળકની માફક રડતો હતો. ‘અરે, આ તો બધા ઢોંગ કરતા હોય છે ઢોંગ !’ – કહી મેં ગાડી મારી મૂકી. જોકે પચાસ-પંચાવનના એક બુઢ્ઢાને આવી રીતે રડતો જોઈ હું પણ અંદરથી થોડો હાલી તો ઊઠ્યો હતો. હું તેને કાંઈક આપી શક્યો હોત – આપવા માગતો હતો – પણ હવે તો ગાડી ઘણી આગળ નીકળી ચૂકી હતી. પરંતુ ઘરે પહોંચતાં-પહોંચતાં મને થયું કે એ બુઢ્ઢો મને ચીપકીને મારી સાથે-સાથે જ ચાલ્યો આવ્યો છે !

કપડાં બદલીને હું ટીવી સામે બેઠો, પણ મન લાગ્યું નહીં. ટીવી બંધ કરી દીધું. એક પુસ્તક લઈને પથારીમાં પડ્યો, પણ વાંચવામાં ચિત્ત ન ચોંટ્યું. બુઢ્ઢાનો આંસુભર્યો ચહેરો વારંવાર આંખ સામે આવતો રહ્યો. બળ્યું, મેં એને એકાદ-બે રૂપિયા આપી દીધા હોત તો આવી નોબત તો ન આવત !

રૂપિયો... તેનું તો મેં પાન ચાવીને થૂંકી નાખ્યું હતું... રૂપિયો શું, બે રૂપિયા જેટલું કોલ્ડ-ડ્રીંક તો મેં બાટલીમાં રહેવા દીધું હતું... રૂપિયો શું, પાંચ રૂપિયા તો મેં વેઈટરને ટિપમાં આપી દીધા હતા... ત્યારે રૂપિયો-બે રૂપિયા બુઢ્ઢાને બાળ્યા હોત તો ?

ક્યારેક મને મારા ઉપર ગુસ્સો આવતો હતો, ક્યારેક બુઢ્ઢા ઉપર. કોઈ ને કોઈ રીતે મેં મનને મનાવવાની કોશિશ કરી. અરે, હવે તો ભીખ પણ ધંધો થઈ બેઠો છે. એનો કોઈ ઠેકેદાર હશે, ગાડીમાં અહીં મૂકી ગયો હશે અને હવે પાછો લઈ ગયો હશે ! કોને ખબર, અત્યારે તો એ કોઈક હોટેલમાં બેઠો મજાનો

ખાઈ રહ્યો હશે !..... પણ ફરી પેલો આંસુભર્યો ચહેરો આંખ સામે આવી જતો અને મને બેચેન કરી મૂકતો.

આ બેચેનીમાંથી છૂટવાનો એક જ ઉપાય હતો કે ફરી તે જગ્યાએ જઈ હજી એ ભૂખ્યો હોય તો તેને કાંઈક ખાવાનું આપી આવું. છેવટે હું ગાડી લઈને નીકળ્યો. રસ્તામાં વિચારનું ચક્રોળ ચાલ્યું. એક ઝૂંપડી છે. તેમાં એની બીમાર પત્ની ખાટલામાં પડી ખાંસી રહી છે. દવા લાવવા પૈસા નથી. તેની નાનકડી દીકરીએ સરસ મજાની વાંસની ટોપલીઓ બનાવી છે. પણ હવે આવી ટોપલીઓ કોઈ લેતું નથી. એ ટોપલીઓ લઈ શહેરમાં વેચવા નીકળે છે. બસના પૈસા નથી એટલે ચાલતો જ જાય છે. પણ એના મનમાં છે કે ટોપલીઓ વેચાશે તો તેના પૈસામાંથી પત્ની માટે દવા અને દીકરી માટે કાંઈક ખાવાનું લઈને બસમાં જ પાછો આવશે. પણ ટોપલીઓ તો કોઈ લેતું નથી. રાત પડી ગઈ છે. પોતે કાંઈ ખાધું નથી. લાચારીથી હાથ લંબાવે છે, 'હું ભૂખ્યો છું...'

– મારું મન આવા ચક્રોળે ચઢ્યું હતું, તેવામાં પેલું સ્થળ આવી ગયું. બુદ્ધાનો ચહેરો ફરી આંખ સામે આવે છે. હું આસપાસ જોઉં છું. ક્યાંય એ બુદ્ધો જણાતો નથી. કારમાંથી ઊતરી ચારેકોર થોડું ફરી આવું છું. બે-ત્રણ હોટેલમાંયે ડોકિયું કરું છું – ક્યાંક એને ખાતો જોઉં તો મને અંદર ને અંદર ભોંકાતી શૂળ દૂર થાય. બગીચામાં ને ફૂટપાથ ઉપર પણ મેં એને શોધી જોયો. પરંતુ એ ક્યાંય નહોતો.

હું ઘરે પાછો ફર્યો. રાત મારી બહુ ખરાબ ગઈ. શું ખરેખર એ ભૂખ્યો હતો ? ભૂખનું દરદ જ શું એની આંખોમાંથી વહેતું હતું ? રાતભર મને વાડિયાત સપનાં આવતાં રહ્યાં.

સવારે ઓફિસે જતાંય મેં પેલા રસ્તે લાંબું ચક્કર લગાવ્યું – ક્યાંય પેલો બુદ્ધો દેખાય છે ? ઓફિસમાં યે એના વિચાર આવતા રહ્યા. સાંજે ઓફિસેથી આવતાં યે રસ્તે નજર કરતો રહ્યો – કદાચ એ ક્યાંક દેખાઈ જાય, અને બે-પાંચ રૂપિયા આપી દઈને હું મારી બેચેનીથી છુટકારો પામી શકું. પણ એ ક્યાંય નજરે ન ચઢ્યો તે ન જ ચઢ્યો.

બે-ચાર દિવસ થઈ ગયા. હવે મને તેના પર ગુસ્સો આવવા લાગ્યો. મૂર્ખ માણસ ! આટલી ઉંમર થઈ, છતાં તને ખબર ન પડી કે દુનિયા ક્યાંની ક્યાં નીકળી ગઈ છે ! આખરે તે આટલાં વરસો કર્યું શું ? હજી યે તું ભૂખ્યો સબડે છે ? હવે તો કવિઓએ આવી વાત પર કવિતા લખવાનું છોડી દીધું છે અને વાર્તાકારોએ વાર્તા લખવાનું. એકવીસમી સદીમાં ભૂખનું અસ્તિત્વ તે હોતું હશે ? હવે તો દુનિયા કેટલી બધી આગળ વધી ગઈ છે ! તું હજી ત્યાંનો ત્યાં રહ્યો ? – મને આવી રીતે કોસવા માટે ? આવી રીતે પીડવા માટે ?

અરે, મૂર્ખ બુદ્ધ ! તારા વાળ કાળા મટીને ધોળા થઈ ગયા, પણ તું તારી સ્થિતિ પલટી ન શક્યો ? કોઈ ધંધોધાપો તેં ન કર્યો ? કોઈની લાગવગ લગાડી

સરકારી નોકરીમાં તું ઘૂસી ન ગયો ? તો મર ભૂખે ! તેમાં શું મારી એકલાની જવાબદારી છે ?

ધીરે ધીરે હું નફકરો થઈ જવા પ્રયત્ન કરતો રહ્યો. છતાં વચ્ચે વચ્ચે એ બુદ્ધિ યાદ આવી જતો. ત્યાં એક દિવસ મેં છાપામાં વાંચ્યું – એક અજાણ્યો બુદ્ધિ બસ નીચે આવી જઈને ચગદાઈ મર્યો. જોકે તેમાં ટોપલીઓનો ઉલ્લેખ નહોતો, પણ મેં એમ માની લેવામાં જ ગનીમત માની કે તે એ જ બુદ્ધિ હતો. મને દુઃખ જરૂર થયું, પણ પછી હું નિશ્ચિંત થઈ ગયો કે આખરે છેલ્લા ભૂખ્યા માણસે આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. જોકે હજી ક્યારેક કોઈક જૂના ઘાવની જેમ મને ભીતર કાંઈક શૂળ ઊપડી આવે છે ખરું !

‘હરિશ્ચંદ’

[પાકિસ્તાની લેખિકા મંશા યાદની ઉર્દૂ વાર્તાને આધારે]

દાસત્વ સામે મોરચા

“અમારે ગુલામો જોઈએ છે” – એ યુગયુગના ધનપતિઓ અને ધર્મચાર્યોની માંગ છે. અને ધનાઢ્યોના એ સામ્રાજ્યમાં શતાબ્દીઓ સુધી એક મોટો માનવસમુદાય અહર્નિશ દાસત્વ કર્યા કરે છે. આ પાખંડ સામે યુગો થયા છૂટાછવાયા વીર માનવીઓ મોરચા માંડી રહ્યા છે.

ગુણવંતરાય આચાર્ય

સતપંથી

અમદાવાદ નજીકના પીરાણા ગામમાં લગભગ છસો વરસ પહેલાં આવીને વસેલા ઇમામ શાહે હિંદુ અને મુસ્લિમ બંને કોમને ‘સતપંથ’ પર ચાલવાનો ઉપદેશ આપીને તેમની શ્રદ્ધા જીતી લીધેલી. એ પીરાણાની દરગાહના ગાદીપતિ હિંદુ છે. ‘સતપંથ’ના અનુયાયીઓ ઈદ, દિવાળી વગેરે બેચ કોમના તહેવારો ઊજવે છે અને પીરાણામાં ઇમામશાહનો મેળો ભરાય છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશમાં સતપંથીઓ મોટી સંખ્યામાં વસે છે.

કાંતિ

કાંતિ એ કોઈ મહેફિલ નથી, એ કોઈ કલાકૃતિ નથી. કાંતિને હળવે હાથે, મુલાયમપણે, કાળજીપૂર્વક, સન્માનપૂર્વક, ગણતરીપૂર્વક અમલમાં મૂકી શકાતી નથી.

માઓ ત્સે-તુંગ

ઢોલક ડજુ બજાવે છે

આ સૂની સૂની રાત મહી
કોઈ ઢોલક ડજુ બજાવે છે,
ને ઉજજડપાના ફળિયામાં
એ સૂતાં પ્રેત જગાવે છે.

વર્ષો વીત્યાં, એ વાત ગઈ,
રજવાડી એ મો'લાત ગઈ
ને એ રઢિયાળી રાત ગઈ;
પણ ઉજજડપામાં આથડતાં
એ પડવા રંગ જમાવે છે -

આ સૂની સૂની રાત મહી
કોઈ ઢોલક ડજુ બજાવે છે.ooo

એ ઢોઠ રહે આછા મલકી,
એ કંઠ રહે આભે છલકી,
ને ગામ ઊઠે આખું ઢલકી;
એ રાસ મહી જાણે સૌને
ડુબાડી પાર લગાવે છે -

આ સૂની સૂની રાત મહી
કોઈ ઢોલક ડજુ બજાવે છે.

કહી દઉં એ કોનાં કામણ છે ?
રે ! આમ તો સાવ અભાગણ છે,
દુખિયારી રંગુ વડારણ છે;
પણ ઢોલક પર એની થાપી
કેવો તો કેર મચાવે છે !

આ સૂની સૂની રાત મહી
કોઈ ઢોલક ડજુ બજાવે છે.

મકરન્દ દવે

કેળવણી

કેળવણી એ સરકારનું ખાતું નથી,
પણ સરકાર તે કેળવણીની એક શાખા છે.

એલ. પી. જેક્સ

મોઢ્યા મોહન

જમના-આરો જતો કરીને, તજી કદમ્બની છાયા,
દઈ ઉતારી અન્તર-વળગી વ્રજમંડળની માયા;
દુર્ગમ વગડા વીધી, અણગણા પાર કરી નદનાળાં,
આ ધરતીમાં પ્રભુએ ભાષ્યાં ક્યાં ભવ્ય અજવાળાં ?

જડ્યું ન શું ગોવર્ધનમાં, જે અહીં ગિરનારે લાઘ્યું !
ઊણું શું કાલિન્દી-તટ, જે અહીં સાગરતટ સાધ્યું !
કે બચપણ ને નવજોબનની કીડાભૂમિ ત્યાગી
થયા હરિ આ દૂર દૂરની ધરતીના અનુરાગી !૦૦૦

વહાલ-હેત દીઠાં'તાં હરિએ નન્દજી તણા ભવનમાં,
ગોકુલ-ગોપ-ગોપી-જન-મનમાં, વૃંદાવન મધુવનમાં,
વ્રજ-આંગણ-રજ-રજોટાયેલા કામધેનુના ધણમાં,
ને તોયે મોઢ્યા મોહન આ ધરતીના નર્તનમાં !

કરસનદાસ માણેક

['ગુજરાતમિત્ર' દૈનિક : 1960]

દવ રે લાગ્યો !

દવ રે લાગ્યો ને ખંડો સળગિયા, સળગ્યા સાગર ને આભ;
બધ્યાં રે શે'રો ને બળિયાં ગામડાં, સારે સંસારે લા'ય.૦૦૦

બળે રે મહેલો ને બળતાં ઝૂંપડાં, સળગે મોટાં ને બાળ;
ઊભાં રે સળગાવી દૂરે જે બધાં, થાતી સહુનો એ કાળ.

બુઝાવી શકે ન એને રાજવી, કોઈ નહીં વા કુબેર;
એક રે સૌ થાયે અદના આદમી, ત્યારે અટકે એ કેર.

પ્રહ્લાદ પારેખ

દરેક માણસ

દરેક માણસ કરોડપતિ ન બની શકે, દરેક માણસ અખૂટ સંપત્તિનો સ્વામી ન બની શકે, દરેક માણસ રાણા પ્રતાપ કે મહાત્મા ગાંધી ન બની શકે. પણ દરેક માણસ જાતમહેનત કરી શકે, પોતાનું શરીર તંદુરસ્ત રાખી બીજાને મદદરૂપ બની શકે, દુઃખીનું દુખ દૂર કરવા પુરુષાર્થ કરી શકે અને અંતે, વૃક્ષ પરથી પાકું ફળ જેમ ખરી પડે તેમ, પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થતાં ઈશ્વરને ખોળે જવા તત્પર બની શકે.

જગજીવન ના. મહેતા

['મારાં જીવન-સંસ્મરણો' પુસ્તક]

મારો જન્મ થયો હતો જૂના કલકત્તામાં. તે વખતે શહેરમાં ટપ્પા છડ છડ કરતા ધૂળ ઉડાડતા દોડતા અને હાડપિંજર જેવા ઘોડાની પીઠ પર દોરીનો ચાબખો પડતો. તે વખતે નહોતી ટ્રામ, નહોતી બસ કે નહોતી મોટરગાડી. તે વખતે કામકાજની આવી બેદમ ધમાલ નહોતી. બાબુલોકો ઢૂકાનો બરાબર દમ લઈને પાન ચાવતા ચાવતા ઓફિસમાં જતા - કોઈ પાલખીમાં, તો કોઈ ભાગમાં ગાડી કરીને. સ્ત્રીઓને બહાર જવું-આવવું હોય તો બંધ બારણાંવાળી પાલખીના ગૂંગળામણ થાય તેવા અંધારામાં પુરાઈને જ તેમનાથી જઈ શકાતું. ગાડીમાં બેસવું એ બહુ શરમાવા જેવું ગણાતું. તાપમાં કે વરસાદમાં માથા પર છત્રી ઓઢી શકાતી નહિ, કોઈ સ્ત્રીના શરીર પર કબજો કે પગમાં જોડા દેખાય તો લોકો તેને 'મેમસાહેબ' કહેતા; એનો અર્થ એ કે એણે લાજશરમને નેવે મૂકી છે ! શ્રીમંતોની વહુબેટીઓની બાજુમાં પિત્તળની કડિયાળી ડાંગ હાથમાં લઈને દરવાન ચાલતો. આ દરવાનોનું કામ દેવડી પર બેસીને ઘરની ચોકી કરવાનું, બેન્કમાં રૂપિયા અને સગાંસંબંધીને ત્યાં સ્ત્રીઓને પહોંચાડવાનું અને વારતહેવારે ગૃહિણીને બંધ પાલખી સમેત ગંગાજીમાં ડૂબકી ખવડાવી આવવાનું હતું.

તે વખતે શહેરમાં નહોતો ગેસ કે નહોતા વીજળીના દીવા. સાંજે નોકર આવીને ઓરડે ઓરડે એરડિયાના દીવા સળગાવી જતો. પાછળથી જ્યારે કેરોસીનના દીવા આવ્યા ત્યારે એનું અજવાળું જોઈને અમે આભા બની ગયેલા !

બહારના બેઠકખંડમાંથી ઘરની અંદર જવાનો એક સાંકડો રસ્તો હતો. તેમાં એક ઝાંખું ફાનસ લટકતું હતું. ત્યાં થઈને જ્યારે હું જતો ત્યારે મારું મન મને કહ્યા કરતું કે કોઈ પાછળ પાછળ આવે છે ! ભયથી હું ધૂંજી જતો. તે જમાનામાં ભૂતપ્રેત વાતોમાં આવતાં, અને માણસના મનના ખૂણાખોંચરામાં એનો વાસ હતો. ભયે પોતાની જાળ એટલી બધી ફેલાવેલી હતી કે મેજની નીચે પગ રાખતાં પણ પગમાં કંપારી છૂટતી હતી !

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. ૦ રમણલાલ સોની)

વણઝારા

અમે વિફલતાના વણઝારા,
અમે ખોટ ના કશી ગણનારા.
વાટમાં આવે રેત, તો એને ગૂંજે ઘાલી લઈએ,
વન આખાની લીલપ અમે રણમાં વેરી દઈએ.
અમે રણરેતીના ફરનારા,
અમે વિફલતાના વણઝારા.

લાલજી કાનપરિયા

['બુદ્ધિપ્રકાશ' માસિક : 1978]

રમૂજની રીત

રમૂજ કરવાની મારી રીત સત્ય કહેવાની છે.
દુનિયામાં એથી બડી રમૂજ બીજી કોઈ નથી.

*

સત્ય જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને કોઈ નહીં માને.

*

સ્વતંત્રતા એટલે જવાબદારી. તેથી જ ઘણા લોકો એનાથી ગભરાય છે.

*

જાતનું રક્ષણ કરવું હોય તો ઊભા ઊભા ચોકી કરવાથી નહીં થાય
પણ તૂટી પડીને, સારી પેઠે પિટાઈને જ થઈ શકશે.

*

સિપાહીગીરી એટલે

પોતાનામાં જોર હોય ત્યારે બેરહમ બનીને તૂટી પડવાની, અને
તાકાત ન હોય ત્યારે બાયલાની જેમ પલાયન થઈ જવાની કળા.

*

અનુભવે આપણે એટલું તો શીખીએ છીએ કે
માનવી અનુભવમાંથી કદી કાંઈ જ શીખતો નથી.

*

જિંદગીમાં બે કરુણતા આવે છે :

એક તો, પોતે જેને ઝંખતાં હોઈએ તે ન જડે એ;
અને બીજી, એ સાંપડી જાય તે.

*

સર્વ લોકો મારા ગુણ ગાય તે દિવસે મારું આવી બન્યું જાણજો !

*

મોટામાં મોટું રહસ્ય

સારી કે નરસી કે કોઈ પણ બીજી જાતની રીતભાત રાખવામાં નહીં,
પણ તમામ મનુષ્યો માટે એકસરખી રીતભાત રાખવામાં રહેલું છે.

*

જીવનનો સાચો આનંદ આ છે -

પોતે ભવ્ય માનેલા કોઈ ઉદ્દેશને ખાતર ખપી જવું;
ઉકરડા પર ફેંકાઈ જતાં પહેલાં સંપૂર્ણપણે ઘસાઈ છૂટવું;

“દુનિયા મને સુખી કરવામાં લાગી પડતી નથી,”

એવાં રોદણાં રડતા સ્વાર્થીલા, તાવલેલા ઢેફાને બદલે

કુદરતની એક શક્તિ બનવું.

જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ

રાજસ્થાન

અરધા ડુંગર, અરધી રેતી,
વચમાં વચમાં થોડીક ખેતી.

થોડાં બકરાં, થોડાં ઘેટાં,
ટેકરીઓનાં ઊંટ ઊંઘરેટાં !

વનરાજિ સમ આછીપાંખી
પ્રજા ઉઘાડી અરધી ઢાંકી.

રેત અને પથ્થરના લેળા
વહે રુધિરના રેલા ભેળા.

સૂનો મહેલ, છતોને માથે
કાળ લટકતો ઊંધે માથે.

ટેકરીઓ પર ઊગે ભાણ,
ચેતક ઠેકે પહાણે પહાણ.

ભાલા, તીર, બપ્તર ને ઢાલ :
સંગ્રહસ્થાને કેદી કાળ !

જયન્ત પાઠક

રાત થઈ પૂરી

રજા ત્યારે હવે, દિલબર ! અમારી રાત થઈ પૂરી,
મશાલો સાવ બૂઝી, તેલ ખૂટ્યું, વાત થઈ પૂરી;
અમારી રાત થઈ પૂરી.

ભરાયો જામ રાત્રિનો, ઉપર તરતા હતા તારા,
ગયા ડૂબી બધા, ડૂબ્યો વળી મહેતાબ આસ્માને;
તમારો કંઠ થાક્યો, ગાન થંભ્યું, વાત થઈ પૂરી;
અમારી રાત થઈ પૂરી.૦૦૦

જુઓ મસ્જિદ-મિનારે એ ઝલક આજ્ઞાબની આવી,
પુકારે બાંગ મુલ્લાં મસ્ત રાગે, વાત થઈ પૂરી;
અમારી રાત થઈ પૂરી.

નાથાલાલ દવે

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

“રસ્તો કરો !”

લંડન શહેરમાં હાઈડ પાર્ક નામનું ખુલ્લું મેદાન છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ સદીઓથી જેની આરાધના કરેલી છે તે વાણી-સ્વાતંત્ર્યનો પ્રાણવાયુ ત્યાં જાણે કે નજરે જોવા મળે છે. તરેહતરેહના વક્તાઓ પોતાના કાલાઘેલા હરકોઈ વિચારો ત્યાં જુસ્સાભેર વ્યક્ત કરતા હોય છે અને દરેકને શ્રોતાઓનું નાનુંમોટું ટોળું મળી રહે છે.

એક સવારે ત્યાં જેની આસપાસ નાનકડું ટોળું ભેગું થયેલું તે વક્તા રાષ્ટ્રની પ્રવર્તમાન અવદશા માટે રાજકર્તા વર્ગની જવાબદારીની જુસ્સાભેર ઘોષણા કરી રહ્યા હતા : “આપણી તમામ મુસીબતોના મૂળમાં એ લોકો જ રહેલા છે !” વક્તાએ ત્રાડ પાડી : “આપણે આમસભાને આગ લગાડવી જોઈએ ! રાણીના મહેલને સળગાવી મૂકવો જોઈએ !”

એ ભાષણમાંથી મનોરંજન મેળવી રહેલું પ્રેક્ષકવૃંદ જરા જરા વિસ્તરતું સડક પર ફેલાયું ને પછી વાહનવહેવારને અડચણરૂપ બનવા લાગ્યું, ત્યારે એક પોલીસનું ત્યાં આગમન થયું. વિનય અને મક્કમતાના મિશ્રણવાળા સ્વરે એણે સાદ પાડ્યો કે, “ચાલો સજજનો, અહીંથી એક બાજુ ખસો અને વાહનવહેવાર માટે રસ્તો ખુલ્લો રાખો. આમસભાને આગ લગાડવાની તરફેણ કરનાર મહેરબાની કરીને અહીં જમણી બાજુ આવી જાવ, અને રાણીનો મહેલ બાળી મૂકવાની તરફેણમાં હોય તે ત્યાં ડાબી બાજુએ ! ચાલો, રસ્તો કરો, રસ્તો કરો.”

હાસ્યના ખડખડાટ વચ્ચે એ ખુશમિજાજી ટોળું તરત વિખેરાઈ ગયું.

પળપળની કીમત

હિસાબમાં થોડા પાઈપૈસા વધ્યાઘટ્યા, એમાં શું થઈ ગયું ? આપણે ક્યાં ખાઈ ગયા છીએ ? તેમાં નકામી ચિંતા શી કરવી ? – આવો વિચાર જે કાર્યકર્તા કરે, તે ગમે તેવો ભલો માણસ હોય તો પણ ભયંકર છે; પ્રજાના પૈસાનો વહીવટ કરવા તે લાયક નથી.

તે જ પ્રમાણે, ઘણા લોકોનો સમય જેમના હાથમાં છે તે પણ જો સહુની એક એક પળની કીમત ન સમજે અને કોઈની પણ પળ બગડે નહીં એ રીતે કાર્યક્રમ વિચારવાની ચીવટ ન રાખે, તો બીજાઓ માટે બહુ અગવડરૂપ થઈ પડ્યા વિના રહેશે નહીં.

જુગતરામ દવે

બધું છૂપે, છૂપે નહિ નયન ક્યારે પ્રણયનાં.

સુંદરમ્

‘લોકોને મારવા માટે નથી !’

બાળમહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીને ઈંગ્લેન્ડમાં ભણવા મૂકેલા. ત્યાંથી 1927માં રજામાં થોડા વખત માટે તેમને ભાવનગર લઈ આવેલા. ભાવનગરની પ્રજાને તેમનું સ્ટેશને સ્ટેશને સ્વાગત કરવું તું. એટલે લોકો ઊમટે, ફૂલતોરા કરે, ધોળ કરે વગેરે વિધિ થતાં ટ્રેન સિહોર સ્ટેશને આવી ત્યારે ત્રણ કલાક મોડી હતી. આજુબાજુનાં ઘણાં ગામડેથી માણસો ઊમટેલાં. લોકોના ધસારાના પરિણામે દીવાન પ્રભાશંકરનો ફેંટો ઊડી ગયો, ને અંગરખાની ચાળ ફાટી ગઈ. બાળમહારાજા પણ ટલ્લે ચડી છૂટા પડી ગયા. તેમનો સાફો નીકળી ગયો. એ હાલતમાં જેમતેમ કરી ડબામાં ચડી ગયા. બારણામાં આગળ મહારાજા ને ફાટેલે અંગરખે, ઉઘાડે માથે પ્રભાશંકર ઊભા હતા. ટોળાનો ધસારો વધતો ગયો. ધક્કામુક્કીમાં લોકો બારણાં પર ચડવા લાગ્યા. તેમને રોકવા ફોજદારે સોટી વીંઝવી શરૂ કરી. એકદમ પ્રભાશંકરે બૂમ મારી : “બંધ કરો ! પોલીસ આઘી ખસી જાય. લોકોને મારવા માટે પોલીસ નથી !”

બાળમહારાજાએ કહ્યું : “મારી પ્રજાને શા માટે મારો છો ?”

લોકોના સાંભળતાં પ્રભાશંકરે સ્થાનિક વહીવટદારને હુકમ આપ્યો કે ફોજદાર સાહેબનો આજ ને આજ દસ રૂપિયા દંડ વસૂલ લેવો. વહીવટદારે દંડ વસૂલ કર્યો ને બીજે દિવસે પાછો ચૂકવતી વખતે પટ્ટણીસાહેબે દંડ માફ કર્યો છે તેમ જણાવ્યું.

અઠવાડિયા પછી કોઈ કામ નિમિત્તે પ્રભાશંકરનો સિહોર મુકામ થયો, ત્યારે પોતાનો દંડ માફ કર્યા બદલ ફોજદાર આભાર માનવા આવ્યા. ત્યારે પ્રભાશંકરે કહ્યું : “તમારો હેતુ વ્યવસ્થા જાળવવાનો હતો, એ હું સમજતો’તો. પણ લોકોને મારવાથી વ્યવસ્થા ન જળવાય, ઊલટી ગેરવ્યવસ્થા વધે ને લોકોને રાજ્ય તરફ માન ઘટે. હું તમારી જગ્યાએ હોઉં તો સામટાં માણસો લાંબા વખતથી રાહ જોઈ કંટાળે, એમ સમજીને કોઈ કોઈ મા પાસેથી રોતું છોકરું તેડી અથવા એને માટે પીવાનું પાણી લાવી દઈ છાનું રાખતાં રાખતાં એ માવડીને કહું કે, આ યે બાળારાજા છે. એ બિચારાને તેડીને આ ભીડમાં આવ્યાં છે તો હેરાન થશો. માટે છેટે ઊભાં રહીને જોજો, નહીંતર ભીડના ધસારામાં છોકરું હાથમાંથી છૂટી પડશે, કચરાઈ મરશે ને રોવા વારો આવશે. જો આમ લોકોને આગળથી સમજાવ્યાં હોત તો ધમાલ ન થાત. ભીડમાં ધાંધલ ન થાય તે માટે અગાઉથી સાવચેતીનાં પગલાં લેવા માટે પોલીસ છે.” (આ ફોજદારના કામથી પ્રભાશંકરને સંતોષ હતો. એ ફોજદાર ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હોય, ત્યારે પોતાનું સીધું ભેગું લઈ જતા ને હાથે રાંધતા. ગાડીવાળો ના કહે તો પણ તેને ભાડું દીધા વગર ઘોડાગાડીમાં બેસતા નહીં !)

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

[‘પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિત્વ-દર્શન’ પુસ્તક]

લોકોની યાદદાસ્ત !

થોડા દિવસ પૂર્વે, તંત્રીશ્રીને અમે એક પત્ર લખ્યો : “લોકોની ઘટતી જતી યાદદાસ્ત અંગે અમે એક હાસ્યલેખ લખ્યો હતો. તમને તે મોકલવા વિચાર કર્યો હતો. પણ મોકલ્યો કે નહીં તે યાદ નથી. આ પત્ર મળ્યે એ જણાવવા કૃપા કરશો કે તમને અમારો આ લેખ મળ્યો છે ? મળ્યો હોય તો પ્રગટ કર્યો છે ?”

અઠવાડિયા પછી તંત્રીશ્રીનો જવાબ આવ્યો : “આવો કોઈ લેખ મળ્યાનું યાદ નથી. કદાચ મળ્યો હોય તો છાપ્યો છે કે નહીં તે યાદ નથી.”

*

આ પ્રસંગ એ વાતની જીવતી ગવાહી છે કે લોકોની યાદદાસ્ત ઘટતી જાય છે. ઘણા વખતથી અમે આ વાત નોંધી રહ્યા છીએ. ચોક્કસ કેટલા સમયથી અમે આ જોઈ રહ્યા છીએ તે અમને યાદ નથી, પણ લોકોની યાદદાસ્ત ઘટી રહી છે તે એક હકીકત છે.

થોડા દિવસ પહેલાં, સાંજના સમયે અમારા પડોશી અને પ્રશંસક કાચાલાલના ઘરમાં બેસી, અમે કંઈક વાતચીત કરતા હતા. અમારી એ આદત છે કે સપ્તાહમાં બે-ચાર વાર આ રીતે ટોળટપ્પાં કરવા માટે એકબીજાના ઘરે જઈએ છીએ. અમારી વાતો બરાબર જામી હતી કે કાચાલાલનો પૌત્ર આવ્યો ને પૂછવા લાગ્યો : “દાદાજી, તમે તમારી દવા લીધી ?”

“હા બેટા...” કાચાલાલે જવાબ આપ્યો. પૌત્ર ગયાને પાંચ મિનિટ પણ નહોતી થઈ ત્યાં કાચાલાલનાં પુત્રવધૂ આવ્યાં અને એ જ પ્રશ્ન દોહરાવ્યો. પ્રશ્ન સાંભળી કાચાલાલનો મિજાજ ગયો. અમારી હાજરીમાં જ પુત્રવધૂને ધધડાવી કે, “મને બધાં ગાંડો સમજો છો ?” એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર વહુ ઘરમાં જતાં રહ્યાં.

“કાચાલાલ, શું વાત છે ? શાની દવા લો છો ?” અમારાથી પુછાઈ ગયું. અમારી જગ્યાએ કોઈ પણ હોત... કાચા કલિંગર જેવી કાચાલાલની કાચા જોઈને આ પ્રશ્ન તેનાથી પુછાઈ જ ગયો હોત !

અમારો પ્રશ્ન સાંભળી કાચાલાલના મોં પર તેજ છવાયું. બોલ્યા - “હમણાં હમણાંથી મારી યાદદાસ્ત ઘટી ગઈ છે એટલે એક ડોક્ટરની સારવાર ચાલે છે.”

“ફેર લાગે છે એ દવાથી ?”

“કેમ ના લાગે ? ગયા નહીં ને એની પહેલાંના શ્રાવણ મહિનાથી મને લાગતું હતું કે મારી યાદદાસ્ત ઘટતી જાય છે. છ-આઠ મહિના તો મેં ગણકાર્યું નહીં. પણ પછી, ગઈ નહીં ને એની પહેલાંની હોળી પર મેં ડોક્ટર ભરૂચાને બતાવ્યું. દોઢ મહિનો તેની દવા લીધી ને સત્તરસો રૂપિયાનું પાણી કર્યું.....”

સુવર્ણજયંતી એક્સપ્રેસની જેમ તેમની કથા આગળ ચાલી. પોતાને

કમયાદદાસ્તના દરદી કહેવરાવતા આ શખસે ખરેખર કેટલા ડૉક્ટરોની દવા લીધી, કોની પાછળ કેટલા ખરચ થયા ને કોની સારવાર કેટલા દિવસ લીધી તેની વિગતે વાત કરી. છેવટે બોલ્યા : “આ નવમો ડૉક્ટર છે. મને તો બહુ વિશ્વાસ નહીં, પણ અમારા વેવાઈના સાહુભાઈના દીકરાના સાળાને એમની દવાથી ફેર પડી ગયેલો, એટલે વેવાઈ મારી પાછળ લાગ્યા’તા ને હું ગયો. પંદરમી મેથી દવા શરૂ કરી, પણ આ અઢી મહિનામાં ખરેખર રાહત લાગે છે.”

વાત પૂરી કરતાં કરતાંયે ડૉક્ટરનું પૂરું નામ, તેની ડિગ્રી, તેણે મેળવેલા ગોલ્ડ મેડલ અને તેની અંદાજિત આવકની વાત પણ કાચાલાલે કરી.

“કાચાલાલ, તમારી વાત સાંભળીને કોઈ માને નહીં કે તમે કમયાદદાસ્તના દરદી હશો ! ખરેખર તમે જે ડૉક્ટરોનાં નામ કહ્યાં તેમાંનાં એકે ય મને યાદ નથી રહ્યા !”

“તો તમેય ચાલોને અમારી સાથે. દર શુક્રવારે અહીં સેટેલાઈટ રોડ પર કન્સલ્ટિંગ રૂમમાં આવે છે. બાકી સોમ અને બુધ મીરઝાપુર હોય છે. મંગળ, ગુરુ અને શનિ ઇન્કમટેક્સ પાસે...” કહેતાં ત્રણેય કન્સલ્ટિંગ રૂમના ટાઈમ અને ડૉક્ટરની ફી પણ તેમણે કહી દીધી.

કોણ માને કે એમની યાદદાસ્ત ઘટી ગઈ છે ? પણ છતાં પોતાની યાદદાસ્ત ઘટી ગઈ હોવાના જબ્બર આત્મવિશ્વાસ સાથે તે સારવાર લઈ રહ્યા છે અને ફાયદો થઈ રહ્યાનો આનંદ લૂંટી રહ્યા છે !

રાજેન્દ્ર જૉ જોશી

[‘અખંડ આનંદ’ માસિક : 2002]

ઋતુવાસી

અમે જઈએ અમારે દેશ, રામરામજી;

થઈ પૂરી વરસની ભેટ, રામરામજી.

પડે દેશે કકડતી ટાઢ, રામરામજી;

ગળે હિમે અમારાં હાડ, રામરામજી.

અમે આવ્યાં શિયાળા કાજ, રામરામજી;

હવે બેઠાં વસંતનાં રાજ, રામરામજી.

હવે જઈએ અમારે દેશ, રામરામજી;

પણ પ્રીતિ ન ભૂલશું લેશ, રામરામજી.

પ્રીતમલાલ મજમુંદાર

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

ઈટલીના મિલાનો શહેરમાં વિશ્વવિખ્યાત દેવાલય બાંધતી વખતે કેટલીક મૂર્તિઓ એવી ઊંચી ને ભિડાતી જગ્યાએ મૂકવાની હતી કે કોઈની નજર ત્યાં સુધી ન પહોંચી શકે. તો પણ શિલ્પકાર પોતાના કામમાં લીન થઈને એક-એક રેખામાં ને મરોડમાં પોતાની કલા દાલવીને મૂર્તિઓ કોતરતો હતો. એક મિત્રે એ જોઈને ટીકા કરી : “આ મૂર્તિ પર કોઈની નજર સરખી વે પડવાની નથી, તો પછી એની પાછળ આટલી બધી મહેનત કેમ ઉઠાવો છો ? ઝટ પતાવી દેશો તો ત્યાં તો ચાલશે.”

શિલ્પીએ મૂર્તિમાંથી આંખ ઊંચી કર્યા વગર જવાબ આપ્યો : “મારી કૃતિ છે એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ – પછી ભલે કોઈ એ જુએ કે ન જુએ. હું તો જોઉં છું. અને બીજું કોઈ નહિ, તો ભગવાન તો એ જોશે જ ને ?”

“મારી કૃતિ છે, એટલે શ્રેષ્ઠ જોઈએ” – એ કલાકારનો આદર્શલેખ છે અને જીવનઘડતરનો અગ્રસિદ્ધાંત છે. મારે હાથે કાચું કામ નહીં શોભે. મારી મર્યાદાઓ તો છે જ; પણ એમાં રહીને મારાથી જેટલું સારામાં સારું કામ થઈ શકે એટલું હંમેશા વ્યવહારમાં ઉતારવાનો મારો આગ્રહ રહેશે. મારું કામ છે, એટલે મારા પ્રમાણમાં ઉત્તમ જ હોય.

યુવાન માઈકલાંજેલોની કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ ચોરાઈ અને બીજાના નામે વેચાઈ, ત્યારે એને ખૂબ લાગી આવ્યું અને જે મૂર્તિ પોતે ઘડી રહ્યા હતા એના ઉપર જ મોટા અક્ષરોથી પોતાનું નામ કોતરી દીધું. પણ એ ઉપાય બેહુદ્દો લાગતાં એમણે મનસૂબો કર્યો કે, મારી એક-એક કૃતિ હવે પછી એવી થશે કે તે જોતાંવેંત એ માઈકલાંજેલોની જ છે એની સૌ કોઈને પ્રીતિ થઈ જશે. સ્થૂળ અક્ષરોથી નહીં, પણ મારો પ્રાણ મારી દરેક કૃતિમાં રેડીને હું તે મારી કૃતિ તરીકે ઓળખાવીશ. અને ખરેખર, આજના કલાનિષ્ણાતો પણ માઈકલાંજેલોની એક-એક મૂર્તિમાં ને એકએક ચિત્રમાં એમની આગવી છાપ પારખી શકે છે.

મારા જીવનઘડતરમાં, મારા અંતરના ચિત્રમાં પણ એવી છાપ ને એવી કારીગરી જોઈએ. ‘કોપીરાઈટ’ના કાયદાને જોરે નહીં, પણ મારા આત્માના પ્રભાવથી મારું કામ ને મારું જીવન ખરેખર મારાં જ છે એ હું સિદ્ધ કરી દઈશ. મારી સહી ન હોય તો વે કાગળ મારો છે એમ વાંચનારને થાય એવી રીતે હું લખીશ. ભજનની છેલ્લી કડીમાં “ભણે નરસૈયો” ન આવે તોય ભજન નરસૈયાનું જ છે એવી પ્રીતિ આપોઆપ થાય એવી રીતે મારું જીવનકાવ્ય હું રચીશ.

કેટલું કરો છો એ નહીં, પણ કેવી રીતે કામ કરો છો એ મુદ્દાની વાત છે. કામની ‘વિપુલતા’ નહીં પણ ‘શ્રેષ્ઠતા’ સાધવાનો આદેશ છે. ફાંસના અગ્રણી તત્ત્વચિંતક સાર્ત્રની આગળ તેમના એક શિષ્યે ફરિયાદ કરી કે “આપે પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.” ત્યારે એમણે જવાબમાં કહ્યું : “મैं લખ્યું છે તો

ઘણું, પરંતુ મારા લખાણનો ફક્ત પાંચમો ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે,” અને ઉમેર્યું : “જો મારાં બધાં જ લખાણો મેં પ્રગટ કર્યાં હોત તો મને આટલી ખ્યાતિ મળી ન હોત, અને તમે મારા શિષ્ય પણ ન હોત !” એ શ્રેષ્ઠતાએ એમને સાક્ષરોના કીર્તિમંદિરમાં સ્થાન અપાવ્યું.

શ્રેષ્ઠની ઉપાસના એ કલામાં ને વિજ્ઞાનમાં, ધર્મમાં ને જીવનમાં વિજય અપાવનાર મંત્ર છે. લોકો મારું કામ જુએ કે ન જુએ, તેની કદર કરે કે ન કરે, મને શાબાશી આપે કે ન આપે, તો યે હું સંપૂર્ણ નિષ્ઠાથી અને મારી શક્તિના ઉચ્ચતમ ધોરણ મુજબ મારું એ કામ કરતો રહીશ. પરીક્ષા હોય કે ન હોય, તો યે હું સરખી રીતે વાંચીશ. ક્રિકેટ-મેચ ટ્રોફી માટેની હોય કે ખાલી ‘મૈત્રી-રમત’ હોય, તો યે હું સરખા ઉત્સાહથી રમીશ. સ્થૂળ વળતરની આશા નહીં, પણ મારા લાયક કામ કર્યાનો આત્મસંતોષ એ મારું પ્રેરકબળ હશે. મનના આ વલણને કલાકારો ‘કલા ખાતર કલા’, દાર્શનિકો ‘કર્તવ્યબુદ્ધિ’ અને ધર્મગુરુઓ ‘નિષ્કામ કર્મ’ કહે છે; પણ છે તો જુદી જુદી પરિભાષામાં એક જ સિદ્ધાંતનાં ભાષાંતર : કામને અર્થે જ કરેલું ઉત્તમ કોટિનું કામ.

પૂજામાં દેવમૂર્તિને ચોખા ચડાવે છે. એ ચોખાના દાણા અખંડ, અક્ષત હોવા ઘટે. સો સારા દાણા ભેગો એક તૂટેલો હોય તો ‘ચાલશે’ એમ માને તે સારો પૂજારી નથી. આપણું જીવન પણ એક યજ્ઞ છે. દિવસે દિવસે, દાણે દાણે હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા અંતર્યામીના ચરણની આગળ આપણું એક એક કાર્ય આપણે અર્પણ કરતા જઈએ છીએ. એવું એકેએક કાર્ય વિશુદ્ધ, શ્રેષ્ઠ, અક્ષત રાખવાનો જેને દિલથી આગ્રહ ન હોય, તે સારો જીવનપૂજારી નથી.

ફાધર વાલેસ

શું થશે ?

આશાનું, ઈતેજારનું, સપનાનું શું થશે ?

તું આવશે તો મારી આ દુનિયાનું શું થશે ?

દુઃખ પર હસી તો લઉં હું - મગર પ્રશ્ન થાય છે :

જે દોસ્ત દઈ ગયા - એ દિલાસાનું શું થશે ?

‘બેફામ’ એટલે તો નિરાંતે ઊંઘી ગયો :

જીવવાનું દુઃખ જ્યાં થાય, ત્યાં મરવાનું શું થશે ?

બરકત વીરાણી ‘બેફામ’

[‘સમર્પણ’ પબ્લિકેશન : 1965]

વૃત્તિઓની લીલા

ખાવું નથી હોતું, અને એક કોળિયો વધુ મોંમાં મૂકી દેવાય છે. બોલવું નથી હોતું અને કંઈક બોલી દેવાય છે - અણધાર્યું, અણચિંત્યું, અણમાગ્યું. કરવું નથી હોતું અને કંઈક કરી બેસાય છે..... ખવાઈ જાય છે, બોલાઈ જાય છે, કરી બેસાય છે.

આપણી જાગૃત સસંકલ્પશક્તિ જાણે કે એકાદ ક્ષણ માટે ગુમ થઈ જાય છે અને કો'ક બીજું તત્ત્વ આપણા પર સવાર થઈ જાય છે.

આ રીતે જ ધૂણી-ધણિયાણી લડી પડે છે, મિત્રો શત્રુ બની જાય છે, હુલ્લો ફાટી નીકળે છે, બંદૂકની ગોળી છૂટી જાય છે.

આ છે માણસના ભીતરના ભાગમાં રહેતી વૃત્તિની લીલા - અવિચારિણી વૃત્તિની. વાયરો વાય અને વહાણ ખેંચાઈ જાય તેમ માણસની સ્થિતિ બને છે. આ તો વિવશતા છે, લાચારી છે, એક રીતે તો પોતાની બેઆબરૂ છે.

આ સમજાય ત્યારે માણસમાં બીજું કંઈક જાગે છે. માણસમાં રહેતો આબરૂદાર ભાગ જાગે છે, ધૂણી ઊઠે છે, સિંહની પેઠે હુંકાર કરે છે - પીઠ પરથી પાણી ખંખેરતો હોય તેમ વૃત્તિઓને ખંખેરી નાખે છે.

જેવી રીતે અવિચારિણી વૃત્તિ છે, એવી જ રીતે સવિચારિણી વૃત્તિ - ઊર્ધ્વ વૃત્તિ પણ માણસમાં છે. નિર્બળ ભાવોની સામે પ્રબળ સંકલ્પશક્તિ પણ માણસમાં છે. એમાંથી ગોપીચંદ, ભર્તૃહરિ, જનકવિદેહી, ગૌતમ બુદ્ધ જન્મ્યા છે.

સુન્દરમ્

['બાલ-દક્ષિણા' ત્રિમાસિક : 1962]

વાત શી છે ?

બે ઘડીનો છે તમાસો, વાત શી છે ?

નહિ મળે શું રાતવાસો, વાત શી છે ?

જિંદગી ને મોતના આ ખેલ કેરો

કોઈ તો આપો ખુલાસો : વાત શી છે ?...૦

બાવરાં નયનો, હવે જ્યાંત્યાં ન ભટકો,

કાંક તો ભીતર તપાસો : વાત શી છે ?...૦

આપજો જેને ઉજાસો આપવાના -

લો, અમે લીધી અમાસો : વાત શી છે ?...૦

અનવર આગેવાન

['મિલાપ' માસિક : 1962]

વરસાદ પછી વગડો

પડી ગયો વરસાદ,
ટપક ટપ ટપક્યાં કરતાં પાન
પછી અચાનક
આભ ઊઘડતાં
સૂરજના કર અડકે
- ઝલમલ તડકે - તરુને ભીનલ વાન -
રડતાં રડતાં હસી પડ્યું લો, રાન !

જયન્ત પાઠક

રોકો

લોહીની નદીઓ વહે છે રોકો
રોજ નિર્દોષ મરે છે રોકો
આગને કોણ સળગતી રાખે
શહેરનાં શે'ર બળે છે રોકો
ક્યાં સુધી ચાલશે અંધાધૂંધી
પ્રશ્ન હરરોજ ઊઠે છે રોકો૦૦૦
ન્યાય ને રક્ષા કરી જે ન શકે
ભાષણો કેમ કરે છે રોકો
શબની પેટીથી મતોની પેટી
કોઈ સરખાવ્યા કરે છે રોકો૦૦૦
છે ઇમારત પડું પડું 'આદિલ'
મૂળ આધાર ખસે છે રોકો
'આદિલ' મન્સૂરી
[‘ગઝલના આયનાઘર’ પુસ્તક]

ચમત્કાર

ચમત્કારો ક્યારેક થાય છે ખરા -
પણ તેને માટે માણસને આકરી મહેનત કરવી પડે છે.
ચાઈમ વાઈઝમેન

શોધ

ઘોળે દા'ડે ખરે બપોરે જોયું :

ઊભી વાટે વાટ રૂંધતું પડછાયાનું ટોળું !

ચશ્માંની આંખો પર અંધા અંધારાના કાચ !

કાંટા જેના ફરે ન એ ઘડિયાળે બાંધ્યા હાથ !

કોઈ મહિષ પર બેઠા, ને કોઈ ઘેટાં પાછલ ઘેલા,

કોઈ ઘૂવડ ચખ મીચી કે'તા : “અમે સૂર્યથી પહેલા !”

ખોપરીઓમાં ભરી કાંકરા ફરી ફરી ખખડાવે,

પીળાં પાન સમાં સૂત્રોને હવા મહીં ફરકાવે !

શ્વાન તણી પૂછડીઓ બાંધી પડઘાઓને ઝંડે,

સૂનકારના ઢેલ પીટતા સડી ગએલા દંડે !

મૌન ધરે મુખ ત્યાં છાયાનાં મ્હોરાં ચપચપ બોલે,

મશાલ આગળ ધરીધરીને સૂરજ ક્યાં તે ખોળે !

પડછાયાને જોતાં શંકિત સૂરજ પણ અવ ગોતે :

કો' તણો પડછાયો થઈને રહ્યો નથી ને પોતે ?!

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

[‘કુમાર’ માસિક : 1965]

સમર્પણનો આનંદ

તમને જીવન તરફ અને મનુષ્યો તરફ ઘૃણા થઈ આવી હોય, એટલે તમારે યોગ કરવાનો નથી. મુશ્કેલીઓમાંથી નાસી છૂટવાને માટે તમારે અહીં આવવાનું નથી. પ્રેમની મધુરતા માણવાને ખાતર પણ અહીં આવવાનું નથી. કેમ કે પ્રભુનો પ્રેમ તો, તમે સાચું વલણ ધારણ કરશો તો, તમને ગમે તે સ્થળે મળી શકે તેમ છે.

પ્રભુની સેવામાં પોતાની જાતને પૂર્ણપણે આપી દેવાનું મન તમને જ્યારે થાય, પ્રભુના કાર્યને ખાતર પોતાની જાતનું સમર્પણ કરી દેવાની ઇચ્છા થાય, એમાં ફક્ત પોતાની જાતને આપવાનો આનંદ જ રહેલો હોય, એના બદલામાં બીજી કોઈ વસ્તુની માગણી ન હોય, માત્ર એટલું જ કે તમને સમર્પણ કરવાની શક્યતા મળે - આ સ્થિતિ હોય તો સમજવું કે માણસ અહીં આવવાને માટે તૈયાર છે.

શ્રીમાતાજી

સબૂર, ઓ માનવી !

સબૂર, ઓ સ્મારકો તણા શોખીન માનવી !૦૦૦

સદીઓ સુધી સહ્યું છે કાળજું કઠણ કરી,
રાખી હૃદયની વેદના હૃદયમાં સંઘરી :
મારે મંદિર કામનાં કીડાંગણો કૂડાં
ઊભાં થયાં છતાં હું રહ્યો ધૈર્યને ધારી !

રે ગઝનવીનું આકમણ તો દૂરની કથા,
અહીં તો ક્યારની જાગી ગઈ હતી વ્યથા !
અસહ્ય વેદના થતાં મેં મારી જાતને
લીધી હતી સંકેલી મંદિરેથી સર્વથા !૦૦૦

આજે એ કરુણ કહાણીના પાષાણ સર્જકો,
એ શ્યામ-મુંડ રોતલો, ઉદ્દુંડ ગર્જકો
ધીરે ધીરે સરી રહ્યા છે યાદદાસ્તથી
જાલિમ ને મજલૂમો ને કદ્દકો ને તર્જકો !૦૦૦

ને આજે જ્યાહરે કો' તપસ્વીના ત્યાગથી
ને સેંકડો નરોની શહાદતના રાગથી
તૂટી છે ગુલામીની જૂની જંજીરો જરા,
માંડી છે મલકવા ઉપા મુક્તિ સુહાગથી -

ત્યારેય આ ધરામાં રડારોડ ચાલુ છે,
ધીંગાને હાથ રીંગાંની ધમરોળ ચાલુ છે;
ચાલુ છે લાંબી લાંબી લંગાર મિસ્કીનોની,
તસ્કર ને તવંગર તણા ફૂલદોલ ચાલુ છે.

મહેનતકશોને કાંટા, તસ્કર ઘસે છે ચંદન;
કોટિ ક્ષુધાર્ત કેરાં કાને પડે છે કંદન;
હું શિવતણી પ્રતિષ્ઠા ત્યાં સંભવે શી રીતે,
જ્યાં નીકળી ગયું છે શિવભાવનું નિકંદન !

હું સોમનાથ તેથી વિનવું છું હાથ બાંધી :
શાને ઊભી કરો છો આડંબરોની આંધી ?
આ તીર્થ, આ તમાશા, આ ફેન ને ફિતૂરો;
આ લાલ્યમાં જ ચાલ્યા ગયા બિચારા ગાંધી !
ના ના, મને દેજો કોઈ ત્રાસ નકામો,
ઊભો ન કરજો પુણ્યનો આભાસ નકામો !૦૦૦

કરસનદાસ માણેક

વડા ધણીને વિનતિ

બાપજી, પ્રાણને પાથરું રે, વેણ રાખજે મારું :
આ રે કાયાની કાવડે રે તારાં અમરત સારું.
વેરનાં વખિયાં ખેતર રે ખેડી-ગોડીને ખાંતે,
વહાલનાં બી વાવું હોંશથી રે હસીખુશી નિરાંતે.
ઊંડા તે ઘાવ વરામણા રે, દિલે દાહ જ્યાં કરી,
અંગે અંગે દઈ નિરમળા રે શીળા લેપ નિતારી.

ડાકણ બેઠી ડરામણી રે કૂડી શંકાની આડી,
વાટ ચીંધું વિશ્વાસની રે આગે પાય ઉપાડી.
માથું ઢાળી બેસે માનવી રે હાથ લમણે મૂકી,
રંગ દઈ વાંસો થાબડી રે ભેટ બાંધું બળૂકી.
અંધારું ચૂતું જ્યાં આભથી રે ગજવેલ શું ગાઢું !
બીજ સમી ત્યાં તો બંકડી રે આછી કોર હું કાઢું,

જૂરી મરે રણ-રેતમાં રે કોઈ જીવ ઉદારી,
ઝરણું બની એની પાસમાં રે વેરું કલકલ હારી.
વડા ધણી, મારી વિનતિ રે, આંસુ એકલો પ્રોઉં,
પરનાં આંસુડાં પ્રેમથી રે ધોડી ધોડીને લોઉં.
મોટો ભા થઈને મેરમ રે મારું ગાણું ન માંડું,
કો'કને સાંભળું, સમજું રે દઈ કાન ને કાંડું.

ભીખ માગું નહીં ભાવની રે કરી ઉછી-ઉધારાં,
હેયું લૂંટાવું હું હેતથી રે, દિવે હાડ હોંકારા.
ઓછું થતું નહીં આપતાં રે, થાય અદકી મૂડી,
વાંકગુના સૌ વિસારતાં રે થાય જિંદગી રૂડી.
માલિક, આવી જો મોજથી રે મારો માંદલો મેરે,
અમરલોકનું આયજું રે મારો આતમા વરે.

મકરન્દ દવે

[‘મિલાપ’ માસિક : 1963]

Lord, make me an instrument of Thy peace.
Where there is hatred, let me sow love.
Where there is injury, pardon.
Where there is doubt, faith.
Where there is despair, hope.
Where there is darkness, light.

Where there is sadness, joy.

O Divine Master,

grant that I may not so much seek
to be consoled, as to console;
to be understood, as to understand;
to be loved, as to love;
for it is in giving that we receive,
it is in pardoning that we are pardoned,
and it is in dying that
we are born to Eternal Life

Amen.

St. Francis of Assisi

(1181-1226, Italy)

એવું કરો કે -

હે પરમાત્મા,

મને તારી શાંતિનું વાહન બનાવ.

જ્યાં ધિક્કાર છે ત્યાં હું પ્રેમ વાવું

જ્યાં ઘાવ થયો છે ત્યાં ક્ષમા

જ્યાં શંકા છે ત્યાં શ્રદ્ધા

જ્યાં હતાશા છે ત્યાં આશા

જ્યાં અંધકાર છે ત્યાં પ્રકાશ

જ્યાં શોક છે ત્યાં આનંદ.

હે દિવ્ય સ્વામી, એવું કરો કે,

હું આત્માસન મેળવવા નહિ, આપવા ચાહું

મને બધાં સમજે એ કરતાં હું બધાંને સમજવા ચાહું

મને કોઈ પ્રેમ આપે એ કરતાં હું કોઈને પ્રેમ આપવા ચાહું.

કારણ કે,

આપવામાં જ આપણને મળે છે;

ક્ષમા કરવામાં જ આપણે ક્ષમા પામીએ છીએ

મૃત્યુ પામવામાં જ આપણે શાશ્વત જીવનમાં જન્મીએ છીએ.

સંત ફ્રાન્સિસ (અનુ. કુન્દનિકા કાપડીઆ)

અભરામની ટેલ

બાવા અભરામ યહૂદીઓનો આદિ વડવો. જેટલો જોરાવર એટલો જ જિગરનો મુલાયમ. હાથ જાણે લોઢાના, તો હૈયું મીણનું. પારકું દુઃખ કે વિપદ દેખી ઓગળી-પીગળી જાય. અભરામ જેવી જ તેની સ્ત્રી સારાહ પણ ભલીભોળી. બંને ખુલ્લા મેદાનમાં તંબૂડી બનાવીને રહે, ઢોરઢાંખર ચરાવે અને પોતાને ત્યાં આવી ચડે તેની મન મૂકીને મહેમાનગત કરે.

એક વાર ભગવાન પોતે જ આવી ચડ્યા.

બપોરનો વખત હતો. અભરામ પોતાની તંબૂડીમાં બેઠો બેઠો ઝોકાં ખાતો હતો. અચાનક આંખ ખોલીને જુએ છે, તો સામેની ખજૂરીની છાયામાં ત્રણ જણ ઊભેલા - તેમાંય વચલા પુરુષના ચહેરા પરથી તો તેજતેજના કુવારા ઊડે. અભરામ ઓળખી ગયો : ભગવાન અને તેમના ફિરસ્તા સિવાય આવા નૂરાની ચહેરા કોઈના ન હોય. અભરામ દોડ્યો; ભગવાનના ચરણમાં પડી કહે : “આવ્યા, મારા નાથ ! આવી આછી-પાંખી ખજૂરીને છાંયે ઊભા ન રહેવાય, મહારાજ ! આવો, આવો, આ ગરીબની તંબૂડી હવે પાવન કરો.”

પણ ભગવાન જરા ઉતાવળમાં હતા. કહે, “અભરામ, આ બાજુ નીકળ્યો” તો તારી ભક્તિ જોઈને તને દર્શન દીધા વિના ન ચાલ્યું. પણ હવે હું જઈશ. મારે બહુ અગત્યનું કામ છે.”

અભરામ એમ ભગવાનને છોડે ? આડા હાથ દઈને ગળાના સોગન ખાઈ તેણે કહ્યું : “પ્રભુ, રોટલો ને છાશ ખવરાવ્યા વિના હું તમને કોઈ કાળે જવા નહીં દઉં.” અને પછી સારાહને બૂમ પાડી કહ્યું : “સારાહ, પ્રભુના પગ ધોવા જલદી ગરમ પાણી કરી લાવ, અને ઊની ઊની રસોઈ ધમકારે બનાવી દે ! જો તો ખરી, આપણે ત્યાં પ્રભુ પધાર્યા !”

સારાહના હરખનો પાર ન રહ્યો. જલદી જલદી ઘંટી ફેરવીને તેણે તાજો આટો દળી લીધો. ટપાકે રોટલા ટીપી નાખ્યા. શેડકઢાં દૂધનાં છાલિયાં ભર્યાં. ખજૂરના ગોળનો રવો તૈયાર રાખ્યો. પાણીના કળશા ભરીને પાટલા નાખી એ તો ગાતી જાય :

અચો મુંજા પીર સચ્યા, રબ તાં રંધાણી,

રબ તો રંધાણી, પડ્યાં માંહી પ્રીત્યુનાં પાણી રે -

અચો મુંજા પીર સચ્યા.

ભગવાન તો આ પ્રેમ, આ હુલાસ, આ ઓળઘોળ થતી આવભગત આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. સારાહે ભગવાનનાં ચરણ પખાળ્યાં ને ઝટ ઝટ તેમને જમવા બેસાડી દીધા.

ભગવાને તો ઝટપટ ભોજન પતાવ્યું. અભરામ અને સારાહને અઢળક આશીર્વાદ આપ્યા. અને સોદોમ શહેરની દિશામાં મારમાર કરતા ચાલી નીકળ્યા. થોડે દૂર સુધી અભરામ ભગવાનને વળાવવા ગયો. એણે જોયું કે સોદોમ ભણી નજર કરતાં જ ભગવાનની ભૂકુટિ ચડી જતી હતી. આંખમાંથી અંગારા ઝરતા હતા, અને બિડાયેલા હોઠ પુણ્યપ્રકોપથી કંપી ઊઠતા હતા. ભગવાને અભરામને અંતરની વાત કરી :

“સોદોમ અને ગોમોરાના શહેરીઓનો પાપનો ઘડો ભરાઈ ચૂક્યો છે. સાતમા આસમાનને ભેદીને તેમની રાડ મારે કાને આવી છે. આ બંને નાપાક શહેરોને હું ભસ્મીભૂત કરી નાખીશ. એક ઈંટ ઉપર બીજી ઈંટ નહીં રહેવા દઉં.”

ભગવાને ઝડપ વધારી અને અભરામને કહ્યું, “તું હવે પાછો જા. તારું કામ ખોટી થતું હશે.”

સોદોમના સત્યાનાશની આગાહી સાંભળી અભરામનું કાળજું ફફડી ઊઠ્યું. તે પાછો જવાને બદલે ભગવાનની વધુ નજીક આવ્યો ને ગળગળે સાદે બોલ્યો :

“પ્રભુ, સોદોમમાં બધા જ કાંઈ પાપી થોડા હશે ? એમાં પચાસ જણ સારા નહીં હોય ? અને હરામખોરોની જમાત ભેળા આવા સાચદિલ ને સાફદિલ પણ હોમાઈ જાય, તે કાંઈ ચૌદ બ્રહ્માંડના ધણીનો ન્યાય કહેવાય ?”

આ સાંભળી ભગવાન ઊભા રહી ગયા. અભરામને ખભે હાથ મૂકી બોલ્યા : “સોદોમમાં પચાસ સારા માણસ હશે, તો તેમને ખાતર હું આખા નગરને જતું કરીશ, જા !”

પણ અભરામ આઘો ન ખર્યો. તેણે ભગવાનને ચરણે પડી કહ્યું, “પ્રભુ, હું તો તમારા પગની રજ પણ નથી. પણ બે વેણ કહું તો બેઅદબી માફ કરશો. એ પચાસ માણસમાંથી પાંચ જ ઓછા નીકળશે, તો પણ તમે સોદોમને ખતમ કરી નાખશો ?”

ભગવાને કહ્યું, “ભલે, પિસ્તાલીસ જેટલા નેક ને પાક આદમી હશે તો હું સોદોમનો સંહાર નહીં કરું.”

અભરામે અત્યંત નરમાશથી પૂછ્યું, “પ્રભુ, એવા વીસ માણસો મળે, તો એ બીજા ભેળા બળીને ભડચું થઈ જશે ?”

“નિર્દોષ ને નિષ્પાપ વીસ માણસો પણ મળે તો આખા સોદોમને ઊની આંચ નહીં આવે.” ભગવાને અભરામને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું.

અને પછી અત્યંત લાડથી મરક મરક હસતાં અભરામે ભગવાનને વિનંતી કરી : “અને પ્રભુ, દશ ?”

માનવજાત પ્રત્યેની અભરામની અપાર કરુણા જોઈ ભગવાન પણ હસી પડ્યા. તેમણે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું : “જા, એ દૈવતવાળા દશને ખાતર પણ આખું સોદોમ

ઊગરી જશે.”

આટલું કહી ભગવાન વીજળીવેગે સોદોમની દિશામાં અદૃશ્ય થઈ ગયા.

અને એ વિશાળ શહેરના આભરિયા મિનારા પર નજર નાખી અભરામે પોકાર કર્યો : “સોદોમના શહેરીઓ ! તમારામાંથી દસ તો માર્ઈના પૂત નીકળો ! માનું ધાવણ ન લજાવે એવા દસ ધરમવીરની પણ તમારામાં ખોટ પડી ગઈ ? વધારે નહીં - હજારોમાંથી દસ જ હાડસાચા આદમી હશે, તો તમને બચાવવા માટે એ બસ થઈ પડશે.”

અભરામનો એ સાદ આજે પણ આકાશમાં ઘૂમરી ખાઈ રહ્યો છે.

મકરન્દ દવે

અમૃતસમી નવલકથા

બંગાળના ભાગલા પડ્યા. રવીન્દ્રનાથે બંગલંગવિરોધી હિલચાલમાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. ગીતો લખ્યાં, ગવરાવ્યાં. પણ એ દરમિયાન એમને અનુભવ થયો કે દેશને પરદેશીઓની ચૂડમાંથી છોડાવવા શરૂ થયેલ આ હિલચાલમાં બધું સમુંસૂતરું નહોતું. સોનું ઓછું ને ગિલેટ ઝાઝું હતું. ને તેઓ પાછા હટી ગયા. લોકોએ તેમની ટીકાનિંદા કરી. તેમની દેશભક્તિ પર શંકાઓ થઈ. પણ કવિ તો ન ડગ્યા. ઊલટું, બધી ટીકા-નિંદા-શંકા વાગોળી-પચાવી અમૃતસમી નવલકથા ‘ઘરે-બાહિરે’ આપી કવિપદને સાર્થક કર્યું.

‘ઘરે-બાહિરે’ મોટી નવલકથા નથી. ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’, ‘જન કિસ્તોફ’, ‘લા મિઝરેબલ’ મહાકાવ્ય કૃતિઓ છે. પણ આ નવલો જે તીવ્ર ભાવાનુભવ અને છેવટે ભાવશુદ્ધિ કરાવે છે, તેનાથી ‘ઘરે-બાહિરે’માં લગીરે ઓછો ઉત્કટ અનુભવ નથી. ઊલટું, જગતની આ મહાનવલો કરતાંય ક્યાંક ક્યાંક લાલિત્ય અને લાઘવમાં તે ચડી જાય છે. કથા દ્વારા જે બોધપાઠ આપ્યો છે તે છે પ્રેયને છોડી શ્રેયને પસંદ કરવા જતાં આવનારાં પરિણામનો; શીલને મૂકી શક્તિની પાછળ દોટ મૂકવા જતાં આવતી આફત પરંપરાનો. ગાંધીજીના સાધનશુદ્ધિના આગ્રહને જેણે યથાર્થ રીતે સમજવો હોય, તેને માટે ‘ઘરે-બાહિરે’થી કોઈ વધારે સહાયક કૃતિ નથી. મહાવિદ્યાલયના વર્ગોમાં, જેલમાં મેં તેનું પારાયણ કર્યું ત્યારે ત્યારે અંધરાષ્ટ્રવાદ, આત્મવંચના અને અનાસ્થાનાં પડને ઓગાળી નાખનારું રસાયણ તેમાં પ્રકરણે પ્રકરણે છે તેવો અનુભવ થયો છે.

મનુભાઈ પંચોળી

દેશભક્તિ ને દેશસેવા

દેશ આગળ સત્ય, નીતિ, સદાચાર બધું ડૂલ છે - એમ કહેનાર લોકો એ નથી સમજતા કે દેશની ભક્તિ સાથે તેઓ દેશનું કેટલું ભારે અપમાન કરે છે. વૃદ્ધ માતાને જિવાડવા ખાતર કોઈ દીકરી અનાચારથી કમાણી કરે, તો એ માતાને એ રીતે જીવવું પસંદ પડે ખરું ? દેશ એટલે દેશનું ચારિત્ર્ય, દેશનો મંગલ જ્ઞાનરાશિ, દેશનો કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ. દેશ એટલે પોતાના સમાજ મારફતે થતી માનવકોટીની અને આખી સૃષ્ટિની સેવા. સ્વાર્થ ખાતર જે લોકો દેશને પારકા લોકોના હાથમાં વેચી નાખે છે, અને જેઓ દેશને નામે સત્યનો કે ચારિત્ર્યનો દ્રોહ કરે છે - તે બંને દેશના દ્રોહી જ છે : એ વસ્તુ પોતાની ઉજ્જવળ દેશસેવાથી જેમણે સ્પષ્ટ કરી છે તે દેશભક્તોના માર્ગમાંના કેટલાક કાંટા કાઢી નાખવાનું કામ રવીન્દ્રનાથે તારાની પેઠે ચમકતી આ નવલકથા ‘ઘરે-બાહિરે’ દ્વારા કર્યું છે.

કાવ્યનાં મોતી તો આ નવલકથામાં એમણે છૂટે હાથે વેચ્યાં છે. અખંડ વહેતો રસપ્રવાહ અને કળાને છાજે એવો સંયમ શરૂથી આખર સુધી બરાબર દેખાઈ આવે છે. સંભવ છે કે ઠાકુરની બધી કૃતિઓમાં આ ચડી જાય.

‘ઘરે-બાહિરે’ લખીને રવીન્દ્રે આપણા સમાજની અને આપણી રાષ્ટ્રીયતાની અસાધારણ કોટિની સેવા કરી છે. બંગલોંગ પછી ઉત્તેજિત થયેલા રાષ્ટ્રના પુરુષાર્થના ધોધમાં ચારિત્ર્યની મહાન શિલા થઈને ઊભા રહી રવીન્દ્રનાથે એક મોટું વીરકર્મ કર્યું છે.

કાકા કાલેલકર

મારો દેશ

“મારામાં લોભ છે, હું દેશને માટે લોભ કરીશ. મારામાં ક્રોધ છે, હું દેશને માટે ક્રોધ કરીશ. મારામાં મોહ છે, મારા દેશ માટે હું મુગ્ધ બનીશ.”

“તમે દેશને દેવ મનાવીને અન્યાયને કર્તવ્ય તરીકે અને અધર્મને પુણ્ય તરીકે ચલાવી દેવા ઇચ્છો છો. દેશથી પણ ઉચ્ચ સ્થાને ધર્મ રહેલો છે એમ જેઓ માનતા નથી, તેઓ દેશને પણ માનતા નથી. મારામાં જે કાંઈ મલિન છે, તે હું મારા દેશને નહીં આપું, નહીં આપું, નહીં આપું !”

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

[નવલકથા ‘ઘરે-બાહિરે’નાં બે મુખ્ય પાત્રો વિમલા અને નિખિલ વચ્ચેના સંવાદમાંથી]

અવિશ્વાસ ક્યાં સુધી ?

ચારે બાજુ ચોરી, લાંચરુશવત, નફાખોરી, અપ્રામાણિકતા વગેરે અનીતિઓની ફરિયાદો સંભળાય છે. વેપારીઓની નફાખોરી અને માલમાં દગાની ફરિયાદ જનતા કરે છે; અને વેપારીઓ સરકારી નોકરોની લાંચરુશવતની ફરિયાદ કરે છે. પોતાનું કામ કરાવવા માટે જનતા તરફથી નાના નોકરોને બતાવતી લાલચોની ફરિયાદ ઉપરી અધિકારીઓ કરે છે; જૂઠાં કામ કરવા માટે કારકુનો પર ઉપરીઓ કે માલિકો કેવી રીતે દબાણ લાવે છે તેના કેટલાયે દાખલા મળે છે. બિલકુલ શુદ્ધ રહીને કામ કરવું-કરાવવું કેવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે, અને શુદ્ધ વ્યવહારનો પ્રયત્ન કરનારાઓને પોતાનાં ધંધા-નોકરી વગેરે બધું કેવી રીતે છોડી દેવું પડે છે, તેનાં પણ ઉદાહરણ મળે છે.

આ બધા દોષો દૂર કરવા માટે ફાંસી, જાહેરમાં ફટકા વગેરે ઘણી સખત સજાઓ, જાસૂરી, વળી આ જાસૂસો પર પણ જાસૂરી વગેરે ઉપાયો સૂચવવામાં આવે છે.

કેટલાક રાજકીય પક્ષો માને છે કે જો તેમની પાસે સત્તા આવે તો તેઓ આ અપ્રામાણિકતા તરત દૂર કરી શકશે. પણ તે દૂર કરવાનો ઉપાય સૌકોઈ એક જ બતાવે છે - કડક તપાસ, સખત સજા વગેરે.

પણ આપણે એ સમજવાની જરૂર છે કે આ જે અપ્રામાણિકતા અને અનીતિ ફેલાયેલાં છે તે કોઈ એક-બે નાનાં દળો કે વર્ગોમાં મર્યાદિત નથી. જેટલી અપ્રામાણિકતા થાય છે તે બધી સરકારી નોકરોની જ છે, કે વેપારીઓની જ છે, કે નિયંત્રણ વગેરે સરકારી નીતિઓને કારણે છે, એમ કહેવું સોળે આના સાચું નથી. સરકારી નોકરો, વેપારીઓ, તેમના નોકર - આ બધાની કોઈ સ્વતંત્ર ન્યાત નથી. તેઓ જનતાનો જ એક ભાગ છે. એક જ કુટુંબ કે સગાંઓમાં કાંગ્રેસી, સમાજવાદી, સામ્યવાદી, વેપારી, સરકારી અધિકારી અને સીધોસાદો માણસ - બધા પ્રકારના માણસો મળી આવે છે. તેથી વ્યવહારમાં જે કોઈ નીતિ-અનીતિ જોવામાં આવે છે તે કોઈ ખાસ નાના સમૂહની નથી પણ તેની ફરિયાદ કરનાર આખા સમાજની છે. સમાજની નીતિ-અનીતિ જે હદે હશે, તેના કરતાં આ બધા ધંધા-નોકરીવાળાઓની નીતિમાં વધારે ફરક ન હોઈ શકે. સામાન્ય જનતાની નીતિ અને બુદ્ધિ જેટલી શુદ્ધ હશે, એટલો જ દેશનો કારભાર શુદ્ધ રહેશે.

વેપાર, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરેનાં કામકાજમાં હિસાબ, પત્રવ્યવહાર, દફતર, દેખરેખ વગેરે વ્યવસ્થિત રીતે રાખવાની જરૂર તો રહે છે જ. પણ એ બધાંની ઉપયોગિતાની એક હદ છે.

દુનિયા અપ્રામાણિક માણસોથી ભરેલી છે; જો દરેક વ્યવહાર પર પૂરી દેખરેખ રાખવામાં આવે, દરેક વસ્તુ તાળાચાવી-ચોકીદાર વગેરેની બરાબર સંભાળ હેઠળ રાખવામાં આવે, દરેક નોકર પર વળી બીજા નોકરની ચોકી હોય અને તેમને સજા વગેરેનો ભય હોય, તો જ દુનિયામાં ઠીક વ્યવહાર ચાલી શકે - આ નિષ્ઠા પર

આપણાં બધાં કામકાજ ચાલે છે. આ રીતે સઘળો દુન્યવી વ્યવહાર અવિશ્વાસના પાયા પર રચવામાં આવ્યો છે. જેટલો વધારે અવિશ્વાસ અને તેને લીધે જેટલી વધારે સાવધાની અને ભયનું તંત્ર, એટલી વધારે વ્યવહારકુશળતા માનવામાં આવે છે.

પણ એથી અપ્રામાણિકતા, દગો, છેતરપિંડી, કપટ વગેરે કદી બંધ પડ્યાં નથી. બલકે અનીતિ વધે છે, ઢીલ તો વધે જ છે. કોઈ કામ ઉત્સાહથી થતું નથી. કામ સારી રીતે કરવામાં પોતાની કાબેલિયત બતાવવાનો ઉમંગ થતો નથી. બલકે, ઉપરીની દેખરેખ અને સાવધાનીને નકામી કરવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. બધું કામ યાંત્રિક બનાવવાના પ્રયત્નો થાય છે. ચોરી કરવાના અને પકડવાના માર્ગો શોધવામાં જ બુદ્ધિનો ઉપયોગ થાય છે.

તેથી, અપ્રામાણિકતા અટકાવવા માટે કડક દેખરેખ, સજા વગેરેનો માર્ગ આપણે છોડવો જોઈએ. એક સાચા માણસ પાસેથી તેના પર અવિશ્વાસ રાખીને કામ લેવા કરતાં, એક નામીયા ડાકુ પર પણ વિશ્વાસ રાખીને તેની પાસેથી કામ લેવું વધારે સારું છે. એક સાચકલા માણસને જ્યારે એમ માલૂમ પડે છે કે તેના પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવતો નથી, ત્યારે સમાજ પ્રત્યે તેનો આદર ઘટી જાય છે. બીજી બાજુ, એક ચોરને પણ જ્યારે એમ અનુભવ થાય છે કે, મને ડાકુ જાણતા છતાં પણ મારા પર વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના હૃદયમાં રહેલી માનવતા જાગૃત થાય છે. એ વિશ્વાસને પાત્ર થવાની તેને ઇચ્છા થાય છે.

એમ ન પૂછશો કે કેટલો વિશ્વાસ રાખવો, ક્યાં સુધી વિશ્વાસ રાખવો ? બલકે, એ બતાવો કે ક્યાં સુધી તમે અવિશ્વાસ રાખીને ચાલશો ? કોઈની પર પણ વિશ્વાસ રાખ્યા વિના તમે ક્યાં કામો પાર પાડી શક્યા છો ? વિશ્વાસથી જ સદ્વ્યવહાર પેદા થઈ શકે છે, અવિશ્વાસથી કદી નહીં.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

લેખકનો ધર્મ

મારા દેશ માટે શું કલ્યાણકર છે, એ વિશે મારા દેશજનો અને મારી વચ્ચે મતભેદ થવાનો પૂરો સંભવ છે. પણ લેખકે તો, પોતાના દેશનું કલ્યાણ શામાં રહેલું છે એનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, નહિ કે હું શું કરું તો દેશ મને સારો કહેશે એનો. જો મારો દેશ મને વહાલો ન હોત, તો મારા વાચકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ મારે માટે ખૂબ સહેલું થઈ જાત. પણ લેખકનો સર્વોચ્ચ ધર્મ પોતાની વાર્તાને સર્વાંગસુંદર બનાવવા ઉપર જ લક્ષ રાખવાનો છે. તેણે વાચકોની વાહવાહની પરવા કરવાની નથી. જો મારી વાર્તા સાચે જ વાર્તા હશે, તો મારી માન્યતાઓ ગમેતેવી હશે તોયે એનો ફેલાવો થવાનો જ.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

અંદરનો બાળક

બાળમંદિરમાં મારી કહેલી વાર્તાઓને બાળકો પોતાની મેળે ભજવતાં, ત્યારે મેં જોયું કે વાર્તામાંના સંવાદો મેં જેવા કહેલા તેવા જ બાળકો પણ બોલતાં હતાં. એમાંથી મને પ્રતીતિ થઈ કે ભાષા-શિક્ષણ માટે વાર્તાનું માધ્યમ કેટલું જોરદાર છે. વાર્તા છીછરા મનોરંજનના સ્તરે ઊતરી જાય, તેમાં કેવું જોખમ છે એનો મને ખ્યાલ આવ્યો. વાર્તા દ્વારા કહેવા ધાર્યું હોય કાંઈક, ને બાળકો ગ્રહણ કરે કાંઈક બીજું જ, એવું પણ જોયું.

આ બધાંને પરિણામે એક વાત મનમાં નિશ્ચિત થઈ કે વાર્તામાં બાળકને ભાષાજ્ઞાન આપવા ઉપરાંત મૂલ્યોનું જ્ઞાન આપવાની પણ અદ્ભુત શક્તિ છે અને એ શક્તિની કોઈ કાળે ઉપેક્ષા કરવી બાળસાહિત્યના લેખકને પાલવે નહિ.

આમ બાળસાહિત્ય એ બાળકના સમસ્ત અંતઃશરીરમાં પ્રવેશવાની વિદ્યા છે, પણ અઘરી વિદ્યા છે. કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી સાચું જ કહે છે કે, “એક મોટી નવલકથા જેટલી સહેલાઈથી લખી શકાય, એટલી સહેલાઈથી બાળકો માટે એક ઉત્તમ વાર્તા લખી શકાતી નથી.”

બાલવાર્તાની શોધમાં ફરતાં ફરતાં હું બીજા દેશોના લોકસાહિત્યમાં પ્રવેશ્યો. વિશ્વના વિદ્વાનો ભારતને વાર્તાનું પિયર માને છે. ભારતમાંથી ‘પંચતંત્ર’ની વાર્તાઓ જે રીતે સફર કરતી કરતી વિશ્વમાં વિસ્તરી છે, એ એક અદ્ભુત રોમાંચક કથા છે. દરિયો ખેડનારાઓ, કાફલાઓ લઈને હજારો ગાઉની ધરતીની ખેપ કરનારાઓ પોતાની સાથે કેવળ ધનમાલ જ નહીં, વાર્તા-સમૃદ્ધિ અને વાર્તાસંસ્કૃતિ યે લઈ જતા, તેનું આદાનપ્રદાન કરતા. મનથી સાગરખેડુ, રણખેડુ, પહાડખેડુ બનીને મેં દેશવિદેશની યાત્રાઓ કરી, અને એમાં જે મહામૂલાં રત્નો મને મળ્યાં, તે મેં મારી અક્કલ પ્રમાણે સમારી, સુધારી, પહેલ પાડીને, વાન અને વાઘા બદલવા પડે તો બદલીને, ગુજરાતી બાળકોની આગળ રજૂ કર્યાં. આ રીતે સાઠ-સિત્તેર જેટલા દેશોની વાર્તાઓ હું બાળકો માટે લખી શક્યો છું.

ઈસપની એક વાર્તા જાણીતી છે – કાગડાનાં ખોટેખોટાં વખાણ કરીને શિયાળ એના મોંમાંથી પૂરી પડાવી લે છે. આ વાર્તા મારે મોઢે સાંભળીને એક બાળકી બોલી ઊઠેલી કે, “જૂઠાબોલો જીતી ગયો !” હું ચોંક્યો. મેં તરત વાર્તાની પુરવણી કરીને કહ્યું : “ડાઘિયો ફૂતરો સૂતો સૂતો આ જોતો હતો. શિયાળ પૂરી લેવા દોડ્યો, કે ડાઘિયો એની પાછળ પડ્યો. શિયાળ પૂરી મેલીને ભાગ્યો. દરમિયાન એક ગાય ચરતી-ચરતી આવી, ને એ પૂરી ખાઈ ગઈ.” (આ રીતે વાર્તા વિકસાવીને મેં એને ‘બદામની પૂરી’ નામે ફરીથી લખી છે.) આમ શિયાળની યુક્તિ ફળી નહિ, એ જોઈ બાળકો ખુશ થઈ તાળી પાડી ઊઠ્યાં. બાળ-મન પણ સાચાં મૂલ્યોને સમજતું થાય, એ બાળસાહિત્યકારે જોવાનું છે.

બાળવાર્તા કે બાળકવિતા લખતાં લખતાં ઘણી વાર મેં એવું અનુભવ્યું છે કે જાણે એક એક શબ્દ માથું ઊંચકીને મારી ઊલટતપાસ કરે છે કે, “મને અહીં કેમ મૂક્યો છે ?” વાર્તા કે કવિતાનો એક એક વિચાર સ્વતંત્ર અદ્દા ધારણ કરીને પડકાર કરે છે કે, “અહીં મારો શ્વાસ રૂંધાય છે, મારે વિહરવું છે, મને વાર્તામાં રમતો રહેવા દો.” પરિણામે, ઘણી વાર મેં એકની એક વાર્તા અનેક વાર લખી છે. ‘ગલબો શિયાળનાં પરાક્રમો’ની વાર્તા મેં પૂરી ત્રણ વાર લખી છે. અને હજી પણ એમાં કાંઈક ફેરફાર કરવાનું મારું મન છે. આમ ફરીફરીને લખીલખીને મેં મારી બાળવાર્તાનું સ્વરૂપ ઘડ્યું છે.

બાળજોડકણાંની એક અનોખી સૃષ્ટિ છે - બરાબર બાળકના જેવી જ મસ્તીખોર ! બાળકની પેઠે એમાં શબ્દો અને વિચારો ફૂદાફૂદ કરે છે. શબ્દને તો તરવુંય ગમે અને ડૂબવુંય ગમે. કોઈ વાર એમાં અર્થ હોય તો ઘણી વાર ન પણ હોય. અર્થ ભલે હોય કે નહિ, બાળકને રાજી કરવાની એની શક્તિમાં ખામી ન હોવી જોઈએ.

બાળકની પેઠે મારી દષ્ટિ કુદરત પ્રત્યે કુતૂહલની અને વિસ્મયની રહી છે. પશુપંખી, નદી-સરોવર, પર્વત, વૃક્ષ-વનસ્પતિની સૃષ્ટિ મને મનુષ્યસૃષ્ટિના કરતાં વધારે નિકટની અને આત્મીય લાગે છે. એટલે એ બધાં મારાં બાળકાવ્યોમાં આવે છે, અને એમને લઈને જ બાળકો સાથેની મારી ગોઠડી ચાલે છે.

તા. 12-12-1911ના રોજ વિલાયતના રાજા પાંચમા જ્યોર્જ દિલ્લીમાં દરબાર ભર્યો, તેની ખુશાલીમાં ગામેગામ મેળાવડા થયા હતા. મારા મોડાસા ગામના એવા એક મેળાવડામાં શાળાના બધા વિદ્યાર્થીઓ ભેગો હું પણ એકડિયાના બાળક તરીકે ગયો હતો. લોકોનો મેળો, ફટાફટ ફૂટતું દારૂખાનું અને આકાશમાં ચડતા ગબારા - આજે નવ્યાશી વર્ષની ઉંમરે પણ એ કુતૂહલ, એ વિસ્મય, એ આનંદ એવાં ને એવાં છે. મારી અંદરનો બાળક એનો એ છે. તે કહે છે -

ઓઢ્યો ભલે ને મેં બુઢાપાનો અંચળો,
પણ બાલ તે બાલ તે બાલ;
છેયો છો દેવકીનો, કિંતુ
જસોદાનો લાલ તે લાલ તે લાલ !

આમ હું તો જે હતો તે જ છું. પણ એક વાતનો મનમાં પૂરો સંતોષ છે કે નાનપણથી મને જે કાર્ય મારા જીવનધર્મ જેવું લાગ્યું છે, તે હું પૂરી નિષ્ઠાથી કરતો રહ્યો છું; એમાં મેં અંચઈ કરી નથી.

રમણલાલ સોની

આ દશ્યો ક્યારે ભૂંસશું ?

“વડોદરા શહેર મહાસંસ્કારી છે,” એવું આપણે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. સયાજીબાગ, લાલબાગ, બદામડીબાગ, કુવારા, યુનિવર્સિટી, સંગ્રહસ્થાનો, નિમેટા અને આજવા, કીર્તિમંદિર.... આપણા મહેમાનોને હોંશે હોંશે બતાવીએ છીએ. પરંતુ બહારગામ કે પરદેશથી આવતા મહેમાનો આવું બીજું પણ જોઈ લે છે –

બહારગામ જવા માટેનું એસ.ટી.સ્ટેન્ડ – કઈ બસ ક્યાં ઊભી રહેશે, એની ડ્રાઈવરને પણ ખબર ન હોય; મુસાફરો બાળકોને ઊંચકીને પેટીપટારા સાથે એક છોડેથી બીજે છોડે ઓલિમ્પિક દોડમાં દોડતા હોય !

કોઈ પણ બસસ્ટેન્ડ એટલે આખાડાઓ. આ સ્ટેન્ડ પર અંધ, અપંગ, નાનાં બાળકો, ધાવણાં બાળકો સાથે સ્ત્રી, બલડપ્રેશરનાં દર્દીઓ, વૃદ્ધોની શી દશા થાય છે ?

જાહેર પાયખાનાં – નામ વાંચીનેય તમને સોડમ આવી હશે !

છોકરીઓની મશ્કરી – શાબ્દિક અને શારીરિક : જવા દો એની વાત !

પુસ્તકાલયોમાં સામયિકો અને પુસ્તકોની અવદશા.

સરિયામ માર્ગે ચાલતા દારૂના અડા અને આંકફરકની સ્લીપો.

આપણા રસ્તાઓ ! પાણીની પાઈપ, ગેસલાઈન, ટેલિફોન લાઈન – વારાફરતી રસ્તાનું “નવનિર્માણ” થયા જ કરે. અને ચોમાસું એટલે હાડવૈદોની સીઝન !

ગાંડાઓની મશ્કરી કરી, હેરાન કરી, એમના મુખેથી બીભત્સ ગાળો સાંભળવી, એ આપણું મફતિયા મનોરંજન !

સીંગચણાની લારી પાસે ઊભા રહી, વેરાયેલા દાણા વડે પેટ પૂરતા નાગડા-પૂગડા આવતી કાલના નાગરિકો !

નવ-દસ વાગે ગલીઓ સાફ થાય, પછી ઉપરથી ફેંકાતાં એઠવાડ, શાકભાજીનાં છોડાં, નરકનાં “પડીકાં”, ઊભરાતી ગટરગંગા.....

થિયેટરમાં બરાડા પાડીને સંબોધાતી બીભત્સ વાતો.

જાહેર ભીંતો એટલે મફતમાં જાહેરખબર લખવાની જગ્યા.

જરાક જ આડમાર્ગ પર જાઓ કે તરત જ પેશાબના રેલા અને નરક. દરેક ગલીમાં હોય છે, દીવાલો વગરની જાહેર મૂતરડી.

જાહેર મૂતરડીમાં જાઓ તો “પીળા પ્લાસ્ટિકવાળી” ચોપડીઓ વાંચવાની જરૂર જ ન રહે !

ફૂટપાથ એટલે ફેરિયાઓની દુકાનો.

આવાં તો ઘણાં ‘વરવાં’ દશ્યો છે. આ શરમજનક દશ્યો ભૂંસવા બંદૂકધારીની રાહ જોઈશું ? કે પછી, એ તો એમ જ ચાલે ?

સુરેશ સોની

અંદર ચેતન છે !

અંધકારને ફેડવા માટે ઘેરઘેર દીપક હોય એવી યોજના કરવી પડશે. એને બદલે સૂર્ય, ચંદ્ર કે તારાઓની જ રાહ જોયા કરશું તો કામ નહીં ચાલે. આજે ઘેરઘેર દીવો નથી પ્રકાશતો તેનું કારણ એ છે કે લોકોને પોતાની શક્તિનું ભાન નથી. લોકોને અંદરથી એવી ખાતરી નથી થતી કે, અમારી સમસ્યાઓ અમે જાતે ઉકેલી શકીશું. દરેક વાતમાં સરકારને યાદ કરે છે. સરકારનું તો એટલું નામ લે છે કે ભગવાનનેય ભૂલી જાય છે !

આ પરિસ્થિતિમાં, સરકારની કશી મદદ વિના, કેવળ લોકશક્તિને આધારે ભૂદાનમાં 40-45 લાખ એકર જમીન મળી, છએક હજાર ગ્રામદાન પણ મળ્યાં, એ બહુ મોટા આશ્ચર્યની વાત ગણાવી જોઈએ. બિલકુલ અંધારું હતું, તેમાં આટલોયે પ્રકાશ થયો, તેનાથી આશા બેસે છે કે આ શરીરમાં હજી ચેતન છે.

માણસ મરણપથારીએ પડ્યો હોય ત્યારે તેના નાક ઉપર સૂતર ધરીને જુએ છે કે તે હલે છે કે નહીં. શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલતો હોય તો સૂતર હલશે અને તેથી સમજાશે કે માણસ જીવતો છે. એવી રીતે મેં ભારતના નાક ઉપર ભૂદાન આંદોલન રૂપી સૂતર ધર્યું છે. તે થોડું હલતું દેખાય છે એ બતાવે છે કે અંદર ચેતન છે.

વિનોબા ભાવે

આપ કી જાયદાદ

હિમાલય સે લેકર કન્યાકુમારી તક, યહ સારે કા સારા મહાન દેશ હમારા હૈ. કન્યાકુમારી મદ્રાસ પ્રદેશ મેં હૈ - ઠીક હૈ; લેકિન કન્યાકુમારી મેં મેરા ભાગ હૈ ઔર આપકા ભી ભાગ હૈ, જૈસે જો દક્ષિણ મેં રહતે હૈં ઉન કા ભાગ હિમાલય મેં ભી હૈ. યહ સારી ભારતભર કી જાયદાદ જો કુછ ભી હૈ - આજ કી નહીં, હજારોં બરસોં કી યહ બડી સંપત્તિ હૈ - વો સર્બોં કી હૈ. કિસી એક જાતિ કી નહીં, વહ સારે ભારતવાસિયોં કી સંપત્તિ હૈ. ખાલી આપ કા ખેત હી આપ કી જાયદાદ નહીં હૈ, સારા ભારત આપ કી જાયદાદ હૈ. હમેં ભારત કી ઈતની બડી સંપત્તિ મિલી હૈ.

યાદ રખિયે ! હમારા રાષ્ટ્ર ભારત હૈ - હમારા રાષ્ટ્ર ન રાજસ્થાન હૈ, ન મધ્ય પ્રદેશ હૈ, ઔર ન યહ ગાંવ હૈ. સારા ભારત અચ્છી તરહ સે બહેગા, તો મધ્ય પ્રદેશ ભી બહેગા, રાજસ્થાન ભી બહેગા. ભારત નહીં બહેગા, તો કોઈ નહીં બહેગા.

જવાહરલાલ નેહરુ

આપણા લોકો !

એક ઓળખીતાને ત્યાં મિત્રોનો ડાયરો જામેલો હતો. ચર્ચાનો વિષય એ હતો કે “આપણા લોકો કેવા ખરાબ છે !” એ ચર્ચામાંથી સચોટ દાખલા લઈ અમે નીચે પ્રમાણે તારવણી કરી :

ખરેખર, આપણા લોકો કેટલા ખરાબ છે ! અને તેમાંયે ખાસ કરીને પાડોશીઓ તો - વાત જ જવા દો ને ! જરૂર પડી ને થરમોમીટર લેવા ગયા તો કહે, “પેલું ફૂટી ગયું પછી નવું મંગાવવું ભૂલી ગયાં છીએ !” એટલું તો ઠીક, પણ શેકની કોથળી માગીએ તો સારી રાખીને કાણી જ આપે. ને ઉપરથી ખાનગી ટીકા કરે કે, પાડોશીઓથી તો તોભા !

આપણને છાપાંનો શોખ હોય અને જરા માગવા જઈએ તો કહે : “હજી વાંચ્યું નથી.” ભલા માણસ, છાપાં મંગાવો છો તો વહેલી સવારે વાંચી લેતા હો તો !

પણ એમની આળસના ભોગ આપણે બનવું પડે. પછી બપોરે માગવા જઈએ તો કહે : “અરર, બાબાએ ફાડી નાખ્યું”; નહીં તો, “એ ઓફિસે લઈ ગયા છે.”

કેટલાક તો એવા હોય છે કે નવી ચોપડી તેમને ત્યાં લાવ્યા હોય ને તુરત આપણે જરા જોવા લાવ્યા હોઈએ, અને ધારો કે વાંચવામાં રસ પડી ગયો હોય ને બે દિવસ રાખી લીધી, તો તુરત નોકરને મોકલી ચોપડીની ઉઘરાણી કરશે. અલ્યા ભઈ, અમારે ત્યાં કંઈક લોકોની ચોપડીઓ વરસોથી પડી છે તે તો યાદેય કરતા નથી, અને તમને બે દિવસ ભારે પડી ગયા ! પણ શું કરીએ - આપણા લોકો જ ખરાબ છે ત્યાં ? મોડી રાતે દૂધ મેળવવા થોડું મેળવણ સુધ્યાં ના રાખે તેને શું કરીએ ?

અને ખુદ આપણા મિત્રો પણ કેવા ખરાબ હોય છે ! ગયા રવિવારે અમે પેલા મિત્રને ત્યાં ગયા, તો એ લોકો ઘરમાં જ નહીં. અને આ પહેલી વાર નથી. જ્યારે જઈએ ત્યારે તેઓ કંઈ બહાર જ ગયા હોય; અને પાછા કહે, કેમ ઘેર આવતા નથી ? આપણે ગયેલા તેની વાત કરીએ એટલે કહેશે કે, “બરાબર એ જ સમયે અમે તમારે ત્યાં ગયા હતા, અને તમારે ત્યાંથી કહ્યું કે તમે અમારે ત્યાં ગયા છો એટલે અમે તરત પાછા આવ્યા, તો તમે બીજે ચાલ્યા ગયા.” ત્યારે શું આપણે એમની રાહ જોઈને ત્યાં ઓટલે બેસી રહીએ ? ના, ના, આ તો એક વાત છે - પણ જ્યાં આપણા લોકો જ ખરાબ હોય, ત્યાં કોને દોષ દઈએ ?

ચિનુભાઈ પટવા

તે વખતે પાણીના નળ નહોતા. મહા-ફાગણ મહિનાઓમાં નોકરો કાવડમાં ગંગાનું પાણી વહી લાવતા. ભોંયતળિયાના અંધારા ઓરડાઓમાં ઢારબંધ મોટી મોટી કોઠીઓ ગોઠવેલી હતી, તેમાં આખા વરસનું પીવાનું પાણી ભરી રાખવામાં આવતું. ભોંયતળિયાના એ બધા અંધારા ઓરડાઓમાં છુપાઈને ઘર કરી રહેલાઓને કોણ નથી ઓળખતું ? તમારો કોળિયો કરી જવા એમનાં મોં ફટેલાં તૈયાર છે, એમની આંખો પેટ પર છે, એમના કાન સૂપડા જેવા છે, ને પગ અવળા છે ! એ ભૂતિયા છાયાની પાસે થઈને જ્યારે હું ઘરની અંદરના ભાગમાં જતો, ત્યારે મારી છાતીમાં ફફડાટ થઈ જતો, અને મારા પગ ભયથી દોડવા માંડતા.

તે જમાનામાં રસ્તાના કિનારે કિનારે બાંધેલાં નાળાંમાં ભરતી વખતે ગંગાનું પાણી આવતું. દાદાના વખતથી એ નાળાંના પાણી પર અમારા તળાવનો હક હતો. બારી ઉઘાડી નાખવામાં આવતી ત્યારે ખળખળ ખળખળ કરતું પાણી નદીની પેઠે વહેવા માંડતું અને બધે ફીણફીણ થઈ જતું. માછલાં જાણે ઊલટી બાજુએ તરવાની કસરત કરી દેખાડતાં. હું દક્ષિણ તરફના વરંડાનો કઠેડો પકડીને આભો બની જોઈ રહેતો. છેવટે એ તળાવનો કાળ પણ પૂરો થવા આવ્યો. એની અંદર ગાડાં ને ગાડાં કચરો ઠલવાવા માંડ્યો. તળાવ બંધ થતાં જ ગામડાગામનો લીલું પ્રતિબિંબ ઝીલતો આયનો જાણે કે ચાલી ગયો.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. રમણલાલ સોની)

આપણે તો, ભાઈ -

સઘળા સુખે સૂઈ રહે છો,
આપણે તો, ભાઈ ! જાગતાં રે'શું;
સાદ પાડીને શેરીએ શેરીએ
ઊંઘતાંનેય જગાડતાં રે'શું.
ઝાંઝ લેશું, કોઈ તબલાં-થાળી,
કોઈ પેટી, કોઈ વાંસળી લેશું,
ચોંટે ચોંટે સાથ મળીને
મન મૂકી વગાડતાં રે'શું;
ગામ આખાને સાથમાં લેવા
ગીતથી ગામ ગજાવતાં જાશું.

શોભન વસાણી

આ મંદિરને શું થયું ?

હું શ્રેષ્ઠતાનો ઉપાસક છું.

જ્યાં કોઈ પણ જાતનું કામ, કોઈ પણ જાતની કૃતિ, પછી એ મનની હોય, હાથની હોય, વિચારની હોય, બુદ્ધિની હોય કે મહેનતની હોય, પણ સાચી હોય; ધ્યાનથી સુરુચિથી, ભાવથી, કૌશલ્યથી બનેલી હોય એવી કોઈ પણ કૃતિ જોઉં ત્યારે મારું દિલ હરખાય અને મારું માથું નમી પડે. એ મારો ઇષ્ટદેવ અને એ મારી પ્રેરણામૂર્તિ.

હું સાચા કારીગરનો ભક્ત છું - પછી એ કડિયો હોય, લોખંડ હોય કે ભંગી હોય.

જે કોઈ માણસ પોતાનું કામ સારી રીતે શીખે, જાણે, કરે; જે ચૂક્યા વગર હંમેશાં પોતાના ધંધાનું કે ઘરનું કામ ચોકસાઈથી, મમતાથી, કુશળતાથી, પ્રમાણિકતાથી કરે એને મારાં વંદન અને એની મારે પૂજા.

મારી આગળ એ સાચો સાધક અને એ સાચો સંત.

*

હું અમદાવાદમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે નેહરુ પુલ તાજો બંધાયેલો હતો.

એ ગામનું નાક હતું, અને મને મારું પોતાનું ગૌરવ લાગતું. ગર્વ સાથે હું એની ઉપર ચાલતો, સાઈકલ ચલાવતો; એની ઉપરથી સાબરમતીનાં પાણી જોતો, રેતી જોતો.

જૂના-નવા શહેરની વચ્ચે એ વજકાય સેતુ, આધુનિક ભગીરથ વિદ્યાનો એ ચમત્કાર અહોભાવ અને મમતા સાથે નિહાળતો રહેતો. પુરુષાર્થનું સ્મારક હતું, પ્રગતિનો સાક્ષી હતો.

નેહરુ પુલને વીસ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી, ત્યાં સમાચાર આવ્યા : પુલ પર તિરાડો પડેલી જણાઈ છે, એના બાંધકામમાં રહી ગયેલી ખામીઓને કારણે હવે સુધારા કરવા પડશે. વીસ વર્ષનું યુવાન સ્થાપત્ય ઘરડું થઈ ગયું હતું ! જે પુરુષાર્થનું સ્મારક હતું, તે નબળાઈનો પુરાવો બન્યું છે. આ કરુણ સ્થિતિનું શું કારણ ?

નેહરુ તો વિજ્ઞાનના હિમાયતી હતા. વિકાસ અને પ્રગતિ માટે એમનો જીવનભરનો આગ્રહ હતો. માટે અમદાવાદમાં નવો આધુનિક પુલ બંધાયો ત્યારે જાણે સહજ પ્રક્રિયાથી એનું નામ નેહરુ પુલ પડ્યું. અને નેહરુજીનું નામ એના પર શોભતું હતું.

પણ આજે એ હવે લાજે છે.

આજની જાહેર બાંધકામની કૃતિઓ તો આધુનિક ભારતનાં મંદિરો છે, એવું

નેહરુજી કહેતા.

તો આ મંદિરને શું થયું ? આ આધુનિક મંદિર વીસ વર્ષ પણ સમારકામ વગર ન ટકી શકે ? શું આ આપણી પેઢીનો સંકેત હશે ? આપણા છીછરાપણાનું, બેધ્યાનપણાનું પ્રદર્શન હશે ?

હજી નેહરુ પુલ પર ચાલું છું, સાઈકલ ચલાવું છું. પણ હવે હૃદયમાં ગૌરવ નથી, આનંદ નથી. પુલની બાજુમાં એનું નામ પોકારતી શિલા તરફ હવે હું જોતો નથી. હવે ફક્ત સામે કાંઠે બને તેમ જલદી પહોંચવાની ઇચ્છા રહે છે.

ફાધર વાલેસ

આ પુલ !

ઉત્તર અમેરિકા એક કાળે બ્રિટનનું સંસ્થાન હતું. ત્યાં વસતા લોકોએ પોતાની સ્વતંત્રતા માટેનું યુદ્ધ 18મી સદીના પાછલા ભાગમાં શરૂ કરેલું. બળવાખોરોને જેર કરવા આવી રહેલા બ્રિટિશ લશ્કરની આગેકૂચ અટકાવવા માટે એક પુલ ઉડાવી દેવાનો હતો. નાગરિક સેનાની એક ટુકડી એ પુલનાં લાકડાં સંભાળીને છૂટાં પાડતી હતી અને તેને ઠરાવેલા સ્થળે લઈ જઈ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવતી હતી.

તે વખતે બળવાખોર લશ્કરની એક ટુકડી ત્યાં મદદ માટે આવી પહોંચી. તેના અફસરે પેલી નાગરિક સેનાના નાયકને પૂછ્યું : “આ બધાં લાકડાં છૂટાં પાડીને તેને વ્યવસ્થિત રીતે સંતાડી રાખવાની ખટપટમાં પડવાને બદલે ઊભા પુલને બાળી મૂકીએ, તો કેટલી બધી મહેનત બચી જાય !”

નાયકે મોં પર દુઃખ લાવીને કહ્યું : “પુલને બાળી નાખીએ ? આ પુલને ? અરે, મારા સાહેબ ! પંદર વરસ પહેલાં આ પુલ મારા બાપાએ બાંધેલો. અમારા વિસ્તારમાં એ સૌથી મજબૂત પુલ ગણાય છે. ભલે તે બહુ મોટો નથી, પણ છે અડીખમ. એને કાંઈ બાળી નખાતો હશે ? દુશ્મન અંગ્રેજોનું લશ્કર અહીંથી એક વાર પસાર થઈ જાય, એટલે પછી આવીને તરત અમે પુલ જેવો હતો તેવો પાછો ઊભો કરી દેશું. તમે જોજો તો ખરા, એકેએક લાકડું, એકેએક ખીલો જ્યાં હતાં ત્યાં બરાબર ગોઠવાઈ જશે ! આ લડાઈ તો બે-પાંચ દિવસની બાબત છે. પણ મહેરબાન, યાદ રાખજો કે હું અને તમે ક્યારનાય મરી પરવાર્યાં હશું ત્યારે પણ મારાં પોતરાં આ પુલ પર થઈને જતાં-આવતાં હશે !”

જોન બ્રીક્સ

આરામખોર પ્રજા : હરામખોર નેતા

થાકીને ઊંઘી જવું, એ પ્રત્યેક માણસનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. થાક્યા વગર ઊંઘી જવું એ જ ખરો ભ્રષ્ટ આચાર છે. પૂરતા થાક પછીની ઊંઘ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. ખરી ભૂખ પછીનું ભોજન સ્વાદિષ્ટ હોય છે. પ્રતીક્ષા પછીનું મિલન અભીષ્ટ હોય છે. મજ્જતનો રોટલો, નવરાશનો ઓટલો અને રોગનો ખાટલો એ ત્રણે સગા ભાઈઓ છે. આ ત્રણેની એકની એક બહેનનું નામ ગરીબી છે. આ ચારે સંતાનોની સગી માતાનું નામ આળસ છે. સંયુક્ત પરિવાર તે આનું નામ !

આ વર્ષે એસ.એસ.સી. બોર્ડની પરીક્ષાઓ વખતે કેટલાક આચાર્યોએ પરીક્ષાર્થીઓ પ્રત્યે અપાર કરુણા બતાવી. તેઓએ વિદ્યાર્થીઓએ નિરાંતે ચોરી કરવા દીધી અને સક્રિય મદદ પણ પૂરી પાડી. આવા પરગજુ આચાર્ય નિવૃત્ત થશે ત્યારે એમનો વિદાય સમારંભ ગોઠવાશે. આવા પતિત આચાર્ય સામે લાલ આંખ કોણ બતાવે ? એ કામ આચાર્ય સંઘે કરવું જોઈએ.

કડિયો કામચોરી કરે છે, બેલદાર કામચોરી કરે છે, પ્લમ્બર કામચોરી કરે છે, સુથાર-લુહાર-દરજી-મોચી-વાળંદ-ધોબી-મજૂર અને મહેતાજી કામચોરી કરે છે. કામચોરી, દિલચોરી અને દાણચોરીએ આપણા દેશને ફોલી ખાધો છે. આરામખોર પ્રજાને હરામખોર નેતાઓ જ મળે. પરીક્ષાકેન્દ્રોમાં કાપલીમાતાની બોલબાલા હોય છે. પરીક્ષાકેન્દ્રો પર એકઠી થતી કાપલીઓનું વજન કેટલું ? આખા દેશને ડુબાડે તેટલું ! ગામેગામ મળી આવતા આ સ્ફોટક પદાર્થને શોધી કાઢવાનું કામ પોલીસનું નથી, પ્રજાનું છે. આપણા વિનિપાત માટે આપણને પાકિસ્તાનની ગરજ નથી. આ કાપલીઓ જ પૂરતી છે.

આવા સમાજમાં સાધુતા પણ સહજ ન હોઈ શકે. જે કામ કરવા માટે માણસને પૂરતો પગાર મળતો હોય, એ કામ કરી આપતી વખતે ઉપકાર કરતો હોય એવી લાગણી અનુભવનારો માણસ કદી ખરા અર્થમાં ધાર્મિક ન હોઈ શકે. આપણે ત્યાં ધાર્મિકતા અને પ્રામાણિકતા વચ્ચે બહુ મેળ નથી હોતો.

દેશ સામેનો ખરો ખતરો દિલ્લીની બહાર નથી. જેટલાં વધારે ભાડાંભથ્થાં અને આડલાભો લઈલઈને પૈસા એકઠા થાય તેટલો કરવામાં આપણા ઊજળા પ્રતિનિધિઓને કોઈ જ વાતની મર્યાદા નહતી નથી. એકાદ ચેરમેનપદ્મ, એક મોટરગાડી, એક ઑફિસ, ઉપકારો ઠાલવવાની વિપુલ સત્તા, પ્રવાસભથ્થું, સરકીટ હાઉસની સુવિધા, ટેન્ડર, ટ્રાન્સફર અને ટ્રાવેલ સાથે જોડાઈ ગયેલી ગળચટી ચશ્મપોશી એટલે આપણા ભ્રષ્ટ રાજકારણીઓનો બ્રેકફાસ્ટ. નિયમિત હપ્તા મળે તે લંચ અને મોટી રકમનાં બંડલો એ જ ડિનર !

ગુણવંત શાહ

આવાં છમકલાંથી શું વળશે ?

ભારતમાં રાજકીય સત્તાથી કાંઈ થવાનું નથી. આ વાત આટલાં વરસોમાં સાબિત થઈ ચૂકી છે. રાજકારણવાળાઓએ અત્યાર સુધી કાંઈ કરી દેખાડ્યું નથી. લોકોએ જોયું કે કોંગ્રેસથી કામ નથી થયું એટલે એમને લાગ્યું કે ટોંગ્રેસથી થશે, અને જ્યાં જોયું કે ટોંગ્રેસથી પણ નથી થતું ત્યાં માન્યું કે હવે ફોંગ્રેસથી થશે. આમ કોંગ્રેસ, ટોંગ્રેસ, ફોંગ્રેસ બધાંને એક પછી એક અજમાવી જોયા. પણ કાંઈ નીપજ્યું નહીં.

હવે, રાજકારણથી કામ નથી થતું એમ સિદ્ધ થયું છે, તો પછી કઈ શક્તિથી કામ થશે ? ભારતમાં જો લોહિયાળ કાંતિથી કામ થતું હોત, તો હું તેને આશીર્વાદ આપત. કારણ કે આજની હાલત કરતાં લોહિયાળ કાંતિને હું બહેતર માનું છું. પરંતુ લોહિયાળ કાંતિને નામે છૂટાછવાયાં છમકલાં કરવાં, એ મૂર્ખાઈ સિવાય બીજું કશું નથી.

હું નક્સલવાડી ગયો હતો. ત્યાંના લોકોને મેં કહ્યું કે તમે તો કેવા બેવકૂફ છો ? તીરકામઠાં લઈને કાંતિ કરવા નીકળ્યા છો ! પણ આજે તો અણુશસ્ત્રોનો યુગ છે, તેમાં તમારાથી લોહિયાળ કાંતિ થઈ શકવાની નથી. બહુ બહુ તો નાનાં-નાનાં છમકલાં થશે.

હા, રાંચી જેવા શહેરમાં રમખાણો થાય અને ચાર લાખની વસ્તીમાંથી બે લાખ કપાઈ જાય, તો પછી બાકી રહેલા બે લાખની વચ્ચે જ જમીન, મકાન વગેરેની વહેંચણી થશે તો તો જાણે બરાબર. પણ હમણાં લખનઉમાં હુલ્લડ થયાં, તો તેમાં માંડ દસ-પંદર માણસ મરાયા. આવી જાતનાં રમખાણથી શો લાભ થાય ? હા, જબરદસ્ત આંતરયુદ્ધ થાય અને લોકો જાન પર આવીને લડે, બિહારના પાંચ કરોડમાંથી અઢી કરોડ કપાઈ મરે, ભારતના પચાસ કરોડમાંથી પચીસ કરોડની કતલ થઈ જાય, તો તો સારી વાત ગણાય. તો તો પછી બચેલા લોકોને ભાગે બમણી જમીન, બમણાં મકાન આવશે. પણ આ તો લોકો શું કરે છે ? બસ, બે-ચારને જ મારે છે ! આ તે શું કોઈ કાંતિ કરવાની રીત છે ? અને વળી બીજું શું કરે છે ? તો મોટરગાડી, રેલગાડી વગેરેને આગ લગાડે છે. એટલે કે સંપત્તિનો નાશ કરે છે. તેને બદલે સંપત્તિને જાળવી રાખીને મનુષ્યને મારી નાખતા હોત, તો તો સવાલ કાંઈક ઊકલત. પણ આ તો મનુષ્યને બદલે સંપત્તિને ખતમ કરે છે !

વિનોબા ભાવે

ઇતિહાસની વિકૃતિ

મહારાષ્ટ્રના વૈચારિક અને સાહિત્યજગતમાં અદકેરું સ્થાન ધરાવનાર દુર્ગાબાઈ ભાગવત પર જાનનું જોખમ ઊભું થયું છે તેમ સમજીને પોલીસ ખાતાએ તેમને ખાસ સંરક્ષણ આપવાનું ઠરાવ્યું છે. તેમનો દોષ એટલો જ છે કે દલિતોના પૂજનીય ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે ભારતીય બંધારણમાં કશો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો ન હોવાથી તેમને બંધારણના જનકની પદવી આપવી અયોગ્ય છે તેવો મત તેમણે દર્શાવ્યો છે. વારંવાર અસત્યનું ઉચ્ચારણ કરીને રાજકીય આગેવાનો અને દલિતોના ખેરખાંઓએ આ મતને સર્વમાન્ય હકીકત તરીકે એવો ઠસાવી દીધો છે કે ખુદ ડૉ. આંબેડકરનું પોતાનું કબૂલાતનામું પણ માનવાની કોઈ દરકાર રાખતું નથી. 1954માં તેમણે કરેલા નિવેદનને તમામ અખબારોએ બહોળી પ્રસિદ્ધિ આપી છે.

“હું તો કેવળ લહિયો હતો અને નિર્ણયો અન્યત્ર લેવાયા છે” (આઈ વોઝ એ મિયર હેક રાઈટર, ડિસિશન્સ વેર ટેકન એલ્સવ્હેર), તેવું તેમણે જાતે જ કહ્યું છે.

હકીકતોને તોડીમરોડીને, આસપાસના સંદર્ભને જાણ્યાસમજ્યા વગર ઇતિહાસની વિકૃત રજૂઆત, એ આપણા રાજકારણનો સામાન્ય શિરસ્તો છે. ઇતિહાસ આપણે ત્યાં અભ્યાસ કે સંશોધનનો વિષય મટીને એકબીજાને ભાંડવા ઉતારી પાડવાનું સાધન બની ગયો છે અને લોકોનાં અજ્ઞાન કે અર્ધજ્ઞાનનો જબરદસ્ત દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે.

વાત કે વિગત થોડી જૂની થાય કે તરત જ તેના પર પડ ચડાવીને મનગમતો રંગ આપવામાં આવે છે. મહાત્મા ગાંધીને મુસ્લિમપરસ્ત ગણીને ગોળી મારનાર લોકો તેમના ચુસ્ત અને આજીવન અનુયાયી સરદાર પટેલને મુસ્લિમદ્વેષી તરીકે રજૂ કરવામાં આંચકો ખાતા નથી. સરદાર પટેલ ને જવાહરલાલ નેહરુ જેવા પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર આગેવાનો વચ્ચેના મતભેદને જાણ્યાસમજ્યા વગર તેમને પરસ્પર શત્રુ ચીતરવાનો વિકૃત આનંદ પણ લોકો અનુભવે છે. જ્વલંત રાષ્ટ્રભક્તિ પણ દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ ધરાવનાર સુભાષ બોઝે તે વખતે જાપાન-જર્મની જેવા લોકશાહી-શત્રુઓનું પડખું સેવીને નિષ્ફળતા વહોરી લીધી. આ ખૂનખાર નાઝીવાદે ભારત પર ભરડો જમાવ્યો હોત તો શું થયું હોત તેનો ખ્યાલ આજે પણ કંપારી ઊપજાવે છે. પણ સુભાષ બોઝ આજે સર્વગુણસંપન્ન લેખાય છે.

શીખ આતંકવાદી જેવું કશું હતું જ નહીં અને ઈન્દિરા ગાંધીએ 1984માં સુવર્ણમંદિર પર લશ્કરી હલ્લો કરીને શીખોને ત્રાસ આપ્યો, નિર્દોષ શીખો પોતાની ધર્મરક્ષા કાજે શહીદ થયા, તેવું નર્યું જૂઠાણું શીખ સમાજના આગેવાનો ઠોક્યે જાય છે અને આ લશ્કરી કારવાઈ માટે સરકારે માફી માગવી જોઈએ તેવું જોરશોરથી કહ્યા કરે છે. આતંકવાદનું ઉન્મૂલન કરવામાં પોલીસે વધારે પડતું બળ વાપર્યું અને

આ હોળીમાં કેટલાક નિર્દોષ લોકોનો જાન ગયો તેવું કહેવાય છે. તેની તપાસ થવી જોઈએ અને ગુનેગારને સજા થવી જોઈએ; પણ કુલ મળીને સાત હજાર હિંદુઓ-શીખોનો ભોગ લેનાર આતંકવાદીઓ શહીદ હતા તેમ કહેવું, તે લોહીતરસ્યો વાઘ શાકાહારી છે તેમ કીધા બરાબર છે. સુવર્ણમંદિરમાં કિલ્લેબંધી થઈ, હથિયારો અને દારૂગોળાના ભંડાર ભરાયા, ભિંદરાવાલે જેવો ગુનેગાર અંદર ઘૂસીને આશરો પામ્યો અને લશ્કર પણ મહામુશ્કેલીએ અંદર પ્રવેશ કરી શક્યું. આ ધર્મસ્થાન નથી, પણ સમાંતર સરકારનો અહો છે. આવી કિલ્લેબંધી કાશી વિશ્વનાથના પૂજારીઓ કરે કે અજમેરની ખ્વાજા શરીફની દરગાહમાં થાય ત્યારે આ તમામ સ્થાનોને જડમૂળથી ઉદ્ધસ્ત કર્યા સિવાય દુનિયાની કોઈ સરકાર કેવી રીતે ચૂપ બેસી શકે ? માફી તો શીખ ધર્મના આગેવાનોએ માગવાની છે કે સુવર્ણમંદિરની સાચવણ તેમણે કરી નહીં અને હજારો નિર્દોષ માણસોની કતલનું પાપ તેમણે પોતાને શિરે વહોરી લીધું. તાજેતરના ઘટનાક્રમની આ સૌથી મોટી વિકૃતિ છે, પણ હજારો લોકો તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

સત્તા અને વિલાસ ગુમાવી બેઠેલાં થોડાં મુસલમાન-હિંદુ રજવાડાંએ 1857માં કરેલાં છમકલાંને આઝાદીની પહેલી લડત ગણાવનારા ‘ઇતિહાસકારો’નો આપણે ત્યાં તોટો નથી. 1857ના એક પણ આગેવાનને રાષ્ટ્ર કે આઝાદીનું ભાન નથી કે દરકાર નથી, દાદાભાઈ નવરોજી કે દયાનંદ સરસ્વતી જેવો એક પણ ત્યાગી સમજદાર માણસ તેમની સાથે ઊભો રહ્યો નથી, તેની કશી ખેવના રાખવામાં આવતી નથી. પણ આવા તો કેટલા દાખલા આપીએ ? જેમ પાછળ જતાં જઈએ છીએ તેમ આવી વિકૃતિઓથી આપણા ઇતિહાસગ્રંથો ઊભરાય છે. શિવાજી તદ્દન સામાન્ય સરદાર અને તે જમાનાના અનેક સરદારો-રાજાઓના પ્રમાણમાં વધારે સમજદાર અને સદાચારી કહી શકાય; પણ તેમને રાષ્ટ્રપુરુષ કરીને વંદન કરવામાં આવે છે, એટલું જ નહીં, પણ સુરતમાં તેમણે બે વખત લૂંટ ચલાવી તે મોગલ બાદશાહને હથિયારનો પુરવઠો મળતો અટકાવવા માટે ચલાવેલી, એવી વાહિયાત વાતો પણ કરવામાં આવે છે. તે જમાનામાં બીજાં રાજ્યોમાં ધાડ પાડવી, લૂંટ ચલાવવી તે સર્વસામાન્ય શિરસ્તો હતો અને સુરત જેવા સમૃદ્ધ શહેરને લૂંટીને તિજોરી ભરવા સિવાય તેમાં બીજો કોઈ ઉદ્દેશ શોધવાની જરૂર નથી.

નગીનદાસ સંઘવી

પિતા

પિતાને બાળકો હોય છે,
પણ બાળકોને સાચો પિતા ક્યારેક જ મળે છે.

પોપ જોન 23મા

ઈંદમ્ ન મમ

ભાઈ ભોગીલાલ ગાંધી મને ઘણી વાર કહેતા કે, તેં મોડાસામાં રહી ઘણું કામ કર્યું છે, તો તારા એ અનુભવોની વાત લખી કાઢ.

ભોગીભાઈની પેઠે મારા મિત્ર નવનીતભાઈ ગાંધીનો પણ મારા પર સતત આગ્રહ કે મારે મારા અનુભવો લખવા. વર્ષો લગી મેં એમનો આગ્રહ ઠેલ્યા કર્યો, પણ તેમણે હઠ છોડી નહિ. છેલ્લે તા. 14-1-2000ના રોજ એમણે મને કાગળ લખ્યો કે “તમે લખો જ લખો. બધું વિગતે લખો. આ ગ્રંથ છપાયેલો જોવા જ હું જીવું છું. અને પ્રભુ એ જોવા મને જીવતો રાખે એટલી પ્રાર્થના કરું છું.”

તેમના પત્રના છેલ્લા શબ્દોએ મને મહાત કરી નાખ્યો. મારે મોડાસા પ્રદેશનાં મારાં ભાઈબહેનોને એટલે કે જન સાધારણને નજરમાં રાખીને લખવાનું હતું. તેમનું વિચારોનું વર્તુલ મોટું ને મોટું થતું રહે, સમગ્ર જનતાના સુખની પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થવાની ભાવના તેમનામાં દઢ બને એ મારો હેતુ હતો.

તે સાથે આ ગ્રંથનું લેખન મારા પોતાના માટે પણ હતું. મારા માથે અનેક પ્રકારનાં ઋણ હતાં, તેનો મારે જાહેર સ્વીકાર કરવાનો હતો. એ દષ્ટિએ મેં લખાણની રૂપરેખા વિચારી કાઢી - કલમ સડસડાટ ચાલી. વર્ષોથી અંતસ્તલમાં દબાઈ રહેલી કંઈ કંઈ ઘટનાઓ બહાર પ્રકાશમાં આવવા ભીડ કરવા લાગી. વર્ષોથી સંઘરેલાં અને ધૂળ ખાતાં કાગળિયાં હું ફંફોસતો ગયો અને લખતો ગયો. લખતો ગયો અને ફરીફરી સુધારાવધારા કરતો ગયો. પૂરા બાર મહિના આ કામ ચાલ્યું.

શુદ્ધ અર્થમાં આ આત્મકથા નથી, પણ મને જોવાનો અને મુકામે પહોંચવાની મારી મજલ માપવાનો મારો પ્રયત્ન છે. જે વ્યક્તિ કે ઘટનાએ મારા ચિત્ત પર અસર કરી, મારા જીવનના ઘડતરમાં જેણે કંઈકે ફાળો આપ્યો, તેના પ્રત્યેના મારા ઋણનો જાહેર સ્વીકાર કરવાનો મારો આ પ્રયત્ન છે.

સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં સક્રિયપણે ભાગ લેનારે સારુંખોટું સમજવું જ પડે છે અને સારાને સારું ને ખોટાને ખોટું કહેવું એ એનો ધર્મ બને છે. મેં આ લેખનોમાં એ ધર્મ બજાવવાનો યથામતિ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આપણા કવિ સાંઈ મકરન્દભાઈને હું મુંબઈમાં પહેલી વાર મળ્યો ત્યારે તેમણે પૂછ્યું : “કેમ ચાલે છે ?” મેં કહ્યું : “ખબર નથી પડતી કે કેમ ચાલે છે, પણ કોઈ ચલાવે છે ને ચાલે છે.” બસ, મકરન્દભાઈ એમની મસ્તીમાં હાથ ઊંચા કરી બોલવા લાગ્યા : “કોઈ લે જા રહા હૈ, મેં જા રહા હું; કોઈ લે જા રહા હૈ, મેં જા રહા હું !”

મને કાને નહિ જેવું સંભળાય. તેથી સામેના માણસને મોટેથી બોલવામાં કેટલી બધી તકલીફ પડતી હશે તેના ખ્યાલથી હું દુઃખી થાઉં, ત્યારે મકરન્દભાઈ કહે : “બંધુ, તમે ક્યાં કાનથી સાંભળો છો ? તમે તો પ્રાણથી સાંભળો છો. કોઈ લે જા

રહા હૈ - એ ગાન ગાતા તમે ચાલ્યા કરજો, પેલો લઈ જનારો તમારાં પગલાં એની બાજુ વાળશે.” આ શબ્દો મારા કોઠામાં વસી ગયા છે. ‘પેલો લઈ જનારો’ એની ઝાંખી પણ હજી થવા દેતો નથી, પણ એની દોરવણી પાકી છે.

તો શું આ ‘હું’ ચાલું છું ? ના, હું નથી ચાલતો, ચલાવાઈ રહ્યો છું. બાજનાં સોગઠાંની પેઠે મારા વડે રમત રમાઈ રહી છે. કોઈ કોઈ વાર સાક્ષી ભાવે એ રમત જોવાનું થાય છે અને વિવિધ દાવનો વિચાર કરું છું ત્યારે આનંદ અને આશ્ચર્ય થાય છે. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી આંખની બીમારી લાગુ પડી, આંખનો નંબર સાડા પાંચ માઈનસ સુધી પહોંચી ગયો. મુંબઈના વિખ્યાત દાક્તરે તો કહ્યું કે શિક્ષક કે લેખક તો કોઈ કાળે ન થતા, નહિ તો આંખો ખોશો. દાક્તરે કહ્યું, પણ પેલા લઈ જવાવાળાએ મને શિક્ષક અને લેખક જ બનાવ્યો અને કામ પૂરું કર્યા વિના નહિ જંપવાનો આદેશ આપ્યો. આજે ચોરાણું વર્ષે આંખો ભલે માણસને ન દેખે, ભાણમાં પીરસેલું ન દેખે, પોતાના હાથને કે પગનેય ન દેખે, પણ કાગળ પર લખવાનું દેખે છે, અને લખવાનું દેખે છે ત્યાં લગી એણે લખવાનું રહેશે - શેઠનો એવો હુકમ છે. મકરન્દભાઈએ પહેલી જ મુલાકાતે મને આ હુકમનું પાકું ભાન કરાવી દીધું હતું. એ માટે હું તેમનો સદાનો ઋણી છું.

આ ગ્રંથનું નામ મેં રાખ્યું છે ‘રાખનું પંખી.’

મિસરની પુરાણકથાઓમાં ‘ફિનિક્સ’ નામે પંખીની વાત આવે છે. ગરુડ જેવડું એ મોટું છે, અને દેખાવે ખૂબ સુંદર છે. જાંબલી અને સોનેરી રંગનાં એનાં પીછાં છે. એ પાંચસોથી છસો વર્ષ જીવે છે. એક કાળે આખી સૃષ્ટિમાં એવું એક જ પંખી હોય છે. મરવાકાળ થાય છે ત્યારે, એ સળગી ઊઠે એવી વનસ્પતિનો માળો બનાવે છે અને સ્વેચ્છાએ એમાં બળી રાખ થાય છે. એ રાખમાંથી ફરી પાછું નવું પંખી પ્રગટ થાય છે. એ ફરી પાંચસો-છસો વર્ષ જીવે છે, ફરી બળીને રાખ થાય છે અને ફરી રાખમાંથી જીવતું થઈ નીકળે છે. આવું ચાલ્યા જ કરે છે.

રાખનું પંખી એટલે નશ્વરતાનો અંચળો ઓઢેલી અમરતા. આપણે સૌ આવાં રાખનાં પંખી છીએ. આપણે ખુદ ખુદનાં કર્મ-ફળે બળીને રાખ થઈએ છીએ અને ફરી એ જ કર્મફળની રાખમાંથી બેઠાં થઈએ છીએ - ફરી રાખ થઈએ છીએ અને ફરી બેઠાં થઈએ છીએ. રોજ રોજ આ બન્યા જ કરે છે. એક જન્મમાં કોણ જાણે કેટલાય જન્મ થઈ જાય છે. જેટલા જન્મ એટલાં મરણ, જેટલાં મરણ એટલા જન્મ.

હું આવું રાખનું પંખી છું - નામરૂપ વગરનું, પણ છું.

આ ગ્રંથમાં વિવિધ ઘટનાઓના આલેખનમાં ‘હું માનવી, માનવ થાઉં તો ઘણું !’ એ કવિશ્રી ઉમાશંકરે દીધેલા મંત્રનું રટણ છે. એટલે કોઈ સમભાવીને તે ઉપયોગી થવાનો સંભવ છે. આ ગ્રંથ લખ્યા પછી લાગ્યું છે કે મારું આ પણ એક કર્તવ્યકર્મ હતું. અને તે હું અદા કરી શક્યો તેનો મને સંતોષ છે.

રમણલાલ સોની

ઈમાનદારીનો અભાવ

જીવનભર હું વિચાર જ કરતો રહ્યો છું; બીજું કંઈ કરી શક્યો નથી. છેલ્લાં સાઠ વરસથી મારા મનમાં આ દેશ અંગે એક પ્રશ્ન ઘોળાતો રહ્યો છે. તેનો ઉત્તર હું શોધતો રહ્યો છું. સાઠ વરસ થયાં એ જ વિષયનું હું એટલું તો રટણ કરતો રહ્યો છું કે સાંભળવાવાળા પણ કંટાળી જાય. એ પ્રશ્નને હું મૂળભૂત સવાલ માનું છું. દેશના બીજા સવાલો તેમાંથી પેદા થાય છે.

મારો સવાલ એ છે કે જે દેશને આટલી ભવ્ય સંસ્કૃતિનો વારસો મળ્યો, આટલી ઊંચી આધ્યાત્મિકતાનો જે ભૂમિમાં વિકાસ થયો, ત્યાંનો મનુષ્ય આટલા લાંબા કાળ લગી ગુલામ કેમ રહ્યો ?

એની સાથે જ બીજો સવાલ પણ મારા મનમાં જાગ્યો હતો તે આ છે : આપણાં પુરાણોમાં એવું કેમ જોવા મળે છે કે શક્તિ હંમેશાં રાક્ષસો પાસે હતી, અને દેવોમાં નહોતી ? 'વેદ'માં ઇન્દ્ર અને વૃત્ર રાક્ષસ વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન આવે છે. હવે ઇન્દ્ર તો છે દેવોનો રાજા, છતાં એ યુદ્ધમાં કાવાદાવા કરે છે. પણ સામે વૃત્ર રાક્ષસ છે, છતાં સીધી રીતે જ યુદ્ધ કરે છે. અને દાવપેચ છતાંયે હારે છે તો ઇન્દ્ર જ. છેવટે એ દધીચિ ઋષિ પાસે જાય છે અને કહે છે કે, મને તમારાં હાડકાં આપો, એનાથી હું લડી શકીશ; મારાં બધાં હથિયાર તો નકામાં થઈ પડ્યાં છે.

તો દેવતાઓની હાલત એવી કેમ ? દેવો આટલા બધા શક્તિહીન અને રાક્ષસો આટલા શક્તિશાળી - એમ કેમ ? એનો જવાબ ખોળતાં ખોળતાં મારા ધ્યાનમાં આવ્યું કે જે બધા રાક્ષસો હતા, એ તપસ્વી હતા. રાવણનું તો એટલી હદ સુધીનું વર્ણન આવે છે કે તપ કરતાં કરતાં નવ નવ મસ્તક તો એણે ઉતારીને ધરી દીધાં અને દસમું ઉતારવા પણ તૈયાર થઈ ગયો હતો. આમ આ બધા રાક્ષસો ભારે મોટા તપસ્વી હતા. પણ તો પછી એ રાક્ષસ બન્યા શી રીતે ? રાક્ષસ બન્યા એ કારણે કે તપથી મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ એમણે ભોગ માટે કર્યો. તપસ્વી ઊઠીને જ્યારે ભોગી બને, ત્યારે એ સીધો રાક્ષસ જ બને છે; પછી વચમાં ક્યાંય એ રોકાતો નથી.

તો, આ દેશની હાલત આવી કેમ થઈ ? - એ સવાલનો જવાબ મને એ લાગે છે કે જે તપસ્વી હતા તે ભોગી થઈ ગયા. તપસ્વીનું પતન થાય છે ત્યારે એ વચ્ચે ક્યાંય અટકતો નથી - જઈને સીધો દાનવ બને છે. અને દાનવોની કોઈ જુદી જાતિ હોતી નથી. પ્રહ્લાદનો બાપ દાનવ હતો, કૃષ્ણનો મામો દાનવ હતો, દાનવ રાવણ પણ એક ઋષિનો પુત્ર હતો. આમ આ જે દાનવો હતા તે બધા આપણા જ સગાસંબંધી હતા.

મારા પહેલા સવાલની પાછી વાત કરીએ તો, જ્યાં આટલું ઊંચું આધ્યાત્મિક દર્શન વિકસ્યું હતું તે દેશ પોતાના ઇતિહાસમાં સ્વાધીન ઓછો અને ગુલામ વધારે રહ્યો, એમ કેમ બન્યું ? કારણ કે આ દેશના નાગરિકની ભાષા તો આધ્યાત્મિક રહી

છે, પણ એની પ્રેરણા સદાય ભૌતિક જ રહેલી છે. પશ્ચિમનો નાગરિક ભલે ભૌતિક છે, પણ ઈમાનદાર પૂરો છે. જ્યારે આપણે ત્યાં ભૌતિક ઈમાનદારી નથી, માત્ર ભૌતિક આકાંક્ષા જ છે. મારી દીકરીઓ ક્યારેક પશ્ચિમના દેશોમાં જાય છે. ત્યાં તો અનેક જાતના ગુનાઓ—અપરાધો સમાજમાં થતા રહે છે, છતાં એના ત્યાં જવાથી મને કશો ડર લાગતો નથી. પણ અહીં ક્યારેક છોકરી એકલી બહાર જવા નીકળે છે, તો મનમાં અત્યંત ચિંતા થાય છે. કારણ કે આ આધ્યાત્મિકતાનો દેશ છે !

દાદા ધર્માધિકારી

એકએક ઈંટ....

મુઝે હિન્દુસ્તાન મેં યકીન હૈ. ઔર મુઝે ઈસ ભારત કે ભવિષ્ય મેં ભરોસા હૈ કિ આઈન્દા ઈસ કી શક્તિ બઢેગી - ઔર શક્તિ ખાલી ઈસ તરહ સે નહીં બઢેગી કિ વહ શક્તિ એક કૌજી શક્તિ હો. ઠીક હૈ, એક બડે દેશ કી કૌજી શક્તિ ભી હોની ચાહિયે. લેકિન અસલ તાકત હોતી હૈ ઉસકી કામ કરને કી શક્તિ, ઉસકી મેહનત કરને કી શક્તિ. અગર હમ ઈસ દેશ કી ગરીબી કો દૂર કરેંગે, તો કાનૂનોં સે નહીં, શોર-ગુલ મચાકે નહીં, શિકાયત કરકે નહીં, બલ્કિ મેહનત કરકે. એકએક આદમી - બડા ઔર છોટા, મર્દ-ઔરત ઔર બચ્ચા - મેહનત કરેગા.

હમારે સામને આરામ નહીં હૈ. સ્વરાજ આયા, આઝાદી આઈ, તો યહ ન સમઝિયે કિ હમારે આપ કે આરામ કરને કા સમય આયા હૈ. હમેં અપને ઘર કો બનાના હૈ, અપને દેશ કો બનાના હૈ, ઔર આઈન્દા નસલોં કે લિયે એક બડી મઝબૂત ઈમારત ખડી કરની હૈ. ઔર ફિર ઈસ મેહનત મેં એક એક ઈંટ ઔર એક એક પથ્થર જો હમ રખતે હૈં - યાદ રખિયે, હમ ઔર આપ ગુઝર જાયેંગે, લેકિન વે ઈંટ ઔર પથ્થર કાયમ રહેંગે; ઔર સૈંકડોં બરસ બાદ ભી વે એક યાદગાર હોંગે, ઔર દુનિયા કે સામને ઔર હમારી આઈન્દા નસલોં કે સામને ઈસ શકલ મેં હોંગે, કિ એક જમાના આયા થા જબકિ આઝાદ હિન્દુસ્તાન કી બુનિયાદ ઈસ તરહ સે પડી ઔર જબ ઈસ મેહનત સે, પસીને સે, ખૂન બહાકર ભારત કી યહ ઈમારત બની.

જવાહરલાલ નેહરુ

એ શું કરતાં હશે ?

પોષ મહિનાની કડકડતી ટાઢમાં, ઘાસની ઝૂંપડીમાં રહેતી એક માતા રાતને વખતે પોતાના બાળકને જૂનાં છાપાં અને ઘાસના પૂળાથી ઢબૂરીને સુવડાવી દેતી.

એક રાતે બાળકે પૂછ્યું, “હેં મા, જેની પાસે છાપાં ને ઘાસ ન હોય એવાં ગરીબ લોકો આવી ટાઢમાં શું કરતાં હશે ?”

ઈમાન કા રંગ

હમારે સમાજ મેં સે ઈમાન કા રંગ કયોં ઊડ ગયા હે ? યહ કૌન સી આસુરી શક્તિ હે, જો હમારી કૌમ કો ઝૂંઠી-ફેરેબી ઔર નિર્લજ્જ-બેઈમાની બના રહી હે ? મામૂલી સબજીવાલોં સે લેકર ઊંચે સે ઊંચે અમલદારોં મેં ઘૂસખોરી, બેઈમાની, મામાકાકાગીરી, ઔર એક અજબ નિષ્કુર ખુદગર્જ ઔર ખુદપરસ્તી કેસે આ ગઈ ? હમારે વ્યાપારીઓં ને પૈસોં કી એસી પૂજા ચલાઈ હે કિ દવાઈયોં ઔર ભોજ્ય પદાર્થોં મેં હાનિકારક મિશ્રણ કરતે હુએ ઉન્હેં જરા ભી હિચક નહીં હોતી. હમારે સરકારી દફતરોં ને બેઈમાની કો કાર્યકુશલતા કા એક અનિવાર્ય અંગ માના હે ! ગરીબોં મેં અબ ભી કુછ ઈમાન બાકી હે. મગર જેસે જેસે સમાજ સ્તર ઊંચા ચઢતા હે, વૈસે હી વૈસે હર તરહ કી બેઈમાની, લાંચરિશ્વતખોરી, ગૈરઈન્સાફી ઔર જુલ્મ કા સ્વર તારસાપતક તક પહૂંચતા નજર આતા હે. ઈસ કી કયા વજહ હે ?

મેં માનતી હૂં કિ ઈસ કી વજહ ધર્મ કા ત્યાગ હે. આજ લોગ ખુદા સે નહીં ડરતે - વે ખુદા મેં માનતે હી કહાં હે ? દુનિયાભર મેં ભારત બેઈમાની ઔર ફૂરતા કે લિયે બદનામ હો ગયા હે. મેં મગરીબ કે દેશોં કો ભી દેખતી હૂં, ઔર દેખતી હૂં કિ હર જગહ બેઈમાની કી બોલબાલા હે. કઈ દેશ પૈસે ઔર વ્યાપાર મેં ઈમાનદાર હેં, તો આપસી વ્યવહાર, અંતરરાષ્ટ્રીય નીતિ ઔર સામાજિક લેનદેન મેં સખ્ત બેઈમાન હેં. બેઈમાની એક તરહ કી હો યા દૂસરી તરહ કી - બેઈમાની સો આગિર બેઈમાની !

મેં સોચતી હૂં કિ પૈસા-પરસ્તી ઈન્સાન કો કહાં તક ગિરા સકતી હે ! એક જમાને મેં સુફીદ દાઢ ઔર સુફીદ બાલ કા કુછ પાસ-વિહાજ ઔર એહતરામ હોતા થા. ઔર આજ ? બચ્ચોંકા ભી કુછ ખયાલ હોતા થા, કિ ઉનકે સામને અમુક-અમુક બાર્તે ન હો. આજ ? યહ કયા હો રહા હે ? ઔર યહ હમેં કહાં લે જા રહા હે ?

એક બાર એક કિરાયે કી મોટરવાલે ને દામકા આગ્રહ રખતે હુએ કહા થા, “માતાજી, દો આને કે લિયે ઈમાન ખોકર હમ કહાં જાયેંગે ? હમારે ભી બાલબચ્ચે હેં, જી !” બસ, યહ બાત હે. ઉસ અનપઢ કો જ્ઞાન થા કિ હરામ કી પાઈ ઔર હરામ કા દાના કેસી તબાહી મચા સકતે હેં. આજ કી તાલીમ કુછ ભી સિખાતી હો, પર યે સનાતન સત્ય નહીં સિખાતી. નતીજે દેખ લીજિયે !

રૈહાના તૈયબજી

અણલખ્યો પત્ર

જે પત્રો લખવાની આપણને તીવ્ર ઈચ્છા હોય છે, તે લખવામાં ઘણી વાર વિલંબ થાય છે. રોજિંદા વહેવારના પત્રો રીતસર લખાય છે અને તેમ છતાં, જે લખવા માટે આપણે ખૂબ વિચારતા હોઈએ તે પત્ર અણલખ્યો જ રહે છે.

જવાહરલાલ નેહરુ

આંધીમાં બુઝાયેલી જ્યોત

આધુનિક ગણિતમાં સૌથી ઊંચળું નામ 'સમૂહશાસ્ત્ર'ના શોધક ગાલોઆ નામના ફ્રેંચ વિદ્વાનનું છે. એમને એકવીસ વરસ પણ પૂરાં થયાં નહોતાં ત્યારે એમનું અવસાન થયું - અને તે એમના અસંયમી વર્તનને પરિણામે.

નિશાળમાં ઉચ્છૃંખલ, ઘેર કજિયાખોર, સમાજમાં બદનામ. બે વખત જેલ જઈ આવેલા. (પોતાનું ગણિતનું સંશોધન ઘણુંખરું જેલમાં કરેલું !) જેલમાં માંદગી આવતાં સારવાર માટે એમને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયેલા. ત્યાં એ શરીરે સાજા તો થયા, પણ એક નર્સની સાથે એમનો અઘટિત સંબંધ બંધાયો. નર્સના પતિએ એ લાંછન ધોવા ગાલોઆને દ્વંદ્વયુદ્ધનો પડકાર ફેંક્યો. તેમાં પેટમાં ગોળી વાગતાં ગાલોઆનું બીજે દિવસે મોત નીપજ્યું.

આગલી રાત્રે ગાલોઆએ મિત્રો ઉપર બે પત્રો લખ્યા હતા : એકમાં પોતાની અદ્ભુત ગણિતિક શોધો ટૂંકમાં સમજાવીને, એ કોઈ પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીને પહોંચાડવાની વિનંતી હતી. ઉચ્ચ ગણિતની જે શાખા આજે 'અરૂપ બીજગણિત'ને નામે ઓળખાય છે, તેની રૂપરેખા તેમાં હતી.

બીજા પત્રમાં ગાલોઆએ પોતાનું હૃદય ઠાલવ્યું હતું : “મારું જીવન એક કરુણ ફારસ બનીને નષ્ટ થાય છે. આટલી યુવાન વયે મરવું, આટલી તુચ્છ વસ્તુ માટે મરવું, આટલી અદ્ભુત શોધો છોડીને મરવું... કેવો તિરસ્કાર છૂટે છે !”

વિજ્ઞાન-આકાશની એ જ્વલંત જ્યોત એકવીસ વરસની કાચી ઉંમરે બુઝાઈ ગઈ - વાસનાની આંધીમાં. જો ગાલોઆ બીજાં વીસ વરસ જીવ્યા હોત, તો ગણિતના ઇતિહાસનાં વહેણ જુદાં વહ્યાં હોત !

ફાધર વાલેસ

ન ખપે !

એક અમેરિકન પેઢીએ જાપાનમાં પોતાની કામગીરી શરૂ કરી. તેની ઓફિસમાં કામ કરવા ત્યાંના જ લોકોને લીધા. અમેરિકામાં અઠવારિયે પાંચ દિવસ કામ કરવાનું હોય છે, તે મુજબ જાપાનમાં પણ એ પેઢીએ સોમથી શુક્ર કામ અને શનિ-રવિ રજાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. પણ ત્યાં રાખેલા જાપાની કર્મચારીઓએ તેનો વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે, અમારે બે રજા નથી જોઈતી. વધારે રજા ભોગવવાથી અમે આળસુ બનીએ, પછી અમને મહેનત કરવાનો કંટાળો આવે. વળી રજા પડે એટલે અમે મોજમજા વધુ કરીએ, પૈસા પણ વધારે ખરચીએ. તો જે રજા અમારી શરીરસંપત્તિ ઓછી કરે અને અમારો આર્થિક બોજો વધારે, તે અમને ન ખપે !

હંસાબહેન મો. પટેલ

કિશોર-અંતરોનાં કમાડ ઉઘાડીએ !

1. બપોરે 2-30એ પોતે ઘેર આવીને તમને સ્નિનેમામાં લઈ જવાનું વચન તમારાં બાએ આપ્યું હોય, અને પછી સાંજે વાળુટાણા સુધી એ દેખાયાં ન હોય કે ન તમને ફોન પણ કર્યો હોય, તો એને કઈ જાતની સજા કરવી જોઈએ ? એવી સજાથી ભવિષ્યમાં એ વધુ સારું સમયપાલન કરતાં થશે, એવો સંભવ ખરો ?

2. તમને એવાં શિક્ષિકા ગમે કે જે કડક હોય, પક્ષપાત ન કરતાં હોય અને સારું ભણાવતાં હોય ? કે પછી એવાં ગમે કે જે લહેરી હોય, પણ બહુ સારું ભણાવતાં ન હોય ?

3. તમારાથી કોઈ ભૂલ થઈ જાય ત્યારે તમે તેનાં બહાનાં ઉપજાવી કાઢો છો ? લોકો તમારી એ વાત માની લે છે, એમ તમને લાગે છે ?

4. એક વિખ્યાત લેખકે 'ટાઈમ-મશીન'ની કલ્પના કરેલી છે, જેમાં બેસીને મનુષ્ય ભૂતકાળ કે ભવિષ્યમાં ગમે તેટલે દૂર સુધી સફર કરી શકે. એવા 'સમયયંત્ર'માં બેસીને જાત-વળતની સફર તમે કરી શકો તેમ હો, તો તમે ક્યાં જવાનું પસંદ કરશો ?

5. તમારે એવી એક નાની બહેન હોય જે તમારી વીરપૂજા કરતી હોય અને તમે જે કાંઈ કરો તેનું અનુકરણ કરવા મથતી હોય, તો તમે અત્યારના કરતાં કઈ જાતનું જુદું વર્તન કરો ?

6. કુટુંબમાં સહુ જે ઘરકામ કરે છે તેમાં તમારે ભાગે વધુ પડતું આવતું હોય એવું તમને લાગે છે ? બધાં વચ્ચે ઘરકામની વહેંચણી તમારે કરવાની હોય, તો તમે ક્યાં કામ સંભાળો ?

7. તમારી સહુથી અણગમતી વ્યક્તિ કોણ છે ? તેનો પણ કોઈ એકાદ ગુણ તમને સારામાં સારો લાગતો હોય તો તે કયો ?

8. એક દિવસ પૂરતા તમે 'અદૃશ્ય માનવી' બની જઈ શકો, તો તમે શું કરો ?

9. અમુક બાબતો તમને ગમતી નથી એવો દેખાવ તમે કરતા હો છો, પણ ખરેખર તો તેમાં તમને મજા આવે છે - એવું તમને લાગે છે ? તો તમારી સાચી લાગણી એ રીતે છુપાવો છો શા માટે ?

10. ક્યારેક માતાપિતા પર તમને બહુ ચીઢ ચડે અને તેમને પાઠ ભણાવવાનું મન તમને થઈ જાય, ત્યારે તેમને ખીજવવા કે ભોંઠા પાડવા માટે ઝીણી ઝીણી કઈ બાબતો તમે કરો છો ?

11. તમારા પિતા તમને હજી વધુ ચીજવસ્તુઓ ભેટ આપે એ તમને ગમે ? કે તમારી સાથે વધારે સમય ગાળે તે ? બેમાંથી શું કરે તો તમે એને બહુ વહાલા છો એવું તમને લાગે ?

12. ધારો કે કોઈ જાદુથી આવતી કાલે સવારે તમે ઊઠી ત્યારે મોટી ઉંમરનાં થઈ ગયાં હો અને તમારાં પોતાનાં બાળકો પણ હોય, તો આજે તમારાં માબાપ તમારી સાથે રાખે છે તેના કરતાં જુદું કઈ જાતનું વર્તન તમે એ સંતાનો સાથે રાખો ?

13. આજે જ તમને ખબર પડે કે તમે સાવ નાનું બાળક હતાં ત્યારે તમારાં માબાપે તમને દત્તક લીધેલાં, તો તમને શી લાગણી થાય ? તમારાં સારાં માતાપિતાને શોધવાનો પ્રયત્ન તમે કરો ?

14. કોઈ એક બાબતમાં તમારા અમુક મિત્રના જેટલા જ કુશળ તમે બની શકો તેમ હો, તો એવી કઈ બાબત તમે પસંદ કરો ?

15. નિશાળમાં રોજ એકસરખો ગણવેશ પહેરવો તમને ગમે, કે તમારી પસંદગીનાં કપડાં ?

16. તમારી ઓરડી વાળી નાખો ! હાથ ધોઈ નાખો ! નહાઈ લો ! - ચોખ્ખાઈ માટે આટલી બધી માથાકૂટ વડીલો શીદને કરતાં હશે ?

17. જે જે બાબતોની તમને શરમ આવતી હોય કે બીક લાગતી હોય તે સહિતની તમારી બધી વાતો જો તમે તમારા મિત્રોને જણાવો, તો તમને લાગે છે કે અત્યારના કરતાં તેઓ તમને વધુ ચાહશે કે ઓછા ?

18. ઝટ મોટાં થઈ જવાની તમને ઉતાવળ છે ? 'મોટાં થવું' એટલે શું ? એવાં તમે ક્યારે થશો એમ લાગે છે ?

19. તમારી ઉંમરે પહોંચ્યા પછી બધા લોકોનો શારીરિક વિકાસ અટકી જાય અને તેઓ તમારા કરતાં વધુ બળવાન બને નહીં, તો પણ શું તમે તેમની આજ્ઞા માનો ખરા ? શા માટે ?

20. ધારો કે તમારી નિશાળના આચાર્ય તમને કહે કે એ શાળામાં સુધારા કરવા માગે છે અને તમે કોઈ એક સૂચન કરો તો તેનો અમલ તેઓ કરશે, તો તમે તેમને શું કરવાનું કહેશો ?

21. ભગવાન વિશે ને ધર્મ વિશે જે બધી વાતો તમે સાંભળેલી છે, તેમાંથી કઈ તમને સાચી લાગે છે ને કઈ ખોટી ?

22. તમારાં ભાઈબહેનો કે મિત્રોમાંથી કોઈની સાથે તમે જિંદગીના કાયમી સાઠપાઠ કરી શકો તેમ હો, તો તે માટે તમે કોની પસંદગી કરો અને શા માટે ?

23. તમારાં માતાપિતામાં કોઈ એક બાબતનો ફેરફાર તમે કરી શકો તેમ હો, તો તે કઈ હશે ?

24. બાળકોને કઈ બાબતો અંગે સજા થવી જોઈએ, એવું તમને લાગે છે ? અને તે સજા કેવી રીતે થવી જોઈએ ? પણ લોકો ઘરડાં થયાં હોય ત્યારે પછી તેમની ભૂલો માટે તેમને સજા ન કરવી જોઈએ, એવું તમને લાગે છે ? તો એ કઈ ઉંમરે અને શા માટે ?

25. તમે કરેલાં કામોમાંથી તમને સૌથી વધુ અભિમાન શાને માટે થાય છે ? તમે હજી શું કરો તો એથીય વધુ અભિમાન અનુભવો ?

26. નિશાળના તમારા વર્ગના બીજા બધા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ નક્કી મારી નાખવાનું હોય, પણ તેમને બદલે મરવા તમે તૈયાર થાવ તો તે બચી જવાના હોય, તો તમે એ બધાને બચાવો કે તમારી જાતને ? તમે જે કરો તેની કોઈનેય ખબર પડવાની ન હોય તો પણ ?

27. તમારા ઉત્તમ મિત્ર વિશે કઈ બાબત તમને સૌથી વધુ ગમે છે ? ધારો કે તમારે કોઈ દૂરના સ્થળે રહેવા જવાનું થયું અને હાલના તમારા સૌથી સારા મિત્રને કદી મળી શકવાના ન હો, તો બીજા કોઈને 'ઉત્તમ' મિત્ર બનાવતાં કેટલો સમય લાગે એમ તમે ધારો છો ?

28. તમારો દરેકે દરેક વિચાર જે જાણે તો પણ તમે ડરો નહીં, એટલી બધી શ્રદ્ધા તમને જેની પર હોય એવી કોઈ વ્યક્તિઓ છે ?

29. તમારાથી ઘણું નાનું કોઈ બાળક તમને ખીજવ્યા જ કરતું હોય અને તમારે વિશે જૂઠાણાં ફેલાવતું અટકતું જ ન હોય, તો તેને વારવા કેટલી હદ સુધી જવા તમે તૈયાર થશો ? અને એવું કરનાર તમારા કરતાં મોટું હોય તો ?

ગ્રેગરી સ્ટોક

[પુસ્તકમાં લગભગ પાનેપાને એક એવા 260 સવાલો આપેલા છે, તેમાંથી પહેલા 57 પૈકી ઉપરના પસંદ કરી લેખક-પ્રકાશકના સૌજન્યથી અહીં આપેલા છે. પ્રકાશક : Workman Publishing Co., Inc., 708 Broadway, New York, N. Y. 10003, USA]

રંગતાળી

હો રંગતાળી, હો રંગતાળી, હો રંગતાળી

મને આવતાંક તાળી એક દીધી

કે રાસમાં લીધી... હો રંગતાળી...ooo

હો એક તાળી ભોમે, હો એક તાળી વ્યોમે,

એક શીળે ચાંદરણો, એક ધીખ્યા ધોમે,

હો એક ધીખ્યા ધોમે;

આ ચાર દી'ના ઓચ્છવમાં જોબનના જોમે,

હો જોબનના જોમે,

ઓલ્યા રાસના પ્રાસ શી હું આલી !

મતવાલી..... હો રંગતાળી.

'ઉશનસૂ'

['મિલાપ' માસિક : 1962]

अय शरीरुं ँन्सानों !

पून हिर पून हे
जुल्ल हिर जुल्ल है, बढ़ता है तो मिट जाता है
पून हिर पून हे टपकेगा तो जम जायेगा
तुमने जिस पून को मकतल¹ में दबाना चाहा
आज वलू कूया-ओ-बाजार में आ निकला है
कहीं शोला, कहीं नारा, कहीं पथर बनकर
पून चलता है तो रुकता नहीं संगीनों से
सर उठता है तो दबता नहीं आँनों² से
जिस्म की मौत कोई मौत नहीं छोटी है
जिस्म मिट जाने से ँन्सान नहीं मर जाते
धडकनें रुकने से अरमान नहीं मर जाते
साँस थम जाने से अलान नहीं मर जाते
डोंठ जम जाने से इरमान नहीं मर जाते
जिस्म की मौत कोई मौत नहीं छोटी है

पून अपना डो या पराया डो
नरवे-आदम का पून है आपिर
जंग मशरिक³ में डो की मगरिब⁴ में
अमन-अ-आलम⁵ का पून है आपिर
बम घरों पर गिरे कि सरडड पर
रुडे-तामीर⁶ जल्म पाती है
पेत अपने जले की औरों के
जुस्त⁷ झकों से तिलमिवाती है
जंग तो जुद डी अक मसअला⁸ है
जंग क्या मसअलोंका डल देगी
आग और पून आज बक्षेगी
लूज और अडतयाज⁹ कल देगी
ँसलीवे, अय शरीरुं ँन्सानों !
जंग टलती रहे तो बडेतर है
आप और डम सली के आंगन में
शमें जलती रहे तो बेडतर है

1 वधस्थल में. 2 कानून. 3 पूर्व. 4 पश्चिम. 5 विश्वशांति. 6 निर्माज्ञ की आत्मा.
7 जवन. 8 समस्या. 9 आवश्यकताओं.

‘साडिर’ लुधियानवी

ચિઠ ડી મર ગયી હૈ

ભારત કે રાજ્ય-શાસન કા પુરાના રોગ હૈ ઘૂસખોરી. યહ રોગ ઈતના પુરાના હૈ કિ જનતા કો ઈસકી કહી ભી ચિઠ નહીં હૈ. જબ પરાયા રાજ્ય થા ઔર લોગોં કી રાય કી શાસન કો ચિંતા ડી નહીં થી, તબ લાચાર લોગ ઘૂસ દેકર ડી અપના કામ નિકાલ લેતે થે. કિન્તુ અબ તો પ્રજા કા રાજ હુઆ હૈ, તો ભી ઘૂસખોરી બંદ નહીં હુઈ હૈ. ઈસ કા કારણ યહી હૈ કિ પ્રજા કે મન મેં ઘૂસખોરી કી ચિઠ ડી મર ગયી હૈ.

રોજમરા કે વ્યવહાર મેં રાજસત્તા હોતી હૈ જબરદસ્ત ઔર પ્રજા હોતી હૈ જેરદસ્ત, યાની દબી હુઈ. ઈસલિયે છોટે-બડે કર્મચારિયોં કો રાજી કિયે બિના ચારા ડી નહીં રહતા. કિન્તુ ચુનાવ કે દિનોં મેં મત દેનેવાલે કા હાથ ઊંચા હોતા હૈ, ઔર અધિકાર માંગનેવાલોં કા હાથ નીચે રહતા હૈ. તબ ભી અગર મતદાતા જનતા વ્યવહારશુદ્ધિ કા આગ્રહ ન રખે, તો ઈસે જનતા કા આત્મઘાત ડી કહના ચાહિયે. ચુનાવ કે દિનોં મેં જનતા ઔર લોકનેતા જિતની ઈમાનદારી બચાતે હેં, ઉસસે અધિક ઈમાનદારી ખડી કરનેકી શક્તિ રાજ્યતંત્ર મેં આ નહીં સકતી. જો લોગ લાચારી સે ઘૂસ દેતે શરમાતે નહીં વે યદી ઘૂસ લેતે ભી શરમાયેંગે નહીં, તો કહના પડેગા કિ નમક ડી અલૂના હો ગયા.

યહ રોગ મિટાને કી બાત ન્યાયાલયોં ઔર શાસન કી શક્તિ સે પરે હૈ. પ્રજાવ્યાપી નૈતિક જાગૃતિ કે બિના ઔર જીવનશુદ્ધિ કે બિના યહ પુરાના ઔર દઢમૂલ રોગ મિટ નહીં સકતા. ચારિત્ર્ય-શુદ્ધિ જૈસે વ્યક્તિ કે લિયે આવશ્યક હૈ, વેસે ડી સમાજ કે લિયે ભી આવશ્યક હૈ.

કાકા કાલેલકર

દરબાર !

શિયાળે દરબાર ભર્યોં છે,
સૌને તેડું આવ્યું છે !૦૦૦
તાજાંમાજાં રીંગણ મ્હાલ્યાં,
રોફ મારતાં કોબિજ ચાલ્યાં;
લાલ ટમેટાં ફક્કડ ફાલ્યાં,
ખિલખિલ કરતાં ફલાવર હાલ્યાં;
સાફા લીલા બાંધી મૂળાભાઈનું
ધાડું આવ્યું છે !

હસિત બૂચ

જૂનું માનસ અકબંધ

ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ'માં કહ્યું છે કે, “અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાન જીત્યું નથી, પણ આપણે તેમને સોંપી દીધું છે.” ભારે માર્મિક અને કડવું લાગે તેવું, છતાં અંદરથી સાચું વાક્ય છે. તે દિવસે સાચું, તેટલું જ આજે પણ સાચું. અંગ્રેજો થોડા હતા, ને આપણે તો અસંખ્ય હતા. આ થોડાએ અસંખ્યને કેમ હરાવ્યા ? આ થોડા અંગ્રેજોને લશ્કરના સિપાહીઓ ને વહીવટદારો કોણે પૂરા પાડ્યા ? આપણે જ એમના સિપાહી થયા, એમના વહીવટદાર થયા. તેનો અર્થ એ કે આપણે જ એમને આપણો દેશ સોંપી દીધો.

જમાનો બદલાતો ગયો, પણ આપણે ન બદલાયા. ન્યાતજાતનાં તે જ કૂડાળાં, તે જ ધાર્મિક રૂઢિઓ, તે જ પરલોક-પરાયણતા, આ લોક વિશે તે જ બેદરકારી. આ બધાં અપલક્ષણો સાથે આપણે નવું બંધારણ ને નવી રાજપદ્ધતિ લાવ્યા, પણ આપણે તો જૂના ને જૂના જ રહ્યા. કોળી કોળી માટે, કણબી કણબી માટે, ગરાસદાર ગરાસદાર માટે, ભણેલા - ખરી રીતે ભૂલેલા - ભણેલા માટે, આ નવો જ્ઞાતિવાદ. બધું જૂનું માનસ અકબંધ રહ્યું.

અંગ્રેજો ગયા, ગોરા સાહેબોને બદલે ઘઉંવણાં સાહેબો આવ્યા. તે આપણા મુનીમ છે, રાજ્ય આપણું છે તે આપણા લાભમાં ચાલે, એ જાતની જાગૃતિ નથી, જ્ઞાન કે અભ્યાસ નથી. રાજકારણનું પાયાનું જ્ઞાન સૌને મળે તેવા પ્રજાકીય પ્રૌઢશિક્ષણની જરૂર છે. તે માટે આપણે જૂના વિચારો, જૂના આચારો, જૂની વર્ણવ્યવસ્થા, એવું કાંઈ કાંઈ બદલવું પડશે. નહીંતર એ જ મતદાનથી નબળાં તત્ત્વો સત્તા પર આવશે. અંગ્રેજોને આપણે જ આપણો દેશ સોંપી દીધેલો, તેમ આજે દેશ ઘઉંવણાં સાહેબોને, ન્યાતજાતને આપણે સોંપી દીધો છે.

લોકશાહી તો એવું ઝાડ છે જેનો રસ પાંદડે પાંદડે, ડાળીએ ડાળીએ, મૂળિયાંમાં, થડમાં બધે ઉતરેલો હોય. પરંતુ આપણી લોકશાહી કેવળ રાજકીય લોકશાહી છે. સામાજિક લોકશાહી હજી જન્મી નથી. શું શેઠ અને ગુમાસ્તા વચ્ચે લોકશાહી છે ? અરે, પતિ-પત્ની વચ્ચે પણ ક્યાં લોકશાહી છે ? ખાઈ-પીને પતિદેવ આરામથી ખાટ પર બેસે, અને પત્ની ઠામ ઉટકવા બેસે ! આ રીતે માત્ર રાજકીય લોકશાહી હોય તે કેમ ટકી શકે ?

મનુભાઈ પંચોળી

વૃદ્ધ

જે ઊંડો સ્નેહ કરી જાણે છે તેવાં માનવી કદી વૃદ્ધ થતાં નથી.

કન્ક્યૂશિયસ

મહમ્મદઅલી ઝીણા

ઝીણા કાઠિયાવાડના વતની; ઇંગ્લંડ જઈ બૅરિસ્ટર થઈ આવી એમણે મુંબઈમાં ધારાશાસ્ત્રી તરીકે કારકિર્દી આરંભી હતી. ત્યારે કોમી એજલાસના એ ફિરસ્તા હતા. 1934માં કોંગ્રેસે ધારાસભાઓમાં પ્રવેશવાનો ઠરાવ કર્યો. હવે પછીની ઝીણાની નેતાગીરી કોમવાદના ઘેરા રંગે રંગાતી ચાલી. કોંગ્રેસ બ્રિટિશ સત્તાને પીછેહઠ કરાવવામાં સફળ થતી આવતી હતી. બ્રિટિશ સત્તાને પંજો ઉઠાવી લેવાનો સમય પાસે ને પાસે આવતો જતો હતો, તેમ તેમ તે કોમી વૈમનસ્યને ઉત્તેજન આપ્યે જતી હતી. ઝીણાએ એનો પૂરો લાભ લીધો. કોંગ્રેસ બધી સત્તા મેળવી હિંદુરાજ સ્થાપવા માગે છે, એમ કહી ઝીણાએ મુસ્લિમ આમજનતાની લાગણીને કોંગ્રેસ સામે વાળી - મુસ્લિમોને ધિક્કારનો પયગામ આપ્યો. આ સંજોગોને પરિણામે પાકિસ્તાન એ એક અનિવાર્ય વસ્તુ બનતી ગઈ. ઝીણા દસ-બાર વરસમાં જ પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરી શક્યા. સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું તે એ ઝીણાનું હતું એટલા જ માટે નહિ, પણ વિદાય થતી બ્રિટિશ સત્તાનું પણ એ સ્વપ્ન હતું તે કારણે.

ઝીણાની જીવનસિદ્ધિનો મુખ્ય યશ વિદેશી સત્તાની કુટિલ રાજનીતિને ફાળે જાય છે, તેમ આ દેશમાં જે અપૂર્વ દ્વેષદાવાનળ ફૂંકાયો તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી પણ આ નેતા પર નાખવી ન્યાયયુક્ત નહિ ગણાય. એની જવાબદારી મુખ્યતઃ આપણા પ્રજાશરીરમાં પેઢીઓથી સંચિત થયેલાં વિષની હતી - અને એ વિષના ઉત્તાર માટે મથનાર અમૃતપુરુષ ગાંધીજીની વાત ન સાંભળી એટલે અંશે આપણી પેઢીની પણ એ જવાબદારી હતી.

*

મૈથિલીશરણ ગુપ્ત

મૈથિલીશરણ ગુપ્ત અર્ધી સદીથી કાવ્યોપાસના કરતા રહ્યા છે. સરળ લોકગમ્ય કાવ્યવાણી રેલાવી એમણે દેશને ખૂણેખૂણે સામાન્ય જનતા સુધી ઉચ્ચ ભાવનાઓ પહોંચાડી છે. એક કવિ કેટલું કામ કરી શકે, એનો શ્રી ગુપ્તજીનું જીવન એ નમૂનો છે. દેશની આમજનતા સુધીના ઘરો સુધી સંસ્કૃતિપોષણ પહોંચાડનાર એવા કવિની સેવા એકાદ યુનિવર્સિટી જેટલી છે, એમ કહેવામાં ભાગ્યે જ અતિશયોક્તિ લેખાશે. ઋષિકવિની પરંપરા ગુપ્તજીમાં સજીવ રહેલી જોઈ શકાય છે. રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનના કવિ તરીકે મૈથિલીશરણજીને યોગ્ય રીતે જ દેશે 'રાષ્ટ્રકવિ' તરીકે બિરદાવ્યા હતા.

ખડી બોલીમાં સાહિત્ય રચીને મૈથિલીશરણજીએ ખડી બોલીની પ્રતિષ્ઠા અને

લોકપ્રિયતા વધારવામાં ઘણો કીમતી ફાળો આપ્યો. એમની ‘પંચવટી’, ‘યશોધરા’, ‘સાકેત’ આદિ રચનાઓ હિંદી સાહિત્યમાં એમનું નામ યશોજ્જ્વલ રાખશે.

રવીન્દ્રનાથે ‘કાવ્યેર ઉપેક્ષિતા’ નામના એમના લેખ દ્વારા સાહિત્યસૃષ્ટિની ઉપેક્ષિતા નારીઓ પ્રત્યે કવિઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. મૈથિલીશરણ ગુપ્તનો કાવ્યની ઉપેક્ષિતાઓ પ્રત્યે અત્યધિક પક્ષપાત હતો. ઊર્મિલા, યશોધરા અને વિષ્ણુપ્રિયાના ચરિત્રાંકનમાં ગુપ્તજીની ઉપેક્ષિત નારીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ ઘનીભૂત થતી ગઈ છે. ‘યશોધરા’માં કવિવાણીનો આર્ત નાદ સંભળાય છે :

અબલાજીવન હાય

તુમ્હારી યહી કહાની !

આંચલ મેં હે દૂધ

ઔર આંખોં મેં પાની.

પોતે પરંપરાથી રામભક્ત હતા. ઋજુભાવથી કવિ કહે છે :

રામ, તુમ્હારા ચરિત

સ્વયં હી કાવ્ય હે,

કોઈ કવિ બન જાય

સહજ સંભાવ્ય હે.

*

યુસુફ મહેરઅલી

આપણા લાડીલા યુવકનેતા યુસુફ મહેરઅલીને લગતી બધી બાબતો પર યૌવનનો રંગ હતો. ચમકારા કરતી બુદ્ધિ, નખશિખ સંસ્કારિતા, વિશાળ વાચન અને પ્રવાસ, કચડાયેલા પ્રત્યે અદમ્ય સહાનુકંપા - મહેરઅલીના જોસ્સાભર્યા વ્યક્તિત્વમાં એક જાતની નમણી દીપ્તિ હતી. ભાગ્યે જ કોઈ રાજકીય નેતાને - ગાંધીજીને બાજુએ રાખતાં - મહેરઅલી જેટલા મિત્રો હશે. આ હિંદુ, આ મુસલમાન, એવો જેને મન સ્વપ્નમાં પણ ભેદ ઉદ્ભવતો નથી એવા, આંગળીને વેઢે ગણાય એવા સજ્જનોમાંના એક મહેરઅલી હતા. મહેરઅલી જેવા વાચનરસિયા સજ્જનો બહુ જૂજ જોવા મળશે; વાચનને વ્યક્તિત્વની સુવાસ સમૃદ્ધ બનાવવામાં કેમ યોજવું, એ કળામાં મહેરઅલી પાવરધા હતા. દેશની સ્વાતંત્ર્ય-લડતમાં હંમેશાં એ મોખરે હતા. 1942ની જેલયાત્રામાં એમને હૃદયરોગ મળ્યો, જેણે અંતે એમના પ્રાણ લીધા. 44 વરસની ઉંમરે એમનું અવસાન થયું. જુવાનોના લાડીલા મહેરઅલીનું સાચું સ્મારક તો ખુલ્લા અને ગુલાબી સ્વભાવના નવજુવાનોની સંસ્કારિતામાં જ શોધવું રહે.

*

અર્વાચીન હિંદની એક મહાન વિભૂતિ શ્રી રમણ મહર્ષિએ 16 વરસની ઉંમરે ઘેરથી નીકળી જઈ અરુણાચલમ્ ગિરિ પર સાધના કરી, અને પછીથી ત્યાં જ એમનો આશ્રમ થયો. અર્વાચીન હિંદના ઇતિહાસમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને રમણ મહર્ષિ, એ બે નામો સહજ જુદાં તરી આવે છે. ટાગોર, ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ જેવા મહાજનોની સાધનાના કેન્દ્રમાં ભારતવર્ષની હજારો વરસની વિશિષ્ટ ધર્મચર્યાનો પ્રભાવ જરૂર છે, તેમ છતાં યુરોપીય જીવનરીતિના ઉત્તમ અંશો પણ એમણે એવા પચાવેલા છે કે તે સિવાયનું એમનું વ્યક્તિત્વ કલ્પી શકવું પણ મુશ્કેલ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી રમણ એ બે કેવળ ભારતવર્ષીય જીવનરીતિનાં ફળ છે. સામાન્ય રીતે જેને કેળવણી કહીએ છીએ તે પણ બંનેએ એટલી નહીંવત્ લીધેલી છે કે બંનેને ચમત્કારરૂપ ગણવા પડે.

*

રમણલાલ વ૦ દેસાઈ

આપણા યુગમાં લોકહૃદયને કોઈ સાહિત્યકારો વધુ ને વધુ સ્પર્શી શક્યા હોય તો તે મેઘાણી અને રમણલાલ દેસાઈ. લખાણને સાહિત્યની કક્ષાએ રાખીને સાથે સાથે લોકભોગ્ય-લોકપ્રિય પણ બનાવવું, એની ફાવટ બંનેને સહજ હતી. ભાવિ મહાન સાહિત્યકારોને વધાવવાની પ્રજાની શક્તિને એમણે ખૂબ પરિતોષી છે.

એમની સ્વચ્છ, સુઘડ, સંસ્કારી કથાઓ દ્વારા રમણલાલે ગુજરાતનાં બે અક્ષર ભણેલાં સ્ત્રીપુરુષોના કેવડા વિશાળ વર્ગને સંસ્કારિતાનું પાન કરાવ્યું છે ! એમની પાસે ન મળે કોઈ જીવન-ફિલસૂફીનો ધજાગરો. એમણે તો ચૂપચાપ પોતાની સૌમ્ય મધુર વાર્તાઓ આપ્યે રાખી, પ્રજા એ પચાવ્યે ગઈ. એણે એ કથાઓનાં તરુણ નાયક-નાયિકાઓના સ્નેહસભર દાંપત્યની મધુરતા મબલક માણી. પરસ્પર આસ્થાવાળાં નવપરિણીત યુગલોનું રસજીવન એ સંસારનું, જગતસમસ્તને માધુર્યથી રસી દેનારું, કેવું એક સ્વર્ગીય પુષ્પ છે - એ પરમ આશ્ચર્ય જોઈ રમણલાલની આંખ સદા અમીથી છલકાઈ છે. ગાંધીયુગની નવલકથા આ જેલમાં ન જનાર, ખાદી ન પહેરનાર ગાયકવાડી અમલદારે આપી છે ! રાષ્ટ્રીય આંદોલનોમાં એમનું નવલસાહિત્ય એક અગત્યના અર્પણરૂપ બની રહ્યું.

એક આખો દસકો એમણે અપૂર્વ લોકપ્રિયતા ભોગવી હતી - અને તે કયો દસકો ? જે દસકામાં શરદબાબુની નવલકથાઓ આપણા સિદ્ધહસ્ત લેખકોને હાથે ગુજરાતીમાં અવતારાઈ હતી, તેમાં ગુજરાતનાં યુવાન-પ્રૌઢ-સ્ત્રીપુરુષ સર્વ વર્ગોમાં શ્રી રમણલાલ દેસાઈની કલમે પોતાની અપૂર્વ મોહિની ફેલાવી હતી. ગો. મા. ત્રિ., મુનશી અને રમણલાલ પછી ગુજરાતના હૃદય ઉપર જેની પ્રતિભાની સ્પષ્ટ મુદ્રા

પડી હોય એ નવલકથાકાર કાલકમે ચોથું સ્થાન સંભાળશે.

*

રામદાસ ગુલાટી

વલ્લભવિદ્યાનગરની એન્જિનિયરિંગ કૉલેજના ઉપાચાર્ય રામદાસ ગુલાટી, પહેલાં જે વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત કહેવાતો તેના વતની. પિતા લશ્કરમાં શિક્ષક હતા. રામદાસે સિવિલ એન્જિનિયરિંગનો ડિપ્લોમા લીધો. 1915 લગભગ, મિલિટરીમાં રૂ. 30ની સબ-ઓવરસિયરની નોકરીમાં દાખલ થયા. પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં સારું કામ કર્યું હશે. 1919માં વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડ ગયા. માન્ચેસ્ટર યુનિવર્સિટીમાં બી.એસસી. (એન્જિનિયરિંગ) ઓનર્સમાં પાસ થઈ, પાછા આવી, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં લેક્ચરર નિમાયા. 1924માં સક્કર બરાજના કામ પર જોડાયા. 1930 સુધી કામ કર્યું.

ત્યાર પછી વૈરાગ્ય આવ્યો. નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. લોનાવલા યોગ-આશ્રમમાં ત્રણેક વરસ રહ્યા પછી ગાંધીજી પાસે સેવાગ્રામ જઈ બેઠા. શરૂઆતમાં સાળ-રેંટિયા વગેરે ઉપર દોઢેક વરસ કામ કર્યું. ફૈઝપુર કૉંગ્રેસ અધિવેશનમાં ઈજનેર તરીકેનું કામ રામદાસ ગુલાટીને સોંપાયું. સ્વરાજ મળતાં સુધી કૉંગ્રેસ અધિવેશનોનાં નગરવિધાન એમણે કર્યાં. આ બધો વખત પોતાની ખોરાકી ખર્ચના રૂ. 30-35 એ સામેથી આપતા.

સ્વરાજ મળ્યા પછી દિલ્હીમાં હરિજન આશ્રમમાં શ્રી ઠક્કરબાપા પાસે જઈને એ રહ્યા. 1948માં વલ્લભવિદ્યાનગરમાં એન્જિનિયરિંગ કૉલેજનો આરંભ થયો. ઠક્કરબાપા વિદ્યાનગર આવેલા, તેમની પાસે ભાઈલાલભાઈ પટેલે શ્રી ગુલાટી માટે પોતાની લાક્ષણિક રીતે માગણી કરી. “બાપા, તમે શાલિગ્રામ પાસે લવિંગ વટાવો છો. મને આપો.”

સરદારશ્રી અને ગાંધીજીના આશીર્વાદ સાથે શ્રી ગુલાટી વિદ્યાનગર આવ્યા. ઉપાચાર્ય તરીકે હતા, પણ પગાર લેતા ન હતા. કદાચ માંદે-સાજે જોઈએ, એમ એમને ફરજ પાડી એમને નામે રૂ. 300 જમે કરવામાં આવતા. તે રકમને એ અડચા પણ નહીં. કેન્સરનું દરદ લાગુ પડ્યું હતું, તે અતિશય વધ્યું ત્યારે કામ બંધ કર્યું. ત્યાં સુધી દિવસના બાર કલાક કામ આપ્યું. છેલ્લું વરસેક ખાટલામાં રહેવું પડ્યું.

આકરી તપસ્યાની તાવણી સ્વીકારવામાં રાચનારા આ સેવાભાવી શિક્ષકમાં સમાજ માટે જાત ઘસવાની જે વૃત્તિ હતી, તે પ્રેરણાદાયી નીવડશે.

*

રૈહાના તૈયબજી

બહેન રૈહાના તૈયબજી, અબ્બાસ સાહેબનાં સાધ્વી પુત્રી : દેશપરદેશનાં અનેક મુમુક્ષુઓ એમની પાસે આવતાં અને આશ્વાસન શોધતાં. પયગંબર સાહેબ (એમના શબ્દોમાં ‘હજૂર’) અને શ્રીકૃષ્ણ – એમનામાં રમમાણ રહેતાં. ‘વૃંદાવનની

કુંજલીલા યાદ આવે; યાદ આવે' આદિ એમનાં ગીતો એમને મુખે સાંભળવા મળ્યાં હોય, તે એમના લયયોગની છાલક અનુભવ્યા વગર રહી ન શકે. 'કુરાને શરીફ'ની પ્રસાદી ઉત્તમ સ્વરૂપમાં એમની વાતચીતોમાં મળી જતી. અંગ્રેજીમાં રચાયેલા એમના 'ધ હાર્ટ ઓફ એ ગોપી'નો પ્રો. બલવંતરાય ક. ઠાકોરે 'ગોપીહૃદય' કાવ્યાનુવાદ આપ્યો છે.

*

લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી

જીવનભર પોતાની તમામ શક્તિઓનો હિંદને પૂરો હિસાબ આપતા રહીને, સિદ્ધિની એક પરમ ક્ષણે, શાસ્ત્રીજી દૂર તાશકંદમાં ચિરશાંતિમાં પોઢ્યા. કોઈ વિરલ દાખલામાં બને છે તેમ, એમનું મૃત્યુ એમના સારાય જીવનકાર્યની મુદ્રા માનવજાતિના હૃદય ઉપર મૂકી ગયું. એ મુદ્રા છે શાંતિની, સમજણની, માનવપ્રેમની.

અઢાર મહિના વડાપ્રધાન તરીકે શાસ્ત્રીજીએ ભારતનું સુકાન સંભાળ્યું. સત્તા એ એમને માટે સેવા કરવાની ઉત્તમ તક માત્ર હતી. દેશ કસોટીઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. શાસ્ત્રીજી બધી સમસ્યાઓની સામે અડગ હૃદયે કામે લાગી ગયા. એમના વ્યક્તિત્વના ઉત્તમ ગુણોનો સૌને પરિચય થયો. યુદ્ધમાં અકંપ ધૃતિ, શાંતિમાં ઉદાર સમજણ - એ એમની લાક્ષણિકતા હતી.

શાસ્ત્રીજીની મુખ્ય સિદ્ધિઓ બે છે : દેશને ઇન્નભિન્ન કરી દે એવા કારમા આઘાતોમાંથી બહાર લાવીને એમણે રાષ્ટ્રીય એકતા દઢ કરી. દેશ સમગ્રની આશાઓની-આકાંક્ષાઓની મૂર્તિ એ બની રહ્યા - જેમ જવાહરલાલજી એમના સમયમાં હતા. શાસ્ત્રીજીની બીજી સિદ્ધિ છે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં. ભારતની હંમેશાં શાંતિની ખોજ રહી છે. ગાંધીજીના જીવનકાર્યરૂપે એ જ પ્રગટ થઈ હતી. શાસ્ત્રીજીને રસ્તે યુદ્ધ આવ્યું, પણ એ ભારતની અંતરતમ અભીસાની મૂર્તિ બની ગયા.

શાસ્ત્રીજીને જે સિદ્ધિ સાંપડી તેમાં એમની નમ્રતા, સેવાદીક્ષા, ધૃતિ, ઉપરાંત કુનેહનો ફાળો પણ છે. સચ્ચાઈ એ જ એમની કુનેહ હતી. શાસ્ત્રીજીને દરેક વખતે સરખું સૂઝતું, એનું મૂળ કારણ એમની સચ્ચાઈ, દેશના લોકો માટેનો નિર્મળ પ્રેમ, એ છે.

ગાંધીજી જેવા જે માટીમાંથી ઘડાયા હતા, તેવી માટીમાંથી શાસ્ત્રીજી ઘડાયા હતા. એને લીધે જ તેઓ માત્ર અઢાર મહિનામાં વિષમ કસોટીઓ વચ્ચે જગત-રાજકારણના મંચ ઉપર ભારતને શોભે એવડા ગજાના નેતા તરીકે સ્થાન પામ્યા.

ઉમાશંકર જોશી

['હૃદયમાં પડેલી છબીઓ' પુસ્તક]

❀

તાજમહાલ ન વેચતા !

બ્રિટિશરો હતા ત્યારે એક સુખ હતું કે આપણે આપણાં બધાં દુઃખોનું કારણ એમને માથે ઢોળી દઈ શકતા હતા. એ પ્રવૃત્તિ હજી આજેય નિર્મૂળ થઈ નથી. જે કાંઈ હોય તેને માટે હું નહીં પણ બીજાઓ જવાબદાર છે, એવી વૃત્તિ એક પ્રજા તરીકે જાણે આપણામાં ઘર કરી ગઈ છે.

આજે ચારે કોર 'ટેન્શન' અનુભવાય છે, માનસિક તાણ અનુભવાય છે. પ્રજા ને સરકાર વચ્ચે ટેન્શન છે, વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે ટેન્શન છે, પક્ષો-પક્ષો વચ્ચે ટેન્શન છે. કોઈના ઉપર કશા આરોપણ વિનાની, અમારી આ અપેક્ષા હતી પણ તે પૂરી થઈ નથી એવી ફરિયાદ વિનાની, એક પણ લીટી તમને છાપામાં નહીં જડે. પોતે કશું કરવાની વાત નહીં - માત્ર અપેક્ષાઓ રાખવાની ! અને પછી અપેક્ષા ને પરિસ્થિતિ વચ્ચે અંતર રહે છે તે આ બધી અશાંતિના મૂળમાં છે.

અંગ્રેજો આ દેશમાંથી ગયા ત્યારે કંગાલિયત, રોગ, અજ્ઞાન વગેરે વારસામાં મળેલું. પણ સાથે એક બીજી વસ્તુ વારસામાં મળી - પારકો આપણા માટે કાંઈક કરે એવી આશરાવૃત્તિ પણ આપણને વારસામાં મળી.

બીજી બાજુ રાજકર્તાઓએ “અમે જ તમારું બધું કરી દેવાના,” એમ કહીકહીને પ્રજાને પામર બનાવી મૂકી.

આજે પ્રજા બેજવાબદાર લોકોના હાથમાં સોંપાઈ ગઈ છે. તેને લીધે પ્રજાને નામે ભ્રાતભ્રાતની વિચિત્ર માગણીઓ પણ ઘણી વાર ઊભી કરાય છે.

કોઈને કોઈ બીજા સામે લડાવી મારવો, કોઈને શહીદ બનાવીને વધેરી દેવો, તેમાં કહેવાતા નેતાઓને કાંઈ ખોટું લાગતું નથી. એક શાણી પ્રજાને દાયકાઓ સુધી ગાંડી બનાવવાના ઉદ્યમનું આ પરિણામ છે.

હમણાં હું એક નાટક લખી રહ્યો છું. નામ છે : ‘તાજમહાલ ન વેચતા !’ તાજમહાલ તો હતો ત્યાંનો ત્યાં જ છે. પણ કોઈએ અફવા ઉડાડી છે કે તાજમહાલ વેચી દેવાનો છે, અને પછી તો જોઈ લો તેની વિરુદ્ધના મોરચાઓ ને ધરણાઓ ! એક માણસ તો વડા પ્રધાનના મકાન આગળ કેરોસીન છાંટીને બળી મરે છે. તેનો છેલ્લો સંદેશો એ છે કે, “તાજમહાલ ન વેચતા !” આ વાત આપણને વાહિયાત લાગે, પણ આનાથી યે વધુ વાહિયાત બાબતો માટે લોકોએ જાન આપ્યા છે.

જયંતિ દલાલ

પોતે કેવો સચોટ નિશાનબાજ છે તે પોતાના પુત્રને દેખાડવાનું શિકારી પિતાએ નક્કી કર્યું. પુત્રને જંગલમાં લઈ જઈને, જમીન ઉપર બેઠેલા બતક ઉપર નિશાન તાકીને એમણે બંદૂકનો ઘોડો દબાવ્યો. પણ બતક નિશાન ચૂકવીને ઊડી ગયું. જરા પણ થડક્યા વિના શિકારીએ દીકરાને કહ્યું : “જો બેટા, દુનિયાની આઠમી અજાયબી હવે તું જોઈ રહ્યો છે - મરેલું બતક કેટલું સરસ રીતે ઊડી રહ્યું છે !”

- તો કહાં ધોયેંગે ?

ક્યા વિદ્યાર્થિયોં મેં યહ શક્તિ હૈ કિ વિદ્યાર્થિયોં કી હી જ્યાદતી કે ખિલાફ વે આવાજ ઉઠા સકેં ? ક્યા મજદૂરોં મેં યહ શક્તિ હૈ કિ ખુદ મજદૂરોં કે અસત્યાચરણ કે ખિલાફ વે આવાજ ઉઠા સકેં ? ક્યા હમારે કાર્યકર્તાઓ મેં યહ શક્તિ હૈ કિ હમારે અપને જીવન મેં લોભ-મોહ હૈ ઉસકા ઉચ્ચારણ હમ કર સકેં ? ગાંધીજીને લોગોં કે દરબાર મેં અપને પાપોં કા ઉચ્ચારણ ક્રિયા; ઈસ તરહ અપની ગલતિયોં કા, કમજોરિયોંકા, બેઈમાનિયોં કા ઉચ્ચારણ મિત્રોં કે સામને હમ લોગોંને ક્રિયા હૈ ?

હમારે યહાં હમ સત્તા કી આકાંક્ષા કા નંગા નાય દેખ રહે હેં. ગ્રામપંચાયત મેં સત્તા ચાહિએ, કોંગ્રેસ કમિટી મેં સત્તા ચાહિએ, અંત મેં સર્વોદય મંડલ મેં ભી સત્તા ચાહિએ ! આપ યહ ન સમઝેં કિ સિફ રાજાઓં મેં હી ગદી કા ઝગડા હુઆ હૈ - શંકરાચાર્ય કી ગદી કે લિએ ભી ઝગડે હુએ હેં. સિફ દો મંત્રિયોં મેં હી આપસઆપસ મેં ઝગડા હોતા હૈ, એસા નહીં; દો પૂજારિયોં મેં ભી હોતા હૈ.

ઈસ તરહ કે ઝગડે જબ રાજ્ય કા ક્ષેત્ર છોડ કર ધર્મ કે ક્ષેત્ર મેં પ્રવેશ કરતે હેં, તબ કોઈ આશા નહીં રહતી હૈ. દૂસરી જગહ પાપ કરે, તો કાશી મેં ધો સકતે હેં; લેકિન કાશી મેં પાપ કરે, તો કહાં ધોયેંગે ?

દાદા ધર્માધિકારી

પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રમાં એક પણ સવાલનો જવાબ ન આપી શકનાર છોકરાએ પોતાની ઉત્તરવહી ઉપર એક સફાઈદાર લંબચોરસ દોર્યો ને અંદર લખ્યું :

“આ જગ્યા આવતે વરસે જોજો.”

પરીક્ષામાં સહુથી ઓછા ગુણ લાવનાર પુત્રને પિતાએ કહ્યું : “વિનુ, તારા આટલા ઓછા માર્ક જોઈને મને એક વાતનો જરૂર સંતોષ થાય છે કે પરીક્ષામાં તે ચોરી તો નહિ જ કરી હોય.”

ઠોઠ વિદ્યાર્થી : “પણ સાહેબ, મને શૂન્ય માર્ક તો ન જ મળવા જોઈએ એમ મને લાગે છે.”

શિક્ષક : “મને પણ એમ જ લાગે છે, પણ હું લાચાર હતો - શૂન્યથી ઓછા માર્ક આપવાનો મને અધિકાર નથી.”

શિક્ષિકા : અનિકેત, આ નિબંધ તારા બાપુજીએ લખી આપ્યો છે કે ?

અનિકેત : ના, એમણે શરૂ તો કરેલો, પણ પૂરો બાને કરવો પડેલો.

ત્રણ ત્રણ ગાંધી માર્યા !

તમે અમોને કેવા ધાર્યા,
નરમ નમાલા માન્યા ?
અરે અમે તો વારાફરતી,
ફરતાફરતી,
ત્રણ ત્રણ ગાંધી માર્યા !
એક નહીં મોહન ગાંધીજી,
ઈન્દિરા ગાંધીને માર્યા,
રાજીવને સંહાર્યા...૦૦૦
અમે કહો કેવા નરબંકા,
ત્રણ ત્રણ ગાંધી માર્યા !

તકલીધર મોહન ગાંધીએ
મુસ્લિમોને ફટવ્યા;
છૂતાછૂતનું કલંક ધોવા
હરિજનોને ચગવ્યા;
અને રસોડાની રાણી થઈ
રાંક બનીને ચૂલો ફૂંકતી,
છોરાં જણતી,
જીવન આખું કરી વૈતરાં,
પ્રેમે મરતી -
ઘરની એ અબળા નારીને
સબળા કીધી;
અંગ્રેજો સામે આખડતી,
ઝાંસીની રાણીના જેવી,
ચાંદબીબીનાં બીબાં જેવી,
કરી બડેખાં -
ફટવી મારી મહિલાઓને,
હાય તમારા ગાંધીજીએ
અમ જીવનની
પત્તર રગડી દીધી !
એ ગાંધીને માર્યા -
ફક્કત ત્રણ ગોળીમાં ઢાળ્યા !
અને અલ્યા ભઈ,
નેહરુપુત્રી ઈન્દિરાએ,

ભારતની એ વડી પ્રધાને,
 મુછાળા મર્દને જાણે
 લવરમૂછિયા કીધા !૦૦૦
 'બલુ સ્ટાર'નું શસ્ત્ર ઉગામી,
 શીખ સાથે વેર કરાવી,
 પ્રાકમ એવાં કીધાં,
 કે કહેવાતી ભડ પુત્રી એ
 ભારતમાની ઈન્દિરાના
 રક્ષણકર્તા અંગરક્ષકે
 સ્વયં પ્રાણ લઈ લીધા !
 એનો પેલો છોરો નાનો,
 રાજીવ ગાંધી,
 લોક કહે કે 'કલીન' આદમી.
 એણે, ભઈલા,
 શ્રીલંકાને સાથ આપવા
 હાથ મદદનો દીધો -
 એને ત્યારે
 ફૂલમાળામાં બોમ્બ મૂકીને
 કાણમાં ફૂંકી દીધો !
 તમે કહેશો -
 ઘરના દીવડા,
 ઘરના થઈને,
 અમે બુઝાવી દીધા !
 ભારતના તારણહારોને
 અમે ડુબાડી દીધા !
 મડદાં જેવાં લોકે જેણે
 પ્રાણ મર્દના પૂર્યાં;
 જેની મૃત્યુકથા સાંભળી
 જમનાનાં જળ સૂક્યાં;
 હેમાળોવે ગયો ઝૂકી,
 ને દિગ્ગજ ડોલી ઊઠ્યા,
 ને ચિતા પર પોઢ્યો ગાંધી;
 અગ્નિ એ શરમાયો,
 ઝૂકી ગયાં વૃક્ષો વનવગડે,
 પહાડો કંપી ઊઠ્યા;

લાખો આંખો રડી ઊઠી,

ને લાખો રૂંધાયા;

કહો જેમ કહેવું હોયે તે -

અમે રહ્યા નરબંકા !

દેશભક્તિના રંગરખેયા,

અમે વીર લડવૈયા !

ભલે ઝૂકી આલમ આખી,

ને ભલે રડ્યાં જનહેયાં.

અમે રહ્યા એવા નરબંકા,

અમે કદી ના ઝૂક્યા !

ભઈલા,

અમે ધર્મ ના ચૂક્યા !

પોપટલાલ પંચાલ

તમામ સિદ્ધિઓ પછી યે

લોકો એવા જમાનાની વાત કરે છે કે જ્યારે દરેક માણસ ખાધે-પીધે, પહેરવે-ઓઢવે સુખી હશે; જ્યારે બધા માણસ સુશિક્ષિત હશે અને છાપાં વાંચતાં હશે, વિવિધ શાસ્ત્રો ભણતાં હશે.

જેનાં સ્વપ્નાં સેવાય છે એ બધી જ બાહ્ય સિદ્ધિઓ માણસને ભલે સાંપડે, પરંતુ એની સાથોસાથ માણસમાં આજે છે તેવો દંભ પણ ચાલુ રહેશે, અને પોતાને જે સત્ય લાગતું હોય તે વ્યક્ત કરવાને બદલે પોતે જેમાં ન માનતા હોય એવી વાતો એ પ્રચાર્યા કરશે, તો માણસની સ્થિતિ વધુ ને વધુ બદતર થતી જશે. વધુ ને વધુ ભૌતિક સામગ્રી જેમ જેમ પ્રાપ્ત થતી જશે, વધુ ને વધુ પુસ્તકો-છાપાં જેમ જેમ માણસને હસ્તગત થતાં જશે, તેમ તેમ જૂઠાણાં ને દંભ ફેલાવવાનાં અનુકૂળ સાધનો તેના હાથમાં આવશે, અને માણસ-માણસ વચ્ચેની ખાઈ વધુ પહોળી થતી જશે.

ચોર-ડાકુઓ, ખૂનીઓ, ધુતારાઓ વગેરે જે કાંઈ ગુનાઓ કરે છે તે તો અનિષ્ટ જ છે, એમ તેઓ પોતે અને બીજા બધા માનતા હોય છે; અને તેથી એવાં કૃત્યો ન આચરવાં જોઈએ તેવી તીવ્ર લાગણી લોકોમાં જન્માવે છે. આમ એ અનિષ્ટ પરિમિત રહે છે. પરંતુ ધર્મ, વિજ્ઞાન અને બીજા અંચળાઓ હેઠળ જેઓ એવાં જ ચોરી-લૂંટ, ખૂન અને બીજાં ગુનાહિત કૃત્યો આચરે છે (આજના જમીનદારો, વેપારીઓ, શાસકો વગેરે આમ જ કરે છે), તેઓ બીજાને એમનું અનુસરણ કરવા પ્રેરે છે, અને એ રીતે લાખો-કરોડો લોકોને હાનિ પહોંચાડે છે.

લિયો તોલ્સ્ટોય

થોડાક દોરાનો ફેર

એક કાળ એવો આવી ગયો કે ભારતના નવજુવાનોએ રાષ્ટ્રની આઝાદી ખાતર પોતાના જીવનનાં બલિદાન આપવાની તૈયારી દાખવી. ભારતની માતાઓએ પોતાના વહાલા પુત્રોને દેશહિત ખાતર જેલમાં જવા હોંશોહોંશે વિદાય આપી. ભારતની સામાન્ય જનતાએ દેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને કાંઈક ને કાંઈક ત્યાગની રેલ ચલાવી. ત્યાગ છૂટતો જાય છે અને વૈભવ વધતો જાય છે. સંયમ છૂટતો જાય છે અને વિલાસ વધતો જાય છે. અનીતિ વધતી જાય છે અને નીતિમત્તા ઘટતી જાય છે.

એ જ ભારતમાં આજે એકેએક ક્ષેત્રમાં નાનામાં નાની સેવાનો બદલો મંગાવવા લાગ્યો છે. મોટા મોટા પગારો ઓછા પડે છે, મોટામાં મોટા નફાઓ ઓછા પડે છે અને નફાખોરી તથા લાંચરુશવત આજે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં વ્યાપી ગયેલ સડો બની ગઈ છે. ત્યાગ છૂટતો જાય છે અને વૈભવ વધતો જાય છે. સંયમ છૂટતો જાય છે અને વિલાસ વધતો જાય છે. અનીતિ વધતી જાય છે અને નીતિમત્તા ઘટતી જાય છે.

આનું કારણ શું છે ? અને એનો ઉપાય શો છે ?

શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં પણ ઈંગ્લેન્ડ જેવા ઠંડા મુલકમાં ભારતનો પ્રતિનિધિ નગ્ન ફકીરરૂપે ગયો હતો. એ નગ્ન ફકીરીમાં એને રાષ્ટ્રનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ રજૂ થતું દેખાતું હતું. જાતે સ્વીકારેલી એ ગરીબાઈમાં એને રાષ્ટ્રનાં માન-આબરૂ દેખાતાં હતાં.

આજે તો ભારતના પ્રતિનિધિને તોપો ફોડાય કે રાજવૈભવ દેખાડાય ત્યારે જ રાષ્ટ્રનાં માન-આબરૂ વધતાં દેખાય છે. આ બન્ને અલગ અલગ દિશાઓ છે.

રેલગાડીના પાટા અલગ દિશામાં જવાની શરૂઆત જ્યાં કરે છે, ત્યાં બે પાટા વચ્ચે થોડાક દોરાનો જ ફરક હોય છે, પણ એની પરની રેલગાડી જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ એ અંતર વધતું જ જાય છે. છેવટે એ મૂળના કરતાં સઠંતર વિરોધી દિશામાં પણ જતી દેખાય છે. એમ આપણા પ્રતિનિધિઓએ બદલેલી એમની જરાક સરખી ચાલના પડઘા પ્રજાજીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં પડવા લાગ્યા છે.

બબલભાઈ મહેતા

બે રસ્તા

જિંદગીની વાટે વગર જહેમતે સરી જવાના બે રસ્તા છે :

દરેક વસ્તુ માની લેવી, અથવા દરેક વિશે શંકા રાખવી.

બેઉ આપણને વિચાર કરવામાંથી ઉગારી લે છે.

દિલનો અજંપો

જમ્યા પછી હું મારા રૂમ પર જતો હતો. બપોરનો તાપ હતો, એટલે થોડો આરામ કરવાનો વિચાર હતો. મકાનમાં કંઈક કામ ચાલતું હતું, અને એ કામ કરનારા બે-ત્રણ મજૂરો પણ બપોરના તાપને માન આપીને ટિફિનનું ભોજન કર્યા પછી આરામ કરતા હતા. એમાંનો એક બરાબર મારા રૂમના બારણાની આગળ લાંબો થઈને સૂતો હતો. એને કોઈ સ્પર્શ કે વિક્ષેપ ન થાય એ કાળજીથી મેં તાળું ખોલ્યું અને બરાબર સાચવીને, એના ઉપર થઈને હું ધીરેથી અંદર ગયો. પછી અંદરથી બારણું બંધ કર્યું, અને સૂવાનો વિચાર કર્યો.

પણ મનમાં બીજો વિચાર હતો. મારા રૂમની બહાર સૂતેલા અને ઊંઘી ગયેલા મજૂરનો વિચાર મનમાં હતો. બારણું બંધ હતું. પણ એનું ચિત્ર તો મનની આગળ હતું. અને એ ચિત્ર જોઈ જોઈને મનમાં અનેક જાતના વિચારો આવવા લાગ્યા.

*

એક રીતે તો એની અદેખાઈ આવી. એ નિરાંતે ઊંઘતો હતો. ભોંય પર સૂઈને, કંઈ ઓઢ્યા-પાથર્યા વગર, માથાની નીચે હાથ મૂકીને ઊંઘતો હતો. વળી લોકો આવે, જાય, અવાજ થાય, ન થાય - એની પરવા કર્યા વગર તે ઊંઘતો હતો. મને તો ગાદલું ન હોય અને ઓશીકું (નરમ) ન હોય અને કંઈક ઓઢવાનું ન હોય તો ઊંઘ જ ન આવે. અને બહાર અવાજ થાય તો ઊંઘ ઊડી જાય. એ મજૂરના મનમાં હાલ કોઈ ચિંતા નહોતી એટલે એ નિરાંતે ઊંઘી શકતો હતો. એની પાસે કોઈ કીમતી વસ્તુ નહોતી કે ચોરની બીક લાગે, કોઈ અગત્યનું કામ કરવાનું નહોતું કે ઉતાવળ ને ચિંતા થાય. સવારે કામ કર્યું હતું અને બપોરે કરશે, અને જેટલું થાય તેટલું થશે, અને આજે ન થાય તે કાલે થશે એટલે ચિંતા નથી, અને નિરાંતે ઊંઘી શકાય. કોઈ ઘેનની ગોળીઓ લેવાની જરૂર નથી. કોઈ ખાસ તૈયારી કરવાની જરૂર નથી. જ્યાં છે ત્યાં સૂઈ જાય અને ઊંઘ આવે. એટલે મારા કરતાં એ વધારે સ્વતંત્ર છે, કારણ કે એને ઓછી વસ્તુઓની જરૂર છે. ઊંઘ તો કુદરતનું વરદાન છે, માટે એના ઉપર કુદરતની વિશેષ કૃપા છે એ ફલિત થયું. એટલે એ રીતે થોડી અદેખાઈ તો આવી. સાદાઈનો આશીર્વાદ હતો. ગરીબાઈની મુક્તિ હતી.

પણ એથી મનને સંતોષ ન થયો. એની સાદાઈ સાચી અને એની ગરીબાઈ આશીર્વાદરૂપ; પણ એ તો હું સારી સગવડભરી રૂમમાં બેસીને અને સારું ભોજન જમી આવીને કહું છું. એને માટે એ સાદાઈ અને એ ગરીબાઈ તો ફરજિયાત છે, બંધનરૂપ છે. એ એણે પસંદ કર્યા નથી, સહન કરવાં પડે છે. એનું ટિફિન મેં જોયું છે. એનાથી એક નાના છોકરાને પણ પૂરું ન પડે. અને એ લઈને એને આખો દિવસ મજૂરી કરવી પડે છે. એ ગરીબ છે, એની પાસે કશું નથી. એની પાસે કશું નથી એ એનું સદ્ભાગ્ય નથી, લાચારી છે. એ મારા રૂમની બહાર સૂતો છે અને હું

અંદર બેઠો છું. મારી પાસે ઘણું છે, કંઈ નહિ તો જોઈએ એટલું બધું છે. ખુશ જીવન છે, આરામ છે. પછી દિલમાં શાંતિ કેમ રહે ?

*

દિલમાં અજંપો છે. સાદાઈ માટે પહેલેથી જ તો આકર્ષણ છે. સાધના માટે ત્યાગ જોઈએ, આધ્યાત્મિકતા માટે અપરિગ્રહ જોઈએ એ ખબર છે, એટલે એ પ્રયત્ન પણ છે. ઓછું લઈને જીવવું, ઓછી જરૂરિયાતો, ઓછો ખર્ચ. પૈસાનો વ્યવહાર નહિ, સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ નહિ. અને તોય અનેક ચીજો વળગી જાય, ટેવો પડી જાય. આ જોઈએ છે, અને તે વિના ન ચાલે. આખરે આપણે કામ કરવાનું છે ને ! આપણે ક્યાં વૈરાગી બાવા છીએ કે એક લંગોટી ને એક દંડ લઈને ફરીએ ! કોલેજમાં ભણાવવાનું છે એટલે કપડાં જોઈએ અને પુસ્તકો જોઈએ, અને પુસ્તકો રાખવા માટે કબાટ જોઈએ, અને કબાટને માટે રૂમ જોઈએ, અને રૂમમાં થોડી વ્યવસ્થા જોઈએ ને થોડી સગવડ જોઈએ. એટલે નાનકડો સંસાર બંધાય અને પરિગ્રહ જામે. સાદાઈનો આદર્શ છે. થોડોક અમલ છે, ઘણી ખામીઓ છે, માટે દિલનો અજંપો રહે છે. સાધનાને પંથે જેમ સામાન ઓછો, તેમ જલદી આગળ વધી શકાય એ સિદ્ધાંત છે. એ અનુભવ છે. અને તેથી જીવન બને તેમ સાદું બનાવવા સતત જાગૃતિ છે અને પ્રયત્ન છે. પણ બીજું કારણ પણ છે. આધ્યાત્મિક સાધના અને અંગત પ્રગતિ ઉપરાંત જીવનમાં સાદાઈ અને સરળતા લાવવા માટે બીજું કારણ પણ છે. અને એ પણ તાકીદનું અને અગત્યનું છે. એ કારણ તો મારા રૂમની આગળ સૂતેલો એ અર્કિયન મજૂર છે. ગરીબ લોકો છે. દુનિયાની આર્થિક વિષમતા છે.

ધર્મનો સંદેશ દયાનો અને સેવાનો છે, પ્રેમનો અને એકતાનો છે. બધા માણસો ભાઈઓ અને બધા સમાન. બધા એક જ કુળના અને એક જ કુટુંબના. હા, પણ પછી એક મહેલમાં અને એક ઝૂંપડીમાં, એક મિલનો માલિક અને એક મિલનો મજૂર, એક ધરાઈને ખાય અને બીજો ભૂખે મરે. એ ભાઈઓ કેવા ? અને એ ધર્મ કેવો ?

બધા એકસરખા હોવા જોઈએ એમ તો નથી. કંઈક ઊંચે, કંઈક નીચે; કંઈક મોટા, કંઈક નાના. બધા અવયવો સરખા હોય તો દેહ નહિ થાય. બધાં પાત્રો સરખાં હોય તો કથાવસ્તુ નહિ જામે. અમુક ભિન્નતા જોઈએ, અમુક ફેર જોઈએ. અને રહેશે. પણ આટલો ફેર તો નહિ. આટલું અંતર તો નહિ. એક પગથી ઉપર સૂઈ જાય અને બીજો પંખાની નીચે સુંવાળી પથારીમાં સૂઈ જાય, એમ તો નહિ. એક અભણ રહે અને બીજો પરદેશ અભ્યાસ કરવા જાય, એમ પણ નહિ. વિષમતા છે એ મટાડવાની છે. અન્યાય છે એ દૂર કરવાનો છે.

*

મારા વર્ગમાં થોડા કરોડપતિઓના દીકરાઓ બેઠા છે. કેટલાક ગરીબ છોકરાઓ પણ છે. એમને હમણાં જઈને ભણાવવાનું થશે. ફરીથી મારા રૂમની આગળ સૂતેલા એ મજૂરના ઉપર થઈને હમણાં એ છોકરાઓને ભણાવવા વર્ગમાં

જવાનું થશે. ભણાવવાનું તો ગણિત છે અને ગણિત બધાને માટે સરખું છે. એટલે હું આંખ આડા કાન કરી શકું, અને આગળ કોણ કોણ બેઠા છે એ તરફ ધ્યાન આપ્યા વગર નિર્વેપ ભાવે ગણિતનો પાઠ ચલાવી શકું, અને એમાં મેં મારી ફરજ પૂરી કરી એનો સંતોષ લઈ શકું. ગણિતનો વર્ગ છે. વિજ્ઞાનની તટસ્થતા છે. હા, પણ શિક્ષણનું કામ પણ છે. સંસ્કારોનું કામ છે. એ સંદેશ પણ આપવો જોઈએ. એ જાગૃતિ પણ કરાવવી જોઈએ. એ ભાવના પણ પેટાવવી જોઈએ. ગણિતના સમીકરણોમાં એવું ન જુએ તો ગણિતશિક્ષકના જીવનમાં જુએ. પાઠ્યપુસ્તકોમાં ન આવે તો શિક્ષકના વર્તનમાં આવે. સામે એ સુખી કુટુંબના છોકરાઓ બેઠા છે. એમને એ ખ્યાલ પહોંચવો જોઈએ, એ બોધ મળવો જોઈએ કે પોતે સુખી છે તો ભગવાનનો આભાર માને; પણ ઘણા સુખી નથી, સાવ ગરીબ છે, અર્કિચન છે, કંગાલ છે એનો ખ્યાલ રાખે. અત્યારથી એમના દિલમાં એ જવાબદારી જાગવી જોઈએ, એ ચિંતા થવી જોઈએ. ગરીબોની સેવા કરવા, મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા, સમાજના અન્યાય મિટાવવા, દુનિયાનાં અંતર ઘટાડવા અમારે શું કરવું ? આજથી એ સંસ્કારો પડે તો આગળ ઉપર કંઈક કરશે. પણ આજે જો એ ધનવાનના દીકરાઓ આરામથી જીવે, લહેરથી ફરે, સામાજિક પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન ન આપે, ગરીબોની સામે નજર ન કરે - તો આવતી કાલે તેઓ એમનું શોષણ કરતા રહેશે, અને સમાજનાં અંતરો ઘટવાને બદલે વધતાં જશે.

એમાં મારી જવાબદારી લાગે. કંઈ નહિ તો મારા જીવનમાં અને વર્તનમાં, સંકેતમાં અને ભાવનામાં તેઓ જો સાદાઈ જુએ, જો એ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી ને અપનાવેલી ને વધાવેલી ગરીબાઈ જુએ, જો અપરિગ્રહ અને ત્યાગ જુએ, જો ગરીબોને માટે પ્રેમ અને ચિંતા અને સેવા અને દયાના ભાવ જુએ, તો પેલા બીજા પાઠની સાથે આ મહત્ત્વનો પાઠ પણ આવશે, આ સિદ્ધાંત બેસશે, આ સંસ્કાર પડશે, અને એ પ્રેરણાથી એમનું જીવન સુધરશે, અને એમનું જીવન સુધરવાથી આગળ ઉપર સમાજની સ્થિતિ સુધરશે. માટે જ એ અજંપો છે. એ અધીરાઈ છે. પોતાની જાતથી અસંતોષ છે. કંઈક વધારે કરવું જોઈએ, જેથી જીવન વધારે સરળ બને, વધારે સાદું બને, અને એ સંદેશ એ વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે, એ સમાજને પહોંચે, અને નવી વ્યવસ્થા લાવવા અને સારી સમાનતા લાવવા બધા એક સાચો ને અસરકારક પ્રયત્ન કરીએ.

એ અજંપો છે, અને એ અજંપો શુભ છે. એ હશે એટલે વધુ કરવા પ્રેરશે, નવું કરવાની ફરજ પાડશે. એ અજંપો છે એ ભગવાનની કૃપા છે, અને એ રહે અને વધે અને કંઈક કરાવે અને ક્યાંક લઈ જાય એ અત્યારથી ભગવાનને દિલથી પ્રાર્થના છે.

અને ભગવાન એ પ્રાર્થના સાંભળશે, સાંભળી રહ્યો છે. એ યાદ દેવાવવા અને એ લાગણી સળગાવવા અને એ અજંપો કરાવવા એ એવા પ્રસંગો આપશે,

એવાં દશ્યો જોવરાવશે, એવા અનુભવો કરાવશે. હા. આજની જેમ એવા ગરીબ લોકોને, એવા મજૂરોને મોકલશે અને આપણી આગળ રસ્તામાં સુવાડશે.

એ મજૂર હજી ત્યાં સૂતો છે. મારો આરામનો સમય તો પૂરો થયો છે. મને ઊંઘ આવી નથી. એને તો બરાબર આવી છે. હજી ઊંઘે છે. ને મારે તો પેલા છોકરાઓને ભણાવવા જવાનું છે. રૂમનું બારણું ધીરેથી ઉઘાડીશ. ધીરેથી બંધ કરીશ. સંભાળીને એના સૂતેલા શરીર ઉપર થઈને પસાર થઈશ. અને રસ્તામાં ભગવાનને પ્રાર્થના કરતો જઈશ કે પેલો અજંપો મારા દિલમાં જલતો રાખે.

ફાધર વાલેસ

આંધળા ન થઈએ

વજ્રને નામે આજે કોઈ ઘી બાળે, તો તે ખોટું જ છે. પ્રાચીન કાળમાં ઘી બાળતા, તે પણ ખોટું તો હતું જ. એ દોષ તરફ ત્યારે લોકોનું ધ્યાન ગયું નહોતું.

પોતાને ગમતી વસ્તુ ગુરુને કે ભગવાનને અર્પણ કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. ઝાડનું પ્રથમ ફળ, ખેતીનો પહેલો પાક, ભઠ્ઠીનું પહેલું વાસણ મુરબ્બીઓને કે મંદિરોને અર્પણ કરવાની વૃત્તિ સમજાય એવી છે. પણ એ જ ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ્યારે કોઈ લોકો પોતાના પ્રથમ બાળકનું મંદિરમાં બલિદાન આપે, ત્યારે એ ક્રિયાને અત્યાચાર, પાપ અને ગુના તરીકે ઓળખવી પડે છે.

ધાર્મિક વિધિમાં પવિત્ર ભાવના સાથે વસ્તુઓનો સદ્દુપયોગ કરવાની પ્રથા હોવી જોઈએ. ઉજ્જવળ ભાવનાથી કરેલો વસ્તુનો દુરુપયોગ, દુરુપયોગ મટી સદ્દુપયોગ થતો નથી.

જૂના કાળમાં જે સ્ત્રીઓ સતી થઈ, તેમની પતિનિષ્ઠા, આત્મબલિદાન ઇત્યાદિ ગુણોનો હું પૂજારી છું; છતાં તેમનું તે કૃત્ય મૂર્ખાઈભરેલું હતું એમ કહેતાં મને સંકોચ થતો નથી. શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે મારા મનમાં આદર, ભક્તિ છે એટલા માટે એમની પેઠે ચાર ચાર પત્ની સાથે વિવાહ કરીને માણસ રહે, એમ શું મારે પ્રચાર કરવો ? એમના જમાનામાં એ ખોટું મનાતું ન હતું, એમ કહીને હું ખામોશ રહીશ. સીતામાતા શ્રીરામચંદ્રને હરણનું માંસ પકાવીને ખવડાવતાં હતાં, એમ વાલ્મીકિએ કહ્યું છે. શ્રીરામચંદ્રે હરણનું માંસ ખાધું એમાં જ એમનું અવતાર-રહસ્ય છે, એમ કહેવા હું ન બેસું.

પ્રાચીન કાળમાં ધાર્મિક મનાતા વિધિઓનું રહસ્ય સમજી લઈએ, પણ તેમાં રહેલા દોષો તરફ આંધળા ન થઈએ. પૂર્વજો સર્વજ્ઞ હતા, એમનો જીવનક્રમ સદંતર નિર્દોષ હતો અને એમાં ફેરફાર કરવામાં માણસજાતે ભૂલ જ કરી છે, એ ભૂમિકા શુદ્ધ નથી, ધર્મ્ય નથી.

કાકા કાલેલકર

દીર્ઘજીવનની વાતો

લગભગ સાડા પાંચ દાયકાથી મને હોજરીનું અલ્સર છે. અનેક ડોક્ટરો અને વૈદ્યોની દવાથી પણ મટતું નથી. મારા પિતાજીને મારી તબિયતની ખૂબ ચિંતા થતી હતી, પણ એક વાર મને ધીરજ ને આશ્વાસન આપતાં સહજ રીતે બોલી ગયા : “જો બેટા ! દવા કરાવવાની, પણ ઝાઝી તો પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખવાની; અને તારે ગભરાવાની કશી જ જરૂર નથી, કારણ કે આપણા કુટુંબમાં કોઈને જલદી મરવાની કુટેવ નથી.” મારા ચાર દાદા ને એ ચાર દાદાની ચાર બહેનો, એ આઠમાંથી એક જ દાદા અંશી પહેલાં ગયેલા, બાકી સાત જણ અંશીથી છન્નું સુધી જીવેલાં. મારા પિતાજી અઠવાસીએ ગયા ને મોટાભાઈ બ્યાસીએ. મારાં શ્રીમતી અઠવાસીએ ગયાં ને છ્યાસીએ હું હયાત છું. મારાં શ્રીમતી મારાથી બે વર્ષ ‘સિનિયર’ હતાં. ચારમાંથી મારી ત્રણ દાદીઓને મેં દીઠેલી, અંશીથી અઠાણુની, ને મારાં બા પણ ચોર્યાસીનાં હતાં. મારો ચોથો નાનો ભાઈ પંચોતેર વટાવી ગયો છે ને સૌથી નાની બહેન પણ સિતેરે પહોંચી છે. મારો એક ત્રીજો ભાઈ એકાવને ગયો, કારણ કે એને ઘણાં વ્યસનો હતાં ને આરોગ્યના સામાન્ય નિયમોનું પણ પાલન કરતો નહોતો... ત્રણ ત્રણ વાર ગ્રેજ્યુએટ હતો છતાંય ! શતાયુ જીવવાની ઈચ્છા ને શક્તિવાળા મારા પિતાજી એ પુત્રના અકાળ અવસાને અઠવાસીએ ચાલ્યા ગયા.

આ બધું કહેવાનો આશય માત્ર એટલો જ છે કે દીર્ઘાયુષ્ય અને વંશવારસાને નખમાંસ જેવો પ્રગઢ સંબંધ છે. જ્યારે રાષ્ટ્રીય આયુષ્યનો આંક ખૂબ જ ઓછો હતો ત્યારની અમારા કુટુંબની આ ઉજ્જવળ કથા છે. અમારા કુટુંબની લગભગ 85 ટકા વ્યક્તિઓએ ચારથી છ પેઢી જોઈ છે. મારા પિતાજીના લોકિયા ગણિતે મને જીવનમાં ઠીક ઠીક ટકાવી રાખ્યો છે; બાકી મોટા ભાગના વૈદ્યો ને ડોક્ટરોના કહેવા પ્રમાણે તો અર્ધી સદી પૂર્વે મારા જીવનનો અધ્યાય પૂરો થઈ ગયો હોત ! કેટલાકને હું જીવી રહ્યો છું એનું આશ્ચર્ય છે.

આજથી લગભગ સો સાલ પૂર્વે મારા સૌથી નાના દાદા ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળામાં પાંચમા આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક હતા ને એમનો પગાર ત્રણ રૂપિયા હતો. એક વાર હું માંદો પડ્યો તો મારા 90 સાલના એ દાદા – વર્ધમાનરાયજી – મારી ખબર કાઢવા આવ્યા. એમનું ને અમારું ઘર લગભગ બસો ફૂટને અંતરે. આવીને, મને કહે : “ભાઈ રણજિત ! તું બીમાર થઈ ગયો છે ? શું થયું છે ? ખાવાપીવામાં સાચવીએ ને લગ્નજીવનમાં વ્યવસ્થિત રહીએ તો તબિયતને શેના ગોબા પડે ?” દાદાની એ વાત કેટલી બધી સાચી હતી ! નેવું વર્ષે પણ એમની તબિયત રાતી રાયણ જેવી હતી. મેં એમને ભાગ્યે જ પથારીવશ જોયા હશે. અને આમેય (મારા ત્રીજા ભાઈ સિવાય) વર્ષોથી અમારા કુટુંબમાં જેને ગંભીર બીમારી કહેવાય તેવી આવી જ નથી. મોટે ભાગે સૌનું ‘એજિંગ’ને કારણે કુદરતી અવસાન થયેલ છે.

મારા પિતાજી 88 વર્ષે ગયા પણ કોઈ દિવસ માંદા પડ્યા નથી ને ઘરમાં ડોક્ટર દીકરો હોવા છતાં પણ એક પાઈની દવા ખાધી નથી. 82 વર્ષે ગુજરી ગયેલ મારા મોટા ભાઈ પ્રથમ વાર જ માંદા પડ્યા ને માંડ એકાદ અઠવાડિયામાં ગયા. 98 સાલનાં મારાં ગંગાદાદી પથારીમાં સૂતાં તે સૂતાં ! નહીં દવા કે નહીં દારૂ, કોઈની સેવા-ચાકરી પણ નહીં. આ બધાંનો વિચાર કરતાં મને જીવનપદ્ધતિ, આરોગ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય સંબંધે બે શબ્દો લખવાનું સૂઝે છે.

મારા દાદા ને પિતાજીના જીવનને મેં નજીકથી જોયું છે ને ઝીણવટથી એનું પરીક્ષણ કર્યું છે. હાડે બંને અસલી ખેડૂત. પ્રભુમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ને જીવતા જાગતા કર્મયોગ જેવું એમનું જીવન. જીવનમાં કોઈ જાતનું 'ટેન્શન' ન મળે. કુદરતને ખોળે નૈસર્ગિક જીવન જીવનારા એ જીવ; આહાર, વિહાર, નિહારમાં ખૂબ ચોક્કસ ને "આપ ભલા તો જગ ભલા" ને 'કર ભલા, હોગા ભલા' એ સૂત્રમાં ચુસ્ત રીતે માનનાર.

કોઈને કશાનું વ્યસન જ નહીં. હા, દાદા થોડાક સમય માટે હુક્કો ગગડાવતા હતા, પણ એક જૈન મુનિના ઉપદેશથી સદાને માટે એનો ત્યાગ કર્યો હતો. પિતાજીને છાનામાના મેડી ઉપર, એક વાર બીડી પીતા જોઈ ગયો તો કહે : "બેટા ! મને બીડીનું વ્યસન નથી, કોઈક વાર પેટમાં ગોળો ચડે છે તો બીડી પીવાથી ગોળો ઊતરી જાય છે." દવા તરીકે બીડી પીતાં પણ ગુનાહિત માનસ વ્યક્ત કરતા મારા પિતાને કશાનું જ વ્યસન નહોતું... એ કૌટુંબિક સાત્ત્વિક પરંપરા ચાર પેઢી સુધી ઊતરી આવી છે.

ટેન્શન-મુક્ત જીવનમાં તંદુરસ્ત સંયુક્ત કુટુંબનો ફાળો રજમાત્ર ઓછો નથી. અહ્વાન સાલનો મારો મોટો પુત્ર મહિના પહેલાં મને કહે : "પપ્પા ! તમો ચાર ભાઈઓમાં અમો ચૌદ સંતાનો કેમ મોટાં થઈ ગયાં તેની કોઈને કશી ખબર પડી નહીં. જ્યારે આ બે 'ટેંજિયાં'(મારાં પ્રપૌત્ર-પ્રપૌત્રી)ને ઉછેરતાં ધોળે દિવસે આકાશના તારા દેખાય છે !" તંદુરસ્ત સંયુક્ત કુટુંબપ્રથાને આપેલી આ અંજલિ હતી. મારાં દાદા-દાદી ને માતા-પિતાએ કોઈ દિવસ હોટેલ-પ્રવેશ કર્યો ન હતો, બહારનું કશું જ પેટમાં નાખેલું નહીં; હા, પિતાજી ક્વચિત્ અમદાવાદ ગયા હોય ને ભૂખ લાગી હોય તો ફળફળાદિથી ચલાવી લેતા, ક્વચિત્ જ 'ચંદ્રવિલાસ'માં જઈ, છ પૈસામાં દાળભાત ખાઈ લે. મને અલ્સર થયું એનું કારણ, જૈન પરિભાષામાં કહ્યું તો મારો 'પ્રજ્ઞાપરાધ' છે, કેમ કે ખાસ્સા એક દાયકા માટે હું પરીક્ષાના 'મોડરેશન'ના કામે પુના જતો હતો ને ત્યાંની 'રીટ્ઝ હોટેલ'નું ખાતો હતો ને સાચા કે ખોટા ઉજાગરા કરતો હતો; પછી અલ્સર ન થાય તો બીજું શું થાય ? દિવસમાં 20-25 કપ કોફી ને 25-30 બીડીઓ ફૂંકનાર મારા ત્રીજા ભાઈને ચેતવણી આપતાં પિતાજીએ અનેક વાર કહેલું : "સાંભળી લે, તું મારા પહેલાં જઈશ." દીકરો એકાવને ગયો ને બાપ અઠવાસીએ. કહેવાનો આશય એ કે પ્રજાકીય વારસાની જેમ કૌટુંબિક વારસો પણ, સારો કે ખોટો, ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ તો પણ આપણે લલાટે લખાયેલો હોય છે જ.

આની તુલનાએ મારા એક પરમ મિત્રના કુટુંબના વારસાની વાત કરું. પ્રો.

આર. સી. પટેલ, વડોદરાની મ. સ. યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર હતા. વર્ષો પૂર્વે અમો ને એમના બીજા બે ભાઈઓ એક જ ગુરુના વિદ્યાર્થી. આ સમગ્ર કુટુંબના વારસામાં હૃદયરોગ ઊતરી આવેલો ! માતા, પિતા, મોટા ભાઈ, નાના ભાઈ ને પોતે. બધા જ હાર્ટ-એટેકમાં ગયા. સાઠ પણ પૂરાં ન કરી શક્યા. પ્રો. આર. સી.ના નાના ભાઈ શ્રી બાબુભાઈનો દીકરો પરદેશ ભણી આવી વડોદરે આવ્યો. એના લગ્નની વાત ચાલી ત્યારે એ નવયુવકે જ કન્યાનાં માતાપિતાને જણાવી દીધું કે “જુઓ મુરબ્બી ! અમારા કુટુંબમાં લગભગ બધા જ ‘હાર્ટ-એટેક’માં જાય છે. સંભવ છે કે મારું અવસાન પણ એ રીતે થાય..... ને હું મારાં દાદા, દાદી, મોટા બાપા, કાકા ને પિતાજીની માફક વહેલો જાઉં તો તમારી દીકરી વિધવા થશે. આ વિગતને ખ્યાલમાં રાખી આગળ વાત કરીએ.”

આ બધાં ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે આપણાં સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુષ્યનાં પરિબલો કયાં છે ? આપણે અમિતાભ બચ્ચન ને માધુરી દીક્ષિતની કુટુંબકથામાં રસ લઈએ છીએ, પણ આપણા કુટુંબની આવી મહત્ત્વની બાબતમાં બેદરકાર રહીએ છીએ. પોષક, સુપાચ્ય, સમતોલ આવશ્યક આહાર, સ્વચ્છ હવાપાણી, મોકળાશભર્યું રહેઠાણ, આનંદપ્રદ વાતાવરણ, ટેન્શનમુક્ત જીવન, આરામ વગેરે આરોગ્ય અને દીર્ઘજીવન માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ છે. આમ છતાંયે કેટલાંક જીન્સ (જીવનાં બીજ) જ એવાં હોય કે ઉપર્યુક્ત સાનુકૂળ પરિસ્થિતિઓને લેખે લગાડી શકે નહીં; ખોરાક-કસરત-આરામને પચાવી શકે નહીં. વાતાવરણનો ઉપભોગ કરવાની ન્યૂનાધિક તાકાતને કારણે જ, એક જ માબાપનાં સંતાનનાં શરીરમાં ફેરફાર વરતાય. આ ફેરફારનું સાચું ને ન બદલી શકાય તેવું કારણ તેના બીજમાં રહેલી જીવનશક્તિની ભિન્નતા છે. જીવનશક્તિ એટલે પ્રકૃતિનાં કેટલાંક તત્ત્વોને પચાવી આત્મસાત કરી દેવાની શક્તિ. બીજનાં અંગોને વિકસાવી જાતીય સ્વરૂપ દેવાની શક્તિ, હેતુપુરઃસર કામ કરવાની જ્ઞાનશક્તિ ને જીવન કલહ-વિગ્રહસંગ્રામમાં ઝૂઝવાની શક્તિ. બીજમાં નિહિત જીવનશક્તિનાં આ તત્ત્વો વિકાસનાં ખરાં કારણો છે. એટલે વિકાસનું ખરું કારણ ખોરાક, વાતાવરણ ઉપરાંત બીજની આ જીવનશક્તિની મૂડી છે. આથી એ પણ સમજાય છે કે કોઈ પણ શરીર તદ્દન સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નથી પણ, તેના વંશ ને માતા-પિતાની સુધારાવધારાવાળી આવૃત્તિ છે.

અત્યારની બદલાયેલી જાગૃતિક પરિસ્થિતિમાં આપણે આહારનું મહત્ત્વ ભૂલ્યા છીએ, સાચા આનંદનું સ્વરૂપ સમજ્યા નથી, ટેન્શનયુક્ત જીવનપ્રવાહમાં તૃણવત તણાયે જઈએ છીએ. વિજ્ઞાન તથા ઔષધોને કારણે ભલે આપણો રાષ્ટ્રીય આયુષ્ય-આંક વધ્યો હોય, પણ આપણી જીવનશક્તિનો તો સરવાળો ઢાસ જ થયો છે, આપણી કાર્યક્ષમતા ઘટી છે ને શ્વસનને જો જીવન કહેવાતું હોય તો શ્વસી રહ્યા છીએ, પણ સાચું જીવન જીવી રહ્યા છીએ એમ ન કહેવાય.

રણજિત પટેલ ‘અનામી’

જગતને જોવાની મજા

રેલગાડીમાં સફર કરતા એક માણસ અને તેના નાના પુત્રની પાછળની બેઠકમાં હું બેઠી હતી. પાટાની બેઉ બાજુ જે દશ્યો પસાર થતાં હતાં તેમાં એ છોકરાને ખૂબ રસ પડતો હોય એમ લાગ્યું, ને પોતે જે કંઈ જુએ તેનું વર્ણન એ પિતાને મોઢે સતત કરતો જતો હતો. એક નિશાળના યોગાનમાં રમતાં બાળકોની વાત એણે કરી, એક વૉકળામાં પડેલા પથ્થરોની વાત કરી અને પાણી પર પડતાં સૂરજનાં કિરણો વર્ણવ્યાં. વચમાં, એક માલગાડીને જવા દેવા માટે અમારી ગાડી ઊભી રહી ત્યારે, એ ભારખાનાના દરેક ડબ્બામાં શું શું હશે તેની અટકળ એણે ચલાવી. એમને ઊતરવાનું સ્ટેશન નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ તો એ છોકરાની ખુશાલી વધતી ચાલી. સફરને અંતે આગલી બેઠક પર જરા નમીને પિતાને મેં કહ્યું : “એક બાળકની આંખો મારફત જગતને જોવામાં કેવી મજા આવે છે - નહીં ?”

સ્મિત કરીને એમણે જવાબ વાળ્યો : “હા, બહુ જ. એ એક જ રીતે આપણે જગતને જોઈ શકીએ તેમ હોઈએ, તો તો ખાસ.” એ અંધ હતા.

એસ્થર ગ્રોહામ

ખુદ્વફાઈ

‘ખુદ્વફાઈ’, એ સૌને માટે સરવાળે સાચું બળ છે - કવિ માટે તો ખાસ. દંભ, દેખાવ, ગતાનુગતિકતા, પોતાનાં પગલાં ભૂંસી નાખવાની ચાલાકી કે પ્રજા પાસે પોતાની અમુક જ પ્રતિમા ઊભી કરવા-કરાવવાની કુનેહ - કવિતામાં આમાંનું કશું પણ ચાલતું નથી. કવિતા-કલા જ એક એવી વસ્તુ છે જે ટકે છે, ટકી શકે છે, કેવળ આંતર સત્ત્વથી. આંતર સત્ત્વ ન હોય તો વય, લિંગ, નીતિ, જાત, ધર્મ, સંપ્રદાય, મિત્રો ને પ્રશંસકો - કોઈ તેને ટકાવી શકતું નથી. રાજકારણમાં કે જીવનવ્યવહારમાં એકનું એક જૂઠાણું સો વાર ફેલાવવામાં આવે તો સત્ય તરીકે સ્વીકારાઈ જતું હશે કદાચ; ને કાપુરુષો વીર તરીકે, વીર કાપુરુષ તરીકે પંકાતા કે વગોવાતા હશે. પણ કવિતા અને કલામાં નથી પક્ષનું ચાલતું, નથી પ્રચારકાર્યનું ચાલતું. સમકાલીનો જેને માથે મૂકીને નાચ્યા હોય તેવી કૃતિઓને અનુગામી પેઢીઓએ મહત્ત્વની ન ગણી હોય, ને સમકાલીનોએ જેને ઉવેખી કે વખોડી હોય તેવી કૃતિઓને અનુગામી પેઢીઓએ સંમાની હોય, તેવાં ઉદાહરણો આપણા જ નહિ, આખા જગતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિરલ નથી.

મનસુખલાલ ઝવેરી

આફ્રિકાના જંગલમાં એક મિશનરી ધર્મપ્રચાર માટે ગયો. એ જંગલના લોકો બધા નરબક્ષક, તો પણ એણે એ જ સ્થાન પસંદ કર્યું. લોકોને મળી એ તેમને ચર્ચમાં બોલાવવા લાગ્યો. થોડા લોકો આવવા લાગ્યા. એમની સમક્ષ એ પ્રવચનો કરતો. એક દંપતી રોજ પ્રવચન સાંભળવા આવતું. એક દિવસ એમાંની સ્ત્રી આવી નહિ; કેવળ પુરુષ જ આવ્યો. એને મિશનરીએ પૂછ્યું : “આજે પત્ની કેમ આવી નહિ ? ક્યાં છે એ ?” પેલાએ ઉત્તર દીધો : “મારા પેટમાં.” મિશનરીને કંઈ સમજાયું નહિ. એણે ફરીથી પૂછ્યું : “બીમાર છે ?” એણે જવાબ આપ્યો : “ખાઈ લીધી.”

મિશનરીથી સહન થયું નહિ. પણ શાંત રહ્યો. એણે પેલાની નિંદા કરી નહિ. એને પાપી કહ્યો નહિ. ધર્મબોધ કરતો રહ્યો. ઘણા દિવસો પછી મિશનરીના પ્રેમે એ માણસને પ્રભાવિત કર્યો. એને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. એ મિશનરી પાસે આવી રડવા લાગ્યો. કહે : “મેં મોટું પાપ કર્યું. હવે શું કરું ?” મિશનરીએ કહ્યું : “ઈશ્વર દયાળુ છે. યેશૂની પ્રાર્થના કર; એ તારા વતી ભગવાન પાસે ક્ષમાયાચના કરશે.”

આવા લોકો ઉપેક્ષાને વટાવી ગયેલા શ્રેષ્ઠ સંત છે. તેઓ માંસ ખાય છે, તેથી તમે શું તેમને પામર માનશો ?

*

આફ્રિકાના પ્રવાસમાં મને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો : “તમે માંસાહાર કેમ નથી કરતા ?”

મેં એ લોકોને પૂછ્યું : “તમે સોએક વરસ પહેલાં તો મનુષ્યમાંસ ખાતા હતા. તે છોડ્યું શા માટે ? મનુષ્યનું માંસ રુચિકર હોય છે, હાનિકારક નથી, સહેલાઈથી પચે છે. તો પછી તમે એ છોડી શા માટે દીધું ? આનો જવાબ તમારે એમ જ દેવો પડે કે, મનુષ્યમાંસ ખાવું યોગ્ય નથી માટે છોડ્યું. તે જ આધારે આગળ જતાં બીજું માંસ ખાવાનું પણ છોડી દેવું જોઈએ એમ અમે કહીએ છીએ, એટલું જ. મનુષ્ય-માંસ ખાનાર કરતાં ફક્ત મનુષ્યેતરનું જ માંસ ખાનારો સારો. એના કરતાંય વધારે સારો માંસમાત્ર ન ખાનારો.”

શાકાહાર-માંસાહારના સવાલ પર જૈન લોકો સાથે ચર્ચા કરતી વખતે હું એમને કહેતો હોઉં છું કે, જે માંસ નથી ખાતાં તેમણે ન જ ખાવું. પણ જે ખાય છે એમને હીન ન માનવાં. દુનિયામાં અધિકાંશ લોકો માંસાહારી છે. એમાં મોટા મોટા ધર્માત્માઓ પણ છે. માંસાહારી લોકોને હીન માનવા અને એમનો બહિષ્કાર કરવો, એ અધિકાંશ માનવજાતિને બહિષ્કૃત કરવા જેવું છે. માંસાહારી લોકોનો બહિષ્કાર કરીને એમનામાં શાકાહારનો પ્રચાર શી રીતે કરી શકાશે ? શાકાહાર જેવો, સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ બહુ પુરોગામી એવો વિચાર રૂઢિવાદી લોકોના સાણસામાં સપડાઈને મરવો ન જોઈએ. માંસાહારી લોકોને અપનાવીને હું ખરેખર શાકાહારનો

પુસ્તકાર જ કરું છું.

શાકાહારી અને માંસાહારી લોકોનું સહજીવન આપણે બુદ્ધિપૂર્વક શરૂ કરવું જોઈએ. હું પૂર્ણ શાકાહારી છું. મને માંસ, માછલી, ઈંડાં, કશું ખપતું નથી. પણ જમવા માટે મને બે આમંત્રણ મળે, એક માંસાહારી કુટુંબનું અને બીજું શાકાહારી કુટુંબનું, અને માંસાહારી કુટુંબના લોકો મારી સાથે બેસીને પોતે માંસ ખાય પણ મને શુદ્ધ શાકાહારી ભોજન આપવાનું કબૂલ કરે, તો હું આગ્રહપૂર્વક એમનું જ આમંત્રણ સ્વીકારીશ. એટલી ઉદારતા રાખ્યા વગર સહજીવન શી રીતે શક્ય બને ?

મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને ઉપેક્ષા – આ ચાર આર્ય સદ્ગુણોમાં આપણી સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ સાર આવી જાય છે. બધા વિશે સદ્ભાવ હોવો, એ મૈત્રી; બીજાની સુસ્થિતિ જોઈ આનંદિત થવું, તે મુદિતા; દુખી લોકો પ્રત્યે કરુણા, અને દુષ્ટો પ્રત્યે ઉપેક્ષા : આ ચાર આર્ય સદ્ગુણો તરીકે ઓળખાય છે.

પણ એમાં જે છેવટનો સદ્ગુણ ઉપેક્ષા છે, તેનાથી આગળ આપણે હવે જવું જોઈએ. દુષ્ટો વિશે ઉપેક્ષા રાખ્યે જ હવે નહીં ચાલે. દુષ્ટોની દુષ્ટતાનો સેવા દ્વારા નાશ થાય, તે માટે આપણે સતત પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓમાં એવા કેટલાક સત્પુરુષો થઈ ગયા કે જેમણે પ્રેમભરી સેવા દ્વારા દુષ્ટોની દુષ્ટતાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ માનવજાતિના અત્યંત શ્રેષ્ઠ પુરુષોમાંના છે.

કાકા કાલેલકર

[‘કાકા કાલેલકર સાથે વિવિધ વાર્તાલાપ’ નામના પુસ્તકમાંથી ઉપરનો લેખ સંકલિત કરેલો છે. 1971માં પ્રગટ થયેલા એ પુસ્તકમાં કાકાસાહેબ અને એમના અંતેવાસી તથા કોંકણી-મરાઠીના લેખક રવીન્દ્ર કેળેકર વચ્ચેના વાર્તાલાપો શબ્દબદ્ધ થયેલા છે. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં ઉમાશંકર જોશીએ એક વાત એ પણ કહી છે કે, “કાકાસાહેબ ક્રાંતિકારી વિચારો ધરાવનારા છે એનો ખ્યાલ એમના બીજા કોઈ પુસ્તક કરતાં આ પુસ્તક ઉપરથી વધુ આવશે.”]

ખોવાઈ ગયું

જ્યાં દષ્ટિ પડે ત્યાં દારૂણ દેવ, ને કાન પડે ત્યાં કોલાહલ :
અફસોસ, તમારી ધાંધલમાં એક સપનું મુજ ખોવાઈ ગયું !...૦૦

અમૃત તો હાથે નહોતું ચઢ્યું, પણ નીર હતું નિર્મળ થોડું :
દુર્ભાગ્ય જુઓ, રે તેય હલાહલ સંગાથે ઘોળાઈ ગયું !...૦૦

હું પૂછું : પુણ્યો પથ્થરમાં એકાએક શૈ પલટાઈ ગયાં,
ને અબીલગુલાબ તણું અર્ચન શૈ પંકે ઝબકોળાઈ ગયું !

કરસનદાસ માણેક

[‘મિલાપ’ માસિક : 1962]

ઘોડે મારીને ધરમ કરાવાય ?

જૈનોના પર્યુષણના તહેવારો દરમિયાન દસેક દિવસ માટે રાજ્યનાં બધાં કતલખાનાં બંધ રાખવાનો હુકમ દર વરસે ગુજરાત સરકાર તરફથી નીકળે છે. એ હુકમને રાજ્યની હાઈકોર્ટે હમણાં ગેરકાયદે ઠરાવેલ છે. અદાલતનો આવો ચુકાદો ઘણા વખત પહેલાં આવવો જોઈતો હતો.

જે લોકો માંસાહારથી ટેવાયેલા હોય તેમને હાડમારી પડે અને કતલખાનાં ચલાવનારા તથા માંસ વેચનારાના લોકોના ધંધા-રોજગાર બંધ રાખવા પડે, એ જાતનો હુકમ કોઈ લોકશાહી સરકાર કેવી રીતે કરી શકે, તે સૌએ શાંતિથી વિચારવા જેવું છે. દેશમાં લોકશાહી આવી તે પહેલાંના જમાનામાં તો ગામડાગામમાં ગરીબ ઘાંચીની ઘાણી પણ મહિનામાં અમુક દિવસે બંધ રાખવી પડે, એવી જીવહયાપ્રેમી મહાજનની જોહુકમી ચાલતી હતી. જૈનોએ એ આગ્રહ હવે જેમ છોડી દીધો છે, તેમ કતલખાનાં બંધ કરાવવા વિશે પણ એમના આગેવાનોને સૂઝવું હોત, તો તેમાં એમની શોભા ગણાત.

હજારો વરસથી માનવજાતનો ઘણો મોટો ભાગ માંસાહાર કરતો આવ્યો છે. ભારતની પ્રજાનો મોટો ભાગ આજે પણ માંસાહારી છે. છતાં જૈનો જેવી એક નાની લઘુમતી ભારતના કોઈ રાજ્યમાં માંસાહાર પર અમુક દિવસો પૂરતો પણ પ્રતિબંધ મુકાવી શકે છે, એ કેવી વિચિત્ર બાબત કહેવાય ! આવા પ્રતિબંધથી એક પણ મનુષ્યને માંસાહારત્યાગની પ્રેરણા મળી શકે ખરી ? આ જાતની જબરદસ્તીથી તો માંસાહારી લોકોને જૈનો માટે નફરતની લાગણી ન થાય ?

યુરોપ-અમેરિકામાં એક વેળા માંસાહારી હતા તેવા કેટલાક લોકો પૂરી વિચારણાને અંતે એવા ચુસ્ત શાકાહારી બન્યા છે કે આજે તેઓ દૂધનો પણ નિષેધ કરે છે. ધારો કે એવા લોકોનો એક નાનો વર્ગ ભારતમાં પણ ઊભો થાય અને, વેપારધંધા પરના પોતાના વર્યસ્વના જોરે સરકાર પર દબાણ લાવીને વરસના અમુક દિવસોએ દૂધના વિતરણ પર પ્રતિબંધ મુકાવી શકે, તો જૈનોને પણ એ ગમશે ?

વિનોબાએ તો એટલે સુધી કહેલું છે કે, “માણસ બીજાં જાનવરોનું દૂધ પીએ એ વાત પણ ઊતરતા દરજ્જાની છે. દસ હજાર વરસ બાદ આવનારા લોકો આપણે વિશે કહેશે : બાપરે ! એ લોકો દૂધ કેવી રીતે પીતા હશે ? એવા કેવા જંગલી ! સારાંશ કે વિકાસને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. કોઈ પણ ગુણનો પૂરેપૂરો વિકાસ હજી થયો નથી.”

જૈનોના શાણા આગેવાનોએ વિચારવાનું એ છે કે જેમ એમના ધર્મમાં લોકોનો માંસાહાર-ત્યાગ સુધીનો ગુણવિકાસ કાયદાના દબાણ વગર થયો, તેમ બાકીના ભારતવાસીઓનો, આખી માનવજાતનો કેવી રીતે થઈ શકશે ? પોતાની વગનું દબાણ સરકાર પર લાવીને, તેની સત્તા મારફત આવડા મોટા દેશમાં માંસાહાર

કોઈ કાળે પણ અટકાવી શકશે ? મનુષ્યનો ગુણવિકાસ જો સત્તા મારફત થઈ શકે તેમ હોત, તો મહાવીર પોતે રાજવીકુળમાંથી નીકળીને સાધુ શીઠને બનત ? જૈનસમાજે માંસાહારત્યાગની આટલી મહાન સિદ્ધિ મેળવી, તે શું કોઈ શાસનકર્તાના આદેશથી ? પેલા અમેરિકનોએ દૂધ સુધ્ધાં છોડી દીધું ને આપણા જૈનો કરતાંય જવદયામાં આગળ નીકળી ગયા, તે શું કોઈ સરકારના કાયદાથી ?

આપણામાં કહેવત છે જ કે ધોકે મારીને ધરમ કરાવાય નહિ.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

પેગંબરોની તો અવગણના જ

ઈશુનું જીવનચરિત્ર લખનાર [ઈટાલિયન ફિલસૂફ] પેપીની (1881-1956) લખે છે કે પહૂદીઓને જાગૃત કરનારા જેટલા પેગંબરો મળ્યા, તેટલા ભાગ્યે જ કોઈને મળ્યા છે, અને છતાં તેમનો અવાજ પણ તેમના જમાનાને કાને ન પડ્યો.

આપણે ત્યાં આજે એવું જણાય છે ? એવું જણાતું હોય તોયે પેગંબરનું કામ જ એવું રહેલું છે, પેગંબરોનો ઇતિહાસ જ એવો છે, એમ સમજીને આપણે આત્માસન મેળવીએ. આ રહી પેપીનીની ચમત્કારિક ભાષા :

“પેગંબરને પોતાના જમાનાનો સડો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, એનું હૈયું ચિરાય છે; આ પાપ ન ફેડીએ તો આવી પડનારી આફતની પણ એની નિર્મળ દષ્ટિ આગાહી કરે છે, અને જો ચેતીએ તો ફેલાનારી સુખશાંતિનું પણ એને દર્શન થાય છે. એ મૂંગાનું દુખ પ્રગટ કરનાર છે, અજ્ઞાનનું દુઃખ જણાવનાર છે; પીડિત અને રજળતાંનો એ બેલી છે, ગરીબનો રક્ષક છે, અને ત્રાસ આપનારાઓની ખબર લેનારો છે. જુલમ ખમનારાઓની વહારે એ ધાય છે, ભૂખ્યા અને અનાથની પેરવી કરે છે. એટલે જ રાજાઓ અને સત્તાધીશો એની ભાગ્યે જ બરદાસ્તી કરે છે, ધર્મગુરુઓ એને દુશ્મન માને છે, તવંગરો એની ઘૃણા કરે છે.”

અનેક જમાનાઓ ઉપર સારી પડેલી એ વાત વારંવાર સારી પડતી આવી છે. એટલે પેગંબરોની અવગણના અને ઘૃણા થાય છે એને સ્વાભાવિક સમજી, આપણે આપણી શક્તિ પ્રમાણે એમનો સંદેશો જેટલો પચાવી શકીએ તેટલો પચાવીએ.

મહાદેવ દેસાઈ

એક ધનવાન ફિલ્મ-નિર્માતાની દીકરીને શાળામાં કોઈ ગરીબ કુટુંબ વિશે નિબંધ લખવાનું કહેવામાં આવ્યું. એના નિબંધની શરૂઆત આ રીતે થઈ : “એક હતું ગરીબ કુટુંબ. તેમાં બા ગરીબ હતી. બાપુ ગરીબ હતા. બાળકો ગરીબ હતાં. રસોઈયો ગરીબ હતો. મોટરગાડીનો ડ્રાઈવર ગરીબ હતો. કામવાળી ગરીબ હતી. માળી ગરીબ હતો. સહુ કોઈ ગરીબ હતાં...”

ધર્માધર્મનો વિચાર

ગાંધીજીના માનમાં રાજકોટના ઠાકોરસાહેબે એક ગાર્ડન પાર્ટી આપી હતી. ગાંધીજી બેઠા હતા એ જ ટેબલ ઉપર એક બાજુ ઠાકોર સાહેબ અને બીજી બાજુ બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ હતા. વાતો ચાલતી હતી, એટલામાં ગાંધીજીએ ઠાકોર-સાહેબ આગળની શરાબની બાટલી ઊંચકીને પોલિટિકલ એજન્ટ આગળ મૂકી દીધી.

ધર્માધર્મનો ખ્યાલ રાખનાર કોઈ સામાજિક પહેરેગીરે એ વિશે ગાંધીજીને કાગળ લખીને ખુલાસો માગ્યો કે, “તમારા જેવા મદ્યપાન-નિષેધક આવે ઠેકાણે ભોજન લઈ જ શી રીતે શકે ? તમે ભોજન લીધું એટલું જ નહીં, પણ શરાબની બાટલી પણ પીનાર આગળ કરી !” ગાંધીજીએ જવાબમાં એટલું જ લખ્યું કે, “આવે પ્રસંગે કઈ રીતે વર્તવું એનો સૂક્ષ્મ વિવેક હું જાણું છું. તમને હું એટલું જ કહી શકું કે તમારા જેવા મારું અનુકરણ ન કરે.”

*

માંસાહાર પરત્વે પણ આવા જ સવાલ ઉઠાવવામાં આવે છે. આપણે માંસાહારને વ્યસન નથી ગણતા પણ પાપ ગણીએ છીએ. ધૂમ્રપાનને વ્યસન ગણીએ છીએ, પાપ નથી ગણતા. કેટલાય બાવાઓ અખંડ ચલમ ફૂંકતા હોય છે, એ વ્યસન છે એની તેઓ પણ ના નથી પાડી શકતા. અને છતાં એમનું સાધુત્વ તેટલા પ્રમાણમાં ઓછું છે એમ સમાજ નથી માનતો. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા આધુનિક સંન્યાસીઓ પણ હુક્કી છોડવાની આવશ્યકતા માનતા ન હતા. એમના પ્રત્યેનો મારો આદર આ કારણે તલમાત્ર ઓછો ન થયો. છતાં હું માનું છું કે ધૂમ્રપાન એ સાધુજીવનમાં એબ ગણાવું જોઈએ.

જે લોકોનો આહાર જ માંસ છે એમને પ્રાણીહત્યાનું કાંઈ લાગતું નથી. દુનિયાની આજની નીતિની કલ્પના જોતાં, તેઓ પાપ કરે છે એમ ન કહેવાય. છતાં પ્રાણીહત્યા એ કૂરતા અને પાપ છે જ. પણ જેઓ એ વાત નથી સમજતા અથવા નથી માનતા, અથવા ટેવને કારણે માંસાહાર ચલાવવા માગે છે, તેમનો વાંક ન કઢાય.

ત્યારે શું આપણે સમાજના, માંસાહાર કરનાર અને ન કરનારા એવા બે ભાગ પાડવા ? અને બે વચ્ચેનો વહેવાર તોડી જ નાખવો ? વર્જેલાઓની જાતિ ઊંચી અને ન વર્જેલાઓની નીચી, એમ નક્કી કરી વર્જેલાઓનું અભિમાન પોષવું ? અને ન વર્જેલાઓ ઉપર ઊતરતાપણાનો ખ્યાલ ઠોકી બેસાડવો ?

આપણે હિંદુ લોકોએ એ બધું કરી જોયું છે. એમ કરીને આપણે સમાજની ઉન્નતિ નથી સાધી. વર્જેલા અને ન વર્જેલા વચ્ચેનો વહેવાર તોડવાથી વર્જેલાઓનો નિશ્ચય વધારે મજબૂત થવાનો સંભવ છે એટલું આપણે માની લઈએ, પણ ન વર્જેલાઓની નોખી ન્યાત પાડવાથી તેમનામાં સુધારો થવાનો સંભવ પણ આપણે અટકાવીએ છીએ એ ન ભૂલવું જોઈએ.

*

ઇંલંડમાં ગાંધીજીને એક પાદરીએ દર રવિવારે પોતાને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ આપી રાખ્યું હતું. જમવાના ટેબલ ઉપર મિશનરીનાં કુટુંબીઓ માંસાહારની વસ્તુ આણીને ખાતાં, ગાંધીજીનો આહાર ચુસ્ત ‘વર્જેલો’ રહેતો. આહારનાં પુણ્યપાપ વિશે ત્યાં વાત ન છેડવા જેટલો વિવેક ગાંધીજી પાસે હતો. પણ મિશનરીનાં બાળકો પૂછવા લાગ્યાં કે, “અમુક વાનીઓ મિ. ગાંધી કેમ નથી ખાતા ?” માતા-પિતાએ કહેવું પડ્યું કે, “એમના ધર્મમાં એ પાપ ગણાય છે.”

“શા માટે પાપ ગણતા હશે ?”

“તેઓ માને છે કે પશુપક્ષીઓને આત્મા છે, સુખદુઃખની લાગણી છે; પ્રાણીઓને મારવામાં ક્રૂરતા છે – પાપ છે.”

“વાત તો સાચી લાગે છે. તો આપણે કેમ એ વસ્તુને પાપ નથી ગણતાં ?”

“આપણે માનીએ છીએ કે પશુપક્ષી આદિ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓને આત્મા નથી હોતો.”

“તે કોણ જાણે, પણ એમને મારવામાં ક્રૂરતા તો છે જ. મારતી વખતે તેઓ નાસભાગ કરે છે, જોરથી રુએ છે, એટલું તો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. આવતી કાલથી અમે એ વસ્તુઓ નથી ખાવાનાં.”

“નહીં ખાઓ તો નબળાં પડશો.”

“ત્યારે મિ. ગાંધી કેમ નથી નબળા પડતા ?”

અંતે પાદરીએ ગાંધીજીની માફી માગી અને રવિવારનું જમવાનું આમંત્રણ પાછું ખેંચી લીધું.

*

આ આખો પ્રસંગ શો બોધ આપે છે ?

એક જમાનો હતો જ્યારે જૈન લોકો માંસાહારી લોકો વચ્ચે જઈને ધર્મપ્રચાર કરતા હતા. કેટલાક જૈનો માંસાહાર કરતા હતા, એવો ઉલ્લેખ જૈનશાસ્ત્રોમાં મળે છે. ટેવને કારણે માંસાહાર કરનાર લોકોને જૈન ધર્મમાં પ્રથમ લઈ લીધા હશે; તેઓ ધીમેધીમે માંસાહારનું વર્જન કરશે એમ આશા રાખી હશે, અને તે સફળ પણ થઈ હશે.

ત્યાર પછી પ્રાણીઓને બચાવવાની વૃત્તિ શિથિલ થઈ. ફક્ત પોતાનો ધર્મ બચાવવાની વૃત્તિ બાકી રહી હશે. એટલે જૈન લોકોએ માંસાહારી લોકો સાથે ભળવાનું છોડી દીધું હશે. પરિણામે નવા લોકો જૈનધર્મમાં આવતા અટક્યા. પણ માંસાહાર ન કરનાર ચુસ્ત જૈનોમાંથી કોઈ માંસાહાર તરફ નથી જ લપસ્યું, એમ કહી શકાત તો કેવું સારું થાત !

*

હું આફ્રિકા જવા ઊપડ્યો તે પહેલાં શ્રી નાનજી શેઠે મને ચેતવણી આપી હતી કે, “આફ્રિકામાં શરાબનો વહેવાર છૂટથી થતો તમને જોવા મળશે.” તે વખતે જ મેં વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે ત્યાં મારે શું કરવું. અજાણ્યા સમાજને બને ત્યાં

સુધી નડતરરૂપ ન થાઉં, અને તેમ કરતાં મારા જીવનસિદ્ધાંતોમાં શિથિલ ન થાઉં, એમ મન સાથે ગોઠવીને જ ઊપડ્યો હતો.

શરાબ એ માણસને અનીતિ તરફ દોરનાર હડહડતું વ્યસન છે. શરાબમાં બુદ્ધિનાશ છે. પણ લોકોમાં મદ્યપાન ફેલાયેલું જોઈ તેમનો બહિષ્કાર કરવા જઈએ, તો બીજું કશું કામ કરી ન શકીએ. શરાબ પીવાની જેમને આદત પડી છે એમને એ શરાબમાંથી બચાવવાના પ્રયત્ન થવા જ જોઈએ. પણ એ કામ એમનો બહિષ્કાર કરવાથી નહીં થાય.

ધર્માધર્મનો વિચાર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે.

કાકા કાલેલકર

*

નિર્વ્યાજ પ્રેમ : નિરભ્ર બુદ્ધિ

આ બે-ત્રણ (1973-76) વર્ષમાં મારું અવલોકન કરું છું, તો આદર્શવાદ રહ્યો છે પણ તે માટેની કાર્યશક્તિ અને મરજીવાવૃત્તિ ઘટ્યાં છે. ઉપરાંત, આ બધાંમાં એક પણ જણ સાથે હોય તેવું રહ્યું નથી. વજુભાઈ ખરા, પણ તે પથારીવશ. બાકીના બધા એક એક સામી બાજુ સરકતા થયા છે. જૂઠાણાં અને ખુશામતનો જે એકધારો અનર્ગળ પ્રવાહ ચાલ્યો છે, તેનાથી ઊબકા આવે છે. દેશમાં ઊંડા, તટસ્થ અભ્યાસનું મૂલ્ય નથી, માન કે શ્રદ્ધા નથી. અભ્યાસ કેટલી તપસ્યા, શિસ્ત, ધીરજ અને – અનુમાનો પોતાની વિરુદ્ધ આવે ત્યારે – કેટલી નૈતિક હિંમત માગે છે તેની કલ્પના નથી.

મનુષ્યજીવનનાં મેં બે ચરમ ગિરિશિખરો ગણ્યાં છે; પડતાંઆખડતાં એ દિશામાં ચડ્યો છું. એક છે નિર્વ્યાજ પ્રેમ, જે મેં ઘણાં વિદ્યાર્થીઓ કે મિત્રોને આપ્યો છે. માનવયાત્રાનું બીજું શિખર મેં માન્યું છે નિરભ્ર બુદ્ધિની ઉપાસના – નિરભ્ર બુદ્ધિ, જે સમતોલ રહી જેટલું ખરાબ હોય તેટલું જ કહે છે, તલભાર વધારે નહીં; અને તે છતાં સારું હોય તેને સારું કહી આદરમાન રાખે છે. રામકૃષ્ણદેવ-ગાંધીજીને પ્રતાપે મને કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ કે વેર થયેલ નથી, અને જ્યાં સારું જોઉં ત્યાં કદર કરવાની આદત રહી છે.

ઇતિહાસમાં જે સત્ય શોધે છે તેણે પોતાના પ્રિય-અપ્રિયના ગ્રહોને બાજુ પર રાખવા જોઈએ, નહીંતર ઇતિહાસનો દેવતા તેને દર્શન ન દે. મારી એવી આકાંક્ષા છે કે હું તેનાં દર્શન કરી શકું. આથી મેં મારાં પોતીકાં લોકોની ભૂલો પણ જરૂર પડે દર્શાવી છે, જે પક્ષ કે સંસ્થામાં રહ્યો તેની પણ ભૂલો બતાવી છે; અને આથી હું આ બધાંને ઘણી વાર અણગમતો થયો છું. જેને હું મારાં કહી શકું તેવાં કદાચ જૂજ માણસો છે.

મનુભાઈ પંચોળી

પાયો

લોકતંત્રનો સાચો પાયો શો છે,
તેમ જ એ પાયો આપણા લોકતંત્રમાં કેટલે અંશે છે,
એ જાણવું જરૂરી છે.

લોકતંત્રમાં કોઈ મહત્ત્વનો આધાર હોય તો તે,
પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના સ્વાર્થને
સમષ્ટિના કલ્યાણમાં જતા કરવા
તેમજ પોતાની શક્તિઓને સમષ્ટિના હિતમાં વાપરવી
તે છે.

આખા ઇતિહાસકાળ દરમિયાન દેખાતી
દેશની ગુલામી મનોવૃત્તિના મૂળ કારણની
જો આપણે શોધ કરીશું,
તો એ જણાયા વિના નહીં રહે કે એકંદર
ભારતની પ્રજામાં સમષ્ટિ-હિતની સાચી સમજણને બદલે
વૈયક્તિક સ્વાર્થની વૃત્તિ જ પ્રધાનપણું ભોગવતી રહી છે,
અને તેણે જ બધો સર્વનાશ નોતર્યો છે.

મૂડીવાદીઓની દષ્ટિ,
અમલદારોની સાચી જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવાઈ,
વ્યાપારીઓની વિદેશી વસ્તુઓના દલાલ બનવાની કુટેવ,
અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા
તેમજ લોકમત કેળવવા પત્રો ચલાવતા વર્ગની
માત્ર અંગત લાભની દષ્ટિએ થતી પ્રવૃત્તિ.....

– એ બધું જ્યારે વિચારું છું,
ત્યારે મારી સાદી સમજણને એમ ચોક્કસ લાગે છે કે
લોકરાજ્ય સ્થપાયું છે, તેનું બંધારણ ઘડાયું છે,
તેના ઉત્સવો ઊજવાય છે,

પણ ખાટલે મોટી ખોટ કે નક્કર પાયો જ નથી.
એટલે કે ઉદ્યોગપતિ, અમલદારો, સંસ્કારી ગણાતા વિદ્વાનો
– એ બધા લોકો રાજ્યને ઉપકારક થાય એવી
સમષ્ટિ-હિતની દષ્ટિએ કામ કરતા નથી.

સુખલાલ સંઘવી

આપણા મૌનને જે ગાઈ ઊઠે,
એ જ મહાન ગાયક.

धर्म से जन्म का संबंध नहीं

[धर्मपरिवर्तन-विरोधी विधायक संबंध 1979मां पूछायेला प्रश्नना जवाबमां :]

ईस विधायक के द्वारा ईस बात की चेष्टा की जा रही है कि लोग धर्म-परिवर्तन न कर सकें.

किसी व्यक्ति की धर्म को चुनने की स्वतंत्रता छिनना अत्यंत मूढतापूर्ण है. कोई अगर ईसाई होना चाहता है, तो उकदार है ईसाई होने का. सच तो यह है, जन्म के साथ धर्म का कोई संबंध नहीं है. नहीं तो भारतीय संसद में अेकाध विधायक और वे आना चाहिये - कि जो कम्युनिस्ट घर में पैदा हुआ है, उसे कम्युनिस्ट ही रहना पड़ेगा; और जो काँग्रेसी घरमें पैदा हुआ है, उसे काँग्रेसी ही रहना पड़ेगा !

अगर जन्म के साथ राजनीति तय नहीं होती, तो जन्म के साथ धर्म की विचारधारा कैसे तय हो सकती है ! जन्म को क्या संबंध है विचारधारा से ? किसी आदमी के जून की जांच से बता सकते हो कि हिंदू है, या मुसलमान है, या ईसाई है ? किसी आदमी की उड़ियां बता सकेंगी कि उसकी विचारधारा क्या थी - नास्तिक था कि आस्तिक था ?

धर्म से और विचारधारा से जन्म का कोई भी संबंध नहीं है.

लेकिन यह देश हिंदू मतोंधो के हाथ में पडा जा रहा है. चेष्टा यह है कि कोई हिंदू किसी दूसरे धर्म में न जा सके. लेकिन कोई नहीं पूछता कि हिंदू किसी दूसरे धर्म में जाना क्यों चाहते हैं ? और अगर जाना चाहते हैं, तो उनके जाने के कारण मियाओ. अगर हिंदू नहीं चाहते कि हिन्दू ईसाई हों, तो उनके कारण मियाओ.

अेक तरफ़ हरिजनों को जिंदा जवाते हो, उनकी स्त्रियां पर बलात्कार करते हो, उनके बच्चों को लून डालते हो, गांव बरबाद कर देते हो, आग लगा देते हो - और दूसरी तरफ़ से वे ईसाई भी नहीं हो सकते ! जिस धर्म में उनका जवन भी संकट में है, उस धर्म में ही उन्हें जना होगा.

लेकिन ईस विधायक को धाने वालों का कडना है कि ईसाई हिन्दू लोगों को भरमा लेते हैं; उम भरमाने के भिलाङ्क विधायक बना रहे है. तुम नहीं भरमा पाये - ईसाई भरमा लेते हैं !

उन लोगों का कडना है कि ईसाई तो लोगों को धन, पद, नौकरी, प्रतिष्ठा, शिक्षा, भोजन, अस्पताल, स्कूल - ऐसी चीजें देकर भरमा लेते हैं. तो तुम पांच उजार साल से क्या कर रहे हो ? स्कूल नहीं भोल सके ? अस्पताल नहीं बना

સકે ? લોગોં કો રોટી-રોજી-કપડા નહીં દે સકે ? અગર ઈસાઈ લોગોં કો રોટી-રોજી-કપડા દેકર ભરમા લેતે હેં, તો યહ સિર્ફ તુમ્હારી લાંછના હે. યહ તો તુમ્હારે ચેહરે પર કાલિખ પુત ગયી. પાંચ હજાર સાલ મેં તુમ લોગોં કો રોટી-રોજી-કપડા ભી નહીં દે પાયે ! લોગ ઈતને ભૂખે હેં, ઈતને દીન, ઈતને દુર્બલ કિ રોટી-રોજી કે લિયે ધર્મ બદલ લેતે હેં ! તો નિશ્ચિત હી તુમ્હારે ધર્મ કી કીમત રોટી-રોજી સે જ્યાદા નહીં હે.

ઔર તુમ્હારે ધર્મ ને દિયા ક્યા ઉન્હેં ? અગર દિયા હોતા, તો ક્યોં બદલતે ? અગર ચાહતે હો કિ ન બદલેં, તો કુછ દો. અસ્પતાલ ખોલો, સ્કૂલ ખોલો. ભેજો અપને સંન્યાસિયોં કો, ઉનકી સેવા કરેં. પાંચ લાખ હિંદુ સંન્યાસી હેં, ઈનકો ભેજો : સેવા કરેં, સ્કૂલ ચલાયેં, અસ્પતાલ ખોલેં. મગર હિંદુ સંન્યાસી તો સેવા કરતા નહીં – લેતા હે. ઉસને સદિયોં સે સેવા લી હે. ઉસકે પૈર દબાઓ, ઉસકે ચરણોં પર સિર રખો.

લોગ થક ગયે મૂઠો કે ચરણોં પર સિર રખતે-રખતે. ઔર લોગ ભૂખે હેં. ઔર લોગ અપમાનિત હે. તુમ્હારે સાથ હેં – યહી આશ્ચર્ય હે ! શૂદોં કા કભી કા તુમસે સંબંધ છૂટ જાના ચાહિયે થા. કેસે શૂદ તુમ્હારે સાથ રહે આ રહે હેં, યહ ચમત્કાર હે ? જહર તુમને હજારોં સાલ તક પિલાયા હે કિં ઉનમેં અબ સ્વતંત્રતા કા બોધ ભી નહીં રહ ગયા હે. ઉનમેં ઈતની ભી ક્ષમતા નહીં રહ ગયી હે કિ કહ દેં, કિ નમસ્કાર ! અબ બહુત હો ગયા ! તુમને હમેં બહુત સત્તા દિયા. અબ કમ-સે-કમ ઈતના તો હમેં આજ્ઞા દો કિ હમ ઈસ વેરે કે બાહર જાએં.

*

મેં ઈસાઈ નહીં હૂં, મેં હિંદૂ ભી નહીં હૂં, મેં કિસી ધર્મ કા અનુયાયી નહીં હૂં. લેકિન ફિર ભી મેં યહ માનતા હૂં કિ અગર કોઈ વ્યક્તિ અપના ધર્મ બદલના ચાહતા હે, તો યહ ઉસકા જન્મસિદ્ધ અધિકાર હે. કારણ ભી ઉસકો હી તય કરના હે. ઔર અગર વહ રોટી-રોજી કે લિયે અપના ધર્મ બદલ લેતા હે, તો ઈસસે સિર્ફ ઈતના હી સિદ્ધ હોતા હે કિ જિસ ધર્મ મેં વહ થા, વહ રોટી-રોજી ભી નહીં દે સકા – ઔર તો ક્યા દેગા !

થોથે સિદ્ધાંત પેટ નહીં ભરતે ! “ભૂખે ભજન ન હોહિં ગોપાલા” વહ બહુત દિન સુન ચુકા ભૂખે ભજન કરતે કરતે; ન આત્મા તૃપ્ત હોતી, ન શરીર તૃપ્ત હોતા. પરલોક કી તો બાત છોડો, યહ લોક ભી નર્ક મેં બીત રહા હે. તો અગર કોઈ ઈસે બદલ લેના ચાહે, તો મેં ઉસે ઉસકા જન્મસિદ્ધ અધિકાર માનતા હૂં.

રજનીશ

❀

ધર્માન્તર અને શુદ્ધ વિચાર

આપણા દેશના અસંખ્ય હિંદુઓએ જુદાં જુદાં કારણસર ધર્માન્તર કર્યું છે તેથી અસહાય હિંદુઓ ઘણા નારાજ થયા છે, દુઃખી થયા છે અને કેવળ વિવેક જ નહીં, ધાર્મિકતા પણ ભૂલી ગયા છે.

હું કબૂલ કરું છું કે કેટલાક હિંદુઓને વિદેશી રાજ્યકર્તાઓએ જબરદસ્તીથી વટલાવ્યા. કેટલાકે વિધર્મી રાજ્યકર્તાઓની ખુશામત કરી લાભ મેળવવાની લાલચથી ધર્માન્તર કર્યું. પણ હિંદુ ધર્મમાં નીચેની કોમો પ્રત્યે જે અન્યાય-અત્યાચાર થતા આવ્યા છે, અને આજે પણ થાય છે, તેથી અકળાઈને ધર્માન્તર કરનારાઓની સંખ્યા સહુથી વધારે છે, એ આપણે કેમ ભૂલી જઈએ ?

અને મૂળે કોઈએ કયા ઉદ્દેશથી ધર્માન્તર કર્યું એ સવાલ કોરે મૂકીએ, અને એટલું જ ધ્યાનમાં લઈએ કે આપણા હાડના હાડ અને માંસના માંસ એવા ભાઈભાંડુઓ જે ધર્મોનું આજે નિષ્ઠા અને સંતોષપૂર્વક પાલન કરે છે, ત્યારે એમના પ્રત્યે તેઓ સ્વકીય છે એટલા જ માટે ચીડ શાને સેવીએ ?

મુસલમાનો અને ઈસાઈઓ ભલે કહેતા હોય કે, અમારો ધર્મ સાચો અને શ્રેષ્ઠ છે, બીજા બધા ધર્મો ઊતરતા છે; એવી એમની વાત આપણે ન સ્વીકારીએ, એમનાં અજ્ઞાન અને અભિમાનની દયા ખાઈએ. પણ એમના ધર્મો, એ ધર્મોના સંસ્થાપકો અને એમના ધર્મગંથોની અવગણના શા માટે કરીએ ? તેઓ આપણા ધર્મની નિંદા કરે છે એટલા માટે ચિડાઈને આપણે એમના ધર્મની નિંદા કરીએ, તો આપણે એમના જેવા થયા; એમના અનુયાયી અને શિષ્ય થયા. એ આપણને છાજે ?

આપણે તો પાળીએ પોતાનો જ ધર્મ. એમાં ખામીઓ હોય તો તે સુધારી દઈએ. બીજા ધર્મોમાં કાંઈ સારું જડતું હોય, તો તે સ્વીકારીને આત્મસાત્ કરીએ અને લોકો માટે ઉત્તમ દાખલો બેસાડીએ. મારા ધર્મને વિશુદ્ધ અને સમૃદ્ધ કરીને હું એની સેવા કરું અને સર્વ ધર્મ પ્રત્યે આદર રાખી બધા ધર્મોનું હું એક કુટુંબ બનાવું, એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું મિશન છે. એ જે ઓળખે, તે જ હિંદુ ધર્મને અને સંસ્કૃતિને ઉત્તમ રીતે જાણે છે.

આપણે ત્યાં કેટલાય શાક્તો વૈષ્ણવ થયાના દાખલા છે. કેટલાય વૈષ્ણવો જૈન થયાના દાખલા પણ છે. કરોડો હિંદુઓ બૌદ્ધ પણ થયા અથવા શીખ થયા, તેની સામે કોઈએ હોહા કરી નથી. અને કરોડો બૌદ્ધો પોતાનો વંશપરંપરાગત ધર્મ છોડી હિંદુ થયા, એનો તો આપણે મોટો વિજય માનવા લાગ્યા. જ્યારે એની બેસંટ અથવા સિસ્ટર નિવેદિતા હિંદુ ધર્મનો સ્વીકાર અને બચાવ કરે, ત્યારે તો આપણે રાજી થઈને તાળીઓ વગાડીએ છીએ; એટલું જ નહીં, એમને ચરણે પણ બેસીએ છીએ.

પછી ધર્માન્તરનો આટલો ક્ષોભ શાને ?

*

આપણા કવિ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ અને મણિલાલભાઈ પારેખ, બંનેનું ધર્માન્તર જબરદસ્તીનું અથવા લોભપ્રેરિત ન હતું. બંનેએ સ્વેચ્છાથી ધર્માન્તર કર્યું. મણિશંકરને પોતાના કુટુંબીઓ અને સમાજના સ્વજનોના કલેશને કારણે ઘણું વેઠવું પડ્યું, એટલે પોતાની ખ્રિસ્તભક્તિ કાયમ રાખવા છતાં તેઓ હિંદુ ધર્મમાં પાછા આવ્યા. જ્યારે, ગુજરાત મગરૂરી સાથે કહી શકે છે કે, ધર્માન્તરને કારણે મણિલાલભાઈને સ્વજનો તરફથી કશું વેઠવું ન પડ્યું. ઊલટું, ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક મિશનરીઓનું સર્વસામાન્ય વલણ જોઈ તેઓ અકળાયા, અને પોતાની ખ્રિસ્ત-ભક્તિ છોડ્યા વગર હિંદુ ધર્મ તરફ પાછા વળ્યા. ગુજરાતના આ બે દાખલા આખા દેશે અને હિંદુ સંસ્કૃતિએ અભ્યાસવા જેવા છે.

આની સાથે એક ત્રીજો દાખલો રજૂ કરવા જેવો છે. છેલ્લા જમાનામાં મહારાષ્ટ્રના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ ખ્રિસ્તી થયા. (હું કવિ નારાણ વામન તિલકની વાત નથી કરતો.) ન્યાતના લોકોએ એ ભાઈને ન્યાતબહાર મૂકવાનો મનસૂબો કર્યો. પણ એ ભાઈ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળે એવા હતા. એમણે ન્યાતના આગેવાનો સામે ઊભા રહી પોતાનો બચાવ કર્યો.

“હું ઈસા મસીહને માનું, એમાં તમારું શું ગયું ? મેં ન્યાતનો એકલે નિયમ તોડ્યો નથી, મેં અભક્ષ્ય ભક્ષણ કર્યું નથી, માંસ ખાધું નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણો ચોરીથી શરાબ પીએ છે, મેં દારૂ પીધો નથી. હું ન્યાતબહાર પરણ્યો નથી અને ઈસાઈઓના કે કોઈ ભિન્ન જાતિના માણસના હાથનું ખાધું નથી. ક્યે આધારે તમે મને ન્યાતબહાર મૂકી શકો ? ઈસા મસીહને માનવામાં હિંદુ ધર્મનો દ્રોહ થતો હોય તો મને શાસ્ત્રોમાંથી એવું વચન કાઢી બતાવો.”

ન્યાત એને ન્યાતબહાર મૂકી ન શકી.

*

આખી દુનિયા જાણે છે કે મહાત્મા ગાંધી ‘બાઈબલ’નો નવો કરાર આદરભક્તિથી વાંચતા હતા. ઈસાનું ‘ગિરિપ્રવચન’ એમને ‘ગીતા’ જેટલું જ વહાલું હતું. ધર્માન્તર કર્યા વગર તેઓ ઈસુભક્ત બન્યા હતા, અને ઘણા સારા ઈસાઈઓ એમને સ્વધર્મી માનતા હતા એટલું જ નહીં, પણ કેટલાક તો એમને ઈસુનો અવતાર જ માનતા હતા.

આપણા ધર્મગ્રંથોમાં ક્યાંય લખ્યું નથી કે ભગવાન હિંદુ ધર્મમાં જ, અથવા ભારતમાં જ અવતાર લેશે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીરની પેઠે જરથુષ્ટ્ર, મોહમ્મદ અને ઈસુને પણ આપણે ઈશ્વરના જ અવતાર ગણીએ અને તેથી હિંદુ ધર્મમાં સંતોષપૂર્વક રહ્યા છતાં દુનિયાના બધા માન્ય ધર્મોને અપનાવીએ.

*

ધર્માન્તરના વિષયમાં જાપાનનો અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. જાપાની લોકો મૂળે શિન્તોધર્મી – એટલે કે દેવદેવીઓની અને પિત્રોની ઉપાસના કરનારા. એમને ત્યાં ચીનમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ પહોંચ્યો. એમને એ બધી રીતે ફાવતો આવ્યો. રાજ્યકુટુંબીઓએ એનો સ્વીકાર અને પ્રચાર કર્યો. આગળ જતાં, સ્વાભાવિક રીતે શિન્તો અને મહાયાની બૌદ્ધ ધર્મ ઓતપ્રોત થયા. પછી એમને ત્યાં ઈસાઈ ધર્મ ભારતમાંથી પહોંચ્યો. ભારતમાંથી આવેલો એ ધર્મ છે એમ સમજીને બિચારા કેટલાક જાપાની લોકોએ પ્રથમ આદરપૂર્વક એનો સ્વીકાર કર્યો. પાછળથી જોયું કે આ નવી વસ્તુ નથી ભારતીય અને નથી નિરુપદ્રવી. એટલે ચિડાઈને એ લોકોએ ઈસાઈ ધર્મનું કાસળ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાના અણઘડ પ્રયત્નો કર્યા. પરદેશથી કોઈ જાપાનમાં આવે નહીં, જાપાનીઓ કોઈ પરદેશ જાય નહીં, એવા કાયદાઓ કર્યા, કેટલાકે ઈસાઈઓથી અકળાઈ એમની કતલ પણ કરી. અંતે ડાહ્યા થયા અને બધા ધર્મોને પોતાને ત્યાં રહેવા દીધા. આજે ત્યાંનો કોઈ પણ નાગરિક શિન્તોધર્મી છે, બૌદ્ધ છે કે ઈસાઈ એની કોઈને પડી નથી. રાષ્ટ્રભક્તિમાં – જાપાન પ્રત્યેની નિષ્ઠામાં – બધા સરખા જ મજબૂત, સામાજિક દષ્ટિએ બધા છૂટથી એકબીજામાં ભળી જાય છે. કેટલાક ઈસાઈઓ બૌદ્ધ થાય છે, બૌદ્ધો ઈસાઈ થાય છે. સરવાળે કશું બગડતું નથી, અને... કશું સુધરતું ય નથી !!

*

આપણે ત્યાંનો ધર્મ-ધર્મ વચ્ચેનો સંબંધ સ્વાભાવિક નથી, પણ રોગી છે. એનો ઇલાજ રાજદ્વારી માંડવાળથી ન જ થઈ શકે. ધામિકતાની કલ્પના જ વધારે શુદ્ધ કરવી જોઈશે. શુદ્ધ વિચારનો પ્રારંભ ગાંધીજીએ કર્યો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું શુદ્ધ ઉદ્ધત ને સર્વકલ્યાણકારી સમન્વયમૂલક સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ગાંધીજીએ જોયું કે જો હિંદુઓ પોતાની પરંપરાગત સર્વધર્મસમભાવવાળી સંસ્કૃતિનું પાલન કરશે, તો એની અસર યથાકાળે ઈસાઈ અને ઈસ્લામી ધર્મસંસ્કૃતિ પર થવાની જ છે. ગાંધીજીની એ શ્રદ્ધા કેટલી સાચી છે એનું પ્રત્યંતર આપણે ઈસાઈઓના બદલાતા વલણના પ્રારંભમાં જોઈ શકીએ છીએ.

કાકા કાલેલકર

[‘કાલેલકર ગ્રંથાવલિ’ : પુસ્તક 6]

❀

ગંગ માતામહીની

આયુર્ગંગા મારી જ્યાંથી વહેલી,૦૦૦

શીળા શીળા પુણ્યતેજપ્રવાહે,

ઘેરા ઘેર્યા આત્મના અંધકાર

ધોતી વેતી ગંગ માતામહીની.

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

મારે જે કહેવું છે તે હું એક પ્રશ્નાર્થના રૂપમાં મૂકું : એકવીસમી સદીની આ પૂર્વસંધ્યાનો નર્મદ ક્યાં છે ?

અર્વાચીન યુગમાં આપણે ત્યાં જેમણે સર્જક, વિચારક અને કર્મપુરુષ તરીકે પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો છે, લોકોના સંસ્કારઘડતર માટે જે અવિરત મથ્યા છે એવા થોડાક અર્વાચીન સંસારપુરુષો છે, પણ આજના પ્રસંગને અનુરૂપ માત્ર નર્મદની જ વાત હું કરું.

એક ક્રાંતિકારી, ઉદ્દામ વ્યક્તિત્વની છાપ ધરાવતી જે તત્કાલીન યુગચેતના નર્મદ દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ હતી, તેને સર્વાંગે સમુલ્લસિત કરનાર કોઈ સમર્થ ચિત્કાર હજી સુધી આપણને કેમ નથી મળ્યો ?

આજના આપણા સમયને લગતી એક ભારે ચિંતાકારક હકીકત એ છે કે આપણામાંથી જેઓ સાહિત્ય અને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં છે, લેખક-વિચારક-પત્રકાર છે, તેનો મોટો ભાગ સમગ્રપણે સમાજની જે વર્તમાન દશા પ્રવર્તે છે તેની સાથે ખાસ કશી નિરબત ધરાવતો હોય એવું ક્વચિત જ દેખાય છે. વર્તમાન ઝંઝવાતી સાંસ્કૃતિક ઊથલપાથલો પ્રત્યે, આચારવિચારને વલોવી નાખતી ઘટનાઓ પ્રત્યે, એ વર્ગના લોકોને અંદરનો લગાવ હોવાનું પ્રતીત થતું નથી. એટલું જ નહીં, અહીંનાં અને વિશ્વનાં સમકાલીન પરિભળોને લગતા આપણા ખ્યાલો પણ ઘણી બાબતમાં સારી રીતે કાચા, ધૂંધળા કે ઢાંચાઢાળ હોવાનું સતત લાગ્યા કરે છે. નર્મદના સમયથી લઈને ગાંધીયુગ સુધીના આપણા વિચારશીલ વર્ગે જે સામાજિક જાગૃતિ દાખવી હતી તેમાં છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી આવેલી ભારે ઓટ મતિ મૂંઝવી નાખે તેવી છે.

એક તરફ આપણા સ્વત્વને ઘસીભૂંસી નાખતો, દાવાનળ સમો ભોગવાદ પ્રવર્તી રહ્યો છે. તો સામે પક્ષે, અંદર-બહારને સૌને હલાવી દેતો નર્મદીય જોસ્સો, પડકાર, હણહણાટ ક્યાં ? આર્થિક દષ્ટિએ ચડિયાતો, ભણેલોગણેલો જે શહેરી વર્ગ છે, તેમાં સાંસ્કારિક વિનિપાત ચેપી રોગની પેઠે ફેલાઈ રહ્યો છે. તેને રોકવા, નર્મદા-બંધથીય પ્રચંડ નર્મદ-બંધ બાંધવાની કોઈ યોજનાની કેમ આપણને ઝાંખી થતી નથી ? આપણી આજની સમસ્યાઓને પારખવામાં, તેને પહોંચી વળવાની મથામણ કરવામાં નર્મદ, ગાંધીજી વગેરેના વારસદાર તરીકે આપણે અત્યારે કેવોક હિસાબ આપીએ છીએ તેને લગતી આપખોજ કેટલીક થાય છે ? અતિશય પીલેલાં છતાં કૂચામાંથી બેચાર ટીપાં રસ નિચોવવા મથતાં આપણાં પરિસંવાદો અને સંગોષ્ઠીઓ જડ કર્મકાંડમાંથી છૂટીને ધરતી પર થોડાંક મુક્ત પગલાં ન માંડી શકે ?

નર્મદની વીરતા અને અક્ષરપુરુષાર્થ આપણને અત્યારે પ્રેરે, એનું સ્મરણ સંગ્રહાલયના પુરાતત્વીય અવશેષને યોગ્ય ન બની રહે, એવી ભાવના વ્યક્ત કરી હું વિરમું છું.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

એ જમાનામાં મોટા-નાનાની વચ્ચે જા-આવનો પુલ નહોતો. પરંતુ એ બધા જૂના કાયદાઓની અંદર જ્યોતિદાદા એકદમ નિર્મલ નૂતન મન લઈને આવ્યા હતા. હું એમના કરતાં બાર વરસ નાનો હતો. ઉંમરનું આટલું અંતર છતાં હું એમની નજરે પડ્યો હતો એ નવાઈની વાત છે. બીજી નવાઈની વાત એ છે કે એમની સાથે વાત કરતાં 'નાના મોઢે મોટી વાત !' કહી કદી પણ તેમણે મારું મોં બંધ કર્યું નથી, તેથી કંઈ પણ વાત કરતાં મને કદી સંકોચ થયો નથી. આજે છોકરાઓની વચ્ચે જ હું રહું છું. તેમની સાથે કંઈ કંઈ વાતો કાઢું છું, પણ જોઉં છું તો એમનાં મોં બંધ હોય છે. પૂછતાં એમને સંકોચ થાય છે. એ જોઈને હું સમજી જાઉં છું કે આ લોકો બધા પેલા બુદ્ધિઓના જમાનાના છોકરાઓ છે - જે જમાનામાં મોટાઓ બોલ્યા કરતા અને નાનાઓ મૂંગા મૂંગા સાંભળી રહેતા.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ. રમણલાલ સોની)

એટલામાં શું ?

એડન બંદરેથી એક જહાજ મુંબઈ આવવા નીકળ્યું. તેના ખલાસીઓ હોશિયાર હતા, કપ્તાન પણ હોશિયાર હતો. તેમણે હોકાયંત્ર પાસે એક માણસને બેસાડ્યો. તેને સૂચના આપી રાખી કે હોકાયંત્રની સોય તેની જગા બદલે, તો તરત પોતાને ખબર આપવી.

સુકાનીની સરતચૂકથી જહાજે દિશા જરાક બદલી. હોકાયંત્રનો કાંટો એક ઈંચના વીસમા ભાગ જેટલો ખસ્યો હશે. ત્યાં બેસાડેલ માણસને થયું, એટલામાં શી જાણ કરવી'તી !

એમ કરતાં કરતાં જહાજે ઘણો પંથ કાપી નાખ્યો. છેવટે ભારતનો કિનારો દેખાયો. “પણ આ શું ? મુંબઈનું બંદર ક્યાં ?”

મુંબઈ તો 500 માઈલ ઉત્તરે રહી ગયું ! આટલો બધો ફેર કેમ પડી ગયો ? કપ્તાન હોકાયંત્ર ભણી ગયો. જલદી જઈને જોયું તો હોકાયંત્રનો કાંટો સહેજ ખસેલો હતો. માણસને કપ્તાને પૂછ્યું, “કાંટો ખસ્યો, છતાં મને કેમ જણાવ્યું નહીં ?”

પેલો કહે, “પણ સાવ જરાક જેટલો ખસેલો, તેમાં શું કહેવું'તું ?”

કપ્તાને કહ્યું, “એ જરા જેટલો નથી ખસ્યો, 500 માઈલ જેટલો ખસ્યો છે - અને લાંબો પંથ હોત તો કાંટો પાંચ હજાર માઈલ જેટલો ખસેલો પણ ગણાત !”

રમેશચંદ્ર ભટ્ટ

એ સમન્વય

કોંગ્રેસ કારોબારીની એક બેઠક વર્ધામાં 1941માં મળેલી. હું ત્યારે નજીકના સેવાગ્રામમાં ખાદી વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતો હતો, એટલે મને એ જોવાનો લાભ મળ્યો.

ત્યાં મેં જોયું કે કોંગ્રેસ-પ્રમુખ અબુલ કલામ આઝાદ મંચની બેઠક પર આડા પડ્યા પડ્યા સિગારેટના દમ ખેંચી રહ્યા હતા. પાસે બેઠેલા ગાંધીજી એકધ્યાન બનીને ચરખો ચલાવતા હતા. આ દશ્ય જોતાં જ મારા દિલને ભારે આઘાત લાગ્યો. આવી સભામાં આડેપડામે પડીને સિગારેટ પીવી, તેમાં મને પ્રજાનું અપમાન જણાયું. લોકોને સાદા, સંયમી અને મહેનતુ બનાવી સત્ય અને અર્હેસાની તાલીમ આપવાનો પ્રયાસ ગાંધીજી ત્યારે કરી રહ્યા હતા. તેમના અદના સૈનિક બનવાની હોંશ મારા જેવા ઘણા લોકોની હતી. તેમાં મોટી ફાયર આ જોઈને મારા દિલમાં પડી ગઈ. પણ તે વખતે હું ગમ ખાઈ ગયો.

પછી 1942ની લડતમાં હું જેલમાં ગયો ત્યાં મૌલાના આઝાદનું 'કુરાન' ઉપરનું પુસ્તક વાંચ્યું, ત્યારે એમની વિદ્વત્તા ને ઉમદા ભાવના આગળ મારું મસ્તક નમી પડ્યું. સાથે સાથે મને એમ પણ થયું કે આવી મહાન પ્રતિભાવાળા પુરુષો નિર્વ્યસની ને સાદું જીવન પણ જીવતા હોય તો કેવું સારું !

બીજી બાજુ નિર્વ્યસની ને શ્રમજીવી લોકોને જોઈ છું ત્યારે મારા મનમાં આનંદની સાથે એ લાગણી પણ જાગે છે કે એમનામાં મૌલાના આઝાદના જેવી નીડરતા, દેશ માટે ખુવાર થવાની અને સમાનતાની ભાવના હોત તો કેવું સારું થાત ! દેશ માટે સહન કરવાની તૈયારી વગરના અને ટૂંકી દષ્ટિવાળા લાખો લોકો ભલે સાદા ને સંયમી હોય, પણ તેથી ગાંધીજીનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય ?

આજે વિચારતાં એવું લાગે છે કે એ બંને પ્રકારના લોકોના સમન્વય માટે જ ગાંધીજી મથતા રહેલા. અબુલ કલામ આઝાદના વ્યસનને તેમણે નિભાવી લીધું, તેમ અમારા જેવા સંયમી જીવન જીવનારા છતાં એકબીજાને જરાય સહન ન કરી શકનારા ઘમંડી કાર્યકરોને પણ તેમણે નિભાવ્યા. આ બંને પ્રકારના લોકોનો સમન્વય હજી આપણે કરવાનો છે. સાદું, સ્વાવલંબી ને નિર્વ્યસની જીવન તો ખરું જ; પણ સાથોસાથ નીડરતા, ઉદારતા અને કરોડો દુખી અજ્ઞાન લોકો માટે ખપી જવાની ભાવના - એ બધું આપણા જીવનમાં સામટું પેદા થશે ત્યારે જ આપણે સાચી આઝાદી પામશું.

કેશુભાઈ ભાવસાર

પહેલાંના લોકો સારા હતા !

આપણે ભૂતકાળની પ્રશંસા કરતા આવ્યા છીએ. આપણી એવી માન્યતા રહી છે કે પહેલાં બધું બરાબર હતું, હવે બધું વિકૃત થતું જાય છે. અને ખૂબી એ છે કે દરેક જમાનામાં લોકો એવું માનતા આવ્યા છે ! આજ સુધી મેં એવું એક પણ પુસ્તક જોયું નથી કે જેમાં એમ લખ્યું હોય કે વર્તમાનકાળના માણસો સારા છે. દુનિયાનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તક પણ એમ જ કહે છે કે, આજકાલના માણસો બગડી ગયા છે, પહેલાંના માણસો સારા હતા. કહે છે કે ચીનમાં છ હજાર વર્ષ પુરાણું એક પુસ્તક છે. એ પુસ્તકની ભૂમિકા વાંચીને એમ જ લાગે કે કોઈ આધુનિક લેખકે હાલના જમાના સંબંધે એ લખ્યું હશે. તેમાં લખ્યું છે કે, આજકાલના લોકો પાપી ને અનાચારી થઈ ગયા છે; પહેલાંના લોકો સારા હતા ! હવે જો છ હજાર વરસ જેટલા પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ આવું લખેલું હોય, તો તો પછી એમ ન પૂછવું પડે કે, ભાઈ, એ “પહેલાંના લોકો” ક્યારે હતા ? ખરેખર ક્યારેય હતા ખરા ?

આજથી બે હજાર વરસ પછી તમારી કે મારી સ્મૃતિ કોઈને નહીં રહી હોય. પણ ગાંધી યાદ રહી જશે. રામકૃષ્ણ યાદ રહી જશે, રમણ યાદ રહી જશે. સામાન્ય માણસોની સંખ્યા આજે આટલી મોટી છે, તે બે હજાર વરસ પછી ભુલાઈ જશે. માત્ર ગાંધી જેવા અપવાદરૂપ મનુષ્યોનું જ સ્મરણ રહેશે. અને બે હજાર વરસ પછીની માનવજાત વિચારશે કે ગાંધીના યુગમાં માણસો કેટલા સારા હતા ! ગાંધીના દાખલા પરથી આજે આપણે સૌ જે છીએ તેનો આંક મંડાશે – અને તે તો બિલકુલ અસત્ય હશે. તે અસત્ય એટલા માટે હશે કે ગાંધી આપણા બધાના પ્રતિનિધિ નહોતા. ગાંધી તો આપણામાં અપવાદરૂપ હતા. ગાંધી એવા નહોતા કે જેવા આપણે લોકો છીએ; ગાંધી એવા હતા, જેવા આપણે થવું જોઈએ. પણ બે હજાર વરસ પછી ગાંધી આજના યુગના પ્રતીક બની જશે, અને ત્યારના લોકો વિચારશે કે કેટલો સારો હતો આ ગાંધીનો યુગ ! ગાંધીના જેવા એના લોકો ! પણ હકીકત તો વિપરીત છે. આપણે કદાચ ગોડસે જેવા હોઈ શકીએ, પણ ગાંધી જેવા તો બિલકુલ નહીં.

આ જ વસ્તુ હંમેશાં થતી રહી છે. બુદ્ધ આપણને યાદ છે, મહાવીર યાદ છે, રામ અને કૃષ્ણ યાદ છે, ઈશુ આપણને યાદ છે. અને આવી થોડીક વ્યક્તિઓના આધારે આપણે પ્રાચીન કાળના જનસમાજ વિશે જે ખ્યાલો બાંધીએ છીએ તે બિલકુલ ભ્રમભરેલા છે. સત્ય તો એ છે કે જો મહાવીરના કાળમાં લોકો અહિંસક હોત, તો મહાવીરને યાદ રાખવાની કોઈ જરૂર જ ન રહેત. જો બુદ્ધના સમયના લોકો બુદ્ધ જેવા હોત, તો બુદ્ધને મહાપુરુષ કહેવાની જરૂર ન રહેત. હજારો વરસ પછી આજે આ બધી વ્યક્તિઓનું આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ તે તો એટલા માટે કે તે બહુ અનોખાં ને અદ્વિતીય મનુષ્યો હતા; એમના જેવું બીજું કોઈ નહોતું.

મહાન માનવતાનો જન્મ જે દિવસે થશે, તે દિવસે મહાપુરુષોના યુગનો અંત આવી જશે. મહાપુરુષોનું વિશિષ્ટપણું ત્યાં સુધી જ સંભવિત છે જ્યાં સુધી સામાન્ય માનવતાનું સ્તર નીચું અને વિકૃત છે. સફેદ દીવાલ પર સફેદ અક્ષરથી લખવું અર્થહીન છે, એ તો કાળા પાટિયા પર જ લખવું જોઈએ. સફેદ ખડી કાળા પાટિયા પર દેખાય છે. મહાવીર અને બુદ્ધ આપણને દેખાય છે કારણ કે તેઓ માનવતાના કાળા પાટિયા ઉપર સફેદ ખડીના લીટાઓ છે. પણ એમના આધારે આપણે નક્કી કરી નાખ્યું કે પ્રાચીન માનવ સારો હતો.

વિચાર કરો કે બુદ્ધનો ઉપદેશ શું છે ? જીસસનો ઉપદેશ શું છે ? પોતાના જમાનાના સમાજને એ શું સમજાવી રહ્યા છે ? એ બોધ આપે છે કે ચોરી ન કરો, બેઈમાની ન કરો, હિંસા ન કરો, ઘૃણા ન કરો. જો ત્યારના લોકો ઈમાનદાર હતા ને ચોર ન હતા, તો એ બધો ઉપદેશ કોને માટે હતો ? કોને કહી રહ્યા હતા એ કે ચોરી ન કરો, બેઈમાની ન કરો ? તે વખતના લોકોને જ ને ? અને એ જ ઉપદેશ આજે આપણા યુગને પણ આપવો પડે છે, એ કઈ વાતનો પુરાવો છે ? એ જ વાતનો કે મનુષ્ય જેવો આજે છે તેવો જ લગભગ હંમેશાં રહેલો છે. કેમ કે જે ઉપદેશની આજે તેને જરૂર છે તે જ ઉપદેશ ભૂતકાળમાં પણ હંમેશાં જરૂરી હતો. દવાઓ રોગનો ખ્યાલ આપે છે, ઉપદેશ ઉપરથી તે સાંભળનાર મનુષ્યની હાલતનો ખ્યાલ આવે છે. સ્વસ્થ માણસને માટે ઔષધિની જરૂર ઊભી થતી નથી. જે ઔષધોની પાંચ હજાર વરસ પહેલાં જરૂર હતી, તેની જ આજના જમાનાને પણ જરૂરત હોય, તો પછી વર્તમાનકાળને ગાળો દેવી એ અણસમજ છે.

રજનીશ

ઢગલેઢગલા

આપણા દેશની વિદ્યાપીઠો તો હરતી-ફરતી વિદ્યાપીઠો હતી. કબીર, નામદેવ, તુલસીદાસ, ચૈતન્ય વગેરેના અસંખ્ય ભક્તો ગામેગામ ફરતા અને, વેપારીઓ જેમ ગામેગામ ફરીને લોકોને પોતાનો માલ પહોંચાડે છે તેમ, તેઓ ‘ઉપનિષદ’ વગેરે બ્રહ્મવિદ્યા લોકોના કાન સુધી પહોંચાડતા.

માલ બનાવવાનું કામ ‘વેદો’થી માંડીને રવીન્દ્રનાથ સુધી થયું. એટલો બધો માલ બની ગયો છે કે તેના ઢગલેઢગલા પડ્યા છે અને તે ખપતો નથી. તો આપણું કામ ગામેગામ જઈને આ જ્ઞાન ખપાવવાનું છે.

બુદ્ધ-ઈશુ-કૃષ્ણથી ગુરુદેવ-રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ જેવા સંતોએ જથ્થાબંધ બનાવેલો માલસામાન લઈને હું ગામેગામ જઈ તેનું છૂટક વેચાણ કરું છું.

વિનોબા ભાવે

નફરત તો એની પર !

બસમાં જુઓ કે રેલવેમાં, ઉત્તારુઓને વેઠવી પડતી હાડમારીઓનો પાર નથી. અને તેમાંવે કર્મચારીઓની તુમાખી ને આપખુદી એ હાડમારીમાં વધારો કરે છે. સરકારી કર્મચારીઓનું જ કાં, આપણ સહુ નાગરિકોનું જ વર્તન જુઓ ને - બસની કતારોમાં થતી ધક્કામુક્કી, ટ્રેનમાં ચડવા ને જગ્યા મેળવવા થતી બાથબાથી, કંઈક કામ કરાવી લેવા ઝટ દેતાકને ખણખણિયો હાથમાં પકડાવી દેવાની વૃત્તિ વગેરે શું સભ્ય નાગરિકને શોભે એવાં વર્તન છે ?

કાંસીને કસાઈખાને લઈ જવાતાં ઘેટાંની જેમ કે જેમતેમ ડોક મરડીને કરંડિયામાં ઘોંચી દેવાતાં મરઘાં-બતકાંની જેમ 40ની બસમાં માણસ જેવા માણસને 60 સુધી પૂરી દેવાતાં હોય, ત્યારે એ હીણપત સામે વિદ્રોહ કેમ નથી ઊઠતો ? આવું કાયમ ચાલતું હોય તો પણ કોઈ ફરિયાદ કાં ન કરે ? અધિકારીઓને જણાવે, પોતે ચૂંટી મોકલેલા ધારાસભ્યને કહે, અને ઘટતું થાય નહીં ત્યાં સુધી જંપે નહીં.

સહુને પોતપોતાના કામમાં ફુરસદ ક્યાં છે ? પણ સ્વરાજ્ય જાળવવું એ પણ કોઈનું કામ ખરું કે નહીં ? શું એ પગારદાર નોકરો દ્વારા થશે ? પોલીસની પલટણો ઊભી કરવાથી થશે ? જેલખાનાં મજબૂત કરવાથી થશે ? આવી પરિસ્થિતિમાં તંત્રની રેઢિયાળતાને સાંખી લેતી આપણી નિર્માલ્યતા અને નિસ્સત્ત્વતા પર નફરત આવે છે !

સંપાદક : 'ભૂમિપુત્ર'

મગજને ભમાવે છે

ચીતરી ચડે એવા મકાઈના બટકું રોટલા માટે દુકાળમાં ટળવળતાં હાડપિંજરો... તળિયાઝટક થઈ ગયેલા, કાદવિયા પાણીવાળા ફૂવા સામે જોઈ નિસાસો મૂકતાં ઢોર... કાંટા ઝીંટેલાં સૂનાં ઝૂપડાં... લગભગ નગનાવસ્થા ભોગવતી કન્યાઓ, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં ટોળેટોળાંને આખો દિવસ વાંકાં વળી વળીને, સુક્કાં ખેતરોમાંથી માટી ને ઘાસ વાળીવાળીને મહામહેનતે પાશર-અરધો શેર ઘાસનાં બીજ ભેગાં કરતાં જોઉં છું. બે-અઢી આનાના રોજ સારુ પાંચ-પાંચ દશ-દશ ગાઉથી ઘરબાર છોડીને આવેલા સેંકડો પુરુષોને સડક પર ને ચૂનાની ભઠ્ઠી પર આખો દિવસ પથ્થર ફોડતા જોઉં છું... કડકડતી ટાઢમાંથી કાંઈક બચવા માટે તાપણી પાસે ધરતીમાતાને ખોળે સૂતેલી અને બાળકોને પોતાનાં આછાં કપડાંથી ને ફૂંજાળાં અંગથી ઢાંકવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતી સ્ત્રીઓની કલ્પના મગજને ભમાવે છે...

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

નબળી સાધુતા

અસત્ય, અનાચાર, દુરાચાર વગેરેના આચરનારાઓ પ્રત્યે સહેજ ઝીણવટથી જોશું તો જણાશે કે સ્વાર્થી અને વિષયી માણસો એકબીજા સાથે હળીમળીને કામ કરી શકે છે; એકબીજા પર મુશ્કેલી આવી પડે તો બચાવી લેવા બધા માર્ગો અજમાવી શકે છે.

પણ સાધુવૃત્તિના, શુદ્ધ જીવન ગાળનારા ચાર માણસો સારું કામ કરવા માટે તેમ ભળી શકતા નથી. બીજા માણસની શુદ્ધિનો આદર્શ કાંઈક ઊંચો હોય તો તેની સાથે યે ફાવતું નથી; જરાક ઓછો હોય પણ પ્રામાણિક પ્રયત્ન હોય તોય તેની જોડે પણ ફાવતું નથી. તેમનામાં સાધુતા હોય છે. પણ દુષ્ટતા, પાખંડ, જૂઠ વગેરે સામે ઝઘડવા માટે લાગતો પુરુષાર્થ, ત્યાગ, સહનશીલતા અને બીજા સાથે મળીને કામ કરવામાં લાગતી નિરહંકારતાની ઊણપ હોય છે. તેથી સમૂહનું બળ તેઓ નિર્માણ કરી શકતા નથી.

આ નબળાઈ અને કાયરતા સજ્જનોમાંથી દૂર થાય નહીં ત્યાં સુધી સત્ય, અહિંસા વગેરે મહાન ગુણો શક્તિરૂપ થવાને બદલે તેના આચારનારને વિપત્તિરૂપ થઈ પડે છે.

માટે હાલ દુષ્ટોનું અને તેમની દુષ્ટતાનું શોધન બાજુએ રાખીએ. ન અટકાવી શકીએ તો ભલે, હાલ એમને ચરવા દઈએ. પણ તે પહેલાં વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવા ઈચ્છનાર આડોશીપાડોશીઓ ભેગા થઈએ, થોડામાં થોડા સિદ્ધાંતોને બરાબર સ્વીકારી તે મુજબ શોધીએ. એમાંથી અન્યાય સામે લડવાની શક્તિ પણ પેદા થશે.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

જાણે છે

એ હકૂમત ચલાવી જાણે છે
માસૂમોને મરાવી જાણે છે
પુષ્પ શું ચીજ છે એ શું જાણે
માત્ર કાંટા બિછાવી જાણે છે
આપ આંબા ઉછેરતા જાઓ
એ કુહાડી ચલાવી જાણે છે...
આગ લાગો એ રાજમાં 'દીપક'
જે પ્રજાને રડાવી જાણે છે.

'દીપક' બારડોલીકર

આપણને ખાઈ જશે

હું જ્યારે ‘નવજીવન’ ચલાવતો હતો ત્યારે એક વખત ગુજરાતના કેટલાક આંકડાઓ મેં ભેગા કર્યા હતા અને એક લેખ લખ્યો હતો. એ લેખ તરફ ગુજરાતનું ફરી વાર ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. એમાં મેં લખ્યું હતું કે -

“ગુજરાતમાં જે લગભગ એક કરોડની વસ્તી છે તેમાંથી ઉજળિયાત કોમના લોકો અઢાર લાખ છે, અને જે લોકો શ્રમજીવી છે - જેમને આધારે આપણે બધા ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ અને જીવીએ છીએ તે લોકો - એંસી લાખ છે. અત્યાર સુધીનું આપણું જેટલું જાહેર જીવન છે, જેટલી વિચારણા છે, જેટલો પુરુષાર્થ છે તે પેલા અઢાર લાખ લોકોનો. બાકીના જે એંસી લાખ લોકો રહ્યા તે પણ જાગૃત થયા છે. હવે એ અશિક્ષિત રહી શકવાના નથી અને બધું ચુપચાપ સહન કરી શકે એવી સહનશીલતા પણ એ રાખવાના નથી. એ એંસી લાખને ઉત્તમ કેળવણી આપવી, સંસ્કૃતિના બધા લાભો આપવા અને એમને હાથે હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ સેવા થાય એ જાતની વ્યવસ્થા કરવી, એ કામ ખરી કેળવણીનું છે. અઢાર લાખ લોકોએ અંદર-અંદર ઘણું કામ કર્યું, સારું કામ કર્યું, તે માટે એ અભિનંદનને પાત્ર છે. પણ બાકીના જે એંસી લાખ લોકો છે તેમને જો આપણે ભૂલી ગયા (અને આપણે એ જ કર્યું છે), તો એ નથી ચાલવાનું.

“આખું ‘મહાભારત’ વાંચી જાઓ. ‘મહાભારત’માં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય, બેનાં જ નામ આપણને મળે છે. આવડું મોટું ‘મહાભારત’, આપણી સંસ્કૃતિનો સર્વોચ્ચ ગ્રંથ, એ ‘મહાભારત’માં મોટે ભાગે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનો જ પુરુષાર્થ છે અને બાકી જેટલી પ્રજા છે એ જાણે જાનવર હોય એ રીતે આપણે વિચાર કર્યા. એ દોષ, એ મહાપાપ આજે આપણને નડવાનું છે. માટે હવે પછીની કેળવણી આ એંસી લાખ લોકોને માટે છે. એમને કેળવણી આપો તો પ્રજા જાગૃત થશે. નહીં તો એ લોકો આપણને ખાઈ જશે.”

કાકા કાલેલકર

આપણે

અંતરની સંપત્તિ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ, એટલે આપણે લજજાથી નીચા નમી ગયા છીએ; આજે ધ્યાનબળ રહ્યું નથી, કેવળ જપમાત્ર છે; કેવળ અર્થહીન આચાર શુચિત્વ ગણાય છે.

એટલે પોતાનું દૈન્ય છુપાવવા માટે પશ્ચિમનાં ઊતરેલાં વસ્ત્રો લૂંટવા આજે આપણે ટોળેટોળાં દોડવા ઇચ્છીએ છીએ.

સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ નગીનદાસ પારેખ)

એક દિવસ મેં જોયું તો મારા મોઢા ભાઈ સૌમેન્દ્રનાથ અને મારાથી ઉંમરમાં મોટો મારો ભાણેજ સત્ય નિશાળે જાય છે, પરંતુ મને નિશાળે જવાને યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો નથી. મોટેથી રડવા સિવાય મારી યોગ્યતા જાહેર કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય મારા હાથમાં નહોતો. આ પહેલાં હું કદી ગાડીમાં યે બેઠો નહોતો, કે ઘરમાંથી બહાર પણ નીકળ્યો નહોતો; તેથી સત્ય જ્યારે નિશાળેથી આવીને નિશાળે જવાના રસ્તાનો પોતાનો ભ્રમણવૃત્તાંત લાંબોચોડો કરીને ભભકાદાર સ્વરૂપમાં રોજ મારી આગળ રજૂ કરવા લાગ્યો, ત્યારે મારું મન કેમ કરી ઘરમાં ટકવાની ના જ પાડવા લાગ્યું. મારા શિક્ષકે મારા મોહનો વિનાશ કરવા માટે પ્રબળ ચપેટાઘાત સાથે આ સારગર્ભ વાણી ઉચ્ચારી હતી : ‘આજે તું નિશાળે જવા માટે રડે છે, પણ એક વખત નહિ જવા માટે તું આના કરતાં યે વધારે રડવાનો છે.’

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ રમણલાલ સોની)

ધન્યતા

વર્ધા શિક્ષણ યોજના અંગેનું પહેલું સંમેલન પૂરું થયું પછી ગાંધીજી આવીને વર્ધામાં જમનાલાલજી બજાજના મકાનમાં બેઠા. એક પ્રકારનો નિશ્વાસ નાખીને તે બોલ્યા : ‘ભગવાને આ કેળવણીની બાબત મને આટલી મોડી કેમ સુઝાડી ?’ બીજું વાક્ય એ ઈશ્વરભક્તે સુધારીને ઉચ્ચાર્યું કે, ‘ભગવાનને દોષ દેનાર હું કોણ ? ક્યારે શું કરવું જોઈએ અને શું નહીં, તે વસ્તુ એ જાણે છે. અને તેના વખતે તેણે આજે પણ મને સુઝાડી, એના સંકેત પ્રમાણે મને સૂઝી, એનો મારે મન ધન્યવાદ છે.’

અને પછી એમણે કહ્યું કે, ‘મારી બધી જ વસ્તુઓમાં હિંદુસ્તાન માટે મોટામાં મોટી ભેટ હોય તો આ વર્ધા-શિક્ષણનો વિચાર છે.’ ત્યાર પછી એ વાક્યને એમણે કદી સુધાર્યું નથી.

ભાતભાતનાં દુઃખો સહન કરીને, ગાળો ખાઈને ગાંધીજીએ પુરુષાર્થ કર્યો. કેટલી યાતના, કેટલી ગેરસમજોમાંથી આ માણસનું જીવન પસાર થયું છે ! આ બધી વસ્તુઓ યાદ આવે છે ત્યારે, હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની અંદર – આગળ ઉપર ઇતિહાસકાર જેને ભવ્યમાં ભવ્ય યુગ કહેશે એ યુગની અંદર જીવવાનું મળ્યું એ માટે હું ધન્યતા અનુભવું છું.

મગનભાઈ પ્ર૦ દેસાઈ

[પોતાના ષષ્ટિપૂર્તિ સમારંભમાં : 1959]

પાછાં પગલાં

આપણા સમાજમાં પ્રગતિ સામે મોટામાં મોટો અવરોધ હોય તો તે જ્ઞાતિનો ડર. તેને લઈને જ અનેક સમજદાર માણસો સુધારાનું કોઈ પગલું ભરતાં અચકાય છે. ગામડાંમાં જ્ઞાતિનું વર્ચસ્વ એટલું બધું હોય છે અને સુધારો કરનારનો બહિષ્કાર કરીને તેની એટલી હરાનગતિ કરવામાં આવે છે કે, તેને બદલે રૂઢિના જુલમ વેઠવાનું લોકો પસંદ કરે છે.

આ પરિસ્થિતિમાંથી પ્રજાને બચાવવાની પહેલ વડોદરાના પ્રગતિમાન રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડે કરી હતી અને પોતાના રાજ્યમાં 'જ્ઞાતિ-ત્રાસ-નિવારણ કાયદો' કર્યો હતો. કોઈ પણ માણસને જ્ઞાતિ કે કોમ બહાર મૂકવાના ન્યાતના મોવડીઓના અધિકાર ઉપર એ કાયદાએ પ્રતિબંધ મૂકેલો. આવો જ કાયદો 1949માં મુંબઈ રાજ્યે પણ ઘડેલો.

પણ પાછળથી એવા પ્રગતિમાન કાયદાને ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલતે ગેરકાનૂની ઠરાવ્યો. દાઉદી લહોરા કોમના કોઈ પણ સભ્યને કોમ બહાર મૂકવાનો અધિકાર એ જાતિના મુખ્ય ધર્મગુરુ વડા મુલ્લાંજીને છે, એમ અદાલતે ઠરાવ્યું. કોઈ પણ પગલું ગમે તેટલું પ્રગતિમાન હોય પણ મુલ્લાંજીના મત મુજબ ધર્મવિરુદ્ધ લાગે, અને એવું આચરણ કરનારને જો એ કોમ બહાર મૂકે, તો તે એની ધર્મની માન્યતા મુજબનું છે; અને આપણા બંધારણ મુજબ કોઈની પણ ધાર્મિક માન્યતાઓની આડે કાયદો આવી શકે નહીં.

આ ચુકાદાથી રૂઢિગસ્તોના હાથ મજબૂત બન્યા છે. જ્ઞાતિના મોવડીઓના હાથમાં આવું હથિયાર પાછું આપવાથી તો એ લોકો પોતાની ઈચ્છા મુજબ ધાર્મિક માન્યતાની વ્યાખ્યા કરી શકે. મરણ પાછળનાં ભોજન, છૂટાછેડા કે વિધવા-વિવાહનો પ્રતિબંધ, જ્ઞાતિના છેક સાંકડા વર્તુળમાં જ લગ્ન કરવાની ફરજ – એ સર્વ ધાર્મિક માન્યતાઓ ગણાય છે, અને તેની વિરુદ્ધ જનારનો હવે પાછાં જ્ઞાતિપંચો બહિષ્કાર કરી શકશે.

ગામડાંમાં જ્ઞાતિ-બહિષ્કારનું શસ્ત્ર કેટલું પ્રબળ હોય છે, તેનો શહેરવાસીઓને ખ્યાલ નહીં આવે. બહિષ્કૃત થયેલા માણસનાં સંતાનોનાં લગ્ન કરવાનું અશક્ય બની જાય છે. ગામના હજામ, સુતાર, દરજી વગેરેને એનું કામ કરવાની મનાઈ ફરમાવાય છે. સૌથી વધુ ત્રાસદાયક વસ્તુ તો એ છે કે એને ત્યાં મરણ થાય ત્યારે પણ કોઈ મદદ કરવા જતું નથી, શબને હાથ લગાડવા કોઈ તૈયાર થતું નથી. હજાર વરસ પહેલાં આદિ શંકરાચાર્યને એમના વેદાંતી મતને લઈને લોકો નાસ્તિક ગણતા અને તેથી એમની માતાના મૃત્યુ વખતે શબ ઉપાડવા પણ કોઈ ગયું નહિ. જ્ઞાતિજનોને ચરણે પોતાનું સ્વમાન હણાય, તેના કરતાં એમણે મૃતદેહના કકડા કરી તેને એકે એકે

સ્મશાનમાં લઈ જવાનો માર્ગ પસંદ કર્યો, એમ કહેવાય છે. પણ સામાન્ય માણસે તો જ્ઞાતિજનોના ત્રાસથી ડરીને એમની આગળ માથું નમાવવું જ રહ્યું.

જે ગુરુઓ સ્ત્રી-ભક્તો સાથે વ્યભિચાર કરતા, તે એને પણ ધાર્મિક માન્યતા ગણાવતા. આની સામે 1860માં કરસનદાસ મૂળજીએ જેહાદ જગાડી અને એમની સામે થયેલા બદનકી કેસમાં ચુકાદો આપતાં મુંબઈ હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિએ કહેલું કે, “જે આચરણ નીતિ વિરુદ્ધ હોય, તે ધર્મસંમત હોઈ શકે જ નહીં.” આજે આવો કોઈ મુદ્દો ઊભો થાય, તો ગુરુઓનો આ અધમ અધિકાર ધાર્મિક ગણાઈને માન્ય રાખવામાં આવશે કે ? એને માન્ય ન કરનાર બહિષ્કારને પાત્ર ગણાશે ? 1860 પછી એક સદીએ આપણે પાછાં પગલાં ભરશું ?

દરેક વ્યક્તિને પોતાની ધાર્મિક માન્યતા અનુસાર આચરણ કરવાની સ્વતંત્રતા બંધારણે આપી છે, તેનો અર્થ આવી પીછેહઠ કરવા જેવો થતો હોય તો બંધારણના એ શબ્દોમાં ફેરફાર કરવાની તાત્કાલિક જરૂર ઊભી થાય છે. ધર્મગુરુઓને જો પોતાની ધાર્મિક ગણાતી માન્યતાઓ મુજબ વર્તવાનો અધિકાર હોય, તો જે પ્રજાજનો એવા આચારવિચારને પ્રગતિના અવરોધક ગણતા હોય તેમને પોતાની માન્યતા મુજબ વર્તવાનો અધિકાર પણ છે; અને તે માટે સહન કરવાની ફરજ બંધારણ એમને કેમ પાડી શકે ?

રાત તો જુઓ !

નભ છે કે અંધકારનું વન, રાત તો જુઓ !
 તારક છે કે સરપનાં નયન, રાત તો જુઓ !
 ફંગોળતી ફરે છે ગવન, રાત તો જુઓ !
 ધમરોળતી રહે છે ગગન, રાત તો જુઓ !...
 તમિસ્રના તળાવની પાળે ખડી ખડી,
 વેરી રહી છે ઊજળું ઘન, રાત તો જુઓ !...
 કીધો નથી પ્રભાતે હજી સ્પર્શ તોય પણ,
 ચોરી રહી છે કેવું બદન, રાત તો જુઓ !
 ‘ઘાયલ’, મલીર ઓઢણી ઓઢી દિવસ તણું,
 સીવી રહી છે ચૈત કફન, રાત તો જુઓ !

અમૃત ‘ઘાયલ’

પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ માગી શકું નહીં

‘કાન્ત’

પા સદીમાં કેટલી પ્રગતિ ?

પા સદીમાં (1937-62) સામાજિક ક્ષેત્રે ગુજરાતમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ ?

ગુજરાતે આ પચીસ વર્ષમાં ચારે દિશામાં પ્રગતિ કરી છે, એમ કહી શકાય. પચીસ વર્ષમાં કેટલી બધી શાળા-મહાશાળાઓ તથા યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ ગઈ છે ? કન્યા-કેળવણીનું પ્રમાણ શહેરોમાં કેટલું વધી ગયું છે ? કન્યાના લગ્નનું વય પણ સારી પેઠે વધ્યું છે. શહેરમાં હવે બાળલગ્નો થતાં નથી. કાયદાથી સ્ત્રીને વારસાનો હક મળ્યો છે. કદી ન છૂટે એવી જે હિન્દુ લગ્નગાંઠ મનાતી હતી, તે પણ હવે છૂટાછેડાના કાયદાથી ઢીલી પડી ગઈ છે. કોઈ વિધવા પુનર્લગ્ન કરે તો સાવ સ્વાભાવિક તો નહિ, છતાં ચલાવી લેવાય એવું પગલું ગણાય છે. કેટકેટલે ક્ષેત્રે સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો છે, તેની પચીસ વર્ષ ઉપર કોઈને કલ્પના ન હતી. આજે સ્ત્રી વકીલ, સ્ત્રી કલેક્ટર, સ્ત્રી પ્રધાન અને દરેક મોટી કચેરીમાં નોકરી કરતી સ્ત્રીની જરાયે નવાઈ રહી નથી. સ્ત્રી ડોક્ટર, શિક્ષિકા તેમજ નર્સ તો પચીસ વર્ષ ઉપર હતી જ, પરંતુ તેમાં વધારો ઘણો થઈ ગયો છે. બાળકો તરફ વડીલોનો વર્તાવ બદલાવવા લખાણો લખાઈ રહ્યાં છે.....

આ ચિત્ર રૂપાળું લાગે છે. પણ જરા થોભી જઈએ. શું ખરેખર છેલ્લા અઢી દસકામાં ગુજરાતમાં ઘણા સુધારા થઈ ગયા છે ? શહેરોમાં જેવી પ્રગતિ છે, તેવી ગામડાંમાં છે ? કન્યા-કેળવણીમાં ગામડાં હજી બહુ ધીમે આગળ વધે છે. ગામડાંમાં હજી અસંખ્ય બાળકોને પ્રતિવર્ષ પરણાવી દેવામાં આવે છે. પૈશ્વિક-વાંકડા હજી ચાલુ છે. સ્ત્રીને જે હકો કાયદાથી મળ્યા છે, તે વિશે ગ્રામવિસ્તારની સ્ત્રીઓ હજી ઘણો અંશે અજ્ઞાન છે. હરિજનો પ્રત્યેની સૂઝનાં મૂળ બહુ ઊંડાં છે. ન્યાતજાતના વાડા ઘણા મજબૂત છે, દરેક ચૂંટણી વખતે જ્ઞાતિવાદ આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે. મૃત્યુ પાછળ જમણો હજી થાય છે. હજી ઘણીખરી શાળાઓમાં તથા ઘણાંખરાં ઘરમાં બાળકોને મારપીટ કરવામાં આવે છે. સમાજમાં દંભનું પ્રમાણ વધ્યું પણ હોય. અને વહેમી માનસ પહેલાં જેવું જ પ્રવર્તમાન છે.

જો સમાજ પ્રગતિ કરતો હશે તો પણ ગોકળગાયની ગતિથી, એવું જણાય છે. એમ કહી શકાય કે ડોશીએ આખી રાત દબ્યું, ત્યારે કોડિયું ભરાયું છે.

વિનોદિની નીલકંઠ

જ્યારે મને કોઈ સવાલ કરે છે કે સમાજમાં શો સુધારો થયો ? ત્યારે હું જવાબ આપું છું કે ઘણો મોટો સુધારો થયો છે. લોકોનો મોટો ભાગ રૂઢિના ઘરમાં ગોંધાયેલો છે, તે સાચું. પરંતુ પચીસ વર્ષ પહેલાં લોકોને ફરજિયાત રૂઢિમાં ગોંધાયેલા રહેવું પડે તેવી સ્થિતિ હતી. જો તેમાંથી બહાર નીકળે તો નાતીલાઓ એને નાત બહાર મૂકતા, સમાજમાં રહેવું એને માટે મુશ્કેલ બનતું. એમને નાઇલાજે રૂઢિને

તાબે થવું પડતું. આજે લોકો રૂઢિના ઘરમાં પુરાઈ રહ્યા હોય તો જૂની આદતના માર્યા; બાકી એમને પુરાઈ રહેવું પડે અને બહાર નીકળી ન શકાય તેવી ભોગળ નાતે આજે મારેલી નથી.

ઈશ્વર પેટલીકર

આજે કાર્યકરોને જેટલો રાજકારણમાં રસ છે તેવો રસ સામાજિક સુધારણામાં રહ્યો નથી. પરિણામે સામાજિક ક્રાંતિ માટે લોકશિક્ષણનું કાર્ય થવું જોઈએ તે થતું નથી. એવી મનોદશા કેળવાતી જાય છે કે હવે તો આપણી સરકાર છે એટલે કાનૂન કરીને સામાજિક સુધારનું કામ કરશે.

ગામડાંમાં શાળાઓ વધી છે. કોલેજનું શિક્ષણ લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ગામડાંમાં પણ વધતી જાય છે. પણ શિક્ષણના પ્રમાણમાં સામાજિક જાગૃતિનું દર્શન ગામડાંમાં થતું નથી. આજે પણ ગામડાંમાં મરણ પાછળનાં બારમાં થાય છે, છડેચોક, બાળલગ્નો થાય છે, બાળક માંદું પડે તો દોરાધાગા કરાય છે, માતાજીનો કોપ ન થાય તે માટે અણુજો પળાય છે. અંધશ્રદ્ધા ને વહેમ એવાં ને એવાં છે. પોતાનાં સંતાનોને ભણાવવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે પૈસાના અભાવે અસહાય બની જનાર માબાપો તેમનાં લગ્નમાં આંધળો ખર્ચ કરે છે. ગામડાંમાં જ્ઞાતિના અને ઊંચનીચના ભેદ તીવ્ર છે. આભડછેટ હોટલમાં પળાતી નથી, પણ વ્યવહારમાં તો હરિજનોને હડધૂત કરવામાં આવે છે. ગામડાંમાં છોકરીઓને ખાસ ભણાવતા નથી. પરિણામે સમાજમાં માનસિક કજોડાં ઊભાં થાય છે અને તે નવી સમસ્યાઓ પેદા કરે છે. સ્ત્રીઓ ઘૂમટો તાણ્યા વિના ગામડાંમાં નીકળી શકે જ નહિ, એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે, પછી સમાન હકની તો વાત જ ક્યાં કરવી ?

પીતાંબર પટેલ

પેલી લૂંટાલૂંટ, અને આ -

પુણે નજીક એક વિમાન તૂટી પડ્યું, તેમાં માર્યા ગયેલાઓનાં શબ ગીચ જંગલમાં વેરણછેરણ પડ્યાં હતાં. એ મૃતદેહો પરથી કીમતી ચીજો, દરદાગીના ને કપડાં સુધ્યાંની ચોરી થઈ ગઈ. પટણા નજીક રેલવે હોનારત થઈ પછી તુરત મૃતદેહો પરથી અને ભંગારમાંથી લૂંટાલૂંટ કરીને કેટલાક માણસો ભાગી ગયેલા.

શબોને પણ ન છોડ્યાં ! જ્યારે મદદ માટે દોડી જવું જોઈએ, ત્યારે પણ માણસને પૈસો ને માલમિલકત જ સાંભર્યાં ! આ હકીકત સમાજ સામે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નરૂપ નથી ? માણસની માનવતાનો પારો આટલો બધો નીચો ઊતરી ગયો, તે માટે જવાબદાર કોણ ? આવી પરિસ્થિતિ કેમ પેદા થઈ ?

જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોથી આજે લાખો-કરોડો વંચિત રહે છે અને

જેમને એ પ્રાપ્ય છે તે પણ ભૌતિક ચક્રવ્યૂહમાં કેવા ફસાયા છે ! ખાવાપીવા અને વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી ઘડીની ફરસદ મળતી નથી. માલમિલકતની વહેંચણી માટે આજે સમાજમાં કેટલા ઝઘડા થાય છે ! પૈસાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે બીજા બધા સંબંધો કેવા નેવે મૂકી દેવાય છે ! મનોરંજન માટે કળાનાં હાટ મંડાયાં છે, ત્યાંથી શાંતિ કે સુખની ભ્રાંતિ મેળવી ફરી પાછો માણસ આ ચક્રડોળમાં હેલે ચડે છે. ન અને જીવન વિશે વિચારવાની ફરસદ છે, ન માનવતાના વિકાસ માટે વિચારવાની ફરસદ છે. આજે માનવતા કરતાં પૈસા અને માલમિલકતનું મૂલ્ય વધુ અંકાય છે. સમાજમાં જે અસમાનતા પ્રવર્તે છે તે પેલીના જેવી જ એક લૂંટાલૂંટનું પરિણામ નથી શું ? ફરક માત્ર એટલો જ કે આ લૂંટાલૂંટ સમાજમાન્ય છે.

આપણી અને પેલા લૂંટનારાઓની વચ્ચે જે ભેદ છે તે માત્રાનો છે, પ્રકારનો નહીં.

‘અભિપ્રેત’

પ્રજા તેજસ્વી હોય તો -

‘લેટોનું પુસ્તક ‘રિપબ્લિક’ મેં વાંચ્યું, અને કોઈ રાજા જ્ઞાની કે જીવનમુક્ત હોય તો રાજાશાહી પણ સુંદર પરિણામ આપે એવી વિચારણા થોડો વખત મારા મનમાં રહી ગઈ. પણ રાજા આવો જ્ઞાની ન હોય તો ? વળી જ્ઞાની રાજાના કુંવર પણ જ્ઞાની જ હશે, તેની શી ખાતરી ? એટલે પછી, રાજવહીવટની લગામ વંશપરંપરામાં ઊતરે એ વ્યવસ્થાના મૂળમાં જ દોષ છે, એમ હું સમજ્યો.

પણ આ સમજણની સાથે જ એક બીજો વિચાર પણ મારા મનમાં ઊગ્યો : રાજ્યતંત્ર ગમે તે પ્રકારનું હોય; તંત્રનું બાહ્ય કલેવર રાજાશાહી હોય, લોકશાહી હોય, સરમુખત્યારશાહી હોય, કોમ્યુનિસ્ટ હોય - ગમે તે હોય; પણ પ્રજા પોતે જો તેજસ્વી હોય તો કોઈ પણ સરકારને પોતાના અંકુશમાં રાખી શકે છે. પ્રજામાં, મોટા ભાગના લોકોમાં, જો આખરે ખુવાર પણ થઈ જવાની તાકાત હોય તો કોઈ પણ રાજ્યસત્તાનો ભાર નથી કે તે પ્રજાને પીડી શકે.

પરંતુ રાજતંત્ર લોકશાહી હોય તો પણ, જો પ્રજા નિર્માલ્ય હોય અને શાસકો સત્તાલોલુપ હોય તો, લોકશાહીના બહારના માળખાની અંદર પણ બીજી કોઈ ‘શાહી’ ઢંકાયેલી રહી શકે છે. એટલે રાજ્યતંત્રનું બહારનું કલેવર ભલે લોકોને રુચે તેવું રાખો; પરંતુ સત્તાધારીઓ લોકોની વ્યક્તિગત તેમજ સમાજગત શક્તિને કુંઠિત ન કરે, અને બીજી બાજુ પ્રજા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે નિરંતર જાગૃત રહે, એ બે વાત પર વિશેષ ઝોક આપવો જોઈએ.

નાનાભાઈ ભટ્ટ

બળતા દવમાંથી બચવા

- રવિશંકર મહારાજ : અહીં કોઈ દારૂ પીએ ખરું ?
- આદિવાસી : ના, મા'રાજ; હવે તો કોઈ નથી પીતું.
- મહારાજ : ત્યારે તો સરકારે દારૂ ખૂંચવી લીધો એ સારું થયું, ખરું ને ?
- આદિવાસી : બહુ હારું કર્યું.
- એક વૃદ્ધ આદિવાસી (વચ્ચે) : મારે માટે તો બહુ ખોટું થયું, બાપજી ! આ દારૂ હતો ત્યારે વરશેદા'ડે પડણા પઈતા પચા રૂપિયા થતા'તા, અને આ શાલ એકલા ચામાં હોળ મણ ગોળ થયો.
- મહારાજ : સોળ મણ ગોળ થયા પછી પણ પીઓ છો કે ?
- આદિવાસી : ના, મા'રાજ; હવે તો થાચ્યો.
- મહારાજ : મહેમાન આવે તો ?
- આદિવાસી : પડણાને તો પાવો જ પડે તો !
- મહારાજ : પાતાં વધે તો શું કરો ?
- આદિવાસી : વધે તો પી લઈએ; કંઈ ઢોળી દેવાય, મા'રાજ ?
- મહારાજ : સાંભળો; ઘરમાં કોઈ માંદું પડ્યું હોય તો દાક્તરને ત્યાંથી દવા લાવીએ છીએ અને તેને પાઈએ છીએ, એ દવા વધે તો આપણે પીએ છીએ ?
- આદિવાસી : ના, હાજો માણહ હું કામ પીએ ?
- મહારાજ : તેમ, ઘેર કોઈ મહેમાન આવે તે ચા પીતો હોય તો માંદો છે એમ સમજીને તેને પાવો; પણ આપણે ન પીવો. (સભા સામે જોઈ) આ ચા પીવાથી બુદ્ધિ, શક્તિ કાંઈ વધતાં હશે ખરાં ?
- આદિવાસી : ના, ના; વધે શાનાં ? ઘટે સે.
- મહારાજ : તમારા બાપદાદા ચા પીતા હતા ?
- આદિવાસી : ન'તા પીતા.
- મહારાજ : એ તમારા જેટલું કામ કરતા હશે કે ઓછું ?
- આદિવાસી : અમારા કરતાં બમણુંતમણું; ઈમનાં શરીર પણ અમારાં કરતાં હારાં.
- મહારાજ : તમે કહો છો ચા પીવાથી બુદ્ધિ નથી વધતી, શક્તિ નથી વધતી, ને કામ ઓછું થાય છે; ત્યારે ચા ન પીઓ તો ન ચાલે ?
- આદિવાસી : ચા વના તો ચાલે જ તો; રોટલા વના નાં ચાલે.
- એક આદિવાસી : હું ભઈ, જુઓ; આપણા ઘૈડિયા દારૂ પીતા'તા તાણે ચ્યાર પૈશામાં ચાલતું; આજ ચાર 'કોપ'ના ચાર આના થાય સે. વળી ચાર મેમાંન આઈ જ્યા, તો બીજા ચાર આના. આ ચાએ તો ઘર ઘાલ્યું. ચા

- તો દારૂ કરતાં ય ભૂંડો.
- મહારાજ : આ બાજુ બીડીઓ આવી છે કે ?
- આદિવાસી : આવી સે - પણ ઓશી. ચલમ વધારે પિવાય.
- મહારાજ : બીડી-ચલમ પીવાથી ભૂખ મટતી હશે ?
- આદિવાસી : ના, ના.
- મહારાજ : ત્યારે કેમ પીઓ છો ?
- જુવાન : અમારા બાપદાદા પીતા'તા એટલે અમે પીએ છીએ.
- મહારાજ : તમારી વાત સાચી છે. બાપ ઘરમાં મોઢામાંથી ને નાકમાંથી ધુમાડા કાઢતો હોય ત્યારે છોકરાને પીવાનું મન કેમ ન થાય ? તમારાં છોકરાં પીએ એ સારું કે ન પીએ એ સારું ?
- આદિવાસી : ન પીએ એ હારું.
- મહારાજ : આ છોકરાંનાં નસીબ તમારા હાથમાં છે; એટલે એમના ભલા માટે પણ તમે વ્યસન છોડો. વ્યસન એક વાર પેસી ગયાં, તો કાઢવાં મુશ્કેલ. માટે ચેતો. પાણીનો બંધ બાંધેલો હોય તેમાં જરાક સરખું જ કાણું પડ્યું હોય, પણ સમયસર એને પૂરી ન દઈએ તો એ મોટું થતું જાય છે - ને પછી બંધને તોડી નાખે છે અને બધાંને પૂરમાં ખેંચી જાય છે. વ્યસનોનું પણ એવું છે.
- આદિવાસી : મા'રાજ ! આ ચા, બીડી, દારૂ.... બધું ખરાબ હોય તો ભગવાને પેદા શું કામ કર્યું હશે ?
- મહારાજ : ભગવાને તો અમૃત કર્યું છે, ને ઝેર પણ કર્યું છે. પણ આપણે આપણા ભલાનું હોય તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- આદિવાસી : ત્યારે, બાપજી, આ સરકારે દારૂ કાઢ્યો ઈમ ચા-બીડી કાઢે તો ?
- મહારાજ : ભાઈ, વ્યસન કોઈનાં કાઢ્યાં જતાં નથી. એની તો એક જ દવા છે, ને તે સાચી સમજ. વ્યસન માત્ર ખરાબ છે, દુઃખદાયી છે એવું જેને ચોક્કસ જ્ઞાન થયું, અને તેના ફંદામાં ન પડવાનો જેણે મન સાથે પાકો નિશ્ચય કર્યો, તે બચી જાય છે. નદી કાંઠોકાંઠ ભરેલી હોય, પણ જેને તરતાં આવડતું હોય તેને બીક હોય કે ?
- આદિવાસી : વાત હાવ હાચી છે. તરતાં આવડે તે ઊગરી જાય.
- મહારાજ : વ્યસનોનો દવ બળતો આવી રહ્યો છે. તેમાં કોઈ બચતું નથી. ભણેલાં ને અભણ, સાધુ-સંન્યાસીઓ અને દેશના નેતાઓ - બધાં એમાં ઝડપાઈ ગયાં છે. આપણે બચવું હોય તો વચ્ચે એક વીજ-ખાઈ ખોદી દો; એટલે દવ આગળ વધતો અટકી જશે. તમે તમારા ને તમારાં છોકરાંના ભલા માટે ચા-બીડી-ચલમ છોડી દો.
- એક ડોસો : હાંભળ્યું, માલા ! આ સુધારો કરવા આયા સે બાપજી. કાંક સોડો !

- માલો : વાત તો હાચી સે; પણ...પેલો રૂઢિયો કે'તો'તો કે આ બીડી-ચલમ પીએ તો આપણને ને બળદયાંને બે ઘડી વિશરામ મળે, એટલે પીએ શીએ.
- મહારાજ : પણ, પૈસા ખરચીને વિશરામ લઈએ તો જ વિશરામ લીધો કહેવાય ? એમનેમ બે ઘડી બેસવું હોય તો ન બેસાય ?
- માલો : ઈમેય બેહાય તો ખરું.

દધિ બેચન ઓર...

પોતાના ગામમાં 'મુંબઈના દૂધવાળા' તરીકે જાણીતા જશુભાઈ પટેલને બાકીનું ગુજરાત તો 'બોરિયાવીના પુસ્તકપ્રેમી' તરીકે ઓળખવાનું. ખેડા જિલ્લાના રહેવાશી જશુભાઈ ઢોરવાડો ચલાવે છે, ભેંસો પાળે છે અને તે વિંચાય એટલે મુંબઈ પોતાની ડેરી પર મોકલી આપે છે. એ એમનો વ્યવસાય. પણ એમને એક અદ્ભુત શોખ છે પુસ્તકોનો. સારાં સારાં પુસ્તકોની દસ-દસ નકલ એ ખરીદતા રહે છે અને પછી સ્વજનો-સ્નેહીઓને જ નહિ, રસ્તે જતા વાચનરસિકોને પણ હોંશભેર ભેટ આપતા રહે છે.

અમદાવાદના કેટલાક સેવાભાવી સજ્જનો એક વાર સિંધરોટ (વડોદરા) શ્રમમંદિરની મુલાકાતે ગયેલા, તે પાછા વળતાં જશુભાઈની મુલાકાત પણ લેતા આવ્યા. એમના સ્વાગતમાં 'મુંબઈના દૂધવાળા'એ દરેક મહેમાનને પાંચ-પાંચ પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં. આવા શોખ પાછળનું કારણ કોઈ પૂછે તો જશુભાઈ એટલું જ કહે કે, "ગયા ભવનું ઋણ ચૂકવવાથી વિશેષ કશું કરતો નથી." એમના ઘરનો એક ઓરડો આખો પુસ્તકોથી ભરેલો છે.

જશુભાઈના જેવી પુસ્તક-લગનવાળા બીજાઓ પણ ગુજરાતનાં ગામોમાં કોઈ કોઈ હશે. એવાનો વેલો વધે, તેવી હોંશ કોને નહિ થાય ? પણ એ બધા જશુભાઈઓ કેટલાક લોકોને પુસ્તકો ભેટ આપી શકે ? સારો રસ્તો એ છે કે તેઓ ચૂંટેલાં પુસ્તકોની થોડી થોડી નકલો પોતાને ત્યાં એક કબાટમાં રાખે અને મિત્રો તથા રસ્તેથી પસાર થનારાઓ અવારનવાર ત્યાં જઈને એ ખરીદતા રહે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

સંભાળજે !

સ્વાર્થીપણું આત્માનું ખૂન કરે છે. પણ તારું પરોપકારપણું બીજાઓની અંદર રહેલા આત્માનો વિનાશ ન કરે, તે તું સંભાળજે !

શ્રીઅરવિંદ

આઠ સદીની કથા

આપણે ભૂતકાળમાં જેમ નજર કરીશું તેમ ગુજરાતનો ભૌગોલિક વિસ્તાર આજના કરતાં ઘણો મોટો જણાશે. અગિયારમા શતકના આરંભમાં અરબી મુસાફર અલ-બે-રુનીએ આબુધી જયપુર સુધીના પ્રદેશનો 'ગુજરાત' એમ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ રીતે છેલ્લા આઠ-દશ સૈકાથી ગુજરાતની સરહદો બદલાતી જતી હતી. તેમ છતાં આજના ગુજરાતના અમુક પ્રદેશનો તો એ બધો વખત ગુર્જર દેશ તરીકે ઉલ્લેખ થતો આવ્યો છે.

આ ગુર્જરોની ભાષા તે ગુજરાતી. દ્વારિકાથી દમણગંગા સુધીના પ્રદેશ પર બોલાતી ભાષા તે ગુજરાતી કહેવાય છે. પણ જે અર્થમાં આજે આપણે ગુજરાતી કહીએ છીએ, તે અર્થમાં એ ભાષા તે સમયમાં પ્રચલિત નહોતી.

ઉજ્જૈન વર્ષ પહેલાં આપણા પૂર્વજો બોલતા તે અપભ્રંશને મળતી આવતી ભાષા હતી. અપભ્રંશ ભાષા આસામથી રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્ર સુધી થોડાક પ્રાંતિક ભેદે સાહિત્યમાં સ્થિર થયેલી હતી. ઈ.સ. 1200થી લગભગ 1500 સુધી માળવા, રાજપુતાના અને ગુજરાતમાં એક જ ભાષાસ્વરૂપ પ્રચલિત હતું : જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની. પણ સોળમા શતકમાં ગુજરાતી અને રાજસ્થાની બંનેનું ભાષાસ્વરૂપ અલગ અલગ ખાસિયતો વિકસાવતું ગયું. છેવટે રાજસ્થાની તે હિંદીની ઉપ-ભાષા બની રહી, અને ગુજરાતી સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે ઉદય પામી. આમ છતાં ગુજરાતીની માતા તો અપભ્રંશ જ ગણાય.

બોલાતી ભાષા તરીકે જૂની ગુજરાતી અગિયારમા સૈકામાં પ્રચલિત હતી. આ બોલાતી ભાષા સાહિત્ય-ભાષા તરીકે રૂઢ થઈ બારમા સૈકાના અંતમાં. 1185માં રચાયેલી જૈન મુનિ શાલિભદ્રસૂરિની 'ભરતેસર-બાહુબલિરાસ' નામની પદ્યકૃતિ જૂની ગુજરાતીની સૌ પહેલી રચના મનાય છે. તેરમા સૈકાના આરંભમાં ગુજરાતીને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે જૈન મુનિઓએ સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી.

14મા અને 15મા સૈકા દરમિયાન ગુજરાતી ભાષાના ચારપાંચ સમર્થ કવિઓ થઈ ગયા, જેમણે ગુજરાતીનું પોતીકું સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વ બાંધવામાં મુખ્ય ફાળો આપ્યો છે. નરસિંહ અને મીરાં ઉપરાંત અસાઈત, ભાલણ વગેરે આ ગાળાના કવિઓ છે. પણ 13મા ને 14મા સૈકામાં જૈન કવિઓએ સેંકડો રાસો રચેલા છે.

ધીરુભાઈ ઠાકર

ઠેકો પ્હાડો, ઠેકો ખાડા,
વીંધો વનવિસ્તારો ગાઢા;૦૦૦
રણ પાસેથી પથ લો પ્હોળો,
જાવ છલંગી સાગર-છોળો;૦૦૦
જીતી લો બ્રહ્માંડો !

પૂજાલાલ

એ રવિ-કિરણોનું રહસ્ય

પોતાની માતૃભૂમિમાં એકતા સિદ્ધ કરવાનું તેમનું સ્વપ્ન છિન્નભિન્ન થવાની તૈયારીમાં હતું, એવે સમયે પણ ગાંધીજી આશા અને ઉત્સાહ, શાંત આત્મવિશ્વાસ અને સામર્થ્યનાં કિરણો ફેલાવતા સૂર્ય સમા બની રહ્યા હતા. શોકમાં ડૂબેલા ને કોધે ભરાયેલા, નાસીપાસ થયેલા ને નિરાશ બનેલા લોકો તેમની પાસે આવતા - કેટલાક તેમની ઠેકડી કરવા ને કેટલાક ગાળો દેવા. ગાંધીજીની અક્ષુબ્ધ સમતા અને તેમની શાંત, વેધક દલીલો એ લોકોના રોષની ધાર બૂટી કરી દેતી. તેમની સાથે તકરાર કરવા આવનારાઓ ગાંધીજીના અપાર પ્રેમથી પરાજિત થઈને તેમના ભક્ત બની જતા. જેમના મનનું સમાધાન નહોતું થતું એવાઓ પણ પોતાના દિલની કડવાશ છોડીને એવી લાગણી સાથે પાછા ફરતા કે, આ માણસ તો વખત આવ્યે આપણો ભેરુ બને તેવો છે અને તેને ગુમાવવો આપણને પાલવે નહીં. નિરાશા ને સંશયમાં ડૂબીને જેઓ આવતા, તે પ્રસન્ન ચિત્તે અને બળ મેળવીને એમની પાસેથી પાછા ફરતા.

આ વિસ્મયકારી વસ્તુનું રહસ્ય શું હતું ? એનો જવાબ રહેલો છે પોતાની જાતને સર્વથા ભૂંસી નાખવાની તેમની વૃત્તિમાં, કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના જીવમાત્રની સેવા કરવાની તેમની તીવ્ર તાલાવેલીમાં. તેમના સર્વવ્યાપી પ્રેમનું રહસ્ય પણ એ જ હતું. એને લીધે, જે ક્ષણિક છે તેને પાર જઈને શાશ્વત ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ તેઓ ઠેરવી શકતા હતા.

ગાંધીજી એક અદ્ભુત ઇજનેર હતા. સામુદાયિક સત્યાગ્રહની જે ભવ્ય ઇમારત તેમણે ચણી, તેમાં ઈંટો સમાન હતા મૂગા, નિસ્વાર્થ, નિરભિમાની કાર્યકર્તાઓ - એકલાં આશ્રમમાં જ તાલીમ પામેલાં નહીં પણ બહાર રહીનેય આશ્રમની જીવનપદ્ધતિમાં ઘડાયેલાં સ્ત્રી-પુરુષો તથા બાળકો. બાહ્ય રીતે જોતાં આ કાર્યકર્તાઓમાં ઊડીને આંખે વળગે તેવું કશું નહોતું. મોટે ભાગે એ બધા સીધાસાદા લોકો હતા. એમનામાં કેટલીક ઊણપો હતી, વિચિત્રતાઓ હતી. હા, એ પૈકીના કેટલાક અનેક પ્રકારની પ્રતિભા ધરાવનારા પણ હતા. ગાંધીજીએ તેમની એ શક્તિઓને ઉપયોગમાં લીધી હતી. પરંતુ મુખ્યત્વે તેને લીધે જ તેઓ તેમને મૂલ્યવાન ગણતા નહોતા. કિંમત અને શ્રદ્ધા જેવા તેમના ગુણોને કારણે અને સૌથી વિશેષ તો, સૈનિકસહજ આજ્ઞાપાલન દાખવીને ધ્યેયને કાજે પોતાનું બલિદાન આપવાની તેમની શક્તિને કારણે જ ગાંધીજી તેમની કિંમત આંકતા હતા. આખી રચનાના હાર્દ સમાન એ કાર્યકરો હતા અને પોતાના રાજકીય સાથીઓ જ્યારે બૌદ્ધિક સંશયનો ભોગ બનીને પાછા પડતા ત્યારે ગાંધીજી એમને ફરીફરીને ઉપયોગમાં લેતા. એટલે પછી, એવા કાર્યકર્તાઓ ખોળવામાં તથા તેમને ઘડવામાં પોતાનાં સમય તથા ધ્યાન આપતાં ગાંધીજી જરા પણ અચકાતા નહોતા અને તેમની અંદર રહેલા

ઉત્તમને બહાર લાવવા માટે પોતાનું જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હોય તે એમને અર્પણ કરતા હતા, તેમાં શી નવાઈ ?

ઘણી વાર લોકોને નવાઈ લાગતી કે વિવિધ પ્રકારનાં આટલાં બધાં તત્ત્વોની વફાદારી, ભક્તિ અને તેમનો ત્યાગ ગાંધીજી મેળવી શકતા હતા ને જાળવી રાખી શકતા હતા તથા પોતાના પ્રેમના બંદીવાન તેમને બનાવી શકતા હતા, તેની પાછળ કઈ શક્તિ રહેલી હશે ? પરસ્પર વિરોધી એવાં હિતો અને પ્રકૃતિઓના આટલા વિશાળ શંભુમેળા વચ્ચે સુમેળ અને એકરાગ સાધીને અહિંસાની તાકાતનું નિર્માણ તેઓ કેવી રીતે કરી શકતા હશે ?

પોતાની દોરવણીની જેમને જરૂર હતી તેમનો પંથ અજવાળવા માટે, જોખમો વિશેની જે બેપરવાઈથી ગાંધીજી પોતાની મીણબત્તીને બે છેડેથી બાળી રહ્યા હતા, જે લોકોએ ધ્યેયને પોતાની જાત સમર્પિત કરી હતી તેમને વિશે તેઓ જે ચિંતા સેવતા હતા, તેમનું જે પરિપક્વ શાણપણ હતું, જે કોઈ સમસ્યાને તેઓ સ્પર્શતા તેમાં જે મૌલિકતા તેઓ દાખવતા હતા - તેમાં જ એ શક્તિ રહેલી હતી.

વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ ધરાવનારા અનેક માણસોને ગાંધીજી પોતાની આસપાસ ભેગા કરતા હતા. જવાહરલાલ નેહરુએ કહ્યું છે કે, “અમે બધા અનેક પ્રકારના લોકોના અજબ શંભુમેળા જેવા હતા. અમારી જીવનપદ્ધતિ તેમ જ વિચારસરણી ભિન્ન ભિન્ન હતી. પરંતુ એક જ નેતાની આગેવાની નીચે એક સહિયારા ધ્યેયની સેવા કરતાં કરતાં અમે અમારો વિકાસ સાધી શક્યા.”

ઘનશ્યામદાસ બિરલા જેવા ચકોર વેપારી, જવાહરલાલજી જેવા ક્રાંતિકારી, રાજગોપાલાચારી જેવા સક્ષમ બુદ્ધિવાદી, રાજેન્દ્રબાબુ જેવા દેશભક્ત, મૌલાના આઝાદ જેવા ધર્મોપદેશક અને લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા કેં કેંનો ગાંધીજીના નિકટના વર્તુળમાં સમાવેશ થતો હતો.

પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જે જાતે ધુરંધરો હતા એવા આ મહાનુભાવોનાં ચિત્ત અને હૃદય પર તેમણે એવો અજબ પ્રકારનો પ્રભાવ જમાવ્યો, તેનું રહસ્ય શું હશે ? એવી તે શી વસ્તુ તેમની પાસે હતી કે જેને લીધે આ બધાએ તેમને પોતાના પૈકી સર્વશ્રેષ્ઠ અને પ્રત્યેકના ઉત્તમાંશ તરીકે લેખ્યા હશે ? એનું રહસ્ય રહેલું હતું તેમની ઊંડી સહાનુભૂતિમાં, તેમના ઝીણવટભર્યા વિવેક તથા તેમની સ્વાભાવિક મીઠાશમાં ને કુનેહમાં. ક્રાંતિકારોને પોતાના કરતાંયે વધારે કૃતનિશ્ચયી ક્રાંતિકારનાં દર્શન તેમનામાં થયાં. રાજાજીએ તેમનામાં ભાળી વિચારની સ્પષ્ટતા અને વિરોધીના ગુણદોષોનું મૂલ્યાંકન કરવાની કુશળતા. ગંજીપો રમતા બેરિસ્ટર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમનામાં વાતો નહીં પણ કાર્ય કરી બતાવનાર નેતાનાં દર્શન કર્યાં. તેથી એ બધા તેમના દાસ બની ગયા. એ રીતે ગાંધીજી આપણા યુગના સૌથી મોટા માનવઘડવૈયા બન્યા.

પોતાનાં સાધનો વિશે તેઓ કદી ફરિયાદ કરતા નહીં. મનુષ્યસ્વભાવ જેવો હોય તેવો સ્વીકારી લઈને તેઓ ચાલતા. ગાંધીજી પોતાની જાતને અનેક

દુર્બળતાઓથી ભરેલા એક સામાન્ય માનવી તરીકે જોતા. એટલે બીજાઓના દોષનું દર્શન કરવામાં એ મંદ હતા, પણ પોતાની નબળાઈઓ વિશે અત્યંત અસહિષ્ણુ હતા. જે કપરા માર્ગે તેમણે પોતાની જાત પર કાબૂ મેળવ્યો હતો, તેનું સ્મરણ બીજાઓની ઊણપો પરત્વે તેમને સહિષ્ણુ બનાવતું. પોતાનાથી જુદા વિચારો ધરાવનારાઓ પ્રત્યે વિચારપૂર્વક પક્ષપાતી વલણ અખત્યાર કરવાનો પ્રયત્ન તેઓ સદાય કરતા. પોતે જેને માટે તૈયાર ન હોય તેવો કોઈ પણ ભોગ આપવાનું બીજાઓને તે કદી કહેતા નહીં. સામા માણસમાં રહેલા સર્વોચ્ચ અંશને બહાર લાવવા અને તેનો વિકાસ સાધવા માટે એ નિરંતર મથતા રહેતા. ભલાઈને અસરકારક કેવી રીતે બનાવી શકાય, એ તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે. બીજા માણસની લાગણી દુભાવ્યા વિના તેને સત્ય સંભળાવવાની અને તેના આનંદપૂર્વકના સહકાર સાથે તેની પર આકરી 'આધ્યાત્મિક શસ્ત્રક્રિયા' કરવાની કળા તેમને વરેલી હતી.

પ્રતિસ્પર્ધાને મહાત કરવાને નહીં, પણ સત્યની ખોજમાં વિરોધીને પણ પોતાનો ભેરુ બનાવવાને તેઓ તાકતા હતા. તેની તાકાતનો નાશ કરવાને બદલે, તેઓ તેનું પરિવર્તન કરતા, તેને વિકસાવતા. વિરોધીને ઔદ્ધિક પ્રહારોથી દાબી દેવાની નેમ તેઓ કદી રાખતા નહીં; પરંતુ તેણે લીધેલા વલણમાં રહેલો દોષ સામો માણસ જાતે જોઈ શકે એમાં મદદરૂપ બનીને તેને પોતાનો કરી લેતા. પરિણામે વિરોધીનું મન તેમની સામે ટક્કર લેનારું નહીં પણ ગ્રહણશીલ બનતું. છેવટ જતાં 'જીત' કે 'હાર'ની લાગણી કોઈને રહેતી નહીં. સત્યની શોધ અને સત્યના જ વિજયનો રોમાંચ તથા આનંદ બંને પક્ષો એકસરખી રીતે અનુભવતા. ગાંધીજી બાંધછોડ કરતા, છૂટછાટ મૂકતા, સુમેળ બેસાડવા મથતા, પણ એ બધું પોતાના પાયાના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં કશું પણ રહુંગયું કર્યા વિના કરતા. લોકોની લાગણી ન દુભાય એ રીતે કડવામાં કડવાં સત્યો તેમને મોઢામોઢ સંભળાવતા.

પોતે કડક આત્મસંયમ પાળતા હોવા છતાં, જેઓ અમુક બાબતમાં તેમને અનુસરી ન શકે તેમના પ્રત્યે ગાંધીજી કદી પણ અસહિષ્ણુતા દાખવતા નહોતા. તેઓ કોઈના કાજ કદી બનતા નહીં. તેમની ઝીણી નજરમાંથી કશી બાબત છટકી શકતી નહોતી, છતાં તેઓ બીજાઓનો ન્યાય તોળવા ક્યારેય બેસતા નહીં. તેમના ઉપર પ્રેમ રાજનારાઓને આત્મસંયમ કેળવવા માટે તેમના સહકારની જરૂર પડે, તો ગાંધીજી તે અવશ્ય આપતા; પણ બીજાઓના જીવનમાં દખલ કરતા નહીં. દાખલા તરીકે ચા-કોફી આરોગ્યને હાનિકારક છે, એમ તેઓ માનતા ને પોતે એ લેતા નહીં. પરંતુ તેના વિના જેમને ન ચાલે, તેમને એ મળી રહે એવી ગોઠવણ તેઓ આનંદથી કરતા. એક પ્રસંગે, રેલ-મુસાફરી દરમિયાન પોતાના સાથીઓ હજી ઊંઘતા હતા ત્યારે સ્ટેશન પર ઊતરીને પોતે તેમને માટે ચા લઈ આવ્યા હતા. બંગાળના રમખાણગ્રસ્ત નોઆખાલી જિલ્લામાં શાંતિ સ્થાપવા માટે 1946ના અંત ભાગમાં ગાંધીજી તેનાં ગામડાં ખૂંદતા હતા ત્યારે નાતાલને દિવસે તેમને ભેટ આપવા

માટે એક ખ્રિસ્તી મિત્ર આવ્યા હતા. મૂળ તો લશ્કરના સૈનિકો માટે બનાવેલા એ ભેટ-પડીકામાં સાબુ, ટુવાલ, મોજાં, ગંજીપો, કોરા કાગળ, સિગારેટ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો હતો. તેમાંની બીજી ચીજો તેમણે પોતાના સાથીઓમાં વહેંચી આપી, પણ સિગારેટ જવાહરલાલ નેહરુ માટે રાખી મૂકેલી; બે-ત્રણ દિવસમાં જ એ ત્યાં આવવાના હતા !

ગાંધીજીએ પોતાના વ્યક્તિત્વને વિવિધતાભરેલું અને ક્યારેક તો પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓથી ભરેલું બનાવેલું હતું. દાખલા તરીકે, તેઓ સાદાઈમાં માનતા હતા, પણ ફૂવડપણામાં નહીં. ભૌતિકવાદને તે વખોડતા હતા, પરંતુ કરોડો લોકોને પ્રાથમિક ભૌતિક સગવડો પૂરી પાડવા માટે તેમણે બીજા કોઈના કરતાં વધારે જહેમત ઉઠાવેલી હતી. એમણે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે ભૂખ્યા માણસ સમક્ષ ઈંચર રોટલાના રૂપમાં જ પ્રગટ થાય છે. સત્યને વળગી રહેવા માટે જે કાંઈ યાતનાઓ વેઠવી પડે તેને માટે લોકો તૈયાર રહે, એમ તેઓ માગતા હતા. પરંતુ કેવળ કષ્ટ સહન કરવા ખાતર કષ્ટ સહવાનો સંપ્રદાય તેમણે નહોતો બનાવ્યો. ‘જોખમની સન્મુખ’ જીવવામાં તેઓ માનતા હતા, પણ ‘જોખમભરી રીતે’ જીવવામાં નહીં. તેમને મન સત્ય કોઈ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંત નહીં, પણ સદૈવ વિકાસશીલ તત્ત્વબોધ હતો. સત્યની અવિરત સાધનામાંથી તેમને વિચારની સ્પષ્ટતા, વિગતો પરનો કાબૂ તથા લગભગ છઠ્ઠી ઈંદ્રિય જેવી વિચક્ષણ પ્રકારની સૂઝ પણ લાઘતી હતી.

લોરેન્સ હાઉસમેને એકવાર કહ્યું હતું તેમ, ગાંધીજી એટલા બધા સીધાસાદા ને નિખાલસ સ્વભાવના હતા કે કેટલાક લોકોને તે ગૂંચવણમાં નાખી દેતા, એટલા બધા નેકદિલ હતા કે કેટલાક લોકોને શંકાશીલ બનાવતા. તેમના આ ગુણો કેટલીક વાર તેમના વિરોધીઓને, અને કોઈક વાર તેમના મિત્રોને સુધ્ધાં, મૂંઝવણભરી પરિસ્થિતિમાં મૂકી દેતા. દાખલા તરીકે, તેઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પર વિશ્વાસ મૂકીને જ ચાલતા. એ વસ્તુ તેમની હાજરીમાં જૂઠું બોલવાનું માણસને માટે અશક્ય કરી મૂકતી. આમ છતાં, તેમના પર ખોટો આભાસ પાડવાનો પ્રયાસ કોઈ કરતું, તો ગાંધીજીની વેધક દષ્ટિ એ ચાલબાજીનો પાર પામી જતી. અને વિશેષ તો એ કે, પોતાની શંકા તેઓ ભલે વિનોદપૂર્વક પણ, હંમેશાં સાફ સાફ શબ્દોમાં દર્શાવતા હતા.

પ્યારેલાલ નય્યર (અનુ० મણિભાઈ ભ૦ દેસાઈ)

[‘મહાત્મા ગાંધી : પૂર્ણાહુતિ’ પુસ્તક]

દિલના દરિયાવનાં ઊંડાણ જરા જોઈ લઉં,
કેવા રે મલોબતનાં તાણ જરા જોઈ લઉં;
મારા કિનાર રહો દૂર ને સુદૂર,
રહો મઝધારે મારી મુલાકાત.

હરીન્દ્ર દવે

ઘરઘરમાં પારાયણ કરવા જેવું

આફ્રિકા ખંડના પચાસેક મુલકો પૈકી દક્ષિણ આફ્રિકા નામના દેશ સાથે ભારતનો લાંબા કાળનો સંબંધ રહ્યો છે. આજે સ્વાધીન એવા દક્ષિણ આફ્રિકા ઉપર સદીઓ સુધી અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય હતું. ફળદ્રુપ જમીન અને પુષ્કળ વરસાદને કારણે ત્યાંની ખેતીમાં મબલક કમાણી ગોરાઓ કરી શકે તેમ હતા. પણ ખેતી માટે મજૂરો જોઈએ, તે ત્યાં મળતા ન હતા. એટલે ત્યાંની અંગ્રેજ સરકારે ભારત પર તે વખતે રાજ કરતી અંગ્રેજ સરકાર પાસે મજૂરોની માગણી કરી. તેના જવાબમાં હિંદી મજૂરોથી ભરેલી પહેલી સ્ટીમર દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચી 1860ની આખરમાં. એ મજૂરો સાથે ‘એગ્રીમેંટ’ (કરાર) કરવામાં આવતું કે પૂરાં પાંચ વરસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજૂરી કર્યા પછી જ તે હિંદુસ્તાન પાછા આવી શકશે, અથવા તો એ દેશમાં રહીને નોકરી ધંધો કરી શકશે. ‘એગ્રીમેંટ’નું લોકભાષામાં થયું ‘ગિરમીટ’ અને એવા કરાર મુજબ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજૂરી કરવા ગયેલા હિંદી મજૂરો ‘ગિરમીટિયા’ તરીકે ઓળખાયા.

મજૂરોની પાછળ પાછળ હિંદી વેપારીઓ પણ આફ્રિકા પહોંચ્યા. તેમાંના મોટા ભાગના પોરબંદર વિસ્તારના મેમણો હતા. દાદા અબ્દુલ્લા નામની એવી એક મોટી પેઢીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સારો એવો વેપાર જમાવ્યો. તેમની અને તેમના એક હરીફ વેપારી વચ્ચે એક મોટી રકમનો કેસ અદાલતમાં ચાલતો હતો. આ વેપારીઓ અંગ્રેજી ઝાઝું જાણે નહીં, એટલે તેમના ગોરા વકીલોને પોતાની વાત સમજાવવામાં મુશ્કેલી પડે. એમાં મદદરૂપ થાય તેવા કોઈ કાઠિયાવાડી વકીલની એમને જરૂર હતી. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકાની આ વાત. તે અરસામાં લંડન જઈ તાજા બૅરિસ્ટર થઈ આવેલા રાજકોટના મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી તરફ દાદા અબ્દુલ્લાની પેઢીનું ધ્યાન ગયું અને એમણે એક વરસની બંધણીથી મોહનદાસને 1893માં દક્ષિણ આફ્રિકા બોલાવ્યા.

આ બૅરિસ્ટરે આફ્રિકા પહોંચતાંની સાથે જ જોયું કે ત્યાં હિંદીઓ સામે ગોરાઓ ડગલે ને પગલે રંગભેદ કરતા હતા. ખેતરો પર મહેનત કરવા માટે હિંદી મજૂરો એમને જોઈતા હતા, પણ ત્યાંના ધીકતી કમાણીવાળા એમના વેપારમાં ભાગ પડાવનારા હિંદી વેપારીઓ એ ગોરાઓને આંખના કણાની જેમ ખૂંચતા હતા. એટલે એ ઘરતી પરથી એમનો પગ ઊખડી જાય એવા જાતજાતના હિંદી-વિરોધી કાયદાઓ ગોરાઓની સરકારે કરવા માંડેલા. આવા કાયદાઓના અન્યાય વિશે ત્યાંના હિંદીઓને જાગૃત કરવાનું, અને પછી પોતાના હક માટે લડવા તેમને તૈયાર કરવાનું બિલકુલ અણધારેલું કામ બૅરિસ્ટર મોહનદાસ પર આવી પડ્યું. એટલે, એક જ વરસ માટે ત્યાં ગયેલા તેને બદલે એકંદરે એકવીસ વરસ સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમનો વસવાટ લંબાયો.

દક્ષિણ આફ્રિકાનાં આ એકવીસ વરસ ભારત અને આખા જગતના ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. કારણ કે એ વરસો દરમિયાન અન્યાય સામે શાંતિપૂર્વક લડવાનું, જાતે દુઃખ વેઠીને અન્યાય કરનારાઓમાં રહેલી માનવતાને જગાડવાનું, ‘સત્યાગ્રહ’ નામનું અદ્ભુત અને અપૂર્વ શસ્ત્ર મોહનદાસ ગાંધીએ માનવજાતને આપ્યું. એમની દોરવણી હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ અહિંસક યુદ્ધની સફળતાનો પહેલવહેલો નમૂનો વિશ્વને પૂરો પાડ્યો.

*

છેવટે 1914માં આફ્રિકા કાયમ માટે છોડીને મોહનદાસ પોતાની માતૃભૂમિ ભણી રવાના થયા. હિંદમાં પણ અંગ્રેજ સરકાર સામે અહિંસક લડત ચલાવવાનું એમના ભાગ્યમાં આવ્યું. એવી એક લડત દરમિયાન ગાંધીજી 1924માં યરવડા જેલમાં હતા ત્યારે, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની લડતની કથા એમણે લખવા માંડી. તેનાં કેટલાંક પ્રકરણ તેમના અઠવાડિક ‘નવજીવન’માં છપાયાં. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી બીજે વરસે એમણે બાકીનાં પ્રકરણો પૂરાં કર્યાં. એ બધાં ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ નામે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયાં. ત્યારબાદ ‘સત્યના પ્રયોગો’ નામે પોતાની આત્મકથા ગાંધીજીએ લખી, તેમાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના તેમના અનુભવો સ્વાભાવિક રીતે આવ્યા જ.

પરંતુ એ બે પુસ્તકો લખાયાં તે પહેલાં ઘણાં વરસે, ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળાના એક કિશોર વિદ્યાર્થીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહકાળનાં પોતાનાં સંસ્મરણો શાળાના હસ્તલિખિત ‘મધપૂડો’ના અંકોમાં આલેખવા માંડ્યાં હતાં. તેણે તરત જોયું કે ગાંધીજી વિશેની નાનીમોટી વાતો સાંભળવામાં સૌને મજા પડતી.

એ કિશોરનું નામ પ્રભુદાસ. એના દાદા ખુશાલચંદ ગાંધી તે ગાંધીજીના પિતરાઈ મોટા ભાઈ. (ઉત્તમચંદ ગાંધીના એક દીકરા કરમચંદના પુત્ર મોહનદાસ, બીજા દીકરા જીવનલાલના પુત્ર ખુશાલચંદ.) પ્રભુદાસના કાકા મગનલાલ અને પિતા છગનલાલ, એ બેઉ મોહનદાસકાકાના નિમંત્રણથી અનુક્રમે 1902 અને 1903માં દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા. 1905માં ત્યાં ગાંધીજીએ ફિનિક્સ આશ્રમની સ્થાપના કરી ત્યારે બેય ભાઈઓ તેમાં જોડાઈ ગયા. પછી બંનેનાં કુટુંબો પણ હિંદથી ફિનિક્સ રહેવા ગયાં. તેમાં ચારેક વરસનો બાળક પ્રભુદાસ હતો, તે પણ ફિનિક્સવાસી થઈ ગયો.

ફિનિક્સ આશ્રમમાં ગાંધીજી શું કરતા, કેવી મજૂરી કરતા, આશ્રમવાસી કુટુંબોનાં બાળકોને કેમ ભણાવતા, તોફાની વિદ્યાર્થીઓને કેમ વશ કરતા, નાનીમોટી મુસાફરીઓમાં સહુને કેવો આનંદ કરાવતા અને સત્યાગ્રહ કરી જેલ જવાને આશ્રમવાસી ભાઈબહેનોને કેવી રીતે તૈયાર કરતા – એ બધી વાતો યાદ કરીને

પ્રભુદાસે ‘મધપુડો’માં લખવા માંડેલી. પછીથી એ લેખમાળા ‘જીવનનું પરોઢ’ નામે ‘કુમાર’ માસિકમાં હપ્તાવાર પ્રકાશિત થવા લાગી. એનું 600થી વધુ પાનાંનું પુસ્તક 1948માં બહાર પડેલું, પણ તેના તરફ વાચકોનું ધ્યાન દુર્ભાગ્યે દોરાયું નહીં. તે પછી પ્રભુદાસ ગાંધીએ તૈયાર કરેલી 300 પાનાંની તેની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ 1969ના ગાંધી શતાબ્દી વરસમાં પ્રગટ થયેલી. વળી એનાથીયે નાનો લઘુ સંક્ષેપ પ્રભુદાસભાઈએ તૈયાર કરી આપ્યો, તેની 12,000 નકલો 1973માં છપાયેલી.

મૂળ પુસ્તક અને તેના ઉપલા બે સંક્ષેપો ઘણા વરસથી અપ્રાપ્ય હતા ત્યારે એનો હજી નાનો, અને અંતિમ સંક્ષેપ, લગભગ 80 પાનાંનો, ગાંધીજીની સવાસોમી જયંતીએ 1995માં પ્રગટ થયેલો. એ અરસામાં જ પ્રભુદાસ ગાંધીનું 94 વરસની વયે અવસાન થયું. પછી 2000ની સાલની આખરમાં પ્રભુદાસભાઈનું જન્મશતાબ્દી વરસ શરૂ થાય તે પહેલાં જ ‘જીવનનું પરોઢ’ના મૂળ મહાગ્રંથનું પુનર્મુદ્રણ નવજીવન ટ્રસ્ટ તરફથી ફક્ત રૂ. 150 જેટલી ઓછી કિંમતે સુલભ બન્યું છે.

નવી પેઢીના કિશોરોના હાથમાં ગાંધીજી વિશે પહેલવહેલું કોઈ પુસ્તક મૂકવું હોય તો હું ‘જીવનનું પરોઢ’ સૂચવું. ‘આત્મકથા’ની પણ પહેલાં એ વાંચવા જેવું છે. તેના ત્રણ સંક્ષેપો પૈકી એક પણ જેમણે વાંચેલો હશે તેમનામાં મૂળ આખું પુસ્તક વાંચવાની ઉત્કંઠા અવશ્ય જાગી હશે, તે હવે પૂરી થઈ શકશે. ગાંધીજીના ચરિતામૃત સાથે ઘૂંટાયેલી પ્રભુદાસભાઈના બાળપણની આ સ્મરણયાત્રાનું, ‘રામાયણ’ની માફક, અનેક કુટુંબોમાં જ્યારે પારાયણ થતું હશે, એવો દિવસ જરૂર આવશે.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[‘નયા માર્ગ’ પખવાડિક]

ભાવકને સુરુચિપ્રદ

અનંતરાય મ. રાવળ (1912-1988)ની વિવેચનપ્રવૃત્તિ લગભગ પાંચ દાયકા ચાલી હતી. આઠ સંગ્રહોમાં તેમનાં વિવેચનો ગ્રંથસ્થ થયેલાં છે. સમભાવપૂર્ણ ગુણદર્શિતા અને માહિતીની વિશ્વસનીયતા, એ તેમનાં લખાણોની વિશિષ્ટતાઓ છે. ગુણદોષની પરીક્ષા કરતી વખતે સહેજ પણ વધતું-ઓછું તોળાઈ ન જાય તેની તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. દોષદર્શન કરાવવાની પણ તેમની રીત સૌમ્ય અને સુચિકર હોય છે. તેમની શિષ્ટ ને રસાળ શૈલી સત્ય અને પ્રિયને એકસાથે કહી શકે છે. આ પ્રકારનાં વિવેચનો ભાવકને સુરુચિપ્રદ નીવડે છે, અભ્યાસીને માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે અને સર્જકને પ્રોત્સાહન આપે છે.

ધીરુભાઈ ઠાકર

ભજનનું ભાતું

દિવસે ને દિવસે અમારે ત્યાંનું આખું વાતાવરણ ઊપડવાની તૈયારીનું થતું જતું હતું. ક્યારે ઊપડીશું અને કઈ દિશાએ ઊપડીશું, એ કોઈ કહી શકતું ન હતું. દેશ જવાની મોટી મોટી ઉમેદો અમારા મનમાં હતી. અને જેલ જવાનીયે હોંશ ઓછી ન હતી. કઈ ઘડીએ કયો હુકમ મળે છે એ સાંભળવાને અમારા કાન સળવળી રહ્યાં હતાં.

એ મુસાફર, કૂચકા સામાન કર,

ઈસ જહાં મેં હૈ બસેરા ચંદ રોજ.....

એ નઝીરની કડીઓ અમે હાલતાંચાલતાં એકબીજાને સંભળાવતા. ફિનિક્સના તબેલામાં બધાયે ઘોડા હણહણી રહ્યા હતા.

અનેક દિવસની ચર્ચાઓ પછી હું અટકળ બાંધી શક્યો કે અમારા ઘરમાંથી બધાં જ જાય એવી વાત ચાલે છે, અને બધાં વડીલો જતાં રહે તો અમ બાળકોની શી દશા થાય તે ફિકર એ બધાંને કોરી રહી છે. બાપુજીની સત્યાગ્રહની લડત તો છ-સાત વરસથી ચાલુ હતી, પણ સ્ત્રી-સત્યાગ્રહીનો ઇતિહાસ હજુ નોંધાયો ન હતો. પરંતુ હવે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તરફથી હિન્દુસ્તાની ઢબનાં લગ્ન ફોક કરનારા કાયદાનો અણધાર્યો હુમલો થયો હતો. એ ભયાનક માનભંગનો જવાબ તો બહેનો આપે એ જ શોભે એમ હતું. એટલે સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવો નવો આરંભ કરવાનો હતો.

એક બપોરે મારી બાએ મને પાસે બોલાવી, ખોળામાં બેસાડી, માથે હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું, “પ્રભુ, અમે જેલ જઈએ તો પછી આ નાનાં ભાઈબહેનોને તું સંભાળીશ ને ?”

“પણ બા, મને જેલ જવાનું ક્યારે મળશે ?”

“હજુ તો તું નાનો છે. તને બારમું વરસેય શરૂ નથી થયું. ચાર વર્ષ પછી તું યે અમારી સાથે જેલમાં આવજે. ત્યાં સુધી આ નાનાં ભાઈબહેનોને સંભાળજે. એમને ખવડાવજે, પથારી કરી દેજે, નવડાવી ને કપડાં પહેરાવજે, જેથી અમને યાદ કરીને એ રુએ નહીં.”

એક દિવસ જનરલ સ્મટ્સનો ત્રણસો શબ્દોનો તાર આવી પહોંચ્યો. બાપુજીએ એ વાંચ્યો અને લડત શરૂ કરી દેવાનું નક્કી કરી નાખ્યું. પ્રાર્થના પછી મારી બા પાસે ‘વૈદર્ભી વનમાં વલવલે, અંધારી છે રાત’ એ પદ ગવડાવ્યું. પછી બાપુજીએ કહ્યું :

“હવે જેલ જવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. જેલ જવું એ રમતવાત નથી. આખો દિવસ પથરા ફોડવા પડશે. કઠણ જમીન તીકમથી ખોદવી પડશે. ખાવામાં બહુ વેઠવું પડશે. ઉપવાસ કરવાના પ્રસંગો પણ આવ્યા વિના નહીં રહે. અને ઉપવાસ

કરતાં છતાં મજૂરી કરવાની ના નહીં પડાય. શરીર બેભાન થઈ પડી જાય ત્યાં સુધી કામ કરવાનું છોડી શકાશે નહીં જ. જેટલો વિચાર કરવો હોય એટલો આજે કરી લો. જેલમાં ગયા પછી ત્યાંનાં દુઃખ ન સહેવાય અને આંખમાં આંસુ આવે, તેના કરતાં આજે ન જવું એ જ સારું.”

1913ના સપ્ટેમ્બરની 16મી તારીખ હતી. સોમવારનો દિવસ હતો. જગતના ઇતિહાસનું દિવ્ય પાનું ઊઘડ્યું હતું. આપેલાં વચનોને પગ તળે કચડી નાખી, દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર ચપટીમાં આવેલા ચાંચડની જેમ હિન્દી કોમને ચોળી નાખવા તૈયાર હતી. હિન્દીઓને લડાઈ આપ્યા વિના છૂટકો ન હતો. ગમે એટલાં સંકટ ઝીલીને ભારતમાતાનું નાક સાચવવાનો હિન્દીઓએ નિરધાર કર્યો હતો.

એ દિવસે હું વધારે વહેલો ઊઠ્યો અને ઊઠતાંની સાથે મારી ટેવ પ્રમાણે ચોમેર ધૂમી વળ્યો. ફિનિક્સનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું હતું. બધાં પ્રવાસીઓ ઉમંગભરે ગાંસડા-પોટલાં બાંધવામાં રોકાયેલાં હતાં. બાપુજી રસોડામાં ઊભે પગે હતા. કસ્તુરબા અને મારી બાની હાજરી વિના રસોડું ખાલી લાગતું હતું. મગનકાકા રોટલીના મોટા પિંડાને પહોંચી વળવા બાપુજીની મદદમાં હતા. લડવૈયાઓને સારુ ઘરનું એ છેલ્લું ભોજન હતું. એટલે જમવાનો ઘંટ વાગતાં સુધીમાં બાપુજીએ જાતજાતની રસોઈ તૈયાર કરી દીધી. રોટલી, ખીર, મસાલેદાર શાક, કચુંબર, ખજૂરનો રસ, કઢી-ભાત વગેરે વાનીઓ આજે ય મારી નજર સામે તરે છે. હોંશે હોંશે બાપુજીએ સૌને તે દિવસે પીરસ્યું. મધ્યાહ્ન પહેલાં આનંદપૂર્વક એ ભોજન પૂરું થયું. પણ ભાણેથી ઊઠતાંની સાથે એકાએક ચોમેર ગંભીરતા છવાઈ ગઈ. બે વાગતાં બધાંનાં બિસ્તરાં-પોટલાં ઠેલામાં ખડકાઈ રવાના થઈ ગયાં. પછી સૌ બાપુજીના છેલ્લા આશીર્વાદ લેવાને ભેગાં થયાં. પોતાની શાંત, ગંભીર અને મીઠી વાણી વડે બાપુજીએ બધાંને વીરરસથી ભરી મૂક્યાં :

“જોજો ! લાજ રાખજો. અત્યારે જેવા ઉત્સાહ અને આનંદમાં છો એવા જ ઉત્સાહ અને આનંદમાં, ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડે તોયે રહેજો. માથે દુઃખ આવી પડતાં જેલમાં બુદ્ધિ હાથમાં નહીં રહે ત્યારે તમને થશે કે, આપણે શા સારુ બીજા માટે દુઃખ ભોગવીએ છીએ ? પણ એવા વિચાર આપણને છાજે નહીં. આપણે ઘણી વાર નરસિંહ મહેતાનું પદ ગાઈએ છીએ, એમાં પહેલી વાત જ એ છે ને કે પર-દુઃખે ઉપકાર કરે તો યે મન અભિમાન ન આણે, એ વૈષ્ણવજન. આપણામાંથી ઘણાના ગળામાં કંઠી છે. આપણે વૈષ્ણવ જન્મ્યા છીએ. આપણો ધર્મ છે કે પારકાંને દુઃખે દુઃખી થવું. બીજાના દુઃખે દુઃખી થવા સિવાય, એમના કષ્ટમાં ભાગ લીધા સિવાય, આપણે વધુ કંઈ નથી કરી શકતા. પારકાનું તો શું, પણ આપણા સગા ભાઈનું યે દુઃખ દૂર કરવું એ આપણા હાથની વાત નથી. દુઃખ દૂર તો ઈશ્વર કરે છે.

“ભરતજી નંદિગ્રામ શા માટે જઈને રહ્યા હતા ? એમને અયોધ્યામાં શું દુઃખ હતું ? પણ રામ વનવાસનાં દુઃખ સહે ત્યારે એનાથી કેમ નિરાંતે સેજ પર સૂઈ

શકાય ? જ્યારે મનમાં સહેજ પણ શંકા આવે ત્યારે, આપણે રોજરોજ ‘રામાયણ’માં વાંચ્યું છે અને ભજનોમાં ગાયું છે એનો ખ્યાલ કરવો. એટલે અંતરમાં ખૂબ બળ આવશે અને પારકાને દુઃખે હસતે મોઢે મરવામાં પણ તમે પાછી પાની નહીં કરો.”

મારી બાએ ભજન ઉપાડ્યું, તેમાં પચીસત્રીસ જણાંનો કંઠ ભળ્યો. વાતાવરણ ધૂજી ઊઠ્યું. બાપુજીએ છેવટનો આદેશ આપ્યો : “આ ભજનો તમારા ભાતામાં બાંધજો.” થોડી વાર બધે શાંતિ પથરાઈ ગઈ. સૌ જાણે પોતાના ઊંડાણને ભાળતાં બેઠાં હતાં. બાપુજીએ ગંભીરતાનું એ વાદળ વિખેરી નાખ્યું. ત્રણેક વરસની નાની રૂખીને તેમણે મારી કાકીના ખોળામાંથી લઈ લીધી અને માથી વિખૂટી પડતાં એ રડે નહીં એટલા માટે તેને હસાવવા લાગ્યા. એ જોઈ બધાને ગળે બાઝેલો ડૂમો છૂટી ગયો અને સૌ સ્ટેશને જવા તૈયાર થઈ ગયાં. કલાક સવા કલાકે સ્ટેશને પહોંચ્યાં. થોડી વારે ભકભક કરતું ઓજિન પ્લેટફોર્મમાં દાખલ થયું ને ડબ્બાઓનો ગડગડાટ કાને પડ્યો. એ ઘડીએ મારી છાતીમાં ધબકારા થવા લાગ્યા. તરત જ છોકરાઓની ટોળીમાંથી છૂટો થઈને મારી બા તથા પિતાશ્રી ઊભાં હતાં એ તરફ વળ્યો, અને એકી નજરે એમની સામે મેં જોયા કર્યું. ક્ષણભર ધૂજી ગયો. “મા-બાપ જેલમાં જાય છે, હવે પાછાં મળે અને ન પણ મળે,” વગેરે વિચારો વીજળીના ઝબકારાની જેમ ઝબકી જઈને દિલને આંચકો મારતા ગયા. ગળે ડૂમો બાઝ્યો. નીચી આંખે મેં ઝટપટ માબાપ અને બીજાંઓને પગે લાગી લીધું અને ત્યાંથી ખસી ગયો.

પ્રભુદાસ ગાંધી

['જીવનનું પરોઢ' પુસ્તક]

“પ્રાર્થના કરીશ કે - ”

અનાગત ભવિષ્યકાળમાં મારાં લખાણનું મૂલ્ય રહેશે કે નહિ એનો હું વિચાર કરતો નથી. તેનું આયુષ્ય જો પૂરું થઈ જાય તો તે એક જ કારણે પૂરું થઈ જશે - કે તેના કરતાં વધારે વિશાળ, વધારે સુંદર, વધારે પરિપૂર્ણ સાહિત્યના સર્જનમાં તેના હાડપિંજરની જરૂર પડી હશે. હું તો આ વિશે દુઃખ ન કરતાં ઊલટો પ્રાર્થના કરીશ કે મારા દેશમાં, મારી ભાષામાં, એવું મહાન સાહિત્ય જન્મ પામો કે જેની તુલનામાં મારાં લખાણ તુચ્છ લાગે.

શરદ્વંદ ચટ્ટોપાધ્યાય

ત્રણ રસ્તા

કોઈ પણ કામ કરવાના ત્રણ રસ્તા છે : કાં તો એ જાતે કરવું, કાં તો પૈસા આપીને કોઈની પાસે કરાવવું, અથવા એ કરવાની મનાઈ પોતાનાં બાળકોને ફરમાવવી.

મોન્તા કેઈન

એલ્લા શ્વાસ સુધી બગાવત

“એલા, આ કોનો છોકરો છે ?”

“ગોવિંદરાવનો.”

“પણ એ તો જાતનો માળી છે, ને આ બ્રાહ્મણની જાનમાં ક્યાંથી ?”

“આ તો ધર્મ-ભ્રષ્ટતા કહેવાય, કેમ ચાલે !”

એક કાનેથી બીજે કાને, બીજાથી ત્રીજા કાને વાતની કાનફૂસી થવા લાગી. બ્રાહ્મણોની ચોટલીઓ ધૂજ ઊઠી : જાણે વીજળીનો સબાકો થાય, તેમ કોઈનો કોઈ સળગી ઊઠ્યો; “કાઢે સાલાને અહીંથી, જુઓ છો શું ?”

ભૂદેવોની ભ્રમરો ઊંચી થઈ; તીર પેઠે તણાઈ ! જાણે ધરતી રસાતાળ ! નાત આખી ખડાંગ કરતી ઊભી રહી ગઈ. વાત હમણાં વધી જશે, એવો ભય જોઈને ઘરઘણીએ જ્યોતિરાવને ઘેર ચાલ્યા જવા વિનંતી કરી.

ભૂદેવો મૂંછે વળ ને ચોટલીએ તાવ દેવા લાગ્યા.

જ્યોતિરાવને ભોં ભારે થઈ પડી. તે ભોંઠપનો માર્યો નીચે મોંએ ચાલ્યો ગયો.

એ દિવસે જ્યોતિરાવના મનમાં વિચાર-વંટોળ ઊઠ્યો : સમાજમાં ઊંચ-નીચના ભેદભાવ શા માટે ? કોણે તે ઊભા કર્યા ? એમાં ધર્મ ક્યાં આવ્યો ? બ્રાહ્મણ હોય કે ચાંડાળ, પણ સૌ ઈશ્વરને મન સરખા છે, તો પછી માણસ માણસ વચ્ચે આવાં ધિક્કાર કે ઘુણ શા માટે ? આ બધાંનું મૂળ કારણ એક જ છે – અજ્ઞાનતા.

એ વેળા, એની વય માંડ વીસેક વરસની હશે. તેણે પૂનામાં બુધવાર પેઠમાં કન્યાશાળા શરૂ કરી. કન્યા ભવિષ્યની માતા છે, તે કેળવાયેલી હશે તો ભાવિ પેઢીને તે અજ્ઞાનતામાંથી ઉગારી શકશે : જ્યોતિરાવની આ દૃઢ માન્યતા હતી.

જ્યોતિરાવે ભારતમાં સૌથી પહેલી કન્યાશાળા ઊભી કરી. સમાજ અને ધર્મના ઠેકેદારોમાં ચારેકોર ઊહાપોહ થયો : છોકરીઓને ભણાવીએ તો ધર્મભ્રષ્ટ થવાય. પણ જ્યોતિરાવ આવા વિરોધને ગણકારે એમ ન હતા. એ તો પોતાના કામને નિષ્કાથી વળગી રહ્યા. બને તેટલો શિક્ષણ-પ્રચાર કરવો એ જ એમનું જીવન બની ગયું.

જ્યોતિરાવનાં લગ્ન નાનપણમાં જ થઈ ગયાં હતાં. આઠ વર્ષની સાવિત્રી અને 14 વર્ષનો જ્યોતિરાવ. સાવિત્રી જૂના રીતરિવાજોથી ઘડાઈ હતી. છતાં જ્યોતિરાવે ધીરજ અને સમજથી કામ લીધું. એક દિવસ તેણે સાવિત્રીને કહ્યું : “સાવિત્રી, ગાડાનાં બે પૈડાં સરખાં ન હોય તો ગાડું ચાલે નહીં, તેમ જીવનનું પણ છે; પતિ ભણેલો હોય ને પત્ની સાવ અભણ ને ગમાર રહે તો તે સારું ન કહેવાય.”

“તમારી વાત ખરી છે. તમે કહો તે કરવા તૈયાર છું.”

એ દિવસથી પત્નીને ભણાવવા માંડ્યું અને બે જ વરસમાં સાવિત્રીને પોતાની શાળાની શિક્ષિકા બનાવી દીધી. આ રીતે પતિ-પત્ની એકમેકનાં પૂરક બની,

શિક્ષણના પ્રચારમાં આગળ ધપવા માંડ્યાં. આની દેખાદેખીએ બીજા ઘણા મિત્રોએ પણ ઘેર પોતાની પત્નીને શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

ઘેર ઘેર શિક્ષણનાં પગરણ મંડાતાં જોઈને રૂઢિચુસ્તો, સમાજના ધુરંધરો ઊકળી ઊઠ્યા; માર્ગ પરથી સાવિત્રી પસાર થાય કે તેને ગંદી ગાળો ભાંડે, ધૂળ ઉડાડે, પથરા ફેંકે. પણ સાવિત્રી કાચી-પોચી નહોતી. તે જરાય ભય પામી કે વિચલિત થઈ નહિ. ઊલટું, લોકો એની નિંદા કરતાં, તેમ એણે પોતાના કામનો વેગ વધાર્યો.

એક દિવસ રૂઢિચુસ્તો ભેગા મળીને જ્યોતિરાવના બાપ પાસે ગયા, અને એમને ધમકાવ્યા : “તમારા છોકરાએ તો હવે હદ કરી છે. વર-વહુ બેઉ જણાં ગામને વંદાડવા બેઠાં છે કે શું ? એને જાણે કોઈ કહેનારું જ નથી ! તમે એને કહી દેજો કે આ બધું બંધ કરે, નહિતર ગામ તમારો વહેવાર બંધ કરી દેશે.”

ગામના લોકો જ્યાં એક થઈ ગયા હોય ત્યાં એકલદોકલનું શું ગજું ! જ્યોતિરાવના બાપ ગોવિંદરાવ ગભરાયા. તેમણે પોતાનાં દીકરા અને વહુને ઘણાં વાર્યાં, પણ એ માન્યાં નહીં. એ તો પોતાનું કાર્ય ચાલુ રાખવા મક્કમ હતો. આખરે નાછૂટકે બાપે કહ્યું : “દીકરા, ગામમાં રહેવું અને ગામથી વેર બાંધવું એ કેમ ચાલે ? તમને જો ના પરવડે તો નોખાં થઈ શકો છો.”

પતિ-પત્નીએ વડીલનાં આ વેણ સાંભળી, એકબીજાની સામે જોયું અને બંનેએ એકમેકની અંતરની વાત સમજી લીધી. પિતાના આદેશને શિરોધાર્ય કરી પતિ-પત્ની એ જ ઘડીએ ઘર છોડી નીકળ્યાં.

પણ, ગામમાં એમને ખોરડું કોણ આપે ? એક મિત્રની મદદથી મકાન તો માંડ માંડ મળ્યું, પણ જીવનનિર્વાહ કેવી રીતે કરવો ?

ઘણી મનોવ્યથા અને મંથન પછી જ્યોતિરાવે એક ઠેકેદાર પાસે પેટાકામ શરૂ કર્યું. ધીરે ધીરે નાનાંમોટા બાંધકામ પોતે કરવા માંડ્યાં. દિવસના ધંધો કરે, રાતના અભણ મજૂરોને ભણાવે, પોતાના ખર્ચે પાટી-પેન પૂરાં પાડે. કશાય ભેદભાવ વગર જ્યોતિરાવે મરાઠા, મહાર, માંગ, ચાંડાળ, ઢેઢ, ભંગી વગેરેના છોકરાઓને ભણાવવાનું શરૂ કર્યું. સાવિત્રી પણ પતિને પગલે પગલે ડગ ભરતી હતી.

લોકોએ જ્યોતિરાવ અને તેની પત્નીને ત્રાસ આપવા બાકી નહોતું રાખ્યું. એમનાં માથે થૂંકે, પાનની પિયકારીઓ મારે, ગમે તેવી ગાળો આપે. પણ એમના પેટનું પાણી હલતું નહિ.

પતિ-પત્નીએ મળીને એક વધુ શાળા ખોલી; અસ્પૃશ્યો માટેની એ સૌપ્રથમ શાળા હતી. જ્ઞાનનાં દ્વાર સૌ કોઈ માટે ખુલ્લાં છે, એવું જ્યોતિરાવે આહવાન કર્યું ત્યારે ચારેકોર દાવાનળ લાગ્યો હોય એવો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો. વિરોધીઓ ભેગા થયા અને એક કાવતરું ઘડાવ્યું.

મધરાતનો પોર હતો. સૌ મીઠી નિદ્રામાં પોઢી ગયાં હતાં. આખા દિવસની થાકીપાકી સાવિત્રી પણ ઊંઘી ગઈ હતી. જ્યોતિરાવ પોતાને આશ્રયે રાખેલા અનાથ

બાળકો માંડેના એક અસ્વસ્થ બાળકને ઊંઘાડવા વહાલથી પંપાળતા બેઠા હતા.

એ ટાણે ઘરને પાછલે બારણેથી બે જણ હાથમાં હથિયારો સાથે પ્રવેશ્યા. જોયું તો જ્યોતિરાવ એક અનાથ બાળકને પંપાળતા બેઠા છે. જોતાં જ એ હેબતાઈ ગયા, ત્યાં જ થંભી ગયા. એમનાં મસ્તકો જ્યોતિરાવનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યાં.

એમને જ્યોતિરાવ પોતાની રાત્રિશાળામાં ભણાવવા લાગ્યા. આગળ જતાં, એમાંના એક ધોંડીરામને જ્યોતિરાવે આગળ અભ્યાસ માટે કાશી મોકલ્યો. ત્યાં એ ભણી-ગણીને પંડિત થયો. બીજો જ્યોતિરાવનો અંગરક્ષક બની ગયો. તે ભણી-ગણીને જ્યોતિરાવના વિચારોનો પ્રચાર કરતો, કાંતિનાં ગીતો રચીને ગાતો અને લોકોમાં જાગૃતિનો સંચાર કરતો.

જ્યોતિરાવની પ્રવૃત્તિથી, શિક્ષણક્ષેત્રે તેણે સાધેલી પ્રગતિથી પ્રભાવિત થઈને વિદ્યાધિકારી સર અરસ્કીન પેરીએ ઈંગ્લેન્ડનાં રાણીને આવી સુંદર અને સુધારક પ્રવૃત્તિનું બહુમાન કરવા જણાવ્યું. રાણીએ એ માટે અભિનંદન પાઠવ્યાં.

લોકો જેને હડધૂત કરી નિંદા કરતાં, એ જ જ્યોતિરાવના જાહેર સન્માનમાં પૂના શહેરના લોકો ઊમટી પડ્યા. 1852ના નવેમ્બરની 16 તારીખે ગવર્નરના પ્રમુખપદે શહેરના અગ્રગણ્ય નાગરિકોની ઉપસ્થિતિ વચ્ચે જ્યોતિરાવની મહાન સેવા બિરદાવવામાં આવી. ત્યારે એ બહુમાનનો સ્વીકાર કરતાં અત્યંત નમ્રપણે એમણે કહ્યું : “મેં કોઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય એમ હું માનતો નથી. હું તો કેવળ ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે, આજ સુધી ઉપેક્ષિત રહેલું કાર્ય શરૂ કરી રહ્યો છું; એમાં આપ સૌનો હૃદયપૂર્વક સહકાર માગું છું.”

પોતાના પુત્રનું બહુમાન થયાનું જાણીને પિતા ગોવિંદરાવનું હૈયું હલી ઊઠ્યું. પોતે એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકેલા તે બદલ ભારે દુઃખ થયું, પોતે આવીને પુત્ર સાથે રહેવા લાગ્યા. જ્યોતિરાવે સુધારાની જ્યોત વધુ ને વધુ પ્રજ્વલિત કરી. વિધવા-વિવાહનું જ્યોતિરાવે આહ્વાન કર્યું અને વિધવા-મુંડન સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો – એટલું જ નહિ, મુંબઈ અને પૂના જેવાં શહેરોમાં વાળંદોની સભા બોલાવીને આ રિવાજ બંધ કરવાનું ઠરાવ્યું. આ ક્રાંતિકારી સુધારાથી સમસ્ત સ્ત્રીસમાજને ભારે આનંદ થયો.

જ્યોતિરાવને સંતાન ન હતું, એથી એમણે પત્નીના સહયોગથી પારકાં સંતાનોને ઘરઆંગણે વસાવી અનાથાશ્રમ ઊભો કર્યો. જીવનમાં ભૂલી પડેલી એક બ્રાહ્મણી સ્ત્રીના સંતાનને વિધિવત્ ખોળે લઈ, એ સ્ત્રીને કલંકમાંથી ઉગારી. આ દત્તક પુત્ર યશવંતે તબીબી અભ્યાસ કરી, પિતાના પગલે ચાલીને સેવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો.

જ્યોતિરાવની બહુવિધ સેવા, ત્યાગ અને જીવનસમર્પણની સમસ્ત મુંબઈના શિક્ષિત સમાજમાં ભારે સુવાસ પથરાઈ હતી. સન 1888માં મુંબઈમાં એક જંગી સભાનું આયોજન કરી જ્યોતિરાવનું જાહેર સન્માન કરવામાં આવ્યું. એના પ્રમુખપદે

રાનડે અને ભાંડારકર જેવી વિભૂતિઓ ઉપસ્થિત હતી. એ વેળા રાવબહાદુર વડેકરે જ્યોતિરાવને 'મહાત્મા' તરીકે સન્માન્યા. સાથે એમનાં પત્ની સાવિત્રીબાઈનું પણ અપૂર્વ સન્માન કરવામાં આવ્યું.

આ મહાન સેવાધારી વિચારકે 1873માં 'સત્યશોધક સમાજ'ની સ્થાપના કરી, જે સમાજની કાયાપલટનો એક મહાન સંકલ્પ હતો. ગામેગામ એની શાખાઓ ખૂલી. સર્વ માટે એનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં. 'મનુષ્યની યોગ્યતા નાત-જાત પર નહિ, પણ એના ગુણ-સંસ્કારથી જ નક્કી થાય છે,' એ એમનું મુખ્ય સૂત્ર હતું. પોતાના આ વિચારોને વહેતા કરવા એમણે પુસ્તકો લખીને રૂઢિ અને અંધશ્રદ્ધા સામે બગાવતનો ઝંડો ફરકાવ્યો.

જીવનના છેલ્લા ત્રાસ સુધી સમાજ સામે બગાવત કરતાં કરતાં, આ મહાન જ્યોતિર્ધર જ્યોતિરાવ ફુલેએ 1890ની 27મી નવેમ્બરે આ જગતમાંથી વિદાય લીધી.

'નચિકેત'

પૂરા દસ હજાર નહીં !

જમશેદજી મહેતા કરાંચી શહેરના એક મહાન નાગરિક તરીકે જાણીતા થઈ ગયા. એમનું સાધુચરિત જીવન સૌને પ્રેરણા આપતું હતું.

કરાંચીમાં લેડી ડફરીન સાર્વજનિક હોસ્પિટલ છે. એક વાર એ હોસ્પિટલ માટે ફંડ ભેગું કરવાનું સૌએ વિચાર્યું. જમશેદજી મહેતાને એ માટેની કમિટીમાં લેવામાં આવ્યા. કમિટીએ એવું ઠરાવ્યું કે જે જે દાતા દસ હજાર રૂપિયા આપે તેના નામની આરસની તકતી હોસ્પિટલની દીવાલ પર મૂકવી. ઘણા સુખી ગૃહસ્થોએ મોટી મોટી રકમ નોંધાવી. જમશેદજીએ પણ દાનમાં રકમ આપી... પણ દસ હજારથી થોડાક ઓછા રૂપિયા તેમણે આપ્યા.

એમણે દસ હજાર પૂરા કેમ નહીં આપ્યા હોય, તે કહેવાની જરૂર નથી ને ?

મુકુલ કલાર્થી

['જનસત્તા' દૈનિક : 1976]

દેંગે !

કાતિલકા ઈરાદા હૈ બિસમિલકો મિટા દેંગે,
બિસ્મિલકા તકાજા હૈ કાતિલકો દુઆ દેંગે.

'શાદ'

પૂનમલાલ

છાત્રાલયમાં દાખલ થતી વખતે પૂનમલાલની ઉંમર બાર વરસની હતી. દાખલ થયા બાદ થોડાક વખતમાં જ તે વિદ્યાર્થીઓનો નેતા બની ગયો. આમલી-પીપળી રમવામાં એની કુશળતા અજોડ હતી, મોટાં ઝડોની ઊંચામાં ઊંચી અને પાતળી ડાળીઓ ઉપર ચડવામાં એની સાથે કોઈ સ્પર્ધા કરી શકતું નહિ. આ સાથે એનામાં બીજી પણ અનેક વિશેષતાઓ હતી. વાતચીતમાં એ ઘણો કુશળ હતો અને એનું હાજરજવાબીપણું અત્યંત આકર્ષક હતું. પરંતુ તેની હાજરી છાત્રાલય તેમજ શાળામાં કાર્યકર્તાઓ માટે અળખામણી થવા માંડી. પોતાના સમવયસ્ક છાત્રોની ટોળીઓ બનાવી છાત્રાલયના નિયમોનો ભંગ કરતો તે રખડપટ્ટીએ ચડ્યો. આજુબાજુનાં ખેતરોમાંથી પણ અવારનવાર એને અંગે ફરિયાદો આવવા માંડી. એના ઉપર જે જે અંકુશો મુકાતા ગયા તે બધાનો એ બહુ સફળતાથી પ્રતિકાર કરવા માંડ્યો, અને એ પ્રત્યેક પ્રતિકારે વિદ્યાર્થીઓમાં તે વધુ ને વધુ માનીતો બનતો ગયો.

બધા વર્ગો સાથે પરિચયમાં રહી શકાય એ દષ્ટિએ પ્રત્યેક શ્રેણીના બધા વિભાગોને એકઠા કરી સામાન્ય જ્ઞાન તથા કવિતા જેવા વિષયો હું એ વખતે લેતો. એવા વર્ગ લેતી વખતે મને પણ પૂનમલાલનો સીધો પરચો મળ્યો. એ જ્યાં બેસતો ત્યાં ચારે બાજુએ ભારે અસ્વસ્થતા મચી રહેતી. એમાં એ જ કારણભૂત હતો એ શોધી કાઢતાં મને વાર લાગી નહિ.

પૂનમલાલે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રાપ્ત કરેલું સ્થાન કેવળ તેનાં અળવીતરાંને લઈને જ ન હતું, તે ભારે બુદ્ધિશાળી પણ હતો.

એટલે તો પૂનમલાલમાં મને વધુ રસ પડવા માંડ્યો. એની શક્તિઓને યોગ્ય માર્ગે વાળવા માટે શું થઈ શકે એ અંગે એના બીજા શિક્ષકો સાથે પણ હું વખતોવખત ચર્ચા કરવા માંડ્યો. પણ એને માટે જે કોઈ યોજના કરવામાં આવતી તેમાં એને લાંબો રસ રહેતો નહિ. એને તોજ્ઞાનમાં અને ભાંગફોડમાં જે આનંદ આવતો તે આડે બીજી બધી સિદ્ધિઓ એને ગૌણ લાગતી. એના આ સમાજવિરોધી વલણમાં એક પ્રકારની અવળે રસ્તે ચડી ગયેલી એની વિજિગીયાની જ અભિવ્યક્તિ હતી, એવો વહેમ ધીરે ધીરે મારા મનમાં બંધાતો ગયો. એ અંગે શું થઈ શકે એનો હું વિચાર કરતો હતો, એવામાં એક દિવસ એક મોટી ફરિયાદ મારી પાસે આવી.

અમારા કંપાઉંડની દીવાલ પાસે પાડોશીનો એક આંબો હતો. એ આંબાની કેટલીક ડાળીઓ અમારા કંપાઉંડમાં પડતી હતી. આંબા ઉપર મરવા બેઠા હતા, અને છોકરાઓ પથર મારી મરવા પાડે છે એ જાતની ફરિયાદ એના રખેવાળ તરફથી અવારનવાર આવતી હતી. એ માટે વિદ્યાર્થીઓને ઠપકો, ચેતવણી વગેરે આપવા જેવું બધું અમે કરી ચૂક્યા હતા. પણ પૂનમલાલની સરદારી હેડળની ટોળી ઉપર એની કશી અસર થવા પામી ન હતી. પરિણામે રખેવાળે છોકરાઓને ભગાડવા

માટે પથ્થરો મારવા માંડ્યા. અને પૂનમલાલની ટોળીને જાણે એ જ જોઈતું હોય તેમ એ પથ્થરોનો જવાબ તેમણે બેવડા ઝનૂનથી આપવા માંડ્યો. અમારા ચોકીદારે આ જોયું અને પુનમલાલને તેણે પકડી લીધો.

એક બાજુથી પૂનમલાલને લઈને ચોકીદાર મારી પાસે આવ્યો, ત્યાં બીજી બાજુથી આંબાનો રખેવાળ અને તેની પત્ની ભારે અકળાટ સાથે રાવ ખાતાં આવી પહોંચ્યાં. વાતમાંથી મેં જાણી લીધું કે રખેવાળે એ આંબાની કેરી પચીસ રૂપિયે ખરીદી લીધી હતી. એની નફાની આશા તો બધી ધૂળમાં મળી ગઈ હતી, પણ એનું મુદ્દલ પણ હાથમાં નહિ આવે એવી એની ખાતરી થઈ ગઈ હતી. એનો અકળાટ સાચો હતો. મેં એને કહ્યું, “પંદર રૂપિયા નફો લઈ એ આંબો મને આપી દે.” મારી આ અણધારી વાતથી છોકરાંઓ તેમજ રખેવાળ ઘડીભર તો અવાક્ બની ગયાં. રખેવાળ તો બાપડો મૂંઝાઈ ગયો અને જાણે પોતે ગુનેગાર હોય એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. પણ મારી વાતની ગંભીરતાની તેને ધીરે ધીરે ખાતરી કરાવી તેના હાથમાં મેં ચાલીસ રૂપિયા મૂકી દીધા. એ પછી પૂનમલાલને સંબોધીને કહ્યું, “હવે પડાય તેટલા મરવા પાડો.” પણ મારી આ સૂચનાની એના મન ઉપર કશી જ અસર થતી ન હોય એવું જણાતાં મેં કહ્યું, “કેમ, ડરી ગયો ?” જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ, મારા આ ટોણાથી ઉશ્કેરાયેલો તે આંબા તરફ દોડી ગયો અને બને તેટલા ઝનૂનથી આંબા ઉપર પથ્થરમારો કરી તેણે ઢગલાબંધ મરવા ખંખેરી પાડ્યા. એ અંગે મેં કશી જ પૂછપરછ ન કરી તેમ જ એ બનાવની કોઈ નોંધ પણ લીધી નહિ. બીજે દિવસે પૂનમલાલ મારે ઘેર આવ્યો. થોડો વખત તો એ મૂંગો મૂંગો બેસી રહ્યો. એને કંઈક કહેવું હતું, પણ એ બોલી શકતો નહોતો. પછી ખૂબ અકળાટ સાથે તે બોલ્યો, “તમે ખૂબ ખરાબ છો.”

મેં કહ્યું : “તેં આજે જ જાણ્યું ?”

તે બોલ્યો : “બધાના દેખતાં મને આમ શા માટે ભોંટો પાડ્યો ?”

મેં કહ્યું : “તને ક્યાં ભોંટો પાડ્યો છે ? તારે મરવા જોઈતા હતા અને તેની મેં તને અનુકૂળતા કરી આપી.”

“ના, ના, એવું નથી; તમે તમારી ભલાઈથી મને દબાવવા માગો છો, પણ એમ હું દબાવા માગતો નથી.”

મેં કહ્યું : “મારું પણ એ જ કહેવું છે; તારે દબાવાનું નથી જ.”

તે વધુ બોલવા અસમર્થ જણાયો. આવેગથી એનો અવાજ કંપતો હતો. તે સફાળો ઊભો થઈ એક પણ વધુ શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. એ પછી મોડેથી મને ઓફિસમાં એકલો બેઠેલો જોઈ તે આવ્યો, અને કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના મારા હાથમાં એક ચિઠ્ઠી મૂકી જતો રહ્યો. ચિઠ્ઠીમાં તેણે લખ્યું હતું :

“તમારા ચાલીસ રૂપિયા મારે વાળી આપવા છે. મને કંઈ કામ આપો. ગમે તેવું મજૂરીનું કામ કરવા પણ હું તૈયાર છું. ઝાડુ વાળવાનું કામ પણ હું કરીશ.”

શાળા છૂટ્યા બાદ મેં પૂનમલાલને બોલાવ્યો અને અમે તાજેતરમાં જ સાઠ આંબા રોપ્યા હતા તેને પાણી પાવામાં તથા એ દરેક આંબા ફરતે થોરિયાની વાડ કરવામાં માળીને મદદ કરવાનું કામ મેં તેને સૂચવ્યું. આ વાત સાંભળતાં જ તેની આંખ આનંદથી હસી ઊઠી. એની ટુકડી સાથે એણે એ કામ ઉપાડી લીધું.

પછી થોડા જ દિવસમાં '42ની લડત આવી; શાળા બંધ થતાં પૂનમલાલ પોતાને ગામ ગયો. દસ મહિના બાદ જ્યારે શાળા ફરીથી ઊઘડી ત્યારે પૂનમલાલ પાછો આવ્યો નહિ. એનાં માતૃપિતા હતાં નહિ. એની ઘરડી માસી એની સંભાળ રાખતી. અને પૂનમલાલને પાછો મોકલવા અમે લખેલા પત્રો અનુત્તર રહ્યા.

ઝીણભાઈ દેસાઈ

['સંસ્કૃતિ' માસિક : 1957]

રકઝક

દાતણ વેચનારાં સાથે ભાવની રકઝક કરતાં ભલભલાં ભાઈબહેનોને આપણે જોઈએ છીએ. રોજિંદા વહેવારની એવી જ નજીવી કિંમતની વસ્તુઓ વેચતાં ગરીબો સાથે એ જાતનો વ્યવહાર કરતાં ઘણાં ભણેલાંગણેલાં ને સાધનસંપન્ન લોકો જોવા મળે છે. જેમકે -

મોંઘા ભાવનો ઘાસચારો ગાયભેંશને ખવરાવી, ઢોરની સાથે ઢોર બનીને વૈતરું કરી દૂધ વેચતા માલધારીઓ સાથે.

તાવડી-માટલાં, ફૂંડાં વગેરે માટીનાં વાસણો બનાવી વેચનારા કુંભાર સાથે.

દૂરદૂરથી ખજૂરીનાં પાન અને બીજી વસ્તુઓ લાવી તેનાં સાવરણી-સાવરણા બનાવી વેચનારાં સાથે.

સીમમાંથી ખડ-બળતણ વાઢી-વીણી લાવી તેની ભારીઓ વેચતી કોઈ વિધવા બાઈ સાથે.

દૂરથી જેને જોતાં પણ સૂગ ચડે તેવું મેલું આપણા પાયખાનામાંથી માથે ઉપાડી જનાર ભંગી ભાઈબહેનોને મહેનતાણું આપતી વખતે.

શાકભાજી ખરીદતી વખતે તો રકઝકની આપણી કળા પૂરેપૂરી ખીલી ઊઠે છે. સાંજ પડી ગઈ હોય ને ઘેર જવા અધીરાં બનેલાં શાકવાળાં સ્ત્રીપુરુષો વધેલો માલ ઝટ વેચી દેવાની ઉતાવળમાં હોય, ત્યારે તેમની લાચારીનો લાભ લેવાનું આપણે બિલકુલ ચૂકતાં નથી.

પણ મોટી દુકાનો ને મોંઘી હોટલમાં જઈએ છીએ ત્યારે તો ત્યાંના ભાવ વાજબી છે કે ગેરવાજબી તેની રકઝકમાં પડ્યા વિના, આપણે બિલ ચૂકવીને ચાલતી પકડીએ છીએ.

['પુનર્રચના' માસિક : 1970]

ફાધર બાલાગેર

મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કોલેજના ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સિપાલ ફાધર બાલાગેરનું લગભગ 97 વર્ષની વયે 1997માં અવસાન થયું. એમના અવસાનથી ભારતને જીવન સમર્પિત કરનાર એક વિદેશી મિશનરી શિક્ષણશાસ્ત્રીની ખોટ પડી.

ફાધર મેલ્કિઓર બાલાગેરનો જન્મ સ્પેનમાં 1900માં થયો હતો. પંદર વર્ષની વયે દીક્ષિત થઈ તેઓ સોસાયટી ઓફ જસસમાં જોડાયા હતા. જેસ્યુઈટ સંઘમાં જોડાઈને ફાધરે લગભગ 82 વર્ષ એ સંઘમાં પૂરાં કર્યાં હતાં. મુંબઈમાં કોઈ રોમન કેથોલિક પાઠરીએ આટલાં બધાં વર્ષ પૂરાં કર્યાં હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. બાળબ્રહ્મચારી તરીકે ખ્રિસ્તી સંઘમાં દીક્ષિત થઈને ફાધર બાલાગેરે સુદીર્ઘકાળનું સેવાપરાયણ સંયમજીવન પસાર કર્યું હતું. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓથી અને સિદ્ધિઓથી તેમનું જીવન સફળ બન્યું હતું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ફાધર બાલાગેર સ્પેનથી હિંદુસ્તાન આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાન એટલે એમને માટે અજાણ્યા લોકો, અજાણી ભાષાઓ, અજાણ્યા સંસ્કાર અને રીતરિવાજવાળો દેશ. ત્યાં જઈને એમણે કાયમ માટે વસવાટ કરવાનો હતો. ઉપરી અધિકારીઓનો હુકમ થયો એટલે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહ્યા અને ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ફિલોસોફીના પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા હતા.

ઝેવિયર્સ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યાં પછી ફાધરે મુંબઈના રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓના 'વિકાર જનરલ' તરીકે કામ કર્યું. ત્યાર પછીથી 1949માં તેઓ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે જોડાયા.

આચાર્ય તરીકે જવાબદારી સ્વીકારી લીધા પછી ફાધર બાલાગેરે કોલેજમાં કેટલાક મહત્વના ફેરફારો કર્યાં. એમણે કોલેજને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતી કરી દીધી અને સાથે સાથે શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ કોલેજની ઘણી સારી પ્રગતિ સાધી. કોલેજના પરિસરમાં ઘણી નવી નવી સગવડો ઊભી કરી. વિદ્યાર્થીઓ માટે શૌચાલયની પૂરતી સગવડ પણ નહોતી અને જમખાનાની સગવડ નહોતી; તો તે માટે નવું મકાન કરાવ્યું. વૃદ્ધ અધ્યાપકો માટે લિફ્ટની વ્યવસ્થા કરી. સ્ટાફના દરેક સભ્યને પોતાનું સ્વતંત્ર લોકર હોવું જોઈએ, એ માટે નવાં લોકર બનાવડાવ્યાં. સ્ટાફરૂમમાં ટેલિફોન અને ચાપાણીની વ્યવસ્થા કરાવી. વિદ્યાર્થીઓ માટે મોટી કેન્ટિન કરાવી. એમણે કોલેજમાંનાં જૂનાં મંડળોને વધુ સક્રિય કર્યાં અને સોશિયલ સર્વિસ લીગ વગેરે કેટલાંક નવાં મંડળો શરૂ કરાવ્યાં. રમતગમતમાં કોલેજને આંતરકોલેજ સ્પર્ધામાં પ્રથમ સ્થાન અપાવ્યું. સ્ટાફની બાબતો માટે સ્ટાફ કાઉન્સિલની અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો માટે સ્ટુડન્ટ્સ કાઉન્સિલની રચના કરી અને એની વખતોવખત મળતી દરેક મિટિંગમાં પોતે જાતે હાજર રહેવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓને લોકશાહી પદ્ધતિની તાલીમ મળે એટલા માટે 'Mock Parliament' નામની પ્રવૃત્તિ ચાલુ

કરી, જે જોવા માટે બહારના પણ ઘણા માણસો આવતા. કોલેજના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટેના મંડળને સક્રિય કર્યું. કોલેજના મેગેઝિનમાં ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદી ભાષાના વિભાગ દાખલ કરાવ્યા. કોલેજ મેગેઝિન ઉપરાંત ‘ઝેવરિયન’ નામનું માસિક બુલેટિન વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ચાલુ કરાવ્યું. આવી તો ઘણી બધી નવી પ્રવૃત્તિઓ પોતાની સૂઝ, મૌલિક દષ્ટિ, ઉત્સાહ વગેરે દ્વારા એમણે શરૂ કરાવી. તેઓ પોતે યુનિવર્સિટીની જુદી જુદી સમિતિઓમાં સક્રિયપણે ભાગ લેવા લાગ્યા. બેત્રણ વર્ષમાં તો ચારે બાજુ ઝેવિયર્સ કોલેજનું નામ ગાજતું થઈ ગયું. ગોરા, ઊંચા, લંબગોળ ચહેરો અને ધારદાર આંખોવાળા ફાધરના ઉચ્ચારો ફેન્ય લોકોની જેમ અનુનાસિક હતા, પણ તે પ્રિય લાગે એવા હતા. રમૂજ કરવાના એમના સ્વભાવને લીધે એમના સાંનિધ્યમાં એમની ઉપસ્થિતિનો બોજો લાગતો નહિ. કોઈ પણ પ્રસંગે બોલવા માટે એમને પૂર્વતૈયારીની જરૂર રહેતી નહિ. તેમની ગ્રહણશક્તિ અને અભિવ્યક્તિ સતેજ હતી. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને તેઓ નામથી ઓળખતા.

*

અગાઉ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ક પ્રમાણે કોલેજમાં પ્રવેશ અપાઈ જતો. ત્યારે ઝેવિયર્સમાં દાખલ થવા માટે એટલો બધો ધસારો પણ નહોતો. ફાધર બાલાગેરે આચાર્ય તરીકે જવાબદારી સંભાળ્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થીની જાતે મુલાકાત લઈ પછી એને દાખલ કરવાની પદ્ધતિ અપનાવી. કોલેજના હોલમાં વિદ્યાર્થીઓને બેસવા માટે ખુરશીઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. મુલાકાત પછી દાખલ કરવામાં આવેલા વિદ્યાર્થીને તે જ વખતે જાણ કરી દેવામાં આવતી અને તરત ફી ભરાઈ જતી. આર્ટ્સ અને સાયન્સમાં વિદ્યાર્થીઓ તો નવસો જ દાખલ કરવાના રહેતા, પણ દાખલ થવા માટે બે હજારથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ આવતા. ફાધર દરેકની સાથે સરખી વાતચીત કરે. માર્ક સારા હોય, પણ વિદ્યાર્થી એટલો હોશિયાર ન લાગે તો તેને દાખલ કરતા નહિ. થોડા ઓછા માર્ક હોય પણ વિદ્યાર્થી હોશિયાર, ચબરાક, તેજસ્વી લાગે તો તેને દાખલ કરતા. ચારપાંચ દિવસ સુધી વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત લેવાતી. જાણે મોટો મેળો જામ્યો હોય એવું દશ્ય લાગતું. ફાધર બાલાગેરે સવારના આઠ વાગ્યાથી સાંજના સાત સુધી, થાક્યા વગર મુલાકાત લેવાનું કાર્ય સતત કરતા. સવારનો નાસ્તો કે બપોરનું ભોજન તેઓ જતું કરતા. વિદ્યાર્થીઓની મુલાકાત દરમિયાન તેઓ આખો દિવસ વચ્ચે વચ્ચે લીંબુ-પાણીના થોડા થોડા વૂંટડા પીધા કરતા. એ વખતે ફાધરની કાર્યદક્ષતાથી અને અથાગ ઉત્સાહથી કામ કરવાની પદ્ધતિથી બધાંને એમને માટે બહુ માન થતું. ફાધર લાગવગને વશ થતા નહિ, તેમ એટલા બધા કડક પણ રહેતા નહિ. ફાધરને પોતાને વિદ્યાર્થીઓની આ મુલાકાતોથી લાભ થતો, અને બીજી બાજુ વિદ્યાર્થીઓને પણ લાભ થતો. ફાધરની ઉદારતા અને માનવતાના પણ અનુભવો થતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીની ફી તેઓ તે જ વખતે માફ

કરી દેતા.

સૌજન્યશીલતા એ ફાધરનો એક ઉચ્ચ સદ્ગુણ હતો. તેઓ દરેકને સહાયરૂપ થવા હંમેશાં તત્પર રહેતા. કોલેજના પ્રિન્સિપાલનો એક મોટો કસોટીનો કાળ તે નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરતી વેળાનો રહેતો. ચારે બાજુથી દબાણ આવે. દબાણ આવે તે નબળા વિદ્યાર્થીઓ માટે જ હોય અને નબળા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જાય તો કોલેજનાં પરિણામ પર અસર પડે. ફાધર મક્કમ હતા, છતાં નિષ્ક્રમ નહોતા. કોઈને દાખલ ન કરવો હોય તો પણ ફાધર એને પ્રેમથી સમજાવે, ક્યારેક તો સમજાવવામાં કલાક કાઢી નાખે. “ના” કહીને તરત વિદાય ન કરી દે.

એક વખત, કોલેજમાં દાખલ થવા આવેલા બહારગામના એક વિદ્યાર્થીની મુલાકાત લેતાં ફાધરે આનંદ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું, “તારા પંચ્યાશી ટકા કરતાં પણ વધારે માર્ક છે એટલે સ્કૂલમાં પણ તારો પહેલો નંબર હશે !”

“ના, સ્કૂલમાં મારો બીજો નંબર છે.” વિદ્યાર્થીએ કહ્યું.

“તો પહેલે નંબરે આવનારના કેટલા માર્ક છે ?”

“એના માર્ક તો નેવ્યાશી ટકા છે. એ તો બહુ જ હોશિયાર વિદ્યાર્થી છે.”

“તો એ કઈ કોલેજમાં દાખલ થવાનો છે ?”

“ના, એ તો ભણવાનો જ નથી.”

“કેમ ?”

“એની પાસે ભણવાના પૈસા જ નથી. એ બહુ ગરીબ છોકરો છે.”

ફાધર એક મિનિટ વિચારમાં પડી ગયા – એક તેજસ્વી છોકરો ગરીબીને કારણે આગળ ભણી નહિ શકે ! ફાધરે કહ્યું, “તું મને એ છોકરાનું નામ અને સરનામું કાગળ પર લખી આપ.” તરત ને તરત કલાર્કને બોલાવી ફાધરે તે જ વખતે એ છોકરાને Reply Paid Express તાર કરાવ્યો. તારમાં જણાવ્યું કે જવા-આવવાનું ભાડું, કોલેજની ફી, હોસ્ટેલમાં રહેવાનો ખર્ચ વગેરે આપવામાં આવશે, માટે તરત મુંબઈ આવીને મળી જા.”

છોકરો આવી પહોંચ્યો. ગરીબ અને ગભરુ હતો, પણ ઘણો જ તેજસ્વી હતો. ફાધરે એને કોલેજમાં દાખલ કર્યો અને બધી જ સગવડ કરી આપી.

*

ત્રીજી ડિસેમ્બર એટલે કોલેજનો વાર્ષિક દિવસ, કારણ કે એ સેંટ ફ્રાન્સિસ ઝેવિયર્સનો જન્મદિવસ. એ દિવસે કોલેજમાં રજા પડે. પહેલાંના વખતમાં એ દિવસે બીજી કંઈ પ્રવૃત્તિ રહેતી નહિ. ફાધર બાલાગેરે એ દિવસને વધુ મહિમાવંતો બનાવ્યો. એ સાંજે ઇનામ વિતરણનો કાર્યક્રમ રાખ્યો. સાથે મનોરંજનનો કાર્યક્રમ પણ હોય. ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓને પણ નિમંત્રણ અપાય. એકાદ ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીને જ અતિથિવિશેષ તરીકે બોલાવાય. કોલેજના હજારેક વિદ્યાર્થીઓ બેસી શકે એ માટે

કમ્પાઉન્ડમાં ખુલ્લામાં મંચ બાંધી ઠાઠમાઠથી કાર્યક્રમ યોજાવા લાગ્યો. પછી તો મહિના અગાઉથી બધી તૈયારીઓ થવા લાગતી. વિદ્યાર્થીઓ પણ ઉત્સુકતાથી એ દિવસની રાહ જોવા લાગતા. કોલેજની પ્રવૃત્તિઓમાં આ કાર્યક્રમ એક યશકલગીરૂપ બની ગયો હતો.

*

1950માં હું ગુજરાતી વિષય સાથે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ. થયો. ગુજરાતી વિષયમાં યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ નંબરે આવવા છતાં કોઈ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકેની નોકરી મળી નહિ. એટલે મુંબઈમાં ‘જનશક્તિ’ વર્તમાનપત્રના તંત્રી વિભાગમાં મેં જવાબદારી સ્વીકારી લીધી. નોકરીને છએક મહિના થયા હશે ત્યાં એક દિવસ મારા પ્રોફેસર શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી. “જનશક્તિ”માં મને મળવા આવ્યા. એમણે પૂછ્યું, “જૂનથી ઝેવિયર્સમાં ગુજરાતીના લેક્ચરર તરીકે જોડાવ ખરા ? અમે તમારું નામ સૂચવ્યું છે અને ફાધર તમને સારી રીતે ઓળખે છે. એમની પણ ઇચ્છા છે કે તમે ઝેવિયર્સમાં જોડાવ.”

‘જનશક્તિ’માં મને લેક્ચરર કરતાં પણ વધુ પગાર મળતો હતો, પણ કોલેજમાં લેક્ચરર તરીકે સ્થાન મળતું હોય તો એ વધારે ગમતી વાત હતી. મારા અધ્યાપકો મનસુખભાઈ ઝવેરી અને ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા સાથે હું ફાધર બાલાગેરને મળ્યો. ફાધરે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. ફાધરે દરખાસ્ત મૂકી : “તમે જુવાન છો, નાની ઉંમરના છો; મારી તમને વિનંતી છે કે તમે સાથે એન.સી.સી.માં ઓફિસર તરીકે પણ જોડાવ.” મેં તે માટે સંમતિ આપી અને પૂના જઈ એન.સી.સી. માટે ઇન્ટરવ્યૂ પણ આપી આવ્યો. પસંદગી થઈ અને માર્ચથી જૂન સુધી બેલગામના લશ્કરી મથકમાં તાલીમ લેવાનું પણ ગોઠવાઈ ગયું.

ફાધર સાથે બધી વાતચીત બરાબર થઈ ગઈ હતી, પરંતુ મારા હાથમાં એપોઇન્ટમેન્ટ લેટર આપવામાં આવ્યો ત્યારે તે પાર્ટટાઇમ લેક્ચરરનો હતો. હું ફાધર પાસે પહોંચ્યો. ફાધરે હેડક્વાર્ટર્સ બોલાવ્યો. એણે કહ્યું, “પ્રો. શાહનું અધ્યાપનકાર્ય તો 20મી જૂનથી થશે. એન.સી.સી.ની તાલીમ માટે આપણે ચાર મહિના અગાઉથી એપોઇન્ટમેન્ટ આપવી પડે. આ ચાર મહિનાનો પગાર તો વગર ભણાવ્યે જ કોલેજને આપવો પડે. એટલે હાલ પાર્ટટાઇમ એપોઇન્ટમેન્ટ આપી છે.”

મેં કહ્યું, “કોલેજે વગર ભણાવ્યે એ પગાર આપવો પડે છે. પરંતુ હું તો બીજી કુલટાઇમ નોકરી છોડીને કોલેજના કામ માટે તાલીમ લેવા જાઉં છું. મને તો આર્થિક નુકસાન થાય છે.”

ફાધરે મને જૂનથી કુલટાઇમ કરી આપવાનું વચન આપ્યું. છેવટે ફાધરની વિનંતી મારે સ્વીકારવી પડી.

એન.સી.સી.ની તાલીમ લઈ હું મુંબઈ પાછો આવ્યો અને કોલેજમાં જોડાઈ

ગયો. જૂનમાં મને ફુલટાઈમ કરવાની વાત કોલેજે કરી નહિ, એટલે મેં મનસુખભાઈ અને ઝાલાસાહેબને વાત કરી. તેઓ ફાધર પાસે ગયા. વાતવાતમાં બે મહિના નીકળી ગયા. પછી એક દિવસ ફાધરને મળી આવીને તેઓએ મને કહ્યું, “રમણભાઈ, ફાધર તો ફુલટાઈમ કરવાની ના પાડે છે. હેડ ક્લાર્કે કહ્યું કે ફુલટાઈમ થવા માટે તમારે ભાગે અઠવાડિયે દસ લેક્ચર લેવાનાં હોવાં જોઈએ. પણ તમારી પાસે તો નવ લેક્ચર જ છે.”

“પણ હું તો તેર લેક્ચર લઉં છું.”

“પણ ક્લાર્કે કહ્યું કે યુનિવર્સિટીના નિયમ પ્રમાણે તમારે ભાગે નવ લેક્ચર આવે છે.”

મેં મનસુખભાઈ અને ઝાલાસાહેબને કહ્યું, “હું મારી ફુલટાઈમ નોકરી છોડીને કોલેજમાં આવ્યો તે વખતે ફાધરે ફુલટાઈમની વાત કરી હતી. હવે યુનિવર્સિટીનો નિયમ બતાવી ફુલટાઈમ કરવાની કોલેજ ના પાડે તે બરાબર ન કહેવાય.”

તેઓએ કહ્યું, “રમણભાઈ, અમે ફાધર સાથે બે કલાક માથાકૂટ કરી. કહેવાય એવા કડક શબ્દોમાં કહ્યું. પરંતુ ફાધર છેવટ સુધી મક્કમ જ રહ્યા. આવું થશે એવી અમને કલ્પના પણ નહોતી. અમે દિલગીર છીએ કે હવે આમાં અમે બીજું કશું કરી શકીએ એમ નથી. એટલે કોલેજમાં રહેવું કે ન રહેવું એ નિર્ણય તમારે કરવાનો છે.”

એમ કરતાં કરતાં પહેલું સત્ર પૂરું થઈ ગયું. મને થયું કે નોકરી છોડતાં પહેલાં મારે ફાધરને ફરી એક વખત જાતે મળી લેવું જોઈએ. હું ફાધર પાસે ગયો. ફાધરે યુનિવર્સિટીના એ જ નિયમોની વાત કરી. મેં ફાધરને કહ્યું, “તમે જાણો છો કે હું ફુલટાઈમ નોકરી છોડીને અહીં આવ્યો છું. આ મારી માતૃસંસ્થા છે અને એને માટે મને અત્યંત પ્રેમ છે. મને અહીં ભણાવવું ગમે છે, પરંતુ મારે મારા કુટુંબનું પણ જોવું જોઈએ. અમે સાધારણ સ્થિતિના માણસો છીએ. મારાં માતા-પિતા પૂછે છે કે વધારે પગારની નોકરી છોડીને ઓછા પગારની નોકરી મારે શા માટે ચાલુ રાખવી જોઈએ ?”

ફાધરે કહ્યું, “એ બધું સાચું, પણ કોલેજ આમાં કશું કરી શકે એમ નથી. હું એ માટે દિલગીર છું.”

“તો ફાધર, મારે આપણી કોલેજની નોકરી છોડી દેવી પડશે. હું કેટલા બધા ભાવથી કોલેજમાં જોડાયો અને હવે દુઃખ સાથે મારે કોલેજ છોડવી પડશે. મારા ઘરની આર્થિક સ્થિતિ જોતાં હું પાર્ટટાઈમ નોકરી ચાલુ રાખી શકીશ નહિ.” આટલું બોલતાં બોલતાં તો મારી આંખમાંથી દડદડ દડદડ આંસુ સરી પડ્યાં. હું ઊભો થઈ ગયો. ફાધર પણ ઊભા થઈ ગયા. તેઓ બોલ્યા, “પ્રો. શાહ, લાગણીવશ ન થાઓ.”

હું અસ્વસ્થ ચિત્તે સ્ટાફરૂમમાં આવીને બેઠો. દસેક મિનિટ થઈ હશે ત્યાં સંદેશો

આવ્યો કે “ફાધર તમને બોલાવે છે.” હું પહોંચ્યો. ફાધરે મને બેસાડ્યો અને મારા હાથમાં પત્ર આપતાં કહ્યું, “પ્રો. શાહ, તમે મારા હૃદયને હલાવી નાખ્યું. તમારે માટે તરત જ ફુલટાઇમ એપોઇન્ટમેન્ટનો લેટર ટાઇપ કરાવી નાખ્યો. આ તમારો એપોઇન્ટમેન્ટ લેટર. આ કૉલેજ માટેની તમારી લાગણી મને સ્પર્શી ગઈ છે. તમારા કામ માટે મને બહુ આદર છે. એન.સી.સી.માં પણ તમારું કામ વખણાય છે. આશા રાખું છું કે હવે તમારે બીજે ક્યાંય જવાનો કોઈ વિચાર નહિ કરવો પડે.”

ફુલટાઇમ એપોઇન્ટમેન્ટનો પત્ર મળતાં ફરી મારી આંખમાંથી આંસુ વહ્યાં.

*

આ ઘટના પછી ફાધર બાલાગેર સાથે મારી આત્મીયતા વધી ગઈ. તેઓ વારંવાર એન.સી.સી.ની પરેડ જોવા આવતા અને એન.સી.સી.ના કેમ્પમાં પણ આવતા, એથી પણ આત્મીયતામાં ઉમેરો થતો રહ્યો હતો. ફાધર બાલાગેર અમારા એન.સી.સી. કેમ્પની દર વર્ષે મુલાકાત લેતા અને બે દિવસ રોકાતા. સામાન્ય રીતે અન્ય કૉલેજના પ્રિન્સિપાલો જવલ્લે જ કેમ્પની મુલાકાત લેતા. પણ ફાધર વાર્ષિક સ્પર્ધાઓના આગલે દિવસે આવી જતા. કૉલેજના બધા કેડેટોને અમે એકત્ર કરતા અને ફાધર તેઓને ઉદ્બોધન કરતા. બીજાને જશ આપવાની ફાધરની નીતિ રહેતી. તેઓ અમારા કંપની કમાન્ડરની અને ઓફિસરોની ભારે પ્રશંસા કરતા. કેડેટો ઉત્સાહી થઈ જતા અને પરેડ તથા બીજાં બધાં કામ ચીવટ ને ખંતપૂર્વક કરતા.

એક વખત અમારો વાર્ષિક કેમ્પ દેવલાલીમાં હતો. ફાધર એ કેમ્પમાં આવવાના હતા. પરંતુ એમને બહારગામથી મુંબઈ પાછા ફરતાં મોડું થઈ ગયું અને મુંબઈથી દેવલાલીની સવારની ટ્રેન તો નીકળી ગઈ. એ દિવસોમાં ટ્રેન ઓછી હતી. હવે કરવું શું ? ફાધર વિમાસણમાં પડી ગયા. મુંબઈથી દેવલાલી સુધીનો મોટરકારનો રસ્તો ઘણો જ ખરાબ હતો. છથી આઠ કલાકે મોટરકાર પહોંચે. મોટરકારની વ્યવસ્થા તરત થઈ શકે એમ પણ નહોતી. કૉલેજની ઓફિસમાં કામ કરતા બ્રધર સાબાતે મોટરસાઇકલ ચલાવતા. ફાધર બાલાગેરે તેમને પૂછી જોયું કે મોટરસાઇકલ પર તેઓ તેમને દેવલાલી લઈ જઈ શકે કે કેમ ? બ્રધરે કહ્યું કે રસ્તો ઘણો હાડમારીવાળો અને થકવનારો છે, છતાં ફાધરની આજ્ઞા થાય તો પોતે તેમને લઈ જવા તૈયાર છે. ફાધરે હિંમત કરી અને બ્રધરને કહ્યું કે પોતે દેવલાલી જવા તૈયાર છે. ફાધરને પાછળની સીટ પર બ્રધરના ખભા પકડીને બેસવાનું હતું. આઠ કલાકની મોટરસાઇકલ – મુસાફરી કરીને ફાધર આવી પહોંચ્યા. એથી એમને ઘણો પરિશ્રમ પડ્યો હતો. પણ એમના આગમનથી કેડેટોનો ઉત્સાહ વધી ગયો. ફાધર વિદ્યાર્થીઓના અને કૉલેજના કામ માટે શારીરિક કષ્ટની પરવા ન કરતા.

ફાધર બહારગામ કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા બહુ જતા. રેલવેમાં રિઝર્વેશન મળે

ન મળે તેની બહુ દરકાર કરતા નહિ. રાતની મુસાફરીમાં ક્યારેક રિઝર્વેશન વગરના ડબ્બામાં બેસવાની જગ્યા મળી ન હોય તો નીચે કશુંક પાથરીને બેસી જતા. પોતાના પદની મોટાઈની જરા પણ સભાનતા ફાધરમાં નહોતી.

એક વખત સમાજસેવા માટેના એક કેમ્પમાં જઈને ફાધર બાલાગેર વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહ્યા હતા. પરંતુ એ ગીચ ગંદા વિસ્તારમાં રહેવાને કારણે ફાધરને સખત તાવ આવ્યો. બધાએ આગ્રહ કર્યો કે એમણે કોલેજમાં પાછા ચાલ્યા જવું જોઈએ. પણ ફાધરે કહ્યું કે તેઓ કેમ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી રોકાશે જ. ફાધરનો આગ્રહ એટલો બધો હતો કે કોઈ એમને સમજાવી શક્યું નહિ. તાવની ખબર પડતાં કોલેજના રેક્ટર ફાધર સન્માર્તિ કેમ્પમાં આવી પહોંચ્યા. એમણે જોયું કે ફાધર બાલાગેર તાવથી પથારીવશ છે. એટલે એમણે ફાધર બાલાગેરને વિનંતી કરી કે તેઓએ કોલેજમાં પાછા આવી જવું જોઈએ. પણ ફાધર બાલાગેર એકના બે ન થયા. કલાક માથાકૂટ ચાલી હશે. રેક્ટરને લાગ્યું કે ફાધર બાલાગેર એટલા બધા મક્કમ છે કે માનશે નહિ, માટે હવે બીજું શસ્ત્ર અજમાવવું પડશે. કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલની ઉપરની પદવી તે રેક્ટરની. ફાધર સન્માર્તિએ કહ્યું, “ફાધર બાલાગેર, હું તમને વિનંતી કરી-કરીને થાક્યો, પણ તમે માનતા નથી. હવે હું રેક્ટર તરીકે તમને આજ્ઞા કરું છું કે તમારે કેમ્પ છોડીને મારી સાથે મુંબઈ આવવાનું છે.”

ઉપરીની આજ્ઞા થતાં એક શબ્દ બોલ્યા વિના અને એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના ફાધર પથારીમાં તરત બેઠા થઈ ગયા. બે મિનિટમાં પોતાની બધી વસ્તુઓ બેગમાં ગોઠવી લઈને તૈયાર થઈ ગયા અને ફાધર સન્માર્તિ સાથે મુંબઈ આવી ગયા.

*

ફાધર બાલાગેરે ઝેવિયર્સ કોલેજના આચાર્ય તરીકે 1949થી 1958 સુધી કામ કર્યું. ખ્રિસ્તી મિશનરી પાઠશાળાઓની એક પ્રથા સારી છે કે કોઈ પણ હોદ્દા પરની વ્યક્તિ જીવનના અંત સુધી એ હોદ્દા ઉપર જ રહે એવું અનિવાર્ય નથી. સામાન્ય રીતે પાંચથી નવ વર્ષ સુધી કોઈ પણ ફાધર એ હોદ્દા પર રહે, પછી નિવૃત્ત થાય. નિવૃત્ત થયેલા ફાધરને બીજા કોઈ ફાધરના હાથ નીચે અધ્યાપક તરીકે કામ કરવામાં કોઈ શરમ-સંકોચ નડે નહિ.

ઝેવિયર્સ કોલેજના અગાઉના પ્રિન્સિપાલ ફાધરો એકંદરે સ્ટાફ અને વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ ભળતા નહિ. તેઓ કોલેજમાં પિરિયડ લીધા પછી પોતાના અલગ આવાસમાં જ ઘણુંખરું ચાલ્યા જતા. ફાધર બાલાગેર બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે અને સ્ટાફના સભ્યો સાથે ભળી જતા. પોતે મોટા છે અથવા પોતાનો સમય બહુ કીમતી છે એવું ક્યારેય લાગવા ન દે. મળે તો રસ્તામાં ઊભા રહીને આપણી સાથે નિરાંતે વાત કરે. ફાધર બાલાગેરનું વ્યક્તિત્વ જ એવું વાત્સલ્યભર્યું હતું કે સૌ એમના

તરફ ખેંચાય. સામાન્ય રીતે કોલેજના બીજા ફાઇરો કરતાં ફાઇર બાલાગેર લોકસંપર્ક વધુ રાખતા હતા. બહારના સામાજિક કાર્યક્રમોમાં જતા. અધ્યાપકો કે વિદ્યાર્થીઓના લગ્નપ્રસંગે પણ હાજરી આપતા.

જૂના વખતમાં યુરોપથી આવેલા ગોરા પાદરીઓ અને ભારતના બિનગોરા પાદરીઓ વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક અંતર રહેતું. કેટલાક ગોરા પાદરીઓમાં ગુરુતાગ્રંથિ રહેતી. તેઓ ભારતીય પાદરીઓ સાથે બહુ ભળતા નહિ, અતડા રહેતા. ફાઇર બાલાગેરના મનમાં કે વર્તનમાં ગોરાકાળા વચ્ચેનો કોઈ ભેદ રહેતો નહિ. તેઓ બધા સાથે પ્રેમથી હળીમળી જતા.

પ્રિન્સિપાલ તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી ફાઇર બાલાગેરે કેટલોક સમય રેક્ટર તરીકે કામ કર્યું. ત્યારપછી એમણે સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું તે 1964માં મુંબઈમાં મળેલી 38મી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્રિસ્તી કોંગ્રેસના મહામંત્રી તરીકેનું હતું. બે વર્ષ અગાઉથી ફિવસરાત ફાઇર એ કામમાં લાગી ગયા. એમની વ્યવસ્થાશક્તિની, સૂઝની, દીર્ઘદષ્ટિની, સેવાભાવનાની, વિનમ્રતાની દેશ-વિદેશના હજારો મહેમાનોને સુંદર પ્રતિતિ થઈ. કોઈ પણ વ્યક્તિ એમને સહેલાઈથી મળી શકે અને દરેકની વાત તેઓ યાદ રાખે. એ ફિવસોમાં ફાઇરને થોડા ફિવસ તાવ આવ્યો હતો, પરંતુ પથારીમાં સૂતાં સૂતાં પણ તેઓ વારાફરતી દરેકને બોલાવતા અને સૂચનાઓ આપતા.

પોતે મુંબઈમાં હતા ત્યાં સુધી ફાઇર બાલાગેરે વિવિધ પ્રકારની સક્રિય જવાબદારી અદા કરી હતી. 1972માં એમને સિકંદરાબાદમાં પાદરીઓને ભણાવવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. ફાઇર બાલાગેરની દોરવણી હેઠળ સિકંદરાબાદમાં ‘અમૃતવાણી’ નામનું ‘કોમ્યુનિકેશન સેન્ટર’ સ્થાપવામાં આવ્યું. ફાઇરે એના સ્થાપક અને ડાયરેક્ટર તરીકે સેવા આપવાનું ચાલુ કર્યું. ઉંમર તથા તબિયતને કારણે 1990માં તેઓ એમાંથી નિવૃત્ત થયા.

સામાન્ય રીતે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયમાં જેસ્યુઇસ્ટ પાદરી કે સાધ્વી તરીકે બાળબ્રહ્મચારીની જ પસંદગી થાય છે. પંદર-સત્તર વર્ષની ઉંમરનાં છોકરાં-છોકરીઓને પસંદ કરવામાં આવે કે જેથી ગૃહજીવનમાં દાખલ થવાનો વિચાર સેવે તે પહેલાં તેઓ પાદરી બની ગયાં હોય.

91 વર્ષની ઉંમર પછી ફાઇરનું શરીર ઘસાવા લાગ્યું હતું. 93 વર્ષની ઉંમરે એમને ચાલવામાં તકલીફ પડવા લાગી હતી. તેઓ લાકડી લઈને ધીરે ધીરે ડગલાં માંડતા હતા. પછી પણ ફાઇર બાલાગેર જીવનના અંત સુધી ભારતમાં જ રહ્યા.

એક વખત ફાઇર બાલાગેરને પૂછવામાં આવ્યું કે “તમે સ્પેનથી આવી, જીવન પર્યંત ભારતની સેવા કરી છે, તો ભારત તમારા માટે શું કરી શકે ?”

ફાઇરે કહ્યું, “મેં મારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. હું ભારતવાસી થઈને રહ્યો છું.

ભારતીય સંસ્કારો મારા લોહીમાં આવ્યા છે. ભારત પાસેથી બદલાની કોઈ આશા મારે રાખવાની જ ન હોય. મારે જો માગવાનું હોય તો એટલું જ માગું કે મારા મૃત્યુ પછી મારા શરીરને દફનાવવા માટે છ ફૂટની જગ્યા જોઈશે; આ સિવાય બીજું કશું મારે જોઈતું નથી.”

ફાધર દિવસે દિવસે વધારે અંતર્મુખ બનતા જતા હતા. પ્રાર્થના અને ધ્યાન માટે અગાઉ કરતાં વધુ સમય તેઓ આપતા હતા. પોતાનું મૃત્યુ નજીક આવી રહ્યું છે એમ તેમને લાગતું અને તે માટે તેઓ સજ્જ હતા.

ફાધર બાલાગેર માનવ નહિ પણ મહામાનવ જેવા હતા. બીજાનું હૃદય જીતવાની કલા એમને સહજ હતી. એમના ગાઢ સંપર્કમાં આવેલી વ્યક્તિ ખ્રિસ્તી હોય કે બિનખ્રિસ્તી હોય, તે દરેકને એમ લાગતું કે, ફાધર અમારા છે.

રમણલાલ ચીં શાહ

[‘પ્રબુદ્ધ જીવન’ માસિક : 1997]

શબ્દોનો રણકાર

એક મહાન લેખકના શબ્દો જેટલાં શક્તિશાળી શસ્ત્રો કોઈ પણ સરકાર પાસે નથી. યોગ્ય શબ્દો એ જગતે જોયેલું પરિવર્તન માટેનું સૌથી શક્તિશાળી સાધન છે. લોકોના ચિત્તમાં શબ્દોનો સાચો રણકાર સંભળાય છે ત્યારે, જેનો પ્રતિકાર ન કરી શકાય તેવી શક્તિઓ સંચાલિત થાય છે.

પ્રગતિ વિના સંસ્કૃતિ નહીં, વિચારો વિના પ્રગતિ નહીં, પુસ્તકો વિના વિચારો નહીં. પુસ્તક મારફત માણસ બીજાના કોઈ પણ અનુભવને પોતાનો કરી શકે છે, પોતાની પસંદગીના યુગમાં જીવી શકે છે, એક જ જિંદગીમાં અનેક અવતારો ભોગવી શકે છે.

નોર્મન કઝીન્સ

અરસિક શિરોમણિને યે

ઘણા સાહિત્યકારો કે કલાકારો પોતાની કૃતિનો આનંદ પામવા માટે લોકો પાસે ચોક્કસ રસવૃત્તિની કે કેળવણીની અપેક્ષા રાખે છે. પણ અરસિક શિરોમણિને યે રસ પમાડે એ જ સાચો કવિ કહેવાય. કોકિલા ગાય છે, તે સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે; એને કેળવાયેલા કાનની અપેક્ષા નથી. સુંદર કમળો ખીલે છે, તે સૌનું મન ખેંચી લે છે; એને કેળવાયેલી દષ્ટિની અપેક્ષા નથી.

વિનોબા ભાવે

2001નાં મને ગમેલાં 100 પુસ્તકો

એકવીસમી સદીના પહેલા વરસમાં સેંકડો ગુજરાતી પુસ્તકો બહાર પડ્યાં. તેમાંથી મારા જોવામાં જેટલાં આવ્યાં તે પૈકી જેટલાં, એક સામાન્ય વાચક તરીકે, મને ગમ્યાં તેવાં 100 પુસ્તકોની યાદી અહીં સવિનય રજૂ કરું છું. મારા જેવા બીજા સામાન્ય વાચકોને તે જોઈને કેટલાંક પુસ્તકો વાંચવાનું, ખરીદવાનું મન થશે, એવી હોંશથી આ કામ કર્યું છે.

આ યાદીમાં 100 જ પુસ્તકો છે એ તેની દેખીતી મર્યાદા છે. વરસભરમાં બહાર પડેલાં ઘણાં પુસ્તકો મેં જોયાં-તપાસ્યાં ન હોય એટલે તેનો સમાવેશ અહીં ન થયો હોય. મારી સમજણ અને રુચિની મર્યાદાને કારણે અમુક પ્રકારનાં પુસ્તકો જ હું પસંદ કરી શક્યો હોઉં. એટલે આ 100 સિવાયનાં ઘણાં પુસ્તકો 2001ના વર્ષમાં પ્રગટ થયાં હોય તેની ભલામણ સામાન્ય વાચકોને કરી શકાય. પણ આ યાદીમાં નબળાં પુસ્તકો આવી ન જાય તેની ચિંતા મેં રાખી છે. જગતભરમાં પુસ્તકો ધોધમાર બહાર પડતાં રહે છે તેમાં કયરો પણ ઘણો હોય છે. તેનાથી વાચકોને બચાવવાની કાળજી આવી યાદી બનાવનારે રાખવી જોઈએ જ. દરેક વરસને અંતે વાચકોને આ જાતની યાદી મળતી રહે અને પછી દાયકાને અંતે તેમાંથી 100 પુસ્તકો ચૂંટી શકાય.

શરૂઆતમાં મેં પસંદ કરેલાં પુસ્તકો 75 જેટલાં થયાં. તેની યાદી બનાવીને આટલા ગ્રંથપરીક્ષકોને મોકલેલી : ગુણવંત શાહ, ધીરુભાઈ ઠાકર, તંત્રી : ‘પરબ’, તંત્રી : ‘પ્રત્યક્ષ’, ભોળાભાઈ પટેલ, મધુસૂદન પારેખ, રઘુવીર ચૌધરી, તંત્રી : ‘શબ્દસૃષ્ટિ’, શરીફા વીજળીવાળા, સુરેશ દલાલ. એમને વિનંતી કરેલી કે મારી યાદીમાં જેટલાં પુસ્તકો પોતાને ભલામણ કરવા જેવાં લાગે તેની સામે નિશાની કરે, યાદીમાંથી કાઢી નાખવા જેવાં લાગે તેની આગળ ચોકડી કરે અને ઉમેરવા જેવાં સૂઝે તે સૂચવે. દસમાંથી આઠના જવાબ મળ્યા, તેમાં એક પણ પુસ્તક કાઢી નાખવાનું કોઈએ કહ્યું નથી. લગભગ બધાંએ પોતપોતાની પસંદગીની નિશાની કરી છે. યાદીમાંનાં બધાં પુસ્તકો એમણે ન પણ જોયેલાં હોય, એ મર્યાદા એ પસંદગીની સમજવાની છે. લગભગ બધાંએ અમુક પુસ્તકો ઉમેરવાનાં સૂચન કર્યાં છે. તે પૈકી જેટલાં હું જોઈ શક્યો ને મને ગમ્યાં તેનો ઉમેરો કરીને આંકડો 100 સુધી પહોંચાડ્યો છે. સૌની સદ્ભાવપૂર્ણ સહાય માટે અત્યંત આભારી છું. પણ આખી યાદી માટેની જવાબદારી તો મારી એકલાની જ રહે છે.

100માંથી અડધાં જેટલાં પુસ્તકો 2001માં પહેલી વાર પ્રકાશિત થયેલાં છે, બાકીનાં પુનર્મુદ્રણો છે, જૂજ સંવર્ધિત આવૃત્તિઓ છે. કેટલાંક પુનર્મુદ્રણો ઘણાં વર્ષો પછી થયેલાં છે, એટલે અત્યારના વાચકો માટે તો તે નવાં પ્રકાશનો ગણી શકાય.

‘તોતો-ચાન’ જેવાં ગણ્યાંગાંક્યાં પુસ્તકો 2001માં બહાર પડ્યાં ને એ વર્ષ દરમિયાન જ તેનું પુનર્મુદ્રણ કરવું પડ્યું તે આનંદની વાત છે.

અન્ન-વસ્ત્ર તથા જીવનની અનેક જરૂરિયાતોની કિંમત વર્ષોથી વધતી આવી છે, તેમ કાગળની પણ વધી છે અને પુસ્તકો મોંઘાં થયાં છે. ત્રણ આંકડાની કિંમતવાળાં પુસ્તકોની ભલામણ સામાન્ય વાચકોને કરતાં હાથ ધૂંજે છે, પણ યાદીમાં લગભગ અડધાં પુસ્તકો એટલી કિંમતવાળાં થઈ ગયાં છે. સૌથી મોંઘું ‘ગરવા ગુજરાતી’ – રૂપિયા 750નું પણ તેના લેખક-ચિત્રકાર રજની વ્યાસે પરિશ્રમપૂર્વક પુસ્તકને ગુજરાતી ભાષાનું એક આભૂષણ બનાવ્યું છે. મારા જેવા મોટા ભાગના વાચકો તે ખરીદી નહીં શકે, પણ આપણાં પુસ્તકાલયો તેમને માટે એ જરૂર સુલભ બનાવશે. યાદીમાં સૌથી ઓછી કિંમતવાળું, પણ અધિક મૂલ્યવાળું, 34 પાનાંનું નાનકડું પુસ્તક છે હરિપ્રસાદ દેસાઈનું ‘ઉચ્ચ જીવન’. છઠ્ઠીસમું પુનર્મુદ્રણ કરીને વાચકો કાજે તે સતત સુલભ રાખનાર સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયનાં જે ઉત્તમ પ્રકાશનો માટે ગુજરાત ઋણી છે, તેમાંની એક આ પુસ્તિકા છે.

આ યાદીનાં 100 પુસ્તકો આપણને પચીસેક પ્રકાશકો પાસેથી મળેલાં છે. તેમાં સૌથી મોટો ફાળો ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય (15), અને આર. આર. શેઠ (15)નો છે. તે પછી નવભારત સાહિત્ય મંદિર અને ઇમેજ પ્રકાશન આવે છે.

એકંદરે સારાં આવાં 100 પુસ્તકોનો બને તેટલો વ્યાપક ફેલાવો થાય તે માટે, મારું ચાલે તો, યાદીની એક લાખ નકલ છપાવી તેનો વિનામૂલ્યે પ્રચાર કરું. દરેક પુસ્તકનો બે-પાંચ લીટીમાં પરિચય આપતી પુસ્તિકા છાપીને તે પડતર કિંમતે આપી શકાય. મને ખાતરી છે કે એ રીતે પુસ્તકોનો પરિચય પામનારાં હજારો કુટુંબોને યાદીમાંથી થોડાંક પણ વસાવવાની હોંશ થશે અને પ્રકાશકોને તેનાં પુનર્મુદ્રણો કરવાં ગમશે.

2001નાં 100 પુસ્તકો

અમી-સ્પંદન	: સં. પ્રવીણચન્દ્ર દવે
અમે જોયેલા-જાણેલા જયપ્રકાશ	: સં. નારાયણ દેસાઈ
અડધી રાતે આઝાદી	: લેરી કોલિન્સ, દોમિનિક લેપિયર : અનુ. અશ્વિની ભટ્ટ
અંધશ્રદ્ધાનો એક્સ-રે	: જમનાદાસ કોટેયા
8.46, અને ધરા ધૂજી	: સં. એસ્થર ડેવિડ
આપણા યુગની વીરાંગનાઓ	: યશવંત મહેતા, ગાગર્મી વૈદ્ય
આપણા હાથની વાત	: શાંતિલાલ ડગલી

આરણ્યક	: બિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય અનુ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા
આશ્રમ-ભજનાવલિ	: સં. ના. મો. ખરે
આસપાસનાં પંખી	: લાલસિંહ રાઓલ
ઉચ્ચ જીવન	: હરિપ્રસાદ દેસાઈ
ઉપસંહાર	: સ્વામી સચ્ચિદાનંદ
ઉઘડતાં દ્વાર અંતરનાં	: એઈલીન કેડી : અનુ. ઈશા-કુન્દનિકા
કદલીવન	: વિનોદિની નીલકંઠ
કબીર વચનાવલી	: અનુ. પિનાકિન ત્રિવેદી, રણધીર ઉપાધ્યાય
કલાપીનો કાવ્યકલાપ	: સં. અનંતરાય મ. રાવળ
કારાવાસમાંથી કીર્તિશિખર	: પ્ર. ન. જોશી : અનુ. રશ્મિન મહેતા
કાવ્યવિશ્વ	: સં. સુરેશ દલાલ
ગરવા ગુજરાતી	: લેખક-ચિત્રકાર રજની વ્યાસ
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ	: સુરેશ હ. જોશી : સં. જયંત પારેખ
ગુજરાતી પ્રતિનિધિ ગઝલો	: સં. ચિનુ મોદી
ગુજરાતી લલિત નિબંધ સંચય	: સં. ભોળાભાઈ પટેલ
ગ્રંથ : આત્માની ઔષધિ	: સં. રમેશ ઓઝા
ગૃહપતિને	: નાનાભાઈ ભટ્ટ
જયપ્રકાશની જીવનયાત્રા	: કાન્તિ શાહ
જાગરણ	: ભૂપત વડોદરિયા : સં. વિનોદ પંડ્યા
જીવંતર નામે અજવાળું	: મનસુખ સલ્વા
જીવનનું અંતિમ પર્વ	: મીરા ભટ્ટ
જેને રખવાળાં ગોમાતનાં	: નંદિની મહેતા : અનુ. મીરા ભટ્ટ
જોગાજોગ	: રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર : અનુ. શિવકુમાર જોષી
ઝરૂખે દીવા	: સં. ઈશા-કુન્દનિકા
ઢઈ અક્ષર પ્રેમકા	: ગુણવંત શાહ
તત્ત્વમસિ	: ધ્રુવ ભટ્ટ
તમારા વિના સાંજ	
ડૂસકે ચડી છે	: ભગવતીકુમાર શર્મા : સં. સુરેશ દલાલ
તાજા કલમમાં એ જ કે....	: મુકુલ ચોકસી
તારકનો ટપુડો	: તારક મહેતા
તોત્તો-ચાન	: તેત્સુકો કુરોયાનાગી : અનુ. રમણ સોની
દિવસો જુદાઈના જાય છે	: ગની દહીંવાલા : સં. સુરેશ દલાલ
દીકરી વહાલનો દરિયો	: સં. વિનોદ પંડ્યા, કાન્તિ પટેલ

ધરતીના ચિત્રકાર	:	ખોડીદાસ પરમાર
ધરતીનો અવતાર	:	ઈશ્વર પેટલીકર
ધર્મ	:	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ
99 લઘુકથાઓ	:	મોહનલાલ પટેલ
ન હન્યતે	:	મૈત્રેયી દેવી : અનુ. નગીનદાસ પારેખ
નાનાભાઈ ભટ્ટ પ્રસંગદીપ	:	ભરત ભટ્ટ
પડકાર : કિરણ બેદીની જીવનરેખા	:	પરમેશ ડંગવાલ : અનુ. કેશુભાઈ દેસાઈ
પરમ સમીપે	:	સં. કુન્દનિકા કાપડીઆ
પીઘો અમીરસ અક્ષરનો	:	સં. પ્રીતિ શાહ
પ્રભાતનાં પુષ્પો	:	વજુ કોટક
બાળકોના સરદાર	:	મુકુલ કલાર્થી
બોરસલ્લી	:	પ્રભુલાલ દિવેદી
ભગવાન હોવાનો ભ્રમ	:	યશવંત મહેતા
ભાત ભાત કે લોગ	:	પુ. લ. દેશપાંડે : અનુ. સુરેશ દલાલ
મનોહર છે, તો પણ	:	સુનીતા દેશપાંડે : અનુ. સુરેશ દલાલ
માનવીનાં મન	:	પુષ્કર ગોકાણી
મારા અનુભવો	:	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ
મારી વિચારયાત્રા	:	જયપ્રકાશ નારાયણ : સં. કાન્તિ શાહ
મારે પણ એક ઘર હોય	:	વર્ષા અડાલજા
માહોલ મુશાયરાનો	:	રઈશ મણિયાર
મિરઝા ગાલિબ	:	હરીન્દ્ર દવે
મુક્તક-રત્ન-કોશ	:	અનુ. હરિવલ્લભ ભાયાણી
મેઘાણીનાં નાટકો	:	ઝવેરચંદ મેઘાણી
મૃત્યુનું માહાત્મ્ય	:	હીરાભાઈ ઠક્કર
યાત્રા-અંતઃ શાંતિની	:	પીસ પિલ્ગ્રિમ : અનુ. મીરા ભટ્ટ
'રસધાર'ની વાર્તાઓ	:	ઝવેરચંદ મેઘાણી : સં. જયંત મેઘાણી
રાખનું પંખી	:	રમણલાલ સોની
રામગાથા	:	રમાનાથ ત્રિપાઠી : અનુ. જયા મહેતા
રાહબર	:	મુકુન્દલાલ મુન્શી
લારીયુદ્ધ	:	ઈલા ૨૦ ભટ્ટ
વગડાને તરસ ટહુકાની	:	ગુણવંત શાહ
વડ અને ટેટા	:	જ્યોતીન્દ્ર હં. દવે
વસવાયો	:	દયા પવાર : અનુ. કિશોર ગૌડ
વાતોમાં બોધ	:	પ્રભાશંકર દં. પટ્ટણી

વાર્તા-ખજાનો	: લેખક-ચિત્રકાર વી. રામાનુજ
વિદ્યાર્થી ઘડતર ગ્રંથમાળા (1-7)	: મુકુલ કલાર્થી
વીણેલાં ફૂલ (ગુચ્છ 14)	: 'હરિશ્ચંદ્ર'
વેવિશાળ	: ઝવેરચંદ મેઘાણી
વોલ્ડન	: હેન્રી ડેવિડ થોરો : અનુ. સુંદરજી બેટાઈ
શ્રીવાણી ચિત્ર શબ્દકોશ	: હર્ષદેવ માધવ
શ્રેષ્ઠ હાસ્યરચનાઓ	: જ્યોતીન્દ્ર દવે : સં. વિનોદ ભટ્ટ

શ્રેષ્ઠ હાસ્યરચનાઓ	: વિનોદ ભટ્ટ
સત્યના પ્રયોગો	: મો. કં. ગાંધી
સફરના સાથી	: રતિલાલ 'અનિલ'
સબકો સન્મતિ દે ભગવાન	: ગુણવંત શાહ
સમુદ્રાન્તિકે	: ધ્રુવ ભટ્ટ
સરદાર એટલે સરદાર	: ગુણવંત શાહ
સરસ્વતીચંદ્ર (બૃહત્ સંક્ષેપ)	: ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
સર્વને મારા નમસ્કાર :	
કાનનદેવીની આત્મકથા	: સંધ્યા સેન : અનુ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા
સંક્ષિપ્ત આત્મકથા	: મો. કં. ગાંધી : સં. મથુરાદાસ ત્રિકમજી
સંગમયુગના દ્રષ્ટાની જીવનસરસ્વતી	: જયંત કોઠારી
સાગરને ખોળે 32 દિવસ	: હરકિસન મહેતા
સાગરપંખી	: રિચાર્ડ બાક : અનુ. મીરા ભટ્ટ
સાગરસમ્રાટ	: જુલે વર્ન : અનુ. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ
સિદ્ધાર્થ	: હર્માન હેસ : અનુ. રવીન્દ્ર ઠાકોર
સોક્રેટિસ	: મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'
સોરઠી બહારવટિયા	: ઝવેરચંદ મેઘાણી
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર	: ઝવેરચંદ મેઘાણી
સ્વાજની લડતના તે દિવસો	: મહાવીર ત્યાગી
હિમાંશી શેલતની વાર્તાસૃષ્ટિ	: સં. મણિલાલ હં. પટેલ
હેયું ખોલીને હસીએ !	: બકુલ ત્રિપાઠી

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[મિડ-૩' દૈનિક : 2002]

કિતાબોમાં

કદીક પેગંબરે ઝાંખ્યું સમાધિમાં, ખ્વાબોમાં :
અરે, એ ખ્વાબ ખુલ્લી આંખથી જોવાં કિતાબોમાં.
ચઢી ઇતિહાસમાં ચૈતન્યની ભરતી અને ઓટો :
ઊંચી-નીચી અહીં અંકાઈ છે માઝા કિતાબોમાં !
હજારો વર્ષ પહેલાંના પ્રબળ ઉદ્ગાર સફરી થૈ,
વટાવી કાળના વગડા પધાર્યા છે કિતાબોમાં !
જહર પી અમૃતે છલક્યાં મીરાં જેવા કંઈક કંઠે,
શરાબી જામથીયે કેફી મયખાનું કિતાબોમાં !
અરે આ શબ્દ - જ્યાં જ્યાં એ ગયા, ઇતિહાસને સર્જ્યો,
પ્રજા ઊઠી, પલટિયો કાળ - સૂતા છે કિતાબોમાં !
કબાટેથી કબાટે ગ્રંથઘરમાં બહાર ઘૂમતો હું
શકીશ થોડોય ઊતરી અક્ષરે અંદર કિતાબોમાં ?
હૃદયની કાપલી ક્યાં ક્યાં કરી કેં કેટલી મૂકવી -
જ્યહીં હરપૃષ્ઠ નોંધો મૂકવા જેવી કિતાબોમાં ?

‘ઉશનસૂ’

કયા જંગલમાંથી ઘડી લાવીએ ?

ગુજરાતી ભાષાનાં તમામ સામયિકોમાં થઈને પણ થોડાંઘણાં વાંચવા જેવાં પાનાં કેમ મળતાં નથી ? વિચારપૂર્ણ અને વિચારપ્રેરક લેખો વરસેદહાડે થઈને પણ કેમ ગણ્યાગાંઠ્યા પણ મળતા નથી, એ જરૂર ચિંતા ઉપજાવે એવો પ્રશ્ન છે. આપણી કલમો કવિતા, વાર્તા, ધર્મ અને રાજકારણ એ સિવાય જાણે કશામાં રસ લઈ જ શકતી ન હોય એવું દેખાય છે, અને આ બધાંમાં પણ નિર્જીવ અને રોગિષ્ઠ અર્પણો જ ઘણાંખરાં તો હોય છે. પલટાતા જગતપ્રવાહોનું સ્થિર દૃષ્ટિએ આકલન કરનારી, જીવનના પાયાના પ્રશ્નો સાથે બાથ ભીડનારી, રાગદ્વેષના ઝંઝાવાતો વચ્ચે સત્યને માટે અર્કપ ઊભનારી, સમાજ, રાજકારણ, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન એ બધાં ફલકો ઉપર સ્વસ્થપણે વિચરનારી કલમો તો કયા જંગલમાંથી ઘડી લાવીએ ?

ઉમાશંકર જોશી

[‘સંસ્કૃતિ’ માસિક : 1948]

મારા વિદ્યાર્થીઓ

લોકભારતી (સણોસરા)માં પાંત્રીસ વરસ અને ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ (આંબલા)માં બે વરસ સુધી મેં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું તે કાળના થોડા અનુભવો અહીં આપ્યા છે.

પરીક્ષાનો ભાર વિદ્યાર્થીઓને લાગતો જ હોય છે. તેથી ક્યારેક તે ચોરી કરવા પણ પ્રેરાય છે. આ અંગે મેં વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરી. કહ્યું, “તમે તમારા બળે જ સારી કક્ષા મેળવો. ઈતર માર્ગો તમને અંતે લાભકર્તા નહિ થાય. તમે કહેશો તો પુસ્તકો અને વર્ગનોંધ લઈને પરીક્ષાખંડમાં આવવાની તમને છૂટ આપીશ. પ્રશ્નપત્ર એ રીતે કાઢીશ.” વિદ્યાર્થીઓ બોલી ઊઠ્યા, “ના, ના, ના. એવું પ્રશ્નપેપર તો બહુ અઘરું હોય. એવું નથી કરવું.” મારો અનુભવ છે કે વિદ્યાર્થીઓ આ માટે તૈયાર નથી થતા. આ અમારી શિક્ષકોની નિષ્ફળતા છે. પરંતુ આમાંથી એક સારી બાબત નીપજી આવી. મેં પૂછ્યું, “સારું, તો બીજો એક પ્રશ્ન કરું. તમને મેં સારી રીતે ભણાવ્યું છે. તો પરીક્ષા વખતે નિરીક્ષક તરીકે મારે શા માટે હાજર રહેવું જોઈએ ? મને તમારા ઉપર ભરોસો છે કે તમે ચોરી નહિ કરો. હું પાંચેક મિનિટ પછી પરીક્ષાખંડ છોડી જઈશ. પછી કોઈ નિરીક્ષક નહિ હોય. બારણા પાછળ ઊભું રહીને કોઈ જોતું નહિ હોય. છે તમારી તૈયારી ?” વિદ્યાર્થીઓ કહે, “હા.” મેં નિયામકશ્રીને આખી વાત લખીને મંજૂરી માગી. (કારણ કે વાર્ષિક પરીક્ષા હતી અને હું આચાર્ય હતો.) નિયામકશ્રીએ મારી સાથે વિગતે વાત કરીને સંમતિ આપી. પ્રશ્નપત્ર અને ઉત્તરવહીઓ વહેંચીને, દસેક મિનિટમાં મેં વર્ગખંડ છોડી દીધો. છેલ્લે ઉત્તરવહીઓ એકઠી કરીને વિદ્યાર્થીઓ મારે ઘરે પહોંચાડવાના હતા. તે મુજબ થયું. પછી મેં વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરી. તેમણે કહ્યું, “ક્યારેક અમે અંદરોઅંદર કાંઈક પૂછી લઈએ છીએ. પણ આજ તો ત્રણ કલાક ડોકું ઊંચું નહોતું કર્યું.” મેં પૂછ્યું, “એમ કેમ ?” “તમે અમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. તમને ખાતરી આપ્યા પછી ચોરી કરીએ તો તો અમે ખોટા પડીએ ને ?”

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વિશ્વાસ મૂકો, પ્રતિભાવ મળશે જ - એવું નાનાભાઈ, મનુભાઈ, મૂળશંકરભાઈ, બુચભાઈ પાસેથી સાંભળ્યું હતું, પણ અનુભવ્યું આ ઘટનામાં. એ પછી અનેક પ્રસંગોએ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં મને ખચકાટ નથી થયો. ક્યારેક છેતરાયો પણ છું, પરંતુ મારી આ શ્રદ્ધા ડગી નથી. એટલું જ નહિ, મનુષ્યની સારપ ઉપર વિશ્વાસ એ જ શિક્ષક અને શિક્ષણનો મૂલાધાર છે તેવો વિશ્વાસ બંધાયો છે.

એક વખત વિદ્યાર્થીઓએ સામૂહિક રીતે કહી દીધું કે, અમે કોઈ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ નહિ લઈએ. કારણ ? એક વિભાગના વડાએ અમને પૂરા સાંભળ્યા વિના અમારે માટે અયોગ્ય શબ્દો વાપર્યાં છે, અમને અન્યાય કર્યો છે. વિભાગીય વડા

પોતાની રીતે સાચા હતા. પરંતુ ભાષાપ્રયોગ અને અહમ્ની ટકરામણીને કારણે પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. બેમાંથી એકે પક્ષ નમતું આપવા રાજ નહોતો. સમય જતો હતો તેમ તેમ વાતને વળ ચડતો જતો હતો. અધ્યાપક ઉપરાંત હું ત્યારે મુખ્ય ગૃહપતિ હતો. તે છાત્રાલયના ગૃહપતિ, નિયામકશ્રી, વિભાગીય વડા અને હું મળ્યા. અમે સૌ ખાસ્સા મૂંઝવેલા હતા. લોકભારતીમાં આવું ભાગ્યે જ બને. એક રીતે આ હડતાળ જ કહી શકાય. વિભાગીય વડાએ અભિપ્રાય આપ્યો, “કરી દો વર્ગો બંધ. ભલે ઘેર જાતા. આવી અશિસ્ત ચલાવી ન લેવાય.” પણ મને થયું : આ એ જ વિદ્યાર્થીઓ હતા, જેને અમે સંતાનની જેમ ચાહતા હતા. તેમની માંદગીમાં અમે કાળજી લીધી હતી. અમારા કુટુંબની કપરી માંદગીમાં એમણે તાણરહિત ઉજાગરા કર્યા હતા. મહાભોજન વખતે પરસ્પરને પકડીને મીઠાઈના ફાસરા ખવડાવ્યા હતા. મેં મારો અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું, “આપણે શિક્ષક ન મટવું. છોરુ કછોરુ ભલે થાય. આપણે વિદ્યાર્થીઓને કહીએ કે ઘર હોય તોય પ્રશ્નો થાય છે, તો આ તો મોટી સંસ્થા છે. પ્રશ્નો થાય. પરંતુ તમે કેવી લોકભારતી ઈચ્છો છો ? લોકભારતીના વાતાવરણને જાળવવાની જવાબદારી તમારી પણ છે. તમે સૌ મળીને જે ઠરાવશો તે અમે સ્વીકારશું. વિભાગીય વડા તમારા વડીલ છે. તમને ચાહે છે. એ માફી માગે તે તમને શોભશે ?” સમિતિના સભ્યો સંમત થયા. બીજા બેત્રણ મુદ્દા પણ ઉમેરાયા. અમે વિદ્યાર્થીઓને મળીને આખી વાત સમજાવી. ચોવીસેય કલાકનો અમારો સંબંધ હતો. અમે પરસ્પરને ચાહતા હતા. વિદ્યાર્થીઓએ જોયું કે અમે જીદ કરવા માગતા નહોતા, તેમના વિવેક ઉપર બધું છોડતા હતા. તેઓ પાછા વળ્યા. ઘીના ઠામમાં ઘી પડ્યું.

*

રાત્રીપ્રવૃત્તિમાં હું ત્રીજા વરસના છાત્રાલયમાં ગયો હતો. હાજરી પછી અનૌપચારિક વાતો થતી હતી. એક વિદ્યાર્થીએ મને પૂછ્યું, “તમને કેટલાં વરસ થયાં ?” મેં કહ્યું, “60મું ચાલે છે.” બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓ બોલી ઊઠ્યા, “હોય નહિ, હજુ તો માંડ 40 વર્ષના લાગો છો.”

આ અભિપ્રાયે મને વિચારતો કરી દીધો. મારા મોટા ભાગના વાળે વિદ્યાય લીધી છે. છે તે પણ ધોળા થવા લાગ્યા છે. તો આ અભિપ્રાયનું રહસ્ય શું ? મારો શારીરિક બાંધો ? મારો ઉત્સાહ ? વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહારની સરળતા ? કે વિપશ્યનાને કારણે પ્રમાણમાં જળવાતી સ્વસ્થતા ? વિચારતો ગયો તેમ સમજાયું કે બાકી બધાંએ મદદ કરી હશે, પરંતુ મૂળભૂત રહસ્ય છે ચૈતન્યથી ઊભરાતાં, નવાં નવાં સ્વપ્નોથી ધબકતાં, અને એકનું હજારગણું કરીને ચાહતા વિદ્યાર્થીઓનો સતત સહવાસ. એથી શરીર ઘસાય, શારીરિક લક્ષણો ચાડી ખાય, તોપણ મન તો 25-30 વર્ષના યુવાન જેવું પ્રકૃત્વિત રહે છે. વિદ્યાર્થીઓને વિકસતા જોઈને નવું

નવું આયોજન કરવાનો ઉત્સાહ ચડે છે. તેઓ પોતાના ભાવને દરેક વખતે વાણીમાં વ્યક્ત નથી કરતા, પરંતુ તેમની આંખનું અમી લોકભારતીમાં અભ્યાસ કરતાં હોય ત્યારે કે અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વર્ષો બાદ મળે ત્યારે પણ અનુભવાય છે. પ્રેમવિસ્તાર એ જ આ પૃથ્વીલોકનું અમૃત છે, એનો સાક્ષાત્કાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે થાય છે. મૈત્રીમાં, દાંપત્યમાં, અપત્યપ્રેમમાં પણ આ અનુભવાય છે. પરંતુ દીર્ઘકાળ સુધી અને પ્રગાઢપણે મેં એનો અનુભવ મારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કર્યો છે.

અરે ! અકોણા, આળવિતરા અને પ્રશ્નરૂપ હતા, અને જેને ક્યારેક આત્યંતિક પ્રશ્નને કારણે એકાદ વર્ષ ઘેર મોકલવા પડ્યા છે તેવા વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ પછી આવો જ સૌહાર્દ અને ઉષ્માનો અનુભવ કર્યો છે.

મારી સમજવિકાસમાં અને મારા આંતરવિકાસમાં મારા વિદ્યાર્થીઓનો જરૂર ફાળો છે. એ માટે હું તેમનો ઋણી છું તેમ કહેવામાં નથી નમ્રતા કે નથી અતિશયોક્તિ.

મનસુખ સલ્લા

[‘પ્રગતિશીલ શિક્ષણ’ માસિક : 2002]

કોણ સંતોષે ?

શાળા-કોલેજોમાં આપણું શિક્ષણ સમાપ્ત થતું નથી. શિક્ષણ લઈને જે સ્નાતકો બહાર પડે છે, તેમણે અમુક વિષયોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરેલી હોય, પણ એક નાગરિક તરીકે સમાજનાં બીજાં ક્ષેત્રોનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુંયે તેમને માટે જરૂરી હોય છે. એવું જ્ઞાન શાળા-કોલેજોમાં પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી. માણસ તેના આખા જીવનકાળ દરમિયાન કેટલે અંશે વિદ્યાર્થી રહે છે, તેના પર એનો આધાર છે. વિવિધ પ્રકારનાં વાચનનો રસ માણસ કેળવે અને દરરોજ ઓછામાં ઓછો અમુક સમય તો વાચન માટે કાઢે, તેને એક જાતનું વ્યસન બનાવે, તો જ તે કેળવાયેલો કહી શકાય.

એ જાતની ભૂખ સંતોષે એવું સાહિત્ય પણ આપણે ત્યાં ઓછું પ્રગટ થાય છે. કોઈને એવું સાહિત્ય પ્રગટ કરવું હોય તોયે એવું લખનારા લેખકો પણ આપણે ત્યાં સુલભ નથી. ‘સંસાર’ માસિકના સંપાદક તરીકેનો મારો વરસોનો અનુભવ એવો છે કે દર અંકે લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા વિષયના લેખો માસિક માટે જોઈએ, તે મેળવવા સહેલા હોતા નથી.

ઈશ્વર પેટલીકર

[‘સંસાર’ માસિક : 1959]

માળાનાં પંખી

મારી બાનું નામ જેડીબહેન - જેડીબા.

સાવ અભણ, બિલકુલ લખીવાંચી જાણે નહીં. ટીંટોઈ જેવા ગામડાગામમાં જન્મ. ગામમાં નિશાળ નહીં. છોકરાઓ જ ભણે નહીં, ત્યાં છોકરીઓને ભણવાનું વળી કેવું ?

પણ લખીવાંચી જાણવા સિવાય બીજી પણ વિદ્યાઓ છે : સીમમાં જઈ ઈંધણ વીણવાં, મોવડાં કે ડોળ્યો વીણવી, કંથેરાં-કરમદાં-બોર વીણવાં, આંબલીના કાતરા ને જાંબુ પાડવાં, ચણોડીઓ ભેગી કરવી, છાણ ભેગું કરી છાણાં થાપવાં, પંખીઓ ઓળખવાં, સુગરી જેવાં પંખીના માળા જોવા; સાપ, વીંછી, દેડકાં, ઉંદર, ખિસકોલાં વગેરે જીવજંતુની ખાસિયતો સમજવી, ગાયો દોહવી, છાણવાસીદું કરવું, ફળિયામાં કહેવાતી કથા-વાર્તાઓ સાંભળવી ને એકબીજાને કહેવી, ઉખાણાં સાંભળવાં ને સામાં ફંગોળવાં, રાસગરબા ને ભજનો મોઢે કરવાં, લગ્નગીતો ને મરશિયાં પણ કંઠસ્થ કરવાં - આવી કંઈ કંઈ વિદ્યાઓ છોકરી દશબાર વરસની થાય એટલામાં હસ્તગત કરી લેતી. ભાવી ગૃહસ્થાશ્રમના સંચાલનની એ મૂડી હતી.

મારાં બાને વાર્તાઓ ઘણી આવડે, અને કહે પણ એવી રીતે કે આપણે સાંભળ્યા જ કરીએ. એ વાતો સાંભળવાને લોભે હું એની સામે ઘંટી તાણવા બેસી જતો અને ઘંટીના થાળામાં જામતી રેશમ જેવી લોટની પાળો ભાંગતો !

*

અમે અભાવમાં ઊછરેલાં. આજે તો સાધારણ ઘરનાં છોકરાં પાસે પણ રમકડાંનો ભંડાર હોય છે. અમારી પાસે શું હતું ? નળિયામાં દોરી પરોવી ગાડી કરીએ, ચીંથરાંનો દડો બનાવીએ, કાળી માટીનું ઘડિયાળ કરી ગજવામાં ઘાલીએ, કુકરપાડામાં સળીઓ ઘાલી ગાયભેંસ સરજાવીએ, દીવાસળીના ખોખામાં ધંતૂરાનું ફૂલ ખોસી થાળીવાજું બનાવીએ - પૈસો ખરચવો ન પડે તેવી બધી અમારી રમતો !

ઘણી વાર રમકડાં લેવા માટે હું રિસાતો ને ભાણું ઠેલી મજૂસની નીચે ભરાતો. બા ગોળની કાંકરીથી જ મને મનાવી લે, અને પછી ખોળામાં લઈ ધીરેથી સમજાવે : “ભઈ, ભાણું કદી ઠેલીએ નહીં. ઠેલીએ તો ભગવાન કહેશે કે, આને મેં દીધું, પણ એણે લીધું નહીં. ભગવાન તો રાજાનોય રાજા. એનો હાથ તરછોડાય નહીં. આપણે તો બે ટંક રોટલો કે ખીચડી-ઘેંસ ખાવાય પામીએ છીએ, પણ ગામમાં કેટલાંય એક ટંક ખાવાય નથી પામતાં.”

મને એ ખબર તો હતી જ. ભેળાં રમતાં કેટલાંય છોકરાં બોરકૂટો ખાઈ પેટ ભરતાં એ મેં જોયેલું હતું. જંગલી બોર ભેગાં કરી ઠળિયા સાથે જ, ખાંડણિયામાં ખાંડે ને ઠળિયો છુંદાઈને ગરભ સાથે ભળી જાય તે પછી મીઠું લગાવીને ભરી રાખે

ને છોકરાંને ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવા આપે - એનું નામ બોરકૂટો.

એકવાર કોઈ શેઠિયાનો છોકરો મને એનો નવો બંગલો જોવા લઈ ગયેલો. બંગલો જોઈને આવ્યા પછી એનાં ખુરશીટેબલ, હાંડીઝુમ્મર વગેરેનાં વખાણ મેં બાની આગળ કર્યાં, ત્યારે બા કહે, “ભઈ, કોઈનું ઘોડું જોઈએ તો આપણા ટાંટિયાને થાક લાગે - માટે એ બાજુ મુઢું જ ન કરવું.”

*

તે દિવસોની સોંઘવારીની વાત કરીએ, તો આજે પરીકથા જેવું લાગે. પણ તે સાથે નવાઈની વાત એ હતી કે એટલી બધી સોંઘી ચીજ ખરીદવા જેટલા પૈસા પણ કોની પાસે હતા ત્યારે ? એ જ તો સોંઘવારીનું રહસ્ય હતું. કોઈની પાસે પૈસા નહોતા, તેથી ચીજવસ્તુ નાખી દેવાના ભાવે વેચાતી હતી. ખેડૂત ખેતરમાં મજૂરી કરીને જીવ કાઢી નાખે, ત્યારે તેના નસીબમાં તો હવાના ફાકા ભરવાના હોય ! માથે દેવું ન હોય તેવો કોક જ ભાગ્યશાળી હોય. તેમાંયે જાગીરી ગામોની હાલત તો મહા ભૂંડી. ખેતરમાં પાક થયો, કે ખળા પર ચોકી બેસી ગઈ સમજો ! ઠાકોરનો ભાગ, ગામના વહીવંચાઓનો ભાગ, બ્રાહ્મણનો ભાગ, ચોકીવાળાનો ભાગ, મુખીનો ભાગ, કૂવાતળાવનો ભાગ, પરબડીનાં પંખીનો ભાગ, ગામમાં દેવદેવતાનું દેરું હોય તેનો ભાગ ને બાવાજીનો ભાગ અને ઉપર જતાં વાણિયાની તોળામણી ! એ બધા ભાગના ટોપલા ભરાઈને જાય, પછી વધે તે ખેડૂતનું, એટલે ખેડૂત કપાળ ન કૂટે તો કરે શું ? આમાં મોટો ભાગ ભજવે ગામનો વાણિયો ને ગામનો ગોર. એકની પાસે ત્રાજવું ને બીજાની પાસે શાસ્તર ! કોની મગદૂર છે કે એમનો ગઢ ભેદે ?

મારા પિતા પીતાંબરદાસ મોડાસામાં આવી વસ્યા, પણ આજીવિકા રળવી સહેલી નહોતી. તેઓ ભાગીદારીમાં એક સંબંધીની દુકાને સોનીકામ કરવા બેસતા. મને બરાબર યાદ છે કે ઘરમાં દીવાસળી પણ કરકસરથી વપરાતી. મહોલ્લામાં કોઈને ત્યાંથી અમે છાણા પર દેવતા લઈ આવતા ને તેનાથી રાતે ચૂલો પેટાવાતો. કાચના ગોળાવાળું ફાનસ તો ઘણાં વરસ કેડે આવ્યું - ઘરમાં માટીના કોડિયામાં તેલદીવેટ પૂરી દીવા થતા. ચંચળ ફઈ ઘરનું ઘણું કામ કરતાં - છાણવાસીદું કરતાં, છાણાં થાપતાં અને સીમમાં જઈ ખાખરાનાં પાંદડાં વીણી લાવતાં તેનાં પતરાળાં-પડિયા થતાં. ઘરમાં લાદી પાથરેલી તો કોઈ શેઠિયાના ઘરમાં જોવા મળે. ઘરમાં ને આંગણામાં બધે લીંપણ થતું. લીંપણમાં સુંદર ઓકળીઓ પાડવામાં આવતી.

*

પિતાને સાધુસંતો પર ખૂબ ભાવ. પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ તેઓ પામેલા નહીં; જે કંઈ પામ્યા હશે તે સત્સંગ અને સમુદાયમાંથી. અમારા ઘરની સામે જ મહાદેવનું મંદિર, બાજુમાં સ્વામીનારાયણનું મંદિર. સાધુસંન્યાસીઓ ત્યાં અવારનવાર આવે અને તેમનો સત્સંગ થાય.

એક બ્રાહ્મણ તો મારે ઘેર જ ઓસરીમાં મુકામ કરીને રહેલા. અમે એમને વાવડીવાળા મહારાજ તરીકે જ ઓળખતા. એકવાર એ નાના દીકરાને લઈને પગે ચાલતા કોકાપુરથી ઈસરી ગામ જવા નીકળેલા. ઉજ્જડ વેરાન રસ્તો; ક્યાંય નદીનવાણ નહીં કે માણસની વસ્તી નહીં. ઉનાળાનો ધમધખતો તાપ. છોકરો તરસ્યો થયો, પાણી વિના જીવ તરફડવા લાગ્યો. કરવું શું ? અર્ધબેભાન એવા દીકરાને તેડીને બ્રાહ્મણ જેમતેમ કરી એક ગામમાં પહોંચ્યો. છોકરો બચી ગયો.

પણ બ્રાહ્મણને વિચાર આવ્યો કે, આ રસ્તે બીજાઓની પણ આવી જ હાલત થતી હશેને ! આનો કંઈ ઉપાય કરવો જોઈએ. દેશના રાજાનો એ ધર્મ છે. પણ રાજા કંઈ કરે નહીં, તો શું બ્રાહ્મણે પણ કશું ન કરવું ? લોકો પાણી વિના ટળવળે અને બ્રાહ્મણ તે જોઈ રહે, એ કેમ ચાલે ? એણે નક્કી કર્યું કે અહીં એક વાવ ગોડાવવી અને એ પાર ન પડે ત્યાં લગી ઉપવાસ કરવા. ઉપવાસ શરૂ થયા. આ જળસંકટથી વાકેફ હતાં એટલે આસપાસનાં ગામડાંમાંથી લોકો બ્રાહ્મણની વહારે ધાયા. એ રીતે એ નિર્જન પ્રદેશમાં વાવ થઈ. અને એ બ્રાહ્મણ ‘વાવડીવાળા મહારાજ’ તરીકે ઓળખાયા.

રમણલાલ સોની

['રાખનાં પંખી' : પુસ્તક]

પરપોટા

સમુદ્રમાં પાણીના આધારે અનેક પરપોટા થઈ આવે છે. એ ઘણા ભેગા થઈ એક મોટું મોજું કે પરપોટો બને છે. એવો કોઈ મોટો પરપોટો ફૂટી જાય, અથવા કોઈ મોજું અફળાઈને તેની નાની નાની લહેરો થઈ જાય, તેથી આપણને કદી શોક થતો નથી. કારણ, આપણે જાણીએ છીએ કે એ આકારોના ઊપજવાથી કે નાશ પામવાથી સાગરના સાગરપણામાં કંઈ ફરક પડતો નથી.

મોજાં અને પરપોટાની સરખામણીમાં જેમ સમુદ્ર વધારે સ્થિર વસ્તુ છે, તેમ આ જગત અને ભૂતપ્રાણીઓની અપેક્ષાએ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એ જ સ્થિર અને સદ્ વસ્તુ છે. જેમ એક પરપોટો નાનાથી મોટો થઈને ફૂટી જાય તેથી કંઈ પાણીનો નાશ થતો નથી, પણ એ પરપોટામાં વપરાયેલું પાણી બીજી જ ક્ષણે અન્ય આકાર નિર્માણ કરવા છૂટું થાય છે; તેમ દેહરૂપી એક આકાશ નાશ પામતાં, ત્યાં વપરાશમાં આવેલો ચૈતન્યનો અંશ બીજો આકાર નિર્માણ કરવા છૂટો થાય છે. આથી મરણ નામની ક્રિયાથી બુદ્ધિમાન પુરુષ મોહ પામતો નથી.

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

['ગીતામંથન' : પુસ્તક]

રવીન્દ્રનાથની ચિંતન-કણિકાઓ

સવારના પહોરમાં તો, પ્રભાતનો પ્રકાશ પોતે જ આવીને આપણી ઊંઘ ઉડાડી દે છે. પરંતુ સંધ્યા સમયની આપણી મૂર્છા કોણ ઉતારશે ?

*

આપણા ઉપાસનાના મંત્રમાં આવે છે : સુખકરને નમસ્કાર, કલ્યાણકરને નમસ્કાર. પણ આપણે તો સુખકરને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ, કલ્યાણકરને હંમેશાં નમસ્કાર કરી શકતા નથી. કલ્યાણકર તે કંઈ કેવળ સુખકર જ નથી હોતું, તે દુઃખકર પણ હોય છે.

*

ધની વિલાસી લોકો પોતાની બધી મહેનત બચાવીને કેવળ આરામમાં જ મગ્ન રહે છે. એથી તેઓ પોતાને પાંગળા બનાવી મૂકે છે. જે બધી શક્તિઓ લઈને તેઓ જન્મ્યા હોય છે, તે ઉપયોગને અભાવે પૂરો વિકાસ પામી શકતી નથી, ચીમળાઈ જાય છે, વિકૃત થઈ જાય છે.

*

આ પૃથ્વી પર આવીને જે મનુષ્યે દુઃખ ન જોયું, તેને ઈશ્વર તરફથી તેનો પૂરો હિસ્સો ન મળ્યો, તેનું ભાથું ઊણું રહી ગયું સમજવું.

*

જગતમાં આપણો આ દુઃખનો હિસ્સો સંપૂર્ણ ન્યાયસંગત હોય જ, એવું બનતું નથી. જેને આપણે અન્યાય ગણીએ, તેનો પણ યોગ્ય રીતે સ્વીકાર કરી શકીએ, એવું આપણામાં સામર્થ્ય હોવું જોઈએ.

*

દુનિયામાં આપણે ભાગે જે સુખ આવે છે, તે પણ શું બરાબર હિસાબસર આવે છે ? ઘણી વાર આપણે ગાંઠથી જે દામ ચૂકવીએ છીએ તેના કરતાં વધારે ખરીદ કરી બેસતા નથી ? પણ ત્યારે તો આપણે કદી એવો વિચાર કરવા નથી બેસતા કે આપણે એને લાયક છીએ કે નહીં. તો ન્યાય-અન્યાયનો વિચાર શું માત્ર દુઃખને વખતે જ મેળવવાનો ? બરાબર હિસાબસર તો જીવનમાં કોઈ જ વસ્તુ આપણને મળતી હોતી નથી.

*

ગ્રહણ અને વર્જનની મારફતે જ આપણા આ પ્રાણની ક્રિયા ચાલતી હોય છે. આપણી બુદ્ધિનો, આપણા સૌંદર્યબોધનો, ખરું જોતાં આપણી સમસ્ત શ્રેષ્ઠતાનો મૂળ ધર્મ જ એ છે કે તે માત્ર લેશે જ નહીં, ત્યાગ પણ કરશે.

*

જીવનમાં ન્યાયની સાથે અન્યાય પણ ભળેલો હોય, એ આપણા ચારિત્ર્યને માટે અત્યંત આવશ્યક છે. નિઘ્નાસ-પ્રઘ્નાસની ક્રિયાની પેઠે આપણા ચારિત્ર્યમાં એવી એક સ્વાભાવિક શક્તિ હોવી જોઈએ, જેથી આપણું જે હોય તેટલું અનાયાસે આપણે ગ્રહણ કરીએ, અને જેટલું ત્યાજ્ય હોય તેટલું વિના ક્ષોભે ત્યાગી શકીએ.

*

રોજ આપણે જે ઉપાસના કરીએ છીએ, તેની મદદથી દરરોજ આપણે ત્યાગ માટે થોડા થોડા તૈયાર થતા રહીએ છીએ. તૈયાર થયા વગર છૂટકો જ નથી, કારણ સંસારમાં એક ત્યાગનો ધર્મ છે તે આપણને ક્યાંય ઊભા રહેવા દેવા માગતો નથી. તે કહે છે, સતત છોડવું પડશે અને આગળ વધવું પડશે.

*

આપણે એવી રીતે ચાલવું જોઈએ કે સંસાર કોઈ વાર એવું ન કહેવા પામે કે, તારી પાસેથી છીનવી લઈશ; પણ આપણે જ કહી શકીએ કે હું ત્યાગ કરીશ. એ ત્યાગ દ્વારા આપણે દરિદ્ર થઈ જઈશું, એવું માનવાનું નથી. પૂર્ણતર રીતે પામવાને માટે જ આપણો એ ત્યાગ હોય છે. આપણે જગતમાં બદ્ધ હોઈએ છીએ ત્યારે જગતને જોઈ શકતા નથી, જે મુક્ત થયો છે તે જ જગતને જાણે છે, જગતને પામે છે.

*

ત્યાગ એ શૂન્યતા નથી – અધિકારની પૂર્ણતા છે. સગીર જ્યારે સંપત્તિનો પૂરો અધિકારી નથી હોતો, ત્યારે તે દાન કે વેચાણ કરી શકતો નથી. તે વખતે તેને માત્ર ભોગનો ક્ષુદ્ર અધિકાર હોય છે – ત્યાગનો મહાન અધિકાર હોતો નથી.

*

કર્મના ક્ષેત્રમાં ત્યાગ અને લાભ વિરુદ્ધ કોટિનાં ગણાય છે. પણ પ્રેમમાં તો ત્યાગ અને લાભ એક જ હોય છે. જેના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખીએ છીએ, તેને આપીએ તે જ આપણો લાભ. તેમાં આપવું અને પામવું એક જ છે.

*

પ્રેમ જ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે, અને પ્રેમ જ સંપૂર્ણ અધીન છે. આપણે કેવળ સ્વાધીનતા જ ઇચ્છીએ છીએ, એવું નથી. અધીનતા પણ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. પ્રેમ જેટલો સ્વાધીન છે, તેટલું સ્વાધીન બીજું કશું નથી. વળી, પ્રેમની જે અધીનતા છે, તેના જેવી મોટી અધીનતા જગતમાં ક્યાં છે ?

*

રોજ-રોજ આપણી ઉપાસનામાંથી આપણે માગી હતી શાંતિ. પરંતુ શાંતિ માગીએ એટલે શાંતિ મળી જતી નથી. તેના કરતાં બીજું ઘણું વિશેષ ન માગીએ, તો શાંતિની પ્રાર્થના પણ વિફળ જાય છે. દર્દી જો શાંતિ જ માગે - સ્વાસ્થ્ય ન માગે, તો શાંતિ પણ પામતો નથી, સ્વાસ્થ્ય પણ પામતો નથી. આપણને પણ એકલી શાંતિથી નહિ ચાલે, પ્રેમ જોઈશે.

*

આપણો સ્વાર્થ ભીતર તરફ ખેંચે છે, અહંકાર ભીતર તરફ ખેંચે છે - એટલા માટે જ બધી વસ્તુઓ અત્યંત ભારે લાગે છે. એ બોજ ઓછો ક્યારે થાય ? પ્રેમ પ્રગટે ત્યારે. જ્યાં સુધી પ્રેમનું ખેંચાણ ન લાગે, ત્યાં સુધી શાંતિ કશા કામની નથી - ત્યાં સુધી તો અશાંતિનો અનુભવ થતો રહે, એ જ સારું છે. ત્યાં સુધી રોજ રાતે વેદના સાથે જ સૂઈએ, અને વેદના સાથે જ સવારે ઊઠીએ, તે સારું છે.

*

જ્યારે પ્રેમ નથી હોતો ત્યારે જ, હે સખા, અમે શાંતિને માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે પ્રેમનો અભ્યુદય થાય છે ત્યારે જે દુઃખમાં, જે અશાંતિમાં તે પ્રેમની કસોટી થાય તે દુઃખને, તે અશાંતિને પણ માથે ચડાવી શકીએ છીએ. સુખનો દિવસ હોય કે આપત્તિનો, તારી સાથે મારું મિલન થયું - બસ, હવે મને કશી ચિંતા નથી; હવે હું બધું જ સહી શકીશ.

*

મારું મન કોઈ એવી વસ્તુ ઝંખે છે - જે મળતાં એ કહી શકે કે, આ મારું જીવનભરનું ભાથું મળી ગયું; હવે બીજા કશાની મારે જરૂર નથી. આ મૃત્યુલોકમાં એ અમૃતને આપણે ક્યાં પામીએ છીએ ? જ્યાં આપણો પ્રેમ હોય છે ત્યાં.

*

પ્રેમની સાધના કરતાં જો રસના પ્રલોભનમાં ફસાઈ ગયા, તો પછી કેવળ રસસંભોગને જ આપણે સાધનાની ચરમ સિદ્ધિ માની બેસીએ. પછી એ નશાને જ રાતદિવસ જાગતો રાખીને આપણે કર્મને ભૂલી જઈએ છીએ, જ્ઞાનનો અનાદર કરીએ છીએ. એ રીતે તો આપણે આખા ઝાડને કાપી નાખીને ફૂલ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

*

જ્ઞાન, પ્રેમ અને શક્તિનું આપણામાં જેટલા પ્રમાણમાં પૂર્ણ મિલન થાય, તેટલા પ્રમાણમાં જ આપણે પૂર્ણ આનંદ અનુભવી શકીએ.

*

પૃથ્વી પર સૌથી મોટી જે વસ્તુઓ આપણને મળે છે તે વગર કિંમતે જ મળતી હોય છે. પણ આપણે કિંમત ચૂકવવી પડતી નથી માટે તે વસ્તુનું મૂલ્ય આપણે પૂરેપૂરું સમજી શકતા નથી. મૂલ્યવાન વસ્તુની પ્રાપ્તિ ત્યારે જ સૌભાગ્ય ગણાય, જ્યારે તેનું મૂલ્ય સમજવાની થોડીઘણી શક્તિ આપણામાં આવી હોય. કોઈ વસ્તુની ખોટનો સાચો અનુભવ થયા પહેલાં જ જો તે આપણને મળી જાય, તો પામવાનો આનંદ અને સફળતા બંનેથી આપણે વંચિત રહીએ છીએ.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (અનુ૦ નગીનદાસ પારેખ)
[‘શાંતિનિકેતન’ : પુસ્તક]

કવિ-સપૂત

ભારત, તું અનેક ઋષિઓની-કવિઓની વંદના પામ્યો છે. પણ તારી પડતી વેળાએ, વિશ્વચોકમાં તું અપમાનિત, ધૂલીધૂસરિત અવનત મસ્તકે પડેલો હતો ત્યારે, તારા અંતરતમ સત્ત્વને ઓળખી લઈ, પોતાની ભીતર તેને સર્વભાવે સાક્ષાત્કારી, પોતાના તપોજ્જ્વલ જીવનમાં તેને ચરિતાર્થ કરી, જગતના હૃદયસિંહાસન પર તેની સ્થાપના કરનાર કવિસપૂત રવીન્દ્રનાથ તને સાંપડ્યા. યુગે યુગે દુખેસુખે તને એવા કવિસપૂતની ખોટ ન હજો.

ઉમાશંકર જોશી

ઢૂંસાં અને દાણા

ગુજરાતની લેખન-સમૃદ્ધિ ઘણી છે. એ સમૃદ્ધિ જલદી જોવા-અનુભવવામાં આવતી નથી, તેનું કારણ એની યથાસ્વરૂપ પિછાન દેનારા પ્રયત્નોની કયાશ છે. સંપત્તિના ઢગલા માત્ર દેખાડવાથી એનું સાચું દર્શન કરાવી શકાતું નથી. ઢગલા મોઢે ખડકાયે જતાં ઢૂંસાંમાંથી સુરંગી ને પૌષ્ટિક કણ નિરાળા પાડીને બતાવી શકાય, તો જ સમૃદ્ધિનું સત્ય પરખાય.

ઝવેરચંદ મેઘાણી

પાઠક બહરે : લેખક મૂક

સાહિત્ય લિખને કા કામ કેવલ લેખકકી મેજ પર સમાપ્ત નહીં હોતા. પૂર્ણતા પર વહ તબ પહુંચતા હે, જબ લેખકકી કૃતિયાં પાઠકોં કે હાથમેં પહુંચ જાતી હે. જિસ ભાષા કે પાઠક બહરે હે, ઉસ ભાષાકા લેખક એક દિન મૂક હો જાયેગા.

રામધારી સિંહ ‘દિનકર’

વિચાર ગળે ઊતરે તો જ

1953ની વાત છે. બિહારના હજારીબાગ જિલ્લામાં ભૂદાનયાત્રા ચાલતી હતી. હજારીબાગ શહેરમાં પગ મૂકતાંની સાથે કેટલાક સજ્જનોએ આવીને વિનોબાને ખબર આપ્યા : “બિહાર સરકારના ગોવધબંધીના કાયદામાં ગાયની સાથે બળદની હત્યા પર પણ પ્રતિબંધ મુકાય તે માટે વીરજી નામના એક ભાઈ આમરણ ઉપવાસ પર ઊતર્યા છે; આજે ઉપવાસનો આઠમો દિવસ છે. વીરજીની હાલત અત્યંત ચિંતાજનક છે. તમે એમને સમજાવીને ઉપવાસ છોડાવો.”

વિનોબા તરત સંમત થયા. વીરજીના ઘર તરફ પ્રયાણ કરતાં મહાદેવીને કહ્યું, “થોડાં સંતરાં સાથે લઈ લે.”

મૃત્યુને દરવાજે પહોંચી ચૂકેલા વીરજી વિનોબાને પ્રણામ કરીને બોલ્યા, “સારું થયું આપનાં દર્શન થયાં તે, હવે હું સુખેથી મરી શકીશ.”

જરા હસીને વિનોબા બોલ્યા : “મરવાની કશી જરૂર નથી. તમારા આમરણ ઉપવાસ સત્યાગ્રહ નથી, પણ દુરાગ્રહ છે; એવો મારો અભિપ્રાય છે. એ વાત તમારે ગળે ઉતારવા જ હું આવ્યો છું. દેશ સ્વતંત્ર થયો છે, લોકશાહી પદ્ધતિથી દેશનો કારભાર ચાલે છે. જનતા પાસે જઈ, પોતાના મતનો પ્રચાર કરી, જનમતને પોતાની તરફેણમાં કરવાની તમને સ્વતંત્રતા છે, તેનો ઉપયોગ કરવાનું પડતું મેલીને તમે ઉપવાસ શા માટે આદર્યા છે ? લોકોને તમારો વિચાર સમજાવો. પછી પ્રજા તે મુજબ સરકાર પાસે કાયદો કરાવશે. ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહમાં આખરી ઉપાય છે. બીજાં બધાં શસ્ત્ર નિષ્ફળ ગયા પછી જ તેને અડવાનું હોય. સત્યાગ્રહ એટલે ધાકધમકી નથી. સત્યાગ્રહ એટલે તો પ્રેમ-પ્રકાશ. આજની હાલતમાં તમારા આ ઉપવાસ બધી રીતે અયોગ્ય છે. માટે તે છોડી દો.”

વાતાવરણ ક્યાંય સુધી સ્તબ્ધ રહ્યું. પછી વીરજીએ પોતાની બાજુ માંડી. વિનોબાએ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનું વિવેચન કરીને ફરીથી પોતાનો વિચાર વીરજીને ગળે ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે વીરજીએ કહ્યું, “તમારી આજ્ઞા હશે તો હું ઉપવાસ છોડીશ.”

આ સાંભળીને લાગલા જ વિનોબા બોલ્યા : “તો તો ધરાર ના છોડશો. હું તો કોઈનેય આજ્ઞા કરતો નથી, અને કોઈની આજ્ઞા માગતો પણ નથી. હું તમને ફક્ત એક વિચાર સમજાવું છું. એ વિચાર તમારે ગળે ઊતરે તો જ ઉપવાસ છોડજો, ગળે ન ઊતરે તો ન છોડશો. એમ કરતાં પ્રેમપૂર્વક મૃત્યુને આધીન થજો. તમારો આ ઉપવાસ એટલે સરકાર સામે તાકેલી પિસ્તોલ છે. એ શુદ્ધ સત્યાગ્રહ નથી, એવો મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.”

વીરજી ફરીફરીને કહેતા રહ્યા કે, “તમે આજ્ઞા આપો. તમારા જેવા મહાન સંતના શબ્દ ખાતર હું ઉપવાસ છોડીશ. બાકી તમારો વિચાર મારે ગળે ઊતર્યો

નથી... તમે આજ્ઞા આપો.”

મોતની સાથે બાથે ચડેલા આ હાડપિંજરને જોઈને ત્યાં ઉભેલા પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો વિનોબાને આજ્ઞા કરવા લાગ્યા, “આપો, આપો, આજ્ઞા આપો ને તેનો પ્રાણ બચાવો.”

વીરજી તરફ જોતાં વિનોબા બોલ્યા, “હું તમારા આ ખોળિયાને બચાવવા આવ્યો નથી. તમારા શું કે કોઈના શું, ખોળિયાની મને મુદ્દલ ચિંતા નથી. આ ખોળિયું આજે નહીં તો કાલે પડવાનું જ છે. તમને જે વિચાર યોગ્ય લાગે તેને ખાતર મરવું, એ તમારું કર્તવ્ય છે. હું તો તમને ફક્ત વિચાર જ સમજાવું છું કે આ તમારો ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહ નથી. એ વિચાર ગળે ઊતરે તો જ ઉપવાસ છોડજો.”

વાતાવરણ ગંભીર થતું જતું હતું. “આજે આખો દિવસ હું ગામમાં જ છું, આવતી કાલે સવારે અહીંથી નીકળીશ. માટે દિવસભર વિચાર કરી જુઓ. વિચારને અંતે તમને મારું કહેવું બરાબર લાગે તો મને ખબર આપજો. હું ખુશીથી પાછો આવીશ અને મારા હાથે સંતરાંનો રસ પાઈને પારણાં કરાવીશ. પણ મારો વિચાર ગળે ન ઊતરે તો આપણા છેલ્લા જુદાર. સતત પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતા રહેજો.”

સાંજ પડી. વીરજીને ઘેરથી સંદેશો લઈને કોઈક આવ્યું. પોતાના પડાવ પરથી વિનોબા પાછા વીરજીને મળવા નીકળી પડ્યા. “દિવસ આખો વિચાર કરતો રહ્યો છું. તમારી વાત મને ઠીક લાગે છે.” દુર્બળ અવાજે વીરજીએ કહ્યું.

હસીને વિનોબા બોલ્યા, “પૂરો વિચાર કરીને નિર્ણય કરજો. શરીરને બચાવવા ખાતર નહીં, પણ આ ઉપવાસ અયોગ્ય છે એવું સમજાય તો જ ઉપવાસ છોડવાનો નિર્ણય કરજો.”

વીરજીને વિચાર બરાબર સમજાયો છે તેની ખાતરી કર્યા પછી સંતરાંના રસનો પ્યાલો તેના હાથમાં આપી વિનોબા ‘વેદ’ના મંત્રો ઉચ્ચારવા લાગ્યા.

નિર્મળા દેશપાંડે

[‘ભૂમિપુત્ર’ દશવારિક : 1957]

કુલાંગાર

ભાજપ અને સંઘ પરિવાર બ્રાહ્મણ-મુલ્લાવાદી, મધ્યયુગીન વિચારધારા ધરાવનાર સંગઠનો છે. એનો પડકાર સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તેનાં ઉદ્દાત્ત મૂલ્યો સામે છે. દરેક કુટુંબ, દેશ કે ધર્મનો વિનાશ તેના કુલાંગાર દ્વારા જ થયો છે. એ ન્યાયે હિંદુ ધર્મ સામે ઇસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો કોઈ ભય નથી. જો ભય હોય તો સંઘ પરિવાર જેવા ફાસીવાદી સંગઠનનો જ છે.

ઉત્તમ પરમાર

વસંત જોશી

પ્રો. વસંત જોશી અમદાવાદમાં કોમર્સ કોલેજમાં વરસો સુધી વાણિજ્યના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી શીખવતા. સાહિત્યનો વિષય લેનારા વિદ્યાર્થીઓની હોડમાં ઊભા રહે એટલો સાહિત્યપરિચય એમના વાણિજ્યવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓ સહેજે પામતા.

વસંતભાઈને ભાષાનો સ્વાદ હતો. માતૃભાષા મરાઠી, પણ ગુજરાતી સવ્યસારીની પેઠે વાપરે. અંગ્રેજી શીખવે. સંસ્કૃત જાણે. પરિચયન વાંચી શકે. હિંદી, બંગાળી, ઉર્દૂ, કન્નડ સરસ જાણે. ધીમે ધીમે યુરોપની અનેક ભાષાઓ તરફ એમની ચેતનાનો પસારો વધતો ગયો. દેશમાં વસંત જોશી જેવા અનેકભાષાવિદ ગણ્યાગાંઠ્યા જ હશે. કેટલીક ભાષાઓમાં પ્રગટ થતા સાહિત્ય સાથે તેઓ સતત સંપર્કમાં હોય.

આવા સારસ્વતો પોતાની આસપાસ સાહિત્ય અને સંસ્કારનું એક પ્રોત્સાહક સુગંધમય સમૃદ્ધ વાયુમંડલ રચી રહેતા હોય છે. વસંતભાઈએ નરવો આનંદ જીવનભર પીધો-પાયો અને ધન્ય થયા.

*

વાડીલાલ ડગલી

કવિતાનું વ્યસન હોય એવા વાડીભાઈ ડગલી જેવા ઓછા માણસો મેં જોયા છે. દેશવિદેશના જૂનાનવા અનેક કવિઓની રચનાનો આનંદ એમણે માણ્યો છે. ડગલીનો કવિતાનો રસ એ તમારા સુધી પહોંચાડે નહીં, ત્યાં સુધી એમને જંપ ન વળે.

‘પરિચય પુસ્તિકાઓ’ અનેક ગુજરાતી અને ગુજરાત બહારના તે તે વિદ્યાના વિશારદો પાસે વાડીભાઈ લખાવે – વાડીભાઈ જ લખાવી શકે.

જુદી જુદી જાતના મોટેરાઓની સાથે ડગલીને આત્મીયતાનો સંબંધ. ભાઈકાકા, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, એચ. એમ. પટેલ અને મોરારજીભાઈ – બધા એકમેકથી કેટલા જુદા – ડગલીના હૃદયમાં બધા માટે આદર, એ બધાને ડગલી માટે વાત્સલ્ય. એની ચાવી દરેક માણસને, એનાં બાહ્ય વળગણો બાજુ રાખી, નિખાલસ પ્રેમ દ્વારા પહોંચવાની એમની ફાવટમાં છે.

*

વિક્કલરાવ દે. ઘાટે

સાહિત્યક્ષેત્રમાં કેટલીક દુરારાધ્ય રુચિવાળી વ્યક્તિઓ હોય છે, જે

બીજાઓનાં લખાણોને કડકપણે તપાસે છે એટલું જ નહિ, પોતાને પણ એ જ ધોરણે કસે છે અને પરિણામે ઘણી વાર ધીમે ધીમે કલમ જ બાજુ પર મૂકી દે છે. શ્રી ઘાટે એમાંના એક છે.

કેળવણીખાતાના અધિકારી તરીકે તેઓ ગુજરાતમાં ઠીક ઠીક સમય રહ્યા છે. શિક્ષણકાર્યમાં મળેલી ફરસદમાં એમણે એક અત્યંત માર્મિક પુસ્તક આપ્યું છે : ‘કાંઠી મ્હાતારે’ (કેટલાક વૃદ્ધો). આમાંનાં રેખાચિત્રો મર્મ, નર્મ ને એક જાતના શાણપણથી ખૂબ આકર્ષક બન્યાં છે. (શ્રી ગુલાબરાય મંકોડીએ એમાંનાં કેટલાંકના અનુવાદો આપેલા છે.) મરાઠી સાહિત્યસંમેલન દૂરદૂરનાં સ્થળોએ ભરવાનો શિરસ્તો છે તે મુજબ 1953માં અમદાવાદમાં ભરાયેલું. તેના પ્રમુખપદેથી શ્રી ઘાટેએ મહારાષ્ટ્ર પોતાની માતા છે તો ગુજરાત માશી છે એમ કહીને ગુજરાતી સાહિત્ય સાથેના આત્મીયતાભર્યા સંબંધની વાત કરી હતી. વ્યાખ્યાનને અંતે એમણે નવીન પેઢીને અત્યંત ભાવપૂર્ણ રીતે કહ્યું : “આમ્હી જાતોં, તુમ્હી રંગ કરો આપુલા - અમે જઈએ છીએ, તમે રંગ જમાવો તમારો !”

*

વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

શ્રી વિદ્યાબહેનના 82 વરસના આયુષ્યનો મોટો ભાગ એમણે શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સમાજસેવાનાં કાર્યોની જવાબદારી ઉઠાવવામાં ખરચ્યો. વિદ્યાબહેન એક સન્નારી તરીકે જે ચીવટ અને સજજતાથી પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતાં અને એમણે જે સન્માન અને પ્રેમ મેળવ્યાં છે, તે ગુજરાતમાં અને હિંદુસ્તાનમાં નારીની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપનાર વસ્તુ છે. બહુ જ શાંતિથી ચાલતી એમની બધી કારવાઈ પાછળ એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થતું બધા પ્રશ્નોને ઉદારતાથી જોવાની એમની મનોવૃત્તિરૂપે. કોઈને પણ વિશે ખોટો અભિપ્રાય ન બાંધવો, સામાને ન્યાય કરવા તત્પર રહેવું, અને હંમેશાં દરેક પરિસ્થિતિમાંથી સારી વસ્તુ જોવા મથવું - આ એમની સાથે કામ કરનારાંઓ એમના જીવનમાંથી જોયા વગર રહી શક્યાં નહીં હોય.

શિક્ષણ મળતાં એક સન્નારી કુટુંબમાં, સમાજમાં અને દેશ આખામાં કેટલી સેવાસુવાસ ફેલાવી શકે છે, તેના પુરાવારૂપ વિદ્યાબહેનનું જીવન હતું. જે સમયમાં કન્યાઓને કેળવણી સુલભ ન હતી ત્યારે એમણે અનેક કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું. લગ્ન થયા પછી પણ ભણવાનું ચાલુ રાખ્યું; અને અભ્યાસ મૂકી દેતાં, વળી ચાલુ કરતાં, છેવટે 1901માં તેઓ અને તેમનાં નાનાં બહેન શ્રી શારદાબહેન ગુજરાતનાં પ્રથમ બે સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટો થયાં. વિદ્યાબહેન ભણી શક્યાં અને એમનું વ્યક્તિત્વ પૂરી રીતે વિકસ્યું, તેમાં એમના મહાન પતિ

રમણભાઈનો ફાળો કદાચ સૌથી મોટો છે. વિદ્યાબહેને એમને પોતાના 'જીવનવિધાયક' તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. તો રમણભાઈ, જેમને આચાર્ય આનંદશંકરે 'સકલપુરુષ' કહ્યા છે તેમના જીવનઘડતરમાં પણ વિદ્યાબહેનનો ફાળો ઓછો ન હતો. પતિની અનેકમુખી - સાહિત્યની અને સમાજની - પ્રવૃત્તિઓમાં એમણે ડગલે ને પગલે સાથ આપ્યો.

પોતાની આજુબાજુના આખા સમાજજીવનને મઘમઘતું કરવામાં જીવનની એકેએક ક્ષણ આપનારાં આવાં એક સન્નારીની વિદાય સાથે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક ગૌરવવંતુ પ્રકરણ પૂરું થાય છે.

*

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨૦ ત્રિવેદી

સંસ્કારરસિક ગુજરાત જે થોડીક વ્યક્તિઓથી ઊજળું છે, તેમાંના એક આપણા અગ્રગણ્ય વિવેચક પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાઈનું મુખ્ય કાર્ય વત્સલ અધ્યાપકનું અને ઉદારરુચિ વિવેચકનું રહ્યું. એમને હાથે ઘડાઈને અનેક તેજસ્વી અભ્યાસીઓ બહાર આવ્યા. તેઓ એક ઉત્તમ ગદ્યકાર છે, સમાજ કલ્યાણપથે વળે એ અંગે ચિંતન કરનાર એક ઉમદા સંસ્કારપુરુષ છે.

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે વિદ્યા અને જ્ઞાનની ઉપાસના વિશે એકવાર વાતવાતમાં ઉદ્દગાર કરેલો : 'જે દેવ સ્થાપ્યા તે સ્થાપ્યા.' શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદભાઈના જીવનકાર્ય ઉપર નજર ફરી વળતાંની સાથે એ મંત્રનો મર્મ સાક્ષાત અનુભવ્યાની લાગણી થાય છે. સાહિત્યને દેવને સ્થાને સ્થાપીને એને એમણે સારું જીવન નિવેદિત કર્યું છે.

*

શારદાબહેન અને સુમન્ત મહેતા

શ્રી શારદાબહેન અને ડૉ. સુમન્ત મહેતાના સ્નેહ-સૌહાર્દ અને સેવાભર્યા દાંપત્યજીવનને પચાસ વરસ થયાં. આ બન્ને જણાં મળીને આપણા જીવનમાં એક વિશિષ્ટ સંસ્થારૂપે વિરાજે છે. પ્રજાજીવનની કૂચમાં એમણે કદમ મિલાવ્યાં છે અને આજે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ પ્રાગતિક બળોની આગળ એ હશે, પાછળ નહીં. સૌથી આકર્ષક વસ્તુ આ વાનપ્રસ્થ છતાં કાર્યરત દંપતી વિશે એ છે કે વરસમાં એકાદ વાર તો તેઓ ઉત્તર ગુજરાતના પાટણવાડિયા, દક્ષિણ ગુજરાતના કોળીઓ કે કોઈ એવા પછાત જનસમૂહ વચ્ચે જઈને વસવાનાં જ અને ગ્રામપ્રજાના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવીને પોતાની સુવાસ ફેલાવવાનાં. વડોદરામાં શ્રી શારદાબહેનનો હીરકમલોત્સવ ઊજવવાનો વિચાર થયો ત્યારે જે દઢતાભર્યા સૌજન્યથી એમણે એ માંડી વળાવ્યો.

હતો, તે સૌ પ્રજાસેવકોએ ધડો લેવા યોગ્ય છે.

એમને વિશે ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલા શબ્દોનું સ્મરણ કરીશું કે, શારદાબહેન તો પેટે જનમ લેવા જેવાં છે.

*

શ્રીધર મ. જોશી

‘એસેમ’(એસ. એમ. જોશી)એ નાનપણથી દેશના પાયાના પ્રશ્નો સાથે નિરંતર કામ પાડ્યું છે. નથી પોતે જંઘ્યા, નથી બીજાઓને જંપવા દીધા. સમાજને ગળાટૂંપા સમી દરેક પ્રકારની બુવાશાઈનો નાની વયથી સામનો કરનાર જોતજોતાંમાં રાષ્ટ્રીય સેવાદળ, સમાજવાદી ચળવળ, બેતાળીસની ભૂગર્ભપ્રવૃત્તિ, સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર આંદોલન, કામદારપ્રવૃત્તિ વગેરેમાં ગૂંથાઈ જાય છે. મોટી ઘટના બનતી હોય અને એ ક્ષણે નિર્ણયાત્મક પગલું ભરવું જ પડે એવો તકાજો હોય, ત્યારે આંખના પલકારા જેટલો સમય પણ ગુમાવ્યા વગર જે ઝંપલાવે એનું નામ એસેમ. એ સંઘર્ષના માણસ છે, પણ સંઘર્ષના ભારેમાં ભારે વાવંતોળ વચ્ચે પણ એમનું ચિત્ત હિતકર નિર્ણય પર આવીને ઠરે છે. અત્યંત ઊર્જસ્વી કર્મઠતા અને સતત ઉજ્જવળ વ્યવહારશુદ્ધિ, એ એમના નેતૃત્વની લાક્ષણિકતા છે.

*

સરોજિની નાયડુ

તેમણે પોતાની બધી શક્તિઓ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં સમર્પી હતી. 1930માં ધારાસભા તરફ કૂચ કરવા જતાં ગાંધીજીને સરકારે પકડી લીધા, તે પછી ત્યાં પહોંચી જઈ, પોલીસે રોકતાં, અગરો સામે એક પલાંડીએ કલાકો ઉપરાંત એ બેસી રહ્યાં હતાં, તે કદાચ સરોજિનીદેવીનું સૌથી મહાન કાવ્ય લેખાણે. પણ રાજકીય સેવાઓ પાછળ એમની નમણી કાવ્યસૃષ્ટિ ઢંકાઈ ગઈ છે.

*

સુખલાલ સંઘવી

પંડિત સુખલાલજી દેશના ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોમાંના એક છે. પંડિતજીએ સોળ વરસની વયે શીતળામાં આંખો ગુમાવી તે પછી શાસ્ત્રાભ્યાસનો આરંભ કરી, કાશી જઈ વરસો સુધી વિદ્યોપાસના કરી ને તત્ત્વદર્શનની આંખ મેળવી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં એમણે સંશોધન-અધ્યાપન-કાર્ય કર્યું અને દેશના ને વિદેશના ધુરંધર વિદ્વાનોના આદરપાત્ર બન્યા.

પંડિતજી મૌલિક વિચારક હતા અને જેટલું ચોખ્ખું જોતા એટલું જ ચોખ્ખું

કહેતા. એમની દષ્ટિ બહુ વ્યાપક હતી. બહુજનસમાજના જ નહીં, પૃથ્વી પર જિવાતા તમામ જીવનની રેખાએ રેખામાં એમને રસ. તેજોહીન લોકમાં સમધારણ બુદ્ધિથી પ્રકાશમય જીવન તેઓ જીવતા એ જીવનરસને પ્રતાપે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાઈ. એણે પ્રથમ પહેલી ડી.લિટ.ની માનાઈ પદવી રીતસર અંગ્રેજી નહીં ભણેલા પંડિતજીને આપવાનું ઠરાવ્યું. એ પદવી સ્વીકારતાં એમણે એક સ્પષ્ટ વચન કહ્યું : મોટાં મોટાં મકાનો ચણો, એ યુનિવર્સિટી ન કહેવાય.

આવા વિદ્યાનિધિઓનું સૌથી મોટું અભિવાદન તો પ્રજા એમને યોગ્ય શિષ્યો પૂરા પાડીને કરી શકે.

*

સૈયદ અબૂ ઝફર નદવી

અબૂ ઝફર નદવીનું વતન બિહારમાં હતું. મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદે ગાંધીજીને એમની ભલામણ કરતાં 1921માં એઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા હતા, ત્યારથી ગુજરાત સાથેનો એમનો સંબંધ. એમની મુખ્ય સેવા ગુજરાતના ઇતિહાસ અંગે છે. મૂળ અરબી-ફારસીમાં પડેલી ગુજરાતવિષયક ઇતિહાસસામગ્રીનો લાભ લેવાનું એમની દ્વારા શક્ય બન્યું. ફારસી કવિઓ - ઉમર ખય્યામ, હાફિઝ, શિરાઝી આદિ - ઉપરના એમના લેખોમાં એક ઉચ્ચ પ્રતિના સાક્ષરરૂપે તેઓ પ્રતીત થાય છે. ધર્મની બાબતમાં તે એક સાચા શ્રદ્ધાળુ હતા. રાષ્ટ્રીય વિચારસરણીને સતત જીવનમાં એમણે અપનાવી હતી. એમના સંપર્કમાં આવનારને ઊંચી ખાનદાનીનો પરિચય થયા વિના રહેતો નહિ. ગુજરાતમાં અરબી-ફારસી-ઉર્દૂના અભ્યાસની પરિપાટી સૈકાઓથી ચાલી આવે છે; તે મજબૂત થવી જોઈએ તેને બદલે ક્ષીણ થઈ રહી હતી એવે વખતે નદવી સાહેબે પોતાના સંસ્કાર-ખમીરથી એને ટકાવી.

*

સૌમ્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

રવીન્દ્રનાથના સૌથી મોટા ભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથ('બડોદાદા')ના પુત્ર સુધીન્દ્રનાથના પુત્ર સૌમ્યેન્દ્રનાથ. ગાંધીજીને પહેલી વાર સાંભળ્યા તેનો તેમના ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો - પાછળથી ટ્રોટ્સ્કીને સાંભળતાં એવો અનુભવ ફરી એમને થયો હતો. પ્રખર ગાંધીવાદી તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી, પણ પછી સામ્યવાદ તરફ વળ્યા. 1928માં એ વિદેશ ગયા. કોમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલની વિશ્વ-મહાસભામાં તેઓ ભારતીય પ્રતિનિધિ હતા. અહાલીસ વરસની ઉંમરે આ મહાસભામાં એમણે સ્તાલિનવાદને કદરૂપી અમાનુષી વિચારણા તરીકે પિછાણી લીધો અને જીવનભરના એના કટ્ટર વિરોધી બન્યા.

1934માં તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા અને રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું. એમણે 'કોમ્યુનિસ્ટ લીગ ઓફ ઇન્ડિયા' શરૂ કરેલું, તેમાંથી 1942માં 'રેવોલ્યુશનરી કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી' બની. બીજા વિશ્વયુદ્ધને તેઓએ શાહીવાદી યુદ્ધ તરીકે ઓળખાવ્યું; એને લોકયુદ્ધ લેખતા સામ્યવાદીઓથી તેઓ જુદા પડ્યા. સૌમ્યેન્દ્રનાથ પોતાને સાચા સામ્યવાદી માનતા. 1942માં બ્રિટિશ અમલ નીચે હિંદ સંરક્ષણ ધારા નીચે પકડાનારા એ પહેલા હતા, તો સ્વતંત્ર ભારતમાં પણ એની નીચે પકડાવામાં એ પહેલા હતા - દેશના ભાગલા જે રીતે કોંગ્રેસે સ્વીકાર્યા તેની ઉગ્ર ટીકા કરવાના ગુના બદલ.

જીવનનાં છેલ્લાં વીસેક વર્ષ એમણે સાંસ્કૃતિક કાર્યમાં વધુ ધ્યાન આપ્યું. સૌમ્યેન્દ્રનાથે અવારનવાર કવિતા લખી છે. રશિયન, જર્મન અને ઈટાલિયનમાંથી એમણે બંગાળીમાં કાવ્યાનુવાદો આપ્યા છે. ત્રણ કાંતિપ્રિય સાહિત્યિકો બાબુજી, ગોર્કી, રોમાં રોલાંના પ્રત્યક્ષ પરિચય પરથી 'ત્રયી' પુસ્તક આપ્યું છે. કદાચ સૌથી મહત્ત્વનું અને એમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વની શક્તિઓનો ખ્યાલ આપે એવું પુસ્તક છે 'યાત્રા', એમની આત્મકથા.

સાહિત્ય, સંગીત, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થકારણ, રાજકારણ, બધાં ક્ષેત્રોમાં એમનો અક્રુતોભયસંસાર હતો. બધાંમાં એમની વાગ્ધારા અને લેખિની આશ્ચર્યકારક રીતે પ્રભાવશાળી નીવડતાં. પણ પ્રત્યક્ષ પરિણામો ? અને કાંતિકારી તરીકે સિદ્ધિ ?

સૌમ્યેન્દ્રનાથ જેવાની જિંદગી એ વ્યાવહારિક પરિણામોનાં કાટલાંથી માપવાની ન હોય. એવાઓની હસ્તી એ જ સિદ્ધિ છે. દુનિયામાં સફળતાના શહીદોનો તોટો નથી, કહેવાતી નાનીમોટી સફળતા માટે માણસો જિંદગી જેવી જિંદગીને જાકારો દઈ દેતા હોય છે, ખાલીખમ થઈ જતા હોય છે. પણ કેટલાક વિરલ માણસો નિષ્ફળતાઓને વધાવતાં થાકતા નથી : આવો, આવો, તમામ નિષ્ફળતાઓ ! મારા સિવાય તમારો ભાવ પૂછશે કોણ ? એવાઓની વિભુ નિષ્ફળતા મનુષ્યજીવનની પતાકા સમી હોય છે, જીવવું - સચ્ચાઈથી જીવવું એનો મહિમા પ્રગટ કરનારી હોય છે.

ધર્મ - ખાસ કરીને સંપ્રદાયો અને એની આળપંપાળ સાથે તો એમને કશો સંબંધ ન મળે. પણ સૌમ્યેન્દ્રનાથ અધ્યાત્મના માણસ હતા. મને કહેતા હતા કે રવીન્દ્રનાથના 'શાંતિનિકેતન'—પ્રવચનસંગ્રહો છે તે ધર્મના તત્ત્વ સમાન છે.

*

હરિપ્રસાદ વ્ર. દેસાઈ

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ અમદાવાદના જીવનના તારેતાર સાથે ગૂંથાયેલા હતા. એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર ગુજરાતના સાંસ્કારિક અને રાજકીય જીવનમાં પાંત્રીસ

વરસથી ઓતપ્રોત રહેતા હતા. એમના ખુશનુમા સ્વભાવથી અને સેવાપ્રિય જીવનથી એ ગુજરાતના બહોળા જનસમૂહોમાં પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. સર્વથા ગુણદર્શી રહેવું, એ એમના જીવનની ચાવી હતી. દિવસના અમુક કલાકોમાંથી આજીવિકા મેળવી લઈ બાકીનો સમય આત્મવિકાસ અને સમાજસેવામાં આપવાની વૃત્તિને લીધે ડોક્ટરીને એમણે ધીકતા ધંધા તરીકે કદી જ ખીલવી ન હતી.

પ્રકૃતિસૌંદર્ય અને કળાનો આનંદ લૂંટવા એ હંમેશાં ઉત્સુક રહેતા. અમદાવાદ કોંગ્રેસ અધિવેશન વખતે ફૂલોના શણગાર માટે ગાંધીજી સાથે ઝઘડીને બે હજાર રૂપિયાના ખર્ચની પરવાનગી એમણે મેળવી હતી. અને ફૂલો પ્રત્યેનો આ પ્રેમ એમણે અમદાવાદની પોળેપોળે અને ચાલીએ ચાલીએથી કચરો દૂર કરવા મથીને દીપાવ્યો હતો.

એમના જીવનમાં એક જાતની સ્થિર પ્રસન્નતાનાં દર્શન થતાં. જેનાથી લોકો ઉદ્વેગ ન પામે અને જે લોકોથી ઉદ્વેગ ન પામે, એવા સરળ હૃદયી સજ્જનનું એમનું જીવન હતું.

ઉમાશંકર જોશી

['હૃદયમાં પડેલી છબીઓ', 'ઇસામુ શીદા...' તથા 'સમસંવેદન' પુસ્તકો]

નાના નાના ગાંધીઓ...

નાનાં માણસો, ભુલાયેલાં માણસો, સરકાર-દરબારોની ઉપેક્ષાથી અગોચર રહેલાં માનવીઓ, એ સાચું ગુજરાત છે. ગુજરાતનું ગૌરવ વધશે, વધ્યું છે, એક મહાત્મા ગાંધીજીથી નહીં, એક સરદાર પટેલથી નહીં - હજારો ગુજરાતીઓ નાના નાના ગાંધીઓ ને પટેલો થયા હતા તેથી. એક મહાન માનવી તો માત્ર માર્ગ બતાવી શકે, દીવાદાંડી બની શકે. હજારો નાનાંમોટાં સફરી જહાજો એ દીવાદાંડીથી સચેત બનીને ઘૂમે ત્યારે જ દેશ મહાન થાય. માટે જ નાનાં મનાયેલાં માનવીઓની કથાઓ મને વધારે ગમે છે.

કોઈ પણ પુસ્તક લખવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં હું એક જ ચિંતા કરું છું કે મારું પુસ્તક જો આજના વાચકને પ્રેરક થાય, પોતાના વતનને જરાક વધુ ગૌરવવંતું કરવાની એનામાં થોડીક પણ ઉત્તેજના મૂકે, તો મારો પરિશ્રમ સાર્થક બનશે. આવતાં હજાર વર્ષ ગુજરાતનાં ઉજ્જવળ જવાનાં જ છે, એવો કોલ મને ઇતિહાસમાંથી વંચાવ્યો છે. મને મારી શ્રદ્ધા છે. વાચકોને પણ એ શ્રદ્ધા બંધાય, એ મા સરસ્વતી પાસે મારી પ્રાર્થના છે.

ગુણવંતરાય આચાર્ય

આ ભૂખનો વિચાર કરશું ?

એસ.એસ.સી. પૂરી કરી રહેલાં કિશોર-કિશોરીઓ હવે એક વિશાળ બૌદ્ધિક શૂન્યાવકાશમાં પ્રવેશી રહ્યાં છે.

જગત વિશે, જાત વિશે, જીવન વિશે સમજ મેળવવાની ભૂખ આ ઉંમરે ઊઘડશે, તે સંતોષવાની તક તેમને નહીં મળે. બૌદ્ધિક જાગૃતિને અનુરૂપ સ્વતંત્રતા જે ઉંમરે મળે છે, તે જ ઉંમરે વાચનની દુનિયાનાં દ્વાર તેમને માટે જાણે કે બંધ થઈ જાય છે.

શાળાનાં પુસ્તકાલયો ખાસ સમૃદ્ધ હોય છે એમ તો ન કહેવાય. તોયે જેને અભ્યાસેતર વાંચવું હોય તે વિદ્યાર્થી શાળાકાળમાં ઠીક ઠીક વાંચી શકે છે. જ્યારે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તો ગ્રંથાલયમાં જાય તે પાઠ્યપુસ્તકો માટે જ. ગ્રંથાલયોમાં જવા માટે કિશોરોને પ્રેરવાની કોઈ વ્યવસ્થા જ ન મળે. કોલેજનાં ચાર વર્ષ એટલે લાઇબ્રેરી જોડે લેવાદેવા વિનાનાં વર્ષો.

આમાં યુનિવર્સિટીનો, કોલેજોનો, પ્રાધ્યાપકોનો ઘણો વાંક કાઢી શકાય. પણ સૌથી મોટો વાંક તો છે મા-બાપોનો, આપણો સૌનો. છાતી પર હાથ મૂકીને કહો, તમે કદી વિચાર કર્યો છે કે હવેના દોઢ મહિનાના નવરાશના ગાળામાં તમારો પુત્ર કે પુત્રી શું વાંચશે ? કોલેજમાં આવનાર સંતાન માટે કપડાં કે નવાં ચંપલનો જેટલો વિચાર કરીએ છીએ, તેના દસમા ભાગનોય એમની વાચનભૂખનો કરતા નથી આપણે; અને પછી ચાર વર્ષને અંતે એ ગ્રેજ્યુએટ લગભગ ‘બાર્બેરિયન’ જેવો થઈને બહાર પડે છે ત્યારે આપણે કાં તો કોલેજના તંત્રને, કાં તો જમાનાને કે ‘જનરેશન ગેપ’ને ગાળ આપી, એના નામનો નિસાસો નાખી કામે વળગીએ છીએ. દરમિયાન આપણું બીજું સંતાન એસ.એસ.સી. પાસ થઈ એવી જ રીતે અજ્ઞાનના અરણ્યમાં ભટકવાના તબક્કામાં પ્રવેશી રહ્યું હોય છે.

પુસ્તકો અંગેની સગવડો વધારો, વાચન-શિબિરો યોજો, પ્રકાશન-યોજનાઓ આકારો, એવી કોઈ ભલામણો કરવાનું મન હવે નથી થતું. કારણ, એક વાત ચોખ્ખી છે કે આપણને વડીલોને જ પુસ્તકોની કંઈ પડી નથી, બાળકોને કંઈ વંચાવવાની આપણી રુચિ જ નથી, પૈસા અને સલામતી માટે ઝાવાં નાખવા સિવાય બીજાં સાંસ્કારિક મૂલ્યોની મા-બાપોને સાચી ચિંતા જ નથી. આપણે કબૂલ કરી લઈએ કે આપણે મોટેરાં એક અજ્ઞાની, અસંસ્કારી પેઢી છીએ અને આપણી પછીની પેઢીને આપણાથી ય વધુ અજ્ઞાની ને અસંસ્કારી રાખવા અંગે આપણને કંઈ જ વાંધો નથી.

બકુલ ત્રિપાઠી

વાચનની વૃત્તિ કેળવવી પડે છે

માણસમાં વિચાર કરવાની ક્ષમતા છે; પણ તેથી કાંઈ દરેક માણસ વિચાર કરે જ છે એવું નથી.

વિચાર કરવામાં વાચન સહાયક નીવડે છે. પણ વિચારશીલ માણસ માટે વાચન અનિવાર્ય જ છે, એવું યે નથી. અનેક સ્ત્રી-પુરુષો વાંચી નથી શકતાં, છતાં તેઓ વિચારી તો શકે જ છે. તેમ છતાં અંતઃપ્રેરણાથી વિચાર કરનારાં એવાં ઓછાં જ રહેવાનાં. વાચનથી આપણને અનેક વિચારબિંદુઓ મળે છે, આપણી માહિતી વધે છે; જીવન વિશેની આપણી સમજણને વાચન વધારે છે. જીવનની વિવિધ સમસ્યાઓ કેવી રીતે ઉકેલી શકાય છે, એ વિશેનું અનુભવામૃત આપણે વાચન દ્વારા પામીએ છીએ. જેમ આંખો છે એટલે જોવા જેવું સારું બધું જોવાય જ છે, એવું નથી; તેમ વાંચતાં આવડે છે તેથી વાંચવું જોઈતું સઘળું વંચાય જ છે, એવું નથી. અનેક માણસો આખી જિંદગી ભાગ્યે જ કશુંક નક્કર ને નોંધપાત્ર વાચન કરતા હોય છે. વાચનની વૃત્તિ એ દરેક માણસની કુદરતી પ્રક્રિયા નથી; એને કેળવવી પડે છે. આ બાબત અભ્યાસની છે, પ્રયત્નપૂર્વક કરતા રહેવાના વ્યવહારની છે. વાચનની ટેવ નાનપણથી પડવી જોઈએ, મા-બાપોએ અને શિક્ષકોએ તે પાડવી જોઈએ.

અઢળક વાચનસામગ્રી નજર સામે આવે ત્યારે જે કાંઈ જોયું તે બધું વાંચ્યું – એવું નહીં ચાલે. વિસ્તૃત સામગ્રીમાંથી કામનું, આહ્વાદનું અને પ્રેરણાપાન માટેનું વાચન શોધી કાઢતાં આપણે શીખવાનું છે. જેમજેમ આપણું વાચન વધતું જાય તેમતેમ શુંશું અવશ્ય વાંચવા જેવું છે અને શુંશું ન વાંચવા જેવું છે તેની આપણને ખબર પડવા લાગે છે. કેવળ બહુ વાંચી નાખવાથી જ કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી. વાચન આત્મસાત્ થાય તે પણ અગત્યનું છે. જે જે વાંચ્યું તેમાંથી કયું ગ્રહણ કરવા લાયક છે, એ નક્કી કરતાં શીખવાનું છે.

થોડા સમયમાં વધુ વાંચી લેવાની ટેવ ધીરેધીરે અને કષ્ટપૂર્વક પણ પાડવી જોઈએ. ઝડપથી વાંચવું એટલે ગબડાવવું, એમ નહીં ! નજર સડસડાટ ફેરવતાં આવડવું જોઈએ, તેમ તેને યોગ્ય મુદ્દા પર રોકતાં પણ આવડવું જોઈએ. વાંચતાં વાંચતાં કયું તરત ભૂલી જવા જેવું છે એની પણ સૂઝ કેળવવાની છે.

સરસ પુસ્તકો વસાવતાં રહેવું અને વાંચતાં રહેવું, એ દરેક સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષનો આજીવન છંદ બની રહો !

પુરુષોત્તમ ગ૦ માવળંકર

ઝરણું

દરેક માનવીના અંતરમાં ક્યાંક કવિતાનું ઝરણું વહેતું હોય છે.

ટોમસ કાર્લ્સન

મહાન વાયકો જોઈશે

ગુજરાતી વાયકોને નજરમાં રાખીને ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એક વેળા કહેલું કે આપણી મોટા ભાગની પ્રજા ગાય જેવી છે, જે લીલું ઘાસ ખાતાં ખાતાં કચરો પણ ચાવી જાય છે. મેઘાણીએ આ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો તેને તો વર્ષો વીત્યાં, પણ પરિસ્થિતિમાં હજુ ફેર જણાતો નથી. ઊલટું આજે તો આ મંતવ્ય વધુ સાચું લાગે છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં આપણે ત્યાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સારું એવું વધ્યું છે, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યના મેળાવડાની સંખ્યા પણ વધતી રહી છે. તેમ છતાં ઉત્તમતાનો આગ્રહ આપણા પ્રજામાનસમાં પ્રગટવો જોઈએ તેટલો પ્રગટ્યો નથી. જો એમ ન હોત તો સુરેશ જોશી જેમને “અભણ લેખકો” કહીને ઓળખાવે છે તેવા લેખકોની ચોપડીઓનું મોટા પાયા પરનું વેચાણ શક્ય બન્યું ન હોત.

આને માટે જવાબદાર કોણ ? એમ કહી શકાય કે વાયકો બગડે તો તેને માટે લેખકો જવાબદાર છે. પણ આ પૂર્ણ સત્ય નથી. સામેથી પ્રશ્ન પૂછી શકાય : લેખક તો લખે, પણ વાયકો એને વાંચે છે શા માટે ? અમુક કક્ષાથી ઊતરતું તો નહિ જ ખપે, એવો આગ્રહ વાયકોમાં હોય તો નબળા સાહિત્યનો ફેલાવો થઈ ન શકે.

લેખકોનો એક મોટો વર્ગ છે જે એમ કહે છે કે, અમે તો વાયકોની માગને સંતોષીએ છીએ; વિવેચકો ભલે અમારી કૃતિને નબળી કહે, પણ અમારા વાયકો તો ઉમંગભરે અને આવકારે છે અને એની આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે. આવા લેખકોના સર્જનની કક્ષા જો નીચી રહેતી હોય, તો એને માટે વાયકવર્ગને જવાબદાર ગણવો જોઈએ – અને ગુજરાતમાં એવા લેખકો ને વાયકોની સંખ્યા નાની નથી.

એટલે જ તો વોલ્ટ વ્હીટમેનનું એક વાક્ય યાદ રાખવા જેવું છે. એ કવિમનીષી-એ કહેલું કે મહાન કવિઓ જન્માવવા માટે આપણી પાસે મહાન વાયકો જોઈશે. ઉત્તમતાનો આદર્શ લેખકો સામે મૂકી શકે એવા વાયકો જન્માવવાનું કામ અધ્યાપકોનું છે. અધ્યાપકો ભલે કવિઓને કે સર્જકોને ન જન્માવી શકે, પણ ઉત્તમ વાયકો તો અવશ્ય જન્માવી શકે. સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓ તરફ એ અભ્યાસીઓને અભિમુખ કરે. આ કાર્ય કેટલેક અંશે વિવેચનનું પણ છે; એ અર્થમાં વિવેચક સમગ્ર પ્રજામાનસનો અધ્યાપક છે.

અધકચરું તો હવે કશું જ ચલાવી ન લેવાય એવો આગ્રહ વધતો જશે, તો ઉત્તમ કૃતિઓનું અવતરણ લાંબી રાહ નહિ જોવાડાવે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

મનુષ્યને સમજવાની ચાવીઓ

કલકત્તામાં એક વાર ત્યાંનું પ્રસિદ્ધ સંગ્રહાલય જોવા અમે ગયેલા. રસ્તામાં 'શ્રીકાન્ત' [નવલકથા]નો પહેલો-બીજો ભાગ મારા હાથમાં આવ્યા. મ્યુઝિયમના દરવાજા આગળ જ હું તે વાંચવા બેસી ગયો. મિત્રો બે કલાક પછી જોઈને આવ્યા ત્યારે પણ હું વાંચવામાં તલ્લીન હતો. આટલી બધી એકાત્મતા આજવાની સાહિત્યકૃતિઓમાં શક્તિ હોય છે.

સારી કૃતિની એક ખાસિયત ધ્યાન રાખવા જેવી છે. એ કૃતિ તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ પહેલા વાચને જ પ્રગટ કરી દે છે, તેવું નથી. ઉત્તમ કૃતિ કુલ-કન્યા છે. વારંવારના અનુનય પછીથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ સારી કૃતિ પ્રથમ વાચને તેનું સ્વરૂપ આપણને બતાવી દે જ, તેવું નથી.

વાચન પણ એક તપ છે. તેમાં પણ બહારના રસોને થંભાવી દઈ, નિરાહાર થઈ, કૃતિ સાથે એકાકાર વૃત્તિથી બેસવું પડે છે. રવીન્દ્રનાથનું 'કૃપણ', 'આવાગમન', 'અભિસાર' અનેક વખત ભણાવ્યું છે ને જેટલો એકાકાર વૃત્તિવાળો થઈને તે કાવ્યો પાસે ગયો છું તેટલો નવો અર્થ, નવું રહસ્ય મને મળ્યાં છે. પ્રેમાનંદમાં એવો અનુભવ થાય, તેમાં નવાઈ જ શું ? અને 'મહાભારત', 'રામાયણ'ની તો વાત જ શી કરવી !

વસ્તુતઃ, સાહિત્યસેવન એ આનંદ-તપસ્યા છે. તેમાં આનંદ છે માટે લહેર જ લહેર છે, કાંઈ તપસ્યા નથી, એવું નથી. તેમાં પણ અનિદ્રા અને અનાહારી રહેવું પડે છે અને ત્યારે જ તેમાં રહેલા દેવતા તેનો વરદ હસ્ત વાચકના શિર પર મૂકે છે.

*

મનુષ્યને હૃદય મળેલું છે, અને એ હૃદય અનેક ભાવોને અંદર ઝંખતું હોય છે. હૃદય એક મોટો દરિયો છે. એ દરિયાની વિશાળતાની બાબતમાં, ગહનતાની બાબતમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસ અને છત્રપતિ વચ્ચે કશો ફેર નથી. દરેકને અગાધ હૃદય મળ્યું છે. આ સાહિત્ય છે તે હૃદયની વાર્તા કહે છે. હૃદયનાં ઊંડાણની, હૃદયનાં તોફાનોની, હૃદયનાં વમળોની, હૃદયની મલિનતાની, હૃદયની શુદ્ધતાની, હૃદયમાંથી પ્રગટ થતા ભગવાનની, હૃદયમાં પ્રગટ થતા શેતાનની અને એ શેતાન અને ભગવાનના ઝઘડાની - ને એ ઝઘડામાંથી ધીમે ધીમે શેતાન કેમ ભગવાનમય થતો જાય છે એની વાર્તા. સંતોની વાર્તા કહેવી સહેલી છે, શેતાનની વાર્તા કહેવી અઘરી છે. કારણ કે શેતાન એ ખરેખર શેતાન નથી, પણ ભગવાન થવામાં નિષ્ફળતા મળવાથી મૂંઝાયેલો મનુષ્ય છે.

આ સાહિત્યપદાર્થમાં મનુષ્યને સમજવાની, મનુષ્ય પ્રત્યે અપાર સહાનુભૂતિ કેળવવાની શક્તિ હોય છે. જે બધા મોટા સાહિત્યકારો થયા છે તેમણે સંસ્કૃતિની જો કોઈ મોટામાં મોટી સેવા કરી હોય તો તે એ કે મનુષ્યને સમજવાની ચાવીઓ એમણે

આપી છે. સાહિત્યની શક્તિ મનુષ્યના મનને પરિશુદ્ધ કરવાની છે. પણ તે એવી રીતે નહીં કે આમાં બધું ચોખ્ખોચોખ્ખું છે. ચોખ્ખું નથી, છતાંય સહાનુભૂતિ રાખવા જેવું છે. કારણ કે કોઈને ચેન નથી ચોખ્ખું થયા વિના. આ પ્રકારની એક પ્રતીતિ સાહિત્ય કરાવે છે.

મનુભાઈ પંચોળી

લોકોને જોઈએ છે સાહિત્યપારેખો

સ્વરાજને સંવર્ધવાની પાત્રતા મેળવવા માટે પ્રજાની આંતરિક તાકાત અને શુદ્ધિ વધારવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રજાના હૈયાને ધોતા રહી અને શુદ્ધ રાખવાનું કામ બહુ જરૂરી છે. પ્રજાના હૃદયને મુલાયમતાથી સ્પર્શી તેની મૂર્ચ્છિત ચેતના જગાડવાનું કાર્ય સાહિત્યકારોનું છે.

પ્રજાની આંખમાં ગંગાજળ આંજી, તેના પગમાં પ્રેય અને શ્રેયની સિદ્ધિ ભણી પ્રયાણ માટે બળ ભરી, તેનું સંસ્કારનિર્માતા-બળ બની સાહિત્ય કૃતાર્થ થવાનું છે. આવું સાહિત્ય સર્જવા માટે સાહિત્યકારોએ પોતાની સંપત્તિ વધારવાની છે, તેમ પ્રકાશદાતા સાહિત્યને ઝીલતાં વાચકવર્ગે શીખવાની જરૂર પણ મોટી છે.

આપણે ત્યાં પુસ્તક-પ્રકાશનનો પારો ઝપાટાબંધ ચઢતો જાય છે. નવલરામના ‘ઓથારિયા હડકવા’ વિશેના ચર્ચાપત્રને સંભારી આપે તેટલું બધું છપાયે જ જાય છે. આવું ઢગલાબંધ સાહિત્ય જુદી જુદી કક્ષાના વાચકોના હાથમાં જઈ પડી સારા-માઠા સંસ્કાર પાડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એમાંથી સત્ત્વશાળી કલાકૃતિ કઈ અને વાચકોનાં સમય તથા ગજવા પર અત્યાચાર કરનારી કૃતિઓ કઈ, તેની યોગ્ય પરખ લોકોને માટે કરી આપનારા ચુનંદા સાહિત્યપારેખોની બહુ મોટી જરૂરત આપણે ત્યાં ઊભી થઈ છે. લોકરુચિને શિષ્ટ બનાવવા જાગરૂક વિવેચકોની ફોજ જોઈશે. મધ્યમ કૃતિઓને છાપરે ચડાવી લોકોને સાધારણતામાં જ રાચતા વામનજીઓ બનાવી ન મૂકે, એવી ગ્રંથસમીક્ષાની અસર ચોપડીઓના વેચાણ પર પણ સારી થશે.

સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રથમ પંક્તિનું સર્જન અલ્પ જ હોય. એ વારેવારે મળતું નથી. બીજી-ત્રીજી કક્ષાના સર્જનનો ફાલ જ કોઈ પણ સાહિત્યમાં વધુ ઊતરતો હોય છે. એ બીજી-ત્રીજી હરોળના સાહિત્યનેય તેના ભોક્તાઓ હોય છે. એમની સેવામાં જતા સાહિત્યનું ગુણદોષદર્શી માર્ગદર્શક વિવેચન પણ તેમની પાસે પહોંચતું થાય, તો તેમની મુગ્ધતા કમી થાય અને તેમનાં રસ-રુચિ સંસ્કારાય. આવાં કશાંક પગલાં નહીં લેવાય, તો પ્રગટ થવાને અપાત્ર એવાં પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્ય-ધરતીને ચોમાસાના બિલાડીના ટોપની જેમ ભરી દેશે.

અનંતરાય મ૦ રાવળ

[‘સાહત્રીસનું ગ્રંથસ્થ વાંગ્મય’ : પુસ્તક]

જીવનભરનાં સાથી

આ વિશાળ દુનિયામાં આપણે એકલવાયાપણું અનુભવીએ છીએ, તેની વેદના વેદીએ છીએ. જગતના ગેરઈન્સાફી અને જિંદગીની જહેમતો આપણને મૂઠ્ઠા બનાવી મૂકે છે. પણ પુસ્તકો વાંચીએ ત્યારે આપણને ખ્યાલ આવે છે કે બીજાઓએ પણ – આપણા કરતાંયે મહાન લોકોએ પણ – આપણી જેમ જ વેદના વેઠેલી છે, ખોજ કરેલી છે.

પુસ્તકો એ બીજાં માનવીઓનાં, બીજી પ્રજાઓનાં અંતરમાં આપણને પ્રવેશ કરાવતાં દ્વાર છે. જે નાનકડી દુનિયામાં આપણે જીવીએ છીએ તેમાંથી અને આપણી જાત વિશેના વલોપાતમાંથી પુસ્તકો વાટે આપણે નાસી છૂટી શકીએ છીએ. પહાડો ઉપર જઈને ગાળેલી રજાઓ આપણાં શરીર પર કરે છે, તેવી જ આહ્વાદક અસર પુસ્તક-વાચનમાં ગાળેલી એક સાંજ આપણાં ચિત્ત ઉપર કરે છે. એ ઊંચી ટોચો પરથી નીચે ઊતરીએ ત્યારે આપણે નવી તાજગી અનુભવીએ છીએ અને રોજિંદા જીવન-સંગ્રામમાં ઝૂઝવાની નવી શક્તિ આપણને સાંપડેલી હોય છે.

વીતેલા જમાનાઓ વિશે વાકેફ થવાનો એક માત્ર રસ્તો પુસ્તકોનો છે; અને જે માનવસમાજોની મુલાકાત આપણે કદી લેવાના નથી તેમને સમજવાની શ્રેષ્ઠ યાવી પણ પુસ્તકો છે. સ્પેઈનની વીસ સહેલાણી-સફરોના કરતાં નાટ્યકાર લોરકાની કૃતિઓ મને એ દેશના આત્માનો વધારે સાચો પરિચય કરાવી શકે. વિલોપ થઈ ચૂકેલા એક અમેરિકાને તાદૃશ કરવામાં હોથોર્ન કે માર્ક ટ્વેઈનની નવલકથાઓએ મને સહાય કરેલી છે. અને કાળ ને સ્થળમાં આપણાથી આટલા બધા વિશાળ અંતરે પડેલી એ બધી દુનિયાઓ તથા આપણા આજના જગતની વચ્ચે જે અદ્ભુત સામ્ય છે, તે જાણીને તો આપણો આનંદ અનેકગણો વધી જાય છે.

આપણામાંથી અનેકનાં જીવનો ડિકન્સ કે બાલ્ઝાકની કલમને જેબ આપે તેવી નવલકથા સર્જાવી શકે એવાં હોય છે. તે છતાં એ અનુભવમાંથી આપણને સુખ સાંપડતું નથી. રોજબરોજના જીવનમાં આપણે એટલા બધા સંડોવાયેલા રહીએ છીએ કે મહત્ત્વની ઘટનાઓને સ્પષ્ટપણે જોઈ શકતા નથી. ત્યારે લેખક આપણી સમક્ષ જિંદગીની વફાદાર તસવીર મૂકે છે – પણ તે એટલી દૂર રાખે છે કે તેનો સ્પર્શ પામ્યા વિના પણ આપણે તેનો આસ્વાદ લઈ શકીએ.

કોઈ પણ મહાન ગ્રંથ તેના વાચકને તે જેવો હતો તેવો રહેવા દેતો જ નથી – એ વાંચ્યાને પરિણામે હંમેશાં એ વધુ ઉન્નત માનવી બને છે. તેથી, આપણી ક્ષિતિજોને વિશાળ બનાવનારાં, આપણી જાતને ભેદીને બહાર નીકળવામાં સહાય કરનારાં આ સાધનો સહુ કોઈને માટે સુલભ બનાવવાં, તેના કરતાં વધુ મહત્ત્વનું માનવજાત માટે બીજું કશું નથી. અને તેમ કરવાનો એક માત્ર રસ્તો પુસ્તકાલયોનો છે.

લોકશાહીના આ યુગમાં તમામ સત્તાના મૂળસ્ત્રોત સમી આમજનતા બધા અગત્યના સવાલો અંગે વાકેફ હોય તે જરૂરી છે. નિશાળો અને કોલેજોમાં અપાતી કેળવણીનો ફેલાવો વધતો જાય છે. પણ પુસ્તકાલય એ શાળા અને કોલેજનું આવશ્યક જોડીદાર છે. હું તો એટલે સુધી કહું કે કેળવણી એ બીજું કંઈ નથી પણ પુસ્તકાલયનાં દ્વાર ખોલવાની ચાવી છે.

જે નાગરિકને પોતાનાં કર્તવ્ય ઇમાનદારીથી બજાવવાં હોય તેણે શાળા-કોલેજમાંથી નીકળ્યા પછી પણ, જીવનભર શિક્ષણ મેળવતા રહેવાનું હોય છે. ઇતિહાસ તો આગેકૂચ કરતો રહે છે અને મનુષ્યને માટે નવી સમસ્યાઓ બડી કરતો રહે છે. તેમાં એક યા બીજી બાબત વિશે નિર્ણય કેવી રીતે કરશું - જો એ બધાં વિશે આપણે બરાબર વાકેફ નહિ હોઈએ તો ? થોડાક દાયકાઓમાં જ મનુષ્યના જ્ઞાનમાં ક્રાંતિ થઈ ગઈ છે. આ પરિવર્તનો ઉપર જેમનાં સુખ-ચેનનો આધાર છે તે નરનારીઓને એ બધાંની સમજણ કોણ આપશે ? પોતાનાં નિત્યનાં કાર્યો કરતાં કરતાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો વિશે વાકેફ રહેવામાં એમને સહાય કોણ કરશે ? પુસ્તકો - બીજું કોઈ નહિ પણ પુસ્તકો જ.

આંદ્રે મોરવા

પળે પળે શહીદ

અહિંસક પરાક્રમ અને હિંસક પરાક્રમમાં જે ફરક છે તે એ કે હિંસક પરાક્રમ સામયિક હોય છે અને તે અમુક મોરચા પરથી જ થઈ શકે છે, જ્યારે અહિંસક પરાક્રમ સતત થતું રહે છે. અને તે જીવનવ્યાપી હોય છે. નિત્ય શક્તિ હશે તો જ તે નૈમિત્તિક સમય પર પ્રગટ થઈ શકશે. અહિંસક શહીદ માત્ર અમુક ક્ષણે જ મરવા માટે નથી નીકળતો હોતો, બલકે તે તો પળે પળે શહીદ થતો હોય છે.

જૈનેન્દ્રકુમાર

તેજસ્વિતા પહેલી

હિંમત ન હોય અને નમ્રતા હોય તે કામની નથી. હિંમત વધે પછી નમ્રતા આવે તે શોભે. માટે આપણે જે વિદ્યા આપીએ તે પહેલાં તેજસ્વી હશે, પછી બીજી બધી સંસ્કારિતા. તેજસ્વિતાને ભોગે આવતી સંસ્કારિતા નથી જોઈતી. તેજસ્વિતા સાથે જેટલી નમ્રતા આવે તે ઉત્તમ.

કાકા કાલેલકર

એ પ્રવાસ ક્યારે શરૂ થયો...

1961ની સાલ હતી. હું પાંચમા ધોરણમાં ભણતો હતો. પરીક્ષાનું મારું પરિણામ ખૂબ ખરાબ હતું. પણ તે અંગે ચિંતા કરવા જેટલો હું સમજણો થયો ન હતો.

અમારા પિતાજીનું વર્ષો પહેલાં અવસાન થયું હતું. મારો ભાઈ કર્ડિસ અને હું અમારી મા સાથે અમેરિકાના ડેટ્રોઈટ શહેરના પછાત વિસ્તારમાં રહેતાં હતાં. અમારું ઘર સંકડાશવાળું, ખાસ સરસામાન વિનાનું અને છતાં ચોખ્ખું હતું. વળી ડાઈનિંગ ટેબલ પર હંમેશાં ખાવાનું પણ મૂકેલું રહેતું. મારી અને મારા ભાઈની વાત કરું તો, પોતાની જાતને સલામતીની લાગણી આપનારી એક નિર્દોષ બાલસહજ અભાનતા અમારામાં પણ હતી. એટલે ત્રણ ઘરની કામવાળી એવી અમારી મા બે છેડા કેવી રીતે ભેગા કરતી તેનો અમને પણ આછોપાતળો જ ખ્યાલ હતો.

અમારી દુનિયા એકંદરે કંઈક આવી હતી : નિશાળ પૂરી કરવી, પછી ફૂટબોલ કે બાસ્કેટબોલ રમવું, ત્યાર બાદ પાડોશીના વાડાના ઝાડ પરથી સફરજનની ધાપ મારવી અને ક્યારેક એરગન લઈને મોટા ઉંદરો કે સસલાં મારવાં. અંધારું થાય એટલે ટેલિવિઝન જોવું. માના પલંગ પર ટાંટિયા લંબાવીને અમે કલાકો સુધી નાના પડદા સામે તાકી રહેતા.

પણ એક દિવસ માએ અમારી દુનિયા ધરમૂળથી હંમેશાં માટે બદલી નાખી. તેણે ટી. વી. બંધ કરી દીધું. આ આખી વાત પરીક્ષાના મારા પરિણામને કારણે આવી પડી.

અમારી મા સોન્યા ત્રણ ચોપડી જ ભણેલી હતી. પણ એ દિવસોમાં અમારી જાણમાં એના જેટલી હોશિયાર અને ચબરાક બીજી કોઈ વ્યક્તિ ન હતી. પરાં વિસ્તારમાં ઘરોમાં સાફસફાઈનું કામ કરતાં કરતાં તેણે એક વસ્તુની પાકી નોંધ લીધી હતી - પુસ્તકોની. એટલે એક દિવસે ઘરે આવ્યા પછી તેણે ટી.વી. ફટક કરતું બંધ કરી દીધું, અમને પાસે બેસાડ્યા અને સમજાવ્યું કે એના દીકરાઓએ જિંદગીમાં કંઈક બની બતાવવાનું છે. તેણે પાછું એમ પણ કહ્યું : “તમારે દર અઠવાડિયે બે પુસ્તકો વાંચવાનાં, અને તમે જે વાંચ્યું એ વિશે મને નિબંધ લખી બતાવવાનો.”

અમે કકળાટ કરતાં તેને કહ્યું કે એની વાત બરાબર નથી, બધાં જ બાળકો તો ટેલિવિઝન જુએ છે. પણ અમારું કંઈ ચાલ્યું નહીં, એટલે અમે વિચાર્યું કે મા તો આ વાત બે-ત્રણ દિવસમાં ભૂલી જશે. વળી, વાંચવા માટે અમારા ઘરમાં માના ‘બાઈબલ’ સિવાય કોઈ પુસ્તક હતું પણ નહીં.

ઘરમાં ભલે પુસ્તકો ન હોય, જ્યાં પુસ્તકો હોય ત્યાં આપણે જઈશું, એમ માએ અમને કહ્યું. એણે જાહેર કર્યું : “હું તમને લાઈબ્રેરીમાં લઈ જઈશ.” ટૂંક સમયમાં જ ચિડાયેલા અને મોં ચડાવેલા બે છોકરાઓને લઈને માની મોટર ડેટ્રોઈટ

પબ્લિક લાઇબ્રેરી ભણી ઊપડી. ત્યાં જઈને હું કચવાતે મને બાળકોના વિભાગમાં ફરવા લાગ્યો. પ્રાણીઓ મને ગમતાં, એટલે પ્રાણી વિશે હોય તેવાં લાગતાં પુસ્તકોનાં પાનાં હું ફેરવવા લાગ્યો.

મેં બરાબર વાંચીને પૂરું કરેલું પહેલું પુસ્તક એટલે ‘ચીપ ટૂ ડેમ બિલ્ડર’. એ પુસ્તક બીલ્ડર પ્રાણી અને તે કેવી રીતે પુરતા બાંધે છે તેના વિશે હતું. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર હું એક બીજી દુનિયામાં ખોવાઈ ગયો. આ શબ્દપ્રવાસ મને શીતળ ઝરણાં અને તેમાં ઘર બાંધતાં બીલ્ડરની એક દૂરસુદૂરની દુનિયામાં લઈ ગયો. ટેલિવિઝન પરની કોઈ શ્રેણીએ મને આવી દુનિયામાં પહોંચાડ્યો ન હતો.

થોડાક દિવસ પછી તો મારી નવી દુનિયાના આ નીરવ અભયારણ્યમાં ફરીથી ક્યારે ફરવા મળે તેની હું રાહ જોવા લાગ્યો. મને ડાયનોસોર્સની ભાળ મળી. સરિસૃપ અને સસ્તન પ્રાણીઓ વચ્ચેનો તફાવત મને સમજાયો. તદ્દુપરાંત ખૂબ મહત્ત્વની એ વાત પણ સમજાઈ કે મને વાંચવામાં મજા આવે છે, એટલું જ નહીં પણ હું વધુ માહિતી વધારે ઝડપથી ગ્રહણ કરી શકું છું. છાપેલા શબ્દ દ્વારા થતી માહિતીગ્રહણની આ પ્રક્રિયા ટેલિવિઝન પરના અવાજ કે ચિત્ર દ્વારા થતી ગ્રહણપ્રક્રિયા કરતાં વધુ ઝડપી છે.

પ્રાણીઓ વિશેનાં પુસ્તકો તરફથી હું ઝડપી વિશેનાં પુસ્તકો તરફ વળ્યો. લાઇબ્રેરીમાં વનસ્પતિ વિશેનાં જેટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તેટલાં બધાં મેં વાંચી નાખ્યાં. પછી મને ખડકોમાં રસ પડ્યો. રેલગાડીના પાટે પાટે રખડીને હું ખોખું ભરીને પથ્થરો ભેગા કરતો, અને તે ખોખાંને ખેંચીને ઘરે લાવતો. પછી ભૂસ્તરશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોની મદદથી હું તે પથ્થરોને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતો.

એ બધાં પુસ્તકોનાં બે પૂઠાં વચ્ચે જાણે આખાં ને આખાં વિશ્વો હતાં અને હું તેમાં મુક્તપણે વિહરી શકતો. આ બધા દરમિયાન એક મજાની વાત બની – શાળામાં જે કંઈ શીખવવામાં આવતું તેમાં મને સમજ પડવા લાગી. આ બાબત મારા શિક્ષકોના પણ ધ્યાનમાં આવી. હવે તો એવું થયું હતું કે છોક ઘરે પહોંચીને પુસ્તકો વાંચું તેટલી મારી ધીરજ રહેતી નહીં. મા પોતાનું કામ પૂરું કરીને પછી મને અને કાર્ટિસને મોટરમાં બેસાડીને લાઇબ્રેરી લઈ જાય તેટલો સમય પણ અમારાથી રહેવાતું નહીં. એટલે અમે અમારી રીતે શોર્ટ-કટ શોધ્યો. અમે રેલગાડીના પાટેપાટે લાઇબ્રેરી તરફ ચાલતા થતા. ક્યારેક ધીમે ધીમે ચાલતી ગાડીમાં રસ્તા વચ્ચેથી જ ચડી જતા. ગાડી લાઇબ્રેરીના વિસ્તારમાં પહોંચે એટલે અમે તેમાંથી કૂદી પડતા. પછી ત્યાં આવતી એક ટેકરી ઊતરીને પુસ્તકસ્થાનકે પહોંચી જતા.

પછી ટેલિવિઝન પરની બંધી બાબતે મા સહેજ કૂણી પડી. દર અઠવાડિયે થોડા કલાક માટે અમને ટી.વી. જોવા મળતું. પણ હવે ટી.વી. એ અમારી દુનિયા ન હતી. એ તો માત્ર કો’ક વારની મજા હતી.

આજે કાર્ટિસ એન્જિનિયર છે અને હું બાળકોની એક હોસ્પિટલમાં મગજની

શસ્ત્રક્રિયા માટેનો વડો સર્જન છું. ક્યારેક હું મારા જીવનપ્રવાસનો વિચાર કરું છું. નાપાસ થતા અને નફિકરા છોકરાથી માંડીને શિષ્યવૃત્તિ પર યુનિવર્સિટીમાં તબીબી અભ્યાસ પૂરો કરીને, આજે અઘરી શસ્ત્રક્રિયાઓ શીખવવા અને કરવા માટે દુનિયાભરમાં ફરનારા નિષ્ણાત તરીકેનો આ પ્રવાસ ક્યારેક મને માનવામાં ન આવે એવી વાત લાગે છે. પણ આ પ્રવાસ ક્યારે શરૂ થયો તે મને બરાબર ખબર છે – એ શરૂ થયો મારી માએ ટેલિવિઝન બંધ કરીને અમને લાઇબ્રેરીમાં લઈ જવા માટે મોટરમાં બેસાડવા તે ઘડીથી.

બેન કાર્સન (અનુ૦ સંજય શ્રી૦ ભાવે)

“એ પુસ્તક આપી શકીશ નહીં !”

ફૂલ-સજાવટની બાબતમાં જાપાન દુનિયામાં સૌથી આગળ પડતો દેશ છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. એટલે હું જાપાન ગયો ત્યારે ‘પુષ્પ-સજાવટ’ અંગેની એક ચોપડી ખરીદવાનું મેં નક્કી કરેલું. મારી સાથે એક-બે બહેનો હતાં. અમે ગયાં એક દુકાને અને માગણી કરી કે, “તમારો દેશ ફૂલ-સજાવટમાં બહુ કુશળ છે, તો તે અંગેની એક ઉત્તમ ચોપડી અમને આપો.”

દુકાનદારે ચોપડી મંગાવી. તરત આવી. મને આપી. મેં જોઈ. ચોપડી સુંદર હતી, પણ તેની બાંધણી જરા ઢીલી હતી, એટલે મેં કહ્યું, “તમારી ચોપડી તો સુંદર છે, પણ તેની બંધામણી જરા ઢીલી છે; એટલે બીજી નકલ હોય તો મને આપશો ?”

પેલાએ તપાસ કરી. પણ તે જાતનું એ એક જ પુસ્તક બચ્યું હતું, એટલે લાચારી બતાવતાં કહ્યું, “અત્યારે મારી પાસે બીજી નકલ નથી. તમને મંગાવી આપીશ.”

પણ મારે એટલો સમય ક્યાં હતો ? એટલે મેં કહ્યું, “વારુ, ત્યારે મને આ જ નકલ આપો; હું ચલાવી લઈશ.”

તે કહે, “ના જી, હવે તો હું આપને એ પુસ્તક આપી શકીશ નહીં.”

મેં કહ્યું, “પણ મને તે પસંદ છે. અને હું રાજીખુશીથી લઈ જાઉં છું.”

“મને માફ કરશો ? આપને હું એ પુસ્તક આપી શકીશ નહીં. આ પુસ્તક મારા દેશનું પ્રતીક છે. આવી નબળી બંધામણીવાળા પુસ્તકથી હું મારા દેશની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખપ નહીં લાગવા દઉં...” પછી કહે, “આપનું સરનામું મને આપશો ? આવતી કાલે બરાબર બાર વાગ્યે મારો માણસ આપને ત્યાં આવીને તે પુસ્તક પહોંચાડશે.”

અને ખરેખર, બીજે દિવસે મને પુસ્તક નવેસર બરાબર બંધાઈને મળ્યું હતું.

કાકા કાલેલકર

મેજેસ્ટિક ગપસપ

પુણેમાં યોજાતી વસંત વ્યાખ્યાનમાળા એકસો કરતાં વધુ વરસથી ચાલે છે. એ વસંતઋતુમાં, મે મહિનામાં યોજવામાં આવે છે. ખુલ્લા મેદાનમાં રાતે નવ વાગ્યે વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે. તેમાં ટિકિટના પૈસા ખર્ચાને રોજ હજારથી બે હજાર શ્રોતાઓ શાંત ચિત્તે અનેક વક્તાઓના વિચારો સાંભળે છે અને મધરાત સુધીમાં ઘેર પહોંચી જાય છે. મહારાષ્ટ્રભરમાં સોએક સ્થળે તો આવી વ્યાખ્યાનમાળા યોજાતી હશે જ. તેમાં પુણે ને નાશિક જેવી મોટી વ્યાખ્યાનમાળાઓનું આયોજન છ મહિના અગાઉથી શરૂ થઈ જાય છે. દેશભરમાંથી નોતરેલા વિચારકો ત્યાં રાજકારણ, સમાજકારણ, સાહિત્ય, કળા વગેરે વિષયો પર જુદી જુદી ભાષાઓમાં વ્યાખ્યાનો આપે છે.

આ ઉપરાંત વીસમી સદીના આઠમા દાયકાથી પુણેમાં એક નવો કાર્યક્રમ ચાલુ થયો છે તે પણ લોકપ્રિય નીવડ્યો છે. 'મેજેસ્ટિક' બુકસ્ટોલ નામની આગેવાન મરાઠી પ્રકાશન સંસ્થાએ ત્યાં 'મેજેસ્ટિક' નામનું મોટું મકાન બાંધ્યું છે અને ત્યાં એક વિશાળ ખંડમાં પુસ્તકભંડાર ચાલુ કરેલ છે. આ મકાન બજાર-વિસ્તારમાં નથી, તેથી લોકો ત્યાં સુધી પુસ્તક ખરીદવા આવશે કે કેમ તેની 'મેજેસ્ટિક'ના માલિકને શંકા હતી. પણ મુખ્ય માર્ગથી જરા દૂર આવેલા દેવળમાં જેમ ભાવિકો જતા હોય છે, તે રીતે મેજેસ્ટિકમાં પણ આવવાની તેમને રુચિ થાય તે માટે માલિક કેશવરાય કોઠાવળેએ કેટલીક સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તેમાંથી પહેલી તે સાહિત્યકારોનાં ગપ્પાંની !

દર મહિને એક રવિવારે સવારે દસ વાગ્યે નિમંત્રિત પંદર-વીસ સાહિત્યકારો મેજેસ્ટિકમાં ભેગા થાય અને એકાદ સાહિત્યિક પ્રશ્ન ઉપર કે કોઈ નવા પુસ્તક વિશે ચર્ચા કરે. એ સાંભળવા માટે શ્રોતાઓ આવે. મેજેસ્ટિકના મુખ્ય ખંડમાં સોએક માણસો બેસી શકે, તેટલા તો વગર બોલાવ્યે ભેગા થવા લાગ્યા. એમાંથી પછી પુસ્તક-પ્રદર્શનનો વિચાર સ્ફુર્યો. આખા મે માસ દરમિયાન પ્રદર્શન ખુલ્લું રહેવા લાગ્યું. હજારો મરાઠી પુસ્તકો જોવાની અને દસ ટકા વળતરથી ખરીદવાની સગવડ લોકોને મળી. નીચે સભાખંડમાં પ્રદર્શન શરૂ થયું, એટલે ગપ્પાંનો કાર્યક્રમ અગાણીમાં લઈ ગયા - તો એ પણ ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે. હવે તો એ કાર્યક્રમ એટલો લોકપ્રિય બન્યો છે કે તા. 1થી 15 મેના દિવસોમાં તેનો લાભ લેવા માટે કેટલાય લોકો બહારગામથી ખાસ પુણે આવે છે.

જયવંત દળવી

શસ્ત્ર

આ મારી પાસે શસ્ત્ર છે જે શબ્દ નામનું,....
છે શબ્દ ચક્ર કૃષ્ણનું ને બાણ રામનું.

અમૃત 'ઘાયલ'

એક કલાક અધ્યયન માટે

ગાંધીજીના જમાનાથી મારી એવી ફરિયાદ રહી છે કે ઉત્તમ કામમાં લાગેલા આપણા સેવકો પણ વિચારોનું અધ્યયન ઓછું કરે છે. કાર્યકરોને હું પૂછતો કે, 'હરિજન'માં ગાંધીજીનો ફલાણો લેખ આવ્યો છે, તે વાંચ્યો ? તો જવાબ મળતો કે, ના રે ના; વાંચવાથી શું ફેર પડવાનો હતો ? એમાં લખી લખીને એમ જ લખ્યું હશે ને કે હરિજનોની સેવા કરો, સૂતર કાંતો વગેરે. એ તો અમે કરીએ જ છીએ ને ?

મતલબ કે તેઓ એવા જ ખ્યાલમાં રહેતા હતા કે પોતે ગાંધીજીને આખા ને આખા પી ગયા છે, માટે હવે કશું વાંચવાની એમને જરૂર નથી ! ત્યારે હું એમને કહેતો કે, કામ કરવાની સાથોસાથ વાંચવાની, ચિંતન કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જેટલું આપણું અધ્યયન ચાલશે, તેટલું ઊંડાણ આપણા કામમાં આવશે.

તુલસીદાસ, કબીર, જ્ઞાનદેવ આટલાં બધાં વરસ પછી પણ આજે કોને આધારે જીવતા છે ? જે ગ્રંથો એમણે આપ્યા, તેનું અધ્યયન-ચિંતન કરનારા તેમજ તે મુજબ પોતાના જીવનને ઘડનારા સેંકડો સાધકો નીકળ્યા, એમને આધારે તેઓ જીવંત છે.

આજે આપણે દુનિયાના ચોકમાં ઊભા છીએ. ચારેકોરથી વિચારોનો મારો ચાલી રહ્યો છે - સારા વિચારોનો તેમ કુવિચારોનો પણ. આ બધાની વચ્ચે આપણા વિચારો મુજબ આપણે કામ કરતા રહેવાનું છે અને આપણા વિચારને પરિશુદ્ધ કરતાં કરતાં આગળ વધારવાનો છે. આવા સંજોગોમાં અધ્યયન વગર તો આપણે માર ખાઈશું. અનેક વિષયોનું અધ્યયન આપણે કરવાનું છે. વળી અધ્યયનમાં જેમ અનેક ગ્રંથો વાંચવાની વાત છે, તેમ એક જ ગ્રંથ અનેક વાર વાંચવાની વાત પણ આવે છે. જે ગ્રંથમાંથી જીવનને પોષણ મળતું હોય, તે ફરી ફરીને વાંચીને કસી લેવાનો છે. શંકરાચાર્યે એક નાનકડા શ્લોકમાં અધ્યયનનું ગણિત બતાવ્યું છે : જેટલું અધ્યયન કરીએ, તેનાથી સો ગણું મનન કરવાનું છે. જુઓને - આપણને જમતાં કેટલી વાર લાગે છે ? અડધો કલાક, અને એ ખાધેલું પચાવતાં કેટલો વખત લાગે છે ? ચાર-પાંચ કલાક. તેમ અધ્યયન માટે રોજ એક કલાક પૂરતો છે. નહીં તો બહુ ખાઈ લીધું ને પચાવ્યું નહીં, તો જે હાલત શરીરની થાય છે તેવી જ બુદ્ધિની થશે.

જેમ અન્ન વિના દેહ ટકતો નથી, તેમ જ્ઞાન વિના આત્મા પુષ્ટ થતો નથી. એટલા માટે રોજેરોજ જ્ઞાન મેળવવાની યોજના હોવી જોઈએ. આપણે જેમ ખાધા વિના રહેતા નથી, તેમ આધ્યાત્મિક અન્ન-સેવન વગર આપણો એક પણ દિવસ ન જવો જોઈએ. દરરોજ એક કલાક અધ્યયન માટે અલગ કાઢીએ, અને ત્યારે બધાં કામથી અળગા થઈને અધ્યયનમાં જાતને પરોવી દઈએ. ત્યારે કામ-બામ કાંઈ નહીં. બસ - અધ્યયન, મનન, ચિંતન. આમ કરવાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે, ઉત્સાહ મળે છે અને કામ કરવાની શક્તિ પણ વધે છે.

વિનોબા ભાવે

મારી વાચનકથા

મારા પિતાજી લુણસરની શાળાના મુખ્ય મહેતાજી હતા, એટલે શાળાની નાનકડી લાઇબ્રેરી મારે માટે ખુલ્લી સંપત્તિ હતી. લીલાં ને પીળાં પૂઠાંવાળી 'વિજ્ઞાન વિલાસ'ની થોડી ફાઇલો હજી મારી નજર સામે તરે છે. તેમાં કટકે કટકે છપાયેલી વીર દુર્ગાદાસની વાતોએ મારા પર ભારે જાદુ કરેલું; ફરી ફરીને હું એ વાંચ્યા કરતો. એ ભાળવયે તેના એક એક પ્રસંગ સાથે મેં મારા અંતરના તાણાવાણા ગૂંથેલ. શૌર્ય, ખાનદાની, વફાદારીના જે સંસ્કારોનાં બીજ મારામાં પડ્યાં હશે, તેમાં આ વાર્તાના ફરી ફરીના વાચને પૂર આવેલ. મારે મન દુર્ગાદાસ એક આદર્શ વીર પુરુષ બની ગયો. તેમાંયે, ઘેરાઈ ગયેલા દુર્ગાદાસના દળમાં ભળવા માટે નીકળેલ ગંભીરનું પાત્ર મારા મનમાં દઢતાથી વસી ગયેલું. શત્રુઓના કડક ચોકી પહેરાને તેણે અને તેના ચાર મિત્રોએ શબ અને ડાઘુ બનીને વટાવેલો.

દુર્ગાદાસે કરેલો તેના મિત્ર માનસિંહની પત્નીની કામ-ચાચનાનો અસ્વીકાર, શત્રુ મુસલમાન સરદારોમાંથી પણ ખાનદાન સેનાપતિઓ તરફનો તેનો ઉદાર વર્તાવ – આ બધી ઘટનાઓએ મારા ચારિત્ર્યગઠનમાં કેડીઓ પાડી દીધી, તેમ આજે હું જોઈ શકું છું. ઔરંગઝેબ અને રજપૂતો વચ્ચેના વિગ્રહના આ વાર્તારૂપ વાચને મારા મનમાં ગુલામી નિવારવા અને રાષ્ટ્રને મુક્ત કરવાની ઝંખના ઊભી કરી હોય તો નવાઈ નહીં. અને 1930માં જ્યારે હું ઘેરથી છાનોમાનો ભાગીને ધોલેરાની સત્યાગ્રહ છાવણીમાં પહોંચ્યો, ત્યારે પેલો ગંભીર મારી પડખે બેઠો હોય તો પણ નવાઈ નહીં.

*

લુણસરમાં પાંચ ગુજરાતી પૂરી કરીને મારે વાંકાનેર હાઈસ્કૂલમાં ભણવા જવાનું થયું. વાંકાનેરમાં પણ એક લાઇબ્રેરી હતી, પણ પુસ્તકો વાંચવા માટે તો ત્યાં ફી ભરવી જોઈએ; તે ક્યાંથી કાઢું ? પરીક્ષા વખતે એક-બે છોકરાઓને ભણાવવાનું માથે લીધું. ટ્યુશનનો દર – મહિને આઠ આના ! બે-ત્રણ મહિના આમ કરીને વરસ આખાનું લવાજમ ભર્યું.

પણ આ પુસ્તકાલય મારે માટે લુણસર જેવું નિર્દોષ ન નીવડ્યું. તેમાં પુસ્તકાલયનો વાંક ન ગણાય. તે મોટાઓ માટે પણ હતું; માત્ર કિશોરો માટે ન હતું. તેથી એવું પણ સાહિત્ય મારા હાથમાં – એટલે આખરે દૃઢ્યમાં – આવ્યું કે જે મીઠા ઝેર જેવું નીવડ્યું. કિશોરવયે તો સાહસ, તરવરાટ, ઊથલપાથલ ગમે. એ વખતે તેવું સાહિત્ય પણ ઝાઝું નહોતું. પણ મને તો વાંચવાનું, અખંડ વાંચવાનું બંધાણ થઈ ગયું હતું. એટલે તે એક-બે વર્ષમાં મેં કેટલીયે અનર્થકારી નવલકથાઓ વાંચી. આ નવલકથાઓએ મને દિવાસ્વપ્નોની દુનિયામાં મૂકી દીધી. કોઈ કોઈ વાર તો આખી રાત આવી વાર્તાઓ વાંચવામાં વીતી જતી – સંધ્યા અને ઉષા બંનેનાં કિરણ અખંડ ઉજાગરે જોવાનું બનતું. જે ઉંમરે સ્ત્રીઓ વિશે કામભાવે વિચારવાનું

સહજ ન ગણાય, તે ઉંમરે આ નવલકથાઓએ મને કાલ્પનિક સહવાસો ભોગવતો કર્યો.

પણ આ રદી નવલકથાઓની વચ્ચે જ મને ‘ગુજરાતનો નાથ’ અને ‘રાજાધિરાજ’ પણ વાંચવા મળ્યાં. જીવન સંસ્કાર-સમૃદ્ધ પરાક્રમો માટે છે, તેવું ભાન એ નવલકથાઓએ કરાવ્યું. કેટલી બધી વખત એ કૃતિઓ વાંચી છે – અને હજુ પણ એ તાજગીથી કેટલી બધી વખત વાંચીશ !

બાળવયે મને રસ, ભાવના ને વીરોદ્દેકથી તરબોળ કરી મૂક્યો હોય, તો એ ‘નર્મગદ્ય’માં સંઘરાયેલ ‘ઈલિયડ’, ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ના સારભાગે. આ ત્રણ મહાન ગ્રંથોના સરળ છતાં સજીવ સંક્ષેપો મને એ ઉંમરે વાંચવા મળ્યા, તેને હું મારા જીવનનું એક પરમ સૌભાગ્ય ગણું છું. ‘મહાભારત’ અને ‘રામાયણ’નાં પાત્રો વિશે નર્મદે ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યોમાં જે નિર્ભય સમાલોચના કરી છે, તેની મારા પર ઊંડી છાપ પડી હતી. મહાપુરુષોને પણ તટસ્થ રીતે જોવા-કસવાના સંસ્કાર તેણે મને આપ્યા.

‘ઈલિયડ’નું સારદોહન એટલું રસાળ ને સચોટ હતું કે મને એ કથામાં પરદેશીપણું ન લાગ્યું. ત્યારે હું ત્રીજી ચોપડીમાં હોઈશ. એ ઉંમરના બાળકને ‘ઈલિયડ’ના વાચનમાં તન્મય, તદ્દરૂપ કરી મૂકનાર નર્મદ એક વિરલ રસાત્મક અને અસાધારણ સારદોહક હતો તેવું લાગે છે. ગ્રંથ ઉત્તમ હોય ને તેને પચાવીને ઉતારનારો જો કલાકાર હોય, તો પરદેશની કૃતિ પણ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે; એટલું જ નહીં, એનાથી પરભોમનાં વિક્ષેપાં શીલ અને સૌંદર્ય તરફ મમતા પણ જાગે છે તથા એ મુગ્ધાવસ્થામાં બે દેશો વચ્ચેનો પુલ અનાયાસે સર્જાઈ જાય છે.

પછીથી વ્યાસ-વલ્લભના ‘મહાભારત’નું મોટું થોથું મારા હાથમાં આવતાં અલ્લાઉદ્દીનનો ખજાનો હાથ આવ્યા જેવું થઈ ગયું. નવરાશની એકેએક ક્ષણે હું એની ઉપર તૂટી પડતો; રમવાનું રહી જતું, ખાવાનું વિસરાઈ જતું. આ ‘મહાભારત’ના બધા પ્રસંગો કિશોરોને કુમારોને હંમેશાં માટે ઉચ્ચ ભાવોમાં તરબોળ કરે તેવા છે.

વાંકાનેરમાં હું પાંચમી અંગ્રેજીમાં ભણતો હતો, તે વખતે જ 1930ની સત્યાગ્રહની લડત આવી. અમારું કુટુંબ ગરીબ ગણાય; પિતાજીને ત્રીસેક રૂપિયા પગાર મળતો. મારે પાંચ બહેનો, અમે બે ભાઈઓ – આ બધો સંસાર પિતાજી ધીરજ અને આસ્થાથી ખેંચતા. ભાઈઓમાં હું મોટો ને ભણ્યેગણ્યે કાંઈક ઠીક ઠીક હતો, એટલે બાપુજીને આશા હતી કે સારી રીતે મેટ્રિક પાસ થઈ, ક્યાંકથી સ્કોલરશિપ મેળવી બી.એ. થઈ જઈશ અને તેમનો બોજો ઉતારીશ.

પણ ત્યાં તો ગાંધીજીએ દેશના પ્રાણને હાકલ કરીને “કાગડા-કૂતરાને મોતે મરીશ, પણ સ્વરાજ લીધા વિના પાછો આશ્રમમાં નહીં આવું,” એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા લીધી અને મેં અભ્યાસ મૂકી લડતમાં પડવાનો સંકલ્પ કર્યો. મારી જોડે આવવા તૈયાર થયેલા છેલ્લી ઘડીએ ન આવી શક્યા. પણ હું તો નીકળ્યો તે નીકળ્યો જ.

મને પ્રશ્ન એ થાય છે કે વાંકાનેર જેવા શહેરમાંથી એ દિવસે હું એકલો જ ઊભો છતાં નીકળ્યો, તેનું આંતરિક કારણ શું ? લડતનાં જોખમો ઘણાં કહેવાતાં. નીકળ્યો ત્યારે માથાં પછાડતી મારી બહેનનું ચિત્ર હજુ યે મારી સામે તરે છે. છતાં હું કેમ નીકળી શક્યો ?

ત્યારે એક જ જવાબ મળે છે કે - મારા વાચને આપેલા પ્રેરણાબળે. આ અજાણ્યા ને કદાચ માર્ગે ઇશારો કરીને મને ખેંચી જનારાં 'રામાયણ', 'મહાભારત', 'ઈલિયડ' અને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'નાં બલિષ્ઠ, સંનિષ્ઠ ને મારે મન તો સજીવ પાત્રો.

*

આ ગાળામાં મારા ચિત્તના ઊર્ધ્વીકરણમાં સહજભાવે અનન્ય સહાય કરી હોય તો તે શરદચંદ્રે. 1930થી 1940ના ગાળામાં તો શરદ-સાહિત્યની ગંગા જ ગુજરાતમાં ઊતરી. ગાંધીજીના વિચારોમાં ઔદાર્ય, સહિષ્ણુતા ને આત્મબલિદાનના જે ઉન્મેષો હતા, તે જ કલાના માધ્યમ દ્વારા સજીવ થઈને શરદ-સાહિત્યમાં મારી સમીપે આવ્યા. ગાંધીવિચારનો મર્મ સુધીનો જે અનુભવ મને કાકાસાહેબ કે કિશોરલાલભાઈમાં નહોતો થયો, તે શરદચંદ્રમાં થયો. સાહિત્યની શક્તિ અદ્ભુત છે કે સામાન્ય ધર્મગ્રંથો જ્યાં અટકી જાય છે ત્યાંથી એ પોતાની યાત્રાનો આરંભ કરે છે.

વાંકાનેરમાં ભંગાર નવલકથાઓના વાચને મને સ્ત્રીઓના કાલ્પનિક સહવાસમાં વિહરતો કરેલો. પણ મારાં એટલાં પુણ્ય કે તે પહેલાં વીરત્વથી ભરેલું સાહિત્ય વાંચેલું, અને સત્યાગ્રહની લડતે મારામાં પડેલી વીરતાને પ્રગટાવી. પણ આખરે જરૂર તો હતી સ્ત્રીઓ તરફના દષ્ટિકોણના પરિવર્તનની. કયા રસથી સ્ત્રી-સમુદાયને નીરખવો ? શરદચંદ્રે એ દષ્ટિકોણ આપ્યો. શરદચંદ્રનાં સ્ત્રીપાત્રોએ જાણ્યો છે તેવો પ્રેમ તો કોઈએ જાણ્યો નથી. પણ એ બધી સંયમની મૂર્તિઓ છે. આ સંયમ વડે તેઓ પ્રેમને મહિમાવંત કરે છે. તેમના ચિત્તની અલૌકિક સમૃદ્ધિના તેજમાં શરીરની વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે.

જીવનની આ મૂળભૂત ને પ્રબળ વાસનાના ઊર્ધ્વીકરણ વિશે શરદચંદ્રે જાણે જીવનભર મનોહારી વિશ્લેષણ કર્યાં કર્યું છે. આ દષ્ટિકોણે મને ઘણું અજવાળું અર્પ્યું અને પેલી અનારોગી નવલકથાઓના વાચને જે નુકસાન કર્યું હતું, તેનું અનેકગણું સાદું વળી ગયું.

મનુભાઈ પંચોળી

['મારી વાચનકથા' : પુસ્તક]

❀

સંજીવની

આ મારી શાયરી યે સંજીવની છે, 'ઘાયલ';

શાયર છું, પાળિયાને બેઠા કરી શકું છું !

અમૃત 'ઘાયલ'

આવતી પેઢીને એ નહીં મળે

એવું સાંભળેલું કે આપણે માટે તો જેલ મહેલ સમાન હોવી જોઈએ. એનો અર્થ એ કે માણસને મહેલની સગવડોમાંથી જે સુખ મળે છે તે આપણને જેલના કસોટીભર્યા જીવનમાંથી મળવું જોઈએ. પણ સત્યાગ્રહીઓએ 1942માં સાબરમતી જેલને ખરેખર જ મહેલ બનાવી દીધો હતો. જે સગવડો બહાર મળે તે બધી જ અંદર મળતી એટલું જ નહિ, કોઈ જાતની ચિંતાયે નહીં.

એટલે સાબરમતીથી વિસાપુર જેલમાં જવાનું નક્કી થતાં જ મારું દિલ આનંદથી ભરાઈ ગયું. મને થયું : ચાલો, ત્યાં તકલીફોમાં સારી જીવનસાધના થશે.

સાબરમતીથી ઊપડ્યા ત્યારે અમારી પાસે મગજની ભરેલી પેટીઓ હતી. ઘીનો ડબ્બો હતો. પથારી, ગોદડાં, રજાઈ વગેરે હતાં. એટલે ખાસા રસાલા સાથે અમારી પચાસ જણની ટુકડી વિસાપુર પહોંચી. બે દિવસની મુસાફરીથી થાક્યાપાક્યા અમે સ્વતંત્ર ઓરડી મેળવી લઈ આડા પડવાનો વિચાર કરતા હતા. ત્યાં તો જેલને દરવાજેથી ઓર્ડર છૂટ્યો : “કતાર !” અમે હારમાં ગોઠવાઈ ગયા. પછી નાની સરખી દરવાજાની બારીમાંથી એક પછી એક અમને અંદર જવાની પરવાનગી મળી. સહેજ ઢાલ્યા કે શ્યામ વર્ણના, મોટી મૂછોવાળા એક કદાવર જમાદાર લાકડી લઈને ધસ્યા જ હોય. ક્યાં સાબરમતીનું મુક્ત વાતાવરણ અને ક્યાં વિસાપુરની કડકાઈ ! થોડી જ વારમાં અમારાં બધાં સાધનો છિનવાઈ ગયાં. નિરાશા વ્યાપી ગઈ.

જેલના બે-ત્રણ દિવસના અનુભવે અમે જોઈ લીધું કે અહીં રસોડામાં અંધર ચાલે છે. અમારી સાથે એક જૂના જોગી કેદી હતા. યુવાન અને ઉત્સાહી હતા. અમે તેમને અમારા મુખી નીમ્યા. એમને જેલમાં બધે ફરવાની છૂટ મળી. બે-ત્રણ દિવસ થયા ત્યાં ભાઈએ તો પોતાનાં પરાક્રમ શરૂ કર્યા : “આજે તો ગાજર ખાધાં... રસોડામાં ગરમાગરમ રોટલા ખાવાની મઝા આવે છે.....”

બીજે દિવસે અમારી ટુકડીમાં વાત ચાલી : જો આપણો જ મુખ્ય માણસ બહાર જઈને ગાજર કે રોટલા ખાઈ આવે, તો પછી આપણી પ્રતિષ્ઠા શી રહે ? આપણે આખી જેલમાં ભલે પચાસ જણ રહ્યા, પણ આપણું જીવન તો બાપુજીના આદર્શ પ્રમાણેનું જ હોવું જોઈએ..... સૌએ મળી અમારા મુખીને બદલી નાખ્યા.

હવે મને બધે જવાની તક મળી. હું ઓફિસમાં જતો, રસોડામાં જતો. પણ ત્યાં મેં જોયું કે રાજદ્વારી કેદીઓની પ્રતિષ્ઠા નહોતી. તેઓ બે પોસ્ટકાર્ડ કે થોડા ભાત માટે વોર્ડરોની ગુલામી કરતા હતા. આ જોયું જતું ન હતું.

જેલમાં ટપાલ ત્રીજે દિવસે વહેંચવામાં આવતી. બીજે દિવસે હું ઓફિસમાં ઊભો હતો. ઘેરથી કાગળ આવ્યો હતો. મને કહ્યું, “મિસ્ટર શાહ, આ તમારો કાગળ છે, લઈ લો.”

હું મૂંગો રહ્યો.

“એમાં શો વાંધો છે ?” ટપાલનું કામ કરતા રાજદ્વારી કેદીએ કહ્યું.

“ના, બધાને ટપાલ મળશે ત્યારે વાંચીશ.”

જેલર આ સાંભળી રહ્યા હતા. તે મારા તરફ જોઈ જ રહ્યા. મેં કાગળ હાથમાંય ન લીધો, અને કહ્યું, “જો બધાને રોજ ટપાલ મળે, તો લેવામાં મને વાંધો નથી.”

બે-ચાર દિવસમાં તો બધા વિભાગોનો પરિચય થઈ ગયો. રસોડામાં જોવું તો ભારે અંધર ચાલતું હતું. ઘઉંની રોટલીની ચોડની ચોડ ઉપડી જતી હતી. ત્યાં બીડી અને સાબુનો વ્યવસ્થિત વેપાર ચાલતો હતો. એવું જ ભાતનું. પરિણામે ગરીબ કેદીઓના હકનું ઇનવાઈ જતું હતું. રસોઈ બનાવવામાં પણ કોઈ જાતની કાળજી રહેતી ન હતી.

અમે સાતેક જણે રસોડામાં મદદ કરવાનું નક્કી કર્યું. જેલરને બધી વાતની ખબર હતી, વળી અમારા માટે માન પણ હતું, એટલે તેમણે ખુશીથી એ વાત સ્વીકારી લીધી. બીજા દિવસથી અમે રસોડામાં કામે લાગ્યા. શરૂઆતમાં રોટલા બનાવવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે અમે 25થી 30 જણ કામ કરતા થઈ ગયા.

જેલના રસોડાની એક અનોખી દુનિયા હતી. કિસન એ જેલનો ગુંડો હતો, રસોડામાં ખૂણામાં બેઠો બેઠો બધાને નચાવતો હતો. તે બીડી-સાબુનો મોટો વેપારી હતો. એક મહિનામાં જ સમજાઈ ગયું કે રસોડાને સુધારવું હોય તો રસોડાનો કબજો લેવો જોઈએ. જેલર તો કહેતા જ હતા, પણ એ લેવો કેવી રીતે ?

બે મહિનામાં એકેએક વિભાગનો ભોમિયો થઈ ગયો. જેલમાં અઘરામાં અઘરું કામ તવા ઉપર ઊભા રહીને રોટલા શેકવાનું ગણાતું. જેલનો તવો એટલે બે-ચાર રોટલાનો તવો ન હતો. એક મોટું લોખંડનું પતરું હતું. એની ઉપર એકીસાથે અડતાળીસ રોટલા નાખી શકાય. તવો તો લાલઘૂમ થયેલો હોય. ગરમી તો એટલી કે પાસે ઊભા જ ન રહેવાય. બાજુ પર ઊભા રહી ત્રણેક ફૂટ લાંબા તવેથાથી આ રોટલાને શેકતાં અડધું લોહી શેકાઈ જાય. અને જો સહેજ ઢીલ થાય તો રોટલો બળી જ ગયો સમજો. જે કેદી આ કામ કરે તેની સજા પણ દોઢી કપાય. પણ મારે તો રસોડાનો કબજો લેવો હતો, અને કબજો કાંઈ આવડત વગર થોડો લેવાય છે ? તવા ઉપર ઊભા રહેવાનું શરૂ કર્યું. થોડા જ દિવસમાં સાધારણ હાથ બેસી ગયો.

હું ઓફિસમાં ગયો.

“બોલો, તમે ક્યારે ચાર્જ લો છો ?”

“કાલથી જ. પણ એક શરતે : આ કિસનને રસોડામાંથી બહાર કાઢવો જોઈએ.”

“કિસનને ?” જેલરે કહ્યું.

“હા, એ ગુંડો છે. જ્યાં સુધી એ અંદર હશે ત્યાં સુધી કશું થઈ નહિ શકે.”

“પણ તમે જાણો છો ? કિસનને બહાર કાઢશું કે તરત જ આખા રસોડામાં ધમાલ થશે. બધા જ કેદીઓ રસોઈ ટુકડીમાંથી નીકળી જશે. પછી ?”

“તેની આપ ચિંતા ન કરો. અમે આખી જેલને રસોઈ કરીને ખવડાવશું.”

“શું રોટલા પણ તમે શેકશો ?”

“હા.”

જેલર થોડા ખચકાયા. વિસાપુર જેલના બારસો કેદીઓમાં લગભગ 400 હુર હતા. તેઓ તો માંસાહારી હતા. અઠવાડિયામાં એક દિવસ અમને ગોળ મળતો, જ્યારે તેમને તેમનો ખોરાક મળતો. જેલરે કહ્યું : “પણ માંસ રાંધવાનું શું ?”

એ વાત મારા ધ્યાન બહાર જ રહી ગઈ. મેં કહ્યું, “તમે ખમી જાવ. હું તમને આવતે અઠવાડિયે ખબર આપીશ.”

આજે રવિવાર હતો. જેલનું બધું રેશન તોળવા હું જતો હતો. પણ આ તો કોઈ દિવસ જોયું જ ન હતું. હુરોના આગેવાનને કહી દીધું : “સાંઈ, આજે હું આવીશ.”

મારી જિંદગીમાં આ રીતે માંસ જોયું ન હતું. તારું જ વાઢેલું બકરું ત્રાજવે ચઢ્યું. તે જોખાયું. એક ક્ષણ તો ચીતરી ચઢી. પણ મેં મન સાથે એટલું નક્કી કર્યું હતું કે જેટલો આદર મને મારા ખોરાક માટે છે, એટલો જ સામાના ખોરાક માટે હોવો જોઈએ. માંસનું ડબલું લઈને રસોડે પહોંચ્યા. ટુકડા થયા, એનો વઘાર પણ થયો. બધું જ બરાબર સમજી લીધું. મનને મક્કમ કર્યું. જો જરૂર પડે તો માંસ તૈયાર કરી આપવાની પણ મન સાથે તૈયારી કરી લીધી.

બીજે દિવસે જેલરને કહ્યું, “હવે અમને કબજો સોંપો.”

જેલર તો ખુશ હતા, કારણ કે રસોઈ સારી બને તો જેલસંચાલનની અડધી જવાબદારી ઓછી થાય. વળી આટલા દિવસના અનુભવથી તેમના દિલમાં પણ અમારે માટે શ્રદ્ધા જન્મી હતી.

બીજે દિવસે સવારે આખી જેલ ચોંકી ઊઠી. કિસન, જેની સામે પોલીસ પણ બોલી ન શકે તેને બહાર ફાઇલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. પગે બેડી પડી ગઈ. અને પછી તો શું જોઈએ ? રસોઈઘરમાં ગયો. કોઈ રસોઈ કરવા તૈયાર નહીં. મેં કહ્યું :

“જેમને સાથે રહેવું હોય તે રહે. અમારે કોઈની જરૂર નથી. હું તો એક જ વાતમાં માનું છું કે આપણે રસોડાને સારું બનાવવું છે. એમાંની ચોરીઓ અટકાવવી છે.”

ટપોટપ કેદીઓ બહાર નીકળી ગયા. તવા ઉપર ઊભા રહેનાર કેદીએ પણ તવેથો છોડી દીધો. બારસો કેદીઓના રોટલા શેકવાના ! એ કેદીઓના મનમાં તો ખાતરી હતી કે આ ખાદીવાળા બધું કરશે, પણ તવાનું શું ?

રાઘુ રોટલા શેકવામાં નિષ્ણાત હતો. તેણે કહ્યું : “હું પણ જાઉં છું.”

મેં કહ્યું : “બલે,” અને તવેથો હાથમાં લધો. એક કલાકમાં, તે શેકતો હતો તેથી સવાઈ રોટલાની ચોડ ઉતારી. બધા કેદીઓ જોઈ જ રહ્યા. અને બપોર થતાં સુધીમાં તો ટુકડીના માણસો અંદર આવી કામે લાગી ગયા. કારણ કે રસોઈ ટુકડીમાં ખાવાપીવાનું સુખ હતું, વળી રજાઓ પણ બીજા કરતાં વધુ મળતી. રાઘુ દશ વરસથી જેલમાં હતો. તેની સજા પૂરી થવાને છ માસ બાકી હતા. જો તે કામની ના પાડે

તો તેની દોઢ વર્ષની ચઢેલી રજા પણ કપાઈ જાય. એટલે બધી રીતે વિચારી તેણે તવેથો મારા હાથમાંથી લઈ લીધો.

જેલના જીવનમાં રસોડાનું સંચાલન મારે માટે મોટી સાધના બની ગઈ, અને એ સંચાલન કરતાં જે અનુભવો મળ્યા તેણે મારામાં અપાર શ્રદ્ધા જન્માવી. જેલ એ કેળવણીનું ઉત્તમ સાધન છે. મને ત્યાંથી જીવનની કેળવણી મળી. એ અનુભવોને આજે પણ ભૂલી શકતો નથી.

આપણી આવતી પેઢીને હવે જેલમાં જવાનું નહીં મળે, અને એ રીતે તે અમૂલ્ય અનુભવોથી તેને વંચિત જ રહેવાનું.

નવલભાઈ શાહ

“ભગવાં ઉતારવાં પડશે”

આશ્રમના શરૂઆતના દિવસોની વાત છે. ત્યાં સ્વામી સત્યદેવ આવ્યા. દેશની આઝાદી માટે બાપુ જે કાર્ય કરી રહ્યા હતા, તે જોઈ તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. એક દિવસ સ્વામીજી બાપુ પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા, “હું આપના આશ્રમમાં દાખલ થવા માગું છું.”

બાપુ કહે, “બહુ સારું. આશ્રમ તમારા જેવાને માટે જ છે. પણ આશ્રમમાં દાખલ થાઓ એટલે આપને આ ભગવાં કપડાં ઉતારવાં પડશે.”

આ સાંભળીને સ્વામી સત્યદેવજીને ઘણો આઘાત લાગ્યો. ગુસ્સે થયા. પણ બાપુ આગળ પોતાનું દુર્વાસારૂપ બતાવી શકતા નહોતા. તેમણે કહ્યું, “એ તો કેમ બને ? હું સંન્યાસી છું ને ?”

બાપુએ કહ્યું, “હું સંન્યાસ છોડવાનું નથી કહેતો. મારું શું કહેવું છે તે બરાબર સમજી લો.”

પછી બાપુએ તેમને શાંતિથી સમજાવ્યું, “આપણા દેશમાં ભગવાં કપડાં જોતાં જ લોકો તે ઓઢનારની ભક્તિ અને સેવા કરવા મંડી પડે છે. હવે આપણું કામ સેવા લેવાનું નહીં, સેવા કરવાનું છે. આપણે લોકોની જેવી સેવા કરવા માગીએ છીએ તેવી સેવા તેઓ તમારાં આ ભગવાંને લીધે તમારી પાસેથી નહીં લે. ઊલટા તમારી સેવા કરવા દોડશે. ત્યારે જે વસ્તુ સેવા કરવાના આપણા સંકલ્પની આડે આવે, તે કેમ રાખીએ ? સંન્યાસ માનસિક વસ્તુ છે, સંકલ્પની બાબત છે. બાહ્ય પોશાક સાથે તેને શો સંબંધ ? ભગવાં છોડવાથી સંન્યાસ ઓછો જ છૂટે છે ?”

સત્યદેવને વાત સમજાઈ તો ખરી, પણ ગળે ન ઊતરી. મારી પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા, “આ તો મારાથી નહીં બને. જે વસ્ત્રો મેં સંકલ્પપૂર્વક ગ્રહણ કર્યાં છે, તે છોડી નહીં શકું.”

કાકા કાલેલકર

[‘બાપુની છબી’ : પુસ્તક]

“તો મને દુઃખ થાત !”

જ્યારે બાપુએ દાંડી-કૂચ કરી અને 79 સાથીઓને લઈને ચાલી નીકળ્યા, “આવવું ન આશ્રમે, જો નહીં સ્વતંત્રતા” એ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધી, ત્યારે આશ્રમનું કામ ચલાવવાની જવાબદારી બહેનોને સોંપાઈ. કેટલીક બહેનોએ કૂચમાં સાથે જવાની માગણી કરી ત્યારે બાપુએ કહ્યું : “ના, તમને હું કૂચમાં નહીં લઈ જાઉં. તમે લાયક નથી એમ નહીં - પણ સરકારને ખોટી રીતે મૂંઝવણમાં નથી મૂકવી.”

બહેનોએ પૂછ્યું, “એ કેવી રીતે ?”

બાપુ કહે, “જુઓ, હિંદુ અને મુસલમાન સામસામા લડતા હોય તે વખતે મુસલમાન જો પોતાની આગળ ગાય ઊભી રાખે, તો હિંદુ મુસલમાનને કેવી રીતે મારે ? મારતાં જરૂર સંકોચ થાય. આમ હું તમને કૂચમાં મોખરે રાખું તો સરકારને તમે બહેનો છો એ રીતે સંકોચ થાય અને તમે અમારી ઢાલ બની જાવ.”

બહેનોએ પૂછ્યું, “ત્યારે અમારે કરવું શું ?”

બાપુએ કહ્યું, “તમારા લાયકનું કામ હું જરૂર વિચારી કાઢીશ ને તમને થોડા વખતમાં જણાવીશ.” પછી સમસ્ત ગુજરાતની બહેનોની સભા વેજલપુર ગામે થઈ અને બાપુએ બહેનોને બે કાર્યક્રમ આપ્યા : પરદેશી કાપડના અહિષ્કાર માટે દુકાનો પર પિકેટિંગ અને દારુતાડીનાં પીકાં પર પિકેટિંગ. અને ઠેરઠેરથી બહેનો આ કામ માટે નીકળી પડી. હું પણ આશ્રમની અઢાર બહેનોની ટુકડી લઈ બોચાસણ પાસે રુઢેલ ગામની સીમમાં પહોંચી અને કામ કર્યું.

ત્યાં બોરસદમાં લીલાવતી આસરનું લોકઅપ જેલમાં અપમાન થયું. આથી આખા બોરસદ તાલુકાની એકલી બહેનોનું સરઘસ નીકળ્યું. તે જમાનામાં પંદરસો બહેનોનું એ સરઘસ હતું ! પોલીસ આવી. ઝંડો પડાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ બહેનો વીરાંગના બની હતી. ઝંડો પોલીસને હાથ ન ગયો. આથી બહેનો ઉપર લાઠીમાર થયો. મારા ઉપર લાઠીઓ પડચે જતી હતી. માથા પર, હાથ પર, મોં પર, ગરદન પર અનેક ઘા પડ્યા. માથામાંથી લોહીની ધાર ચાલી અને કપડાં લોહીથી ખરડાઈ ગયાં. પણ કોઈ ડગ્યાં નહીં. બાપુએ આ વાત જાણી ત્યારે યરવડા જેલમાંથી તા. 2-2-31ના રોજ મને પત્ર લખ્યો :

તમને શું લખું ? મેં જેવાં તમને કલ્પેલાં તેવાં તમે દેખાયાં છો. લોહીથી ભીની સુંદર લાગતી સાડી હું જોત તો કેવો હસત ! આ અત્યાચારથી હું જરાય દુઃખ નથી પામ્યો; હર્ષ થયો છે. એ મારમાં તમે કોઈ ન હોત તો મને દુઃખ થાત ખરું. મારનાર ઉપર તમને રોષ નથી આવ્યો એ ભારે વાત છે. કાકુ મારે, તો કંઈ ખીજ કરાય ? આ મારનાર તો અગ્નાનથી મૂઢ બનેલા તમારા દીકરા જ હતા.

ગંગાબહેન વૈદ્ય

ચંદ રોજ

[‘મિલાપ’ના આખરી અંક (ડિસેમ્બર 1978)નું નિવેદન]

હૈ બહારે બાગ દુનિયા ચંદ રોજ !

દેખ લો ઈસકા તમાશા ચંદ રોજ.

ફિર તુમ કહાં ઓ મૈં કહાં, ઐ દોસ્ત !

સાથ હૈ મેરા-તુમ્હારા ચંદ રોજ.

પ્રિય વાચક,

‘મિલાપ’નો પહેલો અંક 1950ના જાન્યુઆરીમાં બહાર પડેલો. 1978ના ડિસેમ્બરમાં તેને 29 વરસ પૂરાં થાય છે. એ માસનો અંક 339મો હશે. વચમાં ‘કટોકટી’ દરમિયાન નવ મહિના તેનું પ્રકાશન બંધ રાખવું ન પડ્યું હોત, તો કુલ 348 અંક થયા હોત. પણ હવે તેનું પ્રકાશન સ્વેચ્છાએ સંકેલી લેવાનો સમય આવ્યો છે. આ માટે કોઈ એક ખાસ કારણ નથી. દરેક વસ્તુનો એક આરંભ હોય છે, તેમ એક અંત પણ હોય છે. એવો એક સહજ અંત ‘મિલાપ’નો પણ આવે, તે સ્વાભાવિક ગણાય.

અમેરિકામાં પત્રકારિત્વનો વરસેકનો અભ્યાસ કરીને 1949માં હું પાછો ફરેલો. ત્યાંના જગમશહૂર ‘રીડર્સ ડાઇજેસ્ટ’ની પદ્ધતિએ ગુજરાતમાં એક માસિક શરૂ કરવાનું સ્વપ્ન અંતરમાં ભરેલું હતું. પોતાના જોવામાં જે કાંઈ આવે તેમાંથી સુંદરતમ વસ્તુઓનો આનંદ માણવામાં અન્યને સહભાગી બનાવવા – અને એ રીતે પોતાનો આનંદ અનેકગણો વધારવો – એવી એક તાલાવેલી હતી.

1950ના જાન્યુઆરીની તા. 26મીએ, સ્વતંત્ર ભારતે એક પ્રજાસત્તાકનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તે મંગલ દિને, ‘મિલાપ’નો પહેલો અંક બહાર પડ્યો. તેને ઊઘડતે પાને ‘નાની શી મિલનબારી’ નામના લેખમાં ‘મિલાપ’નું આ પ્રયોજન વ્યક્ત કરેલું : ચોપાસની દુનિયા વિશેનું જ્ઞાન વધારનારું, સામાન્ય સમજના રસિક વાચકને રુચે, સરળ લાગે ને ઉપયોગી નીવડે તેવું વાચન પૂરું પાડવું.

તે પછીનાં આ વરસો દરમિયાન સામયિકો-વર્તમાનપત્રો-પુસ્તકોના વિશાળ ઉપવનમાંથી રૂડાં પુષ્પો વીણી વીણીને તેની છાબ ગુજરાત પાસે દર મહિને ધરવામાં એક ધન્યતા ‘મિલાપ’ અનુભવતું આવ્યું છે. ગુજરાતની ફૂલવાડીમાં ‘મિલાપ’ પણ નાનકડું પુષ્પ બનીને ખીલ્યું, અને પુષ્પની જેમ જ સ્વાભાવિકપણે હવે એ ખરી પડે છે. આજે નહીં તો બે-પાંચ વરસે પણ એને ખરવાનું તો હતું જ. ખીલવામાં જેમ આનંદ હતો, તેમ યથાકાળે ખરી પડવામાં પણ એક જાતની સાર્થકતા અનુભવાય છે.

‘મિલાપ’ની ગ્રાહક-સંખ્યા સાવ મામૂલી રહી છે, છતાં વાચકોની થોડીક ચાહના મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય તેને સાંપડ્યું છે. લગભગ ત્રણ દાયકાની આ મજલ દરમિયાન તેનો ફેલાવો દોઢથી બે હજાર નકલો જેટલો રહ્યો છે. તેના લવાજમમાંથી

‘મિલાપ’ના છાપકામ જેટલો ખર્ચ નીકળતો રહ્યો છે. શરૂઆત થોડા મિત્રો પાસેથી મૂડી ઉછીની લઈને કરેલી, અને સ્નેહીજનોએ જાહેરખબરના રૂપમાં આપેલી સહાય વડે આરંભનાં થોડાં વરસો સુધી સંપાદન તથા વ્યવસ્થામાં ટેકો મળેલો. પછીથી તો પુસ્તક-વેચાણ અને પુસ્તક-પ્રકાશનમાંથી એની જોગવાઈ થતી આવી છે. પુસ્તક-વેચાણનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતાં વિસ્તરતાં વિદેશો સુધી પહોંચ્યું અને આપણી પ્રજાના કાંઈક વિશાળ વર્ગ સુધી ઉત્તમ પુસ્તકો પહોંચાડવાના કાર્યક્રમો પણ તેમાંથી વિકસ્યા.

‘મિલાપ’ પાછળ, પુસ્તકવેચાણના ને પ્રકાશનોના કામ પાછળ રાતદિવસ જોયા વિના મહેનત કરી છે. કોઈએ કહ્યું નહોતું, પણ પોતાને ગરજ હતી એટલે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી જેવા કોઈ સંપાદક માટે તો ‘મિલાપ’ ચલાવવું એ ડાબા હાથનો ખેલ હોય. પણ હું સામાન્ય શક્તિનો માણસ. મારી પાસે એણે સારો એવો શ્રમ કરાવ્યો. સાથીઓની, ભાઈઓની અને સંતાનોની સહાય વડે તે પરિશ્રમ કરવામાં પારાવાર આનંદ માણ્યો છે, જીવનની કંઈક સાર્થકતા અનુભવી છે. જ્યંતભાઈ પરમાર, જ્યંતિભાઈ શુક્લ, ગુણવંતભાઈ વડોદરિયા, યશવંત ત્રિવેદી, ચંદ્રકાન્ત શાહ, ભાઈ નાનક, ભાઈ જ્યંત, ગોપાલ અને મંજરી તથા વીસેક વરસથી સતત સાથે રહેલા અરવિંદભાઈ – એ બધાની નિષ્કાભરી જહેમતનો ટેકો મળ્યો તેથી જ ‘મિલાપ’ ચાલી શક્યું છે.

‘મિલાપ’નો પ્રકાર જ એવો છે કે બીજા કોઈ પણ સામયિકના કરતાં વધુ લેખકોની કૃતિઓ તેમાં રજૂ થાય. એ લેખકોનો આંકડો હજાર જેટલે પહોંચી ગયો હશે. આટલાં વરસોમાં આઠેક હજાર નાનાંમોટાં લખાણો ‘મિલાપ’માં પુનર્પ્રગટ થયાં હશે. તેમાંથી ગદ્યનાં લગભગ તમામનો થોડોઝાઝો સંક્ષેપ કરેલો; કવચિત કાવ્યો સાથે પણ એવી ધૃષ્ટતા આચરેલી છે. એવી છૂટ લેવા દેવા બદલ તેના સર્જકોનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. રોકડ પુરસ્કારને બદલે ‘મિલાપ’ના અંકો કે લોકમિલાપનાં પ્રકાશનો સ્વીકારવાની ઉદારતા તેમાંથી લગભગ બધાએ બતાવી છે, તેનું ઋણ તો કદી નહીં ચૂકવાય. મારું સ્વપ્ન તો એવું હતું કે ‘મિલાપ’માં પ્રગટ થતા નાના મુક્તકને પણ ઓછામાં ઓછા રૂ. 100 પુરસ્કાર-પાંખડીરૂપે આપી શકાય...

સ્વપ્ન તો એવું પણ હતું કે ‘મિલાપ’ની પચાસેક હજાર નકલો વંચાતી હશે... સ્વપ્ન હજીયે એવું છે કે ‘આપણો સાહિત્ય-વારસો’ની ઢબનાં પ્રકાશનો માટે લાખ લાખ આગોતરા ગ્રાહકો નોંધાતા હોય... સ્વપ્ન એવું છે કે ‘મિલાપ’ના એકલા ‘લોકગંગા’ વિભાગનું જ સ્વતંત્ર અઠવાડિક ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતું હોય... સ્વપ્ન એવું છે કે આજનાં આપણાં દૈનિકોના એક જ પાના જેટલી પણ નક્કર સામગ્રીવાળું દૈનિક બહાર પાડી, અમારા બોટાદના બાળભેરુ થોભણભાઈને ખેતરે લઈ જઈને હું કહી શકું કે ઘડીભર સાંતી છોડીને આટલા મિતાક્ષરી સમાચાર દેશ અને દુનિયા વિશેના તમારે વાંચી જ લેવા જોઈએ... સ્વપ્ન એવું છે કે ભારત વિશેના અત્યંત જરૂરી સમાચારોનો 65 લાખ વિદેશવાસી હિંદીઓ માટે સાર રજૂ કરતું સાપ્તાહિક એમને હવાઈ ટપાલથી પહોંચાડવું.....સ્વપ્ન એવું

છે કે પાંચેય ખંડમાં ઉત્તમ ભારતીય સાહિત્ય-કલા-સંગીતને સુલભ બનાવતાં મથકો ઊભાં કરવાં... સ્વપ્ન એવું છે કે 1979ના આવી રહેલા આંતરરાષ્ટ્રીય શિશુ-વરસમાં એક માલવાહક જંબો વિમાન 'ચાર્ટર' કરીને તેમાં ભારતીય બાલસાહિત્યની 100 ચૂંટેલી ચોપડીઓની લાખો નકલો ભરીને વરસભર દેશદેશાવર ઘૂમતાં રહેવું અને રોજ નવા નવા શહેરમાં હજારો બાળકોમાં તેનું પ્રદર્શન-વિતરણ કરતાં રહેવું... સ્વપ્ન એવું છે કે જગતભરનાં બાળકો માટે સુંદર ચિત્રકથાઓની એકાદ કરોડ ચોપડીઓ 'શિશુ વરસ' દરમિયાન બહાર પાડવી....

આવાં હરકોઈ સોણલાને સાચાં પાડવા માટે પોતાની મામૂલી ગુંજાશ મુજબ મચી પડવું, એમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે. પણ એક મામૂલી જિંદગીનું ગજું કેટલું ? સ્વપ્નસિદ્ધિની મજલે મુશ્કેલીઓ વધતી જાય તેવો કાળ આવ્યો છે, અને દેહની શક્તિ હવે વધતી નથી. પ્રાણ પાંખો વીંઝે છે, પણ શરીરને હવે એની પાછળ ઘસડાવું પડે છે. અંશીની અડોઅડ પહોંચેલા શ્રી બચુભાઈ રાવત જેવા હજી પણ જે તપ કરી રહ્યા છે, તે જોતાં મારા જેવા પંચાવને જ પહોંચેલાને માટે થાકનો આવો અનુભવ અજુગતો ગણાય. પણ હવે 'મિલાપ' ચાલુ રાખવાની હામ નથી રહી. થીંગડાથાગડ કરીને એને અંત લગી વળગી રહેવાની આસક્તિ નથી. પાંચ ટકા પ્રેરણા અને પંચાણું ટકા પરિશ્રમ : એ 'હોમર્સ' વડે મારા જેવો સામાન્ય માણસ પણ એને ચલાવી શક્યો, તો વળી કોઈ સમર્થને હાથે 'મિલાપ'ના સ્વરૂપનું અન્ય સામયિક ગુજરાતી પ્રજાને જરૂર મળી રહેશે.

'મિલાપ' વાટે જે થોડાંક હજાર સહૃદય ભાઈ-બહેનો સાથે સ્નેહનો તાંતણો બંધાયો, તે આ રંક જીવનની કમાઈ છે. એમનાથી સદંતર વિખૂટા તો જીવતાં લગી પડી શકાય તેમ નથી. પુસ્તક-પ્રકાશન અને વિતરણનું કામ લોકમિલાપ વાટે ચાલુ રહેશે, તેનો વ્યાપ હવે કદાચ વધારી શકાશે. તે અંગેની જાણકારી આપતી પત્રિકા બહાર પાડીને સહુ વાચકો સાથેનો સંપર્ક થોડોક પણ જીવતો રાખવો છે. ઉમેદ છે કે સામે પક્ષેથી પણ એ સંબંધ ચાલુ રહી શકશે અને સારાં સારાં પુસ્તકો વસાવવા માટે એ બધાં કુટુંબો-સંસ્થાઓ લોકમિલાપની સેવાનો ઉપયોગ કરતાં રહેશે.

'મિલાપ' માસિક વાટે અને પુસ્તક-પ્રકાશન-વિતરણની યોજનાઓ મારફત લોકમિલાપનો એક નાનકડો પરિવાર બંધાયો છે ને વિદેશો સુધી એના તાંતણા લંબાતા રહ્યા છે. એ સહુનું, એમની જરીક જેટલી સેવા કરવાની તક અમને આપવા બદલ, પ્રેમપૂર્વક, કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરું છું.

ઉઠ જાગ મુસાફર, ભોર ભઈ,

અબ રૈન કહાં જો સોવત હૈ.

મહેન્દ્ર મેઘાણી

[તા. 16 ડિસેમ્બર, 1978 : સવારના 1થી 4]

અખંડાનંદ, ભિષ્મ 342
 'અભિપ્રેત' 547
 અલી, સૈયદ મુજતબા 112
 'અરક', ઉપેન્દ્રનાથ 445
 આગેવાન, અનવર 467
 આચાર્ય, ગુણવંતરાય 455, 603
 આનંદ, સ્વામી 310, 442
 આમટે, બાબા 94
 ઉપાધ્યાય, મધુકર 215
 'ઉશનસુ' 36, 93, 107, 245, 357, 376, 499, 584
 એકનાથ 19
 એચર, સ્વામીનાથન અંકલેસરીઆ 98, 100
 'ઓબર્વર' 42
 કઝીન્સ, નોર્મન 578
 કન્ફ્યૂશિયસ 502
 કર્વે, ડી. ડી. 83
 કલાર્થી, મુકુલ 44, 68, 153, 256, 417, 566
 કવિ, ન્હાનાલાલ દે. 34, 42
 'કાગ', દુલા ભાયા 419
 કાજી, ચંદ્રકાન્ત 205, 421
 કાનપરિયા, લાલજી 61, 458
 કાપડિયા, કુન્દનિકા (અનુ.) 472
 કાર્લાઈલ, ટોમસ 605
 કાર્સન, બેન 611
 કાલેલકર, કાકા 24, 43, 56, 65, 80, 82, 150, 168, 173, 210, 221, 228, 242, 277, 312, 344, 372, 386, 407, 408, 476, 501, 517, 522, 526, 532, 542, 610, 613, 622
 'કૃપમંડુક' 423
 કેમ્પીસ, ટોમસ આ 8
 કેમ્પે, મીરઝા 270
 કેલર, હેલન 32
 કોલમેન, જોર્જ 340
 કોસંબી, ધર્માનંદ 373
 મોન્તા કેઈન 562
 ખચ્ચામ, ઉમર 336, 364
 ગઢવી, પિંગળશી મે. 18
 ગણપાત્રા, ગિરીશ 318
 ગચટે, જોહાન 99
 ગાંધી, પ્રભુદાસ 560
 ગાંધી, મો. કં. 43, 115, 249, 282, 356
 ગાંધી, રંભાબહેન 116

ગાંધી, રાજમોહન 418
 ગાંધી, હરકિશનદાસ 341
 ગાંધી, હસમુખ 131
 ગુહા, દિલીપ 91
 ગ્રેહામ, એસ્થર 521
 'ઘાયલ', અમૃત 25, 545, 614, 618
 ચટ્ટોપાધ્યાય, શરદચંદ્ર 562
 ચતુર્વેદી, બનારસીદાસ 254
 ચતુર્વેદી, 'ચંચલ', રામકુમાર 271
 ચાવડા, કિશનસિંહ 251
 ચાવડા, જગદીશ 63
 ચાવડા, ધર્મેન્દ્રસિંહ 78
 ચોક્સી, પ્રબોધ 23
 ચૌધરી, રઘુવીર 444
 ચૌહાણ, કેશુભાઈ પુ. 224
 'જટિલ' 9
 જાની, શાંતિલાલ 351
 જાફરી, અલી સરદાર 434
 જેક્સ, એલ. પી. 456
 જૈનેન્દ્રકુમાર 610
 જોન 23મા, પોપ 490
 જોન્સન, લીડન 85
 જોશી, અનિલ 245, 385
 જોશી, ઉમાશંકર 56, 86, 105, 112, 118, 134, 141, 159, 164, 171, 173, 220, 248, 261, 267, 403, 436, 503, 584, 594, 597
 જોશી, રતનલાલ 446
 જોશી, રમેશ 71
 જોશી, રાજેન્દ્ર જં. 463
 જોષી, સુરેશ હં. 174
 ઝવેરી, બિપિનચંદ્ર જં. 328
 ઝવેરી, મનસુખલાલ 521
 ઝવેરી, રસિક 262
 ઝવેરી, સુકન્યા (અનુ.) 12
 ઝેદી, અલી રઝા 401
 ટંડન, જે. એન. 167
 ઠક્કર, રામુ 62
 ઠાકર, ધીરુભાઈ 435, 552, 559
 ઠાકર, 'ખેહુલ', સુરેન 130
 ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ 81, 194, 197, 243, 377, 412, 430, 458, 476, 478, 484, 536, 542, 543, 591

ઠાકોર, ડાયલ 416
 ડેવીસ, કેનેથ 40
 ડોંગરે મહારાજ 452
 તન્ના, પ્રદ્યુમ્ન 21, 438
 તેયબજી, રૈહાના 495
 તોલ્સતોય, લિયો 44, 197, 512
 ત્રિપાઠી, બકુલ 604
 ત્રિવેદી, ચંદ્રહાસ 268
 ત્રિવેદી, નવલરામ જૉ 12
 ત્રિવેદી, નિરંજન 367
 ત્રિવેદી, વિષ્ણુપ્રસાદ ૨૦ 451
 ત્રિવેદી, શિવપ્રસાદ 362
 ત્રેહાન, મધુ 354
 દલાલ, જયંતિ 508
 દલાલ, યાસીન 330
 દલાલ, સુરેશ 74
 દવે, જયંતીલાલ સો. 15, 47
 દવે, જુગતરામ 54, (અનુ.) 194, 326, 332, 461
 દવે, જયોતીન્દ્ર હં 292
 દવે, નટવરલાલ (અનુ.) 242
 દવે, નર્મદાશંકર (નર્મદ) 77
 દવે, નાથાલાલ 460
 દવે, નાનુભાઈ 280
 દવે, મકરન્દ 34, 199, (અનુ.) 270, 447, 456,
 (અનુ.) 471, 473
 દવે, મહેશ (અનુ.) 92
 દવે, યજ્ઞેશ 76
 દવે, હરીન્દ્ર 233
 દળવી, જયવંત 309, 614
 દાફડા, હરજીવન 418
 'દિનકર', રામધારી સિંહ 594
 દેશપાંડે, નિર્મળા 595
 દેસાઈ, ઝીણાભાઈ 182, 195, 567
 દેસાઈ, બટુક 38
 દેસાઈ, મગનભાઈ પ્ર. 543
 દેસાઈ, મણિભાઈ ભ. (અનુ.) 158, (અનુ.) 372,
 (અનુ.) 553
 દેસાઈ, મણિલાલ 149
 દેસાઈ, મહાદેવ 525
 દેસાઈ, મોરારજી 327
 દેસાઈ, રમેશ 385
 દેસાઈ, સુમંત 5
 દેસાઈ, હેમન્ત 429
 દેયા, જયોતિ 106
 દિવેદી, મણિલાલ નં. 373, 431, 436

ધર્માધિકારી, દાદા 18, 140, 230, 288, 493, 509
 ધ્રુવ, આનંદશંકર 390
 'નચિકેત' 563
 નચ્ચર, પ્યારેલાલ 158, 372, 553
 નાકર, 'સાઝ', શિવકુમાર 35
 નાયક, પન્ના 125
 નાયક, રઘુનાથજી 410
 નારાયણ, જયપ્રકાશ 239
 'નીરજ' 272, 276, 347
 નીલકંઠ, વિનોદિની 353, 546
 નીલકંઠ, શશિકાન્ત (અનુ.) 336
 નેને, શકુંતલા 380
 નેહરુ, જવાહરલાલ 420, 430, 439, 441, 482,
 494, 495
 નોરટન, ચાર્લ્સ 9
 પટવર્ધન, અચ્યુત 53
 પટવા, ચિનુભાઈ 483
 પટેલ, નરોત્તમ (અનુ.) 205
 પટેલ, પીતાંબર 546
 પટેલ, મણિભાઈ 264
 પટેલ, મણિલાલ હં 392
 પટેલ, મોહનદાસ (અનુ.) 290
 પટેલ, 'અનામી', રણજિત 518
 પટેલ, વર્ષા 156
 પટેલ, શંકરભાઈ બુ. 13
 પટેલ, હંસાબહેન મો. 496
 પરમાર, ઉત્તમ 596
 પરીખ, ગીતા 231
 પરીખ, નરહરિ 31, 308
 પરીખ, મોહન 317
 પરીખ, વિપિન 189, 235
 પંચાલ, પોપટલાલ 510
 પંચાલ, મોહનલાલ 244
 પંચોળી, મનુભાઈ 70, 85, 104, 155, 209, 227,
 232, 240, 246, 346, 370, 392, 413, 475,
 502, 528, 607, 616
 પંડ્યા, ઉપેન્દ્ર 421
 પંડ્યા, જયન્ત 366
 પંડ્યા, નવલરામ 126
 પંડ્યા, રજનીકુમાર 289
 પાઠક, જયન્ત 8, 12, 88, 202, 213, 442, 460,
 468
 પાઠક, રામનારાયણ વિ. 256
 પારાશર્ય, મુકુન્દરાય 462

પારેખ, નગીનદાસ (અનુ.) 243, 265, (અનુ.)
 377, (અનુ.) 412, (અનુ.) 430, (અનુ.)
 542, (અનુ.) 591
 પારેખ, પ્રહલાદ 7, 19, 257, 433, 457
 પાલનપુરી, 'શૂન્ય' (અનુ.) 364
 પુનશી, ગગુભાઈ 130
 પુરાણી, અંબાલાલ 6
 પેટલીકર, ઈશ્વર 214, 349, 546, 587
 પેટેલી, ડોનોવાન 340
 પ્રભાકર, મનોહર 26
 ફાન્સિસ, સંત 472
 ફ્લેચર, જેઈમ્સ 111
 બધેકા, ગિજુભાઈ 176, 188, 220
 'બાદલ' 109
 બાદી, હાજીભાઈ (અનુ.) 206
 બારડોલીકર, દીપક 387, 541
 બિશ્વાસ, સૌતિક 72
 બુકવોલ્ડ, આર્ટ 204
 બુખારી, ઝલફીકાર અલી 286
 બુચ, નટવરલાલ (અનુ.) 8
 બુદ્ધ, ગૌતમ 294
 બૂચ, હસિત 16, 23, 41, 143, 367, 501
 'બેકાર' 452
 બેટાઈ, સુંદરજી ગો. 534
 બોરીસાગર, રતિલાલ 382
 બ્રહ્મભટ્ટ, અનિરુદ્ધ 606
 બ્રીક્સ, જોન 486
 ભગત, નિરંજન 290
 ભગવાનદીન 190, 206, 241
 ભટ્ટ, કાંતિ 181
 ભટ્ટ, ચંદ્રશંકર મ. 219
 ભટ્ટ, છોટુભાઈ જો. 324
 ભટ્ટ, દેવેન્દ્ર 104
 ભટ્ટ, ધ્રુવ 279, 417
 ભટ્ટ, નાનાભાઈ 166, 234, 238, 377, 548
 ભટ્ટ, મૂળશંકર પ્રા. 303, 331
 ભટ્ટ, યોગેન્દ્ર વિ. 379
 ભટ્ટ, રમેશચંદ્ર 536
 ભટ્ટ, સનતકુમાર 139
 ભાયાણી, હરિવલ્લભ 535
 ભાવસાર, કેશુભાઈ 537
 ભાવસાર, સોમાભાઈ 236
 ભાવે, વિનોબા 9, 33, 35, 82, 121, 157, 196,
 217, 284, 291, 313, 333, 338, 348, 391,
 482, 488, 539, 578, 615

ભાવે, સંજય શ્રી. (અનુ.) 611
 ભુવનચંદ્ર, મુનિ 415
 'ભૂમિપુત્ર' 84, 540
 મજમુદાર, સુમન 426
 મજમુદાર, પ્રીતમલાલ 464
 મટિયાની, 'શિલેષ' 295, 451
 મન્સૂરી, 'આદિલ' 300, 440, 468
 'મરીઝ' 449
 મલ્લિક, અમીતા 266
 મશરૂવાળા, કિશોરલાલ 57, 147, 306, 477, 541,
 590
 મહેતા, ચન્દ્રવદન 88, 128, 358, 443
 મહેતા, જગજીવન ના. 457
 મહેતા, જશવંત 169
 મહેતા, ધનસુખલાલ 337
 મહેતા, નીતિન વિ. 87
 મહેતા, બબલભાઈ 110, 513
 મહેતા, 'વિયોગી', મોહનલાલ 323
 મહેતા, મૃદુલા 296
 મહેતા, વત્સલા 203
 મહેતા, વાસુદેવ 127
 મહેતા, શિરીષ 119
 મહોની, ટોમ 360
 માઓ ત્સે-તુંગ 455
 માઝગાંવકર, ડેનિયલ 138
 માટલિયા, દુલેરાય 313
 માણેક, કરસનદાસ 27, 257, 355, 381, 402,
 457, 470, 523
 માથુર, ગિરિજાકુમાર 129
 માલધારી, જયંતીલાલ 274
 માવળંકર, પુરુષોત્તમ ગ. 381, 605
 માંકડ, મોહમ્મદ 352
 મુખરજી, ઝીમલી 258
 મૂર્તિ, પી. 205
 મેઘાણી, ગોપાલ (અનુ.) 266
 મેઘાણી, ઝવેરચંદ 7, 26, 58, (અનુ.) 81, 148,
 (અનુ.) 197, 323, 594
 મેઘાણી, ઝવેરચંદ (લેક્સાલિય) 131, 159, 191
 મેઘાણી, મહેન્દ્ર 3, 30, 37, 95, (અનુ.) 98, 103,
 132, 200, 314, 322, 365, 378, 524, 551, 557,
 579, 624
 મેઘાણી, મંજરી (અનુ.) 353
 મોઢા, દેવજી રા. 84
 મોદી, અમૃત 86

મોરવા, આંદ્રે 609
 યાત્રિક, ઇન્દુલાલ 540
 યાદવ, જયમલ 32
 યુટોંગ, લિન 281
 રજનીશ 347, 530, 538
 'રકેશ', રઘુરાજ સિંહ 203
 રાજચંદ્ર, શ્રીમદ્ 355
 રાઠોડ, રામસિંહ 75
 રામમૂર્તિ 107, 307, 419
 રાવલ, લાભશંકર 253
 રાવળ, અનંતરાય મ. 346, 608
 રાવળ, રવિશંકર મ. 244
 રેડ્ડી, એસ. જયપાલ 278
 રેન્ડ, એઈન 357
 રોય, અરુંધતી 92
 'લલિત' 20
 લિંગાયત, આનંદરાવ 64
 ભુષિયાનવી, 'સાહિર' 500
 લ્યુક્સ, એફ. એલ. 122
 વડોદરિયા, ભૂપત 146, 192, 212, 216, 376, 409
 વસાણી, શોભન 484
 વાઈઝમેન, ચાઈમ 468
 વાલેસ, ફાધર 139, 252, 280, 361, 465, 485, 496, 514
 વિદ્યાલંકર, અવનીન્દ્રકુમાર 136
 વિલાર્ડ, મેરી 425
 વિલિયમ, ફાધર 371
 વિલ્સન, વુડ્રો 387
 વિવેકાનંદ, સ્વામી 170
 વીરાણી, 'બેફામ', બરકત 466
 વૈદ્ય, ગંગાબહેન 623
 વોરા, હર્ષકાંત 14
 વોર્ડ, વિલિયમ 441
 વ્યાસ, ચંપકલાલ 261
 વ્યાસ, દશા 223
 વ્યાસ, રવિશંકર (મહારાજ) 13, 111, 134, 154, 231, 288, 338
 વ્યાસ, વસંત 28
 શર્મા, ભગવતીકુમાર 133, 185, 393, 437
 શર્મા, વિનય મોહન 316
 'શાદ' 566
 શાહ, અંબુભાઈ 108, 218
 શાહ, કાંતિ 272

શાહ, ગુણવંત 339, 388, 408, 411, 487, 584
 શાહ, ચિનુભાઈ ગી. 345
 શાહ, ચુનીભાઈ 198
 શાહ, નવલભાઈ 135, 619
 શાહ, રમણલાલ ચી. 570
 શાહ, રાજેન્દ્ર 301
 શાહ, વજુભાઈ 45, 50, 63, 66, 69, 81, 87
 'શાહબાગ' 434
 શુક્લ, ચંદ્રશંકર પ્રા. (અનુ.) 44, 48, (અનુ.) 197
 શુક્લ, જયોત્સ્ના 123, 160
 શુક્લ, યશવન્ત 247
 શુક્લ, રાજેન્દ્ર 369
 શુરી, એચ. ડી. 89
 શેઠ, ચંદ્રકાન્ત 469
 શેઠિયા, ગાંગજી 334
 શો, જયોર્જ બર્નાર્ડ 459
 શ્રીઅરવિંદ 551
 શ્રીધરાણી, કૃષ્ણલાલ 269
 શ્રીપ્રકાશ 277
 શ્રીમાતાજી 180, 399, 440, 469
 સચીદાનંદ, એન. એન. 162
 સલ્લા, મનસુખ 585
 સંઘવી, નગીનદાસ 427, 489
 સંઘવી, સુખલાલ 529
 સાને, પાંડુરંગ (ગુરુજી) 242
 'સારસ્વત' 450
 સિંહ, આર. કે. 37, 175
 સીતારામૈયા, પટ્ટાભી 172
 સુખબીર 5, 283
 સુન્દરમ્ 5, 83, (અનુ.) 180, 265, 350, 467
 'સુમન', શિવમંગલસિંહ 273
 સેન, સિતિમોહન 237
 સેનગુપ્ત, અશિત્યકુમાર 290
 સેનગુપ્ત, પ્રીતિ 179
 સોની, રમણલાલ 113, (અનુ.) 458, 479, (અનુ.) 484, 491, (અનુ.) 536, (અનુ.) 543, 588
 સોની, સુરેશ 481
 સોસા, કિસન 345, 439
 સ્કોટ, જેક ડેનન 353
 સ્ટોક, ગ્રેગરી 10, 497
 'હરિશ્ચંદ્ર' 186, 453
 હુસેન, ઝાકિર 396
 હોલપીન, ફ્રેન્ક 304

